

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE ▪ ISTORIE

XXI

2013

M U Z E U L B A N A T U L U I T I M I Ş O A R A

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE
ISTORIE

XXI

2013

EDITURA MEGA
Cluj-Napoca, 2013

Colegiul de redacție:

Dan Leopold CIOBOTARU, *director al Muzeului Banatului*

Prof. dr. Florin DRAȘOVEAN, *redactor șef*

Zsuzsanna KOPECZNY, *secretar de redacție*

Prof. dr. Radu Ardevan, Lector dr. Ligia Boldea, dr. Nicoleta Demian, Ciprian Glăvan, Conf. dr. Vasile Rămneanu, Prof. dr. John Michael O'Shea (Michigan University, SUA), Prof. dr. Wolfram Schier (Freie Universität Berlin, Germania), *membri*

Vigneta copertei: Wiliam Vastag †

Analele Banatului, serie nouă, continuă publicațiile anterioare ale Muzeului Banatului din Timișoara:

Történelmi és Régészeti Értesítő, 1872–1918

Gemina, 1923

Analele Banatului, 1928–1931

Tibiscus, 1971–1979

Orice corespondență se va adresa
Muzeului Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,
e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Please send any mail to
Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,
e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Tout correspondance sera envoyée à l'adresse:
Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,
e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Richten Sie bitte jedwelche Korrespondenz an die Adresse:
Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,
e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor.

ISSN 1221–678X

Anuarul *Analele Banatului* este indexat în următoarele baze de date:

Scopus <http://www.elsevier.com/online-tools/scopus/content-overview>
<http://www.info.sciverse.com/scopus/scopus-in-detail/facts>
World Cat <http://www.worldcat.org/title/analele-banatului/oclc/649630402>
Copernicus <http://www.journals.indexcopernicus.com/passport.php?id=4875>

e-mail: mega@edituramega.ro | www.edituramega.ro

CUPRINS ▪ SOMMAIRE ▪ INHALT ▪ CONTENTS

ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE VECHĂ

FLORIN DRAȘOVEAN

Despre unele sincronisme de la sfârșitul neoliticului târziu și începutul eneoliticului timpuriu din Banat și Transilvania. O abordare Bayesiană a unor date absolute publicate de curând și republicate recent ☞ *Certain Synchronisms Between the End of the Late Neolithic and the Beginning of the Early Eneolithic in Banat and Transylvania. A Bayesian Approach to Published Absolute Dates* 11

DRAGOȘ DIACONESCU

Considerații privind cronologia epocii timpurii a cuprului în estul Bazinului Carpatic (cultura Tiszapolgár) ☞ *Regarding the Chronology of the Early Copper Age in the Eastern Carpathian Basin (the Tiszapolgár Culture)* 35

SARAH SHERWOOD

Ground Truthing Magnetometer Data Using Soil Coring: Initial Results from Cornești-Iarcuri, Timiș County, Romania 61

ANDREI GEORGESCU

Observații asupra unei fibule descoperite la Foeni, jud. Timiș ☞ *Remarks Regarding a Bronze Fibula Unearthed at Foeni, Timiș County* 75

CORIOLAN HORĂȚIU OPREANU, VLAD-ANDREI LĂZĂRESCU, DAN ȘTEFAN

Noi cercetări la Porolissum ☞ *New Researches at Porolissum* 83

CRISTIAN GĂZDAC, CĂLIN COSMA

Monede romane și statut social într-o necropolă de secolele VI–VII. „Groapa lui Hărăstășan”, Noșlac, jud. Alba, România ☞ *Roman Coins and Social Statute within a Necropolis of the 6th–7th Centuries. The „Hărăstășan’s Pit”, Noșlac, Alba County, Romania* 107

LAVINIA GRUMEZA

Roman Coins in Sarmatian Graves from the Territory of Banat (2nd–4th centuries AD) 117

VLAD-ANDREI LĂZĂRESCU, VLAD TURCU

Anotimpuri ale morții. Date despre o metodă arheologico-astronomică pentru studierea riturilor funerare antice ☞ *Seasons of Death. Towards an Archaeological-Astronomical Method for Studying Ancient Burial Rites* 129

ISTORIE MEDIE

DANIELA TĂNASE

Mărturii arheologice din epoca timpurie a migrațiilor în Banat-Etapa D2 ☞ *Archaeological Testimonies from the Early Period of Migrations in Banat – D2 Phase* 147
Archäologische Belege aus der frühen Völkerwanderungszeit im Banat – die Stufe D2 154

ERWIN GÁLL

Dăbâca: necropola din jurul bisericii din Grădina lui A. Tămaș. Câteva idei privind evoluția habitatului de la Dăbâca ☞ *Dăbâca: the Churchyard Cemetery in the Garden of A. Tămaș. Some Ideas on the Evolution of the Medieval Habitat in Dăbâca* 159

ZSUZSANNA KOPECZNY

Reședința regală medievală de la Timișoara ☞ *The Medieval Royal Residence from Timișoara* 211

LIGIA BOLDEA

Structuri domeniiale în Banatul medieval de Câmpie. Date asupra patrimoniului funciar al unui comite de Caraș din perioada angevină ☞ *Manor Structures in The Medieval Plain Banat. Data on the Real Estate Ownage of a Caraș County Earl From the Angevine Period* 233

ZOLTÁN IUSZTIN

Scaunele de judecată din comitatul Timiș ☞ *Judicial Courts in Timiș County* 251

DRAGOȘ LUCIAN ȚIGĂU

Familia Vaida de Giarmata (1400–1550) ☞ *The Vaidas of Gyarmat (1400–1550)* 271

ISTVÁN PETROVICS

King Matthias and the Towns of the Realm 283

LIVIA MAGINA

O dispută pentru locul de vad de la Mureș (1543) ☞ *A Dispute Over the Ford of Mureș River (1543)* 295

ADRIAN MAGINA

Fortificațiile Lipovei și Timișoarei în preajma cuceririi otomane (1551) ☞ *Fortifications of Lipova and Timișoara on the Eve of Ottoman Conquest* 299

GEORGETA EL SUSI

Faunal Remains from the Ottoman Period (16th Century AD) at Pâncota – “Turkish Fortress” (Arad County) 305

LIGIA TEODORA DRĂGHICI

Evoluția simbolisticii blazoanelor în cazul înnobilărilor cu acordare de blazon în Transilvania, Banat și Partium în cursul secolelor XVI–XVIII. Studiu comparativ ☞ *The evolution of the Representations of the Coats of Arms in Cases of Ennoblement in Transylvania, Banat and Partium During the 16th–18th Centuries. Comparative Study* 325

ISTORIE MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ

ZORAN MARKOV

Considerații privind evoluția puștilor de vânătoare în secolele XVIII–XIX. Colecție de arme a Muzeului Banatului din Timișoara ☞ *Consideration on the Evolution of the Hunting Rifles in the 18th and 19th centuries. The Arms Collection of the Banat Museum* 335

MARIA VERTAN

Organizarea administrativ-teritorială a Banatului istoric în perioada 1716–1860 ☞ *Administrative-Territorial Organization of the Historical Province of Banat During 1716–1860* 361

VICTOR NEUMANN

Iluminismul transilvan: ecouri europene și aspirații intelectuale locale ☞ *Transylvanian Enlightenment: European Influences and Local Intellectual Ambitions* 381

ELENA MIKLOSIK

Anton Schmidt (1786–1863), constructorul uitat al Timișoarei moderne ☞ *Anton Schmidt (1786–1863), the long-forgotten builder of modern Timișoara* 389

CRISTIAN GRAURE

„Din oglinda cu memorie”. Călătoria fotografiei la Timișoara (1839–1855) ☞ *“From the Mirror with a Memory” – Travelling Photography towards Timișoara (1839–1855)* 409

CIPRIAN GLĂVAN

Defortificarea cetății Timișoara ☞ *The Demolition of the Fortress Timișoara* 421

SORIN MITU

Pentru o istorie a viselor românești: probleme ale cercetării, surse și tipologie ☞ *For a History of Romanian Dreams: Problems of Research, Sources and Typology* 431

MIODRAG MILIN

Voluntari sârbi pe Frontul românesc din toamna anului 1916 ☞ *Serbian Volunteers on the Romanian Front in the Autumn of 1916* 439

VASILE DOCEA

Biserica lui Ioan Salvici: un episod din istoria relațiilor româno-germane ☞ *The Church of Ioan Slavici: An Episode Regarding the History of Romanian-German Relations* 455

ION NOVĂCESCU

„Chestiunea Banatului” între politica națională și politică de partid. Mari polemici politice și parlamentare (decembrie 1923) ☞ *“The Banat Issue” Between National Policy and Party Politics. The Great Political and Parliamentary Debates From December 1923* 465

VASILE RĂMNEANȚU

Periferiile orașului Timișoarei în anul 1933 ☞ *The Peripheries of Timișoara in 1933* 481

MARUSIA CÎRSTEA

Anglo-Romanian Economic Relations (1934–1939) 491

RADU PĂIUȘAN

Noi date despre istoricul activității Partidului Național-Popular în Banat în anul 1946 ☞ *New Data About the Historical Activity of Popular National Party in Banat* 505

EUSEBIU NARAI

Situația financiar-bancară în județul Severin (1944–1948) ☞ *Banking and Financial Situation in Severin County (IV)* 513

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE 523

ARHEOLOGIE
ȘI ISTORIE VECHE

DESPRE UNELE SINCRONISME DE LA SFÂRȘITUL NEOLITICULUI TÂRZIU ȘI ÎNCEPUTUL ENEOLITICULUI TIMPURIU DIN BANAT ȘI TRANSILVANIA. O ABORDARE BAYESIANĂ A UNOR DATE ABSOLUTE PUBLICATE DE CURÂND ȘI REPUBLICATE RECENT*

Florin Drașovean**

Cuvinte cheie: *Neolitic târziu și eneolitic, Banat și Transilvania, sincronisme, abordare Bayesiană a datelor C14.*

Keywords: *Late Neolithic and Eneolithic, Banat and Transylvania, synchronisms, Bayesian approach of the 14C data.*

Certain Synchronisms Between the End of the Late Neolithic and the Beginning of the Early Eneolithic in Banat and Transylvania. A Bayesian Approach to Published Absolute Dates

(Abstract)

The study analyses the synchronisms between the cultures of the late Neolithic and the early Eneolithic from Banat and Transylvania, based on the Bayesian models of the 14C data gathered from Uivar-Gomilă, Foeni-Cimitirul Ortodox, Orăștie-Dealul Pemilor, Cerișor-Cauce and Alba Iulia-Lumea Nouă. By comparing the absolute data with the stratigraphical situation of these sites, it has been concluded that the genesis of the Turdas culture takes place during the Vinca C2 phase, with the help of some elements from Banat at that time. Also, the Turdas II phase cannot be placed earlier than Vinca C2/C3, while Turdas III is contemporary with Vinca C3-D and ends with the arrival of the Foeni group in Transylvania. Due to its new chronological position, the Foeni group may have contributed not only to the genesis of the Petresti culture, but also that of the Arisud-Cucuteni culture.

În 2009 colegul S. A. Luca publica un studiu despre poziția cronologică și culturală a grupului „Foeni-Mintia” în care, prin înșiruirea datelor C¹⁴ care i-au fost accesibile, propunea o serie de sincronisme dintre fazele culturii Turdaș și cele ale grupului Foeni (Luca 2009). La acea dată, datorită carențelor metodologice în abordarea acestei chestiuni, nu am dorit să dăm o atenție imediată acestei producții, urmând a ne ocupa pe larg de aceasta în monografia pe care o avem în pregătire despre situl de la Foeni și, implicit, despre grupul Foeni în ansamblul său.

Contrazicând principiul *non bis in idem*, în 2012, același studiu a fost publicat din nou, de această dată în limba germană, împreună cu Cosmin Urian (Luca – Urian 2012). Am sperat că alăturarea numelui unui tânăr, pe care l-am avut oaspete pe șantierul de la Uivar și care a luat legătură cu metodele moderne din cercetarea arheologică actuală, va schimba percepția generală despre metodă, abordarea, analizarea și interpretarea datelor radiometrice în general și, în special, a celor legate de

această chestiune. Din păcate nu a fost așa; studiul, cu excepția paginilor introductive, copiate din Luca 2006¹, în care sunt amestecate de-a valma, fără vreo legătură cu subiectul enunțat, descoperiri neolitice, eneolitice, din epoca bronzului, a fierului, începând cu pagina 12 este identic cu cel din 2009, iar publicarea sa repetată ne-a determinat să facem, în primul rând pentru autor(i), clarificările necesare. Acestea fiind zise, în analiza noastră punctuală referitoare la chestiunile grupului Foeni vom face referire numai la ultimul studiu.

Încă de la început dorim să precizăm un lucru, devenit banal pentru unii: atunci când tratezi o chestiune, indiferent care ar fi ea, trebuie să cunoști temeinic literatura de specialitate și istoricul cercetărilor. Așa după cum constatăm încă din prezentarea descoperirilor „Foieni-Mintia” (corect Foeni) autorii amintesc un nou punct „descoperit” de Cosmin Urian, cel de la Timișoara-Termocentrală (Luca – Urian 2012, 12). Dacă cei doi autori ar fi cunoscut realitățile arheologice din Banat ar fi sesizat că tellul respectiv este cunoscut încă din anii

* Acest articol este varianta în limba română a studiului ce va fi publicat în revista *Studii de Preistorie* X, 2013.

** Muzeul Banatului Timișoara, P-ța Huniade nr. 1, e-mail: fdrasovean2000@yahoo.com.

¹ La p. 8 (Diniaș) text identic cu Luca 2006, 90; p. 9–10 (Sânmihaiu Român), text identic cu Luca 2006, 226; p. 10–12 (Timișoara), text aproape identic cu Luca 2006, 250–253.

'70 sub numele de Chișoda Veche, punctul *Livezi* (Radu 1978; Lazarovici 1979, 190; Drașovean 1994a, 409–410; 1996, 22, 30). De fapt confuzia credem că i se datorează colegului Luca care în repertoriile publicate în ultimii ani, repertorii ce excelează prin inexactități și redundanțe (vezi o părere similară la Țeicu 2005), menționează două situri distincte: Chișoda Veche-*Livezi* și Timișoara-*Termocentrală*, (Luca 2006, 70–71, Chișoda Veche-*Livezi*; 252, Timișoara-*Termocentrală*). Prin urmare, în acest moment, pe lângă denumirea corectă (Chișoda Veche-*Livezi*), mai este introdusă în literatură și o altă denumire pentru același sit: Timișoara-*Termocentrală*. Tot în acest studiu, în urma altor confuzii, mai sunt menționate alte două situri inexistente: Nandru-*Către Vale* (Luca – Urian 2012, tabelele de la paginile 15 și 16) – corect Valea Nandrului (Roska 1941, 15–20), și Călan-*Între Sălcii* (Luca – Urian 2012, 15, 16) – corect Călan-*La podină* (Ciută 2002; Gligor 2009c, 53–55).

Continuând pe aceeași coordonată a erorilor, în studiul din 2009, colegul Luca își propunea să discute „*issues in defining the Foeni-Mintia Cultural-Group in Transylvania*” fără măcar a cunoaște întreaga paletă a ceramicii acestui grup, fapt ce reiese din planșele publicate (Luca 2009, Fig. 1 și 2), unde, alături de materiale Foeni pictate, sunt ilustrate laolaltă și ceramică și plastică Vinča C (Fig. 1/9; 2/5, 7, 8), care însă sunt atribuite tot grupului Foeni². Cu toate aceste confuzii, cei doi autori cred că „*das abgebildete archäologische Material ist Anlass dafür, einige Fragen zur Foeni-Mintia-Kulturgruppe wieder aufzunehmen*” (Luca – Urian 2012, 13).

Alte lacune constatăm și atunci când sunt abordate problemele legate de cronologia absolută, chestiuni ce necesită o solidă cunoaștere a literaturii de specialitate, din ce în ce mai vastă și mai exactă, care tratează metodologic și argumentează științific, matematic, analizarea, corelarea și interpretarea datelor radiometrice (Bayliss *et alii* 2007; Benz *et alii* 2012; Borić 2009; Bronk Ramsey 1995; 2001; 2009; Hertelendi *et alii* 1998; Schier 2000, 193–196; Stadler *et alii* 2005; Walanus

2009; Reimer *et alii* 2009; Yerkes *et alii* 2009). Dacă colegii citați ar fi cunoscut-o, suntem siguri că abordarea ar fi fost alta și concluziile diferite.

Lipsa de metodă i-a făcut pe colegii Luca și Urian să folosească în analizarea raporturilor cronologice dintre grupul Foeni și cultura Turdaș o simplă înșiruire a datelor C¹⁴ din neoliticul târziu și eneoliticul timpuriu din Banat și Transilvania obținute din siturile de la Uivar, Foeni, Hodoni, Daia Română, Orăștie și Cerișor-*Cauce*. Încă de la o primă vedere constatăm că datele C¹⁴ sunt prezentate în ordinea cronologică a datelor BP, fără să se țină cont de situl și cultura din care fac parte (Luca – Urian 2012, 18–21). Mai mult chiar, sunt puse în discuție date cărora colegii citați nu le-au cunoscut nici măcar apartenența culturală, ca să nu mai vorbim de faza din care fac parte sau, mai mult, de poziția lor stratigrafică. Pe baza acestei simple enumerări, fără a pleca de la poziția stratigrafică a probelor, fără o modelare preliminară Bayesiană făcută în cadrul secvențelor stratigrafice din care acestea provin și, în final, fără o modelare globală a datelor disponibile, sunt trase concluzii privind sincronisme și contemporaneități dintre culturile Vinča faza C, Turdaș și grupul Foeni (Luca – Urian 2012, 22–24) care nu sunt probate de abordările datelor radiometrice.

Dar să trecem la fondul problemei.

În studiul colegilor citați, datele de la Uivar ocupă un loc important: 11 date din totalul de 24. Cu toate că sunt doar enumerate, fără a li se înțelege valoarea lor deosebită pentru cronologia absolută a culturilor Vinča, Foeni și Turdaș, autorii le iau totuși în considerare atunci când afirmă poziția culturii Turdaș față de cultura Vinča. În cele ce urmează vom începe prin a analiza aceste date (Tabel 1) și vom sublinia importanța lor reală pentru sincronismele neoliticul târziu și eneoliticul timpuriu din Banat și Transilvania, eliminându-le pe cele care nu sunt relevante pentru această problemă.

Dintre datele preluate de cei doi autori vom exclude șase care provin din contexte stratigrafice ce nu au legătură directă cu fondul problemei și nici relevanță pentru aceasta: Hd-22756, 22751, 22659, 22930, 22928, mai exact probele recoltate din umpluturile șanțurilor de apărare din SIV și Hd 22754 dintr-o groapă din SIV (Schier – Drașovean 2004, 201–204; Schier 2008, 64) care nu sunt bine ancorate în secvența stratigrafică generală a tellului. Celelalte cinci date rămase (Hd-22734, 22737, 22735, 22736, 22688), la care adăugăm alte cinci inedite (Hd-24591, Poz-18969, 18971,

² În anul 2005, C. Urian ne-a arătat aceste materiale și, cu acel prilej, i-am atras atenția și asupra entității distincte a ceramicii și plasticii Vinča C descoperite la Sănmihaiul Român. Mai mult decât atât, pentru a găsi și alte materiale pictate, i-am recomandat acestuia să cerceteze periegetic și siturile de la Chișoda Veche, Parța-tell II și Diniș. Pentru a localiza mai bine în teren situl de la Chișoda Veche i-am indicat colegului, ca punct de referință, să se orienteze după *coșurile termocentrale* de la Timișoara; probabil de aici vine confuzia lui Luca.

28040, 28041), vor fi analizate plecând de la poziția lor stratigrafică.

În cadrul secvenței, proba Poz-18971 provine din șanțul de fundație 5033 al unei case din nivelul 3.5, cel mai timpuriu nivel unde au fost constatate materiale ceramice tipice etapei C1 a culturii Vinča³. Proba Poz-18969 aparține de nivelul 3.3 (Vinča C2) fiind recoltată din fundația casei 373/351, iar probele Hd-24591, 22737, 22735, Poz-28040, 28041 și Hd-22688 din ruinele arse ale 373/351, 218, 205 și respectiv 54 care fac parte din stratul 2. Dacă între primele trei complexe există o legătură directă în cadrul stratigrafiei complexe a tellului, ruinele edificiului 54, situate la aproape 20 m de 218 și 205, spre marginea tellului, deși aparțin de același strat, nu s-a putut stabili cu certitudine o relație de contemporaneitate. Probele Hd-22734 și 22736 fac parte din stratul 1, ce suprapune casele incendiate ale stratului 2; prima dată este din groapa 370 care taie casa 373/351, iar cea de-a doua din șanțul de fundație 393 care suprapune groapa 370 și care, la rândul ei, taie ruinele casei 373/351.

Datele de mai sus au fost grupate în cinci secvențe stratigrafice: faza de construcție a nivelului 3.5 (Vinča C1): Poz-18971; faza de construcție a stratului 2 (Vinča C2): Poz 18969; faza de folosire și distrugere a construcțiilor din stratul 2: Hd-24591, 22737, 22735, 22688, Poz-28040, 28041; faza ulterioară stratului 2, nivelul 1g1: Hd-22734 și, ultima, 1g2: Hd-22736. Plecând de la poziția lor stratigrafică, aceste date, au fost analizate și modelate cu programul OxCal v 4.2.2. Precizăm că în acest program o proba sau un model pot fi validate numai dacă au un *agreement* de minimun 60.

În prima etapă s-a constatat că datele Poz-28040 și 28041 (din secvența de folosite și distrugere a nivelului 2), cu un *agreement* foarte slab (7 și respectiv 9), nu au trecut modelul stratigrafic, fapt ce a făcut ca întreg modelul (fig. 1) să nu fie viabil (Amodel: 18). În această situație aceste date au fost eliminate și s-a reluat analiza. Și noul model (fig. 2), deși are un *agreement* ridicat (Amodel: 100), arată o problemă la corelarea datei Hd-22688 (A:50) din aceeași secvență. Data în cauză provine din edificiul 54 și ne certifică îndoilele exprimate față de poziția sa stratigrafică. Prin urmare și

această dată a fost eliminată, iar modelul obținut (Fig. 3) este foarte bun (Amodel: 142). Analizele Bayesiene ale datelor de la Uivar din acest model au arătat cu claritate că începuturile culturii Vinča C, etapa C1, începe în acest sit, cu o probabilitate de 94,2%, în intervalul 5053–4901 BC (*mean* 4971 BC), (Fig. 3a), casa din nivelul 3.5 încetează să mai funcționeze în intervalul 5020–4898 BC (*mean* 4955 BC), (Fig. 3b), construirea caselor din stratul 2, Vinča C2, începe între 4999–4897 BC (*mean* 4943 BC), (Fig. 3c), folosirea și distrugerea caselor stratului 2 între 4981–4896 BC (*mean* 4930 BC), (Fig. 3d), începutul nivelului 1g1, Vinča C2, între 4951–4836 BC (*mean* 4899 BC), (Fig. 3e), sfârșitul nivelului 1g1, între 4945–4809 BC (*mean* 4882 BC), (Fig. 3f), începutul nivelului 1g2 între 4941–4784 BC (*mean* 4865 BC), (Fig. 3g) și, în cele din urmă, sfârșitul acestui nivel și a locuirii Vinča C2 de la Uivar, între 4939–4743 BC (*mean* 4846 BC), (Fig. 3h).

Deci începuturile etapei Vinča C1 la Uivar sunt situate între 5053–4901 BC (*mean* 4971 BC), ale etapei C2 între 4999–4897 BC (*mean* 4943 BC) și finalul locuirii Vinča C2 din acest sit între 4939–4743 BC (*mean* 4846 BC).

Datele de la Uivar ridică o altă problemă importantă, aceea a poziției cronologice a sitului în cadrul secvenței Vinča. Pentru precizarea globală a limitelor cronologice ale etapelor fazei C, datele de mai sus, care au trecut de modelul stratigrafic, au fost modelate împreună cu datele încadrate *cu certitudine* în fazele C1 și C2 ale culturii Vinča ce ne-au fost disponibile în acest moment (Fig. 4). Pentru acuratețea analizei, nu au fost introduse datele care proveneau din atribuiri culturale mai largi (ex. Vinča B-C, Vinča C, Vinča-Plocnik sau Vinča C-D), care ar fi produs redundanțe sau/și erori. În acest sens, pe lângă cele de la Uivar, au fost folosite numai datele de la Vinča, adâncimea de 6,4 m (Hd-16639), de la Gomolava Ia (GrN – 7376) și cele două date combinate de la Hodoni din groapa 4 (Deb-1963 și 2018). Modelul obținut (Amodel: 111), precizează, cu o probabilitate de 95,4%, că începutul fazei C1, pe întreaga arie a culturii, este situată între 5253–4899 BC (*mean* 5033 BC), (Fig. 4a), începutul etapei C2 este între 5002–4877 BC (*mean* 4945 BC), (Fig. 4b), iar sfârșitul etapei C2 între 4801–4655 BC (*mean* 4736 BC), (Fig. 4c).

Comparând cele două seturi de date absolute furnizate de cele două modele (Fig. 3 și 4) observăm că există diferențe între datele generale ale culturii Vinča și cele de la Uivar. Astfel începuturile locuirii Vinča C1 de la Uivar (5053–4901 BC;

³ În ultimele studii (Drașovean 2009, 2013) am folosit periodizarea, mult mai precisă, propusă de Dumitru Berciu (1961, 48–49) și argumentată de profesorul Wolfram Schier (1995; 1996; 1999) și adoptată de o serie de specialiști (C. M. Lazarovici – G. Lazarovici 2006, 117–119; 123), în care faza C este împărțită în trei etape: C1 (fostă B2/C), C2 (fostă C1) și C3 (fostă C2).

mean 4971 BC), sunt mai târzii decât datele generale ale aceleiași etape a culturii Vinča (5253–4899 BC; mean 5033 BC), dar începuturile etapei C2 sunt aproape identice: 4999–4897 BC (mean 4943 BC) la Uivar și 5002–4877 BC (mean 4945 BC) în cultura Vinča. Diferențe constatăm și între sfârșitul locuirii C2 de la Uivar (4939–4743 BC; mean 4846 BC) și sfârșitul aceleiași etape din secvența Vinča (4801–4655 BC; mean 4736 BC). Aceste date ne arată că locuirea Vinča C1 de la Uivar a început mai târziu decât debutul etapei C1 din aria vinciiană, dobândește aproape simultan atributele C2 și, prin aceasta, comunitatea de la Uivar s-a încadrat în evoluția generală a culturii. Datele mai arată că locuirea de aici se stinge înainte de finalul etapei C2 din aria Vinča.

Probabil cei doi colegi se întreabă ce relevanță are această analiză pentru precizarea relațiilor Vinča-Foeni-Turdaș. Pentru lămuririle necesare vom proceda în același mod și cu datele de la Foeni și Turdaș.

Pentru situl de la Foeni, colegii Luca și Urian folosesc patru date (Luca – Urian 2012, 16, 19, 20) cărora, la fel ca și în cazul celor de la Uivar, nu le cunosc poziția în cadrul secvenței stratigrafice a sitului. Cu toate acestea, aplicând aceeași înșiruire cronologică a datelor BP, le folosesc pentru a stabili niște paralelisme între ipotetice niveluri de la Foeni și fazele Turdaș II și III (Luca – Urian 2012, 17).

Înainte de a analiza datele C¹⁴, trebuie să facem o altă corecție, deoarece a fost introdusă în literatură o altă informație care nu este probată de cercetările din acest sit: la Foeni *nu au fost descoperite importuri Tisa* așa cum cei doi colegi, din lipsă de informare, presupun (Luca – Urian 2012, tabelul de la p. 22). De asemenea, atribuirea locuințelor de tip bordei doar nivelului I, iar a locuințelor de suprafață numai nivelului următor este lipsită de suport⁴, deoarece, atât în nivelul inferior cât și în cel următor, sunt întâlnite ambele tipuri de complexe, așa cum se va vedea și din datele C¹⁴. De fapt,

⁴ Cercetările efectuate în ultimele două decenii în siturile neolitice târzii și eneolitice din Banat au arătat, fără putință de tăgadă, că în toate nivelurile, indiferent de poziționarea lor în secvența stratigrafică, sunt întâlnite atât gropi (*considerate* bordeie) cât și locuințe de suprafață. Doar privarea cercetătorului de o imagine de ansamblu asupra sitului (*mea culpa* de la Hodoni: Drașovean *et alii* 1996, 12–13), printr-o abordare secvențială prin secțiuni înguste și o absolutizare a ideii că orice groapă mai mare a fost o groapă de bordei, pot să inducă părerea greșită a existenței exclusive și eşalonate a acestor două tipuri de spații sociale. Această eroare este indusă și de concepția evoluționistă, pe care mulți dintre cei din generația mea o mai avem, care presupune o evoluție de la inferior la superior, de la bordeie – în nivelul inferior, la locuințe de suprafață.

această atribuire mecanică a bordeielor numai nivelurilor/straturilor inferioare sunt o constanță în cercetările colegului Luca din ultimii 20 de ani (Luca 1997, 27–32; 1998, 15, 17–18, 19; 2001, 37, 148, 149; Turdaș 2012) și pot ridica semne de întrebare asupra acurateții observației arheologice.

Precizăm încă de la început că toate probele de la Foeni pe care le folosim în acest studiu au fost recoltate din gropile considerate de cei doi colegi ca făcând parte din nivelul I și din șanțurile de fundație ale caselor din primul nivel de locuințe de suprafață. Probele au fost prelevate⁵ din: groapa 4/S6 (Deb-5725 și 5771), groapa 1/S14 (Hd-22653), groapa 4/S8, 2000 (Hd-22658), la care mai adăugăm Poz-45669 și 53388 (groapa 38/S16), Poz-53356 (groapa 28/S16), Poz-53385 (groapa 16/S16) și Poz-53386 (groapa 19/S17). Din punct de vedere stratigrafic, probele Deb-5725 și 5771 și Poz-53388 și 45699 aparțin gropilor, Poz-53356, 53386 fazei de construcție a unei locuințe de suprafață, Poz-53385 este dintr-un șanț ce reprezintă o reparație la unul din pereții acesteia, iar Hd-22653 o groapă contemporană cu locuințele de suprafață. Plecând de la realitățile stratigrafice, datele au fost separate în trei secvențe: una, numită faza nivel I bordeie, în care au fost grupate datele ce provin din bordeiele considerate că aparțin celui mai vechi nivel din așezare; secvența a doua, numită faza I case, și ce-a de-a treia, numită faza I case-reparație.

În cadrul modelării Bayesiene a datelor s-a început prin combinarea celor două date din groapa 4/S6 (Deb-5725 și 5771) și, respectiv, 38/S16 (Poz-45669 și 53388), deoarece fac parte din aceleași unități stratigrafice. Modelul obținut (Fig. 5) arată necorelări, în faza bordeielor, între datele din gropile 6 și 4 și cele combinate din groapa 38 și, în cea de-a doua fază, între șanțul de fundație 28 și gr. 1. Din analiza modelului, cu rezerva diferențelor date de erorile lemnului vechi (*old wood effect*), a reieșit că între nivelul bordeielor și cel al caselor nu sunt diferențe majore de timp, fapt ce ne-a determinat să combinăm datele într-o singură fază: faza nivel I bordeie și case. Noul model (Fig. 5a) este unul viabil (Amodel: 87) și arată fără putință de tăgadă, ca cele două niveluri sunt parțial contemporane⁶.

⁵ Probele au fost prelevate numai din faza cea mai veche de funcționare a bordeielor și nu din umpluturile ulterioare fazei de folosite. Atunci când nu s-a putut preciza utilizarea gropii și nici măcar racordarea nivelurilor respective la stratigrafia generală, probele au fost prelevate numai de pe fundul gropilor.

⁶ Plecând de modelul comportamental social, potrivit căruia printre primele lucruri pe care le face o comunitate atunci când se așează într-un loc este să-și construiască adăposturi, iar construirea unui bordei necesita mai puțin

Pe baza modelării, începutul locuirii este plasat între 4901 și 4615 BC, la 95,4 % probabilitate (*mean* 4759 BC) (Fig. 5b), iar sfârșitul nivelului I de case între 4699 și 4383 BC, la 95,4 % probabilitate (*mean* 4519 BC) (Fig. 5c), durata acestuia fiind de 175 de ani (*mean* 82), (Fig. 5c). Prin urmare, așa cum o arată media limitelor datelor (*mean*) de mai sus, durata nivelului inferior al locuirii de la Foeni se situează între 4755 BC și 4524 BC. De asemenea datele indică faptul că în momentul începutului sitului de la Foeni, locuirea Vinča C2 de la Uivar era stinsă (4939–4743 BC; *mean* 4846 BC), fapt probat și de suprapunerea locuinței 205 de către șanțul 211 în care au fost descoperite materiale Foeni (Dammers 2009, 242 și Pl. 5/4–9). Suntem siguri că analiza tuturor probelor prelevate din nivelurile habitabile de la Foeni și finalizarea cercetărilor combinatorii ale ceramicii vor aduce precizări mai fine ale cronologiei absolute și evoluției culturale ale grupului Foeni.

Pentru a putea compara datele radiometrice de la Foeni cu cele ale culturii Turdaș, vom proceda, așa cum ne-am fi așteptat s-o fi făcut și cei doi colegi, la modelarea lor Bayesiană. Am introdus spre analiză toate datele publicate referitoare la această cultură: Deb-5765, 5762 și 5775 pentru faza II și Gr. 28994 pentru faza III. Modelul obținut (Fig. 6), cu un *agreement* de 58, arată neconcordanțe dintre data Deb-5765 (A: 44) și celelalte date din model, cu toate că cele două date (Deb-5765 și 5775) au fost descoperite în același complex arheologic, bordeiul 2. De altfel și colegul Luca (2001, 142) și-a exprimat îndoielile privind validitatea probei: „*diferența atât de mare se poate*

timp decât o casă, putem accepta ideea că bordeiele ar putea reprezenta o fază incipientă din evoluția unei locuiri, fără însă a se fi modificat comportamentul habitabil al acelei comunități. Prin această prismă, după o anumită perioadă de timp, scurtă după părerea noastră, locuințele de suprafață se construiesc în vecinătatea bordeielor (din motive lesne de înțeles, niciodată peste!), după care acestea din urmă sunt abandonate. Această succesiune, mai ales în cazul nivelurilor foarte subțiri – caracteristice primelor luni ale perioadei de locuire – poate fi surprinsă foarte rar în săpătură arheologică. În această situație concretă, în lipsa unei observații atente, ceea ce constată arheologul este o groapă pe care o atribuie începutului locuirii. Cu toate acestea, materialele care sunt descoperite în „bordei” – și pe care le consideră ca atare – aparțin unei etape ulterioare, în care acesta nu mai funcționa, fiind transformat într-o groapă de gunoi și, cu toate că arheologul este tentat să creadă că sunt două niveluri distincte de locuințe (din punct de vedere cronologic, corect până la un punct!), materialele din umplutura fostelor bordeie sunt contemporane cu funcționarea locuinței de suprafață, așa cum în cazul nostru, o arată și datele radiometrice.

datora, în primul rând, unei erori de prelevare/manipulare (...). Dar eroarea poate să aparțină și omului preistoric (...) craniul probei 2 (Deb-5765 n. n.) *poate reprezenta un strămoș mai vechi (sic!) decât craniul probei 1*”. Acest lucru a necesitat eliminarea acestuia și reanalizarea modelului.

Noul model obținut este unul viabil (Amodel: 119) și arată poziția cronologică absolută a fazelor II și III ale culturii Turdaș (Fig. 7). Astfel începutul fazei a II-a este situată, cu o probabilitate de 95,4%, între 4921 și 4557 BC (*mean* 4721 BC), (Fig. 7a), granița dintre fazele II și III între 4736 și 4545 BC (*mean* 4645 BC), (Fig. 7b), iar sfârșitul culturii Turdaș, calculat pe baza singurei date de la Cerișor-Cauce (GrN-28994), se află între 4708 și 4206 BC (*mean* 4527), (Fig. 7c). Pe baza modelului obținut a fost calculată și durata fazelor Turdaș II și III, care, cu o probabilitate de 95,4%, este de 171 de ani (*mean* 61), (Fig. 7d). Prin urmare debutul fazei Turdaș II, așa cum o arată media limitelor datelor modelate, este situat în intervalul 4921 și 4557 BC (*mean* 4721 BC) și faza a III-a se încheie între 4708 și 4206 BC (*mean* 4527 BC).

Comparând aceste date cu cele din Banat, constatăm că faza Turdaș II începe după stingerea locuirii Vinča C2 de la Uivar, petrecută între 4939–4743 BC (*mean* 4846 BC), fiind mai târzie decât locuirea Vinča C2 de la Hodoni, situându-se spre finalul etapei C2 din secvența culturii Vinča. De asemenea datele C¹⁴ arată că debutul fazei Turdaș II este ulterior începutului locuirii de la Foeni plasat între 4901 și 4615 BC, la 95,4 % probabilitate (*mean* 4759 BC).

Pe baza acestor date, dacă faza a II-a a culturii Turdaș se naște la sfârșitul etapei Vinča C2, se impune discutarea unei chestiuni foarte importante: când poate fi datată faza I și, implicit, începutul culturii Turdaș. Colegii citați cred că acest lucru se poate situa în vremea fazei Vinča B2/C (Vinča C1 la Schier). Deoarece nu avem date radiometrice din nivelul inferior din așezarea eponimă, pentru a răspunde la această întrebare vom discuta condițiile în care s-au descoperit complexe atribuite fazei Turdaș I, în speța B1/1992 și B2/1992–1993. Autorul cercetărilor precizează că bordeiele aparțin de un nivel „*extrem de subțire și nu apare pe întreaga suprafață a săpăturii*” (Luca 2001, 37; Turdaș 2012, 22), B2 „*a funcționat scurt timp (dovada cea mai bună este nivelarea lui de locuitorii imediat următori (...))*”, de aici colegul Luca trage concluzia „*că locuirea nivelului I este foarte scurtă, locuitorii ce vor urma nivelând terenul când se mai putea vedea locuințele antecesorilor*” (Luca 2001, 42–43).

Neștiind care este legătura dintre o activitate ulterioară bordeiului și aprecierea perioadei sale de funcționare – folosită de autor pentru a explica perioada scurtă de folosire a acestuia – reținem însă observația că între nivelurile I și II este o perioadă scurtă de timp. Aprecierea este foarte importantă pentru precizarea intervalului existent între nivelurile I și II, deci dintre fazele Turdaș I și II, pe care-l estimăm, *în situația în care acceptăm existența în acea zonă a unui hiatus între cele două niveluri, sau a periferiei așezării timpurii, așa cum sugerează colegul Luca*, la cel mult câteva decenii. Numai în această situație următorii locuitori ar mai fi putut vedea – și nivela – o groapă adâncă, după cum se poate aprecia din planul prezentat, de numai 0,6 m, cât era diferența dintre partea superioară a umpluturilor bordeiului (VI) și partea superioară a stratului inferior (VII). Dacă însă nu acceptăm existența hiatusului și succesiunea dintre cele două niveluri este rapidă, se impune o altă întrebare importantă: este posibil ca, din punct de vedere cultural, în numai câțiva ani, elementele fazei a II-a să se fi format și impus? Această întrebare, cumulată cu posibilitatea existenței unui interval scurt de timp dintre cele două niveluri/faze, ridică serioase semne de întrebare fie asupra viabilității fazei I, fie asupra acurateței definirii acesteia din situl eponim. În orice situație însă, între începuturile fazei a II-a și începuturile locuirii de la Turdaș și, implicit, a fazei I nu poate fi pus un interval de cca 200 de ani, așa cum ar fi de presupus dacă faza Turdaș I ar începe, așa cum susțin colegii citați, în etapa Vinča C1 care, așa cum datele radiometrice au demonstrat, se sfârșește în intervalul 5002–4877 BC (*mean* 4945 BC).

Întorcându-ne la întrebarea, când poate fi situat începutul fazei Turdaș I, un răspuns acceptabil îl putem avea studiind realitățile arheologice din Banat. Pentru aceasta revenim la secvența stratigrafică de la Uivar, unde în groapa 370 din suprafața I, ce aparține de nivelul 1g1, au fost descoperite fragmente din vase patrulate decorate în tehnica turdășeană (Dammers 2009, Pl. 5/1, 2).

Acest lucru ne-a determinat să facem o modelare a datelor C^{14} ale nivelului 1g1 de la Uivar (Hd-22734) și ale celor din fazele II și III ale culturii Turdaș. Modelul rezultat (Fig. 8) este viabil (Amodel: 106) și arată faptul că descoperirile „turdășene” din groapa 370 sunt situate în intervalul 5397–4693 BC (*mean* 4952 BC), (Fig. 8a) și sunt mai timpurii decât datarea fazei a II-a din Transilvania și le plasează la sfârșitul etapei Vinča C1 și începutul celei următoare.

Pe lângă situl de la Uivar, materialele definitorii, unanim recunoscute ale acestei culturi – vasele patrulate și benzile de linii incizate umplute cu împunsături și linii scurte – mai apar și în alte situri bănățene precum Zorlențu Mare (Drașovean 1996, 50, pl. CIX/2), Sălbăgelul Vechi (Idem, pl. CVI/5–7), Chișoda Veche (Idem, pl. LXXXII/5; XCV/5), Parța II (Idem, pl. CI/6) și Vrsac-At (Lazarovici 1979, fig. 11; C. M. Lazarovici – G. Lazarovici 2006, 127, 495–496, 569–571). Toate aceste materiale, zise turdășene, fac parte integrantă, cu specificitatea de rigoare, din repertoriul ceramicii vinciene (Drașovean 1996, 50, 97; 2002, 75; 2003, 52; 2009, 260; C. M. Lazarovici – G. Lazarovici 2006, 122, 569–571) și au fost descoperite, cu precădere, în locuirile datate în etapele Vinča C1–2 și, așa cum o arată valorile C^{14} , sunt mai timpurii decât faza Turdaș II. Datele de mai sus coroborate fac caducă ipoteza unor influențe din partea Turdașului în aceste situri (Luca 1997, 76) și impun ideea că elementele bănățene contribuie la geneza culturii Turdaș (Lazarovici 1987; Kalmar – Maxim 1991, 5; Drașovean 1996, 78; Drașovean – Mariș 1998, 99–100), care se petrece în vremea fazei Vinča C2, moment în care, așa cum o indică datele radiometrice, ar putea fi situată și, încă insuficient demonstrată, faza I a culturii Turdaș.

Revenind la datele absolute ale culturii Vinča raportate la periodizarea culturii Turdaș, am precizat că faza a III-a începe în intervalul 4719–4542 (*mean* 4634) și, cu prudența determinată de faptul că există o singură dată, se termină între 4708–4206 (*mean* 4527). Aceste date arată că faza Turdaș III, în integralitatea sa, este mai târzie decât etapa Vinča C2 (care se termină între 4801 și 4655 BC, *mean* 4736 BC) și este paralelă cu Vinča C3 și D, fiind foarte apropiate de cele din aria Vinča, care arată că începutul fazei D este între 4850–4610 BC (pentru începutul necropolei de la Gomolava), sau 4970–4580 BC (pentru Vinča-Belo Brdo), iar sfârșitul culturii între 4710–4500 BC (Gomolava) și 4700–4350 BC (Vinča-Belo Brdo), (Borić 2009, 226).

Cu toate rezervele impuse de singularitatea datei pentru faza a III-a, nu putem însă să nu observăm că sfârșitul acesteia se plasează foarte aproape de valorile datelor radiometrice de la Lumea Nouă, situate în intervalul 4632–4499 BC, *mean* 4557 BC (Fig. 9a), adică de ceea ce se știe în acest moment, *prin prisma datelor C^{14}* , drept începutul Foeniului în Transilvania. Acest palier cronologie ar fi probat și de faptul că, într-o serie de locuri Turdaș, au fost descoperite materiale Foeni, în nivelul IIb de la Turdaș și la Cauce,

ambele încadrate în faza a III-a (Luca – Urian 2012, 17). Dacă în nivelul I de la Orăștie, paralelizat cu nivelul IIa de la Turdaș și încadrat în faza Turdaș II, nu are, după constatarea descoperitorului, elemente Foeni, descoperirea unor oase umane sparte sau trecute prin foc (Luca 2001, 49) care au, la o altă dimensiune, bune analogii în descoperirile de la Lumea Nouă (Gligor 2009a, 117–132), pot indica existența unei locuiri Foeni și la Orăștie-Dealul Pemilor (*Platoul Romposului*).

Sfârșitul Foeniului transilvănean la Lumea Nouă este susținut de un pachet compact de date în intervalul 4534–4441 BC, *mean* 4495 BC (Fig. 9b), și arată că locuirea de aici nu a durat mai mult de jumătate de secol.

Cu toate acestea, comparând materialele Foeni găsite într-o serie de situri din Transilvania cu cele din Banat, pot fi constatate o serie de diferențieri tipologice. Astfel, dacă la Turdaș, niv. IIb (Luca 2001, fig. 24/2, 6, 8; 42/6, 11), Pianul de Jos-Podei, Petrești-Groapa Galbenă, Bernadea și Archiud (Maxin 1999, 101 și pl. XIX/1) formele tipice bănațene sunt prezente (Drașovean 1994b, I/1, 2; II/1; III/1; V/1, 4; VI/1; VII/3; VIII/1, 3), în toate celelalte situri Foeni (Mintia, Lumea Nouă, Zau de Câmpie) formele respective nu mai apar (Gligor 2009a, 138–139). Această observație, la stadiul actual al cercetărilor, ar putea delimita cronologico-stilistic, în principal, două etape din evoluția transilvăneană a acestui grup; prima, numită de colegul Mihai Gligor, IIa, în care majoritatea elementelor bănațene sunt prezente și o a doua, în care se constată dispariția unor forme și dezvoltarea altora, iar pictura are o evoluție locală și regională (IIb la Gligor), fără ca aceasta să semnifice, întotdeauna, o trecere la canoanele petreștene.

Pe baza celor prezentate mai sus, concluzionăm că datele absolute nu modifică realitățile stratigrafice din Transilvania, ci le subliniază pe cele corecte și le reasează pe baze cronologice mai solide prin raportările la Banat și la arealul vincian. Dacă în Banat începuturile locuirii de la Foeni în cadrul fazei Vinča C2 și poziția grupului Foeni rămân neschimbate, în Transilvania se produc o serie de modificări. Acestea se referă la momentul genezei culturii Turdaș, la pătrunderea grupului Foeni, situat în vremea fazei Vinča C3-D și nu la sfârșitul etapei C2 cum am susținut până acum (Drașovean 1996, 86, 98–99; 2002, 76–78; 2003, 45–46; 2004, 31–34; 2009, 262; Drașovean – Mariș 1998, 99–101; idee preluată în literatură: Luca 1997, 73–74, 75; 2001, 124, 144–145; Gligor 2009a, 134, 145; 2009b, 240–241) și la geneza culturii Petrești.

Această secvență cronologică, ilustrată în graficul 1, realizată prin însumarea segmentelor culturale precizate de datele absolute modelate în acest studiu, arată, cu o probabilitate de 95,4%, succesiunea Vinča C1 – Vinča C2/Turdaș I – Turdaș II–III/grupul Foeni II.

Din cele prezentate mai sus putem trage următoarele concluzii:

1. După cum o indică poziția stratigrafică a materialelor „Turdaș” de la Uivar, susținut de palierul cronologic absolut al acestora și raportat și la momentul cronologic al fazei a II-a, cultura Turdaș, în ciuda problemelor constatate în definirea fazei timpurii (I), este mai târzie decât etapa Vinča C1 și se naște în vremea fazei Vinča C2 din elemente vinciene din Banat care conțin și trăsăturile ce o vor defini: vasele patrulate și decorurile tipice.

2. Faza I a culturii Turdaș este mai timpurie decât grupul cultural Foeni și, după cum ne arată datele C¹⁴, începutul fazei a II-a este mai târziu decât debutul locuirii de la Foeni și, în ansamblul său, este sincronă cu sfârșitul etapei Vinča C2 și începutul de C3, iar sfârșitul fazei a III-a este paralelă cu faza Vinča C3 și D și cu pătrunderea comunităților Foeni în Transilvania.

3. Pătrunderea grupului Foeni în Transilvania, cu observațiile prezentate mai sus, are loc în vremea fazei Turdaș III (nivel IIb de la Turdaș), dar *nicidecum* la momentul 5850 BP (Luca – Urian 2012, 23) așa cum, în absența unei analize elementare, afirmă cei doi autori⁷. Credem că dacă ar fi studiat tabelele, de la paginile 18–20, pe care l-au publicat – și la care fac dese referiri – unde, chiar și din înșiruirea datelor BP, ar fi putut observa că *toate* cele trei date viabile ale culturii Turdaș sunt ulterioare tuturor datelor Vinča C2 și, cu o excepție, a celor de la Foeni.

4. Începuturile grupului Foeni din Transilvania, așa cum o arată datele C¹⁴, este situat în intervalul 4708–4206 BC (*mean* 4527 BC)/4632–4499 BC (*mean* 4557 BC), (Fig. 9a), iar sfârșitul acestuia, conform datelor de la Lumea Nouă, este între 4543–4441 BC (*mean* 4495 BC), (Fig. 9b). Acestea sunt parțial contemporane cu fazele Vinča C3-D (Lazarovici 2009, 208) și cu începuturile fazei timpurii a culturii Tiszapolgar în arealul panonic (Borić 2009; Diaconescu 2013).

⁷ Data de 5850 BP avansată de cei doi colegi este una fantezistă și nu apare între datele culturii Turdaș. Dacă calibrăm însă cea mai apropiată dată, 5825±60 BP (Deb-5762), aceasta se încadrează în intervalul 4831–4537 BC, *mean* 4678 BC, adică este mai timpurie decât începutul fazei Turdaș III (4719–4542 BC, *mean* 4634 BC), ceea ce contrazice realitățile arheologice din Transilvania.

5. Nașterea culturii Petrești nu are loc în vremea fazei Turdaș III, așa cum cred cei doi colegi (Luca – Urian 2012, 23) deoarece, la acest stadiu al cercetărilor, primele elemente Foeni sunt documentate abia în nivelul IIB de la Turdaș și la Cerișor-Cauce, atribuite acestei faze (III), iar datele C¹⁴ Foeni de la Lumea Nouă confirmă acest sincronism. Prin urmare nu există plaja de timp necesară genezei culturii în paralel cu această fază.

6. Comparând datele de mai sus cu singurele disponibile ale culturii Petrești de la Daia Română, observăm că ultimele se situează în intervalul 4800–4500 BC (Fig. 10), adică ar debuta mai timpuriu decât faza Turdaș III și grupul Foeni în Transilvania. Aceasta este singura neconcordanță pe care o constatăm din corelarea modelelor Bayesiene cu datele din spațiul intracarpatic făcute în acest studiu, neconcordanță ce este cauzată de faptul că am comparat date AMS cu date convenționale (cele de la Daia), care au și o deviație (*standard deviation*) mare (± 100), fapt ce face ca orice modelare a datelor absolute să se încadreze într-un interval de timp foarte mare (Fig. 10) și, deci, neconcludent pentru o analiză exactă (C. M. Lazarovici – G. Lazarovici 2007, 37). Rămâne în sarcina cercetărilor viitoare de a aduce date AMS pentru începuturile culturii Petrești și pentru întreaga sa secvență evolutivă. Conform datărilor fazelor Turdaș III de la Cauce sau a grupului Foeni de la Lumea Nouă (Gligor 2008b, 150–151, 159; 2009a, 143, 144; 2009b; 2012), începuturile culturii Petrești ar trebui să se situeze, cel mai devreme, la sfârșitul primei jumătăți a mileniului al V-lea și să evolueze în intervalul, *terminus post quem*, delimitat de sfârșitul fazei a III-a a culturii Turdaș /pătrunderea comunităților Foeni (4708–4206 BC (*mean* 4527 BC)/ 4632–4499 BC și, *terminus ante quem*, marcat de începuturile culturii Bodroghkeresztur, plasat între 4300 și 4200 BC (Govedarica 2004, 72, 73; Biagi – Voytek 2006; Raczky – Siklósi 2013, 570–571; Diaconescu 2013). Prin urmare, cultura Petrești evoluează pe durata, a cel mult, trei secole *dar în mileniul al cincilea* și nu 500–600 de ani *în mileniul al treilea*, așa cum crede colegul Luca (2001, 145), în dezacord cu datele C¹⁴ publicate chiar de el (Luca 2001, 139–143). Suntem de părere că precizarea mai fină, prin date AMS, a acestui interval ar fi un important pas înainte pentru clarificarea întregii evoluții a complexului cultural Foeni-Petrești, ce include evoluția grupului Foeni din Transilvania și a devenirii sale petreștene, precizarea elementelor ce mai contribuie la aceasta, a secvenței evolutive a fazelor A și A-B, dar și a dăinuiriilor comunităților

Foeni din Ardeal și a posibilelor relații cu alte comunități Foeni care au drept caracteristici ceea ce, acum, noi numim Petrești.

7. În acest moment, doar simpla prezență a unor decoruri și forme turdășene în locuirile petreștene de fază A și A-B (Vlassa 1976, 66; Paul 1992, 51; Luca 1997, 71; 2001, 145; Maxim 1999, 81) nu este un argument suficient de credibil să-i considerăm pe purtătorii culturii Turdaș drept o *bază etnică* pe care se va „clădi” viitoarea cultură Petrești (Luca – Urian, 23). Până la obținerea unor dovezi irefutabile în acest sens, bazate pe studii antropologice comparate și a analizelor izotopilor de stronțiu (vezi spre exemplificare: Boyadziev 2011; Giblin *et alii* 2013; Price *et alii* 2002) prezența elementelor turdășene pot fi interpretate doar ca asimilări/supraviețuiri ale unui stil ornamental. Aceasta cu atât mai mult cu cât, până în acest moment, nu au fost identificate locuiri Turdaș care să fie ulterioare nivelului IIB de la Turdaș (faza a III-a), toate locuirile încetându-și existența în momentul venirii grupului Foeni. Prezența elementelor turdășene din mediul petreștean poate fi însă explicată nu numai prin prisma prezenței acestora, deja precizată, în faza Vinča C, ci și prin compararea cu un alt fenomen similar constatat tot în mediul cultural vincian târziu din nordul Banatului. Aici decorurile incizate *influențate* de culturile Tisa și Banatului au o prezență semnificativă în cadrul locuirilor de fază C2, fiind o *specie incizată* în ansamblul ornamenticii acestei faze, ce individualizează varianta nord-bănățeană a culturii Vinča C (Drașovean 1996, 76–79, 107; 2003, 52; 2009, 260), dar prezența elementului ornamental pannonic nu-i schimbă defel caracterul vincian.

8. Datarea târzie a grupului Foeni din Transilvania și, implicit, a genezei culturii Petrești, întărește ideea aportului grupului Foeni – și nu a Petreștiului, cum s-a crezut până acum (Dumitrescu *et alii* 1983, 114; Dumitrescu – Vulpe 1988, 37, 39) – la nașterea Cucuteniului (C. M. Lazarovici – G. Lazarovici 2007, 15, 158; G. Lazarovici – C. M. Lazarovici 2010, 28–29, 84; Gligor 2009a, 145–146). Totodată această datare târzie nu mai este în contradicție cu datele absolute ale Precucuteniului I și II (Mantu 1998, 113; 2000; Boyadziev 2005, 66, 69; G. Lazarovici – C. M. Lazarovici 2010, 36) și validează opinia că materialele precucuteniene descoperite în siturile turdășene de fază II și III și Foeni din Transilvania aparțin fazei I (Drașovean – Luca 1990, Fig. 3/4), Luca 2001, 68, 149; G. Lazarovici – C. M. Lazarovici 2010, 34–36) și mai puțin celei de-a II-a, cum s-a susținut până în acest moment

(Paul 1992, 53–54; Drașovean 1996, 94–95, 99; 2003, 43–44; Luca 2001, 68–69). Aceasta cu atât mai mult cu cât Precucuteniul II nu se dezvoltă în Transilvania (Marinescu – Bâlcu 1974, 134; G. Lazarovici – C. M. Lazarovici 2010, 36).

9. Adăugarea numelui de Mintia celui de Foeni, așa cum propune colegul Luca (2001, 131, 145; 2009, 205; Luca – Urian 2012, 23–24), ar putea fi acceptat numai dacă s-ar putea răspunde în mod satisfăcător la întrebarea: în ce nivel, sau în ce zonă din situl de la Mintia se regăsesc cel mai fidel evoluțiile fenomenului Foeni din Transilvania? Această întrebare se impune deoarece cercetările din acest sit (săpături F. Drașovean, S. A. Luca) au arătat clar că există, la acest stadiu, cel puțin două zone în care fenomenul Foeni prezintă fațete evolutive distincte. Dacă în zona centrală, în SIII și IV, stratul II, s-a observat un segment al evoluției spre conținutul său transilvănean (Drașovean – Luca 1990), în zona de est a sitului, cu precădere în SI și II, s-a constatat că materialele ceramice pierd tehnologia de ardere caracteristică și au o evoluție spre ceea ce am numit grupul Hunedoara (Drașovean 1996, 99–100; 2002, 78–79), sau spre ceea ce înțelege colegul Luca drept Turdaș IV (Luca 2009, 205; Luca – Urian 2012, 23). Prin urmare situ(rile) de la Mintia aparțin unor fenomene heterogene, ca rezultate ale unor evoluții conexe ce se derulează la momente diferite ale grupului Foeni transilvănean, care reflectă devenirea zonală și, doar parțial, pe cea petrecută la scara transilvăneană. Această situație naște întrebarea: cărei faze a grupului Foeni îi poate fi alăturat numele de Mintia? Îi poate fi atribuit întregii sale evoluții, sau numai celei transilvănene? La acest stadiu al cercetărilor, materialele din stratul II de la Mintia (SIII și IV), prin absența unora dintre formele bănățene (Drașovean 1994b, I/1, 2; II/1; III/1; V/1, 4; VI/1; VII/3; VIII/1, 3), pot fi atribuite *doar* fazei IIb și nicidecum începutului fazei ardelen (IIa), iar cele din partea de est și strat I, fazei III (Gligor)/Turdaș IV (Luca)/ grup Hunedoara (Drașovean). De fapt concluziile unor astfel de analize i-au determinat și pe alți colegi, buni cunoscători ai eneoliticului, să susțină viabilitatea denumirii de grup Foeni (C. M. Lazarovici – G. Lazarovici 2007, 40).

Continuând cu analizarea chestiunilor de terminologie, credem că merită să fie luată în discuție propunerea colegilor Cornelia-Magda și Gh. Lazarovici, aceea de Foeni-Petrești, care, după părerea noastră, este mai completă și vizează nu numai întreaga evoluție a comunităților Foeni în Transilvania, dar și a întregului complex cultural al ceramicii pictate eneolitice bănățeano-ardelean.

Dar să vedem, în linii generale, ce se știe în acest moment despre această problemă. După pătrunderea comunităților Foeni în Ardeal, acestora li se atribuie, așa cum am mai precizat, o evoluție încadrată în două faze: II–III (faza I fiind considerată faza bănățeană: Gligor 2009a, 137–140). La stadiul actual al cercetărilor sunt încă lucruri ce vor trebui precizate, mai ales în ceea ce privește faza a III-a (faza Turdaș IV, la Luca și grup Hunedoara, la noi), care, *prin trăsăturile ceramicii*, poate fi o evoluție colaterală a purtătorilor Foeni, desprinsă de evoluția care a dat naștere culturii Petrești, sau chiar a petreștenilor. În acest moment, pe baza tipologiei ceramicii, se impune ideea că *o etapă* a grupului Foeni din Banat și doar *o parte* a evoluției sale transilvănene au o evoluție continuă spre această cultură și fac parte integrantă din complexul cultural al ceramicii pictate eneolitice, pe care îl numim Foeni-Petrești. La acest stadiu al cercetărilor acest complex cultural poate fi împărțit în cinci faze: I, faza bănățeană, (grup cultural Foeni); II, faza transilvăneană, de pătrundere a grupului Foeni în arcul intracarpatic și de evoluție spre cultura Petrești; III, include ceea ce înțelegem *în acest moment* prin faza A a culturii Petrești; IV, asimilează faza Petrești A-B și V, fază Petrești B. Dacă fazele I, IV și V pe care le propunem, cu etapele lor, sunt mai bine individualizate din punct de vedere tipologic și evolutiv, faza a II-a, ce conține elementele evoluției spre cultura Petrești, necesită o serie de clarificări. În principal, acestea vor trebui să definească mai exact etapele evoluției transilvănene precum și caracteristicile și elementele care participă la evoluția spre această cultură. Totodată necesită încă lămuriri și conținutul cultural al fazei Petrești A (faza a III-a din periodizarea propusă de noi) așa cum a fost definit de I. Paul (1992, 71–76), în cadrul căreia stilurile ceramicii pictate ar putea delimita mai multe momente evolutive, unele ce ar putea fi încadrate în faza a II-a (grup Foeni aflat în evoluție spre Petrești, fazele IIa și, poate, IIb la Gligor 2009a, 138–139), iar altele în faza a III-a (Petrești A, pe deplin formată). Dar despre periodizarea grupului Foeni, sau, mai bine-zis, a complexului cultural Foeni-Petrești în ansamblul său, vom reveni pe larg în monografia sitului de la Foeni, pe care o avem în pregătire.

În acest context și chestiunea importurilor Foeni în mediu Petrești A, afirmată de cei doi colegi (Luca – Urian 2012, 23) este, la acest stadiu al cercetărilor, ipotetică și, pe lângă clarificările necesare mai sus amintite care să fie bazate pe analize tipologico-stilistice ale întregului material ceramic, necesită să fie confirmată prin analize

fizico-chimice și nu pe baza unor păreri personale, izvorâte din necunoașterea ceramicii Foeni în integralitatea sa și a fenomenului Foeni-Petrești în ansamblul său. Credem că această lacună i-a făcut să considere că, exceptând situl de la Mintia, nu mai există alte locuiri „curate” Foeni în Ardeal (Luca 2009, 206; Luca – Urian 2012, 24). În acest sens nu ar fi de prisos să mai amintim deja încetățenitele locuiri Foeni de la Lumea Nouă (Gligor 2009a, 57–58, 71–86, 137), a celei de la Bernadea (Gligor 2009a, 168), Noșlac (Gligor, 2009c, 51–52) sau

de la Pianul de Jos, materialele de aici fiind chiar în custodia Muzeului Brukenthal din Sibiu. Dacă cei doi colegi ar fi avut curiozitatea să le studieze, ar fi putut constata că în secțiunile 9 și 12, între adâncimile 0,8–1 m, se află un nivel compact cu materiale Foeni. Prin urmare mai există și alte stațiuni Foeni „curate” în Transilvania, alături de cele contestate, fără temeii, de la Zau de Câmpie, Baciș și Archiud (Maxim 1999, 101, 103; Gligor 2008a; 2009a, 168–169; Lazarovici 2009, 207–210).

Tabel 1. Datele radiocarbon analizate în acest studiu

Așezarea	Cod Laborator	Poziție stratigrafică	Data BP	Cultura	Faza	Bibliografie
Uivar	Poz-18971	Feat 5033, niv. 3.5	6040±30	Vinča	C1	inedită
Vinča	Hd-16639	Adâncimea de 6,4 m.	6081±68	Vinča	C1	Schier 1996, 149
Uivar	Hd-24591	Feat. 351, niv. 2	6056±43	Vinča	C2	inedită
Uivar	Hd-18969	Feat 888, niv. 3.3.1	6040±40	Vinča	C2	inedită
Uivar	Hd-22737	Feat 205, niv. 2	6036±22	Vinča	C2	Schier – Drașovean 2004
Uivar	Hd-22735	Feat 205, niv. 2	6022±28	Vinča	C2	Schier – Drașovean 2004
Uivar	Hd-22688	Feat 54, niv. 2	5947±41	Vinča	C2	Schier 2008, 64
Uivar	Poz-28040	Feat 352, niv. 2	5875±35	Vinča	C2	inedită
Uivar	Poz-28041	Feat 205, niv. 2	5870±40	Vinča	C2	inedită
Uivar	Hd-22734	Feat 370, niv. 1g1	5996±60	Vinča	C2	Schier – Drașovean 2004
Uivar	Hd-22736	Feat. 351 / 373, niv. 1g2	5949±38	Vinča	C2	Schier – Drașovean 2004
Gomolava	GrN-7376	Niv. Ia	6010±70	Vinča	C1	Waterbolk 1988, 121
Hodoni	Deb-1963	Gr. 4	5880±60	Vinča	C2	Drașovean 1994, 423
Hodoni	Deb-2018	Gr. 4	5870±60	Vinča	C2	Gläser 1996, 196
Foeni	Deb-5771	S6, Gr. 4	5855±85	Foeni	I	Drașovean 2004, 33
Foeni	Deb-5725	S6, Gr. 4	5835±40	Foeni	I	Drașovean 2004, 33
Foeni	Hd-22658	S8, Gr. 4/2000	5782±27	Foeni	I	Drașovean 2002, 45
Foeni	Hd-22653	S 14, Gr. 1	5699±37	Foeni	I	Drașovean 2002, 45
Foeni	Poz-53356	S16, Gr. 28	5890±40	Foeni	I	inedită
Foeni	Poz-53385	S16, Gr. 16	5810±40	Foeni	I	inedită
Foeni	Poz-53386	S17, Gr. 19	5720±40	Foeni	I	inedită
Foeni	Poz-53388	S18, Gr. 38	5750±40	Foeni	I	inedită
Foeni	Poz-45669	S18, Gr. 38	5690±40	Foeni	I	inedită
Orăștie	Deb-5765	Niv. I, B2	6070±70	Turdaș	II	Luca 2001, 142
Orăștie	Deb-5762	Niv. I, B1	5825±60	Turdaș	II	Luca 2001, 142
Orăștie	Deb-5775	Niv. I, B1	5790±55	Turdaș	II	Luca 2001, 142
Cerișor-Cauce	GrN-28994	Gr. 104	5760±40	Turdaș	III	Luca 2009, 202
A.I.L. Nouă	Poz-19489	G1.II.2003	5750±50	Foeni	II?	Gligor 2009a, 141
A.I.L. Nouă	Poz-19375	G1.II.3003	5650±40	Foeni	II?	Gligor 2009a, 141
A.I.L. Nouă	Poz-19376	C1.III.2005	5670±40	Foeni	II?	Gligor 2009a, 141
A.I.L. Nouă	Poz-19377	G1.III.2005	5770±40	Foeni	II?	Gligor 2009a, 141
A.I.L. Nouă	Poz-19451	B1.II.2006	5700±50	Foeni	II?	Gligor 2009a, 141
A.I.L. Nouă	Poz-22521	G1.III.2005	5690±40	Foeni	II?	Gligor 2009a, 141
A.I.L. Nouă	Poz-22522	G1.III.2005	5695±35	Foeni	II?	Gligor 2009a, 141
A.I.L. Nouă	Poz-47401	D.I.2011	5680±40	Foeni	II?	Gligor 2012, 286
A.I.L. Nouă	Poz-47402	D.I.2011	5690±40	Foeni	II?	Gligor 2012, 286
Daia	Bln-1197	necunoscută	5900±100	Petrești	A	Mantu 2000, 100
Daia	Bln-1199	necunoscută	5835±100	Petrești	A	Mantu 2000, 100
Daia	Bln-1201	necunoscută	5710±100	Petrești	A	Mantu 2000, 100

BIBLIOGRAFIE

- Bayliss *et alii* 2007,
A. Bayliss, C. Bronk Ramsey, J. van der Plicht, A. Whittle, Bradshaw and Bayes: Towards a Timetable for the Neolithic. *Cambridge Archaeological Journal* 17 (1), 2007, 1–28.
- Benz *et alii* 2012,
Marion Benz, Aytaç Coşkun, Irka Hajdas, Katleen Deckers, Simone Riehl, Kurt W. Alt, Bernhard Weninger, Vecihi Özkaya, Metodological implications of the new radiocarbon dates from the Early Holocene site of Körtik Tepe, southeast Anatolia. *Radiocarbon* 54, 3–4 (2012), 291–304.
- Berciu 1961,
D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului din România în lumina noilor cercetări*. Ed. Academiei, București (1961).
- Biagi – Voytek 2006
P. Biagi, B. Voytek, Excavations at Peștera Ungurească (Caprelor) (Cheile Turzii, Petrești de Jos, Transylvania) 2003–2004: A preliminary report on the chipped stone assemblages from the chalcolithic toarte pastilate (Bodrogkeresztur) layers. *AnB XIV* (2006), 177–202.
- Borić 2009
D. Borić, Absolute Dating of Metallurgical Innovations in the Vinča Culture of the Balkans. În: Tobias L. Kienlin – Ben Roberts (eds.) *Metals and Societies. Studies in honour of Barbara S. Ottaway*, Rudolf Habelt Bonn (2009), 191–245.
- Boyadziev 2005,
Y. Boyadziev, Synchronization of the stages of Cucuteni culture with the Eneolithic cultures of the territory of Bulgaria according to C14 dates. În: G. Dumitroaia, J. Chapman, O. Weller, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, D. Monah (Ed.), *Cucuteni. 120 ans de recherches. Le temp du bilan*. BMA XVI (2005), 64–74.
- Boyadziev 2011,
Y. Boyadziev, Ethnocultural interrelationships in the Lower Danube area during the second half of the sixth and the first half of the fifth millennium BC (according to evidence from cemeteries). *Studia Praehistorica* 14 (2011), 205–223
- Bronk Ramsey 1995
C. Bronk Ramsey, Radiocarbon calibration and analysis of stratigraphy: the OxCal Program. *Radiocarbon* 37, 2, (1995), 425–430.
- Bronk Ramsey 2001
C. Bronk Ramsey, Development of the radiocarbon program OxCal. *Radiocarbon* 43, 2A, (2001), 355–363.
- Bronk Ramsey 2009
C. Bronk Ramsey, Bayesian analysis of radiocarbon dates. *Radiocarbon* 51, 1, (2009), 337–360.
- Ciută 2002,
M. Ciută, Contribuții la cunoașterea neoliticului târziu din depresiunea Hațeg-Mureș. Descoperirile la dăle a Călanul Nou-La Podină. *Corviniana VII* (2002), 31–47.
- Dammers 2009,
B. Dammers, Ceramic and cultural identity between the Balkans and the middle Europe: The Vinča C site of Uivar (Romanian Banat). În: F. Drașovean, D. L. Ciobotaru, M. Maddison (Ed), *Ten Years After: The Neolithic of the Balkans, as uncovered by the fast decade of research*. Ed. Marineasa, Timișoara (2009), 236–258.
- Diaconescu 2013,
D. Diaconescu, Considerații privind cronologia epocii timpurii a cuprului în estul Bazinului Carpatic (cultura Tiszapolgar). *AnB XXI* (2013),
- Drașovean 1994a,
F. Drașovean, Die Stufe Vinča C im Banat. *Germania* 72, 2 (1994), 409–425.
- Drașovean 1994b,
F. Drașovean, The Petrești culture in Banat. *AnB III* (1994), 139–170.
- Drașovean 1996,
F. Drașovean, *Cultura Vinca târzie în Banat. Relațiile cu vecinii*. BHAB I, Timișoara (1996).
- Drașovean 2002,
F. Drașovean, Locuirile neolitice de la Hunedoara – Cimitirul Reformat și Grădina Castelului și o luare de poziție față de câteva opinii privind realitățile neoneoliticului din sud-vestul Transilvaniei. *Apulum XXXIX* (2002), 57–93.
- Drașovean 2003,
F. Drașovean, Transilvania și Banatului în neoliticul târziu. O contribuție la originea culturii Petrești. *Apulum XL* (2003), 39–58.
- Drașovean 2004,
F. Drașovean, Transylvania and the Banat in the Late Neolithic. The origins of the Petrești culture. *Antaeus* 27 (2004), 27–36.
- Drașovean 2009,
F. Drașovean, Cultural relationships in the Late Neolithic of the Banat. În: F. Drașovean, D. L. Ciobotaru, M. Maddison (Ed), *Ten Years After: The Neolithic of the Balkans, as uncovered by the fast decade of research*. Ed. Marineasa, Timișoara (2009), 259–273.
- Drașovean 2013
F. Drașovean, The Transition from the Neolithic to the Copper Age in Banat. Tradition and Innovation. În: W. Schier, F. Drașovean (Ed.), *The Transition from the Neolithic to the Eneolithic in Central and South-Eastern Europe in the Light of Recent Research*. (sub tipar).

- Draşovean – Luca 1990,
F. Draşovean, S. Luca, Consideraţii preliminare asupra materialelor neo-eneolitice din aşezarea de la Mintia (com. Veşel, jud. Hunedoara). *SCIVA* 41, 1 (1990), 7–18.
- Draşovean – Mariş 1998,
F. Draşovean, T. Mariş, Aşezarea neolitică târzie de la Zlaşti (Jud. Hunedoara). *AnB* VI (1998), 93–119.
- Draşovean *et alii* 1996,
F. Draşovean, D. Ţeicu, M. Muntean, *Hodoni. Locuirile neolitice şi necropola medievală timpurie*. Reşiţa (1996).
- Dumitrescu *et alii* 1983
Vl. Dumitrescu, A. Bolomey, F. Mogoşanu, *Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie jusqu'à la fin de l'âge du bronze*. Ed. Ştiinţifică, Bucureşti (1983).
- Dumitrescu – Vulpe 1988,
Vl. Dumitrescu, Al. Vulpe, *Dacia înainte de Dromihete*. Ed. Ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti (1988).
- Giblin *et alii* 2013
J. I. Giblin, K. Knudson, Z. Bereczki, G. Pálffy, I. Pap, Strontium isotope analysis and human mobility during the Neolithic and Copper Age: a case study from the Great Hungarian Plain. *Journal of Archaeological Science* 40, 1 (2013), 227–239.
- Gläser 1996,
R. Gläser, Zur absoluten Datierung der Vinča-Kultur anhand von C14-Daten. În: F. Draşovean (Ed), *The Vinča Culture, its Role and Cultural Connections*. Timişoara (1996), 141–162.
- Gligor 2008a,
M. Gligor, Contribuţii la repertoriul descoperirilor aparţinând grupului Foeni din teritoriul României. *Patrimonium Apulensis* VII–VIII (2008): 11–18.
- Gligor 2008b,
M. Gligor, New Data about Foeni communities at Alba Iulia-Lumea Nouă. C. Cosma, S. Varvara, M. Gligor (Eds), *Vârste absolute prin metode nucleare de datare*, Ed. Quantum, Cluj-Napoca (2008): 140–159.
- Gligor 2009a,
M. Gligor, *Aşezarea neolitică şi eneolitică de la Alba Iulia-Lumea Nouă în lumina noilor cercetări*. Ed. Mega, Cluj-Napoca (2009).
- Gligor 2009b,
M. Gligor, Contribution to the Absolute Chronology of the Neolithic and Chalcolithic of Transylvania. În: V. Cotiugă, F. A. Tencariu, G. Bodi (Eds), *Itinera in Praehistoria. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu quinto et sexagesimo anno*. Iaşi (2009), 235–244.
- Gligor 2009c,
M. Gligor, Materiale ceramice Foeni din Transilvania. *AUA* 13 (2009), 51–57.
- Gligor 2012,
M. Gligor, Contribuţii la cronologia absolută a complexului funerar de la Alba Iulia-Lumea Nouă. Noi date 14C AMS. *AUA* 16, 1 (2012), 283–292.
- Govedarica 2004,
B. Govedarica, *Zeptarträger-Herrscher der Steppen. Die frühe Ockergräber des älteren Äneolithikums im karpatenbalkanischen Gebiet und im Steppenraum Südost – und Osteuropas*. Philip von Zabern, Mainz am Rhein (2004).
- Hertelendi *et alii* 1998
E. Hertelendi, É. Svingor, P. Raczky, F. Horváth, I. Futo, L. Bartosiewicz, Duration of tell settlements at four prehistoric sites in Hungary. *Radiocarbon* 40, 2, (1998), 659–665.
- Kalmar-Maxim 1991
Z. Kalmar-Maxim, *Turdaş*, Cluj-Napoca (1991)
- Lazarovici 1979,
G. Lazarovici, Neoliticul Banatului, BMN IV, Cluj-Napoca (1979).
- Lazarovici 1979,
G. Lazarovici, Şocul Vinča C în Transilvania. (Contribuţii la geneza eneoliticului timpuriu). *ActaMP* XI (1987), 33–55.
- Lazarovici 2009,
G. Lazarovici, The Zau culture. În: F. Draşovean, D. L. Ciobotaru, M. Maddison (Ed), *Ten Years After: The Neolithic of the Balkans, as uncovered by the fast decade of research*. Ed. Marineasa, Timişoara (2009), 179–217.
- C. M. Lazarovici – G. Lazarovici 2006,
C. M. Lazarovici, G. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului şi epocii cuprului în România. I Neoliticul*, Ed. Trinitas, Iaşi (2006).
- C. M. Lazarovici – G. Lazarovici 2007,
C. M. Lazarovici, G. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului şi epocii cuprului din România. II Epoca cuprului*, Ed. Trinitas, Iaşi (2007).
- G. Lazarovici – C. M. Lazarovici 2010
G. Lazarovici, C. M. Lazarovici, Despre fazele A1 ale Grupelor Ariuşd şi Cucuteni. *Angustia* 14 (2010), 27–108.
- Luca 1997,
S. A. Luca, *Aşezări neolitice pe valea Mureşului (I). Habitatul turdaşean de la Orăştie-Dealul pemilor (punct X2)*. BMA IV, Alba Iulia (1997).
- Luca 1998,
S. A. Luca, *Liubcova-Orniţa. Monografie arheologică*. Ed. Macarie, Târgovişte (1998).
- Luca 2001,
S. A. Luca, *Aşezări neolitice pe Valea Mureşului (II). Noi cercetări arheologice la Turdaş-Luncă. I. Campaniile anilor 1992–1995*. BMA XVII, Editura Economică (2001).

- Luca 2006,
S. A. Luca, *Descoperiri arheologice în Banatul românesc. Repertoriu*. Ed. Altip, Sibiu (2006).
- Luca 2009,
S. A. Luca, Issues in defining the Foeni-Mintia Cultural-Group in Transylvania. În: V. Cotiugă, F. A. Tencariu și G. Bodi (Eds), *Itinera Praehistorica. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu quinto et sexagesimo anno*, Ed. Universității „A. I. Cuza” Iași (2009), 199–210.
- Luca – Urian 2012
S. A. Luca, C. Urian, Neue Archäologische Funde im Kreis Temesch/Timiș sowie einige Fragen zur Einordnung der Kulturgruppe Foieni-Mintia in Siebenburgen. *Forschungen zur Volks – und Landeskunde* 55, 1, (2012), 7–31.
- Mantu 1998,
M. Mantu, *Cultura Cucuteni. Evoluție, cronologie, legături*. BMA V, Piatra Neamț (1998).
- Mantu 2000,
M. Mantu, Relative and absolute chronology of the Romanian Neolithic, *AnB VII–VIII* (1999–2000), 75–106.
- Marinescu-Bîlcu 1974,
S. Marinescu-Bîlcu, *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*. Ed. Academiei, București (1974).
- Maxim 1999,
Z. Maxim, *Neo-eneoliticul Transilvaniei*. Cluj-Napoca (1999).
- Paul 1992,
I. Paul, *Cultura Petrești*. Ed. Museion, București (1992).
- Reimer et alii 2009,
P. J. Reimer, M. G. L. Baillie, E. Bard, A. Bayliss, J. W. Beck, P. G. Blackwell, C. Bronk Ramsey, C. E. Buck, G. S. Burr, R. L. Edwards, M. Friedrich, P. M. Grootes, T. P. Guilderson, I. Hajdas, T. J. Heaton, A. G. Hogg, K. A. Hughen, K. F. Kaiser, B. Kromer, F. G. McCormac, S. W. Manning, R. W. Reimer, D. A. Richards, J. R. Southon, S. Talamo, C. S. M. Turney, J. van der Plicht, C. E. Weyhenmeyer, Intcal09 and Marine09 radiocarbon age calibration curves, 0–50,000 years cal BP. *Radiocarbon* 51, 4 (2009), 1111–1150.
- Price et alii 2002,
T. D. Price, J. H. Burton, R. A. Bentley, The characterization of biologically available strontium isotope ratios for the study of prehistoric migration. *Archaeometry* 44 (2002), 117–136.
- Raczky-Siklósi 2013,
P. Raczky, Sz. Siklósi, Reconsideration of the Copper Age chronology of the eastern Carpathian Basin: a Bayesian approach. *Antiquity* 87 (2013), 555–573.
- Radu 1978,
O. Radu, Plastica neolitică de la Chișoda-Veche și câteva probleme ale neoliticului din nordul Banatului. *Tibiscus* V (1978), 67–76.
- Roska 1941,
M. Roska, *A Torma Zsófia-gyűjtémény/Die Sammlung Zsófia von Torma*. Cluj (1941).
- Schier 1996,
W. Schier, The Relative and Absolute Chronology of Vinča: New Evidence From the Type Site. În: F. Drașovean (ed.), *The Vinča Culture, Its Role and Cultural Connections*. Timișoara (1996), 141–162.
- Schier 2000,
W. Schier, Measuring Change: the Neolithic Pottery Sequence of Vinča-Belo Brdo. *Documenta Praehistorica* 27, (2000), 187–197.
- Schier – Drașovean 2004,
W. Schier, F. Drașovean, Vorbericht über die rumänisch-deutschen Prospektionen und Ausgrabungen in der befestigten Tellsiedlung von Uivar, jud. Timiș, Rumänien (1998–2002). *Prähistorische Zeitschrift* 79, (2004), 145–230.
- Stadler et alii 2005,
P. Stadler, W. Kutschera, E. M. Wild, *Quantitative Studien zur Archäologie der Awaren I*, Verlag der ÖAW, Wien (2005), 38–62.
- Turdaș 2012,
Luca Sabin Adriana (coord.), *Cercetările arheologice preventive de la Turdaș-Luncă (județul Hunedoara). Campania 2011*. BB LIX, Ed. MNB, Sibiu (2012).
- Țeicu 2005,
D. Țeicu, Recenzie la Sabin Adrian Luca, Repertoriul arheologic al județului Caraș-Severin, București 2004; Sabin Adrian Luca, Arheologie și istorie. Descoperiri din județul Caraș-Severin, București 2004. *Banatica* 17 (2005), 623–632.
- Vlassa 1976,
N. Vlassa, *Neoliticul Transilvaniei*. BMN III (1976).
- Walanus 2009
A. Walanus, Systematic bias of radiocarbon method. *Radiocarbon* 51, 2 (2009), 433–436.
- Waterbolk 1988,
T. H. Waterbolk, C¹⁴-Datierungen von Gomolava. În: N. Tasić, J. Petrović (Ed.), *Gomolava. Chronologie und Stratigraphie der Vorgeschichtlichen und Antiken kulturen der Donauniederung und Südosteuropas*. Novi Sad (1988), 117–121.
- Yerkes et alii 2009,
R. W. Yerkes, A. Gyucha, W. Parkinson, A multiscale approach to modeling the end of the Neolithic on the Great Hungarian Plain using calibrated radiocarbon dates. *Radiocarbon* 51, 3 (2009), 1071–1109.

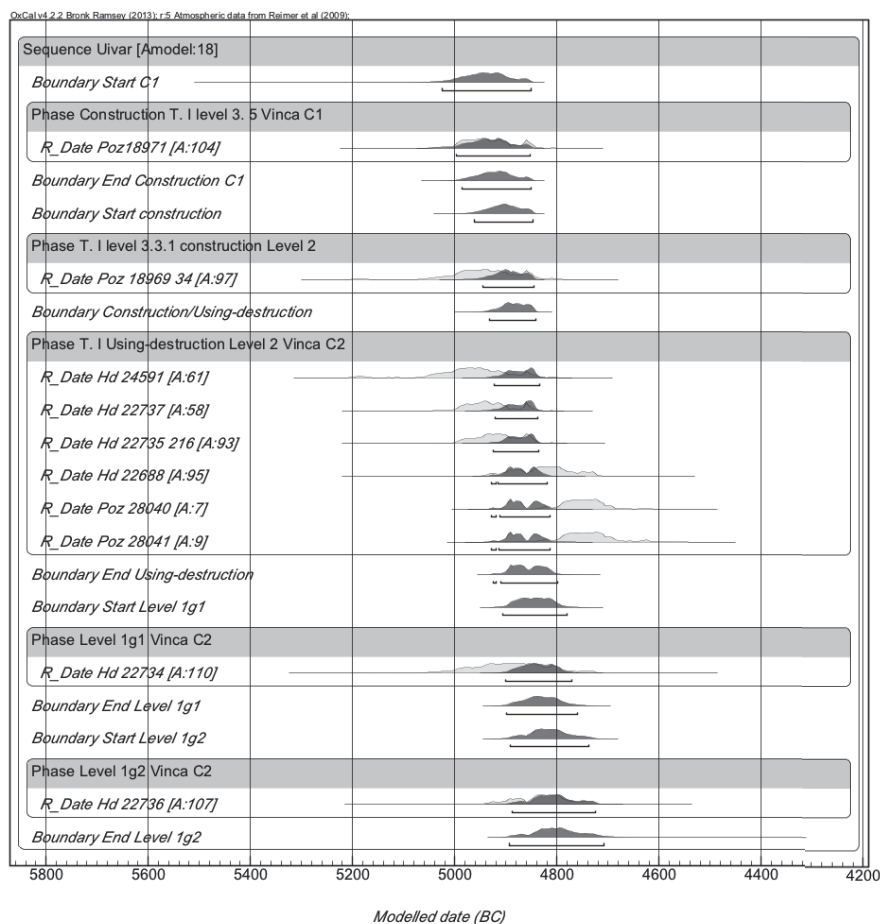

Fig. 1. Distribuția probabilă a datelor de la Uivar modelate în cadrul secvențelor stratigrafice. Modelul arată neconcordanțe dintre datele Poz-28040, Poz-28041 și celelalte date modelate.

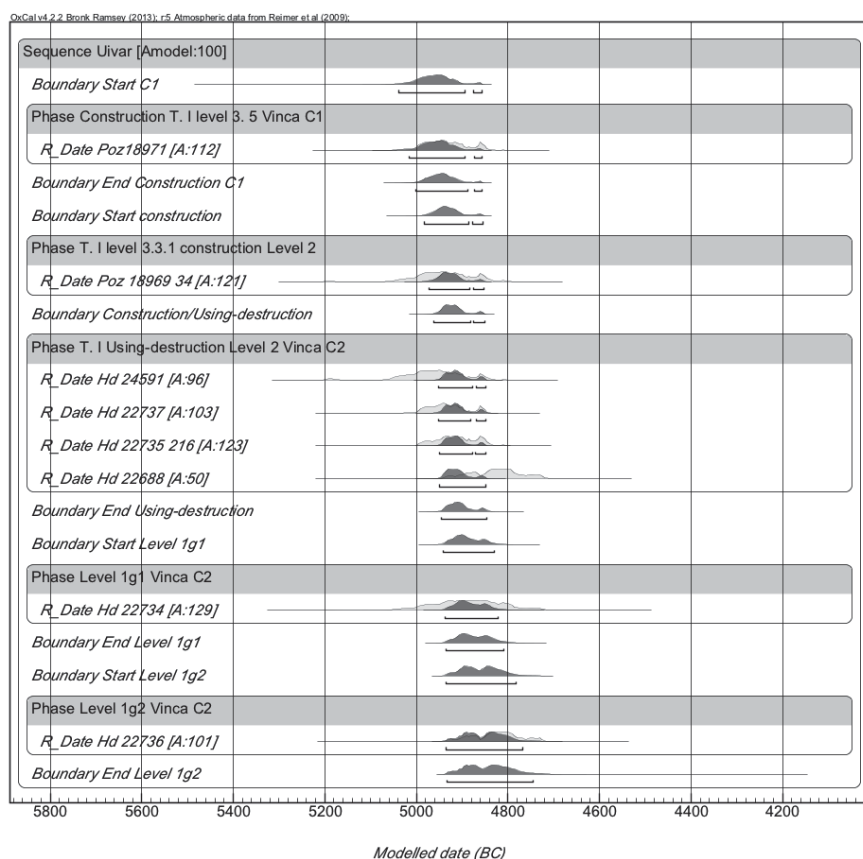

Fig. 2. Distribuția probabilă a datelor de la Uivar modelate în cadrul secvențelor stratigrafice. Modelul arată neconcordanțe dintre data Hd-22688 și celelalte date modelate.

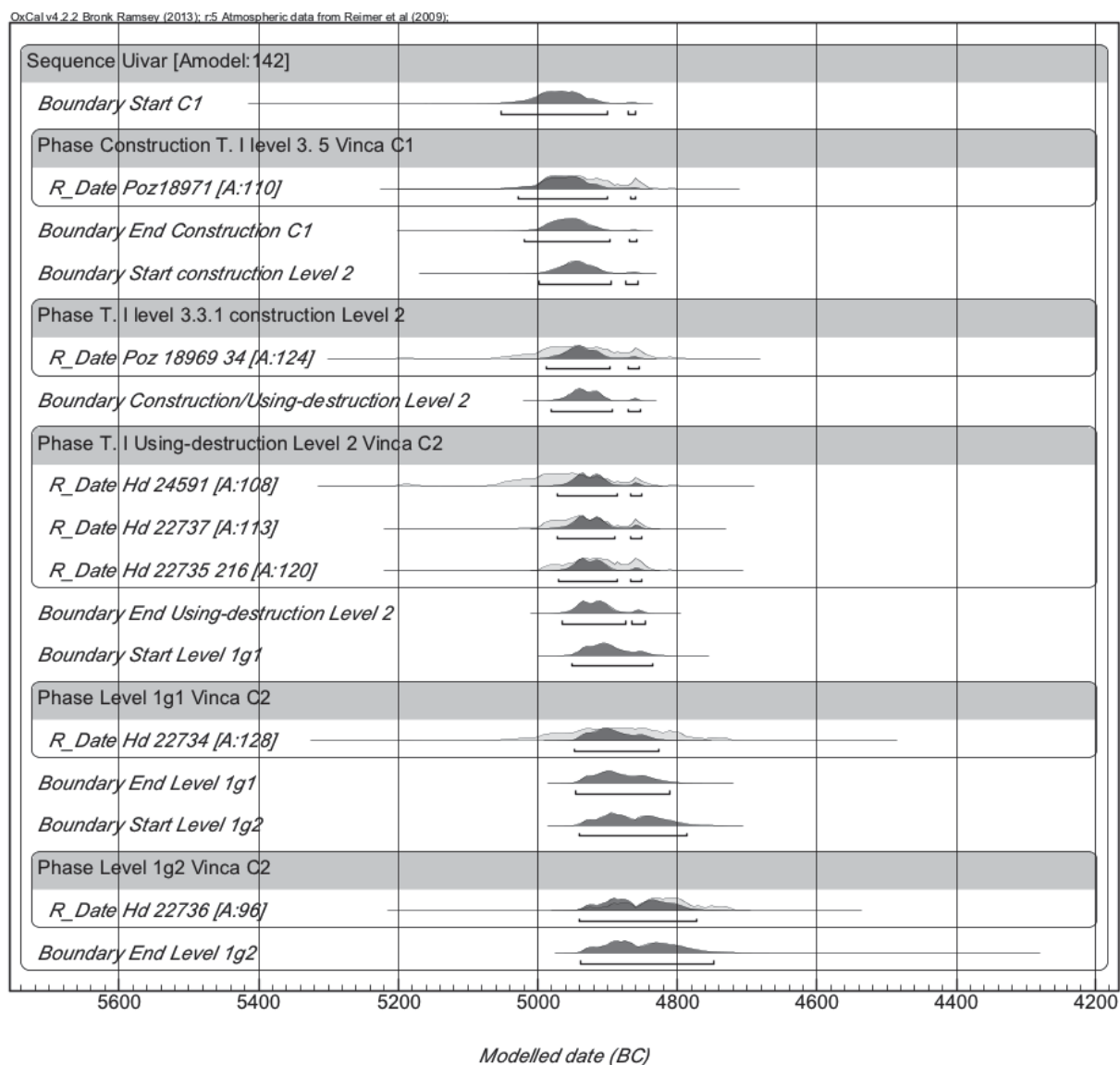

Fig. 3. Modelul viabil al distribuției probabile a datelor de la Uivar modelate în cadrul secvențelor stratigrafice.

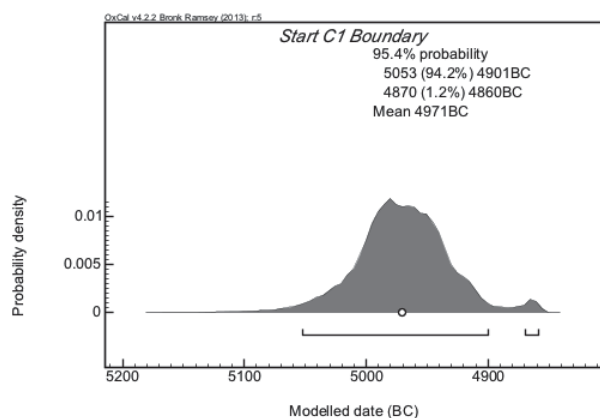

Fig. 3a. Distribuția probabilă a valorilor începutului fazei Vinca C1 de la Uivar obținută din modelarea datelor din fig. 3. Distribuția este un *terminus post quem* pentru începutul construcțiilor culturii Vinca C de la Uivar.

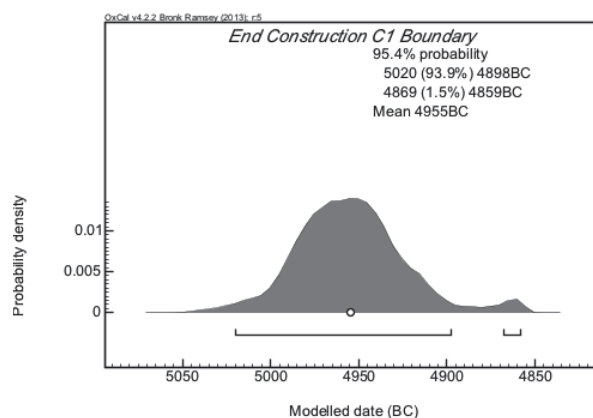

Fig. 3b. Distribuția probabilă a valorilor sfârșitului fazei Vinca C1 de la Uivar obținută din modelarea datelor din fig. 3. Distribuția este un *terminus ante quem* pentru funcționarea construcțiilor fazei Vinca C1 de la Uivar.

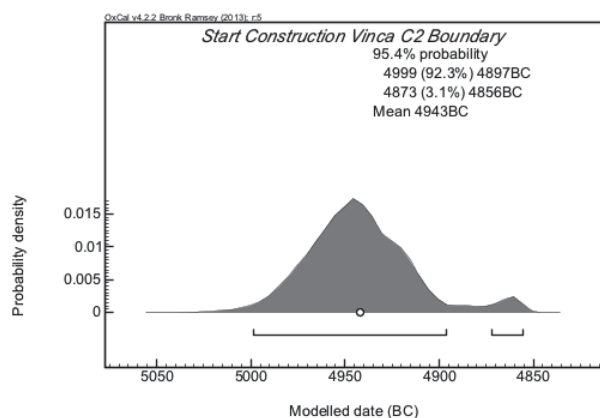

Fig. 3c. Distribuția probabilă a valorilor începutului fazei Vinča C2 de la Uivar obținută din modelarea datelor din fig. 3. Distribuția este un *terminus post quem* pentru începutul construcțiilor din faza Vinča C2 de la Uivar.

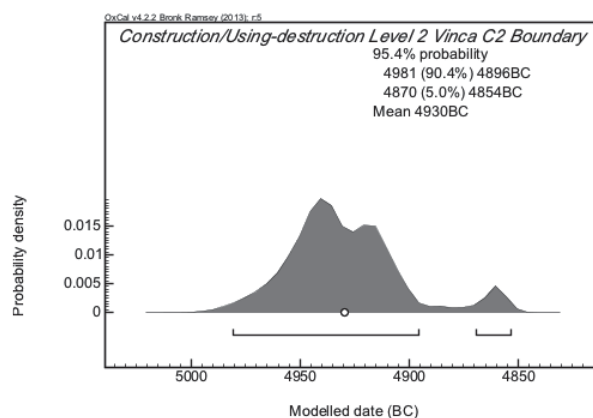

Fig. 3d. Distribuția probabilă a valorilor funcționării și distrugerii construcțiilor nivelului 2 (Vinča C2) de la Uivar.

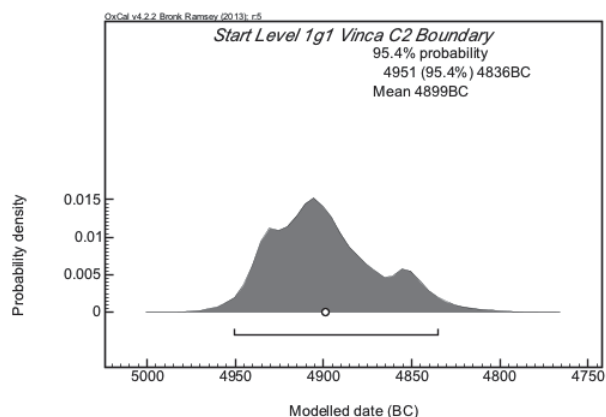

Fig. 3e. Distribuția probabilă a valorilor începutului nivelului 1g1 (Vinča C2) de la Uivar obținută din modelarea datelor din fig. 3.

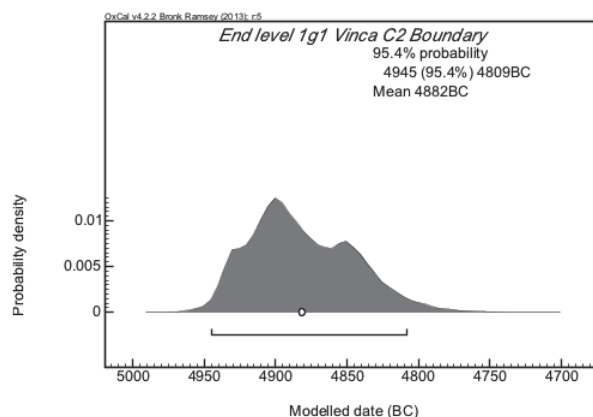

Fig. 3f. Distribuția probabilă a valorilor sfârșitului 1g1 (Vinča C2) de la Uivar obținută din modelarea datelor din fig. 3.

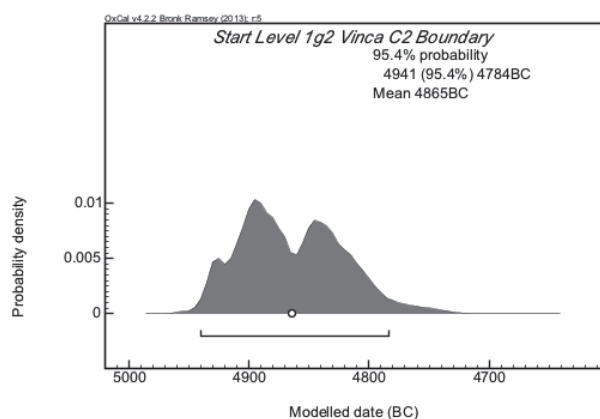

Fig. 3g. Distribuția probabilă a valorilor începutului nivelului 1g2 (Vinča C2) de la Uivar obținută din modelarea datelor din fig. 3.

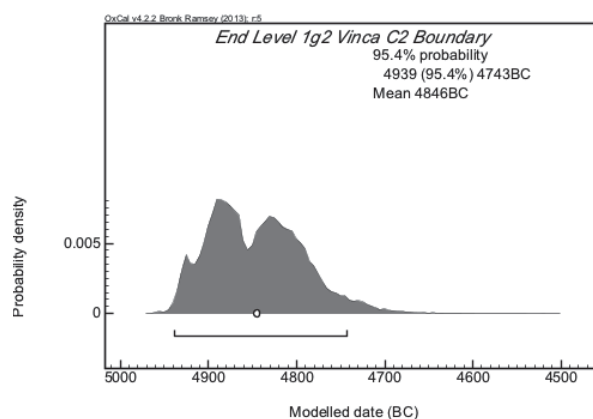

Fig. 3h. Distribuția probabilă a valorilor sfârșitului 1g2 (Vinča C2) de la Uivar obținută din modelarea datelor din fig. 3.

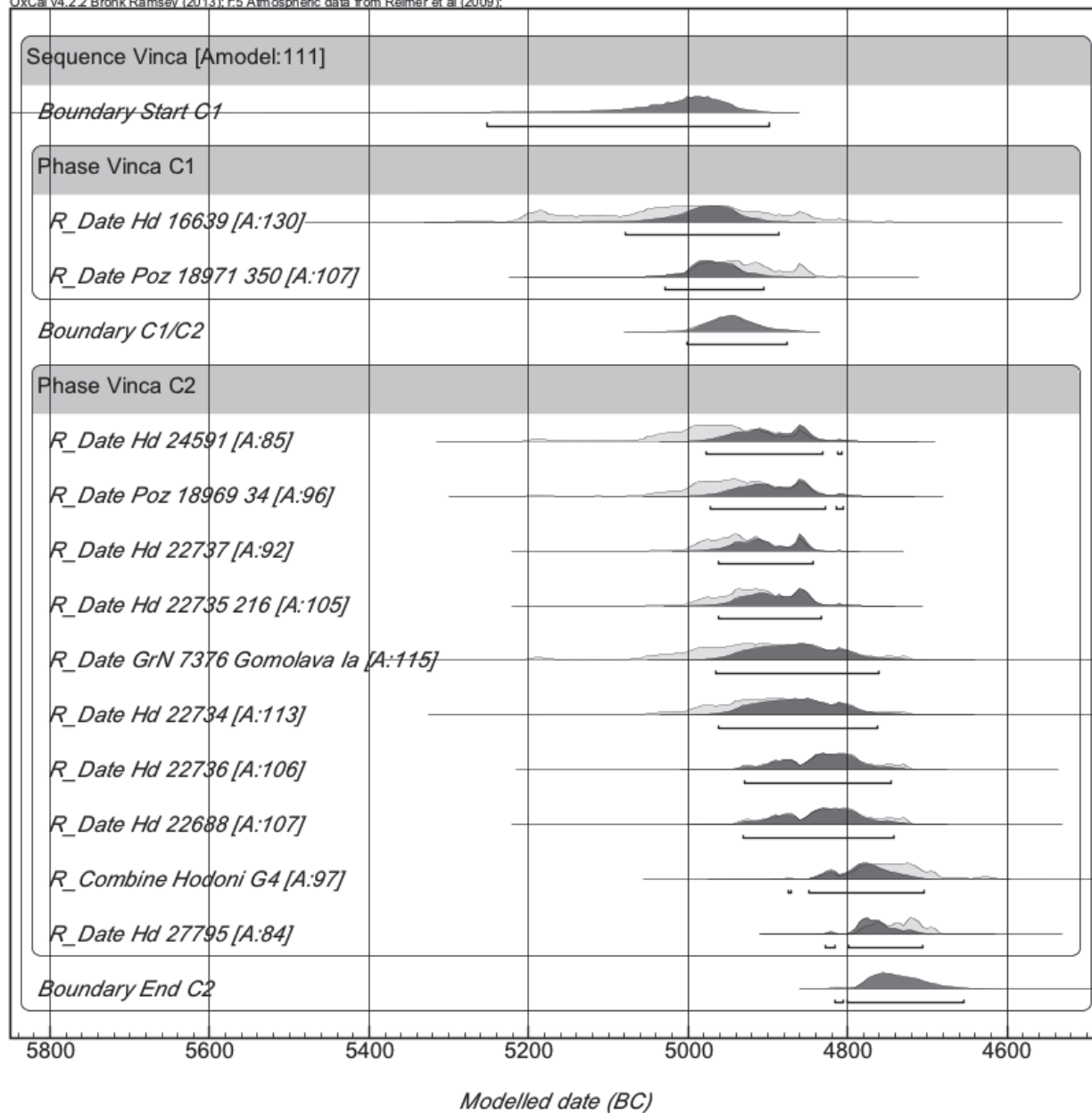

Fig. 4. Distribuția probabilă a datelor culturii Vinča, fazele C1 și C2.

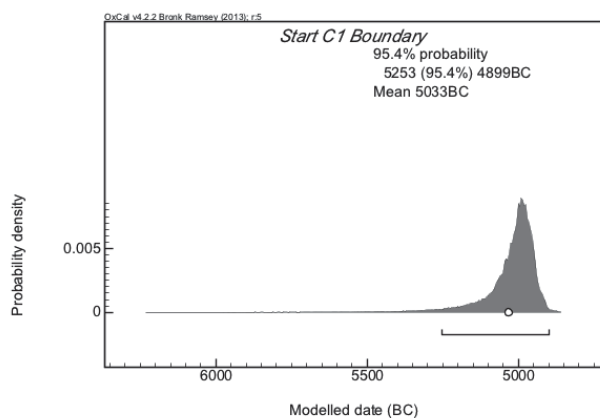

Fig. 4a. Distribuția probabilă a valorilor începutului fazei Vinča C1 obținută din modelarea datelor din fig. 4. Distribuția este un *terminus post quem* pentru începutul culturii Vinča C.

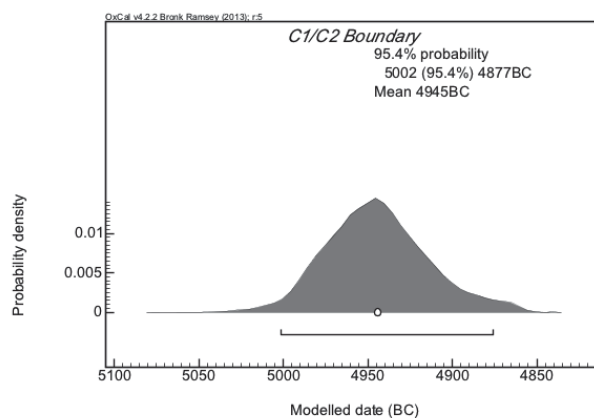

Fig. 4b. Distribuția probabilă a valorilor sfârșitului fazei Vinča C1/începutului fazei Vinča C2 obținută din modelarea datelor din fig. 4. Distribuția este un *terminus post quem* pentru faza Vinča C2.

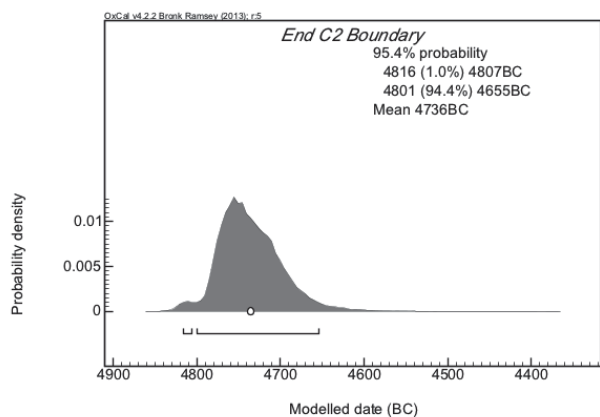

Fig. 4c. Distribuția probabilă a valorilor sfârșitului fazei Vinča C2 obținută din modelarea datelor din fig. 4. Distribuția este un *terminus ante quem* pentru faza Vinča C2.

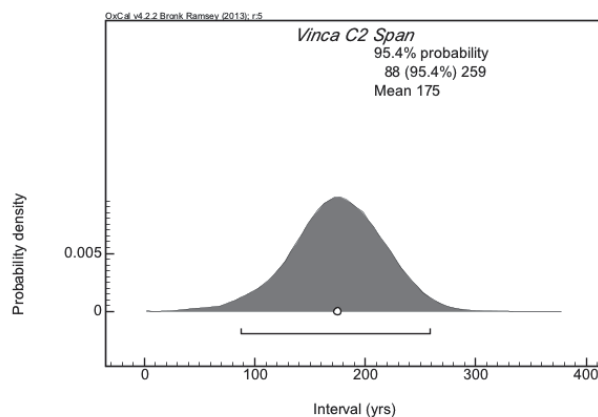

Fig. 4d. Durata estimată a fazei Vinča C2 obținută din modelarea datelor din fig. 4.

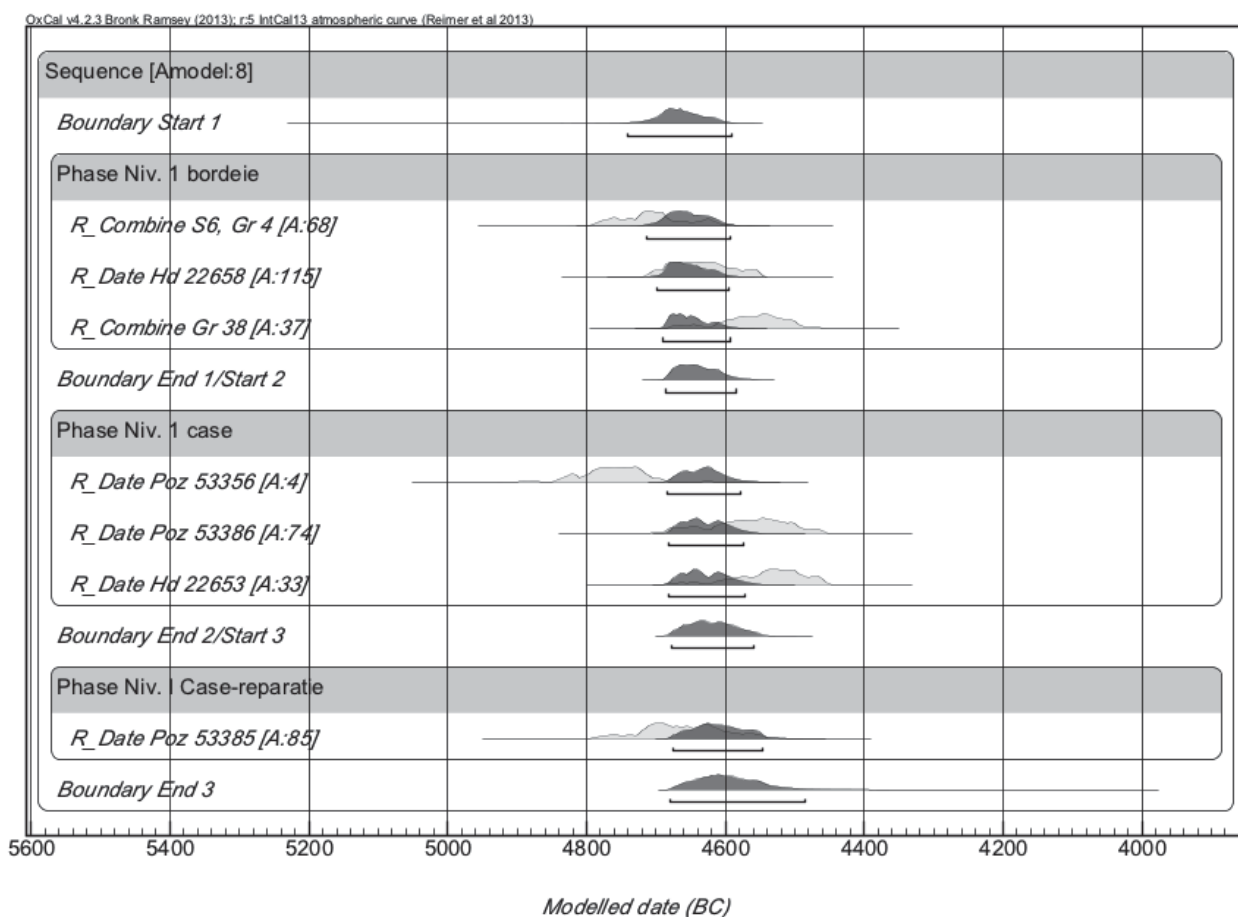

Fig. 5. Distribuția probabilă a datelor grupului cultural Foeni de la Foeni modelate în cadrul secvențelor stratigrafice.

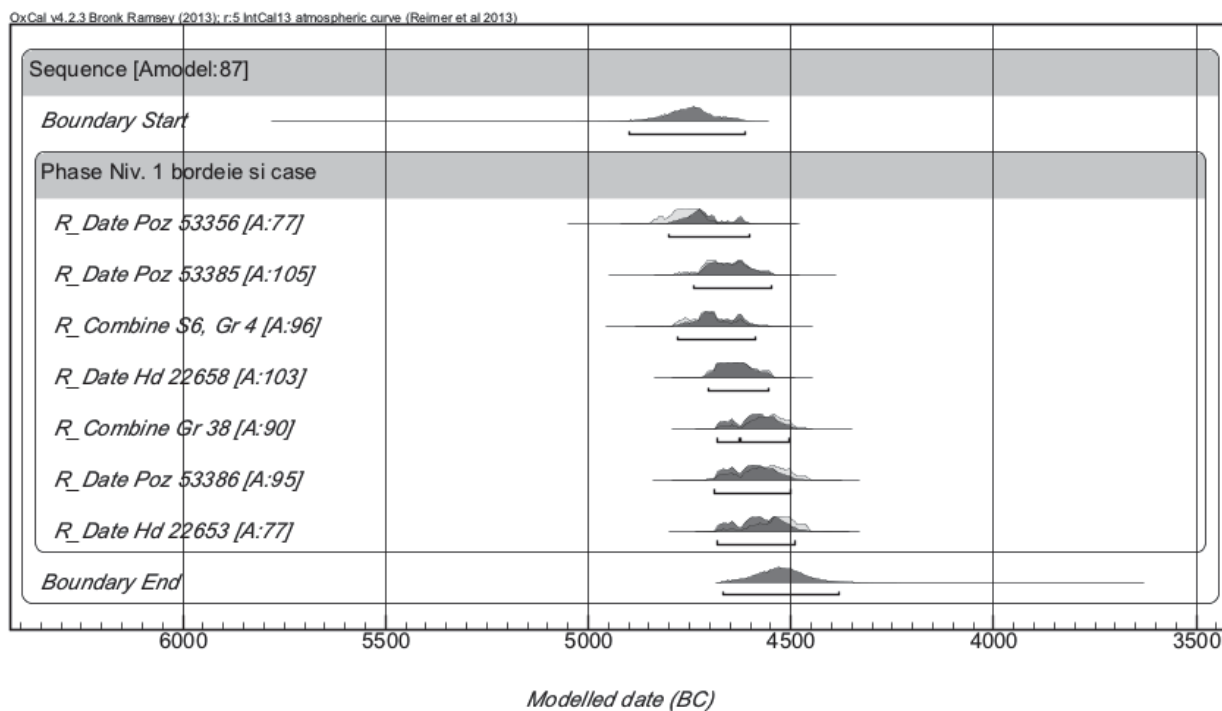

Fig. 5a. Distribuția probabilă a valorilor începutului locuirii de la Foeni obținută din modelarea datelor din fig. 5. Distribuția este un *terminus post quem* pentru începutul nivelului I de la Foeni.

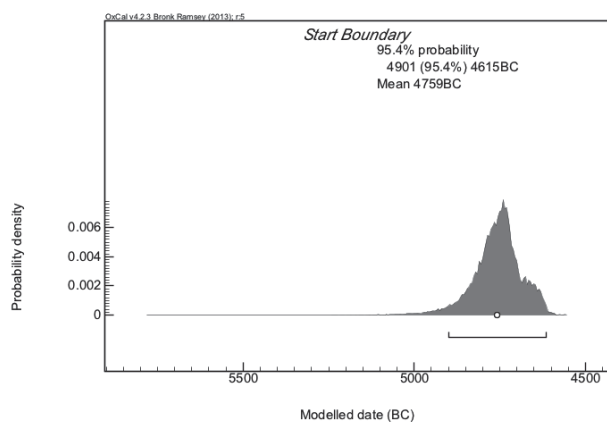

Fig. 5b. Distribuția probabilă a valorilor sfârșitului nivelului inferior de la Foeni obținută din modelarea datelor din fig. 5.

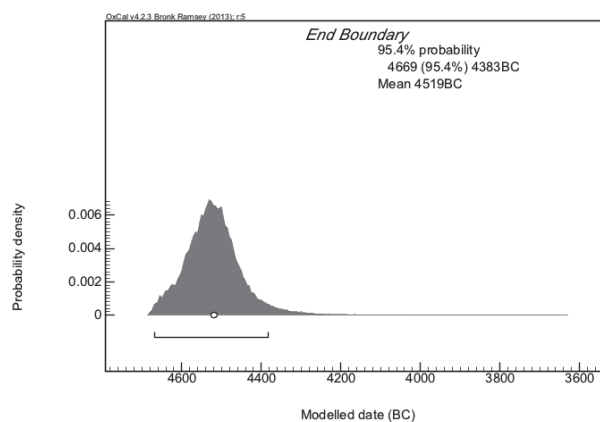

Fig. 5c. Distribuția estimată a valorilor nivelului inferior de la Foeni obținută din modelarea datelor din fig. 5.

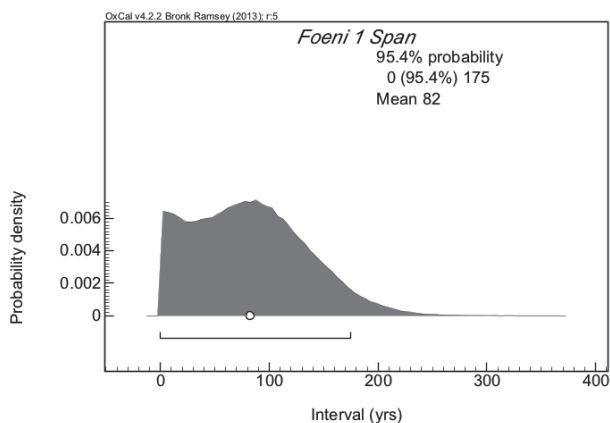

Fig. 5d. Durata estimată a valorilor grupului Foeni din Banat obținută din modelarea datelor din fig. 5.

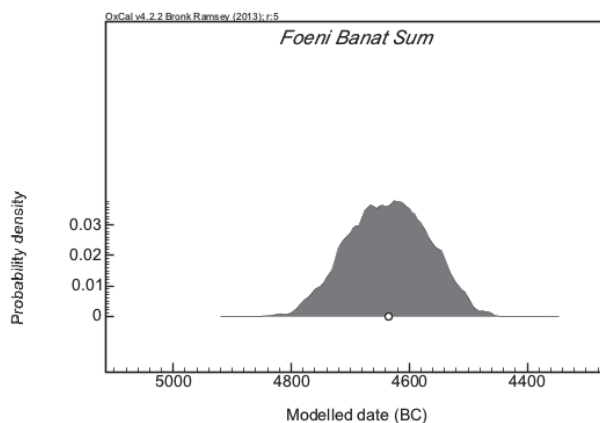

Fig. 5e. Durata estimată a grupului cultural Foeni din situl de la Foeni obținută din modelarea datelor din fig. 5.

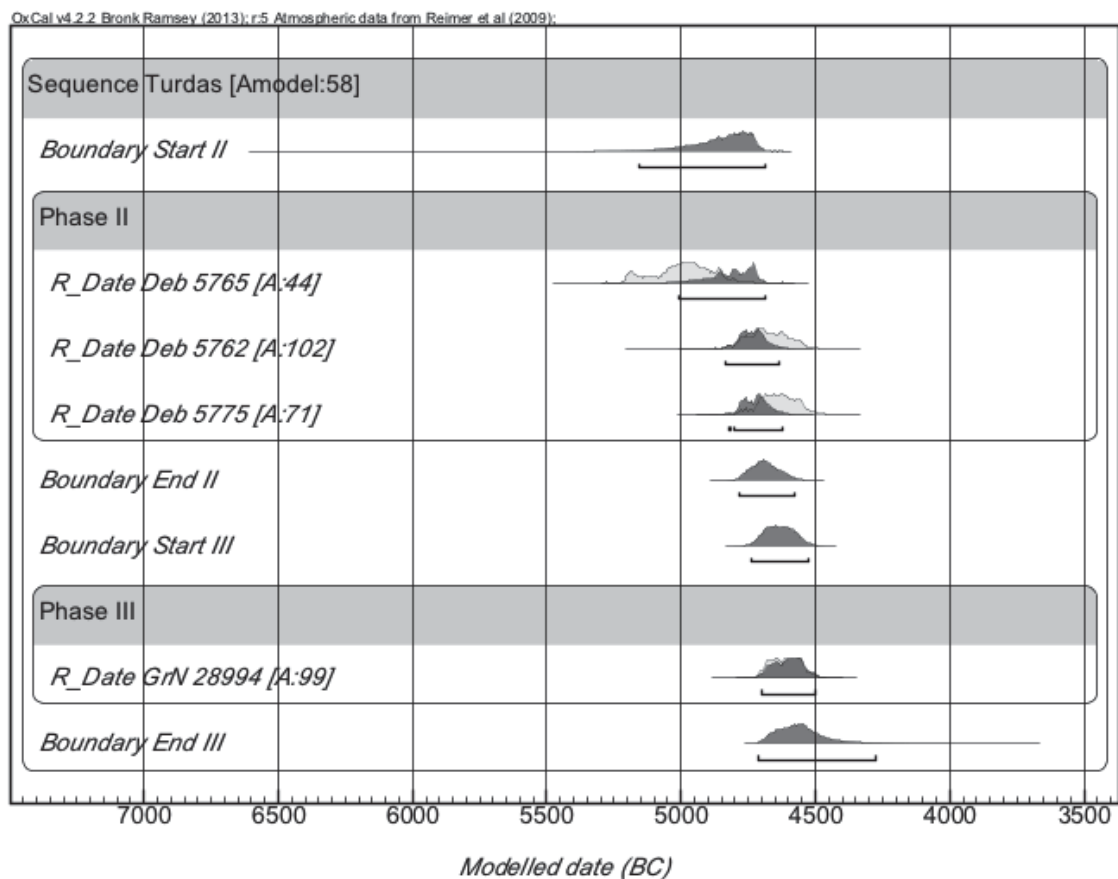

Fig. 6. Distribuția probabilă a datelor fazelor II și III ale culturii Turdaș modelate în cadrul secvențelor culturale. Modelul arată neconcordanțe dintre data Deb-5765 și celelalte date modelate.

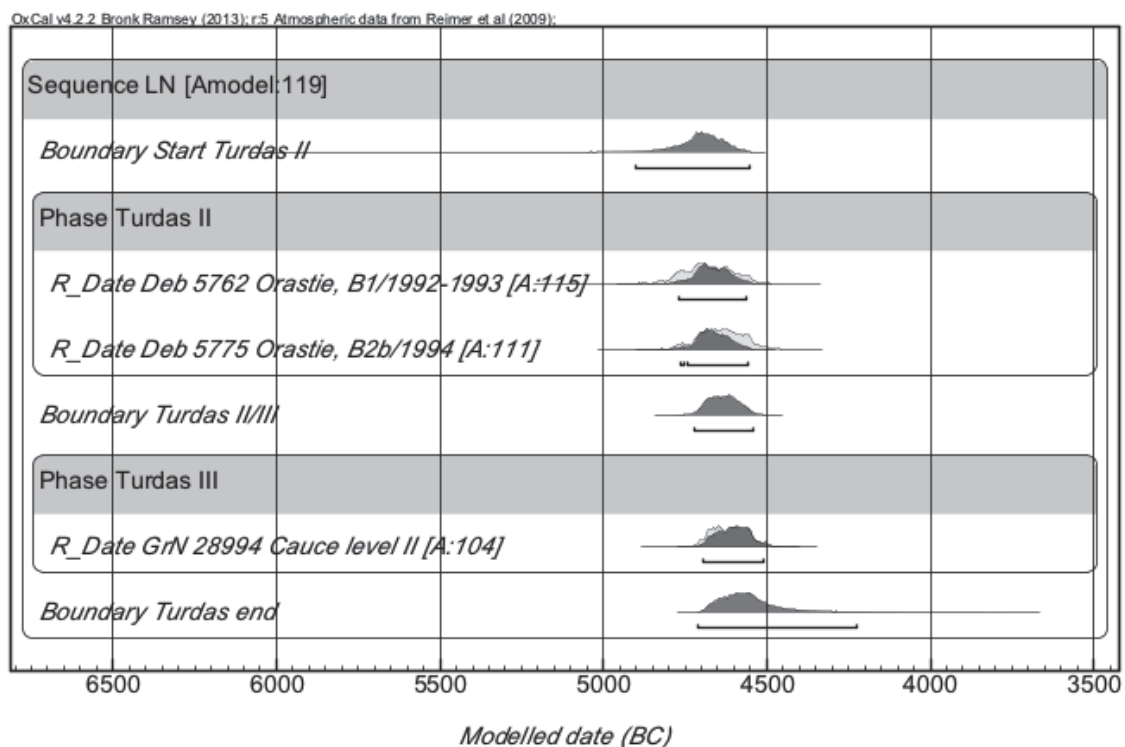

Fig. 7. Modelul viabil al distribuției probabile a datelor fazelor II și III ale culturii Turdaș modelate în cadrul secvențelor culturale.

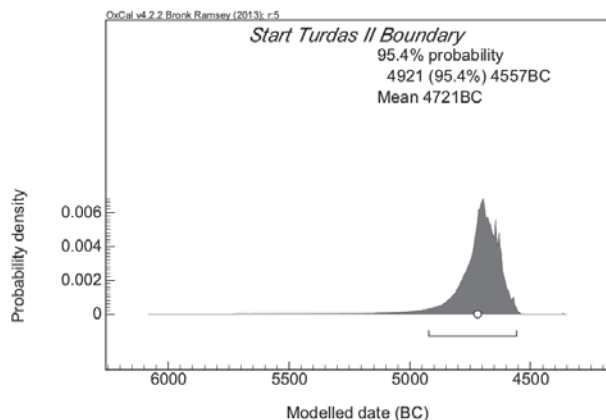

Fig. 7a. Distribuția probabilă a valorilor fazei Turdaș II obținută din modelarea datelor din fig. 7. Distribuția este un *terminus post quem* pentru începutul fazei a II-a.

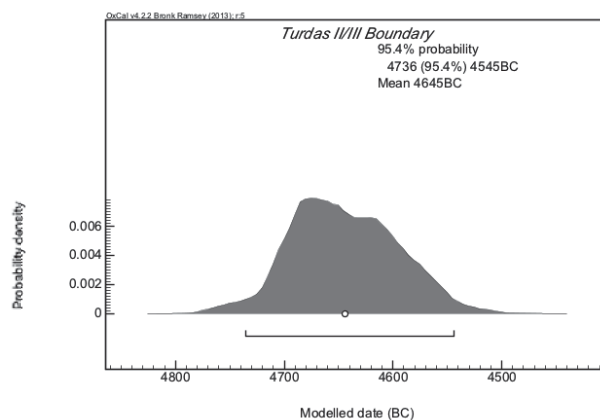

Fig. 7b. Distribuția probabilă a valorilor sfârșitului fazei Turdaș II și începuturile fazei a III-a obținută din modelarea datelor din fig. 7

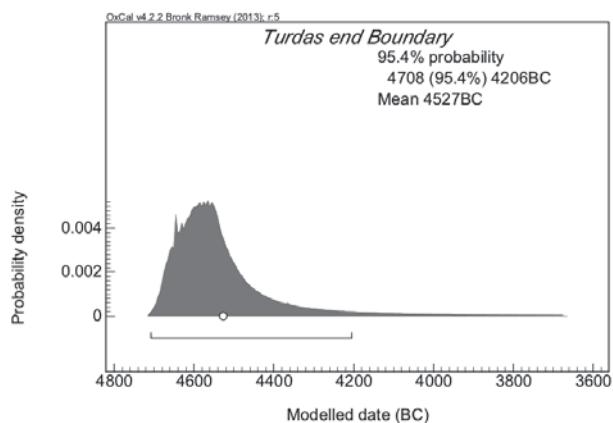

Fig. 7c. Distribuția probabilă a valorilor sfârșitului fazei Turdaș III obținută din modelarea datelor din fig. 7. Distribuția este un *terminus ante quem* pentru sfârșitul culturii Turdaș.

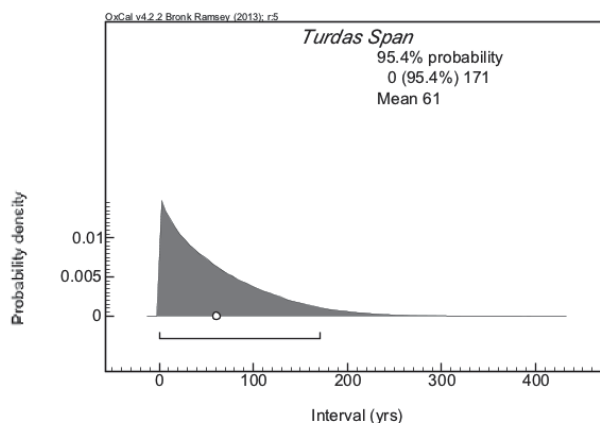

Fig. 7d. Durata estimată a culturii Turdaș obținută din modelarea datelor din fig. 7.

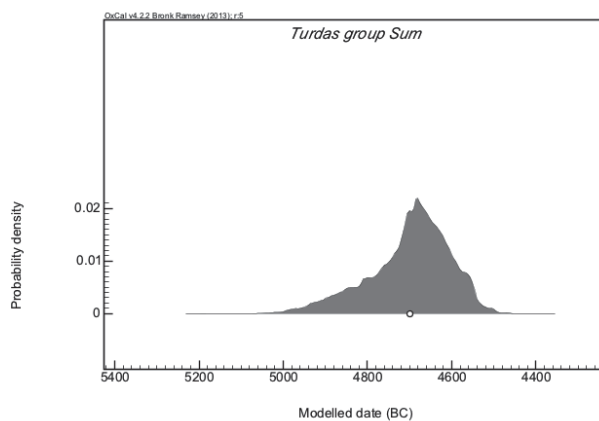

Fig. 7e. Durata estimată de evoluție a culturii Turdaș obținută din modelarea datelor din fig. 7.

OxCal v4.2.2 Bronk Ramsey (2013); r5 Atmospheric data from Reimer et al (2009)

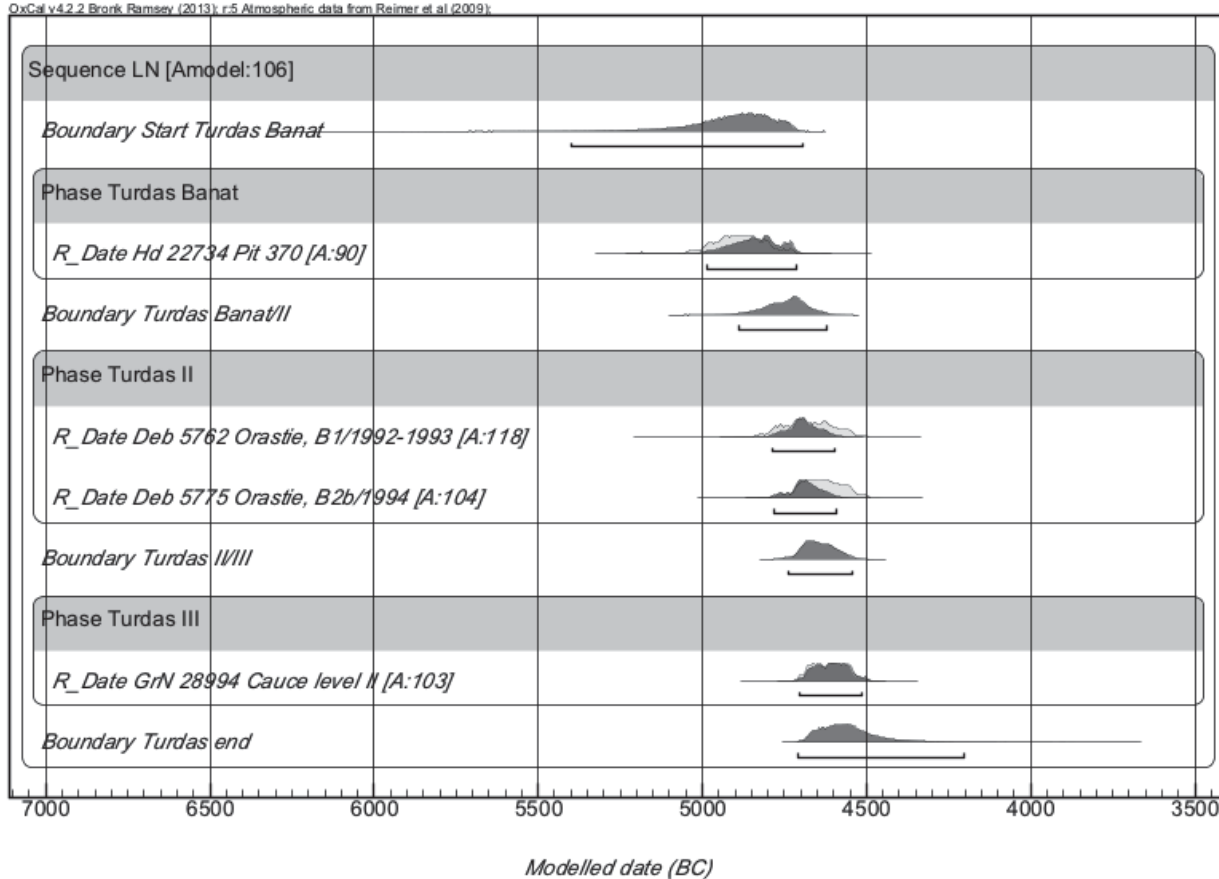

Fig. 8. Distribuția probabilă a datelor elementelor turdășene de la Uivar și a culturii Turdaș din Transilvania modelate în cadrul secvențelor stratigrafice.

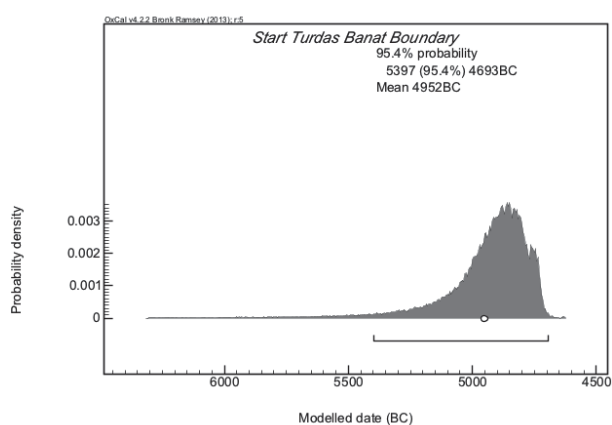

Fig. 8a. Distribuția probabilă a începutului valorilor datelor elementelor turdășene de la Uivar obținută din modelarea datelor din fig. 8.

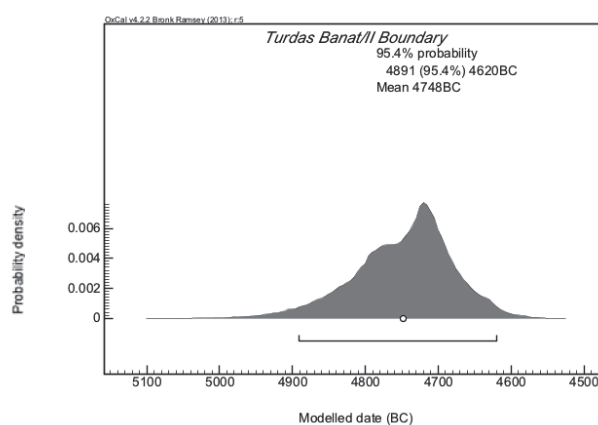

Fig. 8b. Distribuția probabilă a sfârșitului valorilor datelor elementelor turdășene de la Uivar și începutul fazei Turdaș II obținută din modelarea datelor din fig. 8.

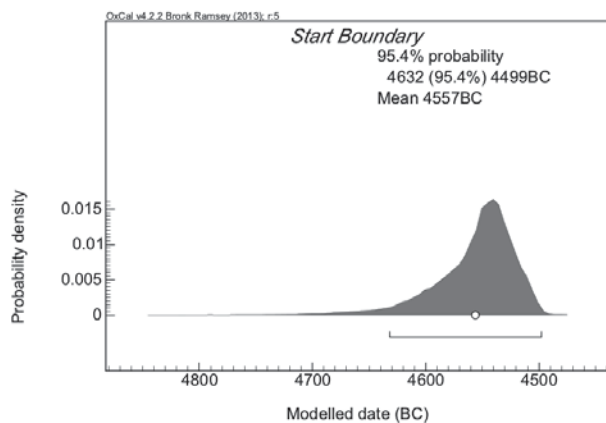

Fig. 9a. Distribuția probabilă a începutului valorilor datelor grupului Foeni de la Lumea Nouă obținută din modelarea datelor publicate de Gligor.

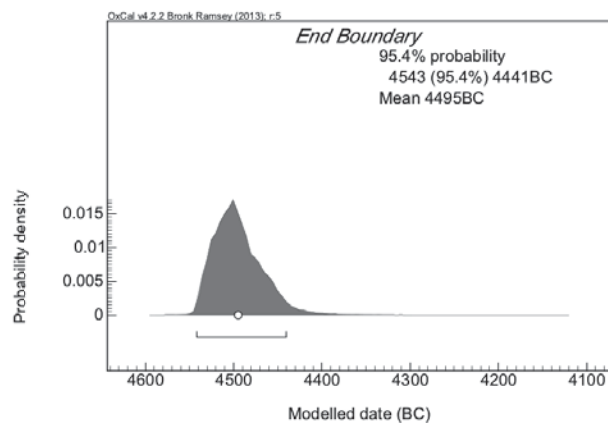

Fig. 9b. Distribuția probabilă a sfârșitului valorilor datelor grupului Foeni de la Lumea Nouă obținută din modelarea datelor Poz-19489, Poz-19375, Poz-19376, Poz-19377, Poz-19451, Poz-22521, Poz-22522, Poz-47401 și Poz-47402.

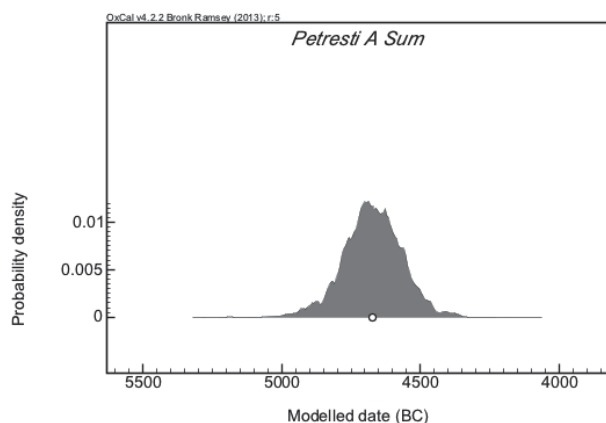
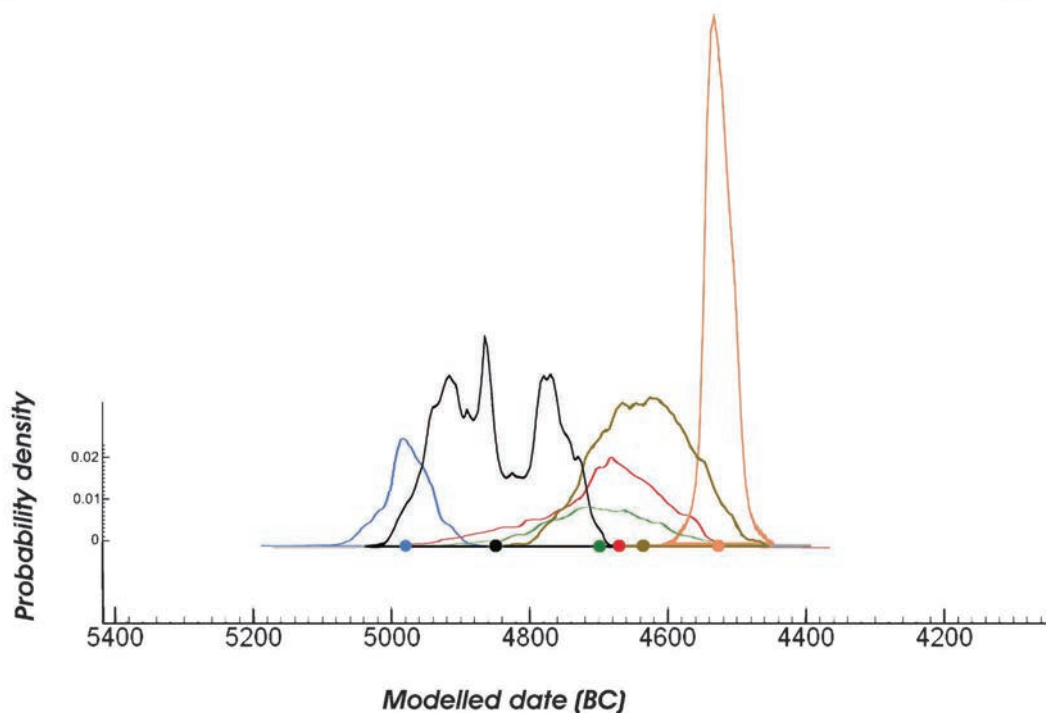

Fig. 10. Durata estimată a evoluției a fazei A a culturii Petrești obținută din modelarea datelor Bln-1197, Bln-1199 și Bln-1201.

Grafic 1. Graficul sumelor fazelor Vinča C1 (cu albastru deschis), Vinča C2 (cu negru), Petrești A (cu verde), Turdaș II–III (cu roșu), Grupul Foeni din Banat (cu maro), Grupul Foeni din Transilvania (cu portocaliu) obținute din modelarea datelor prezentate în fig. 4, 5, 6 și 10.

CONSIDERAȚII PRIVIND CRONOLOGIA EPOCII TIMPURII A CUPRULUI ÎN ESTUL BAZINULUI CARPATIC (CULTURA TISZAPOLGÁR)

Dragoș Diaconescu*

Dedic acest studiu memoriei lui Florian Dumitrescu-Chioar

Keywords: *Early Copper Age, Carpathian Basin, Tiszapolgár Culture, Bayesian approach, Correspondence Analysis, AMS dating.*

Cuvinte cheie: *Epoca timpurie a cuprului, Bazinul Carpatic, cultura Tiszapolgár, analiza Bayesiană, analiză de corespondență.*

Regarding the Chronology of the Early Copper Age in the Eastern Carpathian Basin (the Tiszapolgár Culture) (Abstract)

The new AMS dates published from South-Eastern European's Early Copper Age (e.g. from Varna cemetery and from Tiszapolgár culture sites like Vésztő-Bikeri, Körösladány-Bikeri, Hajdúböszörmény-Ficsori-tó-Dűlő or Uivar) seem to change the existing classical chronological scheme. Checking the validity of this scheme is possible using correspondence analysis (CA). The obtained results show a tri-partite evolution of Tiszapolgár culture from the chronological point of view. The estimated time span (based on a Bayesian approach of the existing AMS data, including new ones from Gorzsa B level) for this archeological culture is between ca. 4600–4200 cal BC, more or less two hundred years earlier than it was considered before.

Introducere

Începutul Epocii Cuprului în partea răsăriteană a Bazinului Carpatic (i.e. cultura Tiszapolgár) a fost și este un subiect deosebit de important și interesant totodată¹. De-a lungul timpului au fost făcute mai multe propuneri de evoluție cronologică a acestei culturi, bazate în special pe cercetarea necropolelor (e.g. Basatanya, Deszk A and B, Tibava, Vel'ké Raškovce)². Mai târziu această structură internă a fost discutată, criticată³ sau confirmată⁴.

* Muzeul Național Brukenthal, str. Mitropoliei nr. 2, Sibiu, e-mail: goshu_d@yahoo.com.

¹ Citez aici lucrările cu caracter monografic, publicate de-a lungul vremii, ce vizează acest subiect: Šiška 1968, Bognár-Kutzián 1972, Lazarovici 1983, Iercoșan 2002, Diaconescu 2009.

² Šiška 1968, 162–164 (propune două faze ca și componente ale complexului cultural Polgár: faza IIb sau Proto-Tiszapolgár și faza III ca și cultura Tiszapolgár; la 162 autorul menționează subdivizarea în două etape a deja menționatei faze III: IIIa și IIIb); Bognár-Kutzián 1972, 189–194 (în două faze A și B; faza A este formată din două sub-faze, A₁ și A₂). Astfel se poate vorbi de o împărțire cronologică tripartită a respectivei culturi arheologice: etapa 1 (Polgár IIb sau faza Proto-Tiszapolgár = Tiszapolgár A₁), etapa 2 (Polgár IIIa = Tiszapolgár A₂) și etapa 3 (Polgár IIIb = Tiszapolgár B).

³ Kalicz – Raczky 1984, 133 consideră această cultură ca având două faze (faza Proto-Tiszapolgár și faza Tiszapolgár sau faza B conform sistemului cronologic al lui Bognár-Kutzián 1972); Lazarovici-Lazarovici 2008, 251 (pentru zona Banatului autorii menționează trei faze, prima fiind numită formativă cu elemente neolitice târzii, o a doua numită clasică și în final a treia privită ca și o etapă tranzițională spre cultura Bodrogkeresztúr).

⁴ Brukner 1974, 440–443; Iercoșan 2002, 171; Diaconescu 2009, 79, 260.

Demnă de menționat este și structurarea regională a acestei culturi arheologice în patru grupuri (Deszk în sud, Lucska nord, Basatanya în parte nordică a Câmpiei Tisei plus bazinul Someșelor și Tiszaug în zona Tisei mijlocii și a Crișurilor)⁵.

În 2009 în volumul bazat pe teza noastră de doctorat⁶ am încercat să obținem de asemenea rezultate privind cronologia internă a acestei culturi arheologice. Datorită temei lucrării (cultura Tiszapolgár în România), a limitelor tehnice ale uneltei de lucru (programul⁷ folosit la momentul respectiv a permis doar obținerea și seriarea de tabele de contingență) și a metodei (grupul de date utilizate provenea doar din complexe sau situri aflate pe teritorii modern al României), concluziile nu au fost suficiente de clare în această privință.

Astfel, o nouă abordare era mai mult decât necesară. Aceasta este, bazându-ne pe rezultatele extrem de convingătoare deja publicate⁸, analiza

⁵ Bognár-Kutzián 1972, 172–182. Este important de menționat că grupul Tiszaug este văzut ca parte a etapei mai târzii (faza B), în acest mod subliniindu-se o dezvoltare cronologică și regională totodată a acestei culturi. Mai târziu, bazându-se pe rezultatele săpăturilor de la Tiszaföldvár, Siklódi 1982–1983, 30 consideră că grupul Kiserőtpart (sau grupul Tiszaug în sistemul Bognár-Kutzián) debutează o dată cu sfârșitul neoliticului târziu, acoperind astfel și etapa timpurie a culturii Tiszapolgár).

⁶ Diaconescu 2009, 203–246.

⁷ A fost folosit pachetul de programe Zeus. Pentru aplicațiile sale în arheologie vezi Lazarovici 1998, Lazarovici – Micle 2001.

⁸ Vezi ca și exemple extrem de concludente: Madsen 1988, Schier 2000, Müller 2009.

tipurilor morfologice ale artefactelor (în special ceramice) cu ajutorul analizei de corespondență⁹.

Aspecte metodologice

Proveniența materialelor selectate pentru analiză este una extrem de importantă. Au fost alese doar cele ce provin din complexe sau niveluri arheologice cu caracter „închis”¹⁰ din siturile aparținând culturii Tiszapolgár. Astfel pe lângă artefactele din siturile analizate direct în decursul pregătirii tezei de doctorat (Parța, Uivar, Dăbâca, Giurtelecu Șimleului, Cerișor-Peștera Cauce) au fost luate în calcul toate materialele publicate aparținând culturii Tiszapolgár din morminte, locuințe, gropi, niveluri de utilizare/stratigrafice.

În dorința de a elimina orice posibil amestec între obiecte cu caracter funcțional și cele cu caracter simbolic, analiza a fost divizată în două părți: una ce abordează bunurile de inventar funerare (ceramică, obiecte de cupru, podoabe, obiecte de piatră șlefuite, obiecte de piatră cioplită etc.) și cea de-a doua focalizată pe ceramica provenită din complexe arheologice sau niveluri din așezări.

Tipologia ceramicii folosită aici este cea deja publicată în 2009¹¹, tipologie completată prin analiza ce va fi descrisă aici (vezi Imaginile 2–5).

Pentru analiza de corespondență a fost utilizată versiunea 5.43 programului WINBASP¹².

Rezultatele obținute prin analiza de corespondență sunt verificate prin datele ¹⁴C existente pentru cultura Tiszapolgár. Folosind etapele obținute prin analiza de corespondență ca și elemente de bază pentru estimările necesare, este propusă o abordare de tip Bayesian a cronologiei absolute, în cea de-a doua parte a lucrării de față.

I. Rezultatele analizei de corespondență

I.1. Analiza bunurilor de inventar din morminte

Tipul de analiză folosit aici este cel al absenței/prezenței¹³. Variabilele luate în calcul sunt aspectele morfologice ale ceramicii, tipurile de topoare de cupru, de brățări de cupru, tipurile (diferențiate în primul

rând pe baza materiei prime folosite) de mărgelă și de asemenea elemente de rit funerar (orientarea și poziția scheletului). Alte variabile sunt: bulgării de ocră, mandibulele de porc (sălbatic sau domestic), colții de mistreț, pandantive de aur, sule de os, ace sau sule de cupru, inele de cupru. Tipologia topoarelor ciocan de cupru a fost inițial cea prezentată de Ion Mareș¹⁴, iar cea a brățărilor de cupru aparține Idei Bognár-Kutzián¹⁵ (a fost adăugat și al patrulea tip numit C₄¹⁶). Pentru obiectele de piatră șlefuită catalogul tipologic s-a bazat pe cel creat de Doina Ignat¹⁷, adăugându-se noi tipuri (vezi Imaginea 1). Pentru piesele de piatră cioplită tipurile sunt următoarele: lame (două tipuri: din silex și obsidian) cu două variante (mai lungi de 10 cm și mai scurte de 10 cm), răzuitoare, așchii și nuclee (toate diferențiate pe baza materiei prime: silex sau obsidian).

222 de morminte au fost incluse în baza de date inițială, dintre care 12 aparțin grupului Decea Mureșului (mormintele nr. 3, 4, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15 de la Decea plus mormântul de la Csongrád). Restul de 210 morminte provin din 34 de situri cu caracter funerar aparținând culturii Tiszapolgár sau orizontului Neolitic Târziu/Proto-Tiszapolgár (vezi Appendix A și Harta 1). Această abordare a avut drept scop identificare unei eventuale diferențieri între aceste două culturi arheologice, considerate a fi oarecum înrudite (grupul Decea Mureșului și cultura Tiszapolgár)¹⁸.

¹⁴ Mareș 2002, pl. 73. În această privință am abordat problematica utilizând de asemenea analiza de corespondență pentru a verifica corectitudinea schemei tipologice. Am considerat important acest aspect deoarece Govedarica 2001, 154 și Taf. 4 consideră că topoarele ciocan de la Tibava și Vel'ké Raškovce au fost incluse în mod eronat în tipul Pločnik. Un alt aspect este ceea ce am subliniat încă din 2009: topoarele de la Tibava sunt considerate ori o variantă a tipului Pločnik ori sunt considerate Čoka (vezi Diaconescu 2009, 181, n. 658 și Schalk 1998, 31). Abordarea mea s-a bazat pe raporturile dimensionale ale topoarelor de tip Pločnik sau Čoka (95 de topoare din sud-estul Europei au fost analizate) și de asemenea, pe caracteristici morfologice ale respectivelor obiecte (forma secțiunilor transversale prin brațul topor și brațul ciocan). Astfel a fost posibilă o diferențiere foarte clară a tipurilor Čoka și Pločnik precum și identificarea a trei variante ale ultimului tip (în general în acord cu rezultatele din Govedarica 2001, dar în detaliu destul de diferite). Un articol despre acest aspect va fi publicat în viitorul apropiat.

¹⁵ Bognár-Kutzián 1972, 139.

¹⁶ Diaconescu 2009, 200. Tipul C₄ apare doar în mormântul nr. 4 de la Vel'ké Raškovce și nu și în mormântul nr. 1 de la Hódmezővásárhely-Szakálhat așa cum am afirmat la acel moment (imaginile din Banner 1937, Taffel IV ale acestor piese arată clar că e vorba de tipurile C₂ și C₃).

¹⁷ Ignat 1981–1982, 11–33; Ignat 1998, fig. 19–31, 33–39, 237–253.

¹⁸ Un argument extrem de solid în această direcție este unica dată ¹⁴C de la Decea Mureșului, mormântul 12 (sublinie-

⁹ Bursa post-doctorală oferită de Fundația Alexander von Humboldt (Bonn, Germania) la Institutul de Arheologie Preistorică din cadrul Freie Universität Berlin, mi-a oferit posibilitatea documentării acestui studiu precum și oportunitatea de a deveni familiar cu aspectele metodologice ale analizei de corespondență și ale aplicațiilor ei în arheologie.

¹⁰ Exemple concludente de acest tip sunt nivelurile din așezările de tip tell (e.g. nivelurile 5a, 4, 3 de la Crna Bara, nivelul 5 de la Herpály sau nivelul A de la Gorzsa) și nivelurile Tiszapolgár din peșteri (e.g. Cauce, Românești).

¹¹ Diaconescu 2009, 29–69.

¹² Vezi <http://www.uni-koeln.de/~al001/>.

¹³ Principiul absenței/prezenței este recomandat în analiza bunurilor funerare (vezi Rehmet 1996).

Conform Graficului 1, diferențierea este foarte clară, deci putem vorbi, din punct de vedere funerar, de două unități culturale diferite.

Câtă vreme ceramica este elementul cel mai dinamic (dintre cele observabile arheologic) în sfera culturală a comunităților preistorice, baza de date folosită pentru a obține rezultate cu valoare cronologică cuprinde doar variabilele legate de aspectele morfologice ale ceramicii utilizate ca și inventar funerar. În consecință, următorul pas a fost eliminarea din câmpul de analiză a mormintelor de tip Decea Mureșului precum și a variabilelor ce nu aveau legătură cu aspectele morfologice ale ceramicii.

Fiecare vas ceramic „produce” mai multe variabile: tipul de vas ca atare și, prin decompoziție, tipul de buză, tipul de fund, tipul de buton/toartă, tipul/tipurile de ornament. Rezultatele din Graficul 2 prezintă o dispunere de tip parabolă (au fost eliminate variabilele cu caracter redundant) și sunt bazate pe un număr de 184 unități/morminte și 265 tipuri/variabile.

Pentru a verifica prezumtiva valoare cronologică a reprezentării grafice în cauză, probe de os uman au fost colectate din cimitirele de la Gorsza (nivelul B) și Deszk B¹⁹, ca și cele mai reprezentative situri pentru etapa timpurie a culturii Tiszapolgár. Grupurile obținute (faze) și datele ¹⁴C existente²⁰ sunt prezentate în Graficul 3 (au fost excluse de aici deja bine cunoscutele date convenționale din cimitirul de la Basatanya²¹ datorită deviației standard prea mare, dar au fost incluse noile date AMS din orizontul I al acestei necropole²²).

rea unicității acestei date este extrem importantă deoarece în Lazarovici-Lazarovici 2008, 297 sunt menționate de fapt două date din același mormânt prima fiind cea publicată de Govedarica 2004, 73, iar cea de-a doua fiind de fapt valoarea obținută din resturile osoase ale aceleiași probe și anume 4870±50 BP). Aceași eroare a fost preluată de subsemnatul în Diaconescu 2009, 258, n. 879. Valoarea necalibrată a datei (KIA 368) este 5380±40 BP ceea ce corespunde cu valorile 4335–4215 calBC 2 σ (vezi Govedarica 2004, 72, Abb. 9 și 73).

¹⁹ Aici trebuie să îmi exprim mulțumirile călduroase domnului dr. Ferenc Horváth (Szeged) pentru suportul neprecupețit în acest aspect, fiind atât de amabil să extragă și să trimită probe din cele două situri menționate.

²⁰ Toate datele din prezentul studiu sunt calibrate 2 sigma folosind curba de calibrare IntCal09 (Reimer *et alii* 2009) și versiunea 4.2 a programului OxCal (Bronk Ramsey 2009). Pentru data ¹⁴C din mormântul nr. 1 de la Malé Raškovce vezi Brummack 2013. Este evident (tocmai de aceea sunt marcate cu roșu) că cele două date de la Deszk B nu sunt în acord cu tendința generală a diagramei. O discuție detaliată a acestei probleme a datelor ¹⁴C de la Deszk este prezentă în sub-capitolul dedicat cronologiei absolute (vezi mai jos).

²¹ Yerkes *et alii* 2009, 1093.

²² Raczky – Siklósi 2013, 558, probele nr. 2 și 3 din mormintele 36 și 56.

Pe lângă datele ¹⁴C, alte argumente vin să susțină valoarea cronologică a parabolei ceramicii din contexte funerare a culturii Tiszapolgár (vezi Graficul 4 pentru poziția mormintelor discutate în acest context): a) mormântul nr. 15 de la Tápé Lebő A este atribuit Epocii Timpurii a Cuprului (conține cinci vase ceramice și a fost descoperit izolat față de celelalte morminte) spre deosebire de majoritatea celorlalte mormintelor alocate Neoliticului Târziu, considerate antecesoare ale grupului Deszk²³; b) mormântul F. 4174 de la Uivar are o dată absolută mai tânără cu 60 de ani BP decât F. 3476 din același sit²⁴ (o poziție mai târzie este sugerată și de plasamentul său în cadrul rezultatelor analizei de corespondență); c) mormântul II/60 de la Oborin este considerat Proto-Tiszapolgár²⁵, fapt susținut și de poziția sa în cadrul Graficului 4.

Toate aceste argumente sunt suficient de solide pentru a considera că graficul obținut prin analiza de corespondență are și o valoare cronologică.

I.2. Analiza complexelor arheologice din așezări

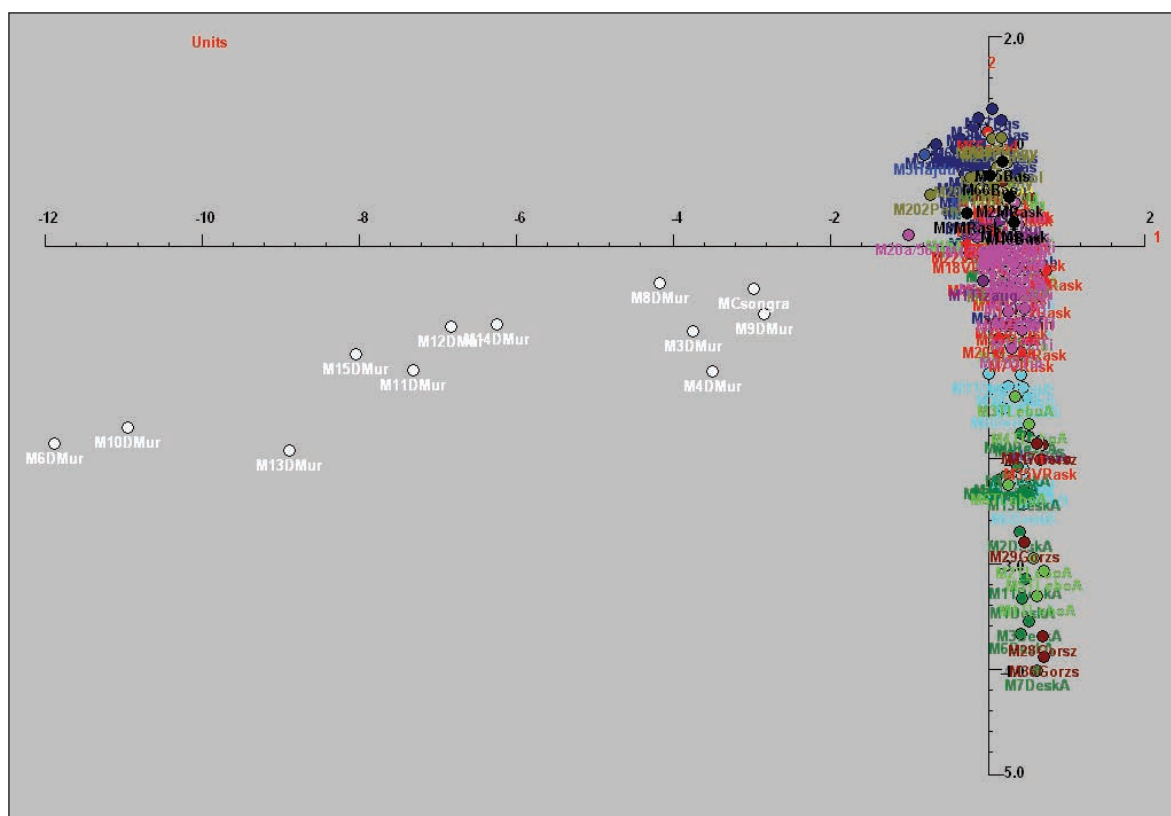
Pentru această parte a analizei, variabilele luate în calcul sunt doar aspectele morfologice ale ceramicii. Tipologia și metodologia („fragmentarea” vaselor întregi sau întregibile a fost de asemenea utilizată) pentru acest aspect sunt aceleași ca și mai sus. Singura diferență este că în acest caz analiza de corespondență a fost una de abundență/frecvență. 51 de complexe din 29 de situri au fost incluse în analiză (vezi Appendix B și Harta 2). O altă parabolă a rezultat și este prezentată în Graficul 5. Din păcate, trebuie subliniat încă o dată numărul redus de complexe din așezări publicate pentru cultura Tiszapolgár și în mod special sărăcia acestui tip de informație pentru etapa timpurie, numită și faza Proto-Tiszapolgár²⁶, etapă ce continuă cumva să rămână relativ neclară.

²³ Bognár-Kutzián 1972, 86, 89.

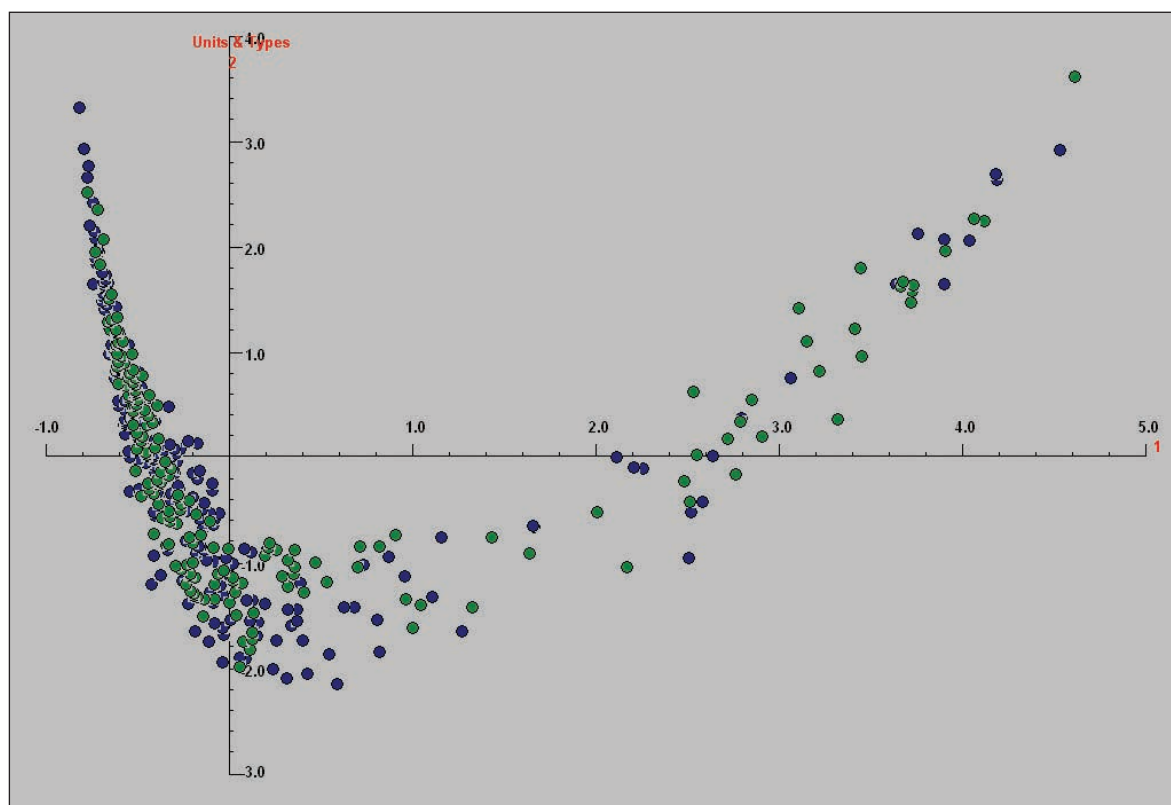
²⁴ Informație amabilă din partea Prof. Dr. Wolfram Schier.

²⁵ Vizdal 1962, 608, obr. 200; Šiška 1968, 71, obr. 4; Kaminská 2007, 208.

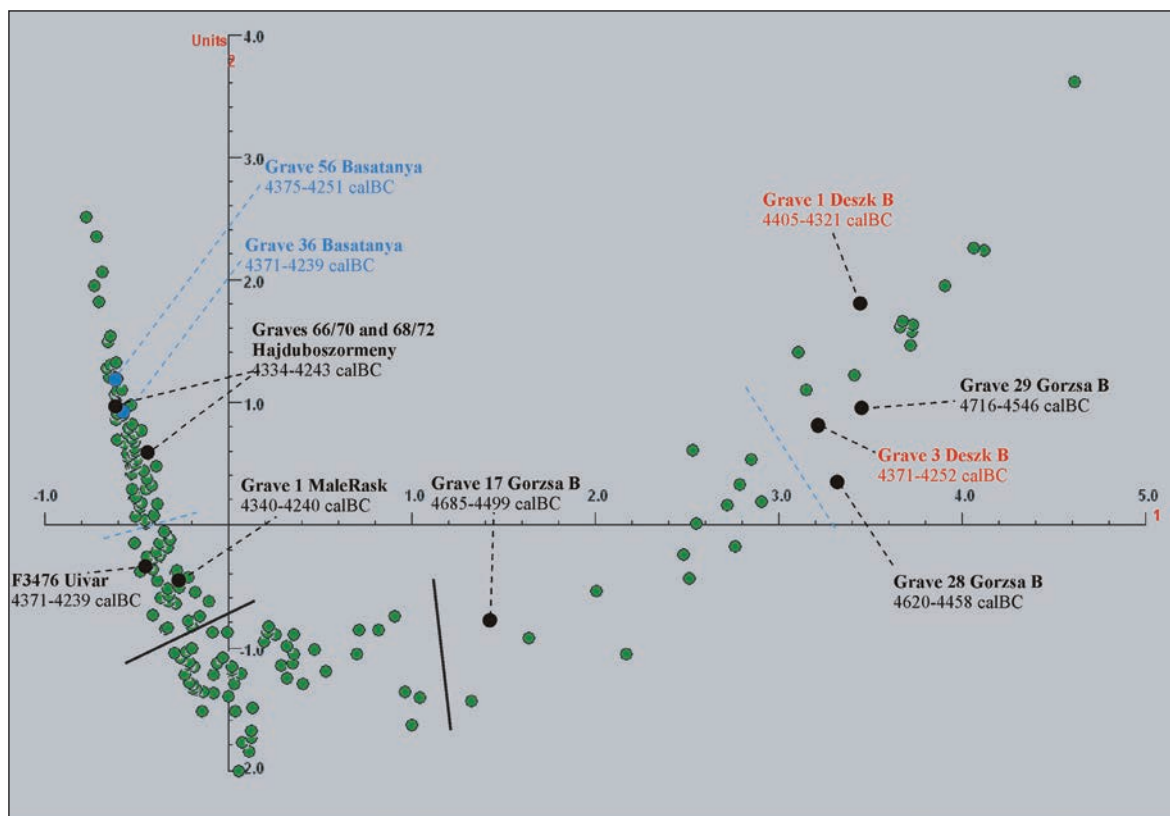
²⁶ O opinie interesantă privind orizontul Proto-Tiszapolgár o găsim la Yerkes *et alii* 2009, 1079, 1094, Appendix 1, unde nivelurile (nivelul ?) 6–5 din tell-ul de la Herpály (reprezentat de două date ¹⁴C, vezi mai jos n. 27 din prezentul studiu) sunt atribuite acestei faze. Publicarea materialelor din nivelurile 7, 6 și 5 este una problematică (vezi din nou n. 27) și de asemenea și datele ¹⁴C duc spre același tip de concluzie, dar conform raportului publicat în 1984 (Kalicz – Raczky 1984, 90) nivelul 6 nu aparține fazei Proto-Tiszapolgár, fiind stratigrafic și cultural mai vechi. Planșele nr. 36 și 38 din același studiu prezintă vase ceramice cu bune corespondențe în stilul Tiszapolgár/ Proto-Tiszapolgár, dar inconsistența în descrierea planșelor (referirile la materialele publicate sunt mai mult decât vagi) fac imposibilă orice încercare de reconstruire a unor unități stratigrafice și culturale din aceste materiale.

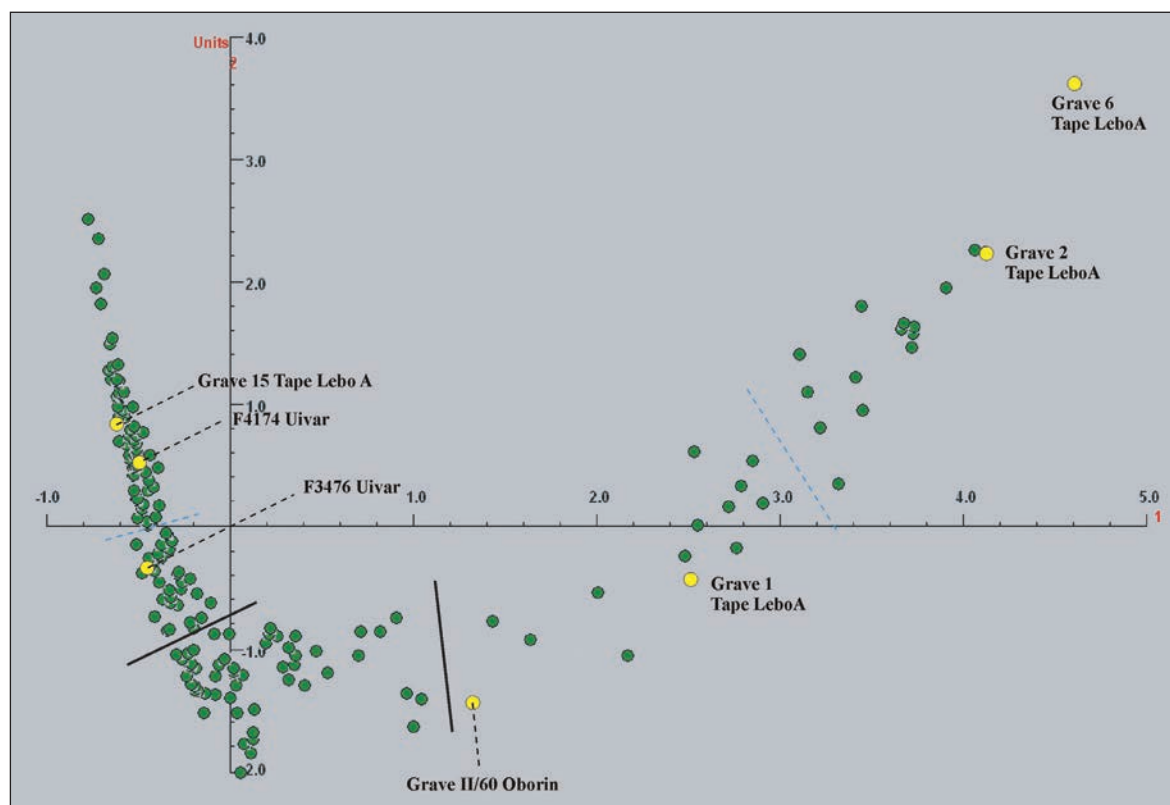
Grafic 1.

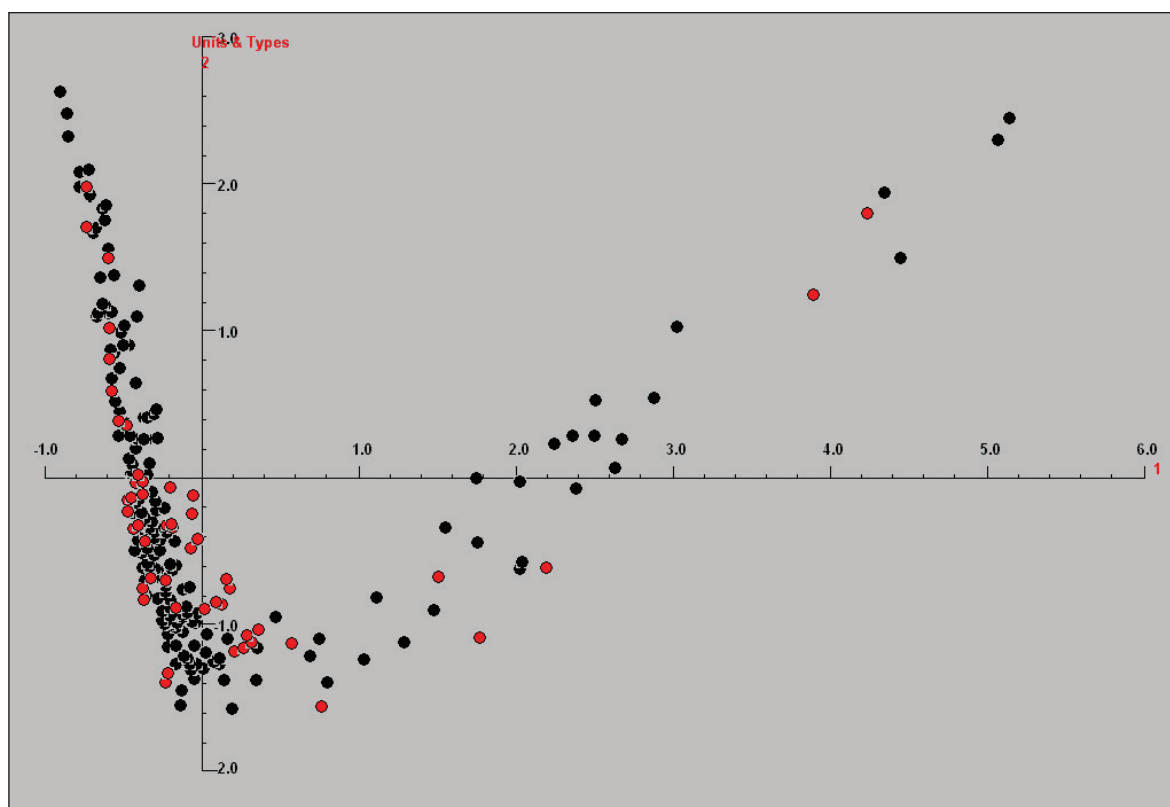
Grafic 2.

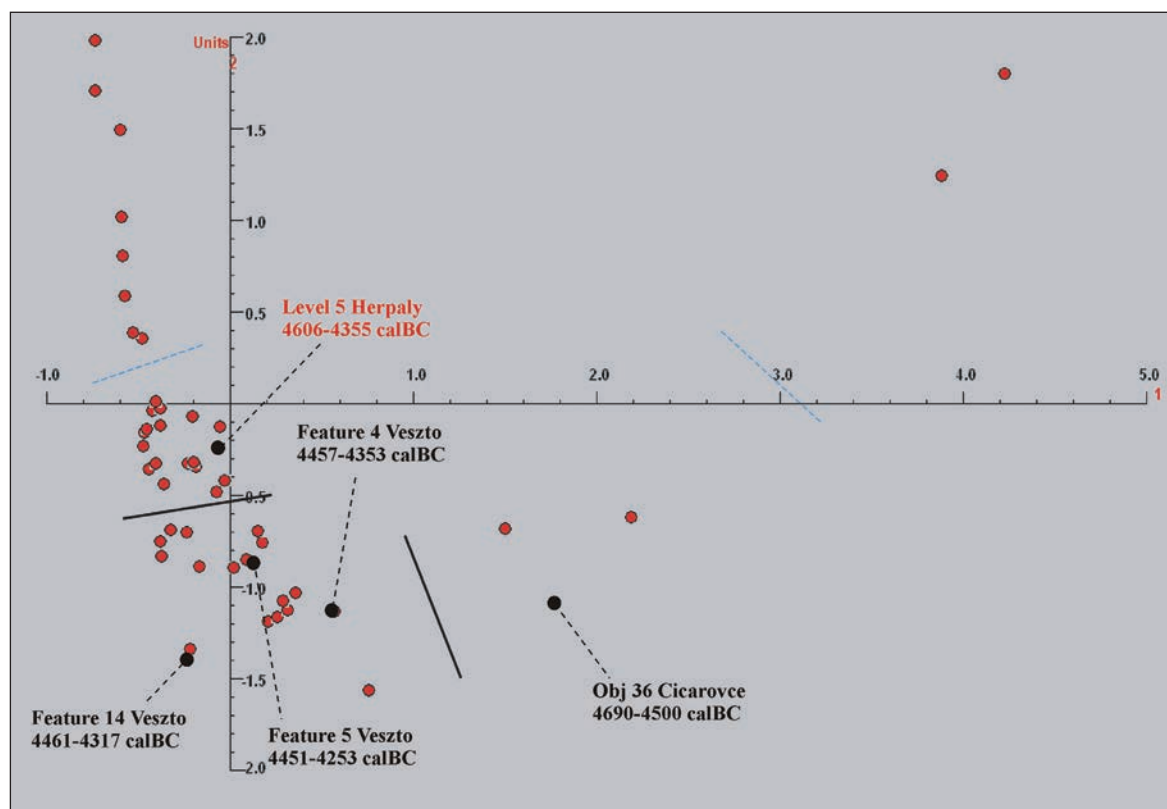
Grafic 3.

Grafic 4.

Grafic 5.

Grafic 6.

Folosind datele ^{14}C existente provenite din unele din complexe analizate aici, se poate observa o tendință cronologică a reprezentării grafice (vezi Graficul 6)²⁷.

Graficul 7 prezintă unitățile (complexele) care pot oferi argumente suplimentare pentru valoarea cronologică a rezultatelor obținute: a) complexe 1d și 1e de la Lúčky au fost considerate încă de la momentul publicării ca aparținând fazei Proto-Tiszapolgár²⁸ și într-adevăr în abordarea curentă ele apar la începutul seriei de date; b) locuința arsă de la Polgár-*Bosnyákdomb* este considerată ca făcând parte de asemenea din orizontul Proto-Tiszapolgár²⁹, cele două date ^{14}C publicate din șanțul ce circumscria așezarea fiind un alt argument în favoarea încadrării timpurii a acestei unități³⁰; c) poziția nivelurile 5a, 4 și 3 din tell-ul de la Crna Bara în cadrul rezultatelor analizei de corespondență sunt într-o foarte bună relație cu observațiile stratigrafice³¹, nivelul 5a fiind mai vechi decât nivelurile 3 și 4 (aceste ultime două niveluri sunt situate foarte aproape unul de altul); d) complexul nr. 27 de la Čičarovce-*Vel'ká Mol'va* este considerat ca fiind parte a celei mai târzii etape a culturii Tiszapolgár³², fapt confirmat și de poziția sa în cadrul Graficului 7; e) în perioada preparării

tezei de doctorat am analizat materialele ceramice din așezarea Tiszapolgár de la Dăbîca (județul Cluj) și am identificat materiale din bordeiul identificat în caseta A/I. Conform datelor publicate de N. Vlassa, acest bordei este suprapus de o structură de chirpici³³, astfel că toate materialele din această casetă neatribuite bordeiului au fost considerate ca aparținând structurii de chirpici numită în baza de date ca și *locuință Dăbîca*. Pozițiile extrem de apropiate ale celor două unități în cadrul Graficului 7 subliniază încă o dată afirmația conform căreia materialul Tiszapolgár de la Dăbîca este omogen din punct de vedere cronologic, chiar dacă aici au fost identificate două etape stratigrafice³⁴.

Pe baza rezultatelor obținute prin analiza de corespondență, verificate prin datele absolute, trei etape pot fi distinse în cadrul evoluției cronologice a culturii Tiszapolgár. Acest fapt corespunde cumva cu sistemele cronologice propuse de-a lungul timpului³⁵. În ce privește apartenența diferitelor unități (complexe) la cele trei etape demonstrate, în **etapa 1** sunt încadrate mormintele nr. 2³⁶, 41, 29, 28, 17, 36³⁷ de la Gorzsa B, nr. 6, 2, 1 de la Tápé Lebő A³⁸, nr. 1, 3, 4, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13 de la Deszk A³⁹, nr. 1, 2, 3, 5, 6, 7, 9, 11, 14 de la Deszk B⁴⁰, nr. 20 și 35 de la Vel'ké Raškovce⁴¹ și mormântul nr. II/60 de la Oborin⁴². Complexele din așezări ce pot fi încadrate în această fază sunt: obj. 1d și obj. 1e de la Lúčky⁴³, F. 36 de la Čičarovce-*Vel'ká*

²⁷ O excepție este data din nivelul 5 de la Herpály. Conform analizei prezentate aici poziția acestei unități în cadrul cronologic al culturii Tiszapolgár este una târzie, fapt ce a mai fost subliniat cu altă ocazie (vezi Diaconescu 2009, 74). Data ^{14}C din acest nivel, Bln 2493: 4606–4355 calBC (calibrat 2 sigma), este compatibilă cu etapa timpurie a culturii, dar dacă aducem în discuție alte două date din același sit, din așa numitul nivel 6–5 (în mod cert o „unitate” stratigrafică mai timpurie decât nivelul 5) constatăm că valorile calibrate sunt Bln 2583: 4460–4233 calBC (calibrat 2 sigma) și Bln 2668: 4716–4488 (calibrat 2 sigma). Data Bln 2583 este cea mai târzie și corespunde etapei finale a culturii Tiszapolgár. Celelalte două, Bln 2493 și Bln 2668, sunt mai vechi și sunt într-o mai bună corelație cu orizontul Proto-Tiszapolgár sau poate un pic mai timpurii. Astfel, aceste trei date (vezi modelul cronologic din Imaginile 6 și 7 unde corelarea datelor este una slabă, plasarea lor pe curba de calibrare dovedind probleme la nivelul provenienței stratigrafice a probelor) oferă elemente suplimentare de incertitudine (primele sunt date de deja menționata manieră de publicare a materialelor din nivelurile 7, 6 și 5 de la Herpály, în 1984, ca și nivelul 6, 5/6, 5–6, 5–7 și 5; vezi Kalicz – Raczy 1984, fig. 35–40) privind situația cronologică a acestor două unități stratigrafice. Datorită acestor lucruri doar materialele publicate în planșele 39, 40 din Kalicz – Raczy 1984, atribuite clar nivelului 5, precum și vasul de la Image 11 din Kalicz – Raczy 1987 au fost utilizate în prezenta analiză.

²⁸ Šiška 1968, 90–91.

²⁹ Raczy – Anders 2009a, 20

³⁰ *Ibidem*, 17, fig. 10.

³¹ Garašanin – Garašanin 1957, 217.

³² Kaminská 2007, 258.

³³ Vlassa 1976, fig. 4 și 5.

³⁴ *Ibidem*, 143. Vezi și Diaconescu 2009, 244–245 unde această omogenitate este de asemenea subliniată.

³⁵ Vezi n. 2 din acest studiu.

³⁶ Gazdapusztai 1963, 29, Taf. IV.a/1, 2, 33, Taf. VI/1.

³⁷ Horváth 1987, 38, fig. 10 (m. 28); 38, fig. 11 (m. 41); 39, fig. 17 (m. 29); 39, fig. 21 (m. 17); 40, fig. 23 (m. 36).

³⁸ Bognár-Kutzián 1972, 87, pl. LXV/1, 2 (m. 1); 87, pl. LXV/3, 4, LXVIII/1, 2 (m. 2); 87, pl. LXV/9 (m. 6).

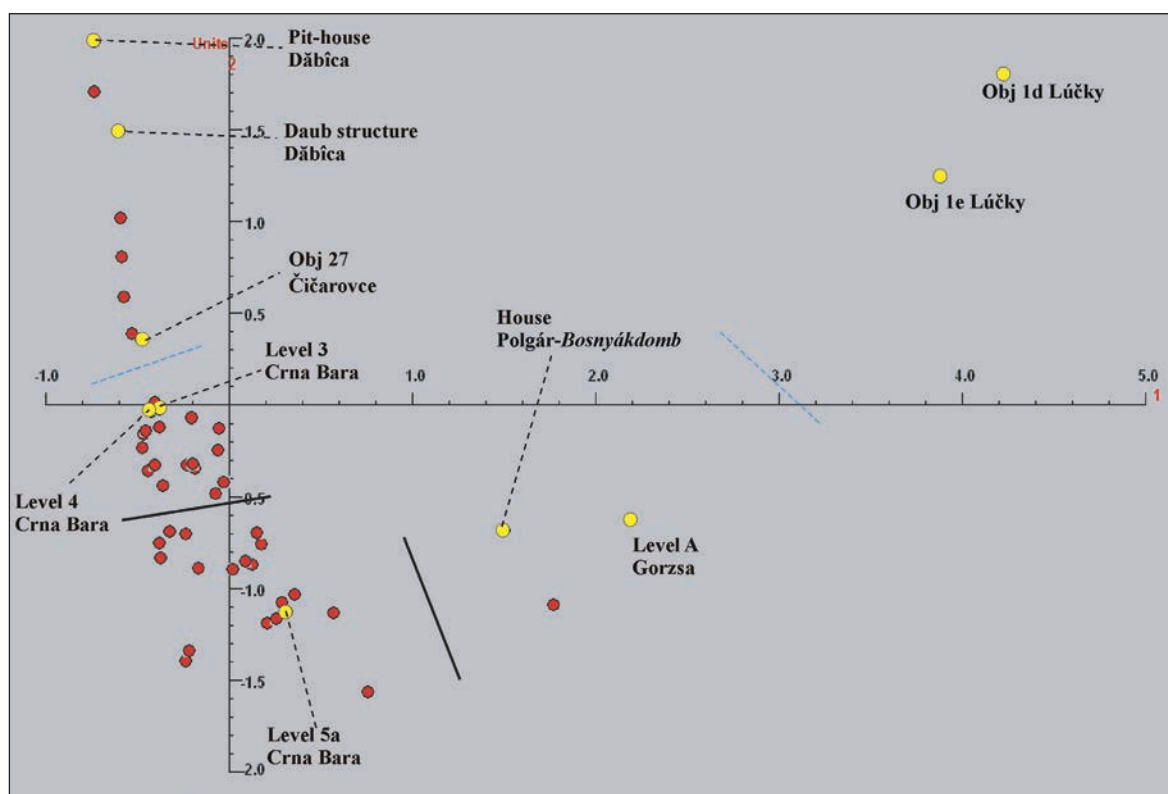
³⁹ *Ibidem*, 23, pl. XVI/1, 2 (m. 1); 23, pl. XVII/9–11, XVI/9, 14 (m. 3); 23–24, pl. XVI/15, XXXIII/6–8, 12, XXXII/4–6 (m. 4); 24, pl. XVIII/1–5 (m. 6); 24, pl. XVII/13–15, XVI/13, XIX/1, 2 (m. 7); 24–25, pl. XVIII/6–11, XVI/11 (m. 8); 25, pl. XVI/5, 7, 8 (m. 10); 25–26, pl. XVII/16, fig. 3/2, 3 (m. 11); 26, pl. XVII/5–7 (m. 12); 26–27, pl. XVII/1–4, 8 (m. 13).

⁴⁰ *Ibidem*, pp. 27–28, pl. XX/1–5 (m. 1); 28, pl. XXVII/1–4, XXVI/1, XXXIII/9 (m. 2); 28, pl. XXI/1–6, XXXIV/6 (m. 3); 29, pl. XXII/1–6, XXIV/5 (m. 5); 29–30, pl. XXII/7, 8 (m. 6); 30, pl. XXIV/1–4, 6–10 (m. 7); 30–31, pl. XXV/2–5, XXXIV/2 (m. 9); 32–33, XXVI/6–10, XXVIII/1–3 (m. 11); 33, pl. XXVII/5–10, XXV/1 (m. 14).

⁴¹ Vizdal 1977, 45–46, obr. 26/1, 2 (m. 20); 61, tab. XXXIV/2 (m. 35).

⁴² Vizdal 1962, 608, obr. 199, 200; Šiška 1968, obr. 4/1–2.

⁴³ Šiška 1968, obr. 5, 7/1, 2, 4, 5 (obj. 1d); obr. 6, 7/7–17 (obj. 1e).

Grafic 7.

*Mol'va*⁴⁴, nivelul A din tell-ul de la Gorzsa⁴⁵ și locuința arsă de la Polgár-Bosnyákdomb⁴⁶.

Etapei 2 îi sunt atribuite mormintele nr. 21/56, 8/55, 19/56, 22/56, 1/56, 14/56, 15/55, 7/55, 18/55, 11/55, 24/56, 10/56, 14/55, 17/55, 6/55, 4/55, 5/56, 10/55, 15/56, 16/56, 9/56, 3/55, 8/56, 1/55 de la Tibava⁴⁷, nr. 10, 13, 27, 22, 18, 6, 8, 15, 4, 9, 19, 23, 11, 17, 1, 31, 42, 44, 28, 16, 2 de la Vel'ké Raškovce⁴⁸,

⁴⁴ Kaminská 2007, tab. II/1–5, III/1, 3, 7, 9, IV/5, V/1–5, VI/14–16, 19.

⁴⁵ Horváth 1982, fig. 16; Horváth 1987, fig. 8.

⁴⁶ Raczky – Anders 2009a, fig. 8.

⁴⁷ Šiška 1964, 308, 310, obr. 16/4–16, 18 (m. 21/56); 299, obr. 9/21, 22, 24–32 (m. 8/55); 308, obr. 14/26, 27 (m. 19/56); 310, obr. 16/17, 19, 20, 22 (m. 22/56); 303–304, obr. 13/10–19 (m. 1/56); 306, obr. 14/15–17 (m. 14/56); 301–302, obr. 9/13–20, 23 (m. 15/55); 298–299, obr. 8/1–26 (m. 7/55); 303, obr. 12/14–27 (m. 18/55); 300, obr. 10/6–26 (m. 11/55); 310, obr. 17/1–5 (m. 24/56); 305–306, obr. 15/6–32 (m. 10/56); 300–301, obr. 11/1–11 (m. 14/55); 302–303, obr. 13/1–9 (m. 17/55); 297, obr. 9/7–12 (m. 6/55); 296–297, obr. 7/1–28 (m. 4/55); 304, obr. 14/5, 6 (m. 5/56); 299–300, obr. 11/12–33 (m. 10/55); 306, 308, obr. 14/18–24 (m. 15/56); 308, obr. 15/1–5 (m. 16/56); 305, obr. 14/9 (m. 9/56); 296, obr. 9/1–6 (m. 3/55); 305, obr. 14/7, 8, 10, 11 (m. 8/56); 296, obr. 10/1–5 (m. 1/55).

⁴⁸ Vizdal 1977, 35, tab. XV/1–3 (m. 10); 37–38, tab. XVII/1, 2, obr. 20, 21/1–3 (m. 13); 51, obr. 29/1, 2 (m. 27); 46–47, obr. 27/1–10, tab. XXVI/1–4 (m. 22);

nr. 2 and 8 de la Szabolcs⁴⁹, nr. 2 de la Tiszaug⁵⁰, nr. 1 de la Hódmezővásárhely-Nepkert⁵¹, nr. 6 de la Hódmezővásárhely-Kotacpart⁵², nr. 2001 from Uivar⁵³, nr. 2 from Ószentiván⁵⁴ și nr. 1 de la Paszab-Nagytereb⁵⁵. Tot aici trebuie menționate și următoarele unități: groapa nr. 7 de la Hódmezővásárhely-Szakálhát⁵⁶, gropile nr. 3 și

42–43, tab. XXIII/1–3 (m. 18); 26, 28, 29, obr. 14/1–3, tab. XI/1–4 (m. 6); 30, 31, 33, obr. 18/1–6, tab. XII/1–3 (m. 8); 39–40, tab. XIX/1–3 (m. 15); 21–23, obr. 11/1–7, obr. 12/1–4, tab. IX/1–4 (m. 4); 33, 35, obr. 19/5, tab. XIII/1, 2, XIV/1, 2 (m. 9); 43–45, obr. 25/ 3, 4, tab. XXIV/1, 2, XXV/1, 2 (m. 19); 49, obr. 28/1, tab. XXVII/1, 2 (m. 23); 35–36, obr. 19/1–4, 6, tab. XVI/1, 2 (m. 11); 41–42, obr. 23/1–4, tab. XXI/1, 2, XXII/1,2 (m. 17); 11, 13, 14, 17, obr. 3, obr. 5/1–10, obr. 6/1–5, tab. I/1, 2, II/1, III/1–5, IV/1, 2, V/1, 2, VI/1, 2 (m. 1); 53, 54, 56, 58, obr. 33/1–6, obr. 32/1–5, tab. XXX/1, 2, XXXI/1, 2 (m. 31); 67, obr. 39/3, 4, tab. XXXVII/1, 2 (m. 42); 69, obr. 39/ 5–7, tab. XXXVIII/1–3 (m. 44); 51–53, tab. XXVIII/1–4, XXIX/1–4 (m. 28); 40–41, tab. XX/1, 2 (m. 16); 17, 18, 20, obr. 7, obr. 8/1–4, tab. VII/1–5 (m. 2).

⁴⁹ Ecsedy 1977, fig. 5/1–3, fig. 6/1, 2, fig. 7 (m. 2); fig. 21/1, 2 (m. 8).

⁵⁰ Szabó 1934, 10, 11, 8 kép.

⁵¹ Bognár-Kutzián 1972, 44–45, pl. XXXVIII/3–5, XXXVI/6, 7, XXXV/4.

⁵² *Ibidem*, 41, XLV/4, 5, XLVI/11.

⁵³ Schier – Drașovean 2004, 168 și Abb. 14; Diaconescu 2009, 236, Imaginea 1/1–4, pl. 40/1, 2, pl. 54/1, 2.

⁵⁴ Bognár-Kutzián 1972, 68, pl. XLVII/2, 3.

⁵⁵ *Ibidem*, 72, pl. LX/5.

⁵⁶ *Ibidem*, 49–50, pl. XLIV/1, 5, 6, XLIII/2, 8, XLVI/13.

4 de la Tiszaszölös⁵⁷, complexele nr. 4, 5, 14 de la Vésztő-Bikeri⁵⁸, locuința de la Tiszaöldvár⁵⁹, groapa II/1 de la Örvény⁶⁰, nivelul 5a de la Crna Bara⁶¹, depunerea de vase din secțiunea VII de la Uivar⁶², groapa nr. 13 de la Hódmezővásárhely-Bodzáspar⁶³, locuința nr. 1 de la Bélmegyer-Mondok⁶⁴, locuința nr. 6 de la Homorodu de Sus⁶⁵, locuința de la Vezendiu⁶⁶, complexul II/66 de la Szolnok-Zagyvaparton⁶⁷ și gropile nr. 1, 3, 7, 9 de la Carei⁶⁸.

Etapă 3 cuprinde mormintele nr. 62, 6, 79, 13, 77, 10, 11, 54, 32, 88, 55, 12, 78, 29, 38, 51, 64, 61, 76, 9, 4, 53, 46, 5, 25, 68, 18, 27, 24, 35, 33, 40, 36, 60, 65, 8, 21, 26, 42, 56, 30, 50, 67, 52, 23, 80, 39 de la Basatanya⁶⁹, nr. 11/56, 3/56, 4/56, 20a/56 de

la Tibava⁷⁰, nr. 41 și 5 de la Vel'ké Raškovce⁷¹, nr. 3, 4, 2 de la Tiszaszölös-Alsórétiparton⁷², nr. 2, 3, 4 de la Hódmezővásárhely-Népkert⁷³, nr. 203, 205, 204, 200, 202 și 201 de la Panyola⁷⁴, nr. 1 și 2 de la Malé Raškovce⁷⁵, nr. 3476 și 4174 de la Uivar⁷⁶, nr. 2, 4 și 1 de la Tiszaabólina-Szilpuszta⁷⁷, nr. 66/70 și 68/72

⁵⁷ Mészáros 2006–2007, fig. 5/1, 3, 5, fig. 6/1–8, 10, 11, fig. 7/1–6, fig. 8/1, 10–12, fig. 10/1–5, fig. 11/1–3, 5, fig. 12/1, 2, 4, fig. 13/1–4 (groapa 3); fig. 5/2, 4, fig. 6/9, fig. 8/2–7, 9, fig. 11/3, 4, 6 (groapa 4).

⁵⁸ Gyucha *et alii* 2004, Abb. 4/1, 2 (complexul 14); Abb. 4/3 (complexul 4); Abb. 4/4–6, Abb. 5/1–8 (complexul 5); Parkinson *et alii* 2004, fig. 10/A–D, fig. 11/A, B (complexul 5).

⁵⁹ Siklódi 1982–1983, 28–29, pl. 3/1–4, pl. 4/3–6, pl. 5/1–6, pl. 6/2–5.

⁶⁰ Bognár-Kutzián 1972, 65–66, fig. 11, pl. LV/3, 4, 7, LVI/7.

⁶¹ Garašanin – Garašanin 1957, 217, pl. VI/5–10, VII/1–5, 7, 8.

⁶² Schier – Drașovean 2004, Abb. 24; Diaconescu 2009, Imaginea 6/1, 2, Imaginea 7/2, pl. 29/1, pl. 32/1, pl. 34/1, pl. 50/1.

⁶³ Bognár-Kutzián 1972, 39, fig. 4, pl. XLIV/8.

⁶⁴ Goldman 1977, fig. 6/1, 3, 4, 6, fig. 11/1–14, fig. 12/1–7.

⁶⁵ Iercoșan 2002, pl. 102/1–6, pl. 103/1–12.

⁶⁶ Iercoșan 1998–1999, 20, fig. 5–10.

⁶⁷ Szilágyi 2010, Abb. 2, Abb. 3/1–4.

⁶⁸ Iercoșan 2002, pl. 27/1–7, pl. 28/1–8, pl. 29/1–11 (groapa 1); pl. 30/1–7, pl. 31/1–5; pl. 32/1–11, pl. 33/1–8, pl. 34/1–6 (groapa 3); pl. 35/1–11 (groapa 7); pl. 67/4–9, pl. 68/1–9 (groapa 9).

⁶⁹ Bognár-Kutzián 1963, 130–131, pl. LV/1–4 (mormânt 62); 42–43, pl. XII/2–5 (mormânt 6); 153–154, pl. LXXXI/3,4, pl. LXXXV/1–5 (mormânt 79); 54–56, pl. XXI/1–5, XXII/1–13 (mormânt 13); 151–153, pl. LXXXIII/1–3, 5, LXXXIV/9, LXXX/7–9, LXXXVI/7 (mormânt 77); 47–49, pl. XVI/4–8, XIII/9–10 (mormânt 10); 49–50, pl. XVII/3, 4, XXXVIII/10, 11 (mormânt 11); 116–117, pl. LXV/1–7, LXIV/1–3, 5 (mormânt 54); 81–82, pl. XL/7–9 (mormânt 32); 163–164, pl. LXXXIX/3, 4, 6, 7, LXXXVIII/9–11 (mormânt 88); 117–119, pl. LIII/6–9 (mormânt 55); 50–54, pl. XVIII/1–10, XIX/1–10, XX/1–11 (mormânt 12); 153, pl. LXXXIII/4, 7, 8 (mormânt 78); 77–79, pl. XL/1–6, XXXII/7, XXIX/2, 3 (mormânt 29); 90–92, pl. XLVI/3–5, 7–9 (mormânt 38); 108–110, pl. LVIII/1, 2, 4–8 (mormânt 51); 133–132, pl. LXVI/4, 7, 8 (mormânt 64); 129–130, pl. LXVIII/1–3, 6, LXIX/21–29 (mormânt 61); 149–151, pl. LXXXII/1–8, LXXX/13 (mormânt 76); 46–47, pl. XVI/1, XIII/1, 3, XIV/1 (mormânt 9); 36–39, pl. IX/1–10, pl. VII/5, 6, pl. VIII, pl. XIII/8 (mormânt 4); 113–1116, pl. LXII/1–6, LIII/1, 2, LXIII/1–6, LX/7 (mormânt 53); 102–104, pl. LII/3,

4, 6, 7, LIV/9 (mormânt 46); 39–42, pl. X/1–10, VII/4 (mormânt 5); 70–72, pl. XXXIV/3–5, XXXI/5, 7, XXVIII/1–19 (mormânt 25); 139–142, pl. LXXIX/5, 6, LXXXVIII/1–6, LXXVII/8–16, LXXXVI/2 (mormânt 68); 59–61, pl. XXIII/5–9, XIII/12–16 (mormânt 18); 73–75, pl. XXXIV/1, 2, 6, 7, XXXV/2, XXXVI/1–4, XXVIII/20, 21, XXXVII/1, 2 (mormânt 27); 69–70, pl. XXVII/1–5, XXXIV/8, XXXI/6, XXXII/1–4, XXIV/18–26, XXXIII/1–3 (mormânt 24); 84–87, pl. XLV/1–7, XXIX/1, 2, 4, 5, 7, 8, XXXII/8–10, 15, 16 (mormânt 35); 82–84, pl. XLII/1–7, XXXII/13, 14 XXXVII/3, 4 (mormânt 33); 94–96, pl. XLIX/1–3, 5, 6, 8, XLVII/7, 8, XLIV/5, XLVIII/2 (mormânt 40); 87–89, pl. XLIII/1–3, 5–7, LXXII/6 (mormânt 36); 125–129, pl. LXXI/1–7, LXVIII/5, LXIX/1–20, LXX/1–14 (mormânt 60); 134–135, pl. LXVII/7, 8 (mormânt 65); 44–46, pl. XV/1–9, XVII/2, XII/7, 8, XIV/2, 3, XIII/2, 4 (mormânt 8); 61–65, pl. XXIV/1, XXVI/2–8, XXVII/6–9, XXIV/1–17 (mormânt 21); 72–73, pl. XXXV/1, 3–8, XXXII/6 (mormânt 26); 98–99, pl. LII/1, 5, LII/5, 10, XLVIII/3–5, XLVII/10 (mormânt 42); 119–121, pl. LXVI/1–3, 5, 6, LXIII/6–11, XLVIII/6 (mormânt 56); 79–81, pl. XXXIX/1–5, XXXII/11, 12, XXIX/4 (mormânt 30); 106–108, pl. LVII/1, 2, 5–7, LIV/4, XLVIII/7 (mormânt 50); 137–139, pl. LXXVI/1–6, LXXVII/1–7, LXXXIII/1–3, 5, 6 (mormânt 67); 110–113, pl. LXI/1–7, LIII/3, 4, LIX/1–12, LX/1, 2, 4 (mormânt 52); 65–68, pl. XXX/1–9, XXXI/1–4, XXVIII/22, XXIX/1, XXV/6–20 (mormânt 23); 154–156, pl. LXXXI/5–7, LX/3 (mormânt 80); 92–94, pl. L/1–4, XLIX, 4, 7, XLVII/3–6, XLV/3, XLVIII/1 (mormânt 39).

⁷⁰ Šiška 1964, 306, obr. 14/12, 13 (mormânt 11/56); 304, obr. 13/20–24 (mormânt 3/56); 304, obr. 14/3, 4 (obr. 4/56); 308, obr. 16/1–3 (mormânt 20a/56).

⁷¹ Vizdal 1977, 23, 26, obr. 13/1–8, tab. XI/1–5 (mormânt 5); 66–67, obr. 39/1, 2, tab. XXXVI/1 (mormânt 41).

⁷² Mészáros 2006–2007, 76–77, fig. 2/1–3 (mormânt 2); 77, fig. 3/1–3 (mormânt 3); 77–78, fig. 4/1–7 (mormânt 4).

⁷³ Bognár-Kutzián 1972, 45, pl. XXXVIII/1, 2, 6, XXXIX/1–4 (mormânt 2); 46, pl. XXXV/2, XXXVII, XL/1–3, 5, XLI/1 (mormânt 3); 46–47, pl. XXXV/1, XL/4, 6–8, XLI/2, 3 (mormânt 4).

⁷⁴ Patay 2006, Taf. I/1–5, II/1–5 (mormânt 200); Taf. III/1–5, IV/1–4, V/1–3 (mormânt 201); Taf. VI/1–4 (mormânt 202); Taf. VII/1–5, VIII/1–3 (mormânt 203); Taf. IX/1–3, X/1–3 (mormânt 204); Taf. XI/1–3 (mormânt 205).

⁷⁵ Vizdal 1993, obr. 1/1, obr. 2/1–4 (mormânt 1); obr. I/2, obr. 3/1–4; Brummack 2013.

⁷⁶ Diaconescu 2009, pl. 30/2, pl. 32/3, pl. 48/2, 3, pl. 54/3, Imaginea 3/1–3, Imaginea 4/1–2 (complex 3476); Imaginea 2/1–2, Imaginea 5/1–2, pl. 29/2, pl. 31/1, pl. 32/2, pl. 52/2 (complex 4174); Schier 2013, fig. 5, fig. 6/1–5 (complex 3476).

⁷⁷ Hellebrandt – Patay 1977, tab. II/1–4, III/1–4, IV, V/1, 2 (mormânt 1), tab. V/3, XIV/4 (mormânt 2); tab. VII/1–4, VIII/1–2 (mormânt 4).

de la Hajdúböszörmény-*Ficsori-tó-Dűlő*⁷⁸, nr. 1 și 3 de la Szabolcs⁷⁹, nr. 1 de la Vásárosnamény⁸⁰, nr. 9 de la Deszk A⁸¹, nr. 12 de la Deszk B⁸², nr. 7 și 17 de la Hódmezővásárhely-*Kotacpart*⁸³, nr. 2 de la Vésztő-*Mágor*⁸⁴, nr. 1 și 39 de la Polgár-Nagy Kasziba⁸⁵, nr. 2 de la Hajdúszoboszló⁸⁶, nr. 1 de la Hódmezővásárhely-*Szakálhát*⁸⁷, nr. 1 de la Kisvárdasánta István str. 2⁸⁸, nr. 6 de la Debrecen-*Nyulas*⁸⁹, nr. 2 de la Hódmezővásárhely-*Bodzáspart*⁹⁰, nr. 1 de la Bélmegyer-*Mondok*⁹¹, nr. 15 de la Tápé Lebő A⁹², nr. 1 de la Tiszaiagar-*Csikóstanya*⁹³, precum și mormintele singulare de la Streda nad Bodrogom⁹⁴, Sântana⁹⁵ și Șimian⁹⁶. În acest stadiu sunt de asemenea incluse și următoarele complexe: locuințele nr. 3 și 5 de la Homorodu de Sus⁹⁷, locuința nr. 1 și groapa nr. 8 de la Carei⁹⁸, complexele nr. 68 și 456 de la Uivar⁹⁹, bordeiul de la Valea Timișului¹⁰⁰, locuința de la Suplacu de Barcău¹⁰¹, materialele din peștera Românești¹⁰², groapa A de la Dindești¹⁰³, nivelul „c” de la Cuptoare¹⁰⁴, nivelul

5 de la Herpály¹⁰⁵, nivelul IV din peștera Cauce¹⁰⁶, groapa nr. 1 de la Bélmegyer-*Mondok*¹⁰⁷, groapa de la Orosháza¹⁰⁸, nivelurile 4 și 3 de la Crna Bara¹⁰⁹, locuința nr. 2 de la Giurtelecu Șimleului¹¹⁰, complexul nr. 27 de la Čičarovce-*Vel'ká Mol'va*¹¹¹, complexele P30, P17 și groapa nr. 14 de la Parța¹¹², locuința nr. 2 de la Zalău¹¹³ și, finalmente, bordeiul și locuința de la Dăbica¹¹⁴.

II. Considerații privind cronologia absolută

Noi date AMS privind cultura eneolitică Tiszapolgár au fost publicate în ultimii 10 ani¹¹⁵, îmbunătățind în mod considerabil perspectiva cronologică asupra acestui subiect.

¹⁰⁵ Kalicz – Raczky 1984, fig. 39/1–15, fig. 40/1–14; Kalicz – Raczky 1987, 111, fig. 11.

¹⁰⁶ Luca *et alii* 2004, pl. XIX/3, XXIV/3, XXV/1, XXVIII/4, XXXVIII/3, XXXIX/1–3, XL/1–3, XLI/2, XLII/1–5, XLIII/1–3, XLIV/1–5, XLV/1–4, XLVI/1–2, XLVII/1–5, XLVIII/1–4, XLIX/3, L/1–3; Diaconescu 2009, images 9–16. Chiar dacă în Diaconescu 2009, 96, n. 435 materialele de la Cauce sunt considerate a aparține fazei A a culturii, în aceeași lucrare, la 245 (pe baza analizei ceramice) această afirmație este nuanțată, fiind precizate bunele conexiuni ale respectivelor materiale cu faza B (clasică) a culturii.

¹⁰⁷ Goldman 1977, fig. 9/1–11, fig. 10/1–11, fig. 13/1–6.

¹⁰⁸ Bognár-Kutzián 1972, 62, fig. 10/1–7, 9, 10, 11–13, 15–19.

¹⁰⁹ Garašanin – Garašanin 1957, pl. III-IV, V/1–4 (nivelul 3); pl. V/5–9, VI/1–4 (nivelul 4).

¹¹⁰ Diaconescu 2009, 242–245 (situl nr. 32), pl. 74/6, 7, pl. 76/1, pl. 77/1, pl. 80/4, 6, pl. 81/1, 3, pl. 82/2, 3.

¹¹¹ Kaminská 2007, tab. IV/11, VI/22, VIII/3, 5, 8, 10, 11.

¹¹² Diaconescu 2009, 242–245 (situl nr. 43).

¹¹³ Iercoșan 2002, pl. 138/1–5, pl. 139–143.

¹¹⁴ Diaconescu 2009, 242–245 (situl nr. 22).

¹¹⁵ Kaminská 2007 (pentru Čičarovce-*Vel'ká Mol'va*); Kovács – Váczi 2007 (pentru Hajdúböszörmény-*Ficsori-tó-Dűlő*); Yerkes *et alii* 2009 (datele de la Vésztő-*Bikeri* și Körösladány-*Bikeri*); Raczky – Anders 2009a (pentru Polgár-*Bosnyákdomb*); Raczky – Siklósi 2013 (pentru Basatanya); Schier 2013 (datele de la Uivar); Brummack 2013 (pentru Malé Raškovce). Pentru a elimina factori perturbatori și pentru a îmbunătăți calitatea rezultatelor doar datele AMS și datele convenționale cu deviația standard mai mică de 60 ani BP au fost utilizate. În acest mod vechile date oferite de laboratoarele de la Debrecen sau Berlin (de la Basatanya, Herpály, Bélmegyer, Méhkerék, Deszk-*Vénó*) nu au fost incluse în prezenta analiză. De asemenea, datele Beta 162061 (Vésztő-*Mágor*), Beta 234306 (Körösladány-*Bikeri*), Beta 179787, Beta 179786, Beta 162069 (Vésztő-*Bikeri*) au fost excluse. Datele Beta 234313 (Körösladány-*Bikeri*) din complexul 48 a fost combinată cu Beta 234314 din același context; Beta 162066 din F4 nivelul podelei casei (Vésztő-*Bikeri*) a fost combinată cu Beta 162068 din același context. Data Beta 162067 din F4 nivelul de chirpici de deasupra nivelului podelei a fost exclusă datorită *agreement*-ului slab (50%). Datele Beta 179783 din F14 nivelul podelei casei și Beta 179782 din F14 chirpici/ nivel de cultură de deasupra podelei sunt date convenționale. Ultima are un *agreement* slab (29%) în secvența propusă și a fost exclusă.

⁷⁸ Kovács – Váczi 2007, 398, 401, fig. 1 (mormânt 66/70); 401, fig. 2 (mormânt 68/72).

⁷⁹ Ecsedy 1977, fig. 3/1–3 (mormânt 1) și fig. 10/1, 3, 4 (mormânt 3).

⁸⁰ Bognár-Kutzián 1972, 110, pl. LXXIV/1.

⁸¹ *Ibidem*, 25, pl. XVII/12, XIX/3.

⁸² *Ibidem*, 33, pl. XXX/1, 2.

⁸³ *Ibidem*, 41–42, pl. XLV/9–11, XLVI/2, 7 (mormânt 7); 42, pl. XLV/3, XLVI/8 (mormânt 17).

⁸⁴ Makkay 2005, Abb. 2/2–5.

⁸⁵ Raczky *et alii* 1997, 174–175, vitrina VI/1–18 (complex 39); 175, showcase VI/19, 21 (complex 1).

⁸⁶ Mathé 1974, 140–147; Lichter 2001, 272, Abb. 119 B.

⁸⁷ Bognár-Kutzián 1972, 48–49, pl. XLII/1–4, XLIII/1, 5, XLIV/2.

⁸⁸ *Ibidem*, 53, fig. 9, pl. XLIX/1–6, XLVIII/7, 8, XLIX/7–10, XXXIII/1–5.

⁸⁹ *Ibidem*, 16, pl. VIII/2, 3.

⁹⁰ *Ibidem*, 37–38, pl. XLIII/6, 11.

⁹¹ Goldman 1977, 222, fig. 2, fig. 6/7, 8.

⁹² Bognár-Kutzián 1972, 89, pl. LXV/17, 18.

⁹³ *Ibidem*, 93–94, pl. LII/8, 9.

⁹⁴ Polla 1964, 107, 116, tab. I/8–11.

⁹⁵ Rusu *et alii* 1996, pl. II/1a, pl. V.

⁹⁶ Ignat 1975, 10, pl. I/8, pl. II/2, 4–6.

⁹⁷ Iercoșan 2002, pl. 95/ 4–10; pl. 96/1–10, pl. 97/1–13 (locuința nr. 5); pl. 92/1–12, pl. 93/1–17 (locuința nr. 3).

⁹⁸ *Ibidem*, pl. 53/5–7, pl. 54/1–4, 8, 9, pl. 55/1–9, pl. 56/1–10, pl. 57/1–7, pl. 58/1–6, pl. 59/1–11, pl. 60/1, 2 (locuința nr. 1); pl. 61/1–7, pl. 62/1–7, pl. 63/1–9 (groapa nr. 8).

⁹⁹ Diaconescu 2009, pl. 33/1 (complex 68); 242–245 (complex 456).

¹⁰⁰ Gumă – Petrovsky 1978, fig. 8/1–8, fig. 9/1–18, fig. 10/1–11.

¹⁰¹ Ignat 1982, 19–22, pl. I–VI.

¹⁰² Moga – Bochiș 2001.

¹⁰³ Iercoșan 2002, pl. 79–83; Diaconescu 2009, 237–241.

¹⁰⁴ Radu 2002, 154–159, pl. 73–77.

Necesitatea verificării valorii cronologice a rezultatelor analizei de corespondență prezentate mai sus (vezi Grafic 2), a făcut imperios necesară obținerea de probe din etapa considerată mai timpurie și anume din necropolele de la Deszk A și/ sau B și Gorzsa B.

Dacă obținerea probelor în cazul Gorzsa B a fost extrem de facilă, pentru cimitirele de la Deszk situația a fost mult mai complicată. Deoarece în studiul de față am folosit numerotarea utilizată de Bognár-Kutzián¹¹⁶ și datorită faptului că numerele în cauză din cimitirul A sunt extrem de diferite de cele sub care se regăsesc aceste descoperiri în muzeul din Szeged (cel mai probabil aici se regăsesc numerele publicate de István Foltiny¹¹⁷), am considerat mult mai indicat să fie extrase probe din partea B a cimitirului. La baza acestui raționament a stat faptul că rata posibilă de amestec a numerelor mormintelor era considerabil mai scăzută (vezi tabelul de mai jos). Pentru a simplifica procedura de extragere a probelor au fost cerute ca și probe, unde a fost posibil, dinți umani.

Astfel, au fost selectate probe din mormintele nr. 1, 3, 6, 8, 11 de la Deszk B. În cazul Gorzsa B mormintele vizate au fost nr. 17, 20, 28, 29 și 40. Așa cum am mai precizat, toate probele au fost oase umane¹¹⁸.

Cimitir Deszk A

Bognár-Kutzián 1972 nr. mormânt	Nr. vechi mormânt
Mormânt 1	Mormânt 4
Mormânt 2	Mormânt 6
Mormânt 3	Mormânt 12
Mormânt 4	Mormânt 14
Mormânt 5	Mormânt 17
Mormânt 6	Mormânt 26
Mormânt 7	Mormânt 35
Mormânt 8	Mormânt 42
Mormânt 9	Mormânt 67
Mormânt 10	Mormânt 68
Mormânt 11	Mormânt 69
Mormânt 12	Mormânt 79
Mormânt 13	Mormânt 82

Cimitir Deszk B

Bognár-Kutzián 1972 nr. mormânt	Nr. vechi mormânt
Mormânt 1	Mormânt 1
Mormânt 2	Mormânt 2
Mormânt 3	Mormânt 3
Mormânt 4	Mormânt 5
Mormânt 5	Mormânt 6
Mormânt 6	Mormânt 7
Mormânt 7	Mormânt 8
Mormânt 8	Mormânt 8
Mormânt 9	Mormânt 10
Mormânt 10	Mormânt 11
Mormânt 11	Mormânt 12
Mormânt 12	Mormânt 14
Mormânt 13	Mormânt 15
Mormânt 14	Mormânt 16
Mormânt 15	Mormânt 17

Mormântul 6 de la Deszk B este un mormânt deranjat unde doar oasele inferioare ale picioarelor s-au păstrat. Câtă vreme proba primită din mormântul 6 a fost un molar, se pare că numerele sub care se regăsesc aceste probe în muzeul din Szeged sunt totuși cele vechi¹¹⁹. Oricum, o conexiune între bunurile de inventar ale mormintelor și valorile calibrate ale datelor este imposibil să fie făcută. Ca atare datele din mormintele 8¹²⁰ și 11 (4049–3942 calBC și respectiv 881–845 cal BC) nu sunt surprinzătoare și sunt argumente solide în favoarea afirmației făcută mai sus. Acest aspect și ceea ce a fost menționat în n. 117 din acest studiu dovedesc că materialul arheologic din cimitirele epocii timpurii a cuprului de la Deszk¹²¹ au un statut problematic în ceea ce privește legăturile între inventarul publicat și resturile osoase asociate.

Toate aceste lucruri au dus la incompatibilitățile prezentate în Graficul nr. 3 și creează suspiciuni și în ceea ce privește datele mormintele 1 și 3, care se potrivesc foarte bine în limitele cronologice ale culturii Tiszapolgár. Principala problemă este nesiguranța faptului că probele ar proveni într-adevăr din același context ca și inventarul publicat.

¹¹⁶ Bognár-Kutzián 1972, 22–34.

¹¹⁷ Foltiny 1941, 97. Aici este de menționat faptul că mormântul 82 (numerotat de Bognár-Kutzián ca și mormântul 13 și considerat ca aparținând epocii timpurii a cuprului) a fost inclus în descoperirile aparținând epocii bronzului. Urmărind planșa I din același studio e cert că vasul de la poziția 21 prezintă caracteristici clare ale ceramicii epocii bronzului. Acest exemplu este elocvent pentru rata de amestec încă din momentul cercetării a unor morminte din zona A a cimitirului de la Deszk.

¹¹⁸ Determinarea antropologică a acestor probe a fost făcută de dr. Beatrix Kelemen (Institutul de Cercetări Interdisciplinare în Bio-nano-Științe din cadrul Universității Babeș-Bolyai Cluj-Napoca) căreia țin să îi mulțumesc pe această cale.

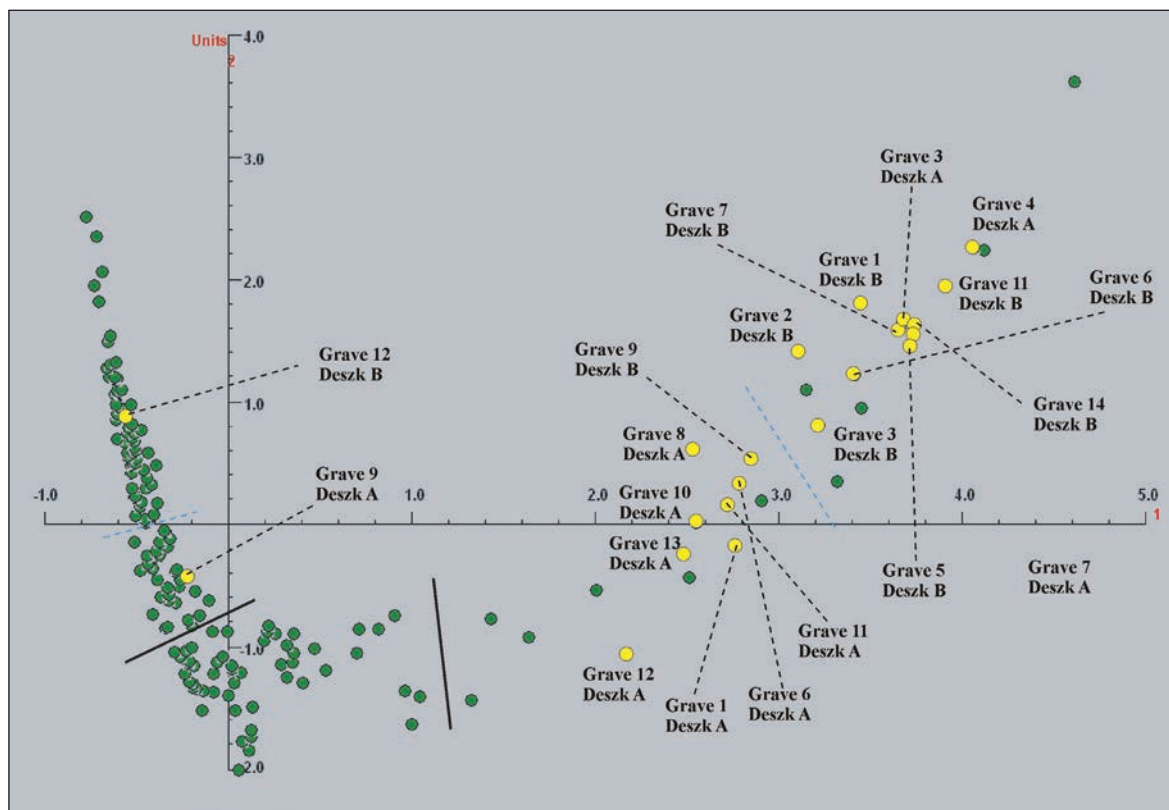
¹¹⁹ Vezi Bognár-Kutzián 1963, 421 și Bognár-Kutzián 1972, 29 (aici se specifică clar că în mormântul 6, conform numerotării autoarei, doar oasele inferioare ale picioarelor s-au păstrat). Aceasta face imposibilă ca proba primită (un molar) să provină din mormântul 6 (în sistemul Bognár-Kutzián de numerotare). Dacă sunt luate în calcul vechile numere atunci proba respectivă provine din mormântul nr. 5 (sistemul Bognár-Kutzián, folosit și aici), fapt perfect posibil, dar data calibrată (574–657 AD) nu poate fi explicată.

¹²⁰ La Bognár-Kutzián 1972, 30 este de subliniat că vechiul număr (plasat între paranteze) pentru mormintele 7 și 8 este, în ambele cazuri, nr. 8 (?). Această observație tulbură și mai tare relația neclară între vechile numere ale mormintelor și cele publicate de Bognár-Kutzián.

¹²¹ Însăși faptul dacă Deszk A și B sunt părți ale aceleiași cimitir este extrem de nesigur. Pentru acest aspect, vezi Bognár-Kutzián 1972, 22.

Nr. complex	Tip de probă	Nr. laborator	Vârsta 14C [BP]	δC^{13*}	Valoare calibrată (95,4% probabilitate)
Deszk B, Mormânt 1	Molar superior nr. 1	Poz-53766	5500 ± 35 BP	-19.9 ± 0.3	4405–4321 BC
Deszk B, Mormânt 3	Premolar superior nr. 1	Poz-53768	5475 ± 35 BP	-20.3 ± 0.2	4371–4252 BC
Deszk B, Mormânt 6	Molar nr. 3	Poz-53769	1430 ± 30 BP	-17.5 ± 0.1	574–657 AD
Deszk B, Mormânt 8	Fragmente bloc maxilar	Poz-53770	5175 ± 35 BP	-21.8 ± 0.1	4049–3942 BC
Deszk B, Mormânt 11	Procesul odontoid al axis-ului (a doua vertebră) și două fragmente ale blocului facial intern	Poz-53771	2795 ± 30 BP	-15.6 ± 0.2	881–845 BC
Gorzsa B, Mormânt 17	hamatul (osul carpal)	Poz-53772	5735 ± 30 BP	-17.6 ± 0.4	4685–4499 BC
Gorzsa B, Mormânt 20	Molar superior nr. 2	Poz-0	>0 BP	0.5‰N 3.9‰C insuficient pentru datare	–
Gorzsa B, Mormânt 28	Premolar superior nr. 2	Poz-53773	5705 ± 35 BP	-15.2 ± 0.3	4620–4458 BC
Gorzsa B, Mormânt 29	Molar inferior nr. 2	Poz-53774	5785 ± 35 BP	-15.8 ± 0.4	4716–4546 BC
Gorzsa B, Mormânt 40	Doi incisivi inferiori	Poz-53775	5725 ± 35 BP	-22.4 ± 0.5	4686–448 BC

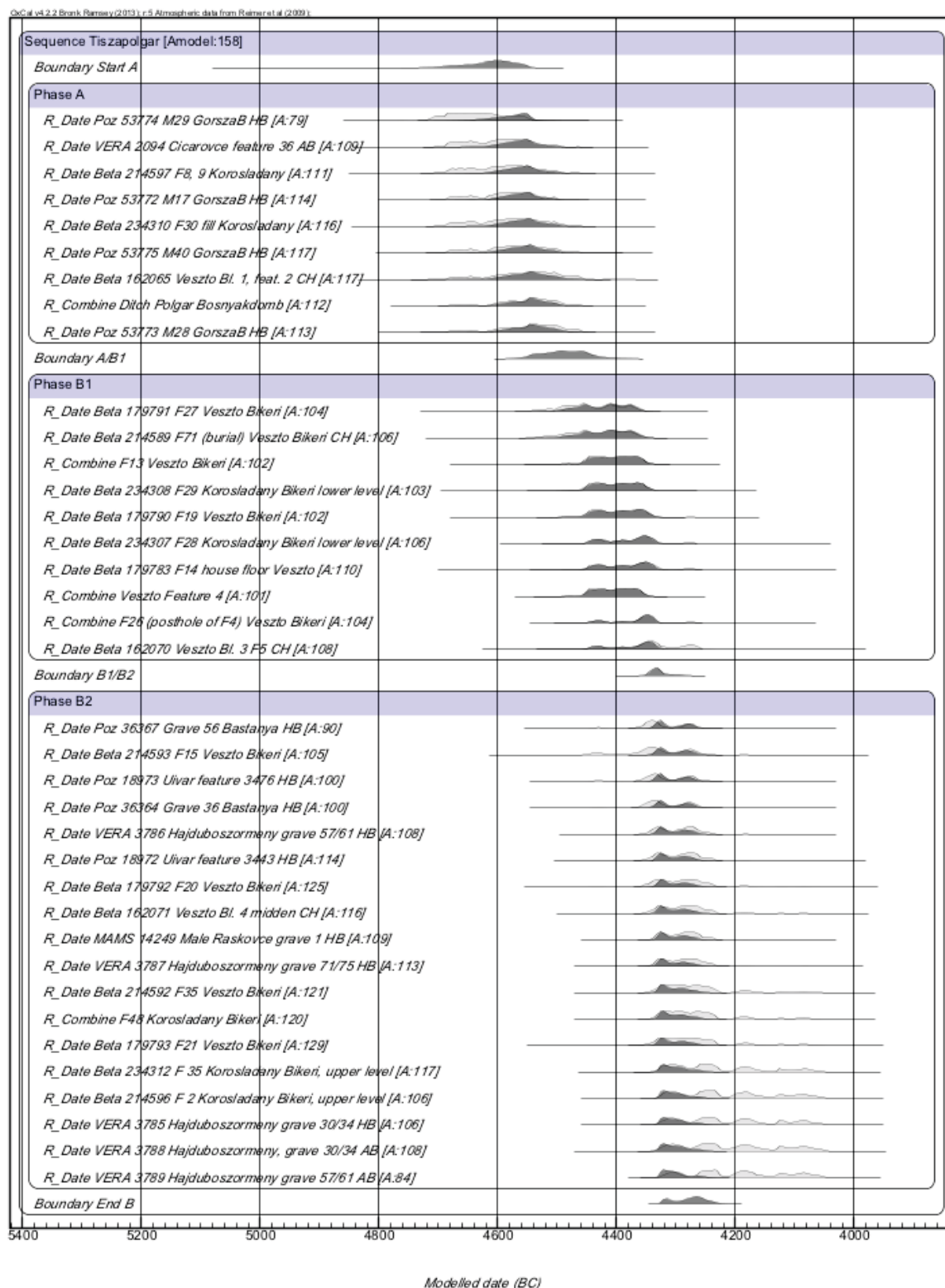
*Valorile $\delta^{13}C$ nu pot fi utilizate pentru reconstruirii de tip paleo-ecologic datorită metodei de preparare a probelor.

Grafic 8.

Chiar dacă două morminte (nr. 12 din cimitirul B și nr. 9 din cimitirul A) se grupează în etapa a treia (conform structurii secvențiale prezentate deja; vezi de asemenea Graficul 8) totuși

considerăm că datele din mormintele mai sus menționate trebuie privite cu circumspecție. De aceea ele nu se vor regăsi în abordarea ce urmează.

Planșa 1. Secvența construcției fazelor culturii Tiszapolgár.

Pe baza structurii oferite de rezultatele analizei de corespondență și folosind datele ^{14}C disponibile (vezi și n. 115 de mai sus) o abordare Bayesiană privind cultura Tiszapolgár a fost construită. Schema cronologică de mai sus a fost obținută utilizând modelul *fazelor adiacente* (*contiguous phases*). Calculând debutul și finalul fiecărei etape propuse s-a putut estima că începutul etapei 1 (faza A) este situat între 4709–4544 cal BC (planșa 2a), limita graniței dintre etapa 1 și etapa 2 (faza B1) între 4562–4413 cal BC (planșa 2b). Valoarea limitei dintre etapa 2 și 3 este 4356–4286 cal BC (planșa 2c). În final, a treia etapă (faza B2) și implicit întreaga cultură se încheie undeva între 4326–4235 cal BC (planșa 2d).

Durata fiecărei faze a fost estimată utilizând caracteristica *Interval* din OxCal v. 4.2.2, iar valorile sunt după cum urmează: faza A durează maxim 258 ani, faza B1 până în 250 ani, iar faza B2 maximum 104 ani (vezi Planșa 3a, b, c). Durata estimată pentru toată cultura este între 291 și 436 ani (vezi Planșa 3d).

III. Concluzii

Analiza de corespondență utilizată pentru cele două tipuri de descoperiri (complexe din așezări și morminte) a fost verificată printr-o abordare de tip Bayesian a datelor ^{14}C . Astfel, este propus un sistem cronologic pentru cultura Tiszapolgár. Diferențele dintre aspectele generale ale prezentei propunerii și cele ale unor sisteme deja existente sunt relativ mici¹²², dar rezultatele de față sunt bazate pe o argumentație extrem de solidă, fapt susținut și de gradul ridicat de corelare al modelului secvențial (Planșa 1).

Folosind această bază metodologică a fost posibilă identificarea unui interval cronologic absolut pentru mormintele din cimitirele de la Tibava¹²³ și Vel'ké Raškovce¹²⁴, singurele situri ce conțin obiecte masive de cupru (i. e. topoare-ciocan).

¹²² Așa cum am precizat deja sistemul tripartit pare a fi cel mai valid, dar în mod cert, în detaliu, rezultatele de față sunt mult mai precise și diferite de cele publicate până acum.

¹²³ Šiška 1968, 162 consideră că necropola de la Tibava acoperă etapele IIIa și IIIb (a doua, respectiv a treia) ale culturii. În studiul de față este demonstrat că doar patru morminte de la Tibava aparțin fazei a treia a culturii, restul fiind încorporate în etapa a doua (numită aici și B₁).

¹²⁴ Aici este important de menționat că cimitirul de la Vel'ké Raškovce pare a debuta un pic mai devreme decât cel de la Tibava (câtă vreme două din mormintele de la Vel'ké Raškovce aparțin primei faze), dar totuși majoritatea aparțin etapei a doua (faza B₁), iar ultimei faze îi aparțin două morminte.

Acest interval corespunde celui determinat pentru faza B₁. Poziția cronologică a mormintelor din orizontul I al necropolei de la Basatanya a fost de asemenea reevaluată.

Așa-numitele morminte de caracter tranzițional de la Basatanya nu au fost incluse în prezenta abordare, în mod special datorită inventarului lor ce prezintă elemente atipice (singulare) pentru acest sit¹²⁵. Aici presupunerea făcută de P. Patay vis-a-vis de un interval de timp scurs între orizontul I și etapa mormintelor de tranziție trebuie de asemenea să fie subliniată¹²⁶, idee susținută de suprapunerea dintre mormintele 56 și 57, 59 și 61¹²⁷. Toate aceste inadverențe sunt și mai mult accentuate de datele absolute publicate de Raczky – Siklósi 2013, unde data din mormântul 57 (tranzițional) 5320±40 BP este în mod clar mai târzie decât cea din mormântul 56 (perioada I) 5480±40 BP iar data dintr-un alt mormânt de caracter „tranzițional”, nr. 48, este 5190±40 BP, mai târzie chiar decât cea de-a doua fază a orizontului II al necropolei, reprezentată de data din mormântul nr. 130 (5260±40 BP)¹²⁸. Doar o reevaluare completă a materialului din necropola de la Basatanya va face posibilă înțelegerea poziției cronologice și culturale a mormintelor „de tranziție”¹²⁹.

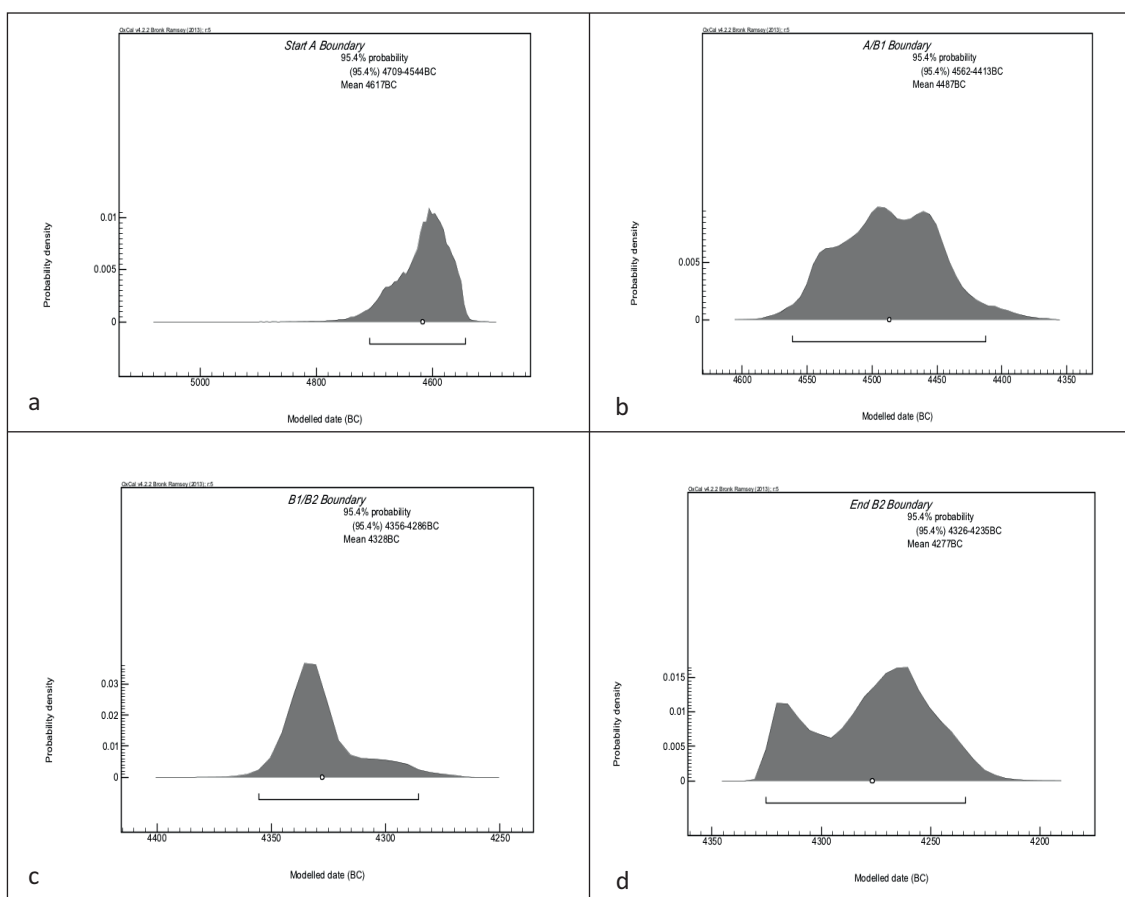
¹²⁵ Bognár-Kutzián 1963, 295 (e. g. mormântul nr. 69, 66 and 63). De exemplu, vasul cu picior din mormântul 69 (Bognár-Kutzián 1963, pl. LXXIX/4) are analogii foarte bune în cultura Balaton-Lásinja (vezi Kalicz 1991, Abb. 8/17, 18) sau, și mai bune, în grupul Ludanice, în mormântul 232 de la Jelšovce (vezi Pavúk – Batora 1995, Abb. 55/4; autorii discută la 139 analogiile dintre grupul Ludanice și mormintele tranziționale de la Basatanya, în mod special cu mormântul 69). Mormântul nr. 232 de la Jelšovce este considerat a fi cel mai târziu din cadrul acestei necropole, încadrată ca și întreg, în etapa cea mai veche a grupului Ludanice (*Ibidem*, 140).

¹²⁶ Patay 2008, 48. Autorul creează trei posibile orizonturi cronologice în cadrul mormintelor de tranziție după cum urmează: mormintele nr. 45, 66 și 69 în prima etapă (sau încă parte a orizontului I), mormintele nr. 63, 57, 50, 58 și 48 în cea de-a doua etapă iar mormântul 59 celei de-a treia (sau parte a orizontului II). Cea de-a doua etapă „tranzițională” este separată de orizontul I al necropolei printr-un hiatus cronologic.

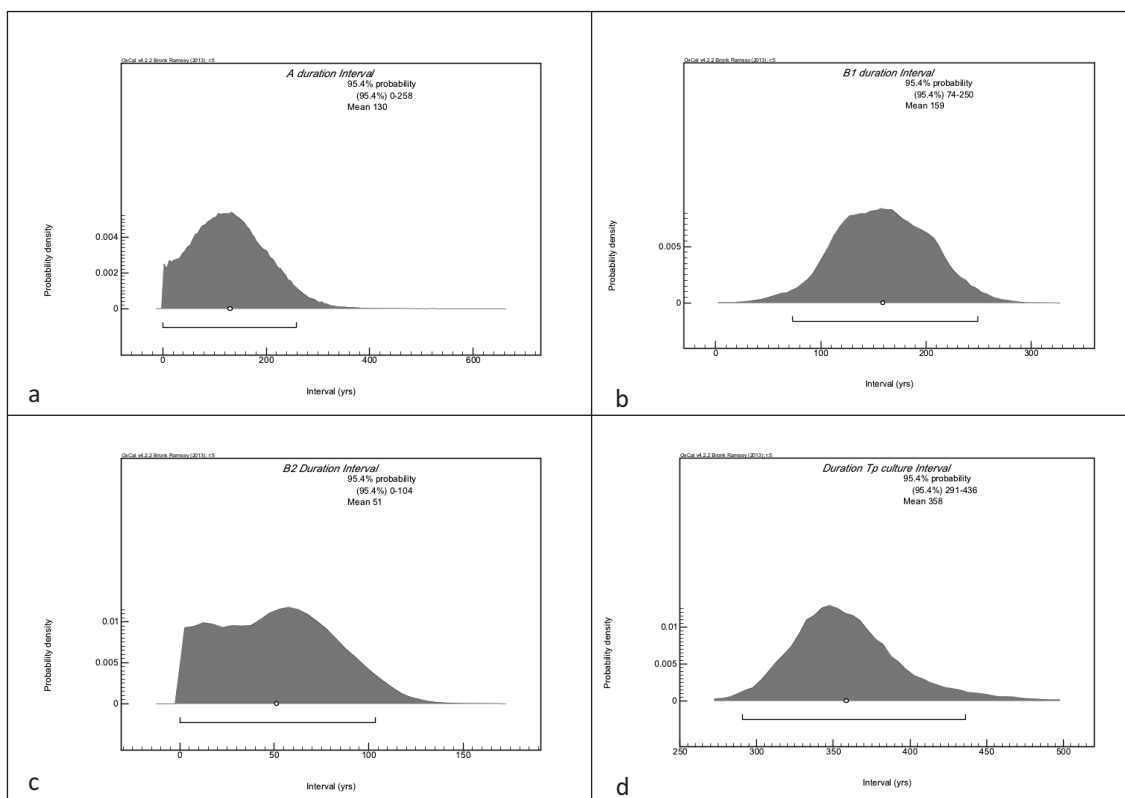
¹²⁷ Bognár-Kutzián 1963 consideră că mormântul 59 este parte orizontului II al cimitirului de la Basatanya. Pentru opinia lui Patay 2008 vezi mai sus n. 126.

¹²⁸ Raczky – Siklósi 2013, 558, probele nr. 2, 5, 7 și 8.

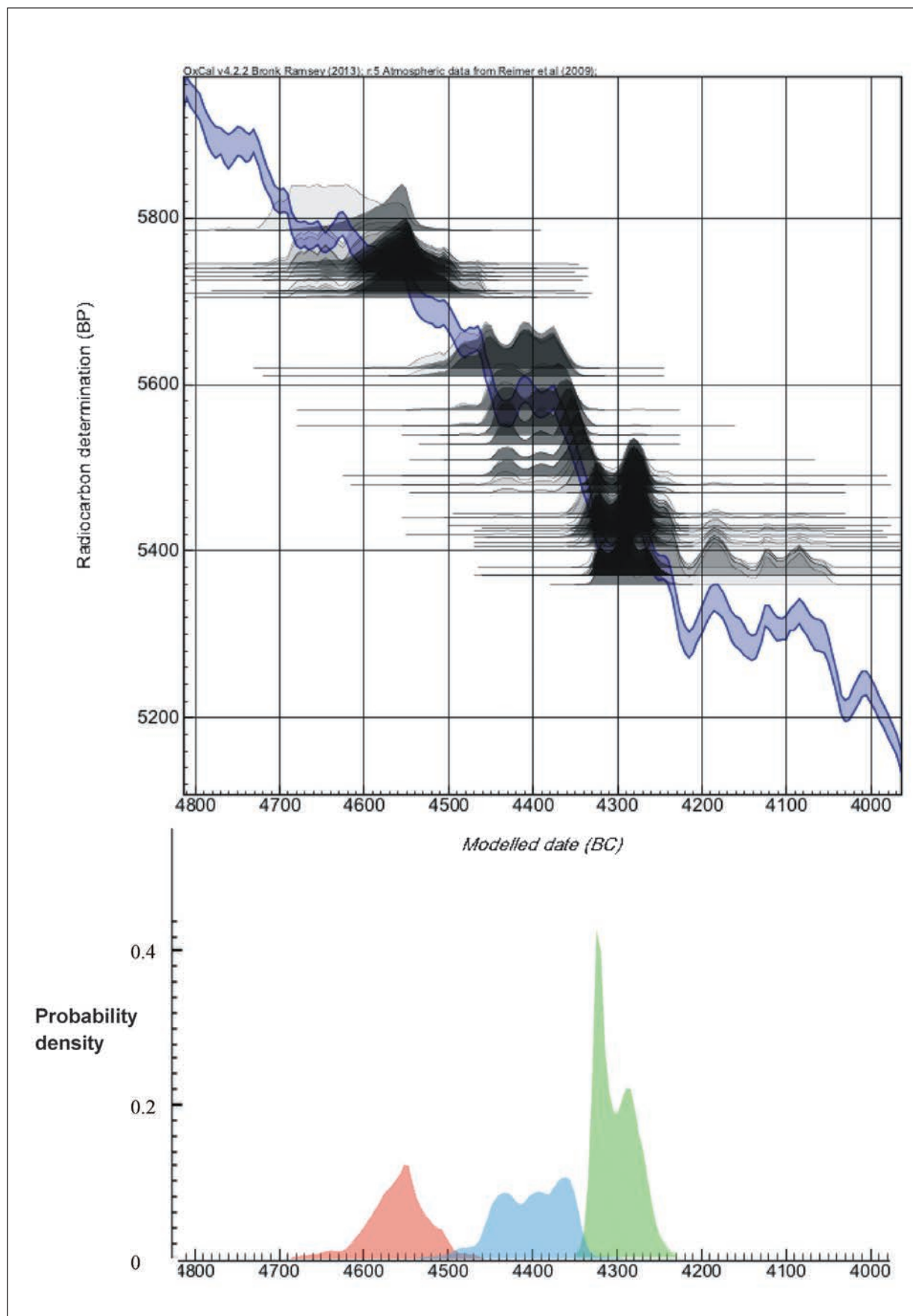
¹²⁹ Aici este locul perfect pentru a o cita pe Ida Bognár-Kutzián cu privire la acest aspect: „yet these burials (i.e. cele de „tranziție”) cannot be regarded as representing the transformation of the earlier culture into the second-period culture” (vezi Bognár-Kutzián 1963, 523).

Planşa 2. Valorile estimate pentru începutul și sfârșitul fiecărei etape a culturii Tiszapolgár.

Planşa 3. Durata estimată pentru cultura Tiszapolgár precum și pentru fiecare fază.

Planşa 4. Sumele mărginite ale fazelor culturii Tiszapolgár și datele calibrate pe curbă.

Totodată, mormântul 3476 din situl de la Uivar publicat ca și aparținând etapei Proto-Tiszapolgár¹³⁰ (faza A în cadrul studiului prezent) este plasat în cadrul analizei noastre în faza B₂ a culturii. Modelul cronologic absolut construit este un argument extrem de solid în favoarea opiniei noastre¹³¹. Un alt argument ce susține rezultatele prezente este faptul că data din complexul 3476 de la Uivar (Poz 18973: 5470±40 BP)¹³² este identică cu cea oferită de mormântul nr. 36 din necropola de la Basatanya (Poz 36364: 5470±40 BP)¹³³, necropolă considerată a defini etapa clasică a culturii Tiszapolgár.

Prezența complexelor (cu materiale publicate) de la *Vésztő-Bikeri*, din locuința de la Tiszaföldvár, locuința nr. 1 de la *Bélmegyer-Mondok* sau din groapa II/1 de la *Örvény*¹³⁴ în faza B₁ a culturii Tiszapolgár repune pe masa discuțiilor debutul grupului Tiszaug¹³⁵ sau Kistrépart¹³⁶. Dacă Bognár-Kutzián consideră că acest grup apare doar în etapa B a culturii și că influențează stilul ceramicii culturii imediat ulterioare (cultura Bodroghkeresztúr)¹³⁷, C. Siklódi consideră că acest grup apare în mod cert încă de la începutul culturii Tiszapolgár¹³⁸. Rezultatele prezentate aici arată că elementele majoritare ale acestui grup apar în etapa B₁ dar se regăsesc și în ultima fază B₂. Astfel, ideea lui Siklódi de apariție mai timpurie este reconfirmată, cu micul amendament că nu apare chiar din debutul culturii (inclusiv aici așa-numitul orizont Proto-Tiszapolgár), ci din faza a doua. Părerea lui Bognár-Kutzián de apartenență târzie în cadrul cronologic al culturii Tiszapolgár este contrazisă de rezultatele publicate aici precum și

de valorile unora dintre datele absolute din situl de la *Vésztő-Bikeri*.

Conform celor spuse mai sus, se poate afirma că începutul culturii Tiszapolgár este undeva în jurul lui 4600 cal BC, iar finalul este ușor anterior bornei situată la 4200 cal BC.

Mulțumiri

Documentarea acestei lucrări, precum și fondurile necesare pentru datele AMS au fost posibile prin bursa post-doctorală oferită de Fundația Alexander von Humboldt pe tema „Neoliticul târziu în Bazinul Carpatic”. Le sunt recunoscător profesorilor dr. Wolfram Schier și dr. Florin Drașovean pentru amabilitatea de a-mi pune la dispoziție, pentru studiu, materialele Tiszapolgár din tell-ul de la Uivar. Le sunt îndatorat de asemenea domnilor prof. dr. Gheorghe Lazarovici și dr. Ioan Bejinariu pentru materialele de la Dăbâca, Parța – *Tell-ul I* și Giurtelecu Șimleului. Țin de asemenea să îi mulțumesc și pe această cale domnului dr. Ferenc Horváth pentru amabilitatea cu care mi-a oferit probele de os uman, pentru datarea AMS, din necropolele de la Gorzsa B și Deszk B.

BIBLIOGRAFIE

- Banner 1937,
J. Banner, Die Ausgrabungen des Museums von Hódmezővásárhely im Jahre 1935. *Dolgozatok* XIII/1–2 (1937), 70–77.
- Băcuț-Crișan 2000,
S. Băcuț-Crișan, Noi descoperiri preistorice în județul Sălaj. *ActaMP* XXIII/1, 2000, 9–28.
- Bognár-Kutzián 1963,
I. Bognár-Kutzián, *The Copper Age cemetery of Tiszapolgár-Basatanya*, Budapest (1963).
- Bognár-Kutzián 1972,
I. Bognár-Kutzián, *The early Copper Age Tiszapolgár culture in the Carpathian Basin*, Budapest (1972).
- Bronk Ramsey 2009,
Ch. Bronk Ramsey, Bayesian analysis of radiocarbon dates. *Radiocarbon* 51, 1 (2009), 337–360.
- Brukner 1974,
B. Brukner, Rani i Srednji Eneolit, in *Praistorija Vojvodine*, Monumente Archaeological I, Novi Sad (1974), 113–152.
- Brummack 2013,
S. Brummack, *New Radiocarbon dates from Eastern Slovakia. Cases from Male Raškovec and Barca-Baloty*, sub tipar.

¹³⁰ Schier 2013, 569

¹³¹ Important de menționat este că în studiul Schier 2013, 574 se discută în mod clar despre o corelare foarte bună a datelor absolute din cele două morminte de la Uivar cu cele de la Hajdúböszörmény.

¹³² Schier 2013, 574, Table 1.

¹³³ Raczky – Siklósi 2013, 558, proba nr. 3.

¹³⁴ Pentru a oferi exemplele cele mai concludente.

¹³⁵ Bognár-Kutzián 1972, 172. Autoarea consideră că acest grup aparține doar etapei B a culturii (conform schemei cronologice prezentate atunci).

¹³⁶ Siklódi 1982–1983, 28. Pentru prima dată după publicarea monografică a culturii Tiszapolgár de către I. Bognár-Kutzián în 1972 și practic definirea, printre altele și a grupului Tiszaug (pe baza în principal a materialelor publicate de K. Szabó în 1934 din situl de la Tiszaug-Kistrépart) apare în literatura de specialitate denumirea de *Kistrépart* pentru, în fapt, același grup. Noua denumire este de fapt toponimul sitului aflat pe raza localității moderne Tiszaug. Astfel, cele două denumiri desemnează același concept. Vezi, de asemenea, și n. 5 de mai sus.

¹³⁷ Bognár-Kutzián 1972, 190.

¹³⁸ Siklódi 1982–1983, 30.

- Diaconescu 2009,
D. Diaconescu, *Cultura Tiszapolgár în România*, Sibiu (2009).
- Ecsedy 1977,
I. Ecsedy, Korai rézkori sírok Szabolcsból (Early Copper Age graves from Szabolcs). *Folia Archaeologica* XXVIII (1977), 11–38.
- Ecsedy 1979,
I. Ecsedy, *The People of the Pit-Mormânt Kurgans in East Hungary*, Budapest (1979).
- Foltiny 1941,
I. Foltiny, Koraréz- és bronzkori temető Deszken (Torontál M.) (Frühkupferzeitliches und Bronzezeitliches Gräberfeld in Deszk – Komitat Torontál). *Folia Archaeologica* III–IV (1941), 69–98.
- Garašanin – Garašanin 1957,
M. Garašanin, D. Garašanin, L'habitat préhistorique de Crna Bara. *RAD* 6 (1957), 199–218.
- Gazdapusztai 1963,
G. Gazdapusztai, Későneolitikori telep és temető Hómezővásárhely-Gorzsán (Siedlung und Friedhof aus dem Spätneolithikum in Hómezővásárhely-Gorzsán). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* (1963), 21–48.
- Goldman 1977,
G. Goldman, A Tiszapolgári kultúra település Béli megyerén (Die Siedlung der Tiszapolgár Kultur in Béli megyer). *Archaeologiai Értesítő* 104 (1977), 221–234.
- Govedarica 2001,
B. Govedarica, Zur Typologie und Chronologie der Hammeräxte vom Typ Pločnik. *Lux Orientis. Archäologie zwischen Asien und Europa. Festschrift für Harald Hauptmann zum 65. Geburtstag* (eds. R. M. Boehmer, J. Maran), 2001, 153–164.
- Govedarica 2004,
B. Govedarica, *Zepterträger – Herrscher der Steppen. Die frühen Ockergräber des älteren Äneolithikums im karpatenbalkanischen Gebiet und im Südost- und Osteuropas* (ed. Harald Hauptmann), Mainz am Rhein (2004).
- Gumă – Petrovsky 1978,
M. Gumă, R. Petrovsky, Noi descoperiri eneolitice timpurii în zona Caransebeşului. *Tibiscus* V (1979), 97–114.
- Gyucha et alii 2004,
A. Gyucha, W. Parkinson, R. Yerkes, Kora rézkori település kutatás a Dél-Alföldön. Előzetes jelentés a Körös regionális régészeti program 1998–2002 között végzett munkájáról (Vorbericht über das regionale archäologische Programm "Körös" in den Jahren 1998–2002). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica* X (2004), 25–52.
- Gyucha et alii 2006,
A. Gyucha, G. Bácsmegey, O. Fogas, W. Parkinson, House construction and settlement patterns on an Early Copper Age site in Great Hungarian Plane. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (2006), 5–28.
- Hellebrandt – Patay 1977,
M. a Hellebrandt, P. Patay, Újab rézkori temetők Dél-Borsodban (Neuere Friedhöfe aus der Kupferzeit in Süd-Borsod). *Hermann Otto Múzeum Évkönyve* 16 (1977), 43–76.
- Horváth 1982,
F. Horváth, A Gorszai halom későneolitik rétege. *Archaeologiai Értesítő* 109 (1982), 201–222.
- Horváth 1987,
F. Horváth, Hódmezővásárhely-Gorsza. A settlement of the Tisza culture. *The Late Neolithic of the Tisza region*, Budapest – Szolnok (1987), 31–46.
- Iercoşan 1998–1999,
N. Iercoşan, Aşezarea eneolitică timpurie de la Vezendiu (jud. Satu Mare). *Studii şi Comunicări Satu-Mare* XV–XVI (1998–1999), 19–33.
- Iercoşan 2002,
N. Iercoşan, *Cultura Tiszapolgár în vestul României*, Cluj-Napoca (2002).
- Ignat 1975,
D. Ignat, Colecţia veche neolitică a Muzeului Ţării Crişurilor (I). *Crisia* V (1975), 9–14.
- Ignat 1981–1982,
D. Ignat, Tipologia uneltelor de piatră şlefuită din aşezarea eneolitică de la Suplacu de Barcău (jud. Bihor). *Studii şi Comunicări Satu-Mare* V–VI (1981–1982), 11–33.
- Ignat 1982,
D. Ignat, O nouă aşezare eneolitică la Suplacu de Barcău. *Crisia* XII (1982), 19–28.
- Ignat 1998,
D. Ignat, *Grupul cultural neolitic Suplacul de Barcău*, Timişoara (1998).
- Kalicz 1991,
Ná. Kalicz, Beiträge zur Kenntnis der Kupferzeit im ungarischen Transdanubien. *Die Kupferzeit als historische Epoche* (ed. J. Lichardus), Bonn (1991), 347–387.
- Kalicz – Raczky 1984,
N. Kalicz, P. Raczky, Preliminary report on the 1977–1982 excavations at the Neolithic and Bronze Age tell settlement of Berettyóújfalu-Herpály. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XXXVI, (1984), 85–136.

- Kalicz – Raczky 1987,
N. Kalicz, P. Raczky, Berettyóújfalu-Herpály. A settlement of the Herpály culture. *The Late Neolithic of the Tisza region*, Budapest – Szolnok (1987), 105–125.
- Kaminská 2007,
L. Kaminská, Praveké osídlenie pieskvovej duny Vel'ká Mol'va Čičarovciach. *Slovenská Archeológia* LV, 2 (2007), 203–260.
- Kovács – Váczi 2007,
K. Kovács, G. Váczi, The cemetery of the Early Copper Age Tiszapolgár culture at Hajdúböszörmény-Ficsoritó-Dülő. *The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe* (ed. J. Kozłowski, P. Raczky), Krakow (2007), 397–409.
- Lazarovici 1983,
Gh. Lazarovici, Principalele probleme ale culturii Tiszapolgár în România. *ActaMN* XX (1983), 3–31.
- Lazarovici 1998,
Gh. Lazarovici, *Metode și tehnici moderne de cercetare în arheologie*, Cluj-Napoca (1998).
- Lazarovici – Lazarovici 2008,
Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului din România. II. Epoca cuprului*, Iași (2008).
- Lazarovici – Micle 2001,
Gh. Lazarovici, D. Micle, *Introducere în arheologia informatizată*, Timișoara (2001).
- Lichter 2001,
C. Lichter, *Untersuchungen zu den Bestattungssitten des südosteuropäischen Neolithikums und Chalkolithikums*, Mainz am Rhein (2001).
- Luca et alii 2004,
S. A. Luca, C. Roman, D. Diaconescu, *Cercetări arheologice în Peștera Cauce (I) (sat Cerișor, comuna Lelese, județul Hunedoara)*, Sibiu (2004).
- Madsen 1988,
T. Madsen, Multivariate statistics and archaeology. *Multivariate Archaeology. Numerical approaches in Scandinavian Archaeology* (ed. T. Madsen) (1988), 7–27.
- Makkay 2005,
J. Makkay, Ein Gründungsoffer der Tiszapolgár-Kultur von Vésztő-Mágor. *Scripta praehistorica. Miscellanea in honorem nonagenarii magistri Mircea Petrescu-Dîmbovița oblata* (eds. V. Spinei, C. M. Lazarovici, D. Monah), Iași (2005), 201–215.
- Mareș 2002,
I. Mareș, *Metalurgia aramei în neo-eneoliticul României*, Suceava (2002).
- Mathé 1974,
M. Mathé, Újabb adatok a korai rézkor időrendjéhez (A hajdúsoboszlói temető)(On the chronology of the Copper Age – Early Copper Age cemetery in Hajdúsoboszló). *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* LIII (1974), 141–148.
- Mészáros 2006–2007,
P. Mészáros, Kora rézkori temető- és településrészlet Tiszaszőlős-Alsórétiparton (An Early Copper Age settlement and cemetery at Tiszaszőlős-Alsórétipart). *Ősrégészeti Levelek* 8–9 (2006–2007), 76–93.
- Moga – Bochiș 2001,
M. Moga, B. Bochiș, Ceramica Tiszapolgár de la Românești-Peștera cu Apă (com. Curtea, jud. Timiș). Săpături Marius Moga, 1948. *Analele Banatului* (SN) 9 (2001), 83–94.
- Müller 2009,
J. Müller, Dating the Neolithic: methodological premises and absolute chronology. *Radiocarbon* 51, 2, (2009), 721–736.
- Parkinson et alii 2004,
W. Parkinson, R. Yerkes, A. Gyucha, The Transition from the Neolithic to the Copper Age: Excavations at Vésző-Bikeri, Hungary, 2000–2002. *Journal of Field Archaeology* 29 (2002–2004), 101–121.
- Patay 2006,
R. Patay, Kora és középső rézkori sírok Panyolán (Früh- und mittelpopperzeitliche Gräber aus Panyola). *Jósa András Múzeum Évkönyve* XLVIII (2006), 61–88.
- Patay 2008,
P. Patay, A Bodrogkeresztúri kultúra belső időrendjéről (Über die innere Chronologie der Bodrogkeresztúr-Kultur). *Archaeologiai Értesítő* 133 (2008), 21–48.
- Pavúk – Bátora 1995,
J. Pavúk, J. Bátora, *Siedlung und Gräber der Ludanice-Gruppe in Jelšovce*, Nitra (1995).
- Polla 1964,
B. Polla, Neolitické a Eneolitické nálezy v Strede nad Bodrogom (Neolitische und Äneolitische Funde in Streda nad Bodrogom). *Sborník Slovenského Národného Múzea* LVIII (1964), 97–116.
- Raczky et alii 1997,
P. Raczky, A. Anders, E. Nagy, B. Kriveczy, Z. Hajdú, T. Szalai, Polgár-Nagy Kasziba. *Paths into the Past. Rescue excavations on the M3 motorway* (eds. P. Raczky, T. Kovács, A. Anders), Budapest (1997), 47–50, 174–175.
- Raczky – Anders 2009a,
P. Raczky, A. Anders, Régészeti kutatások egy késő neolitikus településen – Polgár-Bosnyákdomb. Előzetes Jelentés (Archaeological research at a Late Neolithic settlement – Polgár-Bosnyákdomb. Preliminary Report). *Archaeologiai Értesítő* 134 (2009), 5–21.

- Raczky – Siklósi 2013,
P. Raczky, Z. Siklósi, Reconsideration of the Copper Age chronology of the eastern Carpathian Basin: a Bayesian approach. *Antiquity* 87 (2013), 555–573.
- Radu 2002,
A. Radu, *Cultura Sălcuța în Banat*, Reșița (2002).
- Rehmet 1996,
J. Rehmet, *Winbasp 5.2. Introduction, English version*, The Bonn Archaeological Software Package (BASP) <http://www.uni-koeln.de/~al001/>
- Reimer *et alii* 2009,
P. J. Reimer, M. G. L. Baillie, E. Bard, A. Bayliss, J. W. Beck, P. G. Blackwell, C. Bronk Ramsey, C. E. Buck, G. S. Burr, R. L. Edwards, M. Friedrich, P. M. Grootes, T. P. Guilderson, I. Hajdas, T. J. Heaton, A. G. Hogg, K. A. Hughen, K. F. Kaiser, B. Kromer, F. G. McCormac, S. W. Manning, R. W. Reimer, D. A. Richards, J. R. Southon, S. Talamo, C. S. M. Turney, J. van der Plicht, C. E. Weyhenmeyer, Intcal09 and Marine09 radiocarbon age calibration curves, 0–50,000 years cal BP. *Radiocarbon* 51, 4 (2009), 1111–1150.
- Rusu *et alii* 1996,
M. Rusu, E. Dörner, I. Ordentlich, Fortificația de pământ de la Sântana-Arad în contextul arheologic contemporan. *Ziridava* XIX–XX (1996), 15–44.
- Schier 2000,
W. Schier, Measuring Change: the Neolithic Pottery Sequence of Vinča-Belo Brdo. *Documenta Praehistorica* XXVII (2000), 187–197.
- Schier 2013,
W. Schier, An Antiquarian's Grave? Early Tiszapolgár Burials in the Late Vinča Tell Site of Uivar (Romania). *Moments in Time. Papers presented to Pál Raczky on his 60th Birthday* (eds. A. Anders, G. Kulcsár), Budapest (2013), 569–577.
- Schier – Drașovean 2004,
W. Schier, F. Drașovean, Vorbericht über die rumänisch-deutschen Prospektionen und Ausgrabungen in der befestigten Tellsiedlung von Uivar, jud. Timiș, Rumänien (1998–2002). *PZ* 79, 2 (2004), 145–230.
- Siklódi 1982–1983,
C. Siklódi, Kora rézkori település Tiszaföldváron. *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv* (1982–1983), 11–31.
- Szabó 1934,
K. Szabó, A Kecsméti Múzeum ásatásai (Die Ausgrabungen des Kecsméter Museums). *Archaeologiai Értesítő* 47 (1934), 9–39, 195–196.
- Szilágyi 2010,
M. Szilágyi, Kora rézkori település és árokrendszer Szolnok-Zagyvartartan (Frühkupferzeitliche Siedlung und Grabensystem von Szolnok-Zagyvartartan). *Archaeologiai Értesítő* 135 (2010), 183–199.
- Šiška 1964,
S. Šiška, Pohrebisko tiszapolgárskej kultúry v Tibave. *Slovenská Archeológia* XII–2 (1964), 293–356.
- Šiška 1968,
S. Šiška, Tiszapolgárska Kultúra na Slovensku. *Slovenská Archeológia* XVI–1 (1968), 61–54.
- Vizdal 1962,
J. Vizdal, Neolitické hroby z Oborína na Slovensku (Neolitische Gräber aus Oborin in der Slowakei). *Archeologické Rozhledy* XIV (1962), 605–609, 637–638.
- Vizdal 1977,
J. Vizdal, *Tiszapolgárske pohrebisko vo Veľkých Raškovciach*, Košice (1977).
- Vizdal 1993,
M. Vizdal, Nové kostrové pohrebisko Tiszapolgárskej kultúry na východnom Slovensku (Neue Körpergräber der Tiszapolgár-Kultur in der Ostslowakei). *Archeologické Rozhledy* XLV (1993), 318–322.
- Vlassa 1976,
N. Vlassa, Așezarea neolitică de la Dăbâca. *Neoliticul Transilvaniei*, Cluj-Napoca (1976), 142–160.
- Yerkes *et alii* 2009,
R. Yerkes, A. Gyucha, W. Parkinson, A multiscale approach to Modeling the end of the Neolithic on the great Hungarian Plain using calibrated radiocarbon dates. *Radiocarbon* 51, 3 (2009), 1071–1109.

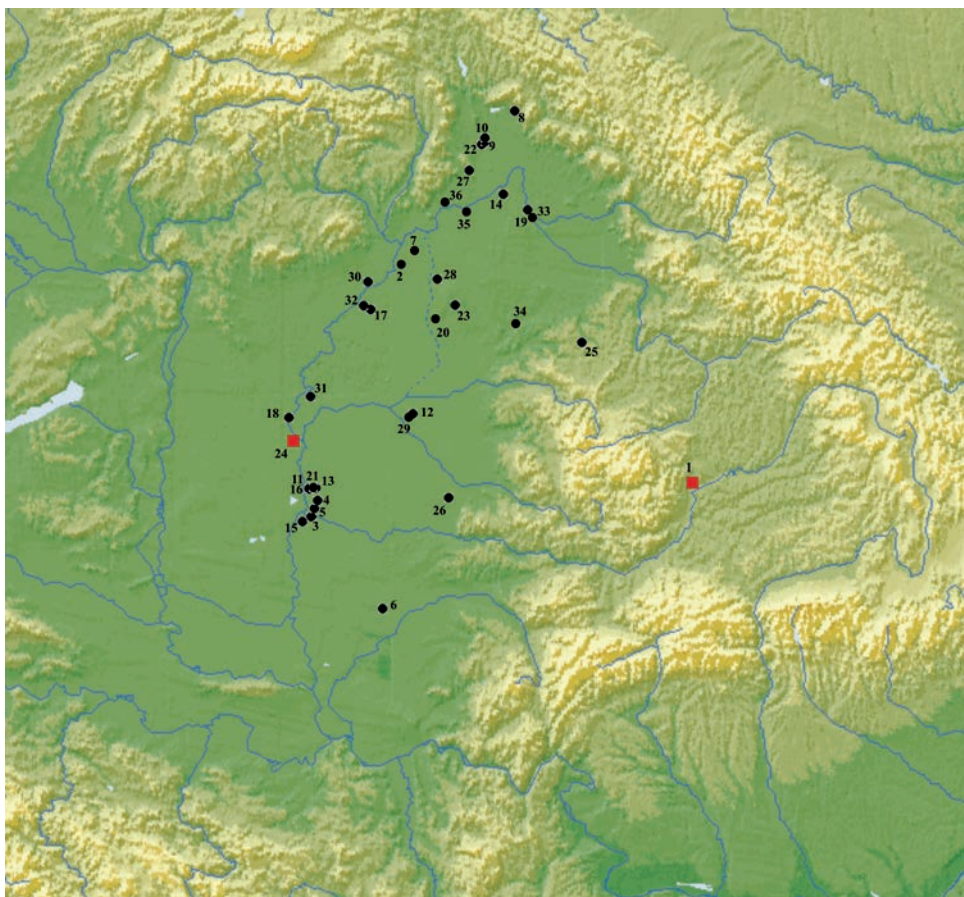
APPENDIX

A) Situri cu descoperiri funerare:

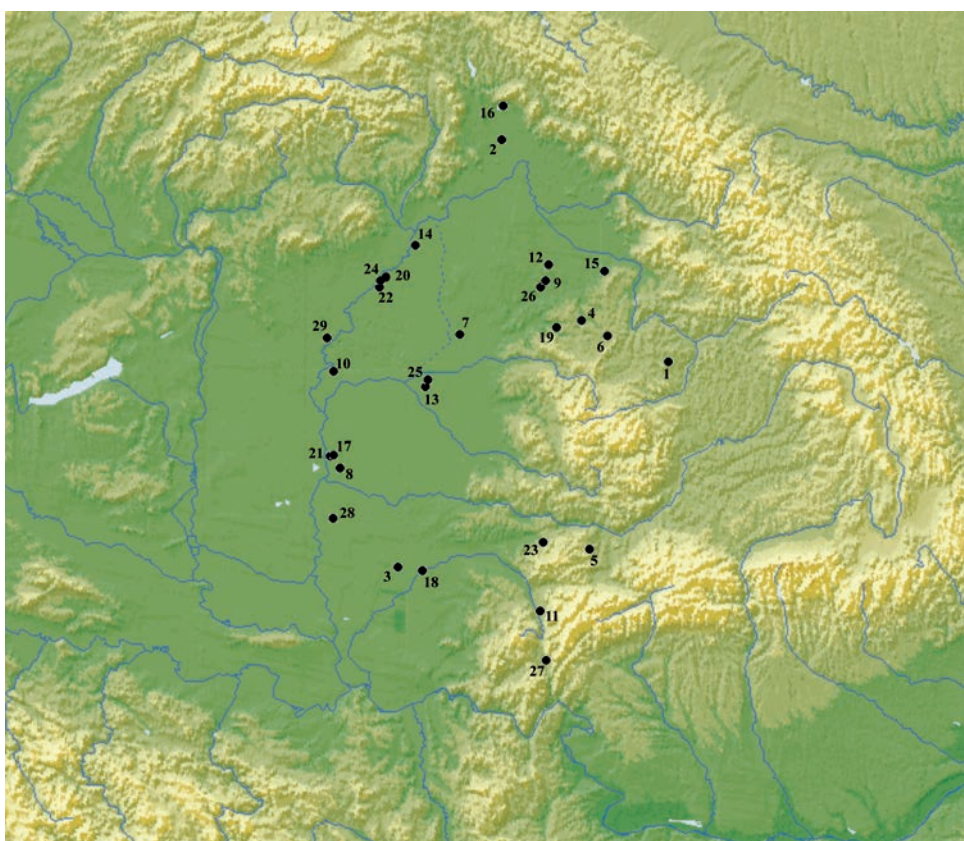
1. Decea Mureşului
2. Polgár-*Basatanya*
3. Deszk A and B
4. Hódmezővásárhely-*Gorzsá*
5. Tápe Lebő A
6. Uivar
7. Polgár-*Nagy Kasziba*
8. Tibava
9. Vel'ké Raškovce
10. Malé Raškovce
11. Hódmezővásárhely-*Kotacpart*
12. Vésztő-*Mágor*
13. Hódmezővásárhely-*Népkert*
14. Kisvárdá-*Sánta István str. 2*
15. Ószentiván VIII
16. Hódmezővásárhely-*Szakálhát*
17. Tiszaigar-*Csikóstanya*
18. Tiszaug-*Kisrétpart*
19. Vásárosnamény:
20. Hajdúszoboszló
21. Hódmezővásárhely-*Bodzáspart*
22. Oborin
23. Debrecen-*Nyulas*
24. Csongrád-*Kettőshalom*
25. Giurtelecu Simleului
26. Sántana
27. Streda nad Bodrogom
28. Hajdúböszörmény-Ficsori-tó-Dűlő
29. Bélmegyer-*Mondok*
30. Tiszabábolna-*Szilpuszta*
31. Tiszaöldvár
32. Tiszaszőlős-*Alsórétiparton*
33. Panyolá
34. Şimian
35. Pásab-*Nagyterebe*
36. Szabolcs

B) Situri cu complexe din aşezări

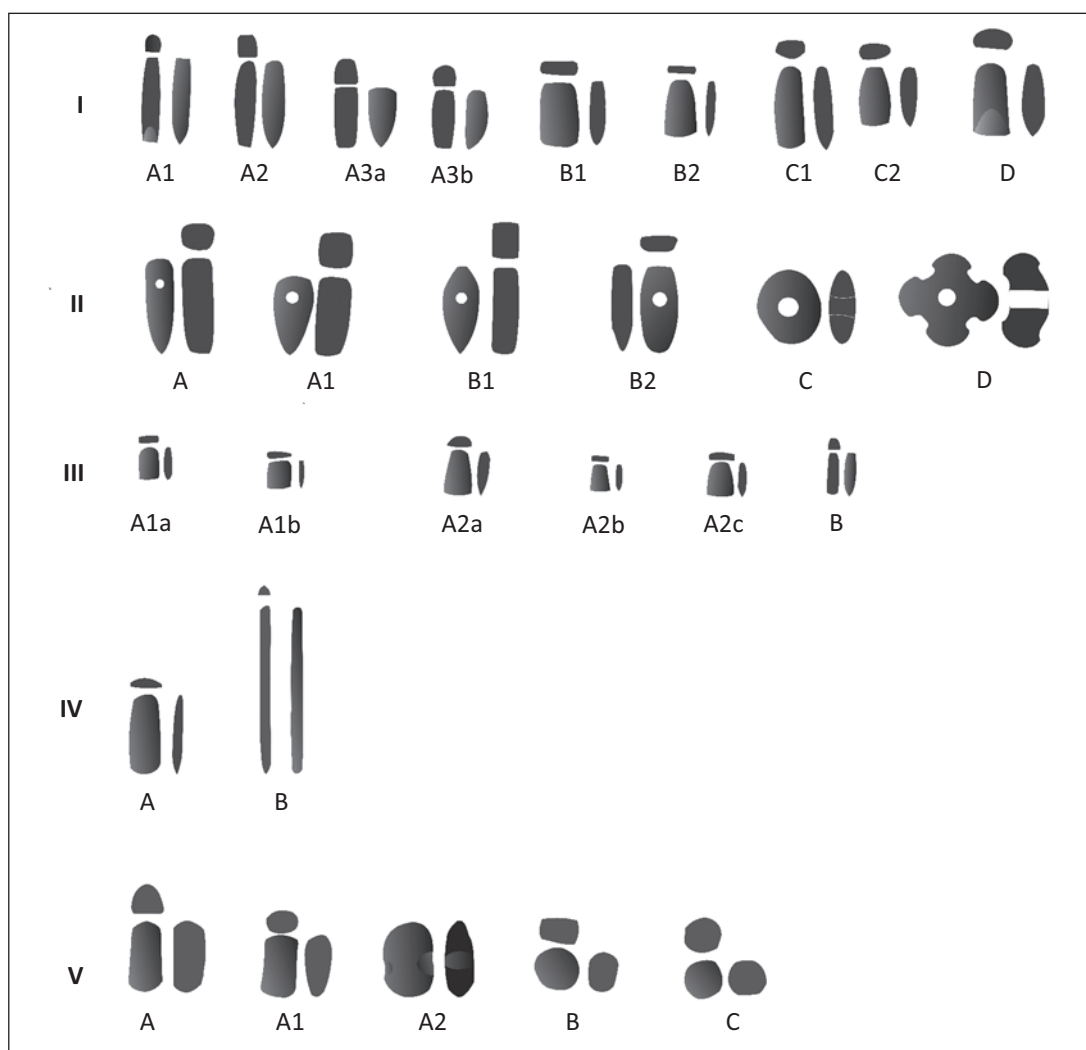
1. Dăbâca-*Cetate*
2. Čičarovce-*Vel'ká Mol'va*
3. Uivar-*Gomila*
4. Giurtelecu Simleului-*Coasta lui Damian*
5. Cerişor-*Peştera Cauce*
6. Zaláu
7. Herpály, level 5
8. Hódmezővásárhely-*Gorsza*
9. Vezendiu
10. Tiszaöldvár
11. Valea Timişului-*Rovină*
12. Carei-*Cozard*
13. Bélmegyer-*Mondok*
14. Polgár-*Bosnyákdomb*
15. Homorodu de Sus
16. Lúčky
17. Hódmezővásárhely-*Bodzáspart*
18. Parţa-*Tell no. 1*
19. Suplacu de Barcău
20. Tiszaszőlős
21. Hódmezővásárhely-*Szakálhát*
22. Orosháza
23. Pesteră Româneşti
24. Örvény
25. *Vésztő-Bikeri*
26. Dindeşti
27. Cuptoare
28. Crna Bara
29. Szolnok-*Zagyvaparton*

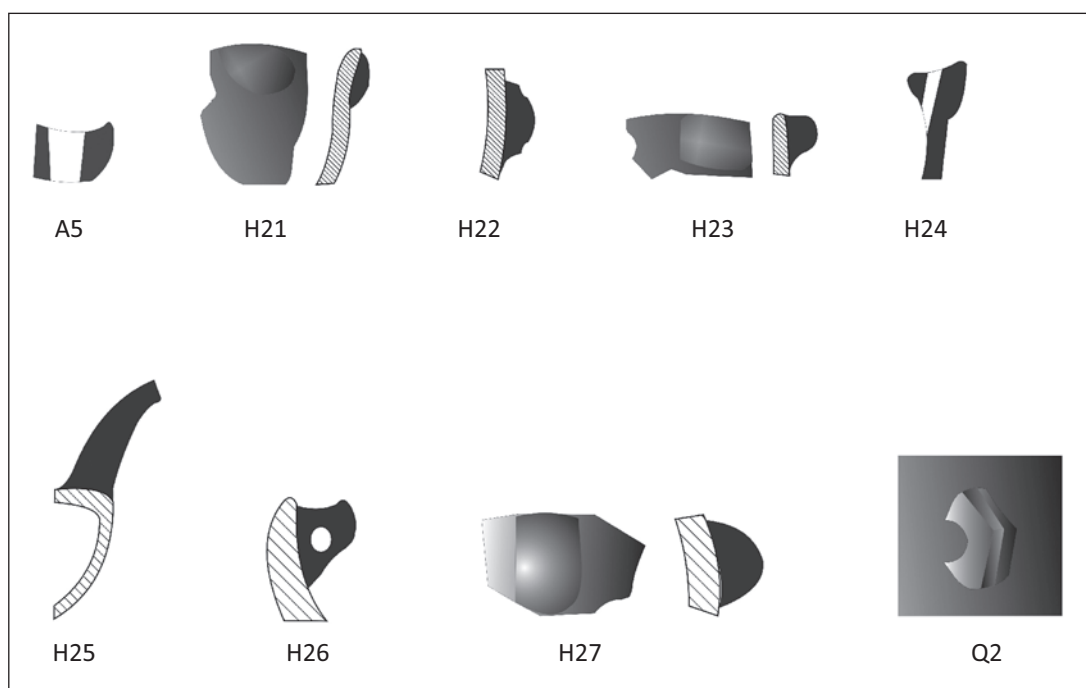
Harta 1. Situri cu caracter funerar aparținând culturii Tiszapolgár (cerc negru) și grupului Decea Mureșului (pătrat roșu) (conform Appendix A).

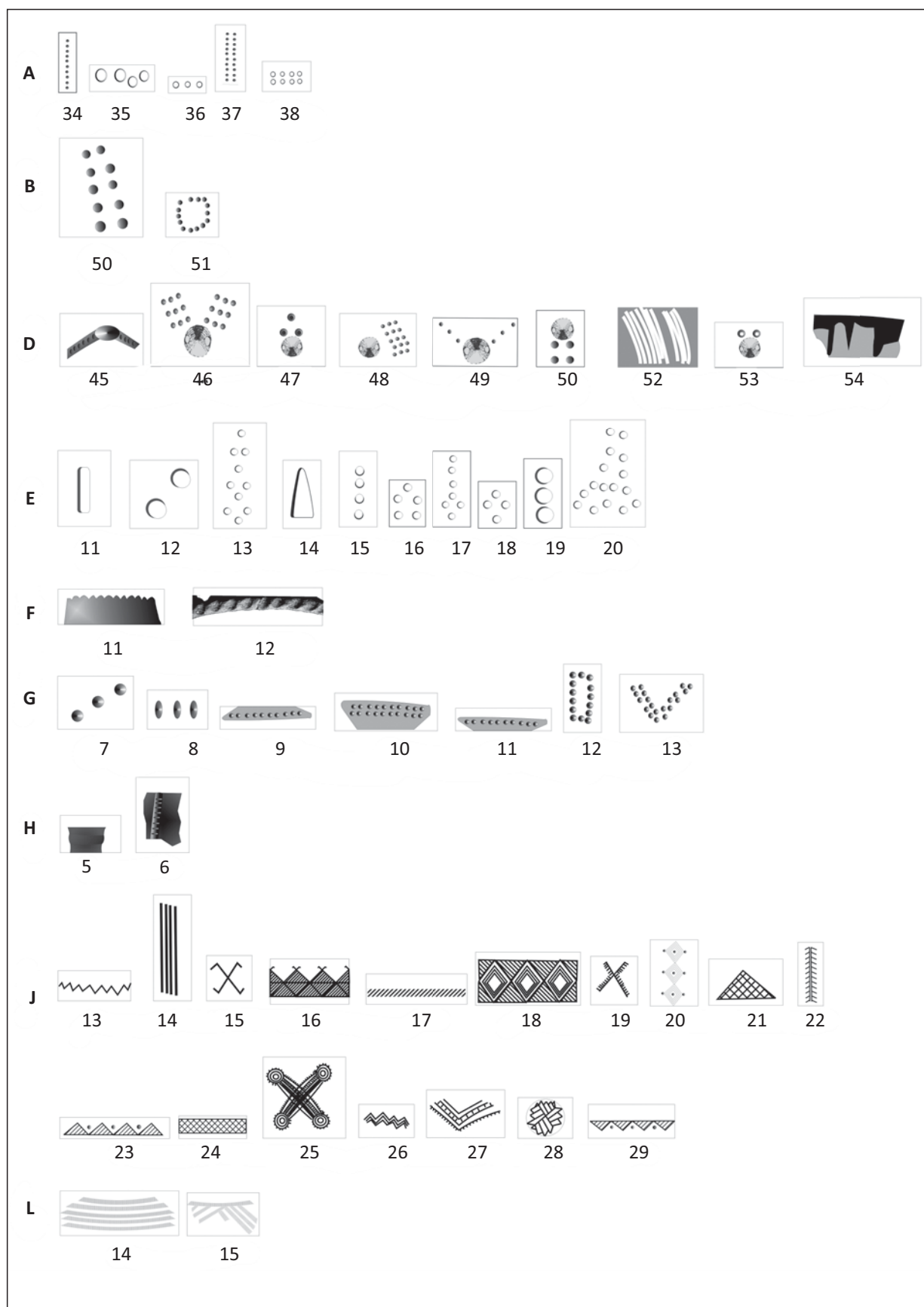
Harta 2. Situri de tip așezare aparținând culturii Tiszapolgár culture (conform Appendix B).

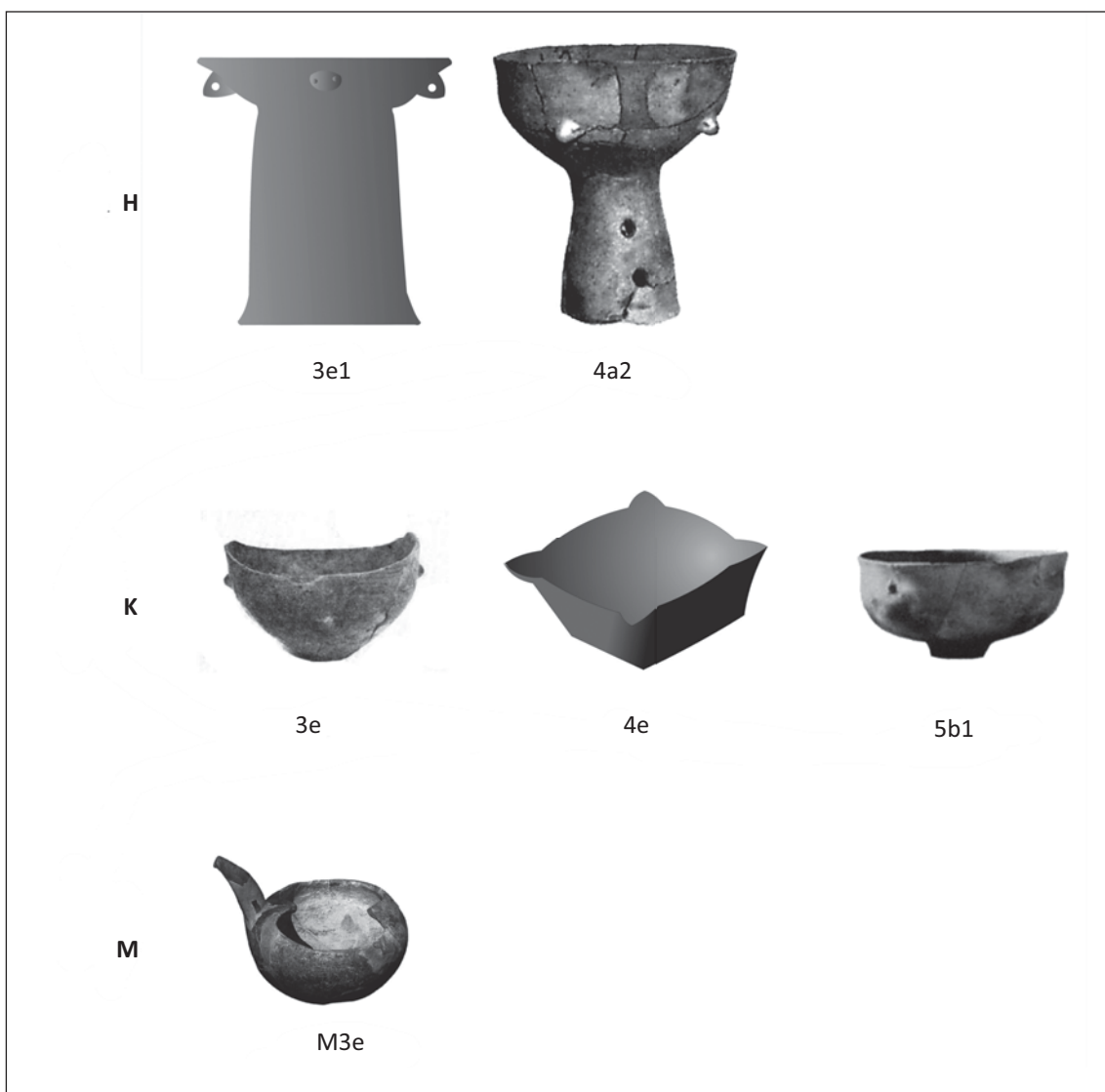
Imaginea 1.

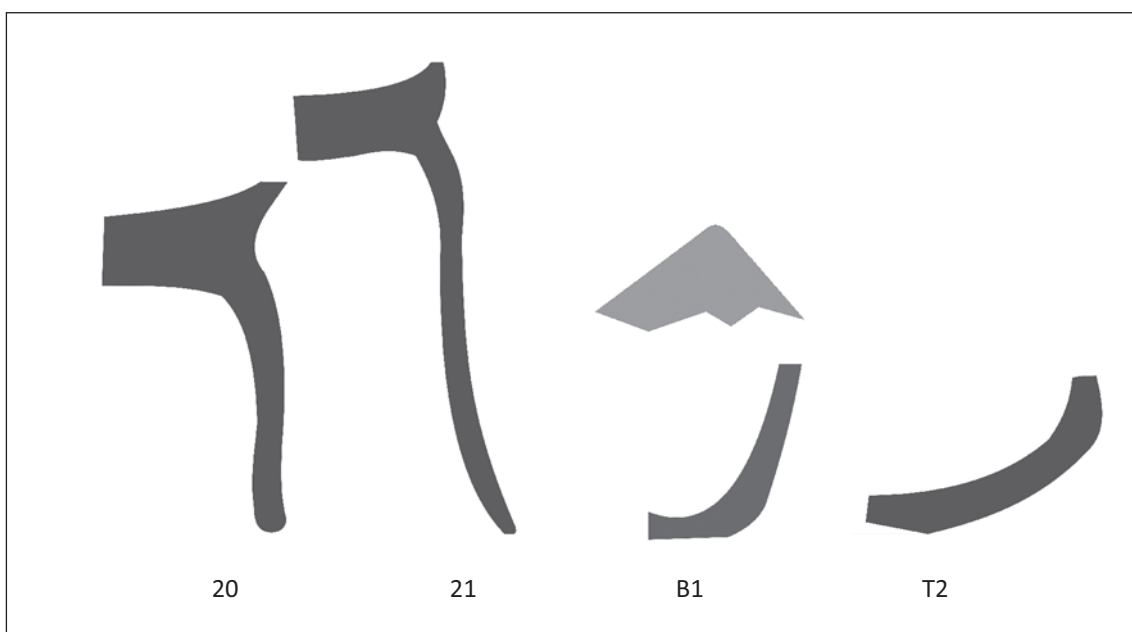
Imaginea 2.

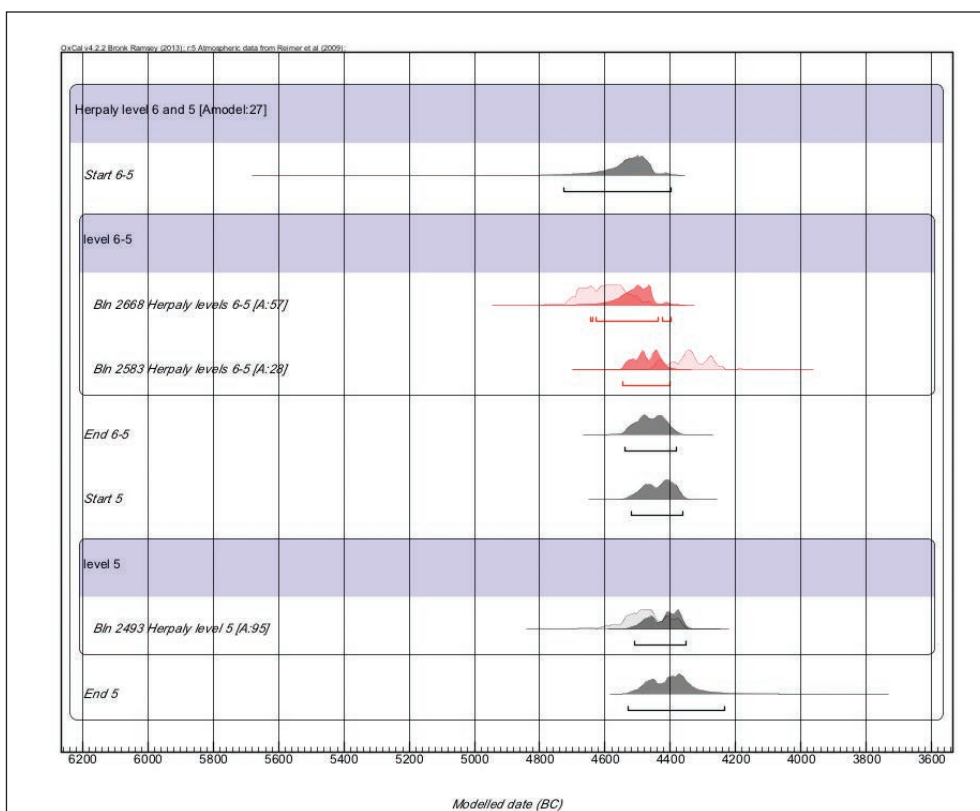
Imaginea 3.

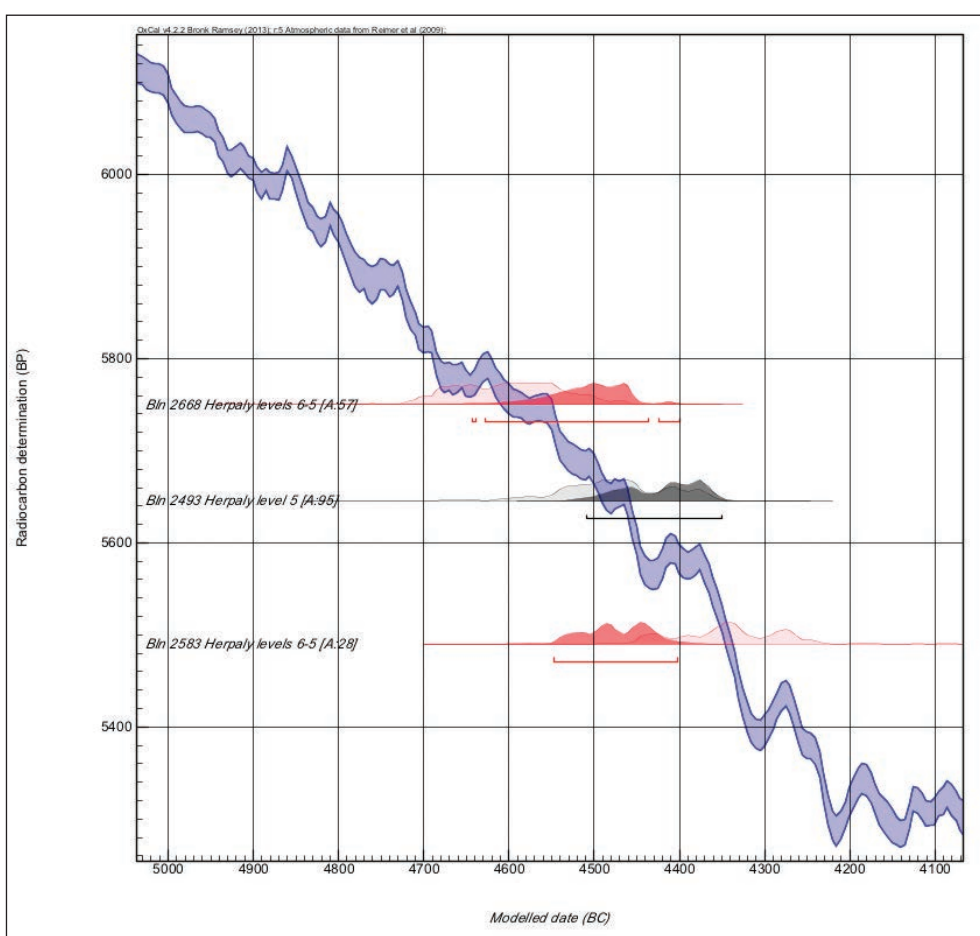
Imaginea 4.

Imaginea 5.

Imaginea 6.

Imaginea 7.

GROUND TRUTHING MAGNETOMETER DATA USING SOIL CORING: INITIAL RESULTS FROM CORNEȘTI-IARCURI, TIMIȘ COUNTY, ROMANIA

Sarah C. Sherwood*

Keywords: *Cornești-Iarcuri, Coring, Ground Truthing, Cesium Magnetometer Data, Calcareous Chernozems, Geoarchaeology.*

Cuvinte cheie: *Cornești-Iarcuri, carotări, prospecții de teren, date magnetometrice, cernoziomuri calcaroase, geoarheologie.*

(Abstract)

This study uses soil augering to explore a sample of the range of geomagnetic anomalies from magnetometer surveys at the massive fortified site of Cornești-Iarcuri. The cores focus on the south end of the interior of Enclosure II and a limited area to the east between Enclosures II and III. These areas were studied during the 2010 campaign when the international team used different techniques to verify the age and type of occupations in this portion of the site. The coring results are presented in standardized descriptions and 1 m section photographs. The cores sample both high contrast anomalies from suspected burned deposits and low contrast areas where archaeological deposits are thought to be absent. These field data suggest that the local calcareous Chernozem soils vary by depth and thickness of calcitic horizons due to slope, erosion, or impact due to possible use of the slopes for borrow. The low magnetic susceptibility of the carbonates can affect the results of the Cesium Magnetometer, in some cases identifying high contrast anomalies due to the close proximity to CaCO_3 horizons and other material. In other cases archaeological deposits result in low contrast areas on the magnetogram due to the absence of burning. The initial auger results suggest that while the geomagnetic data clearly maps the enclosures and other burned features, there is the potential that other types of deposits may go unrecognized in this calcareous soil landscape.

Introduction

This paper provides the results of the initial soil auger tests from Cornești-Iarcuri, a massive fortified site primarily dating to the Late Bronze Age, approximately 15 km north of Timișoara¹. These data provide preliminary information on the soil landscape and demonstrate an effective way to “ground truth” geophysical survey results². Rather than excavating large labor intensive test units to test magnetic anomalies, augering or coring³ can provide relatively non-invasive, timely and more cost-effective results. Subsequent knowledge of the range of the magnetic anomalies can then be used to inform excavation strategies and ultimately contribute to the understanding of the site. The range of high contrast

features at Cornești-Iarcuri is of particular interest – are they archaeological and if so what type of feature do they represent – hearth, building, etc.⁴? And finally, while the sample is small, artifacts can be collected from known depths that may be diagnostic or at least provide information on preservation conditions.

Two conditions are essential to the success of this auger testing approach. First a highly accurate mapping survey and some system to correlate the geophysical survey points to known locations on the ground (e.g. GIS, AutoCAD) must be in use to be able to return to stake-out the exact locations of the original geophysical reading. Second, the person describing the cores must be trained in soils and have a working knowledge of standardized terms to create comparable field data. Following a brief review of augering in archaeology and the technique applied at Cornești-Iarcuri, data tables and images are discussed and interpreted clearly demonstrating the utility of this approach while

* The University of the South Sewanee, TN USA, Environmental Studies, e-mail: sherwood@sewanee.edu.

¹ Szentmiklosi *et alii* 2011; Heeb *et alii* 2008.

² “Ground truthing” refers to the testing of specific signatures produced by various geophysical techniques in different types of depositional environments to see what specific signals are measuring thus providing independent evidence. See for example Hargrave 2006.

³ The terms augering and coring are used interchangeably in this paper, however the auger is the tool, and the process can be called augering or coring, and the byproduct is a core or auger test.

⁴ For example, if the signal is thought to represent a house or near a house then burned floors or daub (fired mud) is expected, and in the case of a pit (used for daub manufacture, borrow, or storage) there is the possibility there are no artifacts present but an abrupt boundary indicating the base of the pit, etc.

providing insights into the variability observed in the magnetometer data.

Cornești-Iarcuri

Cornești-Iarcuri lies in the northern reaches of Timiș County, in the southeastern Pannonian Plain of western Romania. This region is known for its highly fertile calcareous chernozems and millennia of intensive agriculture, primarily cereals. The area encompassing Cornești-Iarcuri is currently under heavy commercial cultivation for crops such as corn and sunflower. With these conditions in mind we anticipated calcareous loess soils with evidence for localized erosion and accumulation, both natural and cultural.

While historically documented in various forms since the 16th century, Cornești-Iarcuri's significance has only recently become the focus of a long-term international interdisciplinary archaeological investigation⁵. The site, which includes an area of approximately 1722 ha, encompasses four enclosing rings of ramparts, the majority of which appear to date to the Late Bronze Age, ca. 1200–1450 BC, making this fortified settlement the largest known for this period in Europe (Pl. 1)⁶. Even in the age of high precision satellite photography and geophysical instrumentation it is immensely challenging to document the extent and variation of such a large site. In order to begin to record the site layout, extensive high resolution magnetic prospection (using a cesium magnetometer by Becker Archaeological Prospection), topographic mapping and surface collections are underway⁷. Since much of the enclosures appear to be constructed of ditches with wood and packed earth ramparts that were subsequently burned, the magnetogram results show a high magnetic contrast signature for the enclosure rings or ramparts⁸. These data combined with LiDAR, will provide an unprecedented scale and resolution of site mapping for this part of the world. With minimal effort and impact, soil augering provides a glimpse beyond the obvious enclosures to explore other subsurface features mapped by these techniques.

Methodological Background

The simple technique of coring evolved along with the development of new questions and technological advancements in archaeological field

methods. The earliest equipment typically consisted of hand augers with extensions and, less often, commercial drilling rigs. In 1986, Stein⁹ offered a detailed look at the history of coring in archaeology and a description of the types of techniques available. She distinguishes two periods, beginning with the late 1930s to 1950s, when coring was used prior to radiometric techniques to build relative chronologies in the Mississippi Delta region of the US. During the latter period of the mid-1960s, cores and augers began to play a key role in the exploration of subsurface deposits for environmental and site reconstruction and the collection of controlled samples for chemical, biological and 14C analyses¹⁰. At this time truck-mounted hydraulic soil sampling rigs also began to appear in archaeological research programs. By the early 1980s, cores and augers were used to assess site structure or the depth and nature of cultural deposits in a growing number of intersite applications¹¹. By the late 1990's, others¹² proposed several ways in which coring can assist archaeologists, including delineating a site, mapping paleotopography, confirming geophysical results, and the systematic collection of paleoenvironmental samples on- and off-site.

Today, archaeologists actively use hydraulic-powered direct-push devices¹³. The direct-push machines use hydraulic pressure in conjunction with a rotary hammer to push a sampler below the ground surface to a desired depth. The devices are self-contained and either mounted to four-wheel-drive truck beds or track-mounted for rough terrain. Such hydraulic rigs are ideal in alluvial, colluvial, and urban environments where deposits are often greater than two meters in depth. They have the added benefit (depending on the equipment) of producing intact, encased cores that can be taken back to the lab for sampling and storage. In urban settings hydraulic coring can be especially important when thick modern fill layers overlay potentially significant earlier historic layers or soil surfaces¹⁴. In many instances, especially in areas where safety and/or sensitivity to ecological and/or viewscape is a concern, any type of coring is preferred over deep excavation because coring avoids deep, potentially unstable trenching, and it

⁵ Szentmiklosi *et alii* 2011.

⁶ *Ibidem*, 819, 827.

⁷ *Ibidem*.

⁸ Becker 1999; Szentmiklosi *et alii* 2011, 832.

⁹ Stein 1986.

¹⁰ *Ibidem*, 509.

¹¹ Hoffman 1993; Whitacker – Stein 1991.

¹² Canti 1998; Entwistle *et alii* 2000.

¹³ Typically hydraulic-powered direct-push devices are contracted through drilling, environmental or geotechnical companies operating throughout Europe and the US.

¹⁴ Schuldenrein 1991.

has minimal surface impact and creates almost no visual disturbance to the landscape (e.g. mounded dirt, damaged vegetation)¹⁵.

When conditions are such that hydraulic coring is not readily available, practical or affordable, then hand augering is a reliable and efficient technique. Hand augers can be operated by one person or two and can provide a view of the subsurface soil to whatever depth is desired depending on the substrate and the extensions available. A hand auger, shown in use in **Pl. 2**, can vary in design but typically includes a “bucket” mounted on a simple “T” bar (handle for turning) where the end of the bucket has a curved bit designed so that turning the handle will cause it to cut downward into the soil, pulling soil into the bucket. Hand augers can vary in form (e.g. Bucket, Edelman or Dutch, Screw, etc.) and width (e.g. the Oakfield or split spoon is usually 1 cm wide and buckets typically up to 10 cm wide). The size and design of the auger used typically depends on the texture and saturation of the soil or sediment¹⁶.

Augering Method used at Cornești-Iarcuri

Core locations were selected in order to test different geomagnetic anomalies (suggesting presence or absence of archaeological deposits), and different topographic positions to reveal the range of soil variation. During the 2010 campaign we focused in the interior of Enclosure II and a relatively narrow area in the eastern portion between Enclosure II and III (**Pl. 3**). While the signature for the burned walls is obvious in the magnetograms there are many other types of features in the data that are unknown. The cesium-magnetometer used at Cornești-Iarcuri can detect especially faint magnetic anomalies caused by various iron oxides, biogenic magnetization and from features at greater depths¹⁷. With this sensitivity it is essential to have the ability to efficiently ground truth the observed variation in the data.

At Cornești-Iarcuri, a 7.5 cm closed or “Riverside” bucket auger was used with up to 4 m in extensions. Extensions can be added at the completion of each 1 m section. Various auger designs exist but most include either thread connection (typically requiring two pipe-wrenches to detach), or easier designs such as a pin lock or quick connect. We successfully used the latter at Cornești-Iarcuri and other sites in

the Banat region¹⁸. When the bucket was pulled (the number of turns that constitute a full bucket is usually determined quickly by the operators and depends largely on the density and texture of the sediment), the sediment is emptied into core trays – 1 m long sections of PVC gutter that have been cut and painted to indicate 20 cm intervals for scale in photographs and to facilitate sampling (**Pl. 2b**). Extended rulers or weighted pull tapes are used to check depth between buckets to assure the depth and the consistency of sampling. All depths are given as cm below surface (cmbs). Each tray is photographed and described using standardized soil terminology, and then sampled.

Photographs of the cores that appear in the plates are taken under natural light. The nature of the light varies depending on the conditions and time of day so the color varies between core photographs and sometimes between sections¹⁹. The purpose of these images is to illustrate the general variability between the soils revealed in the auger tests. Using standardized soil terminology is important in the communication of the horizons present and in the understanding of the evolution of the landscape. Field descriptions include texture²⁰, color²¹, structure²², lower boundary²³ and “notes” with

¹⁸ For example, archaeological investigations at Pecica “Șanțul Mare” using the same hand auger system, successfully documented the extent of cultural deposits both vertically and horizontally. O’Shea, *et alii* 2004, O’Shea, *et alii* 2006.

¹⁹ We only had two of the sectioned trays (1 m long) on site so only two meters could be sampled and photographed at a time. This is why the photographs for the cores >2m are spliced together.

²⁰ Textures are based on the amount of sand (S), silt (SI), and clay (C) determined by hand in the field. Abbreviations include Silt Loam (SIL); Silty Clay Loam (SICL); Loam (L); Clay Loam (CL).

²¹ Munsell Color 1992.

²² Soil structure is defined by the way individual particles in the soil aggregate into different shapes. Structure can indicate many things including parent material, degree of weathering, age of the soil, and the amount of water that can circulate in the soil. Structure Grade (where it was possible to determine): Structureless (0); Weak (1); Moderate (2); Strong (3). Structure Type: granular (gr); crumb (cr), subangular blocky (sbk); angular blocky (abk), massive (m); single grain (sg).

²³ The boundary between the horizons is usually described considering the distinctness and topography when observed in profile. Using an auger it is impossible to identify topography but a general assessment of the distinctness can describe the degree of contrast between adjoining horizons which can reveal the degree of weathering within the soil profile and perhaps most importantly in archaeology, cross-cutting relationships and intrusions suggested with abrupt boundaries. The standardized terms used include Abrupt (a) – < 2 m; Clear (c) – 2–5 cm; Gradual (g) – 5–15 cm; Diffuse (d) – > 15.

²⁴ More descriptive information on these terms can be found in Foth 1984; Scheffer 1989.

¹⁵ Sherwood 2006.

¹⁶ For more on auger types see <http://pkd.eijkelkamp.com/Portals/2/Eijkelkamp/Files/P1-01e.pdf>.

¹⁷ Szentmiklosi *et alii* 2011, 832.

general observations (artifact content, CaCO_3 , etc.). Due to the exploratory nature of these cores the horizon designations should be considered an estimate and an effort to correlate the soils across the landscape. Note that the auger tests are labeled S1 through S11; there is no S9. Sampling protocol included small (~50 g) bulk samples for geochemistry, and large (200+ g) bulk samples for macro and microartifacts²⁵, which were bagged by depth, air dried and stored for analysis. The most immediate benefit to the use of coring in contexts like Cornești-Iarcu, is to provide quick, basic descriptive documentation of the local soil and sediment and link it to the magnetometer results.

Results and Discussion

The map in **Pl. 3** shows the locations of the cores in relation to a portion of the site magnetogram and topography. **Table 1** lists the cores, their maximum depth and the reason for their placement. **Tables 2–11** offer descriptions of each core which are illustrated in various plates of single or combined cores positioned in the 1 m sectioned trays by depth.

The auger test results can be grouped into two overlapping areas of inquiry. The first is the range of features observed on the top of the terrace, where archaeological features appear to concentrate in several areas within the southern half of Enclosure II and a narrow area between eastern sections of Enclosures II and III (**Pl. 3**). This includes cores S1, S3 S4, S6, S7, S8, S10 and targeted areas of both contrasting high susceptibility (anomalies indicating suspected archaeological features) and low susceptibility (suspected undisturbed areas for comparison). The second area of inquiry provided preliminary data on the soil landscape in order to understand the natural variation and how it differs according to topography, in particular in relation to slope (slope aspect or slope direction, likely also plays a role in the variation but it is not addressed here). These cores include S2, S5, S8, and S11. In addition to looking at the soil by topographic variation this second group also sought to provide initial data on the presence of

colluvium. In the terrace and valley topography of Cornești-Iarcu, distinguishing colluvium will ultimately be important in the interpretation of both local climatic and anthropogenic landscape modification and erosion.

On the plain or terrace surface, above 145m amsl, areas of low susceptibility, and assumed absence of archaeological features reveal aspects of the “natural” soil profile. Core S6 (**Table 7; Pl. 4**) has a general horizon sequence of Ap – AB – Bk1 – Bk2 – Bkt. This profile is typical for calcareous Chernozems (mollosols) and is estimated to be Pleistocene in age. The greatest variability in the terrace soils appears to relate to the calcic horizons (Bk) and the amount and form of CaCO_3 . These horizons develop when carbonate precipitates due to some combination of decreasing CO_2 pressure, increase in pH, increase in soil water temperature, and an increase in ion concentration where saturation is reached or evapotranspiration of the soil moisture²⁶. Several of the cores (S7, S10, S11) revealed petrocalcic horizons, indurated layers cemented with CaCO_3 . Understanding the development of these horizons is key in reconstructing paleoclimate and also how changes in these horizons may impact the magnetometer data.

The overall auger results from the terrace soils suggest there is likely a paleosol that may be the result of ancient fluvial-loess processes based on the presence of fine quartz sand observed in the base of Core S1 and S10 (**Tables 2, 10**). These cores are, however, quite different, likely due to their position on the slope. The observation of clay coatings and relatively strong structure in these brief glimpses into the buried soil suggests a Pleistocene age. This distinction and attributes of this soil will likely become important as the studies of paleoclimate and hydrologic controls at the site progress.

The auger tests provide a limited sample of the slope variability (Cores S2, S8, and S11). The sample is too small to tell if aspect (slope exposure) plays a role. Using Cores S7, S2 and S5 as a catena, the lateral variability represented on a hill slope is broadly illustrated (**Pl. 3, 5**). The valley floor contains sedges and crayfish (Decapoda) chimneys, along with gleyed soils, typical of wetland environments (**Table 6**). Core S5 represents the toe of the slope in this wetland with a southwest flowing stream fed by seasonal springs entering from upslope tributaries. The upper 80–110 cmbs of the core is likely composed of colluvium, however, the water table and the type of auger impeded a deeper test. Based on the amount of local land disturbance

²⁵ Microartifacts (also called micro-vestiges) are artifacts that typically measure less than 2 mm that can be highly informative at different scales in archaeology (e.g. Sherwood 2001; Kontogiorgos 2012). Ideally, coring samples can be systematically collected at 20 cm intervals and easily processed in nylon paint strainer bags that have a mesh size less than 0.02 mm. Once the clay, silt and fine sand have been washed from the samples, coarse sand-size microartifacts and macroartifacts can be identified and quantified with a low-power microscope.

²⁶ Birkland 1999, 128.

through the millennia, the steep slopes adjacent to the wetlands, and the low energy stream, one should anticipate thicker colluvial deposits.

Moving to the mid-slope, Core S2 was placed approximately 5 m higher and produced a thin upper horizon over a thin B horizon grading into thick calcic horizons suggesting an active erosive slope (**Table 3; Pl. 5**). Similarly positioned, Core S11 (**Table 11; Pl. 6**) is in an area of low susceptibility and reveals an abrupt contact with a Bk or K horizon which may represent a disconformity. This difference is primarily the degree of erosion (likely related to slope) and the accumulation of colluvium.

Core S7 (**Table 8; Pl. 5**), resting on the upper edge of the terrace, completing the catena above Cores S5 and S2, contains a thickened A horizon similar to cores placed in areas of high susceptibility (e.g. Core 10; **Pl. 7**). The “Shadow” that appears here in the magnetogram may be due to filling of the upper slope, possibly in the Late Bronze Age.

The effect of the slope on soils, and therefore the magnetometer results as well, can also be seen in the west-southwest facing slope in the upper northeast portion of the 2010 project area depicted in **Pl. 3**. Just above the 140 m contour line a strip of low susceptibility (white) appears to have intermittent perpendicular darker bands trending in a northeast-southwest direction. Based on observations made in the field and on a preliminary understanding of the soils landscape, these are likely infilled erosional gullies cross-cutting carbonate rich horizons close to the surface on the erosional slope.

The auger tests on the top of the terrace ground truth a sample of the relatively high contrast magnetic anomalies where archaeological features are inferred (Cores S1, S3, and S7 – discussed above). Core S3 (**Table 4; Pl. 8**) contained cultural material (primarily abundant daub fragments as well as mammal bone fragments) extending to a depth of 80 cmbs. The auger did not allow the identification of an abrupt pit contact so these deposits may either be a cumulative surface or a pit intruding into the local calcareous soils. Core S1 was placed over a similar anomaly located in the probable Copper Age enclosure (**Pl. 3**). This core revealed a similar cumelic Ap-A/C sequence in the upper 80 cm that contained concentrated daub (**Table 2; Pl. 9**) suggesting that burning is responsible for the high contrast signal from these features.

Core S4 (**Table 5 Pl. 8**), placed in an area of low contrast near Core S3, interestingly revealed

a similar soil profile to S3, lacking the obvious macroartifact content. The microartifact data may be key in determining why both areas reveal cumelic A-AC horizons yet they produce very different magnetometer readings. This suggests that both areas may be archaeological but the depositional processes or types of activities (absence of high temperature burning in particular) do not create geomagnetic signatures that produce strong contrast against the background soils. These observations have important implications for the interior of Enclosure I where the magnetometer data has thus far revealed no evidence of settlement features.

Core S10 (**Table 10; Pl. 7**) and S8 (**Table 9; Pl. 10**) were placed to explore what appear to be large pits or pit clusters on the upper slopes. Test excavations in 2010 explored one of these anomalies between S7 and S8 and revealed no detectable archaeological deposits (**Pl. 3**). The core results from S8 (low susceptibility) was located outside these anomalies while a series of similar anomalies between Enclosures II and III were explored with Core S10 in the northeastern part of the project area (**Pl. 3**). In both cores a thick series of calcitic horizons were encountered ca. 50 cmbs and no obvious archaeological deposits were observed in either core. If these results are considered within the context of the magnetogram alone, then an absence of rich archaeological deposits in S10 seems surprising. However, if one considers the relation of the sampling grids, the nature of the local soils and the low susceptibility of CaCO_3 , then the potential source of these linear “pits” begins to become clearer. These large pit or pit clusters may be the result of either borrow areas for the construction of the embankments or other earthworks (beyond the soil material derived from the ditches), or “mining” of the carbonate nodules for use in plaster manufacture. The relatively shallow depth of the concentrated carbonate nodule Bk horizon could be the result of natural erosion or where the upper soil profile has been removed for borrow or access to the carbonate nodules for use in plaster manufacture. The latter could be prehistoric or historic in age, since these practices can be observed today²⁷. Another or combined possibility is simply where erosion has left calcitic horizons relatively close to the surface at specific elevations producing an area of high contrast to the magnetometer.

²⁷ Modern river banks along the Mureş River have been observed by the author as active “mines” or digging areas for local villagers who are collecting carbonate to process into plaster for interior and exterior house walls.

Conclusions

The site of Cornești-Iarcuri spans an area so large that it is difficult to conceptualize and study the cultural and natural landscape without the aid of geophysical and topographic survey techniques. The most obvious cultural features that make up the site, both on the ground and in the magnetometer data, are the four enclosures that include ditches and ramparts²⁸. In addition to these significant earthworks are a variety of other features revealed in the magnetometer survey data whose interpretation is not as straightforward. The results of this brief study suggest that some of the strong magnetic anomalies are resulting from burning, however others show no evidence for burning or other obvious archaeological activities. This study suggests that the survey results of the Cesium Magnetometer are clearly affected by the proximity of dense CaCO_3 horizons which have a low magnetic susceptibility and therefore can produce a significant contrast with the surrounding materials, resulting in a high contrast anomaly that may or may not relate to archaeological deposition. In other cases, cumelic surface soils that do not contain evidence of burned materials produce a low magnetic reading or an absence of an anomaly.

Future directions of study include assessing the types of archaeological deposits that make up seemingly “blank” areas on the upper terrace

in the magnetogram that may relate to specific types of activities or middens that go undetected by the magnetometer. The signals from these areas may be further “muted” by the use of calcareous soil material or proximity of carbonate rich soil horizons. Additional auger testing, microartifact and chemical analyses from the existing core samples, or perhaps other geophysical techniques such as soil resistivity or ground-penetrating radar, could be employed to further assess these areas, ultimately contributing to future excavation plans and a more comprehensive understanding of the complex archaeological remains that make up this unusually large fortified site.

Acknowledgements

I would like to thank my colleagues at Cornești-Iarcuri, Alexandru Szentmiklosi, Bernhard S. Heeb, Julia Heeb, Anthony Harding, Rüdiger Krause, Helmut Becker, and Doris Schäffler. Thanks to Gabriela Idriceanu, Laura Drasoveanu and the field school students from Exeter University and Goethe-Universität Frankfurt am Main who assisted with the coring, especially William Stanton. Stephen Yerka kindly provided comments on an earlier draft of this paper. This work was funded in part by a Faculty Research & Development Grant from Dickinson College, Carlisle, PA.

Table 1. Core depth and area/reason for placement.

Core	Total Depth (cm below surface)	Location and Reason for Placement
S1	400	Upper terrace inside Enclosure II. Magnetogram and surface collection suggests this location represents a Copper Age Period enclosure (Szentmiklosi <i>et alii</i> 2011, 831). The auger test was placed on an area of high susceptibility suggestive of a pit or burned structure. Daub visible on surface.
S2	240	North facing slope of upper terrace at ~135 m amsl; mid-slope; ~30° slope.
S3	300	Upper terrace; magnetogram indicates a subsurface pit in this area of probable Bronze Age occupation.
S4	190	Upper terrace; area of low susceptibility in area of a probable Late Bronze Age settlement.
S5	128	Base of slope in valley floor. Crayfish (Decapoda) chimneys and wetland vegetation in vicinity.
S6	300	Upper terrace north of the concentrated features. Low susceptibility on Magnetogram suggests “clear” area with no archaeological features.
S7	400	Upper terrace. Magnetogram data indicates an area of high susceptibility bounded by a “wall or terrace feature not visible on the surface.
S8	290	Southwest facing mid slope, ~15° slope, near 2010 excavation block.
S10	375	Upper south-southwest facing slope between enclosures II and III. Testing one of several large anomalies that magnetometer data suggests are a series of large pits. Specifically trying to detect evidence for burning to see if this contributes to the anomaly.
S11	340	North facing upper slope; ~30° slope.

²⁸ Szentmiklosi *et alii* 2011.

Table 2. Core S1 description. Auger test placed on area of high susceptibility, suggesting a cultural feature according to the magnetometer data.

Depth	Horizon	Munsell Color	Texture	Structure	Boundary	Notes
0–40	Ap	5YR 3/1	SICL	g/c	c	Common med to fine roots, concentrated daub (5YR 5/6).
40–80	A/C	7.5YR 3/2	SICL	2 sbk	c	Highly mottled cultural fill with coarse sand-size daub.
80–120	Bk1	7.5YR 5/6	SIL	2 sbk	c	Carbonate filaments, no nodules noted; dark root casts (7.5YR 3/2) likely bioturbated from above.
120–160	Bk2	7.5YR 4/4	SIL	1 sbk	g	Loose, few CaCO ₃ weakly cemented nodules, increasingly red in color.
160–260	Btk	7.5YR 3/3 – 4/4	SIL	1 sbk	c	Loose, more structure than above, few localized clay coatings (darker in color).
260–360	2Btk1 (possible paleosol)	10YR 4/6	SIL	2 abk	c	Increasing clay with depth, common thin clay coatings, yellow variable Mn/Fe concentrations and rounded nodules, redoximorphic domains associated with concentrations, fine S quartz grains visible in hand lens.
360–390	2Btk2 (possible paleosol)	10YR 4/4	SICL	2 abk	g	Slight shift in color from above, increase in clay coatings.
390–400	–	10YR 4/6	SICL	2 sbk	–	Increase in clay. Out of auger extensions at 4 m

Table 3. Core S2 description. Auger test place on steep north facing slope.

Depth	Horizon	Munsell Color	Texture	Structure	Boundary	Notes
0–55	AC	5YR 3/2	SIL	g/c	c	Few to common to medium roots, few cemented CaCO ₃ nodules derived from colluvium (decrease with depth). Plowed but nature of the colluvium makes it difficult to identify.
55–120	Bk1	10YR 5/6	SIL	1 sbk	c	Increasing clay with depth, concentrated CaCO ₃ at 100–120 (sizes and degrees of cementation highly variable 2–50%, 10YR 8/3).
120–150	Bk2	10YR 4/4	SIL	1 sbk	g	Few to common CaCO ₃ nodules.
150–205	Bkt1	7.5YR 4/3	SIC	2 sbk	c	Clay coatings, Mn/Fe concentrations and rounded nodules
205–240 (not pictured)	Bkt2	7.5YR 4/3	CL	–	–	“Stringers” of CaCO ₃ . Water at 210 cmbs

Table 4. Core S3 description. Upper Terrace in area of high susceptibility, i.e. Cultural feature suggested by the magnetometer data.

Depth	Horizon	Munsell Color	Texture	Structure	Boundary	Notes
0–35	Ap	2.5YR 2.5/1	SIL	g/c	c	Common to medium roots.
35–65	AC	2.5YR 3/2	SIL	1 sbk to 3 g	c	Artifacts including large mammal bone fragment, red mottles (daub?), large frag of grinding stone (broken by auger).
65–95	2AC	7.5YR 2.5/3	SICL	1 sbk	c	Highly friable, mottled.
95–140	2Bw	7.5YR 4/4	SIL	g to c	g	Variable CaCO ₃ filaments and nodules, few clay coatings.
140–195	2Btk1	5YR 4/4	CL	1 sbk	g	CaCO ₃ filaments, the color is darker.
195–260	2Btk2	5YR 3/3	CL	1 sbk	g	CaCO ₃ filaments and nodules, with domains of carbonate accumulation, darker color and more massive; decrease in structure from above.
260–290	3Btk1 (?)	5YR 3/3	CL	1 sbk	g	CaCO ₃ nodules, sediment becoming more cemented; increase in clay.
290–300	3Btk2 (?)	7.5YR 5/6	CL	m	–	

Table 5. Core S4 description. Upper Terrace in area of low susceptibility, i.e. No cultural features indicated by the magnetometer data.

Depth	Horizon	Munsell Color	Texture	Structure	Boundary	Notes
0–30	Ap	2.5YR 2.5/1	SIL	g to c	c	Common to medium roots.
30–60	A/C	2.5YR 4/2	SIL	1 sbk – 3 g	c	Sediment friable, increase in SI.
60–95	2BCw	2.5YR 3/3	SICL	1 sbk	g	Slight increase in structure.
95–120	3AB	7.5YR 4/4	SIL	1 sbk	g	Weak clay coatings, transition, mottled.
120–140	3Bt	7.5YR 4/4	SI	1 sbk	g	CaCO ₃ filaments.
140–200	3Btk	7.5YR 3/4	SICL	1 sbk	–	CaCO ₃ filaments and nodules (up to gravel size), decreasing with depth.

Table 6. Core S5 description. North facing slope, directly downhill from Auger S2, near the base of the slope. Wetland vegetation, and crayfish (Decapoda) chimneys in vicinity.

Depth	Horizon	Munsell Color	Texture	Structure	Boundary	Notes
0–30	A	10YR 10/1	CL	g	c	Few to common to medium roots,
30–80	AB	mottled 10YR 3/1 & 10YR 4/6	CL	1 sbk	g	Transitional, bioturbated.
80–110	Bg (?) or 2Bgk1	10YR 4/4	CL	1 sbk	g	Large (~1 cm) redox mottles, weakly cemented Mn/Fe concentrations, angular cemented CaCO ₃ nodules (possible colluvium).
110–128	2Bgk2	2.5YR 5/4	SICL	–	–	Significant increase in carbonate nodules 10YR 7/2 (angular granules), water at 125 cmbs.

Table 7. Core S6 description. Upper terrace. Area of low susceptibility reading suggesting no archaeological deposits in this area to the north of concentrated Late Bronze Age surface debris.

Depth	Horizon	Munsell Color	Texture	Structure	Boundary	Notes
0–40	Ap	7.5YR 3/1	SIL	g	c	Common fine roots.
40–70	AB	7.5YR 3/2	SIL	1 sbk	c	Mottled.
70–140	Bk1	7.5YR 4/4	SICL	2 sbk	g	Yellow-brown, mottled, few fine CaCO ₃ filaments
140–220	Bk2	7.5YR 4/6	SICL	2 sbk	d	Common to many uncemented CaCO ₃ filaments and fine masses, few cemented nodules (1 collected).
220–240	Bkt1	7.5YR 4/6	SICL	1 sbk	A	Weak orange mottles (5YR 4/6), few common CaCO ₃ filaments. Few clay coatings.
240–280	Bkt2/K1?	10YR 5/4	SIL	1 sbk	c	Transition of the dark matrix and dense carbonate to the cleaner silt; common to many CaCO ₃ weakly cemented nodules.
280–300	Bkt3/K2?	2.5YR 6/4	CL	–	–	CaCO ₃ nodules 2.5YR 8/2.

Table 8. Core S7 description. Upper terrace. Magnetometer data indicates an area of high susceptibility; behind a “wall or terrace” feature not visible on the surface.

Depth	Horizon	Munsell Color	Texture	Structure	Boundary	Notes
0–15	Ap	7.5YR 2.5/3	SICL	g/c	c	Common fine roots.
15–55	A2	7.5YR 3/3	SICL	2 sbk	c	Few CaCO ₃ mottles.
55–110	Bk1	7.5YR 3/3	SICL	2 sbk	c	CaCO ₃ coatings on ped faces and along veins, uncemented. Increase red color but very dark.
110–150	Bk2	10YR 4/4	SIL	1 sbk	c	Increase in CaCO ₃ nodules, cemented, difficult to auger through.
150–300	Bk3	10YR 6/4	SI	1 sbk	c	Concentrated CaCO ₃ filaments, consistent and homogeneous horizon.
300–325	Bk4	10YR 4/6	CL	1 sbk	c	Increase in clay and structure.
325–375	2Btk1	5YR 4/4	CL	1 sbk	g	Mn/Fe concentrations, weak structure; appears deeper compared to other exposure of probable red Paleosol (e.g. S10). Few fine clay coatings increasing with depth. Localized CaCO ₃ nodules (some appear hollow).
375–400	2Btk2	5YR 3/4	CL	1 sbk	--	Slight increase in clay coatings and CaCO ₃ nodules (10YR 8/4) and concentrations variably cemented.

Table 9. Core 8 description. Southwest facing mid (~15o) slope near 2010 excavation block.

Depth	Horizon	Munsell Color	Texture	Structure	Boundary	Notes
0–15	Ap	7.5YR 3/1	SIL	g	a	Common fine roots.
15–50	Bk or BC	7.5YR 5/6	SIL	1 sbk	c	Soil appears mixed based on observations from other cores.
50–78	BC2	7.5YR 5/6	SICL	2 sbk	g	Slightly darker with >50% mixed CaCO ₃ uncemented concentrations, cemented nodules (2.5YR 7/3), and filaments.
78–180	2Bk	7.5YR 4/6	SICL	2 sbk	d	Significant decrease in CaCO ₃ to 2% nodules; generally very heterogeneous.
180–215	2Btk	7.5YR 4/6	SICL	2 sbk	c	Common CaCO ₃ nodules (variably cemented), few clay coatings.
215–240	3Bk1	10YR 5/6	SICL	2 sbk	g	Common CaCO ₃ nodules, including cemented angular gravel-size.
240–290+	3Bk2	10YR 5/6	SIL	–	–	>50%, large gravel-size CaCO ₃ nodules (2.5YR 7/2), at 290 cm too hard to auger.

Table 10. Core S10 description. Upper terrace slope where the magnetogram indicates high susceptibility in the shape of large pits of clusters of pits.

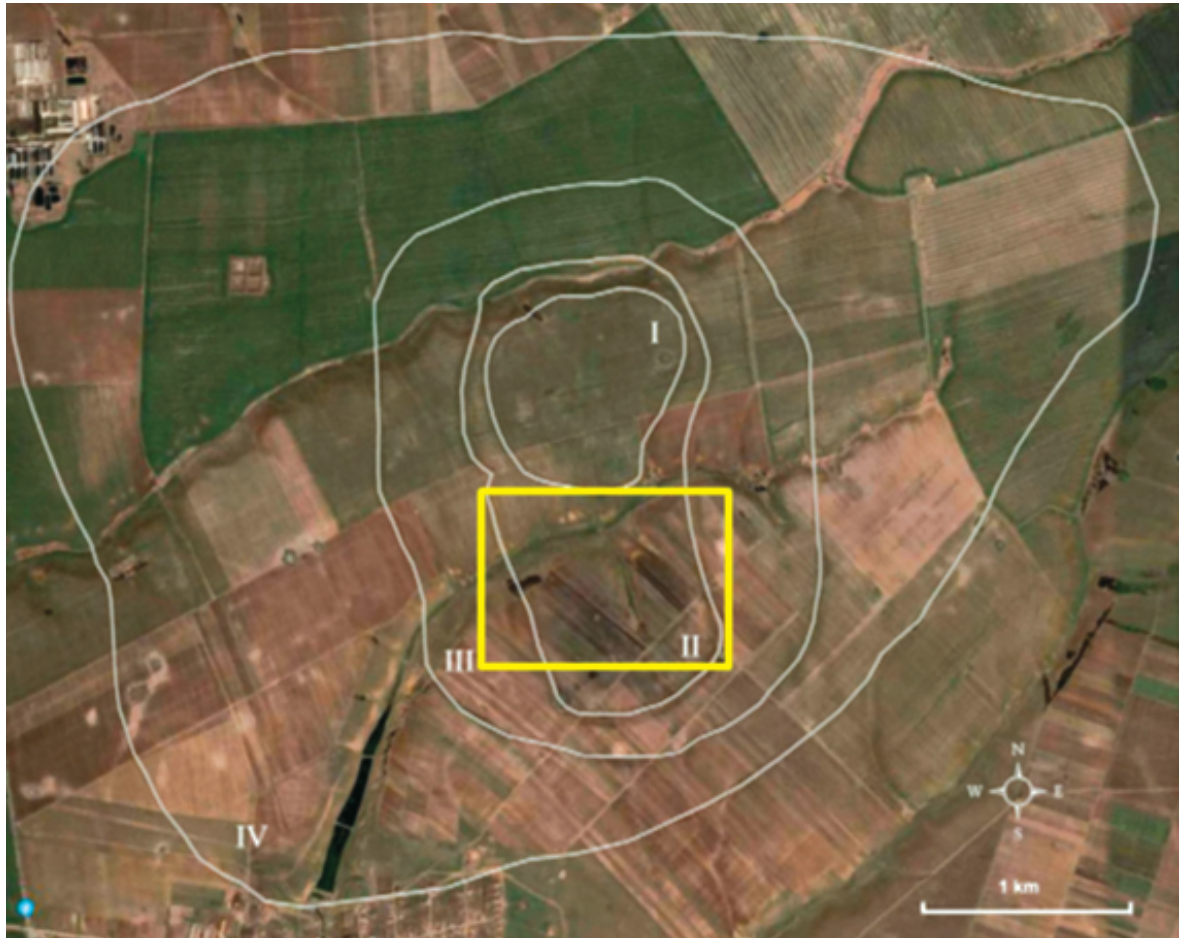
Depth	Horizon	Munsell Color	Texture	Structure	Boundary	Notes
0–30	Ap1	7.5YR 2.5/1	SICL	g to c	c	Common fine roots.
30–40	Ap2	7.5YR 3/3	SICL	1 sbk	c	Mottled orange sediment, possibly anthropogenic, could be colluvium as it resembles the CaCO ₃ from deeper horizons.
40–50	AB	7.5YR 3/3	SIL	2 sbk	c	Transition to clear boundary of calcitic horizon below.
50–140	Bk1	10YR 5/4	SIL	1 sbk	g	Loose, CaCO ₃ nodules (10YR 8/4) and concentrations variably cemented nodules up to cobble size. Difficult to get auger through.
140–180	Bk2	7.5YR 5/6	SIL	1 sbk	c	Mottled red and brown with few CaCO ₃ nodules; increase in structure.
180–240	2Bt	5YR 4/5	CL	2 sbk	c	Common sand size Mn/Fe concentrations, few clay coatings.
240–300	2Btk1	5YR 4/5	CL	m with abundant nodules	g	Variably cemented CaCO ₃ nodules (10YR 8/4), increasingly difficult to auger through. Gradual transition to increasing red and fewer fine nodules into large gravel-size that had to break with the auger to continue.
300–375	2Btk2	5YR 3/4	CL	m with abundant nodules	–	Common clay coatings and CaCO ₃ nodules (10YR 8/4) and concentrations variably cemented. Increasingly difficult to auger through, could not auger after 375 cmbs.

Table 11. Core S11 description. North facing upper third of slope (~30o). No magnetic anomalies.

Depth	Horizon	Munsell Color	Texture	Structure	Boundary	Notes
0–15	Ap	5YR 3/1	SIL	c/g	a/c	Common fine roots.
15–60	Bk1	5YR 3/4	SICL	2 sbk	a	CaCO ₃ filaments.
60–70	Bk2	7.5YR 7/4	SICL	1–2 sbk	c	Cemented CaCO ₃ layer.
70–110	Bk3	7.5YR 4/6	SICL	1–2 sbk	g	CaCO ₃ non to weakly cemented.
110–170	Bk4	7.5YR 5/6	SIL	1–2 sbk	c	CaCO ₃ non to weakly cemented common; increase in silt with depth.
170–240	Bk4	2.5YR 7/4	SI	1 sbk	c	~50% CaCO ₃ nodules, cemented, uncemented, and filaments (5YR 7/4); decrease in CaCO ₃ at base.
240–340 (not pictured)	2Bk1	10YR 5/4	SIL	1 sbk	c	Few CaCO ₃ concentrations or filaments, no nodules, increase in clay and red color with depth.
340–390 (not pictured)	2Bk2	7.5YR 4/4	CL	1sbk	--	Increase in clay coatings, common Mn/Fe concretions (rounded, sand-size). Too wet to auger at 390 cm.

BIBLIOGRAPHY

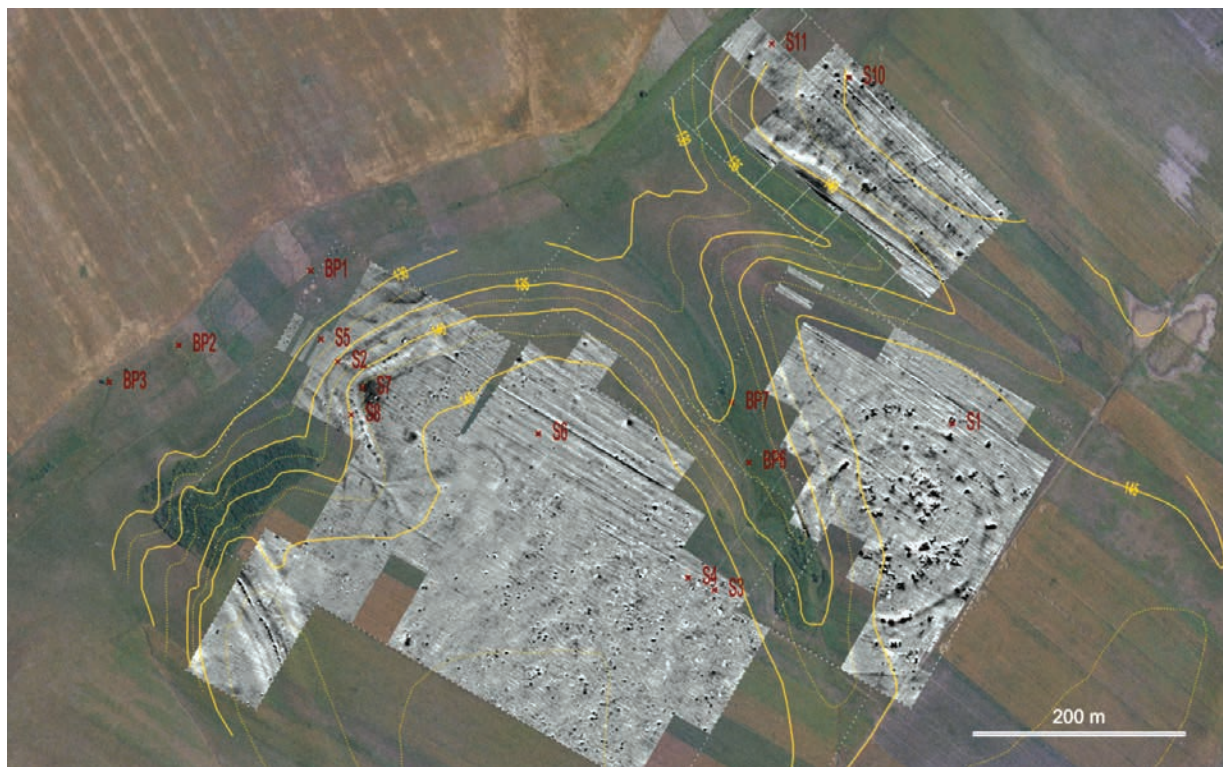
- Becker 1999,
Becker, H., Duo-and quadro-sensor Configuration for High-speed/High-resolution Magnetic Prospecting with Cesium Magnetometry. *Arbeitsheft Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege* 108 (1999), 100–105.
- Birkland 1999,
Birkland, P.W., *Soils and Geomorphology*. Third Edition. (1999), New York (1999).
- Canti 1998,
Canti, M.G., Meddens F. M., Mechanical Coring as an Aid to Archaeological Projects. *Journal of Field Archaeology* 25 (1998), 97–106.
- Entwistle *et alii* 2000,
Entwistle, J. A., Abahams, P.W., and Dodgshon, R. A., The Geoarchaeological Significance and Spatial Variability of a Range of Physical and Chemical Soil Properties from a Former Habitation Site, Isle of Skye. *Journal of Archaeological Science* 27 (2000), 287–303.
- Foth 1984,
Foth, H.D., *Fundamentals in Soil Science*. (1984), John Wiley & Sons, Inc.
- Hargrave 2006,
Hargrave, M.L., Ground Truthing the Results of Geophysical Surveys. (J.K. Johnson), *Remote Sensing in Archaeology*, Tuscaloosa, Alabama (2006), 269–304.
- Heeb *et alii* 2008,
Heeb, B. S., Szentmiklosi, A., and Wiecken, J. M., Zu den Wallringen von Cornești-Iarcuri, Jud. Timiș, Rumänien–Forschungsgeschichte und neueste Untersuchungen. *Prähistorische Zeitschrift* 83 (2008), 179–88.
- Hoffman 1993,
Hoffman, C., Close-Interval Core Sampling: Test of a Method for Predicting Internal Site Structure. *Journal of Field Archaeology* 20 (1993), 461–473.
- Kontogiorgos 2012,
Kontogiorgos, D., Non-Linear Spatial Patterning in Cultural Site Formation Processes – The Evidence from Micro-Artefacts in Cores from a Neolithic Tell Site in Greece. (M. Johnsson), *Applications of Self-Organizing Maps* (2012). <http://www.intechopen.com/books/applications-of-self-organizing-maps/>
- Munsell Color 1992,
Munsell Color. *Munsell Soil Color Charts*. Revised Edition. (1992), Macbeth, Division of Kollmorgen.
- O'Shea *et alii* 2005,
O'Shea, J., Barker, A.W., Sherwood, S., and Szentmiklosi, A., New Archaeological Investigations at Pecica Șanțul Mare. *AnB, S. N., Istorie – Arheologie*, XII–XIII (2005), 81–109.
- O'Shea *et alii* 2006,
O'Shea, J., Barker, A.W., Nicodemus, A. Sherwood, S. and Szentmiklosi, A., Archaeological Investigations at Pecica Șanțul Mare: 2006 Campaign. *AnB, S. N., Istorie – Arheologie*, XIV, (2006), 211–228.
- Scheffer 1989,
Scheffer F. and Schachtschabel, P., *Lehrbuch der Bodenkunde*, Stuttgart (1989).
- Schuldenrein 1991,
Schuldenrein, J., Coring and the Identity of Cultural Resource Environments. *American Antiquity* 56 (1991), 131–137.
- Sherwood 2001,
Sherwood, S.C., Microartifacts. (P. Goldberg, V.T. Holliday, and C.R. Ferring), *Earth Sciences and Archaeology*, New York (2001), 327–351.
- Sherwood 2006,
Sherwood, S.C., Kocis, J.J., Deep Testing Methods in Alluvial Environments: Coring vs. Trenching on the Nolichucky River. *Tennessee Archaeology* 2 (2006), 107–119. <http://www.sitemason.com/files/lotmCs/Volume2Issue2.pdf>
- Stein 1986,
Stein, J.K., Coring Archaeological Sites. *American Antiquity* 51 (1986), 505–527.
- Stein 1991,
Stein, J.K., Coring in CRM and Archaeology: A Reminder. *American Antiquity* 56 (1991), 138–142.
- Szentmiklosi *et alii* 2011,
Szentmiklosi, Alexandru, Heeb, Bernard S., Heeb, J., Harding, A., Rüdiger K., Becker, H., Cornești-Iarcuri – a Bronze Age town in the Romanian Banat? *Antiquity*, 85 (2011), 819–838.
- Whitacker 1992,
Whitacker, F.H., and Stein, J.K., Shell Midden Boundaries in Relation to Past and Present Shorelines. (J.K. Stein), *Deciphering a Shell Midden*, San Diego, California (1992), 25–42.

Pl. 1. Map of the Cornești-Iarcuri site. The highlighted area shows the location of the Pl. 3 detailed map. (Source: Szentmiklosi *et alii* 2011; Figure 11). Note the original figure includes survey magnetograms overlaid on the satellite image from Google Earth. The most recent magnetograms are not included.

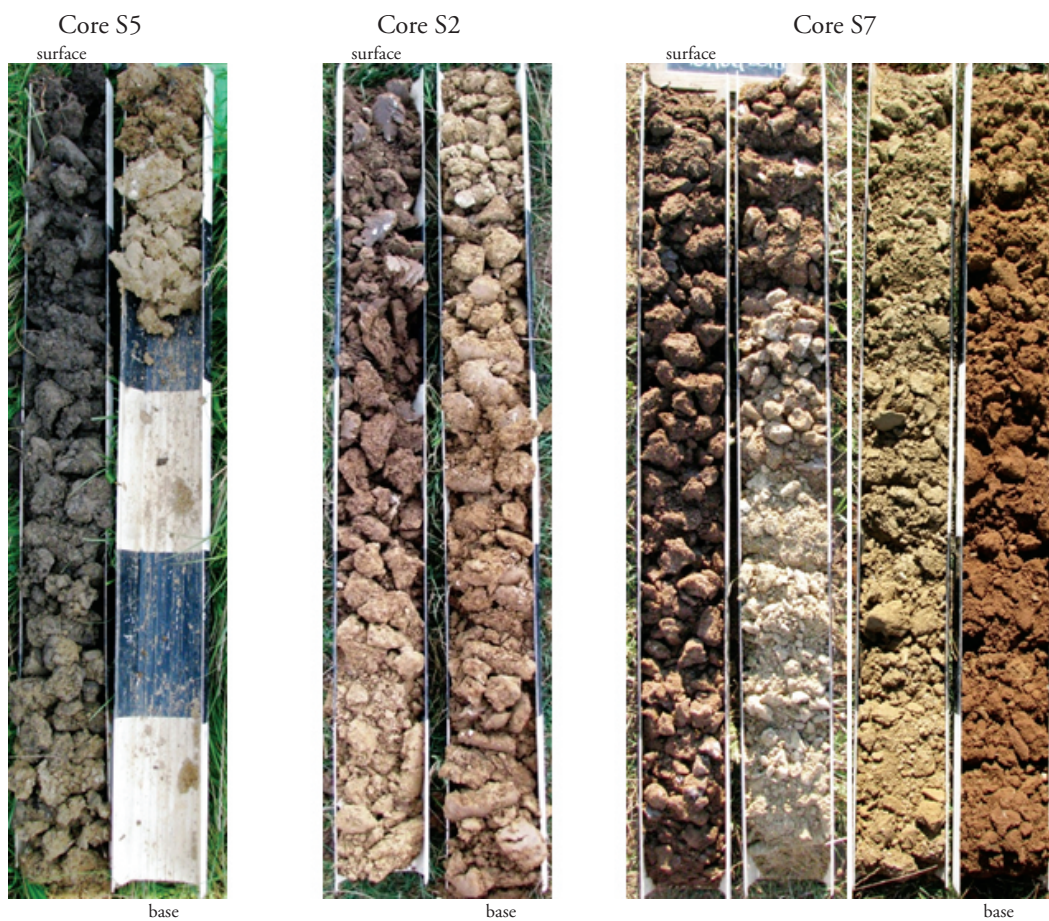
Pl. 2. Hand auger in use on site at Cornești-Iarcuri. a) turning the auger to collect a sample; b) removal of the soil from the bucket and placement in a scaled trough according to depth for documentation and sampling.

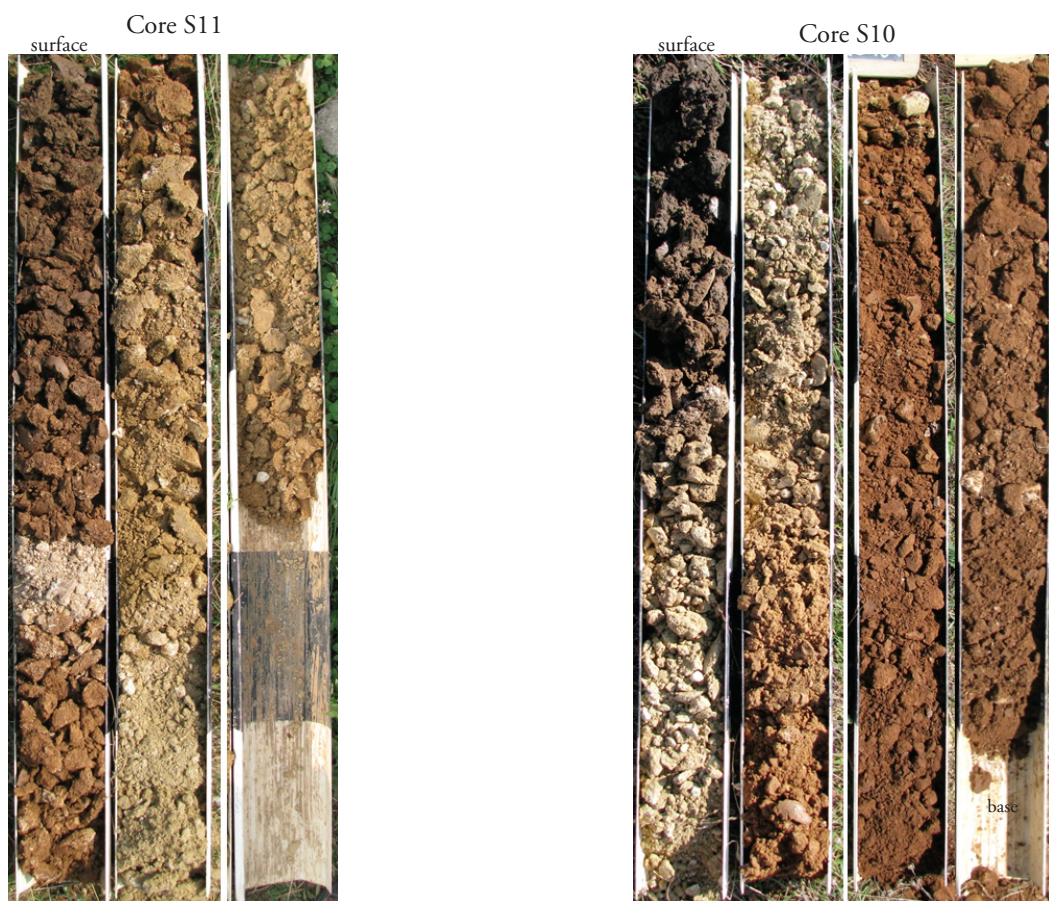
Pl. 3. Map showing the locations of the 2010 cores in relation to topography and the magnetograms. S# indicates the author's cores and BP# marks the locations of the exploratory archaeobotanical coring by Dr J. Kalis, Department of Archaeobotany, Institut für Vor- und Frühgeschichte, Universität Frankfurt am Main. These samples were described in a technical report by Kalis as 'suboptimal' for preservation of micro and macro plant remains (Szentmiklosi *et alii* 2011, 823).

Pl. 4. Core S6.

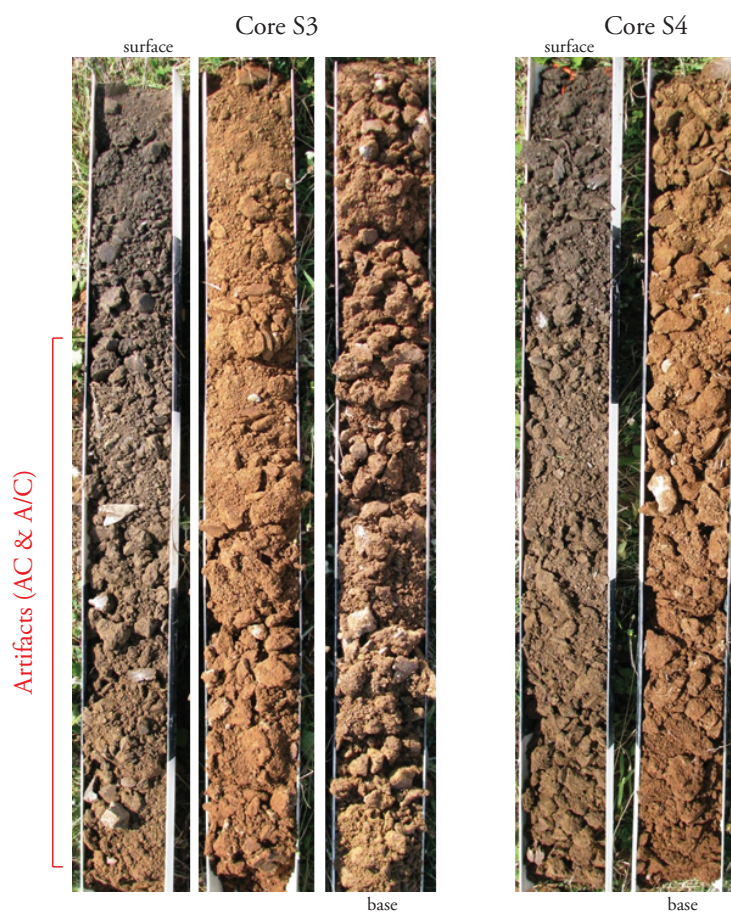

Pl. 5. Catena with toe slope (left) to the top of the slope (right). Cores S5, S2, S7.

Pl. 6. Core S11.

Pl. 7. Core S10.

Pl. 8. Cores S3 and S4.

Pl. 9. Core S1.

Pl. 10. Core S8.

OBSERVAȚII ASUPRA UNEI FIBULE DESCOPERITE LA FOENI, JUD. TIMIȘ

Andrei Georgescu*

Cuvinte cheie: *Foeni, celți, fibulă, orizontul Duchcov-Münsingen, obiecte mici.*
Key words: *Foeni, celts, brooch, Duchcov-Münsingen Horizon, small finds.*

Remarks Regarding a Bronze Fibula Unearthed at Foeni, Timiș County (Abstract)

A team of specialists started a research project in the early 90s with the aim of studying the economic and social organization of a single Starčevo-Criș settlement. The archaeological campaign that started in the summer of 1992 brought to light, among other things, a 4th–3rd century BC bronze fibula of the well known Duchcov type. The piece is in a fragmentary state. It has a six coil spring (out of which only three remain), with the chord, partially missing, placed in front. The foot of the fibula is bent towards the arch, climbing above it without touching it. It has a small globular decoration placed towards the end of the foot. The fibula belongs to the A3 type in the typological system proposed by I. Némethi and type 2 in the one created by V. Zirra.

Judging by the analysis of the rest of early La Tène funerary finds in the Banat and Crișana regions and the morphology of the piece, we can assume that the Duchcov type fibula from Foeni-Sălaș dates from the LtB₂ sub-phase, meaning roughly the end of the 4th century and the beginning of the 3rd century BC.

La începutul anilor '90 a fost demarat un proiect ce a avut ca scop reconstituirea organizării economice și sociale a unei singure așezări Starčevo-Criș. Situl selectat de către echipa de specialiști, în urma unor cercetări prealabile non-invasive, a fost Foeni-Sălaș¹. Localitatea Foeni se află la circa 45 de kilometri sud-vest de orașul Timișoara și la circa 3 kilometri de granița cu Serbia. Situl (Pl. 1/Fig. 1) se găsește la aproximativ 3 kilometri nord de sat, fiind mărginit în partea sa septentrională de drumul către satul Ionel. Cercetările arheologice executate în vara anului 1992 au scos la iveală o posibilă așezare sezonieră Starčevo-Criș, urme sporadice de locuire atribuite culturii Vatină, câteva complexe aparținând primei vârste a fierului (Hallstatt B/C), o fibulă La Tène și, în sfârșit, urmele unei așezări din secolele III–V p.Chr.².

Obiectul acestui studiu este reprezentat de fibula aparținând celei de-a doua epoci a fierului. Mai întâi, să vedem informațiile oferite de către descoperitori în legătură cu acest obiect: „Singura dovadă a unei locuiri în cea de-a doua epocă a fierului este reprezentată de o fibulă din secolul al III-lea

a.Chr. descoperită în 131F, quad 12, 79.98-.88³ (fig. 5)”. Trebuie amintit faptul că autorii menționează descoperirea unui sit aparținând epocii La Tène de către Fl. Drașovean, cu ocazia cercetărilor sale periegetice în hotarul localității Foeni⁴.

Fibula (Pl. 2) este de mici dimensiuni (L = 3 cm, h = 1,5 cm) și a fost descoperită în stare fragmentară, lipsindu-i o parte din resort și acul. Ea a fost confecționată din bronz, având un resort bilateral format probabil din șase spire. Dintre acestea s-au mai păstrat doar trei. Coarda este fragmentară și este dispusă în fața resortului. Piciorul acesteia este curbat spre arc, continuându-se deasupra acestuia până în mijlocul său, fără să se atingă, fiind decorat cu o proeminență sferică. Terminația piciorului este ascuțită.

Piesa face parte din bine cunoscuta categorie a fibulelor de tip *Duchcov*. Acest orizont cultural a fost definit în urma descoperirii fortuite a unui tezaur în anul 1882, în preajma localității Duchcov (lb. germană: Dux) din Cehia. Tezaurul era compus în majoritate din fibule și brățări, depuse într-un vas de bronz. Descoperirea este datată la sfârșitul secolului al IV-lea a.Chr.⁵. Tipul de podoabe aflat în

* SC Banat Archaeosave SRL, str. Paris Nr. 2A, Timișoara, e-mail: andreigva@yahoo.com.

¹ Greenfield – Drașovean 1994, 45.

² Greenfield – Drașovean 1994, 72.

³ Greenfield – Drașovean 1994, 72.

⁴ Greenfield – Drașovean 1994, 68.

⁵ Kruta 2000, 586.

discuție se caracterizează prin piciorul îndoit către arc, prezentând o proeminență sferică pe acesta. Ea reprezintă forma evoluată a fibulelor specifice LtA și precede fibulele cu piciorul prins de arc printr-un manșon, din perioada mijlocie a celei de-a doua epoci a fierului⁶. Împreună cu fibula de tip *Münsingen* reprezintă unele din podoabele caracteristice secolului al IV-lea a.Chr. în arealul central European⁷.

Analizând materialul descoperit în urma cercetărilor arheologice de la Pișcolt, I. Némethi împarte fibulele de tip *Duchcov* descoperite aici, în patru categorii, separate pe criterii cronologice și morfologice⁸. Primele două, A2 și A3 aparțin primului orizont cronologic (LtB1-B2-Krämer; LtB1b-1c-Waldhauser)⁹. Celelalte două categorii, A6 și A7 aparțin celui de-al doilea orizont cronologic al necropolei (LtB2-Krämer; LtB2a-Waldhauser)¹⁰. Tipologic, fibula descoperită la Foeni se apropie cel mai mult de tipul A3 propus de Némethi, fibule al căror picior se ridică ușor până la arc sprijindu-se de acesta. Acestea au un resort format din șase spire, coarda în față și ornamentate cu o mică sferă la picior. Acest gen de materiale este datat la finele subfazei LtB₁, dar mai ales în LtB₂¹¹. De menționat că piciorul piesei descoperite la Foeni este liber, nesprijinindu-se pe arc.

Un studiu realizat de V. Zirra referitor la fibulele La Tène timpurii de pe teritoriul României împarte piesele de tip *Duchov* în două categorii¹². Din prima fac parte fibulele cu picior scurt, iar din cea de-a doua cele al căror picior tinde să urce deasupra arcului. Ținând seama de morfologia piesei descoperite la Foeni, putem încadra această podoabă în tipul al doilea după clasificarea întocmită de V. Zirra.

Din păcate, fibula de la Foeni nu se poate data în funcție de context, ea fiind o descoperire izolată.

Variantele timpurii ale acestui tip de piese apar în bazinul carpatic odată cu stabilirea celților pe acest teritoriu, începând cu secolul al IV-lea a.Chr. Printre primele descoperiri de acest gen atestate arheologic, în arealul mai sus menționat, se numără cele din necropola¹³ și așezarea¹⁴ de la Menfőcsanak, în nord-vestul Ungariei, datate în LtB₁. Până la sfârșitul secolului al IV-lea a.Chr. celții ajung în

zonele din estul bazinului carpatic, inclusiv în Transilvania. Cu privire la momentul pătrunderii populațiilor celtice pe teritoriul României s-au formulat de-a lungul timpului numeroase teorii¹⁵, considerându-se recent că acest eveniment s-a produs cel mai probabil în ultimele trei decenii ale secolului al IV-lea a.Chr. adică la sfârșitul subfazei LtB₁ și începutul LtB₂¹⁶. Aceasta este perioada în care apar și primele fibule de tip *Duchcov* timpurii în arealul celtic transilvănean. Amintim aici descoperirile din mormintele M9¹⁷(Pl.3/6), M36¹⁸, M120¹⁹, M134²⁰, M178²¹ cercetate în necropola de la Pișcolt (jud. Satu-Mare), fibulele descoperite la Oradea-Salca²² (Pl.3/4) (jud. Bihor), Mureni²³ (Pl.3/5) (jud. Mureș), Pecica²⁴ (Pl. 3/2,3) (jud. Arad), Aradu Nou²⁵ (Pl.3/1) (jud. Arad). Analizând cronologia descoperirilor celtice din Transilvania, S. Berecki²⁶ include fibulele de tip *Duchcov* timpurii, alături de cele de tip *Münsingen*, de brățările cu închizătoare *Steckverschluss*, cataramele simple și cuțitele de mici dimensiuni, în obiectele specifice primului orizont al locuirii acestora pe teritoriul actual al României. Tot în această perioadă, aceste accesorii vestimentare sunt adoptate și de populațiile indigene atât din spațiul intracarpatic, cât și extracarpatic, fapt demonstrat de piesele descoperite la: Augustin-Tipia Ormenișului²⁷ (jud. Brașov), Bunești-Averești²⁸ (jud. Vaslui) sau Bâzdăna-Cetate²⁹ (jud. Dolj). Același fenomen este vizibil și în nord-vestul Peninsulei Balcanice, unde fibulele de tip *Dux* intră în componența portului populației autohtone începând cu sfârșitul secolului al IV-lea și continuând până cel puțin la mijlocul secolului al III-lea a.Chr.³⁰.

Așa cum putem observa din descoperirile menționate mai sus, varianta timpurie a fibulei de tip *Duchcov* se găsește în aria celtică transilvăneană, în special în perioada de sfârșit a subfazei LtB₁ și începutul subfazei LtB₂. Alte descoperiri

⁶ Karl 2006, 619.

⁷ Harding 2007, 81.

⁸ Némethi 1988, 65; Némethi 1989, 103

⁹ Némethi 1988, 65

¹⁰ Némethi 1989, 103.

¹¹ Némethi 1988, 65

¹² Zirra 1991, 181.

¹³ Uzsoki 1987, 36

¹⁴ Tankó 2010, 256-257.

¹⁵ Referitor la acest subiect a se vedea: Zirra 1971, Crișan 1971; Hauschild 2010; Rustoiu 2008.

¹⁶ Rustoiu 2008, 37.

¹⁷ Némethi 1988, 52, Fig. 2 M9/1.

¹⁸ Némethi 1988, 55, Fig. 4 M36/1.

¹⁹ Némethi 1988, 56, Fig. 5 M120/1.

²⁰ Némethi 1988, 56, Fig. 5 M134/1.

²¹ Némethi 1988, 60, Fig. 8 M178/1.

²² Zirra 1971, 197, Fig. 15/1.

²³ Zirra 1971, 183, Fig. 3/1

²⁴ Crișan 1974, 45, Fig. 14/1, 4.

²⁵ Crișan 1974, 44, Fig. 12/1.

²⁶ Berecki 2008, 52.

²⁷ Costea – Crișan 2006, 110, Fig. 8/A.

²⁸ Zirra 1991, 179, Fig. 1.8.

²⁹ Tăulea 1984, 102, Fig. 7.4.

³⁰ Popović 1996, 120.

din zona central-europeană ne indică însă faptul că aceste podoabe au fost populare pentru o perioadă mai îndelungată. Astfel, în mormântul M2 de la Frauenstein/Inn, datat în a doua jumătate a secolului al III-lea a.Chr., s-au descoperit două variante timpurii ale fibulei de tip *Dux*³¹. De asemenea, într-un mormânt de inhumație descoperit la Badacsonytomaj Rokahegyi au fost găsite două fibule de tip *Duchcov* timpuriu asociate cu alte două piese de schemă La Tène mijlociu, care datează complexul în LtC₁³². În nord-vestul Ungariei, la Hejőkeresztúr, o fibulă similară cu cea de la Foeni a fost descoperită întâmplător³³. Cercetările ulterioare ale împrejurimilor au scos la iveală, pe lângă un mormânt de inhumație aparținând unei femei de origine scitică, un mormânt de incinerație celtic datat în perioada LtB₂-C₁³⁴.

În partea de est a Banatului, celții pătrund dinspre Crișana la sfârșitul secolului al IV-lea – începutul secolului al III-lea a.Chr. Singura descoperire, până în acest moment, datată în acest palier cronologic, este necropola de la Aradu Nou, aceasta fiind totodată și cel mai nordic punct în care este atestată o prezență celtică efectivă pe teritoriul Banatului. Necropolele de la Cherestur, Remetea Mare, Szőreg sau Bașaid își încep existența doar din subfaza LtB₂³⁵. O altă posibilă descoperire funerară identificată în hotarul localității Deta, este datată în LtC₁³⁶. Aceste descoperiri evidențiază o avansare lentă, treptată a grupurilor de coloniști celți, urmând direcția nord-sud din Crișana în Banat. Pornind de la cele expuse anterior putem presupune că fibula descoperită la Foeni-Sălaș se poate data în subfaza LtB₂ adică la sfârșitul secolului al IV-lea și începutul secolului al III-lea a.Chr.

Descoperirea izolată a unui singur artefact de factură laténiană în această locație ridică anumite probleme legate de existența unei posibile așezări celtice. I. Bognár-Kutzián³⁷ aducea în discuție dificultatea diferențierii între migrația populațiilor și mobilitatea obiectelor. Recent, M. Hauschild³⁸ atrăgea atenția asupra atribuirilor etnice pe baza inventarelor, existând pericolul urmăririi mobilității obiectelor și nu a persoanelor care le utilizează. Cercetătoarea considera dificilă sau chiar imposibilă

atribuirea etniei unui grup de indivizi pe baza câtorva obiecte. Referitor la estul Banatului, rezultatele cercetărilor efectuate până în acest moment relevă o colonizare celtică mai puțin intensă în comparație cu zona Transilvaniei sau Crișanei. Descoperirile arheologice, deși puține, arată o coabitare între noii veniți și populația autohtonă care a dus la crearea unui melanj cultural. Astfel, fibula descoperită la Foeni-Sălaș reprezintă un obiect de factură celtică descoperită într-un mediu cultural eterogen.

BIBLIOGRAFIE

- Berecki 2008,
S. Berecki, The Chronology of the Celtic Discoveries from Transylvania. (V. Sirbu, L. Vaida), *Funerary Practices of the Bronze and Iron Ages in Central and South-Eastern Europe*, Proceedings of the 9th International Colloquium of Funerary Archaeology, May 9th–11th, 2008, Cluj-Napoca (2008), 47–66.
- Bognár-Kutzián 1979,
I. Bognár-Kutzián, Some remarks on the ethnical Backgrounds of the La Tene Culture. (P.-M. Duval, V. Kruta), *Les mouvements celtique du Ve au Ier siècle avant notre ère*, Paris (1979), 157–160.
- Costea – Crișan 2006,
F. Costea, V. Crișan, Dacians and Celts in South-East Transylvania (V. Sirbu, D. L. Vaida), *Thracians and Celts*. Proceedings of the International Colloquium from Bistrița 18–20th May 2006, Cluj (2006), 93–112.
- Crișan 1971,
I. H. Crișan, Așa-numitul mormânt celtic de la Silivaș și problema celui mai vechi grup celtic din Transilvania. *Sargetia*, X (1971), 45–76.
- Crișan 1974,
I. H. Crișan, Descoperiri celtice păstrate în Muzeul Județean Arad. *Ziridava*, III–IV (1974), 34–76.
- Greenfield – Drașovean 1994,
H. Greenfield, F. Drașovean, Preliminary Report on the 1992 excavations at Foeni-Sălaș: an early neolithic Starcevo-Criș settlement in the Romanian Banat. *AnB, S.N.*, III (1994), 45–86.
- Hauschild 2010,
M. Hauschild, "Celticised" or "Assimilated"? In Search of Foreign and Indigenous People at the Time of the Celtic Migrations. (S. Berecki), *Iron Age Communities in the Carpathian Basin*. Proceedings of the International Colloquium from Târgu-Mureș. 9–11 October 2009, Cluj-Napoca (2010), 171–180.
- Harding 2007,
D. W. Harding, *The Archaeology of Celtic Art*, London-New York (2007).

³¹ Karl 2001, 140, 143, 176, T2/1,2.

³² Horváth 1987, pl. I/ fig. 2. și 3.

³³ Hellebrandt 2006, 212, Fig. 3/5; 216, Fig. 8.

³⁴ Hellebrandt 2006, 210.

³⁵ Rustoiu 2012a, 362, Fig. 3, pentru lista descoperirilor funerare La Tène din bazinul carpatic și direcția de pătrundere a grupurilor de coloniști celți a se vedea p. 370, Appendix 3.

³⁶ Rustoiu 2012b, 62.

³⁷ Bognár-Kutzián 1979, 157.

³⁸ Hauschild 2010, 174.

- Hellebrandt 2006,
M. Hellebrandt, Kelta leletek Hejőkeresztúr-Berecske-dombról. (Borsod-Abaúj- Zemplén megye). ZM 15 (2006), 203–216.
- Horváth 1987,
L. Horváth, The Surroundings of Keszthely. (T. Kovács *et alii*), *Corpus of Celtic Finds in Hungary*, I, Budapest (1987), 63–178.
- Karl 2001,
R. Karl, Latenezeitliche gräber aus Frauenstein\ Inn, Oberösterreich. Überlegungen zur europäischen Kulturentwicklung. *Jb. Ö. Mus.-Ver.*, Bd. 146/I (2001), 129–178.
- Karl 2006,
R. Karl, Duchcov. (John T. Koch), *Celtic Culture. A Historical Encyclopedia*, Vol. I (2006), 619.
- Kruta 2000,
V. Kruta, *Les celtes Histoire et dictionnaire*, Paris (2000).
- Németi 1988,
I. Németi, Necropola Latene de la Pișcolt, jud. Satu Mare. I. *Thraco-Dacica*, IX, 1–2 (1988), 49–74.
- Németi 1989,
I. Németi, Necropola Latene de la Pișcolt, jud. Satu Mare. II. *Thraco-Dacica*, X, 1–2 (1989), 75–114.
- Popović 1996,
P. Popović, Early La Tène Between Pannonia and the Balkans. *Starinar*, 47 (1996), 105–125.
- A. Rustoiu 2008,
Rustoiu, The Beginning of Celtic Colonization Inside the Carpathians. (H. Pop), *Dacian Studies*, Cluj-Napoca (2008), 33–52.
- Rustoiu 2012a,
A. Rustoiu, The Celts and Indigenous Populations from the Southern Carpathian Basin. Intercommunity Communication Strategies. (S. Berecki), *Iron Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin*. Proceedings from the International Colloquium From Târgu Mureș. 7–9 October 2011, Târgu Mureș (2012), 357–390.
- Rustoiu 2012b,
A. Rustoiu, The Ceramic Human Head from Deta (Timiș County). About the La Tene Vessels with Antropomorphic Decorations from the Carpathian Basin. *AnB*, S.N., XX (2012), 57–72.
- Tankó 2010,
K. Tankó, Late Iron Age Settlement in the Vicinity of Ménfőcsanak (Road no. 83 and Bevásárlóközpont). (L. Borhy), *Studia Celtica Classica Et Romana Nicolae Szabo Septuagesimo Dedicata*, Budapesta (2010), 249–260.
- Tătulea 1984,
C.-M. Tătulea, Așezarea geto-dacică fortificată de la Bîzdina, județul Dolj. Considerații preliminare. *Thraco-Dacica*, V, 1–2 (1984), 92–109.
- Uzsoki 1987,
A. Uzsoki, Ménfőcsanak. (T. Kovács *et alii*), *Corpus of Celtic Finds in Hungary*, I, Budapest (1987), 13–62.
- Zirra 1971,
V. Zirra, Beiträge zur Kenntnis des keltischen Latene in Rumänien. *Dacia N.S.*, 15 (1971), 172–238.
- Zirra 1991,
V. V. Zirra, Les plus anciennes fibules en Roumanie. *Dacia N.S.*, 35 (1991), 177–184.

Fig. 1. Localizarea sitului de la Foeni-Sălaș. / The Foeni-Sălaș archaeological site.

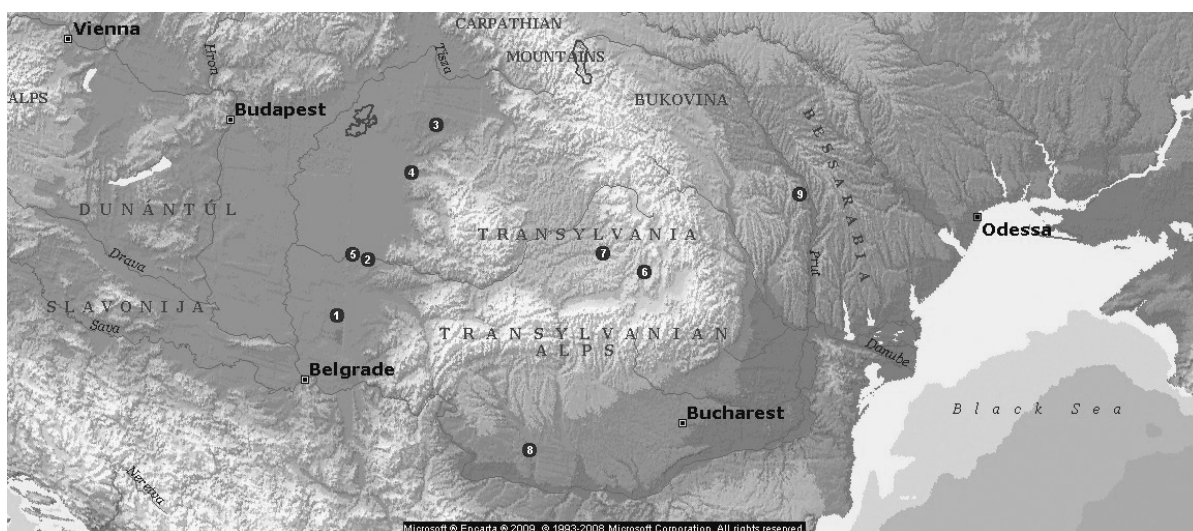
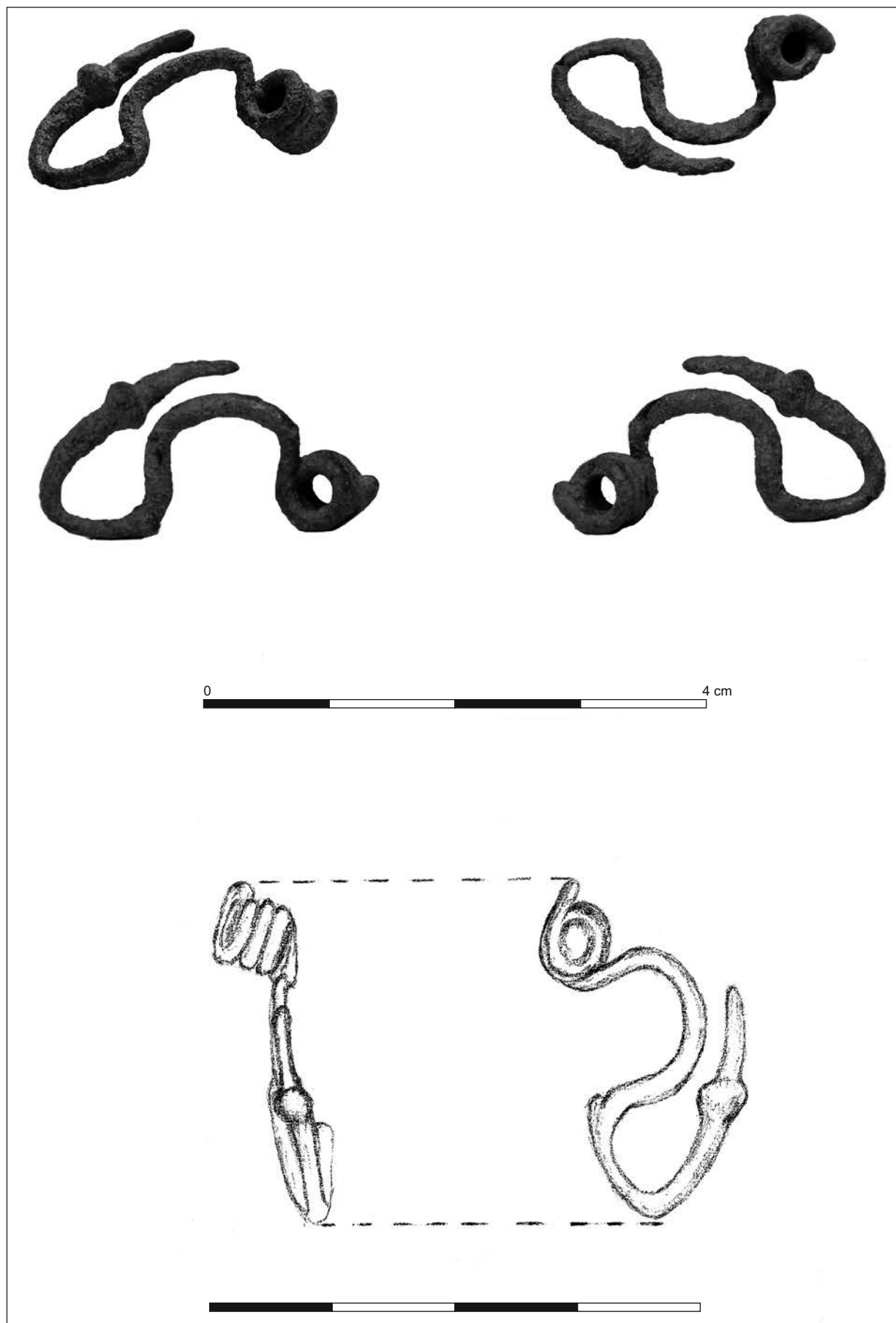
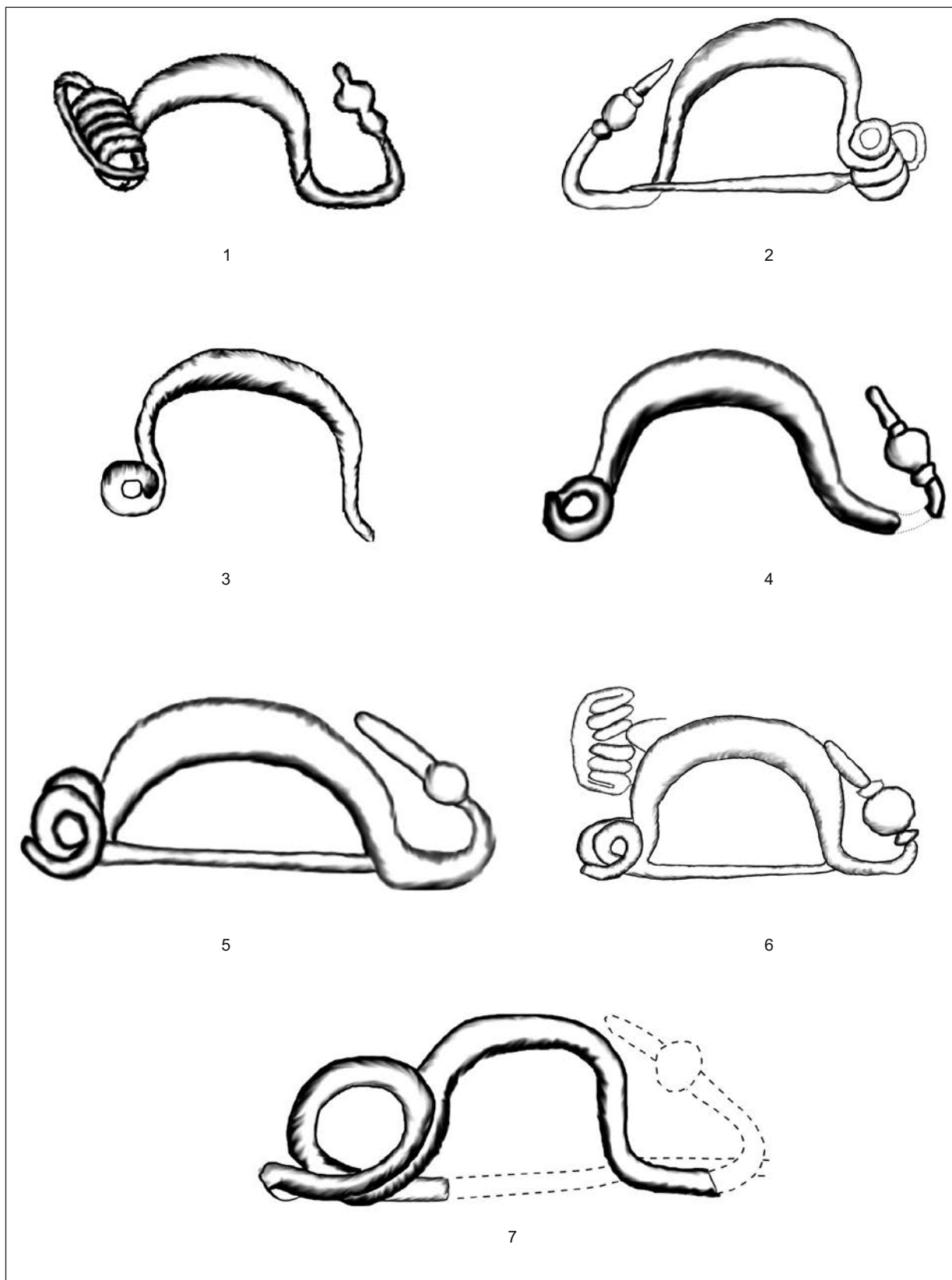

Fig. 2. Răspândirea fibulelor de tip *Duchcov* timpuriu în România. / The distribution of early *Duchcov* type fibulas in Romania. 1. Foeni, 2. Aradu Nou, 3. Pișcolt, 4. Oradea, 5. Pecica, 6. Augustin, 7. Mureni, 8. Bâzdâna, 9. Bunești-Averești.

Pl. 2. Fibula descoperită la Foeni-Sălaș./The bronze fibula found at Foeni-Sălaș.

Pl. 3. Fibule de tip *Duchcov* timpuriu descoperite pe teritoriul României. 1. Aradu Nou M2 (apud Rustoiu 2012a), 2—3. Pecica (apud Crișan 1974), 4. Oradea-Salca (apud Zirra 1971), 5. Mureni (apud Zirra 1971), 6. Pișcolt M9 (apud Némethi 1988), 7. Augustin-Tîpia Ormenișului (apud Costea/Crișan 2006) (scări diferite). / Early *Duchcov* type fibulas discovered in Romania: 1. Aradu Nou M2 (after Rustoiu 2012a), 2—3. Pecica (after Crișan 1974), 4. Oradea-Salca (after Zirra 1971), 5. Mureni (after Zirra 1971), 6. Pișcolt M9 (after Némethi 1988), 7. Augustin-Tîpia Ormenișului (after Costea/Crișan 2006) (different scales).

NOI CERCETĂRI LA POROLISSUM*

Coriolan Horațiu Opreanu**, Vlad-Andrei Lăzărescu***, Dan Ștefan****

Cuvinte cheie: *Porolissum*, castru, prospecții geofizice, oraș roman, mașini de luptă.

Keywords: *Porolissum*, auxiliary fort, geophysical surveys, Roman town, Roman artillery.

New Researches at Porolissum

(Abstract)

The authors are dealing in the first part of this study with their latest archaeological excavations in the Roman fort at Porolissum (Dacia Porolissensis). Between 2010 and 2012, a building situated on the northern side of the fort, very close to the porta praetoria, was uncovered. It is a 25 × 10 meters construction having no interior subdivisions and no heating system. Its inner stratigraphy revealed five main habitation layers each of them having a precise chronology. The analysis of the small finds and coins recovered during the excavations illustrates that the building was erected around AD 140–160 and functioned between AD 160–180/190. Around AD 200 it seems that this building collapsed and was never reconstructed. On top of the former structures, the Romans used this area for other purposes unknown to us. The destination of the building was established based on the archaeological finds recorded from the main habitation layer. Among the military equipment fittings, weapons, pottery, glass and bone objects, the most significant category of artefacts were approximately 90 rounded stone artillery projectiles having an average diameter of 9 centimetres. Taking into consideration the analogies coming from other auxiliary forts in Britain, war machines were also used by auxiliary troops positioned in conflict zones of the Roman frontier. In time of peace, these machines were sealed in special buildings called ballistaria as mentioned in the inscriptions from the auxiliary fort at High Rochester. We can conclude that the building we have researched at Porolissum had as its main destination the storing of artillery projectiles, war machines and other weapons, being a ballistarium. This identification is strengthened by its position behind the defence wall and near the main gate of the fort. A second part of the study deals with the civilian habitation at Porolissum. Around the fort, several areas having traces of stone buildings were identified. The main part was occupied by the Roman town municipium Septimium Porolissensis as several inscriptions prove such a fact. A new research project granted by the Romanian National Research Authority in 2012 entitled „Seeing the Unseen. Landscape archaeology on the northern frontier of the Roman Empire at Porolissum” (Director of the project – Dr. Coriolan H. Opreanu) allowed for extensive geophysical surveys which revealed numerous new stone structures. The most important results obtained in sectors XZ and AH refer to a series of large stone buildings and numerous dwellings unknown so far.

În pofida unei intense și lungi perioade de cercetări arheologice, situl *Porolissum* continuă să fie puțin cunoscut (Fig. 1), numeroase întrebări așteptând în continuare un răspuns din partea specialiștilor implicați în studierea vestigiilor antice¹.

* Acest studiu a fost realizat cu sprijinul unui grant oferit de Autoritatea Națională pentru Cercetare Științifică, CNCS-UEFISCDI prin proiectul PN-II-PT-PCCE-2011-3-0214.

** Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca al Academiei Române, Str. M. Kogălniceanu 12–14; e-mail: choprean@yahoo.com.

*** Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca al Academiei Române, Str. M. Kogălniceanu 12–14; e-mail: lazarescu_vlad@yahoo.com.

**** SC Vector Studio SRL București; e-mail: danstefan00@gmail.com.

¹ Vezi spre exemplu Gudea 1989 sau Gudea 1997 pentru un stadiu parțial al cercetărilor din castrul roman situat pe dealul Pomăt.

Începând cu anul 2010, noul director al șantierului arheologic a fost numit Dr. Coriolan H. Opreanu din partea Institutului de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca al Academiei Române, vechile proiecte de cercetare aflate în curs în acel moment, respectiv parteneriatul româno-german „Mithras Project”² și cel româno-american „Forum Project”³ fiind con-

² Döhner et alii 2010; Döhner et alii 2011.

³ După dispariția neașteptată în anul 2010 a directorului de proiect Al.V. Matei, partenerilor săi li s-a solicitat de către noul director al sitului întocmirea unui raport general pentru cei 8 ani de săpătură și predarea unei copii a întregii documentații de șantier, cerințe care din păcate au fost deocamdată ignorate. Rapoartele anuale publicate în *Cronica Cercetărilor Arheologice* sunt sumare, fără documentație grafică satisfăcătoare și neutilizabile în multe cazuri pentru reconstituirea ansamblului de clădiri înregistrate în săpături. Rămâne sub semnul întrebării existența *forum*-ului, în lipsa unui plan și a unei pledoarii convingătoare.

tinuate până la finalizarea lor în anul 2011. A fost inițiat un nou proiect de cercetare prevăzut pentru anii 2010–2015, bazat pe săpături sistematice în interiorul castrului. Principalul obiectiv urmărit a fost stabilirea relației dintre așa-numitele „clădiri târzii” situate în vecinătatea zidului de incintă și a porților față de structura internă a castrului și stabilirea cronologiei acestora.

În ultimii 50 de ani, istoriografia românească s-a concentrat în general pe momentul când provincia Dacia a încetat să mai aparțină din punct de vedere juridic, Imperiului Roman, insistând mai ales pe analiza surselor literare din secolul al IV-lea p. Chr., singurele care făceau referire la acel moment⁴. Cum armata romană a fost în primul rând vizată de acțiunea retragerii romane din Dacia, rezultatele săpăturilor din castele Daciei sunt foarte importante în încercarea de îmbogățire a cunoștințelor despre subiect. Săpături arheologice mai intense în castele s-au efectuat pe frontiera Daciei Porolissensis. În acest sector, au fost constatate două acțiuni generale considerate ca aparținând ultimelor decenii de existență a provinciei romane. Prima constă în lucrări de reparații ale elementelor defensive ale castrelor⁵, iar cea de-a doua în ridicarea unor clădiri „speciale” care nu se regăsesc în mod obișnuit în planimetria internă a unui castru roman. Pe lângă constatarea că în castelele de la Buciumi⁶, Bologa⁷ și Cășeu⁸, *praetoria* au fost extinse la un moment dat peste *via sagularis*, mult mai interesantă și mai complexă este problematica unor așa-numite „clădiri târzii” ridicate în apropierea porților, tot deasupra presupusei *via sagularis*. Astfel, în castrul de la Porolissum – Pomăt, au fost identificate prin secțiuni trei clădiri de formă rectangulară amplasate lângă porțile *praetoria* (clădirea B6), *principalis dextra* (clădirea C1) și *principalis sinistra* (clădirea C8)⁹. În castrul de la Buciumi, de-o parte și de alta a porții *praetoria*, au fost găsite două asemenea clădiri (C1 și C2)¹⁰ situație similară cu rezultatele obținute în urma prospecțiilor geofizice din castrul de la Romita¹¹, iar câte una la Bologa în apropierea porții *principalis dextra*¹² și Tihău lângă

*porta praetoria*¹³ precum și alte posibile exemple din afara Daciei Porolissensis¹⁴.

Încercând să verificăm această ipoteză, am efectuat primele săpături arheologice într-o așa-zisă „clădire târzie” între anii 2010–2012. Clădirea B6 a fost identificată de Nicolae Gudea prin secțiunea magistrală 71/1981 care a traversat întreaga *praetentura dextra*, înregistrând numeroase ziduri paralele considerate de autor ca aparținând a șase clădiri de piatră dispuse paralel și reconstituite ipotetic cu o lungime de aproximativ 50 metri (!)¹⁵. Situată pe latura de nord a castrului (Fig. 2), foarte aproape de *porta praetoria*, clădirea B6 a fost surprinsă și prin cercetări magnetometrice mai vechi sub forma unor urme vagi pe baza cărora însă nu a putut fi stabilit pe deplin întregul contur al clădirii¹⁶. Complexitatea structurală și stratigrafică din zona cercetată a limitat eficiența explorării magnetometrice, rezultatele obținute nefiind suficient de clare. A fost necesară de aceea, aplicarea altor metode de investigare utilizând principiile electrometriei, realizată de noi în cursul campaniei din 2012¹⁷. Planul cercetărilor electrometrice realizate în anul 2012 în zona curtinei de nord-est și a clădirii B6, dar și al cercetărilor magnetometrice din anul 2011 din exteriorul incintei, în imediata vecinătate a curtinei de nord-est, sunt redată în Fig. 3.

Suprafața dintre secțiunile arheologice trasate în anul 2011 a fost cercetată prin metoda profilării electrice. Pentru aceasta a fost utilizat un electrometru și un cadru de măsură conectat în configurație *twin-electrodes*, cu distanța între electrozii de măsură de 0.75 m. Densitatea de măsură a fost de 2 valori / m. Distanța între traseele de măsură a fost de 1 m. Suprafața totală măsurată prin profilare electrică laterală a fost de 334 m², rezultatele fiind prezentate în harta electrică din Fig. 4.

Tot în zona curtinei de nord-est au fost executate 5 profile de tomografie de rezistivitate electrică, perpendiculare pe zidul de incintă. S-a urmărit detectarea cu precizie a poziției și adâncimii elementelor de fortificație, precum și identificarea relației

⁴ Ruscu 1998; Opreanu 1999–2000; Ruscu 2000; Nemeti – Dana 2001; Hügel 2003; Ruscu 2003; Opreanu 2004.

⁵ Hügel 2003; Isac 2006–2007.

⁶ Gudea 1997a, 59–60.

⁷ Gudea 1997b, 45–47.

⁸ Isac 2003, 148.

⁹ Gudea 1997, 41–43.

¹⁰ Gudea 1997a, 58–59.

¹¹ Franzen *et alii* 2007, 171; Marcu 2009, 109.

¹² Gudea 1997b, 45.

¹³ Opreanu 1998, 79–81; Bennett 2006, 288, Fig. 6.

¹⁴ Matei 2012.

¹⁵ Gudea 1983, 124–125; fig. 2, fig. 4.

¹⁶ Primele cercetări geofizice în castrul mare de pe dealul Pomăt au fost realizate în cadrul unui proiect comun româno-maghiar (Universitatea ELTE Budapesta) desfășurat între 2010–2011. Rezultatele detaliate ale acestei investigații vor fi publicate în revista *Ephemeris Napocensis* din 2013.

¹⁷ Vor fi prezentate aici doar principalele rezultate și opțiuni de interpretare ale investigațiilor magnetometrice realizate în 2011, precum și a celor electrometrice realizate în 2012. Raportul complet al acestor studii geofizice va fi publicat în revista *Ephemeris Napocensis* din 2013.

acestora față de clădirile din interior, respectiv din exterior. Profilele au fost notate de la P0 la P4. P1 are lungimea desfășurată de 29 m (30 de electrozi distanțați prin interval de 1 m). Celelalte profile au lungimea desfășurată de 35 m (36 electrozi distanțați prin interval de 1 m). Configurația de electrozi folosită a fost *dipole-dipole*. Elevația fiecărui electrod a fost măsurată individual și setul de date de elevație a fost folosit pentru corecția topografică a profilelor tomografice (Fig. 5). Prin prelucrarea tuturor datelor electrice măsurate de-a lungul celor cinci profile tomografice a fost posibilă calcularea unui model global, tridimensional, de distribuție a rezistivității în subsolul cercetat (Fig. 6). Anomaliile electrice cu rezistivitate ridicată sunt caracteristice structurilor și aglomerărilor de piatră. Pot fi, în acest fel, cu ușurință recunoscute zidurile clădirii B6 (Fig. 6/3–4) și al incintei (Fig. 6/2). Tot prin anomalii electrice cu rezistivitate ridicată pot fi recunoscute forma și amplasamentului șanțului de apărare (probabil dublu – Fig. 6/1) umplut, succesiv, cu piatră provenită din zidul de incintă (în partea inferioară) și cu depozite cu granulație fină (prăfoase) în partea superioară. Anomaliile electrice cu rezistivitate scăzută sunt caracteristice depozitelor neconsolidate cu granulație fină ori zonelor de alterare din partea superioară a rocilor ce constituie fundamentul zonei cercetate.

Încă de la începutul săpăturilor, am făcut o primă constatare, oarecum neașteptată, cu privire la o eroare de circa 7–8 metri în privința poziționării pe planul general a zidurilor descoperite în 1981. În campania anului 2010, am reușit să stabilim poziția primei clădiri din spatele zidului de incintă al castrului (am menținut denumirea veche – clădirea B6). Latura sa nordică se află în realitate pe aceeași linie cu latura din spate a bastioanelor porții *praetoria*. Încă de la început, a rezultat că edificiul avea o lățime de 10 metri. În campaniile 2011 și 2012, au fost dezvelite trei din cele patru colțuri ale construcției, respectiv cele de nord-est, sud-est și sud-vest. În același timp, pe baza rezultatelor investigațiilor magnetometrice a fost cercetat și primul bastion de curtină situat pe latura estică a castrului. Astfel, situația arheologică a devenit mai complexă fiind necesară stabilirea relațiilor planimetrice și stratigrafice dintre toate aceste elemente (sistemul defensiv al castrului, bastionul de curtină și clădirea B6). A fost în acest fel posibilă determinarea formei și dimensiunilor totale ale clădirii B6. Aceasta era o construcție rectangulară de 25 × 10 metri fără vreo compartimentare interioară, amplasată între *porta praetoria* și bastionul de curtină nou descoperit ocupând un spațiu

unde în mod obișnuit în caestre se afla *via sagularis* (Fig. 7). Zidurile aveau grosimea de aproximativ 0,60–0,80 metri fiind realizate în tehnica *opus incertum* din piatră locală; stratigrafia internă sugerează faptul că zidul de nord și de sud nu au fost construite în aceeași etapă stratigrafică. O mențiune specială se referă la tehnica de construcție a colțurilor clădirii. Ambele colțuri, bine păstrate, situate pe latura de est au fost ridicate în aceeași manieră, utilizându-se blocuri mari de gresie de culoare alb-gălbuie, cioplite, având dimensiunile de 0,90 × 0,60 × 0,40 metri (Fig. 8–9). Aceeași tehnică de construcție este cunoscută din prima fază de piatră a clădirii comandamentului (*principia*) datată în timpul lui Hadrian¹⁸.

În interiorul clădirii au fost identificate cinci nivele arheologice (Fig. 10–11). Din punct de vedere cronologic, acestea definesc patru etape principale. În prima etapă cronologică (nivelele 1 și 2) clădirea B6 nu fusese construită încă. Datarea etapei este sugerată de descoperirea în primul nivel a unei fibule de bronz cu corpul puternic profilat și piciorul trapezoidal, încadrabilă în epoca lui Traian și prima parte a domniei lui Hadrian¹⁹. În cea de-a doua etapă (nivelul 3) a fost ridicat edificiul supus analizei. În interiorul acestuia, deasupra unei amenajări neregulate și nefinisată de mortar și cărămizi (nivelul de călcare al clădirii), exista o depunere de pământ negru cu grosimea de până la 0,18 metri foarte bogată în material arheologic și resturi menajere, reprezentând etapa de funcționare a clădirii B6. Dintre obiectele cu relevanță cronologică descoperite în nivelul al treilea, merită menționate o fibulă de bronz cu genunchi și cu resortul în cutie databilă în ultimele decenii ale secolului II și începutul secolului III p. Chr.²⁰ și un fragment de cupă *terra sigillata* lisă de tip Drag. 40 produsă probabil la Rheinzabern începând cu cea de-a doua jumătate a secolului II p. Chr.²¹. Rezultă că momentul construcției clădirii B6 trebuie plasat cândva în intervalul 140–160 p. Chr.

La un moment dat, corespunzând celei de-a treia etape cronologice (nivelul 4), clădirea B6 nu a mai fost funcțională. Această concluzie rezultă din constatarea că unele dintre ziduri s-au dărâmat acoperind cel de-al treilea nivel. Cel puțin în cazul zidului estic, dărâmătura rezultată din prăbușirea sa nu a fost îndepărtată în epoca romană.

¹⁸ Gudea *et alii* 1983, 169–170; 177–178; Gudea 1997, 24–25.

¹⁹ Cociș 2004, 58 tipul 8a11b1.

²⁰ Cociș 2004, 94–95 tipul 19a6a1.

²¹ Piesa a fost determinată de Dr. Viorica Rusu-Bolindeț căreia îi mulțumim și pe această cale.

Momentul de față este corespunzător etapei de locuire romană ulterioară scoaterii din uz a clădirii B6. În urma utilizării nivelului al patrulea a rezultat o depunere consistentă alcătuită din pământ brun-roșcat, bogată în material arheologic. Singura structură constructivă identificată este reprezentată de o platformă aproximativ rectangulară de mortar ($2,5 \times 1,5 \times 0,10$ metri). Cronologia nivelului este asigurată de patru fibule: o fibulă cu genunchi databilă în perioada 106–175 p. Chr.²², o fibulă cu corpul în formă de trompetă din fier databilă în intervalul 150–200 p. Chr.²³, o fibulă cu corpul în formă de trompetă lucrată din bronz încadrabilă între 140–200 p. Chr.²⁴ și o fibulă de tip „sarmatic” databilă în intervalul 180–250 p. Chr.²⁵ precum și cinci fragmente de *terra sigillata*²⁶: un fragment al unui bol de tip Drag. 37 produs la Rheinzabern în stilul meșterului CERIALIS II databil în intervalul 160/170–220/230 p. Chr., fragment al unui bol de tip Drag. 37R produs în atelierele Galliei Centrale sau Estice datat pe parcursul secolului al II-lea p. Chr., fragment al unui bol de tip Drag. 37 produs în Gallia Centrală, în atelierul lui CINNAMVS de la Lezoux în intervalul 140–160+ p. Chr., fragment al unui bol de tip Drag. 37 produs în Gallia Centrală, în atelierul lui CINNAMVS de la Lezoux în intervalul 140–160+ p. Chr. și un fragment al unui bol de tip Drag. 37 cu ștampilă intradecorativă de mari dimensiuni [CINNA]MI OF datat în intervalul 160–180 p. Chr.

Cea de-a patra etapă (nivelul 5), constă într-o depunere de pământ negru-cenușiu, afânat, având în componență pietre de mărime mică și medie, pigmenți de mortar și fragmente de țiglă care sigilează integral fostele ziduri și dărâmătura clădirii B6, o situație care asigură un *terminus ante quem* pentru funcționarea acesteia. În partea inferioară a nivelului, au fost găsite o fibulă cu corpul în formă de trompetă încadrabilă intervalului 140–200 p. Chr.²⁷, două fragmente de *terra sigillata*: un fragment de cupă de tip Dech. 72 produs la Rheinzabern începând cu a doua jumătate a secolului II p. Chr., un fragment aparținând unui bol de tip Drag. 37 produs la Rheinzabern începând cu cea de-a doua jumătate a secolului al II-lea p. Chr.²⁸

și două monede. Prima este un denar suberat de la Iulia Domna din anii 196–211 p. Chr.²⁹, iar cea de-a doua tot un denar suberat de la Iulia Mamaea datând din anii 222–235 p. Chr.³⁰. Moneda de la Iulia Domna constituie și ea un indiciu pentru faptul că edificiul nu a mai funcționat după această perioadă. Combinarea contextelor stratigrafice documentate în timpul săpăturilor cu materialul arheologic a permis restrângerea intervalului de timp destinat fiecărei etape cronologice a zonei.

Concluzia acestei discuții conduce la următoarea secvență cronologică (Fig. 12):

- circa 140–160 p. Chr. = construcția clădirii B6
- circa 160–180/190 p. Chr. = perioada de funcționare a clădirii B6
- circa 180/190 p. Chr. = dărâmarea clădirii B6
- circa 180/190–210/220 p. Chr. = etapă de amenajare și utilizare a castrului post-clădirea B6
- circa 210/220–260/270 p. Chr. = ultima etapă de utilizare a spațiului din zonă

Rezumând cele de mai sus, clădirea B6 a fost ridicată spre mijlocul secolului al II-lea p. Chr. și a funcționat cel mai târziu până în jurul anului 200 p. Chr. Pe tot parcursul secolului al III-lea p. Chr., până la părăsirea provinciei, suprafața fostei clădiri a rămas un spațiu deschis neamenajat din punct de vedere constructiv (Fig. 13).

Una dintre problemele fundamentale ale cercetării acestui edificiu este stabilirea destinației sale. S-a observat încă din momentul identificării acesteia că ea ocupă o poziție nefirească pentru structura internă a unui castru roman. De obicei, intervalul aflat în spatele sistemului defensiv era ocupat de un drum de rond amenajat de jur-împrejurul fortificației (*via sagularis*). Din acest motiv s-a apreciat că ar trebui să avem de-a face cu o structură târzie apărută ca urmare a unor evenimente excepționale. În toate zonele săpate, nici în nivelele timpurii și nici în cele târzii, nu a fost identificat vreun asemenea drum roman. În schimb, din al doilea nivel arheologic pornește un șanț (Fig. 10) cu deschiderea de aproximativ trei metri și o adâncime de circa 1,45 metri. Săpăturile nu au reușit să clarifice extinderea planimetrică a acestuia. În partea inferioară a șanțului se găsea un strat de pământ gras, negru-cenușiu, bogat în material ceramic și resturi osteologice animale cu o grosime de circa 0,60 metri ceea ce denotă o perioadă substanțială de funcționare a acestuia pentru ca ulterior el să fie umplut intenționat cu o dărâmătură ce conținea

²² Cociș 2004, 90 tipul 19a1b1b.

²³ Cociș 2004, 115 tipul 21c2.

²⁴ Cociș 2004, 114 tipul 21b1b.

²⁵ Cociș 2004, 135 tipul 32a2a1.

²⁶ Determinările aparțin Dr. Viorica Rusu-Bolindeț căreia îi mulțumim și pe această cale.

²⁷ Cociș 2004, 113–114; 442 (tabelul 2) tipul 21b1b.

²⁸ Determinările aparțin Dr. Viorica Rusu-Bolindeț căreia îi mulțumim și pe această cale.

²⁹ RIC 4A, 168, nr. 556. Moneda a fost determinată de Dr. Mihai Munteanu căruia îi mulțumim și pe această cale.

³⁰ RIC 4B, 99, nr. 358. Moneda a fost determinată de Dr. Mihai Munteanu căruia îi mulțumim și pe această cale.

pietre mari de carieră, mortar și fragmente de țigle provenind în mod evident de la o construcție ruinată. În privința relației dintre clădirea B6 și sistemul defensiv este semnificativ faptul că aceasta se încadrează între *porta praetoria* și primul bastion de curtină (Fig. 14). Acest lucru ne face să credem că trebuie să fi existat o legătură cronologică între construcția celor două. De altfel, din vechile săpături efectuate în 1943 este cunoscută o inscripție de construcție găsită la *porta principalis sinistra* datată în anul 129 p. Chr. marcând ridicarea porții sau a castrului de către *cohors I Ulpia Brittonum*³¹. O altă inscripție descoperită la *porta praetoria*, a fost întregită cu numele lui Antoninus Pius și datată în 140 sau 140–144 p. Chr.³². Pe această bază, E. Tóth a propus existența unei prime faze parțial de piatră în vremea lui Hadrian bazându-se pe inscripția din 129 p. Chr., pentru ca ulterior, în vremea lui Antoninus Pius (140–144 p. Chr.) întreg castrul să fie ridicat în piatră³³.

Pe lângă indiciile arheologice constatate în vechile săpături, existența unei faze de piatră anterioară epocii lui Caracalla este evidentă prin descoperirea în interiorul porții *principalis sinistra* a două inscripții de construcție, prima (cea fragmentară) din anul 129 p. Chr. pomenită mai sus și o a doua întreagă din anul 213 p. Chr.³⁴. În concluzie, clădirea B6 aparține orizontului cronologic al primei faze de piatră a castrului de la Porolissum încadrabilă în perioada dintre cea de-a doua parte a domniei lui Hadrian și Antoninus Pius. În anul 213 p. Chr. castrul de la Porolissum a fost doar refăcut cum rezultă din inscripțiile din apropierea porților.

Indicatorul esențial pentru determinarea destinației clădirii supuse atenției este materialul recoltat din cel de-al treilea nivel rezultat ca urmare a utilizării complexului arheologic. Depunerea de pământ din nivelul trei conținea numeroase piese de bronz aparținând echipamentului militar, vârfuri de sulită și de săgeți de fier, jetoane și ace de os, precum și numeroase fragmente ceramice și resturi osteologice animale. Cea mai expresivă categorie de material arheologic din acest punct de vedere a constat în descoperirea a circa 90 de proiectile de piatră de formă circulară având în medie diametrul de aproximativ 9 cm³⁵ (Fig. 15). Disponerea acestora în șiruri paralele sugerează existența

unor polițe sau lăzi de lemn în care erau păstrate (Fig. 16). Mașini de luptă care aruncau proiectile de piatră sunt descrise de către Vitruvius care le denumeste *ballistae*³⁶. În pofida menționării acestora de către mai multe surse literare antice, urmele arheologice ale *ballistae*-lor sunt rare³⁷. Inițial, mașinile de luptă făceau parte din dotarea legiunilor fiind utilizate în special la asedii. Ulterior, în special după extinderea dominației romane în nordul Europei și conceperea strategiei defensive bazată pe organizarea *limes*-ului, în provinciile de frontieră mai expuse atacurilor repetate³⁸, ca *Britannia* spre exemplu, trupele auxiliare au fost întărite și cu astfel de mașini de luptă, folosite îndeosebi în scop defensiv³⁹. De obicei, în literatura arheologică se apreciază că mașinile de luptă erau strict apanajul legiunilor, așa cum se poate deduce spre exemplu și din scenele Columnei Traiane⁴⁰. Tot de pe Columna Traiana reiese faptul că în situații de luptă ele erau amplasate și pe zidurile castrelor⁴¹. Pseudo-Hyginus descrie folosirea mașinilor de luptă în situații de apărare menționând că acestea trebuiau să fie amplasate în jurul porților sau la colțurile fortificațiilor⁴². Izvoarele literare sunt în mod fericit confirmate de câteva descoperiri arheologice cum sunt cele de la Hatra, Orșova și Gornea. La Hatra, *ballista* a fost descoperită la baza unui bastion de curtină, fiind datată spre mijlocul secolului al III-lea p. Chr.⁴³. *Ballistae*-le de la Orșova și Gornea deși provin din fortificații romane târzii (secolul IV p. Chr.) au fost identificate în bastioane de colț ale celor două castre confirmând astfel regula amplasării mașinilor de luptă⁴⁴.

În momentele de liniște, când pericolul unor conflicte nu era iminent, mașinile de luptă (*tormenta*) erau adăpostite în niște depozite numite *ballistaria*. Deși termenul nu este atestat literar la istoricii latini preocupați de viața militară, el apare abreviat sub forma *ballist* și *ballis* în câteva

³¹ Tóth 1978, 7; 17/4a-b.

³² Tóth 1978, 18–19/6.

³³ Tóth 1978, 9.

³⁴ Tóth 1978, 20; Taf. V/8.

³⁵ La Porolissum mai sunt cunoscute 6 proiectile de piatră cu dimensiuni relativ apropiate de cele descoperite recent, considerate de N. Gudea drept „proiectile de praștie?” vezi Gudea 1989, 798; Pl. CCCXIII.

³⁶ Vitruvius, *De architectura* X, xi, 1–4. Ulterior, va apărea și o altă categorie de *ballistae* care trăgeau cu săgeți ilustrate pe Columna lui Traian (Cichorius 1896–1900, Tafeln XXXI, XLVI–XLVIII), cele două coexistând o anumită perioadă de timp (Campbell 1984, 77).

³⁷ Baatz 1978, 1–9; Webster 1998, 242–245.

³⁸ Donaldson 1990, 212; Campbell 1984, 81–82; Baatz 1978.

³⁹ Luttwak 1976, 56 sqq. și 132 sqq; Baatz 1966, 194 sqq.; Petrikovits 1971, 178 sqq. și 197 sqq; Stuart Jones 1912, 221.

⁴⁰ Cichorius 1896–1900, Tafeln XLVI–XLVIII.

⁴¹ Cichorius 1896–1900, Tafeln XXXI.

⁴² Pseudo-Hyginus, *De metatione castrorum* 58. Flavius Josephus, *Bellum Iudaicum* III, 80 menționează la rândul său că asemenea mașini de luptă puteau fi amplasate oriunde pe elementele defensive ale castrelor.

⁴³ Baatz 1978, 3–4.

⁴⁴ Gudea 1977; Gudea 1978; Baatz 1978, 9–17.

inscripții de construcție din castrul auxiliar de la High Rochester din Britannia⁴⁵ ambele datate în prima jumătate a secolului al III-lea p. Chr.; fiind vorba despre două inscripții oficiale, termenul *ballistarium* trebuie să fi fost frecvent utilizat în mediul militar roman. O altă inscripție descoperită în castrul de la Birdoswald⁴⁶ a fost reinterpretată, prescurtarea *bal* fiind întregită *bal(listaria)*⁴⁷. La High Rochester a fost identificată o clădire amplasată în zona centrală a castrului care ulterior a fost pusă în legătură cu inscripțiile și considerată a fi probabil un *ballistarium* unde se depozitau și eventual reparau *ballistae*-le⁴⁸. Dovada că mașinile de luptă erau în dotarea trupelor auxiliare încă din vremea lui Hadrian a fost furnizată de descoperirea unor proiectile în nivelele timpurii ale castrului de la Vindolanda⁴⁹. De altfel, în Dacia, prezența acestora este frecventă în castele auxiliare. Proiectile de piatră au mai fost descoperite și în castele de la Buciumi⁵⁰, Cășeu⁵¹ Feldioara⁵², Înlăceni⁵³, Brețcu⁵⁴, Arutela⁵⁵, Drobeta⁵⁶, Răcari⁵⁷, Mehadia⁵⁸, Vărădia⁵⁹ sau Gherla⁶⁰, iar vârfuri ale unor săgeți de balistă au fost identificate în numeroase caste și așezări⁶¹.

În lumina informațiilor mai sus prezentate, descoperirea celor aproximativ 90 de proiectile de piatră din clădirea B6 devine extrem de relevantă. Ea completează în mod fericit informațiile literare și epigrafice cu privire la utilizarea mașinilor de luptă de către trupele auxiliare încă din secolul al II-lea p. Chr. Putem afirma cu suficientă certitudine că această construcție (B6) a servit, foarte

probabil, ca depozit pentru proiectile, alte arme și echipament militar precum și pentru depozitarea mașinilor de luptă atunci când acestea nu erau folosite, fiind un *ballistarium*. Această ipoteză este cu atât mai credibilă cu cât nu există compartimentări interioare ale clădirii, nici urme ale unor instalații de încălzire sau de foc, ceea ce exclude ideea interpretării ca spațiu de locuit. De altfel, poziționarea acestora imediat în spatele zidului și în apropiere de *porta praetoria* întărește supoziția de mai sus. Chiar dacă în cazul castrului de la Porolissum ar putea fi vorba despre o situație particulară locală, totuși este mult mai probabilă amplasarea unor astfel de construcții în apropierea zidurilor și porților castrului și nu în zona centrală cum se propusese în Britannia. Putem presupune cu suficientă temei că și celelalte clădiri de la Porolissum și din alte caste din zonă având o amplasare asemănătoare în structura internă a castrului, au jucat același rol.

Extremitatea estică a curții de nord-est a fost cercetată în anul 2012 cu ajutorul unui profil electric (ERT – tomografie de rezistivitate electrică) cu lungimea de 36 m. La suprafață, în primii 10 m pe profilul tomografic de rezistivitate, se observă anomalii electrice cu valori mari de rezistivitate, caracteristice pentru ziduri de piatră și pentru dărâmătura asociată. Poziția zidului de incintă este ușor de recunoscut prin anomalia electrică situată, pe profil, în segmentul 17÷19.5 m. Dărâmătura zidului de incintă este identificată pe pantă în segmentul 20÷25 m. La o adâncime mai mare de 2 m, în segmentul 25÷29 m este de presupus existența șanțului de apărare exterior, umplut în partea inferioară cu pietre. În sfârșit, în zona de la 30 m, pe profil, se observă o anomalie electrică cu valori mari de rezistivitate, caracteristică pentru zidul unei clădiri (Fig.17).

Locuirea civilă de la Porolissum a fost identificată în jurul castrului de pe dealul Pomăt. Cele mai intense cercetări s-au făcut în fața laturilor de vest și de nord ale castrului, de-a lungul drumului imperial care lega Dacia romană de lumea barbară. Un *burgus* a fost identificat cu clădirea vămii romane⁶². Tot în această zonă, în ultimii 30 de ani, au fost scoase la lumină mai multe temple și locuințe, o realitate care a generat supoziția că aici s-ar fi aflat primul *vicus* militar⁶³.

Spre sud-vest, la circa 100 metri de colțul vestic al castrului, a fost cercetat amfiteatrul roman. Acesta era cunoscut încă din secolul al XIX-lea pe

⁴⁵ RIB 1280 și RIB 1281.

⁴⁶ RIB 1912.

⁴⁷ Donaldson 1990.

⁴⁸ Donaldson 1990, 211.

⁴⁹ Donaldson 1990, 212.

⁵⁰ Gudea et alii 1972, 64–65; Pl. LXIII.

⁵¹ Gudea 2009, 235, Abb. 10.

⁵² Gudea 2008, 233.

⁵³ Gudea 1979, 199; 268–269, pl. 34–35.

⁵⁴ Gudea 1980, 320–321; pl. 5.1.

⁵⁵ Vlădescu 1983, 188–189.

⁵⁶ Vlădescu 1983, 188–189.

⁵⁷ Bondoc – Gudea 2009, 64; 156.

⁵⁸ Macrea et alii 1993, 114.

⁵⁹ Iaroslavschi-Bozu 2003, 296. Mulțumim și pe această cale colegului Dr. Ovidiu Bozu pentru informațiile furnizate cu multă amabilitate.

⁶⁰ Protase et alii 2008, 112; Pl. LXXXIX.

⁶¹ Castrul de la Gherla (neidentificate ca atare de către autori): Protase et alii 2008, 74; Pl. XVII; Castrul de la Cășeu: Isac 2003, 259, Pl. XXI; Castrul de la Feldioara: Gudea 2008, 54–55; 185–186; Pl. XXXIV; Castrul de la Răcari: Bondoc – Gudea 2009, 67; 241–243; Pl. CXXVI sau castrul de la Slăveni: Tudor et alii 2011, 210–211; Pl. LXXVIII pentru a da doar câteva exemple din Dacia romană și așezarea de la Mătăsaru situată în *barbaricum*: Petculescu 1999, 895; Pl. 1/1–5 spre exemplu.

⁶² Gudea 1996.

⁶³ Tamba 2008.

baza inscripției de construcție ce menționa refacerea sa în piatră în anul 157 p. Chr.⁶⁴. Săpăturile arheologice desfășurate în amfiteatru au scos la lumină și o fază de lemn mai timpurie, probabil din vremea lui Hadrian⁶⁵.

Alte inscripții menționează existența unui oraș roman numit *municipium Septimium Porolissensium*⁶⁶, dar multă vreme localizarea sa exactă a fost doar presupusă. Al. V. Matei a efectuat primele săpături mai ample la est de castru presupunând că ele au identificat *forum*-ul orașului⁶⁷. Ipoteza sa se baza pe o serie de măsurători geofizice al căror principal rezultat a fost concluzia că pe aproximativ patru hectare există o mare concentrare de structuri romane de piatră⁶⁸. În absența unor dovezi convingătoare, ipoteza existenței unui *forum* la Porolissum nu a fost încă demonstrată.

Începând cu anul 2011 s-a impus o nouă strategie de cercetare care a fost implementată de către noul director al sitului arheologic. Mai întâi a fost adunată întreaga informație topografică și astfel au fost cartate toate structurile arheologice cunoscute fiind creat un sistem topografic local. Recent (2012), directorul sitului, a câștigat în cadrul competiției organizată de CNCS-UEFISCDI un proiect de cercetare în parteneriat cu alte instituții de cercetare clujene intitulat "Seeing the Unseen. Landscape archaeology on the northern frontier of the Roman Empire at Porolissum"⁶⁹. În cadrul proiectului, au fost planificate o serie de cercetări geofizice extinse și diversificate pe toată întinderea sitului, accentul fiind pus pe zonele mai puțin cunoscute⁷⁰. Cele mai importante rezultate au fost obținute în sectoarele XZ și AH (Fig. 1; 18–20). Aici, au putut fi identificate clădiri de diverse dimensiuni, cele mai mari (70×40 metri spre exemplu) cu caracter public, dar și numeroase locuințe, precum și un contur dublu foarte interesant care delimitează un grup de construcții. Acest contur dublu a fost suplimentar investigat prin măsurători geofizice realizate prin metoda tomografiei de rezistivitate electrică (Fig. 21). Cele două profile ERT au arătat că cele două anomalii lineare de maxim magnetic, ce par să delimiteze o incintă, corespund totodată unor anomalii de maxim

electric (Fig. 21/1–2). În consecință, această structură este fie un zid dublu, fie un șanț dublu umplut cu pietre.

În sectorul XZ, între amfiteatru și latura de sud a castrului, au fost de asemenea realizate cu câțiva ani în urmă prospecții geofizice la scară redusă⁷¹, dar nu a existat până acum o imagine de ansamblu a sectorului MQ (Fig. 22–24). Densitatea structurilor arheologice semnificative este mai redusă, cele mai notabile fiind grupate de-a lungul drumului imperial. Unele anomalii de formă circulară semnalate de măsurători în special în zona sudică a suprafeței cercetate pot fi interpretate drept cupoare de ars ceramica sau morminte.

În viitor, strategia cercetării arheologice se va concentra pe verificarea diferitelor structuri nou identificate, aflate în puncte cheie, astfel putând fi oferite răspunsuri unor întrebări esențiale pentru istoria așezării de la Porolissum. Unul dintre cele mai importante rezultate obținute în ultimii trei ani de cercetări a fost realizarea pentru prima oară a unui nou plan mai complex și mai precis al sitului. La baza filosofiei de abordare a cercetării va sta o viziune interdisciplinară ce va urmări două direcții principale: concentrarea cercetării științifice asupra problemelor majore pe bază de proiecte bine definite și extinderea parcului arheologic și în zona orașului roman.

BIBLIOGRAFIE

- Baatz 1966,
D. Baatz, Zur Geschützbewaffnung römischer Auxiliarruppen in der frühen und mittleren Kaiserzeit. *Bonner Jahrbücher* 166, (1966), 294–207.
- Baatz 1978,
D. Baatz, Recent Finds of Ancient Artillery. *Britannia* 9, (1978), 1–17.
- Bajusz 2011,
I. Bajusz, *Amfiteatrul de la Porolissum și amfiteatrele din provinciile romane de la Dunărea de Mijloc*, Cluj-Napoca (2011).
- Bennett 2006,
J. Bennett, The cohort equitata fort at Tihău-Cetate, Romania: the results of geophysical survey and other research. *Journal of Roman Archaeology* 19, (2006), 278–299.
- Bondoc – Gudea 2009,
D. Bondoc, N. Gudea, *Castrul roman de la Răcari. Încercare de monografie*, Cluj-Napoca (2009).

⁶⁴ CIL III 836.

⁶⁵ Bajusz 2011, 59–65.

⁶⁶ CIL III 828.

⁶⁷ Matei – De Sena 2005.

⁶⁸ Scurtu 1997; Scurtu 2003; Tirpák et alii 2007.

⁶⁹ Opreanu – Lăzărescu 2012.

⁷⁰ La fel ca și în cazul studiilor geofizice realizate în zona curții de nord-est, rezultatele explorării geofizice a sectoarelor XZ, AH și MQ vor fi în extenso publicate într-un raport tehnic, în revista *Ephemeris Napocensis*.

⁷¹ Lipovics et alii 2008; Petrovski et alii 2008; Lipovics et alii 2009.

- Campbell 1984,
D. B. Campbell, „Ballistaria” in First to Mid-Third Century Britain: A Reappraisal. *Britannia* 15, (1984), 75–84.
- Cichorius 1896–1900,
C. Cichorius, *Die Reliefs der Traianssäule*, Berlin, (1896–1900).
- Cociș 2004,
S. Cociș, *Fibulele din Dacia romană/The Brooches from Roman Dacia*, Cluj-Napoca (2004).
- Döhner et alii 2010,
G. Döhner, M. Fiedler, C. Höpken, Ch. Merzenich, Sz. Pánczel, V. Stürmer, Zs. Vasáros, Forschungen im Kastell von Porolissum. Bericht zur Kampagne 2009. *Marisia* 30, (2010), 115–126.
- Döhner et alii 2011,
G. Döhner, M. Fiedler, C. Höpken, Ch. Merzenich, Sz. Pánczel, V. Stürmer, Zs. Vasáros, Neue Forschungen im Kastell von Porolissum (Dakien, Rumänien). Bericht zur ersten Kampagne 2009. *Kölner und Bonner Archaeologica* 1, (2011), 95–104.
- Donaldson 1990,
G. H. Donaldson, A Reinterpretation of “RIB” 1912 from Birdoswald. *Britannia* 21, (1990), 207–214.
- Franzen et alii 2007,
P. Franzen, Al. V. Matei, F. Marcu, The Roman Fort at Romita. *ActaMN* 41/1, 2004 (2007), 161–177.
- Găzdac – Gudea 2006,
C. Găzdac, N. Gudea, *Coins from Roman Sites and Collections of Roman Coins from Romania (vol. II) – Porolissum*, Cluj-Napoca (2006).
- Gudea 1977,
N. Gudea, Elemente de la piese de artilerie romană târzie descoperite la Gornea și Orșova. Împrejurările descoperirii și descrierea pieselor. *SMMIM* 10, (1977), 47–61.
- Gudea 1978,
N. Gudea, Contribuții la istoria artileriei antice. *Drobeta* 3, (1978), 69–75.
- Gudea 1979,
N. Gudea, Castrul roman de la Inlăceni. *ActaMP* 3, (1979), 149–273.
- Gudea 1980,
N. Gudea, Castrul roman de la Brețcu. Încercare de monografie/Das Römerkastell von Brețcu. Ein Monographie Versuch. *ActaMP* 4, (1980), 255–365.
- Gudea 1983,
N. Gudea, Raport preliminar în legătură cu cercetările arheologice executate la Moigrad (Porolissum) în anii 1980–1982. *ActaMP* 7, (1983), 119–148.
- Gudea 1989,
N. Gudea, Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de Nord a Imperiului Roman. *ActaMP* 13, (1989).
- Gudea 1996,
N. Gudea, *Porolissum. Un complex daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman II. Vama romană. Monografie arheologică*, Cluj-Napoca (1996).
- Gudea 1997,
N. Gudea, *Das Römergrenzkastell von Moigrad-Pomet/Castrul roman de la Moigrad-Pomet*, Zalău (1997).
- Gudea 1997a,
N. Gudea, *Das Römergrenzkastell von Buciumi/Castrul roman de la Buciumi*, Zalău (1997).
- Gudea 1997b,
N. Gudea, *Das Römergrenzkastell von Bologa-Resculum/Castrul roman de la Bologa-Resculum*, Zalău (1997).
- Gudea 2008,
N. Gudea, *Castrul roman de la Feldioara. Încercare de monografie arheologică/Das Römerkastell von Feldioara. Versuch einer archäologischen Monographie*, Cluj-Napoca (2008).
- Gudea 2009,
N. Gudea, Funditores und Balistarii. Eine Fallstudie zur Dacia Porolissensis. (A. W. Busch, H.-J. Schalles), *Waffen in Aktion. Akten der 16. Internationalen Roman Military Equipment Conference (ROMECC), Xanten, 13.–16. Juni 2007*, [Xantener Berichte Band 16], Mainz am Rhein (2009).
- Gudea et alii 1972,
N. Gudea, E. Chirilă, V. Lucăcel, C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi. Contribuții la cercetarea limesului Daciei Porolissensis*, Cluj-Napoca (1972).
- Gudea et alii 1983,
N. Gudea, A. Landes-Gyemant, Propuneri pentru o reconstituire grafică a castrului roman de pe Pomăt (Porolissum). I. Clădirea comandamentului. *ActaMP* 7, (1983), 159–179.
- Hügel 2003,
P. Hügel, *Ultimele decenii ale stăpânirii romane în Dacia (Traianus Decius – Aurelian)*, Cluj-Napoca (2003).
- Iaroslavschi – Bozu 2003,
E. Iaroslavschi, O. Bozu, Raport preliminar privind principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din castrul de pământ de pe Dealul Chilizii (comuna Vărădia, județul Caraș-Severin). *Banatica* 16, I, (2003), 295–300.
- Isac 2003,
D. Isac, *Castrul roman de la SAMVM – Cășeiu/The Roman Auxiliary Fort SAMVM – Cășeiu*, Cluj-Napoca (2003).

- Isac 2006–2007,
D. Isac, Reparații și reconstrucții în castele Daciei romane în a doua jumătate a secolului III p. Chr. (O nouă analiză a fenomenului). *EphNap* 16–17, (2006–2007), 131–163.
- Lipovics *et alii* 2008,
T. Lipovics, L. Lenkey, M. Pethe, M. Herein, J. Ferencz, I. Bajusz, Măsurători arheomagnetice la Porolissum. *ActaMP* 30, (2008), 123–133.
- Lipovics *et alii* 2009,
T. Lipovics, J. Petrovski, I. Kudó, S. Pánczel, A. Dobos, L. Vass, L. Lenkey, I. Bajusz, Domborzati modell alkalmazása egy Porolissumban végzett régészeti célú mágneses mérés feldolgozásában és értelmezésében. *Archeometriai Műhely* 2, (2009), 31–41.
- Luttwak 1976,
E. N. Luttwak, *The Grand Strategy of the Roman Empire from the First Century A.D. to the Third*, Baltimore-London (1976).
- Macrea *et alii* 1993,
M. Macrea, N. Gudea, I. Moțu, *Praetorium. Castrul și așezarea romană de la Mehadia*, București (1993).
- Marcu 2009,
F. Marcu, *Organizarea internă a castrului din Dacia*, Cluj-Napoca (2009).
- Matei 2012,
D. Matei, Die dakischen Lager während der Soldatenkaiserzeit. I. Fragen der Innenarchitektur. *StudiaUBB* 57/1, (2012), 52–89.
- Matei – De Sena 2005,
Al. V. Matei, E. De Sena, Jac, com. Creaca, jud. Sălaj (Porolissum). Punct: Pomet-Forum. *Cronica Cercetărilor Arheologice, Campania* 2004, (2005), 201–202.
- Nemeti – Dana 2001,
S. Nemeti, D. Dana, La Dacie dans les Res Gestae Divi Saporis. *ActaMN* 38/1, (2001), 239–25.
- Opreanu 1998,
C. H. Opreanu, Tihău. *Cronica Cercetărilor Arheologice, Campania* 1997, București, (1998), 79–81.
- Opreanu 1999–2000,
C. H. Opreanu, Raetia, Pannonia și Dacia în vremea lui Gallienus. *AnB* (S.N.) 7–8, (1999–2000), 393–406.
- Opreanu 2004,
C. H. Opreanu, Dacia, Pannonia and Raetia in the time of Gallienus: A comparative approach. (X. Deru, R. Brulet), *Actes du XIVème Congrès UISPP, Université de Liège, Belgique*, [BAR International Series 1312], Oxford (2004), 13–18.
- Opreanu – Lăzărescu 2012
C. H. Opreanu, V.-A. Lăzărescu, Seeing the Unseen. Landscape archaeology on the northern frontier of the Roman Empire at Porolissum. *EphNap* 22, (2012), 356–366.
- Petculescu 1999,
L. Petculescu, Roman military equipment in Barbaricum in the proximity of the Dacia Limes. (N. Gudea), *Roman Frontier Studies. Proceedings of the 17th International Congress of Roman Frontier Studies*, Zaláu (1999), 895–905.
- Petrikovits 1971,
H. von Petrikovits, Fortifications in the North-Western Roman Empire from the Third to the Fifth Centuries A.D. *The Journal of Roman Studies* 61, (1971), 178–218.
- Petrovski *et alii* 2008,
J. Petrovski, T. Lipovics, L. Lenkey, M. Pethe, E. Ferencz, T. Herein, Régészeti kutatás céljából végzett mágneses mérések Porolissumon. *Magyar Geofizika* 49, 2, (2008), 88–95.
- Protase *et alii* 2008,
D. Protase, N. Gudea, R. Ardevan, *Din istoria militară a Daciei romane. Castrul roman de interior de la Gherla / Aus der Militärgeschichte des Römischen Dakien. Das Römische Binnenkastell von Gherla*, Timișoara (2008).
- Ruscu 1998,
D. Ruscu, L'abandon de la Dacie romaine dans les sources littéraires (I). *ActaMN* 35/1, (1998), 233–254.
- Ruscu 2000,
D. Ruscu, L'abandon de la Dacie romaine dans les sources littéraires (II). *ActaMN* 37/1, (2000), 265–275.
- Ruscu 2003,
D. Ruscu, *Provincia Dacia în istoriografia antică*, Cluj-Napoca (2003).
- Scurtu 1997,
E.-F. Scurtu, „Radiografia” geofizică a unei părți a orașului roman Porolissum. *SCIVA* 48, 4, (1997), 361–372.
- Scurtu 2003,
E.-F. Scurtu, Raport preliminar în legătură cu cercetările arheologice de la Porolissum: cercetări geofizice. *ActaMP* 25, (2003), 257–259.
- Stuart Jones 1912,
H. Stuart Jones, *Companion to Roman History*, Oxford (1912).
- Tamba 2008,
D. G. Tamba, *Porolissum. Așezarea civilă (vicus militaris) a castrului mare*, Cluj-Napoca (2008).

- Tirpák *et alii* 2007,
J. Tirpák, J. Rajtar, Al. V. Matei, F. Scurtu, V. Varsik,
Geophysical Prospecting in Porolissum, Romania. *StZ* 41,
(2007), 67–68.
- Tóth 1978,
E. Tóth, *Porolissum. Das Castellum in Moigrad. Ausgrä-
bungen von A. Radnóti, 1943*, Budapest (1978).
- Tudor *et alii* 2011,
D. Tudor, Gh. Popilian, D. Bondoc, N. Gudea, *Castrul
roman de la Slăveni, Cluj-Napoca* (2011).
- Vlădescu 1983,
C. M. Vlădescu, *Armata romană în Dacia Inferior*,
București (1983).
- Webster 1998,
G. Webster, *The Roman Imperial Army of the First and
Second Centuries A.D.*, Norman (1998).

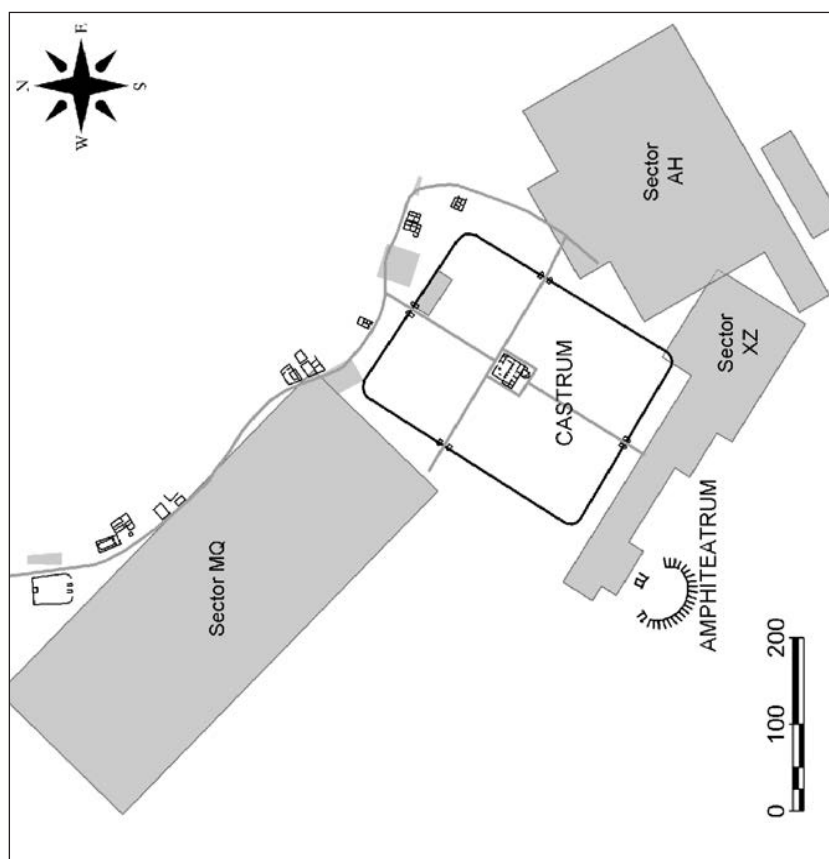

Fig. 1. Planul general al oraşului şi al castrului roman situate pe dealul Pomăt. / General plan of the Roman town and fort situated on the Pomăt Hill.

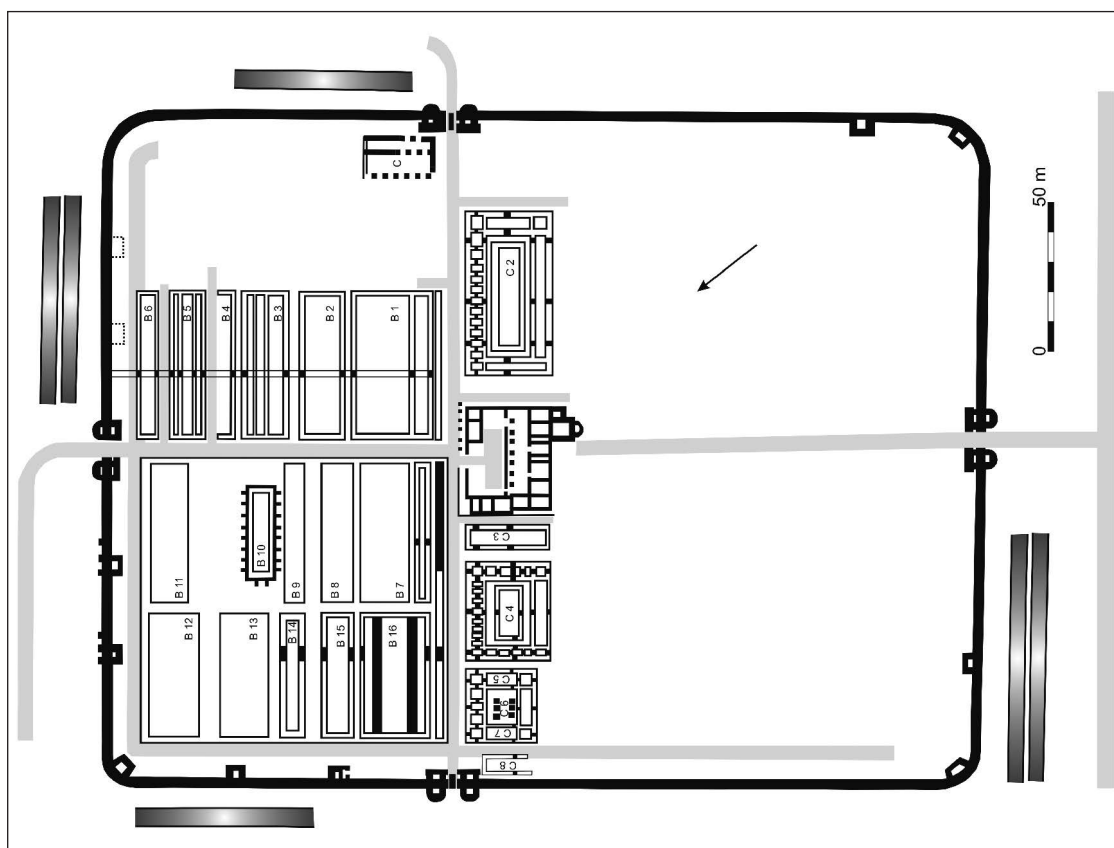

Fig. 2. Planul general al castrului situat pe dealul Pomăt (după Găzdac – Gudea 2006, Map 6). / General plan of the Roman fort situated on the Pomăt Hill (after Găzdac-Gudea 2006, Map 6).

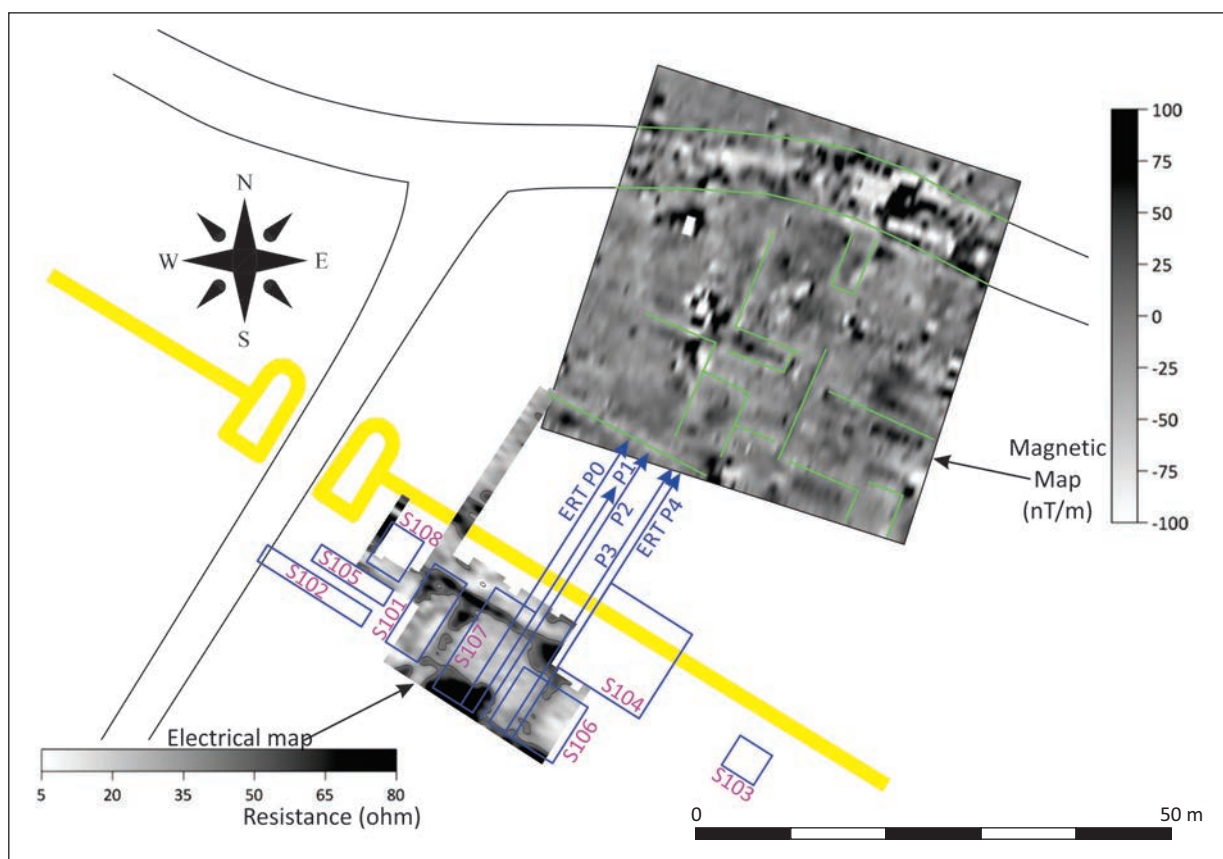

Fig. 3. Planul cercetărilor geofizice din zona curții de nord și a clădirii B6. / Map of the geophysical research of the northern area of the fort and of building B6.

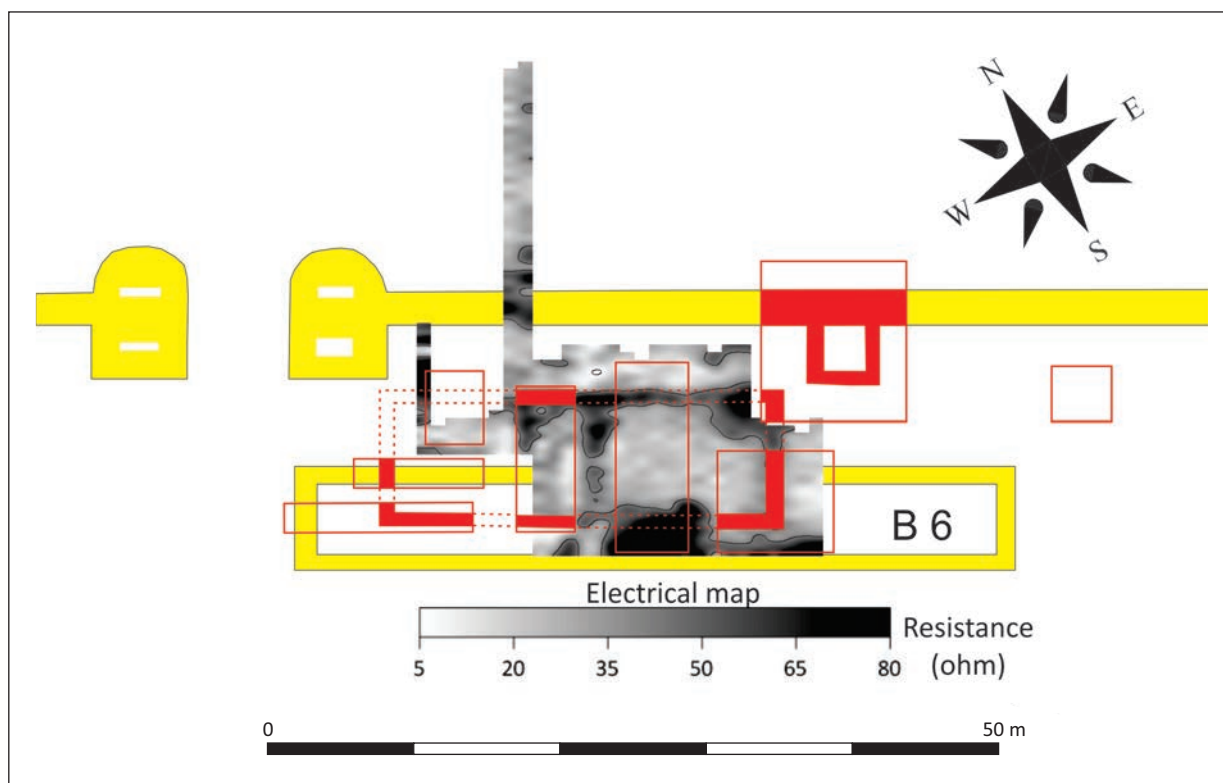

Fig. 4. Rezultatul cercetărilor electrometrice în zona clădirii B6. Harta electrică realizată prin profilare laterală cu ajutorul unui dispozitiv de electrozi în configurație twin. / The results of the electrometric research in the area of structure B6. Electric map based on ERT profiles using a twin electrode configuration.

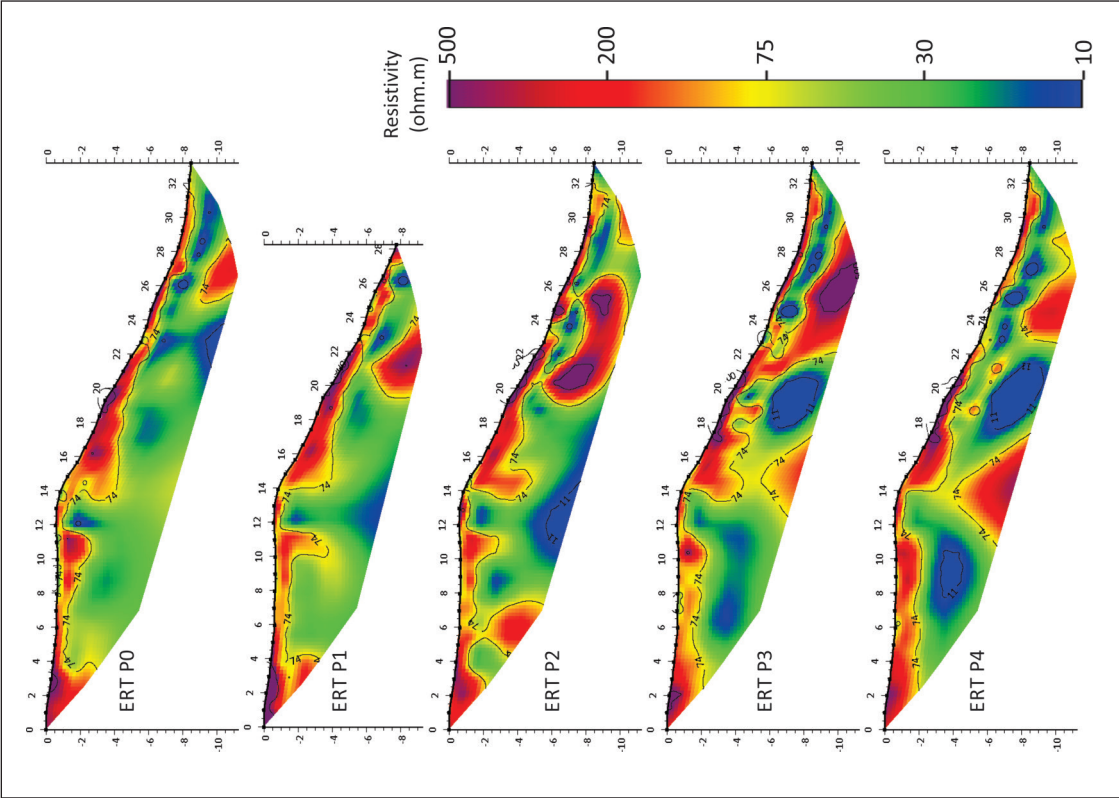

Fig. 5. Rezultatul cercetărilor geofizice în zona clădirii B6. P0÷P4: profile ERT (tomografie de rezistivitate electrică). / The results of the geophysical surveys in the area of structure B6. P0÷P4: ERT profiles (electrical resistivity profiles).

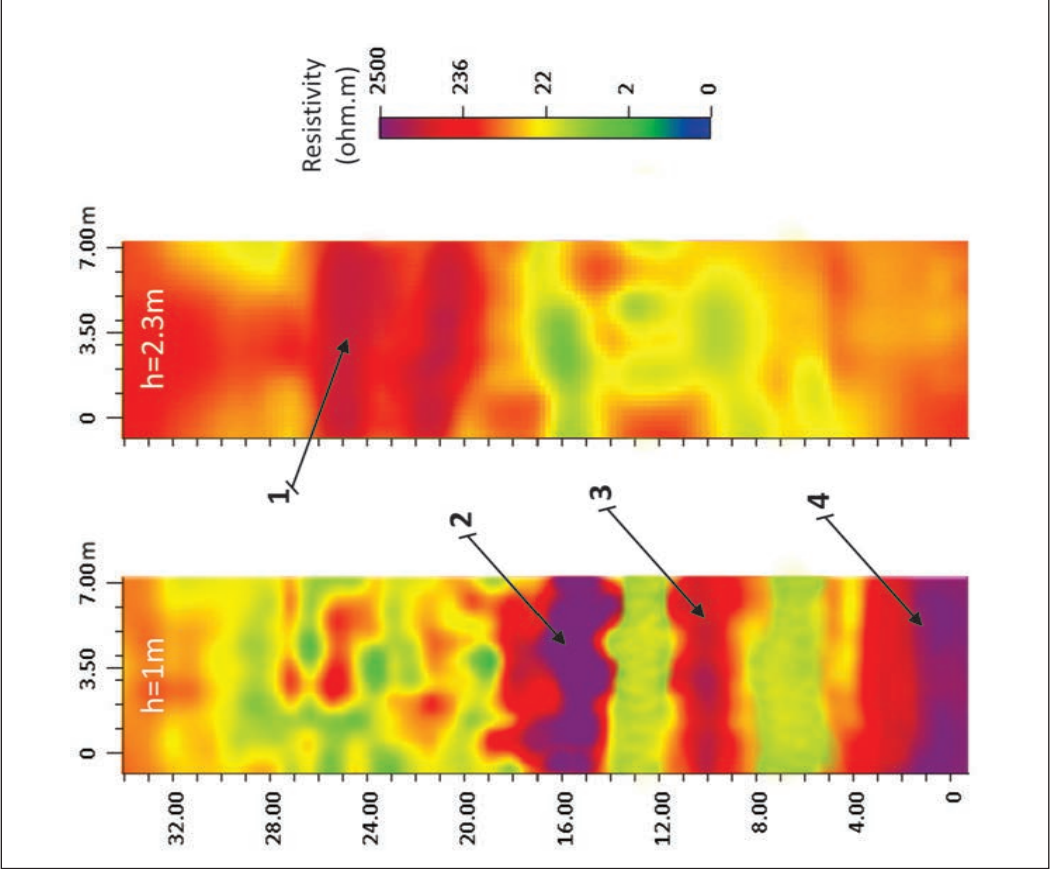

Fig. 6. Rezultatul cercetărilor geofizice în zona clădirii B6. Hărți electrice la adâncimea de 1 m (stânga) și, respectiv, la adâncimea de 2.3 m (dreapta) realizate prin modelarea 3D a datelor de rezistivitate aparentă măsurate pe profilele P0÷P4. / The results of the geophysical surveys in the area of structure B6. Electric maps at the depth of 1 m (left) and at the depth of 2.3 m (right) based on the 3D model of the data provided ERT profiles P0÷P4.

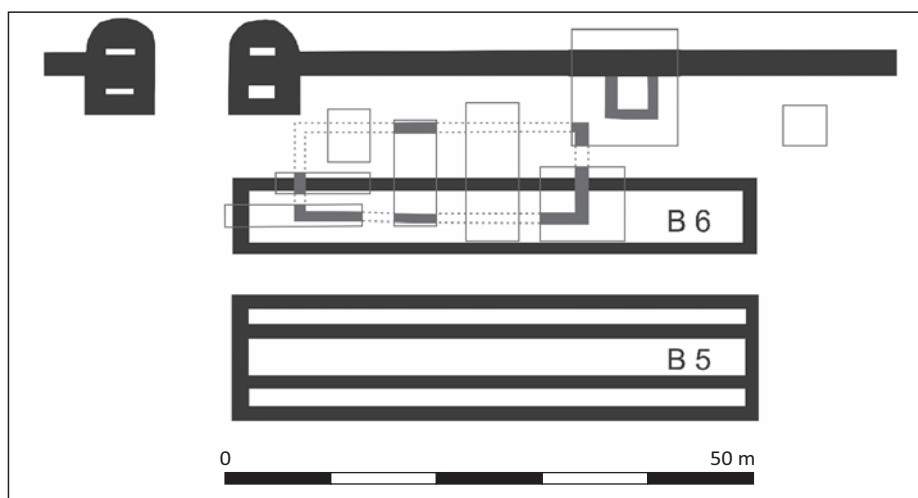

Fig. 7. Detaliu cu noul plan al clădirii B6 și încadrarea sa planimetrică. / *Detailed plan of structure B6 and its new planimetric position.*

Fig. 8. Detalii foto tehnica de construcție colț clădire B6. / *Photographs showing the construction technique of structure B6.*

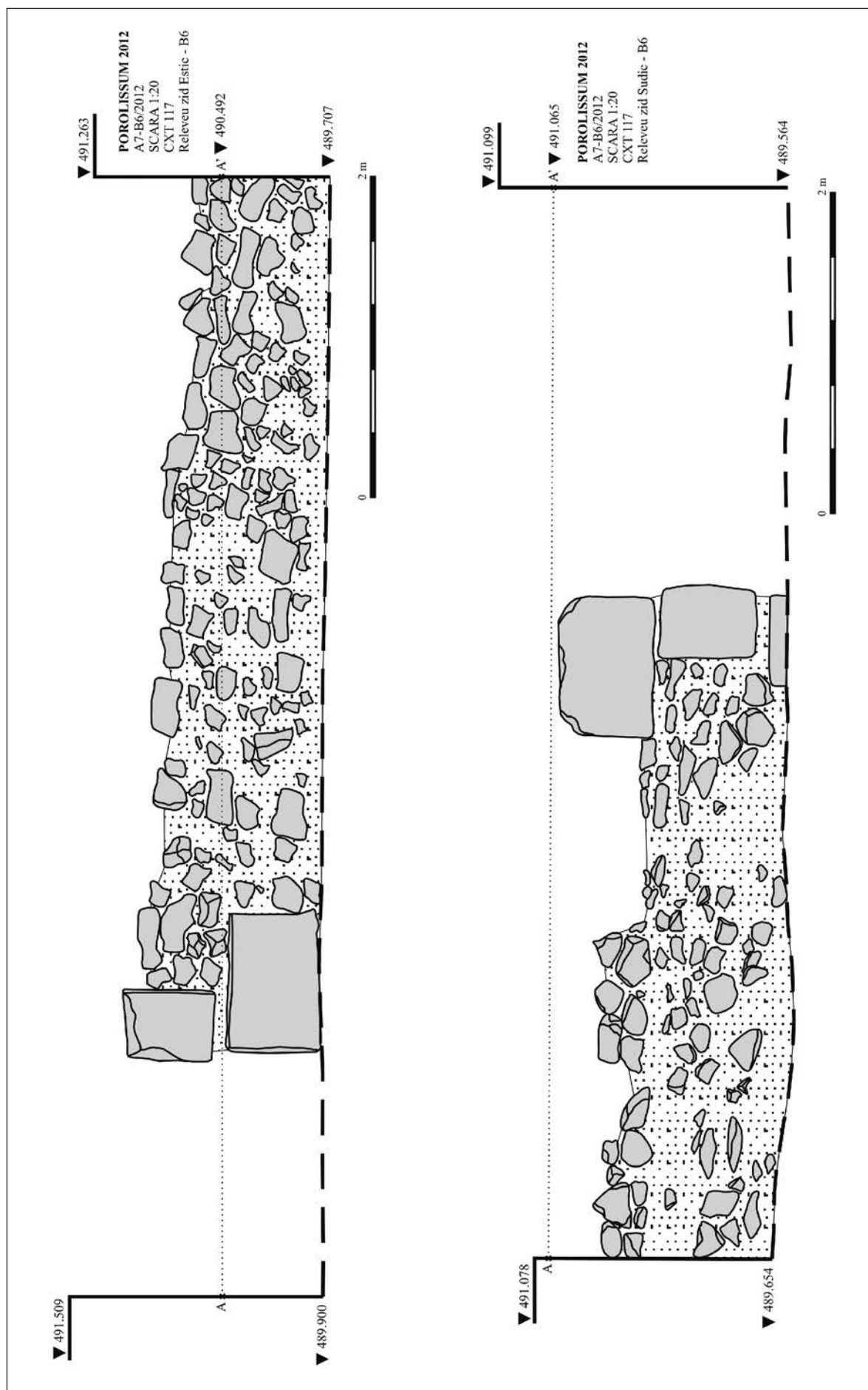

Fig. 9. Relevee ale colțului clădirii B6. / Map of the corner of structure B6.

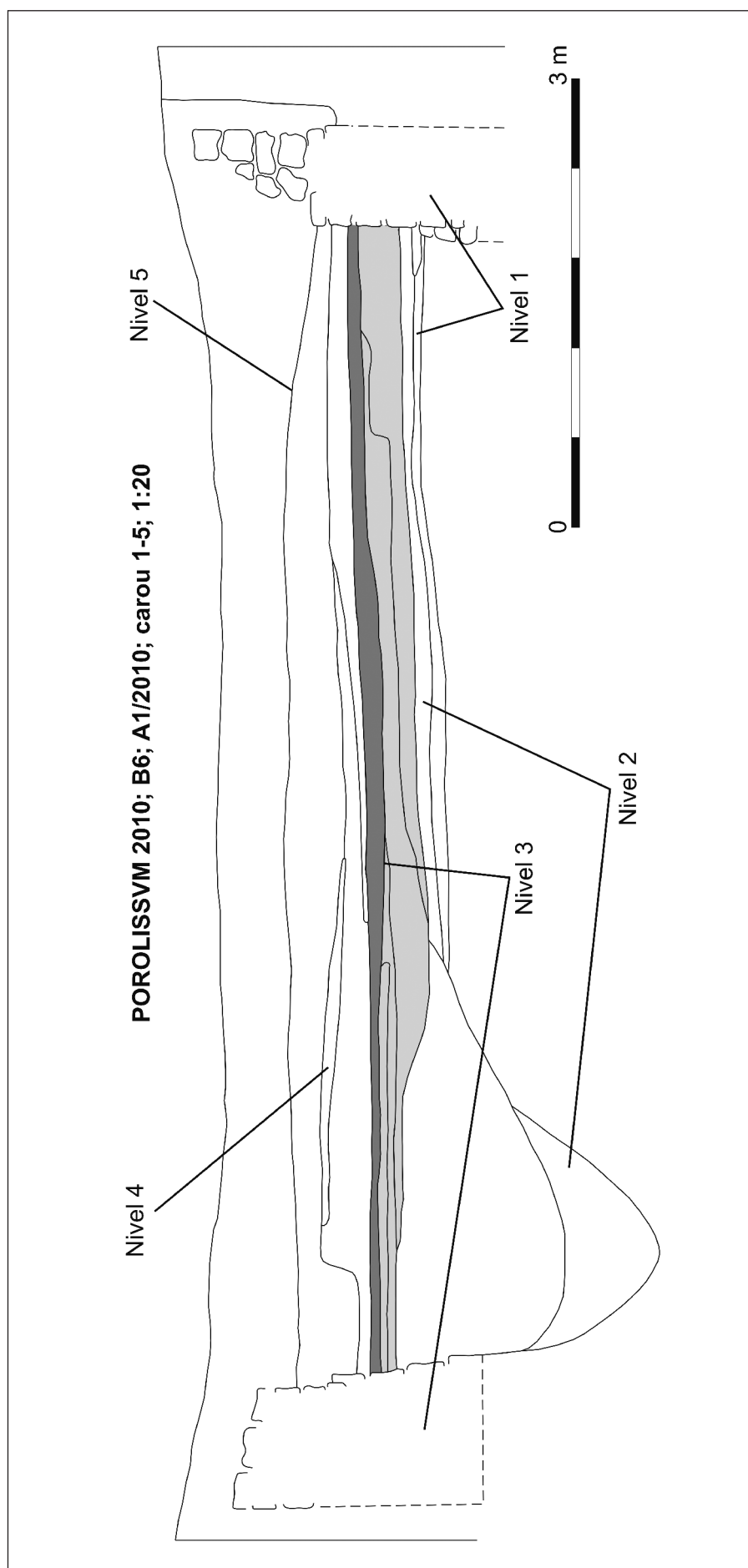

Fig. 10. Profil transversal prin clădirea B6 – suprafața A1-B6/2010. / Transversal profile of structure B6 – area A1-B6/2010.

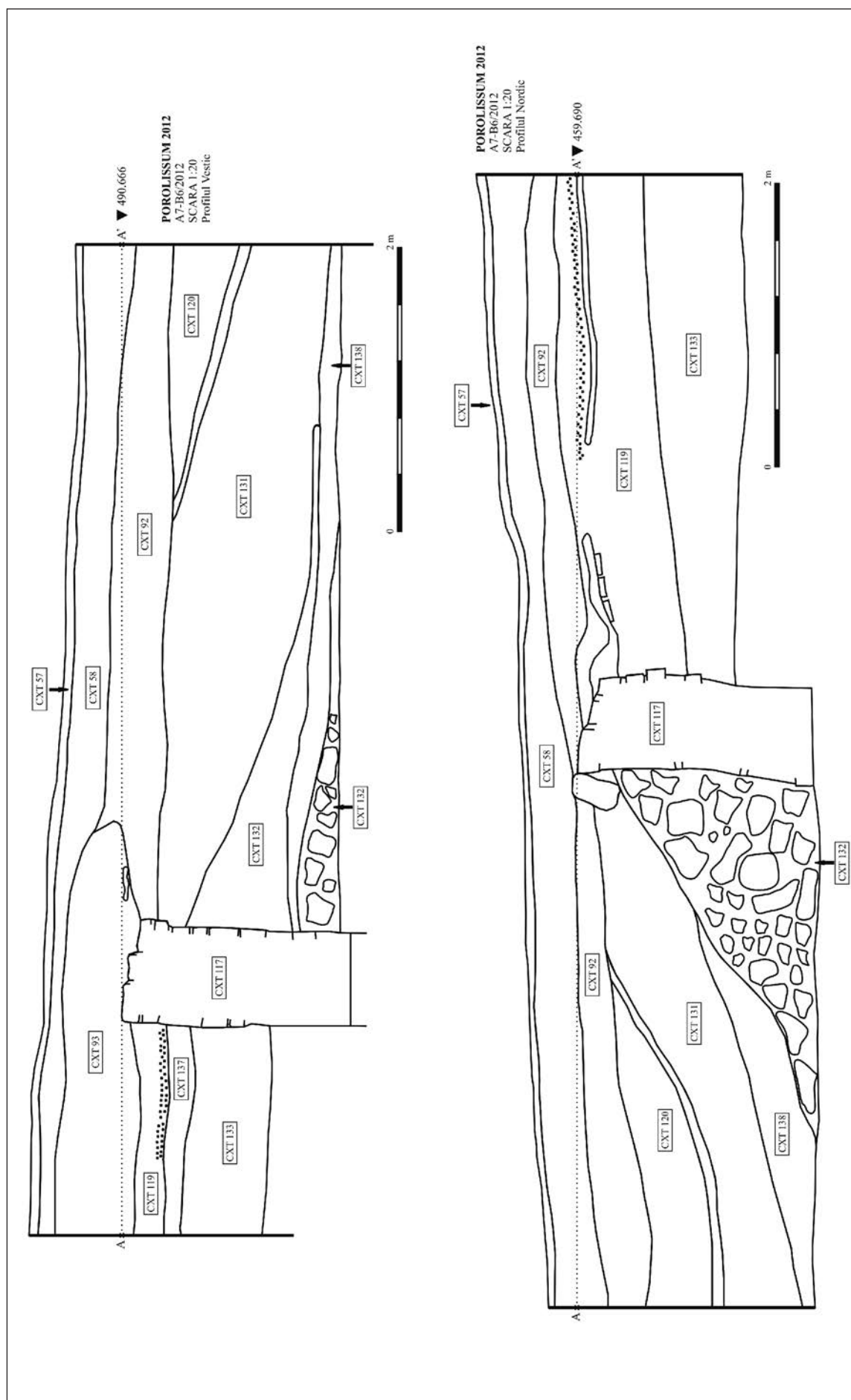

Fig. 11. Profile transversale și longitudinale prin clădirea B6 – suprafața A7-B6/2012. / transversal and longitudinal profiles of structure B6 – area A7-B6/2010.

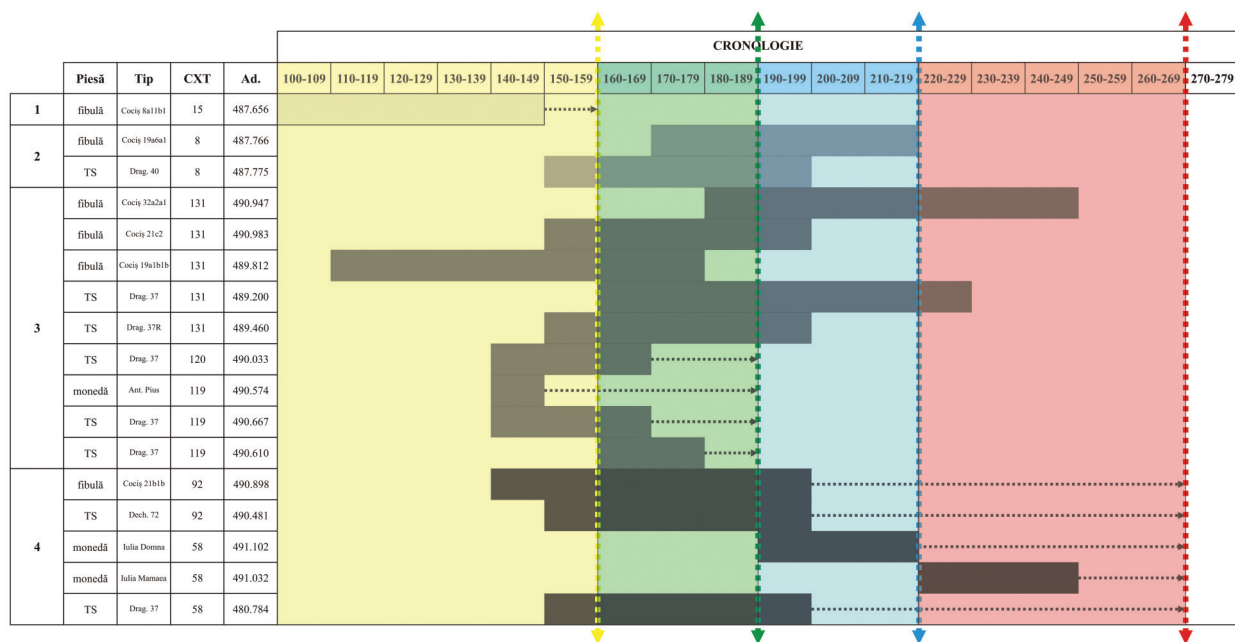

Fig. 12. Tabel cronologic general al cercetărilor recente. / Chronological table of the recent archaeological excavations.

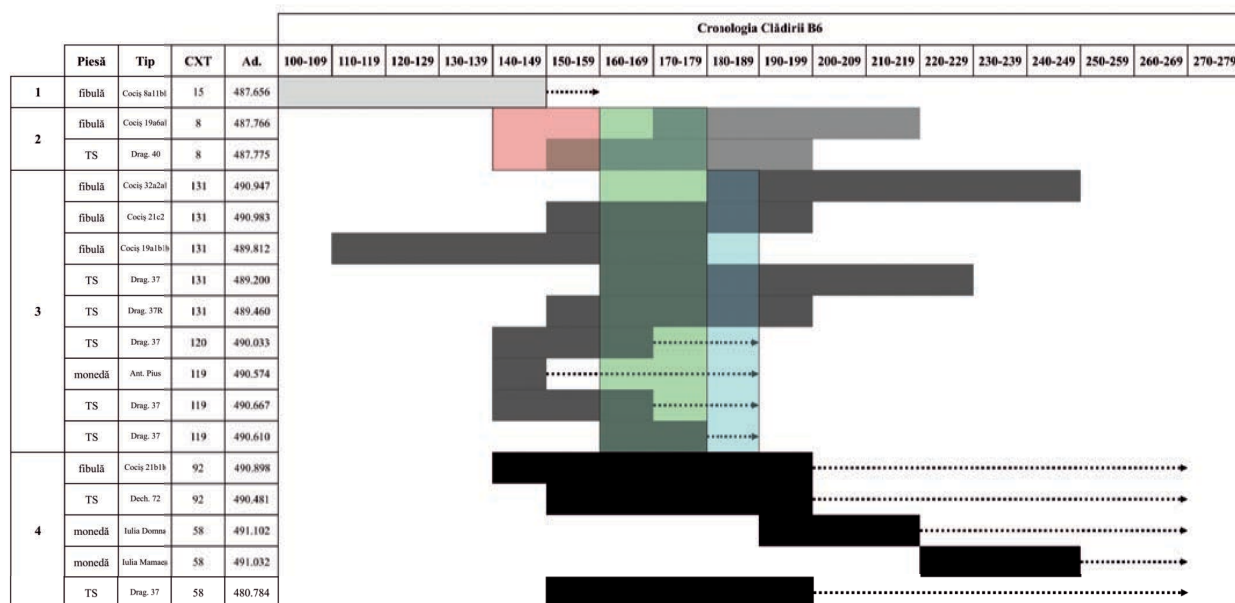

Fig. 13. Etapele de funcționare a clădirii B6. / Main chronological stages of structure B6.

Fig. 14. Bastionul de curtină nou descoperit situat pe latura nord-estică a castrului. / *The newly discovered defence tower situated on the north-eastern side of the fort.*

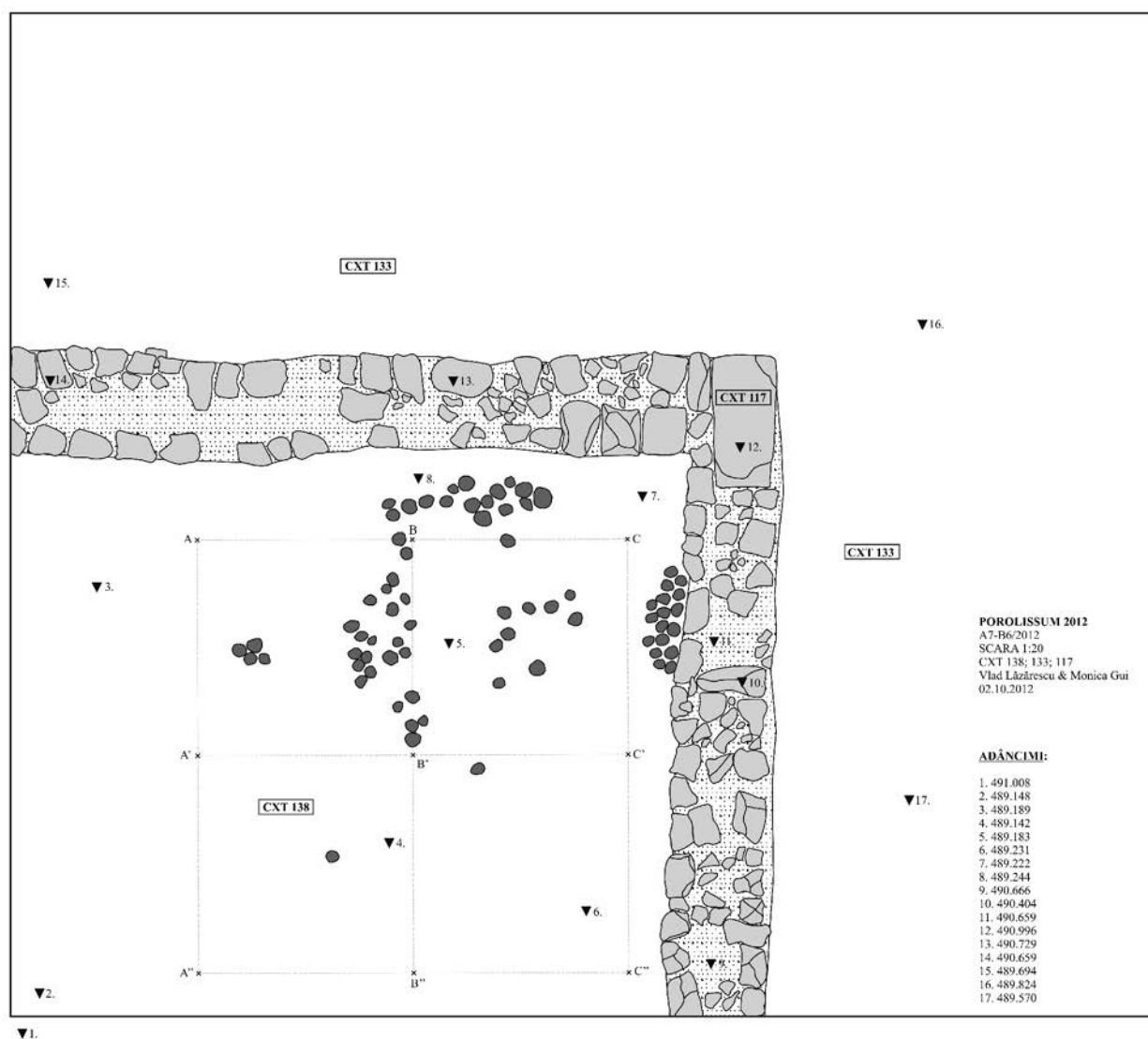

Fig. 15. Distribuția în plan a proiectilelor de piatră. / *Plan illustrating the distribution of the stone projectiles inside structure B6.*

Fig. 16. Detalii ale proiectilelor. / *Details of the stone projectiles.*

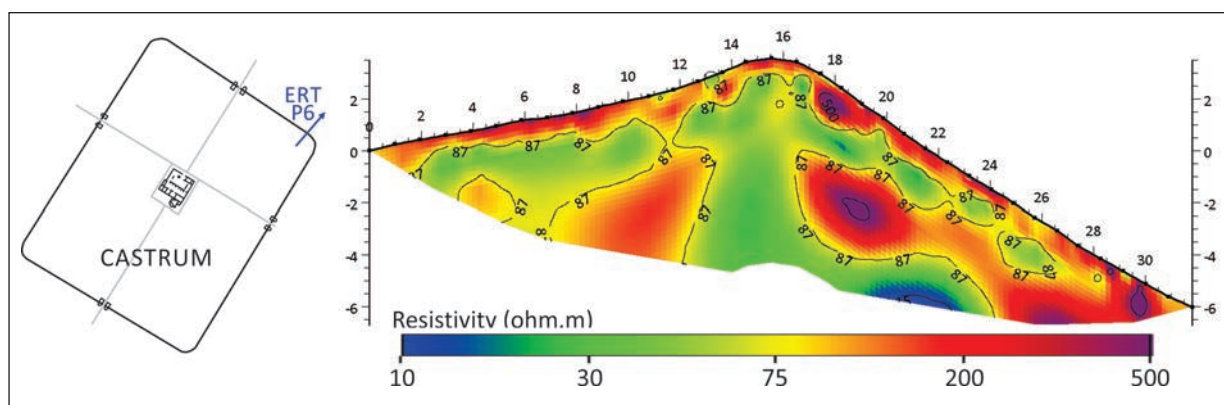

Fig. 17. Rezultatul cercetărilor geofizice în zona bastionului nordic al castrului. P5: Profil ERT (tomografie de rezistivitate electrică). / *The results of the geophysical surveys in the northern area of the fort. P5: ERT profile (electrical resistivity profiles).*

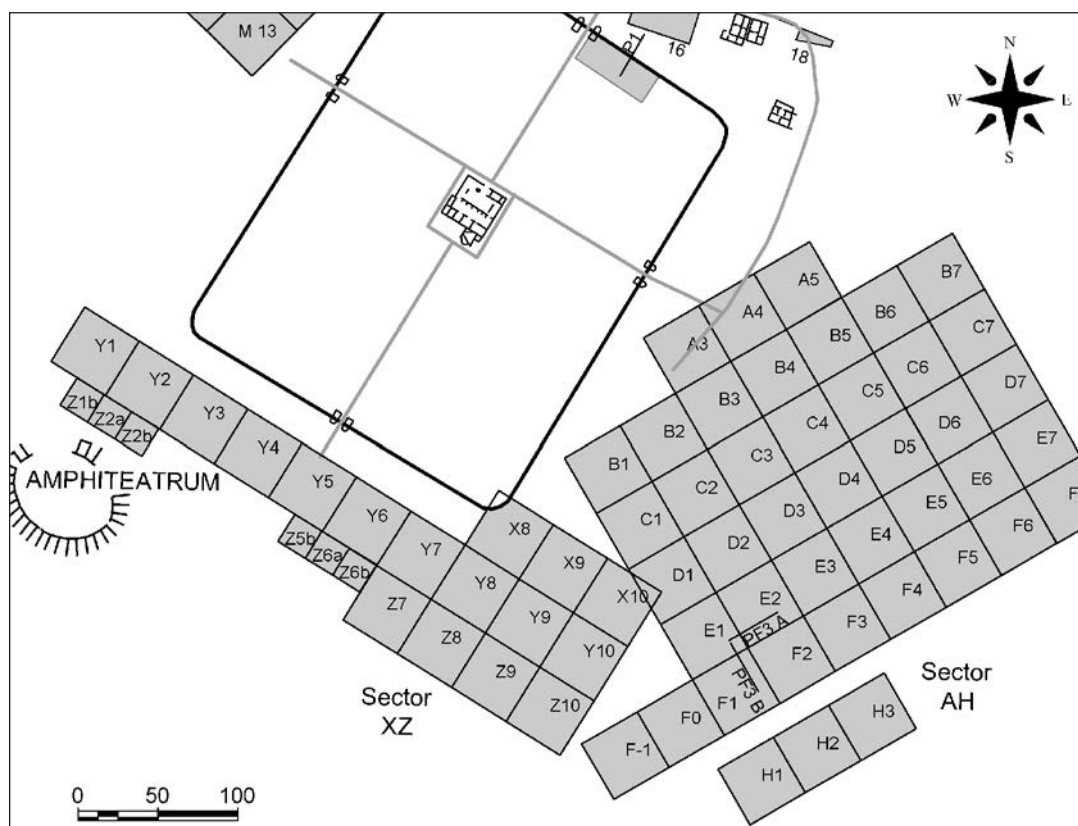

Fig. 18. Rețeaua de măsură pentru investigațiile magnetometrice realizate la sud de castrul roman (sectoarele XZ și AH). Este figurată și poziția profilelor ERT din zona celulelor E1, E2 și F1. / *Topographic system used for the geophysical survey situated south of the fort (sectors XZ and AH). The ERT profiles position is illustrated in the cells E1, E2 and F1.*

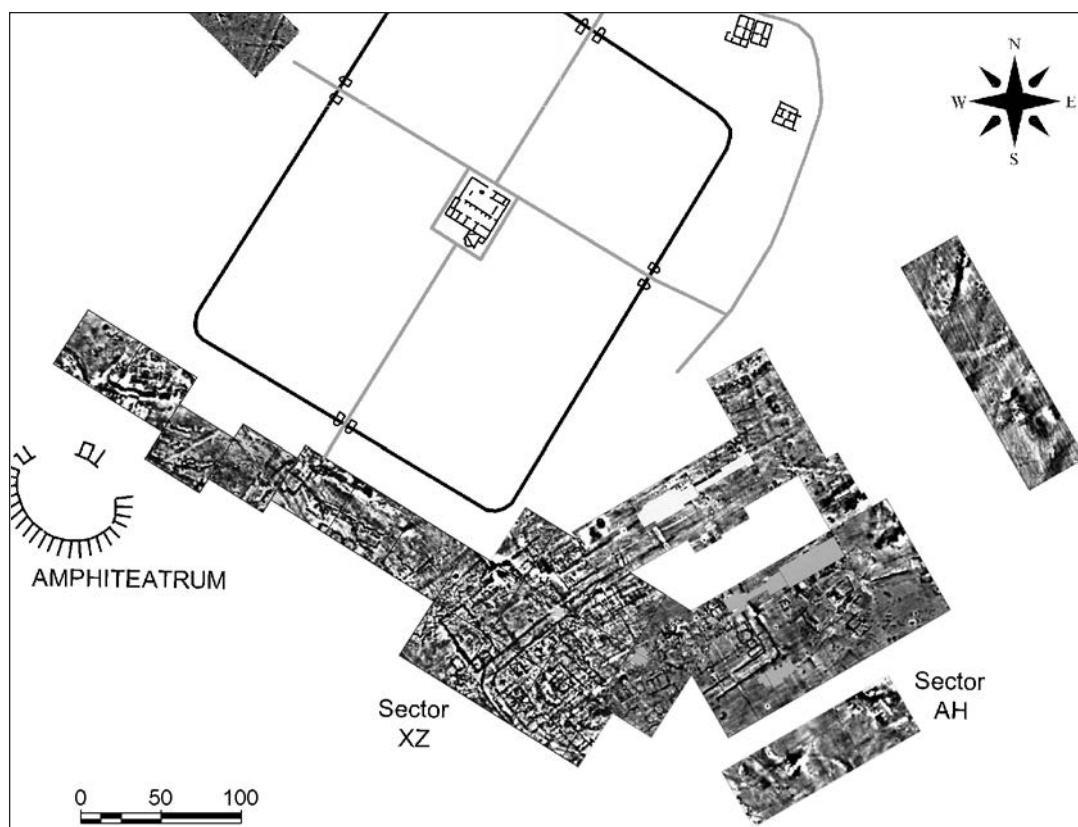

Fig. 19. Rezultatul cercetărilor geofizice la sud de castrul roman (sectoarele XZ și AH). Harta magnetică. / *The results of the geophysical surveys in the area situated south of the fort (sectors XZ and AH). Magnetic map.*

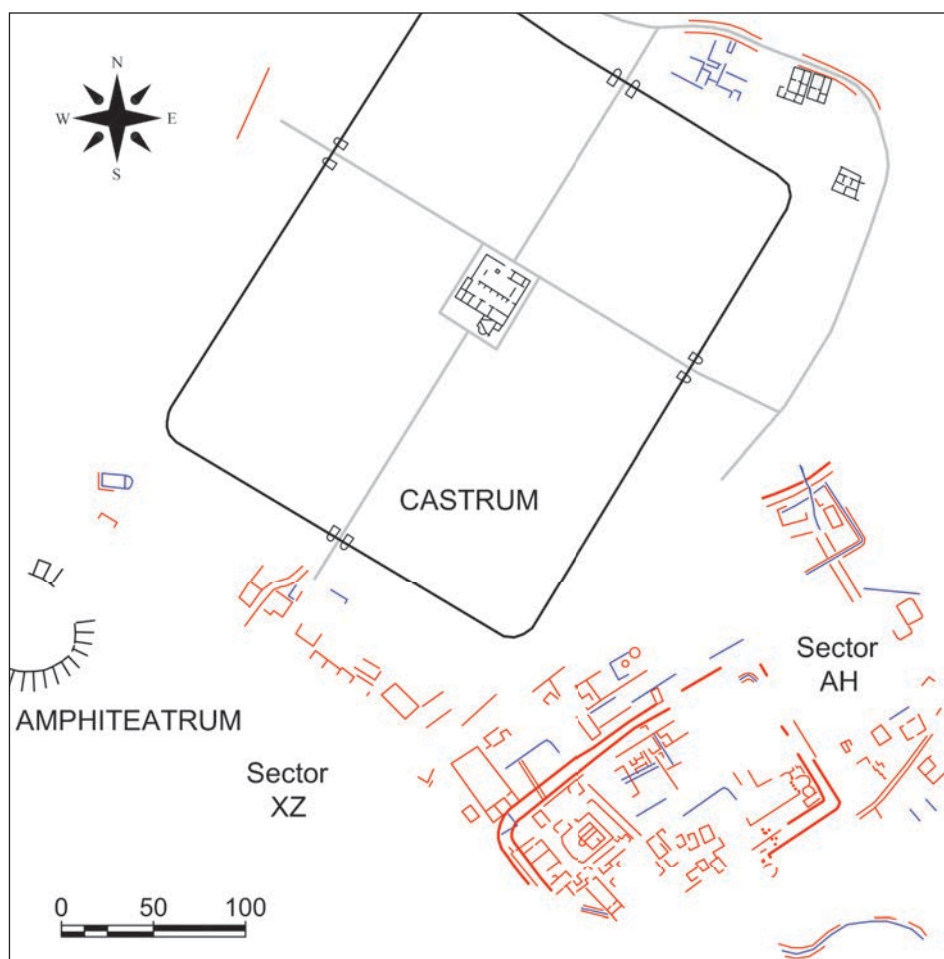

Fig. 20. O posibilă interpretare a datelor magnetometrice din sectoarele XZ și AH. Negru: ziduri vizibile la suprafață; gri: drumuri; roșu: ziduri și structuri identificate prin anomalii magnetice pozitive; albastru: ziduri și structuri identificate prin anomalii magnetice negative. / A possible interpretation of the magnetometric data from the sectors XZ and AH. Black: walls visible also on the surface; grey: roads; red: walls and structures identified using positive magnetic anomalies; blue: walls and structures identified using negative magnetic anomalies.

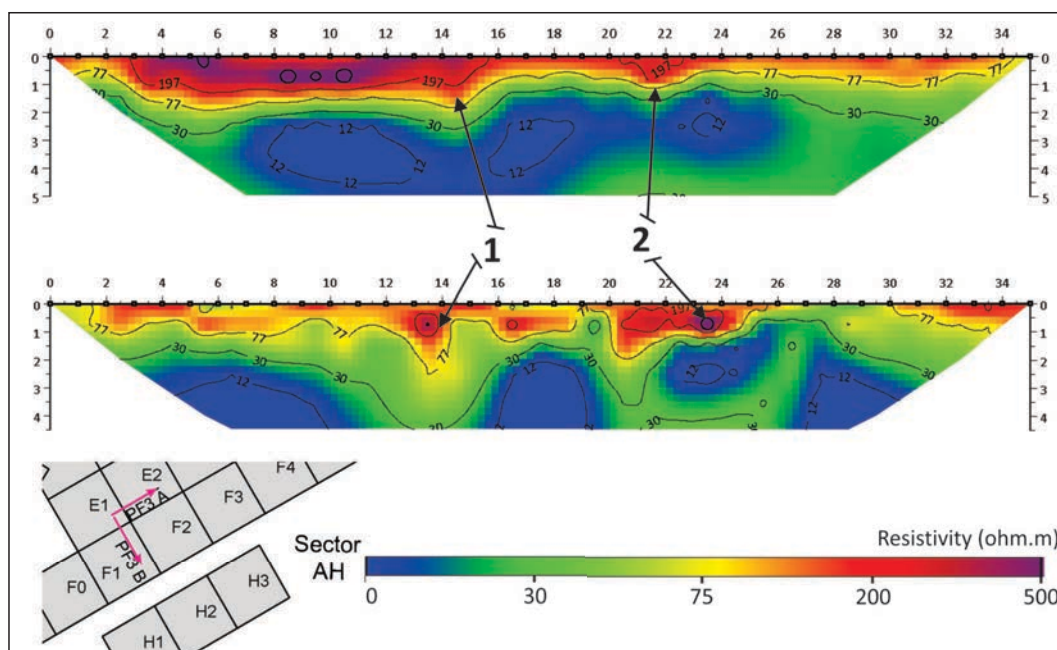

Fig. 21. Rezultatul cercetărilor geofizice în zona celulelor E1, E2 și F1: profile ERT (tomografie de rezistivitate electrică). / The results of the geophysical surveys in the area of the cells E1, E2 and F1: ERT profiles (electrical resistivity profiles).

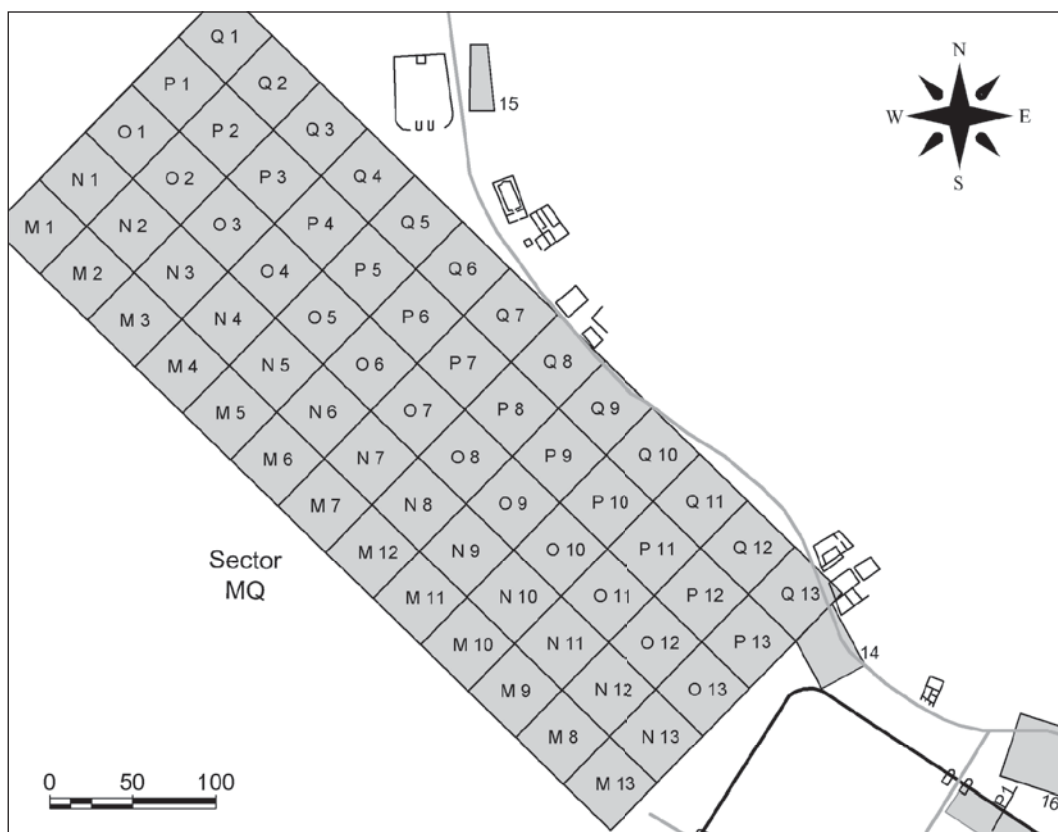

Fig. 22. Rețeaua de măsură pentru investigațiile magnetometrice realizate la nord-vest de castrul roman (sectorul MQ). / *Topographic system used for the geophysical survey situated north-west of the fort (sector MQ).*

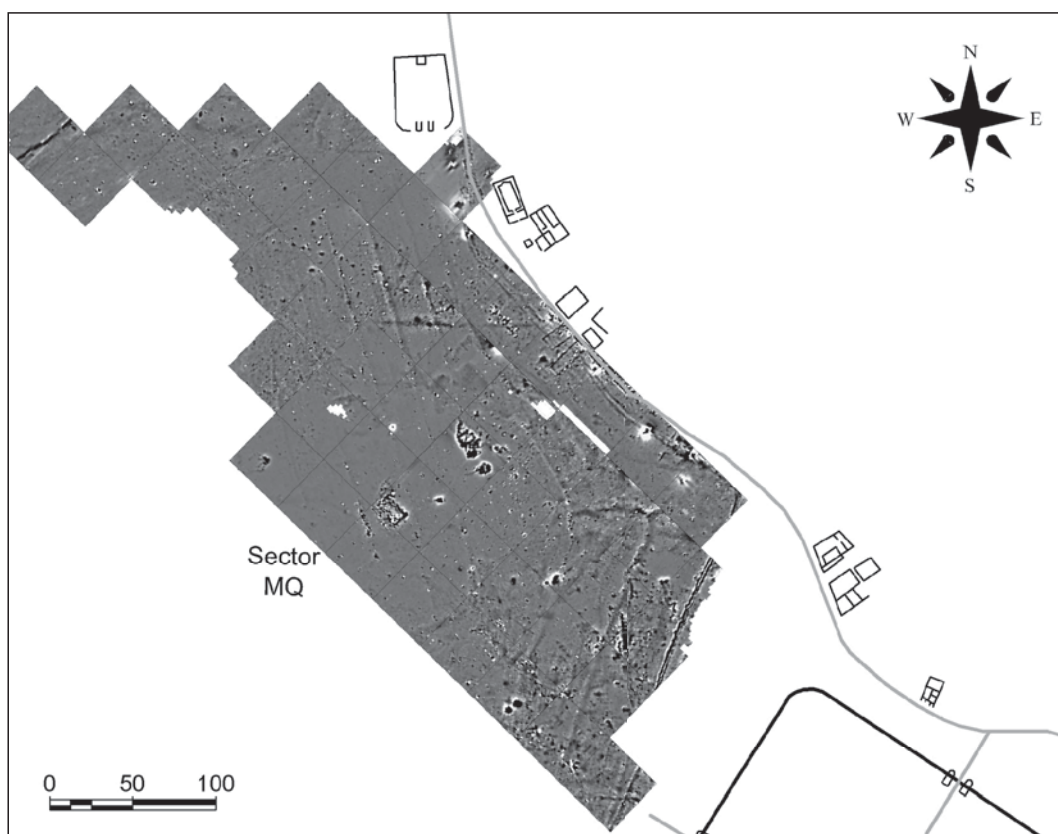

Fig. 23. Rezultatul cercetărilor geofizice la nord-vest de castrul roman (sectorul MQ). Harta magnetică. / *The results of the geophysical surveys in the area situated north-west of the fort (sector MQ). Magnetic map.*

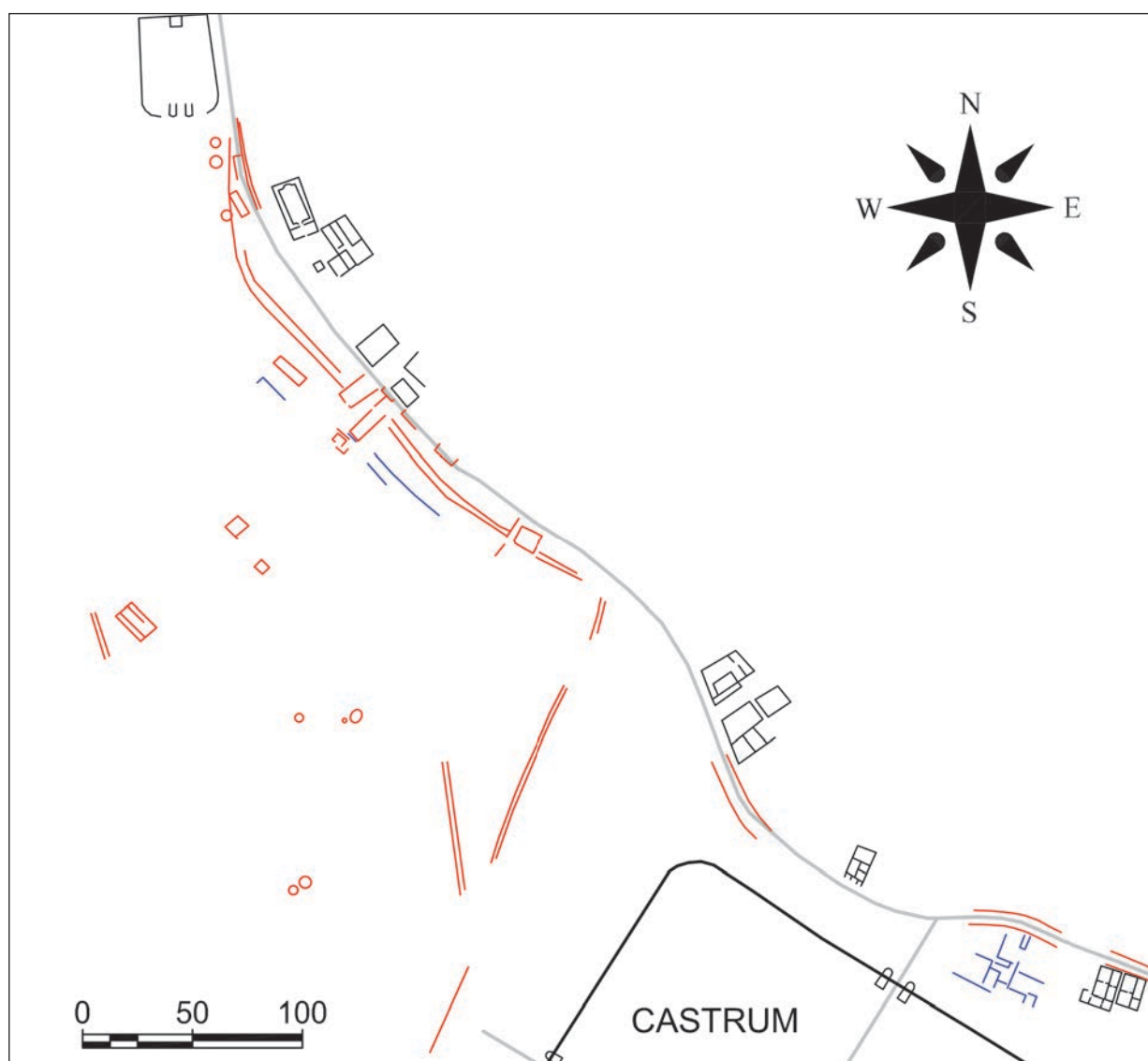

Fig. 24. O posibilă interpretare a datelor magnetometrice din MQ. Negru: ziduri vizibile la suprafață; gri: drumuri; roșu: ziduri și structuri identificate prin anomalii magnetice pozitive; albastru: ziduri și structuri identificate prin anomalii magnetice negative. / *A possible interpretation of the manetometric data from the sector MQ: Black: walls visible also on the surface; grey: roads; red: walls and structures identified using positive magnetic anomalies; blue: walls and structures identified using negative magnetic anomalies.*

MONEDDE ROMANE ȘI STATUT SOCIAL ÎNTR-O NECROPOLĂ DE SECOLELE VI–VII. “GROAPA LUI HĂRĂȘTĂȘAN”, NOȘLAC, JUD. ALBA, ROMÂNIA¹

Cristian Găzdac*, Călin Cosma**

Cuvinte cheie: *monede romane, morminte medievale timpurii, inventar funerar, statut social.*

Keywords: *Roman coins, early medieval grave, funerary inventory, social statute.*

Roman Coins and Social Statute within a Necropolis of the 6th–7th Centuries. The “Hărăștășan’s Pit”, Noșlac, Alba County, Romania
(Abstract)

The investigations in the store room of the National History Museum of Transylvania in Cluj-Napoca, Romania, have led to the “re-discovery” of seven Roman coins.

Their findspots has raised quite a level of interest as the findspot mentioned on the paper labels was the well-known early medieval necropolis of the 6th–7th centuries of Noșlac, Alba County.

Despite numerous archaeological reports on this site these coins were never studied. After being restored they proved to be coins of Nero, Vitellius, Hadrianus: Sabina, Antoninus Pius, Marcus Aurelius (an ancient fake), Marcus Aurelius: Faustina II, Gordianus III.

The analysis of coins within the archaeological context and together with the funerary inventory has proved that all the seven coins come from warriors’ graves. At the same time, it shows that the bronze coins were found in those graves with a poorer inventory than the three silver coins found in one grave with a richer inventory.

Therefore we deal here with a phenomenon of coin as a sign for social status when the Roman coins are re-used not as an economic function but to build a social memory.

Cercetarea materialului arheologic aflat în depozitele muzeelor a relevat, nu de puține ori, informații extrem de importante referitoare la aspectele istorice ale sitului de unde au fost recoltate. La acest aspect se mai adaugă faptul că acestea au beneficiat ulterior, prin publicare, de punerea lor în circuitul științific. În articolul de față prezentăm un asemenea caz.¹

Artefactele aflate în discuție sunt șapte monede romane descoperite în morminte de sec. VI–VII în necropola de la Noșlac (jud. Alba) (pl. 1–2).

La prima vedere, ținând cont de faptul că monedele sunt considerate artefacte speciale de către arheologi – au valoare cronologică, istorică, documentară, iar producerea și mai ales consumul de monedă implică toate nivelele societății² – publicarea lor ar presupune proveniența din săpături arheo-

logice recente. În cazul de față, monedele provin din cadrul săpăturilor arheologice efectuate la Noșlac în anii 1961–1962! Ele au fost descoperite întâmplător împreună cu alte categorii de artefacte provenind din aceeași necropolă în depozitul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca.

Consultarea bibliografiei de specialitate referitoare la campaniile arheologice din anii respectivi a indicat faptul că aceste monede nu au fost menționate în publicarea rezultatelor campaniilor arheologice la vremea respectivă³. Pe de altă parte, o altă monedă romană de la Elagabal este menționată ca fiind descoperită în mormântul 44 din aceeași necropolă de la Noșlac⁴. La ora actuală moneda nu a putut fi regăsită. Starea de conservare a pieselor în momentul redescoperirii lor în depozitul muzeal atestă faptul că acestea nu au fost supuse unui proces de restaurare și conservare în momentul descoperirii lor.

Ca urmare, ne facem o datorie de onoare de a pune în circuitul științific aceste monede prin prezentarea catalogului lor.

¹ Acest studiu a fost conceput și finalizat în cadrul proiectelor de cercetare PN-II-RU-TE 2012-3-0216, nr. contract 50/30.04.2013 și PN-II-ID-PCE 2011-3-0278, nr. contract 330/31.10.2011.

* Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca, România, cgazdac2000@yahoo.co.uk.

** Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca, România, cosma.calin@yahoo.com.

² Kemmers-Nanouschka 2011, 89.

³ Rusu 1962, 269–292; Rusu 1964, 32–45; Popescu 1962, 212, nr. 96; Popescu 1963, 461; Popescu 1964, 563, nr. 93; Popescu 1965, 595, nr. 62; RepArhAlba 1995, 129–131, nr. 124.

⁴ Rusu 1962, 274; Rusu 1964, 37.

Catalogul monedelor (pl. 3–7)

MORMÂNTUL 29

HADRIANUS: Sabina

1. Nominal: denarius subaerat
Axa: 6; D: 18,3 mm; G: 1,7 g.
Monetărie: –
Datare: post 117–138
Avers: SABINA AVGVSTA – HADRIANI AVG P P
Bust diademat, dreapta.
Revers: PVDI-CITIA
Pudicitia, stând stânga, ține voalul.
Referință: cf. RIC II, 407
Loc de descoperire: Noșlac 1962, necropolă, „groapa lui Hărăstășan”

MORMÂNTUL 41

ANTONINUS PIUS

2. Nominal: as
Axa: 6; D: 24,4 × 22,6 mm; G: 11,3 g.
Monetărie: Roma
Datare: 158–159
Avers: ANTONINVS AVG PIVS P P TR P XXII
Cap laureat, dreapta.
Revers: TEMPL DIV AVG REST COS IIII/ S – C
Templu octastil cu statuile lui Divus Augustus și Liviei.
Referință: RIC III, 1024
Loc de descoperire: Noșlac 1961, necropolă, „groapa lui Hărăstășan”

MORMÂNTUL 58

GORDIANUS III

3. Nominal: antoninianus subaerat
Axa: 12; D: 19,8 mm; G: 3,8 g.
Monetărie: –
Datare: post 241–243
Avers: IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG
Bust, coroană radială, drapat și cuirasat, dreapta.
Revers: IOVI – STATORI
Jupiter, stând dreapta, ține sceptru și mănunchiul de fulgere.
Referință: cf. RIC IV.3, 84
Loc de descoperire: Noșlac 1961, necropolă, „groapa lui Hărăstășan”

MORMÂNTUL 93

MARCUS AURELIUS: Faustina II

4. Nominal: bronz provincial
Axa: 7; D: 19,6 mm; G: 4,9 g.
Monetărie: Pautalia Thraciae
Datare: 161–180
Avers: FAVCTINA CEBACTH
Bust drapat, dreapta; părul prins în coc la spate.
Revers: ΟΥΑΠΙΑC ΠΑΥΤΑΛΙΑC
Tyche, stând stânga, ține cârma și cornul abundenței.
Referință: Moushmov 1912, 4114; RPC Temp no. 8834
Loc de descoperire: Noșlac 1961, necropolă, „groapa lui Hărăstășan”

MORMÂNTUL 102

NERO

5. Nominal: denarius
Axa: 5; D: 19 × 16,5 mm; G: 3,1 g.
Monetărie: Roma
Datare: 67–68
Avers: IMP NERO CAESAR – AVG P P
Cap laureat, dreapta.
Revers: în câmp: SA-LVS
Salus, șezând stânga, pe tron, ține patera.
Referință: RIC I², 411
Loc de descoperire: Noșlac 1962, necropolă, „groapa lui Hărăstășan”
Observație: pe avers urma de la o încercare ulterioară baterii pentru verificarea metalului.

VITELLIVS

6. Nominal: denarius
Axa: 12; D: 18,5 × 17,4 mm; G: 2,8 g.
Monetărie: Roma
Datare: 69
Avers: A VITELLIVS GERM[anicus]
Cap, dreapta.
Revers: în câmp: FIDES/EXERCITVVM
Două mâini strânse.
Referință: RIC I², 67
Loc de descoperire: Noșlac 1962, necropolă, „groapa lui Hărăstășan”
Observație: pe avers urma de la o încercare ulterioară baterii pentru verificarea metalului.

MARCUS AURELIUS

7. Nominal: denarius subaerat
Axa: 5; D: 16,9 × 15,5 mm; G: 2,1 g.
Monetărie: –
Datare: 180 sau post
Avers: ANTONINVS AVG
Cap laureat, dreapta.
Revers: [T]R P XXXIIII IM-P – X COS III P P
Victoria, stând stânga pe glob, ține cununa de lauri și frunza de palmier.
Referință: cf. RIC III, 411
Loc de descoperire: Noșlac 1962, necropolă, „groapa lui Hărăstășan”
Observație: pe avers se păstrează fragment din amprenta digitală a falsificatorului antic.

După cum menționam mai sus, monedele provin din necropola de 125 de morminte de secolele VI–VII aflată în partea de vest a localității Noșlac (pl. 2).

Din punct de vedere numismatic, piesele respective sunt emisiuni ale statului roman – membrii casei imperiale –, emitent civic – orașul Pautalia în Thracia (astăzi, Kyustendil, Bulgaria) – și un fals antic – moneda cu portretul lui Marcus Aurelius. Ca frecvență de descoperire, asemenea piese – cu excepția celei false – apar frecvent în

siturile și necropolele romane, fiind nominale cu emitere regulată. Moneda care reprezintă un fals antic are o caracteristică aparte, ce va fi discutată într-un studiu separat.

Totuși, un aspect particular în studiul acestor piese numismatice este modul de distribuție al acestora în cadrul mormintelor. În mormintele nr. 29, 41, 58, 93, întâlnim câte o monedă din bronz. Trebuie menționat aici că monedele din mormintele 29 și 58, deși sunt „oficial” nominale din argint, au fost emise – fie de monetărie, fie clandestin – cu miez de bronz, care, de altfel, s-a și păstrat în timp ce pelicula de argint a dispărut. Pe de altă parte, mormântul nr. 102 prezintă trei monede, toate de argint – inclusiv cea falsă are suprafața din acest metal.

Să fie doar un simplu aspect că decedatul a fost mai norocos și a găsit mai multe monede de argint decât ceilalți sau statutul său social este marcat prin depunerea unor astfel de monede? Corelarea materialului numismatic cu alte artefacte provenite din același context funerar poate reliefa anumite particularități de ordin istorico-social.

„Investigația” în depozitul muzeului de istorie din Cluj-Napoca a scos la lumină nu doar aceste monede, dar și o serie de alte artefacte provenite din aceeași necropolă. Șansa a făcut ca bilețelele cu numărul mormintelor atașate artefactelor să supraviețuiască trecerii timpului în majoritatea cazurilor. În consecință, am avut posibilitatea să corelăm monedele cu alte artefacte provenite din aceleași morminte⁵, fapt care a dus la posibilitatea emiterii unor concluzii:

- a. toate cele patru morminte cu monede au aparținut unor războinici datorită prezenței vârfurilor de sulițe, lamelor de săbii sau vârfurilor de săgeți; (pl. 3–5, 7);
- b. corelarea datelor numismatice cu inventarul mormintelor indică faptul că mormântul nr. 102 a aparținut unui individ cu o poziție socială mai înaltă decât defuncției din celelalte trei morminte: monede de argint, inventar funerar de o mai bună calitate (design și metal fier, bronz – posibil să fi fost placat cu argint); (pl. 3–7).

Cea de-a doua concluzie confirmă practic teoria „limbajului metalelor” conform căreia metalul superior (aur, argint) simbolizează printre altele suveranitatea/autoritatea⁶. În același timp, calitatea metalului din punct de vedere al culorii:

roșcat-marونیu [bronz] – monede pentru cei din nivelul ierarhic inferior, alb-argintiu [argint] pentru cei cu un statut social mai înalt⁷. Practic, în acest caz, moneda își pierde funcția economică, fiind un simbol al unui anumit statut social.

Unii autori au considerat prezența monedelor romane în morminte medievale timpurii ca o posibilă perpetuare a mitului „obolului lui Charon” datorită poziției în care moneda a fost găsită față de cadavru (în gură)⁸. În cazul descoperirilor monetare din necropola de la Noșlac, lipsa informațiilor privind poziția monedelor față de schelete nu ne permite emitera unei ipoteze privind acest aspect. Dimpotrivă, prezența a trei piese de argint într-un mormânt cu inventar mai bogat decât celelalte ar fi un indiciu de statut social.

Monede romane de secole I–III sunt extrem de rare în necropole târzii pe teritoriul intracarpatic. Predomină monedele de secol IV p.Chr. și cele bizantine⁹. Situația este explicabilă prin faptul că teritoriul Daciei a fost abandonat de autoritățile romane în jurul anului 270, în timp ce în secolul IV și în perioada următoare a avut loc, pe de o parte, revenirea autorității romane la Dunărea de Jos, iar pe de altă parte vor predomina nominalele de bronz datorită cantității abundente emise ca urmare a deprecierei monetare. Ulterior, acestea vor fi înlocuite de monedele bizantine. Un denar subaerat cu portretul lui Commodus a fost găsit într-un mormânt dintr-o necropolă datată în secolele VIII–IX la Timișoara, Podul Mодоș¹⁰.

Astfel de prezențe romane în morminte medievale timpurii sunt frecvente pe tot teritoriul Europei și mai ales în aria fostului Imperiu Roman¹¹. După cum s-a demonstrat, reutilizarea monedelor romane în mormintele medievale timpurii reprezintă simboluri ale unei memorii sociale¹².

În cazul monedelor romane din mormintele medievale, acestea au fost găsite accidental în așezări romane abandonate din perioada medievală timpurie. În cazul monedelor din mormintele din orizontul de secole VI–VII de la Noșlac, sursa de proveniență a fost probabil așezarea daco-romană

⁷ Kemmers – Nanouschka 2011, 95–96.

⁸ Steuer 1970, 179–189; Travaini 2004, 165.

⁹ Lakatos 2002, 237–256; Musteață 2008, 119–162.

¹⁰ Bejan 1983, 489; Bejan 1995, 79. Trebuie menționat faptul că în volumul *Banatul între secolele IV–IX*, această monedă nu mai este menționată în cadrul inventarelor funerare din descoperirile de la Podul Mодоș (Mare 2004, 125–126).

¹¹ Morminte lombarde (Travaini 2004, 159–181); Elveția (Martin 1991); morminte anglo-saxone (White 1988).

¹² Eckhard – Williams 2003, 163–165; Kemmers – Nanouschka 2011, 100.

⁵ Cu excepția mormântului 93, pentru care artefactele care au constituit inventarul mormântului – mai puțin moneda – nu au fost identificate la ora actuală.

⁶ Kurke 1999, 25, 53.

din secolele II–III p.Chr. din imediata vecinătate a necropolei, punctul „Șumughi”¹³.

Deși nu aveau vreo conotație biografică/ancestrală cu indivizii care le-au descoperit, monedele romane erau cu siguranță atractive prin litere și imagistică, ceea ce le-a conferit calități apotropaice. Astfel, acest material numismatic a creat și format o memorie socială a defunctului din cadrul unei (unor) societăți aflate în faza de formare¹⁴. Paradoxal, memoria socială a acestor societăți s-a format prin intermediul unor artefacte care nu aveau nici un trecut istoric pentru aceste comunități – „objects without a past”¹⁵.

BIBLIOGRAFIE

- Bejan 1983,
A. Bejan, Necropola de inhumație de sec. VIII–IX de la Timișoara – Podul Modoș. *AMN* 20 (1983), 489–498.
- Bejan 1995,
A. Bejan, *Banatul în secolele IV–XII*, Timișoara (1995).
- Eckhard – Williams 2003,
H. Eckhardt, H. Williams, Objects without past? The use of Roman objects in early Anglo-Saxon graves. *Archaeologies of remembrance. Death and memory in past societies*, New York (2003), 141–170.
- Kemmers – Nanouschka 2011,
F. Kemmers, M. Nanouschka, Rethinking numismatics. The archaeology of coins. *Archaeological Dialogues* 18/1 (2011), 87–108.
- Kurke 1999,
L. Kurke, *Coins, Bodies, Games and Gold: The Politics of Meaning in Archaic Greece*, Princeton (1999).
- Lakatos 2002,
A. Lakatos, Monede bizantine din perioada avară în Transilvania, vestul și nord-vestul României. *EphNap* 12 (2002), 237–256.
- Mare 2004,
M. Mare, *Banatul între secolele IV–IX*, Timișoara (2004).
- Martin 1991,
M. Martin, *Das spätromisch-frühmittelalterliche Gräberfeld von Kaiseraugst, Kt. Aargau. Teil A: Text*, Derendingen (1991).
- Moushmov 1912,
N. A. Moushmov, *Ancient Coins of the Balkan Peninsula*, Sofia (1912).
- Musteață 2008,
S. Musteață, Prezența monedei bizantine în bazinul Carpaților și la nordul Dunării Inferioare în secolele VIII–IX. *ArhMold* 31 (2008), 119–162.
- Popescu 1962,
D. Popescu, Săpăturile arheologice din Republica Populară Română în anul 1961. *SCIVA* 13/1 (1962), 201–215.
- Popescu 1963,
D. Popescu, Săpăturile arheologice din Republica Populară Română în anul 1962. *SCIVA* 14/2 (1963), 451–466.
- Popescu 1964,
D. Popescu, Săpăturile arheologice din Republica Populară Română în anul 1963. *SCIVA* 15/4 (1964), 551–567.
- Popescu 1965,
D. Popescu, Săpăturile arheologice din Republica Socialistă România în anul 1964. *SCIVA* 16/3 (1965), 587–605.
- RepArhAlba 1995,
Repertoriul arheologic al județului Alba (ed. V. Moga, H. Ciugudean), Alba Iulia (1995).
- RIC,
The Roman Imperial Coinage, London.
- RPC,
Roman Provincial Coinage (<http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/>).
- Rusu 1962,
M. Rusu, The prefeudal cemetery of Noșlac (VIth–VIIth centuries). *Dacia (N.S.)* 6 (1962), 269–292.
- Rusu 1964,
M. Rusu, Cimitirul prefeudal de la Noșlac. *Probleme de Muzeografie* 4, Cluj (1964), 32–45.
- Steuer 1970,
H. Steuer, Zur Gliederung frühgeschichtlicher Gräberfelder am Beispiel der Münzbeigabe. *Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen* 6 (1970), 146–190.
- Travaini 2004,
L. Travaini, Saints and Sinners Coins in Medieval Italian Graves. *NC* 164 (2004), 159–181.
- White 1988,
R. White, *Roman and Celtic objects from Anglo-Saxon graves. A catalogue and an interpretation of their use* [BAR British Series 191], Oxford (1988).

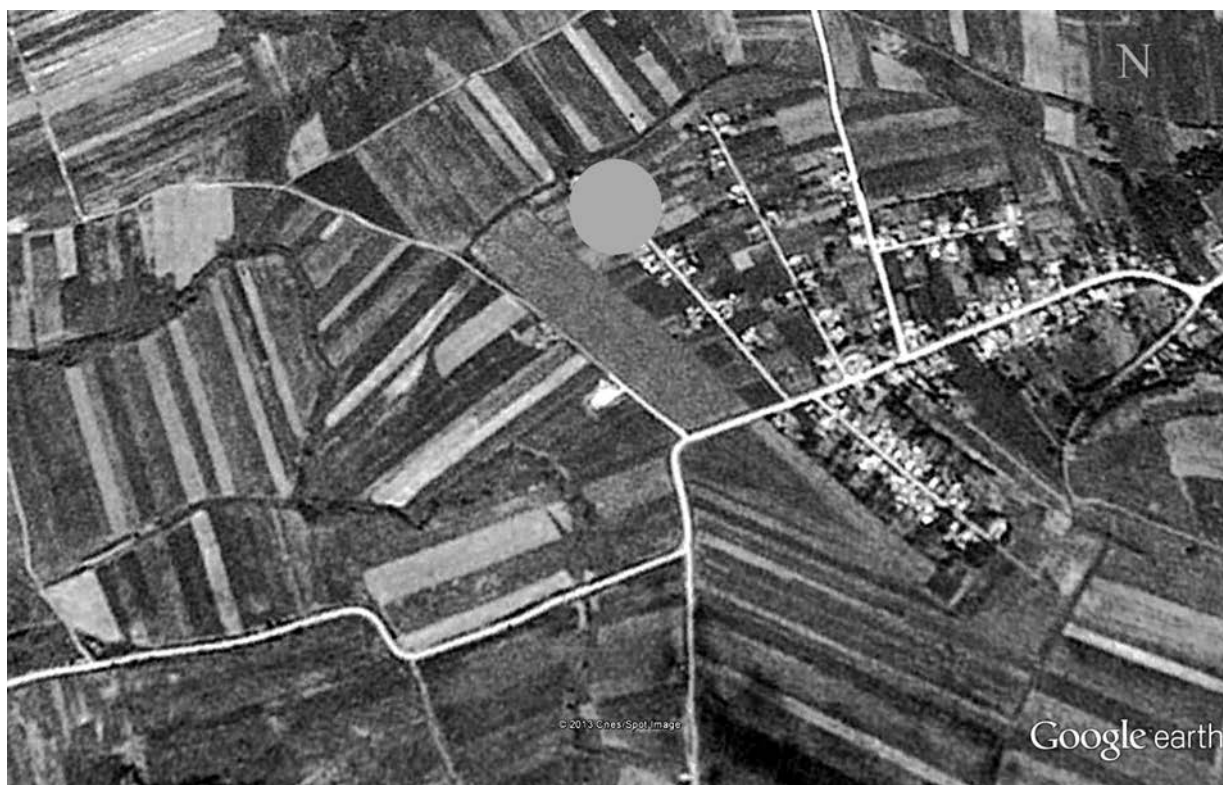
¹³ Popescu 1964, 563, nr. 93; Popescu 1965, 595, nr. 62; RepArhAlba, 131.

¹⁴ Kemmers – Nanouschka 2011, 100.

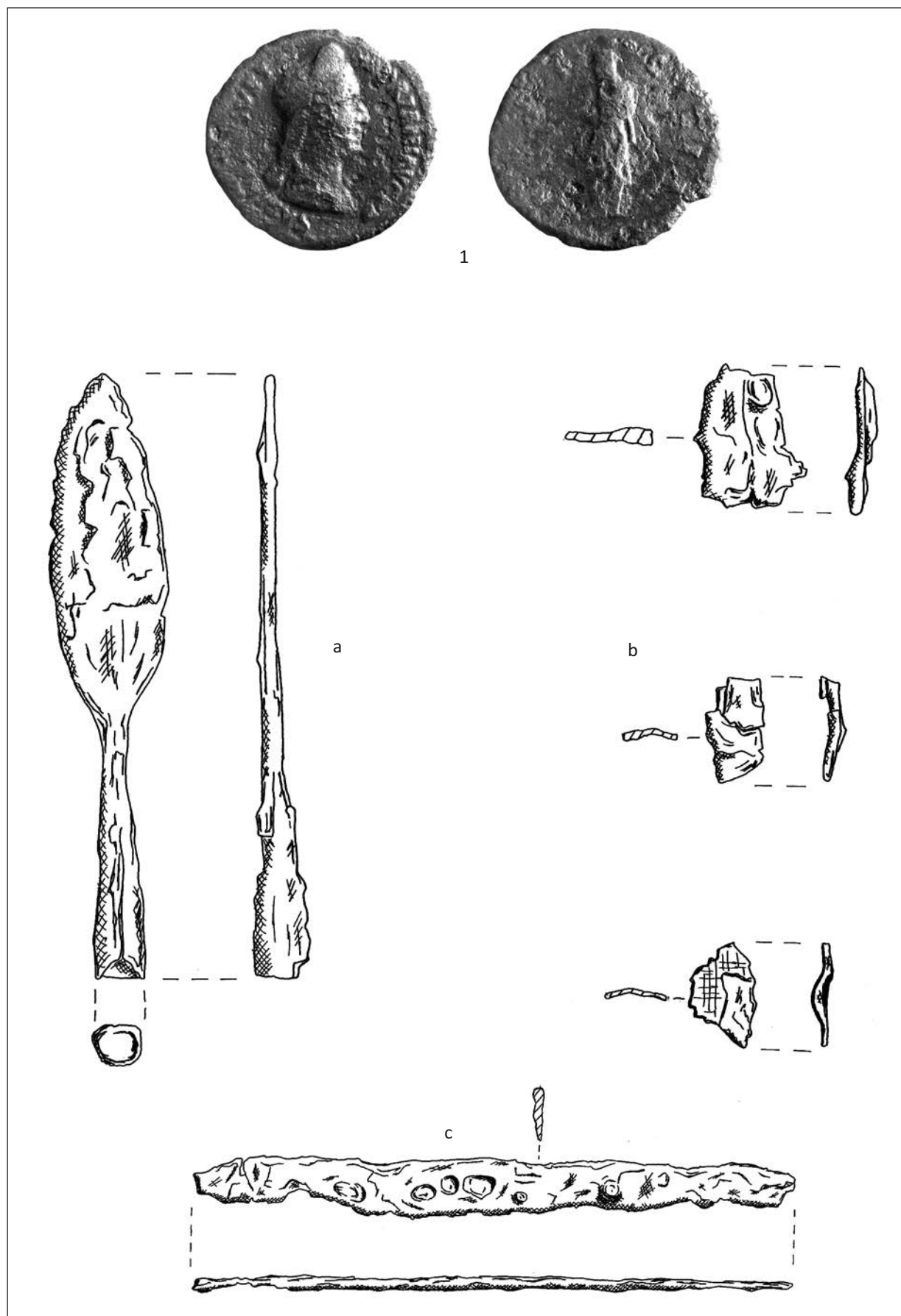
¹⁵ Eckhard – Williams 2003, 165.

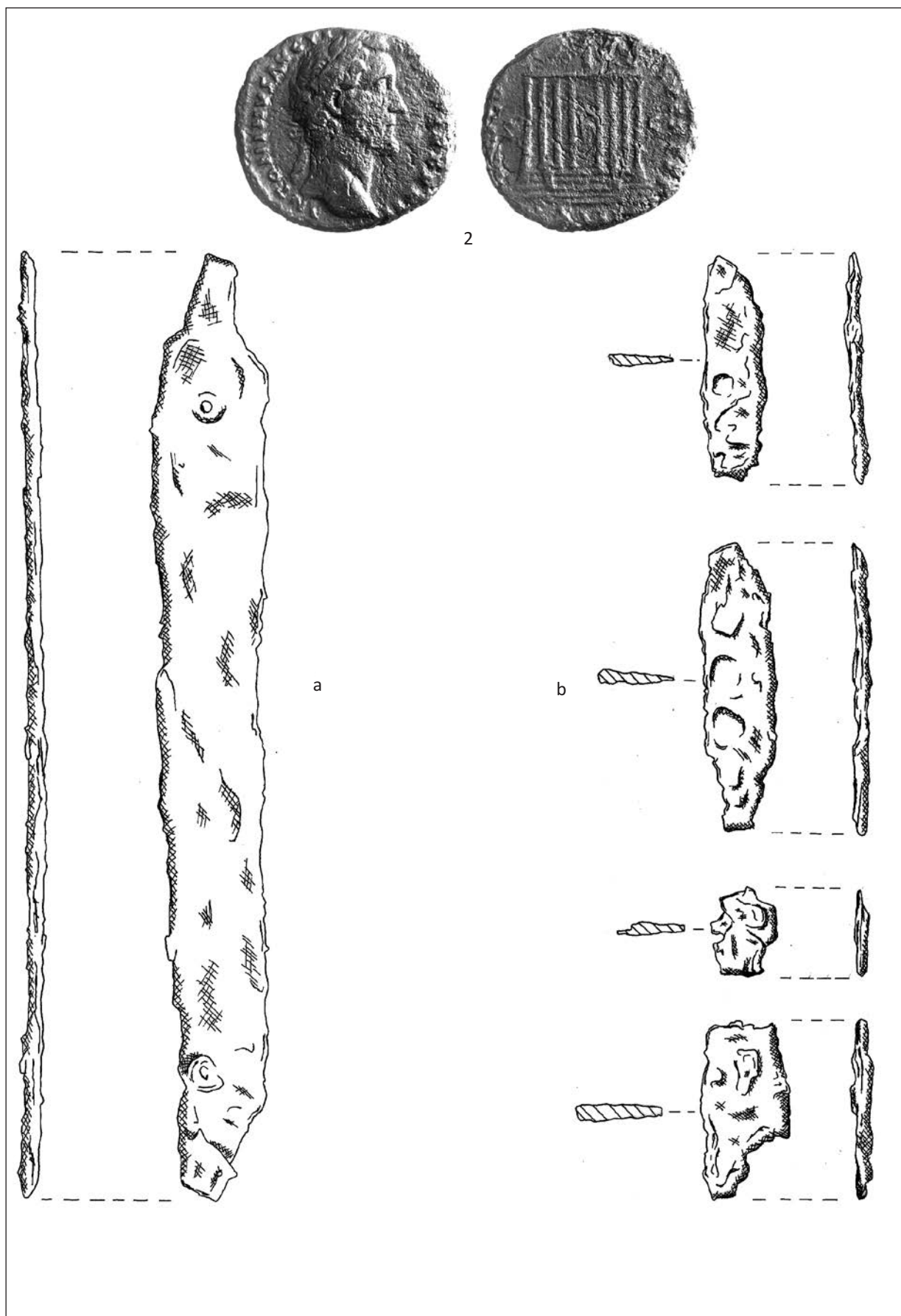
Pl. 1. Poziția geografică a localității Noșlac. / *The location of Noșlac (Google Earth).*

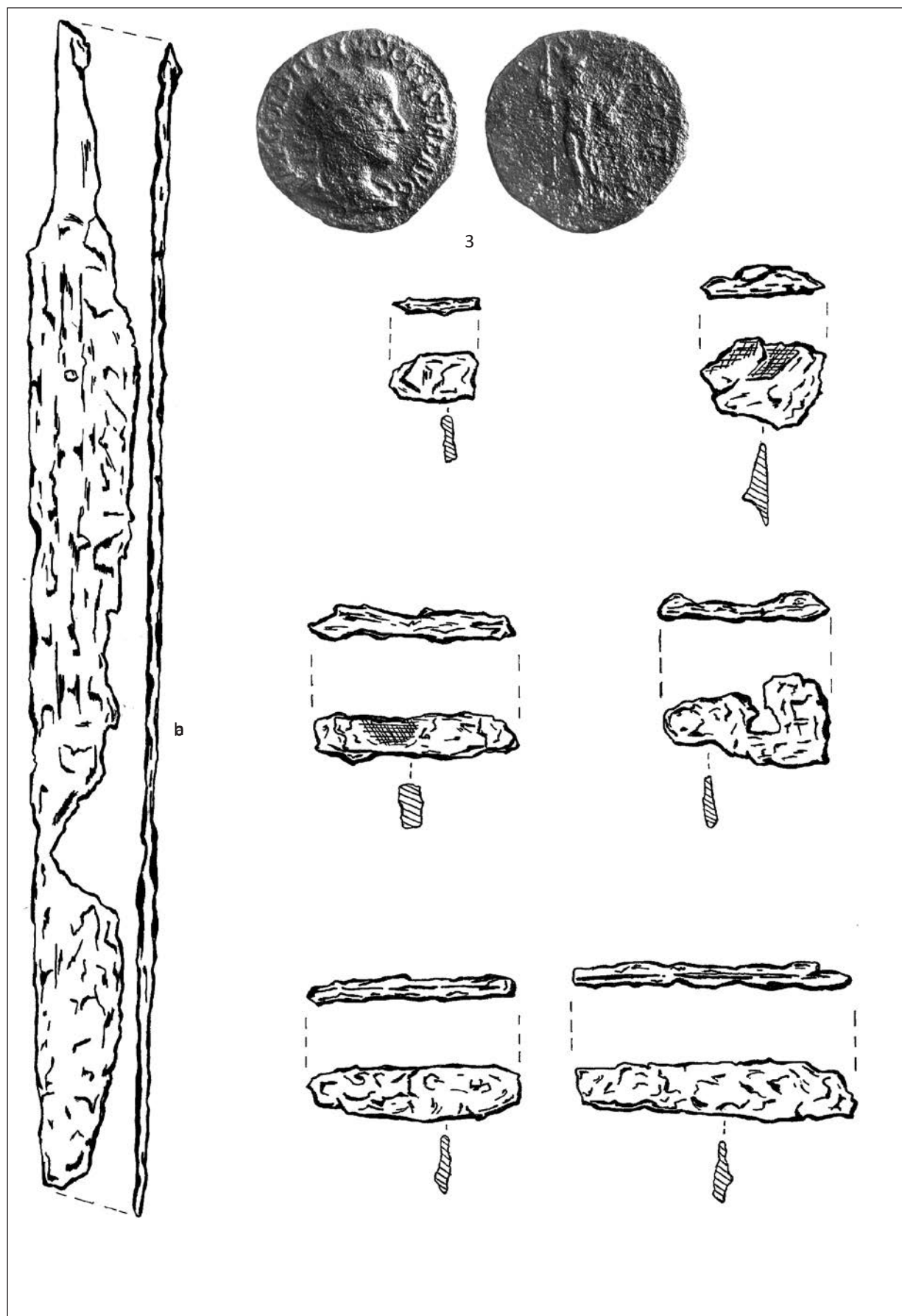
Pl. 2. Localizarea necropolei medievale timpurii de la Noșlac. / *The location of the early medieval necropolis from Noșlac (pe baza / based on Google Earth).*

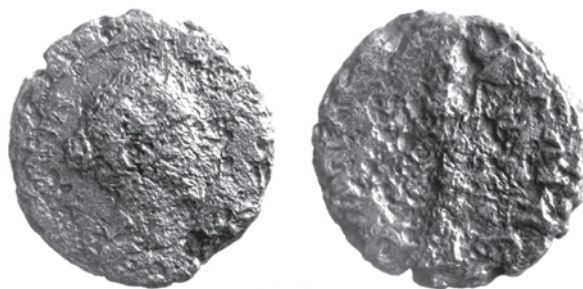
Pl. 3. Mormântul 29 / *Grave 29*. 1. Denarius subaerat, Hadrianus: Sabina; a. vârf de lance, fier / *spearhead, iron*; b. fragmente întărituri ramă, fier / *fragments of ribbings, iron*; c. lamă de sabie, fier / *sword blade, iron*.

Pl. 4. Mormântul 41 / Grave 41. 2. As, Antoninus Pius; a. lamă de sabie, fier / sword blade, iron; b. fragmente lame cuțite, fier / fragments of knives' blades, iron.

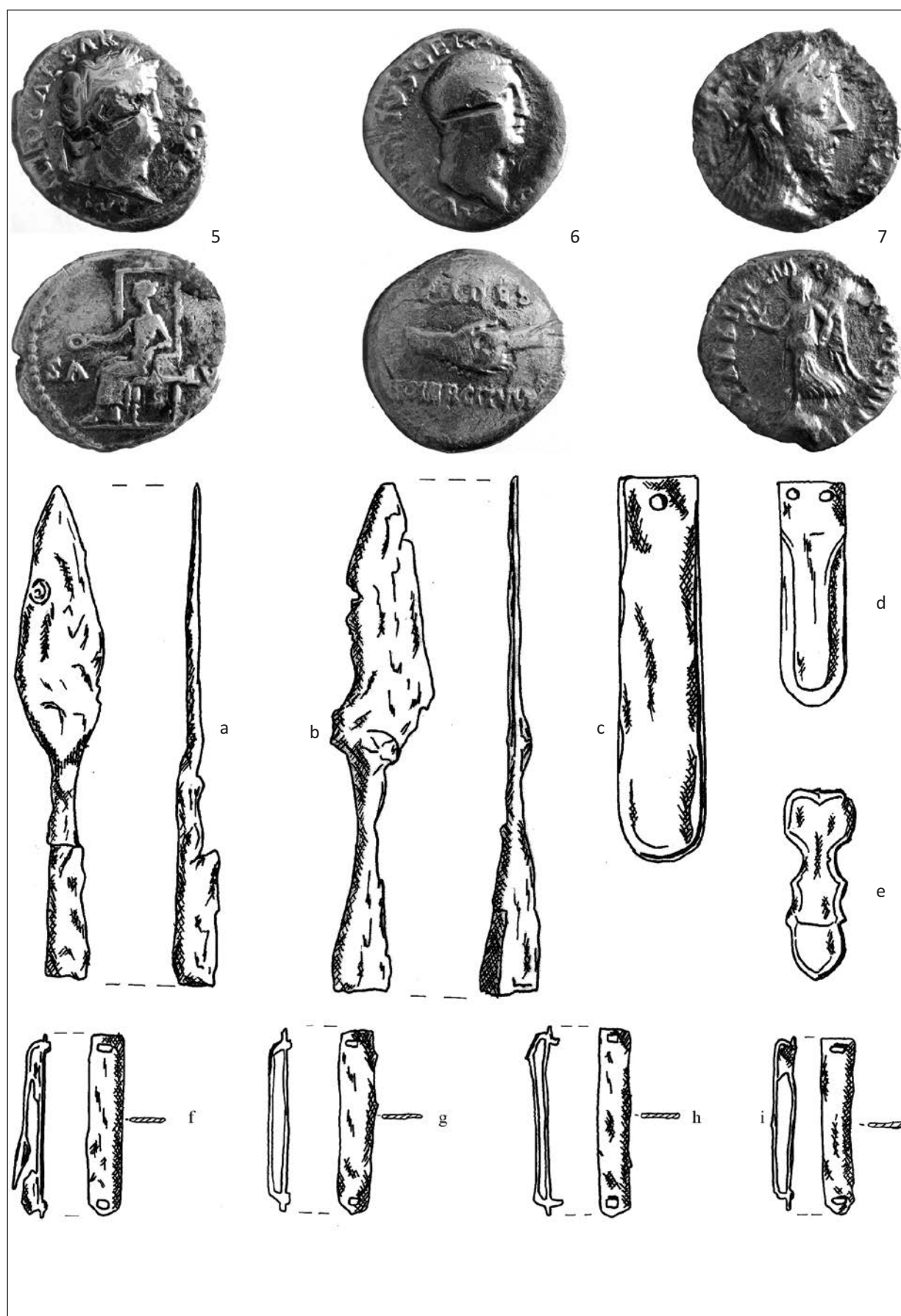

Pl. 5. Mormântul 58 / Grave 58. 3. Antoninianus subaerat / plated: Gordianus III; a. lamă de sabie, fier / sword blade, iron; b. unidentified fragments of iron.

4

Pe moment nu s-au identificat celelalte artefacte ale inventarului din mormântul 93/
At the present state of research no other artefacts of the inventory of grave 93 have been identified yet.

Pl. 7. Mormântul 102 / Grave 102. 5–7. Denarii, argint/silver: Nero, Vitellius, M. Aurelius (fals antic / ancient fake); a–b. vârfuri de lance, fier / spearheads, iron; c–e. limbi de curea, bronz / strap-ends, bronze; f–i. agrafe de păr, bronz / hair clips, bronze.

ROMAN COINS IN SARMATIAN GRAVES FROM THE TERRITORY OF BANAT (2ND – 4TH CENTURIES AD)*

Lavinia Grumeza**

Keywords: *coins, obolus, graves, Sarmatians, Banat.*
Cuvinte cheie: *monede, obolus, morminte, sarmați, Banat.*

(Abstract)

Coins are to be found in graves from the Tisa river basin, starting with the end of the 2nd century – beginning of the 3rd century AD. Currently 20 necropolises or places with funerary remains are known in the historical territory of Banat.

We notice that coins appear mostly in rich, male graves, where the deceased enjoyed a special funerary treatment; sometimes rites that belong to the eastern Sarmatian world were practiced. Thus, the presence of the coin is closely connected to the status and importance of the deceased inside his group of origin.

As for the practice of putting “Charon’s obolus” it is impossible to state with certainty if the Sarmatians knew and practiced this custom. It is possible that some groups of Sarmatians knew the symbolical “payment” for passage in the after-world and to fulfill the necessary rituals by offering a coin. We especially refer here to necropolises from the end of the 2nd century – 3rd century AD, where we have the majority of Roman imports, graves with coffins and where we often find a coin. Starting with the 2nd century in the Roman Empire the cults of different gods and spirits intertwine resulting an inhomogeneous syncretic amalgam. It is on this background that we register a major increase of superstitions inside different layers of the society and a spread of popular beliefs. For sure part of these beliefs and superstitions from the boundaries of the Empire, along with exported goods and ended up in the Sarmatian Barbaricum, a territory in between Roman provinces.

Coins appear in Sarmatian funerary complexes due to Roman influence¹. They are to be found in graves from the Tisa river basin, starting with the end of the 2nd century – beginning of the 3rd century AD, being extremely rare in eastern areas².

Graves with coins have been documented in areas where there are concentrations of Roman

monetary finds, treasure hoards but also other imported goods³. At this time there have been 20 documented necropolises or spots, with such funerary discoveries in the historical territory of Banat⁴:

* This work was supported by a grant of the Romanian National Authority for Scientific Research, CNCS – UEFISCDI, project number PN-II-RU-TE-2012-3-0216. We are grateful to Prof. R. Ardevan, Dr. C. Găzdac and A. Alföldy-Găzdac for their observations and bibliographical suggestions.

** Museum of Ethnography and Border Regiment, Caransebeș, e-mail: lavinia_grumeza@yahoo.com.

¹ Kulcsár 1998, 114.

² In the paper written by A. V. Simonenko, I. I. Marčenko and N. Ju. Limbesesis dedicated to Roman imports from the lower Danube area – the region of Kuban only three coins are identified in this vast area. A *denarius* issued for Faustina Minor has been found in grave G 8, Majaki (Beljaevka) and two bronze coins have been found in grave 121, Voronežskaja (Ust’-Labinsk); Simonenko *et alii* 2008, 82, 358, Taf. 146/1,b.

³ Kulcsár 1998, 114.

⁴ The historical borders of Banat are: the river Mureș (north), the river Tisza (west), the Danube (south), the river Cerna and the Carpathian Mountains between the gorge from Zam and the beginning of the river Cerna (east).

Grave	Orientation	Coin type	Position	Dating ⁵	Bibliography
Banatski Despotovac – <i>Kollinger kertek</i> , M 4 (1) ⁶	S–N	<i>antoninianus</i> issued by Probus, Obv: IMP C M AVR PROBUS P F AVG, Rv: SOLI INVICTO	to the right of the pelvis	3 rd century – 4 th century	Párducz 1940, 262
Banatski Despotovac – <i>Kollinger kertek</i> , M 6 (1)	S–N	<i>antoninianus</i> issued by Claudius II; Obv: IMP C CLAUDIVS P F AVG, Rv: FELICITAS AVG	in the right hand	3 rd century – 4 th century	Párducz 1940, 262
Crvena Crkva – <i>Zoltán-téglavető</i> , M 1 (2)	S–N	bronze coin issued by Gallienus	in a pot	3 rd century – 4 th century	Milleker 1906, 266; Párducz 1931, 81
Kiszombor – B, M 92 (3)	S–N	<i>denarius</i> issued by Trajan <i>denarius</i> fragment	next to the pelvis	end of the 2 nd century – 3 rd century	Párducz 1950, 141
Kiszombor – B, M 103 (3)	S–N	<i>denarius</i> (2 nd century, Antoninus Pius ?)	next to the left hand	end of the 2 nd century – 3 rd century	Párducz 1950, 141
Kiszombor – B, M 112 (3)	S–N	<i>denarius</i> issued by Marcus Aurelius	on the thorax	3 rd century	Párducz 1950, 142
Kiszombor – B, M 119 (3)	S–N	<i>denarius</i> issued by Hadrian	to the right of the pelvis	3 rd century	Párducz 1950, 142
Kiszombor – B, M 209 (3)	SE–NW	<i>denarius</i> issued by Commodus	–	3 rd century	Párducz 1950, 142
Kiszombor – B, M 213 (3)	S–N	<i>Denarius</i>	next to the left hand	end of the 2 nd century – 3 rd century	Párducz 1950, 143
Klárafalva – B, M 12 (4)	NE–SW	<i>denarius</i> issued by Marcus Aurelius	next to the right thigh	3 rd century	Párducz 1931, 84; Párducz 1950, 143
Klárafalva – B, M 23 (4)	S–N	bronze coin (Marcus Aurelius ?)	–	3 rd century	Párducz 1931, 85; Párducz 1950, 143
Klárafalva – <i>Köszégháza</i> , M 2 (5)	S–N	<i>denarius</i> issued by Marcus Aurelius	–	3 rd century	Párducz 1951, 24
Klárafalva – <i>Vasútállomás</i> , M 1 (6)	SSE–NW	<i>denarius</i> de issued by Trajan	next to the skull	3 rd century	Párducz 1950, 159
Klárafalva – <i>Vasútállomás</i> , M 3 (6)	SSE–NW	<i>denarius</i> issued by Lucius Verus for Lucilla	–	3 rd century	Párducz 1950, 159
Kovácska – <i>Cigleria Stavilej</i> , M 1 (7)	–	coin issued by Severus Alexander	–	3 rd century – 4 th century	Dordević 1994, 43
Pančevo – <i>Naj</i> , M 4 (8)	SE–NW	bronze coin issued by Galba; more likely it is one of the first tetrarchs who resembles Galba ⁷	on the chest	second half 3 rd century – middle 4 th century	Dordević 1994, 44
Pančevo – <i>Naj</i> , M 8 (8)	SE–NW	silver coin issued by Macrinus for Diadumenian	in the right hand	3 rd century	Dordević 1994, 44

⁵ According to the brooches.⁶ The number between brackets from the table coincides with the number from the map (Pl. II).⁷ Information C. Găzdac.⁸ Information C. Găzdac; initially, the coin has been published as being made from bronze; see Batistić Popadić 1984–1985, 59–60.

Grave	Orientation	Coin type	Position	Dating	Bibliography
Pančevo – Vojlovica, M 5 (9)	SE-NW	silver coin, <i>denarius</i> ⁹ plated <i>denarius</i> ⁸ , issued by Elagabalus Obv: IMP ANTONINVS PIVS AVG, Rv: P M TR P II COS III P P	–	second half 3 rd century – first half 4 th century	Batistić Popadić 1984–1985, 59–60
Pančevo – Vojlovica, M 6 (9)	SE-NW	3 rd century coin	–	second half 3 rd century – first half 4 th century	Batistić Popadić 1984–1985, 60
Pančevo – Vojlovica, M 16 (9)	SE-NW	coin issued by Constantius I Chlorus for Fl. Valerius Severus Obv: SEVERVS NOB CAES, Rv: VIRTU-S AV-GG ET CAES NN	–	first half 4 th century ⁹	Batistić Popadić 1984–1985, 61
Pančevo – Vojlovica, M 21 (9)	SE-NW	two coins, 2 nd and 3 rd centuries; Obv (second coin): L SEPT SEV AV-G IMP XI PART MAX; Rv: MONETA AVGG	–	second half 3 rd century	Batistić Popadić 1984–1985, 62
Pančevo – Vojlovica, M 30 (9)	SE-NW	three bronze coins, 4 th century	next to the hip	4 th century	Batistić Popadić 1984–1985, 63
Pančevo – Vojlovica, M 34 (9)	SE-NW	3 rd century bronze coin	–	second half 3 rd century – first half 4 th century	Batistić Popadić 1984–1985, 64
Pančevo – Vojlovica, M 52 (9)	SE-NW	a <i>denarius</i> possibly issued by Marcus Aurelius, also used as a pendant	–	second half 3 rd century – first half 4 th century	Batistić Popadić 1984–1985, 67
Vršac – Crvenka, M 4 (10)	N-S	bronze coin issued by Claudius II	right next to the left shoulder	end of the 3 rd century – beginning of the 4 th century	Simovlević 1957, 57
Vršac – Crvenka, M 8 (10)	N-S	bronze coin issued by Gallienus	to the right of the pelvis	end of the 3 rd century	Simovlević 1957, 58
Vizejdia, T 4 (11)	N-S	<i>denarius</i> issued by Antoninus Pius; Rv: COS IIII <i>denarius</i> issued by Marcus Aurelius for Divus Antoninus Pius; Rv: DIVO PIO ¹⁰ <i>denarius</i> issued by Marcus Aurelius for Divus Antoninus Pius; Rv: CONSECRATIO ¹¹ <i>denarius</i> issued by Marcus Aurelius; Rv: COS II <i>denarius</i> issued by Marcus Aurelius; Rv: RELIG AVG IMP VI COS III	–	end of the 2 nd century – beginning of the 3 rd century	Vaday 1986, 207

⁹ The issue of the coin changes the dating of the grave to the first half of the 4th century AD (Severus II rules between 306–307 AD).

¹⁰ The coin is wrongly mentioned as issued by Antoninus Pius; Vaday 1986, 207.

¹¹ The coin is wrongly mentioned as issued by Antoninus Pius; Vaday 1986, 207.

¹² Roman numbers have been used to count monetary finds from uncertain or poorly documented funerary contexts, see Pl. II.

Grave	Orientation	Coin type	Position	Dating	Bibliography
Beba Veche (I) ¹²	–	<i>denarius</i> issued by Trajan Obv: IMP. CAES. NERVA. TRAIAN. AVG. GERM.; Rv: P. M. TR. P. COS. III. P. P.	–	end of the 3 rd century	Milleker 1906, 207; Dörner 1971, 689
Glogonj – <i>Pik Tamiš</i> (II)	–	coins issued by Aurelian and Diocletian	–	4 th century	Dorđević 1994, 42
Jasenovo – <i>Cigłana</i> (III)	–	bronze coin from Constantine I	–	4 th century	Barački 1975, 32–33
Nagy Szredistye (IV)	–	coin issued by Marcus Aurelius for Faustina Junior	–	middle 2 nd century – first third 3 rd century	Reizner 1899, 64; Milleker 1906, 252–253
Sânpetru German – <i>Rech</i> (V)	–	six Roman bronze coins (<i>folles</i>), stuck to each other, issued by: Constantine I (1) (type RIC VII 222); Constans (3 pieces) (type RIC VIII 100 minted at Thessalonica), Constantius II (2 pieces) (type RIC VIII 102, minted at Thessalonica),	next to the skeleton; all coins come from a single grave	4 th century	Mitrea 1963, 471; Dörner 1970, 455–56
Srpski Krstur (VI)	–	<i>denarius</i> issued by Hadrian	–	–	Párducz 1942, 326
Stracevo – <i>Livezi</i> (VII)	–	Coins	–	4 th century	Dorđević 1994, 46
Novi Kneževac (VIII)	S–N	<i>denarius</i> issued by Lucius Verus for Lucilla <i>denarius</i> issued by Hadrian <i>denarius</i> issued by Marcus Aurelius for Faustina Junior	–	3 rd century–4 th century	Párducz 1957, 98
Zádăreni (IX)	–	<i>denarius</i> issued by Marcus Aurelius: Obv: IMP M ANTONINVS AVG TR P XXV; Rv: VOTA SOL DECENN COS III <i>denarius</i> issued by Marcus Aurelius for Divus Antoninus Pius: Obv: DIVVS ANTONINVS, Rv: CONSECRATIO	in the pot	2 nd century–4 th century	Barbu – Hügel 1993, 71; Hügel – Barbu 1997, 563, 589.
Vršac – <i>Vélikí Rit</i> (X)	–	Coins dated in the 4 th century	–	–	Barački 1961, 117–118

At the present state of research there is no general study concerning monetary presence in Sarmatian graves. By comparison of our data with certain monographs of some micro-regions or Sarmatian sites from the Great Hungarian Plain we notice that the tradition of depositing monetary offerings represents a funerary characteristic of Sarmatian communities from Banat. The following necropolises stand out: Kiszombor – *B*, where coins are found in 6 of the 29 attested graves (20%) and Pančevo – *Vojlovica*, where they are found in 7 of the 54 graves (13%)¹³. Monetary funerary finds are concentrated in the north and south of Banat¹⁴ (Pl. II), being found in only 5% of presently documented Sarmatian graves from Banat.

In two cases – Crvena Crkva – *Zoltán-téglavető*, M 1 and Zădăreni – coins were found inside a pot, probably as an offering. For the rest of the analyzed situations the coins were placed in the right hand of the deceased, but probably also in a pouch, with other objects (the pieces are found to the right of the pelvis, next to the right thigh, next to the hip, etc.). Rarely (in one occasion) they were identified on the thorax and next to the skull (Kiszombor – *B*, M 112 and Klárafalva – *Vasútállomás*, M 1)¹⁵. Such positions of coins are also found in Sarmatian necropolises from Szolnok County¹⁶, but also in Roman necropolises from Dacia¹⁷. In the north-European *Barbaricum* coins appear in graves, in different places: close to the hand, in the deceased's mouth, but also inside some pots¹⁸.

In Sarmatian graves found in the territory of Banat silver coins are the most numerous (up to approximately 54%)¹⁹, especially *denarii* issued

by Trajan, Hadrian, Antoninus Pius and Marcus Aurelius. These pieces are found in necropolises dated 2nd–3rd centuries AD, but also later on.

The situation is similar for the rest of Sarmatian graves from the Great Hungarian Plain: coins from the Antonine period predominate²⁰, but also coins from the 3rd century AD²¹.

These data are normal, because the Roman *denarius* represents the most frequent type found in the *Barbaricum*, especially during the period between the Marcomannic Wars and the rule of Septimius Severus²². *Denarii* issued during the period of the Antonine dynasty predominate in all types of discoveries from the territories outside the Roman Empire: treasure hoards, graves, offerings and settlements²³. Tacitus even mentions that the Germans east of the Rhine selected good quality *denarii*²⁴. This passage is considered in historiography as a *topos*: barbarians next to the *limes* adopted Roman habits and goods, while barbarians living to the east (*superiores barbari*) did not treasure gold and silver²⁵.

Bronze coins are found in much smaller numbers (26%), being documented especially in graves from the 3rd century (the second half) and 4th century AD, from the territory of Banat²⁶. By comparison with the *denarius*, of which only one is found (except the case of the barrow grave from Vizejdia), bronze coins appear in number of three (Pančevo – *Vojlovica*, M 30) or even six (Sânpetru German – *Rech*), in the same grave.

In Greek and Latin mythologies the ferryman was paid a symbolic tax – one *obolus* (the passage to the other side had to be affordable for everyone). Thus a funerary rite was accomplished, a habit,

medallions. They arrive in great numbers in the center and eastern parts of barbarian central Europe towards the end of the 3rd century AD, Bursche 2006, 225.

²⁰ Vaday 1989, 186.

²¹ Kőhegyi 1966–1967, 111.

²² For example in the center and southern parts of present-day Poland, nine out of ten Roman coins are represented by *denarii*. Exceptions to the rule (*denarii* are found in smaller numbers) are certain territories close to the *limes*, north-eastern present-day Poland, Lithuania and Königsberg, see Bursche 1992, 2; Bursche 1994, 472; Bursche 2002, 121; Bursche 2008, 53; with the bibliography.

²³ Bursche 2008, 53.

²⁴ Tacitus, *Germ.*, 5, 3 (*Pecuniam probant veterem et diu notam, serratos bigatosquae*).

²⁵ Tacitus, *Germ.*, 5, 3 (*Possessione et usu haud perinde adficiuntur. Est videre apud illos argentea vasa legatis et principibus eorum muneri data, non in alia vilitate quam quae humo finguntur*); for a critical discussion see also Bursche 2008, 55–56.

²⁶ These data are normal given the monetary economic situation in the Roman Empire at that time.

¹³ Coins are not present in all Sarmatian necropolises and neither are they present in all tombs from such a necropolis, from the Great Hungarian Plain. For example in the necropolis from Csongrád – Kenderföldek there are 115 graves, but coins are found in just 7 funerary contexts, at Madaras Halmok there are 72 coins in over 600 graves and in the whole county Szolnok there are coins in only 11 funerary contexts; Kőhegyi 1966–1967, 113; Vaday 1989, 186; Kőhegyi – Vörös 1996, 183–198; Farkas – Torbágyi 2008, 255.

¹⁴ Pl. II; this map reflects to a high degree the level of archaeological research but also that of published information.

¹⁵ No coins were documented to be found in the deceased's mouth. In the Roman Empire there existed the eschatological belief stating that the soul of the dead leaves the body through the mouth, thus a definite break with the world of the living and the soul begins its journey to the kingdom of Orcus/ Dis Pater/ Pluto, see Alföldy-Găzdac 2009, 63.

¹⁶ Vaday 1989, 187.

¹⁷ Pislaru 2003, 80.

¹⁸ Bursche 2002, 126.

¹⁹ Bronze coins occupy a secondary position with 26%, and for 20% of the coins we do not know the metal they were struck of. We have no finds of gold coins (*aurei*) or of

in the ritual of passing – incorporation²⁷. For the 1st–3rd centuries AD in Roman graves from Pannonia but also from other areas of the Empire we find that one coin is placed²⁸. In the case of the analyzed Sarmatian graves the situation is similar: in the graves dated in the 2nd (the second half) and 3rd centuries AD, most often a single coin is put.

In necropolises from Dacia, but also in other provincial necropolises, the depositing of several coins was a usual practice, especially in the 4th century AD. “Spending” in the after-world could still be numerous in the Roman funerary mentality. A. Alföldy – Găzdac mentions the customs officer Aecus, Hermes or Dis Pater, characters from the Roman funerary tradition that might be angered for not receiving their *obolus*²⁹. Placing several silver coins (possibly in a pouch) might have other symbolic values: money for “spending” in the after-world, or, in the case of bronze coins – a symbolic part of the deceased fortune (*pars pro toto*)³⁰. We cannot ignore personal beliefs: certain individuals might consider that a larger sum of money meant sure passage in the nether world³¹.

Several coins, up to 20 pieces, are also found in funerary sites from the central-north European *Barbaricum*³². In the Przeworsk culture coins have been documented in graves ranging from the 1st until the 4th centuries AD, *denarii* from the Antonine period and those from the 3rd century AD predominating³³. In the Wielbark culture and in Debczyno Group coins appear in graves, especially in the periods C1b – C2 as pendants or amulets places in pouches, next to the deceased³⁴.

As far as Sarmatian graves from the Great Hungarian Plain are concerned, it is considered that the coins cannot be relied on as criterion for absolute dating, the *denarii* from the 2nd century AD still being in use and deposited in graves 150–200 years after they were issued. Only monetary pieces from the 3rd and 4th centuries AD can offer more exact dating³⁵. The same situation

can be found in the central and north-eastern European *Barbaricum*: 2nd century AD *denarii* are still used in the “living culture”, that is in the daily life of the barbarians until the 5th and even the 6th centuries AD³⁶.

When it comes to Roman necropolises, information regarding the tradition of depositing coins (“Charon’s *obolus*”) is numerous, but the same cannot be stated with regards to the Sarmatian world. For now it is difficult to state what were the beliefs and customs of these communities regarding the “after life”. Did the coin represent the pay for the ferryman? Was it a customs, taken as such, from the Romans or a simple superstition? A. H. Vaday considers that the coins are rather an element of the costume, suggesting the “profession” or the status of the deceased (*In diesen Fällen wurde der „Beruf“ des Verstorbenen durch die Bekleidung und sonstige Beigaben betont*)³⁷.

In order to come closer to an answer we have compared our data with similar funerary situations from the central-north-European *Barbaricum*, but also from the Roman Empire. I considered it necessary to discuss the status and meaning of the coin in the barbarian world. The way in which an object is gained, its importance in the society of “the living”, can be clues in establishing its funerary use.

Based on literary sources, A. Bursche notices that coins appear in the barbarian environment (in the Przeworsk, Wielbark, Luboszyce cultures, the area of Elba and the western-Baltic area) through several sources: subsidies or tributes paid by the Romans (*annua munera*), as payment for releasing Roman captives (usually with gold coins), *stipendia* (*antoniniani* or *folles*), *donativa* (silver and gold coins received by those serving as auxiliaries in the Roman army), *annonae foederaticiae* (money for those serving as allies of the Romans), diplomatic gifts (gold coins and medallions) or through robbery³⁸. The same sources can be invoked for the Sarmatian world, adding Roman-Sarmatian commerce as source of coins in the plains between Tisa and the Danube³⁹.

²⁷ Alföldy-Găzdac 2009, 53, 54; Pîslaru 2003, 78.

²⁸ In the necropolises from Pannonia (Brigetio, Carnuntum, Aquincum, Matrica) a single coin is deposited in 94,2% (of the cases of tombs with coins), Găzdac 2014 (to be published).

²⁹ Alföldy-Găzdac 2009, 68.

³⁰ Alföldy-Găzdac – Găzdac 2010, 164.

³¹ Găzdac 2014 (to be published).

³² Bursche 2002, 126.

³³ Ciolek 2008, 157.

³⁴ Bursche – Okulicz-Kozaryn 1999, 154.

³⁵ In the necropolis from Madaras Halmok (the only Sarmatian necropolis completely researched), out of the 72 coins that were found, 34 were 1st – 2nd century AD *denarii*, that sometimes appear with 4th century AD coins or Hunnic ceramic; Köhegyi 1966–1967, 113; Vaday 1989, 186–187;

Köhegyi – Vörös 1996, 183–198; Farkas – Torbágy 2008, 255.

³⁶ Bursche 2008, 56. Eggers distinguishes between „living culture” (“die lebende Kultur”), “dead culture” (“die tote Kultur”) and „retrieved culture” (“die wiederentdeckte Kultur”), Eggers 1951, 23–24.

³⁷ Coins are especially present in the graves of male warriors, alongside weapons, parts from the harness or bracelets, Vaday 1989, 187.

³⁸ Bursche 1986, 284; Pl. I, 1.

³⁹ Köhegyi 1992, 441–445; Vaday 2005, 15–24.

The functionality of coins differs in the Roman Empire and the *Barbaricum*. A. Bursche distinguishes between “*all-purpose money*” in the Empire (as means of payment and exchange, value standard and guaranteed value) and “*limited purpose money*” (with a specific destination)⁴⁰. In this last case, when dealing with pre-state societies, without strong politic elites to guarantee the value, the coin very rarely had economic value.

It is because of this that we encounter significant differences between funerary coin offerings from the *Barbaricum* and the Roman Empire. Generally, coins deposited in Roman necropolises have little value, usually being made from bronze. According to the tradition the ferryman needed to be paid only a symbolic tax, which is attested mostly in the graves of women and children, more vulnerable but also more faithful preservers of the traditions⁴¹. In the Sarmatian environment from Banat the situation is different: coins are predominant in rich male graves, there are silver pieces (it indicates the social status of the deceased?), often they are old pieces that probably had a symbolic meaning, hard to decipher today.

In the Roman necropolises from Brigetio coins have distinct functions: tax for crossing over the Styx, *pars pro toto* or pendants⁴². Coins can also be offerings for the gods, money for other expenditures in the after-life (the deceased needs to have what he needs so that he does not return to the world of the living)⁴³. Thus, the presence of monetary pieces on tombs in the Roman world does not necessarily indicate the belief/ customs of “Charon’s *obolus*”.

Beyond their symbolic value the representations on the obverse were also important in choosing coins. In the necropolises from Brigetio a significant group of “religious” coins stands out. The representations on the obverse with Aeternitas, Felicitas, Fortuna, Salus, Providentia, Spes, Tranquillitas transmit the desire for kindness, piety or messages concerning the after-world that might have an eschatological significance for the survivors⁴⁴. Unfortunately this secondary symbolism, relevant from the personal point of view, can be traced on only several coins discovered in funerary contexts in Banat, the description of the pieces being very summary. Still, in cases

where these descriptions are present, we notice the preference for funerary subjects, on the *denarii* from graves dating from the 2nd – 3rd centuries AD. At Zădăreni, on the reverse of a silver coin, Marcus Aurelius is presented veiled, standing left, sacrificing at a tripod, at his feet a bull (RIC 3, 247), and at Vizejdia, on the reverse of a coin issued by the same Marcus Aurelius we find Mercury standing, holding a patera and caduceus (RIC III, 298). Also the many coins issued for Antoninus Pius, with the legend CONSECRATIO or DIVO PIO, have represented on the reverse (for the barbarians the image was more important than the writing) most often funerary pyres, funerary eagles or altars (RIC III, 429–442).

With regards to the graves containing coins from the northern *Barbaricum*, A. Bursche speaks about an ideological function: monetary imagery (the imperial portrait) played a special role in the Germanic symbolism⁴⁵. The same A. Bursche considers that we cannot discuss the classical tradition (“Charon’s *obolus*”), but rather other rites of passage (*rites de passage*) and anthropological roots⁴⁶. R. Ciolek also proposes other explanations for the coin offerings found in the Przeworsk graves: magic role, part of spoils, costume elements and in the royal graves they also serve as ornaments⁴⁷.

There is a single case (M 52, Pančevo – *Vojlovica*) where in the Sarmatian funerary discoveries from Banat a silver coin (a *denarius* issued by Marcus Aurelius) is used as a pendant. Such jewels have been found in other Sarmatian graves from the Tisa basin, being a characteristic of female funerary costume⁴⁸. There was a preference for silver coins, as their used in necklaces made from beads, simple necklaces or *torques*⁴⁹. Coins used as amulets/ perforated pendants are found both in the Roman Empire⁵⁰, as well as in the *Barbaricum* – in the graves belonging to the Sântana de Mureș – Cernjachov culture or in northern Europe⁵¹. In the *Barbaricum* all types of coins could practically be transformed in jewelry, including *denarii* or gold coins⁵².

In the case of perforated coins we can establish their primary function but we cannot say the same thing about other situations encountered in

⁴⁰ Bursche 2008, 57.

⁴¹ Alföldy-Găzdac – Găzdac 2010, 165, further information A. Alföldy-Găzdac.

⁴² Alföldy-Găzdac – Găzdac 2010, 166–167

⁴³ Alföldy-Găzdac 2007, 17.

⁴⁴ Alföldy-Găzdac – Găzdac 2010, 170.

⁴⁵ Bursche 2002, 125.

⁴⁶ Bursche 2002, 126.

⁴⁷ Ciolek 2008, 170.

⁴⁸ Vaday 1989, 60.

⁴⁹ Vaday 1989, 60.

⁵⁰ Bursche 2008, 57; Alföldy-Găzdac – Găzdac 2010, 155; Perassi 2011.

⁵¹ Bursche – Okulicz-Kozaryn 1999; Bursche 2002, 125.

⁵² Bursche 2008, 57.

Sarmatian graves from the territory of Banat. The absence of written sources and of an analysis of the whole monetary material found in the graves from the Great Hungarian Plain makes it difficult to offer a precise explanation.

Still, some observations regarding funerary contexts where the coins appear in the Sarmatian environment from Banat can be drawn. We mention here three distinct cases⁵³:

A very large group of unmarked graves (23), oriented south-north, dated in the middle and late Sarmatian period (end of the 2nd century AD – 4th century AD), where we find graves with wooden coffins, funerary arrangements with vegetal materials (mats), “purifications” of the pits (the skeleton is deposited on a bed made of limestone, on ash or on stone slabs). These types of arrangements are very rare in all Sarmatian graves from Banat (in just 5% of the cases) but predominate in the cases of graves containing coins. These graves, mostly of males, have a very rich funerary inventory.

A second group is represented by a few late unmarked Sarmatian graves (end of the 3rd century – 4th century AD), oriented north-south. These funerary complexes also had a specific character: inside grave 4 from Vršac – *Crvenka* there are three pots at the feet of the deceased (one of them contains an animal offering), in the case of grave 8 from the same necropolis there are two gold earrings and at Klárafalva -B, M 12 is the grave of male with a very rich funerary inventory.

The third category is made up of barrow 4 from Vizejdia, dated at the end of the 2nd century – beginning of the 3rd century AD. Here were found five *denarii* probably from the same grave (funerary deposit). Inside the barrow grave were found coffins, defensive and offensive weapons, harness pieces.

We notice that coins appear mostly in rich, male graves (with full inventories, weapons), where the deceased enjoyed a special funerary treatment, sometimes rites that belong to the eastern Sarmatian world were practiced. Thus, the presence of the coin is closely connected to the status and importance of the deceased inside his group of origin. We do not exclude the possibility, in the case of the barrow-grave from Vizejdia, that coins also

represented part of a capture or payment, interpretations also considered for funerary contexts from the Przeworsk culture.

Thus, we are dealing with separate cases and not with a single, unitary background of a certain belief. Even when it comes to the “living” barbarian culture, A. Busche concludes that “There was no uniform function of Roman coinage in Northern Europe. Its role was that of symbol or sign in social communication of a heterogeneous meaning. The Barbarian societies of Late Antiquity lacked clear dividing lines separating the economic from the social, political or symbolic function of coins, between *profanum et sacrum*”⁵⁴.

Funerary furniture from inside the graves, funerary offerings (parts of sacrificed animals, food and liquid from ceramic pots) are proof of the Sarmatian beliefs in the after-world. If these goods from the world of the living were necessary in the nether-world, surely money (pieces with a confirmed value) could also be useful. We cannot guarantee with certainty an intentional selection of “religious” coins, still we notice some preferences for funerary themes on some *denarii* from Sarmatian graves from the 2nd – 3rd centuries AD.

As for the practice of putting “Charon’s *obolus*” it is impossible to state with certainty if the Sarmatians knew and practiced this custom. It is possible that some groups of Sarmatians knew the symbolical “payment” for passage in the after-world and fulfill the necessary rituals by offering a coin. We especially refer here to necropolises from the end of the 2nd century – 3rd century AD (see group 1 from the diagram), where we have the majority of Roman imports (coins, *terra sigillata* vessels, brooches), graves with coffins and where we find very often a coin. Starting with the 2nd century in the Roman Empire the cults of different gods and spirits intertwine resulting an inhomogeneous syncretic amalgam. It is on this background that we register a major increase of superstitions inside different layers of the society and a spread of popular beliefs⁵⁵. For sure, part of these beliefs and superstitions left the boundaries of the Empire, along with exported goods and ended up in the Sarmatian *Barbaricum*, a territory in between Roman provinces (Pannonia Inferior, Dacia and Moesia Superior).

⁵³ Pl. I, 2. Correspondence analyses were done with the program CAPCA – *Correspondence Analysis and Principal Components Analysis* (downloaded from the site <http://www.archaeoinfo.dk/>, 20th December 2012). In this program we introduced all funerary features with coins (“objects”) and aspects concerning funerary rites, rituals and furniture (“variables”). We excluded from these analyses coin findings from stray funerary features.

⁵⁴ Bursche 2002, 127.

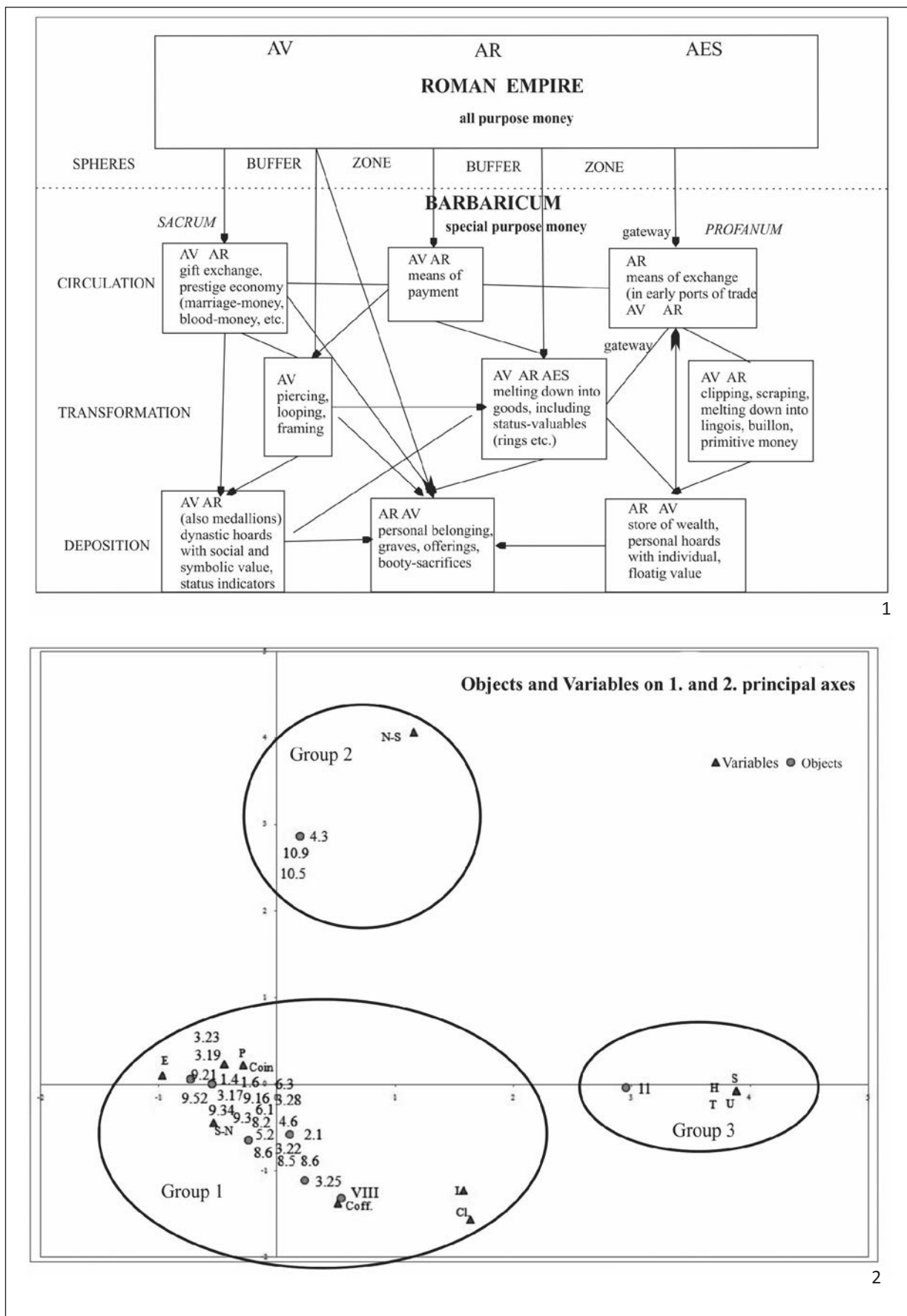
⁵⁵ Alföldy-Gázdac 2009, 73.

Translated by Cosmin Mihail Coatu

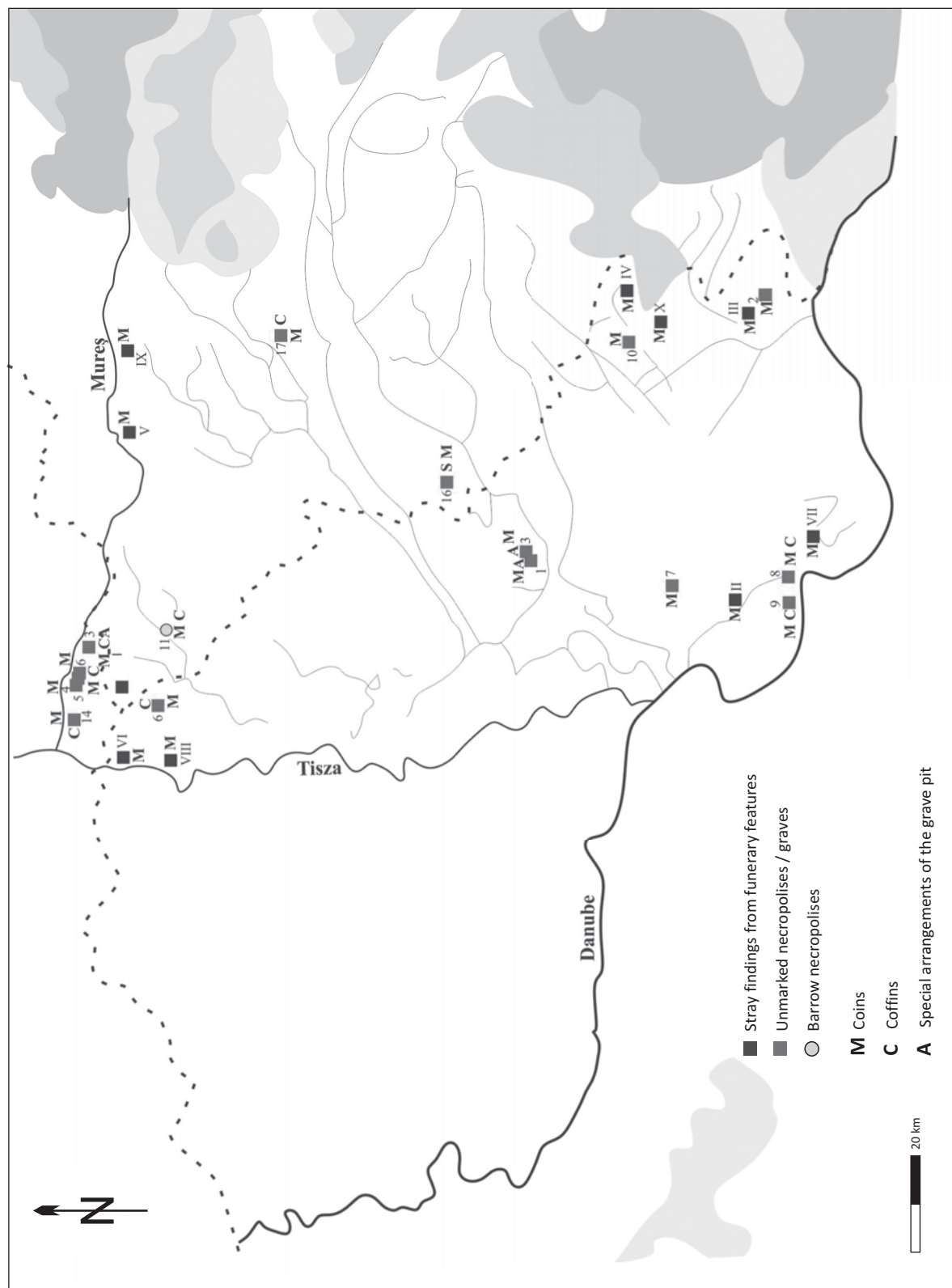
BIBLIOGRAPHY

- Alföldy-Găzdac 2007,
 Á. Alföldy-Găzdac, Fundkombination der Artefakte in Gräbern in Dakien, mit Besonderem Hinblick auf die Münzen. (C. Cosma), Vergleichende Untersuchung Alburnus Maior – Obreja, Sopor de Câmpie. *Funerary offerings and votive depositions in Europe's 1st Millennium AD. Cultural artefacts and local identities*, Cluj-Napoca (2007), 9–19.
- Alföldy-Găzdac 2009,
 Á. Alföldy-Găzdac, Anatomia unui ritual. Mărturia izvoarelor literare antice despre mitul lui Charon. *EphNap*, XIX (2009), 49–79.
- Barački 1961,
 S. Barački, Sarmatski nalazi iz Vršca. *RadVM*, 10 (1961), 117–143.
- Barbu – Hügel 1993,
 M. Barbu, P. Hügel, Monede romane imperiale descoperite în zona arădeană. *Ziridava*, XVIII (1993), 63–77.
- Batistić Popadić 1984–1985,
 D. Batistić Popadić, Sarmatska nekropola Vojlovica-Pančevo. *RadVM*, 29 (1984–1985), 59–83.
- Bursche 1986,
 A. Bursche, Contacts between the Roman Empire and the mid-European Barbaricum in the light of coin finds. (I. A. Carradice) *Actes du 10ème Congrès International de Numismatique*, London (1986), 279–287.
- Bursche 1992,
 A. Bursche, Roman Ae coinage on the South Baltic Coast. *Contacts across the Baltic Sea during the Late Iron Age (5th–12th centuries)*, *Baltic Sea Conference Lund October 25–27* (1991), 1–14.
- Bursche 1994,
 A. Bursche, Die Markomannenkriege und der Zufluß römischer Münzen in das Barbaricum. (H. Friesinger, J. Tejral, A. Stuppner A.), *Markomannenkriege. Ursachen und Wirkungen*, Wien – Brno (1994), 471–485.
- Bursche 1996,
 A. Bursche, Contacts between the Late Roman Empire and North-Central Europe. *The Antiquaries Journal*, Cambridge, 76 (1996), 31–50.
- Bursche 2002,
 A. Bursche, Circulation of Roman Coinage in Northern Europe in Late Antiquity. *Histoire & mesure*, Paris, XVII, 3/4, 2002, 121–141.
- Bursche 2006,
 A. Bursche, Relations between the Late Roman World and Barbarian Europe in the Light of Coin Finds. *Bulletin du Cercle d'études numismatiques*, Bruxelles, 43/2 (2006), 221–227.
- Bursche 2008,
 A. Bursche, Inflation and influx of Roman coins into Barbaricum. (M. Asolati, G. Gorini), *I ritrovamenti monetali e i processi inflativi nel mondo antico e medievale: atti del IV congresso internazionale di numismatica e di storia monetaria*, Padova, 12–13 ottobre 2007, Padova, Esedra (2008), 53–62.
- Bursche – Okulicz-Kozaryn 1999,
 A. Bursche, J. Okulicz-Kozaryn, Groby z monetami rzymskimi na cmentarzysku kultury wielbarskiej w Weklicach koło Elbląga. J. Andrzejowski, *Comblan. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie grodkowej dedykowane Teresie Djubrowskiej w 65. rocznice urodzin*, Warszawa, Fundacja Przyjaciół Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego (1999), 141–163.
- Ciolek 2008,
 R. Ciolek, Ein Beitrag zur Funktion römischer Münzen in der Wielbark und in der Przeworsk-Kultur. *Roman coins outside the Empire. Ways and Phases, Contexts and Functions. Proceedings of the ESF/SCH Exploratory Workshop Radziwiłł Palace, Nieborów (Poland)*, 3–6 September 2005, Warsaw (2008), 157–170.
- Dörner 1970,
 E. Dörner, Cercetări şi săpături arheologice în judeţul Arad. *MCA*, IX (1970), 445–465.
- Dörner 1971,
 E. Dörner, Dacii şi sarmaţii din secolele II–III e.n. în vestul României. *Apulum*, IX (1971), 681 – 691.
- Đorđević 1994,
 M. Đorđević, Nalazi nekropola rimskog perioda u jugozapadnom Banatu. *RadVM*, 36 (1994), 41–61.
- Eggers 1951,
 H. J. Eggers, *Der römische Import im freien Germanien, Atlas der Urgeschichte*, I, Hamburg (1951).
- Farkas – Torbágyi 2008,
 E. Farkas, M. Torbágyi, Sarmatians and the Roman coins. *Roman coins outside the Empire. Ways and Phases, Contexts and Functions. Proceedings of the ESF/SCH Exploratory Workshop Radziwiłł Palace, Nieborów (Poland)*, 3–6 September 2005, Warsaw (2008), 255–266.
- Găzdac 2014,
 C. Găzdac, Did Charon read his obolon? The message of coin offering in Roman graves from Pannonia. *Dacia*, LVIII (2014), to be published.
- Alföldy-Găzdac – Găzdac 2010,
 Á. Alföldy-Găzdac, C. Găzdac, Coins in funerary contexts. The case of Brigetio. *Ex Officina – Studia in honorem Dénes Gábler*, Győr (2010), 161–174.

- Hügel – Barbu 1997,
P. Hügel, M. Barbu, Câmpia Aradului în secolele II–IV p. Ch. *ActaMP*, 21 (1997), 565–596.
- Kőhegyi 1992,
M. Kőhegyi, Römische Münzfunde bei Sarmaten des Karpatenbeckens. *MFME*, I, 1989/90 (1992), 433–445.
- Kőhegyi 1966–1967,
M. Kőhegyi, Römische Münzen aus Sarmatische Gräbern und von Sarmatischen Siedlungen. *MFME*, 1 (1966–1967), 109–114.
- Kőhegyi – Vörös 1996,
M. Kőhegyi, G. Vörös, A madarasi temető római pénzei. (Krankovics I.), *A numizmatika és a társtudományok II*, Debrecen (1996), 183–199.
- Kulcsár 1998,
V. Kulcsár, *A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai*, Aszód (1998).
- Milleker 1906,
B. Milleker, *Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből*, Temesvár, III (1906).
- Mitrea 1963,
B. Mitrea, Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în R.P.R. *SCIV*, XIV/2 (1963), 466–474.
- Párducz 1931,
M. Párducz, A nagy magyar Alföld római kori leletei. *DolgSzege*, VII (1931), 74–186.
- Párducz 1940,
M. Párducz, Ernőházai jazig leletek. *ArchÉrt*, III/1 (1940), 261–269.
- Párducz 1942,
M. Párducz, A szarmata korleg korábbi emlékei a Bánságban. *ArchÉrt*, III/3 (1942), 305–328.
- Párducz 1950,
M. Párducz, *A szarmatakor emlékei Magyarországon (Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns)*, III, Budapest (1950).
- Párducz 1951,
M. Párducz, Szarmatakori leletek Klárafalváról. *ArchÉrt*, 78 (1951), 24–25.
- Párducz 1957,
M. Párducz, Der spätsarmatische Friedhof von Törökkanisza (Novi Kneževac, Jugoslawien). *MFME* (1957), 93–107.
- Perassi 2011,
C. Perassi, Monete romane forate. Qualche riflessione su “un grand thème européen”. *Aevum*, 85/2 (2011), 257–315.
- Pislaru 2003,
M. Pislaru, Obolul lui Charon. (M. Bărbulescu, coord.) *Funeraria Dacoromana. Arheologia funerară a Daciei romane*, Cluj Napoca (2003), 44–82.
- Reizner 1899,
J. Reizner, Közlemények a Szeged városi Múzeumból. *ArchÉrt*, XXIX (1899), 183–190.
- Simonenko *et alii* 2008,
A.V. Simonenko, I. I. Marčenko, N. Limberis, *Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Gräbern zwischen Unterer Donau und Kuban*, Mainz (2008).
- Simovlević 1957,
N. Simovlević, Sarmatischer Stratum Crvenka bei Vrsac. *RadVM*, 6 (1957), 57–65.
- Tacitus, *Germ.*,
Cornelii Taciti, *De origine et situ Germanorum* (tr. T. Naum), București (1963). (<http://www.thelatinlibrary.com/tacitus/tac.ger.shtml#5>, 1. 06. 2013).
- Vaday 1986,
A. H. Vaday, Beitrage zum Fund von Vizesd – Puszt. *FolArch*, XXXVII (1986), 197–220.
- Vaday 1989,
A. H. Vaday, Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums. *Antaeus*, 17–18, Budapest (1989).
- Vaday 2005,
A. H. Vaday, *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum*, Budapest (2005).

Pl. I. 1. Function of Roman coins in German societies in third to fifth centuries AD (Bursche 1996); 2. Correspondence analyses (graves with coins and other funerary rituals).

Pl. II.

ANOTIMPURI ALE MORTII. DATE DESPRE O METODĂ ARHEOLOGICO-ASTRONOMICĂ PENTRU STUDIAREA RITURILOR FUNERARE ANTICE*

Vlad-Andrei Lăzărescu**, Vlad Turcu***

Cuvinte cheie: *orientarea mormintelor; practici funerare; metoda și teoria arheologiei; arheo-astronomie; landscape archaeology; epoca migrațiilor; Transilvania; România.*

Keywords: *grave orientation; mortuary practices; archaeological method and theory; archaeo-astronomy; landscape archaeology; great migration period; Transylvania, Romania.*

Seasons of Death. Towards an Archaeological-Astronomical Method for Studying Ancient Burial Rites (Abstract)

The paper focuses on the many problems occurring while analysing mortuary discoveries, emphasizing and reviewing the main aspects that should be taken into consideration while dealing with such material. Right from the start we would like to stress that such an approach is strictly conditioned by a thorough excavation technique and documentation in order to produce enough data to study how ancient communities conceptualized death. The orientation of the tomb can offer us a great deal of information following the idea that no such action was in fact random. We can then suppose that the orientation of the tombs was performed according to inner cosmologies and rules of each structured community being thus the result of a conscious and self-assumed way of thinking. Following this idea and based on the hypothesis that some religious cardinal points should exist in every community whether they refer to geographical, religious or cultural aspects we tried to establish the “seasons of death” in two Gepidic necropolises – Vlaha (Cluj County) and Fântânele (Bistrița-Năsăud County) – based on the slight deviations of the axis of the tombs.

1. Premise teoretice

Articolul va aborda câteva dintre numeroasele probleme ce ar trebui luate în considerare atunci când se dorește realizarea unei analize cât mai riguroasă a descoperirilor cu caracter funerar, în ideea unei mai bune înțelegeri a regulilor și cosmologiilor interne ale comunităților umane, ce conduc la anumite maniere de tratament la care defuncții sunt supuși în cadrul ceremoniilor funerare. Întreaga noastră abordare

este încă de la început condiționată de existența unei săpături meticuloase și a unei documentații complexe din cadrul căreia se extrag elementele de interes ce pot ajuta la elaborarea unor concluzii referitoare la modul în care comunitățile antice se raportau și acționau în cadrul ritualurilor prilejuite de înmormântare¹.

Odată cu progresele arheologiei mortuare, cercetătorii au încercat să înțeleagă maniera în care societățile antice erau organizate pornind de la analiza datelor furnizate de domenii cum ar fi antropologia culturală sau etnografia². Moartea este înțeleasă în acest caz ca un *ritual de trecere*³, înmormântarea (ca acțiune), fiind înțeleasă corect doar în legătură cu un context bine definit în timp și spațiu⁴. Dorim să atragem atenția asupra faptului că înmormântarea propriu-zisă, înțeleasă ca un întreg proces, reprezintă de fapt *moartea socială* a celui pentru care se

* Acest articol a fost parțial susținut prin granturile de cercetare finanțate de Autoritatea Națională pentru Cercetare Științifică, CNCS-UEFISCDI, proiectele numerele PN-II-ID-PCE-2011-3-0158 (pentru V.-A. L.) și respectiv PN-II-PT-PCCE-2011-3-0214/2012 (pentru V. T.). Suntem profund îndatorați domnilor Dr. Ioan Stanciu și Dr. Coriolan H. Opreanu, cercetători la Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca, pentru ajutorul acordat în obținerea documentației grafice necesară studierii necropolelor de la Vlaha și Fântânele.

** Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca al Academiei Române, Str. M. Kogălniceanu 12-14; e-mail: lazarescu_vlad@yahoo.com.

*** Institutul Astronomic – Observatorul Astronomic Cluj-Napoca al Academiei Române, Str. Cireșilor 15; e-mail: vladturcu@yahoo.com.

¹ O'Shea 1992, 12; Braun 1981, 398; Marthon 2005, 2; Parker Pearson 1999.

² Binford 1971; O'Shea 1992, 9; Thomas 2000, 658; Buikstra – Konigsberg 1985, 330; Chapman 1981; Mainfort Jr. 1985, 555; Parker Pearson 1999.

³ Gennep 1996, 133; Murphy 2000, 408.

⁴ Mizoguchi 1993, 231-233; Sørensen 2004, 169.

desfășoară ceremoniile⁵. Cu ușurință putem observa paradoxul reprezentat de faptul că mormintele și contextele funerare în general nu ne vorbesc atât de mult despre defunct (din simplul motiv că acesta nu se putea înmormânta singur), cât despre credințele celor care participau în mod activ la ceremoniile funerare⁶. Ceremonia funerară propriu-zisă reprezintă în fond un ritual în cadrul căruia societatea celor vii nu se organizează doar pe sine, ci și pe cea a morților prin chiar setul de reguli extrem de stricte ce compun ceea ce se numește ideologie funerară⁷. Mormântul în sine are o funcție clar stabilită încă din momentul în care a fost conceput și săpat fiind de fapt noul spațiu destinat defunctului; momentul depunerii decedatului în mormânt marchează deci momentul social al morții acestuia, un moment în care separația dintre cei morți și cei vii este marcată în mod sugestiv⁸.

Numai având în minte cele mai sus menționate putem înțelege că mormântul are o funcție foarte strictă și precis stabilită încă din momentul săpării sale, jucând un rol central în întreaga ceremonie funerară. Metoda de analiză a unui mormânt ar trebui să includă pe lângă informații despre forma, orientarea sau tipul său și date legate de energia depusă pentru amenajarea sa, structură internă, poziția defunctului în interiorul acestuia sau locul inventarului funerar în relație atât cu mormântul, cât și cu defunctul⁹. Toate aceste date ar trebui ulterior corelate cu alte variabile precum vârsta sau sexul defunctului, poziționarea în cadrul necropolei sau alte informații obținute prin intermediul disciplinelor conexe precum etnografia, biologia, antropologia fizică etc.¹⁰. Analiza ritualurilor funerare reprezintă o abordare complexă întrucât nicodată nu putem înțelege sau enumera toate practicile ce însoțeau înmormântarea pentru simplul motiv că anumite elemente simbolice, documentate pe cale etnografică sau literară (cum ar fi spre exemplu bocetul), nu lasă urme arheologice și deci nu pot fi abordate în acest context decât pur teoretic¹¹.

Pornind de la astfel de premise încercăm să aducem noi contribuții în ceea ce privește unele

practici rituale, care altfel ar fi rămas necunoscute sau neexploatate, referitoare la considerentele alegerii unei anumite orientări a mormintelor folosindu-ne de mijloace de analiză venite dinspre domeniul arheo-astronomiei. Scopul final al unor astfel de abordări ar fi acela de a pune în discuție principalele structuri ale comunităților antice, precum și felul în care acestea erau organizate. Ideea studiului nu este aceea de a oferi răspunsuri tranșante asupra unor probleme care nu pot fi rezolvate doar în această manieră, ci mai degrabă de a oferi noi căi de interogare și interpretare a unor date arheologice deja existente, care altfel ar fi rămas neexploatate la capacitatea maximă.

Pentru a continua în termeni realiști abordarea asumată, a fost nevoie de stabilirea unor premise de fond care să guverneze întreaga analiză. În cazul de față am plecat de la ideea că fiecare formă de organizare comunitară privește înmormântarea ca pe o parte esențială a unor ceremonii rituale, studiul orientării mormintelor oferindu-ne numeroase date despre acestea, presupunând că o astfel de acțiune nu era lăsată la voia întâmplării. Putem ulterior presupune că acțiunea de orientare a mormintelor se realiza în conformitate cu regulile cosmologice specifice fiecărei comunități, fiind în esență rezultatul unui mod asumat de a gândi¹². Urmărind aceste idei dar și ipoteza conform căreia fiecărei comunități îi sunt specifice anumite puncte cardinale de natură religioasă, fie că acestea se referă la elemente geografice concrete sau elemente cultural-religioase¹³, am încercat stabilirea unor *anotimpuri ale morții* pentru două necropole din perioada migrațiilor, respectiv Vlaha (jud. Cluj) și Fântânele (jud. Bistrița-Năsăud) pornind de la studiul micilor deviații ale axei principale a mormintelor. Din câte cunoaștem, astfel de încercări lipsesc pentru Epoca migrațiilor așa cum este ea definită în România, sporind deci interesul și entuziasmul pentru o asemenea tentativă.

Motivele pentru care au fost alese aceste necropole se referă pe de-o parte la necesitatea existenței unui număr mare de morminte ce urmau a fi supuse analizei (pentru a oferi studiului o anumită consistență statistică) și pe de altă parte, necesității de a avea înregistrate cât mai corect orientările mormintelor (în cazul sitului de la Vlaha, toate mormintele au fost măsurate cu stația totală).

Cu alte cuvinte, am încercat să eliminăm pe cât posibil eroarea umană în ceea ce privește înregistrarea datelor ce urmau a fi analizate.

⁵ Thomas 2000, 656; Lips 1960, 532.

⁶ Murphy 2000, 405; Parker Pearson 1999, 3; Young 1999, 216; Trinkaus 1984.

⁷ Martin – Kilcher 2000.

⁸ Parker Pearson 1999, 5; Marthon 2005, 3; Sørensen 2004, 170.

⁹ Dickinson 2002; Binford 1971; Marthon 2005; Parker Pearson 1999; Murphy 2000, 407; Struck 2000, 85.

¹⁰ Gamble *et alii* 2001, 185; Buikstra – Konigsberg 1995, 316; Meindl – Russell 1998, 377; Marthon 2005, 7; Renfrew – Bahn 1991, 176; Metcalf – Huntington 1991.

¹¹ Young 1999.

¹² Parker Pearson 1999, 6; Dickinson 2002, 75.

¹³ Binford 1971; Rose 1922.

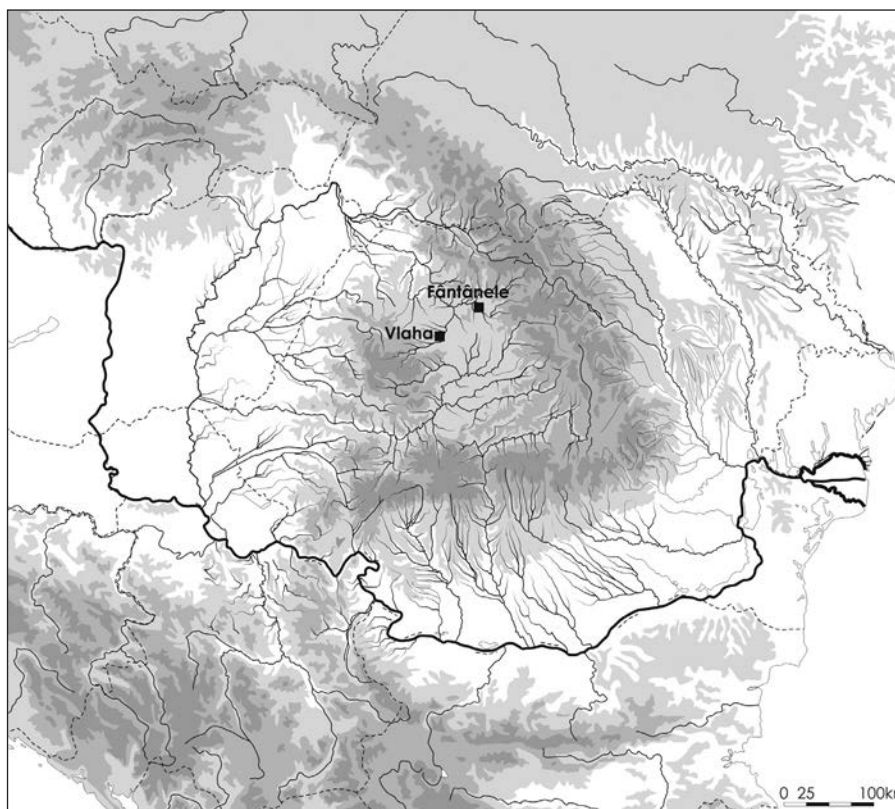

Figura 1. Hartă ilustrând amplasamentul siturilor de la Vlaha (jud. Cluj) și Fântânele (jud. Bistrița-Năsăud). / Map illustrating the position of the sites from Vlaha (Cluj County) and Fântânele (Bistrița-Năsăud County).

Un alt motiv care a determinat alegerea acestor două necropole se referă la un cu totul alt aspect. Este binecunoscut faptul că orientarea mormintelor se realiza în funcție de credințe specifice fiecărei comunități. De obicei această orientare este trasată în funcție de puncte cardinale geografice (un loc considerat sacru, o construcție centrală din interiorul așezării sau din apropierea acesteia) sau celeste (poziția Soarelui într-un anumit moment din zi sau alte astfel de elemente astronomice), care posedă o încărcătură simbolică în cadrul comunității respective¹⁴. Pentru ca inițiativa noastră să fie valabilă, era nevoie de un anumit grad de certitudine cu privire la punctul pe care aceste două comunități îl considerau drept reper în orientarea mormintelor, care în cazul de față este strict legat de mișcările Soarelui, cunoscut fiind faptul că Gepizii erau o populație creștinată în rit arian, mormintele fiind orientate în consecință pe axa vest-est¹⁵.

2. Prezentarea siturilor

Ambele situri, datate în linii mari în secolul al VI-lea p. Chr., aparțin așa-numitei categorii *Reihengräberfelder* (cimitire cu morminte în șiruri paralele – un tip bine documentat pentru perioada

cronologică amintită de-a lungul Europei Centrale) fiind unele dintre cimitirele cele mai interesante descoperite în Transilvania, element care le conferă cu atât mai mult o importanță sporită. Alt aspect care a contribuit la relevanța unui asemenea studiu este legat de faptul că o abordare similară pentru situri aparținând Epocii Migrațiilor de pe teritoriul României nu a mai fost încercată, cele câteva studii publicate pe această temă concentrându-se asupra necropolelor preistorice sau medievale¹⁶.

Necropola de la Vlaha (jud. Cluj), cel mai mare cimitir de acest gen cercetat până în momentul de față în România, este situat la extremitatea unei terase prelungite ce reprezintă limita vestică a râului Finișel (uneori numit și Racoș de către localnici), un afluent al Someșului Mic. Dacă ar fi să trasăm o linie imaginară, situl s-ar afla la aproximativ 9 km sud-vest de municipiul Cluj-Napoca, la o altitudine de 474–476 metri, având coordonatele geografice 46°41'27.01" Nord și 23°27'07.59" Est. Cercetată aproape în întregime, necropola prezintă un plan care sugerează ideea că o mare parte a mormintelor au fost dispuse sub forma a 10 șiruri paralele orientate pe axa nord-sud.

¹⁴ Rose 1922; Rahtz 1978.

¹⁵ Salin 1952.

¹⁶ Morintz – Kogălniceanu 2009; Păunescu – Teodor 2006; Maxim *et alii* 2002.

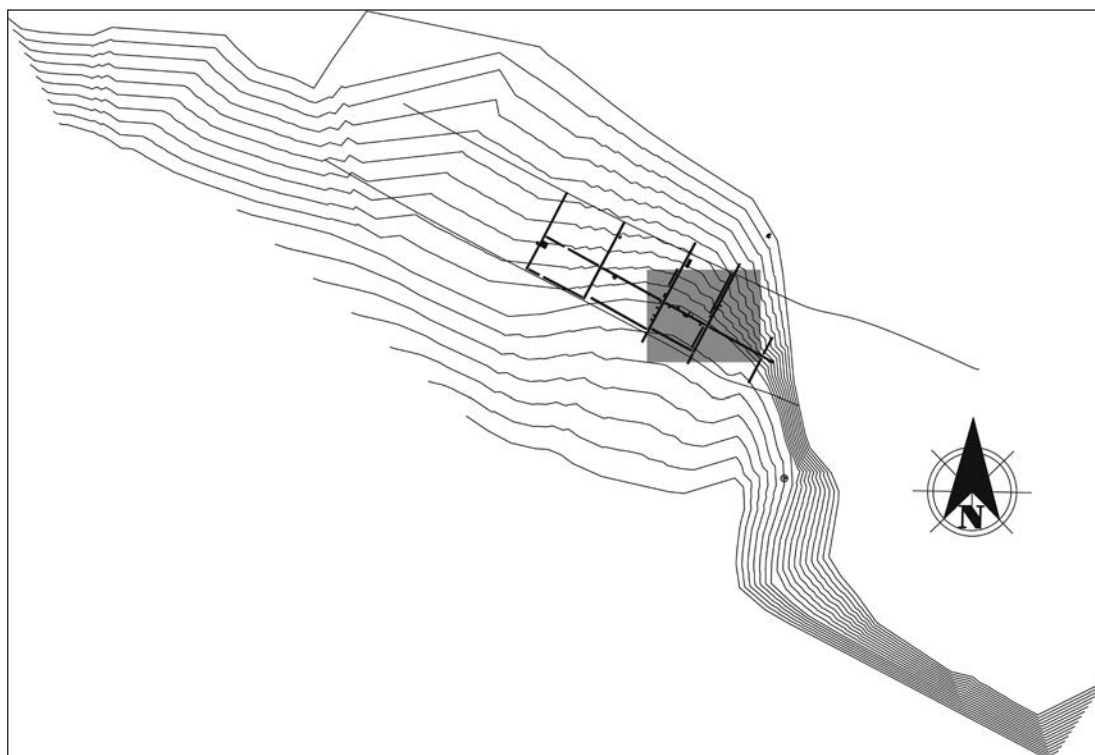

Figura 2.1. Planul topografic al sitului și dispunerea cimitirului de la Vlaha (jud. Cluj). Imagine inedită, obținută prin amabilitatea domnului Dr. Ioan Stanciu (Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca). / *Topographic map showing the site at Vlaha (Cluj County). Unpublished records courtesy of Dr. Ioan Stanciu (Institute of Archaeology and History of Art Cluj-Napoca).*

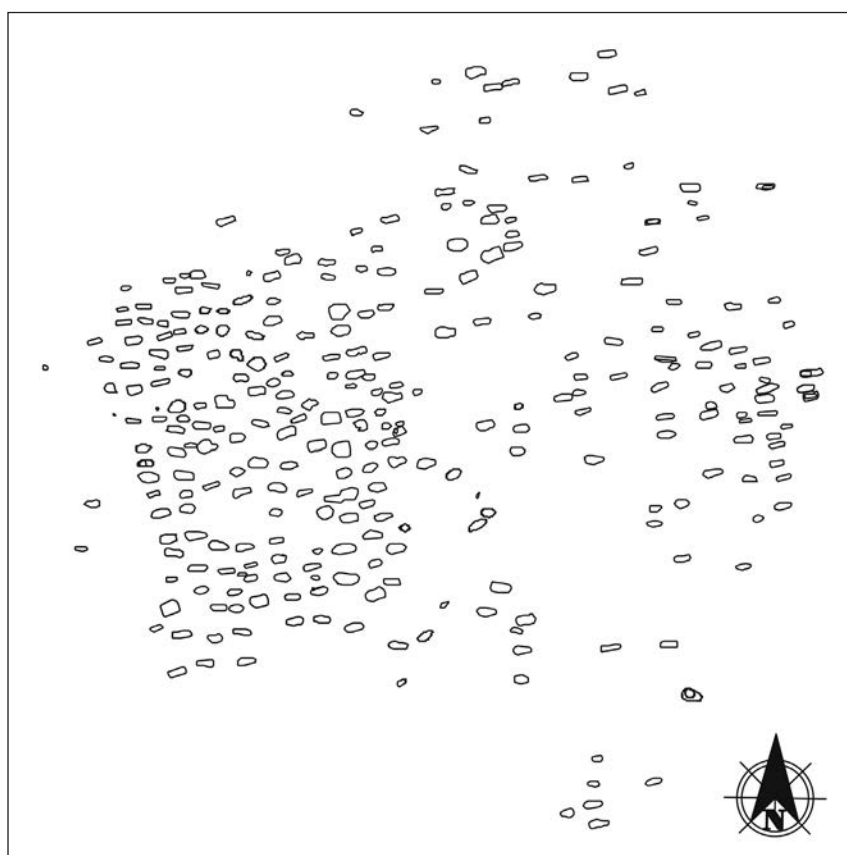

Figura 2.2. Planul general al necropolei de la Vlaha (jud. Cluj). Imagine inedită, obținută prin amabilitatea domnului Dr. Ioan Stanciu (Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca). / *Detailed plan of the necropolis at Vlaha (Cluj County). Unpublished records courtesy of Dr. Ioan Stanciu (Institute of Archaeology and History of Art Cluj-Napoca).*

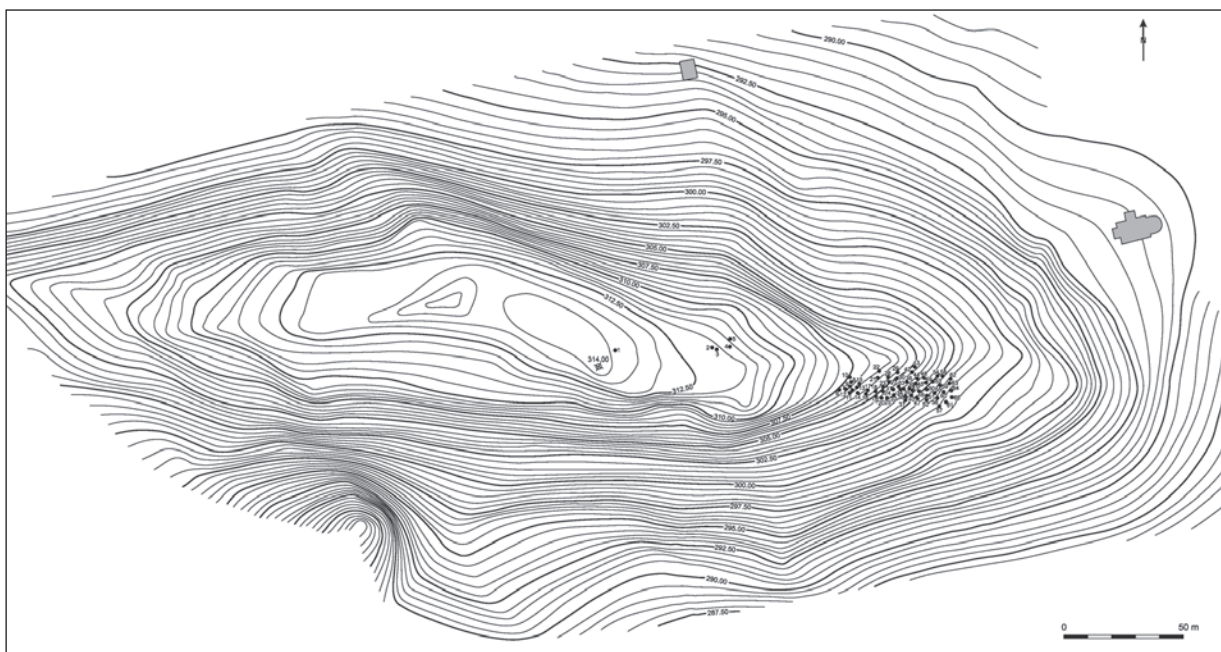

Figura 3.1. Planul topografic al sitului și dispunerea cimitirului de la Fântânele (jud. Bistrița-Năsăud) (după Dobos – Opreanu 2012, Pl. 57). / *Topographic map showing the site at (Bistrița-Năsăud County) (after Dobos and Opreanu 2012, Pl. 57).*

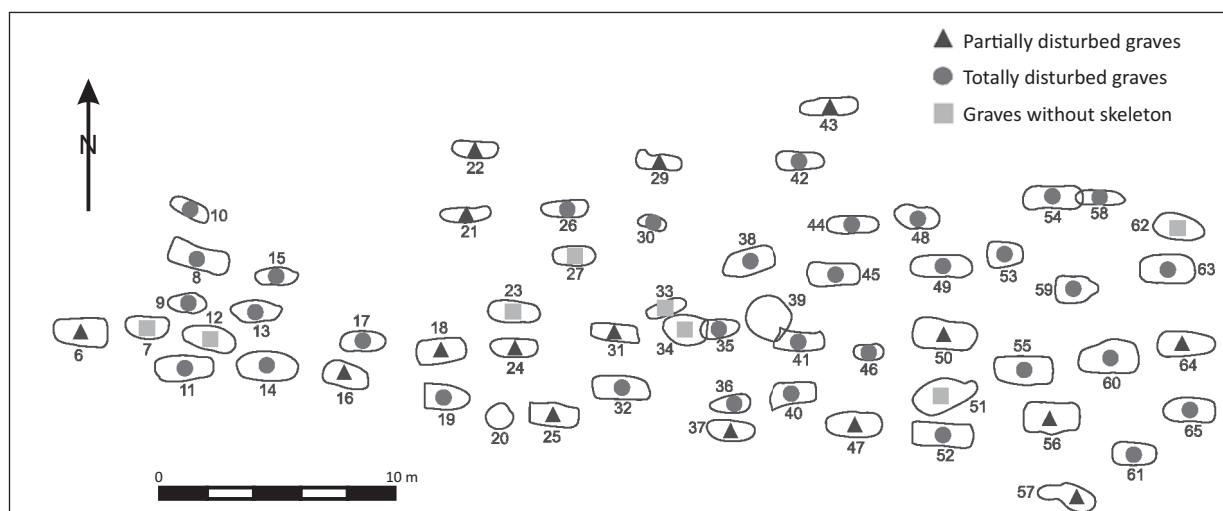

Figura 3.2. Planul general al necropolei de la Fântânele (jud. Bistrița-Năsăud) (după Dobos – Opreanu 2012, Fig. 1). / *Detailed plan of the necropolis at Fântânele (Bistrița-Năsăud County) (after Dobos and Opreanu 2012, Fig. 1).*

Cu o singură excepție, toate mormintele sunt orientate pe direcția vest-est. Urmărind distribuția la orizontală a mormintelor se poate presupune ideea unei evoluții cronologice a necropolei de-a lungul timpului. Un element specific al cimitirului de la Vlaha este constituit de faptul că mormintele descoperite au suferit intervenții ulterioare într-o proporție de aproximativ 90%, situație care nu este neobișnuită pentru cimitirele contemporane acestuia din zonă¹⁷.

Situl de la Fântânele (jud. Bistrița-Năsăud) este poziționat pe panta de est a unei terase relativ îngustă având coordonatele geografice

46°56'05.92" Nord și 24°16'08.73" Est la o altitudine de aproximativ 405–410 m. Din nefericire nu se cunoaște întinderea reală a necropolei aceasta nefiind integral cercetată. Din punctul de vedere al structurii sale interne, 7 șiruri de morminte dispuse paralel pe o axă nord-sud pot fi cu ușurință identificate, însumând un număr de 65 morminte cercetate și documentate.

Fără excepție, toate mormintele sunt orientate pe direcția vest-est. La fel ca și în cazul necropolei de la Vlaha și la Fântânele întâlnim același fenomen de intervenție ulterioară asupra mormintelor, toate mormintele fiind deranjate în proporții diferite¹⁸.

¹⁷ Stanciu *et alii* 2005; Stanciu *et alii* 2006; Stanciu *et alii* 2007.

¹⁸ Dobos – Opreanu 2012.

3. Metode utilizate

În ceea ce privește metodele utilizate, trebuie menționat faptul că s-a urmărit identificarea unor soluții de calcul care să limiteze pe cât posibil eventualele erori umane care ar fi putut, în ultimă instanță, influența negativ întreaga abordare. Se are în vedere pe de-o parte determinarea orientărilor mormintelor prin intermediul anumitor pachete de programe destinate procesării și prelucrării de imagini, iar pe de alta determinarea azimuturilor arcelor solare pentru fiecare dintre cele două situri studiate. Din punct de vedere metodologic, este practic pentru prima dată când date de acest gen, obținute utilizând aceleași mijloace tehnice, dar provenind din două situri distincte, sunt comparate în ideea observării anumitor recurențe ce pot fi interpretate nu numai din punct de vedere statistic, ci și cultural.

3.1. Determinarea orientărilor mormintelor

Elementul determinant al metodei este folosirea gropilor de mormânt pentru stabilirea orientărilor, față de alte metode care folosesc orientarea scheletului sau ale oaselor femurale¹⁹. Motivele alegerii unui astfel de criteriu se referă pe de-o parte la faptul că groapa propriu-zisă era săpată prima dată, deci ea trebuia orientată într-o anumită direcție, pe de alta la realitatea că este destul de greu să

Figura 4.1. Mormântul 31 din necropola de la Fântânele (jud. Bistrița-Năsăud) (după Dobos – Opreanu 2012, Pl. 45/1). / Tomb 31 from the necropolis at Fântânele (Bistrița-Năsăud County) (after Dobos and Opreanu 2012, Pl. 45/1).

aranjezi cadavrul sau cosciugul în interiorul unei gropi adânci de aproximativ 1,5–2 m cu o lățime apropiată de 0,50–0,60 m.

Mai mult decât atât, numeroase aspecte legate fie de mișcări involuntare ale defunctului în interiorul gropii cauzate de manipularea sa la momentul înmormântării (vezi, spre exemplu, prăbușirea capacului cosciugului, consecință a putrefacției acestuia de-a lungul timpului), fie numeroasele procese tafonomice care au loc după astuparea gropii, pot duce la discrepanțe de orientare destul de mari ale scheletului față de axa mormântului²⁰.

Determinarea orientărilor gropilor mormintelor folosește metode specifice procesării de imagini. Scopul procesării imaginilor și/sau al planurilor individuale sau generale ale amplasării gropilor de mormânt este de a obține un contur continuu al marginilor acestora. Determinarea limitelor mormintelor se realizează pe baza unui algoritm de detecție de contur (Laplacian de Gaussiană LoG)²¹. Regiunea delimitată de conturul fiecărui mormânt constituie regiunea de interes D .

Determinarea orientării formei este realizată pe baza metodei statistice care interpretează regiunea mărginită de conturul determinat anterior ca fiind densitatea de probabilitate a unei variabile aleatoare bidimensionale. Pe baza caracteristicilor statistice ale acestei variabile aleatoare – momentele, poate fi determinată transformarea de coordonate care este invariabilă la rotație. Originea sistemului de coordonate transformat este în centrul de greutate al regiunii, iar unghiul de rotație care intervine în această transformare determină direcția axei principale de inerție. Acest unghi definește orientarea suprafeței față de axa orizontală a imaginii²².

Formulele care descriu transformarea sunt:

$$\begin{aligned}\xi &= (x - x_c) \cdot \cos \phi + (y - y_c) \cdot \sin \phi \\ \eta &= -(x - x_c) \cdot \sin \phi + (y - y_c) \cdot \cos \phi\end{aligned}\quad (3.1.1),$$

unde x_c, y_c sunt coordonatele centrului de greutate al regiunii (centroidul) și sunt obținute cu relațiile:

$$x_c = \frac{m_{10}}{m_{00}}, \quad y_c = \frac{m_{20}}{m_{00}} \quad (3.1.2).$$

Momentele de ordin $(p+q)$ ale distribuției bidimensionale continue corespunzătoare regiunii mărginită de contur D , se obțin cu relațiile:

²⁰ Dupras *et alii* 2005; Vass 2001; Stojanowski *et alii* 2002.

²¹ Sonka *et alii* 2008; Turcu 2010.

²² Cramér 1962; Papoulis 1991.

¹⁹ Parisot – Petrequin 1982; Vince *et alii* 1996.

$$m_{pq} = \iint_D x^p y^q f(x, y) dx dy \quad (3.1.3),$$

unde $f(x, y)$ este nivelul de gri al punctului de coordonate (x, y) al regiunii de interes.

Pentru situația concretă a imaginii discrete binare ($f(x, y)=1$ pentru regiunea de interes D , iar în rest $f(x, y)=0$), relația pentru calculul momentelor este:

$$m_{pq} = \sum_D \sum i^p j^q \quad (3.1.4),$$

unde (i, j) sunt coordonatele pixelilor imaginii discrete.

Utilizarea momentelor centrate asigură invarianța la translații. Momentul centrat de ordinul $(p+q)$ se obține prin:

$$\mu_{pq} = \iint_D (x - x_c)^p (y - y_c)^q f(x, y) dx dy \quad (3.1.5),$$

respectiv pentru imaginile discrete binare:

$$\mu_{pq} = \sum_D \sum (i - x_c)^p (j - y_c)^q \quad (3.1.6).$$

Dacă unghiul de rotație din transformările 3.1.1 este determinat din ecuația:

$$\operatorname{tg}(2\phi) = \frac{2\mu_{11}}{\mu_{20} - \mu_{02}} \quad (3.1.7),$$

atunci direcția axei $(x_c, y_c)\xi$ este direcția de maximă concentrare a distribuției bidimensionale din regiunea de interes D^{23} .

Procesarea și determinările cantitative pentru imagini au fost realizate cu software-ul de tip „open-source” *ImageJ* (Java)²⁴. Pentru determinarea unghiurilor de orientare ale regiunilor de interes am utilizat applet-ul existent în pachetul de bază: „measure – ellipse fitting”²⁵, care ajustează o elipsă centrată în centroid (x_c, y_c) , axa mare coincide cu axa $(x_c, y_c)\xi$, iar aria este egală cu aria regiunii de interes. Pentru fiecare imagine / planșă a mai fost determinat și unghiul pe care

axa orizontală îl face cu direcția nordului (figurată pe planșă).

Pentru fiecare sit cercetat trebuie ținut cont de direcția reală a nordului geografic. Pentru siturile cercetate înainte de apariția tehnologiei GPS orientarea luată ca reper era direcția polului nord magnetic.

Metoda de determinare a orientărilor mormintelor poate folosi trei categorii de informație primară pe baza cărora se pot face măsurătorile: planuri / imagini individuale pentru fiecare mormânt, planuri generale ale necropolelor, imagini de ansamblu ale necropolelor. Fiecare dintre acestea prezentând anumite particularități.

Determinările utilizând planurile individuale au rezoluție bună, dar pot produce imprecizii în figurarea orientării nordului.

Determinările folosind planurile generale au rezoluție mică, dar oferă avantajul reprezentării relative a mormintelor cu mai puține erori (direcția nordului este mai precis figurată).

Metoda de determinare ideală se referă la obținerea unor imagini (fotografie aeriană sau imagini satelitare de înaltă rezoluție) a ansamblului sitului. Această determinare, atunci când imaginea de ansamblu are rezoluție foarte mare, prezintă avantajele unei reprezentări conforme, direcția nord fiind foarte precis determinată. Costul ridicat pentru imagini de fotografie aeriană sau imagini satelitare de înaltă rezoluție constituie însă în acest caz un real dezavantaj.

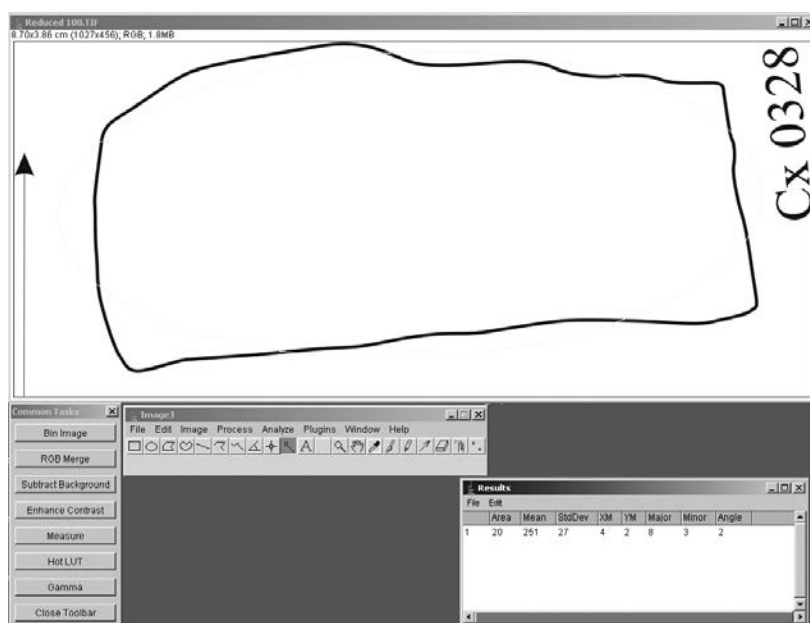

Figura 4.2. Exemplu de determinare a orientării cu ajutorul software-ului *ImageJ* (Java). / The model for the determination of the graves orientation using the *ImageJ* (Java) software.

²³ Cramér 1962.

²⁴ Collins 2002.

²⁵ Roedick 2007.

3.2. Determinarea arcelor solare

Arcele solare sunt definite ca sectoarele unghiulare în interiorul cărora sunt cuprinse direcțiile (azimuturile) pentru răsăritul, respectiv apusul Soarelui.

Metoda clasică presupune calcularea direcțiilor (azimuturilor) de răsărit și apus ale Soarelui pentru solstițiul de vară, solstițiul de iarnă și echinocșii, pentru situl considerat, ținând cont de epoca la care a fost realizat (cronologia).

Din perspectivă geocentrică, mișcarea aparentă a Soarelui pe sfera „stelelor fixe” urmărește o traiectorie fixă – ecliptica. Planul ecuatorului ceresc (o extensie a planului ecuatorial terestru), și planul eclipticii nu coincid, unghiul diedru corespunzător purtând numele de unghi de înclinare a eclipticii ε . Expresiile pentru calcularea unghiului de înclinare a eclipticii sunt date de formulele²⁶:

$$\varepsilon = \varepsilon_0 + \Delta\varepsilon \quad (3.2.1),$$

unde ε este înclinarea adevărată, ε_0 este înclinarea medie a eclipticii, iar $\Delta\varepsilon$ este termenul determinat de nutație (mișcarea scurt periodică a axei de rotație a Pământului în raport cu un sistem de coordonate fix legat de Pământ).

$$\varepsilon_0 = 23^\circ 26' 21.448'' - 46.8150'' \cdot T - 0.00059'' \cdot T^2 + 0.001813'' \cdot T^3 \quad (3.2.2),$$

$$T = \frac{(JD - 2451545.0)}{36525} \approx \frac{(Y - 2000)}{100} \quad (3.2.3),$$

unde JD este data iuliană (în zile), Y este anul epocii pentru care se calculează înclinarea.

$$\Delta\varepsilon = + 0.0026^\circ \cdot \cos(125.0^\circ - 0.05295^\circ \cdot d) + 0.0002^\circ \cdot \cos(200.9^\circ + 1.97129^\circ \cdot d) \quad (3.2.4)$$

$$d = JD - 2451545.0$$

Mișcarea anuală aparentă a Soarelui pe ecliptică are ca efect modificarea ciclică a coordonatelor sale ecuatoriale (δ – declinația, RA – ascensia dreaptă)²⁷.

Oscilația azimuturilor punctelor de răsărit, respectiv de apus ale Soarelui reprezintă efectul observabil al variației declinației Soarelui pe durata unui an.

Declinația (δ) cea mai nordică a Soarelui ($\delta = +23.5^\circ$ în prezent) se produce la Solstițiul de vară în emisfera nordică, iar cea mai sudică declinație ($\delta = -23.5^\circ$ în prezent) la Solstițiul de iarnă din emisfera nordică.

Pozițiile aparente ale unui corp ceresc (inclusiv ale Soarelui) depind de coordonatele geografice și sunt exprimate de sistemul de coordonate orizontale: h = altitudine, A = azimut.

Relațiile de transformare între coordonatele ecuatoriale și orizontale sunt următoarele²⁸:

$$\sin(\delta) = \sin(\Phi) \cdot \sin(h) + \cos(\Phi) \cdot \cos(h) \cdot \cos(A) \quad (3.2.4)$$

$$\cos(H) = \frac{-\cos(h) \cdot \sin(A)}{\cos(\delta)} \quad (3.2.5)$$

unde Φ = latitudinea geografică a sitului, H = unghiul orar măsurat spre vest, și care reprezintă diferența între ascensia dreaptă corespunzătoare stelelor care trec la meridian la momentul observației (direcția sud = timpul sideral) și ascensia dreaptă a corpului ceresc.

Formula generală pentru determinarea azimutului rezultă din relația 3.2.4 și are expresia:

$$A = \arccos\left(\frac{\sin(\delta) - \sin(\Phi) \cdot \sin(h)}{\cos(\Phi) \cdot \cos(h)}\right) \quad (3.2.6).$$

Direcția azimuturilor pentru răsăritul și apusul Soarelui se obține din formula 3.2.6, considerând h = altitudinea orizontului. Această ecuație are două soluții în intervalul ($0^\circ \dots 360^\circ$], iar pentru a obține azimuturile corespunzătoare răsăritului și apusului în sens astronomic (azimutul este unghiul măsurat în sens orar de la direcția Nordului astronomic = Nord geografic) trebuie verificate condițiile:

$$\begin{aligned} 0^\circ < A_{rise} &\leq 180^\circ \\ 180^\circ < A_{set} &\leq 360^\circ \end{aligned} \quad (3.2.7).$$

Formula de calcul a azimuturilor pentru răsăritul și respectiv apusul Soarelui, pentru situația vizibilității unui orizont teoretic $h = 0^\circ$ este:

$$A_{rise/set} = \arccos\left(\frac{\sin(\delta)}{\cos(\Phi)}\right) \quad (3.2.8).$$

De asemenea, în condițiile aceleași ipoteze a vizibilității complete a orizontului teoretic ($h = 0^\circ$), rezultă că azimuturile pentru echinocșii corespund punctelor cardinale est și vest ($\delta = 0^\circ$).

De asemenea, trebuie luat în considerare și efectul refracției atmosferice, care modifică poziția aparentă a corpurilor cerești, astfel încât sunt mai apropiate de zenit²⁹.

Consecințe ale metodei clasice:

- Arcele solare sunt simetrice față de direcția N–S.

²⁶ Hohenkerk 1992; Wittmann 1979; Meeus 1984.

²⁷ Smart 1986; Kelley – Milone 2011.

²⁸ Smart 1986; Kelley – Milone 2011.

²⁹ Hohenkerk 1992; Meeus 1984.

- În condițiile neglijării efectelor refracției există de asemenea o simetrie centrală a arcelor solare. Azimutul pentru răsăritul Soarelui la solstițiul de vară este diametral opus față de azimutul apusului Soarelui la solstițiul de iarnă (o diferență de 180°). Similar, azimutul răsăritului Soarelui la solstițiul de iarnă este diametral opus față de azimutul apusului Soarelui la solstițiul de vară.

Metoda realistă ține cont de orizontul sitului. Obstacolele de la orizont introduc întârzieri/devansări pentru momentele de răsărit/apus ale Soarelui, și de asemenea deplasări către sud ale direcțiilor azimuturilor (în emisfera nordică).

Azimuturile sunt determinate pe baza relației 3.2.6 cu $h \neq 0$.

O formulă pentru calculul altitudinii limbului superior al Soarelui, ținând cont de obturarea orizontului h_{hor} și curbura Pământului h_{cur} este dată de³⁰:

$$h = -R - \rho + p + h_{hor} - h_{cur} \quad (3.2.9),$$

unde R este semidiametrul Soarelui ($R \approx 16'$), ρ este refracția la orizont ($\rho \approx 35'$), p este paralaxa orizontală ($p \approx 8.8'$). Pentru distanțe la orizont de până la 15 km corecția pentru curbura Pământului este neglijabilă. ($h_{cur} = d_{hor}^2 \cdot 4.5 \cdot 10^{-6}$).

Metoda implementată a determinat azimuturile pe baza printr-un algoritm de aproximații succesive, comparând valorile obținute pentru coordonatele orizontale ale Soarelui (A_{Sun}, h_{Sun}) cu profilul real al orizontului sitului (A_{sit}, h_{sit}) determinat experimental.

Metoda propusă de noi presupune o eșantionare lunară suplimentară a arcelor solare reale. Intervalul de eșantionare de aproximativ o lună în raport cu solstițiile și echinocțiile a fost luat astfel încât $\Delta RA_{Sun} = 2^h$.

Consecințe ale metodei realiste:

1. Arcele solare devin în general asimetrice atât față de N-S, cât și față de centru, datorită faptului că profilul orizontului real este neregulat și în general asimetric.
2. Eșantionarea uniformă în ascensia dreaptă a Soarelui (echivalentă cu un interval lunar) determină o eșantionare neuniformă a arcelor solare.

4. Rezultatele determinărilor

4.1. Orientarea mormintelor pentru fiecare sit

Am determinat două serii de orientări ale mormintelor din fiecare sit, în funcție de punctele

cardinale Est și Vest. Unghiul de orientare obținut din formula 3.1.7, nu este obținut echivoc, poate lua două valori diametral opuse: $\varphi, \varphi + 180^\circ$.

Pentru $\varphi \in (0, 180^\circ]$ am considerat seriile care au azimut Est, iar pentru $\varphi \in (180^\circ, 360^\circ]$ am calculat seriile care au azimut Vest.

Pentru Vlaha, planurile individuale și planul general au fost realizate folosind sisteme GPS. Pentru Fântânele, orientarea tuturor planurilor s-a făcut față de Nordul magnetic. Pentru acest sit am aplicat corecția de declinație magnetică pentru epoca la care s-au realizat săpăturile. Am utilizat aplicația „on-line” de la NOAA care a furnizat o valoare a declinației magnetice de $2^\circ 30'$ est, pentru epoca 1976³¹.

4.2. Arcele solare ale siturilor

Datorită precesiei axei de rotație a Pământului, înclinarea eclipticii este ușor variabilă. Valoarea unghiului de înclinație al eclipticii pentru epoca presupusă de existență a sitului (un secol în jurul anului 550 A.D.), a fost calculată cu formulele (3.2.1 ... 3.2.4), valoarea sa medie fiind: $\varepsilon = 23^\circ 37' 29''$.

Azimuturile calculate pentru cele două situri în situația ipotetică a vizibilității complete a orizontului teoretic și ținând cont de efectul refracției ($h = -0.85^\circ$) au fost calculate cu relația 3.2.6. Rezultatele sunt sintetizate în tabelul 4.1.

Am determinat orizontul real pentru ambele situri pe baza măsurătorilor de teren cu rezoluție de 1° . Determinările au fost realizate cu ajutorul unui teodolit electronic de tip Leica Builder R200 (Leica Geosystems AG 2006). Fișierele cu profilele orizonturilor au fost utilizate în continuare în calcule.

Pentru implementarea metodei realiste am utilizat software-ul *The Sky Level II, Ver.5*, Software Bisque³².

Pe figura 5 sunt prezentate arcele solare cu eșantionarea $\Delta RA = 2^h$ pentru cele două situri. Cu linie punctată sunt reprezentate arcele teoretice (corespunzătoare tabelului 4.1). Sunt reprezentate în formă polară și orizonturile reale (linie îngroșată), și cele teoretice (linie subțire). Orizonturile reale sunt reprezentate accentuat, cu un factor de mărire de 2:1.

³⁰ Vodolayhskaya – Larenok 2013.

³¹ NOAA 2012.

³² Bisque – Bisque 2004.

Coordonate Soare (550 A.D.)		Data (550A.D.)	Vlaha ($\Phi=+46^{\circ}41'27''$)		Fântânele ($\Phi=+46^{\circ}56'00''$)	
R.A.	Decl.		Azimut Răsărit Soare ($h=-0.85^{\circ}$)	Azimut Apus Soare ($h=-0.85^{\circ}$)	Azimut Răsărit Soare ($h=-0.85^{\circ}$)	Azimut Apus Soare ($h=-0.85^{\circ}$)
h m s	° ' "		°	°	°	°
0 ^h 00 ^m 00 ^s	- 0°00'07"	19 mar.	89.10102	270.89898	89.09330	270.90670
2 ^h 00 ^m 00 ^s	+12°20'07"	21 apr.	70.89989	289.10011	70.80574	289.19426
4 ^h 00 ^m 00 ^s	+20°44'50"	22 mai	57.84320	302.15680	57.67485	302.32515
6 ^h 00 ^m 00 ^s	+23°37'29"	20 iun.	53.12764	306.87236	52.92729	307.07271
8 ^h 00 ^m 00 ^s	+20°44'46"	19 iul.	57.84499	302.15501	57.67665	302.32335
10 ^h 00 ^m 00 ^s	+12°20'07"	19 aug.	70.89989	289.10011	70.80574	289.19426
12 ^h 00 ^m 00 ^s	- 0°00'07"	21 sep.	89.10102	270.89898	89.09330	270.90670
14 ^h 00 ^m 00 ^s	-12°20'24"	23 oct.	107.20906	252.79094	107.28603	252.71397
16 ^h 00 ^m 00 ^s	-20°44'59"	22 nov.	120.05424	239.94576	120.20101	239.79899
18 ^h 00 ^m 00 ^s	-23°37'44"	19 dec.	124.65639	235.34361	124.83240	235.16760
20 ^h 00 ^m 00 ^s	-20°44'59"	15 ian.	120.05424	239.94576	120.20101	239.79899
22 ^h 00 ^m 00 ^s	-12°20'22"	14 feb.	107.20823	252.79177	107.28520	252.71480

Tabelul 4.1. Arcele solare teoretice pentru siturile de la Vlaha (jud. Cluj) și Fântânele (jud. Bistrița-Năsăud).

Coordonate Soare (550 A.D.)		Data (550 A.D.)	Vlaha ($\Phi=+46^{\circ}41'27''$)		Fântânele ($\Phi=+46^{\circ}56'00''$)	
R.A.	Decl.		Azimut real Răsărit Soare	Azimut real Apus Soare	Azimut real Răsărit Soare	Azimut real Apus Soare
h m s	° ' "		°	°	°	°
0 ^h 00 ^m 00 ^s	- 0°00'07"	19 mar.	93.8553	266.1203	92.5783	267.0019
2 ^h 00 ^m 00 ^s	+12°20'07"	21 apr.	76.3692	286.1356	75.4686	284.4092
4 ^h 00 ^m 00 ^s	+20°44'50"	22 mai	62.4997	299.7114	64.7161	297.6367
6 ^h 00 ^m 00 ^s	+23°37'29"	20 iun.	58.1283	304.1767	60.8108	301.7092
8 ^h 00 ^m 00 ^s	+20°44'46"	19 iul.	62.6486	299.1822	64.7711	297.3656
10 ^h 00 ^m 00 ^s	+12°20'07"	19 aug.	76.7286	285.3642	75.6478	283.8233
12 ^h 00 ^m 00 ^s	- 0°00'07"	21 sep.	94.2553	266.1489	92.4197	266.6656
14 ^h 00 ^m 00 ^s	-12°20'24"	23 oct.	111.6014	246.9058	111.7192	247.6878
16 ^h 00 ^m 00 ^s	-20°44'59"	22 nov.	124.5864	230.4811	124.9894	234.8647
18 ^h 00 ^m 00 ^s	-23°37'44"	19 dec.	131.7350	225.0522	130.4011	230.3794
20 ^h 00 ^m 00 ^s	-20°44'59"	15 ian.	124.5258	230.6025	125.2031	235.0919
22 ^h 00 ^m 00 ^s	-12°20'22"	14 feb.	111.7200	246.9364	112.0844	247.7625

Tabelul 4.2. Arcele solare reale pentru siturile de la Vlaha (jud. Cluj) și Fântânele (jud. Bistrița-Năsăud).

4.3. Suprapunerea orientărilor mormintelor cu direcțiile arcelor solare reale

Au fost realizate diagrame pentru fiecare din cele două situri în care am reprezentat: seriile care

reprezintă azimuturile Est și respectiv Vest ale orientării mormintelor, precum și arcele Solare reale eșantionate corespunzând valorilor date în tabelul 4.2.

Figura 5. Orizont și arce solare Vlaha (jud. Cluj). / *The real horizon measured with the total station at a resolution of 1° and the solar arcs for the site at Vlaha (Cluj County).*

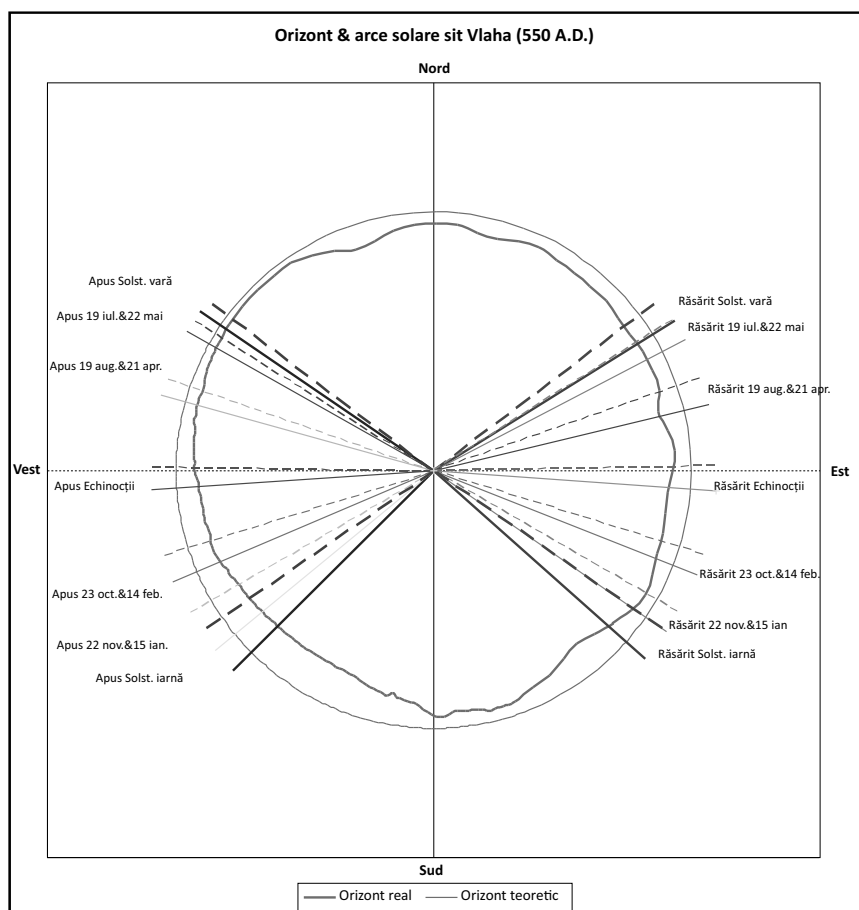
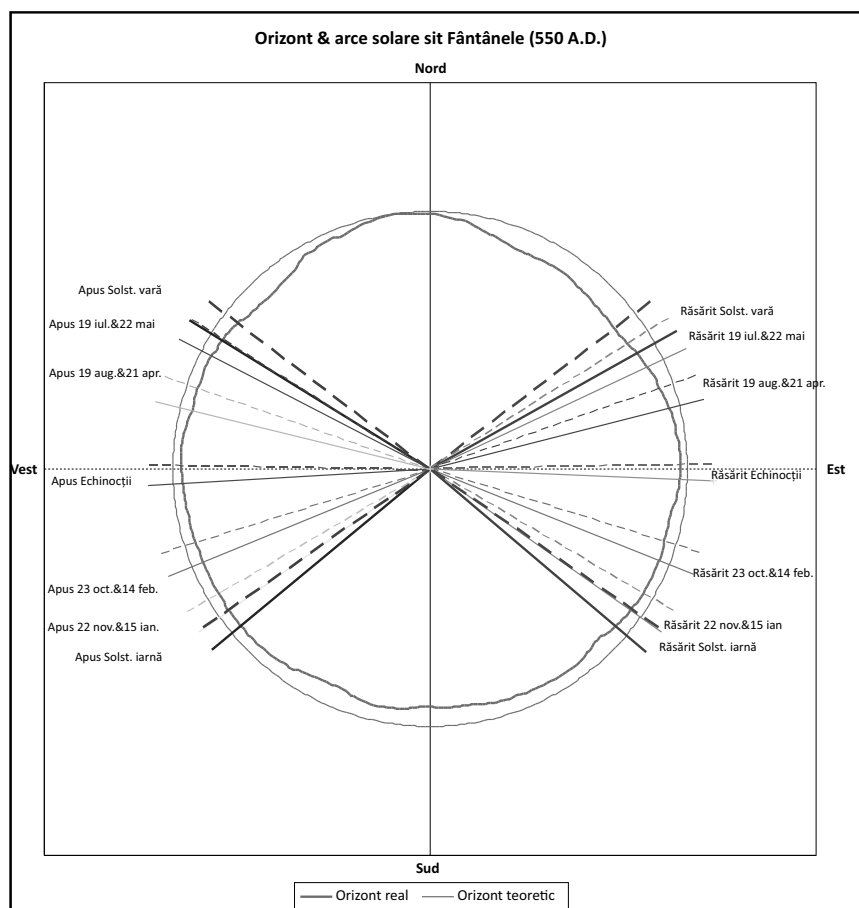

Figura 6. Orizont și arce solare Fântânele (jud. Bistrița-Năsăud). / *The real horizon measured with the total station at a resolution of 1° and the solar arcs for the site at Fântânele (Bistrița-Năsăud County).*

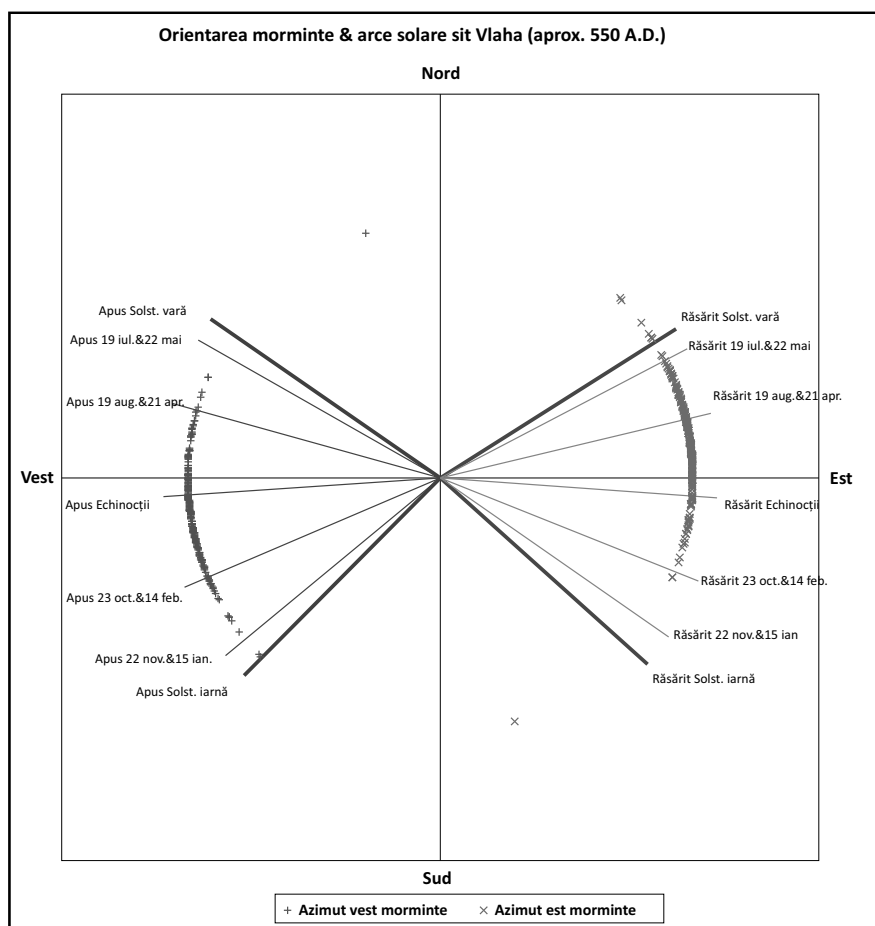

Figura 7. Diagramă reprezentând arcele solare și repartitia orientării mormintelor pentru cimitirul de la Vlaha (jud. Cluj). / Diagram showing the solar arcs and the tombs repartition for the site at Vlaha (Cluj County).

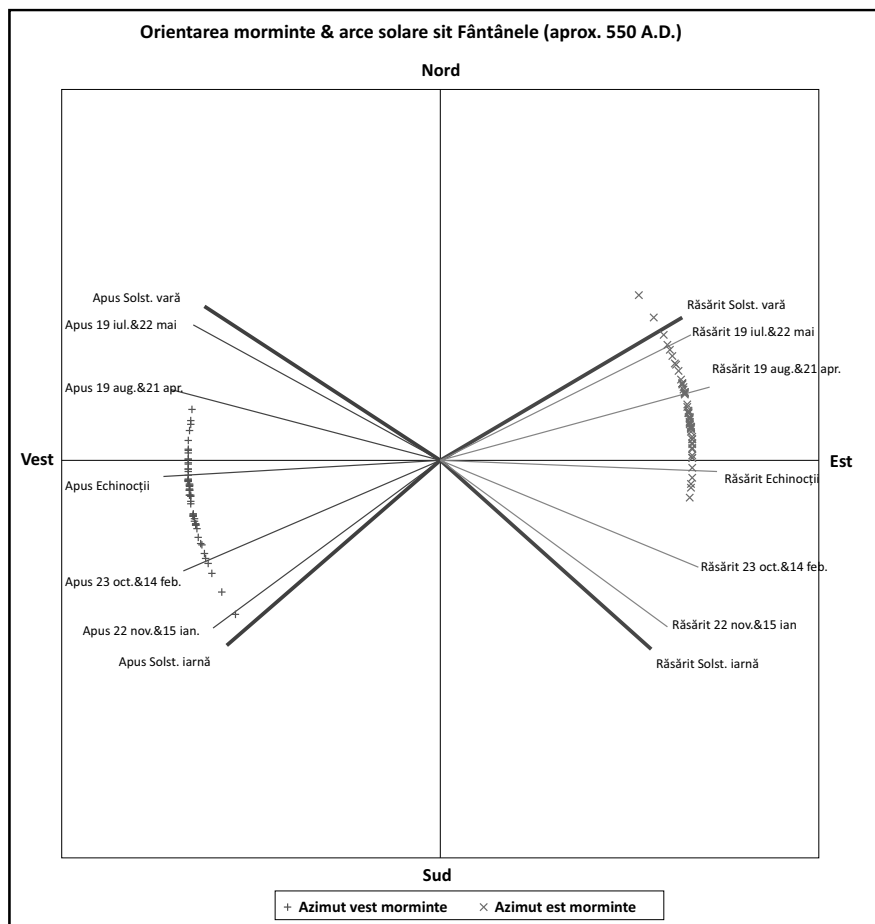

Figura 8. Diagramă reprezentând arcele solare și repartitia orientării mormintelor pentru cimitirul de la Fântânele (jud. Bistrița-Năsăud). / Diagram showing the solar arcs and the tombs repartition for the site at Fântânele (Bistrița-Năsăud County).

4.4. Reprezentarea statistică a orientării mormintelor pe baza compartimentării bilunare

Au fost realizate reprezentări statistice (histograme) ale distribuției orientării mormintelor pentru cele două situri. Compartimentarea statistică a fost realizată pe baza eşantionării uniforme în R.A. a traseului anual al Soarelui descrisă anterior. Intervalul anual corespunzător ciclului de revenire al Soarelui la solstiții este parcurs de două ori.

Eşantionarea propusă de noi, corespunzând unor intervale temporale lunare, furnizează în final doar 6 intervale unghiulare, fie în direcția arcului solar estic fie în direcția arcului solar vestic, în concordanță cu direcțiile distincte azimutale. Compartimentarea temporală rezultantă este bilunară *amestecată*: ianuarie – decembrie, februarie – noiembrie, martie – octombrie, aprilie – septembrie, mai – august, iunie – iulie.

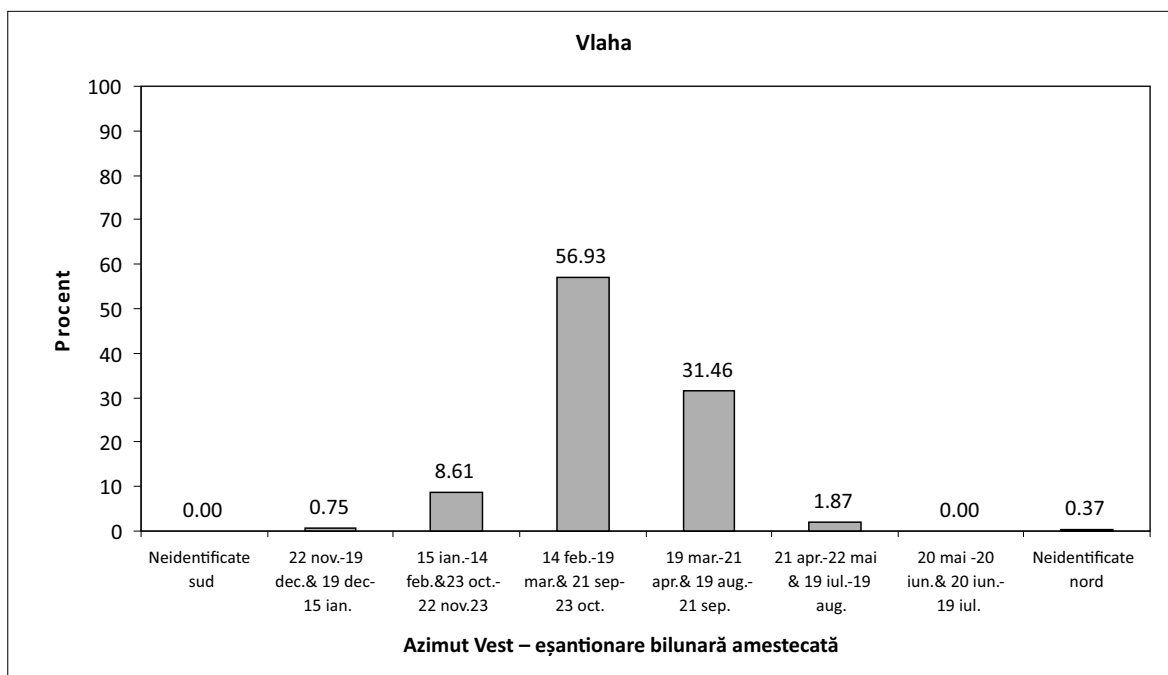

Figura 9.1. Distribuția orientărilor mormintelor pentru cimitirul de la Vlaha (jud. Cluj), grupate pe intervale bilunare. / The distribution of the graves orientation for the necropolis at Vlaha (Cluj County), grouped on bi-monthly intervals.

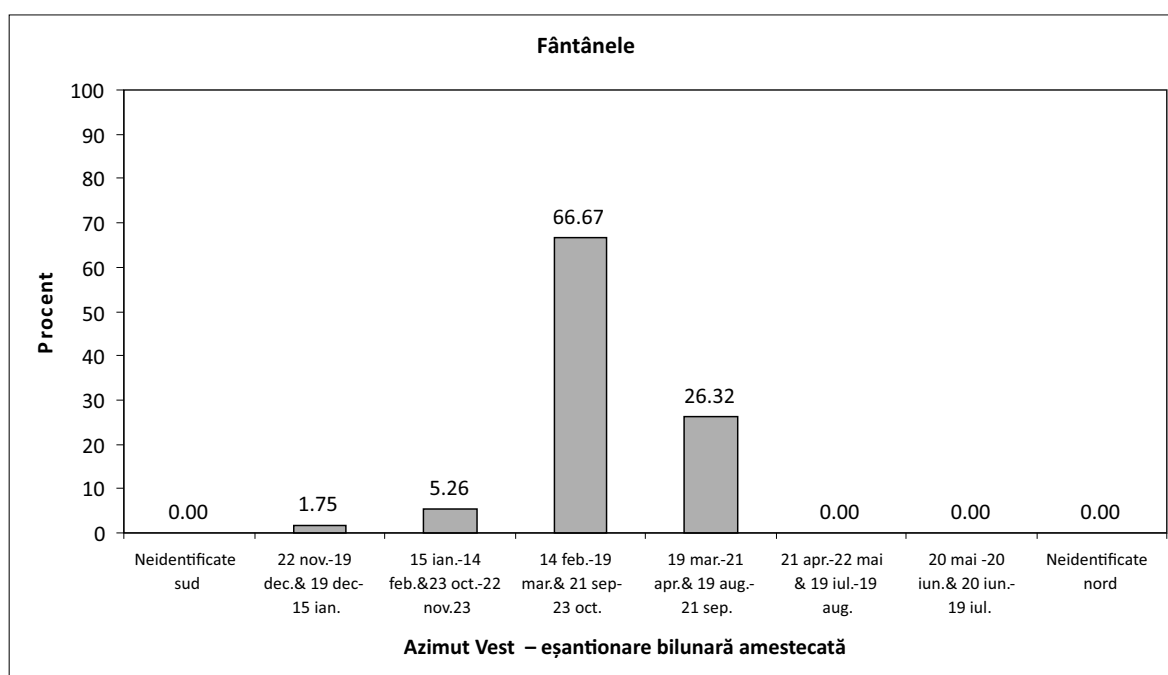

Figura 9.2. Distribuția orientărilor mormintelor pentru cimitirul de la Fântânele (jud. Bistrița-Năsăud), grupate pe intervale bilunare. / The distribution of the graves orientation for the necropolis at Fântânele (Bistrița-Năsăud County), grouped on bi-monthly intervals.

5. Concluzii

În ceea ce privește posibilitățile de interpretare a datelor obținute în urma acestui demers, putem face cu destul de mare încredere o serie de afirmații pe care le considerăm a avea nu numai un caracter statistic, dar și unul interpretativ.

Suprapunerea orientărilor mormintelor cu direcțiile (azimuturile) reale ale arcelor solare calculate pentru cele două situri studiate au arătat că pentru ambele situri orientarea a peste 99%

interesantă ar fi în acest sens și combinarea datelor obținute cu date furnizate de bioarheologie, pentru o cât mai fidelă imagine de ansamblu a loturilor studiate. Nu în cele din urmă, putem surprinde pe această cale posibile elemente rituale altfel rămase necunoscute precum faptul că cel mai probabil orientarea mormintelor era efectuată către apusul Soarelui, ceea ce implică și existența unor alte practici ce însoțeau această acțiune care din păcate sunt și probabil ne vor rămâne necunoscute.

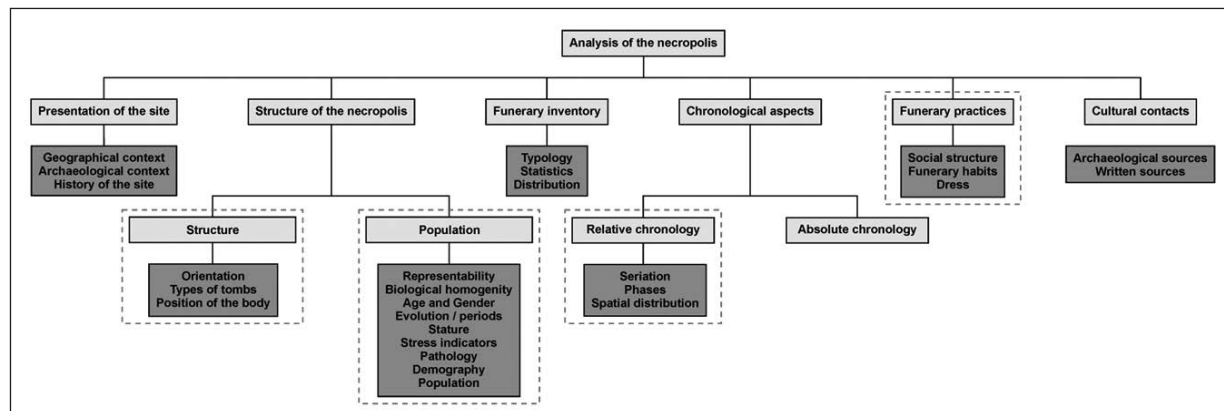

Figura 10. Schemă indicând potențialul analizelor de arheo-astronomie pentru studiul practicilor funerare ale comunităților antice. / Sketch illustrating the potential of archaeo-astronomical analysis for the study of the ancient communities' funerary rituals.

dintre morminte se încadrează în arcul solar Vest! De fapt doar un mormânt din situl de la Vlaha, a cărei orientare este foarte apropiată de N-S nu se încadrează în arcul solar. A fost pusă în evidență existența unui procent semnificativ de morminte a căror orientare nu se încadrează în arcul solar Est. Cu alte cuvinte, ne aflăm în fața dovezii unei **intenționalități solide** a orientării cu azimut Vest, respectiv direcția apusului Soarelui.

În același timp, reprezentarea statistică a orientării mormintelor pe baza compartimentării bilunare a arătat că pentru ambele situri reprezentările statistice sunt puternic corelate. Coeficientul de corelație statistică pentru cele două „populații” fiind de 98.784%.

Putem vorbi deci, despre perspectiva unei interpretări din punct de vedere a „statisticii mortalității”, pe intervale bilunare amestecate: „scrambled months”. (maximum-ul histogramelor fiind centrat pe intervalele de tranziție toamnă – iarnă timpurie, iarnă – primăvară). Trebuie remarcată diferența acestei reprezentări față de statisticile de mortalitate uzuale lunare.

Potențialul unei astfel de metode pentru o mai bună înțelegere a ritualului funerar ni se pare relativ importantă având puternice implicații nu numai de ordin simbolic, ci și cronologic. Extrem de

BIBLIOGRAFIE

- Binford 1971,
L. R. Binford, Mortuary Practices: Their Study and Their Potential. *American Archaeology* 25, (1971), 6–29.
- Bisque-Bisque 2004,
D. R. Bisque, M. L. Bisque, *The Sky Level II, Version 5, The Sky Astronomy Software 1984–2004*, Software Bisque, Golden Colorado (2004), www.bisque.com.
- Braun 1981,
D. P. Braun, A Critique of Some Recent North American Mortuary Studies. *American Antiquity* 46, 2, (1981), 398–416.
- Buikstra – Konigsberg 1985
J. E. Buikstra, L. W. Konigsberg, Paleodemography: Critiques and Controversies. *American Anthropologist* (New Series) 87, 2, (1985), 316–333.
- Chapman 1981
R. Chapman, Approaches to the Archaeology of Death. (R. Chapman, I. A. Kinnes and K. Randsborg), *The Archaeology of Death*, 1–24. Cambridge (1981).
- Collins 2002,
T. Collins, *ImageJ. Image Processing and Analysis in Java*. Toronto (2002).

- Cramér 1962,
H. Cramér, *Mathematical methods of statistics*. Printed in the United States in 1946, 1st Indian Edition under agreement of Princeton University Press, 1962, Bombay (1962).
- Dickinson 2002,
T. M. Dickinson, Review Article: What's New in Early Medieval Burial Archaeology. *Early Medieval Europe II* (I), (2002), 71–87.
- Dobos – Opreanu 2012,
A. Dobos, C. H. Opreanu, *Migration Period and Early Medieval Cemeteries at Fântânele (Bistrița-Năsăud County)*. Cluj-Napoca (2012).
- Dupras *et alii* 2005,
T. L. Dupras, J. J. Schultz, S. M. Wheeler, L. J. Williams *Forensic Recovery of Human Remains: Archaeological Approaches*. Boca Raton (2005).
- Gamble *et alii* 2001,
L. H. Gamble, P. L. Walker, G. S. Russell, An Integrative Approach to Mortuary Analysis: Social and Symbolic Dimensions of Chumash Burial Practices. *American Antiquity* 66, 2, (2001), 185–212.
- Gennep 1996,
A. van Gennep, *Riturile de trecere*. Iași (1996).
- Hohenkerk *et alii* 1992,
C. I. Hohenkerk, B. D. Yallop, C. A. Smith, A. T. Sinclair, Explanatory, Celestial Reference Systems. (Kenneth Seidelmann, P.), *Supplement to the Astronomical Almanac*. Mill Valley (1992).
- Kelley – Milone 2011,
D. H. Kelley, E. F. Milone, *Exploring Ancient Skies. A Survey of Ancient and Cultural Astronomy*. London (2011).
- Lips 1960,
I. E. Lips, *Obârșia lucrurilor. O istorie a culturii omenirii*, București (1960).
- Mainfort Jr. 1985,
R. C. Mainfort Jr., Wealth, Space and Status in a Historic Indian Cemetery. *American Antiquity* 50, 3, (1985), 555–579.
- Marthon 2005,
V. Marthon, La question de l'identité à travers de l'étude des pratiques funéraires. *Les petits cahiers d'Anatole* 19, (2005), 2–14.
- Martin – Kilcher 2000,
S. Martin-Kilcher, Mors immatura in the Roman World – A Mirror of Society and Tradition. (J. Pearce, M. Millet and M. Struck), *Burial, Society and Context in the Roman World*, Oxford (2000), 63–77.
- Maxim *et alii* 2002,
Z. Maxim, G. D. Chiș, T. Oproiu, I. Csillik, The astronomical aspects of the orientation of the graves in the burial site of Iclod. (Barlai, K. and Bognár-Kutzián, I.), *Unwritten messages from the Carpathian Basin*, Budapest (Hungarian Academy of Science Monographs), (2002), 19–30.
- Meeus 1992,
Meeus, J. *Astronomical Algorithms*. Richmond (1992).
- Meindl – Russell 1998,
R. S. Meindl, K. F. Russell, Recent Advances in Method and Theory in Paleodemography. *Anthropology* 27, (1998), 375–399.
- Metcalfe – Huntington 1991,
P. Metcalfe, R. Huntington, *Celebrations of Death: The Anthropology of Mortuary Ritual*. Cambridge (1991).
- Mizoguchi 1993,
K. Mizoguchi, Time in the Reproduction of Mortuary Practices. *World Archaeology* 25, 2, (1993), 223–235.
- Morintz – Kogălniceanu 2009,
A. S. Morintz, R. Kogălniceanu, Orientarea mormintelor necropolei neo-eneolitice de la Cernica. O nouă abordare. *Istros* 15, (2009), 9–45.
- Murphy 2000,
J. M. Murphy, Private Life, Public Death: Contrasts in Minoan Prepalatial Society. (*Πεπραγμένα του Η' διεθνούς κρητολογικού συνεδρίου, Ηράκλειο, 9–14 Σεπτεμβρίου 1996, Τόμος Α2. Προϊστορική και αρχαία ελληνική περίοδος*, 405–412, Heraklion, (2000).
- NOAA 2012,
NOAA, National Oceanic and Atmosphere Administration *Estimated value of geomagnetic declination*, <http://www.ngdc.noaa.gov/geomagmodels/Declination.jsp> (last accessed November 2012).
- O'Shea 1996,
J. M. O'Shea, *Villagers of the Maros – A Portrait of an Early Bronze Age Society*. New York – London (1996).
- Papoulis 1991,
A. Papoulis, *Probability, Random Variables, and Stochastic Processes*. New York (1991).
- Parisot – Petrequin 1982,
J. P. Parisot, P. Petrequin, Orientation astronomique des tombes mérovingiennes du cimetière de Soyria (Jura). *Archaeoastronomy* 4, (1982), 41–48.
- Parker Pearson 1999,
M. Parker Pearson, *The Archaeology of Death and Burial*, Phoenix Mill (1999).
- Rahtz 1978,
Rahtz, P., Grave Orientation. *The Archaeological Journal* 135, (1978), 1–14.
- Renfrew – Bahn 2005,
C. Renfrew, P. Bahn, *Archaeology – The Key Concepts*, London – New York (2005).

- Roedick 2007,
B. Roedick, *Ellipse Fitter Class of ImageJ*. Web page accessed in February 2013 at the address: <http://rsb.info.nih.gov/ij/developer/source/ij/process/EllipseFitter.java.html>.
- Rose 1922,
H. J. Rose, Celestial and Terrestrial Orientation of the Dead. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain* 52, 1, (1922), 127–140.
- Salin 1952,
E. Salin, *La civilisation mérovingienne (vol. II: Les sépultures)*, Paris (1952).
- Smart 1986,
W. M. Smart, *Textbook on Spherical Astronomy*, Sixth edition revised by R. M. Green 1977, first edition 1931, reprinted 1986, Cambridge (1986).
- Sonka et alii 2008,
M. Sonka, V. Hlavac, R. Boyle, *Image Processing, analysis, and Machine Vision*. Westminster (2008).
- Sørensen 2004,
M. L. S. Sørensen, Standing Identities: the Use of Objects in Rich Bronze Age Graves. (J. Cherry, C. Scarre and S. Shennan), *Explaining Social Change: Studies in Honour of Colin Renfrew*, 167–176, Cambridge (2004).
- Stanciu et alii 2005,
I. Stanciu, F. Gogâltan, A. Ursuțiu, Vlahu, com. Săvădisla, jud. Cluj. *Cronica Cercetărilor Arheologice din România – Campania 2004*. București, CIMEC – Institutul de Memorie Culturală, (2005).
- Stanciu et alii 2006,
I. Stanciu, F. Gogâltan, Z. Molnár, Vlahu, com. Săvădisla, jud. Cluj. *Cronica Cercetărilor Arheologice din România – Campania 2005*. București, CIMEC – Institutul de Memorie Culturală, (2006).
- Stanciu et alii 2007,
I. Stanciu, F. Gogâltan, E. Apai, Vlahu, com. Săvădisla, jud. Cluj. *Cronica Cercetărilor Arheologice din România – Campania 2006*. București, CIMEC – Institutul de Memorie Culturală, (2007).
- Stojanowski et alii 2002,
C.M. Stojanowski, R.M. Seidemann, G.H. Doran, Differential Skeletal Preservation at Windover Pond: Causes and Consequences. *American Journal of Physical Anthropology* 119, (2002), 15–26.
- Struck 2000,
M. Struck, High Status Burials in Roman Britain (first – third century AD) – Potential Interpretation. (J. Pearce, M. Millet and M. Struck), *Burial, Society and Context in the Roman World*, 85–96, Oxford (2000).
- Păunescu – Teodor 2006,
A. Păunescu, E. S. Teodor, La nécropole de Brănești – Vadu Anei (le XVI-e siècle). *Cercetări arheologice* 13, (2006), 275–307.
- Thomas 2000,
J. Thomas, Death, Identity and the Body in Neolithic Britain. *Royal Anthropological Institute (New Series)* 6, (2000), 653–668.
- Trinkaus 1984,
K. M. Trinkaus, Mortuary Rituals and Mortuary Remains. *Current Anthropology* 25, 5, (1984), 674–679.
- Turcu 2010,
V. Turcu, *Contribuții asupra metodelor de achiziție și prelucrare ale semnalelor în astronomie. Teză de doctorat*. Cluj-Napoca, Universitatea Tehnică din Cluj-Napoca, (2010).
- Vass 2001,
A. A. Vass, Beyond the Grave – Understanding Human Decomposition. *Microbiology Today* 28, (2001), 190–194.
- Vince et alii 1996,
A. Vince, B. Jovanovic, I. Vince, O. Vince, Astronomical Orientations of Graves and Skeletons in Gomolova and Mokrin. *Publications of the Astronomical Observatory Belgrade* 54, (1996), 199–202.
- Vodolazhskaya – Larenok 2013,
L. Vodolazhskaya, V. Larenok, *Arhaeoastromical analysis of Levinsadovka sacrificial complex (South Russia)* arXiv, (2013), <http://arxiv.org/abs/1303.1153>.
- Wittmann 1979,
A. Wittmann, The Obliquity of the Ecliptic. *Astronomy and Astrophysics* 73, (1979), 129–131.
- Young 1999,
B. Young, Rituel funéraire, structure sociale, choix idéologique et genèse du faciès funéraire mérovingien. (X. Delestre, M. Kazanski and P. Périn), *De l'Âge du fer au haut Moyen Âge. Archéologie funéraire, princes et élites guerrières*, Longroy (1999), 215–229.
- *** Leica Geosystems AG, Leica Builder User Manual. Version 2.0, Heerbrugg, Switzerland, 2006.

ISTORIE MEDIE

MĂRTURII ARHEOLOGICE DIN EPOCA TIMPURIE A MIGRAȚIILOR ÎN BANAT-ETAPA D2

Daniela Tănase*

Cuvinte cheie: *etapa D2, morminte, huni, alani, germanici*.
Schlüsselwörter: *Stufe D2, Gräber, Hunnen, Alanen, Germanen*.

Archaeological Testimonies from the Early Period of Migrations in Banat – D2 Phase (Abstract)

The D2 Phase of the early migrations period coincides with the culmination of the Hun rule. In D2 stage one can observe a confinement of habitation in the Banat Plain (Map 2) compared with the earlier period – Phase D1 (Map 1). In the present stage of research we can affirm that in the Banat region no single settlement was archaeologically investigated that could be assigned with certainty to the D2 chronological horizon. This situation is not a particular phenomenon, for a more intense inhabitation in D1 than in D2 phase was remarked for the entire territory of present day Romania.

Artefacts from Banat one can date in D2 Phase come mostly from graves accidentally discovered in the 19th century. Only one necropolis from Timișoara-*Freidorf* was systematically investigated during 1988–2006. The discovery of luxury items in Banat (the graves from Izvin and Periam, the grave? from Denta) indicate the presence of a tribal elite that gravitated around a Hun power centre situated most probably west to the confluence area of the Mureș and Tisa rivers. From the perspective of funeral discoveries, the Banat Plain seem to have been populated mostly by tribes of Alanic and Germanic origin, probably Gepids.

The archaeological landscape of Banat in Phase D2 is extremely modest, the region being sparsely inhabited. The goal of future researches will be clarify aspects related to habitation during the height of the Hun Empire.

Începând cu ultima treime a secolului IV p. Chr. apar în Banatul de câmpie populații de origine răsăriteană, de neam iranice și germanice, a căror prezență a fost documentată prin descoperiri arheologice: așezări, necropole și descoperiri întâmplătoare care denotă conviețuirea sarmaților (după cum îi denumesc istoriografii antici) cu populațiile nou-venite¹. Potrivit sistemului cronologic bazat pe analiza obiectelor provenite din descoperiri arheologice, perioadei de timp situate între ultima treime a secolului IV și prima jumătate a secolului V p. Chr. (pentru bazinul carpatic probabil până la lupta de la Nedao – 454), îi corespund etapele D1 (370/380–400/410) și D2 (400/410–450)². Cu

toate că realizarea acestui sistem cronologic se întemeiază doar pe izvoarele arheologice, evitându-se conexiunile cu evenimentele marcante din istoria Imperiului Roman³, totuși istoria evenimentială nu poate fi cu totul ignorată. Chiar dacă stabilirea cronologiei materialului arheologic prin corelarea cu datele oferite de sursele antice poate fi riscantă (deoarece formele de manifestare ale culturii materiale nu se sfârșesc la o dată care poate fi fixată cu precizie)⁴, se cuvine să facem apel și la izvoarele scrise pentru o mai bună înțelegere a transformărilor culturale care sunt totuși identificabile arheologic. Astfel, aceste etape cronologice ar trebui să fie mai elastice având în vedere faptul că anumite evenimente istorice au determinat schimbări culturale într-un areal bine definit. În opinia noastră, pentru Câmpia Panonică esențială a fost așezarea hunilor aici, în jurul anului 420 și apoi decăderea puterii lor în anul 454. Cam acestea ar fi, credem, limitele temporale ale etapei D2 în această zonă. Cert este

* Muzeul Banatului din Timișoara, e-mail: danielaetanase@yahoo.com.

¹ O discuție asupra etapei D1 a epocii migrațiilor timpurii în Banat, vezi D. Tănase, *Observații cu privire la arheologia epocii timpurii a migrațiilor în Banat – etapa D1*, *Banatica* 23 (2013), sub tipar.

² Bierbrauer 1980, 131–138; Bierbrauer 1994, 133, 139, nota 278; Tejral 1997, 351, 391; Schmauder 2002, 26, Tab. 1, 28.

³ Opreanu 2002, 171.

⁴ Opreanu 2002, 175.

că în linii mari se pot observa schimbările culturale provocate de aceste evenimente atât în privința artefactelor, cât și a vieții cotidiene.

Etapa D2 coincide perioadei de apogeu a puterii hunilor, care stăpâneau un vast teritoriu din stepele Asiei și până în centrul Europei. După ce s-au așezat în Câmpia Panonică, între Tisa și Dunăre⁵, hunii au dus o politică de anvergură față de Imperiul Roman, pe de o parte primind sume fabuloase ca tribut în schimbul păcii, pe de altă parte pornind războaie, organizând incursiuni de pradă și de jaf în imperiu, care au lăsat urme adânci în memoria contemporanilor. În această perioadă, dar mai ales în timpul lui Attila (434–453), în lumea barbară au fost vehiculate cantități enorme de metal prețios, atât aur monetar din subsidii, cât și obiecte fastuoase de port și de podoabă sau vase de lux, primite ca daruri ori provenite din prăzi de război. Astfel, etapei D2 îi sunt caracteristice colane din aur, coliere, fibule din argint decorate în stil policrom sau decorate cu palmete și prevăzute cu butoni în formă de muguri, podoabe în formă de greiere, aplice din aur, cataramă de centură cu placa pătrată decorată cu motive florale, inele din aur, cataramă de încălțăminte ornamentate în stil cloisonné, oglinzi, servicii de băut⁶.

1. Problema așezărilor

Despre locuirea zonei de câmpie joasă din sudul și vestul Banatului în epoca de apogeu a puterii hunice, aflăm din însemnările lui Priscus Panites, care cu prilejul soliei din anul 448, ca trimis al împăratului Theodosius al II-lea la curtea lui Attila, a povestit detaliat cum a trecut fluviul Dunărea și mai apoi câteva râuri, *Drecon*, *Tigas* și *Tifisas*⁷. Din relatările sale, se pare că a trecut mai degrabă prin partea de sud și sud-vest a Banatului în drumul său spre reședința principală a lui Attila situată dincolo de Tisa. În călătoria lor, trimișii împăratului bizantin au traversat o câmpie netedă, mlăștinoasă, scăldată de apele unor râuri navigabile și presărată cu sate ai căror locuitori aveau mei și mied. Aceste detalii legate de avuția locuitorilor ne îndreaptă spre ipoteza sedentarității acestor comunități care cultivau cereale și creșteau albine. Curios este faptul că până în prezent, nu a fost atestată arheologic nici o descoperire care să dovedească existența unor așezări ale hunilor sau ale supușilor de sorginte sarmatică, germanică sau alanică în partea de Banat traversată ipotetic de Priscus Panites.

În etapa D1 a epocii timpurii a migrațiilor, zona de câmpie a Banatului a fost intens locuită, fapt relevat de descoperiri întâmplătoare sau ca urmare a unor săpături arheologice efectuate în așezări și necropole (Harta 1). Însă în etapa D2 se observă o restrângere a ariei de locuire în Banat (Harta 2), comparativ cu perioada precedentă. Descoperirile provin mai ales din partea de nord-vest a regiunii, din apropierea râului Mureș, sporadic fiind atestate câteva morminte în câmpie, în zona râurilor Bega și Bârzava, adică în preajma unor căi de acces cum erau râurile, navigabile la acea vreme, așa cum de altfel a menționat Priscus Panites⁸. Se cuvine remarcat faptul că descoperirile databile în etapa D2 sunt legate de orizontul funerar al epocii; nici una nu provine din complexe arheologice situate în așezări.

Așadar, în stadiul actual al cercetărilor putem afirma că în Banat nu a fost investigată arheologic nici o așezare care să poată fi atribuită cu siguranță orizontului cronologic D2. În literatura de specialitate din Ungaria nu se face o departajare cronologică a așezărilor, toate fiind considerate de epocă hunică, adică din perioada 375/380–450⁹, astfel că situația rămâne în continuare confuză. Dacă în Ungaria au fost descoperite așezări care se pot data cu certitudine până în jurul anului 454¹⁰, în Banat nu avem nici o situație de acest fel. Din păcate, în așezări s-a descoperit mai ales ceramică, care este departe de a fi un element fidel de datare, deoarece există anumite tipuri de vase care se pot regăsi atât în etapa D1, cât și în etapa D2. Totuși, din observațiile noastre, rezultă faptul că vaselor din ceramică de culoare cenușie, lucrate la roata rapidă, databile în etapa D1, le este caracteristic inelul sau talpa de susținere, în timp ce vasele cu fund drept sau ușor profilat sunt caracteristice mai ales etapei D2.

Un vas cu toartă situată deasupra gurii, realizat la roata rapidă dintr-o pastă cenușie, nelustruit, cu fundul ușor profilat, a fost descoperit în zona Sănnicolau Mare și provine dintr-o colecție particulară achiziționată de Muzeul Banatului din Timișoara în anul 1976¹¹ (Pl. II.4). Asemenea vase au fost descoperite până acum doar în așezări, fiind considerate vase mici pentru păstrarea proviziilor; acestea se datează inclusiv în epoca hunică¹². Este posibil ca vasul de la Sănnicolau Mare să provină

⁵ Bóna 1991, 198.

⁶ Schmauder 2002, 31–32.

⁷ Priscus Panites, III.3, p. 131 De Boor.

⁸ Priscus Panites, III.3, p. 131 De Boor.

⁹ Párducz 1974, 197–198, Vaday 1989, 209–210.

¹⁰ Vaday 1997, 105–106.

¹¹ Colecția a aparținut unui farmacist din Sănnicolau Mare, a cărui văduvă, Terezia Ana Fuchs, a vândut colecția Muzeului Banatului Timișoara în anul 1976.

¹² Vaday 1989, 157–158.

mai degrabă dintr-o așezare care s-ar putea data în etapa D2, deoarece în așezările din Banat care aparțin etapei D1 nu a fost descoperit până acum un vas de acest tip.

De remarcat aici faptul că anumite tipuri de vase, care par să fi fost specifice perioadei de domnie a lui Attila¹³, încă nu au fost atestate arheologic în Banat. Prin urmare, așezările din Banat care se datează în așa-numita epocă hunică, corespund mai degrabă ultimului sfert al secolului IV-începutul secolului V, respectiv etapei D1, deoarece nu s-au descoperit artefacte care să permită o datare a lor și după primul/primele două decenii al secolului V p. Chr.¹⁴. De asemenea, nu avem dovezi arheologice că aceste așezări au continuat până în preajma preluării puterii de către gepizi (454), așa cum s-a presupus în cazul așezărilor de la Tisa mijlocie, unde s-a reperat un strat de distrugere datat în perioada de sfârșit a imperiului hunic¹⁵. În așezările cercetate până în prezent, unele parțial (Foeni-Seliște¹⁶, în Banatul sârbesc¹⁷ la Baranda și Alibunar), altele aproape exhaustiv (Timișoara-Freidorff¹⁸), nu s-a observat un sfârșit violent al locuirii. De altfel, nici cercetările recente din Banatul sârbesc nu au putut identifica vreo așezare databilă în a doua treime a secolului V p. Chr.¹⁹. Așa că din punct de vedere arheologic avem un cu totul alt tablou decât cel zugrăvit de Priscus Panites, fapt remarcat și de cercetătorii din Serbia²⁰.

În lumina izvoarelor arheologice, pare plauzibilă ipoteza unei părăsiri parțiale a regiunii de câmpie a Banatului de către populația locală cândva în primii ani ai secolului al V-lea, poate pentru a se pune la adăpost de năvălirea iminentă a hunilor sau pentru a participa alături de alte populații la invadarea provinciilor occidentale ale Imperiului Roman. Sarmatii sunt amintiți alături de goții conduși de Radagaisus care au trecut prin pasurile Alpilor spre provinciile din Italia în anul 405²¹. Turbulențele legate de mișcarea hunilor spre vest și transformarea Dunării de Jos într-o *ripa hunica*²² (în jurul anului 410 aceștia ajungând pe Dunăre dincolo de Porțile de Fier²³) ar fi putut determina o repliere a populației spre regiuni socotite mai sigure

la acea vreme. Arheologic a fost constatată în etapa D1 o pătrundere lentă în Câmpia Panonică a unor populații refugiate spre apus de teama hunilor și devenite mai apoi aliante acestora, germanici și alani care au conviețuit cu sarmatii, însă apariția hunilor în regiune putea să creeze neliniștea populației și a liderilor locali. Aceasta mai ales prin prisma faptului că regiunea este situată în preajma frontierei romane și putea fi teatrul unor războaie între huni și romani, ale căror incursiuni puteau să tulbure viața cotidiană așa cum s-a întâmplat anterior, în cursul secolului al IV-lea, în timpul războaielor conduse de Constantin cel Mare și fiii acestuia.

Menționăm aici faptul că Priscus Panites amintește totuși despre huni care hălăduiau la nord de Dunăre, precum și despre traversarea Dunării cu monoxile conduse de barbari²⁴, ceea ce presupune existența unor comunități sedentare, considerate sarmatice de către unii cercetători²⁵. Prin urmare, nu este exclusă prezența unei populații sedentare în Banatul de câmpie în perioada de maximă înflorire a structurii de putere hunice, însă cultura materială a acesteia nu este încă dovedită arheologic.

Pe de altă parte, penuria de așezări în etapa D2 poate fi explicată și prin împușinarea populației. Este posibil ca în această perioadă să fi fost pe teritorii întinse ale Europei un declin demografic, având în vedere faptul că erau repetate invazii, războaie și epidemii. De altfel, o epidemie a fost consemnată și în izvoarele literare, aceasta răvășind nordul Italiei în anul 453²⁶. Prin urmare astfel de maladii erau frecvente în prima jumătate a secolului V p. Chr., o perioadă de mari tulburări, în care mobilitatea oamenilor era mare și se puteau transmite la distanțe apreciabile diverse boli endemice generate inclusiv de cadavrele care putrezeau în orașele devastate de huni, așa cum ne povestește același Priscus Panites²⁷.

Situația constatată pentru așezările din Banat nu este una particulară. Dificultatea departajării artefactelor din etapele D1 și D2 a fost remarcată de cercetători, inclusiv pentru teritoriul actual al României, fiind analizate atât descoperirile din zona extracarpatică, cât și cele din Ardeal și partea de vest a României. Însă și de această dată, pe baza artefactelor care au o cronologie mai strânsă (fibule cu picior întors dedesubt, cataramă, capete de curea, cercei, piepteni din os), găsite în așezările analizate, s-a optat pentru datarea lor în orizontul

¹³ Vaday 1997, 98, Fig. 19.3–4.

¹⁴ Tănase 2013, aub tipar.

¹⁵ Vaday 1997, 86.

¹⁶ Szentmiklosi – Timoc 2005, 657–661.

¹⁷ Trifunović 1999–2000, 64–68.

¹⁸ Mare 2011, 15–28.

¹⁹ Trifunović 1999–2000, 82, 83, Harta 1.

²⁰ Ivanišević – Bugarski 2008, 43.

²¹ Bóna 1991, 20.

²² Harhoiu 2011, 41.

²³ Bóna 1991, 22.

²⁴ Priscus Panites, III.3, p. 125 De Boor.

²⁵ Ivanišević – Bugarski 2008, 44.

²⁶ Bóna 1991, 99.

²⁷ Priscus Panites, III.3, p. 124 De Boor.

cronologic D1, când a fost o locuire mult mai intensă decât în etapa D2²⁸.

2. Orizontul funerar – câteva considerații

Artefactele databile în etapa D2 din Banat provin mai ales din morminte găsite întâmplător în secolul XIX; știm astfel foarte puține despre contextul de descoperire. O singură necropolă a fost cercetată sistematic, cea de la Timișoara-Freidorf, în perioada 1988–2006.

Despre perechea de cercei poliedrici din aur, cu grante încastate, descoperiți la Izvin (jud. Timiș)²⁹, știm că provin din donația colecționarului Ormos Zsigmond (1813–1894), personalitate proeminentă a politicii și culturii din Timișoara în secolul al XIX-lea. Ormos a donat cerceii în anul 1889, Societății Muzeale de Arheologie și Istorie din Banat (vechea denumire a actualului Muzeu al Banatului din Timișoara). Cerceii au fost descoperiți de către Jefta Kotolyetz într-un mormânt, la o adâncime de 2 m, fiind situați de o parte și de alta a craniului întors spre nord³⁰ (probabil orientat V-E), împreună cu bucăți de bronz, în data de 12 iunie 1876, la construirea căii ferate. Se mai spune că alături de cercei s-a găsit și o fibulă ruptă în două³¹. Din păcate, fibula și bucata de bronz, consemnate în vechiul registru de inventar, în data de 30 decembrie 1889, nu au fost regăsite în inventarul actual al Muzeului Banatului din Timișoara.

Un alt mormânt a fost găsit în secolul XIX la Periam (o pereche de cercei poliedrici din aur decorați cu almandine, o pereche de fibule din argint cu placa de la cap semicirculară și cea de la picior romboidală alungită, decorate în jurul ansei cu o plăcuță de aur și cu almandine, bucăți dintr-o amforă din bronz, mărgelile din sticlă, chihlimbar și aur)³². Despre contextul de descoperire nu se cunoșteau amănunte, ci doar anul în care aceasta a fost făcută, 1885³³. Recent, din documente aflate în arhivele Muzeului Național Maghiar din Budapesta, s-a stabilit că în data de 21 mai 1885 în timpul lucrărilor agricole, un localnic, Bogdan

Nikolits, a găsit un schelet cu fața îndreptată spre est (probabil orientat V-E), la o adâncime de 5 picioare (cca 150 cm), pe o movilă situată în partea de est a Periamului³⁴.

La Periam au mai fost descoperite întâmplător două vase, ajunse la Muzeul din Arad, o cană cu tub de scurgere și un vas cu două toarte. Despre contextul de descoperire al acestor piese, provenite dintr-o colecție particulară, știm doar că au fost găsite în hotarul comunei³⁵. O cană cu tub de scurgere s-a mai găsit în Banat la Timișoara-Pădurea Verde, însă aceasta din urmă aparține unei necropole databile în etapa D1³⁶. Dacă vasul cu tub de scurgere ar putea fi datat și în etapa D1, oala amforoidală pare a fi mai degrabă o formă mai târzie (din etapa D2).

Necropola de la Timișoara-Freidorf a fost integrată inițial în etapa D1³⁷. Însă descoperirea unor morminte în cursul anului 2006 au dovedit faptul că aceasta se datează mai curând în etapa D2: din punct de vedere stratigrafic, mormintele suprapun complexe ale așezării din etapa D1³⁸ (în pământul de umplutură al mormântului notat „complexul nr. 17” fiind găsit un fragment de vas databil în ultima treime a secolului IV-începutul secolului V p. Chr.³⁹), iar inventarul funerar ne duce spre aceeași concluzie⁴⁰. Chiar dacă în această necropolă nu au fost descoperite morminte cu inventar somptuos, acestea se datează totuși în perioada de apogeu a puterii hunice, oglindind situația păturii mai modeste. În morminte s-au găsit piese din argint – cercei poliedrici (Pl. I.1) și o oglindă (Pl. I.4)⁴¹, dar și piese din bronz, de o factură aparte, cum este fibula cu picior romboidal alungit, cu butoni asemănători bulbilor de ceapă, care nu are până acum analogii (Pl. I.2), precum și vase din ceramică de culoare cenușie (Pl. II.1, 3) și neagră (Pl. II.2), modelate la roata rapidă. Inelul de bronz cu volute afrontate este similar inelelor de argint și bronz descoperite în zona Dunării Mijlocii, care se datează în ultimul deceniu al primei jumătăți a secolului V p. Chr.⁴² (Pl. I .3). Prin urmare, s-a propus o datare a acestei necropole în cea de-a doua treime a secolului V p. Chr., respectiv în etapa D2⁴³.

²⁸ Măgureanu – Ciupercă 2008, 120–122.

²⁹ Inițial s-a crezut că este vorba despre un cercel, descoperit în 1866, această informație fiind lansată de către D. Csallány 1961, 195, Pl. CCXVIII.4 și preluată apoi de Harhoiu 1998, 178; Pl. XCV.B; Tănase 2011a, 87. În registrele de inventar ale Muzeului Banatului din Timișoara, atât în cel de dinainte de 1918, cât și în cel actual este menționată o pereche de cercei din aur. Cerceii au fost transferați la Muzeul Național de Istorie a României din București în anul 1974.

³⁰ TRÉT, III, II (1877), 77.

³¹ TRÉT, VI, I (1890), 64–65.

³² Harhoiu 1998, Pl. XCV A/1–8.

³³ Harhoiu 1998, 183–184.

³⁴ Prohászka 2003, 90.

³⁵ Dörner 1970, 462, Fig. 16.5; 463.

³⁶ Tănase 2013, sub tipar.

³⁷ Harhoiu 1998, 152.

³⁸ Mare 2011, 28; Timișoara-Freidorf 2006 – Planul general.

³⁹ Tănase 2011, 46.

⁴⁰ Tănase 2011a, 82–84.

⁴¹ Mare 1998, 289, 303, Pl. VII.2–3, 6.

⁴² Tejral 1973, 53.

⁴³ Tănase 2011a, 85.

Dacă analizăm obiectele de port și de podoabă, precum și ritualurile funerare documentate în necropola de la Timișoara-*Freidorf*, se poate spune că cei înmormântați erau de origine alană și germanică. Fibule, specifice „modei” germanice⁴⁴, au fost găsite în mormântul notat „complexul nr. 57/2006”, orientat N-S, defuncta fiind se pare de neam gepidic, așa cum a relevat analiza antropologică a scheletului⁴⁵. De asemenea, anumite ritualuri, cum este cel al oglinzii sparte intenționat din mormântul M3/1988, orientat V-E, dovedesc că persoana înmormântată era de origine alanică⁴⁶. Menționăm aici și faptul că în acest mormânt nu s-au găsit fibule. În mormintele M2/1988, orientat V-E, M3/1988 și complexul nr. 27/2006, orientat V-E, a fost documentat obiceiul de deformare a craniului, propagat de huni și preluat de populațiile supuse, care a devenit o adevărată modă în prima jumătate a secolului V p. Chr.⁴⁷. Însă aceasta nu înseamnă că persoana înmormântată era de origine hunică, ci arată fenomenul de aculturație amintit.

Așadar, în lumina descoperirilor cu caracter funerar, câmpia Banatului pare a fi fost populată mai degrabă cu triburi de origine alană și germanică, probabil gepizi⁴⁸.

În ceea ce privește o datare cronologică mai strânsă a acestor descoperiri funerare din Banat, se pare că piesele cu caracter fastuos de la Izvin sau Periam, pot fi date spre sfârșitul etapei D2, în jurul anului 450, sau etapa de trecere D2b/D3 după V. Bierbrauer⁴⁹. Cam în aceeași perioadă, chiar și mai devreme, se poate data grupul de morminte de la Timișoara-*Freidorf*. Așa că aceste descoperiri pot fi contemporane și desemnează stratificarea socială, în acest ultim caz defuncții fiind membrii unei comunități modeste. Descoperirile cu piese fastuoase desemnează elita, indicând mai degrabă morminte izolate intenționat. Așa cum s-a observat, perioadei timpurii a migrațiilor îi sunt caracteristice mormintele izolate și grupurile de morminte, nu necropolele de mari dimensiuni⁵⁰. Cimitirul de la Timișoara-*Freidorf* se înscrie în categoria grupurilor de morminte, aici fiind documentat un număr de nouă morminte cu schelete, dintre care opt cu inventar, precum și o groapă dreptunghiulară, presupusă a fi cenotaf⁵¹.

⁴⁴ Bóna 1991, 196.

⁴⁵ Gál 2011, 91.

⁴⁶ Kouznetsov – Lebedynsky 1997, 46.

⁴⁷ Harhoiu 1998, 32.

⁴⁸ Mare 1998, 287–288.

⁴⁹ Bierbrauer 1994, 139, nota 278.

⁵⁰ Harhoiu 1998, 30.

⁵¹ Mare 2011, 28.

O descoperire de pe la jumătatea secolului V p. Chr., care nu poate fi trecută cu vederea, o constituie monedele din aur descoperite la Denta (jud. Timiș). În hotarul localității, sub podul de cale ferată, în albia nou săpată a canalului Roiga, în data de 9 august a anului 1875 s-a descoperit un schelet orientat cu fața spre est, în jurul căruia se afla „un mare număr” de monede romane imperiale din aur⁵². Informațiile cu privire la numărul monedelor sunt contradictorii, cert este că în colecția lui Ormós Zsigmond au ajuns se pare 23 de bucăți. Într-un manuscris încă inedit, colecționarul ar fi consemnat în anul 1889 că s-au găsit 50 de monede pe care lucrătorii le-ar fi împărțit între ei vânzându-le apoi la Vrșac și Timișoara⁵³.

Probabil că aceste monede constituiau averea unei căpetenii care făcea parte din confederația hunică. În perioada de stăpânire a hunilor subsidiile plătite au fost enorme. Amintim aici că după lupta de la Nedao și constituirea regatului gepid, acestea au fost mult mai modeste decât cele acordate hunilor, romanii remarcând diferența între aceste structuri de putere din *Barbaricum*⁵⁴. Deoarece contextul de descoperire este nesigur, chiar dacă se spune că monedele ar fi fost îngropate lângă un schelet, nu putem avea siguranța că este vorba despre o depunere funerară. Acest fapt ar fi singular; din această epocă nu s-a mai descoperit vreun mormânt cu atât de multe monede de aur (alte piese de inventar nu au mai fost găsite)⁵⁵.

În morminte din secolele IV și V s-au descoperit monede din aur, cel mai numeros lot fiind constituit din patru *solidi* găsiți în mormântul 734 de la Csákvár (Ungaria) în provincia Valeria, fără a se putea spune dacă cel înmormântat făcea parte din elita provincială romană sau din trupele hunice; inventarul mormântului este încă inedit⁵⁶.

Dacă acceptăm că în cazul de la Denta este vorba despre o descoperire funerară, atunci avem de-a face cu un ritual neobișnuit de presărare a monedelor în mormânt, cel puțin așa se înțelege din relatările descoperitorilor care au afirmat că monedele erau în jurul scheletului. Monedele au fost acumulate în timp, de la împărații Iovianus (363–364 – 1 buc.), Valentinianus I (364–375 – 7 buc.), Valens (364–378 – 2 buc.), Gratianus (367–383 – 6 buc.), Valentinianus II (375–392 – 4 buc.), Theodosius (379–395 – 1 buc.) și

⁵² TRÉT I, IV (1875), 194; TRÉT II, I (1876), 37, Berkeszi 1907, 15, Toma – Demian 2002–2003, 177–178, nr. 12.2.

⁵³ Toma – Demian 2002–2003, 177.

⁵⁴ Bóna 1976, 16.

⁵⁵ Prohászka 2010, 410.

⁵⁶ Prohászka 2011, 64.

Valentinianus III (425–455 – 2 buc.). Îngroparea acestui tezaur marchează, în opinia noastră, perioada de sfârșit a stăpânirii hunice, fiind probabil ascuns în condițiile tulburărilor care au avut loc după moartea lui Attila (453).

În epocă s-au mai îngropat tezaururi monetare din aur, patru fiind găsite în nordul Transdanubiei (Ungaria). Aceste mici averi, moșteniri ale unor *gentes* din vremea hunilor, se datează în ultimul deceniu al puterii hunice, îngroparea lor fiind în legătură cu decăderea lui Bleda (445) sau cu lupta de la Nedao (454)⁵⁷.

Descoperirile funerare din Banat indică prezența unei elite tribale care gravita însă în jurul unui centru de putere hunic, situat cel mai probabil în apropierea zonei de vărsare a Mureșului în Tisa. Descoperirea de la Nagyszékszős, nu departe de Szeged, la vest de confluența râurilor Mureș cu Tisa, indică un posibil mormânt princiar, cu un inventar fastuos constituit din peste 200 de obiecte din aur, unele decorate în stil policrom⁵⁸. Splendoarea acestuia este comparabilă cu cele mai spectaculoase descoperiri ale epocii timpurii a migrațiilor: tezaurul de la Pietroasa, tezaurul de la Șimleul Silvaniei, mormântul princiar de la Concești sau mormintele din catacombele de la Kerki⁵⁹. În orice caz, credem că este o dovadă de necontestat a existenței unui centru de putere al imperiului hunic în regiunea de sud a Câmpiei Tisei.

3. Concluzii

În lumina descoperirilor prezentate, peisajul arheologic al Banatului în perioada în care hunii erau așezați în Câmpia Tisei este foarte sărac, ceea ce înseamnă că această regiune a fost mai puțin locuită. Prin urmare, rămâne un deziderat al cercetărilor viitoare lămurirea acestui aspect legat de habitatul din epoca de apogeu a puterii hunice.

Chiar și ulterior, în contextul dispariției imperiului hunic și a constituirii pe ruinele sale a regatului gepid, descoperirile din Banat sunt puține. Gepizii au preluat conducerea în Câmpia Tisei, după lupta de la Nedao (454), Banatul fiind înglobat în sfera lor de influență, însă teritoriul lor principal de locuire s-a aflat la vest de Tisa și la nord de Mureș. Astfel, din Banat provin doar câteva necropole, situate relativ aproape de râul Tisa sau de Dunăre⁶⁰, care pot fi încadrate cronologic în etapa D3 (450/460–480/490)⁶¹.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare literare

Priscus Panites, *Despre soliile romanilor la cei de alt neam*, (ed. Carolus De Boor), în *Fontes Historiae Daco-Romanae*, II, București (1970), 248–299.

Lucrări de specialitate

Berkeszi 1907,
I. Berkeszi, *Délmagyarország éremleletei*, Temesvár/Timișoara (1907).

Bierbrauer 1980,
V. Bierbrauer, Zur chronologischen, soziologischen und regionalen Gliederung des ostgermanischen Fundstoffs des 5. Jhs. in Südosteuropa. (Wolfram, Daim), *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert*, Wien (1980), 131–142.

Bierbrauer 1994,
V. Bierbrauer, Archäologie und Geschichte der Goten vom 1.–7. Jahrhundert. Versuch einer Bilanz. *Frühmittelalterliche Studien* 28, (1994), 51–171.

Bóna 1976,
I. Bóna, *Der Anbruch des Mittelalters. Gepiden und Longobarden im Karpatenbecken*, Budapest (1976).

Bóna 1991,
I. Bóna, *Das Hunnenreich*, Stuttgart (1991).

Ciupercă – Măgureanu 2008,
B. Ciupercă, A. Măgureanu, Huns and other people – archaeological evidences in present-day Romania. *Hunnen zwischen Asien und Europa. Aktuelle Forschungen zur Archäologie und Kultur der Hunnen*, BUFM 50, (2008), 119–130.

Csallány 1961,
D. Csallány 1961, *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken 454–568*, ArchHung 38, Budapest (1961).

Dörner 1970,
E. Dörner, Cercetări și săpături arheologice în județul Arad. *MCA IX*, (1970), 445–466.

Gál 2011,
Sz. S. Gál, Buletinul antropologic. M. Mare, D. Tănase, F. Drașovean, G. El Susi, S. Gál, *Timișoara-Freidorf. Cercetările arheologice preventive din anul 2006*, Cluj-Napoca (2011), 89–94.

Harhoiu 1998,
R. Harhoiu, *Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*, Bukarest (1998).

Harhoiu 2011,
R. Harhoiu, Iureșul hunic. R. Harhoiu, D. Spănu, E. Gál, *Barbari la Dunăre*, Cluj-Napoca (2011), 39–44.

⁵⁷ Prohászka 2011, 70.

⁵⁸ Bóna 1991, 187–188.

⁵⁹ Bóna 1991, 188.

⁶⁰ Ivanišević – Bugarski 2008, 43.

⁶¹ Bierbrauer 1994, 139, nota 278.

- Ivanišević – Bugarski 2008,
V. Ivanišević, I. Bugarski, Western Banat during the Great Migration Period. (Barbara Niezabitowska-Wiśniewska, Marcin Juściński, Piotr Łuczkiwicz, Sylwester Sadowski), *The Turbulent Epoch. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period*, Monumenta Studia Gothica 5, Lublin (2008), 39–61.
- Kouznetsov-Lebedynsky 1997,
V. Kouznetsov, J. Lebedynsky, *Les Alains. Cavaliers des steppes, seigneurs du Caucase*, Paris (1997).
- Mare 1998,
M. Mare, *Rituri și ritualuri de înmormântare în Banatul românesc în secolele IV–IX*. *AnB, S.N.*, VI (1998), 285–306.
- Mare 2011,
M. Mare, Descrierea complexelor arheologice. M. Mare, D. Tănase, F. Drașovean, G. El Susi, S. Gál, *Timișoara-Freidorf. Cercetările arheologice preventive din anul 2006*, Cluj-Napoca (2011), 15–29.
- Opreanu 2002,
C. Opreanu, Sfârșitul culturii Sântana de Mureș în Transilvania: cultura „Sfântu Gheorghe” sau „Orizontul post-cerneahovian?”. *Ephemeris Napocensis* XII, (2002), 171–181.
- Panites 1970,
Priscus Panites, *Despre soliile romanilor la cei de alt neam*, *Fontes Historiae Daco-Romanae*, II, (1970), 248–299.
- Párducz 1974,
M. Párducz, Tscherniacow-Sintana de Mureș – und frühgepidische Kulturen in Ungarn. *ActaArchHung* 26, (1974), 187–201.
- Prohászka 2003,
P. Prohászka, A Perjámosi sír (1885) és helye az 5. századi lemezfibulák női temetkezések között (Das Grab von Perjámos (1885) und seine Stellung innerhalb der Frauenbestattungen mit Blechfibeln aus dem 5. Jahrhundert). *ArchErt* 128, 1–2, (2003), 71–93.
- Prohászka 2010,
P. Prohászka, Római aranypénzforgalom Erdély és Partium területén a Kr. u. 3. és 6. század között (Circulația monedelor romane din aur în regiunea Transilvaniei și a Partiumului în secolele 3–6 d. Hr.). *Erdély és kapcsolatai a kora népvándorlás korában*, Molnár István Múzeum Kiadványai 3, Székelykörtút/Cristuru Secuiesc (2010), 405–425.
- Prohászka 2011,
P. Prohászka, Bemerkungen zum spätrömischen und frühvölkerwanderungszeitlichen Goldmünzverkehr in Pannonia I und Valeria. (Orsolya Heinrich-Tamáska), *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*, Budapest, Leipzig, Keszthely, Rahden (2011), 61–86.
- Schmauder 2002,
M. Schmauder, *Obersichtgräber und Verwahrfunde in Südosteuropa im 4. und 5. Jahrhundert*, Bukarest (2002).
- Szentmiklosi – Timoc 2005,
Al. Szentmiklosi, C. Timoc, Cercetările arheologice de la Foeni-Seliște (jud. Timiș). Raport preliminar. *AnB, S.N.*, XII-XIII, 2004–2005 (2005), 657–673.
- Tănase 2011,
D. Tănase, Așezarea din sec. III-IV p. Chr. Analiza tipologică și cronologică a materialului arheologic. M. Mare, D. Tănase, F. Drașovean, G. El Susi, S. Gál, *Timișoara-Freidorf. Cercetările arheologice preventive din anul 2006*, Cluj-Napoca (2011), 41–56.
- Tănase 2011a,
D. Tănase, Morminte din epoca timpurie a migrațiilor. M. Mare, D. Tănase, F. Drașovean, G. El Susi, S. Gál, *Timișoara-Freidorf. Cercetările arheologice preventive din anul 2006*, Cluj-Napoca (2011), 81–88.
- Tănase 2013,
D. Tănase, Observații cu privire la arheologia epocii timpurii a migrațiilor în Banat – Etapa D1. *Banatica* 23, (2013), sub tipar.
- Tejral 1997,
J. Tejral, Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonaauraum, (J. Tejral/H. Friesinger/M. Kazanski), *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donaauraum*, *Spisy Arch. Ústavu AV ČR* Brno 8, Brno (1997), 321–392.
- Toma – Demian 2002–2003,
N. Toma-Demian, Repertoriul descoperirilor monetare dintre anii 275–383 p. Chr. din jud. Timiș. *AnB, S.N.* X–XI, 2002–2003, (2004), 173–197.
- Trifunović 1999–2000,
S. Trifunović, Naselja limiganta i slovena u Banatu i Bačkoj. *Glasnik SAD* 15–16, (1999–2000), 43–106.
- Vaday 1989,
A. H. Vaday, Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. *Antaeus* 17–18, Budapest (1989).
- Vaday 1997,
A. H. Vaday, Atipikus szarmata telepjelenség Kompolt-Kistéri Tanya 15. lelőhelyén. *AgriaÉvk* XXXIII, (1997), 77–107.

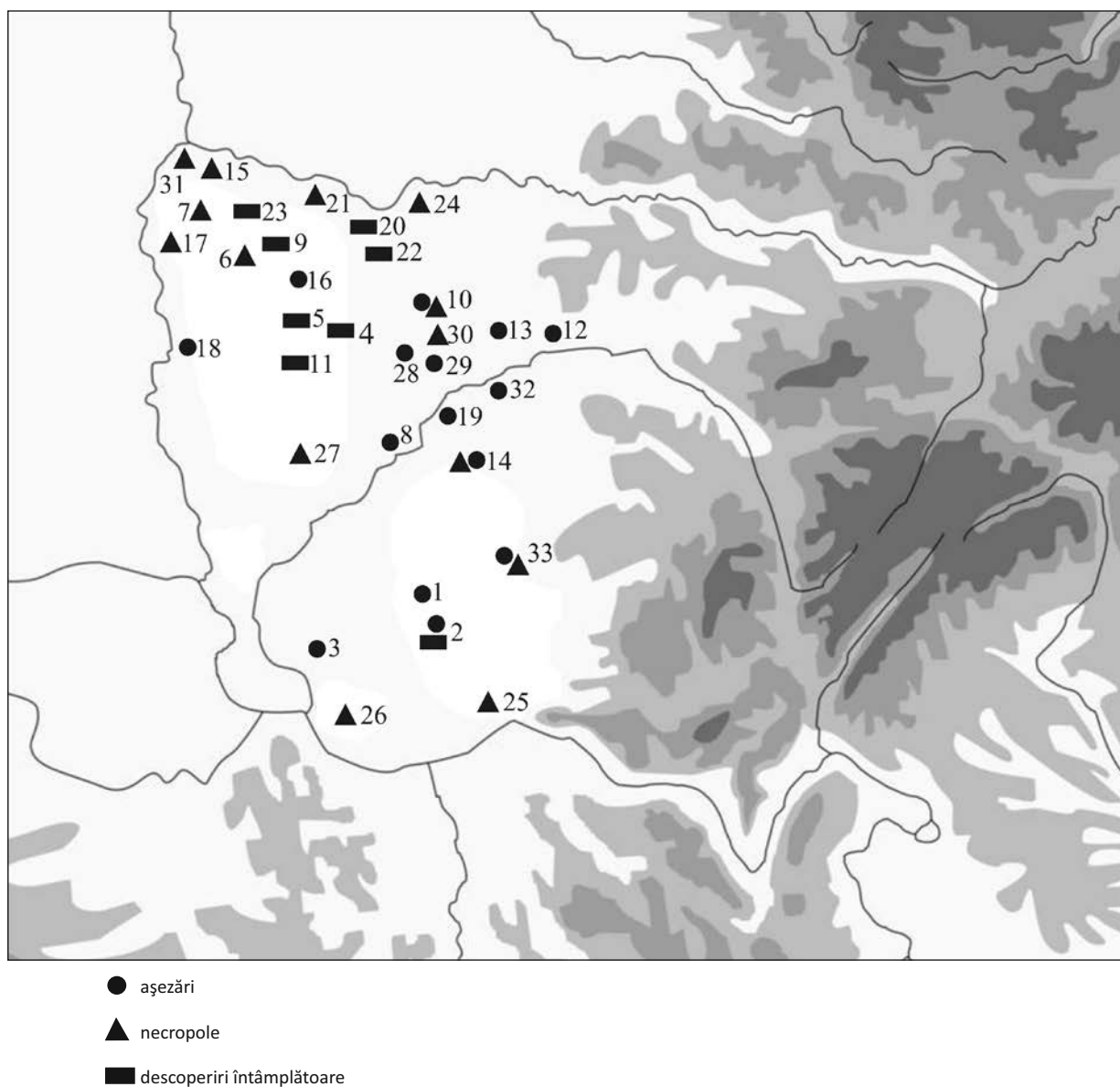
**Archäologische Belege aus der frühen
Völkerwanderungszeit im Banat – die Stufe D2**
(Zusammenfassung)

Die Stufe D2 der frühen Völkerwanderungszeit stimmt mit dem Höhepunkt der hunnischen Macht überein. Während der Stufe D2 wurde das Wohngebiet in der Banater Ebene (Karte 2) im Vergleich zur vorigen Periode – Stufe D1 (Karte 1) – eingeschränkt. Die Funde stammen vor allem aus dem Nordwesten des Gebietes, aus der Nähe der Marosch und vereinzelt sind in der Ebene in der Nähe der Flüsse Bega und Bârzava auch einige Gräber belegt. Beim jetzigen Stand der Forschung können wir behaupten, dass im Banat in archäologischer Hinsicht keine Siedlung untersucht worden ist, die mit Bestimmtheit der Stufe D2 zugeordnet werden könnte. Aufgrund der archäologischen Quellen ist es wahrscheinlich, dass die Banater Ebene in den ersten Jahren des 5. Jh. von der hiesigen Bevölkerung vor dem Eindringen der Hunnen schutzsuchend und teilweise verlassen wurde. Andererseits ist die geringe Anzahl der Siedlungen während der Stufe D2 nicht bloß in dieser Gegend, sondern auf weiten Gebieten Europas auch durch die Bevölkerungsabnahme zu erklären, die durch wiederholte Einfälle, Kriege und Seuchen ausgelöst wurde. Die Lage im Banat ist kein Einzelfall, denn auf dem gesamten heutigen Gebiet Rumäniens war die Stufe D1 intensiver bevölkert als die Stufe D2.

Die Artefakte der Stufe D2 im Banat stammen vor allem aus Gräbern als Zufallsfunden des 19. Jh. Ein einziges

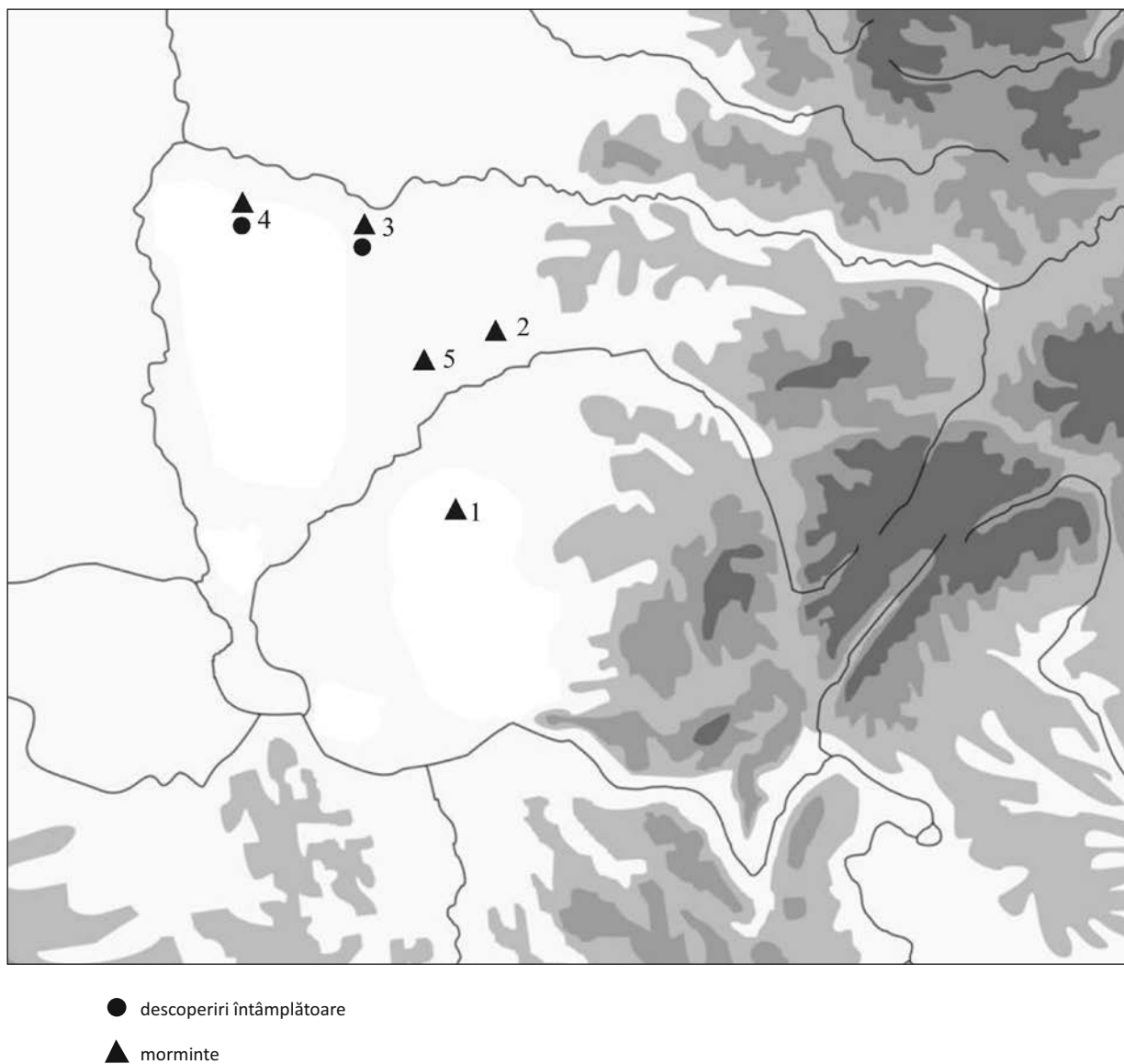
Gräberfeld – von *Timișoara-Freidorf* – ist im Zeitraum 1988–2006 systematisch untersucht worden; dieses wurde ursprünglich in die Stufe D1 datiert. Die Gräberfunde aus dem Jahr 2006 haben die Tatsache belegt, dass der Friedhof, der die Lage der ärmeren Gemeinschaften zur Hunnenzeit widerspiegelt, eher der Stufe D2 zugeordnet werden kann, und zwar sowohl in stratigrafischer Hinsicht durch das Überbauen mehrerer der Siedlungskomplexe der Stufe D1 als auch im Hinblick auf das Fundinventar der Gräber. Im 19. Jh. wurden in Denta neben einem Skelett römische Goldmünzen aus dem Intervall letztes Viertel des 4.- erste Hälfte des 5. Jh. n.Chr. entdeckt. Die Fundumstände sind ungewiss, aber selbst wenn es sich um ein Grab oder einen Vorrat handelt, steht fest, dass die Münzen während der Unruhen nach Attilas Tod (453) begraben worden sind. Die reichen Funde aus dem Banat (die Gräber von Izvin und Periam, das Grab? von Denta) weisen auf eine Oberschicht der Stämme hin, die zu einem hunnischen Machtzentrum gehörte, das höchstwahrscheinlich westlich des Zusammenflusses der Marosch und der Theiß lag. Aus der Sicht der Grabfunde scheint die Banater Ebene eher von alanischen und germanischen, vielleicht gepidischen Stämmen bevölkert gewesen zu sein.

Die archäologischen Funde sind im Banat für die Stufe D2 ziemlich gering und das bedeutet, dass dieses Gebiet damals wenig bewohnt war. Für die künftigen Forschungen ist es erwünscht, die Siedlungen aus der Blütezeit des hunnischen Reiches zu erkunden.

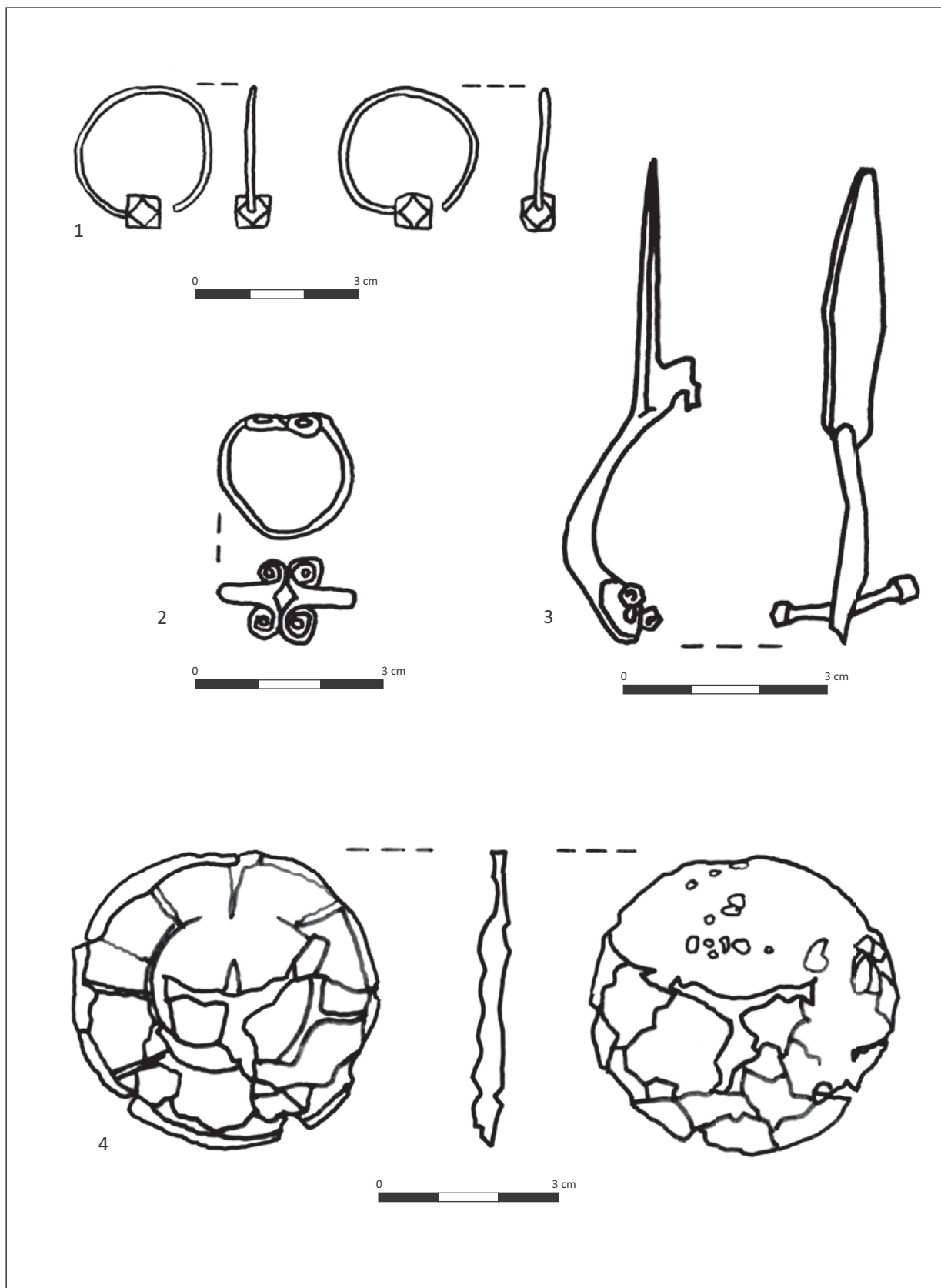
Harta 1. Descoperiri care aparțin etapei D1. / Karte 1. Entdeckungen aus der D1 Stufe.

1. Alibunar, Serbia	18. Padej, Serbia
2. Banatski Karlovac, Serbia	19. Pața (jud. Timiș)
3. Baranda, Serbia	20. Periam (jud. Timiș)
4. Cărpiniș (jud. Timiș)	21. Saravale (jud. Timiș)
5. Checea (jud. Timiș)	22. Satchinez (jud. Timiș)
6. Comloșu Mare (jud. Timiș)	23. Sănnicolau Mare (jud. Timiș)
7. Dudeștii Vechi (jud. Timiș)	24. Sânpetru German (com. Secusigiu, jud. Arad)
8. Foeni (jud. Timiș)	25. Stara Palanka, Serbia
9. Gottlob (jud. Timiș)	26. Starčevo, Serbia
10. Giarmata (jud. Timiș)	27. Šurjan, Serbia
11. Hetin, Serbia	28. Timișoara-Cioveni
12. Ictar-Budinț (com. Topolovățu Mare, jud. Timiș)	29. Timișoara-Freidorf
13. Izvin (oraș Receaș, jud. Timiș)	30. Timișoara-Pădurea Verde
14. Jebel (jud. Timiș)	31. Újszentiván, Ungaria
15. Klárafalva, Ungaria	32. Uliuc (com. Sacoșu Turcesc, jud. Timiș)
16. Lenauheim (jud. Timiș)	33. Vrșac-Crvenka, Serbia
17. Novi Knezevac, Serbia	

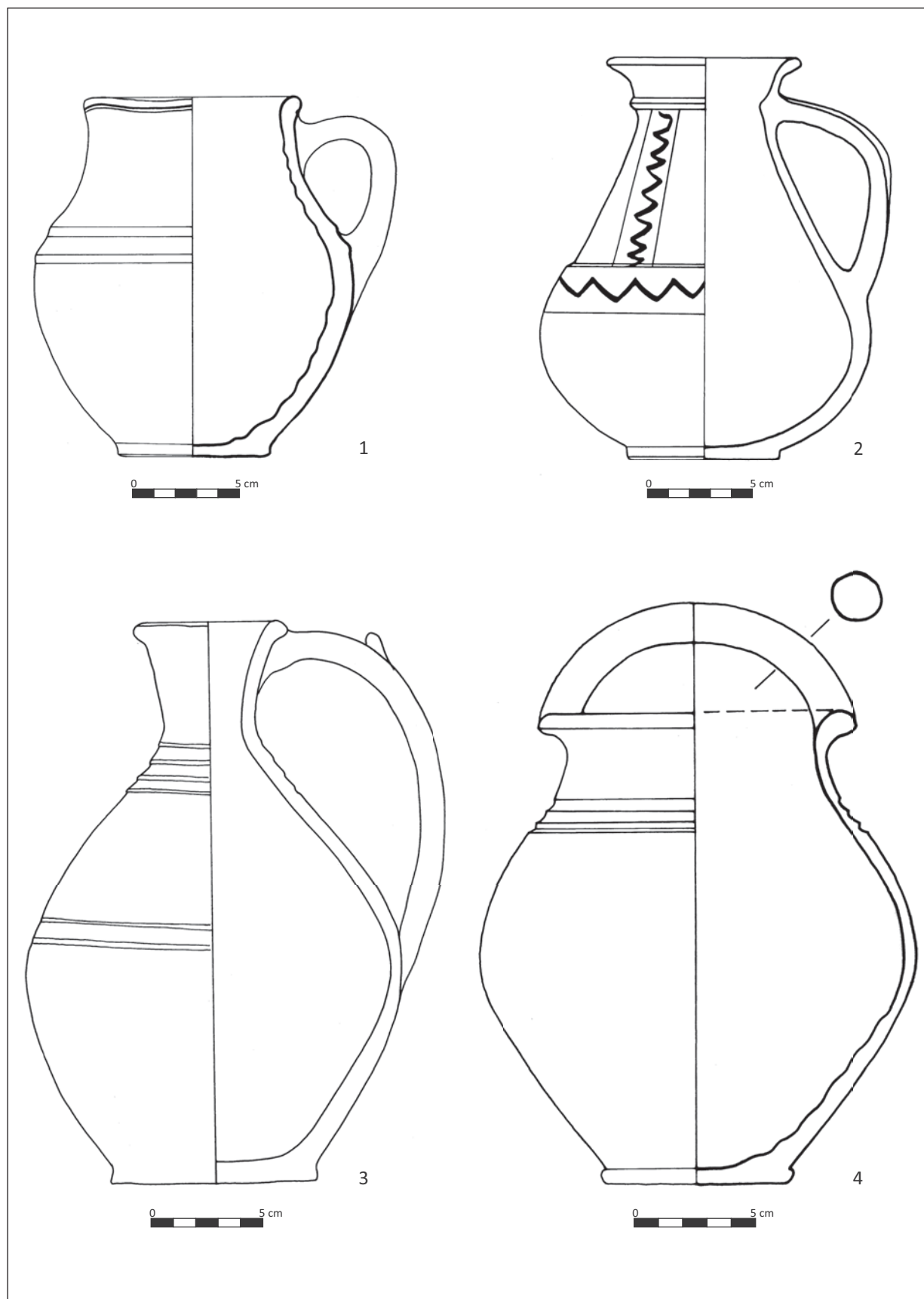

Harta 2. Descoperiri care aparțin etapei D2. / Karte 2. Entdeckungen aus der D2 Stufe.

1. Denta (jud. Timiș)
2. Izvin (oraș Receaș, jud. Timiș)
3. Periam (jud. Timiș)
4. Sânnicolau Mare (jud. Timiș)
5. Timișoara-Freidorf, necropolă

Pl. I. Obiecte descoperite în necropola de la Timișoara-*Freidorf*: 1. cercei poliedrici din argint – M 3/1988, 2. fibulă din bronz – complexul nr. 57/2006, 3. inel din bronz – complexul nr. 57/2006, 4. oglindă din argint – M 3/1988. / Taf. I. Gegenstände, die in dem Gräberfeld Timișoara-*Freidorf* entdeckt wurden: 1. silberne Polyederohrringe – Grab 3/1988, 2. bronze Fibel – Komplex Nr. 57/2006, 3. Bronzefingerring – Komplex Nr. 57/2006, 4. Silberspiegel – Grab 3/1988.

Pl. II. 1. Cană – complexul nr. 27/2006 – Timișoara-Freidorf; 2. Cană – M 2/1988 – Timișoara-Freidorf; 3. Urcior – complexul nr. 57/2006 – Timișoara-Freidorf; 4. Vas cu toartă deasupra gurii – Sânnicolau Mare. / Taf. II. 1. Kanne – Komplex Nr. 27/2006 – Timișoara-Freidorf; 2. Kanne – Grab 2/1988 – Timișoara-Freidorf; 3. Krug – Komplex Nr. 57/2006 – Timișoara-Freidorf; 4. Gefäß mit Oberhenkel – Sânnicolau Mare.

DĂBÂCA: NECROPOLA DIN JURUL BISERICII DIN GRĂDINA LUI A. TĂMAȘ. CÂTEVA IDEI PRIVIND EVOLUȚIA HABITATULUI MEDIEVAL DE LA DĂBÂCA

Erwin Gáll*

Cuvinte cheie: *Dăbâca, epoca medievală timpurie, necropole din jurul bisericii, fortificație, așezări.*

Keywords: *Dăbâca, early medieval age, churchyard cemeteries, fortress, settlements.*

Dăbâca: the Churchyard Cemetery in the Garden of A. Tămaș. Some Ideas on the Evolution of the Medieval Habitation in Dăbâca

(Abstract)

The village of Dăbâca/Doboka is situated 30 kms northwest of Cluj-Napoca, by the stream called Lona, which flows into the River Someș 10 km away from this place. One side of the mountain called Nagyhegy, which is situated southwest of the village (529 m above sea level), made the valley of the stream Lona so narrow that it is a vantage point of the pass. The road in the narrow valley, squeezed between two hills, in the middle of the village takes a sharp turn to the left. The old fortress district was in the area curbed this way. The two hills are gradually declining towards northwest.

The shape of the fortress is similar to a pie with a sharp angle and an arc at the end, pointing towards north-northeast. Both sides are well defendable, sloping in 25°–45°. The early medieval fortress district was built in this place with a number of villages and churches around it.

The necropolis of Fortress Area 4, which belonged to the village in the 11th–13th centuries was found in the south-eastern part of the fortress district.

The excavations beginning in the early 60's in the last century were conducted with preconceptions, as the centre of Chief Gelou was thought to have been discovered before the start of the excavations, which is an impassable way from a scientific point of view.

In this brief research history, which in many cases is not so relevant in our research, one can draw two conclusions: 1. Dăbâca perfectly demonstrates the concepts, interpretations and vision of the expert who lived in the various eras in the 20th century; 2. So far the interpretation of Dăbâca has been based on the historical narrative and linguistic data. The archaeological data is limited to providing arguments for different historical theories; 3. Scientific-political, political and supposedly personal interests and careerist considerations all played a part or worked as the driving forces behind the start of the excavations in Dăbâca in the 60's. Unfortunately the past political manipulations have had a great 'career' in national-communist Romania, and Dăbâca is a sad symbol of this.

Unfortunately, a major scientific problem of the excavated part of the cemetery is that the skeletons have not been preserved. Although we have managed to identify the finds, the lack of bones is an irreparable loss. The remains of the population in Tămaș garden in Dăbâca can only be analysed scientifically after new successful excavations.

In spite of the fact that the archaeological analyses so far have informed us about two churches excavated in the garden of Tămaș, the original documentation, which is at our disposal, clearly attests that only one church was excavated. In the south, the walls of a much bigger church were detected but they have remained unexplored. The church may be dated by the nine coins of Ladislaus I (1077–1095), found in sector A in its northern part.

The received burial rite in the 11th–13th centuries was the skeleton burial. The cremation burial rite, known in previous centuries, disappears in the 9th century or at least becomes undetectable by archaeological means. Altogether 95 skeletons have been registered in the 71 graves in the churchyard cemetery excavated in the garden of A. Tămaș and a small ossuary, found west of the skull in Grave 24, which could have contained the remains of several skeletons. This cemetery is characterised by stones of different sizes placed in the graves with a ritual purpose; the same custom characterizes the graves of Fortress Area IV.

The finds in a sector of this part of the cemetery are typical 12th century finds (simple hair rings and hair rings with S-shaped ends, coins) (Pl. 9, 11). The coins found in the graves are the so called anonymous denars dating from the first half of the 12th century. Other graves were dug in the area of the demolished church, so these clearly show a later origin; probably they come from the 13th–14th centuries.

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București 010667, sector 1, str. Henri Coanda, nr. 11, e-mail: ardarichus9@yahoo.com.

Therefore the churches and the cemetery belonging to them, which were excavated in the garden of A. Tămaş can be dated to the 12th and 13th–14th centuries and they are encompassed in the horizon of the 12th century Doboka and its surrounding area as a power centre. The fortress, which was rebuilt several times, the settlement and the cemeteries are all parts of this horizon as is analysed in our paper. We held it very important to analyse them separately. The finds clearly show that in Doboka we can see a settlement way back in the 7–9th centuries (Pl. 18), that cannot be connected to the fortress. According to the finds from the fortress, the most important ones of which were the 11th century coins Stephen I, Andrew I, Peter Orseolo, Coloman I the Book-lover) and the elements of material culture characteristic of this century. In our opinion, the fortress can't have been built earlier than the middle of the 11th century and its second enlarged form can be dated to the time of Andrew I. This was destroyed at some time, in our opinion it happened during the reign of King Coloman I the Book-lover, unfortunately, we couldn't identify this coin in the collection of the Transylvanian National Museum in Cluj. As is well known, the so called anonymous dinars were coined in the mints of the Hungarian Kingdom from the time of King Coloman to the era of Stephen II (Time Period I), it is not obvious that the fortress was burned at the end of the 11th or the beginning of the 12th century. It is also unclear how the stone wall was built at the beginning of the 13th century since no example of it is known in northern Transylvania and only few in the whole territory of the Hungarian Kingdom until the second half of the 13th century when the social-economic transition brought about major changes in the fortress system and the architecture of forts.

According to the finds excavated in the fortress area, although we cannot see them as the evidence of the presence of the comes, the head of the county, the various arrow heads, sword cross iron and spurs can be connected to the group of the class of the miles, but some information on the 12th century from the Arad fortress supports that we can count with the mansios, i.e. the servant folks (servi). These also give an outline of the social classes known from the laws of King Stephen I. The silver beads with granulated ornaments may hint at some long distance commercial contact, which can also be connected to the elite.

The culmination point of the fortress, which was built in or after the first half of the 11th century, and the settlement on its territory falls on the 12th century according to the archaeological and numismatic finds. The coins found in the cemetery from Fortress Area 4, the garden of Tămaş and the cemetery of Boldogasszony give an exact map of it.

The decline of the fortress centre as a political-military and administrative centre falls on the 13th century. The downfall of the centre in Dăbâca may not be connected concretely to the Mongolian raid; it may also be linked to other administrative and economic reasons. As a working hypothesis we may assume that the loss of its importance as a centre may be connected to the eastward growth of the settlement system of the county, the territory of the count took its final shape in the 12–13th centuries. This observation of ours is supported by the fact that only one 13th century coin is known from the three parts of the cemetery, the last anonym dinar may be connected to the name of Béla III (1172–1196). The settlement phenomena excavated so far can also be dated to the 11th–12th centuries. Certainly, we would not like to consider these data to have absolute value, but the lack of 13th century numismatic finds (except for a single coin of Béla IV) requires further explanation. However, this can only be proved or refuted by extended and manifold interdisciplinary researches.

Satul Dăbâca, centrul de odinioară al comitatului cu acelaşi nume, se află la 30 de km nord-vest, pe malul pârâului Lona, care se varsă la 10 km est în Someşul-Mic¹. O parte a *Muntelui Mare* (aflat la 529 de metri altitudine) (Fig. 1. b), care se află în partea sud-vestică a satului, înspre valea pârâului, a îngustat zona, determinând în strâmtoarea creată punctul-cheie al văii (Pl. 1; Fig. 1. a–b). Pe lângă porţiunea de drum a văii, strâns între cele două dealuri, aproximativ în mijlocul satului, acesta ia o curbă brusc ascuţită. Pe acest teritoriu închis de curba văii se întinde complexul de cetăţi medievale timpurii de la Dăbâca. Cele două dealuri scad în altitudine² în direcţia nord-vestică.

¹ Hodor 1837.

² Cetatea distrusă a fost amintită pentru prima dată de către János Könyöki. Könyöki 1906, 292.

Forma cetăţii poate fi asemănată cu un vârful rotunjit cu un unghi ascuţit, în direcţia N–NE. Cele două coaste ale sale formează o pantă de 25–45°, fiind foarte uşor de apărut. În epoca medievală timpurie pe acest loc a fost construită fortificaţia, iar în jurul acesteia s-au cercetat, într-o parte înfimă, un sistem de aşezări, respectiv mai multe biserici, cu cimitirele din jurul lor (Pl. 1. a–c).

I. Introducere privind istoria cercetării sitului Dăbâca

În istoriografia şi arheologia medievală timpurie maghiară din secolul XX s-a considerat în general că cetatea de pământ-lemn de la Dăbâca fusese construită fie în secolul X, fie în perioada lui Ştefan I (sfinţit în 1083), în jurul anului 1000, construcţia sa fiind legată de conducătorul *Dobuca* (ar fi fost

primul comite), biruitorul lui Gyla, pomenit într-un singur izvor narativ³. În arheologia maghiară, cel care s-a ocupat cel mai mult de această problemă a fost regretatul István Bóna, începând cu o notă în articolul lui György Györffy din 1970, urmată de istoria Transilvaniei⁴. Cu toate acestea, în lucrarea sa de sinteză despre cetățile epocii arpadiene din 1994, ce a fost republicată în 1998, cetatea Dăbâca este, în mod surprinzător, doar menționată, fără alte detalii⁵. În lucrările menționate a precizat însă foarte clar că aceste tipuri de cetăți, ca și în alte zone din centrul și estul Europei, pot fi legate de construirea autorității regale reprezentată de instituția comitatului, respectiv de *comes*. Lucrarea din 2001 despre cetatea Dăbâca, în care a precizat că bisericile (și în consecință necropolele) nu pot fi date la începutul secolului al XI-lea⁶, este mult mai precisă și mai concludentă.

În arheologia românească interpretarea a fost diferită. Arheologia și istoriografia românească, pornind de la Anonymus (capitolele 24–27)⁷, în care este descrisă în stilul caracteristic epocii trubadurilor și truverilor cucerirea Bazinului Carpatic în secolul X de către maghiari, datează prima fază a folosirii cetății la sfârșitul secolului IX. De asemenea, îl consideră pe *Gelou* (în interpretarea maghiară Gyalu) conducătorul real al vlahilor și slavilor de la sfârșitul secolului al IX-lea⁸.

³ Anonymus: *Sunad f. Dobuca nepos regis*. SRH. I. 50. Gy. Györffy consideră că Dăbâca a existat încă din secolul X și numele acesteia provine de la Doboka (primul comes al lui Ștefan I), al cărui fiu, în forma latină *Sunad* (Csanád), a învins mai târziu pe Ahtum (de aici provine și numele localității Csanád; Cenad). Györffy 1987, p. 66–67; Bóna 1970, nota 316. Această interpretare a fost însă cunoscută și în istoriografia maghiară, deoarece în sinteza Hóman–Szekfű dintre cele două războaie mondiale apare în același mod: Hóman, Szekfű 1935, vol. I, 211. În contradicție cu aceasta, în monografia privind *Comitatul Szolnok–Doboka* Károly Tagányi, László Réthy și József Kádár o consideră derivată din slava veche *dloboku*, *duboka* (Tagányi et alii 1900, vol. I, 320). Situl arheologic *Dăbâca* a fost prezentat în mod sintetic, pe baza descoperirilor publicate până atunci, și de E. Benkő, care a subliniat faptul că prima fază se termină cu *pandantive de tip Darufalva* și se datează la cumpăna secolelor X–XI. Benkő 1994, 169.

⁴ Bóna 1988, 225.

⁵ Bóna 1998, 34.

⁶ „...Dobokavár többször átépített kisméretű (9 és 14 m hosszú) templomairól egyelőre csak azt tudni vagy sejtteni, hogy egyik sem korábbi a XI. század közepénél, vagyis nem államalapítás koriak.” Bóna 2001, 90.

⁷ După ultimele analize ale lui Alexandru Madgearu, *Gesta Hungarorum* a fost scrisă, probabil, de către fostul notar al lui Béla al III-lea (1172–1196) la începutul secolului al XIII-lea. O analiză sintetică excelentă privind *Anonymus* găsim și în studiul lui László Veszprémy. Madgearu 2009, 179–180; Veszprémy 2000, 548–549.

⁸ Anonymus nu amintește în opera sa cetatea Dăbâca. Bóna 1998, 20.

Înainte să intrăm în analiza propriu-zisă, trebuie să precizăm că, din păcate, săpăturile începute în 1964 au pornit cu preconcepții. Înainte ca materialul arheologic să fie analizat cu atenție și rigurozitate pentru a se găsi în primul rând explicații strict arheologice, s-au tras concluzii *istorice*. Această tendință are la bază însă o cauzalitate mult mai veche, care izvorăște însăși din trecutul și evoluția arheologiei, în special a arheologiei medievale: încă de la începuturile sale, arheologia, ca știință auxiliară a istoriei, era menită să argumenteze informațiile cunoscute din izvoarele narative și să coreleze evenimentele menționate în izvoare cu descoperirile arheologice. În concluzie, descoperirile arheologice aveau rolul de a întări argumentele ce susțineau informațiile cunoscute din izvoarele scrise și, în consecință, să se afle mereu în slujba izvorului scris⁹, o metodă eronată, dar perpetuată aproape până în zilele noastre. Această greșală a fost preluată și chiar dezvoltată de către autorii săpăturilor de la Dăbâca, care s-au grăbit după nici patru ani de cercetare a sitului¹⁰ (care cuprindea *cetatea de pământ, așezarea civilă* cu urme de bordeie, ateliere, gropi, respectiv necropole), să declare Dăbâca drept centrul politico-militar al lui Gelou, căzând într-o istoricizare aproape fără precedent a unei situații arheologice și neavând nici un fundament științific pentru a emite interpretări de acest fel. Nu am tinde spre obiectivitate dacă nu am lua însă în considerare și anii negri, aproape orwelieni ai național-comunismului românesc, care explică, într-o anumită măsură, concluziile istoricizante ale autorilor săpăturii¹¹. Iurie Stamati, în articolul său despre evoluția cercetărilor secolelor V–VII în Republica Sovietică Socialistă Moldovenească și mai apoi în Republica Moldova, remarcă o evoluție asemănătoare, dar în sens invers: între cauzele apariției unor interpretări sunt asemănări frapante, determinate de amestecul politicului în scrierea istoriei¹².

Cazul Dăbâca a provocat reacții imediate și mai îndepărtate. După cum am menționat anterior, în 1970 István Bóna a criticat rezultatele articolului din 1968¹³, mult mai târziu incluzând fortificația, dar fără a-l dezbate pe larg, în sistemul de cetăți al epocii arpadiene timpurii (secolul XI)¹⁴.

⁹ În acest sens, vezi: Young 1992, 135–147.

¹⁰ Primele cercetări cu caracter arheologic la Dăbâca au fost inițiate de către Márton Roska, cercetările și publicația însă se leagă de numele lui Károly Chrettier, acesta făcând primele măsurători topografice și săpături în 1942. Chrettier 1943, 115–117.

¹¹ În acest sens vezi și Madgearu 2008, 63.–71.

¹² Stamati 2002, 185.

¹³ Bóna 1970, 191–242, nota 315.

¹⁴ Bóna 1998, 34.

Atacul mult mai dur a venit însă din România, imediat după schimbarea regimului naționalist-comunist de la București. Într-un articol din 1991 Radu Popa l-a atacat dur pe șeful sitului arheologic de la Dăbâca, Ștefan Pascu, numindu-l „amator”, categorisind scrierea sa drept „romantică”, „neglijentă”, menționând „ușurința cu care se fac afirmații lipsite de acoperirea justificărilor”¹⁵.

Cu toate acestea, exceptând câteva articole¹⁶, în istoriografia și arheologia românească s-a înrădăcinat stereotipia că situl de la Dăbâca se datează mai ales în/din secolul IX și, mult mai grav, că poate fi legat de „marile” confruntări între oastea așa numitului *Tuhutum* și *Gelou*, fiind astfel menținut în conștiința științifică un exemplu clasic de „gemischte Argumentation”¹⁷.

La finalul acestei scurte analize a stadiului cercetării, putem face două observații: 1. *Cazul Dăbâca* ilustrează perfect percepția, concepția și viziunea istorică, aflate sub influența diferiților factori științifici și non-științifici ai cercetărilor în diferite perioade ale secolului XX; 2. Până în prezent, în interpretarea sitului de la Dăbâca datele istorico-narative și cele lingvistice au jucat rolul principal, arheologia având, din foarte multe motive, doar un rol auxiliar, fiind practic condamnată să ofere diferitelor teorii istorice un set de argumente complementare¹⁸.

II. Stadiul cercetării necropolei de la Dăbâca-Grădina lui A. Tămaș (Pl. 4–7)

În vara anului 1966, la Dăbâca s-a început investigarea colțului de sud-est al terasei situate în zonă, pe care autorii cercetării l-au denumit „*Incinta IV*”. Situat în apropierea bisericii ortodoxe

ce este în funcțiune și astăzi în același punct, aflat în grădina lui Alexandru Tămaș, terenul prezenta o ușoară ridicătură, cu semne vizibile la suprafață de pietre și urme ale unei construcții.

A fost trasată mai întâi o casetă de 4×3 m, în apropierea colțului de nord-est al casei numitului Al. Tămaș, pentru a se verifica dacă există un cimitir aici. Au fost descoperite câteva morminte de inhumație (1–10). A fost trasată în vara anului 1966 și o secțiune, numerotată cu numărul I (S. I), orientată pe direcția N–S, în apropierea ridicăturii menționate, la cca 50 m de casa proprietarului amintit, cu dimensiunile 14×2 m, fiind identificate cu acest prilej două locuințe adâncite în pământ¹⁹.

Tot în septembrie 1966 a fost cercetată și Secțiunea a II-a (S. II), având lungimea de 11,5 m, lățimea de 1,5 m, pe direcția nord-sud, perpendiculară pe Caseta 1 și zidul nordic al casei lui A. Tămaș. Între Caseta 1 și Secțiunea II, a fost lăsată nesăpată o suprafață de 3 m, motivul rămânând neelucidat. Tot 3 m au fost lăsați între mormintele 16 și 19, iar motivele nu sunt cunoscute nici în acest caz. În urma cercetărilor au ieșit la iveală mormintele 11–28, 61 (între m. 4,5 și 15,8), respectiv 29–37. Au fost surprinse, de asemenea, trei ziduri. Primele două reprezentau, probabil, zidurile unei alte biserici, în timp ce al treilea era, în mod sigur, o parte din altarul unei alte bisericii. În pereții de vest-est ai acestuia au fost deschise casete de urmărire a mormintelor 30–32, 35–37.

Secțiunea II a fost parțial dezvelită în cursul campaniei de săpături din anul următor, 1967, în partea nordică, între m. 19–29, începând cu deschiderea unei casete de urmărire a altarului bisericii²⁰, în peretele estic al Secțiunii II și a unei casete de dimensiuni mai mari (10×14 m), în care a fost surprinsă nava bisericii²¹, și morminte *in situ*, în număr de 23 (mormintele 38–60).

În cursul anului 1980 a mai fost executată o săpătură, însă despre aceasta nu avem alte date la dispoziție în afară de o monedă menționată că provine din bordeiul 1/1980. Din păcate, nici în lucrarea de sinteză a lui Petru Iambor nu este menționat nimic în afară de schița greșit prezentată a

¹⁵ Popa 1991, 159, 165, nota 51.

¹⁶ Horedt 1986, 127; Rusu 1998, 5–19; Madgearu 2001, 162; Curta 2002, 273–274.

¹⁷ În arheologie expresia „gemischte Argumentation”, preluată din limbajul arheologic german, indică o metodă (aproape generală în cercetarea arheologică a epocii medievale timpurii din România și în aproape toate țările est-europene), care semnifică faptul că descoperirile sau fenomenele arheologice se bazează pe interpretarea altor date arheologice sau altor ipoteze, precum și pe date istorice (de foarte multe ori) sau pe diferite teorii istorice. Însă în filozofia europeană, cu aspirații spre caracterul sigur al cunoașterii, încă de la Aristotel comparația, îmbinarea și confruntarea diferitelor categorii și tipuri de lucruri este posibilă doar în condiții extrem de limitate. Pentru arheologie aceasta înseamnă că îmbinarea datelor istorice și a faptelor arheologice poate fi realizată doar în cazul în care descoperirile arheologice pot fi datate foarte sigur, în caz contrar se încearcă demonstrarea unui lucru nesigur cu alte date incerte. Niculescu 1997, 63–69; Bălint 1995, 246–248; Brather 2004, 517–567.

¹⁸ Privind acest tip de atitudine a cercetării vezi: Niculescu 1997, 64.

¹⁹ Aici nu ne vom ocupa de aceste descoperiri, ci ne vom rezuma la a aminti doar că în documentația găsită la MNIT, după autorii săpăturii, în umplutura bordeielor s-au descoperit fragmente ceramice datate în secolele IX–XI!

²⁰ Este foarte important de menționat că atât în documentația primară scrisă, cât și în ilustrație nu apare termenul *altare*, așa cum găsim mai târziu la Petru Iambor. Iambor 2005, pl. LXII.

²¹ Și nu a bisericilor, așa cum apare la Iambor 2005, 187–189.

bisericii, și mai mult, acesta induce în eroare cititorul prezentând greșit numerotarea secțiunilor și a casetelor cercetate. Din schița respectivă am putut deduce semnul a câtorva (poate patru?) morminte cercetate în 1980²².

III. Descrierea mormintelor (Pl. 4–5)

M. 1

Orientare: V–E. Adâncime: 20–25 cm. Scheletul matur a fost așezat pe spate, craniul a căzut spre dreapta, partea inferioară a corpului nu s-a păstrat. În zona aceasta mormântul a fost deranjat. Brațele au fost întinse pe lângă corp (poz. I). Lungimea păstrată a scheletului: 90 cm.

Fără inventar.

M. 2

Orientare: V–E. Adâncime: 40–50 cm. Scheletul matur a fost așezat pe spate, fiind deranjat doar scheletul. Brațele au fost întinse pe lângă corp (poz. I). Lungimea măsurată a scheletului: 175 cm.

Ritual funerar: deasupra craniului a fost așezată o piatră (34×20 cm), respectiv alta în dreptul umărului stâng.

Inventar: pe mandibulă a fost descoperită o monedă anonimă, neprecizabilă, din secolul XII. 1. Diam.: 1,0 cm. MNIT. N. 97934. (Pl. 10. 1)

M. 3

Orientare: V–E. Adâncime: 65 cm (craniul) –75 cm (restul scheletului). Scheletul matur a fost deranjat parțial de M. 9, în stânga, spre nord, păstrându-se de la bazin în sus. Nu se păstrează antebrațul drept. A deranjat mormântul 5.

Ritual funerar: au fost observate două pietre așezate în partea stângă a craniului și la umărul drept.

Inventar: trei cercei din bronz în formă de S, fără să fie precizată poziția lor în mormânt. În colecțiile muzeului au fost inventariate doar doi dintre aceștia.

1. Inel de buclă cu capătul în formă de S. O mare parte din capătul acestuia este rupt. 1. Diam.: 1,75×1,9 cm; 2. Lț. capătului S: 0,3 cm. MNIT. F. 13617. (Pl. 9. 1)

2. Inel de buclă cu capătul în formă de S. Deși capătul acestuia este rupt, se pot observa încă două linii canelate prin incizare. 1. Diam.: 1,9×1,6 cm; 2. Lț. capătului S: 0,3 cm. Gr.: 0,65 gr. Cantitate de Ag.: 750‰. MNIT. F. 13618. (Pl. 9. 2)

M. 4

Orientare: V–E. Schelet de copil. Adâncime: 50 cm. A deranjat parțial mormântul 5.

Fără inventar.

M. 5

Schelet de copil răvășit, o parte din oasele acestuia aflându-se lângă craniul mormântului 3. Craniul și celelalte oase sunt situate la adâncimea de 40 cm.

Fără inventar.

M. 6 A–B

Orientare: V–E. Adâncime: 22 cm. Scheletul a fost parțial deranjat cu ocazia săpării fundației unei construcții moderne, fiind retezate și scoase oasele membrilor inferioare. La săparea gropii lui M. 6A a fost deranjat un alt mormânt al cărui craniu a fost așezat în capătul vestic al gropii mormântului. Brațele au fost întinse pe lângă corp (poz. I).

Fără inventar.

M. 7

Orientare: V–E. Adâncime: 40 cm (craniul) – 45 cm (restul scheletului). Scheletul de infans a fost așezat pe spate, craniul a căzut spre stânga, fiind deranjat pe partea superioară a corpului. Lungimea măsurată a scheletului: 120 cm.

Inventar: două inele de buclă din bronz, cu capătul în formă de S. În colecțiile muzeului a fost inventariat doar unul dintre acestea, dar la ora actuală nici acesta nu a putut fi identificat. Desenele inelelor de buclă s-au păstrat printr-o schiță, prelucrată de către noi.

1. Inel de buclă cu capătul în formă S, cu diametru mare. 1. Diam.: 2,8×2,4 cm. MNIT. F. 13626. (Pl. 9. 8)

1. Inel de buclă cu capătul în formă S, cu diametru mediu. 1. Diam.: 2,2×2,2 cm. Neinventariat. (Pl. 9. 9)

M. 8

Orientare: NV–SE. Adâncime: 60 cm. Scheletul de infans s-a păstrat până în dreptul genunchilor, cu craniul căzut spre dreapta. Brațele au fost întinse pe lângă corp (poz. I). Corpul a fost flancat de lespezi de piatră. Rămâne de răspuns la întrebarea dacă aceasta este legată de ritualul funerar sau a fost gardul bisericii.

Fără inventar.

M. 9

Orientare: V–E. Adâncime: 75 cm. Scheletul a deranjat parțial mormântul 3. Deasupra scheletului s-au identificat blocuri de piatră care, după părerea autorilor săpăturii, datau din epoca modernă?

Fără inventar.

M. 10

Orientare: V–E. Adâncime: 30 cm. A fost tăiat într-o parte de o groapă modernă. Scheletul matur a fost așezat pe spate, iar craniul a căzut spre stânga.

Fără inventar.

M. 11

Orientare: V–E. Adâncime: 90 cm. Schelet matur, cu craniul căzut pe partea dreaptă. Lungimea până în dreptul bazinului: 85 cm. Peste bazin se aflau o grămadă de oase răvășite, evident de la un alt mormânt.

Fără inventar.

M. 12, M. 12A

Orientare: NE–SV. Adâncime: 80 cm. Scheletul de infans a fost așezat pe spate. Este ulterior mormântului 11, peste craniul căruia au fost descoperite oasele

²² Iambor 2005, pl. LXII.

mâinii drepte ale lui M. 12. Scheletul s-a păstrat în stare foarte bună.

Ritual funerar: scheletul a fost încadrat între două lespezi de piatră.

Bazinul M. 12 se afla așezat pe pieptul unui mormânt mai vechi, M. 12A, pe care l-a suprapus, deplasându-i craniul acestuia mai jos. În zona bazinului lui M. 12 s-a descoperit o monedă, care probabil provine de la craniul lui M. 12A.

Inventar:

1. Monedă anonimă H100 din secolul XII. 1. Diam.: 1,2 cm. 2. Gr: 0,298 gr. MNIT. N. 97932. (Pl. 10. 2)

M. 13

Orientare: V-E. Adâncime: 115 cm. În jurul grămezii de oase erau îngrămadite mai multe pietre și o cărămidă feudală (la adâncimea de 67-90 cm).

Fără inventar.

M. 14

Orientare: NE-SV. Adâncime: 87 cm. Schelet matur, deranjat în partea superioară dreaptă. Craniul era *in situ*, dar numai parțial păstrat.

Fără inventar.

M. 15

Un craniu *in situ*, prost păstrat, alături de câteva oase deranjate. Adâncime: 100 cm.

Inventar:

1. Monedă anonimă H102 din argint. 1. Diam.: 1,2 cm. 2. Gr: 0,269 gr. MNIT. N. 97933. (Pl. 10. 3)

2. Două inele de buclă, unul cu capătul în formă de S, rupt și celălalt simplu, găsite lângă craniu. Ambele au fost inventariate în colecțiile muzeului, însă până la ora actuală nici unul nu a putut fi identificat. Desenele inelelor de buclă s-au păstrat printr-o schiță, pe care am prelucrat-o.

1. Inel de buclă simplu, cu diametrul mare. 1. Diam.: 3,1 x 3,1 cm. MNIT. F. 13619. (Pl. 9. 10)

1. Inel de buclă cu capătul în formă S, terminația în mare parte este ruptă. 1. Diam.: 1,4 x 1,3 cm. F. 13621. (Pl. 9. 11)

M. 16 A-B

Două cranii la adâncimea de 100 cm.

Inventar: un inel de buclă simplu, din bronz, identificat pe tâmpla stângă. Desenul inelului de buclă simplu s-a păstrat printr-o schiță pe care am prelucrat-o. 1. Diam.: 2,2 x 1,8 cm. Nu l-am găsit inventariat. (Pl. 9. 12)

M. 17 A-B

Orientare: V-E. Adâncime: 82 cm. Schelet infans, așezat pe spate, pe o grămadă de oase provenind de la un mormânt anterior. Craniul a căzut spre stânga, partea inferioară a scheletului fiind deranjată (membrile inferioare). Lungimea măsurată a scheletului: 75 cm.

M. 17 B: grămadă de oase.

Fără inventar.

M. 18

Adâncime: 88 cm. S-a cercetat doar partea superioară a corpului, restul scheletului intrând în peretele secțiunii.

Inventar: un inel de buclă simplu, din bronz, identificat în regiunea tâmpiei drepte. Nu l-am găsit în registrul de inventar.

M. 19 A-D

Orientare: V-E. Adâncime: 70 cm. Schelet matur, așezat pe spate, deranjat de înmormântările ulterioare. Lungimea măsurată a scheletului: 155 cm.

Inventar: în zona craniului, în partea dreaptă și în cea stângă, s-au descoperit câte un inel de buclă cu capătul în formă de S.

În partea de nord a craniului a fost înregistrat un alt craniu (B), respectiv altul în zona pieptului (C). În regiunea bazinului scheletului A, s-au descoperit fragmentele unui schelet de copil, orientat N-S.

M. 20

Orientare: V-E. Adâncime: 90 cm. Lungimea măsurată a scheletului: 165 cm. Schelet matur, așezat pe spate. Brațele au fost aranjate unul lângă altul pe pântec (poz. XIII).

Fără inventar.

M. 21

Orientare: V-E. Adâncime: 55 cm. Lungimea măsurată a scheletului: 45 cm. Schelet infans I, relativ bine păstrat, cu excepția craniului, care este parțial distrus.

Fără inventar.

M. 22A-B

Orientare: V-E. Adâncime: 75-80 cm. Lungimea măsurată a scheletului: 65 cm. Schelet infans I, relativ bine păstrat, cu craniul turtit.

Ritual funerar: o lespede de piatră depusă în partea dreaptă a scheletului.

În partea dreaptă a membrilor inferioare s-a identificat un craniu prost păstrat (B).

Fără inventar.

M. 23A-D

Orientare: V-E. Adâncime: 50 cm. Schelet matur, au fost dezvelite doar membrele inferioare. Lungimea membrilor inferioare: 75 cm.

În partea dreaptă a scheletului a fost descoperită o grămadă de oase, aparținând altor trei schelete deranjate, împreună cu un craniu.

Fără inventar.

M. 24

Orientare: V-E. Adâncime: 100 cm. Schelet matur, cu craniul căzut pe partea dreaptă. Brațul stâng a fost așezat pe lângă corp, iar cel drept îndoit la 90° pe piept (poz. III.). Lungimea măsurată a scheletului: 155 cm.

Fără inventar.

În vecinătatea acestui mormânt se afla o grămadă mare de oase, astfel încât poate fi vorba de un *osuar*.

M. 25 A-D

Orientare: V-E. Adâncime: 95 cm. Schelet matur, cu brațul drept așezat pe lângă corp, iar cel stâng îndoit la 90° pe piept (poz. II). Lungimea măsurată a scheletului: 155 cm.

La picioare și în partea dreaptă a scheletului s-au găsit oase deranjate și trei cranii (B-D) provenind de la alte morminte.

Fără inventar.

M. 26 A-B

Orientare: V-E. Adâncime: 95 cm. Schelet matur, cu craniul căzut pe partea dreaptă. Brațele au fost așezate în formă de cruce peste osul sacru (poz. XIV). Lungimea măsurată a scheletului: 170 cm.

Scheletul A a deranjat scheletul B, de la care provine și o *monedă*, identificată la 60 cm adâncime. Moneda: anonim, H96a, din argint. 1. Diam.: 1,0 cm. 2. Gr.: 0,155 gr. MNIT. N. 97929. (*Pl. 10. 4*)

M. 27

Orientare: V-E. Adâncime: 100-105 cm. Schelet matur, în partea superioară s-a păstrat foarte prost. Lungimea măsurată a scheletului: 160 cm.

Fără inventar.

M. 28

Orientare: V-E. Adâncime: 93-110 cm. Schelet matur, așezat pe spate, cu capul căzut pe partea dreaptă. Brațele au fost întinse pe lângă corp (poz. I). Lungimea măsurată a scheletului: 158 cm.

Fără inventar.

M. 29

Orientare: V-E. Adâncime: 85 cm. Schelet de infans II. Craniul scheletului a fost așezat pe o piatră a cuptorului, lângă zidul estic al altarului bisericii. Brațul stâng a fost așezat pe lângă corp, iar cel drept îndoit la 90° pe piept (poz. III.).

Fără inventar.

M. 30-32

Pe hârtia milimetrică, cele trei morminte au fost menționate cu aceleași numere ca pe planul de documentație, dar pe un loc unde nu au fost făcute investigații arheologice. Totodată, după numerele 30-37 de pe hârtia milimetrică, s-a pus după fiecare semnul întrebării. Nu știm din ce cauză mormintele nu au ajuns pe plan și nu am găsit în acest sens referiri nici în documentația scrisă.

Cu toate acestea, documentația mormintelor relevă clar faptul că acestea au fost cercetate, motiv pentru care prezentăm în continuare descrierea lor:

M. 30

Orientare: V-E. Adâncime: 100 cm. Schelet matur, cu craniul căzut pe partea dreaptă. Brațele au fost întinse pe lângă corp (poz. I). Lungimea măsurată a scheletului: 160 cm.

Fără inventar.

M. 31

Orientare: V-E. Adâncime: 100 cm. Schelet matur, partea superioară, inclusiv craniul au fost tăiate de o groapă modernă. Partea păstrată a scheletului este bine conservată.

Fără inventar.

M. 32

Orientare: V-E. Adâncime: 95-100 cm. A fost răvășit de o groapă modernă, care a deranjat și M. 31. S-au păstrat doar membrele inferioare. Mormântul a fost săpat peste o vatră de formă ovală.

Fără inventar.

M. 33-34

Nu au fost trecute pe plan mormintele 33 și 34. După documentația scrisă, acestea ar fi trebuit să se afle în partea stângă, peste altarul dărâmat al bisericii cercetate.

M. 33

Orientare: V-E. Adâncime: 118 cm. Schelet matur, bine conservat. Craniul scheletului este ușor dislocat, căzut pe partea stângă. Lungimea măsurată a scheletului: 170 cm.

Fără inventar.

M. 34

Orientare: V-E. Adâncime: 130 cm. Din documentație reiese că este tăiat de zidul estic al altarului, însă pe plan se vede foarte clar că acesta a fost în mare parte distrus căci una dintre pietre a fost identificată la 120 cm, în schimb mormântul 33 a fost surprins la 118 cm. Cu alte cuvinte, aceste morminte sunt mai târzii decât biserica în discuție.

Inventar: șase inele de buclă: trei inele de buclă pe partea stângă și trei inele de buclă pe partea dreaptă. Aceste piese probabil sunt F. 13627, F. 13628, respectiv cele trei inele de tâmplă inventariate sub nr. de inventar F. 13629. Dintre toate acestea doar F. 13628 a putut fi identificat.

1. *Inel de buclă* din bronz, cu capătul în formă de S. 1. Diam.: 1,8×2,2 cm; 2. Lăț. capătului S: 0,4 cm. MNIT. F. 13622. (*Pl. 9. 3*)

M. 35-36

Nu au fost trecute pe plan nici mormintele 35 și 36, dar informații despre acestea se găsesc în documentație. Când s-a revenit mai târziu pe hârtia milimetrică, acestea au fost trecute în partea dreaptă a altarului.

M. 35 A-B (mormânt dublu) (Pl. 8. B)

Orientare: V-E. Adâncime: 150 cm. Lungimea măsurată a scheletelor: 175 cm (A) și 65 cm (B).

Scheletul A: brațele au fost întinse pe lângă corp (poz. I). *Scheletul de infans (B)* a fost așezat pe partea stângă a scheletului matur.

Fără inventar.

M. 36

Orientare: V-E. Adâncime: 150 cm. Schelet matur, oasele sunt bine conservate.

Fără inventar.

M. 37

Nu a fost trecut pe plan nici mormântul 37, însă este menționat în documentație. Când s-a revenit mai târziu pe hârtia milimetrică, acesta a fost trecut în partea nordică a altarului.

Orientare: V-E. Adâncime: 110 cm. Scheletul bine păstrat. Lungimea măsurată a scheletului: 170 cm.

Ritualul funerar: deasupra capului au fost depuse două pietre de dimensiuni mai mari, una arsă.

Inventar: șirag de mărgelă între membrele inferioare? (Pl. 9. 15)

M. 38

Orientare: V-E. Adâncime: 80 cm (craniul), 92-95 cm (bazinul și membrele inferioare). Scheletul infans a fost așezat pe spate, craniul a căzut spre dreapta, iar brațele au fost întinse pe lângă corp (poz. I). Lungimea păstrată a scheletului: 110 cm.

Fără inventar.

În apropiere, după cum au observat autorii săpăturilor, „pe nivelul de călcare²³ de la care s-a săpat groapa acestui mormânt”, s-a descoperit o monedă.

Moneda: anonim, H89, din argint. 1. Diam.: 1,0 cm. 2. Gr.: 0,133 gr.. MNIT. N. 97930. (Pl. 10. 6)

M. 39

Orientare: V-E. Adâncime: 70 cm (craniul), 80 cm (restul scheletului). Scheletul matur a fost așezat pe spate, craniul a căzut spre dreapta, în timp ce brațele au fost întinse pe lângă corp (poz. I). Oasele scheletului s-au conservat bine. Lungimea păstrată a scheletului: 155 cm.

Fără inventar.

M. 40

Orientare: V-E. Adâncime: 60 cm. Scheletul infans a fost așezat pe spate.

Fără inventar.

M. 41

Orientare: V-E. Adâncime: 20-25 cm. Scheletul matur, păstrat într-o stare bună, a fost așezat pe spate, iar craniul acestuia a căzut spre stânga. Brațele au fost

întinse pe lângă corp (poz. I). Lungimea măsurată a scheletului: 160 cm.

Fără inventar.

M. 42

Orientare: V-E. Adâncime: 78 cm (craniul), 87-97 cm (restul scheletului). Lungimea măsurată a scheletului: 165 cm. Scheletul matur, păstrat într-o stare bună, a fost așezat pe spate, craniul acestuia a căzut spre dreapta. Brațul drept a fost așezat pe lângă corp, iar cel stâng îndoit la 90° pe piept (poz. II).

Fără inventar.

M. 43

Orientare: V-E. Adâncime: 136 cm (craniul), 148 cm (în dreptul bazinului). Brațele au fost așezate în formă de cruce peste osul sacru (poz. XIV). Lungimea măsurată a scheletului până la genunchi: 110 cm. Mormântul a fost surprins în pământul amestecat al gropii, fiind prezente urme de var și dărâmături.

Fără inventar.

M. 44

Orientare: S-N. Adâncime: 34 cm (craniul), 36-44 cm (în restul scheletului). Până la mijlocul scheletului partea superioară s-a păstrat bine. Mâna dreaptă a fost îndoită și așezată pe bazin, iar membrele inferioare deranjate. Lungimea măsurată a scheletului până la bazin: 87 cm.

Fără inventar.

M. 45

Orientare: V-E. Adâncime: 78 cm (craniul), 81-88 cm (restul scheletului). Lungimea măsurată a scheletului: 150 cm. Scheletul matur, păstrat într-o stare bună, a fost așezat pe spate, iar craniul a căzut pe partea stângă. Brațul drept a fost îndoit 45° și așezat pe stern, iar cel stâng îndoit 45° pe bazin (poz. XVII).

Ritual funerar (?): în zona oaselor mâinii drepte s-a depistat mult cărbune.

Fără inventar.

M. 46 (Pl. 8. A)

Orientare: V-E. Adâncime: 44 cm (la craniu), 49 cm (la bazin). Lungimea măsurată a scheletului, până la bazin: 80 cm. Din schelet, probabil al unui matur, s-a păstrat doar partea superioară, fără oasele mâinii stângi, iar mâna dreaptă a fost întinsă pe lângă corp. De la bazin în jos, oasele membrelor inferioare au fost așezate grămadă. A fost deranjat de mormântul 47.

Fără inventar.

M. 47 (Pl. 8. A)

Orientare: V-E. Adâncime: 48 cm (la craniu), 58 cm (la bazin). Lungimea măsurată a scheletului: 165 cm. Scheletul matur, păstrat într-o stare bună, a fost așezat pe spate, craniul a căzut pe partea stângă. Brațele au fost așezate în formă de cruce peste osul sacru (poz. XIV).

²³ Din păcate, nivelul de călcare de la care s-a săpat groapa nu a fost înregistrat.

Inventar:

1. *Inel de buclă simplu*: în regiunea pieptului (pe coasta 6) s-a găsit un inel dintr-o sârmă de bronz. Nu a putut fi identificat deoarece nu fusese trecut în registrul de inventar.

M. 48

Orientare: V-E. Adâncime: 67 cm (la craniu), 76-80 cm (la bazin). Lungimea măsurată a scheletului: 165 cm. Scheletul matur, păstrat într-o stare bună, a fost așezat pe spate, iar craniul a căzut pe partea stângă.

Ritual funerar: partea inferioară a scheletului a fost acoperită cu fragmente de pietre.

Fără inventar.

M. 49 (Pl. 8. A)

Orientare: V-E. Adâncime: 60-70 cm. Situat la picioarele lui M. 46 și M. 47, craniul său a fost scos de groapa lui M. 47 și așezat apoi deasupra, între coaste și bazin.

Fără inventar.

M. 50

Orientare: V-E. Adâncime: 115 cm (la craniu), 128-135 cm (la bazin și la membrele inferioare). Lungimea măsurată a scheletului: 170 cm. Scheletul matur, păstrat într-o stare bună, a fost așezat pe spate, craniul a căzut pe partea stângă. Brațele au fost întinse pe lângă corp (poz. I).

Fără inventar.

M. 51

Orientare: V-E. Adâncime: 128 cm (la craniu), 141 cm (la bazin). Lungimea măsurată a scheletului până la bazin: 100 cm. Scheletul matur, păstrat într-o stare bună, a fost așezat pe spate, iar craniul a căzut pe partea stângă. Brațele au fost așezate în formă de cruce peste osul sacru (poz. XIV). Mai jos de genunchi, oasele scheletului au fost distruse de intervenții ulterioare. Groapa scheletului a fost săpată parțial în fundația inițială a altarului, pe partea sudică a acestuia, moment în care pietrele fundației au fost scoase din poziția lor.

Fără inventar.

M. 52 A-B

Orientare: V-E. Adâncime: 82 cm (la craniu), 90 cm (la bazin). Lungimea măsurată a scheletului: 80 cm. Scheletul infans a fost așezat pe spate, craniul a căzut pe partea dreaptă. Brațele au fost întinse pe lângă corp (poz. I). Picioarul stâng a fost îndoit peste picioarul drept.

Inventar:

1. *Inel de buclă* din bronz, cu un diametru mare, deasupra craniului. MNIT. F. 13882. Nu l-am putut identifica în colecțiile muzeului.

2. *Inel de buclă* din bronz, cu un diametru mic, pe partea dreaptă a bazinului. Nu l-am putut identifica deoarece nu fusese trecut în registrul de inventar, dar este menționat în documentația necropolei.

M. 52 B: în partea stângă a membrelor inferioare a fost descoperit un craniu, la 87 de cm adâncime.

M. 53 A-B

Orientare: V-E. Adâncime: 57 cm (la craniu), 64-66 cm (la bazin). Lungimea măsurată a scheletului: 133 cm. Scheletul de infans II - juvenil (?), păstrat într-o stare bună, craniul a căzut pe partea dreaptă. Brațul stâng a fost așezat pe lângă corp, iar cel drept îndoit la 90° pe piept (poz. III).

Fără inventar.

Scheletul A a deranjat un alt mormânt, mai vechi (B), ale cărui oase sunt depuse la marginea gropii lui.

Fără inventar.

M. 54

Orientare: V-E. Adâncime: 70 cm (la craniu), 65 cm (restul scheletului). Lungimea măsurată a scheletului: 133 cm. Schelet de matur (?), păstrat într-o stare bună. Brațul drept era așezat pe lângă corp, iar cel stâng îndoit la 90° pe piept (poz. II).

Fără inventar.

M. 55

Orientare: V-E. Adâncime: 62 cm (craniul), 68 cm (scheletul). Lungimea măsurată a scheletului: 82 cm. Oasele *infans-ului* s-au păstrat într-o stare foarte proastă. Brațele au fost întinse pe lângă corp (poz. I).

Fără inventar.

M. 56 A-B

Orientare: V-E. Adâncime: 70 cm. Scheletul a fost parțial deranjat de groapa lui M. 55. La rândul lor, membrele inferioare au fost deranjate, odată cu construcția, probabil a unei alte biserici, care a rămas necercetată.

În partea dreaptă a scheletului a fost identificată o grămadă de oase (*scheletul B*).

Fără inventar.

M. 57 A-D (Pl. 8. C)

Orientare: V-E. Adâncime: 50 cm (la craniu), 65-78 cm (bazinul și membrele inferioare). Lungimea măsurată a scheletului: 162 cm. Urmele sicriului de lemn. Se pare că oasele mâinilor au fost așezate pe lângă corp (poz. I).

În partea stângă a scheletului au fost descoperite o grămadă de oase, două cranii (la adâncimea de 50 cm) și o mandibulă.

Fără inventar.

M. 58

Orientare: V-E. Adâncime: 65 cm (craniul), 75-77 cm (restul scheletului). Lungimea măsurată a scheletului: 90 cm. Schelet de infans, cu oasele prost conservate.

Fără inventar.

M. 59 A-B

Orientare: V-E. Adâncime: 70 cm (craniul), 80 cm (restul scheletului). Lungimea măsurată a scheletului: 110 cm. Schelet de infans, cu oasele prost conservate. Oasele mâinilor au fost așezate pe lângă corp (poz. I).

La picioare a apărut un craniu (B) și câteva oase ale unui mormânt pe care l-a deranjat.

Fără inventar.

M. 60

Imediat lângă mormântul 60 au fost depistate o grămadă de oase deranjate, aflate în partea superioară a lui M. 59, al cărui craniu se afla la adâncimea de 60 cm.

Fără inventar.

M. 61 A-B

Pe lângă mormântul 28, au fost depistate două schelete distruse.

M. 62-67 (pe hârtie milimetrică Cr. 25, 26, 27, 28, 29)

În secțiunea II, între m. 12-14,50 m au fost depistate încă cinci cranii, care semnalează morminte distruse în cursul unor înmormântări mai târzii.

M. 68-M. 71

Au fost cercetate în 1980. Nu avem documentația acestor morminte.

Bordeiul cercetat în 1980

Inventarul de pe podeaua bordeiului:

Monedă anonimă H82 din argint. Diam.: 1,0 cm. Gr.: 0,212 gr. MNIT. N. Neinventariat. (Pl. 12. 3)

În registrul de inventar au mai fost identificate alte materiale arheologice, dar care nu sunt legate de nici un complex cercetat:

1. *Inel de buclă* cu capătul în formă de S. O mare parte din capătul acestuia este rupt. 1. Diam.: 1,7×2,2 cm; 2. Lț. capătului S: 0,25 cm. MNIT. F. 13622. (Pl. 8. 4)

2. *Inel de buclă* cu capătul în formă de S, cu diametru mare. O mare parte din capătul acestuia este rupt. 1. Diam.: 3,1×3,3 cm; 2. Lț. capătului S: 0,4 cm. MNIT. F. 13623. (Pl. 9. 5)

3. *Inel de buclă* cu capătul în formă de S, căzut în trei bucăți. 1. Diam.: 1,5×2,0 cm; 2. Lț. capătului S: 0,23 cm. MNIT. F. 13906. În descrierea registrului am găsit „mormântul 5”, dar acesta nu avea nici un fel de inventar. În consecință, inelul de buclă aparține unui alt mormânt. (Pl. 9. 6)

4. *Inel digital din sârmă împletită* din bronz. Din registrul de inventar aflăm că acesta provine din „Secțiunea II”, dintr-un mormânt răvășit. 1. Diam.: 2,7×2,6 cm. MNIT. F. 13881. (Pl. 9. 7)

5. În secțiunea II, la 9,20 metri a fost descoperit o monedă. În registrul de inventar este menționat: „*Béla al II-lea*”. S-a păstrat fragmentar. MNIT. N. 97931. (Pl. 10. 5)

IV. Problematica bisericii/bisericilor

Biserica cercetată în grădina lui Tămaș era o construcție de proporții modeste, compusă dintr-o navă și un altar păstrat. Dimensiunile interioare ale navei sunt de 4,30 m lungime și 4,00 m lățime, iar altarul are lungimea unei laturi de 2,60 m. O bună parte din temeliile navei au fost scoase poate pentru utilizarea pietrei, dar s-au păstrat *in situ* suficiente elemente pentru a putea urmări forma navei. Fundațiile navei și ale altarului pătrund în solul viu la adâncimea de 125 cm față de nivelul de călcare din 1966-1967. Fundația este clădită din piatră brută, drept liant fiind întrebuințată argila. În câteva puncte zidul mai păstrează și un rând de pietre din paramentul propriu-zis clădit din pietre de calcar fasonate sumar în părțile exterioare și piatră brută înecată în mortar cu mult nisip și puțin var în compoziție. Grosimea temeliilor nu depășește, atât la navă, cât și la altar 100 cm, iar elevația se îngustează la 80 cm. Intrarea în altar este flancată de fundațiile pilaștrilor, care aveau menirea de a susține arcul de triumf. Nu putem preciza pe ce latură era situată intrarea în biserică, și nici sistemul de acoperire, doar putem presupune că atât peste cor, cât și peste navă erau tavane din lemn.

După prezentarea bisericii care în literatura de specialitate a fost prezentată drept *prima*, trebuie să abordăm chestiunea bisericii a *doua*. Aceasta a fost menționată în textul rămas manuscris al lui Ștefan Matei, respectiv în lucrarea lui Petru Iambor²⁴, precum și în planul bisericilor alcătuit mult mai târziu, după terminarea săpăturilor. Planul acestei biserici (II) era ilustrat prin hașuri orizontale, pe lângă fundația primei biserici, dar nu numai că arată foarte îngustă, problema constă și în faptul că nu a apărut nici un material din presupusa fundație!! În contrast, în documentația primară scrisă se vorbește doar despre o singură biserică, iar în ilustrația pe hârtie milimetrică a săpăturii din 1966 apar *fundațiile doar a unei biserici mai mici*, prezentată anterior (denumită biserică I). Totodată, în manuscrisul lui Ștefan Matei, în care alternează folosirea termenilor „o biserică” cu „biserici”, mai apare și un fragment de text, și anume „*totalitatea fundației bisericii a II-a au fost scoase de către localnici*”, care este imposibil de explicat, în contextul în care fundația bisericii denumite I-a, surprinsă la o adâncime de 60 cm, nu a fost afectată într-o mare parte. Trebuie să menționăm că urmele unei construcții de piatră au fost găsite pe partea stângă a bisericii, și din cauza asta credem

²⁴ Iambor 2005, 188.

că existența acestor ziduri a indus în eroare peste trei decenii pe autorii manuscrisului, respectiv ai lucrării²⁵. În orice caz, trebuie să precizăm că la Dăbâca-Grădina lui Tămaș, în contradicție cu datele prezentate eronat, a fost cercetată doar o singură biserică, aceasta nefiind suprapusă de alta²⁶. Așa cum se poate vedea de pe planul săpăturii din 1966, a fost cercetată pe 1,5 m lungime fundația unui zid de piatră, la sud de nava bisericii. Insuficiența săpăturii ne împiedică să formulăm o părere clară privind funcția acestui zid surprins pe o porțiune foarte mică, dar având în vedere faptul că s-au înregistrat înmormântări în zonă și după încetarea existenței micii biserici prezentate anterior (chiar peste aceasta), probabil că aceste ziduri aparțineau tot unei clădiri cu destinație religioasă.

Structura bisericii identificate, intrată în uz ca nr. I, reprezintă o formă clasică a bisericilor epocii arpadiene, cu mențiunea că altarul acesteia nu este semicircular, ci dreptunghiular, fiind un tip mult mai rar. Astfel, în catalogul bisericilor medievale ale comitatului medieval Békés, Imre Szathmári a strâns 21 de biserici cu altar semicircular (54%) și doar opt (21%) cu altar dreptunghiular²⁷. Rare sunt și în zona Transdanubiei, unde după catalogul alcătuit de către Ilona Valter, asemenea biserici cu altare de formă dreptunghiulară sunt cunoscute doar la Egregy, Somogyvámos și Zalaegerszeg-Zalabesenyő²⁸.

Biserica de la Dăbâca nu se poate data pe baza formei sale, aceasta fiind cunoscută și răspândită din secolul XI până în secolul XIV. Autorii săpăturilor au menționat în textul rămas manuscris (redactat în 1997), respectiv în lucrarea lui Petru Iambor, dar cu trei decenii mai târziu, că „*cele opt monede*” (pe foile de documentație a determinării monedelor sunt amintite însă 9 exemplare!) au fost descoperite „*pe nivelul de călcare, în exteriorul bisericii* (II. – m.n.), *pe latura de nord*”²⁹.

În documentația scrisă din 1967, găsită la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, se specifică însă următoarele date privind monedele emise de către Ladislau I (1077–1095)³⁰:

²⁵ Manuscrisul lui Ștefan Matei a fost dactilografiat în 1997, iar lucrarea lui Petru Iambor în 1999.

²⁶ În acest sens trebuie șterse și datele privind dimensiunile presupusei biserici II pe care le-am oferit în lucrarea publicată anul trecut: Gáll 2011, 15, fig. 5.

²⁷ Szathmári 2005, 41: fig.

²⁸ Valter 2005, 146, 164–165, 169, fig. 50, fig. 77, fig. 87.

²⁹ Matei f.a.; Iambor 2005, 189.

³⁰ Monedele au fost identificate cu ajutorul lui László Kovács (Institutul de Arheologie al Academiei Maghiare) și Csaba

1. Denar, de tip *H28* în caseta deschisă, la 43 cm adâncime (descoperit pe 2 septembrie 1967). Diam.: 1,4 × 1,32 cm. Gr.: 0,509 gr. MNIT. N. 97940. (Pl. 11. 3)

2. Denar, de tip *H28* în caseta deschisă, la 60 cm adâncime (descoperit pe 2 septembrie 1967). Diam.: 1,3 cm. Gr.: 0,603 gr. MNIT. N. 97936. (Pl. 10. 8)

3. Denar, de tip *H28* în peretele nordic al casetei, între 60–80 cm (descoperit pe 4 septembrie 1967). Diam.: 1,5 cm. Gr.: 0,588 gr. MNIT. N. 97937. (Pl. 11. 1)

4. Denar, de tip *H28* în pământul de aruncătură, între 60–80 cm (descoperit pe 4 septembrie 1967). Diam.: 1,55 × 1,5 cm. Gr.: 0,562 gr. MNIT. N. 97939. (Pl. 11. 2)

5. Denar, de tip *H28* în taluzul de nord, între 60–80 cm (descoperit pe 5 septembrie 1967). Probabil nu a fost inventariat.

6. Denar, de tip *H26* în caseta deschisă, la 80 cm adâncime (descoperit pe 4 septembrie 1967). Diam.: 2,1 × 2,0 cm. Gr.: 0,880 gr. MNIT. N. 97938. (Pl. 11. 4)

7. Denar, de tip *H30* în caseta deschisă, la 85 cm adâncime, rupt în două (descoperit pe 4 septembrie 1967). Diam.: 1,6 × 1,5 cm. Gr.: 0,549 gr. MNIT. N. 97941. (Pl. 12. 1)

8. Denar nedeterminat, în caseta deschisă, la 85 cm adâncime (descoperit pe 5 septembrie 1967). Diam.: 1,0 cm. MNIT. N. 97942. (Pl. 12. 2)

9. Denar, de tip *H28* în caseta deschisă, la 90 cm adâncime (descoperit pe 5 septembrie 1967). Diam.: 1,5 cm. Gr.: 0,593 gr. MNIT. N. 97935. (Pl. 10. 7)

Pe baza acestor date putem face trei observații:

1. Monedele respective au fost descoperite în diferite locuri și la adâncimi diferite, dar relativ apropiate una de alta. Au fost descoperite în zona peretelui nordic și a taluzului casetei săpate în 1967, respectiv una dintre ele (nr. 4) a fost înregistrată în pământul aruncat. Având în vedere însă că nu avem documentație precisă, nu le putem socoti ca aparținând unui complex închis (mormânt, tezaur).

2. Despre aceste monede nu putem afirma cu siguranță că datează biserica, deoarece nu avem observații precise asupra lor. Mențiunea că „*descoperite pe nivelul de călcare*”, așa cum am văzut mai sus, nu are acoperire documentară.

3. Din cele nouă monede șase aparțin variantei *H28*, pentru care s-a propus anul emiterii 1095 de către László Kovács, la ultimele analizele numismatice, precum și în cazul celor două variante *H30*³¹. Singura monedă, emisă mai timpuriu (după László Kovács 1089) este varianta *H26*³².

Concluzionând: cele mai timpurii monede descoperite în situl de la Grădina lui Tămaș sunt

Tóth (Muzeul Național Maghiar), cărora le exprimăm sincere mulțumiri.

³¹ Kovács 1997, 162: tabelul 50.

³² Kovács 1997, 162: tabelul 50.

monede emise de către Ladislau (1077–1095), care însă nu aparțin unui complex închis. Deși nu putem exclude această posibilitate, doar cu anumite rezerve le putem lega și de nivelul de călcare al bisericii. Aceste monede nu au apărut imediat pe lângă biserică, ci în taluzul de nord al casetei, respectiv în peretele de nord al acesteia.

V. Analiza cimitirului

Ritualurile funerare oglindesc sentimentele și emoțiile umane resimțite la trecerea în lumea de dincolo a unei rude, a unei persoane apropiate, a unui om într-o micro-comunitate, dar și cele mai diverse atitudini, sentimente și emoții resimțite în sânul unei comunități la moartea unui membru al ei. Ceremoniile funerare destinate fiecăruia pot să constituie totodată și un prilej de legitimare la scară micro- sau macrosocială a poziției la care accede moștenitorul³³, dar indirect poate fi reflectat și statutul social, de fapt poziția (și) în viața de dincolo a individului³⁴. Decesul unui membru al comunității determină o reacție instituționalizată a celor rămași în viață, care în perioada de care ne ocupăm a dobândit trăsături determinate și dominate de instituția bisericii, respectiv de statul creștin (în acest caz cel maghiar), care a intervenit în stabilirea ritualurilor funerare³⁵.

În cazul necropolelor din epoca medievală timpurie din Europa distingem mai multe tipuri de cimitire, caracteristice pentru trei perioade – *epoca precreștină (epoca păgână)*, cea de *propagare a creștinismului* și cea de *generalizare a creștinismului* (un termen mai degrabă legat de dezvoltarea instituțională creștină și de statul creștin care influențează în mod radical și evoluția ritualurilor), care în literatura de specialitate sunt numite „necropolele din jurul bisericii”, specifice epocii medievale creștine³⁶ (Pl. 19).

Dacă în epocile anterioare distincția socială a fost exprimată prin prezența armelor, uneori împodobite cu garnituri de argint și aur, prin îngroparea cailor/calului alături de defunct, foarte multe podoabe etc., începând cu procesul de creștinare, distincția socială a individului, respectiv a familiei, se va reprezenta printr-o înmormântare cât mai aproape de biserică sau chiar în biserică. Acest „*concurș*” de reprezentare a bogăției, a puterii și a poziției familiale a însemnat pentru

laicii epocii medievale exact ceea ce însemna pentru strămoșii lor depunerea armelor sau a cailor, respectiv a podoabelor foarte diverse; o luptă de a ilustra prestigiul. În simplitatea inventarului funerar nu trebuie să vedem „*sărăcie*”, ci modestia în exprimare și în comportament funerar a creștinismului medieval, cel puțin până în secolele XV–XVI, când a început să se răspândească din nou depunerea inventarelor variate, în anumite cazuri, unele dintre aceste piese fiind chiar însemne de rang³⁷. Comportamentul (și funerar) modest este cuvântul cheie, dar încercarea de a ilustra puterea și prestigiul au rămas, găsind doar noi forme de exprimare. Cel mai important mod de manifestare al prestigiului este *în mormântarea în biserică, respectiv cât mai aproape de aceasta*. În acest sens este elocvent și faptul că moda înmormântărilor în mănăstiri a laicilor a devenit o modă printre înstăriți, aceștia sprijinind sau întemeind mănăstiri³⁸.

Cimitirul de la Grădina lui Tămaș, pe baza izvoarelor literare, avea probabil un gard sau un gard viu, însă acesta nu a fost documentat. În orice caz bordeiul găsit în cursul săpăturilor din 1980, datat cu moneda anonimă din secolul XII, H82, este foarte grăitor în acest sens. Este sigur că imediat pe lângă cimitir, respectiv nu departe de cimitirul din incinta a IV-a, se întindea și așezarea contemporană (Pl. 12. 3). *Grădina bisericilor* este pomenită și în articolul 73 al decretului de lege al regelui Coloman Cărturarul³⁹, ceea ce indică existența unui gard în jurul cimitirelor⁴⁰.

Așa cum reiese de pe planul prezentat, cimitirul a fost investigat doar printr-o secțiune și cu

³⁷ Depunerea de *săbii* sau *spade*, în general cu armament, în mormintele importantelor personaje din Transilvania (re)devine o modă din secolele XVI–XVII, mai ales în cazul persoanelor înmormântate în biserică. În acest sens cel mai bun exemplu este săpătura lui Béla Pósta, Márton Roska și István Kovács de la Alba Iulia: Pósta 1917, 1–155. Un fenomen asemănător este cunoscut și în Scandinavia, în epoca medievală târzie: Kiefer – Ollsen 1997, 188, nota 17. Trebuie amintit și cazul mormântului 4 de la Năleți, unde într-un mormânt decedatul a fost depus în cămașă de zale: Rusu 1991, 136.

³⁸ Szuromi 2005, 10; Kubinyi 2005, 15.

³⁹ Ritoók 2004, 116.

⁴⁰ Un gard de piatră improvizat pare să fi existat la Zăbala, iar la Veszprémfajsz un gard de piatră a tăiat mai multe înmormântări. La Ilidia a fost ridicat un șanț, pe mijlocul căruia a fost montat un gard cu stâlpi. La Visegrád, cimitirul protopopiatului a fost îngrădit cu gard viu. Urmele unui șanț au putut fi observate la Csátalja. Benkő 2010, 229, fig. 2; Uzum-Lazarovici 1971, 160; Szőke 1979, 105; Ritoók 1997, 169, nota 18; Cs. Sós, Parádi 1971, 136. Prima mărturie scrisă de pe teritoriul regatului maghiar privind gardul bisericii o avem din 1313. Ritoók 2004, 117, nota 21.

³³ Parker Pearson 2001, 196.

³⁴ Privind procesul de trecere de la necropolele păgâne la cele creștine din jurul bisericii, în Bazinul Transilvaniei în epoca medievală timpurie vezi: Gáll 2010a, 265–288.

³⁵ ÍF 2006, 155, 189, 220; Makk 2011, 135–136.

³⁶ Ultima lor analiză din Bazinul Transilvaniei: Gáll 2013a, s. t.

o casetă, rezultând o formă de *L*, dar prin această metodă nefuncțională, autorii săpăturii nu au reușit să clarifice nici întinderea cimitirului și nici funcția zidurilor de piatră descoperite lângă partea stângă a bisericii. În consecință, nu putem preciza extinderea în nici o direcție a cimitirului, iar pe baza descrierilor găsite în documentație, doar în direcția sudică putem bănuir că acesta nu se extindea până la Secțiunea I (1966). În concluzie, putem să luăm în considerare dimensiunea mult mai mică a acestui cimitir în comparație cu cimitirul din incinta a IV-a. Conform schiței lui Iambor, în secțiunea cercetată în 1980 n-a mai ieșit nici un mormânt din partea nordică. Astfel, putem face o delimitare aproximativă a părții de nord a cimitirului. În continuare rămâne de stabilit, prin noi săpături, laturile de est și de vest ale necropolei.

V.1. Pietre în morminte

O caracteristică a necropolei este prezența uneia sau a mai multor bucăți de piatră în mormânt. Nu sunt multe exemple de acest fel, din cele 91 schelete s-au putut stabili cinci cazuri în care s-au depus în gropi una sau mai multe bucăți de piatră (5,49 %). Poziția lor în morminte este foarte variată:

1. în partea stângă a craniului și lângă umărul drept (m. 3);
2. deasupra craniului era așezată o piatră, iar alta în dreptul umărului stâng (m. 2);
3. o lespede de piatră în partea dreaptă a scheletului (m. 22A);
4. deasupra capului două pietre de dimensiuni mai mari, una arsă⁴¹ (?) (m. 37);
5. partea inferioară a scheletului a fost acoperită cu fragmente de pietre (m. 48).

În patru cazuri, bucățile de piatră și lespezile provin din morminte de adulți și doar o dată dintr-un mormânt de infans. Aceste cinci cazuri pot fi sistematizate în două grupe:

1. Bucăți de piatră în diferite poziții în groapă, neavând o funcționalitate clară.
2. Scheletul sau o parte a scheletului acoperite cu un strat de piatră.

Este important de menționat că în acele cazuri, în care s-a constatat depunerea unor bucăți de piatră, fără o funcționalitate concretă, acestea erau depuse în partea superioară a corpului, în special în zona capului, uneori acoperindu-l.

Nu ne putem pronunța în privința sensului acestei practici, însă se poate lega, probabil, de

anumite atitudini rituale păgâne⁴², a căror semnificație nu o mai cunoaștem. De altfel, numărul foarte mic în această necropolă de astfel de cazuri ne atrage atenția că nu putem vorbi de un obicei răspândit. Mormântul 48, care era acoperit cu piatră în partea inferioară a corpului, aparține fazei de folosire de după dărâmarea bisericii. Astfel, diferența rituală față de cele patru morminte se explică și din punct de vedere cronologic.

V.2. Orientare

Orientarea mormintelor urmărește tendința generală din secolele XI–XIV, și anume V–E, sau foarte apropiată de acestea. Majoritatea înmormântărilor respectă tendința V–E și VSV–ENE.

Mormântul 44 a fost orientat în direcția S–N. Sunt puține orientările inverse, opuse sau perpendiculare față de orientarea V–E în cimitirele din jurul bisericilor⁴³, fiind explicate prin situația socială umilă a celui decedat. În acest sens putem cita exemplul cunoscut de la St. Margaret în Combustubo, unde a fost cercetat cimitirul spânzuraților și în care cei înmormântați au fost orientați în direcția E–V sau N–S⁴⁴. Nu putem exclude că astfel s-ar explica și această situație arheologică.

V.3. Poziția scheletului

Din cele 95 situații înregistrate, doar în 27 cazuri oasele mâinilor s-au păstrat intacte și au putut fi documentate, ceea ce înseamnă o pierdere de informație de 71,58%. În cursul analizei poziției brațelor trebuie să avem în vedere în primul rând cauze obiective care nu pot fi puse în legătură cu așezarea corpului în mormânt, ci mai degrabă cu deplasarea unor părți ale corpului, odată cu putrezirea acestuia. Am încercat să încadrăm poziția brațelor într-un sistem utilizat și în alte studii⁴⁵, la care am adăugat încă șase poziții într-un alt studiu monografic⁴⁶, pe care le-am clasificat în șapte grupe principale (tot acolo este inclusă și descrierea fiecărei situații).

Dintre aceste 24 de poziții, la Dăbâca-Grădina lui Tămaș am putut documenta cinci poziții:

⁴² Tettamanti 1975, 95; Gáll 2004–2005, 352–361.

⁴³ În acest sens vezi: Szathmári 2005, 74; Ritoók 2004, 119.

⁴⁴ Ritoók 2004, 119, nota 37.

⁴⁵ Gáll 2004–2005, 369, fig. 8.

⁴⁶ Gáll 2011, 25, fig. 13.

⁴¹ Documentația scrisă MNIT.

<i>Poziții</i>	<i>Cazuri</i>
<i>Poziția I: brațele așezate pe lângă corp</i>	<i>Mormintele 1, 2, 6A, 8, 28, 30, 35A, 38, 39, 41, 50, 52A, 55, 57A, 59A – 15 cazuri</i>
<i>Poziția II: brațul drept așezat pe lângă corp, iar cel stâng îndoit la 90° pe bazin/stomac.</i>	<i>Mormintele 25A, 42, 54 – 3 cazuri</i>
<i>Poziția III: brațul stâng așezat pe lângă corp, iar cel drept îndoit la 90° pe piept</i>	<i>Mormintele 24, 29, 44, 53A – 4 cazuri</i>
<i>Poziția XIV: brațele așezate în formă de cruce peste osul sacru sau unite ca în timpul rugăciunii, fie lăsate unul lângă celălalt, fie unul peste celălalt</i>	<i>Mormintele 26A, 43, 47, 51 – 4 cazuri</i>
<i>Poziția XVII: brațul drept îndoit 45° și așezat pe stern, respectiv cel stâng îndoit 45° pe bazin</i>	<i>Mormântul 45 – 1 caz</i>
<i>Fără date</i>	<i>Mormintele 3-5, 6B, 7, 9, 10, 11, 12, 12A, 13, 14, 15, 16A-B, 17A-B, 18, 19A-B, 21, 22A-B, 23A-D, 25B-D, 26B-D, 27, 31, 32, 33, 34, 35B, 36, 37, 40, 46, 48, 49, 52B, 53B, 56A-B, 57B-D, 58, 59B, 60, 61A-B, 62, 63, 64, 65, 66, 67-63 de cazuri+4 morminte săpate în 1980</i>

Figura 2

Am încercat să combinăm aceste variante ale poziției brațelor în șapte grupe principale:

<i>Grupa I: acestea reprezintă de fapt poziția mâinilor întinse pe lângă corp, care, din anumite cauze, au ajuns pe bazin</i>	<i>Pozițiile I, IV, V, VI: 15 cazuri</i>
<i>Grupa II</i>	<i>Pozițiile II-III, IX, XV, XIX-XX: 7 cazuri</i>
<i>Grupa III</i>	<i>Pozițiile VII-VIII, X-XII, XVI-XVII: 1 caz</i>
<i>Grupa IV</i>	<i>Poziția XIV: 4 cazuri</i>
<i>Grupa V</i>	<i>Poziția XIII: nu este cunoscut nici un caz</i>
<i>Grupa VI</i>	<i>Poziția XVIII: nu este cunoscut nici un caz</i>
<i>Grupa VII</i>	<i>Pozițiile XXI-XXIV: nu este cunoscut nici un caz</i>

Figura 3

Din următoarea reprezentare grafică reiese faptul că nu avem date în marea majoritate a cazurilor (71,58%). În consecință, ar fi hazardat să tragem o concluzie:

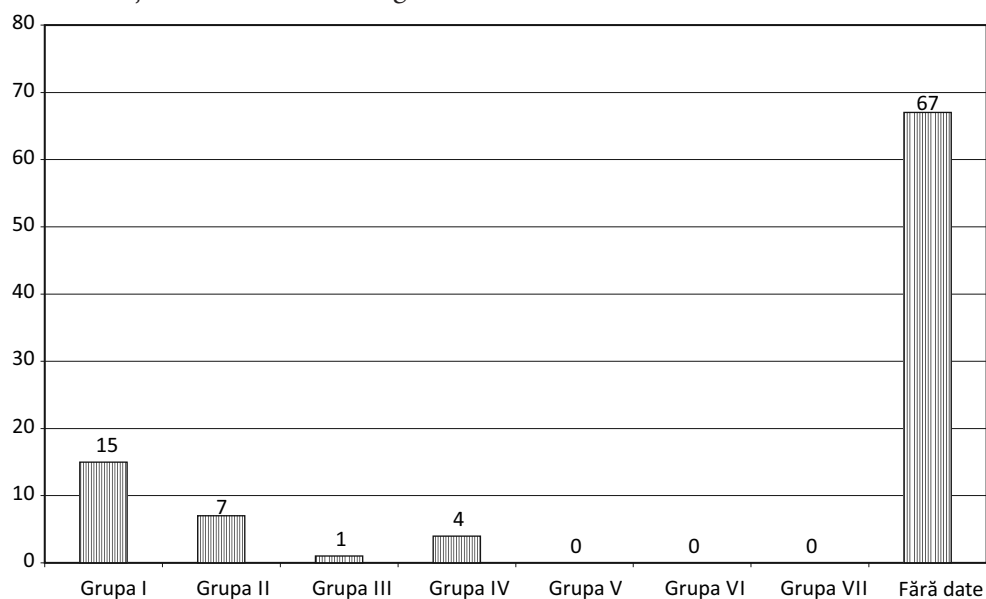

Figura 4

Trebuie să menționăm însă că pozițiile mâinilor aparținând grupelor II–IV sunt frecvente mai ales în zona bisericii, iar unele dintre aceste morminte au fost săpate după dărâmarea bisericii, fiind deci mai târzii. Observația arheologică privind toată Europa, potrivit căreia din secolele XIII–XIV⁴⁷ antebrațele decedaților au început să fie așezate în poziții din ce în ce mai diversificate în comparație cu perioada anterioară (secolele XI–XII), este valabilă și pentru situația de la Dăbâca-Grădina lui Tămaș.

V. 4. În mormântările duble, superpoziții

În mormântările duble, ale soților, sunt cunoscute în toată epoca medievală. Szabolcs Szuromi citează în acest sens dreptul canonic, aflat în vigoare până în 1230⁴⁸. Analizând datele avute la dispoziție, o asemenea situație poate fi presupusă în cazul scheletelor adulte din mormintele 53A și 54. Deși au fost deranjate în momentul săpării gropii, aceasta se poate presupune și în cazul mormintelor 46 și 47.

În alte situații, în mod similar au fost înmormântați un matur alături de un infans, așa cum s-a întâmplat în cazul mormântului 35A–B.

sau sub influența francă, cu mijlocire moravă⁵¹. Béla Miklós Szőke, după Béla Szőke, susținea reînvierea unui obicei cunoscut și în perioade anterioare⁵².

În mod sigur, răspândirea largă a acestui obicei se datează din secolul XI, însă practicarea acestuia în secolul X este subliniată de un număr important de cazuri cunoscute. László Kovács a reușit să strângă 56 de descoperiri din Bazinul Carpatic, dateate în secolul X. Printre cele mai timpurii descoperiri trebuie menționat mormântul 52 din necropola II de la Karos⁵³, dar aproape la fel de timpuriu este și mormântul de copil orientat în direcția N–S de la Uivar (pe care nu-l putea cunoaște arheologul maghiar)⁵⁴. După teoria lui Kovács acest obicei a fost adus în Bazinul Carpatic de către *maghiarii cuceritori* dinspre est, dar deja sub influența bizantină⁵⁵, deși nu este exclusă și o răspândire dinspre sud⁵⁶.

În necropola de la Dăbâca acest obicei a fost identificat în patru morminte, care reprezintă 4,39% din totalul înmormântărilor (mormântul 38 nu este integrat în această categorie).

Cele patru morminte în care s-au descoperit monede, ca depunere monetară și ca oboluri, sunt:

Nr. de mormânt	Anii de domnie ai regelui emițător de monedă	Tipul în sistemul Huszár	Poziția	Greutate	Stare/date din registrul de inventar
M. 2	Denar anonim?	?	pe toracele drept	neprecizabil	Proastă/Este menționat „Géza al II-lea”
M. 12A	Denar anonim	H 100	în fața craniului	0,298 grame	Bună
M. 15	Denar anonim	H 102	în fața craniului	0,269 grame	Bună
M. 26B	Denar anonim	H 96a	nu este specificat în documentație	0,155 grame	Bună

Figura 5

V. 5. Monede în morminte. Oboluri

Una dintre cele mai dificile probleme constă în interpretarea pozițiilor diferite ale monedelor descoperite în morminte (pe schelete): prezența lor este o consecință a *ritualului funerar* sau al *modei/portului*? În mod sigur, monedele găsite *în gură, pe stern și în mâini* pot fi interpretate ca *obol*.

Când s-a răspândit sau a (re)apărut acest obicei în Bazinul Carpatic? După Pavel Radomersky și Béla Szőke acest obicei s-a răspândit în secolul XI⁴⁹, după unii în urma influenței bizantine,⁵⁰

Pe lângă aceste patru exemplare, au mai fost înregistrate încă două, primul descoperit în apropierea mormântului 38, iar celălalt într-un context necunoscut, provenind probabil tot dintr-un mormânt:

observa în partea sudică a Ungariei secolului 11...), vezi: Bálint 1976, 240. Trebuie să amintim că acest obicei este cunoscut și pe teritoriul Munteniei în secolul X, vezi: Fiedler 1992.

⁵¹ Kolníková 1967, 214–216.

⁵² Szőke – Vándor 1987, 78.

⁵³ Révész 1996, 26, pl. 78, pl. 84. 13–14.

⁵⁴ Gáll 2004–2005, 373.

⁵⁵ Kovács 2004, 46–47.

⁵⁶ Gáll 2004–2005, 373.

⁴⁷ Ritoók 2010, 486, nota 92 (cu bibliografia problemei).

⁴⁸ Szuromi 2002, 103–105.

⁴⁹ Radomerský 1955, 3–7; Szőke 1962, 92.

⁵⁰ „csekély előzményei a 11. századi Magyarország déli felében mutathatóak ki” („semnele precedente neînsemnate le putem

Context	Anii de domnie ai regelui emițător de monedă	Tipul în sistemul Huszár	Greutate	Stare/date din registrul de inventar
În apropierea mormântului 38	Denar anonim	H 89	0,133 grame	Bună
În registrul de inventar sunt menționați 9,20 metri	Denar anonim	neprecizabil	?	Proastă/ Este menționat „Béla al II-lea”

Figura 6

Monedele *H89*, *H96a*, *H100*, *H102* fiind anonime, nu pot fi legate clar de un anumit rege din secolul XII⁵⁷. László Réthy a împărțit monedele anonime, pe baza caracteristicilor acestora, în două mari grupe cronologice. Cele de la Dăbâca-Grădina lui Tămaș pot fi integrate epocii regilor Coloman-Géza al II-lea (1095–1162)⁵⁸. Deși această împărțire a fost criticată de către Bálint Hóman⁵⁹ sau de László Kovács⁶⁰, se poate afirma cu certitudine că aceste monede au ajuns în morminte în cursul secolului XII.

VI. Analiza materialului arheologic

Răspândirea creștinismului instituționalizat în secolul XI a determinat simplificarea ritualurilor funerare, mai bine zis ale ritualurilor care lasă urme arheologice, în consecință în acest caz putem constata o „sărăcire” a inventarului funerar.

Această *sărăcie* a inventarului poate fi urmărită și în cazul necropolei de la Dăbâca-Grădina lui Tămaș, deoarece din cele 95 (91+4) schelete din 71 de morminte, doar în 12 cazuri am putut constata prezența unui inventar în mormânt (12,63%), compus în cea mai mare parte din monede.

Piese înregistrate în mormintele necropolei de la Sighișoara din punctul de vedere al funcției-desținației lor, pot fi încadrate în două grupe:

1. *Elemente de port*: inele de buclă, inel digital, mărgel.

2. *Oboluri*⁶¹: monede cu funcție specială în cadrul ritualului funerar.

VI.1. Inele de buclă cu capătul în formă de S (Pl. 9. 1–7, 9–14)

Un rol important în portul secolelor XI–XIII, atât feminin, cât și masculin, l-au avut așa zisele *inele de buclă*. Funcția inelelor de buclă rămâne de multe ori sub semnul întrebării, mai ales din cauza poziției lor în mormânt: puteau fi folosite ca *inele*

de buclă, dar în unele cazuri nu poate fi exclusă nici funcția lor de *cercel*⁶². Aceste piese au fost realizate în marea lor majoritate din argint și din bronz⁶³, rareori din aur⁶⁴.

În necropola de la Dăbâca-Grădina lui Tămaș aceste bijuterii reprezintă un procent nesemnificativ, fiind documentate doar în opt morminte din cele 91 (+4). În M. 34 au fost identificate șase inele de buclă, a căror poziție reflectă foarte clar și funcționalitatea acestora. Situația descrisă sugerează că piesele au fost montate pe o *bandă textilă care se purta pe cap*. Fără să fie specificate, trei exemplare au fost identificate în mormântul 3, care probabil au avut și altă funcționalitate, precum cele două exemplare din mormintele 7, 15 și 52A. Poziția celor două exemplare din mormântul 52A nu ne oferă niciun fel de indiciu privind funcția acestora, iar despre poziția celor două inele de buclă din mormântul 7 nu avem date. Două inele de buclă, unul cu capătul în formă de S, rupt și altul simplu, au fost înregistrate lângă craniu, dar din această situație nu putem trage nici o concluzie privind funcționalitatea lor. În cazul exemplarelor din mormintele 16 și 18 nu poate fi exclusă funcția lor de *cercel*, iar exemplarul din mormântul 47 putea fi folosit pentru a prinde giulgiul sau ar fi putut ajunge acolo în cursul putrezirii trupului.

Astfel, pe baza materialului arheologic avut la dispoziție putem trage concluzia că și în această necropolă predomină portul *unuia* sau *a două* inele de buclă.

Tipurile inelelor de buclă simple de la Dăbâca ne demonstrează încă o dată că portul acestora poate fi înregistrat chiar și în secolele XII–XIII,

⁶² În legătură cu acesta, mai multe exemple sunt prezentate într-o altă lucrare. În acest sens vezi: Gáll 2008, vol. I, 143–144.

⁶³ Statistica lor în necropolele din Bazinul Transilvaniei din secolele X–XI vezi: Gáll 2008, vol. I, 148–154. Statistica materiei prime din care sunt confecționate inelele de buclă în necropolele secolelor X–XIII din zona Clujului: Gáll et alii 2010, 65–69, fig. 24–26. Analiza lor în acest sens în necropola de la Dăbâca-incinta IV: Gáll 2011, 35, fig. 20.

⁶⁴ În 1983 Károly Mesterházy a strâns doar 13 exemplare din inelele de buclă cu capătul în formă de S, confecționate din aur. Mesterházy 1983, 143–151.

⁵⁷ Huszár 1979, 38–45, 347.

⁵⁸ Réthy 1899, 16 17.

⁵⁹ Hóman 1916, 236–238.

⁶⁰ Kovács 1997, 291–292.

⁶¹ Vezi mai sus analiza lor.

așa cum ne sugerează exemplarele din mormintele 15, 16, 18 și 47. În perioada secolelor XI–XIII inelele de buclă cu capătul în formă de S⁶⁵ pot fi socotite clasice. Exemplarele cu diametrul uriaș, cum este și cel din mormântul 52A, sunt cunoscute destul de rar. Acestea caracterizează în exclusivitate secolele XII–XIII, piese similare fiind descoperite la Alba-Iulia-Catedrală⁶⁶, Dăbâca-incinta IV M.114, M. 176, M. 212 și M. 267⁶⁷, Dăbâca-Boldăgă (Pl. 9. 13–14)⁶⁸, Ulieș M. 43⁶⁹, Peteni M. 79 și M. 193⁷⁰, respectiv Zăbala M. 54, M. 74, M. 117, M. 168, M. 184⁷¹. Poziția lor în mormintele amintite reflectă faptul că aceste piese cu diametru mare nu au o funcționalitate specială. Diametrul lor se apropie de cel al verigilor mari⁷², care la rândul lor au aparținut categoriei de podoabă de cap⁷³. Probabil aceste bijuterii au fost specific feminine, dar o concluzie clară în această privință se poate trage numai în urma analizelor antropologice.

Folosirea *inelelor de buclă cu capătul în formă de S, decorate cu linii canelate*, a fost datată în literatura de specialitate între mijlocul secolului al XI-lea și mijlocul secolului al XIII-lea⁷⁴. Exemplarele descoperite în necropola din incinta a IV-a, având în vedere și datarea oferită de monedele anonime din secolul al XII-lea, întăresc aceste observații.

Formele inelelor de buclă descoperite la Dăbâca-Grădina lui Tămaș, databile în secolele XII–XIII sunt atestate în procente importante în necropolele veacurilor X–XIII din Europa Estică și Centrală, dar și din tezaure, aparținând diferitelor familii aristocratice⁷⁵. Folosirea în port a acestor podoabe a fost foarte variată, reflectând nivelul de civilizație est-europeană al epocii, iar în cazul de față *portul diferit al părului*⁷⁶.

⁶⁵ Discuția privind aceste bijuterii în necropola de la Dăbâca-incinta IV, dar cu observații generale privind tot situl, vezi: Gáll 2011, 50–55, 152–157.

⁶⁶ Crângaci-Țiplic-Oța 2002–2003, 91–106.

⁶⁷ Gáll 2011, 40, 74, 85, 92, 101, pl. 38/12, pl. 39/8, pl. 40/15.

⁶⁸ Npublicat.

⁶⁹ Derzsi-Sófalvi 2008, 269, 275, fig. 11/5.

⁷⁰ Székely 1990, fig. 12/4, 13/13.

⁷¹ Székely 1993–1994, 284, fig. 4/2, 4–8.

⁷² Mai demult, acestea au fost considerate brățări. Parádi 1975, 157.

⁷³ Kulcsár 1992–1995, 249–275.

⁷⁴ Szőke 1962, 89; Szőke-Vándor 1987, 51–52.

⁷⁵ Fiedler 1992, 171–172, fig. 14/10, fig. 79/10, fig. 87/13–15, fig. 95/12; Jażdżewski 1949, 91–191; Marciniak 1960, 141–186; Kaszewscy – Kaszewscy 1971, 365–434; Rashev 2008, pl. LXXVIII/1–86, 88–89; Jakab 2007, 247–296.

⁷⁶ Bálint 2006, 322.

VI.2. Inelul digital din sârmă împletită (Pl. 9. 7)

O caracteristică aproape necunoscută în domeniul culturii materiale de la Dăbâca este reprezentată de inelul digital din sârmă împletită. Din păcate nu poate fi legat de un complex închis, în registrul de inventar am găsit doar mențiunea că inelul provine dintr-un mormânt răvășit. Un alt exemplu de acest tip nu este cunoscut la Dăbâca, în schimb avem o serie, dar din argint de bună calitate, de la Cluj-Mănăstur M. 2, 60, 86, 157 și 159⁷⁷, unde pe baza analizei orizontal-stratigrafice se datează de la sfârșitul secolului al XI-lea până în secolul al XIII-lea⁷⁸. Având în vedere faptul că la Dăbâca a fost înregistrat într-un mormânt răvășit, acesta aparține probabil fazei timpurii a necropolei.

VI.3. Mărgelile (Pl. 9. 15)

Un șirag de mărgelile a fost înregistrat în registrul de inventar al Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei⁷⁹. Nu este menționat numărul mormântului.

VII. O încercare de a stabili cronologia relativă a folosirii necropolei

Necropola din jurul bisericii de la Dăbâca, pe baza monedelor înregistrate, a început să funcționeze din și în cursul secolului XII. Este vorba de mormintele 1–11, 12–28, 62–67, care au fost cercetate la sud de biserică parțial cercetată.

O altă parte a mormintelor a fost săpată pe locul bisericii demolate. Cu ocazia săpării gropii mormântului 51, s-a scos o parte din fundațiile altarului (alături de acesta a fost înmormântat și scheletul nr. 50). În perimetrul altarului (deja distrus) au fost săpate mormintele 33–35. Pe baza adâncimii lor, fazei post-biserică par să-i aparțină și mormintele 38–48, 55–60.

În concluzie, putem preciza că mormintele cimitirului, care a funcționat odată cu biserica cercetată, au fost deranjate de înmormântările efectuate mai târziu. Este de menționat și faptul că mormintele din care au fost recuperate monede (M. 12, 15, 26), în afară de mormântul 2, au fost distruse de înmormântările mai târzii, iar pe lângă craniul mormântului 24 a fost identificată o parte din scheletele răvășite și așezate într-un *osuar*. Nu putem preciza în stadiul actual al cercetării dacă înmormântările care au distrus mormintele datate cu monede, respectiv marea grămadă de oase

⁷⁷ Gáll *et alii* 2010, 77–79, pl. 47: m. 2. 3, pl. 51: m. 60. 2, pl. 55: m. 159. 1, pl. 56. 14, pl. 64. 7.

⁷⁸ Această observație nu contravine deloc observațiilor anterioare: Szőke 1962, 97; Giesler 1981, 113, tipurile 29–30.

⁷⁹ M.N.I.T. F. 13634.

(*osuarul*) identificate în partea de vest a secțiunii aparțin perioadei imediat următoare sau unei epoci în care biserica cercetată deja a fost dărâmată? Din păcate nici observațiile stratigrafice, care nu sunt clare, nu ne pot ajuta deloc în acest sens, iar lipsa altor analize, cum ar fi analiza antropologică, ne împiedică în a face observații în această privință⁸⁰. Doar pe o latură a zidului identificat la sud de biserică demolată săpătorii au indicat adâncimea (27, 30 și 35 cm), iar adâncimea oaselor din osuar, în mijlocul cărora a fost înregistrat scheletul, nu depășește 0,46 cm. Mormintele care nu au fost distruse, respectiv 24–28, sunt săpate însă la o adâncime de 100 de cm.

În încheiere, putem face următoarele observații referitor la cronologie relativă:

1. În prima fază, după construcția bisericii, au început să se înmormânteze în partea sudică a acesteia. Prezența osuarului, cercetat în Secțiunea II, pe lângă mormântul 26, indică faza cea mai timpurie a necropolei.

2. În faza a doua, după demolarea bisericii, zona acesteia a început să fie folosită cu scop de înmormântare. Scheletele nr. 30–32, 35–37, 38–48, 55–60 au fost probabil înmormântate în această perioadă. Având în vedere și pozițiile brațelor, foarte variate, putem să datăm aceste înmormântări în secolele XIII–XIV.

În momentul de față nu ne putem pronunța asupra unor posibile relații de rudenie sau orice legături de natură sociologică, respectiv genetică între scheletele celor două faze cronologice ale necropolei. De asemenea, nu putem arăta dacă a existat un hiatus în folosirea necropolei. Având în vedere însă că situl nu a fost săpat decât într-o mică parte, o analiză în acest sens poate fi făcută doar după o săpătură exhaustivă și bine documentată. Prin urmare, putem preciza că, în cazul acestui sit, situația nu este deloc compromisă.

Strâns legată de această problemă, nu putem formula absolut nimic nici despre populația înmormântată aici. Cronologic, în prima sa fază, necropola a fost folosită în același timp cu cea din

incinta a IV-a. La întrebarea pertinentă de ce au fost folosite două necropole, în stadiul actual al cercetării nu se poate da un răspuns cu valoare științifică. Numărul mare de morminte din incinta a IV-a (677)⁸¹, respectiv întinderea mult mai mică a necropolei din Grădina lui Tămaș, ne sugerează posibilitatea de diferențiere socială în cadrul populației celor două cimitire.

VIII. Necropola din jurul bisericii din Grădina lui Tămaș și celelalte situri de la Dăbâca. Câteva observații

Așa cum am arătat în introducere, în interpretarea sitului de la Dăbâca rolul principal a fost jucat de datele istorico-narative, respectiv lingvistice, în timp ce arheologia trebuia să ofere date certe teoriilor istorice.

În analiza sitului de la Dăbâca există două mari probleme, din cauza cărora nu s-a putut înainta în cercetare:

1. Săpăturile arheologice au afectat doar o mică parte din teritoriul sitului, astfel încât avem o imagine relativă atât asupra cetății/cetăților, cât și în ceea ce privește așezările locuite, respectiv necropolele folosite.

2. Dăbâca a fost privită ca un *ansamblu unitar*, în care *fortificația*, în concepția generală, a funcționat în paralel cu așezarea, sau mai bine zis, cu așezările.

La aceasta s-a adăugat și o altă componentă problematică. În tot cursul secolului XX, arheologia istoriei medievale timpurii a formulat ipoteze conform așteptărilor epocii contemporane și nu de puține ori influențate de ideologia statului național⁸². Dăbâca a fost, la rândul său, inclusă acestei paradigme: deja în 1943, Crettier a legat cetatea de „începutul secolului XI, pe perioada domniei lui Ștefan I”⁸³, fiind poate centrul comitatului de graniță și recunoscând totodată, că acestea sunt doar posibilități de interpretare⁸⁴.

Arheologia românească între cele două războaie mondiale, poate și sub influența lui Vasile Pârvan, nu a arătat un interes deosebit față de arheologia epocii medievale timpurii, aceasta fiind de fapt un domeniu de cercetare aproape inexistent în România Mare. Marea cotitură a fost după 1946, dar mai ales după revoluția maghiară din 1956, când regimul comunist român, până atunci cosmopolito-comunist sau moscovit, s-a îndreptat în mod radical spre național-comunism⁸⁵. Pe lângă

⁸⁰ În alte locuri s-au făcut observații importante: în 1929 la Nyársapát, Lajos Bartucz a observat că în *osariumul* necropolei craniile erau lungi, în schimb în mormintele cercetate craniile decedaților erau scurte. Acest rezultat ne arată că necropola a fost folosită de două populații diferite din punct de vedere antropologic, iar craniile analizate din *osarium* au datat practic fazele mai timpurii ale necropolei. O diferență asemănătoare au putut să observe și Pál Lipták, respectiv Antónia Marcsik la Téglás, Kinga Éry la Csenge-Bogárhát și Veszprém-Kálvária domb, respectiv Balázs Mende la Alsórajk. Bartucz 1929, 148–174; Lipták-Arcsik 1965, 69–96; Éry 1982, 89; Szőke 1996, 267; Éry *et alii* 2005, 125; Ritoók 2010, 481–482.

⁸¹ Gáll 2011.

⁸² Brather 2006, 24.

⁸³ Crettier 1943, 201.

⁸⁴ Crettier 1943, 202.

⁸⁵ În acest sens vezi analiza lui Boia 1999, 76–79.

această situație generală, dar evident determinat de aceasta, pe un fond al romantismului național din secolul XIX, se leagă însă și un aspect propriu al istoriografiei românești. După cum a observat Lucian Boia acum mai bine de un deceniu și jumătate, după ce s-au epuizat datele izvoarelor narativ-istorice privind demonstrarea continuității daco-romane și proto-românești, istoriografia românească a pus totul pe umărul arheologiei⁸⁶. La toate acestea se mai adaugă un aspect, care explică unele carențe și handicapul arheologiei epocii medievale timpurii românești, față de arheologiile din spațiul estic și sud-central european din punct de vedere cronologic⁸⁷. Dacă în Transilvania și în zonele Câmpiei Vestice, încă din a doua jumătate a secolului XIX, în cadrul asociațiilor muzeale, cercetarea epocii medievale timpurii a beneficiat de un renume (J. Milleker, Gy. Kisléghy⁸⁸, J. Karácsonyi, J. Bodrogi, G. Nagy), respectiv școala arheologică de la Cluj, condusă de Béla Pósta, a pus bazele arheologiei moderne profesioniste⁸⁹, nu același lucru putem spune despre teritoriile extracarpătice (zonele vechiului Regat)⁹⁰. Cercetări privind epoca medievală timpurie în Transilvania între cele două războaie mondiale a fost continuată doar de fostul elev al lui Béla Pósta, Márton Roska⁹¹. În consecință, nu întâmplător Radu Harhoiu intitula articolul său din 2004: „*Das Miereschprogramm. Ein vergessenes Forschungsprojekt?*”⁹². Acest hiatus

de cercetare a fost remarcat și de către Bogdan Ciupercă, care acum câțiva ani, pe bună dreptate scria următoarele rânduri: „...*Încă din perioada interbelică începe să se facă, ce-i drept timid, apel la informațiile arheologice, care ar fi trebuit să completeze insuficiențele sursei literare*”⁹³.

În noul context politic și istoriografic, dominat de discursul de regăsire a trecutului⁹⁴, al cărui caracter se aseamănă foarte mult cu discursurile istoriografice din celelalte țări, au început și cercetările în cetatea de la Dăbâca, în 1964. Astfel, în contextul anilor '60 ai secolului trecut, o epocă de redescoperire a trecutului național, este aproape de la sine înțeles că autorii săpăturilor au dorit să descopere centrul politico-militar care a stat la bazele (pre)statalității românești în Transilvania (și nu numai)⁹⁵, dar prin aceasta se afirmă și întâietatea transilvană față de restul provinciilor (și școlilor). În acest sens nu trebuie uitată nici influența personalității lui Constantin Daicoviciu⁹⁶, aflat în contradicție în continuu cu școala din București (și mai ales cu Ion Nestor⁹⁷), și care de mai multe ori a făcut vizite la Dăbâca⁹⁸. Evident fără să putem demonstra, dar în acest „concurș” între Cluj și București, Dăbâca, pe lângă rolul științific, a jucat și un alt rol, și anume unul *cultural-politic*, devenind, în urma săpăturii arheologice, de fapt primul centru imaginat și imaginar al statalității sau pre-statalității românești⁹⁹. Practic (și) în sens de psihologie personală se explică faptul că, nici unul dintre participanții la săpături, nu a putut renunța la ideea lansată în 1968 (după 1990 ar fi avut răgazul și libertatea de exprimare, dar n-au mai putut face o autocritică scrisă¹⁰⁰).

Concluzionând: cercetările de la Dăbâca au pornit cu o preconcepție, având drept scop ca Dăbâca să devină centrul politico-militar al lui

⁸⁶ Boia 1999, 152.

⁸⁷ De exemplu, *Croația*: sfârșitul secolului XIX – Frane Bulić, Lujó Marun și mai ales Josip Brunšmid, iar între cele două războaie mondiale Ljubo Karaman și Zdeno Vinski; *Bulgaria*: sfârșitul secolului XIX – Karel Škorpiľ, respectiv între cele două războaie mondiale Bogdan Filov, Géza Fehér și Nikola Mavrodinov; sârbii din Austro-Ungaria: Ilarion Ruvarac; *Regatul Sârbo-Croato-Sloven (sârbi)*: Đorđe Manolić, Mihajlo Purković, Jovan Cvijić (mai mult preocupat cu antropogeografia epocii medievale). Arheologia epocii medievale s-a născut practic după 1945 în *Macedonia*, numele cel mai cunoscut al arheologiei macedonene după cea de a doua conflagrație mondială fiind Boško Babić, ca și în Kosovo/Kosova (la Novo Brdo a fost descoperit un mormânt feminin „germanic”, iar la Klina au fost cercetate necropole din epoca migrațiilor și din secolele IX–XII). Nota a fost alcătuită pe baza articolelor lui Miklós Takács: Takács 2006a, 163–202; Takács 2006b, 147–179; Takács 2007, 3–6.

⁸⁸ Kisléghy Nagy 2010.

⁸⁹ Despre școala Pósta și impactul acesteia în arheologie: Harhoiu 2004, 159–162; Gáll 2010b, 284–287; Gáll 2013b, s. t. (cu întreaga literatură a problemei).

⁹⁰ Ar merita un studiu prin care să se arate de ce nu a fost favorizată cercetarea acestei epoci de aproape o mie de ani. Această stare de fapt se poate explica doar prin activitatea și impactul lui Pârvan?

⁹¹ Despre activitatea lui Roska, cu literatura problemei, vezi: Gáll 2010b, 281–306.

⁹² Harhoiu 2004, 159–162.

⁹³ Ciupercă 2009, 134.

⁹⁴ Boia 1999, 76; Ciupercă 2009, 148–150.

⁹⁵ Privind discuțiile despre etnogeneza românească și continuitatea în epoca respectivă, vezi: Măgureanu 2007, 289–321.

⁹⁶ Una dintre primele lucrări în acest sens a lui Daicoviciu a fost scrisă în 1935, în care a subliniat, începând cu epoca romană, întâietatea transilvană (în mod special în domeniul statalității), respingând caracterul românesc (nu au precizat ce este românesc și ce nu) a culturii Dridu. Daicoviciu 1935, 176–180; Daicoviciu 1968a, 261–271; Daicoviciu 1968, 90–91.

⁹⁷ Opiș 2004, 76–87; Madgearu 2008, 65–66.

⁹⁸ În documentația „*Dăbâca*” aflată în MNIT am putut identifica poze cu savantul aflat în vizită.

⁹⁹ Privind conceptul de stat, respectiv caracterul statului epocii medievale timpurii, o introducere foarte bună poate fi citită la Szabados 2011, 10–57.

¹⁰⁰ Unul dintre participanții la săpătura de la Dăbâca ne-a mărturisit în 1998, că de fapt el nu mai credea demult în ideile lansate în 1968. *Verba volant, scripta manent!*

Gelou, conducătorul vlachilor și slavilor¹⁰¹. Trebuie să menționăm totodată și faptul că această încercare nu era un specific românesc, tot în această perioadă, Nitra a devenit o altă *Troia*. De fapt aceasta a caracterizat începuturile cercetării fortificațiilor și, în acest sens, poate cele mai reprezentative sunt cuvintele lui István Bóna: „...*decî, a început lupta modernă pentru cetăți*”¹⁰². În construirea acestei situații în timp, un rol negativ l-a jucat și arheologia maghiară. În secolul XIX, aceasta a prezentat populațiile aparținând entității politico-militare care a cucerit Bazinul Carpatic, prin formula „*călăreți nobili*”¹⁰³, care nu au coborât niciodată de pe cai, față de *slavii* care îi serveau pe aceștia¹⁰⁴. Din a doua parte a secolului XX, mai ales istoricii (de exemplu Gy. Györffy) au susținut că cetățile, care au început să fie cercetate abia din anii '50 ai secolului XX, au funcționat din/în secolul X. Trebuie să menționăm și faptul că această concepție a fost scoasă total din circulația științifică de lucrările lui István Bóna, începând cu Istoria Transilvaniei și, mai apoi, de lucrările dedicate analizei cetăților din 1994 și 1998¹⁰⁵. În arheologia românească, observațiile lui Bóna, după cunoștințele noastre, au fost acceptate doar de către Adrian Andrei Rusu¹⁰⁶, altfel lucrarea arheologului maghiar a rămas necunoscută și necitată.

Reîntorcându-ne la problema Dăbâca, în acest context nici nu mai are importanță dacă pe lângă vlachi apare și entitatea slavă în izvorul narativ al lui Anonymus. Greșeala fundamentală a lui Ștefan Pascu și a echipei sale rezidă în faptul că s-au lăsat prea mult influențați de un singur izvor narativ (mai mult decât contestabil), dar și de faptul că săpăturile lor de până în 1967 (articolul lor a apărut în 1968) au atins doar o parte infimă a întregului sit¹⁰⁷. Pe lângă aceste greșeli care puteau fi evident evitate, se adaugă și alte probleme, cea mai gravă este analiza destul de superficială a materialului arheologic, respectiv istoricizarea prea accentuată, în comparație cu posibilitățile îngăduite de materialul arheologic. În acest context, nici nu este semnificativ cum a fost atinsă problema desuetă a

atribuirii etnice sau ce concluzii istorico-politice s-au tras pe baza materialului arheologic. Având în vedere însă întinderea și nivelul săpăturii, este foarte clar că nu fusese cea mai bună alegere.

Din păcate, aceste idei preconceptuate nu au fost corectate nici până la ora actuală. Principalul motiv rezidă în faptul că după momentul 1968 nu a fost publicat materialul arheologic cercetat, în afară de necropola din secolele XII–XIII din incinta IV¹⁰⁸. Totodată, chiar dacă ar fi fost publicată, evoluția teoretică a arheologiei presupune în zilele noastre o săpătură care să tindă spre exhaustivitate¹⁰⁹, cu o documentare mult mai bună, dar și o analiză mult mai fundamentată, complexă a materialului arheologic, care să nu vizeze doar primul nivel indicat de către Sebastian Brather¹¹⁰, ci și analiza mult mai detaliată, care este posibilă pe baza surselor arheologice, cum ar fi aceea a vechilor structuri și a relațiilor economico-sociale (nivelul 2 indicat de către Brather). Ori, în această fază a cercetării, mai mult decât o tipologie a materialului arheologic și integrarea acestuia din punct de vedere cronologic nu se poate face deoarece: 1. așa cum am mai amintit, situl este cercetat într-o foarte mică parte (vezi *Pl. 2–3*); 2. materialele „anexe” ale arheologiei, din care s-ar fi putut obține date privind populația care a trăit aici, componența alimentelor consumate etc., nu s-a păstrat. Nu putem spune că situl este compromis, dar în orice caz pierderea materialului antropologic și zoologic provenit din necropolele și așezările aferente ale fortificației¹¹¹ trunchiază aceste încercări. Doar noi și mult mai precise săpături pot duce la alte rezultate.

Materialul arheologic ne îngăduie, într-o oarecare măsură, unele concluzii privind componența socială a locuitorilor așezării din cetatea de la Dăbâca, dar nu putem trage concluzii privind identitatea etnică a acestora. Din dorința de a atinge această problemă, ce a devenit spinoasă în cursul secolului al XX-lea, trebuie să clarificăm câteva probleme.

De la începutul secolului XX relația dintre *cultura materială* și *identitatea etnică* a fost evaluată pe baza teoriei de mare impact a lui Gustav Kossina, pe baza căreia regiunile geografice sunt reprezentate de culturi materiale unitare, fiecare dintre acestea corespunzându-i o entitate etnică¹¹².

¹⁰⁸ Gáll 2011.

¹⁰⁹ La acest capitol arheologia românească a fost și rămâne la un nivel lamentabil, în comparație cu arheologiile europene. Din păcate cuvintele lui Titu Maiorescu, sunt valabile și în privința arheologiei.

¹¹⁰ Brather 2006, 27, fig. 1.

¹¹¹ În acest sens, vezi: Gáll 2011, 12.

¹¹² Kossina 1936, 315.

¹⁰¹ Vezi nota 4.

¹⁰² Bóna 1998, 6.

¹⁰³ De aici vine denumirea, în sens critic, de *arheologia nobiliară*, utilizată de către Bóna în diferite articole. În acest sens, de exemplu Bóna 1988, 572.

¹⁰⁴ Cu o bibliografie foarte vastă privind această problemă Langó 2006, 93–94. Totodată, trebuie amintit că acest proces poate fi observat și în cazul altor state. Brather 2000, 139–177.

¹⁰⁵ Bóna 1994; Bóna 1998.

¹⁰⁶ Rusu 1998, 5–19.

¹⁰⁷ Pascu *et alii* 1968, p. 153–202.

Etnia a fost considerată ca o formație unitară, biologică și lingvistică, și nu cum este în realitate: o construcție sociologică¹¹³. Ținem totodată să precizăm că uniformitatea culturii nu este invenția lui Kossina, ci construcția mentală a secolului XIX, uniformitatea culturii (arheologice) fiind doar o „dezvoltare” a lingvistului german, în spatele căreia se află un mit modern, creat în epoca romantică: *mitul unității naționale*.

Până în zilele noastre, în majoritatea școlilor europene de arheologie, problema etnicității a fost redefinită, sub influența științei sociologice. Astfel, putem specifica că relațiile dintre etnicitate și cultura materială (în acest caz cultura arheologică) sunt mobile, instabile și fluide. La fel de important este că, prin inventarul arheologic nu se strecoară diferite identități (etnice), ci diferite semne arheologice distinctive de ordin cultural, tradiții, relații, împletiri care în mod normal pot fi doar în relații indirecte cu diferite identități. Ținem să precizăm că pe durata epocii medievale timpurii, în Bazinul Carpatic nici o populație (al cărei nume apare în izvoare narative) nu poate fi asociată și identificată cu un anume tip sau tipuri antropologice, respectiv nici un tip antropologic nu poate fi asociat cu un *ethnos*! În privința evoluției, respectiv originii cosmopolite a membrilor elitei regatului maghiar în secolul al XI-lea¹¹⁴, în mod sigur unul dintre cele mai elocvente cazuri este cel al lui *Vecelin*, conducătorul oastei lui Ștefan I, în bătălia împotriva lui Koppány în anul 997, dar și al celorlalți conducători ai acestei oști, cum fuseseră *Poznano*, *Cuntio* și *Orzio*¹¹⁵.

În consecință, trebuie precizat: rolul arheologiei (și) în cazul sitului de la Dăbâca rezidă, în primul rând, în importanța de a lămuri evoluția habitatului din cetate (în viitor ar trebui avute în planul de cercetare și împrejurimile cetății), diferitele etape de construcție ale cetății, observațiile privind stratificarea socială pe baza materialului arheologic înregistrat de pe teritoriul cetății, analiza ritualurilor funerare și a materialului arheologic provenit din mormintele celor trei necropole cercetate doar fragmentar. În nici un caz nu putem da un răspuns științific privind întrebările care au frământat generații întregi de savanți și nu numai, în legătură cu etnicitatea locuitorilor.¹¹⁶

¹¹³ Pohl 1998, 15–18; Bálint 2006, 277–347.

¹¹⁴ Bálint 2005, 37–56.

¹¹⁵ Györfy 1992, vol. I, 39–40.

¹¹⁶ În acest sens cuvintele lui Miklós Takács merită avute în vedere: „A telepsterkezetek szintjén a feltárások leletanyaga nem annyira az etnikai, hanem a természeti környezet által befolyásolt különbségek regisztrálására alkalmas. Így például a Sárvár–Faképi-dűlő, Lébény–Bille-dombi, Visegrád–várkert-

VIII.1. Despre fortificațiefortificații

În primul rând trebuie să clarificăm datarea cetății, deoarece autorii săpăturilor au datat prima fază a folosirii cetății la sfârșitul secolului IX, distrugerea acesteia legând-o de luptele lui Gelou cu Tuhutum. Din nivelul de arsură I din incinta I au fost însă documentate artefacte ale căror datare este imposibilă numai în secolul IX, ci și în secolul X. Astfel, în caseta „A”, deschisă pe lângă secțiunea 1 din 1964 au fost documentate pandantive din argint, decorate cu granulații¹¹⁷ pe suprafețe, care par uzate, iar din șanțul I o brățară și un colan cu secțiune romboidală, respectiv inelul digital poliédric¹¹⁸ a căror datare este imposibil de argumentat înainte de primele decenii ale secolului XI. Totodată, colanul cu secțiune romboidală a fost asociat cu un vârf de săgeată de tip „barbă”, care în majoritatea cazurilor este datat din a doua jumătate a secolului XI – secolul XII¹¹⁹. Se poate astfel preciza că, dintre toate aceste artefacte nici unul nu poate fi datat înainte de secolul XI, iar vârful de săgeată cu barbă este și mai târziu. Tot acestei faze de folosire a cetății îi aparține și un pandantiv tip lunulă, din umplutura unui bordei, a cărui analogie identică o cunoaștem de la Zimandinu Nou¹²⁰. După autorii săpăturilor, în același timp cu incinta I funcționa și șanțul incintei III, din care, în colțul nord-vestic a fost descoperită o monedă *H9* emisă de Andrei I (1046–1060), iar nu departe, în umplutura șanțului, au fost înregistrate două monede de *H1* și *H2* din perioada lui Ștefan I (1001–1038). În consecință, cu toată relativitatea problemei, această fază se datează în primele două treimi ale

dűlői, vecsési, kecskeméti, Solt–Erdélyi tanyai, Nyíregyháza–rozsrétszölői vagy Erdélyben a malomfalvi telepfeltárások 10–11. századi részének különbözőségei nem elsősorban a lakók esetleges feltehető eltérő etnikai hátterével, hanem sokkal inkább az adott lelőhely mikrokörnyezetével magyarázható.” http://www.btk.mta.hu/images/05_Tak%C3%A1cs_Mikl%C3%B3s.pdf.

¹¹⁷ Analiza lor: Bóna 1964, p. 151–169; Bóna 1970, nota 315. O piesă foarte similară este cunoscută și dintr-o cetate datată în secolele X–XI de pe teritoriul Republicii Moldova. Mulțumim pentru informații doamnei Svetlana Rjabceva.

¹¹⁸ Gáll 2008, vol. I, 199–208, 216–260.

¹¹⁹ Dintre descoperirile aparținând secolelor X–XI de pe teritoriul Bazinului Transilvaniei, Partiumului și Banatului, există un singur exemplar de acest tip, de la Pecica-Șanțul Mare, la rândul său, lipsit de context. Numărul lor va crește exponențial în cursul secolului XII. În estul Transilvaniei aceste vârfuri de săgeți au fost adunate de către Zsigmond Lóránd Bordi, cu ale cărui observații nu putem fi de acord, și anume că aceste componente de arme se răspândesc doar din secolul XII, de exemplu pe baza acestui exemplar de la Dăbâca. Gáll 2008, vol. I, 329; Pascu et alii 1968, fig. 4.16; Bordi 2006, 91–97.

¹²⁰ Réthy 1898, 128, III. 6.

secolului XI. În locul fortificației, din cauza incendiilor sale, așa cum reiese din articolul din 1968, a fost construită alta cu structură de tip *casetă* în incintele I și II¹²¹, adică mica cetate a fost extinsă. Din nivelul de călcare, din secțiunea „B” a cetății, provine o monedă *H6* Petru Orseolo (1038–1041, 1044–1046), respectiv un pinten. Probabil această cetate a fost construită undeva la mijlocul – a doua jumătate a secolului XI, fiind distrusă la sfârșitul secolului XI – prima parte a secolului XII (*Pl. 15*).

Poate la sfârșitul secolului XI – începutul secolului XII a fost ridicată a treia cetate, așa cum ne-ar demonstra o monedă a lui Coloman Cărturarul (1095–1114), care provine din șanț¹²². Din păcate, nu am putut identifica la MNIT moneda respectivă, așa încât nu ne-am putut lămuri, dacă într-adevăr este vorba de moneda lui Coloman. Trebuie să specificăm faptul că, începând din epoca de domnie a lui Coloman, unele emisiuni monetare ale regelui cărturar au fost anonime, astfel încât trebuie pusă problema, dacă moneda respectivă se leagă sau nu de acesta, deoarece prima grupă cronologică de emisiuni de monede anonime, se datează între 1095–1162. După părerea autorilor, după distrugerea pentru a treia oară a cetății a fost construit un zid de piatră, care a fost distrus mai târziu. Este suspectă și această afirmație, deoarece la o mare parte dintre cetățile regatului, construcția cu pietre a început în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, nu neapărat din

cauza invaziei tătare, ci din motive care sunt legate de transformările socio-economice ale regatului¹²³.

Atragem însă atenția asupra relativismului acestei observații. Trebuie subliniat că, în epoca medievală timpurie, cetățile nu erau folosite sute de ani, reconstrucțiile lor frecvente fiind determinate de foarte mulți factori, printre care poate cel mai important este caracterul perisabil al lemnului. În orice caz, în această fază a cercetării, după părerea noastră, aspectele culturii materiale, sprijinite de monedele descoperite în cetate, indică o utilizare a cetății începând din *secolul XI*. În acest moment, la un progres în cercetarea sitului arheologic Dăbâca se poate ajunge prin *1. noi cercetări de teren; 2. integrarea în cercetare, dacă este posibil, a analizelor interdisciplinare, cum ar fi dendrocronologia și analizele de radiocarbon*.

VIII. 2. Aspecte de habitat: nivelurile de așezări ale epocii medievale timpurii (secolele IX–XII)¹²⁴

Încă de la început, în cercetarea sitului de la Dăbâca, poate problema principală a rezidat în faptul că, arheologii care au efectuat săpătura au făcut eforturi ca datarea aproape a tuturor aspectelor de habitat să concorde cu perioada de funcționare a cetății. Pe baza datelor publicate, respectiv pe baza documentației găsite la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, am încercat să sistematizăm materialul, iar situația va deveni mult mai clară, atunci când materialul arheologic va fi publicat integral:

Poziție topografică în cadrul sitului	Topografie	Bordeie	Locuințe de suprafață	Alte elemente de habitat	Aspecte ale culturii materiale	Datare
Brașiște	S3, S6, S7/1972	4 bordeie		Gropi	fragmente ceramice, capătul de centură „avară”, cărbune, fragmente de oase carbonizate	Secolul VIII
Incinta I-a cetății	Caseta „A”/1964			vatră sub nivelul de ardere a palisadei, la 125 cm	Pandantive din argint aurit, decorați cu granulații (<i>Pl. 12. 4–5, 7–8</i>), plug de fier, daltă, vârfuri de săgeată de formă romboidală	prima parte a secolului XI
Incinta I a cetății	Secțiunea „A”/1964				Fragmente ceramice, pinten, monedă Friesach	secolul XIII
Incinta I-a cetății	Secțiunea „B”/1964	1 bordei			Pandativ în formă de lunulă din umplutură (<i>Pl. 12. 6</i>)	prima parte a secolului XI

¹²¹ Construcția acestui tip de cetate, după Gergely Buzás, a fost efectuată între 1042–1052. Buzás 2006, 51.

¹²² MNIT. F. 2914.

¹²³ Wolf 2011, 324.

¹²⁴ Până la ora actuală din Bazinul Transilvaniei doar o singură așezare din secolele XII–XIII a fost publicată. Ioniță 2009.

Poziție topografică în cadrul sitului	Topografie	Bordeie	Locuințe de suprafață	Alte elemente de habitat	Aspecte ale culturii materiale	Datare
Incinta I-a cetății				nivelul de arsură al șanțului I	Colan, brățară și inel digital cu secțiune romboidală (Pl. 13. 1–3, 5), inel digital cu secțiune poligonală (Pl. 13. 4), vârf de săgeată cu „barbă”	primele două treimi ale secolului XI
Incinta I-a cetății				Donjon	fragmente ceramice, pinteni, vârfuri de săgeată, monede potcoave, pinteni, monede	secolele XIII–XIV
Incinta II-a cetății	S2/II/1966–1976			stratul de cultură	fragmente ceramice	secolele XI–XII
Incinta II-a cetății	S3/II/1973		2 locuințe de suprafață		fragmente ceramice	a doua parte a secolului XI
Incinta II-a cetății	S3/II/1973		1 locuință de suprafață		fragmente ceramice	secolele XI–XII
Stratul de cultură a incintei II-a					pinten, câteva cuțitașe din Fe, vârfuri de săgeată	a doua parte a secolului XI
Incinta II-a cetății	Secțiunea „B”			nivelul de călcare	moneda lui Petru Orseolo (1038–1041, 1044–1046)	a doua parte a secolului XI
Incinta II-a cetății				stratul de cultură	Pinten	a doua parte a secolului XIII
Sub valul incintei II		1 bordei				Secolul IX?
Incinta III	S3/III/1966			Fântână (?)		secolul XIII
Incinta III	S3/III/1973		2 locuințe de suprafață		fragmente de cazane de lut	prima parte a secolului XI
Incinta III	S3,5,6, 8/III/1973			Atelier de prelucrare a fierului?		prima parte a secolului XI
Incinta III	S5/III/1973/ secțiune – 12–14 metri, ad.: 66 cm			stratul de cultură	vârf de săgeată	secolul XI
Incinta III	S6/III/1973/ secțiune – 13 metri, ad.: 15 cm			stratul de cultură	vârf de săgeată	secolul XI

Poziție topografică în cadrul sitului	Topografie	Bordeie	Locuințe de suprafață	Alte elemente de habitat	Aspecte ale culturii materiale	Datare
Incinta III	S6-8/III/1973		1 locuință de suprafață ¹²⁵		Fragmente ceramice	prima parte a secolului XI
Incinta III	S6-8/III/1973			zidul cetății		prima parte a secolului XI
Incinta III	S6-8/III/1973			zidul cetății	un pinten	secolul XIII
Incinta III	S8/III/1973/ secțiune – 4 metri, ad.: 20 cm			stratul de cultură	2 vârfuri de săgeți	secolul XI
Incinta III	S10/III/1973			stratul de cultură		secolele XII–XIII
Incinta III	S10/III/1973/ secțiune – 1 metru, ad.: 50 cm			stratul de cultură		secolele XII–XIII
Incinta III	S10B/III/1973			cuptor	fragmente de cazane de lut, pinteni, cuțitașe și cuie din Fe	secolul XII
Incinta III	zidul estic al incintei			stratul de cultură	buton din os, cu decoruri concentrice	secolul XII
Incinta III				stratul de cultură		secolele XIII–XIV
Incinta IV-a a cetății, partea NV	S1/IV/1965	1 bordei	1 locuință de suprafață ¹²⁶		fragmente ceramice, buza uneia este decorată	secolul IX
Incinta IV-a a cetății, partea NV	S1/IV/1965		1 locuință de suprafață		amnar (fusesse înregistrată ca garda unei spade), două fragmente de pinteni plăcați cu foiță de aur, fragmente ceramice glazurate de culoare verde, fragmente din cruce, cuțitașe	secolul XI
Incinta IV-a a cetății, partea NV	S2/IV/1965		1 locuință de suprafață	cuptor	Vârf de săgeată romboidală, oase de animale (?), fragmente ceramice, vârfuri de săgeată în formă romboidală, oase de animale, zgură de fier, fragmente ceramice, sârme de cupru	prima parte a secolului XI
Incinta IV-a a cetății, partea NV	S3/IV/1965	2 bordeie			fragmente ceramice	secolele VIII–IX

¹²⁵ O parte a locuinței a fost distrusă odată cu construirea șanțului-valului din incinta III.

¹²⁶ A tăiat bordeiul.

Poziție topografică în cadrul sitului	Topografie	Bordeie	Locuințe de suprafață	Alte elemente de habitat	Aspecte ale culturii materiale	Datare
Incinta IV-a a cetății, partea NV	S3/IV/1965		1 locuință de suprafață			secolul IX
Incinta IV-a a cetății, partea NV	S4/IV/1965		1 locuință de suprafață		fragmente ceramice	secolele VIII–IX
Incinta IV-a a cetății, partea NV	S5/IV/1965	1 bordei			Inel de buclă din aur cu secțiune triunghiulară (?) ¹²⁷ , fragment de inel digital sau inel de buclă cu capătul în formă de S, răsucit, din Ag. (Pl. 13. 8), două cuțitașe, fragment de os, cu urme de prelucrare	secolul XI
Incinta IV-a a cetății, partea NV	S6/IV/1965	1 bordei			Fragmente ceramice, oase de animale, cuțite de fier, bandele de fier ale găleților de lemn	secolul IX
Incinta IV-a a cetății, partea NE	S6B/IV / 1965	1 bordei			fragmente ceramice glazurate de culoare verde	secolul XI
Incinta IV-a a cetății, partea SE	S7/IV/1973	1 bordei			Ceramică cu gât canelat (Pl. 13. 9)	secolul XI?
Incinta IV-a a cetății, partea SE	S7/IV/1973			stratul de cultură	fragmente ceramice	secolele XIII–XIV
Incinta IV-a a cetății, partea SE	S8/IV/1973	1 bordei			fragmente ceramice	prima parte a secolului XI
Incinta IV-a a cetății, partea SE	S8/IV/1973		1 locuință de suprafață	cuptor	fragmente ceramice, pinteni	secolele XIII–XIV
Incinta IV-a a cetății, partea SE	S11/IV/1973	1 bordei		cuptor	Fragmente ceramice, pinten, inel digital turnat redând torsadare (Pl. 13. 7)	secolul XIII
Incinta IV-a a cetății, partea SE				strat de cultură		secolele XIII–XIV
Grădina lui A. Tămaș	S1/1966	2 bordeie				secolul XI
Grădina lui A. Tămaș	S2/1966			cuptor ¹²⁸		secolul XI
Grădina lui A. Tămaș	S–1980	1 bordei			monedă H82 (Pl. 12. 3)	secolul XII

¹²⁷ Nu l-am putut identifica.

¹²⁸ Cea mai mare parte a cuptorului a fost distrusă când a fost construit altarul bisericii.

Poziție topografică în cadrul sitului	Topografie	Bordeie	Locuințe de suprafață	Alte elemente de habitat	Aspecte ale culturii materiale	Datare
Grădina lui A. Tămaș	SII/1966-caseta A, Caseta A/1967			Stratul de cultură	Vârfuri de săgeți	?
Boldăgă	S4/1b/1966-1976 secțiune – 4-8 metri, ad.: 50-70 cm			stratul de cultură	fragmente ceramice	secolul XII

Figura 7

Pe baza acestei sistematizări putem face următoarele observații:

1. În partea nord-vestică a cetății, în zona Braniște, în incinta IV, respectiv sub șanțul incintei a II-a au fost identificate urmele bordeielor și ale locuințelor de suprafață din secolele VII-IX. Tot de aici provin și mormintele de incinerare în groapă, specifice secolelor VII-IX (deși nu s-a demonstrat că granița superioară ar fi secolul IX). (*Pl. 14*)

2. Pe lângă descoperirile din secolul XI (*Pl. 16*), prezentate anterior, tot în acest secol se datează (și nu neapărat la începutul secolului al XI-lea, cum au fost date absolut fără nici o argumentare) unele aspecte de habitat din partea sud-estică a incintei a III-a, respectiv în partea nord-vestică a incintei a IV-a. Trebuie să amintim în primul rând bordeiul din partea sud-estică a incintei IV, sub cimitirul din incinta IV, publicat de către autorul acestor rânduri, de unde provine mult discutata ceramică cu gât canelat¹²⁹ (*Pl. 13. 9*). Datarea acesteia în secolul X nu este deloc sigură, deoarece acest tip de ceramică este folosit și în cursul secolelor următoare. Trei bordeie din secolele XI-XII sunt cunoscute și din Grădina lui Tămaș, poate aparținând tot aceleiași așezări.

3. Discontinuitatea locuirii și schimbarea de populație sunt demonstrate prin nivelurile de locuire, un bordei și o locuință de suprafață, dateate în secolele XIII-XIV, de pe teritoriul necropolei din secolele XII-XIII (*Pl. 18*).

VIII.3. Biserici și cimitire

În partea sud-estică a complexului de cetăți de la Dăbâca, respectiv în zona subcetății au fost cercetate necropola și biserica din incinta a IV-a, cea din Grădina lui Tămaș, respectiv în zona subcetății, în

zona denumită de localnici Boldăgă¹³⁰. Și în acest caz, ca și în cazul așezărilor, autorii săpăturilor au făcut exact aceeași eroare, încercând cu obstinație, să dateze bisericile Boldăgă I-III și Grădina lui Tămaș separat de necropole, adică în/din secolul IX, prin aceasta justificând centrul politico-militar al personajului P. Magister de la sfârșitul secolului XII.

După cum am argumentat anterior, biserica din Grădina lui Tămaș a fost construită probabil cândva la sfârșitul secolului XI sau începutul secolului XII, iar înmormântările, în prima fază, pot fi dateate pe baza monedelor anonime tot în acest secol. Osuarul din partea sud-vestică a mormântului 24 indică însă o fază mai timpurie de folosire a necropolei, care în momentul acesta nu poate fi dată sigur. Monedele, interpretate ca „*tezaur*”, de pe partea nordică a bisericii, în caseta A, reprezintă mai ales emisiuni târzii ale lui Ladislau I (1077-1095).

Biserica găsită în marea necropolă de 677 de morminte din incinta IV-a, pe baza inventarului monedelor se datează de la începutul secolului al XII-lea până la începutul secolului al XIII-lea¹³¹.

Fără îndoială, biserica de la Boldăgă poate fi considerată cea mai complexă situație arheologică dintre toate edificiile cu caracter religios, deoarece în cazul acesta se suprapun trei construcții. După cum reiese din documentația numismatică identificată la MNIT, dintre toate cele trei biserici timpurii de la Dăbâca, biserica I de la Boldăgă este cea mai timpurie construcție. O datare în acest sens este oferită și de mormântul 57, cercetat pe partea nordică a bisericii, din care provine un denar anonim sau, după Eugen Chirilă¹³², o monedă emisă de Ștefan al II-lea (1116-1131). Dacă documentația a fost

¹²⁹ Mult timp, acest tip de vas a fost socotit de origine orientală (cabară), în ultima perioadă însă, Csanád Bálint a susținut originea mediteraneană a acestuia. În schimb, Mária Wolf a precizat că gâtul vasului avea un rol special, funcțional, astfel încât nu este importantă originea sa culturală greu de precizat, ci mai mult funcționalitatea sa. Bálint 2004, 43-50; Conferință ținută la Cluj-Napoca, 17 aprilie 2012.

¹³⁰ Cuvântul provine din termenul maghiar „*Boldogasszony*”, fiind cunoscut din 1768. Tagányi *et alii* 1900, vol. I, 340.

¹³¹ Gáll 2011, 15-16, 45-47.

¹³² Trebuie să precizăm, că „*moneda lui Solomon*” pomenită de către Iambor, din mormântul 57 este de fapt o monedă anonimă din secolul XII. Iambor 2005, 190. Iambor probabil a preluat textul lui Matei din 1997, deoarece în documentație, respectiv în descoperirile numismatice, nu se întâlnește nicăieri „moneda lui Solomon”.

corect alcătuită, biserica I deranjează însă mormântul 66, care ar indica înhumări anterioare¹³³. În mod evident, înaintea acestei construcții putea să fi existat o biserică din lemn¹³⁴, pe care arheologii n-au putut s-o identifice. De altfel, este posibil să fi existat o altă biserică în apropiere, însă nu putem exclude nici faptul că mormântul respectiv a aparținut unei alte epoci. În orice caz, așa cum ne demonstrează descoperirile monetare de pe pavajul edificiului¹³⁵, biserica a II-a este construită și folosită în cursul secolelor XIII–XIV. În schimb, construcția cea mai târzie a funcționat în cursul secolelor XV–XVII, așa cum ne demonstrează monedele emise în cursul acestor veacuri¹³⁶, ruinele acesteia fiind vizibile și în 1730¹³⁷. Tot acestei faze îi aparține și un mormânt cu un inventar bogat, nr. 42, aparținând unei persoane, Judith Matulai, așa cum reiese de pe inscripția acului de păr din argint¹³⁸.

La sfârșitul acestei analize putem stabili următoarele observații:

1. Materialul arheologic, rezultat din săpăturile arheologice ale unei părți înfime a sitului de mare întindere de la Dăbâca, indică niveluri de locuire din perioade diferite, începând din secolele VII–IX până în secolele XV–XVI.

2. Discontinuitatea de locuire, în faza actuală a cercetării, poate fi înregistrată între secolele IX–XI și mai târziu, când cetatea va pierde importanța strategică, economico-politică, iar populația se va retrage mai jos, în zona unde este și satul actual.

¹³³ Este posibil ca, turnul amintit de Petru Iambor, să fi fost construit mai târziu decât biserica, ceea ce nu reiese din documentația avută la dispoziție.

¹³⁴ Despre existența bisericilor de lemn și analiza izvoarelor narative în legătură cu acestea, vezi: Németh 2002, 84–91.

¹³⁵ Monedele care aparțin în mod sigur bisericii a II-a au fost emise de către Béla al IV-lea (1235–1270) (*Unger nr. 228*) și Carol Robert de Anjou (1330) (*Unger nr. 382*).

¹³⁶ Emisia lui Sigismund de Luxemburg a fost descoperită în pământul răscolit de gropi de morminte din altarul bisericii (*Unger nr. 464*); la 150 cm de temelie sudică a altarului (*Unger nr. 460*); în pământul de umplutură al gropii care a străpuns zidul de temelie al corului bisericii nr. II, în colțul de sud-est; la 100 cm distanță de zidul nordic de temelie al altarului bisericii, sub pardoseală (*Unger nr. 464*). Denarul de argint emis de către Ladislau V (1453–1457) a fost descoperit la distanță de 120 cm față de pilastrul altarului bisericii. Denar de argint emis de către Matia Corvin (1482–1482) (*Unger nr. 572*), descoperit în stratul de moloz cu fragmente de pictură din altarul bisericii nr. III. Din mormântul 56, lângă biserica a III-a provine o monedă emisă de către Ludovic al II-lea (1516–1526) (*Unger nr. 675*), într-un mormânt de copil. Moneda lui Rudolf al II-lea (1576–1608), un fals după un denar emis de către acesta la Kremnitz (azi: Kamenitza), probabil în anul 1579 (*Unger nr. 810*) a fost descoperit sub pavajul bisericii la 25 cm (III), în caseta C, caroul 8–9. *Unger 1997, vol. I; Unger – Mészáros 2000, vol. II.*

¹³⁷ Hodor 1837, 17. Citează Cretier 1943, 198.

¹³⁸ Documentația MNIT.

3. În privința problemei spinoase a discontinuității de populație cu greu ne putem pronunța în stadiul actual al cercetării. În mod sigur, în perimetrul cetății, a existat o așezare întinsă din secolele VII–IX. Cât despre legăturile genetice, respectiv memoria culturală, ce legau populația așezării din secolele XI–XII de populația secolelor anterioare, ar fi hazardat să tragem o concluzie, în lipsa unui argument științific, această latură a problemei fiind în prezent total *necunoscută*. Este adevărat că s-a păstrat un număr de toponime slave¹³⁹, dar în ce măsură pot fi puse acestea în legătură cu populația din așezare? La această întrebare, nimeni nu poate să răspundă în mod sigur, deoarece stratificarea cronologică a toponimelor de origine slavă este absolut imposibil de clarificat¹⁴⁰. Populații vorbitoare de slavonă au ajuns și mai târziu pe teritoriul regatului, evident și în Transilvania, așa cum se cunoaște și din izvoare. Aceasta nu înseamnă că între realitățile lingvistice și arheologice n-ar fi fost nici o legătură, dar coroborarea lor ar fi din partea noastră un exemplu clasic de „*gemischte Argumentation*”. Ceea ce se poate și trebuie precizat este că Dăbâca devine un centru de putere în cursul secolului XI, acesta fiind factorul determinant în evoluția caracteristică a așezării.

4. Discontinuitatea de memorie colectivă, care în mod cert a însemnat schimbarea de populație, s-a produs în cursul secolului XIII, deoarece pe teritoriul cimitirului au fost construite un bordei și o locuință de suprafață, ceea ce ne arată foarte clar că această populație nu avea cunoștințe despre existența locului funerar al comunității din secolul XII, aspect care subliniază ruptura în cursul secolului XIII.

5. Analiza în stil retrospectiv a concluziilor formulate de către autorii săpăturilor nu se poate susține științific¹⁴¹; hiatusurile și încercarea de a pune pe aceeași palier cronologic *cetatea, aspecte de habitat și necropolele din jurul bisericii* reprezintă mai degrabă o utopie științifică. Din acest motiv, am încercat să ilustrăm evoluția cronologică a diferitelor monumente arheologice, ținând cont de toată relativitatea problemei:

¹³⁹ De exemplu, Braniște, Țiligrad. Bocănetu 1925–26, 135–136.

¹⁴⁰ Kniezsa 1938, 470.

¹⁴¹ Analiza în stil *retrospectiv* se bazează pe filosofia evoluționistă din secolul XIX. Ca mod de cercetare, are la bază ideea prin care, urmărind înapoi în timp elementele culturale specifice ale unei comunități umane sau ale alteia, se poate identifica o legătură. De exemplu, în cazul de față, această legătură ar fi între comunitățile din secolul XI și cele din secolul IX. Este cunoscut faptul că, acest mod de a privi evoluția umană, care are la bază romantismul secolului XIX, este strâns legat de ideea caracterului biologic și nu sociologic al entităților umane (trib, etnie, națiune), dar are la bază și un mit modern, din secolele XVIII–XIX, acela al *unității naționale*. În privința analizei în stil retrospectiv, vezi: Langó 2007, 241–242.

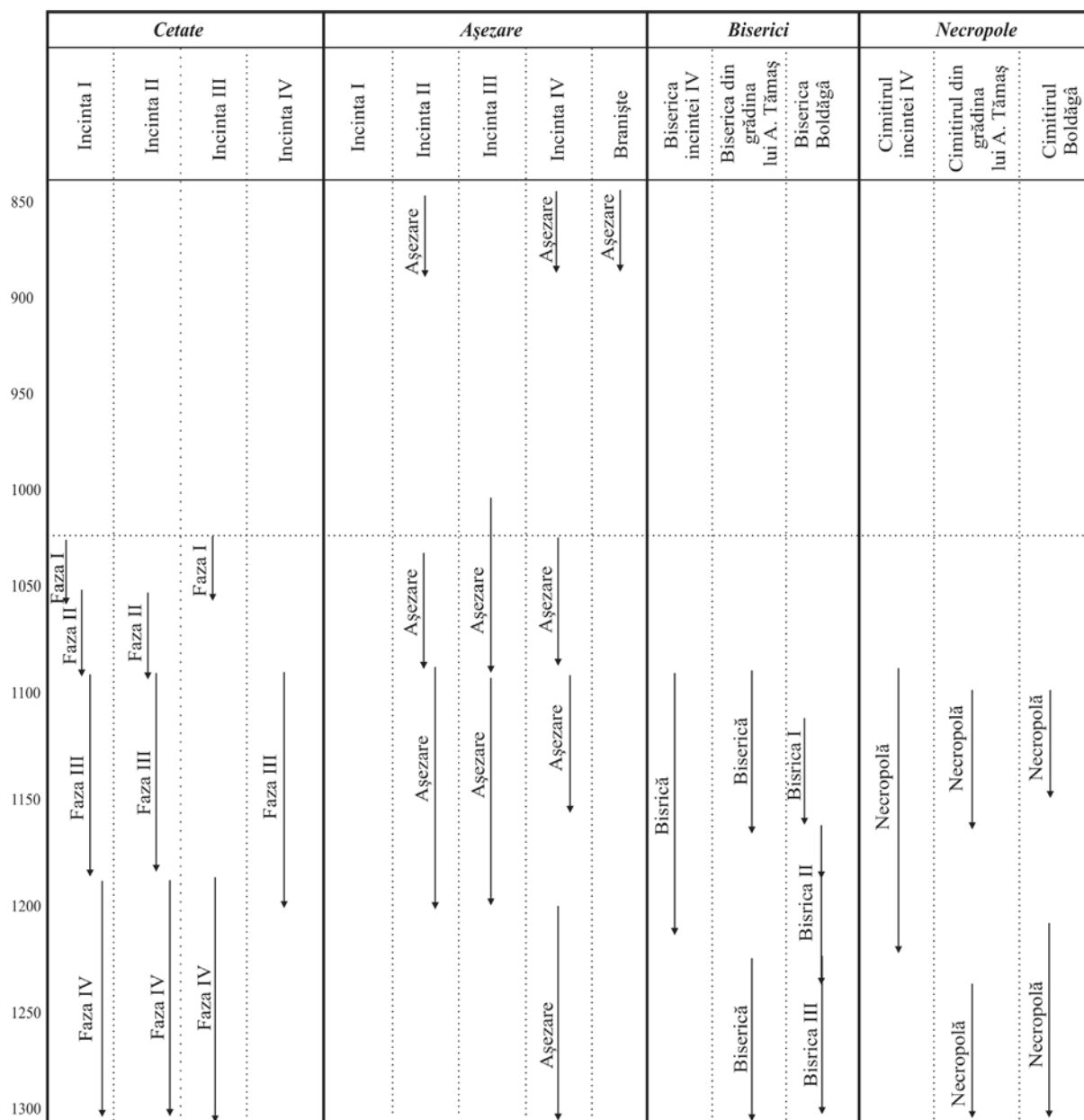

Figura 8

IX. Câteva idei privind stratificarea socială la Dăbâca în secolele XI-XII

Comunitatea secolelor XI-XII de la Dăbâca ca grup primar¹⁴² poate fi caracterizată prin relații și colaborări directe între membrii săi. Rămâne neelucidat dacă această comunitate s-a bazat pe relații gentilice între membrii săi sau dacă, în urma construcțiilor politico-militare prilejuite de schimbările importante în societate în secolul XI, aceasta a fost organizată pe baza unor construcții artificiale. Dinamica și concurența socială între membrii comunității, care ar fi putut determina și un nou statut social¹⁴³, sunt atestate la Dăbâca în prezent

¹⁴² Cooley 1909, 23.

¹⁴³ Bazele acestei cercetări au fost puse de către Elton Mayo. Mayo 1933.

prin elemente concludente din așezare. Din păcate, din cauza lipsei materialului osteologic necropolele nu pot oferi indicii în acest sens.

Deși relativ, pe baza datelor arheologice avute la dispoziție, înregistrate doar pe perimetrul așezării/așezărilor cercetate, se conturează totuși multifuncționalitatea comunității/comunităților, respectiv stratificarea socială existentă. Producția ceramică, prelucrarea fierului, armamentul, harnașamentul, unele elemente ale culturii materiale, care indică comerțul la mare distanță, dar și mediul înconjurător al sitului indică *multifuncționalitatea* amintită.

În mod sigur, în stadiul prezent al cercetărilor, multor întrebări nu li se pot da răspunsuri fără echivoc. Unde au locuit elitele conducătoare ale

cetății, dar persoanele ecleziastice și unde au fost înmormântate aceste persoane?¹⁴⁴

Descoperirea armamentului (vârfuri de săgeată, garda unei spade de tip Petersen) și harnașamentului (reprezentat de pintoni) indică probabil prezența membrilor *stratului de miles*, cu funcție militară (*Pl. 17*)¹⁴⁵. Cele 15 *mansio* menționate în izvoarele literare din secolul XII cu privire la cetatea de la Arad¹⁴⁶ ne demonstrează faptul că exista și populație aservită cetății, al cărei rol a fost aprovizionarea *stratului de miles*. Din păcate, în stadiul actual al cercetării, nu putem clarifica unde au fost înmormântați membrii acestor straturi sociale diferite. Putem considera, la nivel ipotetic, că în incinta IV-a a fost înmormântată populația aservită *stratului de miles*, iar în cazul necropolei de la Grădina lui Tămaș puteau fi înmormântați membrii *stratului de miles*¹⁴⁷. Pentru a avea rezultate mai sigure decât aceste ipoteze, ar trebui efectuate noi săpături, în ambele necropole (incinta IV și Grădina lui Tămaș), în urma cărora să se compare analizele antropologice ale celor două situri¹⁴⁸. Astfel, am putea primi răspunsuri mai sigure.

Această întrebare poate fi pusă și în cazul locuințelor. Până în prezent s-a găsit o locuință mai mare de suprafață, dar cu greu poate fi considerată casa unei persoane de elită. Exemple de construcții din piatră, care au fost identificate cu locuința *comesului* au fost cercetate pe teritoriul cetăților de la Abaújvár, Borsod, Visegrád, respectiv Somogyvár¹⁴⁹. Poate (și) în acest sens sau (și) în direcția aceasta ar trebui reluate și continuate săpăturile la Dăbâca.

X. În loc de concluzii: o ipoteză

Din analiza materialului arheologic și numismatic reiese faptul că cetatea construită în prima jumătate a secolului al XI-lea și-a atins apogeul în secolul XII. Aceasta este demonstrată și de numărul monedelor descoperite în mormintele necropolelor cercetate din incinta IV, Grădina lui Tămaș, respectiv Boldăgă.

Din punctul nostru de vedere, epoca decăderii cetății, ca centru politico-militar și administrativ al regatului arpadian, a fost secolul al XIII-lea. Această decădere poate fi legată de invazia mongolo-tătară, dar credem că alte cauze, mai plauzibile, de ordin social-economic, cum ar fi reorganizarea administrativă a regatului (dispariția comitatelor regale, apariția comitatelor nobiliare¹⁵⁰) stau la baza acestui fenomen. Ca ipoteză de lucru, putem pune întrebarea, dacă decăderea centrului de putere nu avea legătură cu extinderea spre est, nord și nord-est a structurii de habitat a comitatului, deoarece teritoriul său s-a permanentizat la cumpăna secolelor XII–XIII? Această observație prudentă este sprijinită și de faptul că, până în prezent, din situl Dăbâca se cunoaște doar o singură monedă din secolul XIII, de la Boldăgă, emisă de Béla al IV-lea (1235–1270). Totodată, marea majoritate a elementelor de habitat sunt date în secolele XI–XII. Deși aceste date nu au o valoare absolută, lipsa materialului numismatic cere explicații. Ipoteza noastră poate fi demonstrată sau combătută prin noi cercetări interdisciplinare la Dăbâca.

BIBLIOGRAFIE

¹⁴⁴ În cazul unor demnități ecleziastice de la Esztergom, Székesfehérvár, Kalocsa și Visegrád au fost depuse în morminte însemnele clericale ale acestora. Totodată merită citată și explicația episcopului francez Durandus: clericul este înmormântat cu însemnele lui pentru a-i fi indicate virtuțile. Ritoók 2004, 120–121, nota 43.

¹⁴⁵ Zsoldos 1999, 12–38.

¹⁴⁶ Györffy 1977, 229.

¹⁴⁷ La Abaújvár, în necropola din jurul bisericii au putut fi cercetați doi bărbați a căror moarte a fost determinată de vârfuri de săgeată. După părerea arheologilor, aceste persoane aparțin *stratului de miles* al cetății. Tot de *stratul miles* au fost legate și armele descoperite, mai ales vârfuri de săgeată, respectiv câteva lăncii și pintoni. Gádor 1988, 123–128. Citează: Wolf 2011, 324. La Borsod, scărițele descoperite în necropolă și doi pintoni descoperiți pe teritoriul cetății s-au pus în legătură cu *stratul miles*. Wolf 2004, 139–159.

¹⁴⁸ În urma analizelor antropologice, probabil membrii familiilor *stratului de miles* au fost identificați, pe lângă partea sudică a bisericii din necropola de la Zalavár-Vársziget-Kápolna. Ritoók 2010, 486, fig. 6. 2.

¹⁴⁹ Wolf 2011, 324; Szőke 2000, 363; Bakay 1975, 191.

Bakay 1975,
K. Bakay, Második jelentés a somogyvári bencés apátság feltárásáról (1974–75). *SMK* 2 (1975), 191–207.

Bálint 1976,
Cs. Bálint, A magyarság és az ú.n. Bjelo Brdóí kultúra. *Cumania* 4 (1976), 225–254.

Bálint 1995,
Cs. Bálint, *Kelet, a korai avarok és Bizanc kapcsolatai: Régészeti tanulmányok*, (Magyar Őstörténeti Könyvtár). Szeged (1995).

Bálint 2004,
Cs. Bálint, Mediterráneum és a Kárpát-medence kapcsolatai a kora középkori régészet szemszögéből. (Gy. Erdei, B. Nagy), *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. MHB 14 (2004), 43–50.

¹⁵⁰ Zsoldos 1991, 60, nota 60; Wolf 2011, 327.

- Bálint 2005,
Cs. Bálint, Ki volt "magyar" a honfoglaláskorban és Szent István korában? (I. Romsics, M. Szegedy-Maszák), *Mi a magyar?*, (Habsburg Történeti Intézet – Rubicon Kiadó). Budapest (2005), 37–56.
- Bálint 2006,
Cs. Bálint, Az ethnosz a kora középkorban (A kutatás lehetőségei és korlátai). *Századok* 140/2 (2006), 277–347.
- Bartucz 1929,
L. Bartucz, A nyársapáti XV–XVII. századbeli koponyákról. *DolgSzeged* 5 (1929), 148–174.
- Benkő 1994,
E. Benkő, *Doboka*. (Gy. Kristó), *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest (1994), 169.
- Benkő 2010,
E. Benkő, *A középkori székelyek*. (E. Benkő, Gy. Kovács), *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon/ Archaeology of the Middle Age and the Early Modern Period in Hungary*. Budapest (2010), p. 221–254.
- Bocănetu 1925–1926,
Al. Bocănetu, Terminologia agrară în limba română. *Codrul Cosminului (Cernăuți)* 2–3 (1925–1926), 125–139.
- Boia 1999,
L. Boia, *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Kolozsvár (1999).
- Bóna 1964,
I. Bóna, Der Silberschatz von Darufalva. *ActaArchHung* 16 (1964), 151–169.
- Bóna 1970,
I. Bóna, Nota 316, (Gy. Györffy), A honfoglaló magyarok települési rendjéről. *ArchÉrt* 97/1 (1970), 191–242.
- Bóna 1988,
I. Bóna, Monostorok, templomok, templom körüli temetők, (B. Köpeczi), *Erdély története, I*, Budapest (1988), 235–237.
- Bóna 1998,
I. Bóna, *Az Árpádok korai várainakról*. Debrecen (1998).
- Bóna 2001,
I. Bóna, Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában. (Gy. Dávid), *Erdély a keresztény Magyar Királyságban*, ETF 231 (2001), 68–96.
- Bordi 2006,
Zs. L. Bordi, Az íj és a számszeríj Erdélyben a magyar honfoglalástól Mohácsig. *AS* (2006/2), 91–97.
- Brather 2000,
S. Brather, Ethnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie. *Germania* 78 (2000), 139–177.
- Brather 2004,
S. Brather, *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie, Geschichte, Grundlage und Alternativen*. Berlin–New York (2004).
- Brather 2006,
S. Brather, „Etnikai értelmezés” és struktúra történeti magyarázat a régészetben. *Korall* 24–25, (2006), Június (=Iunie), 23–72.
- Buzás 2006,
G. Buzás, 11. századi ispáni várainkról. (Gy. Kovács, Zs. Miklós), „*Gondolják, látják az várnak nagy voltát*”. *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*, Budapest (2006), 43–53.
- Ciupercă 2009,
B. Ciupercă, Conceptul de cultură Dridu în arheologia românească. Apariție, evoluție, controversă. *Istros* 15 (2009), 133–162.
- Cooley 1909,
C. H. Cooley, *Social Organization*, New York (1909).
- Crângaci Țiplic – Oța 2005,
M.-E. Crângaci Țiplic, S. Oța, Piese inedite din colecția Muzeului Național de Istorie a României descoperite în necropola de secol XII de la catedrala romano-catolică de la Alba Iulia. *ActaMN* 39–40/II (2002–2003) (2005), 91–106.
- Curta 2002,
Fl. Curta, Transilvania în jurul anului 1000. *EphNap* 12 (2002), 273–274.
- Crettier 1943,
K. Chrettier, A dobokai vár. *KözlCluj* 3 (1943), 197–208.
- Cs. Sós – Parádi 1971,
Á. Cs. Sós, N. Parádi, A csátaljai Árpád kori temető és település. *FoliaArch* 22, (1971), 105–141.
- Daicoviciu 1935,
C. Daicoviciu, Există monumente în dacia Traiană din secolele II–III. *AISC* 2 (1933–1935), 176–180.
- Daicoviciu 1968a,
C. Daicoviciu, Romanizarea Daciei. *Apulum* 7 (1968), 261–271.
- Daicoviciu 1968b,
C. Daicoviciu, Originea poporului român după cele mai noi cercetări. (D. Berciu), *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, București (1968), 83–98.
- Derzsi – Sófalvi 2008,
Cs. Derzsi, A. Sófalvi, Régészeti kutatások a kányádi középkori templomnál [2005–2006]. *ActaS* (2008), 267–285.

- Éry 1982,
K. Éry, Embertani adatok Veszprém középkori népességéhez. Veszprém-Kálvária domb 11–16. századi temetkezései. *VMMK* 14 (1979), 215–244.
- Éry *et alii* 2005,
K. Éry, A. Marcsik, F. Szalai, Adalék a templom körüli temetők embertanához: Székesfehérvár (Data on the Anthropology of Churchyards: Székesfehérvár). (Á. Ritoók, E. Simonyi), *A középkori templom körüli temetők kutatása*, Opus Hung., Budapest (2005), 77–83.
- Fiedler 1992,
U. Fiedler, *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jhs. an der unteren Donau*. Teil 1–2. (Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. Aus dem Seminar f. Ur- und Frühgeschichte der Freien Universität Berlin, Bd 11). Bonn (1992).
- Gádor 1988,
J. Gádor, *Az abaujvári vár kutatása*. Bölcsészdoktori disszertáció. Manuscris, Universitatea Eötvös Lóránd, Facultatea de Litere, Institutul de Arheologie, Bibliotecă, Budapest (1988).
- Gáll 2004–2005,
E. Gáll, Analysis and comparison of burial customs in the 10–11th century in the Transylvanian basin, Crişana and Banat. *Dacia (N. S.)* XXXVIII–XXXIX (2004–2005), 334–454.
- Gáll 2008,
E. Gáll, *A honfoglalás- és kora Árpád kori temetők és szórványleletek elemzése az Erdélyi-medencében, a Partiumban és a Bánságban – The analysis of the tenth and eleventh centuries' burial sites and stray finds in Banat, Partium and the Transylvanian Basin*. Doktori disszertáció. Budapest, vol. I–III (Vol. I.: <http://doktori.btk.elte.hu/hist/gall/diss.pdf>), (2008).
- Gáll 2010a,
E. Gáll, The analysis of churchyard cemeteries in Transylvania from the 11th – 13th centuries. From the pagan cemetery to the Christian churchyard. Preliminary results. *TR* 19, Supplement 5 (2010), 265–289.
- Gáll 2010b,
E. Gáll, Márton Roska şi cercetarea secolelor X–XI. *SCIVA* 61/3–4 (2010), 281–306.
- Gáll 2011,
E. Gáll, *Doboka-IV. vártérség templom körüli temetője. Régészeti adatok egy észak-erdélyi ispáni központ 11–13. századi fejlődéséhez*. Kolozsvár (2011).
- Gáll 2013a,
E. Gáll, The analysis of churchyard cemeteries in Transylvania Basin from the 11th–13th centuries. On the beginning of institutionalised Christianity. *Marisia*, XXXIII, (2013a), s. t.
- Gáll 2013b,
E. Gáll, In the midst of nationalisms': Márton Roska (1880–1961) and the archaeological research of the tenth and eleventh centuries. *Acta Eurasiatica (Cracovia)*, 1, (2013), 128–160 (sub tipar).
- Gáll *et alii* 2010,
E. Gáll, B. Gergely, Sz. Gál, *La răscruce de drumuri. Date arheologice privind teritoriul oraşului Cluj-Napoca în secolele X–XIII*. Cluj-Napoca (2010).
- Giesler 1981,
J. Giesler, Untersuchungen zur Chronologie der Bjelo-Brdo (Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken). *PZ* 56, (1981), 3–181.
- Györffy 1977,
Gy. Györffy, *István király és műve*. Budapest (1977).
- Györffy 1987,
Gy. Györffy, *Az Árpád kori Magyarország történeti földrajza, vol. III*, Budapest (1987).
- Györffy 1992,
Gy. Györffy, *Diplomata Hungariae Antiquissima Volumen I. 1000–1131*. Budapest (1992).
- Harhoiu 2004,
R. Harhoiu, Das Miereschprogramm. Ein vergessenes Forschungsprojekt? (A. Kokowski), *Monumenta Studia Gothica 4. Europa Barbarica*, (2004), p. 159–162.
- Hodor 1837,
K. Hodor, *Doboka természeti és polgári esmértetése*. Kolozsvár (1837).
- Hóman 1916,
B. Hóman, *Magyar pénztörténet 1000–1325*. Budapest (1916).
- Hóman – Szekfű 1935,
B. Hóman, Gy. Szekfű, *Magyar történet*. Budapest (1936).
- Horedt 1986,
K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*. Bonn (1986).
- Huszár 1979,
L. Huszár, *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*. München (1979).
- Iambor 2005,
P. Iambor, *Aşezări fortificate din Transilvania (sec. IX–XIII)*. Cluj-Napoca (2005).
- Ioniţă 2009,
A. Ioniţă, *Aşezarea din secolele XII–XIII de la Bratei*. (Bibliotheca Brukenthal BB XXXII). Alba Iulia (2009).

- Jakab 2007,
A. Jakab, Tatárjárás kori kincslelet Tyukod-Bagolyváról. *JAMÉ* 49, (2007), 247–249.
- Jażdżewski 1949,
K. Jażdżewski, Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Lutomiersko pod Łodzią w Świetle Badań z.r. 1949. *MW* 1 (1949), p. 91–191.
- Kaszewscy – Kaszewscy 1971,
E. Kaszewscy, Z. Kaszewscy, Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Brześciu Kujawskim, pow. Włocławek. *MSW* 1 (1971), p. 365–434.
- Kieffer-Olsen 1997,
J. Kieffer-Olsen, Christianity and Christian Burial. The religious background and the transition from paganism to Christianity, from the perspective of a churchyard archaeologist. (C. K. Jensen, K. H. Nielsen), *Burial and Society*. Aarhus University Press (1997), 185–189.
- Kisléghi Nagy 2010,
Gy. Kisléghi Nagy: *Archaeológiai Napló*. Szeged-Temesvár (2010).
- Knieza 1938,
I. Knieza, Magyarország népei a XI-ik században. (Serédi Jusztinián), *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* II. Budapest (1938), 365–472.
- Kolníková 1967,
E. Kolníková, Oblolus mrtvých vo včasnostredovekých hroboch na Slovensku. *SLArch* 15 (1967), 189–245.
- Kossina 1936,
G. Kossina, *Die deutsche Vorgeschichte, eine hervorragend nationale Wissenschaft*⁷. Würzburg (1936).
- Kovács 1997,
L. Kovács, *A kora Árpád-kori pénzverésről. Érmétani és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érméiről*. (VAH7). Budapest (1997).
- Kovács 2004,
L. Kovács, Érmék nem dísz vagy ékszer szerepben a honfoglaló magyar sírokban. (Gy. Erdei, B. Nagy), *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*, *MHB* 14, (2004), 43–50.
- Könyöki 1906,
J. Könyöki *Középkori várak, különös tekintettel Magyarországra*. Budapest (1906).
- Kubinyi 2005,
A. Kubinyi, Késő középkori temetkezések a történeti forrásokban. (Á. Ritoók – E. Simonyi), *A középkori templom körüli temetők kutatása*. OpusHung, Budapest (2005), 13–18.
- Kulcsár 1992–1995,
M. Kulcsár, Néhány megjegyzés az Árpád-kori karikaékszerek viseletének kérdéséhez. Az ún. köpűs záródású karikák. *Savaria* 22, (1992–1995), 249–275.
- Langó 2006,
P. Langó, A Kárpát-medence 10. századi emlékeinek kutatása mint nemzeti régészet. Kutatástörténeti áttekintés, *Korall* 24–25, (2006), Június (=Junie), 89–117.
- Langó 2007,
P. Langó, *Amit elrejt a föld...A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest (2007).
- Lipták – Marcsik 1965,
P. Lipták, A. Marcsik, *A téglás-angolkerti középkori (XI–XIV. századi) temető embertani anyagának ismertetése*. DDMÉ (1965), 69–96.
- Lupescu 2005,
R. Lupescu, *Kolozsvár korai történetének bizonyítékai*, *ErdMúz* 67/3–4 (2005), 25–77.
- Madgearu 2001,
A. Madgearu, *Români în opera Notarului Anonim*. Cluj-Napoca (2001).
- Madgearu 2008,
A. Madgearu, Cultura Dridu și evoluția poziției României în lagărul socialist. *AnaleleANTIM* 8 (2008), 63–71.
- Madgearu 2009,
A. Madgearu, Denumirea Mării Negre în Gesta Hungarorum a notarului Anonim. *EphNap* 19 (2009), 177–182.
- Marciniak 1960,
J. Marciniak, Cmentarzysko szkieletowe z okresu wczesnośredniowiecznego w Strzemieszycach wielkich pow. Będzin. *MW* 5, (1960), 141–186.
- Măgureanu 2007,
A. Măgureanu, Dezbatere privind etnogeneza românilor în anii '50. De la manualul lui Roller la Tratatul de Istorie. *SCIVA* 58/3–4, (2007), 289–321.
- Mayo 1933,
E. Mayo, *The Human Problems of Industrial Civilization*. New York (1933).
- Mesterházy 1983,
K. Mesterházy, Köznépi ékszerek nemesfém változatai: arany S-végű hajkarikák. *AlbaRegia* 20 (1983), 143–151.
- Niculescu 1997,
Gh. Al. Niculescu, Interpretarea fenomenelor etnice de către istorici și arheologi. Pericolele argumentației mixte (M. Ciho, M. V. Nistor, D. Zaharia), *În onoare emeritae Ligiae Bârzu. Timpul Istoriei I*. București (1997), 63–69.

- Opriş 2004,
I. Opriş, *Istoricii şi Securitatea*. Bucureşti (2004).
- Parádi 1975,
N. Parádi, Pénzekkel keltezett XIII. századi ékszerek. A Nyáregyháza-Pusztatótharaszti kincslelet. *FoliaArch* 36, (1975), 119–161.
- Parker Pearson 2001,
M. Parker Pearson, *The archaeology of death and burial*. Texas A&M University Anthropology Series 3, Texas A&M University Press (2001).
- Pascu *et alii* 1968,
Şt. Pascu, M. Rusu, P. Iambor, N. Edroiu, P. Gyulai, V. Wollmann, Şt. Matei, Cetatea Dăbâca. *ActaMN* 5, (1968), 153–202.
- Pohl 1998,
W. Pohl, Conceptions of Ethnicity in Early Medieval Studies. (L. K. Little, B. H. Rosenwein), *Debating the Middle Ages – Issues and Readings*. Malden-Oxford (1998), 15–24.
- Popa 1991,
R. Popa, Observaţii şi îndreptări la istoria României din jurul anului O Mie. *SCIVA* 41/3–4, (1991), 153–188.
- Pósta 1917,
B. Pósta, A gyulafehérvári székesegyház sírleletei. *DolgCluj* 8, (1917), 1–155.
- Radoměrský 1955,
P. Radoměrský, *Obol mrtvých u Slovanů v Čechách a na Moravě*. Praha (1955).
- Rashev 2008,
R. Rashev, *Bălgarskata eziceska kultura VII–IX vek*. Sofia (2008).
- Réthy 1898,
L. Réthy, Két Árpád-kori temető Arad megyében. *ArchÉrt* 18, (1898), 124–131.
- Réthy 1899,
L. Réthy, *Corpus Nummorum Hungariae – Egyetemes Magyar Éremtár*. vol. I, Budapest (1899).
- Révész 1996,
L. Révész, *A karosi honfoglaláskori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza vidék X. századi történetéhez*. Miskolc (1996).
- Ritoók 1997,
Á. Ritoók, A magyarországi falusi templom körüli temetők feltárásának újabb eredményei. *FoliaArch* 46, (1997), 165–175.
- Ritoók 2004,
Á. Ritoók, Szempontok a magyarországi templom körüli temetők elemzéséhez. (B. F. Romhányi, A. Grynaeus, K. Magyar, A. Végh), *Es tu scholaris" Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára*, Budapest (2004), 115–124.
- Ritoók 2010,
Á. Ritoók, *A templom körüli temetők régészeti kutatása*. (E. Benkő, Gy. Kovács), *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon/Archaeology of the Middle Ages and the early Modern Period in Hungary*, Budapest (2010), 473–494.
- Rusu 1991,
A. A. Rusu, Vechea biserică din Nălaţi (jud. Hunedoara). *EphNap* 1 (1991), 127–143.
- Rusu 1998,
A. A. Rusu, Arheologia cetăţilor medievale ale Transilvaniei. *ArhMed* 2 (1998), p. 5–19.
- Szabados 2011,
Gy. Szabados, *Magyar államalapítások a IX–XI. században*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26). Szeged (2011).
- Stamati 2002,
I. Stamati, Cercetarea istorico-arheologică cu privire la secolele V/VI–VII. p. Chr. în Republica Moldova, între anii 1950–1990. *EphNap* 12 (2002), 183–202.
- Szatmári 2005,
I. Szatmári, *Békés megye középkori templomai*. Békéscsaba (2005).
- Székely 1990,
Z. Székely, Necropola medievală de la Peteni, com. Zăbala, jud. Covasna. *SCIVA* 41 (1990), 87–110.
- Székely 1993–1994,
Z. Székely, A zabolai (Zăbala – România) kora-középkori temető. *VMMK* 19–20, (1993–1994), 277–305.
- Szőke 1962,
B. Szőke, *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. (Régészeti Tanulmányok 1). Budapest (1962).
- Szőke 1979,
M. Szőke, Ásatási jelentés. *RégFüz.* Ser. I. 32 (1979), 105.
- Szőke 1996,
B. M. Szőke, Die Prämonstratenserpropstei von Alsórajk-Kastélydomb. *Antaeus* 23, (1996), 251–305.
- Szőke 2000,
B. M. Szőke, Die mittelalterliche Burg von Visegrád. (A. Wiczorek, H. M. Hinz), *Europas mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie Band 2*. Stuttgart (2000), 584–587.
- Szőke – Vándor 1987,
B. M. Szőke, L. Vándor, *Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője*. (Fontes archaeologici Hungariae f. n.). Budapest (1987).

- Szuromi 2002,
Sz. Szuromi, *A temetésre vonatkozó egyházfegyelem a XII–XIII. Században*. (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis). Budapest (2002).
- Szuromi 2005,
Sz. Szuromi, A templom körüli temetkezés a középkori egyházfegyelem tükrében (12–13. század). (Á. Ritoók, E. Simonyi), *A középkori templom körüli temetők kutatása. OpuscHung*, Budapest (2005), 9–12.
- Tagányi *et alii* 1900
K. Tagányi, L. Réthy, Gy. Kádár, *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*, Deés (1900).
- Takács 2006a,
M. Takács, A nemzetépítés jegyében megfogalmazott elvárások. Kutatási célok az észak-balkáni államok középkori régészetében. *Korall* 24–25, (2006), Június (=Júnie), 163–202.
- Takács 2006b,
M. Takács, A középkori régészet a Vajdaságban 1918 és 1987 között. *Studia Caroliensia (Testis temporum, vita memoriae. Ünnepi tanulmányok Pálóczi Horváth András 65. Születésnapjára)* 7/3–4, 2006, 147–179.
- Takács 2007,
M. Takács, Koszovó/Kosova földje a középkorban. *História* 29/2, (2007), 3–6.
- Tettamanti 1975,
S. Tettamanti, Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében. *StudiaCom* 3 (1975), 79–112.
- Unger 1997,
E. Unger, *Magyar Éremhatározó I*. Budapest (1997).
- Unger – Mészáros 2000,
E. Unger, I. Mészáros, *Magyar Éremhatározó II*. Budapest (2000).
- Uzum – Lazarovici 1971,
I. Uzum, Gh. Lazarovici, Asezarea feudală Ilidia în lumina izvoarelor scrise și a cercetărilor arheologice. *Banatica* 1 (1971), 157–162.
- Valter 2005,
I. Valter, *Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon*. Budapest (2005).
- Veszprémy 2000,
L. Veszprémy, *Gesta Hungarorum*. A középkori krónikaírás kezdetei. (E. Marosi), *Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok*. Budapest (2000), 548–549.
- Wolf 2004,
M. Wolf, Niellő díszes bronz csat Edelény-Borsodról. *HOMÉ* 43, (2004), 139–159.
- Wolf 2011,
M. Wolf, Adatok az ispáni várak szerepéhez az Árpád-kori Magyarországon. (Gy. Terei, Gy. Kovács, Gy. Domokos, Zs. Miklós, M. Mordovin), *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*. Budapest (2011), 323–328.
- Young 1992,
B. K. Young, Text aided or text misled? Reflections on the uses of archaeology in medieval history. (B. J. Little – B. Raton), *Text-Aided Archaeology*. London (1992), 135–147.
- Zsoldos 1991,
A. Zsoldos, A királyi várszervezet és a tatárjárás. *HK* 104 (1991), 45–76.
- Zsoldos 1999,
A. Zsoldos, *A szent király szabadjai: fejezetek a várjobbágyság történetéből*. Budapest (1999).

a

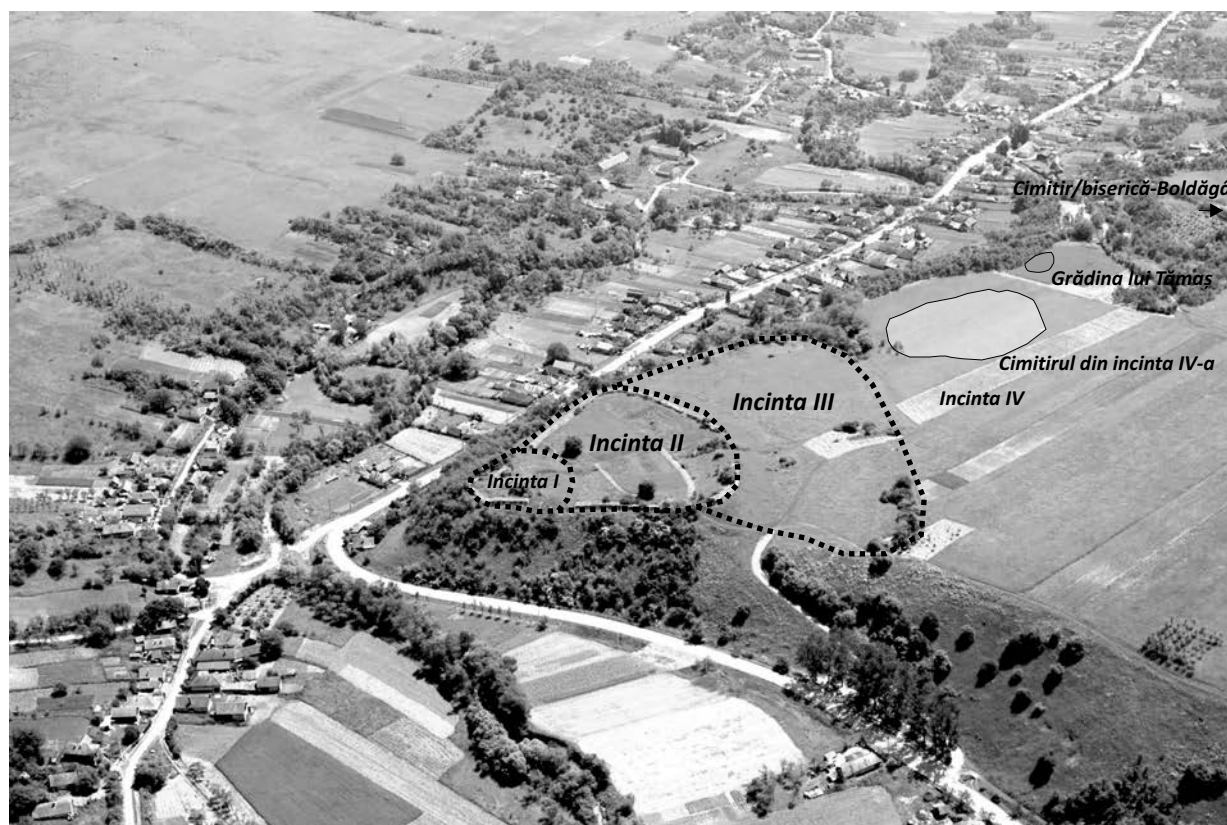
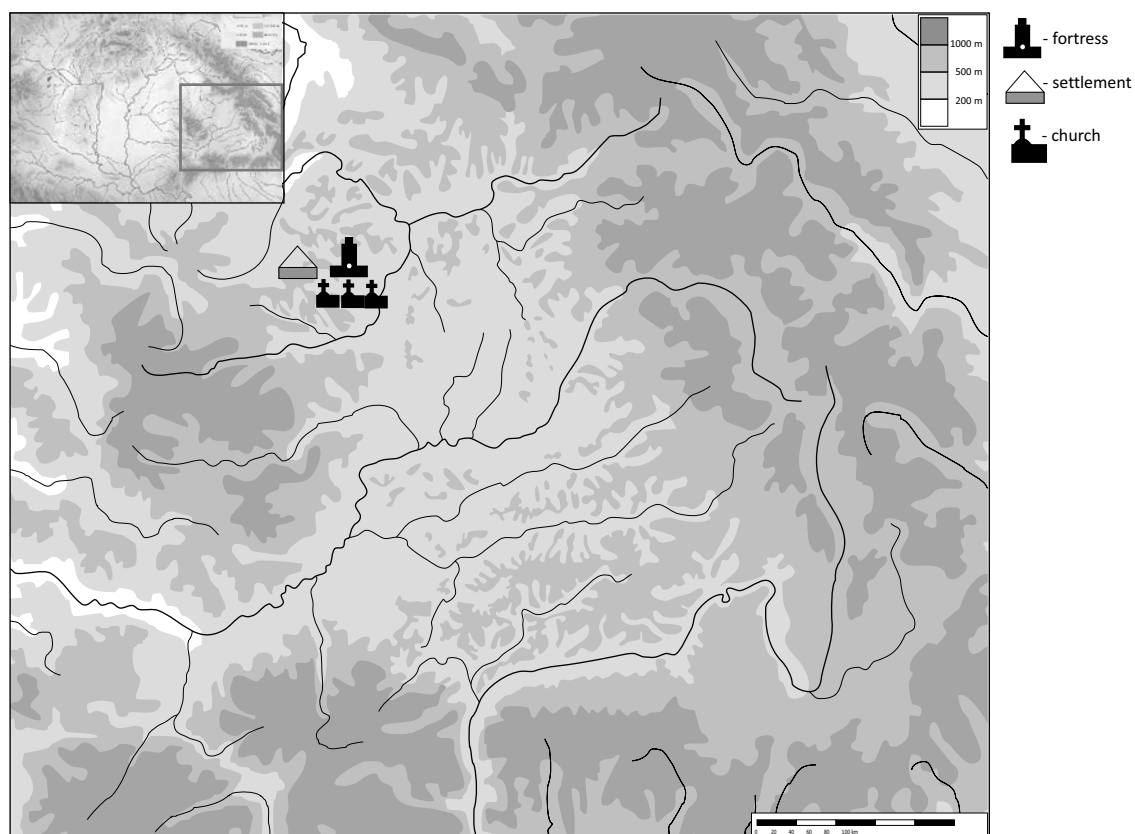

b

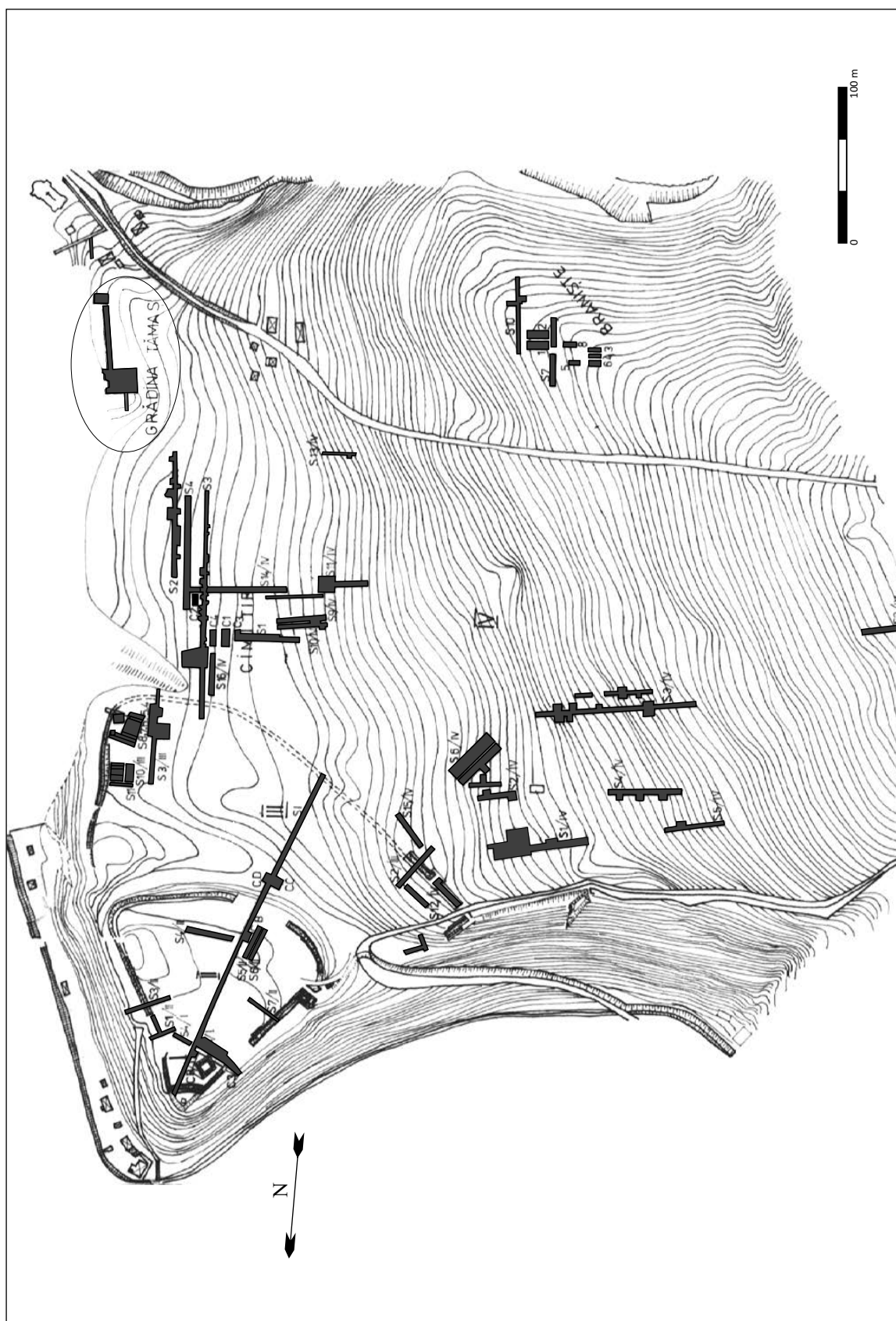

c

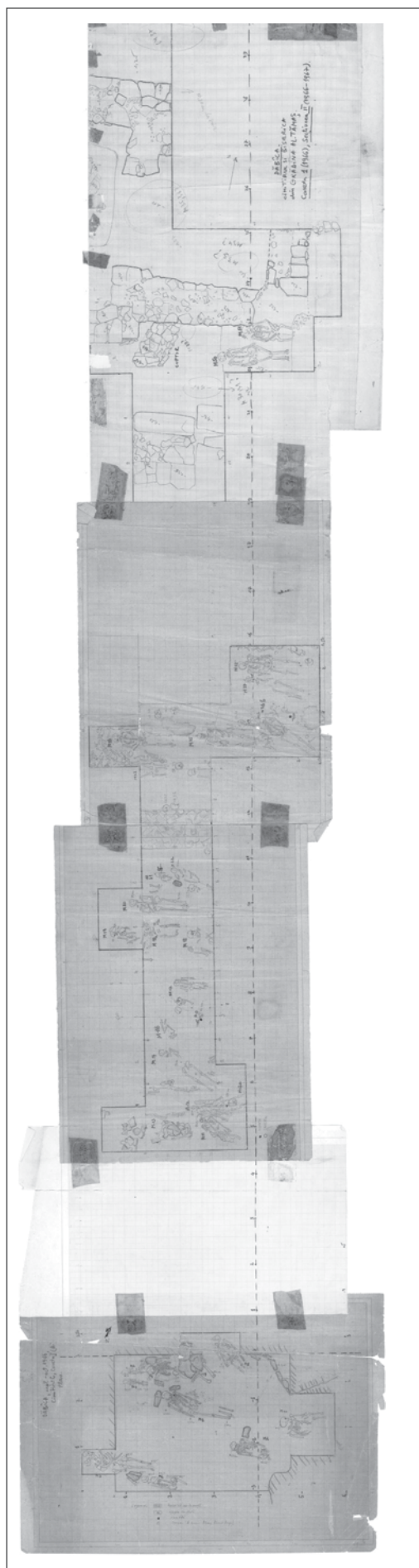
Pl. 1. a–b. Dăbâca pe prima și pe a doua ridicare topografică iozefină, c. incintele I–III, văzute dinspre est (1964). /
a–b. Dăbâca on the 1st and 2nd Military Survey, c. eastern view of I–III precinct (1964)

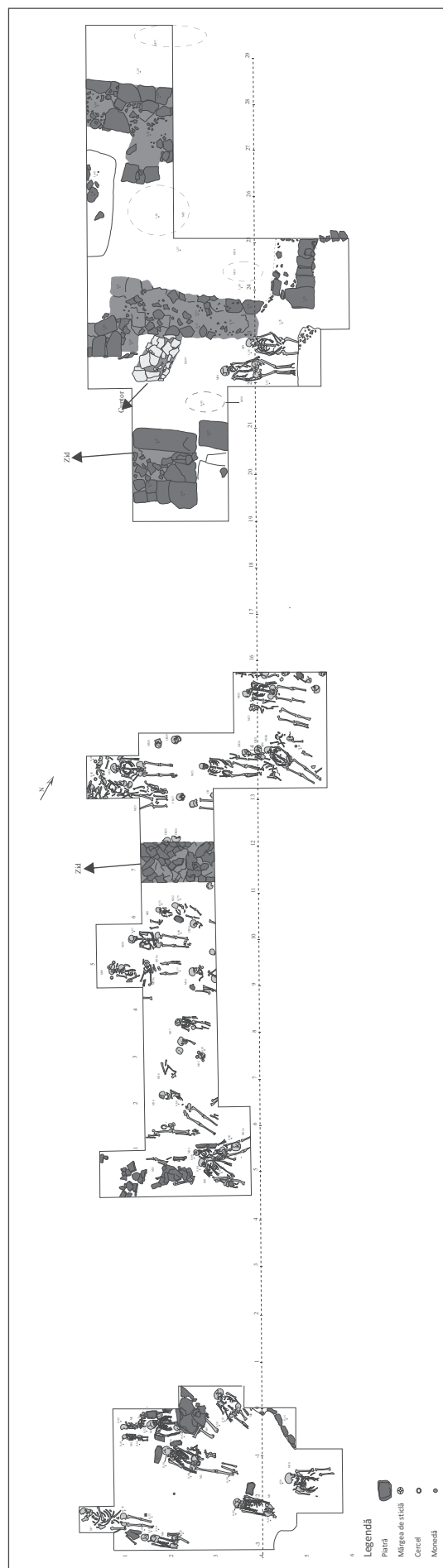
Pl. 2. Dăbâca (fotografie aeriană Zoltán Czajlik). / Dăbâca (aerial photography by Zoltán Czajlik).

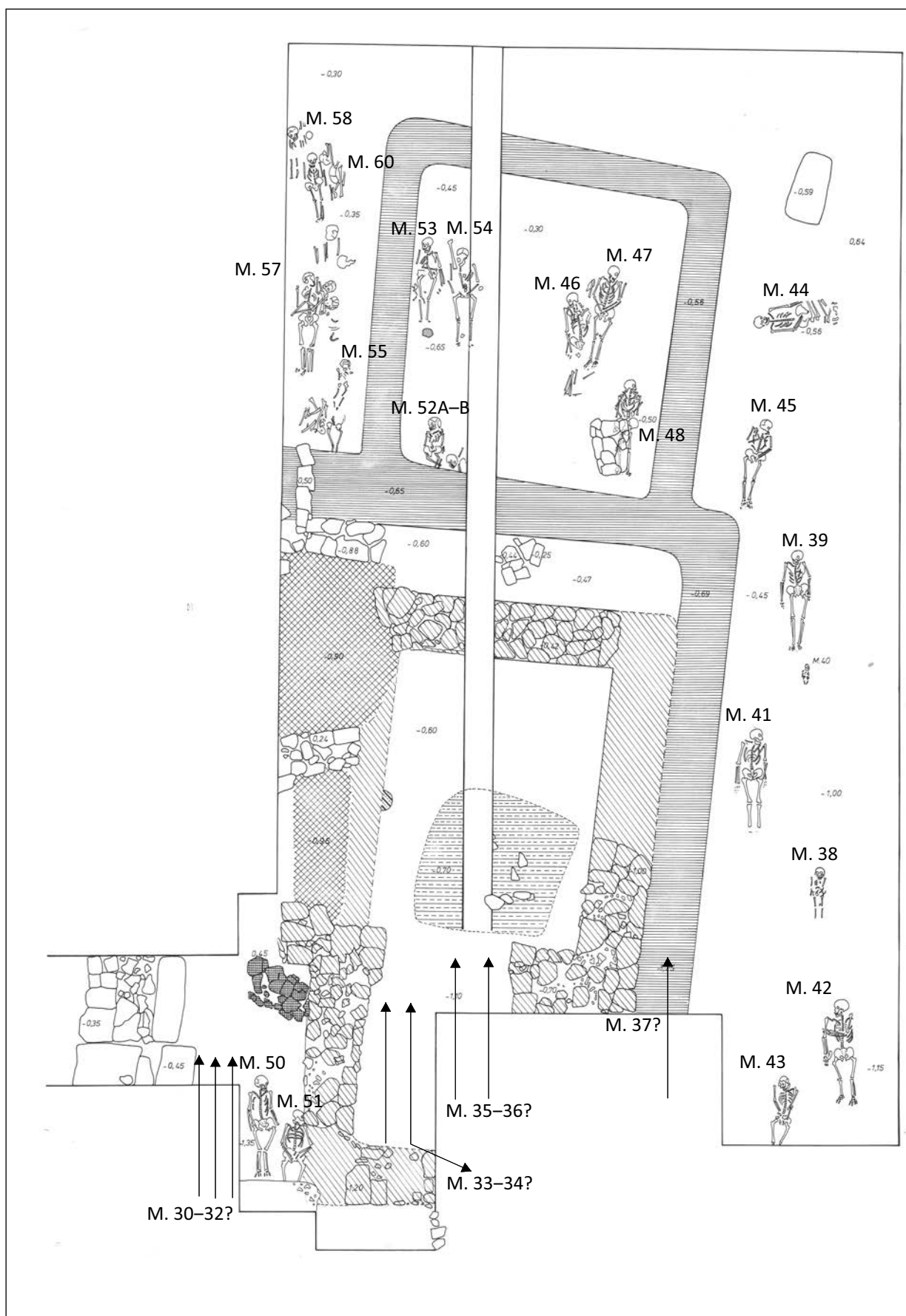
Pl. 3. Săpăturile de la Dăbâca și situl din Grădina lui Tâmaș. / Excavations from Dăbâca and the site of Tâmaș's garden.

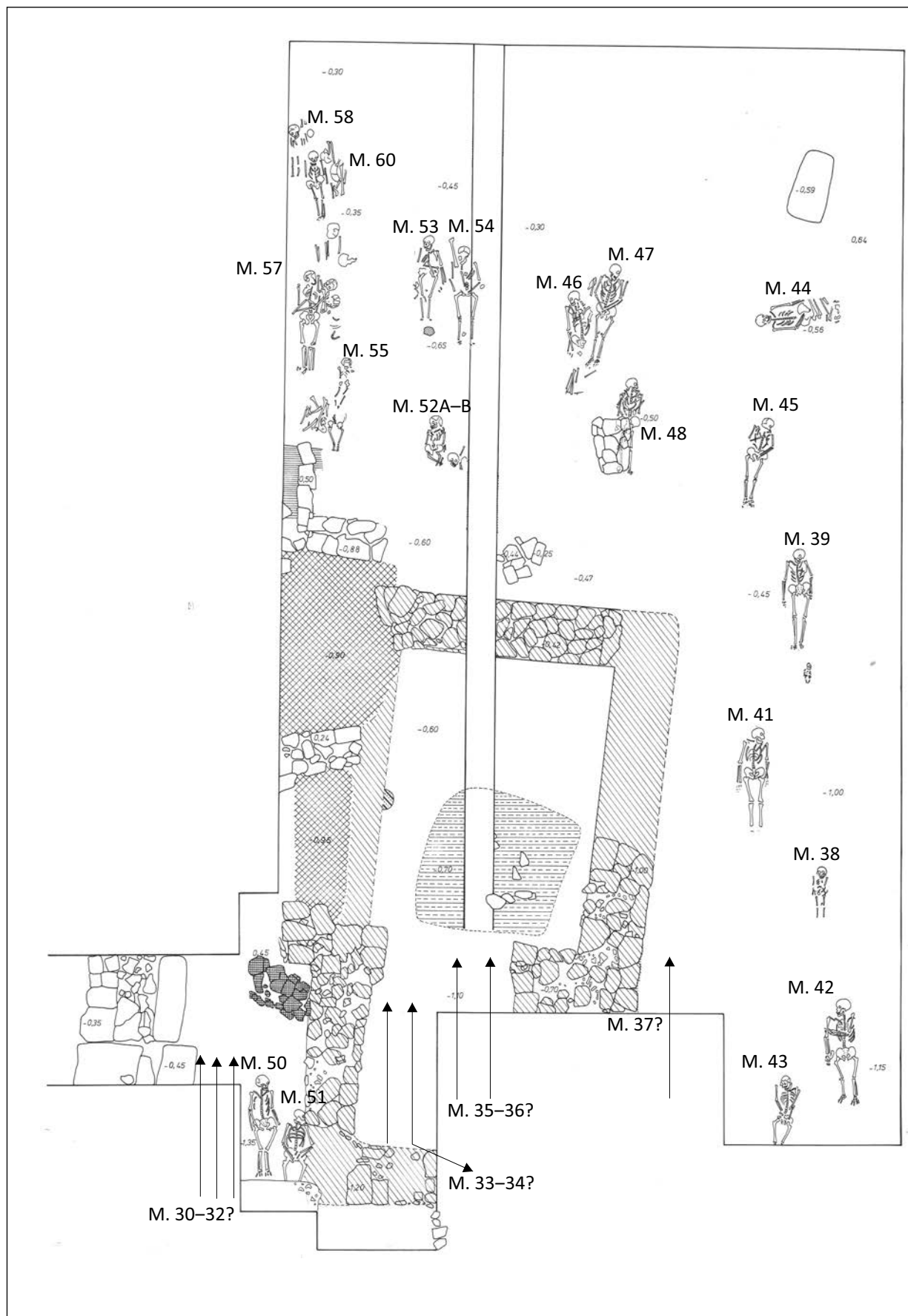
Pl. 4. Planul secțiunii cercetată în 1966–1967 (documentația originală) / The plane of trenches excavated in 1966–67 (original documents)

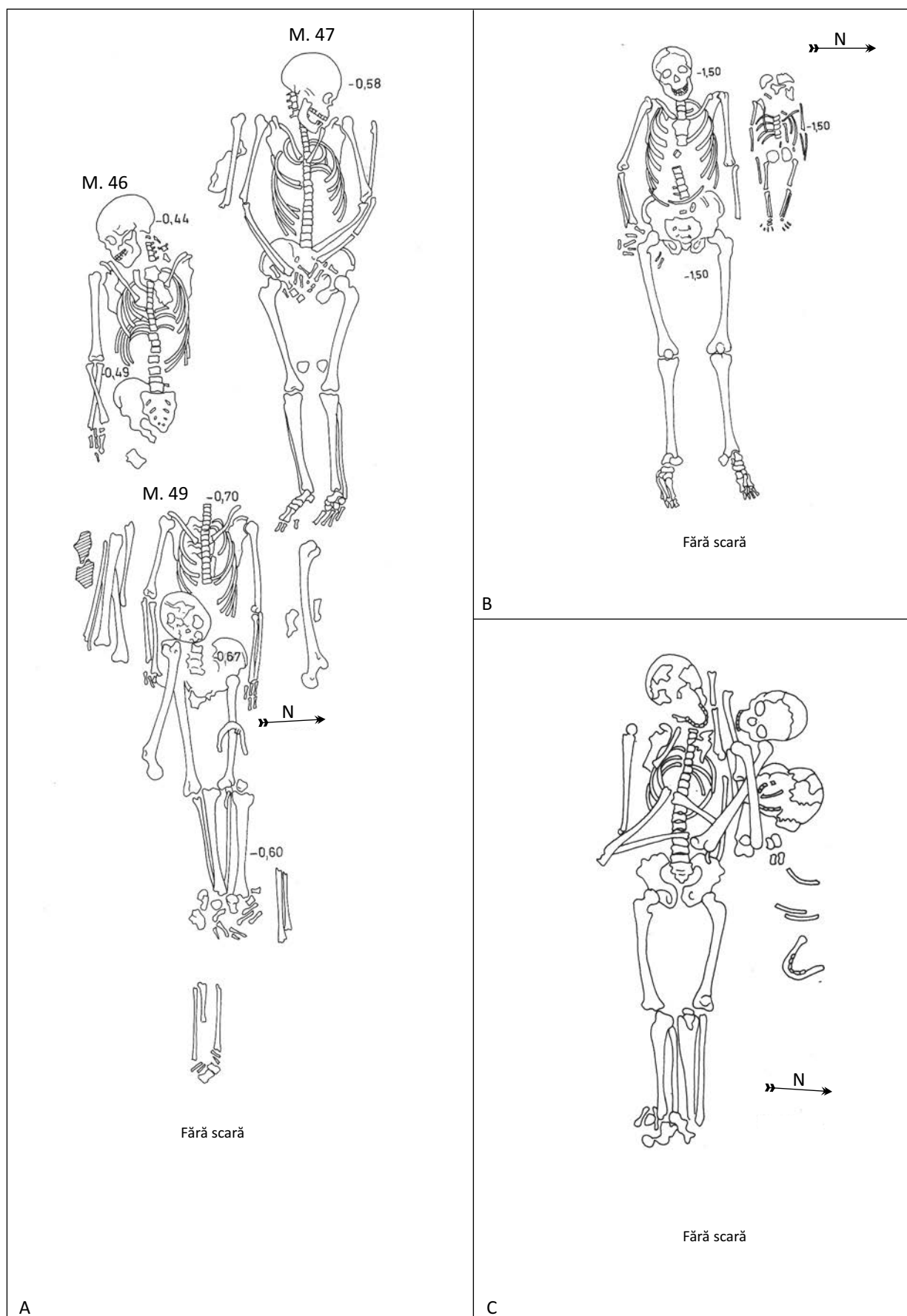
Pl. 5. Planul secțiunii cercetată în 1966–1967 (redesenat) / The plane of trenches excavated in 1966–67 (re-drawn)

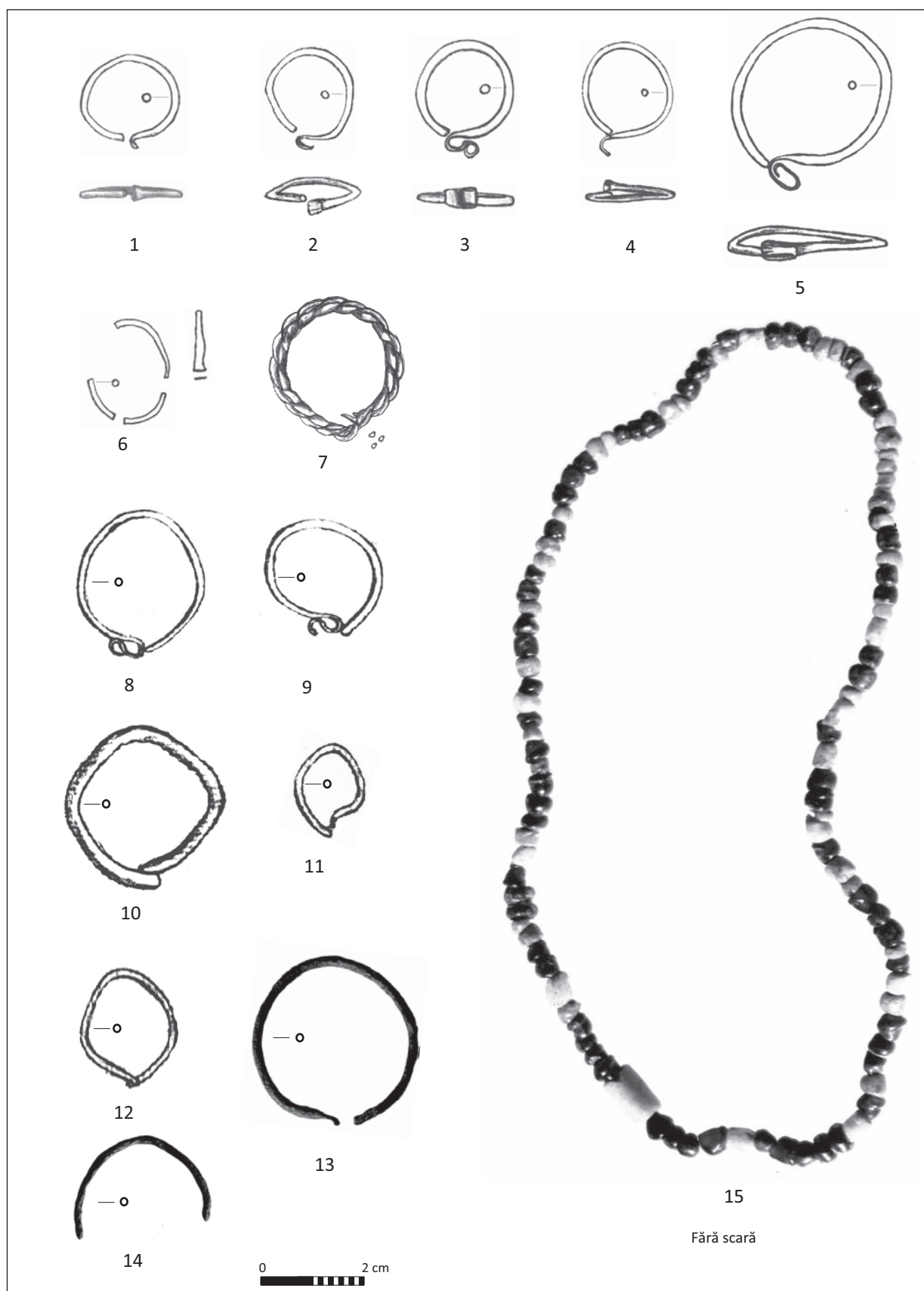
Pl. 6. Dăbâca-Grădina lui Tamaș: biserica (documentația din MNIT). / Dăbâca-Tămaș's garden: the church (documents from MNIT).

Pl. 7. Dăbâca-Grădina lui Tamaș: reconstituirea propusă pe baza datelor din documentația existentă. / *Dăbâca-Tămaș's garden: a reconstruction of the church proposed on the base of dates on original documents from MNIT.*

Pl. 8. Dăbâca-Grădina lui Tamaș: A. mormintele 46–47, 49; B. Mormântul 35A–B; C. Mormântul 57A–B. / Dăbâca-Tămaș garden: A. Graves 46–47, 49; B. Grave 35A–B; C. Grave 57A–B.

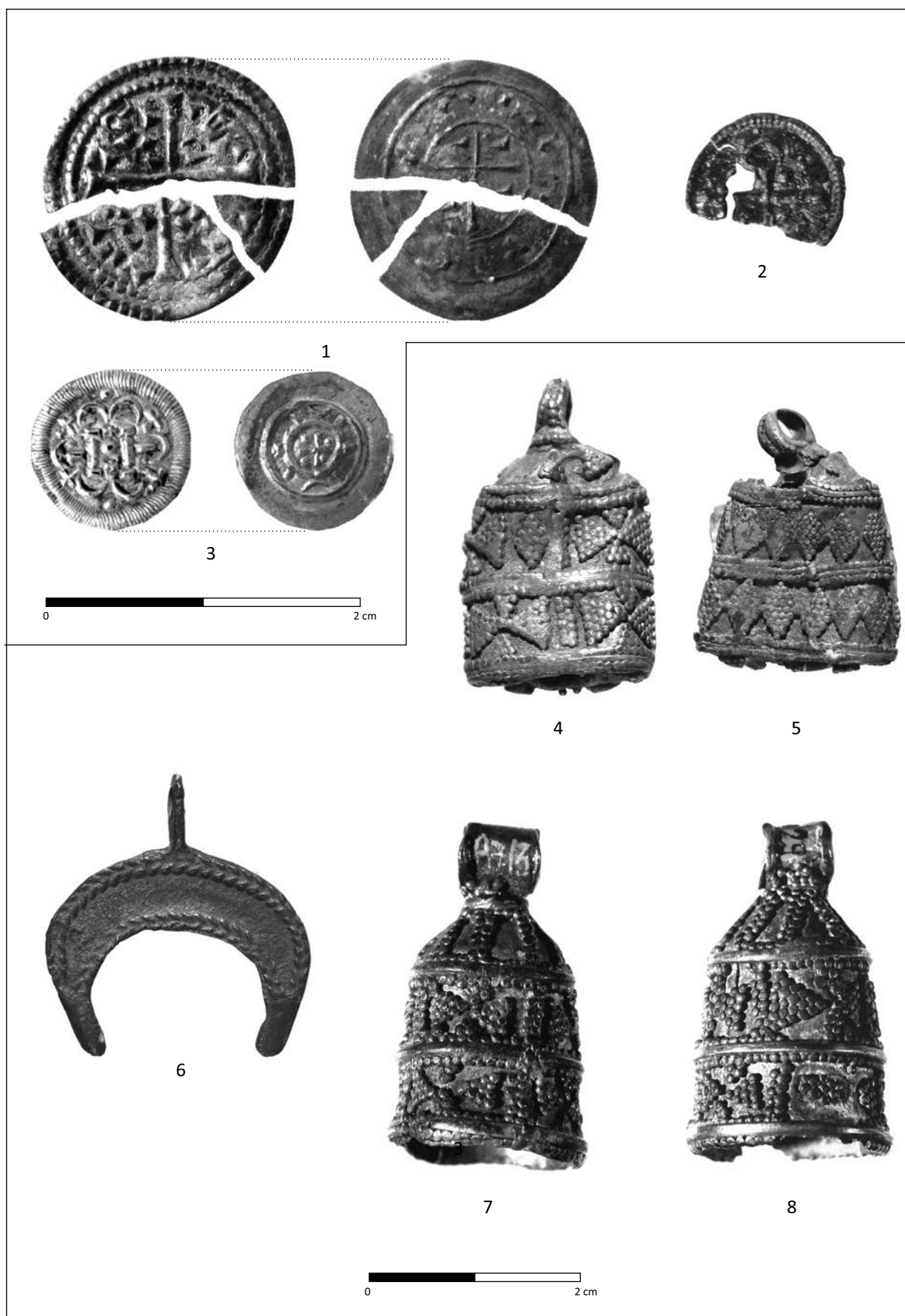
Pl. 9. Dăbâca-Grădina lui Tamaș, mormântul 3: 1-2, mormântul 34: 3, descoperiri provenite din cimitir, neputând fi legate de un mormânt: 4-7, mormântul 7: 8-9, mormântul 15: 10-11, mormântul 16: 12, Dăbâca-Boldăgă: 13-14; Dăbâca-Grădina lui Tamaș, probabil mormântul 37: 15. / *Dăbâca-Tămaș's garden, Grave 3: 1-2, Grave 34: 3, various finds which are not to be connected to graves: 4-7, Grave 7: 8-9, Grave 15: 10-11, Grave 16: 12, Dăbâca-Boldăgă: 13-14; Dăbâca-Tămaș's garden: maybe the Grave 37: 15.*

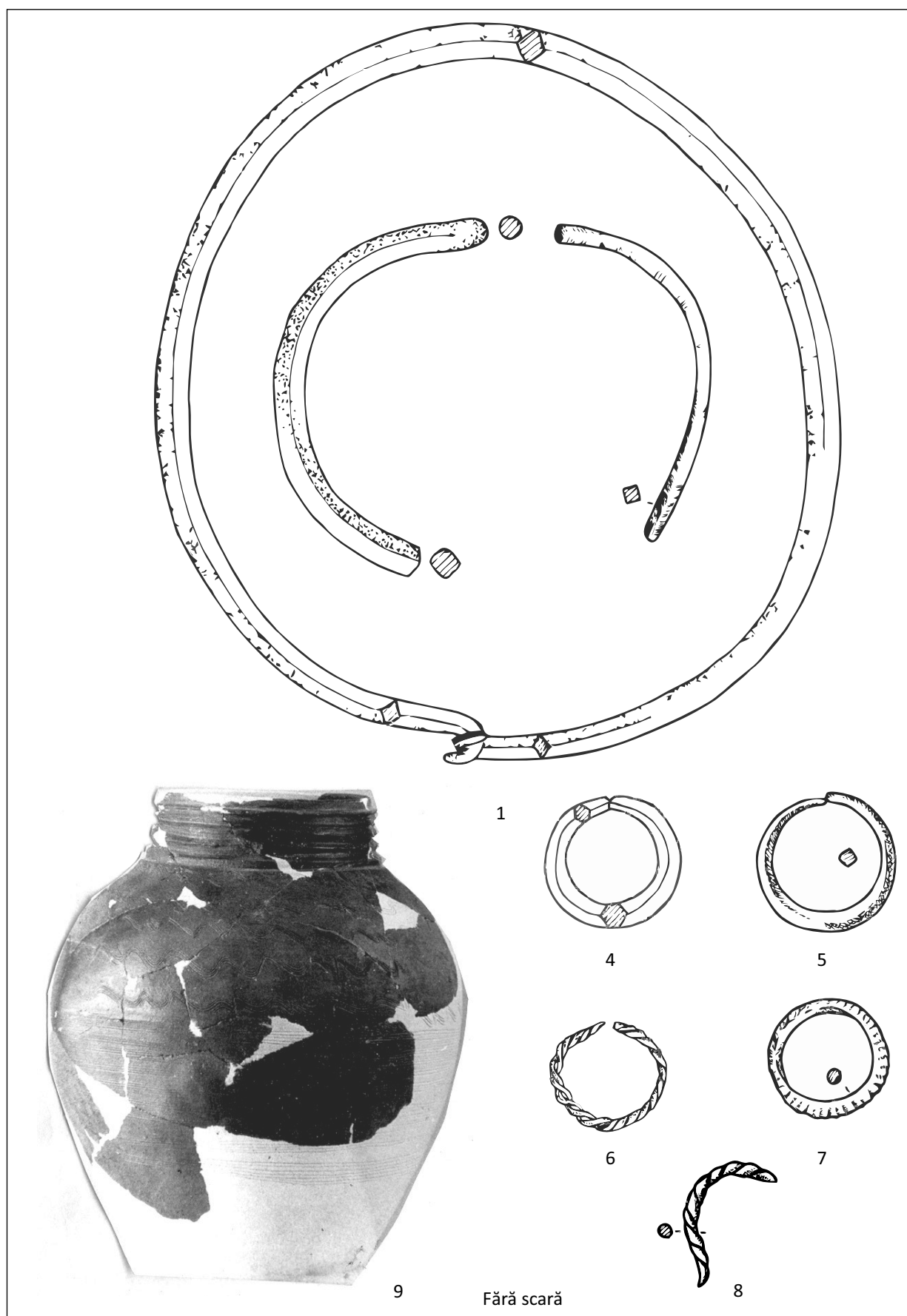
Pl. 10. Dăbâca-Grădina lui Tamaș, M. 2: 1, M.12: 2, M. 15: 3, M. 26: 4, Secțiunea II, 9,20 metri: 5, pe lângă mormântul 38: 6; „tezaurul” din caseta A/1967: 7–8. / *Dăbâca-Tămaș's garden, Grave 2: 1, Grave 12: 2, Grave 15: 3, Grave 26: 4, Section II, –9,20 meters: 5, next to the grave 38: 6; the “treasure” from the “A” section: 7–8.*

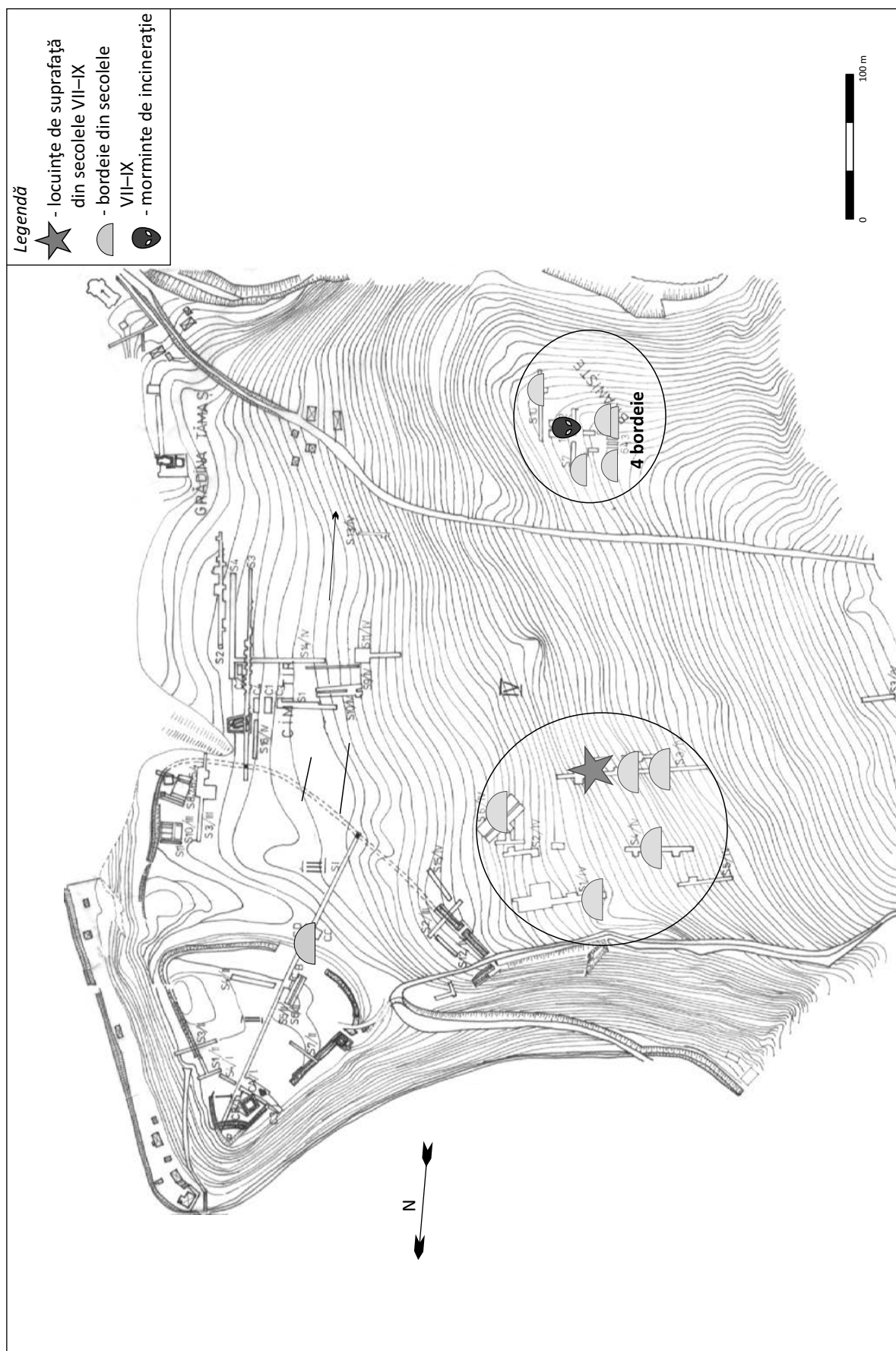
Pl. 11. Dăbâca-Grădina lui Tamaș, „tezaurul” din caseta A/1967: 1–4. / *Dăbâca-Tămaș's garden, the “treasure” from the “A” section: 1–4.*

Pl. 12. Dăbâca-Grădina lui Tamaș, „tezaurul” din caseta A/1967: 1–2, podeaua bordeiului (1980): 3; Dăbâca – incinta I: 4–8. / *Dăbâca-Tămaș’s garden, the “treasure” from the “A” section: 1–2, on the floor of pit house (1980): 3; Dăbâca – fortress, Area I.*

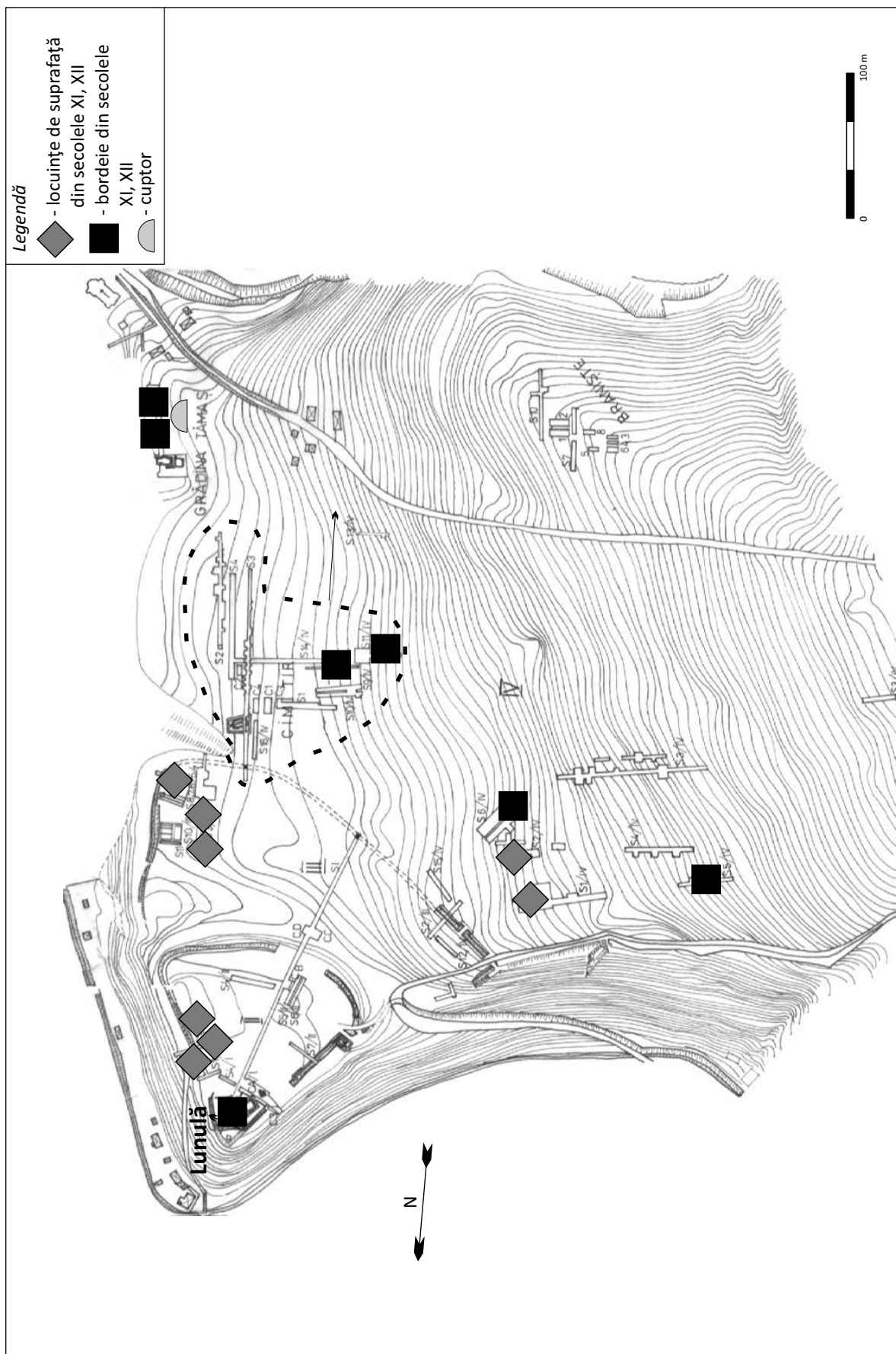
Pl. 13. Dăbâca – incinta I-II. / *Dăbâca – fortress, Area I-II.*

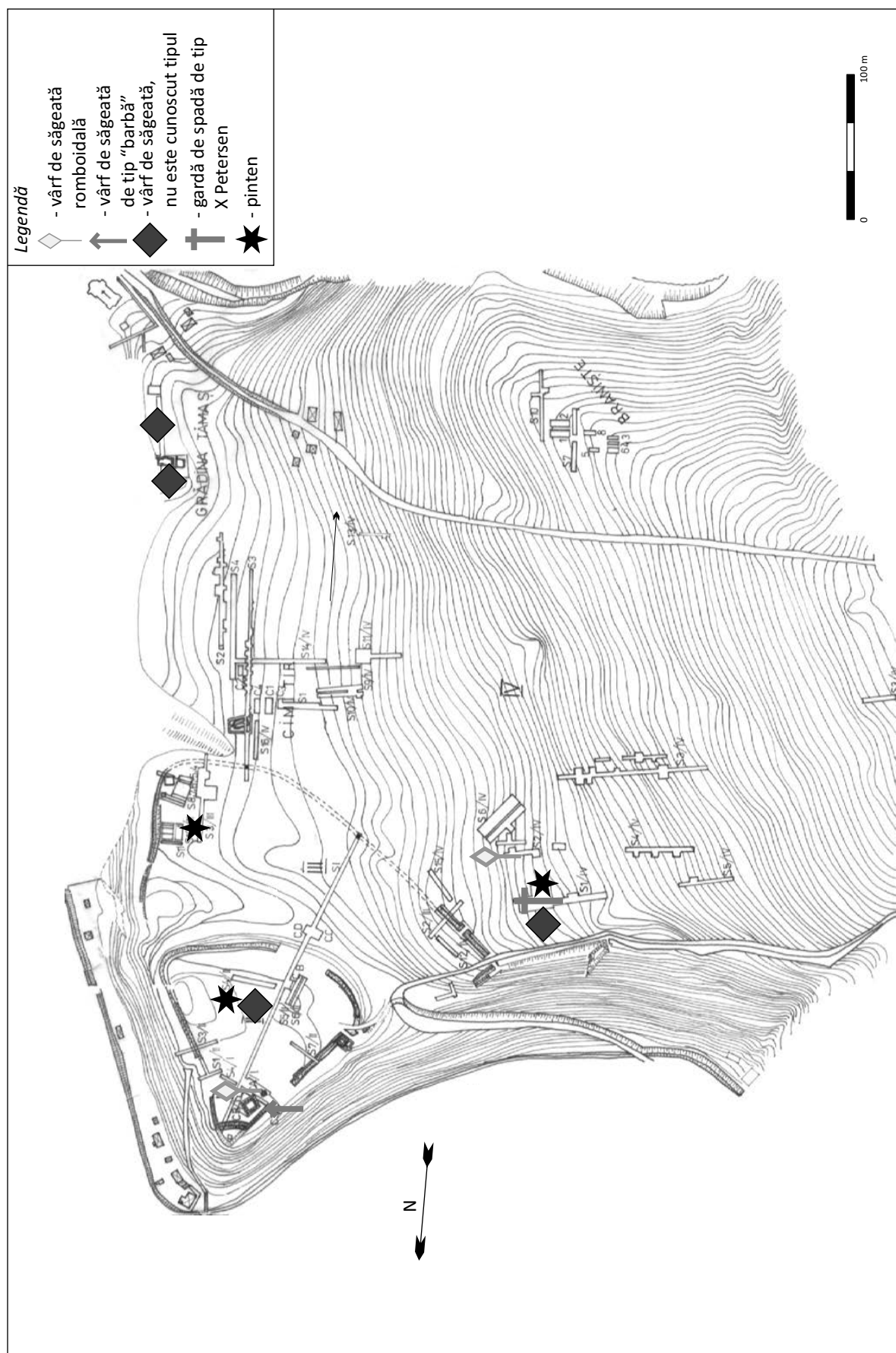
Pl. 14. Dăbâca – descoperirile din secolele VII–IX. / Dăbâca – the discoveries from the 7–9th centuries.

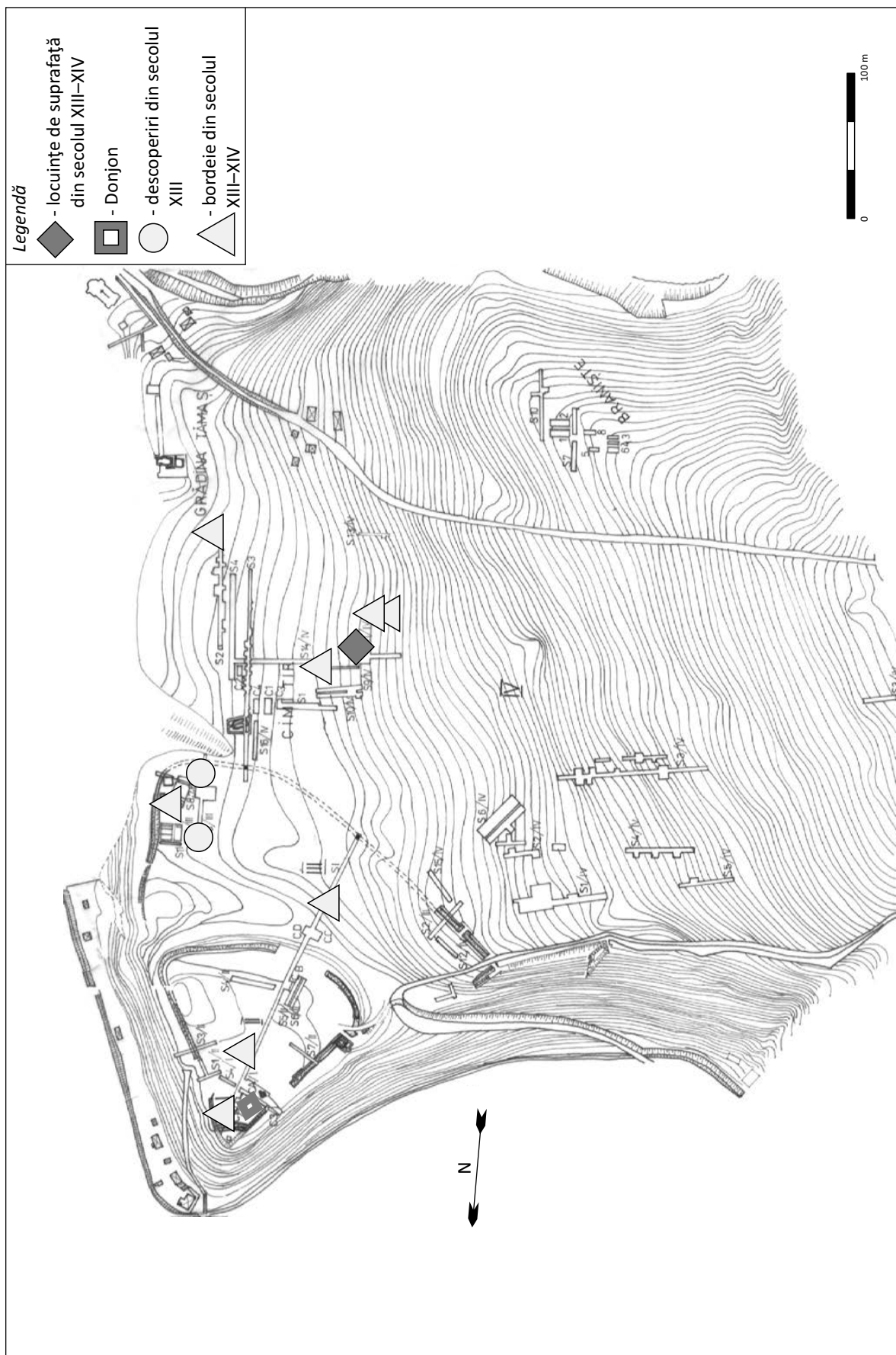
Pl. 15. Elementele de datare a primei două faze de folosire a cetății (secolul XI). / Elements of the material culture from the fortress, Area I–III (11th century).

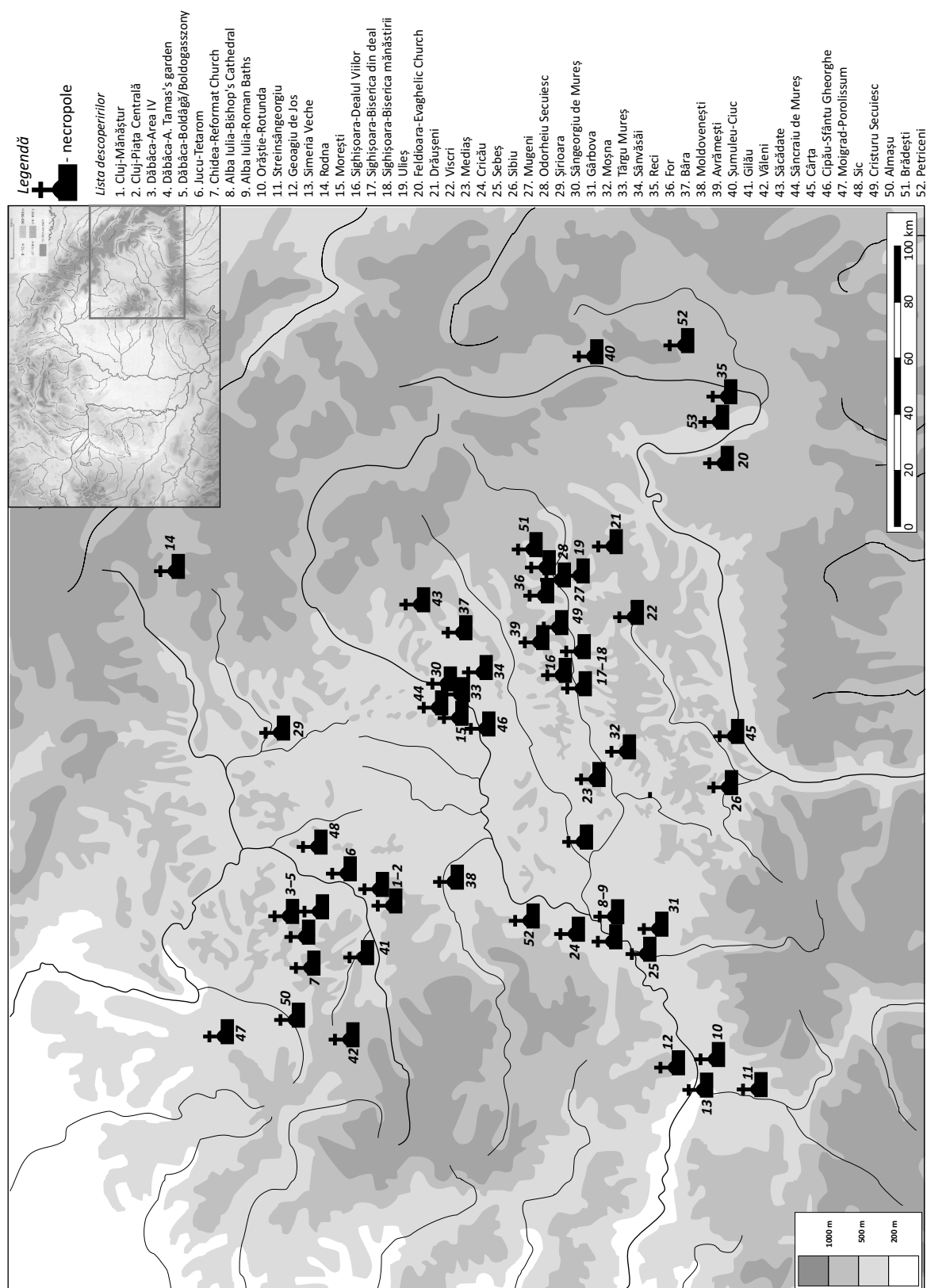
Pl. 16. Elementele de habitat de la Dăbâca din secolele XI–XII. / Elements of the settlement structure of the 11th–12th century Dăbâca.

Pl. 17. Distribuția topografică a armamentului și a pieselor de harnașament din secolele XI-XII. / The topographical distributions of the weapons and the caparison from the 11-12th centuries.

Pl. 18. Elementele de habitat de la Dăbâca din secolele XIII–XIV. / The elements of the settlement structure of the 13th–14th century Dăbâca.

Pl. 19. Răspândirea cimitirelor timpurii din jurul bisericii în Bazinul Transilvaniei (secolele XI–XIII) (Gáll 2013b). / The spread of the early Churchyards in Transylvanian Basin (11th–13th centuries) (Gáll 2013b).

REȘEDINȚA REGALĂ MEDIEVALĂ DE LA TIMIȘOARA

Kopeczny Zsuzsanna*

Cuvinte cheie: *reședință regală, Evul Mediu, Angevini, Timișoara, cercetare arheologică.*
Keywords: *royal residence, Middle Ages, Angevins, Timișoara, archaeological research.*

The Medieval Royal Residence from Timișoara (Abstract)

The subject of our present paper fits in the topic of medieval royal seats, which have always been considered a priority of historical and archaeological research. Our purpose was to synthesise all documentary data about the royal residence of the Anjou period from Timișoara, corroborating them with the results of older and the newest archaeological investigations. The latter ones, carried out during the last six years, have a great importance, for many of the so far formulated ideas and theories proved to be wrong. One of the first historical corrections to be made is related to the date of the first visit in Timișoara of King Charles I of Anjou. According to the latest research, the charter which stood at the base of this affirmation, initially dated to 1307, was in fact issued a decade later. In consequence we do not have any proof of the royal presence in the region prior to 1315, when the first charters are issued by the same king from Timișoara.

Despite all documentary evidence related to the presence and functioning of the royal court here, information is extremely scarce regarding the residence itself: construction, architectural aspect etc. Following older monographs, the idea took hold that the king disposed the construction of an elaborate stone castle, mainly carried out by Italian masons who followed the king to the Realm of Hungary. Archaeological excavations revealed that this theory couldn't be further from truth. All constructions dated to this first functional period of the castle, known today as Huniade Castle, were erected exclusively of brick and wood. Stone is comparatively rare and is limited to the foundations of some of the buildings. Even decorative elements, such as door frames, were carried out of profiled bricks. The core of the residence is represented by a quadrangle shaped tower. Initially it was surrounded by a wooden palisade doubled with a ditch, enclosing a much smaller area compared to the later periods. It is highly possible, though not proven yet, that the brick tower was preceded by a wooden stronghold constructed prior to the 14th century. Later on a defence wall made of brick was constructed around the keep and the residence has been extended also with a palace.

Archaeological evidence shows that, contrary to all expectations, the royal residence from Timișoara had rather modest and practical architectural features. This can be partly explained with the geomorphologic configuration of the terrain, consisting of smaller and larger dry lands surrounded by watercourses and swamp. The lack of stone quarries in the proximity is another aspect to be taken into consideration, which along with the temporary character of the seat would have made greater construction and financial efforts rather worthless. If we compare the residence from Timișoara with the one from Visegrád, constructed by King Charles I after 1323, we can easily observe the similarities and the same modesty of the architecture.

Cercetarea reședințelor regale și nobiliare din Ungaria medievală a reprezentat mereu o prioritate a cercetării istorice și arheologice a acestei perioade, rezultatul investigațiilor materializându-se în numeroase studii care abordează diverse aspecte ale acestor obiective¹. Cercetările începute încă pe parcursul secolului al XIX-lea

sunt, de cele mai multe ori, departe de a fi finalizate, iar monografiile reședințelor se lasă în continuare așteptate. Timișoara a fost și ea mai mult sau mai puțin prezentă în discuțiile privind reședințele regale și nobiliare, lipsa informațiilor documentare și arheologice a împiedicat însă aprofundarea subiectului, ba mai mult a avut drept consecință perpetuarea unor ipoteze învechite în ceea ce privește planimetria și arhitectura castelului regal².

* Muzeul Banatului Timișoara, Piața Huniade, nr. 1, 300002, e-mail: zsuzsakopieczny@gmail.com.

¹ O ultimă sinteză a stadiului cercetărilor reședințelor la Feld 2010.

² Rusu 2000, 579–581, Feld 2004, 153–154.

Studiul nostru se dorește a fi o sinteză a datelor adunate până acum despre prima perioadă de funcționare a castelului de la Timișoara, cunoscută sub denumirea de Castelul Huniade, coroborând informațiile documentare extrem de lacunare, aproape inexistente, cu cele arheologice. Cele din urmă, obținute după o perioadă de cercetare de șase ani³, dobândesc astfel o valoare deosebită, schimbând percepția avută până acum și aducând rectificări importante în ceea ce privește istoria acestui obiectiv medieval care ar trebui să fie socotit printre cele mai importante din țară și nu doar pentru județul Timiș.

Date istorice privind reședința regală de la Timișoara

A devenit deja un clișeu a se vorbi despre lacuna documentară medievală în ceea ce privește regiunea Banatului și despre efectele negative ale acesteia asupra cercetării istorice. Nu putem însă să nu facem referire la acest impediment, cu atât mai mult în cazul de față. Ne-am putea gândi că fiind vorba despre un stabiliment regal, construcția acestuia și prezența regelui și a curții sale ar fi trebuit să lase în urmă o sumedenie de documente de arhivă. Din cauza distrugerii documentelor medievale nu știm dacă acesta a fost cazul în realitate, cert este că în prezent, din perioada 1315–1323 cât a funcționat la Timișoara curtea regală, avem informații extrem de rare și puțin edificatoare despre reședința regelui și a suitei care l-a urmat aici. Considerăm totuși utilă o trecere în revistă a datelor istorice și discutarea lor, cu scopul de a înțelege mai bine situația din teren.

Pe baza istoriografiei mai vechi privind istoria Timișoarei s-a încetățenit ideea potrivit căreia Carol Robert de Anjou a efectuat prima vizită la Timișoara în 1307, ocazie cu care a dispus începerea construcțiilor castelului în care urma să se instaleze⁴. În lumina cercetărilor ulterioare această afirmație nu mai poate fi susținută. Conform datelor

documentare care au stat la baza elaborării itinerarului regelui angevin, acesta apare în regiune abia în primăvara/vara anului 1315⁵, datarea corectă a documentului la care au făcut apel istoricii până acum referitor la vizita mai timpurie a regelui la Timișoara fiind de fapt 1317⁶.

Când vorbim despre stabilirea reședinței regale de către primul rege angevin pe tronul Ungariei la Timișoara nu putem să facem abstracție de contextul istoric în care această decizie a fost luată. Începând cu anul 1310, anul celei de-a treia și ultime încoronări a lui Carol Robert, acesta a început un război în adevăratul sens al cuvântului pentru păstrarea tronului, care a durat 13 ani. În perioada premergătoare anului 1315, suveranul își avea reședința la Buda, însă din cauza amenințării reprezentate de Máté Csák, Carol Robert s-a văzut nevoit să se „adăpostească” într-o zonă unde ar fi fost înconjurat de aliați, și anume în sud-estul regatului⁷. Conform opiniei lui Gyula Kristó, datorită atacurilor magnaților asupra capitalei, pornite încă de la începutul anului 1314, această idee este posibil să se fi născut încă în ultima parte a anului 1314, fără ca regele să fi avut încă o opțiune clară⁸. Nu trebuie să uităm nici faptul că schimbarea politicii voievodului Ladislau Kán față de rege a survenit cândva în cursul aceluiași an. Ca urmare, în primăvara lui 1315, regele a pornit o acțiune militară împotriva acestuia cu scopul de a supune partea estică, transilvană, a regatului⁹. Abia după această reușită credem că regele ar fi luat hotărârea să se stabilească, temporar doar, să nu uităm acest lucru, la Timișoara¹⁰.

Pe baza documentelor păstrate, prezența repetată a lui Carol Robert în Timișoara poate fi

⁵ Kristó 2003, 320.

⁶ Corectura a fost realizată de Gy. Kristó cu ocazia publicării noii serii de documente angevine, v. Aoklt, II, 66 (fără nr. registă), asupra căreia a atras atenția și I. Petrovics, corectându-și totodată propria afirmație anterioară, v. Petrovics 1999, 530, vezi și nota 18. Din nefericire aceste semnalări au rămas până acum prea puțin receptate, anul 1307 continuând să fie desemnat drept momentul construcției reședinței medievale, v. nota 4.

⁷ Printre aliații săi se număra și Benedict, episcopul de Cenad, Ugrin Csák, apoi cumanii din zonă și în anumite perioade și voievodul Transilvaniei, Ladislau Kán.

⁸ Kristó 2003, 320. Ultimul document cunoscut emis de către rege încă la Buda provine din 17 aprilie. Kristó 2003, 313.

⁹ Kristó 2003, 322. Nu trebuie să uităm nici faptul că autoritatea lui Ladislau Kán se întindea până în comitatul vecin Csongrád, având în stăpânire mai multe cetăți și domenii în regiunea Banatului.

¹⁰ Engel 1988, 111. De altfel Timișoara se pare că nu a fost singura opțiune a regelui. În această perioadă, dar și mai târziu, printre locurile preferate și des frecventate din zonă se numărau Szeged și Lipova, urmat fiind în drumurile sale și de unii membri ai curții. V. și Kristó 2003, 320.

³ Studiul reprezintă un stadiu al cercetării, ceea ce ne determină la prudență, mai ales în ceea ce privește datările absolute. De-a lungul cercetărilor am adunat constant probe pentru analize dendrocronologice, pentru această perioadă timpurie (sec. XIV–XV) de funcționare a castelului rezultatele au fost însă până acum neconcludente. Sperăm totuși că în viitorul nu foarte îndepărtat, realizarea unei baze de date cu secvențele cronologice bazate pe analiza lemnului va face posibilă eliminarea acestor lacune. Doresc să mulțumesc și pe această cale colegilor Tóth Boglárka și Botár István de la Muzeul Secuiesc al Ciucului pentru colaborare.

⁴ Această teorie a lui Szentkláray, v. Szentkláray f. a., 5–6, bazată pe un document datat în 1307 publicat de către G. Fejér în *CD VIII/1*, 227–228, a fost preluată ulterior de mai mulți istorici: Maggiorotti – Banfi 1933, 8, Opriș 1987, 12, Hațegan 1992, 268, Petrovics 1997, 49, Opriș 2007, 26, Hațegan *et alii* 2006, 55–56, Hațegan 2008, 42.

dovedită abia din vara anului 1315, petrecând din ce în ce mai mult timp aici¹¹. Această informație ne este furnizată de menționarea locului emiterii documentului, spre nefericire însă fără a se face vreodată referire la reședința regelui, fie aceasta o cetate (*castrum*) sau un castel (*castellum*)¹². În primii ani, itinerarul regelui este foarte dinamic, neputând să stabilem cu exactitate dacă își avea sediul la Lipova sau Timișoara. Caracterul permanent al reședinței de la Timișoara devine evident abia începând cu anul 1317, an după care regele nu își mai face simțită prezența atât de des în așezarea de pe malul Mureșului¹³. La 1317, în documentul emis de însuși Carol Robert, în care face referire la tentativa de omor asupra propriei vieți ordonată de către Petru, fiul lui Petenyé cândva în jurul anului 1316, textul latin reflectă prezența curții regale la Timișoara prin formularea „... *quod Regem in Temesvár commorantem per conductum assasionem interfici curare intenderit...*”¹⁴. Singura menționare mai clară a reședinței regale de la Timișoara ne-a parvenit de la o dată ulterioară, și anume din 1355, când se vorbește din nou despre un atentat asupra regelui: „... *dum in Themeswar residenciam faciebat...*”¹⁵. Despre cetatea regală de la Timișoara din perioada angevină aflăm abia în anul mutării curții la Visegrád, în 1323, din răspunsul vicecastelanului de Timișoara la scrisoarea regelui semnată încă la Timișoara în 26 februarie¹⁶. Cetatea este mai târziu amintită și în Cronica de la Buda, o variantă a cronicii scrisă în sec. al XIV-lea, în care, în dreptul istorisirii expediției împotriva lui Basarab, oastea regală s-a adunat în cetatea de la Timișoara, pe care însuși regele a construit-o¹⁷.

¹¹ Engel 1988, 137–139. Regele ajunge în regiunea dintre Tisa și Mureș urmărit fiind de Máté Csák.

¹² În iulie 1315 locul de emiterie al documentului regal este *villa Temeswar*, v. AOKt, IV, 52–53 (nr. 122).

¹³ Kristó 2003, 329, 334. Începând din primăvara anului 1317 și trupele regale își au locul de adunare în apropierea Timișoarei de unde pornesc în expedițiile din zonă.

¹⁴ Documentul original nu s-a păstrat, există doar o regestă în limba latină în Arhiva de Stat din Slovacia, redată incomplet de V. Sedlák în. Reg Slov., II, 137 (nr. 276), mai nou republicată integral de Petrovics 2000, 431. Regesta în limba maghiară după varianta lui Sedlák de Gy. Kristó v. AOKt, IV, 257 (nr. 676).

¹⁵ Fraknói 1899, 136–138. Conform ipotezei lui I. Petrovics ar fi vorba despre același atentat pus la cale de mai sus amintitul Petru. Petrovics 2008, 138–139.

¹⁶ Ortway 1896, 37–38 (nr. 28).

¹⁷ *Chronicon Budense*, 249: „...in Castro Themes-Var, quod idem Rex fundasse...”. Acest fragment nu apare însă în Cronica Pictată de exemplu, astfel că, fiind vorba despre o copie din timpul regelui Matia, probabil a fost introdusă datorită faptului că Timișoara a găzduit și familia acestuia, păstrându-se tradiția construirii cetății de către Carol Robert.

Se pune aici întrebarea dacă este vorba despre reședința regală sau despre o a doua cetate. Existența unei cetăți duble s-a susținut și până acum, cea de-a doua fiind ipotetic și ea reconstruită de regele angevin pe ruinele castrului comitatens¹⁸.

Teoria lui Szentkláray, conform căreia noul rege din dinastia Angevină, urmat fiind de o suită numeroasă, și-a construit la Timișoara cu meșteri aduși din Italia un castel de piatră după modelul arhitecturii țării de origine, demn pentru a găzdui fastuoasa curte regală, apare în continuare frecvent în discursurile istorice¹⁹. Suntem nevoiți a contesta din nou această afirmație a monografului Timișoarei. În primul rând dorim să facem câteva precizări referitoare la contextul apariției pretendentului angevin la tronul Ungariei. Cercetarea recentă a adus multe noutăți în acest sens, fiindu-ne de mare ajutor în a ne forma o imagine și despre reședința regală de la Timișoara. Carol Robert avea doar 12 ani în februarie 1300, când a fost trimis în Ungaria de către bunicul său, Carol II, regele Siciliei, cu sprijinul câtorva nobili maghiari și croați, cu scopul de a-și manifesta dreptul de moștenire asupra tronului. Conform aprecierilor istoricilor, apariția pretendentului a fost una modestă, el călătorind cu două galere și un galion, în care au transportat și 150 de cai pentru suita care l-a urmat²⁰. Alături de nobilii din Ungaria și Croația, tânărul Carol Robert a fost urmat probabil și de câțiva nobili italieni și francezi, însă, contrar așteptărilor și celor scrise până acum, cu câteva excepții, aceștia niciodată n-au ajuns în funcții importante în timpul domniei noului rege²¹. El a creat în schimb în jurul său, după stabilizarea situației politice interne, un entourage fidel format din membri nobilimii mijlocii autohtone pe care i-a recompensat cu numeroase donații²². Prin moartea bunicului său, Carol I a rămas oarecum izolat în noua sa țară, regele sicilian nelăsându-i ca moștenire, cu excepția a 2000 de uncii de aur, nici un titlu nepotului său²³. În ciuda faptului că în urma celei de-a treia încoronări din 1310 Carol Robert a fost, într-un final, recunoscut de majoritatea nobili-

¹⁸ Szentkláray f.a., 5. Nu dorim să intrăm în detalii privind această problemă, vom mai reveni însă scurt asupra ei. Subiectul ar merita poate discutat într-un cadru mai larg cu o altă ocazie.

¹⁹ Szentkláray f.a., 5–6.

²⁰ Csukovits 2012, 59. Istoricul prezintă ca termen de comparație faptul că legatul papal Gentilis a venit în Ungaria în 1308 tot cu două nave. Csukovits 2012, 60, nota 196.

²¹ Singura familie care a urmat o carieră de vârf de-a lungul a mai multor generații este cea a Drugeth-ilor, de origine franceză. KMTL, 174.

²² Despre subiect pe larg v. Engel 2003.

²³ Csukovits 2012, AOKt, II, 145 (nr. 323).

mii ca rege legitim, puterea efectivă, reprezentată de stăpânirea cetăților, domeniilor și veniturilor regale, era de fapt în continuare în mâinile magnaților. Astfel, în războiul pentru consolidarea puterii sale, regele nu s-a putut baza decât pe propria avere și pe sprijinul militar al aliaților săi. În condițiile astfel create, credem că este puțin probabil ca regele să-și fi permis luxul de a aduce meșteri constructori tocmai din Italia pentru ca într-o perioadă de totală instabilitate și de război, de-a lungul căreia tânărul Carol Robert a participat personal în expedițiile militare și a efectuat numeroase deplasări cu scop diplomatic în tot regatul, el sau vreun slujbaş al său să se fi îngrijit de construirea unei reședințe pompoase care ar fi găzduit curtea regală pentru o scurtă perioadă de timp²⁴.

Cercetarea arheologică

Identificarea locului reședinței regale angevine de la Timișoara și a castelului medieval cu actualul Castel Huniade s-a realizat încă la mijlocul secolului al XIX-lea (Pl. I.1)²⁵. Primele descoperiri arheologice care să susțină această afirmație nu au întârziat foarte mult să apară. La 1902, cu ocazia lucrărilor de consolidare a fundațiilor cazarmei militare din centrul istoric al orașului, pe latura estică a acesteia, au fost dezvelite ziduri cu fundație de piatră ecarisată și elevație de cărămidă, alături de artefacte arheologice datate în perioada medievală și otomană. Este prima semnalare a ruinelor castelului medieval, ocazie cu care s-au formulat și primele interpretări referitoare la datarea acestora²⁶. Nu avem informa-

ții referitoare la realizarea unei cercetări arheologice mai amănunțite cu ocazia acestor lucrări, delegația prezentă la fața locului formulându-și opinia doar pe baza aspectului constructiv al structurilor descoperite²⁷. Conform consemnărilor, de-a lungul lucrărilor de consolidare care au durat aproximativ un an, deși s-a recurs la dezvelirea fundațiilor cazarmei pe toate laturile, ziduri medievale au fost descoperite doar spre finalul lucrărilor și doar pe latura estică. Ceea ce a atras atenția în primul rând a fost orientarea diferită a acestora față de fundațiile „fostului castel al Huniazilor și ale cazarmei (...), vechimea zidului și tehnica de construcție”²⁸ (trad. Zs. K.). Aceste lucruri l-au determinat pe Szentkláray să atribuie zidurile descoperite palatului regal construit de Carol Robert de Anjou. Din descrierea clericului-monograf reiese că el era de părerea că actuala clădire a fost construită exact peste traseul zidurilor castelului refăcut de Ioan de Hunedoara, înglobând chiar unele elemente ale acestuia, cum ar fi turnul-donjon de pe latura estică vizibil și astăzi, astfel că ruinele nou-descoperite nu puteau aparține decât primei faze constructive, și anume reședinței regale. În favoarea acestei teorii a fost invocată și tehnica folosirii piloților de stejar pentru compactarea solului de sub ziduri, metodă întâlnită „în Veneția, Napoli și în alte orașe din Italia”²⁹. Despre structura zidurilor aflăm că peste această substructură de lemn, compactată cu moloz, s-a construit o fundație constând din blocuri paralelipipedice de piatră, prinse între ele cu scoabe de fier³⁰. Elevația zidului a fost realizată din cărămidă arsă.

Aceste descoperiri de la începutul secolului al XX-lea au stat la baza tuturor lucrărilor scrise în perioada următoare, fără să fi avut efectul declanșării unui program mai amplu de cercetare³¹.

exagerate trebuiau apreciate cu mai mult simț critic, așa cum am atras atenția și la începutul studiului nostru.

²⁷ Până la ora actuală nu deținem informații cu privire la existența unei documentații grafice sau scrise mai detaliate a descoperirilor făcute. Printre vizitatori se numără și renumitul arhitect secesionist al timpului, Frigyes Schulek.

²⁸ Patzner 1903, 119.

²⁹ Patzner 1903, 120.

³⁰ Câteva astfel de blocuri și scoabe au fost extrase și donate Societății de Istorie și Arheologie din Timișoara (actualul Muzeu al Banatului). Ele apar înregistrate în vechiul registru de inventar, însă până în prezent nu am reușit să le identificăm (există posibilitatea ca acestea să se fi numărat printre piesele dispărute în timpul celor două războaie mondiale, când colecțiile muzeului au fost mutate de repetate ori).

³¹ Lipsa de interes pentru acest sit arheologic și întârzierea cercetărilor extinse a oferit șansa moștenirii acestuia fără să se fi înregistrat distrugerii foarte mari în ceea ce privește stratigrafia originală, cu excepția intervențiilor constructive efectuate de-a lungul secolelor, care fac în prezent parte integrantă a istoriei monumentului.

²⁴ Ideea stabilirii unei reședințe permanente la Timișoara este una total ireală, regii Ungariei păstrând de-a lungul secolelor tradiția menținerii centrelor regale (Esztergom, Székesfehérvár și Buda) în inima regatului (*medium regni*), ceea ce avea și o adâncă valență simbolică. KMTL, 356–357. Probabil tot ca un act simbolic trebuie percepută și construirea noii reședințe de către Carol Robert tocmai la Visegrád (aici exista deja o importantă cetate regală din timpul arpadienilor), aflat în stăpânirea celui mare mare dușman al său, magnatul Máté Csák. Capitala propriu-zisă a regatului a fost considerată în secolul al XIV-lea tot Buda.

²⁵ Preyer 1853, 13. Denumirea de *Castel Huniade* a cazarmei de artilerie austriece care a luat locul vechiului castel a început să fie folosită ceva mai târziu, de la debutul secolului al XX-lea. Conform tradiției istorice cazarma a fost construită după asediul din 1849 pe locul castelului Huniazilor și nu în anii 1720, cum s-a întâmplat de fapt. Vezi Berkeszi 1900, 11, 34.

²⁶ Patzner 1903, 118–121. Aproximativ în aceeași perioadă noile informații au fost incluse și în monografia orașului Timișoara, apărută în seria de monografii editată de S. Borovszky, sub semnătura lui J. Szentkláray, fiind și acesta prezent în teren cu ocazia descoperirilor făcute. Monografia a devenit astfel lucrarea de căpătâi (și) în ceea ce privește istoria medievală a Timișoarei, ea stând la baza cercetărilor istorice până în zilele noastre, cu toate că unele pasaje romanțate și

Următoarea intervenție asupra clădirii a fost efectuată în anii '50, când s-a avut în vedere refuncționalizarea întregii clădiri ca muzeu, recurgându-se cu această ocazie și la consolidarea stâlpilor de susținere a sălilor din colțul de NV al parterului. Cu toate că aceste lucrări care, datorită insistențelor lui Marius Moga, responsabil al lucrărilor de amenajare și șef al secției de istorie și, nu în ultimul rând, în urma intervenției lui C. Daicoviciu, au fost realizate cu avizul și coordonarea Comisiunii Monumentelor Istorice, s-au soldat cu intervenții masive în subteranul zonei amintite. Cercetări arheologice nu au fost inițiate și nu cunoaștem nici consemnări cu privire la eventuale descoperiri cu care în mod sigur trebuie să se fi confruntat pe parcursul lucrărilor de excavare³².

Au mai trebuit să treacă alte trei decenii până la inițierea primelor investigații arheologice, determinate tot de lucrările de restaurare a clădirii, săpături efectuate de Alexandru Rădulescu și Florin Medeț³³. Cu această ocazie s-au trasat două suprafețe de cercetare: S 1, secționând pe direcția N-S a.n. „sala de marmură”, corpul nordic pe aliniamentul primei linii de stâlpi de susținere dinspre vest și S 2, în continuarea spre sud a precedentei secțiuni, de data aceasta amplasată în curtea interioară a clădirii, cu lungimea de 11 m, închisă spre vest în unghi drept în peretele vestic al curții³⁴. Săpăturile arheologice au scos la iveală intervenții mai vechi de consolidare a fundațiilor (probabil tot din 1902–1903), constând din centuri de beton turnate atât în jurul stâlpilor de susținere, cât și la fundațiile sălii de marmură, cauzând astfel distrugerea stratigrafiei originale în zona respectivă. În ciuda acestor distrugerii au putut fi făcute totuși observații prețioase privind vechile etape de funcționare ale castelului, fiind descoperite complexe arheologice datând din secolele XIV-XVII. Astfel, în sala de marmură, în prima travee dinspre sud, a fost dezvelit un zid de cărămidă orientat V-E, precedat spre nord de un șanț de apărare, ambele fiind datate în perioada secolelor XIV-XV, aparținând deci palatului regal³⁵. Zidul prezenta și un prag de acces, în fața

lui, în umplutura șanțului, fiind descoperite mai multe blocuri de piatră, printre care și un fragment de ancadrament gotic cu mură simplă sub forma unor scotii și toruri³⁶. În curtea interioară au fost descoperite alte structuri constructive datând din perioada medievală: la nord un zid de cărămidă orientat aproximativ paralel cu cel din sala de marmură, un al doilea în zona decroșului vestic al secțiunii, aflat în unghi drept față de primul, și pavajele aferente, structurile fiind atribuite unei faze ulterioare zidului din sala de marmură, cel mai probabil secolelor XV-XVI³⁷.

Rezultatele parțiale ale cercetărilor arheologice prezentate mai sus au rămas nevalorificate multă vreme, dar mai grav, nu au atras după ele și o continuare a investigațiilor în vederea clarificării planimetriei castelului medieval și a cronologiei etapelor constructive ale acestuia. Situația nu este unică în țară în ceea ce privește cercetarea arheologică a obiectivelor medievale în perioada comunismului, dar și ulterior, fenomenul fiind însă aparent mult mai accentuat în județul Timiș³⁸.

Cercetările arheologice, din nou cu caracter preventiv, determinate fiind de noul proiect de consolidare-restaurare a clădirii, au fost reluate după o lungă perioadă de timp în 2007, sub conducerea lui A. Rădulescu, cercetări care continuă și în prezent³⁹.

În cele ce urmează, rezultatele acestor ultime cercetări arheologice nu vor fi prezentate în ordinea cronologică a desfășurării lor, ci în lumina descoperirilor ce țin de prima perioadă de funcționare a Castelului Huniade, și anume etapa reședinței regale. Vom încerca totodată, în limita posibilităților, să coroborăm datele noastre cu mai vechile observații trecute în revistă în paginile anterioare.

Investigațiile arheologice desfășurate în ultimii șase ani au constat din cercetarea unor suprafețe mult mai extinse în comparație cu sondajele anterioare, ceea ce a condus la dezvelirea treptată a structurilor semnalate în trecut și la identificarea unor

³² Rădulescu 2006, 30, Fig. 10.

³³ Rădulescu 2006, 15–16. După cum relatează autorul săpăturii, datarea absolută a construcțiilor a fost îngreunată de lipsa descoperirilor monetare pe toată zona cercetată sau a altor elemente de datare mai precise, v. p. 17.

³⁴ Istoricul cercetării arheologice medievale în Banatul de Câmpie vezi la Rădulescu 2003 și Kopeczny 2012a.

³⁵ La acea dată în colectivul de cercetare au făcut parte D. Tănase, D. L. Ciobotaru, C. Timoc, Al. Flutur și semnatara acestor rânduri. Începând cu anul 2011 responsabilul științific al săpăturilor a devenit subsemnata. Mulțumesc și pe această cale domnului Al. Rădulescu pentru generozitatea cu care ne-a cedat dreptul de valorificare științifică a rezultatelor cercetărilor arheologice conduse de domnia sa.

³² Pentru mai multe detalii despre lucrările de consolidare și restaurare din această perioadă vezi Roșiu 1998.

³³ Rădulescu 2006, 11.

³⁴ Rădulescu 2006, 12–13, Fig. 1. Aceste spații de NV aflate la parterul și la etajul clădirii cazarmei au fost considerate de unii părți ale castelului medieval, de unde și vine denumirea celui de la nivelul superior de „sală a cavalerilor”, Hațegan 2008, 211–212, Rusu 2000, 580–581. Acest lucru nu poate fi mai departe de adevăr, ele fiind amenajate, așa cum se văd și astăzi, abia în epoca modernă în stil baroc.

³⁵ Rădulescu 2006, 13–14, Fig. 2.

noi construcții, permițând și o mai bună observare a stratigrafiei din jurul acestora (Pl. I.2)⁴⁰.

a. Donjonul

În cursul anului 2009, în colțul NE al curții interioare, au fost identificate ruinele unui turn cu ziduri masive construit din cărămidă. Cercetat inițial în cadrul unor casete, după înregistrarea datelor stratigrafice, am recurs la dezvelirea integrală a construcției. Turnul cu plan aproximativ pătrat are latura de 11 m lungime, suprafața măsurând deci 121 m² (Pl. II.1)⁴¹. Pe latura nordică turnul dispune de contraforturi (0,90 × 1 m) amplasate în pereche pe colțuri, în unghi drept. Pe latura opusă, sudică, este prezent doar câte un contrafort, orientat spre vest, respectiv spre est. Din punct de vedere planimetric, donjonul de la Timișoara prezintă o similitudine frapant de apropiată cu turnul-locuință de la Ciacova, aflată la doar 33 km distanță, datat în secolul al XIV-lea (Pl. III.1). Materialul de construcție folosit la ridicarea turnului de la Timișoara este cărămida arsă, de dimensiuni mari (28 × 13 × 5/6 cm) și lemnul. Piatra este complet absentă în structura construcției. Lemnul apare în fundația turnului, sub forma unor piloți de lemn, bătuți dens în solul viu (lut nisipos de culoare cenușiu-albăstrui) cu scopul de a compacta solul mlăștinos, instabil (Pl. II.2). Conturul „platformei” de lemn care se extinde și sub contraforturi este suprapus perfect de fundația de cărămidă, fiind dovada contemporaneității celor două structuri. Zidurile turnului, având grosimea la nivelul parterului de aproximativ 3,10–3,40 m, sunt construite în tehnica zidurilor antice elenistice, cu paramente îngrijit realizate cu cărămizi alternant așezate pe lung și pe lat, mascând astfel miezul zidului constând din cărămizi fragmentare înecate în mortar și ranforsat cu tiranți de lemn așezați în rețea. Referitor la elevație putem spune că ea s-a păstrat doar până la baza parterului, reușind să identificăm în interior și nivelul de călcare aferent. Podeaua din cărămidă a fost amenajată pe o substructură identică cu miezul zidurilor. În colțul NE al încăperii am reușit să surprindem urmele extrem de distruse ale unei instalații de foc (probabil un șemineu), păstrându-se doar soclul de cărămidă în formă de sfert de arc, cu amprente de arsură (Pl. II.1 – detaliu). Nu avem date referitoare la forma închiderii parterului, cea mai plauzibilă

soluție în cazul de față, având în vedere structura și materialul zidurilor, fiind planșeul de lemn, realizat prin prelungirea tiranților din miezul zidurilor (în mod identic structurii podelei), conferind astfel construcției un plus de stabilitate.

Din cauza înălțimii reduse păstrată până în prezent nu am identificat elemente de acces (goluri de fereastră, ușă sau scări de acces). Pe baza dimensiunilor zidurilor am putea avansa ipoteza existenței unei scări de acces amplasată în grosimea acestora, în mod asemănător Ciacovei. Indicii, precum amplasarea unui contrafort în dreptul scării, așa cum putem observa la Ciacova, ne lipsesc cu desăvârșire la Timișoara. Aici însă, așa cum am notat mai sus, marginea zidului estic al turnului a fost distrusă în momentul construirii clădirii actuale, iar zona de mijloc a zidului vestic a fost de asemenea afectată în aceeași perioadă, prin amenajarea unei fântâni de cărămidă.

De jur împrejur, la cota dintre fundația de lemn și elevația de cărămidă, donjonul dispunea de o platformă de cărămidă, de lățime variabilă, constând din mai multe asize 5–6, dispuse pe picioare de cărămidă amenajate din alte trei rânduri de cărămidă.

Pe baza grosimii zidurilor și a analogiilor putem estima că donjonul avea circa 2–3 etaje. În orice caz, din cauza solului instabil, înălțimea turnului nu putea să fie foarte mare. În partea superioară probabil avea o terminație în formă de crenelaj, dotat eventual cu o galerie de lemn acoperită și un acoperiș în patru ape. Ca o paralelă apelăm din nou la turnul de la Ciacova, având înălțimea de 23,70 m, împărțit pe patru niveluri. În cartea de cântece ilustrată a lui Francisc Wathay regăsim reprezentarea unei fortificații aflate pe malul unui râu, în dreptul căruia autorul a notat doar denumirea cursului de apă, și anume „Timiș”⁴². Pe baza formei turnului și a topografiei locului, cel mai probabil este vorba despre Ciacova, ilustrația redându-ne imaginea cetății așa cum arăta în perioada secolelor XVI–XVII (Pl. IV)⁴³.

Într-o fază ulterioară, contraforturile de pe latura nordică au fost transformate, adăugându-li-se o

⁴⁰ Ideal ar fi fost o decopertare în întregime a curții interioare, însă vegetația prezentă sub forma unor copaci înalți și arbuști decorativi, instalațiile utilitare și anumite elemente de mobilier au împiedicat o asemenea abordare.

⁴¹ Latura estică a turnului este tăiată complet de zidul actual estic al curții interioare.

⁴² Wathay Ferenc *Énekes könyve*, folio 27b. Manuscrisul original este păstrat la Academia Maghiară de la Budapesta (Magyar Tudományos Akadémia), cota K62. <http://ottomanhungary.blogspot.ro/2012/02/ferenc-wathay-songbook.html>, data accesării: 30.09.2013.

⁴³ Ilustrația cetății Timișoarei desenată de Wathay, ținut de către turci prizonier chiar la Timișoara, este general cunoscută datorită stampelor realizate ulterior și se remarcă prin veridicitatea reprezentării. În mod surprinzător, reprezentarea grafică de epocă a cetății Ciacovei a trecut neobservată până în prezent.

cămășuială de cărămidă ($32 \times 14 \times 8$ cm), rezultând astfel o pereche de turnulețe de colț rotunde orientate spre nord, deci spre așezare. Nu știm exact din ce motiv a fost necesară această modificare, dar alături de aspectul estetic rezultat, amintinde-ne oarecum într-o formă mult mai modestă de imaginea Castelului Nuovo din Napoli al angevinilor, scopul trebuie să fi fost și unul structural, determinat de o posibilă intervenție în această zonă a turnului.

Nivelul de călcare principal din exteriorul turnului, aflat la cota de 1,30–1,50 m, este reprezentat de un pavaj de cărămidă, din cărămizi întregi și fragmentare așezate pe un pat de lut nisipos.

Pe nivelurile de călcare inferioare din jurul donjonului au fost descoperite elemente de cultură materială variate, caracteristice perioadei secolului al XIV-lea: alături de fragmentele ceramice au fost descoperite vârfuri de săgeți de diferite forme, dar și obiecte mai deosebite, precum un fluier de os, fragmente extrem de fragile de pahare de sticlă de import decorate cu stropi (Pl. X.2). Din nefericire, din cauza calității solului extrem de umed și acid, materialul metalic s-a păstrat în general în stare deosebit de proastă, piesele de cupru, bronz și chiar argint fiind extrem de rare. Amintim aici singura monedă din imediata apropiere a turnului, un denar din 1330, emis de Carol Robert de Anjou care, alături de restul inventarului arheologic, atestă existența donjonului la această dată. Revenind la materialul ceramic, se cuvine să facem referire la o categorie mai specială, realizată din lut caolinic, caracteristică reședințelor nobiliare și așezărilor urbane (Pl. X.1, 3)⁴⁴. Imitând formele recipientelor de lux realizate din sticlă și metal, aceste vase completeau inventarul veselei fine de masă.

b. Elemente de apărare

În mai multe puncte cercetările arheologice au scos la iveală existența, în faza timpurie de funcționare a castelului, a unor elemente de apărare de tipul șanțului și palisadei. Este important să amintim aici faptul că însuși topografia locului, prin configurația terenului sub forma unor ridicături de uscat sau insule înconjurate de brațe de apă curgătoare, a reprezentat pentru Timișoara medievală un sistem defensiv natural. Ca urmare, constructorii au fost scutiți de efortul săpării unor șanțuri adânci, fiind nevoiți să recurgă doar la amenajarea escarpei acestuia și la ridicarea unei palisade, terenul înconjurător făcând imposibil sau, în orice caz, îngreunând considerabil accesul inamicului. Acest lucru a putut fi observat și în

cazul donjonului. Pe trei laturi ale acestuia, în cadrul secțiunilor S 1, S 14 și S 18, la distanțe cuprinse între 4 și 22 m de la zidurile turnului, au fost descoperite urmele unei palisade de lemn, dublată în exterior, în imediata proximitate sau la o anumită distanță, de un șanț de apărare⁴⁵. Palisada are o grosime cuprinsă între 1–1,5 m și constă din trei rânduri de stâlpi bătuți în pământ până la 1–1,20 m din lungimea lor, constructorii recurgând la săparea unui șanț de implementare a stâlpilor de lemn, lățimea acestuia corespunzând cu grosimea palisadei (Pl. V.1). Linia palisadei, respectiv a șanțului de apărare, marchează totodată și limitele inițiale ale insulei pe care a fost construită fortificația (Pl. V.2). Astfel, pe axa vest-est, ea avea lungimea de aproximativ 35 m. Pe axa nord-sud nu dispunem încă de un reper exact, însă pe baza informațiilor avute până acum, considerăm că ea nu putea depăși lungimea de aproximativ 25 m. Suprafața astfel rezultată este de 875 m², donjonul ocupând colțul sud-estic al acesteia. Reluând datele furnizate de săpăturile arheologice din 1980 și confruntându-le cu rezultatele cercetărilor recente, putem nota că zona marcată ca fiind șanț de apărare (traveea centrală și nordică din aripa de nord a clădirii actuale), într-o primă fază era într-adevăr în *extra muros*-ul fortificației, având în vedere însă că în umplutura lui au fost descoperite elemente de construcție din piatră care, din câte am putut vedea, nu au fost utilizate într-o primă fază de construcție, considerăm că ar putea fi vorba despre un șanț de apărare amenajat într-o perioadă mai târzie.

Referitor la cronologia relativă dintre donjon și elementele defensive descrise mai sus, putem spune că în mod sigur cele două au funcționat o anumită perioadă în paralel. Nivelul principal de călcare al donjonului, mai exact pavajul de cărămidă la care s-a făcut referire mai sus, suprapune nivelurile de funcționare și de distrugere a palisadei, ca urmare aceasta nu a fost menținută în funcțiune mult timp după ridicarea turnului. Nu putem să nu luăm în considerare deci posibilitatea existenței unui turn anterior, de lemn, deocamdată însă nu avem dovezi în acest sens⁴⁶. În ceea ce privește datarea absolută a elementelor de apărare, mai exact dificultatea pe care o întâmpinăm în această privință, trebuie să recunoaștem pe de o parte slăbiciunile cercetării

⁴⁵ Referitor la șanțul de apărare de pe latura estică, cercetată în exteriorul clădirii actuale vezi Rădulescu *et alii* 2008, 142–143.

⁴⁶ Din păcate, aproximativ jumătate din suprafața inițială a fortificației este suprapusă de clădirea actuală, ceea ce face aproape imposibilă cercetarea în vederea clarificării existenței unor construcții în această primă fază de construcție.

⁴⁴ O parte a materialului restaurabil a fost prelucrat, vezi Kopeczny 2008.

arheologice medievale, pe de altă sărăcie materia-
lului arheologic recuperat din aceste prime straturi
antropice. Așa cum am notat și mai sus, din cauza
solului, elementele de datare precum monetele sau
piesele de podoabă practic se nimicesc, în conse-
cință nu dispunem de nici o astfel de descoperire
care ne-ar putea ajuta în datarea primelor amena-
jări. Materialul ceramic, destul de redus cantitativ,
nu este de foarte mare ajutor, cunoscut fiind faptul
că o departajare a acestuia pe perioade mai scurte
de o jumătate de secol este practic imposibilă
pentru epoca medievală. Putem spune totuși că
aceste fragmente ceramice, caracterizate prin pastă
semi-grosieră, de culoare brun-cenușie, și decorate
prin incizii orizontale paralele, în valuri și mai rar
cu unghia, fiind prezentă, ceva mai rar, și marca
olarului, pot fi atribuite atât secolului al XIII-lea,
cât și începutului secolului următor. Avem spe-
ranța că în viitorul nu foarte îndepărtat rezultatele
analizelor dendrocronologice vor aduce clarificări
în această problemă.

c. Zidul de incintă

În curtea interioară a clădirii actuale săpăturile
arheologice au condus la dezvelirea a două laturi
ale unui zid de incintă de cărămidă cu plan drept-
unghiular (S 6, S 7, C 1, S 16) (Pl. VI.1). Pe latura
nordică acesta se află la distanța de doar 2,5 m de
zidul donjonului, în timp ce spre vest încheie o
curte interioară lată de 18 m. În comparație cu
structura turnului, zidul de incintă prezintă dife-
rențe de construire la nivelul fundației (Pl. VI.2).
Stâlpii de lemn sunt de asemenea prezenți, peste
aceștia însă s-a realizat de data aceasta o fundație
de piatră din bolovani de râu. Elevația prezintă
trăsături identice cu cea a turnului, tiranții de
lemn fiind din nou prezenți în structura zidului.
Grosimea zidurilor este de 3,20 m. Diferențe apar
și la dimensiunea cărămizilor: sunt folosite atât
cărămizi de dimensiunea celor prezente în struc-
tura turnului, cât și din cele mai mari, folosite la
cămășuiala contraforturilor turnului.

Zidul de incintă a fost parțial cercetat în zona
colțului de NV încă în anii '80, când a fost sem-
nalată prezența unui prag în apropierea colțului
amintit. Zona a fost din nou dezvelită în cadrul
secțiunii S 6, în urma căreia am reușit să aflăm
lățimea pragului, și anume 1,40 m. Indiciile
privind existența unor ziduri adosate la zidul
de incintă ne-au făcut să recurgem mai târziu la
deschiderea unor suprafețe mai extinse în zona
dintre turn și latura vestică a zidului de incintă
(S 11, S 12, S 13, S 14, S 15, S 16, S 17), fiind
astfel identificate noi încăperi.

d. Clădirea palatului

Adosat laturii vestice și parțial celei nordice apare
o a doua clădire cu plan dreptunghiular alungit,
orientat N-S (Pl. VII.1). Zidurile cu grosime mai
redușă față de zidul de incintă (1,80 m) sunt con-
struite din cărămidă pe o fundație de stâlpi de lemn,
de data aceasta fără să se fi făcut uz de piatră. Acest
lucru a fost probabil motivat de elevația mai puțin
masivă și de înălțimea redusă a clădirii. Zona a fost
cercetată în cadrul sondajului din 1980, iar mai apoi
pe o suprafață mult mai extinsă în cadrul secțiunilor
S 11, S 12, S 13, S 14, S 15 și S 16 și C1⁴⁷. Din
cauza modificărilor efectuate în perioade mai târzii
nu putem reconstitui în totalitate detaliile legate de
aspectul acestei construcții. Clădirea avea o lungime
mai redusă la început (lungime interioară de 9 m),
așa cum s-a putut observa pe baza gropilor de stâlpi
din fața zidului despărțitor din faza ulterioară de
construcție, când aceasta a fost prelungită spre sud
(Pl. VII.2). Lățimea interioară era de 5 m, dimen-
siunea fiind păstrată în fazele următoare, și dispu-
nea, cel mai probabil de un singur nivel⁴⁸. Accesul
în clădire se făcea pe latura estică, dinspre donjon
și curtea interioară. Din fericire, în ciuda refaceri-
lor ulterioare, sub stratul de nivelare s-a mai păstrat
pragul inițial, precum și partea inferioară a canatului
drept al ușii. Acesta a fost realizat tot din cărămidă și
prezenta două retrageri. Cărămizile folosite aici aveau
o formă specială, și anume un colț tăiat oblic, rezul-
tând astfel muchiile teșite ale canatului (Pl. VIII). La
descrierea zidului de incintă am menționat despre
existența unui prag în colțul de NV al acestuia, deci
pe latura nordică a palatului. Cota acestui prag nu
corespunde însă cu pragul intrării angevine, fiind o
diferență de aproximativ 0,5 m între cele două. Ca
urmare golul din zidul nordic reprezintă un al doilea
acces în clădirea palatului, amenajat într-o fază
ulterioară, corespunzând cu cota intrării estice din
a doua etapă de construcție a palatului din timpul
regelui Sigismund de Luxemburg⁴⁹.

În interiorul încăperii au fost identificate mai
multe niveluri de călcare. Având în vedere că în
timpul săpăturilor nivelul pânzei freatice a repre-
zentat o problemă, aceasta trebuie să fi fost mult
mai acută în vechime, fapt reflectat prin refacerile
succesive ale podelei. De fiecare dată s-a recurs la o
nivelare masivă, fiind folosit în acest scop lutul care
avea rolul de a împiedica infiltrarea apei. Podelele
erau realizate dintr-un amestec de mortar și praf

⁴⁷ Kopeczny 2012b, 258–259.

⁴⁸ Am putea lua în considerare posibilitatea existenței unui
etaj pe structură ușoară de lemn, așa cum s-a observat și la
Visegrád. Buzás 2010, 16.

⁴⁹ Kopeczny 2012b, 258.

de cărămidă. De detaliile legate de aceste refaceri ține și faptul că pe suprafața straturilor de nivelare cu lut au fost identificate amprente de arsură, pe care nu le putem interpreta ca fiind mai mult de niște vetre de unică folosință și scurtă durată amenajate probabil chiar de muncitori, într-un loc păstrându-se chiar și oasele de pește consumate de către aceștia.

e. Curtea interioară

Curtea interioară a castelului angevin a fost cercetată în cadrul secțiunilor S 11, S 12, S 14, S 16 și S 18. Au fost identificate mai multe niveluri de pavaje, realizate din mortar sau cărămizi fragmentare așezate pe un pat de lut (Pl. IX.1–2). Probabil tot din cauza pânzei freatică și în această zonă a fost nevoie de mai multe refaceri și ridicări ale nivelului de călcare. Preferința pentru șapele de mortar amestecate sau nu cu praf și fragmente de cărămidă, în locul pavajelor de cărămidă cu pat de nisip, cum ar fi de așteptat în cazul unei reședințe, izvorăște probabil tot din problema nivelului apei din sol.

De pe nivelurile de călcare au fost recuperate materiale arheologice caracteristice perioadei angevine: fragmente ceramice uzuale sau caolinice fine, mici fragmente de recipiente de sticlă (butelii și pahare), obiecte metalice (cuțite, amnar, roțițe de pinten, un număr mare de vârfuri de săgeată etc.) și nu în ultimul rând monete emise în timpul regelui Carol Robert de Anjou care asigură datarea acestor unități stratigrafice.

Concluzii

În această fază a cercetării și a coroborării datelor adunate pe parcurs suntem absolut conștienți de golurile și petele negre pe care încă le avem privind anumite aspecte ale evoluției planimetrice a castelului medieval de la Timișoara. Trebuie să recunoaștem însă oportunitatea acestei cercetări ample, cu toate lipsurile și greutățile ei determinate de însuși caracterul sitului aflat în zonă urbană în care s-au înregistrat de-a lungul timpului o sumedenie de intervenții constructive și edilitare, reușind totuși să aducem la lumină foarte multe aspecte necunoscute în trecut. S-a arătat din nou că în lipsa argumentului arheologic multe scrieri rămân de cele mai multe ori la nivelul unor teorii nefondate.

Datorită cercetărilor arheologice extinse în ultimii ani am reușit să identificăm fazele majore ale evoluției constructive ale castelului cunoscut sub numele de Castel Huniade. Din punct de vedere istoric, perioada prezenței curții regale reprezintă una dintre cele mai importante etape,

pe care am dorit s-o facem cunoscută în paginile de mai sus.

Așa cum am putut vedea, în perioada angevină ansamblul cercetat era compus din mai multe elemente, atât defensive, cât și rezidențiale. Nucleul era reprezentat de donjon, în jurul căruia s-a extins treptat o reședință mai amplă, fortificată cu un zid de incintă și înconjurată de ape. În acest scop a fost nevoie de mărirea suprafeței insulei, așa cum s-a putut observa la vest de donjon în zona palatului sau în partea sudică.

Pe baza observațiilor făcute în timpul cercetărilor, coroborate cu datele istorice privind contextul stabilirii reședinței regale la Timișoara pe care le-am trecut în revistă la început, trebuie să luăm în considerare ipoteza existenței pe locul castelului angevin al unei fortificații mai timpurii, care ar fi putut găzdui curtea regală, redusă ca număr la început, până la construirea unei reședințe mai potrivite. Chiar și ulterior, o parte a funcționarilor regali și a membrilor curții probabil își aveau casele în așezarea civilă din vecinătatea castelului. Din ipoteza noastră se naște imediat întrebarea dacă această presupusă fortificație timpurie era una și aceeași cu cetatea de lemn comitatensă, atestată de izvoarele documentare? În acest moment nu putem încă să răspundem la această întrebare, cercetările arheologice viitoare de pe raza orașului Timișoara vor avea însă un rol decisiv în clarificarea acestei probleme⁵⁰.

Contrar așteptărilor și celor scrise până acum ne surprinde modestia arhitectonică a reședinței regale. Acest lucru are mai multe explicații. În primul rând trebuie să nu ignorăm configurația terenului care, pe cât de adecvată era unei defensive militare, pe atât de improprie putea să fie din punct de vedere locativ. Considerentele de ordin tehnico-construcitiv trebuiau mereu să primeze în detrimentul confortului și aspectului estetic, să ne gândim doar la pavajele palatului și ale curții. În donjon, al cărui parter era ușor înălțat față de nivelul curții, și unde exista o substructură masivă de zidărie, s-a optat pentru o podea de cărămidă mult mai aspectuoasă și cu siguranță mult mai ușor de întreținut și curățat. Trebuie să luăm apoi în calcul tipicul zonei și în privința materialelor de construcție avute la dispoziție. Piatra era o raritate, iar aducerea ei de la distanțe

⁵⁰ Pe baza hărților medievale târzii și de epocă modernă s-a formulat ideea conform căreia cetatea medievală timpurie a Timișoarei s-ar afla în centrul istoric al orașului, la nord de Castelul Huniade, sub actuala clădire a Comendurii Garnizoanei. Niedermeier 1996, 32–33; Oprea 2007, 25–26. Această ipoteză însă trebuie validată de săpături arheologice, în special în condițiile în care are la bază surse cartografice mult prea târzii pentru a fi acceptate ca argument fără o oarecare reticență.

mai mari reprezenta totuși un efort pe care regele, în momentul stabilirii sale aici, nu credem că putea sau intenționa să și-l asume nici din punct de vedere financiar și nici din punctul de vedere al timpului avut la dispoziție. Ba mai mult, având în vedere că era vorba despre o ședere temporară, lucru de care însuși regele trebuia să fi fost conștient, acest efort ar fi fost zadarnic. Minime încercări pentru obținerea unei estetici plăcute a construcțiilor au fost totuși făcute, așa cum s-a văzut în cazul elaborării intrării în palat de exemplu. Nici vorbă însă de opera unor meșteri italieni aduși din țara de origine a regelui. În acest sens nu ni se pare plauzibil nici argumentul folosirii unei tehnici presupus străine, cea a fundării pe stâlpi de lemn. Având în vedere terenul mlăștinos care caracteriza întreaga zonă de NV a Câmpiei Banatului în perioada Evului Mediu, nu putem fi de acord cu afirmația conform căreia meșterii locali nu aveau cunoștințele necesare pentru a construi pe teren instabil și inundabil, fiind necesar „importul” tehnologiei venețiene.

Dacă facem o comparație a situației de la Timișoara cu castelul regal de la Visegrád, din timpul aceluiași Carol Robert care și-a stabilit acolo, așa cum știm, reședința permanentă după 1323, vedem că lucrurile nu diferă cu mult de cele constatate la Timișoara. Castelul din această primă fază de construcție consta din câteva construcții deosebit de modeste, ridicate din piatră și lemn⁵¹. Cercetarea istorică a mai arătat între timp că regele, contrar originilor sale franceze și italiene, rupt fiind de copil de realitățile țării unde s-a născut și chiar și de propria familie, nu a implementat aproape deloc sau foarte puțin din inovațiile franceze sau italiene, ba din contră a fost un fidel continuator al tradițiilor dinastiei arpadiene⁵².

Cultura materială recuperată, atât cât s-a păstrat ea, ilustrează în schimb un stil de viață elevat, demn de o curte regală care își delecta simțurile cu mărfuri de calitate superioară de import, printre care se numără și faimoasele pahare venețiene.

BIBLIOGRAFIE

A Oklt.

Anjou-kori Oklevéltár (Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia), Budapest-Szeged, I–XXIX (1990–2013).

⁵¹ Buzás 1995, 11–18, fig. 30, Buzás 2010, 11–17, fig. 10–11. În cazul majorității cetăților regale, etapele de construcție ample și caracterizate prin bogăție arhitecturală au fost atribuite fiului și urmașului pe tron al lui Carol Robert, Ludovic cel Mare.

⁵² Csukovits 2012, 105–112.

Berkeszi 1900,
B. István, *Temesvár szabad királyi város kis monográfiája*, Temesvár (1900).

Buzás 1995,
G. Buzás, The remains of the royal palace of Visegrád from the Angevin period. (Laszlovszky J.), *Medieval Visegrád. Royal castle, palace, town and franciscan friary*, Budapest (1995), 9–19.

Buzás 2010,
G. Buzás, A visegrádi királyi palota története. (Buzás Gergely – Orosz Krisztina), *A visegrádi királyi palota*, Budapest (2010), 11–105.

Chronicon Budense,
Chronicon Budense, ed. Josephus Podhradczky, Budae (1838).

Csukovits 2012,
E. Csukovits, *Az Anjouk Magyarországon. I. I. Károly és uralkodása (1301–1342)*. Budapest (2012).

Engel 1988,
P. Engel, Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). *Századok* 122 (1988), nr. 1–2, 89–146.

Engel 2003,
P. Engel, Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. (Csukovits Enikő), *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Budapest (2003), 101–161.

Feld 2004,
I. Feld, Adelsburgen und Residenzen in Ungarn am Ende des Mittelalters. *Quasi liber et pictura*. *Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára* (Studies in Honour of András Kubinyi on his seventieth birthday). Budapest (2004), 151–158.

Feld 2010,
I. Feld, Középkori várak és rezidenciák régészeti kutatása. (Benkő E. – Kovács Gy.), *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon* (Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary), Budapest (2010), vol. II, 494–520.

Fraknoi 1899,
V. Fraknoi, Genealógiai kérdések (Pór Antalnak ajánlva). *Turul* 17 (1899), 135–138.

Hațegan 1990,
I. Hațegan, Das mittelalterliche Schloss von Temesvár und die von Filippo Scolari im Banat gebauten oder renovierten Schlösser. (Juan Cabello), *Castrum Bene* 2, (Várak a későközépkorban), Budapest (1990), 268–275.

Hațegan 2008,
I. Hațegan, *Timișoara Medievală*, Timișoara (2008).

KMTL

G. Kristó, P. Engel, Makk Ferenc (eds.), *Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század)*, Budapest (1994).

Kopeczny 2008,

Zs. Kopeczny, Vesela ceramică medievală de caolin de la Castelul Huniade – Timișoara (sec. XIV–XV). *Vasaria Medievalia* II, Bistrița (2008), 50–68.

Kopeczny 2012a,

Zs. Kopeczny, The Archaeology of medieval sites in Timiș county. *Proceedings of the Regional Conference „Research, Preservation and Presentation of Banat Heritage: Current State and Long Term Strategy, Vršac, Serbia 17–19 November 2011*), Vršac (2012), 111–121.

Kopeczny 2012b,

Zs. Kopeczny, Timișoara, jud. Timiș. Punct: Castelul Huniade. *CCA, Campania 2011*, București (2012), 258–259, 448.

Kristó 2003,

G. Kristó, I. Károly király harca a tartományurak ellen (1310–1323). *Századok* 137 (2003), 297–347.

Maggiorotti – Banfi 1933,

L. A. Maggiorotti, F. Banfi, Le fortezze di Temesvár e di Lippa in Transilvania. Extras din *Atti dell'Istituto di Architettura militare Roma / Museo del Genio – Castel Sant'Angelo*, Roma (1933), fasc. III, 5–47.

Niedermeier 1996,

P. Niedermeier, *Der mittelalterliche Städtebau in Siebenburgen, im Banat und im Kreischgebiet*. Band I, Heidelberg, 1996.

Opriș 1987,

M. Opriș, *Mică monografie urbanistică*, București (1987).

Opriș 2007,

M. Opriș, *Timișoara. Monografie urbanistică*. Vol. I, Timișoara (2007).

Ortvay 1896,

T. Ortvay (Pesty Frigyes, ed.), *Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez*. I. 1183–1430. Pozsony, (1896).

Patzner 1903,

I. Patzner, Kivonatos jelentés az 1903. januártól december végéig tartott ülésekről (4. A temesvári u.n. Hunyadi-várkastély ügye). *TRÉT* XIX. (Új) Évfolyam (1903), fasc. 3–4., 107–149.

Petrovics 1997,

I. Petrovics, Royal residences and urban development under the reign of the Anjou kings in Hungary. *Historia Urbana*, V/1 (1997), 39–65.

Petrovics 1999,

I. Petrovics, The fading glory of a former royal seat: the case of medieval Temesvár. (B. Nagy – M. Sebők), *The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways*. Festschrift in Honor of János M. Bak, Budapest (1999), 527–538.

Petrovics 2000,

I. Petrovics, Orgyilkosok Temesvárott: merénylet I. Károly király ellen. (Piti Ferenc), *Magyaroknak eleiről. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*, Szeged (2000), 421–434.

Petrovics 2008,

I. Petrovics, *A középkori Temesvár. Fejezetek a Bega-parti város 1552 előtti történetéből*, Capitulum IV., Szeged (2008).

Preyer 1853,

J. N. Preyer, *Monographie der Königlichen Freistadt Temesvár*, Temesvár (1853).

Rădulescu 2006,

Al. Rădulescu, Castelul Huniade Timișoara. Sondajul arheologic din anul 1980. *AnB*, S.N., XIV/2 (2006), 11–32.

Rădulescu 2003,

Al. Rădulescu, Cercetări de arheologie medievală din Banatul de Câmpie; scurt istoric. *SIB* XXIII–XXV (2003), 45–86.

Rădulescu 2006,

Al. Rădulescu, Castelul Huniade Timișoara. Sondajul arheologic din anul 1980. *AnB*, S. N., XIV/2 (2006), 11–32.

Rădulescu et alii 2008,

Al. Rădulescu, Daniela Tănase, Zsuzsanna Kopeczny, Raport preliminar privind cercetările arheologice preventive de la Timișoara – Castelul Huniade 2007. *Banatica* 18, (2008), 141–154.

Reg Slov

(Vincent Sedlák, ed.), *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae*, II. Bratislava (1987).

Roșiu 1998,

L. Roșiu, Amenajarea castelului Huniazilor din Timișoara ca muzeu al Banatului. *AnB*, S.N., Arheologie-Istorie, VI (1998), 31–43.

Rusu 2000,

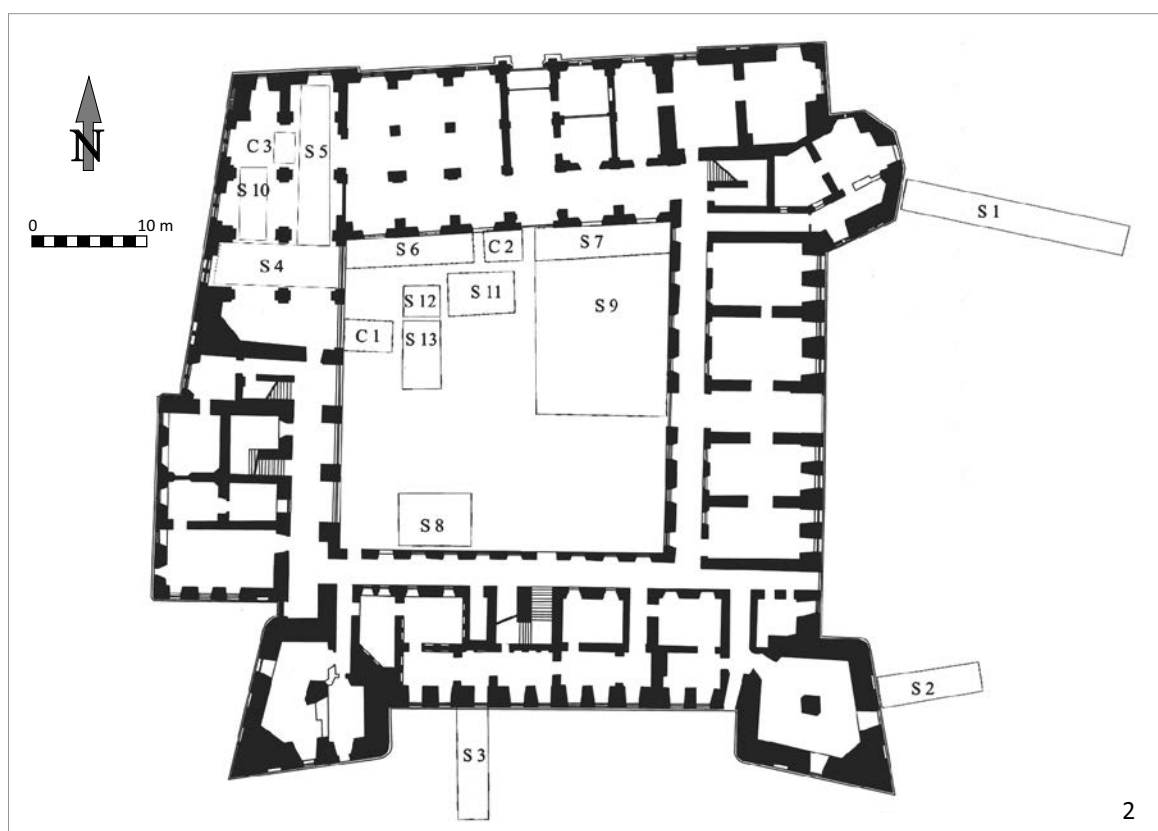
A. A. Rusu, Arad és Temes megye középkori erődítményei. (Kollár T.), *A középkori Dél-Alföld és Szer*, Szeged (2000), 559–584.

Szentkláray f.a.,

J. Szentkláray, Temesvár város története. (Borovszky Samu), *Magyarország vármegyéi és városai. Temes vármegye és Temesvár*. Budapest.

1

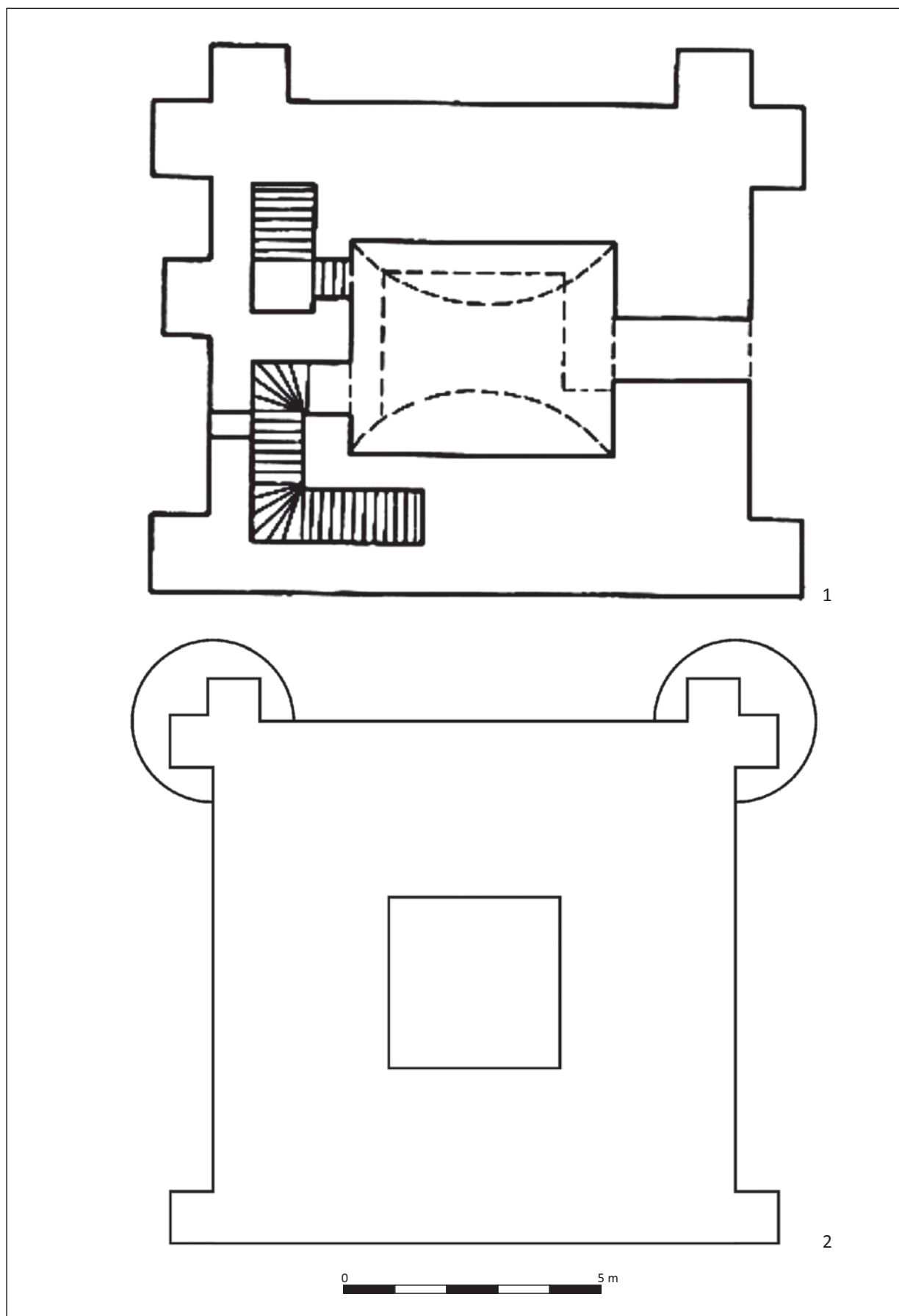

2

Pl. I. 1. Imagine satelitară a Castelului Huniade; 2. Castelul Huniade, planul general al săpăturilor. / 1. *Satellit image of Huniade Castle; 2. Huniade Castle, excavation plan.*

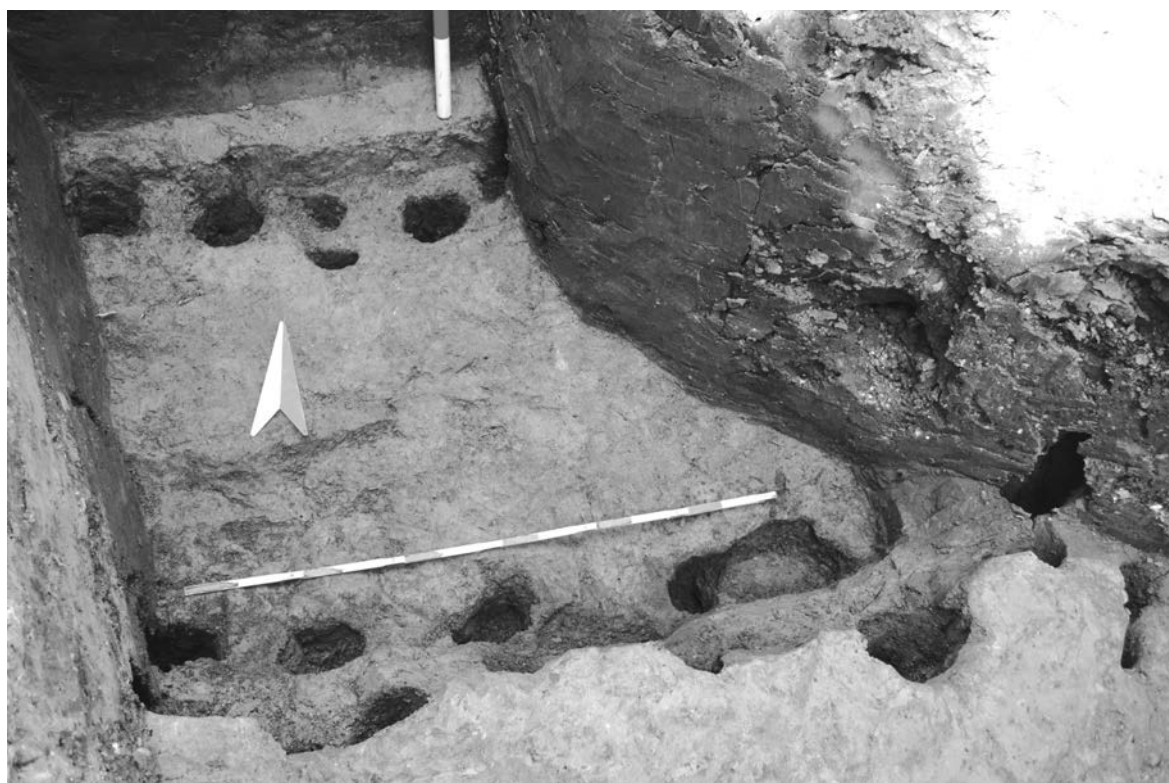
Pl. II. 1. Donjonul și detaliu cu soclul instalației de foc; 2. Gropile de stâlpi de sub fundația turnului. / 1. The keep and detail image of the base of the fireplace; 2. The post holes beneath the foundations of the keep.

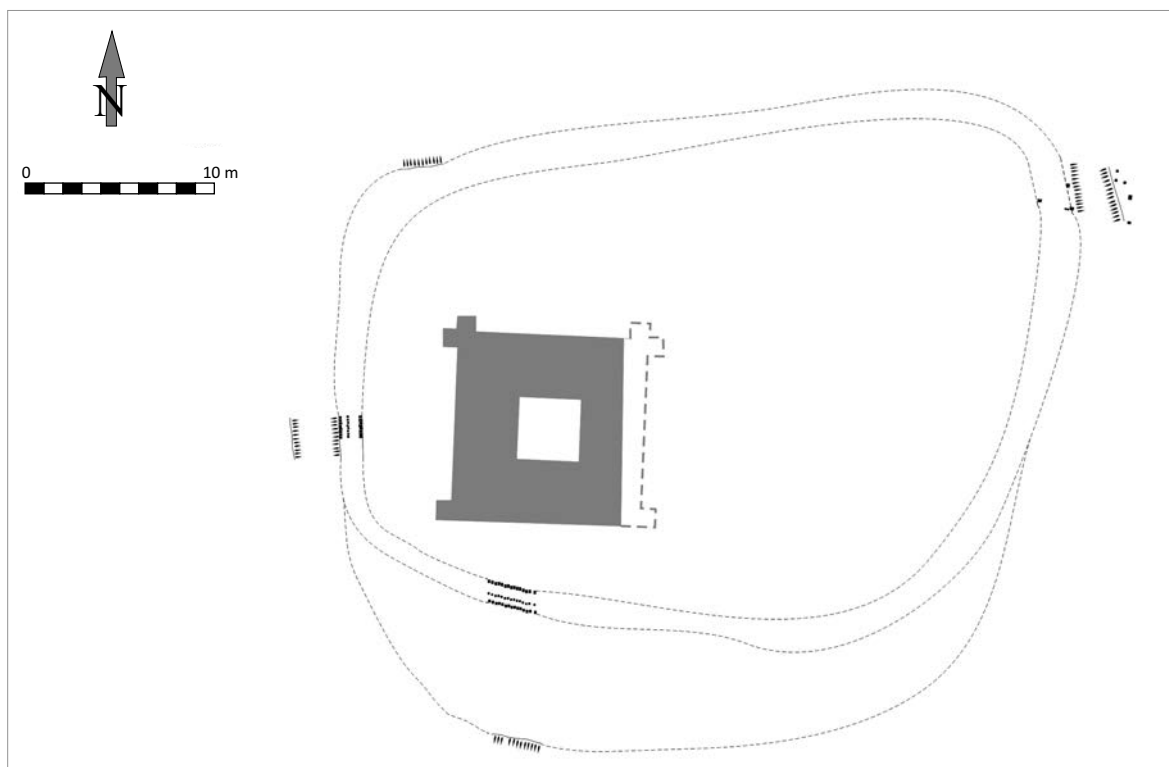
Pl. III. 1. Planul donjonului de la Ciacova (jud. Timiș); 2. Planul donjonului de la Timișoara. / 1. *Plan of the Ciacova keep*; 2. *Plan of the keep from Timișoara*.

Pl. IV. Cetatea Ciacova (jud. Timiș) (reprezentare sec. XVII). / *The castle of Ciacova (Timiș County) (17th century illustration).*

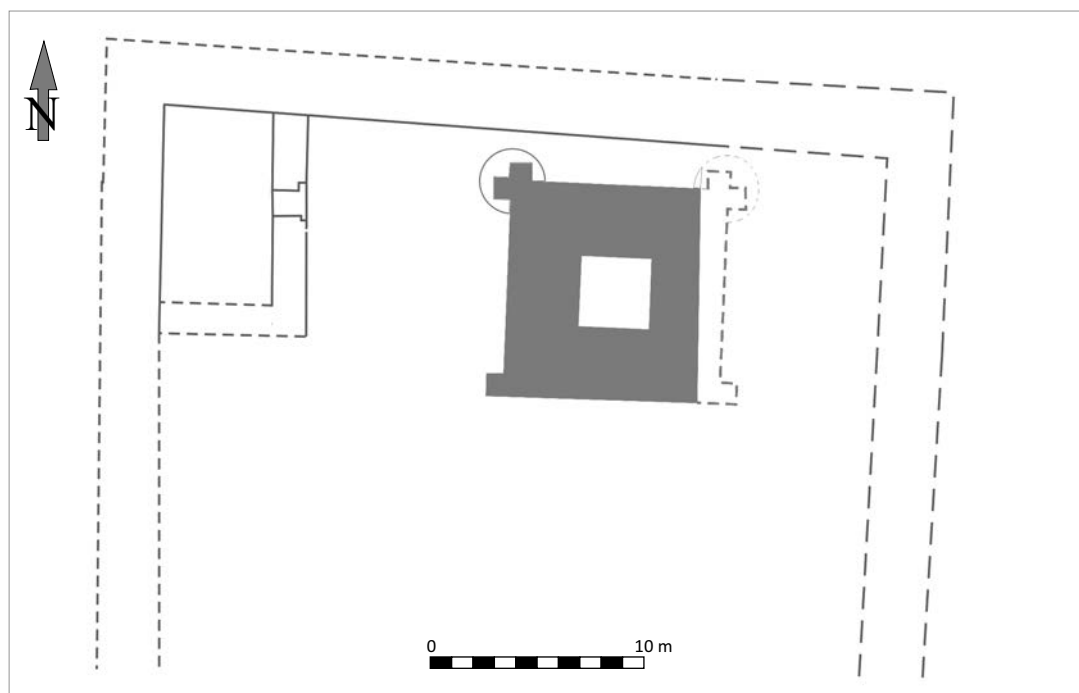

1

2

Pl. V. 1. Urmele palisadei; 2. Planul castelului angevin (faza 1). / 1. *The track of the palisade*; 2. *The plan of the castle from the Anjou period (phase 1).*

1

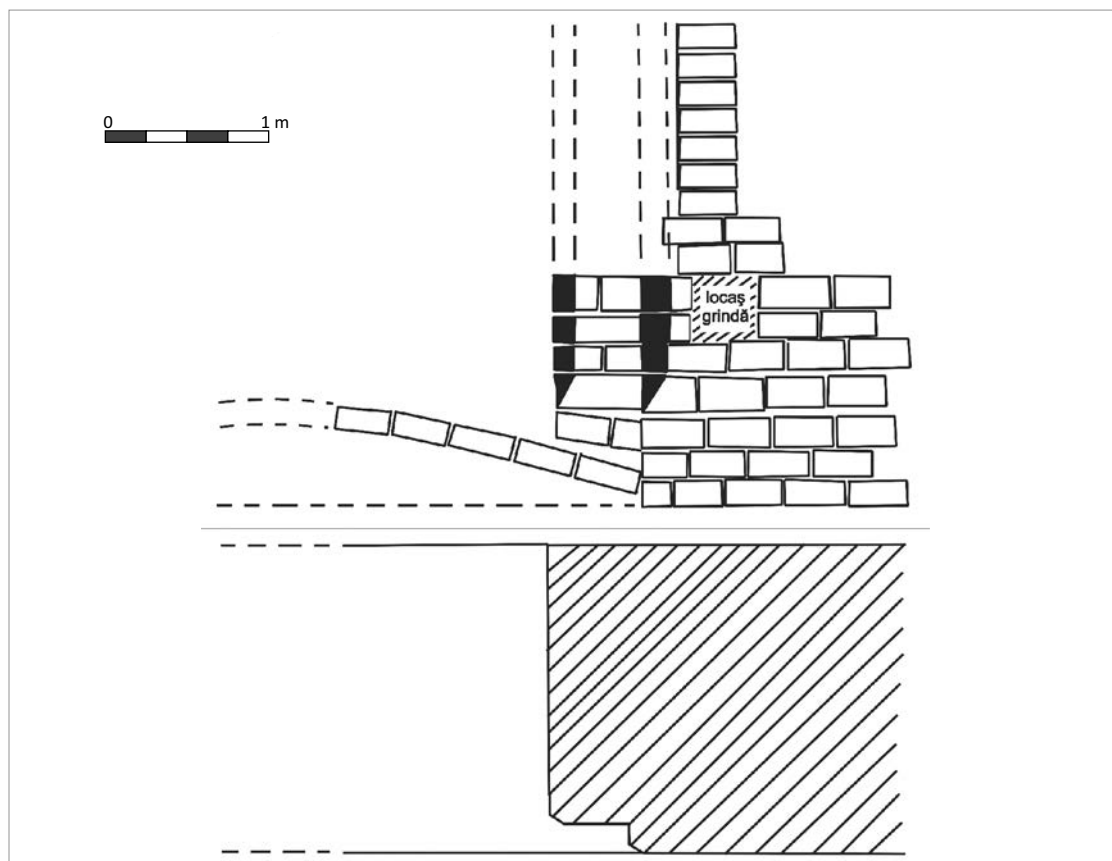

2

Pl. VI. 1. Planul castelului angevin (faza 2); 2. Zidul de incintă din fața donjonului. / 1. *The plan of the castle in the Anjou period (phase 2); 2. The precinct wall in front of the keep.*

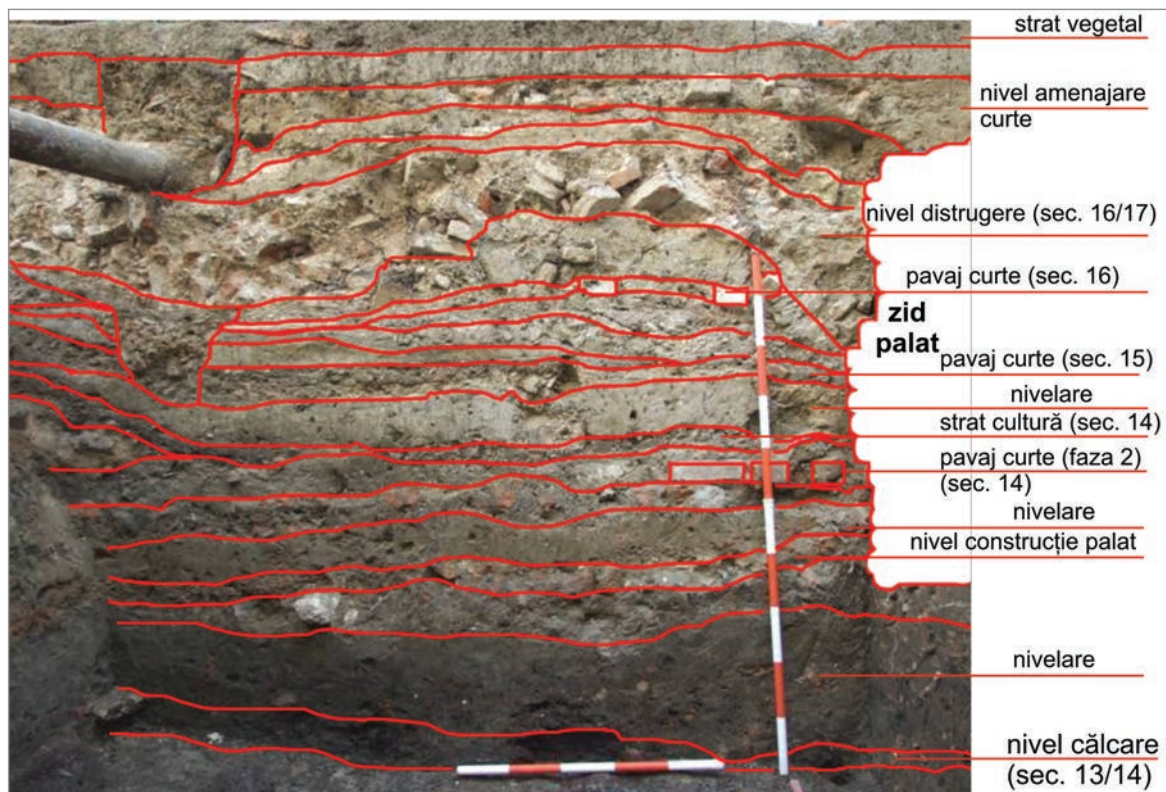
Pl. VII. 1. Clădirea palatului; 2. Urmele închiderii sudice a palatului din perioada angevină. / 1. *The palace*; 2. *The tracks of the southern wall of the palace from the Anjou period.*

Pl. VIII. Ancadramentul ușii palatului. / *The door frame of the palace.*

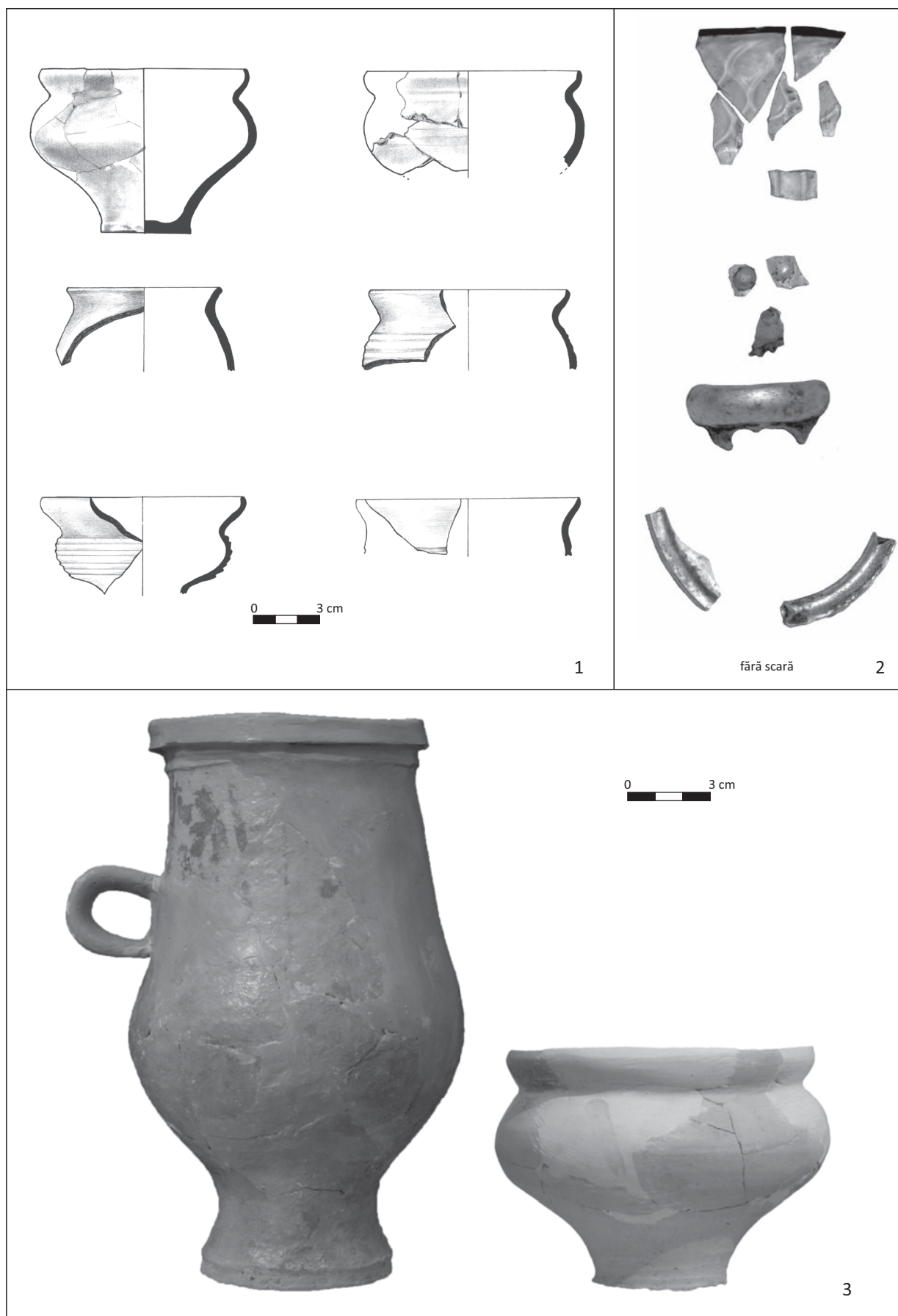

1

2

Pl. IX. 1. Intrarea în palat și pavajul curții; 2. Profilul din fața palatului cu principalele niveluri de amenajare. / 1. The entrance to the palace and the pavement of the courtyard; 2. The section in front of the palace with the main levels.

Pl. X. 1, 3. Veselă de masă din lut caolinic; 2. Fragmente de veselă de sticlă. / 1, 3. *Caolin tableware*; 2. *Glass tableware fragments*.

STRUCTURI DOMENIALE ÎN BANATUL MEDIEVAL DE CÂMPIE. DATE ASUPRA PATRIMONIULUI FUNCJAR AL UNUI COMITE DE CARAȘ DIN PERIOADA ANGEVINĂ

Ligia Boldea*

Cuvinte cheie: *Banat, perioada angevină, comitatul Caraș, Posa de Szer, domeniu funcjar*
Keywords: *Banat, Angevine period, County Caraș, Posa of Szer, real estate*

Manor Structures in the Medieval Banat Plain. Data on the Real Estate Ownership of a Caraș County Earl from the Angevine Period (Abstract)

The historiographical incursion that we have proposed for ourselves, was intended to be focused on the well defined prototype of a dignitary (earl and castellan) of the Angevine period, vector of the royal policy implemented in one of the counties from the Southern frontier of the Hungarian Kingdom. We consider that the political-administrative career of the *magister* Posa of Szer, as well as his family, offers an extremely suggestive model of the power mechanism which functions at the level of the medieval Banat of the 14th century. The documents betray a special cohesion of interests, but also a personal one between father and sons, which went to the point, that at the middle of the century, the switch in the county leadership between the *magister* Posa and his sons appeared as a natural passing on of the torch of the tasks supposed by the county administration from one generation to another. We consider that the particular case of the *magister* Posa de Szer and of his family is illustrative also for the way in which the function and the auxiliary *honour* intertwined with the accumulation of personal real estate goods, which has led to the formation of a remarkable family estate, spread out across most Banat counties. It is an interesting case study, revealing through the prism of the information that have survived the time, a pattern that has surely multiplied in an exponential way at the level of the whole kingdom. It is also, an interesting political fresco, lively, which intends to complete the ensemble of the complex realities of the medieval Banat from the 14th century with new data on the manor structures that have coagulated on the Southern borders of the Hungarian Kingdom, in the Banat plain counties.

Considerații generale

În 1471 avea să moară fără urmași Szeri Pósa István, cel care, urmând tradiția familială, a deținut o serie de demnități în comitatele bănățene și nu numai, documentele atestându-l la jumătatea veacului al XV-lea în calitate de vicecomite de Arad (1444–1445) și de Csongrád (1445), apoi ca *judex Cumanorum* (1454), comite de Csongrád (1457)¹ și Timiș (1460)². Potrivit legislației în vigoare, desherența instalată în familia sa a făcut ca averea considerabilă a familiei Szeri Pósa să revină regalității, care a dispus de dreptul său de *dominium eminens* printr-o importantă diplomă emisă în 21 decembrie 1471³ prin care întreaga avere a defunctului,

cuprinzând în jur de 100 de moșii în comitatele Arad, Caraș, Timiș, Cenad, Cuvin și Csongrád a fost donată palatinului Mihail Orszagh de Guth și lui Ioan Ungur de Nădăștia, castelan de Pécs⁴. A fost vorba despre un domeniu impresionant, concentrat în comitatele bănățene de câmpie, în cadrul căruia s-au remarcat două castele – la Hodoș (com. Timiș) și Frumușeni (com. Arad) și opt târguri – Hodoș (com. Timiș), Zeer (com. Csongrád), Frumușeni, Sânpaul, Mașloc (com. Arad), Agadici, Zewnos, Petherfalwa (com. Caraș) și Borlod (com. Cuvin)⁵. A fost, se pare, epilogul istoriei unei familii nobile așezate în Banatul medieval de regalitatea angevină la începutul veacului al XIV-lea ca instrument al politicii de consolidare a puterii centrale în acest ținut de frontieră.

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, ligiaboldea@yahoo.com.

¹ Engel Pál, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*, Budapest (1996) (variantă CD).

² Lendvai Miklós, *Temes vármegye nemes családjai*, I, Budapest (1896), 87.

³ Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai levéltár, nr. 17273 (în continuare DI).

⁴ Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania între anii 1440–1514*, București (2000), 308, 430.

⁵ Au fost înregistrate 32 de moșii în comitatul Timiș, 15 moșii în comitatul Csongrád, 31 în comitatul Arad, 1 în comitatul Cenad, 19 în comitatul Caraș și 4 în comitatul Cuvin.

Intenția materialului de față este aceea de a reconstitui pe baze documentare inedite și editate modalitățile în care s-a structurat un domeniu funciar fundamentat pe binomul donație regală – demnitate/*honor* în epoca angevină la nivelul comitatelor de câmpie bănățene, extrem de grăitor fiind cazul particular al familiei magistrului Posa de Szer, familie care a dat comiți și castelani ai ținutului, o adevărată „dinastie” ce a dominat scena politică a comitatului Caraș vreme de aproape patru decenii, între 1325 și 1363. Personalitatea lui Posa de Szer s-a dovedit a fi extrem de puternică atât pentru fiii săi, cât și pentru următoarele generații, căci până în a doua jumătate a secolului al XV-lea, când prezența familiei în Banat se estompează pe fondul unui proces de decadență, toți urmașii săi (fii, nepoți, strănepoți) vor fi menționați documentar în raport cu antecesorul lor, prenumele acestuia transformându-se în patronimic – *szeri Pósafi*. Este un exemplu aproape singular în spațiul bănățean pentru întreg veacul al XIV-lea, grăitor în opinia noastră pentru ceea ce ideologia politică angevină a încercat și a reușit să implementeze în zonele sensibile de la fruntariile regatului cu scopul de a le securiza și cointeresa în demersurile sale politico-militare.

Formarea și evoluția structurilor domeniale funciare în Banatul medieval considerăm că suscită un interes deosebit prin prisma restituirii atât de necesare a ambientului economico-social specific epocii, care vine să potențeze mecanismele complexe de evoluție ale societății medievale bănățene. Banatul de câmpie, cu ale sale comitate, a constituit terenul propice pentru proliferarea donațiilor regale în favoarea nobilimii alogene, a demnitarilor, coloniștilor sau „oaspeților” de diverse origini, fapt care a dus la contracararea formelor patrimoniale de stăpânire românească și la deplasarea probabilă a unei părți a populației românești dinspre câmpie înspre zonele mai înalte ale Banatului⁶, acolo unde s-a dezvoltat în timp ansamblul stăpânirilor funciare ale familiilor nobile române, pe care le regăsim, într-o spectaculoasă continuitate, aproape în aceleași limite la mijlocul secolului al XVII-lea, când banatul de Lugoj-Caransebeș va fi cedat otomanilor. Domnia Angevinilor a fost recunoscută, cel puțin în primele sale decenii, pentru amploarea donațiilor efectuate, pentru dărnicia cu care în special primul rege angevin a recompensat elementul militar al comiților și vicecomiților, castelanilor și vicecastelanilor din Banat⁷.

⁶ Viorel Achim, *Românii din regatul medieval ungar și dijelele bisericești*. Pe marginea unui document din *Acta Romanorum Pontificum. Banatica*, 14 (1996), 11.

⁷ Maria Holban, *Deposdări și judecăți în Banat pe vremea Angevinilor și ilustrarea lor prin procesul Voya (1361–1378)*. *SMIM*, V (1962), 75.

Victoria asupra oligarhilor a dus la modificarea parametrilor de putere în cadrul regatului, căci prin înlăturarea vechilor factori de decizie și prin confiscările practicate regalitatea și-a asigurat o nouă bază social-politică și militară ce s-a pliat mult mai bine noilor politici reformatoare ce aveau să aibă impact major în plan social, politic, militar și confesional, fapt care a avut drept consecință crearea unor structuri și mecanisme feudale depline⁸. În acest context apreciem că s-au constituit multe din domeniile funciare din comitatele bănățene, temeiul lor fiind fundamentat pe donația regală.

Epoca Angevinilor mai este relevantă și prin faptul că regalitatea de origine occidentală a practicat pe scară largă acest tip de recompensare a fidelității, cât și prin aceea că, sub impulsul reformelor legislative induse de noul tip de guvernare, acum au proliferat actele de cancelarie, acele elemente absolut indispensabile pentru recunoașterea dreptului de stăpânire patrimonială și a statutului nobiliar al deținătorilor de moșii. Se impune însă o sensibilă diferențiere în tipologia structurilor domeniale bănățene medievale, așa cum ele s-au configurat din informația documentară începând cu jumătatea secolului XIV; în zonele înalte ale Banatului, acolo unde elementul românesc s-a conservat în formele sale aproape nealterate, temeiul stăpânirii funciare a fost dat de actele de nouă dănie ce au reconfirmat o situație deja existentă, perpetuându-se astfel în noile cadre integratoare un anumit model patrimonial sensibil diferit față de ceea ce Banatul de câmpie avea să cunoască. Diferența a fost dată, în opinia noastră, de dinamica în timp și spațiu a acestor structuri funciare, mult mai stabile în cadrul Banatului montan și piemontan, unde stăpânirile de pământ ale nobililor români bănățeni s-au conservat aproape în aceleași forme și la a cincea sau a șasea generație, pe când în zona de câmpie fluctuațiile par a fi fost mult mai accentuate, dependente de donația regală, de mutațiile survenite atât la nivel familial, cât și zonal. Practic, în comitatele de câmpie asistăm la o mult mai mare dispersie a structurilor domeniale, ce transced deseori limitele unui comitat, în timp ce în districtele privilegiate, circumscrise în mare banatului de Severin, concentrarea domeniilor nobiliare în depresiunile intramontane, cu prea puține debușee spre exterior, a condus la o mult mai mare omogenitate și durabilitate în timp a structurilor patrimoniale.

⁸ Avram Andea, *Banatul cnezial până la înstăpânirea habsburgică (1718)*, Reșița (1996), 65–67; V. Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii Arpadieni*, București (2008), 257.

Demnitate și stăpânire patrimonială

Revenind la tema pe care ne-am propus-o, se poate remarca faptul că domnia lui Carol Robert și cea a fiului său a determinat o pătrundere accentuată în Banat a nobilimii beneficiare de numeroase danii regale. Din această perspectivă, cazul particular al magistrului Posa de Szer și al familiei sale considerăm că este ilustrativ pentru modul în care funcția și *honor*-ul aferent s-au împletit cu acumularea de bunuri funciare personale, ceea ce a dus la constituirea unui remarcabil domeniu familial răspândit în majoritatea comitatelor bănățene. Este un studiu de caz interesant, revelator prin prisma informațiilor ce au supraviețuit vremii, un tipar care cu siguranță că s-a multiplicat în mod exponențial la nivelul întregului regat.

Cariera lui Posa de Szer a început și s-a derulat sub patronajul direct al regelui Carol Robert, care avea să manifeste în câteva rânduri frumoase aprecieri asupra fidelului său nobil, pe care avem motive să considerăm că l-a cunoscut personal, probabil în timpul rezidenței sale în cetatea Timișoara între anii 1315 și 1323⁹. Potrivit datelor istorice, Posa fiul lui *Iseph* ar fi descins din vechea familie maghiară aristocratică de Bár-Kalán, originară din comitatul Esztergom¹⁰, reprezentând ramura nobiliară Szeri și Szódi, conturată astfel în timp după numele a două din principalele stăpâniri familiale – *Zeer* din comitatul Csongrád și *Zeudy* (Frumușeni) din comitatul Arad.

Ascensiunea sa politică a fost exemplară, constituind un model de *cursus honorum* specific unei perioade în care puterea centrală a promovat la granițele regatului maghiar elemente cât mai fidele noii dinastii, capabile să pună în practică programul său politic și militar. Conform informațiilor

de arhivă, se pare că primele demnități mai însemnate le-a deținut în afara Banatului, un *magister Pous* fiind menționat între 1318 și 1323 în calitate de comite de Solnoc și castelan de Adrian (astăzi în județul Bihor)¹¹. Din anul 1325 însă și până în 1352 el și-a desfășurat activitatea în spațiul bănățean, cumulând în repetate rânduri demnitatea de comite cu cea de castelan într-o continuitate remarcabilă de putere și influență, aproape unică pentru acea perioadă. Astfel, între 1325 și 1346 a fost comite de Caraș¹², cu o revenire în funcție între 1350 și 1352¹³, fără îndoială cea mai îndelungată responsabilitate politico-administrativă și militară deținută. Între 1325 și, probabil, 1329 este menționat în calitate de *capitaneus partis tymisiensis* (comite de Timiș)¹⁴.

În sfertul de veac petrecut la conducerea comitatului Caraș el a împletit aproape în permanență funcția de comite cu cea de castelan al mai multor cetăți regale bănățene, un cumul interesant de funcții care atrage atenția, în opinia noastră, atât asupra puterii reale deținute în zonă, cât și asupra beneficiilor materiale care au decurs în virtutea dreptului de *honor* convenit unui comite sau castelan. Doar în anii 1325 și 1326¹⁵ Posa de Szer a deținut două castelanii, cea de Sebeș și cea de Ilidia. În restul perioadei, el este menționat în documente alternând o serie de castelanii bănățene: între 1330 și 1333¹⁶ a fost castelan de Haram; apoi, în 1343 și 1346¹⁷ este amintit în calitate de castelan de *Ersomlyo* (Vârșeț). De mare responsabilitate a fost însă castelania cetății Golubăț, în fruntea căreia s-a aflat, potrivit documentelor păstrate, între anii 1342 și 1346¹⁸ și apoi din nou în 1350¹⁹. În sfârșit,

⁹ Victor Motogna, Banatul românesc în cele dintâi veacuri al stăpânirii ungurești. *Banatul de altădată. Studii istorice*, ed. Groșorean, I, Timișoara (1944), 275; Fügedi Erik, *Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése*, Budapest (1986), 184; Costin Feneșan, Domeniul cetății Timișoara până la 1552. *RI*, S. N., VIII, nr. 7–8 (1997), 519; Tudor Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregațional*, Cluj-Napoca (2007), 347–348; Petrovics István, Városi elit a középkori Dél-Magyarországon. Pécs, Szeged és Temesvár. *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv*, III, Budapesta (2008), 6.

¹⁰ Karácsonyi János, *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*, I, Budapest (1900), 140; *Documentam historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum*, ed. Lukinich E., Gáldi L., Fekete Nagy A., Makkai L., Budapest (1941), 97, nota 2 (în continuare *Doc. Val.*); A. A. Rusu, *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII–XIV)*, Cluj-Napoca (2005), 242; Cosmin Popa-Gorjanu, *Despre familiare și familiaritas în cazul familiei Himfi. Apulum*, XLIV (2007), 368.

¹¹ DI 56559 și 76307; A. A. Rusu, Castelanii din Transilvania în secolele XIII–XIV. *AIIC*, XXII (1979), 83, 96.

¹² MOL, manuscrisul lui Fekete Nagy Antal, *Temesi bánság oklevéltára 1307–1340*, 283, 391, 396, 400, 401 (în continuare Fekete, *Temesi bánság*); Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, IV, Budapest (1883), 380, 381 (în continuare Pesty, *Krassó*); *Doc. Val.*, 97; DI 91355, 100017, 100020, 91369.

¹³ Fekete, *Temesi bánság*, 611, 617; Pesty, *Krassó*, III, 28, 30.

¹⁴ DI 91204; Fenyvesi László, A temesközi-szörénységi végvárvidék funkcióváltozásai (1365–1718). *Studia Agriensia. Végvárak és régiók a XVI–XVII. Században*, 14 (1993), 240; A. A. Rusu, *Castelarea*, 310; Zoltan Iusztin, Comitele de Timiș. Un baron al regatului medieval maghiar. *AnB* (S.N.), Arheologie-Istorie, XIX (2011), 258.

¹⁵ Fekete, *Temesi bánság*, 152/a; DI 91205, 40485, 91 208.

¹⁶ Fejér Georgius, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, VIII/3, Budae (1832), 423; DI 33578.

¹⁷ *Doc. Val.*, 97; DI 91369.

¹⁸ Engel Pál, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*, Budapesta (1996) (variantă CD); DI 91355; Fekete, *Temesi bánság*, 439; DI 91355.

¹⁹ Fekete, *Temesi bánság*, 617.

în 1352²⁰ îl regăsim pentru scurt timp în fruntea cetății Sebeș, deși nu putem preciza dacă această castelanie a fost relaționată de controlul asupra comitatului Timiș, așa cum se pare că s-a întâmplat cu aproape 20 de ani în urmă.

Puterea și influența pe care magistrul Posa de Szer le-a deținut în Banat a fost dublată și susținută de fiii săi, toți cei cinci descendenți direcți fiind atestați în calitate de *aule milites*, deci pregătiți pentru a se angrena în politica și administrația locală. Primul care a ocupat cea mai înaltă demnitate comitatensă a fost Ioan, atestat în calitate de comite de Caraș și castelan de Golubăț în anii 1349 și 1350²¹. Fratele său, Ladislau, apare în documente în calitate de comite de Caraș între 1351 și 1353²² și castelan de Golubăț în 1352²³. Tot în calitate de castelan de Golubăț îl întâlnim în 1353²⁴ pe Ștefan, fiul lui Posa, fără ca în cazul lui să avem informația că ar fi fost în același timp și comite de Caraș. Un al patrulea fiu, Blasiu, a reușit să cumuleze, este adevărat că doar pentru un an, în 1351²⁵, demnitatea de comite de Arad cu cea de castelan de Hațeg.

Anvergura acestei familii de demnitari ai comitatului Caraș s-a transpus în timp nu doar în puterea și influența conferite de funcțiile deținute, ci și într-un impresionant domeniu funciar acumulat începând cu secolul al XIV-lea. Ne este dificil să estimăm în acest moment adevărata amploare a patrimoniului funciar al familiei lui Posa de Szer din perioada angevină, în primul rând datorită faptului că nu putem face o delimitare clară între stăpânirile familiale și cele deținute *pro honore* în calitatea lor de comiți și castelani. În al doilea rând, o asemenea reconstituire este profund grevată de modul în care informația documentară s-a păstrat și a ajuns până la noi. Cu toate acestea, din datele păstrate se pot contura o serie de aspecte revelatoare în ceea ce privește modul în care un asemenea complex domenal s-a constituit și a evoluat în timp, cu toate problemele inerente devenirii sale.

Este imposibil astăzi de stabilit cu exactitate momentul în care magistrul Posa și familia sa s-au stabilit în spațiul bănățean. Cert este faptul că înainte de această mutare familia lui Posa își avea posesiunile principale în comitatul Csongrád, centrate probabil în jurul *oppidum*-ului Szer (*Zeer*, *Zer*, *Zeyry*, *Sceer*, *Seer*, *Zery*), toponimic transformat

cu timpul în patronimic. Potrivit lui Lendvai Miklós, cea mai veche mențiune a lui Posa de Szer și Szódi ar data din anul 1290, fiind legată de o chestiune patrimonială din comitatul Arad²⁶. Ceea ce se poate spune cu certitudine este faptul că la cumpăna secolelor XIII–XIV magistrul Posa și familia sa se va fi deplasat spre ținuturile bănățene din motive care ne scapă, în timp ce o altă ramură a familiei a rămas pe vechile sale stăpâniri din comitatul Csongrád. Este interesant traiectul pe care puterea și influența sa în zonă s-au propagat odată cu urcarea pe tronul Ungariei a regilor angevini. După cum putem aprecia, începutul de secol XIV îl găsește pe Posa de Szer deținând deja proprietăți în comitatul Arad. Primele dovezi certe în acest sens datează chiar de la începutul domniei lui Carol Robert, din 1310²⁷ și 1311²⁸. Din deceniul al treilea însă, sfera acțiunilor sale se mută înspre comitatul Timiș, pentru ca mai apoi să se stabilizeze în comitatul Caraș unde, timp de trei decenii, a constituit o structură familială aproape fără fisură, fapt reliefat atât prin funcțiile deținute de el și fiii săi, cât și prin acumularea unui patrimoniu funciar care probabil că a îmbinat o perioadă beneficiile date de atribuțiile de comite și castelan, cu propriile achiziții funciare realizate prin variate forme de tranzacționare.

Ni se pare evident faptul că această familie nu s-a mulțumit doar să își exercite funcțiile încredințate și să beneficieze de veniturile aferente lor, având mai mult o prezență episodică, formală în zonă. Din analiza informației documentare se poate aprecia faptul că Posa de Szer și fiii săi au avut o prezență constantă în spațiul comitatelor bănățene²⁹, unde s-au străduit să își constituie o nouă structură domenală, independentă de vechiul patrimoniu funciar familial din comitatul Csongrád, probabil devenit insuficient pentru un număr tot mai mare de moștenitori. Modalitățile

²⁰ Pesty, *Krassó*, III, 28.

²¹ DI 91401, 91403.

²² DI 93922; Fekete, *Temesi bánság*, 662, 672

²³ DI 93872.

²⁴ DI 91457.

²⁵ DI 91422.

²⁶ Lendvai M., *op. cit.*, 86. Un anume Ioan, fiul lui Posa, îl convinge pe minorul Paul din familia Csanad să protesteze împotriva vânzării moșiei *Simand*, aflată la sud de Mașlocul de astăzi.

²⁷ DI 91164.

²⁸ Fekete, *Temesi bánság*, 71.

²⁹ Oferim spre argumentare un document din 25 noiembrie 1346 din conținutul căruia aflăm că în acea perioadă magistrul Posa și fiul său, Ladislau, împreună cu familiile, slugile și bunurile lor au dorit să se mute din comitatul Caraș (unde și-au avut *honor*-ul) în pertinențele lor din satul Petroman (*Petre*), comitatul Timiș. Pe drum, ei au fost atacați de familiarul nobilului Paul Magyar de *Petre* și de locuitorii de pe moșie, fiindu-le luate cu forța 300 de oi și alte bunuri, în timp ce trei slugi și trei cai de tracțiune au fost săgetați mortal, iar podul de peste Timiș pe care ar fi trebuit să treacă a fost distrus (Fekete, *Temesi bánság*, 460, 461, 468).

prin care s-au pus bazele noului domeniu funciar pot fi reconstituite parțial prin apelarea la memoria documentelor, parțial prin deducții și analogii cu realități similare. Ar mai fi de remarcat faptul, deloc neglijabil, că în timp ce spațiul comitatelor Arad și Timiș a fost mult mai eterogen din punct de vedere etnic datorită pătrunderii masive a alogenilor, coloniștilor și oaspeților de diferite origini, arealul comitatul Caraș a reprezentat o zonă preponderent românească, unde incidența dintre vechile structuri patrimoniale românești și cele impuse prin diplomele de donație regală a fost mult mai virulentă, fapt reflectat în mod conținut de informația documentară păstrată. În acești parametri geografici și administrativi s-a constituit de-a lungul secolului al XIV-lea cea mai mare parte a patrimoniului funciar al familiei lui Posa de Szer.

Din perspectiva funcțiilor deținute, exercitarea de către aceeași persoană în același timp a demnității de comite și a celei de castelan a fost unul din cele mai interesante cumuluri de funcții, potrivit opiniei istoricului Adrian Andrei Rusu³⁰, deși această amalgamare de atribuții specifice uneia sau alteia dintre demnități face aproape imposibil de stabilit o delimitare clară între acestea. În ceea ce privește demnitatea de comite, deținută în virtutea *honorului*, ea a presupus toate veniturile regale care țineau de funcția respectivă, venituri acumulate mai ales din încasările efectuate pe domeniile cetăților cuprinse în spațiul comitatens, precum și din amenzile cuvenite comitelui în calitatea sa de judecător³¹, cu precizarea că din aceste venituri ei trebuiau să își plătească familiarii și să se îngrijească de paza cetăților aflate în aria lor de autoritate. Asupra veniturilor castelanilor se știe relativ puține lucruri; dat fiind faptul că lor li s-a atribuit această demnitate de asemenea *pro honore* se presupune că lor le-a revenit întreg venitul domeniului cetății respective, ce a cuprins un anumit număr de sate cu veniturile lor (inclusiv dările, prestările și amenzile colectate de la iobagi), piețe, târguri săptămânale, vămi, păduri, veniturile locurilor de pescuit și orice alte drepturi de stăpânire³². În principiu, se poate deci presupune că atâta vreme cât Posa de Szer și fiii săi au exercitat demnitățile respective în comitatul Caraș ei au beneficiat de veniturile obținute de pe domeniile comitatense și ale cetăților regale în fruntea cărora s-au aflat (Sebeș, Ilidia, Haram, *Ersomlyo*, Golubăț, Mehadia

sau Hațeg). În ce constau aceste domenii, informațiile provenite din documentele de secol XIV nu furnizează aproape niciun detaliu. Doar în cazul cetății *Ersomlyo* două acte din 1343 și 1346 menționează un număr de 13 sate care ar fi aparținut domeniului acesteia – *Steepkfalua*, *Lucacya*, *Bykesd*, *Haraschowch*, *Wrancfalua*, *Feketeyzwar*, *Neuegteluk*, *Harumturku*, *Syalad*, *Vzvar*, *Igon*, *Braychfalua* și *Sceulus*³³. Dacă familia de Szer a încercat sau a reușit în timp să transfere parte din aceste stăpâniri în proprietate personală este imposibil de demonstrat din punct de vedere documentar. Nici măcar cele câteva acte de donație regală atribuite familiei nu indică în mod explicit scoaterea unor pământuri din componența respectivelor cetăți regale, în consecință, afirmații categorice în această privință nu se pot antama. Rămâne de presupus că principalele modalități de constituire a domeniului lor funciar au avut la bază atât donația regală, cât și un complex de tranzacții funciare efectuate pe parcursul mai multor decenii, ce au vizat atât posesiuni din comitatul Caraș, cât și din celelalte comitate bănățene de câmpie. Nu putem însă exclude nici posibilitatea ca acești demnitari ai comitatului Caraș, ce au ajuns să cunoască foarte bine structurile de stăpânire funciară din comitatul pe care l-au condus o perioadă atât de lungă, să nu fi găsit modalități mai subtile de a-și transfera pe seama lor o serie de proprietăți regale sau cneziale românești, la adăpostul unei legislații care a condiționat dreptul de stăpânire de existența actului scris de confirmare regală.

Disponerea geografică

Privit în ansamblul său, domeniul funciar bănățean al familiei magistrului Posa de Szer din epoca angevină a cuprins peste 40 de posesiuni în comitatele Arad, Caraș și Timiș, la care s-au adăugat alte câteva stăpâniri în comitatele Csongrád, Somogy, Zarand și Vâlko (în Anexa atașată studiului am cuprins toate aceste posesiuni împreună cu prima semnalare documentară și localizarea lor geografică). Trebuie remarcat faptul că mare parte a stăpânirilor familiale s-au situat în zona de câmpie a Banatului, parte a marii Câmpii panonice, fiind dispuse pe direcția nord-sud începând din câmpia joasă, tabulară, a Aradului, continuând în câmpia înaltă, piemontană a Vingăi și apoi a Gătăii, și mai apoi în câmpia subcolinară a Carașului³⁴, un spațiu de locuire cu un bun potențial economic,

³⁰ A.A. Rusu, *Castelanii*, 244–245.

³¹ Engel Pál, *Regatul Sf. Ștefan. Istoria Ungariei medievale 895–1526*, ed. A. A. Rusu, I. Drăgan, Cluj-Napoca (2006), 178.

³² *Ibidem*, 177.

³³ *Doc. Val.*, 97; DI 91369.

³⁴ V. Sencu, I. Băcănar, *Județul Caraș-Severin*, București (1976), 46; Ioan Hațegan, *Habitat și populație în Banat (secolele XI–XX)*, Timișoara (2003), 12.

îndeosebi cerealier, datorită pământurilor predominant arabile, în pofida riscurilor unor procese de înlăstinare semnalate în epoca medievală. Necesarul economic al familiei a fost completat și cu alte tipuri de stăpâniri, documentele amintind existența în cadrul domeniului familial a unor grădini și fânașuri³⁵, păduri și pășuni³⁶, vii³⁷, precum și heleștee și pescării³⁸, un ansamblu de proprietăți și folosințe care a fost menit să asigure bunăstarea unei familii destul de numeroase, ce viza de bună seamă un standard de viață adecvat demnităților deținute la nivelul comitatelor bănățene. Fără îndoială că o mare însemnătate financiară au avut-o și cele două vaduri de trecere cu vămile aferente de pe cursul Mureșului aflate sub controlul familiei pe moșiile de la Frumușeni (pe malul stâng al Mureșului) și *Aruki* (pe malul drept al Mureșului)³⁹, cu atât mai mult cu cât Mureșul a fost una din arterele comerciale principale ale Transilvaniei, străbătută printre altele și de cunoscutul drum al sării⁴⁰. Se poate presupune că, potrivit tradiției existente deja în epocă, familia lui Posa de Szer a primit aceste vămi sau dreptul de a le ridica odată cu moșiile respective pentru serviciile făcute regalității, putând să le trateze în general ca și un bun particular (având dreptul să le doneze, moștenească, împartă, vândă, zălogească etc.), cu rezerva că vămile nu au fost totuși scoase cu totul din domeniul public atâta vreme cât funcționarea lor a afectat circulația generală a mărfurilor în regat⁴¹. Nu deținem informații asupra veniturilor propriu-zise obținute de familie de pe urma celor două vămi; documente din prima jumătate a secolului al XIV-lea emise de Carol Robert în favoarea unor magistrii pot constitui însă puncte de reper în acest sens⁴².

³⁵ De exemplu, grădina și fânașul din locul numit în limbaj popular *Schereu* de pe moșia *Kuzak* din comitatul Caraș (Fekete, *Temesi bánság*, 765).

³⁶ Sunt amintite cele de pe posesiunea *Kasa* din comitatul Arad (vezi DI 91695) sau din pertinențele satului *Warofalua* din comitatul Caraș (Fekete, *Temesi bánság*, 544).

³⁷ Ca cele de la *Menes* și *Kasa* din comitatul Arad (DI 91164, 91695).

³⁸ Familia a folosit heleșteele *Kesekun* (cu alt nume *Maruthwa*) și *Harumfel* de pe posesiunea *Tvmurken* din comitatul Csongrád (DI 91796).

³⁹ Fekete, *Temesi bánság*, 695, 848.

⁴⁰ Livia Magina, Un plan al depozitului de sare din Arad în 1774. *Banatica*, 22 (2012), 198–199.

⁴¹ David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, I, București (1967), 98.

⁴² *Ibidem*, 91–92. De pildă, în 1310 un magistrul Nicolae și urmașii săi primesc dreptul să perceapă vamă în satul Agriș câte doi denari de carul care trece încărcat cu sare sau cu mărfuri. În 1312 regele dă magistrului Grigore dreptul de a lua vamă de pe moșia Valea lui Mihai, stabilind cuantume

Un asemenea domeniu a asigurat de bună seamă familiei o prosperitate demnă de rangul deținut și a avut nevoie de un mare număr de *officiales* care să se ocupe de administrarea lui, cu atât mai mult cu cât el a fost dispersat în mai multe comitate, nu toate învecinate. Insistăm însă asupra relativității cifrelor indicate mai sus, ele fiind condiționate strict de ceea ce s-a transmis de-a lungul timpului. În ceea ce privește dispunerea teritorială, se poate remarca în primul rând faptul că nu putem vorbi despre o unitate domenială compactă, imposibil de realizat în condițiile vremii și în maniera în care toate aceste stăpâniri au fost obținute. Cu toate acestea, se poate observa o oarecare grupare a posesiunilor în cadrul diferitelor comitate, fapt care denotă preocuparea de a stăpâni unități funciare coerente din punct de vedere al posibilităților de exploatare economică.

Din câte putem aprecia, centrul de greutate al domeniului familial s-a concentrat în comitatul Arad unde, de altfel, familia a obținut și primele sale stăpâniri bănățene, cândva la cumpăna secolelor XIII–XIV. Majoritatea posesiunilor arădene s-au situat pe valea Mureșului, la nord și sud de cursul acestuia, așezarea principală fiind cea de la Frumușeni (*Zeudy*, *Sceudi*, *Szödi*), din câmpia înaltă, piemontană a Vingăi, o prelungire a dealurilor Lipovei. Din secolul al XV-lea Frumușeniul va fi atestat ca și *oppidum*⁴³, familia ridicând în zonă și un *castellum*⁴⁴. Tot la sud de Mureș, în imediata apropiere de Frumușeni, s-au situat și posesiunile Alioș (*Ellenmonustra*, *Ellesfalva*), *Ker* și *Budurlaka*. O altă parte a stăpânirilor magistrului Posa de Szer au fost localizate în proximitatea nordică a cursului Mureșului, legătura dintre cele două maluri fiind facilitată de faptul că în zonă existau, după cum am putut constata, două vaduri de trecere a râului controlate de familia de Szer, unul la Frumușeni și altul la *Aruky*. Aceste posesiuni au fost: Sâmbăteni (*Zombathel*), *Bike*, *Menes*, *Kasa* și *Gyrolthaza*, grupate la est de Arad, înspre Covăsinț, precum și *Aruky* și *Gelyed*, situate la vest de Arad.

exacte pentru fiecare tip de marfă: patru drobi de sare de carul încărcat cu sare, patru dinari vienezi de carul gol, o jumătate de ponderă de bucată de postav nevopsit, o jumătate de fertun de un car încărcat, o ponderă pentru un butoiș de vin, un dinar vienez pentru un cal sau o vită de vânzare.

⁴³ Ortway Tivadar (ed.), Pesty Frigyes, *Oklevelek. Temes vármegye és Temesvárváros történetéhez*, I, Pozsony (1896), 294 (în continuare Ortway, *Temes*); L. Magina, Dreptul de târg și procesul de urbanizare. Cazul Felnac. *AnB* (S.N.), Arheologie – Istorie, XVIII (2010), 146.

⁴⁴ Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, I, Budapest (1893), 765; Koppány Tibor, *A középkori magyarország kastélyai*, Budapest (1999), 228.

Lunga perioadă în care Posa de Szer a controlat în calitate de comite și castelan comitatul Caraș a constituit o bună oportunitate de sporire a patrimoniului funciar familial în acest spațiu, deși reiterăm ideea că nu putem proba documentar posibilitatea ca membrii familiei să își fi folosit în mod abuziv funcțiile deținute pentru a sustrage anumite posesiuni din patrimoniul cetăților regale cărășene sau a uzurpa stăpânirile cneziale românești după exemplul binecunoscut al familiei Himfi. Ca și localizare teritorială regăsim aceste posesiuni începând cu jumătatea secolului al XIV-lea dispuse după cum urmează: *Kuzak* pe Clisura Dunării, în apropiere de Pojejena; *Dubya* și *Chatar* pe cursul inferior al Nerei, între cetățile Haram și Ilidia; *Nezebur* (Vicinic), *Kuke*, *Ach*, *Week* și *Fark* (*Cosmafalwa*) pe valea Carașului, în apropiere de Iam; apoi *Agadici* (*Agyagos*), *Myneer* și *Mylos* în zona Oravița, între cetățile Carașova și Ilidia; și, în sfârșit, *Donath*, *Teleky*, *Medijes*, *Gwngudiighaza*, *Zarnier* și *Gătaia* (*Gatal*) în regiune Deta, la nord de Șemlacu Mare (*Mezeusomlio*).

Tot la jumătatea veacului al XIV-lea sunt pomenite pentru prima oară și posesiunile din comitatul Timiș, dintre care *Wyoduor*, *Gier* (*Gewr*), *Chud*, *Dolaț* (*Dowch*) și *Kyseud* s-au aflat la vest de Deta, în câmpia dintre râurile Bârzava și Timiș, ca o continuare a grupului de așezări menționate anterior în comitatul Caraș⁴⁵. În imediata lor apropiere este semnalată moșia de la Petroman (*Petre*), unde Posa de Szer și fiul său Ladislau au încercat să se mute, venind din comitatul Caraș, în perioada de întrerupere a exercitării funcției de comite de către magistrul Posa (1346–1350)⁴⁶. În zona Recașului familia a stăpânit posesiunea Izvin (*Ewzyn*). De-abia în ultima parte a secolului al XIV-lea, probabil în timpul domniei lui Sigismund de Luxemburg, urmașii lui Posa au dobândit moșia Hodoș în apropiere de Lugoj, așezare devenită *oppidum* cu 30 de sate în veacul următor, familia construind și un *castellum*, menționat ca atare în documentele de epocă⁴⁷.

În afara Banatului, documentele perioadei angevine mai menționează șase moșii păstrate în comitatul Csongrád (*Leng*, *Aduryanmartir*, *Zeer*, *Gurch*, *Petrumonustura* și *Palmonostura*), cinci moșii deținute la un moment dat în comitatul Somogy (*Zeules*, *Keer*, *Lyulyahegh*, *Lyulia* și *Torue*)

și câte una în comitatele Zarand (*Barnolch*) și Valkó (*Balowd*).

Dinamica patrimoniului funciar familial

Un aspect important al studiului de față se leagă de mutațiile care s-au produs în perioada angevină în structura domenală care a aparținut magistrului Posa de Szer și familiei sale. Din cercetări anterioare am putut constata că spațiul comitatelor bănățene de câmpie a cunoscut în veacurile XIV-XV un anumit tipar evolutiv în ceea ce privește dinamica domeniilor funciare nobiliare, tipar regăsit și în cazul unor familii ca Himfi de Remetea-Ersig, Chep de Gherteniș sau Dancs de Macedonia. Ne referim la faptul că, în toate aceste cazuri, secolul al XIV-lea și primele decenii ale veacului următor au fost o perioadă de acumulare de proprietăți, declanșată odată cu donația regală și așezarea familiei în zonă și continuată prin modalități diferite de extindere a stăpânirilor de pământ, ce au respectat sau, dimpotrivă, au forțat uneori procedurile și legile în vigoare. De la mijlocul secolului al XV-lea asistăm însă la un lent proces de destructurare a acestor patrimoni funciare, proces cauzat de mai mulți factori, dintre care am enumera sporul demografic negativ observat în cazul acestor familii, anumite probleme de natură pecuniară care au atras după ele tendințe de înstrăinare ale unor posesiuni, dar și tot mai dese atacuri otomane care au devastat proprietățile din zona de câmpie a Banatului, mai dificil de apărut⁴⁸.

În consecință, edificatoare pentru demersul nostru istoriografic sunt atât diferitele modalități prin care această familie (venită în Banat în temeiul funcțiilor dobândite din partea regalității în veacul al XIV-lea) și-a dezvoltat un amplu domeniu nobiliar, cât și multiplele problematice patrimoniale care au survenit în mod inerent din stăpânirea și administrarea unui asemenea domeniu. După cum am afirmat în rândurile anterioare, stabilirea acestei familii de demnitar în spațiul bănățean s-a fundamentat, în opinia noastră, pe donația regală ca modalitate primară de obținere cel puțin a unei părți din patrimoniul ei domenal. Cele câteva acte păstrate până astăzi reflectă în primul rând motivația care a stat la baza unor donații, ce se leagă în mod explicit de aprecierea deosebită de care s-a

⁴⁵ Aceste 10 posesiuni din comitatele Caraș și Timiș au fost obținute în anul 1343 de Blasiu, fiul lui Posa de Szer și de soția acestuia, Clara. Vezi Ortway, *Temes*, 72.

⁴⁶ Fekete, *Temesi bántás*, 460.

⁴⁷ Koppány T., *op. cit.*, 154; Rusu, *Castelarea carpatică*, 551; Dumitru Țicu, *Cetăți medievale din Banat/Medieval fortifications in Banat*, Timișoara (2009), 75.

⁴⁸ Vezi și Ligia Boldea, Probleme ale sistemului patrimonial bănățean. Donații regale de secol XIV și consecințele lor sociale. *Pe urmele trecutului. Profesorului Nicolae Edroiu la 70 de ani*, coord. Susana Andea, Ioan-Aurel Pop, Cluj-Napoca (2009), 83–100; Eadem, Un secol din evoluția unui domeniu feudal al Banatului de câmpie: domeniul familiei Danciu de Macedonia. *AnB* (S.N.), Arheologie – Istorie, XVIII (2010), 123–133.

bucurat magistrul Posa de Szer în fața regelui Carol Robert. În al doilea rând, documentele indică tipul de posesiuni donate, în toate cazurile fiind vorba fie de pământuri pustii, fie de posesiuni rămase fără stăpân în urma fenomenului de *defectum seminis*. Primul act păstrat datează din 24 martie 1326⁴⁹, la un an după ce magistrul Posa a devenit comite de Caraș și Timiș și castelan de Sebeș și Ilidia. Donația a avut la bază solicitarea directă a magistrului Posa, care cere pentru el și fiii săi pământul pustiu (*quandam terram vacuam et habitatoribus destitutum*) Aruky din comitatul Arad pe temeiul serviciilor credincioase prestate regalității. După derularea tuturor pașilor necesari punerii în stăpânire, capitlul din Arad primește scrisoarea de donație din partea regelui, care conține o caracterizare extrem de laudativă la adresa magistrului Posa, care poate că ține de o anumită reverență pe care puterea centrală o manifesta față de fidelitatea unor apropiați prin consacrate formule de cancelarie, dar poate că are și o notă personală dată de cunoașterea directă a personajului elogiat: *fidei constantias multiplices magistri Posa antedicti quibus nobis meruit multipliciter complacere et servitia eiusdem meritoria que nobis cum summa devotione et sincero affectu in nostris et regni nostri negociis plurimum opportunis ad modum necessariis exhibit et impendit*.

Un al doilea act de donație emis de rege în 19 mai 1339⁵⁰ dă curs unei noi solicitări a magistrului Posa care, invocând de data aceasta dreptul său de moștenire ereditară, cere pentru sine și fiii săi toate posesiunile și părțile de posesiuni din comitatul Somogy care au aparținut vărului său decedat Ioan, fiul lui Poka, împreună cu dreptul de patronat asupra mănăstirii Sf. Ladislau din *Lywlaheg*. Se pare că după moartea fără urmași a acestuia mai multe posesiuni au fost înstrăinate, ajungând să fie deținute pe nedrept de alții. Donația regală s-a întemeiat atât pe dreptul de succesiune, cât și pe considerentul că magistrul Posa și fiii săi îndeplineau în acea vreme credincioase servicii militare la granița de sud a regatului (în comitatul Caraș – n.n.) în războaiele cu regele Serbiei.

Seria donațiilor regale atribuite familiei continuă și în timpul domniei lui Ludovic I, în 16 octombrie 1350 Ioan, fiul lui Posa, împreună cu frații săi Ladislau, Blasiu, Ștefan și Nicolae primind dreptul de stăpânire asupra moșiilor *Ooch* și *Week*⁵¹, pentru ca o lună mai târziu, la 30 noiem-

brie 1350⁵², cei cinci fii ai lui Posa (toți cavaleri ai curții regale) să dobândească și moșia *Fark* (cu alt nume *Cosmafalua*); toate aceste trei posesiuni localizate în comitatul Caraș au aparținut unui anume Cosma, mort fără urmași.

În sfârșit, în 30 aprilie 1364, trei dintre fiii lui Posa, Blasiu, Ștefan și Nicolae, precum și nepoții acestuia, Ioan și Paul (fii ai lui Ladislau de Szer) dobândesc de la rege moșia *Gyrolthaza* (cu alt nume *Gyroltfalua* sau *Hodus*) din comitatul Arad ce a aparținut lui Blasiu de *Chulak*, mort fără urmași pe linie masculină, în pofida protestelor urmașelor acestuia, care își cer dota și sfertul cuvenit al fiicelor⁵³.

Alături de donația regală, familia a căutat și alte modalități de a-și spori bunurile patrimoniale, recurgând la o serie de tranzacții funciare (vânzări-cumpărări, zalogiri, luare în folosință, exercitarea dreptului de preemțiune etc.) în spiritul și practica oricăror nobili posesori de domeniu funciar. Astfel, în 1310, magistrul Posa cumpără cu 20 de mărci de argint o vie pe dealul *Matra* din satul *Menes* (Miniș)⁵⁴. În 5 iunie 1325 același magistrul Posa ia ca zalog de la Grigore zis *Fekete* moșia acestuia *Keer* (aflată în imediata vecinătate a posesiunii cu același nume aparținând bisericii capitlului din Arad), cu condiția ca până la Rusalii să se efectueze tranzacția respectivă. Se pare că numitul Grigore a încercat să nu onoreze termenii tranzacției, căci la data scadentă Posa de Szer a reclamat în fața capitlului din Arad faptul că nu a primit încă moșia pentru care plătitese deja 9 mărci de argint⁵⁵. Tot sub formă de zalog a obținut și Ștefan, fiul lui Posa (în acel moment castelan de Mehadia) în anul 1362 posesiunea nelocuită *Barnolch* din comitatul Zarand de la Ioan, fiul lui Petru de *Maynoch*, în schimbul sumei de 23 de florini, cu condiția să o colonizeze⁵⁶, deci să o valorifice economic. Motivele pentru care această așezare a rămas pustie nu pot fi determinate. Se degajă doar determinarea stăpânului, rămas probabil fără mijloace financiare suficiente, să încerce să o revitalizeze prin inter-

de Golubă: *in memoriam revocatis fidelitatibus et fidelium servitiorum meritis eiusdem tum in regno nostro Hungarie tum etiam in regno nostro Sicilie variis et inopinatis fortune casibus et persone periculis continue et siue intermissione se exponendo nobis exhibitis et impensis*.

⁴⁹ DI 91421.

⁵³ DI 91703.

⁵⁴ DI 91164.

⁵⁵ Fekete, *Temesi bántág*, 152/a.

⁵⁶ DI 91584. Interesant este faptul că pe această stăpânire nelocuită exista o biserică de piatră cu hramul Sf. Nicolae, ce trădează existența unei comunități catolice anterioare, suficient de numeroasă ca să necesite ridicarea unui lăcaș de cult.

⁴⁹ DI 40485.

⁵⁰ Pesty, *Krassó*, IV, 380.

⁵¹ Fekete, *Temesi bántág*, 621. De data aceasta, diploma regală conține un frumos elogiu adus de rege fiului lui Posa de Szer, Ioan, care în acel moment era comite de Caraș și castelan

mediul cedării temporare a dreptului de stăpânire către un beneficiar capabil să asigure exploatarea sa în condiții obișnuite.

Întâlnim însă în istoricul familiei și situația opusă, când anumite interese de ordin pecuniar i-au determinat pe membrii ei să recurgă la procedeul zalogirii unora dintre proprietățile lor în schimbul obținerii unor beneficii financiare. O asemenea situație semnalată documentar se leagă în mod interesant de una din donațiile regale dobândite de familia Szer în anul 1339, este vorba de stăpânirile obținute în comitatul Somogy. S-a dovedit însă că această donație nu a adus în timp beneficiile așteptate (sau poate că familia a solicitat-o de la bun început doar pentru a o valorifica prin tranzacționare), căci în 13 octombrie 1344⁵⁷, în prezența palatinului Ungariei, magistrul Posa și fiii săi, reprezentanți de Petru Himfi, au zălogit pentru suma de 100 de mărci toate posesiunile dobândite, inclusiv dreptul de patronat asupra mănăstirii Sf. Ladislau, magistrului Paul, fiul lui Iwanka din *Vgal*, cu condiția că dacă nu vor putea să răscumpere zalogul până la începutul anului următor să piardă dreptul de stăpânire asupra acestora. Zălogirea a fost motivată de faptul că toate aceste stăpâniri, fiind foarte departe de reședința lor, nu au putut fi valorificate în beneficiul familiei. Un ultim act datat în 1 martie 1345⁵⁸ stă mărturie asupra lipsei totale de interes a familiei pentru aceste bunuri obținute cu câțiva ani în urmă; prin acesta, capitlul din Alba Iulia a confirmat faptul că familia lui Posa de Szer nu s-a prezentat la termenul stabilit în fața sa pentru a-și răscumpăra moșiile din comitatul Somogy și dreptul de patronat, ceea ce a făcut ca toate acele bunuri să îi revină lui Iwanka de *Vgal* și fiilor săi.

O achiziție profitabilă pentru familie a fost, fără îndoială, și pescăria *Maruthwa* de pe cursul Tisei, luată în folosință în anul 1344 pentru patru ani de către magistrul Posa și rudele sale, Ioan și *God* de Szer, de la capitlul din Arad în schimbul sumei de 20 de mărci, împărțită în patru tranșe anuale. În 1355 magistrul Nicolae, fiul lui Posa, va confirma faptul că familia a achitat suma integrală pentru dreptul de folosință asupra numitului heleșteu⁵⁹.

În anumite cazuri membrii familiei s-au simțit obligați să facă apel la dreptul lor de preemțiune (*protimisis*) pentru a-și crea un ascendent menit să le permită, după câte se pare, să își lărgască sfera stăpânirilor lor funciare. În această ordine de idei, în 6 noiembrie 1348 magistrul Ioan, fiul

lui Posa, cere scaunului de judecată al comitatului Caraș să le interzică fiilor lui Andrei *Bani* să înstrăineze prin zălogire sau vânzare posesiunea *Chatar* din comitatul Caraș către magistrul Chulnuk de *Gay*, vicecastelan de Golubăț, motivând că această tranzacție urma să se facă fără consultarea vecinilor și comitaneilor, în rândul cărora se înscria și familia de Szer. În pofida acestei opoziții, moșia a fost totuși vândută vicecastelanului de Golubăț în decembrie 1348, fapt care bănuim că a prejudiciat stăpânirile din proximitate, drept pentru care un an mai târziu s-a ajuns la probleme de hotărnicire, în 13 octombrie 1349 același Ioan de Szer cerând capitlului din Cenad să dispună o nouă trasare a hotarelor prin consultarea martorilor⁶⁰. O situație similară se înregistrează în anul 1363⁶¹ când unul din familiarii fiilor lui Posa de Szer cere capitlului din Cenad să interzică maestrului cruciaților din Óbuda să înstrăineze în vreun fel o parte a posesiunii Sâmbăteni (*Zombothel*) din comitatul Arad către capitlul din Arad pe motiv că aceasta se învecina cu domeniul familial, ceea ce le-ar fi dat nobililor de Szer dreptul de a avea întâietate în achiziționare ei.

Problematici familiale și de vecinătate

Cercetarea structurilor familiale patrimoniale relevă în majoritatea cazurilor imagini sugestive asupra complexității relațiilor interfamiliale și de vecinătate. Stăpânirea funciară, apanaj al elitei sociale nobiliare, a generat în permanență atât preocuparea preservării integrității domeniului familial, cât și tendințe firești de extindere ale acestuia. Faptul în sine a dus în nenumărate rânduri fie la conflicte între membrii aceluiași nucleu familial sau între diferitele ramuri ale familiei, fie între domenii nobiliare sau instituționale învecinate.

În ceea ce privește evoluția familiei lui Posa de Szer în perioada angevină, documentele păstrate mărturisesc deosebitul atașament manifestat în absolut toate împrejurările între magistrul Posa și cei cinci fii ai săi, Ladislau, Ioan, Blasiu, Ștefan și Nicolae. Nici măcar un singur document nu trădează o umbră de neînțelegere între tată și fii sau între cei cinci frați. Dimpotrivă, fapt cu adevărat remarcabil, ei au acționat întotdeauna ca o comunitate de interese patrimoniale fără fisură, realitate care desigur că a făcut din această familie o forță redutabilă în spațiul comitatelor bănățene. Nu este cazul să furnizăm exemple concrete, căci în toate documentele păstrate fie tatăl își reprezintă fiii, fie unul dintre fii își reprezintă tatăl și frații, un model

⁵⁷ DI 100017.

⁵⁸ DI 100020.

⁵⁹ Fekete, *Temesi bántáság*, 421/a; DI 91470.

⁶⁰ *Ibidem*, 535 și 540; DI 91 407.

⁶¹ DI 91697.

destul de singular în lumea stăpânilor nobili, atât de frământată de conflicte patrimoniale. Menționăm totuși faptul că această înțelegere familială pare că s-a extins și asupra rudelor apropiate, un document din 15 noiembrie 1346⁶² prezentând o latură interesantă și oarecum emoționantă a legăturilor profunde dintre membrii familiei de Szer: avându-i ca martori pe abatele Briciu al mănăstirii Bizere, pe unul din călugării acesteia și pe mai mulți nobili adunați pe moșia Frumușeni, doamna Margareta, fiica răposatului Paul de Szer (frate al magistrului Posa), a mărturisit faptul că atunci când a ajuns la vârsta potrivită pentru a intra în posesia moștenirii tatălui său, unchiul său Posa și fiii acestuia i-au dat soțului ei, magistrul Chukud, vicecastelan de Hațeg, daruri matrimoniale foarte generoase (*matrimonialiter prospere et cum omni honore tradidisset*), drept pentru care nobila doamnă îi scutește acum de obligația de a-i mai da și *quarta puellaris* cuvenită potrivit obiceiului vremii.

Mai complicate s-au dovedit însă relațiile dintre urmașii lui Posa de Szer și rudele lor din cadrul ramurii principale a familiei, ce a rămas pe posesiunile din comitatul Csongrád. Se pare că după mijlocul veacului al XIV-lea acestea din urmă au încercat să valorifice în favoarea lor anumite părți de posesiuni care li se cuveneau de drept fiilor și nepoților magistrului Posa în baza dreptului de stăpânire condivizională. Se poate aprecia că nobilii din Zeer au profitat de faptul că familia lui Posa a fost mai implicată în administrarea proprietăților din comitatele bănățene, unde de altfel și rezida, pentru a mai fi preocupată de ceea ce se întâmpla cu stăpânirile din comitatul de baștină. De aici o serie de întâmpinări și proteste ale fiilor lui Posa în fața forurilor comitatense și capitulare. Bunăoară, în 22 august 1360⁶³ Nicolae, fiul lui Goch de Szer și alt Nicolae, fiul lui Posa de Szer s-au obligat să rezolve prin arbitraj problemele familiarilor și ale iobagilor de pe posesiunea Zeer. În octombrie 1372 Ștefan, fiul lui Posa, cere capitlului din Cenad să li se interzică fiilor lui Goch și ai lui Ioan de Zeer să uzurpe și să folosească în mod necuvenit heșteele sale Kesekun și Harumfeel de pe posesiunea lui Tvmurken din comitatul Csongrád⁶⁴. Și tot la sfârșitul aceluiași an, unul din familiarii magiștrilor Ștefan și Nicolae, fiii lui Posa, solicită capitlului din Cenad să le interzică acelorași rude din Zeer să dea o parte a acestei posesiuni prepozitului Paul din Sibiu deoarece acea parte li se cuvenea lor⁶⁵.

În sfârșit, în 7 noiembrie 1374 palatinul Ungariei cere capitlului din Arad să dea curs solicitării lui Nicolae, Ștefan și Ladislau de Szer (toți nepoți ai lui Posa) de a fi întabulați în părțile care le reveneau de drept din posesiunile *Peturmonustura* și *Palmonostora* din comitatul Csongrád⁶⁶.

Relațiile de vecinătate au avut, la rândul lor, o mare însemnătate în evoluția structurilor domeniiale familiale, fiind determinate în principal de modul în care s-a realizat în timp interacțiunea între interese patrimoniale nobiliare uneori divergente. Nu puține sunt documentele prin care diferențierea stăpâni de pământuri au solicitat autorităților comitatense rehotărniciri ale posesiunilor lor, provocate de nevoia de a clarifica limitele unei moșii disputate cu vecinii acesteia. În acest mod, de pildă, în 1311⁶⁷ magistrul Posa a solicitat o îndreptare a hotarelor dintre posesiunea sa Frumușeni și cea a lui Grigore Niger, numită *Ker* din comitatul Arad. În anii următori problemele legate de moșia *Ker* par să continue, căci în 19 aprilie 1329⁶⁸ magistrul Posa (acum comite de Caraș) solicită regelui să permită divizarea ei în două părți, cea numită *Budurlaka* să îi revină lui în cadrul posesiunii Frumușeni, în timp ce partea numită *Vanalaka* să îi fie dată lui *Bachow*, fiul lui Petru, paj al curții regale. O altă moșie care a necesitat ridicarea unor noi hotare a fost *Week* din comitatul Caraș, supusă mai multor rehotărniciri în 1358⁶⁹ și 1385⁷⁰.

Mult mai spectaculoase prin diversitatea problematicilor suscitade sunt relațiile de vecinătate dintre diferitele familii nobiliare cu o oarecare anvergură socială sau între domeniile nobiliare și cele ale instituțiilor laice sau ecleziastice. Având patrimoniul familial extins în mai multe comitate, familia magistrului Posa nu a fost scutită de o serie întreagă de probleme ridicate de faptul că ea s-a învecinat cu familii cel puțin la fel de prospere și influente, realitate ce a atras după sine un întreg câmp de relaționare specific spectrului social feudal: conflicte de stăpânire, tranzacții funciare sau financiare, inclusiv înrudiri.

În comitatul Arad două sunt vecinătățile care atrag atenția, cea cu domeniul mănăstirii Bizere și cea cu domeniul puternicei familii Lackfi. În fapt, principalele stăpâniri ale familiei din comitatul Arad, concentrate în jurul domeniului Frumușeni, s-au aflat în hotarul sudic al cunoscutei mănăstiri

⁶² DI 91374; C. Popa-Gorjanu, *op. cit.*, 368.

⁶³ DI 91560.

⁶⁴ Ortway, *Temes*, 121.

⁶⁵ DI 91795.

⁶⁶ DI 91816. Nicolae și Ștefan au fost fiii lui Ștefan, fiul lui Posa, iar Ladislau a fost fiul lui Nicolae, fiul lui Posa.

⁶⁷ Fekete, *Temesi bántás*, 71.

⁶⁸ *Ibidem*, 283.

⁶⁹ *Ibidem*, 755.

⁷⁰ DI 91916, 91920.

Bizere⁷¹, important lăcaș de cult catolic din nordul Banatului medieval, cele două domenii fiind despărțite doar de cursul Mureșului. Această vecinătate deosebită cu siguranță că a conferit familiei sprijin spiritual, loc de meditație, rugăciune sau reculegere. Dar, ceea ce documentele lasă să transpară sunt mai degrabă aspectele materiale ale vecinătății dintre o proprietate nobiliară laică și una ecleziastică, Biserica manifestându-se de altfel în întreaga sa istorie și ca o administratoare extrem de tenace a bunurilor sale lumești. Parcimonია documentelor ne oferă doar câteva repere asupra relațiilor care s-au stabilit în timp între familia magistrului Posa și clerul mănăstirii Bizere, relații pe care le bănuim a fi fost în general de bună vecinătate dat fiind prestigiul spiritual al lăcașului monahal. În 1321, de pildă, magistrul Posa de Szer se judecă alături de abatele Iacob al mănăstirii Bizere cu Paul Dorman și cu Andrei, fiul lui Grigore pentru o parte a moșiei Firiteaz (*Feyeryghaz*) din comitatul Arad⁷². Din ordinul regelui s-a ajuns până la solicitarea jurămintelor în fața scaunului de judecată, însă cu o zi înainte de prestarea acestora cele două părți ajung la o înțelegere, pământul în cauză urmând să fie împărțit în două părți, una sub jurisdicția mănăstirii Bizere, cealaltă sub stăpânirea lui Paul și Andrei. De fapt, înțelegerea lasă să se deducă faptul că magistrul Posa a acționat în cadrul acestui litigiu mai degrabă în calitate de reprezentant al abatelui Iacob, decât ca parte direct interesată. Nu întotdeauna însă relațiile s-au dovedit atât de cordiale, problemele de ordin funciar putând interveni oricând între domenii cu hotare învecinate. Dovadă stă un îndelungat proces desfășurat pe parcursul anului 1341⁷³ între magistrul Posa și abatele Mihail al mănăstirii Bizere, litigiu care a presupus atât citarea părților în fața capitlului din Arad, cât și interogarea iobagilor de pe domeniul Frumușeni. Nu considerăm că ar fi impropriu să avansăm opinia că aceste relații de vecinătate au fost influențate și de persoana care s-a aflat în fruntea abației Bizere, după cum se poate deduce și din documentele păstrate.

⁷¹ Situată astăzi la 12 km de Arad și la 1,5 km de Frumușeni, pe malul stâng al Mureșului, abația care avea hramul Sf. Fecioare Maria a fost atestată documentar încă din anul 1183 ca lăcaș benedictin aflat sub patronaj regal. Vezi A. A. Rusu, G. P. Hurezean, Frumușeni. *CCA* (2005), 161–162; D. Țicu, *Geografia ecleziastică a Banatului medieval*, Cluj-Napoca (2007), 70–71.

⁷² Fekete, *Temesi bánság*, 98 și 99. Moșia, situată la sud de complexul domeniilor Bizere și Frumușeni, va apărea în deceniul următor pe lista dijmelor papale ca parohia *Alba ecclesia* având hramul Sf. Fecioare (*Beate Virginis*). Vezi Csánki D., *op. cit.*, 770.

⁷³ DI 91315, 91321.

Extrem de relevantă este și vecinătatea dintre proprietățile comitelui Posa de Szer și cele ale puternicei familii Lackfi din neamul Hermann, care s-au intersectat potrivit informațiilor documentare cel puțin în trei puncte distincte din comitatul Arad: pe cursul Mureșului, la sud-est de Arad, unde controlau împreună un vad de trecere între moșiile *Aruky* și *Novak*; la nord de Arad, între *Gelyed* și *Mikelaka*; și în estul comitatului, în apropierea reședinței familiei Lackfi de la Covăsinț. În principiu, relațiile dintre cele două influente familii de demnitari ai regatului s-au dovedit a fi cel puțin bune, de vreme ce magistrul Posa și-a căsătorit unica fiică, Margareta, cu Ladislau (*Lack*) de *Kerekeghaz*, comite al secuilor, ai cărui fii (probabil din prima căsătorie) s-au numărat printre baronii regatului⁷⁴. În deceniul al șaptelea însă documentele consemnează o serie de fricțiuni la hotarele dintre moșiile urmașilor lui Lack și cei ai magistrului Posa, din august 1363 datând nu mai puțin de trei plângeri ale fiilor lui Posa de Szer îndreptate împotriva magiștrilor Nicolae și Paul Lackfi, plângeri care semnalau anumite încălcări ale dreptului lor de stăpânire comise de cei doi frați. Una din plângeri îi acuza pe aceștia din urmă că au nesocotit dreptul comun de folosire a vadului vămii dintre moșiile *Aruky* (a familiei de Szer) și *Novak* (a familiei Lackfi), împiedecându-l pe Ștefan, fiul lui Posa să folosească jumătatea care i se cuvenea din acest vad⁷⁵. Alte două plângeri au consemnat abuzuri ale familiei Lackfi atât la hotarele dintre posesiunile *Gelyed* și *Mikelaka*⁷⁶, cât și asupra moșiei *Kasa* aparținând familiei lui Posa⁷⁷. Conflictul a trenat câțiva ani, căci în 1370 fii lui Posa solicită din nou, în cadrul adunării palatiale de data aceasta, ca vecinii lor Lackfi să nu mai folosească în mod abuziv posesiunea lor *Zenthpal*⁷⁸. Am putea presupune că după moartea magiștrilor Posa și Lack (survenită cândva în deceniul al șaselea) urmașii lor au căutat să își reconfigureze hotarele dintre proprietăți, fapt care a generat un întreg șir de litigii funciare.

În comitatul Timiș una din vecinătățile care a creat în timp anumite probleme a fost cea cu

⁷⁴ Ștefan și Andrei au fost voievozi ai Transilvaniei, Dionisie a fost arhiepiscop de Kalocsa, Nicolae a ocupat demnitatea de comite de Zemplén, iar Paul pe cea de comite de Bereg. Lendvai M., *op. cit.*, 65–66; Borovszky Samu, *Csanád vármegye története 1715-ig*, II, Budapest (1897), 570–571. Vezi și Engel Pál, *Középkori Magyar Genealógia*, variantă pe CD, s.v. Lackfi.

⁷⁵ DI 91693.

⁷⁶ DI 91694.

⁷⁷ DI 91694, 91695.

⁷⁸ DI 91761.

familia boierilor români munteni Carapciu, Stanislau, Neagu, Vlaicu, Nicolae și Ladislau (fiii lui Valdislav, fiul lui Zarna), dăruți în 29 august 1359⁷⁹ de către regele Ludovic I cu moșiile Recaş și Chizătău din comitatul Timiș și mai apoi cu moșiile Șoimuș și Icuș situate în comitatul Caraș. Din documente se deduce faptul că familia de Szer a avut posesiuni în imediata vecinătate a moșiei Recaş, de unde și implicarea membrilor săi în complexul proces de rehotărnicire a noilor stăpâniri obținute de boierii din Țara Românească, proces care s-a derulat cu multe tergiversări între anii 1361 și 1371. Disputa între cele două familii s-a declanșat în momentul rehotărnicirii moșiei Recaş, magistrul Blasiu, fiul lui Posa de Szer acuzând faptul că prin ridicarea noilor hotare familia lui Carapciu a urmărit să desprindă o mare bucată de pământ din moșia sa Izvin (*Ewzyn*) pentru a o alătura Recășului⁸⁰. În 1371 această vecinătate încă se dovedește a fi tensionată, fiica lui Blasiu de Szer acuzându-l pe Nicolae, fratele lui Carapciu, că i-a produs mai multe pagube pe posesiunea sa Izvin, de unde a strămutat forțat câțiva iobagi, a incendiat o casă și a luat patru boi⁸¹. Pe de altă parte, un alt fiu al magistrului Posa, Ștefan de Szer, a participat în această perioadă în calitate de martor la rehotărnicirea moșiei Icuș din comitatul Caraș, proces încheiat în 1369 după mai multe împotriviri venite din partea unor nobili din vecinătate⁸².

Tot în comitatul Timiș familia lui Posa de Szer s-a învecinat în zona Detei cu familia nobililor din Omor (astăzi Rovinița Mare), nobili care au jucat un rol însemnat în viața socială și politică a Banatului în veacul al XIV-lea⁸³ și cu care familia de Szer chiar se va înrudi prin căsătoria lui Blasiu, fiul lui Posa (*militi aule domini Regis*) cu Clara, fiica lui Gall de Omor. Cu ocazia nunții, în 4 aprilie 1343⁸⁴ fratele miresei, Ladislau de Omor⁸⁵ a făcut un gest de mare dărnicie, donând tinerilor căsătoriți părți

din posesiunile *Wyoduor*, Gier, Dolaț, *Chud* și tot satul *Kyseud* din comitatul Timiș, precum și părți din satele *Donath*, *Teleky*, *Medijes*, *Gwngudijghaza* și *Zarnier* împreună cu moșia Gătaia, posesiuni situate între Șemlacu Mare și râul Bârzava în comitatul Caraș, achiziționate prin sânguința tatălui său. Din păcate, se pare că buna intenție a lui Ladislau de Omor a fost aparentă, căci patru ani mai târziu, în 6 octombrie 1347⁸⁶, Blasiu de Szer avea să reclame capitolului din Arad faptul că Ladislau a constrâns-o înainte de nuntă pe sora sa, Clara să declare în fața capitolului din Cenad că îi cedează pe timp de 10 ani dreptul de stăpânire asupra posesiunii Gătaia (*Gatal*) din comitatul Caraș și asupra jumătății din posesiunea *Wyuduor* din comitatul Timiș. Drept pentru care magistrul Blasiu cere capitolului din Cenad să corecteze prejudiciul adus, interzicându-i lui Ladislau de Omor să ocupe moșiile respective.

În sfârșit, nici proprietățile familiei din comitatul Caraș nu au fost scutite de o seamă de probleme provocate de anumite vecinătăți generatoare de disensiuni patrimoniale. În zona cetății Ilidia, de pildă, posesiunile familiei au ajuns să se învecineze cu cele ale familiei Himfi de Remetea-Ersig, nobili în plină ascensiune în epoca lui Ludovic I. De altfel, Petru Himfi, fratele cunoscutului ban Benedict Himfi, a fost *famulus* și *procurator* al magistrului Posa de Szer și al fiului său, Ioan, un început de carieră în preajma uneia din cele mai influente familii nobile a comitatului Caraș din prima jumătate a secolului al XIV-lea, ce i-a permis ulterior să ajungă la curtea regală ca *juvenis aule regie*, iar mai apoi să fie asociat în exercitarea funcției de ban al Bulgariei fratelui său, Benedict⁸⁷. Chiar dacă nu a fost parte direct interesată, implicarea fiilor lui Posa de Szer în amplul proces pentru moșia Valea (*Voya*) din comitatul Caraș, extins pe o durată de 17 ani, între 1361 și 1378, merită să fie menționată în contextul de față. Nu stăruim asupra detaliilor acestui proces care a făcut în nenumărate rânduri obiectul unor studii aprofundate asupra raporturilor dintre cnezimea românească bănățeană și demnitarii regali care au dobândit nu doar o însemnată putere în zonă, ci și importante moșii prin uzurparea stăpânirilor cneziale românești⁸⁸. Rolul fiilor lui Posa de

⁷⁹ Ortway, *Temes*, 87.

⁸⁰ *Doc. Val.*, 166 și 172; M. Holban, *op. cit.*, 104–105.

⁸¹ *DI* 91775.

⁸² Pesty, *Krassó*, III, 115; M. Holban, *op. cit.*, 108–109.

⁸³ D. Țeicu, *Banatul montan în evul mediu*, Timișoara (1998), 369.

⁸⁴ Ortway, *Temes*, 72; V. Achim, *Banatul în evul mediu. Studii*, București (2000), 15. De remarcat că în unele din aceste sate sunt menționate biserici de piatră, cum ar fi cea cu hramul Sf. Cruci din *Wyoduor*, biserica închinată Tuturor Sfinților din Gier sau biserica cu hramul Sf. Iacob din satul *Gwngudijghaza*.

⁸⁵ Despre el se poate spune că a fost nepotul de fiică al banului Teodor *Veyteh*, fost castelan de Mehadia, cel al cărui fiu, Ioan *Veyteh*, a organizat rezistența cetății în fața noului rege Carol Robert timp de mai mulți ani, între 1316 și 1321. Vezi și M. Holban, *op. cit.*, 109, nota 1.

⁸⁶ Fekete, *Temesi bászág*, 485.

⁸⁷ C. Popa-Gorjanu, *op. cit.*, 368–369.

⁸⁸ Cel mai complex studiu rămâne cel al M. Holban, *op. cit.*, 57–131. Se mai pot audăuga și contribuțiile lui Traian Popa și Victor Motogna cuprinse în volumul *Banatul de altădată. Studii istorice*, I, Timișoara (1944), 130–145, 280–294. Vezi și I. A. Pop, *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) în secolele XIV–XVI*, Cluj-Napoca (1991), 122–123.

Szer, în special al lui Ștefan, a fost atât oficial, cât și particular, căci din două documente datate în perioada anilor 1361–1373⁸⁹ și în 3 iulie 1372⁹⁰ reiese faptul că magistrul Ștefan, în calitatea sa de cavaler al regelui, a fost desemnat alături de episcopul de Cenad, de prepozitul capitlului din Buda și de arhidiaconul de Timiș să participe la toate recuperările de moșii regale, precum și la rehotârnirile și ridicările de noi hotare între posesiunile regale și cele nobiliare din comitatele Timiș, Caraș și Cuvin. Pe de altă parte, familia magistrului Posa a deținut ea însăși stăpâniri în comitatul Caraș, fie *pro honore* (în calitate de comiți și castelani), fie obținute în timp prin danie regală. Faptul că fiii lui Posa ajung să depună mărturie în două din momentele importante ale procesului – în 22 martie 1363 și 29 martie 1378⁹¹ s-a dovedit a fi mai degrabă un conflict de interese care s-a situat la limita legalității, un melanj între calitatea oficială atribuită prin hotărâre regală și interesul personal al familiei. Astfel, dacă în 1363 fiii lui Posa au depus mărturie în calitate de comitane atunci când cnezii cetății Ilidia și magistrul Petru Himfi nu au ajuns la o înțelegere în privința așezării semnelor de hotar în pădurea numită *Fortalan*, aflată la hotarul dintre moșia Valea și domeniul cetății Ilidia (al cărei castelan părintele lor fusese în trecut, deci se presupunea că au cunoscut oarecum situația), în 1378 Ștefan, fiul lui Posa este atât împuternicitul oficial al regelui în cercetarea cauzei care a dus la verdictul final, cât și parte a problemei, de vreme ce el apare ca deținând în cadrul moșiei Valea posesiunile *Foktalan* cu 9 familii de iobagi și *Perlyzke* cu 8 gospodării iobăgești. Mărturia pe care depus-o personal magistrul Ștefan face referire la perioada care a urmat înlocuirii tatălui său, Posa de Szer, în funcția de comite de Caraș cu Toma Szécsényi. Deși recunoaște faptul că Ioan de Valea a deținut acea stăpânire recunoscută de Carol Robert prin act scris, de pe care a perceput venituri și foloase din care, parte erau date cetății Ilidia, după înlocuirea tatălui său din funcție nu a mai putut spune câte pământuri a „alipit” Ioan moșiei sale, câte sate a întemeiat, câți oameni a așezat aici sau în ce fel a ridicat hotarele sus-numitei moșii Valea. Probabil că mărturia magistrului Posa, cumulată cu întreg mecanismul unei legislații ce a favorizat în toate cazurile dreptul de proprietate regală sau pe cel al nobililor donatari, a dus la verdictul final prin care s-a decis ca familia cnezilor din Valea să își piardă în întregime moșia *Voya* în urma „abuzului” pe

care l-ar fi comis prin extinderea stăpânirii lor în detrimentul celor regale sau nobiliare.

O altă vecinătate cu adevărat problematică a fost cea cu familia lui Nicolae de Jank, fost comite de Timiș în perioada 1329–1336⁹², ale cărui stăpâniri cărășene s-au concentrat pe cursul inferior al Carașului, în zona Iam. Nu mai puțin de șase incidente sunt semnalate documentar în deceniul cuprins între anii 1350 și 1360, o frecvență într-adevăr foarte mare, care trădează existența unor relații tensionate de vecinătate, în care partea vătămată a fost în toate cazurile familia de Szer. Un act din 17 septembrie 1349⁹³ sugerează o încercare de rezolvare pe cale amiabilă, în fața juzilor comitatului Caraș, a tuturor problemelor procesuale și de posesiune ivite între cele două familii. Din păcate, anii care au urmat au fost plini de asemenea litigii de vecinătate, provocate după câte se pare de atitudinea rău intenționată, chiar agresivă, a magistrului Nicolae de Jank față de proprietățile vecinilor săi. Un asemenea conflict de stăpânire a debutat în 1350 ca o rehotârnire prin înțelegere pașnică între posesiunile *Nezebur* și *Kuke* ale familiei de Szer și posesiunile *Kyws*, *Grab* și Iam ale familiei Jank; procesul, firesc în sine, a degenerat într-un lung șir de acțiuni judiciare, care au trenat până în 1354 și au necesitat mai multe anchete la fața locului efectuate la cererea regelui de către capitlurile din Arad și Titel⁹⁴. Practic, problema s-a ivit atunci când, acționând în mod arbitrar, Nicolae de Jank a distrus mai multe semne de hotar de pe posesiunile *Nezebur* și *Kuke* ale familiei de Szer, după care a declanșat o cercetare mincinoasă împotriva lui Ioan, fiul lui Posa, pe care l-a acuzat că ar fi ridicat în mod nejustificat acele hotare. Toate anchetele care au fost efectuate în anii următori au dovedit însă fără tăgadă faptul că nobilul de Jank a distrus deliberat semne de hotar legale, în dorința sa de a alipi forțat acele bucăți de pământ proprietății sale Iam. O nouă problemă de rehotârnire se va ivi în 1360, când Nicolae de Jank a cerut să fie întabulat în câteva posesiuni aflate lângă moșia sa *Matheteleke*, iar Blasiu de Szer s-a împotrivit, probabil îngrijorat de posibilitatea de a-i fi afectate hotarele moșiei sale *Kuke*. Procesul, desfășurat în fața judeului Curiei regale în 10 mai 1360⁹⁵ a solicitat părților să prezinte acte doveditoare emise de Carol Robert în anii 1312, 1316 și 1339, după care

⁸⁹ Ortway, *Temes*, 128.

⁹⁰ DI 70657.

⁹¹ Pesty, *Krassó*, III, 50, 132.

⁹² Engel, *Archontológia*; Z. Iusztin, *op. cit.*, 258. Interesant este faptul că Nicolae de Jank urmează la conducerea comitatului Timiș imediat după Posa de Szer.

⁹³ DI 91401.

⁹⁴ Fekete, *Temesi bánság*, 611, 613, 683, 689 și 690.

⁹⁵ DI 91549.

s-a decis ca noile hotare să fie statuate pe baza mărturiei vecinilor și comitanilor celor două moșii. Litigiile interfamiliale nu s-au limitat însă doar la chestiuni legate de hotarele dintre stăpânirile învecinate ale celor două familii. În aprilie 1355 Blasiu de Szer îl acuză în două rânduri pe Nicolae de Jank în fața adunării comitatului Caraș cum că i-ar fi jefuit doi iobagi din Agadici, cărora le-ar fi luat doi cai, după care același nobil de Jank și familiei săi au distrus un pod de pe râul Caraș ridicat pe posesiunea sa *Doborchan*⁹⁶. Tot Nicolae de Jank și slugile sale au distrus în iunie 1360 grădina și fânașul numite popular *Schereu* de pe moșia *Kuzak* a familiei lui Posa de Szer⁹⁷. După cum se poate constata, o vecinătate care a cauzat suficiente probleme familiei comitelui Posa de Szer, probleme care se înscriu însă în dinamica obișnuită a relațiilor feudale specifice vremii.

Evoluția patrimoniului familial a fost marcată în toată această perioadă și de alte numeroase litigii punctuale, care completează imaginea unui mare domeniu nobiliar al Banatului de câmpie, cu toate problemele generate de administrarea și valorificarea sa economică. Ca un detaliu nu lipsit de importanță poate fi menționat și faptul că multe din aceste litigii s-au derulat după 1350, deci după moartea lui Posa de Szer, survenită după câte se pare în jurul anului 1352. Se poate presupune că dispariția influentului personaj a potențat o serie de acțiuni revendicative, agresive chiar, care au fost ținute în frâu atâta vreme cât magistrul Posa a fost în funcție și cărora urmașii săi au trebuit să le facă față. În repetate rânduri familia a trebuit să își reconfirme dreptul de stăpânire asupra unor posesiuni ca *Alioš*, *Aruky* sau *Gelyed* din comitatul Arad⁹⁸, *Dubya*, *Bysterch* și *Week* din comitatul Caraș, revendicate de o serie de prezumtivi (sau reali?) posesori. În 1360 și 1365 fiii lui Posa cer forurilor comitatense să i se interzică abatelui de Zala să ocupe moșiile lor *Aduryanmartir*, respectiv *Gurch* din comitatul Csongrád⁹⁹.

Păgubitoare s-au dovedit a fi și atacurile însoțite de devastări la care au fost supuse câteva din moșiile familiei. În mod interesant, unele dintre acestea au avut ca și autori persoane cu funcții sau în serviciul regal, neintimidate de puterea reală și autoritatea morală a demnitarilor comitatului Caraș proveniți din familia de Szer. Un asemenea caz este semnalat în anul 1344, când activitatea de pe moșia Frumușeni a fost perturbată de

vicecomitele și juzii nobiliari de Arad; în plângerea formulată în fața regelui, magistrul Posa, în acea vreme comite de Caraș, a arătat că cei patru juzi au pătruns în forță pe moșie de unde au luat 20 de boi și 60 de animale ale iobagilor săi. O femeie a unui iobag a fost călcată în picioare de animale și omorâtă, iar preotul Grigore al parohiei din Frumușeni și un slujbaș al comitelui au fost maltratați cu cruzime¹⁰⁰. Ancheta derulată de către capitlul din Arad a confirmat spusele lui Posa de Szer, dar sentința a trenat, în 1346 Blasiu, fiul lui Posa plângându-se în fața capitlului că cei acuzați nu și-au recunoscut încă vinovăția pentru a se ajunge la o înțelegere¹⁰¹. În anul 1354 documentele semnaleză un alt incident violent produs pe moșia de la Frumușeni, comis de această dată de câțiva nobili care slujeau în oastea regală. Aceștia, ajungând cu vasul în portul de pe Mureș din apropiere de Frumușeni, l-au pus pe fugă pe luntrașul familiei de Szer, au ucis șase iobagi și două femei de iobagi, au rănit grav alți iobagi, iar pe judele satului l-au atacat înarmați în propria lui casă, de unde acesta a reușit cu greu să fugă¹⁰².

Devastări similare a suferit timp de mai mulți ani și moșia *Aruky* din comitatul Arad din partea coloniștilor așezați pe posesiunea regală *Zeeg* (*Seg*). Timp de un deceniu, între 1360 și 1370, aceștia fie că au distrus hotarele și au arat în mod necuvenit pământul de pe moșie, fie că au luat grânele familiei și ale iobagilor, au distrus fânețurile, au luat cu forța animale ale iobagilor, pe care fie i-au rănit, fie i-au strămutat forțat, o sarabandă întreagă de acțiuni care cu siguranță că au perturbat bunul mers al activității de pe moșie și au produs însemnate pagube materiale și umane¹⁰³.

Nu numai moșiile familiei au avut de suferit în toate aceste acțiuni ostile dar atât de frecvente în întreg evul mediu, ci și iobagii acesteia, care adesea au fost jefuiți de animale și bunuri¹⁰⁴, au fost agresați, fiind răniți sau uciși¹⁰⁵ sau au fost strămutați forțat pe alte posesiuni fără plata cuvenitului *terragium*¹⁰⁶.

Concluzii

Analiza istoriografică de față a intenționat să se focalizeze asupra prototipului bine definit al unui demnitar (comite și castelan) al perioadei angevine, vector al politicii regale implementate într-unul din comitatele de la frontiera sudică a

⁹⁶ DI 91474, 91475.

⁹⁷ Fekete, *Temesi bánság*, 765.

⁹⁸ DI 91208, 91327, 91 558.

⁹⁹ DI 91546, 91717.

¹⁰⁰ Fekete, *Temesi bánság*, 391, 396, 401.

¹⁰¹ *Ibidem*, 439.

¹⁰² *Ibidem*, 695.

¹⁰³ DI 91554, 91692, 91705, 91 718, 91757.

¹⁰⁴ Fekete, *Temesi bánság*, 297, 819; Pesty, *Krassó*, III, 158.

¹⁰⁵ Fekete, *Temesi bánság*, 744, 768; DI 91847.

¹⁰⁶ DI 91705, 91718.

regatului maghiar, în mediul preponderent românesc al Banatului medieval. Cariera politică și militară a magistrului Posa de Szer și a familiei sale considerăm că oferă un model extrem de sugestiv al mecanismului de putere ce a funcționat în zonă în veacul al XIV-lea. Stabilită în nordul ținutului, în comitatul Arad, probabil la cumpăna secolelor XIII–XIV, familia își va extinde cu repeziciune stăpânirile și influența în celelalte comitate bănățene în decursul epocii angevine. Fundamentul acestei ascensiuni rapide și spectaculoase considerăm că a fost personalitatea extrem de puternic conturată a magistrului Posa, fiul lui *Iseph*, cel care în decurs de trei decenii a acumulat o serie de demnități care l-au propulsat în rândul celor mai influenți reprezentanți ai politicilor regale la fruntariile sudice ale regatului. Împreună cu fiii săi a constituit o adevărată „dinastie” politică ce a acumulat demnități și proprietăți atât în comitatele bănățene, cât și în afara acestora.

Evoluția domeniului său funciar considerăm că este revelatoare pentru modelul care s-a impus începând cu veacul al XIV-lea în cadrul comitatelor bănățene de câmpie. Nobilul fidel politicii noii dinastii angevine, răsplătit cu demnități și *honor*-uri la nivelul comitatului Caraș, își clădește în decursul anilor un patrimoniu funciar remarcabil, ale cărui limite transced granițele unui singur comitat, cuprinzând diferite tipuri de proprietăți. Temelia acestui domeniu s-a fundamentat, în opinia noastră, pe donația regală și pe beneficiile ce au decurs din funcțiile de comite și castelan atribuite membrilor familiei. Este dificil de precizat impactul real pe care politica de acumulare funciară desfășurată de magistrul Posa și de cei cinci fii ai săi l-a avut asupra sistemului de stăpânire a pământului existent în momentul stabilirii lor în

comitatul Caraș. Documentele consultate nu sunt atât de revelatoare ca și în cazul familiei Himfi de Remetea-Ersig, cea care a desfășurat un adevărat program de desproprietărire a elementelor cneziale românești, în temeiul unei legislații care a dezavantajat în mod evident stăpânirile tradiționale românești, bazate pe cutumă și nu pe actul scris de donație. În același timp, este foarte probabil ca magistrul Posa, care a deținut timp de aproape trei decenii funcția de comite în Caraș, să fi profitat de oportunitățile ivite și de spiritul legilor pe care trebuia să le aplice pentru a-și consolida patrimoniul familial prin noi achiziții funciare. Confruntând dimensiunea domeniului familial din perioada angevină (rezultată din consultarea documentației ce ne-a fost accesibilă) cu actul de donație din 1471, ce a marcat după câte se pare, epilogul evoluției familiei în spațiul bănățean, se poate concluziona că în perioada de la sfârșitul secolului al XIV-lea și în prima jumătate a veacului următor descendenții lui Posa de Szer au continuat politica de sporire a bunurilor lor patrimoniale.

Atrage atenția marea dispersie a acestui patrimoniu familial în nu mai puțin de șapte comitate, dintre care trei bănățene, o formulă care bănuim că a făcut mai dificil controlul permanent asupra administrării sale, fapt care ar putea explica numeroasele probleme de natură funciară ce au confruntat familia pe parcursul epocii angevine. Pe de altă parte, toate aceste probleme legate de obținerea de proprietăți, de raporturile interfamiliale sau de vecinătate, precum și întreaga cazuistică păstrată de informația documentară nu fac decât să completeze imaginea de ansamblu a vieții economice și sociale din veacul al XIV-lea, venind cu noi detalii menite să creioneze cu mai multă fidelitate sistemul de stăpânire funciară dezvoltat în acele vremuri.

ANEXĂ

Stăpâniri funciare ale familiei lui Posa de Szer (secolul XIV)

Anul atestării	Posesiuni	Modul de obținere și stăpânire
1310	via <i>Matra</i> din satul Miniș (<i>Menes</i>), comitatul Arad	Cumpărată de magistrul Posa, fiul lui Iseph (DI 91164)
19 iunie 1311	<i>Sceudi</i> (<i>Zeudy</i> , Frumușeni), comitatul Arad	Rehotărnicire între moșiile <i>Sceudi</i> și <i>Ker</i> (Fekete, <i>Temesi bánság</i> , 71)
24 aprilie 1321	<i>Zeer</i> , comitatul Csongrád	Menționat magistrul Posa de <i>Zeer</i> într-o tranzacție funciară (Fekete, <i>Temesi bánság</i> , 99)
5 iunie 1325	<i>Ker</i> ¹ , comitatul Arad	Posesiune luată ca zălog de magistrul Posa pentru 9 mărci (Fekete, <i>Temesi bánság</i> , 152/a)
24 martie 1326	<i>Elleusmonustra</i> (Alioș), comitatul Arad	Magistrul Posa de Szer se judecă pentru dreptul de stăpânire (DI 91208)
19 aprilie 1328	<i>Budurlaka</i> (Mândruloc), comitatul Arad	Parte a posesiunii <i>Ker</i> obținută de magistrul Posa și integrată moșiei Frumușeni (Fekete, <i>Temesi bánság</i> , 283)
13 octombrie 1339	<i>Zeules</i> , <i>Keer</i> , <i>Lyulyabegh</i> , <i>Lyulia</i> și <i>Torue</i> , comitatul Somogy	Donație regală către magistrul Posa și fiii săi (DI 100017)
13 octombrie 1342	<i>Aruky</i> ² , comitatul Arad	Magistrul Posa și fiii săi se judecă pentru această posesiune cu Petru, fiul palatinului Ungariei (DI 91327)
4 aprilie 1343	Părți din satele <i>Wyoduor</i> ³ , Gier, Dolaș, <i>Chud</i> ⁴ și satul <i>Kyseud</i> ⁵ din comitatul Timiș, precum și părți din satele <i>Donath</i> ⁶ , <i>Teleky</i> ⁷ , <i>Medijes</i> ⁸ , <i>Gwngudijhaza</i> ⁹ , <i>Zarnier</i> ¹⁰ și moșia Gătaia din comitatul Caraș	Stăpâniri donate de Ladislau de Omor surorii sale, Clara, căsătorită cu Blasiu, fiul lui Posa de Szer (Ortvay, <i>Temes</i> , 72)
24 aprilie 1344	Pescăria <i>Maruthwa</i> de pe Tisa	Luată în folosință de magistrul Posa și rudele sale Ioan și <i>God</i> de <i>Zeer</i> pentru patru ani (Fekete, <i>Temesi bánság</i> , 421/a)
25 noiembrie 1346	<i>Petre</i> (Petroman), comitatul Timiș	Moșie pe care magiștri Posa și Ladislau de Szer au intenționat să se stabilească după ce au părăsit comitatul Caraș (Fekete, <i>Temesi bánság</i> , 461)
12 decembrie 1347	<i>Dubya</i> ¹¹ , comitatul Caraș	Magistrul Posa de Szer își susține în fața regelui dreptul său de stăpânire (Fekete, <i>Temesi bánság</i> , 508)
11 decembrie 1348	<i>Chatar</i> ¹² , comitatul Caraș	Ioan, fiul lui Posa se opune ca posesiunea învecinată, numită tot <i>Chatar</i> , să fie înstrăinată fără consultarea vecinilor (Fekete, <i>Temesi bánság</i> , 540)
26 septembrie 1349	<i>Byzterch</i> , comitatul Caraș	Ioan, fiul lui Posa își susține în adunarea comitatului Caraș dreptul său de stăpânire (DI 91403)
8 iunie 1350	<i>Nezebur</i> și <i>Kuke</i> , comitatul Caraș	Hotarele lor au fost distruse de Nicolae de Jank în timpul unei rehotărniciri (Fekete, <i>Temesi bánság</i> , 611)
16 octombrie 1350	<i>Ooch</i> și <i>Week</i> ¹³ , comitatul Caraș	Donație regală către Ioan de Szer și frații săi Ladislau, Blasiu, Ștefan și Nicolae (Fekete, <i>Temesi bánság</i> , 621)
30 noiembrie 1350	<i>Fark</i> (<i>Cosmafalu</i>) ¹⁴ , comitatul Caraș	Moșie hotărnicită la cererea fiilor lui Posa de Szer (DI 91457)
16 aprilie 1355	<i>Agyagos</i> (Agadici), comitatul Caraș	Iobagi ai familiei de Szer din Agadici prădați de un nobil (DI 91474)
30 aprilie 1355	<i>Doborchan</i> , comitatul Caraș	Podul de peste Caraș din cadrul posesiunii a fost distrus de Nicolae de Jank (DI 91475)
2 august 1357	<i>Byke</i> ¹⁵ , comitatul Arad	Amintit într-un proces magistrul Ștefan de <i>Byke</i> (DI 91502)
25 martie 1360	<i>Aduryanmartir</i> , comitatul Csongrád	Fiii lui Posa de Szer interzic abatelui de Zala să ocupe această posesiune (DI 91546)
11 iunie 1360	<i>Kuzak</i> ¹⁶ , comitatul Caraș	Grădina și fânațul de pe această moșie sunt distruse de Nicolae de Jank (Fekete, <i>Temesi bánság</i> , 765)

Anul atestării	Posesiuni	Modul de obținere și stăpânire
8 august 1360	<i>Gelyed</i> ⁷ , comitatul Arad	Blasiu, fiul lui Posa de Szer își susține dreptul său de stăpânire în adunarea comitatului Caraș (DI 91558)
21 august 1362	<i>Barnolch</i> , comitatul Zarand	Așezare nelocuită, zălogită lui Ștefan, fiul lui Posa de Szer pentru 23 florini (DI 91584)
16 noiembrie 1363	<i>Zombothel</i> (Sâmbăteni), comitatul Arad	Fiii lui Posa de Szer îi interzic maestrului cruciaților din Obuda să înstrăineze partea de posesiune care li se cuvine (DI 91697)
17 august 1363	<i>Kasa</i> ¹⁸ , comitatul Arad	Fiii lui Posa de Szer le interzic fiilor lui Lack să folosească în mod abuziv posesiunea (DI 91695)
21 septembrie 1363	<i>Ewzyn</i> (Izvin), comitatul Timiș	Blasiu, fiul lui Posa de Szer reclamă faptul că boierii români munteni din familia lui Carapciu i-au luat o parte din hotar (<i>Doc. Val.</i> 166)
30 aprilie 1364	<i>Gyrolthaza</i> (<i>Garoltfalua</i> , <i>Hodus</i>), comitatul Arad	Donație regală către fiii lui Posa de Szer (DI 91703)
21 octombrie 1365	<i>Gurch</i> , comitatul Csongrád	Fiii lui Posa de Szer interzic abatelui de Zala să ocupe această posesiune (DI 91717)
20 mai 1370	<i>Zenthpal</i> (Sânpaul), comitatul Arad	Fiii lui Posa de Szer cer în adunarea palatinală ca familia Lackfi să nu mai folosească abuziv această posesiune (DI 91761)
7 octombrie 1372	<i>Tvmurken</i> , comitatul Csongrád	Sunt amintite heleşteele familiei <i>Keskun</i> și <i>Harumfel</i> (<i>Ortvay, Temes</i> , 121)
7 noiembrie 1374	<i>Peturmonustura</i> și <i>Palmonostora</i> , comitatul Csongrád	Fiii lui Posa de Szer cer să fie întabulați în jumătatea de posesiune care li se cuvenea (DI 91816)
12 mai 1377	<i>Balowd</i> , comitatul Valkó	Ștefan, fiul lui Posa de Szer se opune ca palatinul Ungariei să ocupe posesiunea (DI 91837)
16 martie 1382	<i>Myneer</i> ¹⁹ , comitatul Caraș	Iobagilor lui Ștefan, fiul lui Posa de Szer li se fură niște animale (<i>Pesty, Krassó</i> , III, 158)

Note: 1. Așezare dispărută între Fântânele și Frumușeni (Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, II, București, 1968, 351); 2. Așezare dispărută între Arad și Ciala (*Ibidem*, 291); 3. Așezare dispărută localizată lângă Banloc, regiunea Deta (*Ibidem*, 426); 4. Așezare dispărută, localizată între Dolaș și Gier (*Ibidem*, 311); 5. Așezare dispărută localizată lângă Banloc (*Ibidem*, 354); 6. Așezare dispărută, localizată lângă Gier (*Ibidem*, 318); 7. Așezare dispărută localizată lângă Banloc (*Ibidem*, 318); 8. Așezare dispărută localizată lângă Banloc (*Ibidem*, 368); 9. Așezare dispărută localizată lângă Gier (*Ibidem*, 334); 10. Așezare dispărută localizată lângă Banloc (*Ibidem*, 428); 11. Așezare dispărută în apropiere de cursul Nerei (D. Țeicu, *Banatul montan*, 323); 12. Așezare dispărută în apropiere de cursul Nerei (*Ibidem*, 313); 13. Așezări dispărute din apropiere de Vicinic (*Ibidem*, 395); 14. Așezare dispărută între pârâul Vicinic și Caraș (*Ibidem*, 316); 15. Așezare dispărută între Mândruloc și Miniș (C. Suciu, *op. cit.*, 306); 16. Așezare dispărută din comitatul Caraș (*Ibidem*, 357); 17. Așezare dispărută pe lângă Arad (*Ibidem*, 331); 18. Așezare dispărută între Șiria și Covăsinț (*Ibidem*, 349); 19. Așezare dispărută pe lângă Ilidia și Oravița (*Ibidem*, 374).

SCAUNELE DE JUDECATĂ DIN COMITATUL TIMIȘ

Zoltán Iusztin*

Cuvinte cheie: *scaun de judecată, Timiș, Evul Mediu, organizare administrativă.*
Keywords: *judicial court, Timiș, Middle Ages, administrative organisation.*

Judicial Courts in Timiș County (Abstract)

According to the historiography and to most of the documentary sources, Timișoara was, in the Middle Ages, the most important settlement in the Banat Plain. This can be easily understood not only due to the military importance and strategic situation of the citadel, but also because it was here where the Judicial Court of Timiș County was functioning.

This institution was intended to regulate and exercise judicial authority at a local level. The judgments performed by this institution referred to the county nobility, being the first court of appeal of the Hungarian kingdom's judicial system. For the 14th–15th centuries we managed to identify just over 100 meetings of this institution, where lawsuits were resolved and fines and citations were imposed. The documentary sources that we used in this research were solely acts of this forum, but kept randomly. Therefore any statistics on the activity of the judicial court is relative, especially since some historians argue that these institution meetings were held weekly or monthly.

Introducere

Organizarea administrativă a țărilor și a regatelor din Evul Mediu a constituit o tematică ce a atras atenția istoriografiei, însă s-a urmărit în general prezentarea sa succintă, în raport cu principalele evenimente politice. Anumite aspecte, din rândul cărora reliefam factorii care au determinat constituirea instituțiilor și împărțirea administrativă a teritoriilor au fost abordate mai puțin. Desigur, prin această afirmație nu intenționez să minimalizăm aportul adus de o serie întreagă de lucrări și studii la cercetarea acestor organisme administrative¹.

Din punctul nostru de vedere, principalul motiv care a determinat această organizare a fost

mediu, Timișoara (1998); V. Achim, Districtele medievale românești de pe valea superioară a Begheului. *AIIC*, XXX (1990–1991); *Idem*, Districtul Comiat. Contribuție la geografia istorică a Banatului în evul mediu. *AnB*, S.N., II (1993); P. Engel, Honor, vár, ispánság. *Századok*, 116 (1982); E. Csukovits, *Sedriahelyek – megyeszékhelyek a középkorban. TörtSz*, XXXIX (1997), 3–4; A. W. Kovács, Administrația comitatului Hunedoara în Evul Mediu. *Sargeția*, XXXV–XXXVI (2007–2008); *Idem*, Szolgabírák és járások a középkori Erdélyben. *ErdMúz*, LXXII (2010), 3–4; *Idem*, Megyeszékhelyek a középkori Erdélyben. (J. Pál, G. Sipos), *Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Kolozsvár (2010); I. Hațegan, L. Savulov, Banatul Medieval. *AnB*, S.N., V (1997); L. Boldea, Asupra avatarurilor unei cetăți medievale: Jdiora anilor 1548–1658. *AnB*, S.N., XIV (2006), 2; *Eadem*, Un secol din evoluția unui domeniu feudal al Banatului de Câmpie: Domeniul familiei nobile Danciu de Macedonia. *AnB*, S.N., XVIII (2010); A. Magina, Hotarele și domeniul orașului Timișoara în 1539. *Banatica*, 19 (2009); L. Magina, Dreptul de târg și procesul de urbanizare. Cazul Felnac. *AnB*, S.N., XVIII (2010); *Eadem*, Familia Danfy de Duboz. *Banatica*, 20 (2010), 2; *Eadem*, Câteva documente privind judele sătesc în Banat (secolele XIV–XV). *Banatica*, 19 (2009); N. C. Tóth, A nemesi megye a középkori Magyarországon. Öt megye példája. *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle*, 45 (2010); I. Tringli, Megyék a középkori Magyarországon. (T. Neumann, Gy. Rácz), *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*, Budapest (2009).

* E-mail: parceval_zoli@yahoo.com.

¹ V. Achim, *Banatul în Evul Mediu*, București (2000); P. Engel, *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története*, Budapest (2001); F. Pesty, *Krassó vármegye története*, vol. I–III, Budapest (1882); I. Petrovics, *A középkori Temesvár. Fejezetek a Begaparti város 1552 előtti történetéből*, Szeged (2008); I. A. Pop, *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boterești) din Transilvania în secolele XIV–XVI*, Cluj-Napoca (1991); *Idem*, *Din mâinile vlahilor schismatici. Românii și puterea în Regatul Ungariei medievale (secolele XIII–XIV)*, București (2011); J. Szentkláray, *Krassó vármegye Óshajdana*, Budapest (1900); *Idem*, *Temes Vármegye Története. A legrégibb kortól az 1867-ig*, Budapest (1912); N. C. Tóth, *Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban*, Nyíregyháza (2008); D. Țicu, *Banatul Montan în evul*

manifestarea puterii judiciare. Împărțirea dreptății a constituit o atribuție principală a suveranității, care a uzitat acest drept la nivelul întregii țări prin întemeierea unor instituții specifice². Una dintre acestea a fost scaunul de judecată comitatens, care era primul for judiciar de apel. Importanța sa era una locală, însă autoritatea sa avea un dublu caracter, reprezentând atât puterea centrală, cât și drepturile nobilimii.

Totuși, imaginea ideală a scaunului de judecată este cea a unui centru în jurul căruia gravitau activitățile socio-economice locale. În interiorul comitatelor maghiare aceste foruri măsurau pulsul vieții cotidiene, fapt subliniat și de întrunirile lor în așezările mai populate. Aceste aspecte sunt surprinse și în cazul comitatului Timiș, unde singurul loc de întrunire al scaunului de judecată era Timișoara, așezare care deținea probabil, în secolele XIV–XV, cel mai mare număr de locuitori din Banatul de Câmpie.

Frecvența întrunirilor este o altă dovadă în acest sens. Potrivit cercetătoarei Csukovits Enikő scaunele de judecată erau organizate săptămânal sau odată la două săptămâni, spre deosebire de adunările comitatense care se țineau ocazional, odată la câțiva ani³.

Însă, această opinie este verificată doar parțial. În comitatul Timiș observăm că, în intervalul menționat mai sus, scaunele de judecată nu erau întrunite nici măcar lunar, ci doar anual, cu excepția perioadelor de crize politice și confruntări militare⁴.

Din păcate, documentele cercetate nu ne-au oferit posibilitatea de a identifica, într-un an de zile, mai mult de o întrunire a acestui for. Singurele excepții sunt anii 1410, 1418 și 1446, când au avut loc câte cinci ședințe ale scaunului de judecată. În lipsa unor dovezi concrete nu poate fi surprinsă o frecvență mai mare. Datorită acestei situații recunoaștem că suntem tributari informațiilor documentare păstrate aleatoriu, care relativizează orice statistică propusă.

În pofida acestor neajunsuri, unele aspecte ale modului de funcționare a scaunelor pot fi reconstituite. Astfel, organizarea judecăților era dictată de numărul ordinilor venite de la autoritățile centrale și al pricinilor din fiecare comitat, realitate ce verifică frecvența lor anuală, fără a surprinde o ritmicitate mai mare.

În cazul comitatului Timiș se constată o intensificare a activității instituției în a doua jumătate a

anului⁵, în special în luna septembrie, când sunt atestate cele mai multe întruniri, la polul opus aflându-se lunile ianuarie și martie⁶.

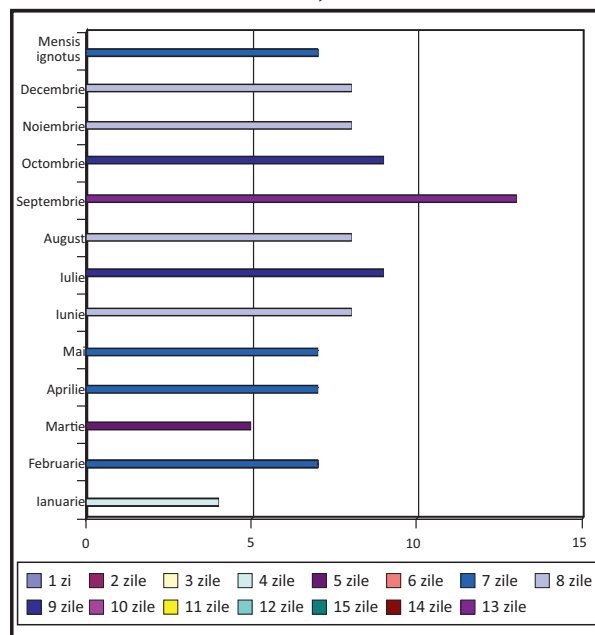

Figura 1. Scaunele de judecată organizate în zilele lunilor dintre anii 1300–1499.

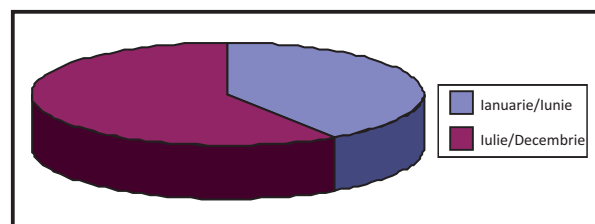

Figura 2. Organizarea scaunelor de judecată în decursul celor două jumătăți ale anului.

Locus et dies

Pentru fiecare comitat în parte existau câteva particularități legate de locația și zilele în care se întruneau scaunele de judecată. Aceste aspecte erau determinate de geografia, urbanizarea și demografia specifică fiecărei unități administrative. Potrivit izvoarelor, fiecare comitat ar fi beneficiat de cutume și legi proprii, însă nu știm dacă acestea aveau un caracter oficial. Mult mai plauzibil este identificarea unor legi nescrise sau obiceiuri ale locului, cunoscute băștinașilor, în contextul în care nu avem cunoștință de existența unor documente care să redea prevederile lor. În ceea ce privește caracterul lor instituțional, considerăm că aceste cutume sau obiceiuri nu conțineau dispoziții ale legilor adoptate de coroană sau adunările generale, ci reprezentau aspecte organizatorice.

² Z. Iusztin, *Instituții politico-administrative în Banat, în secolele XIV–XV*, 121 (lucrare în manuscris).

³ E. Csukovits, *op. cit.* *TörtSz*, XXXIX (1997), 3–4, 377.

⁴ Evenimentele care au blocat funcționarea normală a regatului au fost numeroasele atacuri externe și războaiele civile.

⁵ vezi Figura 2.

⁶ vezi Figura 1.

Totuși, în cadrul unei judecăți făcute la 18 octombrie 1407, vicecomitele Gheorghe Parvus și juzii nobililor din Timiș menționează dreptul de strămutare al cnezilor potrivit *consuetudinaria lege predicti comitatus Themesiensis*⁷. Relatarea judecătorilor dovedește că exista un cod de legi sau o cutumă proprie comitatului, despre care nu deținem informații că ar fi fost scrisă sau orală, dar care era invocată în cazul drepturilor cneziale.

Să fie vorba în acest caz despre cunoscutul *ius valachicum*⁸, la care apelau cnezii și nobilii români⁹, dar a cărei denumire a fost metamorfozată datorită interferențelor etnice din această zonă a Banatului? Dacă avem de-a face cu un cod de legi al comitatului Timiș, atunci el ar fi trebuit să cuprindă și aspecte organizatorice ale forului judiciar cu privire la locul și zilele din săptămână în care aveau loc întrunirile. Informația este interesantă și stârnește curiozitate, ridicând multe semne de întrebare, însă această problemă se cuvine cercetată într-un studiu distinct, susținut de mai multe dovezi documentare.

Potrivit informațiilor furnizate de izvoarele studiate, din cele cca. 100 de scaune de judecată întrunite în Timiș în secolele XIV–XV, 68 au fost organizate la Timișoara. Desigur, opinăm că și în cazul judecăților a căror locație nu a fost menționată este vorba de aceeași așezare, însă cercetătoarea Csukovits este mai precaută și evită să numească vreo locație până în a doua jumătate a veacului al XIV-lea¹⁰, când documentele atestă constant Timișoara¹¹. Există totuși mărturii că aceeași locație a fost aleasă și în prima parte a secolului¹², fapt ce susține ipoteza potrivit căreia scaunele de judecată au funcționat în fostele sedii de comitate din veacul al XIII-lea¹³.

În cazul Timișului există două excepții de la regulă în ceea ce privește locul de întrunire a forului judiciar. O sentință din anul 1406, prin care Ștefan Himfy și nobilii de Beel erau condamnați la plata unei amenzi, a fost emisă la Berini¹⁴, localitate aflată la aproximativ 25 de km sud-est de

sediul consacrat. În acest caz se impun două întrebări: Putem considera că sentința a fost emisă de scaunul comitatens în condițiile în care locația este Berini? Iar dacă avem de-a face cu un scaun de judecată, de ce a fost întrunit el în acest loc?

Documentul atestă că judecata de la Berini a fost înfăptuită de scaunul comitatului Timiș, deoarece cei care au adoptat principalele hotărâri au fost vicecomitele Gheorghe Parvus și juzii nobilari, însă, pe lângă discordanța ridicată de locație, mai există un semn de întrebare. Este vorba de ziua în care a fost emisă amenda pentru neprezentarea nobililor, și anume duminică. Așa cum observăm, ziua consacrată pentru întrunirea scaunelor de judecată din Timiș este marți¹⁵, dar în situația în care locația nu mai este Timișoara, forul judiciar nu a mai trebuit să respecte ziua stabilită pentru acest oraș.

Totuși, nu credem că Berini a reprezentat o a doua locație a scaunului de judecată timișan. În general, sediul acestei instituții nu era o cetate, așa cum am fi determinați să credem, ci un târg sau oraș, unde populația era mai numeroasă iar hotărârile și informațiile erau difuzate mai repede și înspre alte localități.

Localitatea Berini este numită *oppidum* începând cu anul 1473¹⁶, prin urmare, la începutul acestui secol nu putea fi decât un sat mai mare, mai ales că documentele nu-i acordă nici calitatea de *civitas*. Însă acest lucru nu era un impediment pentru organizarea judecăților.

În pofida acestor observații, apreciem că scaunul de judecată nu a fost întrunit la Berini, ci în această locație au fost vestite hotărârile sale. Pe lângă discordanța reprezentată de ziua și loc, observăm că în cazul acesta nu este vorba de vreo judecată, ci doar de aplicarea unei amenzi celor care nu s-au prezentat în fața forului judiciar. Pe de altă parte, documentul atestă două pricini distincte care au fost încadrate în aceeași rubrică juridică¹⁷.

Astfel, toate informațiile deținute ne determină să apreciem că unul dintre juzi a fost mandatat să emită un act în numele scaunului de judecată, prin care erau amendați cei care nu s-au prezentat la judecată și să-l afișeze într-o locație apropiată de cei împlicinați. De aceea a fost preferată așezarea Berini, care se afla în apropierea domeniilor familiei Himfy și a nobililor de Beel¹⁸.

¹⁵ vezi Figura 3.

¹⁶ D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korába*, vol. II, Budapest (1894), (ediție digitală CD-ROM, 2002), vol. II, Temesvármegye, s. v. Városok: Berény.

¹⁷ *Temes*, 384–385.

¹⁸ D. Csánki, *op.cit.*, vol. II, Temesvármegye, s.v. Városok: Berény.

⁷ *Zsigmondkori oklevéltár*, vol. II/2, Budapest (1952), p.89, nr. 5768 (în continuare *ZsO.*).

⁸ Ghe. Ciulei, *Procese civile judecate după „ius valachicum” în Banat. Banatica*, VI (1981), 225–237.

⁹ I. A. Pop, *Instituții medievale*, 145.

¹⁰ E. Csukovits, *op. cit. TörtSz*, XXXIX (1997), 3–4, 366.

¹¹ T. Ortvy, *Temesvármegye és Temesvár város története. Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez*, vol. IV, Pozsony (1896), 79 (în continuare *Temes*).

¹² I. Petrovics, *A Temes megyei tisztikar legkorábbi kiadványai. AUSZ*, CXVI (2002), 26.

¹³ E. Csukovits, *op. cit. TörtSz*, XXXIX (1997), 3–4, 368.

¹⁴ *Temes*, 384–385.

A doua excepție privește hotărârea judiciară emisă la Voiteg. În acest caz, judele Valentin Panik împreună cu ceilalți nobili din Timiș amânau judecata dintre nobilii de Ghertenis și Dumitru de Duboz, datorită inundațiilor survenite în zonă¹⁹. La prima vedere suntem tentați să considerăm că în această locație a fost întrunită o adunare comitatensă, deoarece alături de jude au participat nobili din comitatul Timiș.

Judecățile și hotărârile autorităților adoptate în prezența întregii nobilimi din comitat erau o practică specifică adunărilor comitatense, care tocmai prin această participare masivă aveau o autoritate mai mare decât scaunele de judecată. Totuși, în acest caz nu este vorba despre o adunare provincială, pentru că documentul nu amintește de *universitas nobilium*, ci atestă că alături de jude au participat *coeterorum nobilium*²⁰, mențiune prin care sunt identificați ceilalți nobili mandatați să întreprindă cercetări. Fără îndoială că pentru soluționarea pricinii dintre cele două părți, alături de juzi au luat parte la cercetări și alți nobili, practică întâlnită și în alte comitate²¹. Prin urmare, întrunirea de la Voiteg nu poate fi catalogată nici măcar ca și scaun de judecată. Pe lângă locație observăm că nu corespunde nici ziua, deoarece documentul a fost emis joi. Drept urmare, concluzionăm că este vorba despre o cercetare la care a participat Valentin Panik și câțiva nobili, dar care, datorită inundațiilor și având consensul celor două părți, au hotărât să amâne investigațiile și, prin urmare, procesul.

După cum menționam mai sus, ziua consacrată pentru organizarea scaunelor comitatense din Timiș a fost marți²², dar sunt evidențiate și câteva abateri de la regulă. Pot fi enumerate mai multe cauze care au determinat nerespectarea acestei zile, printre care se regăsesc campaniile militare, războaiele civile sau chemarea la oaste, însă în paralel se evidențiază strictețea cu care s-a încercat respectarea acestei orânduiri.

În anul 1349 observăm că regula a fost încălcată, iar scaunul a fost întrunit sâmbătă, 22 august. Chiar dacă locația nu a mai fost menționată, aflăm că participanții au fost comitele și juzii nobililor²³. Fără îndoială, este vorba de întrunirea unui scaun de judecată, dar nerespectarea zilei consacrate poate fi motivată de faptul că, în decurs de o lună de la

acest eveniment, urma să se organizeze o adunare comitatensă²⁴.

Tot în acest an s-a organizat un scaun de judecată în data de 8 noiembrie²⁵, care în calendar corespundea zilei de duminică, iar judecătorii au fost aceleași autorități. Apreciem că adunarea comitatensă a fost motivul pentru care în a doua jumătate a acestui an ziua de marți nu a mai putut fi respectată.

Din pricina altei adunări comitatense, vicecomiții Ștefan de Diakolc și Toma împreună cu juzii l-au descărcat pe Ștefan Himfy de predarea a doi iobagi acuzați de fărâdelegi într-o zi de luni din anul 1394²⁶. Cu aceeași zi a săptămânii corespunde data de 3 mai 1451, atunci când a fost judecată pricina iscată între Toma de Mondola și văduva lui Gheorghe Gyurgh²⁷. Singurul motiv pentru care pricina a fost judecată luni se datora faptului că fusese amânată deja în 30 martie și, probabil, forurile superioare doreau rezolvarea sa cât mai urgentă.

În anul 1410 două scaune au fost întrunite joi²⁸. Fără îndoială, în acest caz nu mai poate fi vorba de erori, ci despre o abatere conștientă de la regulă. Însă, anul acesta a înregistrat cele mai multe scaune de judecată, în număr de 5, situație întâlnită doar în 1418 și 1446²⁹. Dacă legăm această discordanță de numărul mare de judecăți organizate într-un singur an ajungem la o concluzie interesantă. Și anume că numărul de scaune de judecată întrunite într-un interval de 12 luni era sub cinci. Subliniem că această supoziție este susținută doar de parcimonia izvoarelor.

În fine, într-o zi de vineri a fost fixat ultimul termen de plată a datoriei lui Sandrin Chyko, în urma sentinței date în pricina sa cu Ștefan, fiul lui Pousa de Zeer³⁰. Nu cunoaștem motivele pentru care a fost aleasă data de 11 noiembrie, dar executarea sentințelor putea fi înfăptuită și în alte zile ale săptămânii.

Totuși, majoritatea scaunelor de judecată au fost organizate în ziua de marți. Din cele cca. 100 de scaune, 80 au fost organizate în această zi, însă numărul lor trebuie să fie mai mare în situația în care, în 13 cazuri, nu cunoaștem data și, implicit, ziua din săptămână în care au fost întrunite.

²⁴ *Ibidem*, 77.

²⁵ *Magyar Országos Levéltár. Mohács előtti gyűjtemény*, DL 93049 (în continuare MOL, DL.)

²⁶ *Temes*, 245.

²⁷ Gy. Nagy, *A nagymihály és gróf Stáray család oklevéltára*, vol. II, Budapest (1889), 482 (în continuare *Stáray*).

²⁸ DL 92382; *Temes*, 428–429, 435–436; *ZsO* II/2, 441, nr. 8086.

²⁹ vezi Tabelul 1.

³⁰ DL 93049.

¹⁹ *Temes*, 420.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ I. Nagy, I. Nagy, D. Véghely (ed.), *A zichyi és vásonkeői gróf Zichy-család idős ágának okmánytára*, vol. XI, Budapest (1930), 86.

²² E. Csukovits, *op. cit.* *TörtSz.*, XXXIX (1997), 3–4, 384.

²³ *Temes*, 76.

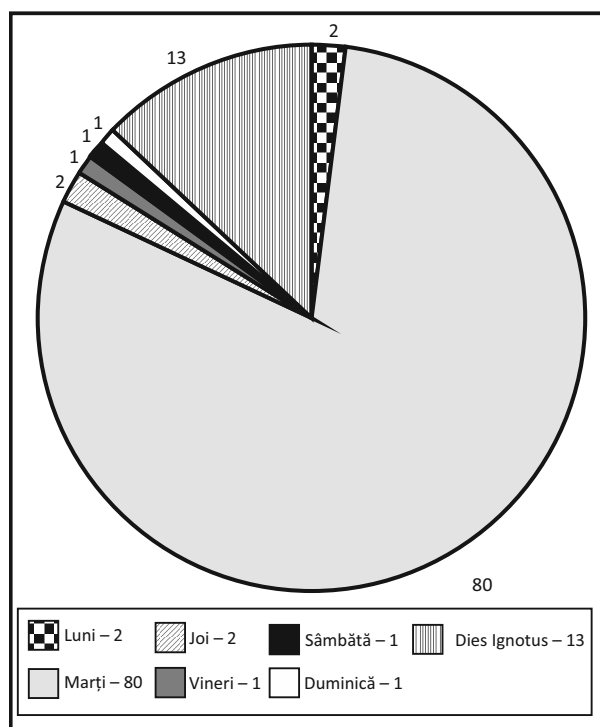

Figura 3. Întrunirea scaunelor de judecată în zilele săptămânii.

Funcționalitate și proceduri

O anumită constanță în ceea ce privește întrunirea scaunelor judecătorești din comitatul Timiș este observată începând cu a doua jumătate a secolului patru al secolului al XIV-lea. Din această perioadă provine prima judecată cunoscută, oficiată în urma unui ordin emis de rege autorităților comitatense care aveau sarcina să amâne sentința în pricina dintre Paul Fodor de Lipa, împreună cu frații săi și Mihai, fiul fostului vicecomite de Timiș, Dominic *dictus* Saar, până la sosirea magistrului Toma³¹. După primirea ordinului, comitele Nicolae și juzii organizează judecata la 12 septembrie 1335, făcând publică porunca dinastului³². Fără îndoială nu era primul scaun de judecată organizat în acel an, ba mai mult, trebuie să fi existat o practică în acest sens de cel puțin două decenii în condițiile în care activitatea vicecomitelui Dominic Saar este atestată începând cu anul 1318³³.

Conform informațiilor documentare deținute, până la sfârșitul secolului au mai fost organizate 19 *sedes judiciaria*, dar acest număr trebuie să fie infim în comparație cu intensă activitatea socială și judiciară din această perioadă. Pentru veacul următor

mărturiile cresc substanțial, astfel sunt amintite de patru ori mai multe judecăți și cercetări efectuate de scaunul de judecată. Este evident că în secolul al XV-lea activitatea instituțiilor comitatense se intensifică, realitate evidențiată mai ales de legile emise de Sigismund de Luxemburg sau Matia Corvin, care orânduiau competențele și activitatea lor³⁴. Pe de altă parte, în interiorul comitatului se înmulțesc tranzacțiile de vânzare-cumpărare, zalogirile, înstrăinările dar și donațiile regale³⁵. Mobilitatea nobilimii se intensifică, situație ce determină conflicte, dispute, dar și activități economice.

Chiar dacă se observă o discrepanță a activității scaunelor judecătorești raportată la cele două perioade aduse în discuție, nu putem stabili dimensiunea ei, tocmai datorită hazardului prin care s-au păstrat sursele documentare. Prin urmare, încercăm să reliefăm alte aspecte ale acestei instituții și anume modul său de funcționare sau procedurile care etapizau activitatea scaunului de judecată. În acest caz se impun câteva întrebări: care era rolul unui scaun de judecată? Care erau etapele unei judecăți? Cum era hotărâtă întrunirea forului judiciar?

Desigur obiectivul principal al instituției era protejarea dreptului de proprietate al nobilimii și soluționarea conflictelor apărute în urma încălcărilor sale, însă competența sa se extindea și asupra cazurilor de omucideri sau furt. Activitatea scaunului de judecată se desfășura pe un spațiu geografic bine delimitat: comitatul. În interiorul acestui teritoriu era stabilit un centru, ales ca loc de judecată pentru toți locuitorii.

Întrunirile forului judiciar aveau loc în momentul în care era reclamată o pricină sau erau emise ordine de la instituțiile superioare în acest sens. În ceea ce privește plângerile, nu știm dacă erau înaintate în ziua de judecată a scaunului sau dacă erau înmânate vicecomișilor sau juzilor nobiliari la o dată anterioară, cert este că erau anunțate într-o ședință de judecată din sediul instituției și echivalau cu începutul pricinei.

Astfel a început procesul din anul 1387 dintre Ștefan Bánfi și nobilii de Ghertenis³⁶ sau, doi ani mai târziu, pricina dintre nobilii de Ozlar și Laurențiu de Agard³⁷. Urma apoi cercetarea plângerilor la fața locului sau, după caz, citarea părții pârâte. Atât cercetările cât și citațiile erau anunțate tot în ședințele de judecată. La 25 februarie 1421 autoritățile comitatense au susținut în ședința de

³¹ Gy. Kristó, F. Makk (ed.), *Anjou-kori oklevéltár*, vol. XIX, Budapest–Szeged (2004), 248, nr. 554 (în continuare AO).

³² *Ibidem*, 249, nr. 556.

³³ I. Nagy, Gy. Nagy (ed.), *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andavensis*, vol. I, Budapest (1878), 473–474 (în continuare *Anjou*).

³⁴ *Corpus Juris Hungarici, Magyar törvénytár. 1000–1526. Évi törvénygyűjtemények*, Budapest (1899), 248–258, 352–372.

³⁵ L. Boldea, *op. cit. AnB*, S.N., XVIII (2010), 124.

³⁶ *Temes*, p.152.

³⁷ DL 42421.

judecată că au întreprins cercetări în urma plângerii lui Emeric Himfy, care o acuza pe văduva lui Benedict Himfy că și-a ridicat un stăvilă în apropierea morilor sale de pe Bârzava³⁸.

Punctul culminant era reprezentat de confruntarea părților în ziua obișnuită de judecată sau în alte situații depunerea jurământului de nevinovăție de către părți. Existau cazuri în care acuzații își recunoșteau vina, asemenea lui Sandrin Csiko de Pomaz care, printr-o scrisoare interesantă, recunoștea o datorie contractată încă de tatăl său și pe care se obliga să o plătească părții prejudiciate, și anume lui Ștefan, fiul lui Posa de Zeer³⁹. În documentul său, Sandrin Csiko menționează că pricina a început în urma plângerii lui Ștefan în fața scaunului din Timiș, după care a urmat citarea sa. Nu știm dacă asupra învinutului s-au făcut presiuni sau i s-a impus un compromis deoarece datoria nu fusese contractată de el, cert este că Sandrin acceptă să se împace cu familia de Zeer. De asemenea, nu știm nici dacă pricina sa a ajuns în fața curiei, în situația în care Sandrin și-a redactat scrisoarea la Buda, însă actul care consfințea soluționarea cauzei urma să fie dat tot de scaunul de judecată din Timiș. Scrisoarea menționează că plata urma să fie făcută în data de 11 noiembrie, deci la o lună și două săptămâni de la înțelegerea părților. Desigur, aceasta se făcea tot în fața scaunului de judecată⁴⁰, iar celui care achita daunele i se acorda un document de descărcare, pentru a se putea apăra în cazul în care reclamantul ar fi încercat să-l atragă în altă pricină.

Un asemenea caz a fost cel al lui Ioan de Ozlar, care după ce a plătit darea sângelui în valoare de 440 florini deoarece l-a omorât pe Iacov de Szentgyörgy⁴¹, fiul acestuia din urmă l-a atras într-un alt proces pentru același motiv⁴².

Astfel, penultima etapă a judecății era reprezentată de emiterea sentinței, după care urma, așa cum am văzut mai sus, executarea ei și redactarea documentului de descărcare, însă există numeroase exemple în care autoritățile comitatense au hotărât

strămutarea judecăților în fața curiei sau a unui for superior⁴³.

Pe de altă parte, o serie întreagă de informații documentare demonstrează că scaunele de judecată se întruneau mai ales în urma ordinelor venite de la autoritățile centrale. Chiar cercetarea plângerii lui Ioan de Ozlar împotriva nobililor de Szentgyörgy a avut loc în urma ordinului regelui Sigismund din 26 septembrie 1400. Același rege a ordonat, 14 ani mai târziu, cercetarea plângerii lui Ștefan Himfy împotriva nobililor de Ghertenis⁴⁴. De altfel, nu oțtem nici dispoziția guvernatorului Iancu de Hunedoara din data de 6 iunie 1451, prin care ordona vicecomișilor și juzilor din Timiș să judece pricina dintre de Ioan de Fejéregyház și banul Dalmației și Croației⁴⁵.

Interesant este faptul că ordinele trimise scaunului de judecată erau expediate în paralel capitlurilor sau conventurilor. O asemenea poruncă a fost trimisă autorităților laice din Cenad, dar și capitlurilor din Arad și Cenad⁴⁶. Ordinul prevedea întreprinderea unor cercetări cu privire la maltratarea unui iobag, iar răspunsul a venit atât din partea scaunului de judecată comitatens, cât și din partea celor două capitluri⁴⁷.

Exemple similare întâlnim și în cazul comitatului Timiș unde, la 12 decembrie 1346⁴⁸, autoritățile susțineau că în urma ordinului emis de rege la 25 noiembrie au demarat cercetări cu ocazia întrunirii adunării comitatense. Scrisoarea dinastului către vicecomite și juzii nobililor nu s-a mai păstrat, dar textul a fost reconstituit pe baza ordinului expedit capitlului din Arad la aceeași dată⁴⁹.

Astfel, numeroase documente atestă practica instituțiilor centrale de a emite ordine atât instituțiilor laice, cât și celor clericale. Însă nu știm care dintre cele două organisme aveau prioritatea de a îndeplini dispoziția în situația în care nu era vorba de puneri în stăpânire, ci de cercetări la fața locului. Deocamdată nu deținem informații în acest sens, însă cercetările ulterioare vor avea menirea să soluționeze aceste aspecte.

³⁸ ZsO, VIII, 88, nr. 221

³⁹ DL 93049.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ DL 86557.

⁴² DL 42753.

⁴³ Temes, 385–386; Sztáray II, 364.

⁴⁴ ZsO, IV, 597, nr. 2646.

⁴⁵ Sztáray II, 486.

⁴⁶ Documente privind istoria României, C, Transilvania, vol. V, București (1956), nr. 501–503.

⁴⁷ Ibidem, nr. 505–507.

⁴⁸ DL 91376.

⁴⁹ DL 91375.

Tabel 1. Scaunele de Judecată din comitatul Timiș (sec. XIV–XV).

Nr.	Sedes	An	Data întrunirilor	Referințe	Autoritățile prezente	Pricini și cauze judecate
1	Timișoara	1321	15 decembrie	Marți	I. Petrovics, <i>op. cit.</i> AUSZ, CXVI (2002), 26; AO, VI, nr. 353.	\$. Amânarea pricinii dintre Ladislau Himfy și Petru, fiul lui Isep.
2		1322	6 ianuarie	Marți	I. Petrovics, <i>op. cit.</i> AUSZ, CXVI (2002), 26; AO, VI, nr. 353.	\$. Judecarea pricinii dintre Ladislau Himfy și Petru, fiul lui Isep.
3		1335	12 septembrie	Marți	AO, XIX, 249, nr. 556.	\$. Amânarea pricinii dintre Fodor dictus Paul de Lipa (Lipova) cu frații săi, Sarhau dictus Paul de Harumaruk ⁵⁰ și Laurențiu, și Mihai, fiul lui Dominic Saar, împreună cu familiarul său, Mihai dictus Laursauz și iobagul Paul.
4			26 septembrie	Marți	AO, XIX, 249, nr. 556.	\$. Judecarea procesului menționat mai sus.
5		1336	anterior datei de 20 februarie	Marți	AO, XX, 87, nr. 59.	\$. Citarea lui Fabian de Fele ⁵¹ și Paul Himfy.
6			20 februarie	Marți	DL 40721 (AO, XX, 88, nr. 61).	\$. Amânarea sentinței în pricina dintre Fabian de Fele și Paul Himfy.
7			27 februarie	Marți	DL 40721 (AO, XX, 88, nr. 61).	\$. Judecarea pricinii dintre Fabian de Fele și Paul Himfy.
8		1337	22 aprilie	Marți	DL 51054 (Temes, 44).	\$. Cercetări privind pricina dintre Petru de Barby ⁵² cu Ioan dictus Tompa, familiarul lui Ștefan, jude de Chama (Cioma) ⁵³ , și Ștefan dictus Feir, vilicus.
9		1338	27 octombrie	Marți	DL 40789.	\$. Cercetări efectuate în pricina dintre Nicolae și Andrei, servienții lui Pousa de Zeer, și Paul Himfy.
10		1343	8 iulie	Marți	DL 40.914 (Temes, 73–74; DIR, V, 150–151).	\$. Pricina dintre Moyus, fiul lui Laurențiu de Ozlar ⁵⁴ și Nicolae dictus Orrus împreună cu servienții săi.

⁵⁰ Așezare dispărută, localizată în apropiere de Cornești (D. Csánki, *op. cit.*, vol. II, Temesvármegye, s. v. Helységek: *Három-árok*.

⁵¹ Așezare dispărută pe care Milleker o localiza la sud-est de Timișoara (F. Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, Temesvár (1915), 182), însă Engel Pál o situa în apropiere de Călacea (P. Engel, *Magyar középkori adattár*, (hartă interactivă) Arcanum Digitéka, CD-ROM, Budapest (2001), în continuare *Magyar Királyság*).

⁵² Printre satele care au aparținut orașului Șarad, în anul 1479 s-au numărat: Alsobaty (Bencecul de Jos) și Felsebathy (în apropiere de Bencecul de Jos). Probabil în prima parte a secolului al XIV-lea exista doar satul Bary.

⁵³ Localitate dispărută, situată la est de Săndandrei.

⁵⁴ Sat dispărut pe care Milleker îl localiza în apropiere de Urvin (F. Milleker, *op. cit.*, 220), iar Engel Pál la nord-est de Jebel (*Magyar Királyság*). De opinia acestuia din urmă este apropiată identificarea lui Csánki Dezső, care sugera că așezarea trebuie căutată la sud, sud-est de Timișoara (D. Csánki, *op. cit.*, Temesvármegye, s. v. Helységek: *Oszlár*).

Nr.	Sedes	An	Data întrunirilor	Referințe	Autoritățile prezente	Pricini și cauze judecate
11		1346	12 decembrie	Marți	DL 91376.	\$. Pricina dintre Pousa de Zeer și Paul Magyar împreună cu familiarul său <i>Nicolaus dictus Ruaz</i> .
12		1349	22 august	Sâmbătă	DL 51531 (<i>Temes</i> , 76; <i>DIR</i> , V, 496).	\$. Amendă plătită de Ioan Himfy (7 mărci), pentru despăgubirea lui Petru, Toma și Nicolae, fiii lui Cazmir de Fele.
13			8 noiembrie	Duminică	DL 51541 (<i>Temes</i> , 78; <i>DIR</i> , V, 521).	\$. Pricina lui Ioan Himfy.
14		1350	13 ianuarie	Marți	DL 51541 (<i>Temes</i> , 77–78; <i>DIR</i> , V, 521).	\$. Ultimul termen de plată a amenzii lui Ioan Himfy.
15	Timișoara	1351	2 august	Marți	DL 41167 (<i>Temes</i> , 79).	\$. Pricina dintre Moyus, fiul lui Laurențiu de Ozlar și <i>Hospites</i> de Mera ⁵⁶ .
16	Timișoara	1372	12 octombrie	Marți	<i>Temes</i> , 121–122; <i>DRH</i> , XIV, 183.	\$. Plângerea magistrului Abraham Literatul, oficial de Saswar ⁵⁷ împotriva lui Paul, iobagul lui Nicolae Garai și complicitii săi.
17		1376	1 iulie	Marți	DL 42011 (<i>DRH</i> , XV, 50).	\$. Pricina dintre Benedict Himfy și Ioan, fiul lui Moyus de <i>Mayosfalva</i> ⁵⁸ .
18	Timișoara	1387	20 august	Marți	DL 52557 (<i>Temes</i> , 152; <i>ZsO</i> , I, 194).	\$. Plângerea lui Ștefan Bánfi împotriva Ioan și Pascha de Ghereniș.
19	Timișoara	1389	11 mai	Marți	DL 42421.	\$. Plângerea lui Ioan, Paul și Laurențiu, fiii lui Mojus de Ozlar împotriva lui Laurențiu de <i>Agard</i> ⁵⁹ , Dumitru de <i>Toba</i> ⁶⁰ , Francis de <i>Noman</i> (Nomon) ⁶¹ , Dionisie și Mihai de Pisky (Pișchia) ⁶² .
20	Timișoara	1392	17 septembrie	Marți	DL 91993 (<i>ZsO</i> , I, nr. 2622).	\$. Plângerea lui Petru, fiul lui Pousa de Zeer împotriva lui Nicolae, fiul lui Ștefan de <i>Cheuze</i> (Cebza) ⁶⁴ și a familiarelor săi.

⁵⁵ Toponim întâlnit în Pest, Heves și Hunedoara, dar în cazul de față este menționată familia nobiliară din comitatul din urmă.

⁵⁶ Sat dispărut, a cărui vatră a fost odinioară la nord-est de Jebel (F. Milleker, *op. cit.*, p. 210).

⁵⁷ Așezare dispărută, situată la câțiva km vest de Remetea Mare (D. Csánki, *op. cit.*, vol. II, Temesvármegye, s.v. Városok: *Sávár*).

⁵⁸ Așezare dispărută a cărei localizare geografică este imprecisă. Potrivit lui Csánki localitatea s-ar fi numărat printre proprietățile domeniului Borzlyuk (D. Csánki, *op. cit.*, vol. II, Temesvármegye, s.v. Helységek: *Majsfalva*), iar Engel identifică un sat numit *Mojsa*, la vest de Nadăș (*Magyar Királyság*).

⁵⁹ Așezare dispărută, a cărei locație geografică nu a fost identificată. Contextul prezentat de document sugerează localizarea vetrei sale în apropierea satelor Ozlar și Folea.

⁶⁰ Toponim sub care mai este cunoscută localitatea Folea.

⁶¹ Așezare dispărută, a cărei locație geografică nu a fost identificată. Contextul prezentat de document sugerează localizarea vetrei sale în apropierea satelor Ozlar și Folea.

⁶² Vatra satului medieval s-a aflat în marginea nord-vestică a localității actuale (*Magyar Királyság*).

⁶³ Toponimic întâlnit în comitatele Heves, Satu Mare, Abauj, Solnocul Exterior, Szabolcs, Valkó și Bács (D. Csánki, *op. cit.*, vol. I–II, Hevesmegye, Abaujvármegye, Kölső-Szolnokmegye, Szatmármegye, Szabolcsmegye, Bácsvármegye, Valkóvármegye).

⁶⁴ Identificarea a fost făcută pe baza asemănarilor toponimice: Chevze, Cheuzen, Csöze/Csösze (D. Csánki, *op. cit.*, vol. II, Temesvármegye, s.v. Helységek: *Csöze*); *Magyar Királyság*).

Nr.	Sedes	An	Data întrunirilor	Referințe	Autoritățile prezente	Pricini și cauze judecate
21	Timișoara	1393	22 iulie	Marți	1. DL 52788 (<i>Temes</i> , 231–232). 2. DL 52789 (<i>Temes</i> , 232). 3. DL 52790	1. Văduva lui Ștefan Feldes de Chorna (Ciorna) și-a ales apărători. 2. Împărțire de moșie între văduva lui Ștefan de Ciorna și Briciu, fiul lui Blaziu de Ciorna 3. Văduva lui Ștefan de Ciorna protestează împotriva instalării în stăpânire a lui Ștefan Parvus Bereck.
22	Timișoara	1394	19 octombrie	Luni	Magistrul Ștefan de Diakole ⁶⁶ și Toma vicecomiți, împreună cu juzii nobililor.	Ștefan Himfy i-a predat pe iobagii Vraxa și Dragul, acuzați de fărâdelegi.
23		1400	9 noiembrie	Marți	Vicecomiții Ioan de Gerebenc ⁶⁷ și Ștefan de Diakolc împreună cu juzii nobililor.	Ș. Cercetarea plângeri lui Ioan de Ozlar împotriva nobililor de Sängeorge (răspuns la ordinal regelui din 26 septembrie 1400).
24	Timișoara		7 decembrie	Marți	Vicecomiții Ioan de Gerebenc și Ștefan de Diakolc împreună cu juzii nobililor.	Ș. Nobilii de Ozlar, prin procuratorul Petru de <i>Chobay</i> ⁶⁸ , interzic tatălui lor, unchiului Ioan, lui Nicolae Literatul și lui Iacob de Sängeorge vinde-rea posesiunii lor, numită Keef ⁶⁹ .
25	Timișoara	1405	28 aprilie	Marți	Vicecomitele Gheorghe Parvus împreună cu juzii nobililor.	Ș. Plătirea amenzii în valoare de 6 mărci, de către Ștefan Himfy, ca urmare a sentințelor pronunțate în pricinile sale.
26	Timișoara		23 iunie	Marți	Vicecomitele Gheorghe Parvus împreună cu cei patru juzi ai nobililor. 2. DL 53246 (<i>ZsO</i> , I/1, nr. 4004). 3. DL 53247 (<i>Temes</i> , 354).	1. Citarea lui Petru Parvus, oficial de Ohad (Ghilad) împotriva lui Paul, fiul lui Moyus de Ozlar. 2. Răspunsul oficialităților la întrebarea lui Ștefan Himfy, care dorea să-l elibereze pe cneazul său, Ioan de Wermes (Vermeș) acuzat de crimă, în vederea așezării acestuia pe moșia nobililor de Duboz. 3. Andrei fiul lui Moyus reclamă fuga lui Raduzlo, iobagul familiei Himfy.

⁶⁵ Toponimul mai este întâlnit în comitatele Heves și Bihor (D. Csánki, *op. cit.*, vol. I, Hevesmegye, Biharvármegye).

⁶⁶ Așezare dispărută din comitatul Caraș, cunoscută și sub numele de Bokorand, a cărei locație geografică nu a fost identificată. Potrivit unor opinii s-a aflat undeva între Ferendia și Surducul Mare (Gy. Györfly, *Az Árpád-kori Magyarorszáig történeti földrajza*, vol. III, Budapest (1987), 479).

⁶⁷ Așezare dispărută din comitatul Caraș, a cărei locație geografică nu a fost identificată. Probabil s-a situat la vest de Biserica Albă, în apropiere de Vârșet (D. Csánki, *op. cit.*, vol. II, Krassóvármegye, s.v. Helységek: Gerebencz). Notăm că există posibilitatea ca Ioan să fi făcut parte din familia Halimba care a deținut această proprietate în secolul al XIV-lea (Gy. Györfly, *op. cit.*, III, 483).

⁶⁸ Așezare dispărută a cărei locație geografică este imprecisă. După Csánki, vatra satului de odinioară s-ar fi aflat în apropierea satelor Șipet și Folea, putând fi identificată cu acesta din urmă, care mai este cunoscut și sub denumirea de Toba sau Foba (D. Csánki, *op. cit.*, vol. II, Temesvármegye, s.v. Helységek: Csobaj).

⁶⁹ Așezare dispărută a cărei locație geografică nu a fost identificată. Unii cercetători menționează două sate omonime, dintre care unul s-ar fi aflat în apropiere de Ozlar (D. Csánki, *op. cit.*, vol. II, Temesvármegye, s.v. Helységek: Kér; în timp ce alții localizează o așezare cu acest nume în apropiere de Remetea Mare (*Magyar Kirdlystég*).

Nr.	Sedes	An	Data întrunirilor	Referințe	Autoritățile prezente	Pricini și cauze judecate
27	Timișoara		21 iulie	DL 53251 (<i>Temes</i> , 356–357).	Viccomitele Gheorghe Parvus împreună cu juzii nobililor.	\$. Cercetări efectuate în pricina văduvei lui Mihai de Duboz, care a colonizat forțat un iobag al lui Ștefan Himfy.
28		1405/ 1406	sfârșitul anului 1405 sau începutul celui următor	DL 92261 (<i>ZsO</i> , II/1, nr. 4565).		\$. Judecarea pricinii dintre Gheorghe și Ștefan, nepoții lui Pousa de Zeer, și nobilii David și Kilian, fiii lui Baath.
29	Timișoara	1406	23 martie	DL 92260 (<i>ZsO</i> , II/1, nr. 4563).	Viccomitele Gheorghe Parvus împreună cu juzii nobililor.	\$. Cercetarea plângerii lui Gheorghe, nepotul lui Pousa împotriva lui Mihai de Duboz, în privința colonizării unui iobag.
30	Timișoara		6 aprilie	DL 92262 (<i>ZsO</i> , II/1, nr. 4611).	Viccomitele Gheorghe Parvus împreună cu juzii nobililor.	\$. Achitarea lui Gaborko de Zewdy în pricina cu iobagul lui Nicolae Treutul.
31			anterior datei de 29 august		Viccomitele Gheorghe Parvus împreună cu juzii nobililor.	\$. Pricinile lui Ștefan Himfy și nobilii de Beel.
32	Timișoara		7 septembrie	DL 53351 (<i>Temes</i> , 385–386).	Viccomitele Gheorghe Parvus împreună cu juzii nobililor.	\$. Strămutarea pricinii dintre Ștefan Himfy și cneazul Iacov de Szilvas ⁷⁰ , în fața curiei regale.
33	Timișoara	1407	25 ianuarie	DL 53369 (<i>Temes</i> , 387).	Viccomitele Gheorghe Parvus împreună cu juzii nobililor.	\$. Atestarea jurământului depus de Ștefan Himfy în pricina sa cu Mihai de <i>Fanchlaka</i> (Unip) ⁷¹ .
34	Timișoara		20 septembrie	1. DL 92295 2. DL 92296 (<i>ZsO</i> , II/2, nr. 5738, 5739).	Viccomitele Gheorghe Parvus împreună cu juzii nobililor.	1. Andrei de <i>Nagykerék</i> ⁷² , familiarul și <i>procurator</i> -ul filor lui Pousa de Zeer le interzice nobililor de Beel să utilizeze pădurile și pământurile aflate în proprietatea protectorilor săi. 2. Judecarea pricinii dintre Petru, fiul lui Pousa și nobilii de Beel.

⁷⁰ Așezare dispărută care, în anul 1448, făcea parte din domeniul Berini, însă localizarea sa este necunoscută.

⁷¹ Așezare situată la 14 km sud-est de Timișoara.

⁷² Așezare dispărută a cărei locație geografică nu a fost identificată. Probabil era situată în apropiere de Kerek sau era identică cu aceasta din urmă, a cărei locație este, de asemenea, necunoscută, cert este că, în anul 1462, s-a numărat printre posesiunile lui Hagymas de Beresău (MOL, DL 30319).

Nr.	Sedes	An	Data întrunirilor	Referințe	Autoritățile prezente	Pricini și cauze judecate
35	Timișoara		18 octombrie	Marți	DL 92.297 (Zs. II/2, 5768).	Vicemitele Gheorghe Parvus împreună cu juzii nobililor. \$. Atestarea dreptului de strămutare a cnezilor potrivit <i>consuetudinaria lege predicti comitatus Themesiensis</i> .
36	Timișoara	1408	15 mai	Marți	1. DL 92310 2. DL 92311 (ZsO, II/2, nr. 6103, 6102).	1. Condamnarea lui Duya și Dumitru, iobagii fiilor lui Pousa, la plata a 6 mărci și confirmarea continuării procesului. 2. Cercetări efectuate asupra prejudiciilor provocate de iobagii lui Mihai, fiul lui Paul, din districtul domeniului Zad ⁷⁴ , iobagilor din Thokafalua ⁷⁵ , sat aflat pe moșia Hodoș.
37	Timișoara		11 decembrie	Marți	DL 92327 (ZsO, II/2, nr. 6469).	Vicemitele Petru, fiul lui Nicolae de Derecske împreună cu juzii nobililor. \$. Cercetări efectuate în pricina dintre iobagii lui Petru, fiul lui Pousa de Zeer, aflați în satul <i>Lwbamer</i> ⁷⁶ și Dragumer, iobagul lui Osvat de Beel.
38		1409	anterior datei de 8 august			\$. Pricina dintre Dumitru de Duboz și nobilii de Ghertenış.
39	Timișoara	1410	1 aprilie	Marți	DL 92362.	Vicemitele Petru, fiul lui Nicolae de Derecske împreună cu juzii nobililor. \$. Amendarea lui Andrei, fiul lui Ioan de Macedonia pentru neprezentare în pricina avută cu Petru, fiul lui Pousa de Zeer.
40	Timișoara		17 iunie	Joi	DL 85594 (<i>Temes</i> , 428–429).	\$. Pricina dintre <i>discretus vir Ladislaus, sacerdos de Fejereghaz</i> ⁷⁷ et <i>Benedictus eiusdem contra Paulum Literatum</i> .
41	Timișoara		1 iulie	Marți	DL 53540 (<i>Temes</i> , 429).	\$. Diviziune de proprietăți între fiii lui Mihai de Duboz.
42	Timișoara		18 noiembrie	Marți	DL 53558 (<i>Temes</i> , 435).	Vicemitele Petru, fiul lui Nicolae de Derecske împreună cu juzii nobililor. \$. Cercetări întreprinse în pricina dintre Dank, iobagul lui Dumitru de Duboz și Bagda, iobagul lui Ștefan Himfy.

⁷³ Familie originară din comitatul Tolna (P. Engel, *Magyar középkori adattár*, Arcanum Digitéka, CD-ROM Budapest (2001); în continuare *Genealógia*).

⁷⁴ Moșie și sat aflat în apropiere de Margina. Potrivit lui Csánki Dezső, *villa Zaad* sau *Szád* s-a aflat în apropiere de Gladna, la est de lacul Surduc (D. Csánki, *op. cit.*, vol. II, Temesvármegye, s.v. Helységek: *Szád*), însă Engel identifică așezarea pe vatra satului, actual Birchis (*Magyar Királyság*).

⁷⁵ Așezare dispărută care, potrivit documentului, făcea parte din domeniul Hodoș, însă, în anul 1459 era una dintre proprietățile cetății Chery. Localizarea sa este imprecisă, dar trebuie căutată între Hodoș și Chery.

⁷⁶ Așezare dispărută a cărei locație geografică nu a fost identificată.

⁷⁷ Firtiaz, localitate aflată odinioară în comitatul Arad.

Nr.	Sedes	An	Data întrunirilor	Referințe	Autoritățile prezente	Pricini și cauze judecate	
43	Timișoara		16 decembrie	Joi	1. DL 53562 (<i>Temes</i> , 436; <i>ZsO</i> , II/2, nr. 8087). 2. DL 53563 (<i>Temes</i> , 435–436; <i>ZsO</i> , II/2, nr. 8086). 3. DL 92382	Viccomitele Petru, fiul lui Nicolae de Derecske împreună cu juzii nobililor.	1. Paul, fiul lui Mayus de Ozlar își retrage toate plângerile împotriva lui Ștefan Himfi. 2. Lucas, ban de Ozkolla (Sculia), acordă lui Ștefan Himfy venitul taxei cuvenite lui, în valoare de 3 mărci. 3. Înregistrarea apărătorilor lui Benedict de Hodoș.
44	Timișoara	1411	13 ianuarie	Marți	DL 53567 (<i>Temes</i> , 439).	Viccomitele Petru, fiul lui Nicolae de Derecske împreună cu juzii nobililor.	Ș. Plătirea amenzii de către Ștefan Himfy și vărul său, Benedict, în pricina avută cu Paul <i>dictus Pythyer</i> , Luca Banul, Paul fiul lui Mayus și Ioan, <i>corrigiator</i> de Timișoara.
45			după 1 iulie		DL 92392		Ș. Cercetarea plângeri lui Petru și Osvald de <i>Rethy</i> ⁷⁸ împotriva nobililor de Beel (ordinal regelui din 1 iulie 1411).
46		1412	15 noiembrie	Marți	DL 48226 (<i>ZsO</i> , III, nr. 2954).	Viccomitele Petru, fiul lui Nicolae de Derecske împreună cu juzii nobililor.	Ș. Blacha de Berini întrerupe procesul împotriva lui Teodor de Iestni ⁷⁹ , acuzat de ucidere, după ce acesta din urmă a plătit darea sângelui.
47	Timișoara	1414	6 noiembrie	Marți	DL 53805 (<i>Temes</i> , 491–492).	Viccomitele Petru, fiul lui Nicolae de Derecske împreună cu juzii nobililor.	Ș. Cercetarea plângerii lui Ștefan Himfy împotriva nobililor de Ghereniș, vinovați pentru devierea albiei râului Bârzava (în urma ordinului regelui din 13 octombrie 1414).
48	Timișoara	1415	3 septembrie	Marți	DL 43301 (<i>ZsO</i> , V, nr. 1009).	Viccomitele Petru, fiul lui Nicolae de Derecske împreună cu juzii nobililor.	Ș. Hotărârea autorităților comitatului ce prevedea ca Paul, fiul lui Mayusa de Ozlar să depună jurământul în pricina avută cu Dominic, iobagul lui Nicolae Treutul, căruia nu i-a mai înapoiat 100 de florin.
49	Timișoara		17 septembrie	Marți	DL 43303 (<i>Temes</i> , 517–518).	Viccomitele Petru, fiul lui Nicolae de Derecske împreună cu juzii nobililor.	Ș. Depunerea jurământului de către Paul de Ozlar, conform obiceiurilor comitatului.
50	Timișoara	1416	30 iunie	Marți	1. DL 53900 (<i>Temes</i> , 522–523; <i>ZsO</i> , V, nr. 2070). 2. DL 56545 (<i>Temes</i> , 437–438; <i>ZsO</i> , V, nr. 2069).	Viccomitele Petru, fiul lui Nicolae de Derecske împreună cu juzii nobililor.	1. Dumitru, fiul lui Dan de Duboz le interzice verilor săi, Mihai și Dan, folosirea terenurilor și proprietăților sale. 2. Plătirea unei amenzi de către Dumitru de Duboz, ca urmare a sentinței date mai demult în pricina sa cu un iobag.

⁷⁸ Toponim întâlnit în numele unor nobilii. Sunt identificate două asemenea familii, care au purtat denumirea de Reti sau Rethy; una provenea din localitatea Beșenova (au existat două sate distincte, unul în comitatul Cenad, celălalt în Timiș), iar cealaltă din Emelke (sat dispărut, aflat odinioară la nord-est de Sănmartinu Sárbes) (D. Csánki, *op. cit.*, I–II, Csanádmegye, Temesvármegye).

⁷⁹ Așezare dispărută, a cărei locație geografică nu a fost identificată.

Nr.	Sedes	An	Data întrunirilor	Referințe	Autoritățile prezente	Pricini și cauze judecate
51		1417	7 decembrie	DL 43374 (<i>Temes</i> , 539–540; <i>ZsO</i> , VI, nr. 1210).	Vicemitele Petru, fiul lui Nicolae de Derecske împreună cu juzii nobililor.	Ș. Ștefan Himfy a fost absolvit de partea de amendă cuvenită juzilor, în urma ordinului comitelui.
52	Timișoara	1418	16 august	DL 54021 (<i>Temes</i> , 548–549).	Vicemitele Petru, fiul lui Nicolae de Derecske împreună cu juzii nobililor.	Ș. Dumitru, fiul lui Dan de Duboz i-a plătit 163 de florini lui Ștefan Himfy.
53	Timișoara		27 septembrie	DL 92534 (<i>ZsO</i> , VI, nr. 2376).	Vicemitele Petru, fiul lui Nicolae de Derecske împreună cu juzii nobililor.	Ș. Document de atestare a <i>procurator</i> -ilor aleși de către Gabriel, fiul lui Posa pe următorul an.
54			18 octombrie	DL 104701 (<i>ZsO</i> , VI, nr. 2435).	Vicemitele Petru, fiul lui Nicolae de Derecske împreună cu juzii nobililor.	Ș. Sentință emisă în pricina dintre Ladislau, fiul lui Dan de Duboz și văduva lui Andrei <i>dictus</i> Turan.
55			1 noiembrie	DL 104701 (<i>ZsO</i> , VI, nr. 2435).		Ș. Plata amenzii lui Ladislau de Duboz, în pricina cu văduva lui Andrei Turan.
56		1418/ 1419	sfârșitul anului 1418 sau începutul celui următor	DL 54056 (<i>Temes</i> , 553; <i>ZsO</i> , VI, nr. 2510).		Ș. Plângerea nobililor de Remetea împotriva nobililor de Koltha ⁸⁰ , care ar fi vrut să le omoare un iobag, pe moșia Jugafalua ⁸¹ .
57	Timișoara	1421	25 februarie	DL 54154 (<i>ZsO</i> , VIII, nr. 221).	Vicemitele Petru, fiul lui Nicolae de Derecske împreună cu juzii nobililor.	Ș. Cercetarea plângerii lui Emeric Himfy împotriva văduvei lui Benedict Himfy, care și-a construit o <i>clausura</i> în apropierea morilor sale de pe râul Bârzava.
58	Timișoara		6 mai	DL 93924 (<i>ZsO</i> , VIII, nr. 492).	Vicemitele Petru, fiul lui Nicolae de Derecske împreună cu juzii nobililor.	Ș. Sentință pronunțată în pricina dintre Chokode, iobagul fiilor lui Posa de Zeer și Mykula, iobagul lui Ladislau de Duboz.
59	Timișoara		20 mai	DL 54162 (<i>Temes</i> , 566).	Vicemitele Petru, fiul lui Nicolae de Derecske împreună cu juzii nobililor.	Ș. Ștefan Himfy și fiul său, Emeric interzic văduvei lui Benedict Himfy și fiului ei să construiască <i>clausura</i> în apropierea morilor lor.
60	Timișoara	1425	4 decembrie	DL 54482 (<i>Temes</i> , 592).	Vicemiteii Emeric de Mecske ⁸² și Paul de Derecske împreună cu juzii nobililor.	Ș. Cercetări efectuate în pricina văduvei lui Benedict Himfy, care face apel la sprijinul lui Emeric Himfy.

⁸⁰ Așezare dispărută, a cărei locație geografică nu a fost identificată. Totuși, printre nobilii comitatului Caraș se numără familia de Koltha, dar deocamdată nu știm dacă satul era situat în Timiș sau Caraș.

⁸¹ Așezare dispărută, a cărei locație geografică este imprecisă. Csánki considera că satul s-a aflat în comitatul Caraș sau undeva printre domeniile nobililor Himfy (D. Csánki, *op. cit.*, Krassóvármegye, s.v. Helységek: *Jugafalua*).

⁸² Familie originară din comitatul Baranya (D. Csánki, *op. cit.*, vol. II, Baranyavármegye, s.v. Helységek: *Mecske*).

Nr.	Sedes	An	Data întrunirilor	Referințe	Autoritățile prezente	Pricini și cauze judecate
61	Timișoara	1426	19 februarie	Marți	DL 54490 (<i>Temes</i> , 592–593).	Vicemii Emeric de Mekcs și Paul de Derecske împreună cu juzii nobililor. Ș. Emericus, Ladislau, Nicolaus et Frank fly Stephani de Remehe și-au ales procuratorii care să-i reprezinte în diferite procese.
62	Timișoara	1428	26 octombrie	Marți	DL 54622 (<i>Temes</i> , 618–619).	Vicemii Toma, fiul lui Mihai de Zsadanyi ⁸³ împreună cu juzii nobililor. Ș. Descărcarea lui Ștefan, fiul lui Zelma, oficial al lui Ladislau de Duboz, de plata a 3 mărci, în cincina avută cu magistrul Dumitru de Duboz.
63	Timișoara	1429	5 iulie	Marți	DL 54684 (<i>Temes</i> , 624–625).	Vicemii Toma, fiul lui Mihai de Zsadanyi împreună cu juzii nobililor. Ș. Validarea dreptului celor doi iobagi ai lui Dumitru de Carazo ⁸⁴ , de a se strămura de pe moșia lui Ladislau, după plădirea <i>teragium</i> -ul.
64	Timișoara	1430	19 septembrie	Marți	DL 43852	Vicemii Baltasar de Bacs ⁸⁵ împreună cu juzii nobililor. Ș. Plângerea lui Petru, fiul lui Moyus de Ozlar împotriva lui Moyus, fiul lui Ioan de Ozlar.
65	Timișoara	1431	21 august	Marți	1. DL 43897 2. DL 54765	Vicemii Baltasar de Bacs împreună cu juzii nobililor. 1. Gheorghe, fiul lui Dan de Duboz numește <i>procuratori</i> care să-l reprezinte la procese. 2. Gheorghe, fiul lui Dan de Duboz lasă toate proprietățile sale în seama lui Ladislau Himfy, până la întoarcerea sa din Italia.
66	Timișoara		16 octombrie	Marți	DL 54770	Vicemii Baltasar de Bacs împreună cu juzii nobililor. Ș. Jurământul depus de Batow, iobagul lui Emeric Himfy, menționând urmărirea unor stupi de albine până în satul Nagasas (Nagysas) ⁸⁶ .
67	Timișoara	1432	2 septembrie	Marți	DL 54800	Vicemii Baltasar de Bacs împreună cu juzii nobililor. Ș. Cercetări efectuate în legătură cu pricina dintre Nicolae, cneazul din Comiat și văduva lui Emeric.
68	Timișoara	1433	3 martie	Marți	DL 43942	Vicemii Mihai Anyos de Fajsi ⁸⁷ împreună cu juzii nobililor. Ș. Petru, fiul lui Maysy de Ozlar cere, fiilor lui <i>Vethes</i> să-și recupereze moșia <i>Gelmez și Belentp</i> ⁸⁸ , pe care el le-a luat în zalog, altfel le va zălogi altora.
69	Timișoara		15 decembrie	Marți	DL 43981	Vicemii Mihai Anyos de Fajsi împreună cu juzii nobililor. Ș. Sentință în pricina dintre Petru Maysy de Ozlar și Grigore Bobal de Voiteg.

⁸³ Nu știm dacă Toma provenea din localitate Comești sau erau unul dintre membrii clanurilor Velike sau Almasi (*Genealogia*).

⁸⁴ Așezare dispărută, a cărei locație geografică nu a fost identificată. Porrivit lui Milleker s-ar fi aflat, în anul 1410, printre posesiunile moșiei Duboz (F. Milleker, *op. cit.*, 198).

⁸⁵ Toponim întâlnit în comitatele: Bacs, Szabolcs, Caraș, Valkó, Zala, Tolna, Hunedoara și Cluj (D. Csánki, *op. cit.*, vol. I–V, Szabolcsmege, Krassóvármegye, Valkóvármegye, Bácsvármegye, Zalavármegye, Tolnavármegye, Hunyadvármegye, Kolozsvármegye).

⁸⁶ Așezare dispărută, întemeiată în apropierea localității medievale Șoșdea. Nu este exclus să fie identic cu aceasta din urmă.

⁸⁷ Membru al familiei Anyos de Fajsi (*Genealogia*).

⁸⁸ Așezări dispărute a căror locație geografică nu a fost identificată. Porrivit lui Milleker la nord-vest de Mehadica se află un deal și un părau, numite Belintin (F. Milleker, *op. cit.*, 165).

Nr.	Sedes	An	Data întrunirilor	Referințe	Autoritățile prezente	Pricini și cauze judecate
70	Timișoara	1434	16 februarie	DL 43988	Vicecomitele Mihai Anyos de Fajsi împreună cu juzii nobililor.	Ș. Scrisoare de înștiințare a faptului că Grigore Bobal de Voiteg nu a plătit lui Petru Maysy de Ozlar suma de 52 de florini, de aur, potrivit sentinței hotărâte.
71	Timișoara	1435	14 iunie	DL 44038	Vicecomitele Mihai Anyos de Fajsi împreună cu juzii nobililor.	Ș. Cercetarea distrugerilor provocate de Luca, fiul lui Dan de Duboz și familiei săi asupra moșiei Ozlar, proprietatea lui Petru Maysa.
72	Timișoara		28 iunie	DL 54949 (L. Magina, <i>op. cit. Banatica</i> , 19 (2009), 37).	Vicecomitele Mihai Anyos de Fajsi împreună cu juzii nobililor.	Ș. Amânarea pe două săptămâni a strângerii lucrului lui cămării din Zazinfalva ⁸⁹ , proprietatea Anei, văduva lui Emeric Himfy. Cauza a fost înaintată comitetului de Timiș.
73	Timișoara	1436	17 iulie	DL 44100 (L. Magina, <i>op. cit. Banatica</i> , 19 (2009), 38).	Vicecomitele Mihai Anyos de Fajsi împreună cu juzii nobililor.	Ș. Petru <i>dictus Nyul</i> , locuitor din Cheme ⁹⁰ , oficialul banului Deseu, s-a obligat să-i elibereze pe iobagii nobilului Ladislau Hagymas de Beregsău, ținută în lanțuri de către <i>vilicus de Veregyház</i> ⁹¹ .
74	Timișoara		25 septembrie	DL 68360	Vicecomiții Mihai Anyos de Fajsi și Mihai de Ganona ⁹² împreună cu juzii nobililor.	Ș. Alegerea <i>procuratori</i> -lor lui Mihai, fiul lui Benedict de Naguth ⁹³ .
75	Timișoara	1437	23 aprilie	1. DL 55082 2. DL 55083	Vicecomiții Mihai Anyos de Fajsi și Mihai de Ganona împreună cu juzii nobililor.	1. Plângerea lui Ioan Sarzay de Nemeti ⁹⁴ împotriva lui Luca, fiul lui Dan de Duboz. 2. Văduva lui Ladislau Himfy întărește prin jurământ declarația prin care menționa că a urmărit niște răufăcători, care în perioada năvălirii turcești au luat niște stupi și i-au dus în satul <i>Vazylow</i> ⁹⁵ , proprietatea lui Iacov, fiul lui Lachoka de <i>Borzafew</i> (Bârza), iar acesta a refuzat să-i returneze.

⁸⁹ Așezare dispărută, odinioară situată pe domeniul nobililor Himfy, undeva în apropiere de Șoșdea (D. Csánki, *op. cit.*, vol. II, Temesvármegye, s.v. Helységek: *Zazinfalva*).

⁹⁰ Există posibilitatea ca satul să fie identic cu Cenci, fapt subliniat și de variantele toponimice (*Magyar Királyság*).

⁹¹ În comitatul Timiș acest toponim este des întâlnit. Milleker identifica între Biled și Bulgăruș un loc numit Rote Flur (F. Milleker, *op. cit.*, 258), în schimb Csánki căuta vatra de odinioară a satului între Biled și Voiteg (D. Csánki, *op. cit.*, vol. II, Temesvármegye, s.v. Helységek: *Veregyház*). Potrivit lui Engel, așezarea s-a aflat la câțiva km vest de Gad, acolo unde hărțile din secolul al XIX-lea identificau satul Crvenaka, dar amintește și o pustă omonimă aflată la vest de Kikinda (*Magyar Királyság*).

⁹² Localitate situată în comitatul Veszprém (D. Csánki, *op. cit.*, vol. III, Veszprémvármegye, s.v. Helységek: *Ganna*).

⁹³ Așezare dispărută a cărui vatră s-a aflat la 5 km est de Jimbolia.

⁹⁴ În apropiere de Timișoara au existat două așezări care au purtat acest nume, însă opinia majorității inclină balanța în favoarea satului situat, odinioară la vest de Beregsău Mare (F. Milleker, *op. cit.*, 215; D. Csánki, *op. cit.*, vol. II, Temesvármegye, s.v. Helységek: *Nemeti*), pe vatra așezării actuale, Beregsău Mic (*Magyar Királyság*).

⁹⁵ În anul 1467, printre proprietățile situate în districtul Beel se număra și Wayslovfalva, însă în comitatul Caraș, la 4 km nord est de Bocșa, este identificat satul Vasziló (*Magyar Királyság*).

Nr.	Sedes	An	Data întrunirilor	Referințe	Autoritățile prezente	Pricini și cauze judecate
76	Timișoara	1439	22 septembrie	Marți	1. DL 68369 2. DL 44266	1. Laurențiu <i>Faber</i> , iobag al regelui din <i>Thofew (Tóff)</i> ⁹⁶ nu s-a prezentat în pricina avută cu Tompa, iobagul lui Iacov de <i>Mathyas</i> ⁹⁷ . 2. În fața trimișilor autorităților comitatense, Martin Kantor promite că va plăti suma de 24 flo-rini, ce reprezintă valoarea vinului.
77	Timișoara	1443	14 mai	Marți	DL 55259	Vicecomiții Nicolae, fiul lui <i>Vajuod de Gyarmath</i> (Giarmata), Nicolae de Bizere și Petru de Hangon ⁹⁸ ac <i>Johanes de Zob</i> ⁹⁹ et <i>Judices Nobilium</i> .
78	Timișoara		5 noiembrie	Marți	DL 44355	Vicecomiții Ioan literatul de Fejéregyház, Nicolae de Bizere, Petru de Hangon și Petru de Szob, împreună cu juzii nobililor.
79	Timișoara		3 decembrie	Marți	DL 55266	Vicecomiții Ioan literatul de Fejéregyház, Nicolae de Bizere, Petru de Hangon și Petru de Szob, împreună cu juzii nobililor.
80	Timișoara	1445	26 ianuarie	Marți	DL 85793 (<i>Stáray</i> , II, 364).	Ș. În urma ordinului castelanului de Chery s-au efectuat cercetări prin care s-a stabilit că, în urma actelor de vandalism ale gornicilor din sud, unui iobag de-al lui Ioan de Kórógy ¹⁰¹ i-a dispărut calul. Ș. Nicolae, fiul lui Nexe de Beel jură împreună cu alți nobili că Nicolae Sos, iobagul lui Toma, fiul lui Osvat de Beel, a luat urmele a 60 de porci, care duceau până la satele <i>Prezlop (Prislop)</i> și <i>Cycas</i> ¹⁰² , proprietățile văduvei lui Nicolae Himfy. Ș. Strămutarea pricinei dintre Catherina, soția lui Toma de Holod (Jabăr) ¹⁰³ cu Ana, soția lui Petru Pestesy ¹⁰⁴ și fiii lui Ștefan de Endred (Făget) ¹⁰⁵ , în fața curiei regale.

⁹⁶ Așezare dispărută, odinioară situată la 8 km nord-est de Jimbolia (*Magyar Királyság*).

⁹⁷ Așezare dispărută, a cărei locație geografică nu a fost identificată. Nu excludem posibilitatea ca localitatea să fie identică cu Tornafalva din comitatul Caraș, *alio nomine Mathyas* (MOL, DL 27696).

⁹⁸ Membru al familiei Hangonyfői (*Genealogia*).

⁹⁹ Toponim întâlnit în comitatele Somogy și Nograd, de unde se pare că provenea și familia lui Petru (D. Csánki, *op. cit.*, I–II, Nógrádmegye, Somogyvármegye).

¹⁰⁰ Așezare dispărută a cărei locație geografică este imprecisă. Unele opinii sugerează ca s-a aflat undeva în apropierea Bărzavei, în zona domeniilor familiei Himfy (F. Milleker, *op. cit.*, 172–173; D. Csánki, *op. cit.*, vol. II, Krassóvármegye, s. v. Helységek: *Csétetlek*), dar nu este clar din ce comitat făcea parte: Timiș sau Caraș.

¹⁰¹ Ban de Macva între anii 1447–1456 (P. Engel, *Magyarország világi Archontológiája 1301–1457*, vol. I, Budapest (1996), CD-ROM).

¹⁰² Așezări dispărute a căror locație geografică nu a fost identificată, cert este că, în anul 1443 făceau parte dintre proprietățile familiei Himfy. Contextul redat de document sugerează că aceste sate erau situate la nord-est de Lugoj.

¹⁰³ Vatra satului medieval corespunde cu cea a actualului Jabăr (*Magyar Királyság*), însă nu știm în ce măsură a existat o continuitate de locuire, în situația în care continuitatea toponimică lipsește.

¹⁰⁴ Așezare dispărută, a cărei locație geografică nu a fost identificată. Contextul în care este menționată sugerează că s-a aflat, undeva în apropierea de Jabăr sau Lugoj. Pe de altă parte, în comitatele Arad și Hunedoara au existat sate omonime (D. Csánki, *op. cit.*, vol. I, Aradmegye, vol. V. Hunyadvármegye).

¹⁰⁵ Asemeni satului Hollod, nu știm dacă a existat continuitate de locuire între așezarea medievală Endred și actualul oraș Făget.

Nr.	Sedes	An	Data întrunirilor	Referințe	Autoritățile prezente	Pricini și cauze judecate
81	Timișoara	1446	22 martie	Marți DL 44413	Vicecomiții Ioan literatul de Fejéregyház și Oswald Szilagyi de Horogszeg ¹⁰⁶ împreună cu juzii nobililor.	Ș. Ioan Filip Korógy a plătit amenda de 3 mărci, în urma sentinței date în pricina sa cu Ioan de Uyfalu ¹⁰⁷ .
82				DL 93049		Ș. Reclamarea lui Sandrin Chyko de Pomaz ¹⁰⁸ în sedes <i>Themesiensis</i> de către Ștefan, fiul lui Posa de Zeer pentru o datorie contractată, încă de tatăl său.
83	Timișoara		23 august	Marți DL 85811 (<i>Stáray</i> , II, 381).		Ș. Plângerea vicecastelanilor, Nicolae Hadzaky și Nicolae, fiul lui Lorand împotriva văduvei lui Oswald de Beel și a doi iobagi ai acesteia, acuzați de furt.
84			6 septembrie	Marți DL 85811 (<i>Stáray</i> , II, 381).	Vicecomiții Ioan literatul de Fejéregyház și Oswald Szilagyi de Horogszeg împreună cu juzii nobililor.	Ș. Strămutarea judecării celor doi iobagi ai văduvei lui Oswald de Beel, în fața curiei.
85			11 noiembrie	Vineri DL 93049		Ș. Plata datoriei lui Sandrin Chyko de Pomaz către Ștefan, fiul lui Posa de Zeer, altfel va fi condamnat la plata unei amenzi de 50 de florini de aur.
86	Timișoara	1449	18 martie	Marți DF 28548	Vicecomiții Ladislau de Pocsay ¹⁰⁹ și Emeric Therek de <i>Zenew</i> ¹¹⁰ , împreună cu juzii nobililor	Ș. Pricina dintre Benedict și Blaziu, fiii lui Toma de Rabe ¹¹¹ , și Ioan, Antoniu și Toma de Rabe.
87	Timișoara	1451	30 martie	Marți 1. DL 85877 (<i>Stáray</i> , II, 482). 2. DL 85878	Vicecomiții Ladislau de Pocsay și Ioan, fiul lui Votvod de Giarmata, împreună cu juzii nobililor.	1. Amânarea judecării pricinii dintre Toma, fiul lui Laurențiu de Mondola ¹¹² și văduva lui Gheorghe Gyurgh împreună cu fii săi. 2. Pricina dintre Petru, <i>banul Dalmației și Croației</i> și Ioan literatul de Fejéregyház (Firiteaz).
88			3 mai	Luni DL 85877 (<i>Stáray</i> , II, 482).		Ș. Judecarea pricinii dintre Toma, fiul lui Laurențiu de Mondola și văduva lui Gheorghe Gyurgh.

¹⁰⁶ Actuala denumire a localității este Banatsko Veliko Selo. Odinioară făcea parte din comitatul Timiș (*Magyar Királyság*).

¹⁰⁷ Este un toponim răspândit în comitatul Timiș. Cel mai timpuriu sat care a purtat acest nume se afla în vestul comitatului, în apropiere de Peterd (Radojevo) și Csata (Lenaheim) (*Magyar Királyság*). O altă așezare omonimă s-a aflat în districtul Beel, în anul 1467. Câțiva ani mai târziu un alt *Wyfalu* se număra printre proprietățile domeniului Hodoș, iar un ultim sat cu acest nume făcea parte dintre proprietățile nobililor de Ozlar (D. Csánki, *op. cit.*, vol. II, Temesvármegye, s. v. Helységek: *Ujfalú*).

¹⁰⁸ Toponim întâlnit în comitatul Pilis.

¹⁰⁹ Toponim întâlnit în comitatele Szabolcs și Tárna (D. Csánki, *op. cit.*, vol. I, Szabolcsmegye, vol. V, Küllővármegye).

¹¹⁰ Așezare dispărută a cărei locație geografică nu a fost identificată.

¹¹¹ Așezare dispărută, situată odinioară la câțiva km sud-est de Jimbolia.

¹¹² Așezare dispărută, aflat odinioară în vecinătatea localității Zsadány (Cornești).

Nr.	Sedes	An	Data întrunirilor	Referințe	Autoritățile prezente	Pricini și cauze judecate
89	Timișoara	1453	19 iunie	DL 55541	Vicecomiții Ladislau de Pocsay și Ioan, fiul lui Voievod de Giarmata, împreună cu juzii nobililor.	Ș. Ioan de Kórógy îi absolvă pe Ioan Zalay de <i>Egerszeg</i> (Ersig) și familiarul său, Gall, de plata despăgubirii lui Osvat Szilagy de Horogszeg ¹¹³ .
90	Timișoara	1455	29 iulie	1. DL 85911 (<i>Sáray</i> , II, 531). 2. DL 85912	Vicecomiții Ladislau și Anton Pocsay, împreună cu juzii nobililor.	1. Valentin și Ioan literatul de Fejéregyház (Firiteaz) interzic lui Benedict de Baython (<i>Boythor/Baythor</i>) ¹¹⁴ ocuparea și utilizarea moșiei Kegyos (Kigyos) ¹¹⁵ . 2. Valentin și Ioan literatul de Fejéregyház (Firiteaz) interzic <i>universos et quoslibet homines</i> utilizarea proprietăților lor.
91	Timișoara	1458	24 octombrie	DL 15287	Vicecomiții Valentin Literatul și Andrei de Szentlőrincz ¹¹⁶ împreună cu juzii nobililor.	Ș. Pricina dintre Anton Zakalus și Emeric Dóczy.
92		1459	17 aprilie	DF 266486	Vicecomiții Ioan de <i>Babocha</i> ¹¹⁷ și Andrei <i>Wánya</i> ¹¹⁸ , împreună cu juzii nobililor.	Ș. Petru Pan de Thofew (Tófő) împreună cu Blaziu, fiul lui Paul <i>Zicohy</i> de Thofew interzic <i>universos et quoslibet homines Erdeus</i> ¹¹⁹ <i>Pabpd</i> (Bobda) <i>Kenche</i> (Checea/Köcse), et <i>Petherd</i> să utilizeze proprietățile lor: Thofew (Tófő), Petherd (Peterd/Radojevo) și Chatad (Lenaheim).
93	Timișoara	1467	23 iunie	DL 16552	Vicecomiții Nicolae Aranyagy ¹²⁰ și Iacov <i>Kenches</i> ¹²¹ , împreună cu juzii nobililor	Ș. Realizarea cercetării în pricina dintre Petru Pan de Thofew (Tófő) și Petew împreună cu Ladislau de Bayton.
94		1481	anterior datei 1 mai 1481	DL 18477		

¹¹³ Așezare dispărută a cărei vatră s-a aflat în apropierea localităților Comloș.

¹¹⁴ Așezare dispărută a cărei locație geografică este imprecisă. Porrivit lui Csánki Dezső, satul s-a aflat la nord-est de Timișoara, în apropiere orașului Borzlyuk, dar nu excludea existența a două așezări omonime (Felsew Bahlín/Bazython) (D. Csánki, *op. cit.*, vol. II, Temesvármegye, s. v. Helységek: *Bajton(y)*).

¹¹⁵ Localitate dispărută a cărei vatră s-a aflat în apropiere de Folea.

¹¹⁶ Toponim întâlnit în comitatele Zala, Fejér, Baranya, Valkó și Bodrog (D. Csánki, *op. cit.*, vol. II–III, Bodrogvármegye, Valkóvármegye, Baranyavármegye, Fejérvármegye).

¹¹⁷ Toponim întâlnit în comitatul Somogy, Baranya și Solnocul Mijlociu (D. Csánki, *op. cit.*, vol. I–II, Közép-Szolnokmegye, Somogyvármegye, Baranyavármegye).

¹¹⁸ Toponim întâlnit în comitatele Pest și Heves (D. Csánki, *op. cit.*, vol. I, Pestmegye, Hevesmegye).

¹¹⁹ Așezare dispărută, localizată la sud de Cărpiniș (*Magyar Királyság*).

¹²⁰ Toponim întâlnit în comitatul Zaránd (D. Csánki, *op. cit.*, vol. I, Zarándmegye, s. v. Helységek: *Aranyág*).

¹²¹ Toponim întâlnit în comitatele Zemplén și Turda (D. Csánki, *op. cit.*, vol. I, Zemplénmegye, vol. V, Tordavármegye).

Nr.	Sedes	An	Data întrunirilor	Referințe	Autoritățile prezente	Pricini și cauze judecate
95	Timișoara		1 mai	Marți	DL 18477	Vicemiiții Valentin Horvath și Ștefan Magnus împreună cu juzii nobililor.
96		1482			DL 18743	Vicemiiții Gheorghe Essegvary ¹²² și Ștefan Magnus împreună cu juzii nobililor.
97		1483			DL 18910	Vicemiiții Gheorghe Essegvary și Ștefan Magnus împreună cu juzii nobililor.
98	Timișoara	1487	20 februarie	Marți	DL 97461	Vicemiițele Gheorghe Essegvary împreună cu juzii nobililor.
99	Timișoara	1496	4 octombrie	Marți	DL 86024	Vicemiiții Nicolae Hagymas de Beregsău și Benedict Caza de Kenez (Sarchinez) împreună cu juzii nobililor.
						\$. Pricina dintre Ștefan Lakath împreună cu familiarul său, Gheorghe Bekes și Emeric Dóczy cu Ștefan Rabe.
						\$. Pricina dintre Petru Dóczy și Paul Capitan.
						\$. Pricina dintre Nicolae Fügedi de Kend ¹²³ împreună cu Mihai Corlath ¹²⁴ și Francisc Harasty.
						\$. Pricina orașenilor din Timișoara.
100	Timișoara	1401–1405			<i>Temes</i> , 303 (<i>ZsO</i> , II/1, nr. 1378).	\$. Alegerea <i>procuratori</i> -lor lui Ioan de Chombol (Jimbolia).
101		1415–1440	după 15 iunie		DL 68596	\$. Alegerea <i>procuratori</i> -lor lui Petru, fiul lui Nicolae de Derechke <i>vicecomes et Judices nobilium</i> .
102	Timișoara	1408–1419			DL 93923	\$. Alegerea <i>procuratori</i> -lor lui Petru, fiul lui Posa de Zeer.

¹²² Localitate aflată în comitatul Veszprém (D. Csánki, *op. cit.*, vol. III, Veszprémvármegye, s.v. Helységek: *Essegvár*).

¹²³ Toponim întâlnit în comitatul Bács (D. Csánki, *op. cit.*, vol. II, Bácsvármegye, s. v. Helységek: *Kend*).

¹²⁴ Probabil unul dintre membrii familiei Corlat de Recaş.

FAMILIA VAIDA DE GIARMATA (1400–1550)

*Dragoș Lucian Țigău**

Cuvinte-cheie: *Banat, Giarmata, Vaida, comitatul Timiș, genealogie, nobilime, voievod.*
Keywords: *Banat, Gyarmat, Vaida, Temes County, genealogical table, nobility, voivode.*

The Vaidas of Gyarmat (1400–1550) (Abstract)

Due to the small number of written documents available, the destiny of the Vaida family has not been researched comprehensively. Based on testimonies, various aspects can be reconstructed: the origin and names of the family members, family connections, real estate properties, dignities and functions and religion. Yet, it is more difficult to find information about their culture.

For over a century and a half only 13 men and one woman are mentioned. The genealogy of the family can be traced back through 5–6 generations. The fortune of the family consists of 20 possessions scattered in Arad and Timiș counties. They were sufficient to ensure the noble rank and living of the former family of Romanian voivodes.

The social-political evolution of Banat in the 15th century showed a complex nobility pattern, in a continuous dynamics and adaptation. Documents illustrate a rare example of successful transformation of a family belonging to the traditional Romanian elite into a noble lineage, fully integrated into the feudal/ medieval structure of the Hungarian Kingdom. The voivodes of Giarmath, as the other inhabitants of Banat and Transylvania, used all the opportunities and chances offered by the epoch in order to obtain a privileged status, the recognition of the inherited possessions or their multiplication using diverse methods.

The factors which led to social ascension of the family were their military talent and administrative positions. The limited information from the chancellery acts from the middle of the 15th century firmly suggested that the loyalty and military courage gestures were rewarded by the royalty. The documents issued by the royal chancellery during Sigismund of Luxemburg's rule and of his successors recognized courage, bloodshed and loyalty of Vaida nobles from Banat who had been participants, beside the king and other high officials, in the fights within the frontier area in the first half of the 15th century.

The honour of these military, administrative, judicial privileges brought them material benefits and the increasing of the social prestige in the aristocracy's ranges, but especially at the level of the Temes county where they came from. Participation in the general assemblies of the nobles is an example of the influence enjoyed by the family.

After the Ottoman conquest of the Banat plain in the summer of 1552, the family lost their estates and left the province forever.

Destinul familiei discutate aici nu are încă privilegiul unei cercetări cuprinzătoare. Cauzele sunt complexe și îndepărtate, unele aparținând chiar epocii de afirmare a familiei. Răstimpul dintre 1400–1552 a constituit o secvență zbu-ciumată din istoria medievală a Banatului, înde-osebi în plan politico-militar. Șirul evenimente-lor nefaste, care a culminat cu ocuparea șesului bănățean de către otomani la mijlocul secolului al XVI-lea, a avut un efect dezastruos asupra mărtu-riilor documentare create până atunci. În această

situație, numărul mic de înscrisuri luminează puține aspecte din istoria familiei de voievozi, apoi de nobili de la Giarmata timișană. Pe temeiul documentelor se pot studia onomastica familiei, legăturile de rudenie, patrimoniul imobiliar stă-pânit, demnitățile și funcțiile membrilor acestui neam, prestigiul de care ei s-au bucurat în timp. Valoarea deosebită a pieselor documentare păstrate constă în posibilitatea reconstituirii evoluției unei familii bănățene de la situația de voievozi – institu-ție tradițională a lumii românești – până la deplina integrare în nobilimea Regatului maghiar. În pri-vința altor aspecte, precum alianțele matrimoniale cu alte familii, originea etnică, confesiunea sau gradul de cultură, sursele istorice nu permit decât

* Școala Superioară Comercială „Nicolae Kretzulescu”,
bd. Hristo Botev, nr. 17, București, e-mail: dragoslucian68@
yahoo.com.

considerații aflate la hotarul dintre certitudine și supoziție.

Interesul scăzut al istoriografiei pentru această familie¹ s-a datorat și dificultății de reconstituire a unui arbore genealogic coerent. În decursul unui secol și jumătate sunt menționați doar 13 bărbați și un singur personaj feminin. Cei șapte descendenți ai doamnei Frusina Waydaffy au doar legături biologice cu acest neam, ei aparținând juridic altor familii. Pentru nouă persoane se poate dovedi cel puțin o legătură de rudenie cu ceilalți membri ai familiei. Genealogia familiei se poate structura pe 5–6 generații. Primele trei acoperă ultimele decenii ale secolului al XIV-lea și întâia jumătate a veacului următor. Lacunele documentare de după 1450 ascund o generație de la mijlocul și din a doua parte a secolului al XV-lea, împiedicând stabilirea unor legături certe cu ultimii descendenți cunoscuți ai familiei.

Un document din 2 martie 1401 face referire la primii membri ai familiei: Nicolae fiul lui Toma de Vaydafalva (*Nicolaum filium Thome de Vaydafalua*)². La acea dată, Nicolae se afla la vârsta bărbăției, luptând în armata comiților de Timiș. Părintele său a mai trăit câțiva ani, săvârșindu-se din viață înainte de 6 decembrie 1407³. Existența lui Nicolae poate fi urmărită documentar timp de trei decenii. Succesiv, el figurează alături de un văr bun, Ioan (6 decembrie 1407, 21 martie 1410), apoi de fiii săi, Ioan și Nicolae (3 septembrie 1418)⁴. Din 13 decembrie 1428 provine ultima consemnare a unei activități desfășurate de Nicolae, iar la 1 decembrie 1437 el figurează ca răposat⁵.

Băieții lui Nicolae reprezintă a treia generație a familiei, iar viața acestora este jalonată documentar de anii 1418–1453. Cu certitudine, ordinea menționării – Ioan și Nicolae – în actul din septembrie 1418 este și cea a vârstei. La nivel documentar, Ioan, fiul lui Nicolae, se diferențiază de unchiul său patern care a purtat același nume. Posibilitatea unei confuzii este anulată prin faptul că scrisoarea regală din septembrie 1418 este prima din șirul

mărturiilor referitoare la viața fiului lui Nicolae, în timp ce adeverința vicecomiților de Arad, emisă la 5 aprilie 1418, reprezintă ultima știre despre acel „Ioan zis voievod de Waydafalva”⁶. Ioan este menționat împreună cu fratele lui bun (*fratri suo carnali*) în două acte regale de danie (1 decembrie 1437 și 15 iunie 1439), apoi singur, ca martor (16 februarie 1444) și om regesc (*homo regius*), cu ocazia câtorva puneri în posesie ordonate la 1 februarie, 7 martie și 14 septembrie 1453⁷. În privința lui Nicolae, el se distinge documentar atât față de tatăl său (*Nicolai fily quondam Nicolai fily waywode de Kysgyarmat*, 1437), cât și față de un văr îndepărtat care la 1447 era prezentat ca voievod de Waydafalwa. Următoarele mențiuni îl surprind pe Nicolae ocupând poziții însemnate în administrația comitatensă și în ierarhia Regatului maghiar, care vor fi evocate la momentul oportun. Șirul mărturiilor se încheie la 15 aprilie 1450, când „*Nicolaus filius waywode de Gyarmath*” a participat ca martor la realizarea unei investigații patrimoniale⁸.

Mai sus amintitul document din martie 1410, care îl cuprinde și pe cel din decembrie 1407, consemnează și o altă ramură a familiei, reprezentată de Ioan, fiul lui Mathia, și văr cu Nicolae (*Nicolaus filius condam Thome waywode de Waydafalua necnon Johannis fily Mathys fratris sui patruelis de eadem Waydafalua*). Acest Ioan este înregistrat și în alte două mărturii, din 4 februarie 1410 și 5 aprilie 1418, având calitatea de voievod (*Johannis dictus wayda de Waydafalua*)⁹. Unul din urmașii săi a fost Nicolae, amintit la 1447 ca fiul voievodului de Waydafalwa și proprietar lângă târgul Köszeg¹⁰.

Evoluția familiei din a doua jumătate a secolului al XV-lea înregistrează mari lacune documentare, fapt explicabil prin distrugerile masive de acte care s-au produs ulterior. Pentru toate aceste decenii nu se cunosc decât două mențiuni succinte referitoare la „*Franciscus filius waywode de Gyarmath*”, prima din 29 noiembrie 1470 și cealaltă de la 16 aprilie 1482¹¹. Mult mai târziu, pe 28 octombrie 1515, el figurează ca decedat, lăsând pe lume doi copii: Frusina și Ioan care își împărțeau egal averea părintească¹².

¹ Abordări sumare la Dezső Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, II, Budapest (1894), 91; Lendvai Miklós, *Temes vármegye nemes családjai*, I, Budapest (1896), 101–102.

² Magyar Országos Levéltár, *Diplomatikai Levéltár* (în continuare, DL), 96720; regesta la Mályusz Elemér, *Zsigmondkori Oklevéltár*, II/1 (1401–1406), Budapest (1956), 110–111, nr. 914.

³ DL 9366. Ortvy Tivadar, *Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez*, Pozsony (1896), 421, nr. 258.

⁴ DL 9366, 10716; T. Ortvy, *op. cit.*, 421–423, 549–550, nr. 258 și 350.

⁵ T. Ortvy, *op. cit.*, 619, nr. 408; DL 12031, 13119.

⁶ DL 10716, 92526; regeste la E. Mályusz, *op. cit.*, VI (1417–1418), Budapest (1999), 571, 453, nr. 2305, 1722.

⁷ DL 13119, 13400, 14724, 14725, 37619, 59680.

⁸ Teleki József, *Hunyadiak kora Magyarországon*, X, Pest (1853), 261, nr. CXXI.

⁹ DL 92359, 92526; regeste la E. Mályusz, *op. cit.*, II/2 (1407–1410), Budapest (1958), 318–319, nr. 7318; VI, 453, nr. 1722.

¹⁰ D. Csánki, *op. cit.*, 113.

¹¹ DL 9117 (registru, p. 36), 18640; Livia Magina, La famille Danfy de Duboz. *Banatica*, XX/2 (2010), 42, nr. IV.

¹² DL105315.

În acel moment, Frusina era o persoană înaintată în vârstă, trecută prin două căsnicii. Un raport al Capitlului din Arad, redactat la 11 august 1513, o arată pe Frusina ca văduvă după răposatul Grigore Bancovici, cu care avusese o fată. Ea s-a remăritat cu nobilul Blasius Zylasi (*Frusina alias relicte condam Gregorii Bankowyth de Okornyth nunc vero consortis egregii Blasii Zylasy de Zylas et puelle Dorothea filie eiusdem domine Frusina*)¹³. Conviețuirea Frusinei cu Blasius începuse cu mult înaintea primei atestări (21 iunie 1509)¹⁴, fiind binecuvântată cu șase copii: Mathia, Francisc, Grigore, Elena, Petronela și Caterina. Toți cei șase urmași sunt prezentați într-un act regal din 21 august 1517¹⁵, dar pentru patru dintre ei există și mărturii anterioare. Astfel, la 18 noiembrie 1514, Francisc reprezenta interesele surorilor sale: Elena – deja văduvă după nobilul Andrei Waydaffy de Giarmata, mezinele Petronela și Caterina, încă nemăritate¹⁶. Pe temeiul acestor amănunte, se poate admite că nașterea Frusinei poate fi anterioară anului 1470, a doua căsnicie a ei începând în ultimul deceniu al secolului XV. Momentul dispariției acestei doamne trebuie plasat înainte de 10 noiembrie 1519, când o scrisoare a regelui Ludovic II îl amintea pe Blasius *Literatus* de Zylas cu o altă nevastă (*prioris consorte sui*), pe nume Sofia de Pencz¹⁷.

Despre Ioan, informațiile sunt mai modeste, amintindu-l în intervalul 3 septembrie 1519–12 august 1539 în ipostazele de om regesc sau de membru al adunării nobiliare de la Caransebeș¹⁸.

Contemporani cu cei doi frați evocați mai înainte au fost Andrei, Laurențiu și Ladislau Waydaffy de Giarmata. Din viața primului nu este surprinsă documentar decât participarea la o introducere în posesie (7 aprilie 1511)¹⁹. Pe atunci el era căsătorit cu Elena, una dintre fiicele Frusinei, fapt care ilustrează, pe de o parte, alianțele matrimoniale complexe între două familii nobiliare, apoi exemplul unei înrudiri în cadrul familiei discutate aici, prin care o fată se căsătorește cu o rudă îndepărtată

a mamei sale. Acest amănunt genealogic este consemnat însă după moartea lui Andrei, survenită înainte de 18 noiembrie 1514 (*Domina Elena relicta condam Andrae Waydaffy de Gyarmath*)²⁰.

Nobilul *Laurencius Waydaffy de eadem Gyarmath* rămâne cunoscut doar din raportul Capitlului arădean referitor la împărțirea egală a posesiilor decedatului Francisc Waydaffy între cei doi copii ai săi. Delegația oficială l-a întâlnit pe Laurențiu cu ocazia sosirii la Giarmata, joi, 22 noiembrie 1515²¹. Cât despre Ladislau, existența sa poate fi urmărită în perioada 19 februarie 1490–13 februarie 1505, cu ocazia participării la puneri în posesie și chiar la una dintre Dietele regatului²².

Ultimul membru cunoscut al familiei este „*nobilis Nicolaus Waydaffy de Nagy Gyarmath com-provincialis*”, care asistă la acțiuni de separație și rehotărnicire a unor posesii²³ la 31 octombrie 1523 și 4 iunie 1539.

Amănuntele evocate anterior impun o cercetare a originilor familiei sub raport geografic și social. Investigația geografică pornește de la cele două toponime legate de numele membrilor neamului: *Waydafalva* și *Giarmata*. Prima localitate este menționată odată cu familia, în martie 1401. Astăzi, așezarea este dispărută, însă a fost localizată „în câmpia înaltă a Banatului, la sud-est de Timișoara, într-o zonă ocupată în Evul mediu de sate românești”²⁴. Nu este de prisos a se preciza că în regiune a existat și un alt sat numit Vajdafalva, enumerat la 1 iulie 1410 printre numeroasele posesii ale familiei Danfi de Duboz²⁵. Pe de altă parte, se observă că doar două persoane au păstrat acest toponim în prezentarea numelui lor: „*Johannis dictus wayda de Waydafalwa*” (între 1410–1418) și Nicolae (doar) fiul unui voievod de Vaidafalva (1447)²⁶. Cealaltă ramură a familiei a renunțat repede și deliberat la numele satului de proveniență. Dacă în 1401 și 1410, Nicolae s-a prezentat ca fiul voievodului Toma de Waydafalva (*Nicolaus filius condam Thome wayuode de Waydafalwa*), în anii 1418 și 1428 el se recomanda ca „*filius vaywode de Gyarmath*”. La fel

¹³ DL 72501; Bártfai Szabó László, *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig*, Budapest (1938), 565.

¹⁴ DL 72500; L. Bártfai, *op. cit.*, 565.

¹⁵ DL 72503; L. Bártfai, *op. cit.*, 565–566.

¹⁶ DL 72502; L. Bártfai, *op. cit.*, 565.

¹⁷ DL 105321; L. Bártfai, *op. cit.*, 566.

¹⁸ Magyar Országos Levéltár, *Diplomatikai Fényképgyűjtemény* (în continuare, DF), 262420; *Regeszták a vasvári káptalan levéltárának okleveleiről (1130) 1212–1526*, Szombathely (1997), 217, nr. 667; Bárány Ágoston, *Torontalvármegye*, Buda (1845), 51, lit. V; Pesty Frigyes, *A Szörényi Bánság és Szörény vármegye története*, III, Budapest (1878), 194, 215, nr. 160, 171.

¹⁹ Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, III, Budapest (1882), 494, nr. 367.

²⁰ DL 72502; L. Bártfai, *op. cit.*, 565 (și tab. I după p. 576).

²¹ DL 105315.

²² DL 19618, 38442; Á. Bárány, *op. cit.*, 68, lit. KK.

²³ DL 26685; Adrian Magina, *Hotarele și domeniul orașului Timișoara în 1539. Banatica*, XIX (2009), 75, nr. II.

²⁴ Viorel Achim, *Voievozii în districtele românești din Banat. SMIM*, XII (1994), 104–105.

²⁵ DL 53540. T. Ortvay, *op. cit.*, 429, nr. 264; V. Achim, *op. cit.*, 110 (unde subliniază distincția dintre cele două sate); D. Csánki, *op. cit.*, 33–34; Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, II, București (1968), 423 (prezentare nediferențiată).

²⁶ DL 92526; regesta la E. Mályusz, *op. cit.*, VI, 453, nr. 1722. D. Csánki, *op. cit.*, 113.

a procedat și fiul său care, pe 1 decembrie 1437, își amintește strămoșul ca voievod la Giarmata Mică (*Nicolay fily quondam Nicolai fily waywode de Kysgyarmat*). Această diferențiere se poate pune pe seama opțiunii viitorilor nobili pentru o reședință mult mai avantajoasă sub raportul amplasamentului și bogăției. Mutarea nu a afectat și drepturile de proprietate, dovadă că în anul 1515 posesia Waydalfwa se afla în patrimoniul familiei Waydaffy de Gyarmath. După jumătatea secolului al XV-lea, satul Waydalfwa nu mai apare stăpânit de vreun voievod, deși unele documente tentează la o asemenea asociere. Astfel, am evitat includerea în această familie a lui *Nicolaus wayuoda de Waydalfwa*, pomenit într-o însemnare din 20 ianuarie 1491, în contextul confiscării unor posesii răspândite în comitatele Bihor, Cenad și Zarand²⁷. Cu siguranță, el își avea reședința la Voivodenii din Zarand și aparține voievozilor condiționari, foarte durabili și numeroși, din regiunile amintite.

Al doilea toponim utilizat de familie – cel de *Giarmata* – impune precauții suplimentare în cercetare. Termenul maghiar *gyarmat* se traduce prin *colonie*, fapt care explică numărul mare de așezări cu acest nume. Din cele 15 localități cu numele Gyarmat, atestate pe cuprinsul Ungariei istorice, cinci au dispărut, restul de zece fiind răspândite azi în România (2), Slovacia și Ungaria (câte 4)²⁸. În privința Giarmatei timișene, aceasta este consemnată mai timpuriu²⁹. Registrele de colecte papale din anii 1334–1335 înregistrează așezarea sub forma *Zamar*, *Garmad* sau *Garmat*. La scurt timp după atestarea familiei analizate aici, apare și dovada unei diferențieri toponimice, prin consemnarea posesiei regale Giarmata Mică (*Kysgyarmath*) conferită verilor Ioan și Nicolae (încă) de Waydalfwa (6 decembrie 1407). Așezarea mare nu este menționată decât foarte târziu (1515–1539), sub forma *Nagh Gyarmath*.

Cele două așezări emblematice ale familiei au format nucleul patrimoniului imobiliar din secolele XV–XVI. Despre Waydalfwa se poate admite că era o proprietate ancestrală, un sat stăpânit, poate chiar creat, de o familie care s-a înălțat până la demnitatea supremă a societății locale, aceea

de voievod. Stăpânirea asupra Giarmatei Mici (*Kysgyarmath*) își are temeiul în donația regală din 6 decembrie 1407, reconfirmată la 21 martie 1410. Verii Nicolae și Ioan au primit posesia sub forma unei danii reînnoite (*nova nostra donacione*), ca răsplată a meritelor lor. Scrisoarea regală din 1407 confirmă faptul că moșia aparținea *de jure* domeniului regal din Banat. Aceasta a fost donată împreună cu toate foloasele și pertinențele sale, dar s-a pus condiția ca dacă suveranul sau succesorii săi vor conferi beneficiarilor ori urmașilor lor alte moșii în contul amintitei Giarmata, atunci verii Nicolae și Ioan sau descendenții lor vor fi obligați să restituie Coroanei zisa posesie cu toate cele ce țineau de ea (*tali condicione mediante, quod quocunque temporum in successu nos vel nostri successores reges scilicet Hungarie predictis Nicolao et Johanni vel ipsorum heredibus pro predicta possessione Kysgyarmath vocata aliam possessionem modo simili perpetuo dederimus seu donaverint, tunc ipsi Nicolaus et Johannes seu eorum heredes dictam possessionem Kysgyarmath nuncupatam, simul cum universis suis utilitatibus per huiusmodi alia possessione ipsis danda nobis aut eisdem nostris successoribus remittere et resignare astricti sint et teneantur*)³⁰. Astfel, s-a prefigurat de la început ca stăpânirea liniștită a moșiei să nu fie deplină și nici garantată. Primul indiciu este porunca regală din 13 decembrie 1428 pentru rehotărnicirea posesiei, la solicitarea personală a deținătorului Nicolae, care îi simțea trebuința (*legittima reambulacione et metarum erectione plurimum indigeret*). Raportul referitor la hotărnicire (petrecută la 13 ianuarie 1429) cuprinde detalii interesante despre utilitățile posesiei, ca de exemplu numeroasele pământuri de arătură (*terras arabiles*), precum și amplasamentul avantajos lângă drumurile care duceau la Timișoara (*via que veniet de Themeswar usque Bodosnylasa*) sau peste Mureș, spre Ineu (*magna via que itur ad Jenew*)³¹. Zece ani mai târziu (15 iunie 1439), regele Albert de Habsburg își arată mărinimia față de frații Ioan și Nicolae dăruindu-le 25 de sesii iobăgești (*vigintiquinque sessiones jobagionales*) tot la Giarmata, aflate mai înainte în mâinile lui Emeric și Ioan, fiii voievodului Marczali și reluate de Coroană. De această dată, donația a avut un caracter permanent (*irrevocabiler tenendi, possidendi...*)³². Informația

²⁷ Iványi Béla, *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Losonczy Bánffy család történetéhez*, II (1458–1526), Budapest (1928), 291, nr. CCXXXIX.

²⁸ Prezentare sintetică, cu referințe pentru majoritatea lor, la Nagy Géza, *Magyar nemzetségek*, Buenos Aires (1974), 49–52.

²⁹ Referințe la D. Csánki, *op. cit.*, 39; C. Suciu, *op. cit.*, I (1967), 261; Dumitru Țicu, *Geografia ecleziastică a Banatului medieval*, Cluj-Napoca (2007), 168. Singura monografie aparține lui Franz Demele, *Temesgyarmat. Ein Beitrag zur Geschichte der Entstehung und Entwicklung dieser Gemeinde und Pfarre*, Innsbruck (1913), retipărită la Heidelberg (2006).

³⁰ T. Ortway, *op. cit.*, 422, nr. 258. Reconfirmarea din 1410 s-a făcut „*de consensu serenissime principis domine Barbare dictorum Regnorum inclite Regine conthoralis nostre percare prelatorum eciam et baronum nostrorum consilio prematuro ac unanimi decreto eorundem...*”. Enumerarea acestor notabili dovedește importanța actului (*ibidem*, 425–426).

³¹ *Ibidem*, 619–622, nr. 408.

³² DL 13400.

este foarte importantă pentru că surprinde procesul prin care proprietatea a dobândit o înfățișare tipic feudală, formată din pământul alodial al stăpânilor și din sesiile iobăgești.

Caracterul limitat al stăpânirii posesiei Kys Gyarmath reiese și din câteva documente de secol XVI. La 28 februarie 1505, Capitlul arădean a raportat regelui Vladislav II îndeplinirea netulburată a poruncii sale de introducere a nobilului Ioan de Wgra în posesia trupurilor de moșii (*totalium portionis suarum in possessionibus* ...) Giarmata Mare și Mică, Ewke, Benyew, Odongh, Zenthamas, Kenez și Wlth³³. Faptul că nobilul Ladislau Waydaff de Gyarmath, unul din martorii la punerea în posesie, nu a formulat vreo opoziție față de întărirea stăpânirii lui Ioan de Wgra arată că familia sa recunoștea situația patrimonială existentă atunci. Peste ani, nobilii Waydaff au trebuit să accepte concesiile și mai mari, întrucât un document din 25 aprilie 1539 enumeră Kysgyarmath printre cele șapte sate care aparțineau orașului Timișoara³⁴.

A treia posesie a familiei, atestată în ordine cronologică, a fost Kysgywregh (astăzi Ghiroda, lângă Timișoara)³⁵. Detalii esențiale oferă documentul din 3 septembrie 1418, care arată că Nicolae și cei doi fii ai săi s-au prezentat în fața suveranului solicitându-i să le întărească stăpânirea asupra unei jumătăți din posesia Kysgywregh, pe care au dobândit-o prin cumpărare (*ipsos empionis titulo concernentis legitime vellent introire*). Regele a aprobat, iar Capitlul arădean a realizat la 16 octombrie introducerea în posesie, fără a exista vreun opozant (*introducissent in dominium eiusdem statuissentque eisdem eisdem premissis empionis titulo perpetuo possidendam* ...) ³⁶.

Următoarea achiziție patrimonială s-a realizat peste două decenii, în ultimele zile ale îndelungatei domnii a regelui-împărat Sigismund de Luxemburg. La 1 decembrie 1437, suveranul a dorit să răsplătească meritele și serviciile credincioase ale fraților Nicolae și Ioan, nepoții fostului voievod de la începutul secolului, donându-le posesia Ewke – deținută anterior de răposatii Ioan și Fabian de (Z)Bakay³⁷. Posesia regală Ewke a fost în atenția familiei încă din anul 1401, când regele Sigismund a scos-o de sub autoritatea cetății Timișoara și a donat-o credinciosului Grigore de

Baka³⁸. Printre oștenii remarcați în acel document s-a numărat și Nicolae fiul lui Toma de Waydalfwa. Ocazia de a prelua amintita posesie a apărut la moartea, cel mai probabil fără moștenitori, a urmașilor lui Grigore Bakay. Ca și în cazul celorlalte posesii, familia Waydaff a avut drepturi de stăpânire limitate. Actul regal din 1437 nu precizează în mod expres donarea întregii posesii, iar amintitul document din 28 februarie 1505 îl arată pe nobilul Ioan de Wgra co-proprietar la Ewke.

Treptat, stăpânirile familiale depășesc perimetrul din jurul Timișoarei. La 1447, Nicolae, fiul voievodului de Waydalfwa, figurează ca vecin al târgului pustiit Kewzeg din districtul Haram³⁹. Extinderea patrimoniului mobilier a continuat și în deceniile următoare, dar procesul nu este reflectat documentar. Abia la 28 octombrie 1515 sunt enumerate posesiile familiale răspândite în comitatele Timiș (Giarmata Mare și Mică, Ghiroda, Ewke, Odon, Bessenyew, Zenththamas, Waydalfwa) și Arad (Chura, Surlod, Levelespathaka, Petres, Gwlwbfalwa alias Gwlwgocz, Sakawyncz, Kerezthwr, Thoth Buda). Pe lângă moșiile enumerate în actul autorităților, comisia de separare a posesiilor fraților Frusina și Ioan mai amintește și alte stăpâniri care au fost delimitate: Kenez Rekeze, Kalonda și Thothfalwa (inserate între ultimele două posesii timișene) „*ac quatuor sessionum jobagionalium, duorum in prescripta Naghgyarmath ... duorum in Bessenyew possessionibus*” (scrise după Waydalfwa)⁴⁰. Nu este un domeniu foarte mare, dar suficient pentru a asigura rangul și traiul nobiliar al fostei familii voievodale.

Pe cuprinsul acestor moșii sunt consemnate numeroase pământuri de arătură și sesii iobăgești, indiciu al unor intense activități agricole realizate cu forță de muncă servilă. Dinamica acestor gospodării și raporturile de proprietate rămân vag luminate. Din corespondența purtată între castelanii de Timișoara și Chery, la 15 iulie 1443, se poate afla despre strămutarea liberă a unui iobag de pe posesiile „*egregiorum Nicolai et Johannis filiorum Waywode de Gyarmath*”, drept întemeiat pe obiceiul regatului (*iuxta regni consuetudine*)⁴¹. Mai târziu, posesia Levelespathaka din comitatul Arad a fost atacată și prădată de animale, faptă pentru care Blasius de Zylas și soția Frusina au ajuns cu plângerile până

³³ DL 38442.

³⁴ A. Magina, *op. cit.*, 66–67. Fr. Demele arată în monografia sa succesiunea de proprietari la Giarmata, între 1520–1552: Ioan Bradach de Saasvar, Nicolae Kendeffy, Marcu Jaksic, nevasta lui Mihai Body, Nicolae Cserepovici.

³⁵ Referințe la D. Csánki, *op. cit.*, 40; C. Suci, *op. cit.*, I, 260; A. Magina, *op. cit.*, 69–70.

³⁶ DL 10716; T. Ortvy, *op. cit.*, 549–550, nr. 350.

³⁷ DL 13119.

³⁸ DL 96720; Costin Feneșan, Domeniul cetății Timișoara până la 1552. *RI*, VIII (1997), nr. 7–8, 520.

³⁹ D. Csánki, *op. cit.*, 97 (târg românesc părăsit, în 1444), 113 (vecinătatea).

⁴⁰ DL 105315; M. Lendvai, *op. cit.*, 101–102.

⁴¹ DL 44350. Informația mai restrânsă din lacunele documentare referitoare la iobagii bănățeni, semnalate de Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania între anii 1440–1514*, București (2000), 140.

la Palatinul regatului, Emeric Perényi (21 iunie 1509)⁴². În sfârșit, peste doar câțiva ani, Frusina și Ioan și-au împărțit în mod egal posesiile rămase de la părintele lor (noiembrie 1515).

Un alt aspect esențial din evoluția acestei familii îl reprezintă ascensiunea socială. Mărturiile de la începutul secolului al XV-lea atestă, îndubitabil, influența și statutul superior la care ajunsese această familie în cadrul societății românești bănățene. Amintitele documente din 2 martie 1401, 6 decembrie 1407, 21 martie 1410 și 3 septembrie 1418 fac referire la voievodul Toma de Waydafalwa, iar înscrisurile ulterioare evidențiază mereu originea voievodală a diverșilor membri ai familiei. Menționarea sa în forma *wayuoda*, și nu în cea maghiară *vajdal wayda*, este o dovadă consistentă în favoarea originii românești a acestui Toma.

Pentru categoria voievozilor intracarpatici există o literatură istorică destul de bogată, dar, în cazul Banatului, cercetarea este abia la început⁴³. Aceasta are ca bun câștigat repertoriul mereu emendat al voievozilor bănățeni atestați până la mijlocul secolului al XVI-lea⁴⁴. Un alt avantaj îl reprezintă părțile consonante ale istoricilor în privința statutului voievozilor, văzuți drept categoria cea mai înaltă a feudalității românești, superioară celei a cnezilor⁴⁵. Din nefericire, documentele nu luminează instituția voievodală sub aspectul competențelor și a modului de funcționare, cauzele trebuind a fi căutate atât la nivelul administrației oficiale, cât și în mediul local românesc. „Tăcerea cvasitotală a documentelor cu privire la voievod se datorează situației hibride din punct de vedere socio-instituțional în care coexistă elemente ale societății locale, de tradiție, rămase în fara tiparelor regatului, și suprastructura impusă de statul străin. (...) Voievodul e o calitate care are valoare doar la nivelul societății locale românești”⁴⁶. De asemenea, societatea românească la care se raportează instituția voievodală, a produs puține acte, iar cele păstrate erau adresate autorităților

Regatului maghiar cărora instituția voievodatului le era puțin cunoscută⁴⁷. Fiind o creație conservată în locurile unde românii și-au păstrat preponderența etnică și instituțiile proprii, voievozii sunt atestați în legătură cu deținerea de către persoanele care poartă acest titlu a unei funcții judiciare la nivelul districtelor⁴⁸. Nici în cazul concret al voievodului Toma nu se poate stabili poziția acestuia în societatea de la hotarul anului 1400. Se poate intui doar că era integrat unei lumi de feudali cu statut nobiliar, mulți dintre ei români și de origine cnezială⁴⁹. Ulterior, funcția voievodală a fost preluată de Ioan, nepotul de frate, consemnat ca atare la 4 februarie 1410 și 5 aprilie 1418 (*Johannis dictus wayda de Waydafalwa*). După această ultimă dată nu mai sunt cunoscute dovezi ale exercitării efective a funcției voievodale. În toate mențiunile ulterioare membrii familiei se raportează la ascendenții (tată, bunic) care au purtat demnitatea voievodală: „*egregy Nicolai fily quondam Nicolai fily waywode de Kysgyarmat*” (1 decembrie 1437); Nicolae, fiul voievodului de Waydafalwa (1447); „*Johannes filius waywode de Gyarmath*” (30 martie 1451)⁵⁰ etc. Această uzanță a făcut ca numele Voievod să fie adoptat ca patronimic, el exprimând încă o funcție sau doar un apelativ. După cum se observă, numele s-a transmis ereditar, iar sub influența administrației, el s-a maghiarizat sub forma *Waydaffy*⁵¹. Schimbarea s-a petrecut în timpul lui Francisc, ultimul care este nominalizat drept „*filius waywode de Gyarmath*” (29 noiembrie 1470), dar și cel dintâi care poartă numele „*Waydaffy de Gyarmath*” (16 aprilie 1482)⁵².

Un fenomen mult mai important și profund decât schimbarea numelui a fost transformarea reușită dintr-o familie voievodală într-una nobiliară. Pe parcursul primei jumătăți a secolului al XV-lea, ascensiunea familiei a fost concomitentă cu un proces mai amplu și generalizat la scara întregului spațiu intracarpatic, anume dispariția feudalității românești originare de dinaintea instituțiilor oficiale ale regatului și înlocuirea ei cu nobilimea recunoscută de regalitatea maghiară. Noțiunea de cnez sau de voievod nobil dispăre în favoarea termenului oficial de nobil⁵³. În momentul recunoașterii

⁴² DL 72500.

⁴³ V. Achim, *op. cit.*, 97.

⁴⁴ Enumerări ale voievozilor bănățeni la: Pavel Binder, Contribuții la geografia istorică a Banatului de Severin, *RI*, 21 (1968), nr. 4, 626, n. 8; Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, III, Cluj-Napoca (1986), 510; V. Achim arată că analiza lui Șt. Pascu „este departe de a constitui o contribuție științifică reală”, având multe enumerări fictive. V. Achim a evocat temeinic destinul a opt voievozi bănățeni din perioada 1345–1505 (*op. cit.*, 98–109).

⁴⁵ Șt. Pascu, *op. cit.*, 455; V. Achim, *op. cit.*, 110; I. Drăgan, *op. cit.*, 120.

⁴⁶ V. Achim, *op. cit.*, 115. Autorul evidențiază că „la nivelul societății românești a fost o funcție importantă, dacă un feudal este nominalizat ca «fiul voievodului» (*Waydafy*)”, cf. *ibidem*, 106.

⁴⁷ *Ibidem*, 116.

⁴⁸ *Ibidem*, 106, 111–112.

⁴⁹ *Ibidem*, 104–105.

⁵⁰ DL 13119, 85877. D. Csánki, *op. cit.*, 113.

⁵¹ V. Achim, *op. cit.*, 109–110; I. Drăgan, *op. cit.*, 121, 191.

⁵² DL 9117 (registru, p. 36), 18640.

⁵³ I. Drăgan, *op. cit.*, 223; Adrian Andrei Rusu, *Ioan de Hunedoara și românii din vremea sa. Studii*, Cluj-Napoca (1999), 167–168; Ligia Boldea, *Nobilimea românească din Banat în secolele XIV–XVI*, Reșița, 2002, 58–59.

calității de nobil, cnezii și voievozii îndeplineau deja condițiile esențiale ale nobilității: stăpâneau efectiv pământul și aveau libertatea juridică. Actele regale doar confirmă posesia și libertatea beneficiarului, astfel că voievozii și cnezii nu sunt înnoiți propriu-zis, ci asimilați nobililor adevărați (*veri nobiles*) ai regatului⁵⁴. În cazul special al voievozilor, nu există acte care să ateste prefacerea vreunui din ei în nobili, după cum condiția de voievod nu se raportează niciodată la o moșie anume⁵⁵. Astfel, s-a oficializat o nouă terminologie socială pe seama românilor privilegiați. Aceștia formează o elită de tip feudal cu sau fără legături genealogice cu obștea românilor comuni, dar încadrată și recunoscută ca atare în structurile Regatului maghiar⁵⁶. Categoria voievozilor nu a dispărut, dar aceștia au decăzut la condiția de fruntași ai comunităților aservite de pe marile domenii ale nobililor, cetăților și bisericii⁵⁷. Situația tot mai precară i-a determinat să se alătore „cruciaților” lui Dózsa, motiv pentru care Dieta din august 1514 a hotărât în mod expres desființarea voievozilor din părțile sudice ale regatului, stabilind și pedepse pentru cei care i-ar fi păstrat în continuare (*item, quod Waywodae et Besliae in partibus inferioribus constituti cessent et deleantur: etsi, in quorum bonis, infra proximum festum beatorum Innocentium Martyrum <28 decembrie> non deponerentur, tales pro quolibet Waywoda singulos quadringentos florenos persolvant; etsi persolutis illis, adhuc tenere eos comperti fuerint; amittant loca illa, seu bona, in quibus reperientur*)⁵⁸. Tradiția îndelungată și mai ales utilitatea voievozilor au determinat ca hotărârile Dietei să fie eludate. Un raport al Capitlului din Arad, redactat la 31 octombrie 1523, confirmă participarea voievozilor la o separare de stăpâniri: „*Nicolaus Theremy waywoda in eadem Theremy constitutus (...) Jowan waywoda de Saswar vicinus et commetaneus (...) Michael waywoda de Jenew vicinus ...*”⁵⁹. Printr-o coincidență, acolo apare consemnat și nobilul Nicolae Waydaffy de Nagy Gyarmath, astfel că documentul pune față în față cele două perspective de evoluție a funcției voievodale: una ascendentă, de integrare în nobilimea recunoscută a regatului,

și alta descendentă, de asimilare în masa supușilor de pe domenii.

În legătură cu aspectele evocate anterior se află factorii care au propulsat ascensiunea socială a familiei. Modalitățile sunt specificate în Tripartitul lui Ștefan Werböczy: „adevărata nobilitate se dobândește prin purtare și bună disciplină ostășească și prin alte înzestrări ale sufletului sau ale trupului” (*proinde vera nobilitas usu, disciplinaeque militari ac caeteris animi corporisque dotibus et virtutibus acquiritur*). Virtuțile trebuiau recompensate de suveran, „iar prin asemenea danie a regelui devine nobil adevărat și este scos de sub jugul țărăniei” (*mox ille per huiusmodi donationem principis in verum nobilem creatur et ab omni rusticitatis iugo eripitur*)⁶⁰.

Faptele de arme ale urmașilor voievodului Toma au fost remarcate de timpuriu. La 2 martie 1401, regele Sigismund de Luxemburg a apreciat meritele lui Nicolae care luptase în armata comiților de Timiș împotriva bulgarilor schismatici și a otomanilor (*in preallegato regno Bulgariae et in prescripto districtu Crivina vocato cum eisdem Turcis et Bulgaris ac aliis eis adherentibus scismaticis nationibus*)⁶¹. O recunoaștere similară este expusă în actul regal de danie din 6 decembrie 1407, unde sunt evidențiate nu numai serviciile făcute în diferite locuri și timpuri, dar mai ales contribuția depusă de Nicolae la ultima expediție regală din Bosnia, purtată în lunile august–noiembrie ale aceluiași an (*meritis sinceris complacenciis et multiphariis virtuosus gestis per fidelem nostrum Nicolaum (...) et signanter in Regno Bozne hys proxime elapsis diebus adversus nostros et regni nostri emulos*)⁶². Calitățile militare s-au transmis și fiului său, numit tot Nicolae. La 1 decembrie 1437 și 15 iunie 1439 se arată că acesta făcuse neîntrerupt, încă din vremea tinereții sale (*sue juventutis tempore*), servicii credincioase cu ocazia diverselor expediții militare, mai cu seamă în cele purtate contra husiților (*perfidissimas Taboritas*) și otomanilor (*sevisimis Turcis*). Campaniile militare l-au purtat pe Nicolae chiar mai departe „*in Almanie, Lombardie et aliis Ytalie partibus*”⁶³.

⁵⁴ I. Drăgan, *op. cit.*, 118–119; L. Boldea, *op. cit.*, 30, 56–57.

⁵⁵ V. Achim, *op. cit.*, 110; I. Drăgan, *op. cit.*, 118; L. Boldea, *op. cit.*, 57.

⁵⁶ A. A. Rusu, *op. cit.*, 173.

⁵⁷ Situația voievozilor condiționari, cu atribuțiile lor, este prezentată de I. Drăgan, *op. cit.*, 212–215.

⁵⁸ *Decretum Generale incliti Regni Hungariae partiumque eidem annexarum*, I, Buda (1844), 318 (Vladislai II. Regis decretum septimum, art. 46, § 1).

⁵⁹ DL 26685.

⁶⁰ *Decretum Generale*, ed. cit., 7 (*Opus Tripartitum*, pars I, prolog la tit. 4).

⁶¹ DL 96720. E. Mályusz, *op. cit.*, II/1, 110, nr. 914.

⁶² T. Ortway, *op. cit.*, 421–422, nr. 258. Campaniile militare din Bosnia sunt prezentate de Ioan Hațegan, *Filippo Scolari. Un condotier italian pe meleaguri dunărene*, Timișoara (1997), 28 (anul 1400), 38–39 (1405), 41 (1406), 43 (1407), 45 (enumerarea lui Nicolae printre oștenii care au contribuit la ocuparea Bosniei și capturarea regelui Ștefan Tvrtko II în 1408).

⁶³ DL 13119, 13400. Actul din 1439 amintea de participarea lui Nicolae la asediul Tăborului (*tempore obsidionis civitatis Thabor*) petrecut în anul precedent.

Acesta este momentul în care încetează dovezile cu privire la faptele de arme și apar mărturiile referitoare la funcțiile administrative. Deloc întâmplător, actul regal din 1437 îl arată pe Nicolae cu rangul de „ales” (*nostri sincere dilecti egregii Nicolai*). Categoria aleșilor s-a conturat în prima parte a secolului al XV-lea, fiind alcătuită din nobilii de vază ai comitatelor, care dețineau nu doar avere ci și o funcție publică importantă. O însemnare de epocă menționa pe „fruntașii nobililor pe care îi numim îndeobște aleși și din care într-un comitat sunt abia doi sau trei” (*sine proceribus nobilium, quales egregios vulgo vocamus, quales etiam in uno comitatu vix duo vel tres sunt*). Aleșii au reprezentat segmentul de mijloc al nobilimii. Cu totul semnificativ, în această categorie au intrat numeroase elemente provenite din elita cnezială și voievodală românească⁶⁴.

Anii 1438–1440 au reprezentat un moment de criză sau de vacanță a puterii centrale, care contrastează puternic cu precedenta domnie a regelui-împărat Sigismund de Luxemburg. Este perioada favorabilă instaurării regimului nobiliar, expresia sa politică fiind Dieta⁶⁵. La aceste adunări participau, din partea comitatelor, un număr însemnat de aleși. Situația a fost valabilă și pentru comitatul Timiș, unul din reprezentanții săi fiind *Nicolaus filius wayuode de Gyarmath*. Participarea sa la două asemenea adunări este semnul influenței și al încrederii de care se bucura în comitat.

La 17 septembrie 1439, în contextul unor evenimente politico-militare defavorabile (ocuparea de către otomani a cetății Semendria și a Despotatului Serbiei), regele Albert de Habsburg și regina Elisabeta „*de consilio consensu et voluntate prelatorum, baronum, militum et pociorum regni nostri nobilium infra nominandorum...*”) au hotărât impunerea unei taxe generale de 100 de denari, în monedă nouă, pentru fiecare casă deținută de nobilii condiționari (*nobilium condicionariorum*) sau fără iobagi, de locuitorii orașelor și târgurilor regale, de țărani etc.⁶⁶. Decizia a fost luată de rege și de nobili în plină campanie militară, în tabăra de lângă portul Tydewrew, pe râul Sava. La această adunare, implicit la expediția militară, a participat și Nicolae, fiul voievodului de Giarmata, el fiind ultimul din șirul celor 58 de notabili menționați în document⁶⁷. Nu după mult timp, la 29

iunie 1440 „*praelati, principes, barones, comites, milites, proceres, clientes, cives totaque communitas regni Hungariae*” au hotărât să recunoască alegerea regelui polonez Vladislav III Jagiello (1434–1444) ca suveran al Ungariei. Alegerea fusese hotărâtă în Dieta de la Buda și de Adunarea generală a țării. Nobilimea s-a obligat atunci să-i dea cinstea, supunerea, venerația și credința cuvenită (*Domino nostro naturali et Regi debitum honorem, obedientiam, venerationem et fidelitatem*)⁶⁸. Participarea lui Nicolae este atestată de unul din cele 88 de sigilii atârinate care întăresc legământul, numele său fiind înscris pe banda de legătură corespunzătoare peceții sale⁶⁹.

Ultima consemnare a unui membru al familiei la o Dietă datează din 13 octombrie 1505. Atunci, *Ladislav de Gyarmath Themesiensis* figurează între „*comitatuum predicti regni Hungariae nobiles, proceresque et primores eiusdem regni universi, in presenti dieta et convencionem nostra generali in Campo Rakos...*”. Dieta a dezbătut chestiuni politice importante, printre care alegerea unui nou suveran în situația dispariției fără moștenitori a regelui de atunci, Vladislav II (*siquidem absque heredibus masculis decedat*)⁷⁰.

La nivelul comitatului Timiș, în dregătoria de vicecomite sunt menționați Nicolae (14 mai 1443)⁷¹ și Ioan de Gyarmath (30 martie–19 iunie 1453)⁷². Această funcție colegială a fost îndeplinită alături de alte personaje influente, anume Nicolae de Bizere și Ladislav de Pochay⁷³.

Membrii familiei au primit și misiuni mai modeste, precum cea de reprezentant regal (*homo regius*) la introducerea în posesie (1 februarie, 7 martie și 14 septembrie 1453, 29 noiembrie 1470, 3 septembrie 1519, 12 august 1539)

de Gyarmath, datorită omiterii unor cuvinte la transcriere, arătate de noi între paranteze: „*Georgius* (de Don et Nicolaus filius wayuode) de Gyarmath”.

⁶⁸ Mathias Dogiel, *Codex diplomaticus regni Poloniae et magni ducatus Litvaniae*, I, Vilnae (1758), 54–56, nr. XV.

⁶⁹ DF 289006. Enumerarea instituțiilor și persoanelor care și-au pus pechețile, la E. Mályusz, *A magyar rendi állam Hunyadi korában. Századok*, 91 (1957), nr. 1–2, 76–77, n. 128 (Nicolae apare la p. 77).

⁷⁰ Martin Georg Kovachich, *Supplementum ad vestigia comitiorum*, II, Buda (1800), 332–336; Á. Bárány, *op. cit.*, 65–71, lit. KK.

⁷¹ DL 55259.

⁷² DL 85877, 85878, 55541. *A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára*, ed. Nagy Gyula, II (1397–1457), Budapest (1889), 482, nr. CCCXXXIV.

⁷³ Detalii despre cariera lui Nicolae de Bizere, la A. A. Rusu, *op. cit.*, 212–217; funcțiile lui Ladislav de Pochay: vicecomite de Bihor (1443–1445), de Caraș (1453) și Timiș (1449–1455) sunt prezentate de Engel Pál, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*, I-II, Budapest (1996), *passim*.

⁶⁴ I. Drăgan, *op. cit.*, 278, n. 43 (citatul).

⁶⁵ *Ibidem*, 96.

⁶⁶ J. Teleki, *op. cit.*, 70–73, nr. XXX.

⁶⁷ *Ibidem*, 72–73. Conținutul și discuția decretului în *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und verordnungen Ungarns*, I (1301–1457), ed. Fr. Döry, G. Bónis, V. Bácskai, Budapest (1976), 304–307. La p. 306 apare în mod eronat un *Georgius*

sau cercetări pe teren (16 aprilie 1482)⁷⁴. Ei dau curs rareori acestor solicitări și tot sporadic figurează ca martori, datorită calității lor de proprietari și vecini, la delimitări de moșii (19 februarie 1490, 22 noiembrie 1515, 18 octombrie 1523)⁷⁵, la retrasarea hotarelor orașului Timișoara (4 iunie 1539)⁷⁶ și la puneri în posesie (16 februarie 1444, 15 aprilie 1450, 14 februarie 1505, 7 aprilie 1511, 28 noiembrie 1520)⁷⁷. O prezență notabilă datează din 8 aprilie 1535, când Ioan Waydaffy, alături de alți zece nobili, a participat la un scaun de judecată reunit la Caransebeș. Instanța, prezidată de castelan și de judele nobiliar, a înregistrat înțelegerea convenită între două familii nobiliare pentru posesiile severinene. Prestanța nobilului Ioan Waydaffy este atestată și prin consemnarea sa în fruntea celor zece nobili, imediat după oficiali⁷⁸.

Aspectele de spiritualitate sunt vag reflectate documentar. Pornind de la realitatea că familia a avut o certă origine românească, se poate admite că la începuturile sale aceasta a mărturisit credința ortodoxă. Trecerea la catolicism, în decursul secolului al XIV-lea și atașamentul arătat față de această confesiune în veacul următor se întrevăd din câteva relatări. În primul rând, zona în care locuia această familie era puternic influențată de catolicism. Giarmata, așa cum îi arată numele, și-a început existența ca o colonie, o așezare de oaspeți catolici. Ea figurează în registrele de colecte și indulgențe papale, iar la hotarul anului 1400 comunitatea catolică de aici forma o parohie distinctă, reușind să ridice o biserică (*parochialis ecclesia sancti Bartolomei apostoli in Garma, Cenadiensis diocesis ...*)⁷⁹. Imediat după această consemnare, în des amintitul act din 2 martie 1401, se specifica faptul că Nicolae de Vaydafalva a luptat împotriva otomanilor, a bulgarilor și altor neamuri schismatice. Urmașul său, tot un Nicolae, a dat suficiente dovezi de atașament față de catolicism, participând la expedițiile împotriva „nelegiuiților” husiți (*perversos et sceleratos Taboritas*)⁸⁰, aspect remarcat în

diploma regală din 1 decembrie 1437. Ulterior, apartenența la religia romană este indicată de prenumele Francisc, tipic onomasticii catolice.

Gradul de cultură al acestor oameni este și mai dificil de reconstituit, în condițiile absenței oricăror mărturii directe. După locul de proveniență și alianțele matrimoniale stabilite, se poate afirma că majoritatea membrilor familiei au fost bilingvi, vorbitori de română și maghiară, iar în secolul al XVI-lea, probabil și de sârbă. Bilingvismul s-a datorat traiului într-o regiune locuită majoritar de români și contactului permanent cu militari, nobili și oficiali de pe cuprinsul întregului Regat maghiar. Îndeplinirea în bune condiții a funcțiilor publice și administrarea posesiilor deținute au impus cunoașterea limbii latine, măcar la un nivel minimal și însușirea legislației oficiale aflate atunci în vigoare.

Epilogul existenței acestei familii se plasează la jumătatea secolului al XVI-lea. Cucerirea otomană a șesului bănățean în vara anului 1552 a dus la pierderea definitivă a posesiilor familiale aflate pe cuprinsul comitatelor Timiș și Arad. Amploarea acestei lovituri se reflectă în dispariția documentară a familiei Waydaffy, care nu se mai regăsește ulterior nici printre numeroasa nobilime (*magna nobilitas*)⁸¹ a Banatului montan rămas liber pentru încă un secol (1552–1658) și nici în Transilvania princiară⁸². Pentru istoria medievală a Banatului de câmpie, familia rămâne emblematică prin destinul său. Este un exemplu rar de prefacere reușită a unei familii care aparținea elitei tradiționale românești într-un neam de nobili pe deplin integrat în tiparele feudale ale Regatului maghiar.

⁷⁴ DL 59680 (1 II 1453); DL 37619 (7 III 1453); DL 14724, 14725, 37628, J. Teleki, *op. cit.*, 410, nr. CXCIX (14 IX 1453); DL 9117 (1470); DL 18640 (1482); DF 262420 (1519); Fr. Pesty, *Szörényi*, III, 215, nr. 171 (1539).

⁷⁵ DL 19618 (1490); 105315 (1515); 26685 (1523).

⁷⁶ A. Magina, *op. cit.*, 75, nr. II.

⁷⁷ DL 59689 (1444); J. Teleki, *op. cit.*, 261, nr. CXXI (1450); DL 38442 (1505); Fr. Pesty, *Krassó*, III, 493–494, nr. 367 (1511); Á. Bárány, *op. cit.*, 51, lit. V (1520).

⁷⁸ Fr. Pesty, *Szörényi*, III, 194, nr. 160.

⁷⁹ *Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia*, I/4, Budapest (1889), 233–234, nr. CCXXXIX.

⁸⁰ Aici trebuie prevenită confuzia care se poate face ușor între acest personaj și un alt Nicolaus de Gyarmath, nominalizat în art. XXXII al Dietei din febr. 1433, dator să lupte în

fruntea a 50 de oameni „*contra Germaniam et Hwyzystas*”, cf. G. Kovachich, *op. cit.*, I (1798), 436–437, 447. Este vorba de Nicolaus filius Blasius de Gyarmath din comitatul Nógrád, cf. idem, *Formulae solennes styli in cancellaria regni Hungariae olim usitati*, Pesthini (1799), 229, 325.

⁸¹ Expresie folosită de misionarul iezuit Valentin Lado, la 24 iunie 1586, cf. *Călători străini despre Țările Române*, III, București (1971), 121.

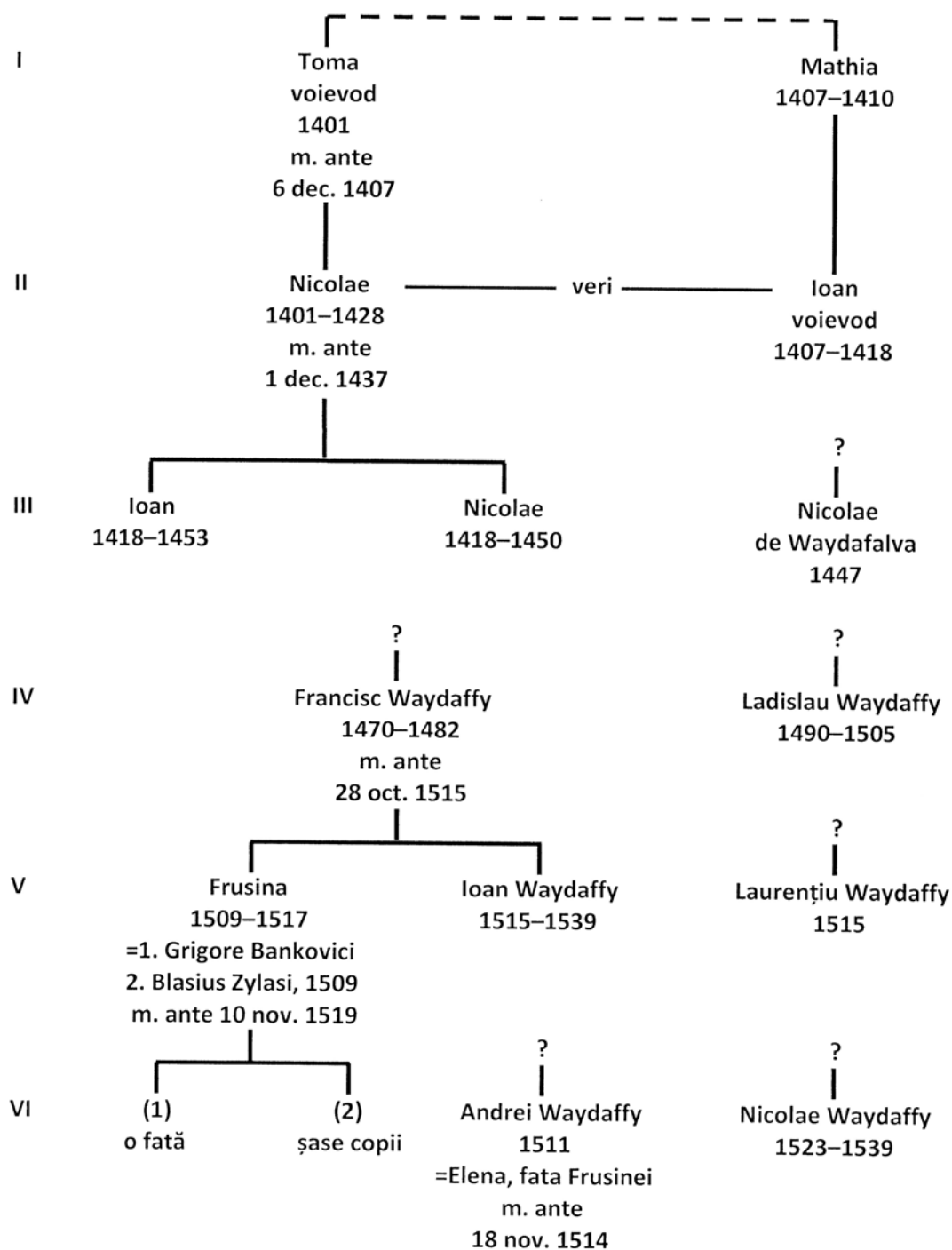
⁸² Semnalăm aici căsătoria unui Dominic Vaidaffy cu Ana Kendeffy, la mijlocul secolului XVI (A. A. Rusu, *Cititori și biserici din Țara Hațegului până la 1700*, Satu Mare (1997), 277, tabelul genealogic nr. XVII). Până la apariția altor detalii edificatoare, rămâne valabilă supoziția ca Dominic să fi fost „de Gyarmath” și să-și fi cunoscut soția în timpul când familia Kendeffy a fost proprietară acolo (anii 1530 și 1540–1545).

ANEXE

Tabloul genealogic al familiei

FAMILIA VAIDA DE GIARMATA (SECOLELE XV – XVI)

Generații

Patrimoniul imobiliar al familiei în secolele XV–XVI

A. Comitatul Timiș

Nr. crt.	Posesia	Data	Beneficiari	Observații
1	Waydafalva*	2 mart. 1401	Toma voievodul	Deja stăpânită.
2	Giarmata Mică	6 dec. 1407	Ioan și Nicolae de Waydafalva	Posesie regală donată pentru merite militare.
3	Ghiroda Mică	3 sept. 1418	Nicolae cu fiii săi Ioan și Nicolae	Regele le-a confirmat stăpânirea unei jumătăți de posesie cumpărată anterior de beneficiari.
4	Ewke	1 dec. 1437	Ioan și Nicolae, fiii lui Nicolae	Donată pentru servicii militare.
5	Giarmata (Mare)	15 iun. 1439	Ioan și Nicolae, fiii lui Nicolae	Beneficiarii primeau 25 de sesii iobăgești pentru merite militare.
6 7 8 9 10 11	Odon Bessenyew Zenththamas Kenez Rekeze Kalonda Thothfalwa	28 oct. 1515	Frusina și Ioan, fiii lui Francisc	Deja stăpânite, alături de cele de mai sus; obiect al partajului succesoral între frați.

* Cu excepția așezărilor Ghiroda și Giarmata, toate celelalte sunt dispărute.

B. Comitatul Arad

Nr. crt.	Posesia	Data	Beneficiari	Observații
1 2 3 4 5 6 7 8	Chura Surlod Levelespathaka Petres Gwlwbfalwa alias Gwlwgocz Sakawyncz Kerezthwr Thoth Buda	28 oct. 1515	Frusina și Ioan, fiii lui Francisc	Deja stăpânite, alături de cele de mai sus; obiect al partajului succesoral între frați.

C. Districtul Haram

Nr. crt.	Posesia	Data	Beneficiari	Observații
1	necunoscută	1447	Nicolae de Waydafalva	Vecin (proprietar) cu târgul Kewzeg.

Funcții deținute de membrii familiei în secolele XV–XVI

Nr. crt.	Numele	Funcția	Data sau perioada
1	Toma	Voievod în părțile Timișoarei	2 mart. 1401
2	Ioan fiul lui Mathia	Voievod în părțile Timișoarei	4 feb. 1410–5 apr. 1418
3	Nicolae	Participant la două adunări generale ale regatului	17 sept. 1439, 29 iun. 1440
4	Nicolae	Vicecomite al comitatului Timiș (cu Nicolae de Bizere)	14 mai 1443
5	Ioan	Martor la o punere în posesie	16 febr. 1444
6	Nicolae	Martor la realizarea unei investigații patrimoniale	15 apr. 1450
7	Ioan	Vicecomite al comitatului Timiș (cu Ladislau Pokay)	30 mart.–19 iun. 1453
8	Ioan	Desemnat <i>homo regius</i> la introducere în posesie	1 febr.–14 sept. 1453
9	Francisc de Giarmata	Desemnat <i>homo regius</i> la o introducere în posesie	29 nov. 1470
10	Francisc de Giarmata	Participant la o anchetă patrimonială	16 apr. 1482
11	Ladislau de Giarmata	Martor la o delimitare de moșii	19 febr. 1490
12	Ladislau de Giarmata	Martor la o punere în posesie	14 febr. 1505
13	Ladislau de Giarmata	Delegatul comitatului Timiș la Dieta regatului	13 oct. 1505
14	Andrei de Giarmata	Martor la o punere în posesie	7 apr. 1511
15	Laurențiu de Giarmata	Martor la partajul succesoral al posesiilor familiei	22 nov. 1515
16	Ioan de Giarmata	Desemnat <i>homo regius</i> la o introducere în posesie	3 sept. 1519
17	Ioan de Giarmata	Martor la o punere în posesie	28 nov. 1520
18	Nicolae de Giarmata	Martor la o delimitare de moșii	18 oct. 1523
19	Ioan de Giarmata	Membru al scaunului de judecată din Caransebeș	8 apr. 1535
20	Nicolae de Giarmata	Martor la retrasarea hotarelor orașului Timișoara	4 iun. 1539
21	Ioan de Giarmata	Desemnat <i>homo regius</i> la o punere în posesie	12 aug. 1539

KING MATTHIAS AND THE TOWNS OF THE REALM

István Petrovics*

Keywords: *King Matthias, Hungarian Kingdom, Middle Ages, urban development, towns.*
Cuvinte cheie: *Regele Matia, Regatul Ungariei, Evul Mediu, evoluție urbană, orașe.*

(Abstract)

After a short introductory survey of urban development in medieval Hungary, the paper will focus on the urban policy of King Matthias Hunyadi, who reigned between 1458 and 1490.

Conscious royal policy aiming at fostering urban development in Hungary can be traced from the 1230s. The thirteenth century brought several serious changes in the socio-political and economic life of the realm, as a result of which Hungary became an integral part of the western European economy. The most important towns of medieval Hungary emerged at places where consumption was concentrated: in the middle of the realm where the royal court resided, along the frontier where merchants from abroad entered the kingdom, and in the mining regions where precious metals were produced.

The urban network of fifteenth century Hungary was constituted, above all, by 30 localities which were regarded as royal free towns. Besides these, there were many other towns in the realm, but these had already passed under private lordship. In the fifteenth century groups of towns lying close beside each other, or having the same sort of economy, formed alliances. Among them the tavernical towns, the union of the seven Lower-Hungarian mining towns, the league of five north-east Hungarian towns and the Saxon towns of Transylvania were the most important. Although the deputies of the towns frequently participated in the sessions of the Diet, they did not play an important role in the political life of the realm, and were important for the monarch mostly from a financial point of view.

I. General features of urban development in the medieval Kingdom of Hungary:

By the mid-fifteenth century, when Matthias became king of Hungary, the towns of the realm had a past reaching back several hundred years. However, it should be stressed already at this point that in the history of urban settlements two special phases can be distinguished: one period that preceded, and, the other that followed the beginning of the thirteenth century. Urban-type settlements in Hungary functioned as important economic centres already before the beginning of the thirteenth century, but they did not enjoy real legal autonomy. This is why these settlements are referred to in recent scholarly literature as *pre-urban* or *proto-urban towns*. Among them were royal seats: Esztergom, Fehérvár, Óbuda, seats of archbishoprics and bishoprics: Esztergom, Kalocsa, Pécs, Eger, Csanád (present-day Cenad, Romania), Várad (present-day Oradea, Romania) etc., and

comital castles: Csongrád, Bács (present-day Bač, Serbia), Vasvár etc. where the royal officials of the counties (the *comites*) had their seats.¹

It should also be noted that such pre-urban towns frequently had *hospes* and/or *Ishmaelite and Jewish* communities. In the eleventh and twelfth centuries the *hospites*, i.e. the foreign guests, came primarily from Flanders, North-France (Walloons), Lorraine and Lombardy. Since they were, except the Flemish settlers, Romance speaking people, the Hungarian sources in the Latin language referred to them as *Latini*, *Gallici* and *Italici*. They were followed in the twelfth and thirteenth centuries by Germans (*Teutonici* and *Saxones*). From the second part of the thirteenth century German ascendancy became obvious in most of the towns of the Hungarian Kingdom. The presence of the Latin guests, however, cautions us that town laws in Hungary should not be treated as a pure German law, and in the evolution of Hungarian

* University of Szeged, Faculty of Arts, Department of Medieval and Early Modern Hungarian History, e-mail: petrovic@hist.u-szeged.hu.

¹ Fügedi 1981, 238–335; Gerevich 1990; Szűcs 1993, 50–61, 223–276; Kubinyi 1996, 36–46.

urban liberties and laws a mixed foreign impact can be traced.²

It follows from the facts presented above that one particular and characteristic feature of medieval Hungarian urban development is that foreign ethnic groups, mostly *hospites*, i.e. the guests, contributed to a great extent to the creation of towns, once the necessary level of economic and social development was reached. Their presence in Hungarian pre-urban and real towns is sometimes testified by direct evidence, i.e. information provided by royal charters and narrative sources, while in other cases we have only indirect evidence, such as toponyms. Walloon settlers seem to have favoured, besides Esztergom and Fehérvár, that is the early royal seats and most important economic centres of the realm, episcopal residences e.g. Pécs, Eger and Várad/Oradea. The best examples of such pre-urban towns where the Latin settlers lived in a separate suburb or street named *vicus* or *civitas Latinorum* are provided by Esztergom, Fehérvár, Eger and Várad/Oradea. It also has to be stressed that the Latin community had a great role in the integration and to some extent in the assimilation of new settlers. The Latin settlers of Fehérvár, possibly at some time during the reign of István III (1162–1172), were granted extensive privileges which were confirmed by Béla IV in 1237. One of the liberties of the settlers of Fehérvár laid down: “...whichever *hospites* would like to move over to them and live with them, should be given forever the same liberties which those enjoy”.³

In contrast with the Latin guests, the immigration of the Germans, in the long run, turned out to be much more significant. In Transylvania and in the Spiš (Szepes, Zips) region, located in the north-eastern part of the realm, where they were invariably called Saxons, their settlements formed large and contiguous blocks. Besides these regions, the towns of the western borderland, for example, Pozsony (Pressburg, present-day Bratislava, Slovakia), Nagyszombat (Tyrnau, present-day Trnava, Slovakia) and Sopron (Ödenburg), just to mention the most important ones, the mining towns and, of course, Buda, the medieval capital of the realm, were also places where Germans lived in large numbers in the Late Middle Ages.⁴

The thirteenth century, primarily the years following the Mongol invasion of 1241/2, brought several serious changes in the socio-political and economic life of the kingdom. This is the time when Hungary, parallel with the decline of the trading contacts with Kiev and Constantinople, became an integral part of the western European economy. Links tying Hungary to Germany and Italy had become ever closer. Surprisingly enough, after the Mongol invasion only the German immigration continued. Numerous waves of Germans arrived from the region of the Rhine and the Mosel rivers, who, in Hungary, were also named Saxons.⁵

It should also be noted that from the thirteenth century onwards the term *hospes* primarily referred not to foreign immigrants, but to such persons who during the process of colonization had acquired a special legal status, but were not necessarily of foreign origin. This fundamental change meant that anybody enjoying that special legal status – regardless of ethnic origins – could be referred to as a *hospes*. Thus, in addition to the Latins and the Germans, Hungarians, Armenians and Slavic people were also among the *hospites*. The dominant impact of guests in the evolution of the burgesses is demonstrated, among others, by the fact that the most commonly used phrase of the charters referring to burghers was: *cives et hospites*. Nevertheless, the term *civis* was at first used in a narrower sense, alluding solely to the most influential group of urban society, that is, primarily to the *iurati cives* (members of the town councils).⁶

It is also a sign of changes that conscious royal policy aiming at fostering urban development in Hungary dates from the 1230s. It was King Béla IV (1235–1270) who issued the first charters securing urban privileges to localities in Hungary: Fehérvár: 1237, Nagyszombat (present-day Trnava, Slovakia): 1238. The consequences of the Mongol invasion accelerated this royal policy, as a result of which real towns, that is settlements which enjoyed wide-ranging legal autonomy, came into being. However, the primary aim of Béla IV in fostering urban development was rather to give shelter to the population in the event of a new Mongol attack, than to strengthen the towns in the economic sense. King Béla's successors, including even the ill-fated Ladislav IV or Ladislav the Cuman (1272–1290) also followed this policy, but to a

² Fügedi 1981, 398–418; Györffy 1972, 37–44; Székely 1972, 45–72; Kubinyi 1975, 527–566; Petrovics 1993 267–271; Engel 2001, 112.

³ Kubinyi 1997, 29–30; Petrovics 2009a, 70.

⁴ Engel 2001, 61, 113–115, 256–257, 260–262; Homza-Sroka 2009, 175–186, 378–380; Petrovics 2009a, 70–71.

⁵ Szűcs 1993, 223–241; Szende 1999, 446; Engel 2001, 112–115; Petrovics 2009a, 71.

⁶ Petrovics 1999, 528 (with further bibliographical items).

lesser degree.⁷ It was the fourteenth century, to be more precise the period between 1323 and 1382, that is the consolidated reign of Charles I and Louis I, when the number of charters containing urban privileges increased significantly again. During the thirteenth and fourteenth centuries some 50 settlements were granted a royal charter in Hungary. This number refers, on the one hand, only to those localities which were situated in Hungary proper, that is north of the River Drava (in other words Dalmatian and Slavonian towns are not included in this number), and, on the other hand, which were not ecclesiastical centres (“episcopal towns”).⁸ At this point it should be stressed that the privileges granted by the king could not compensate for the lack of a favourable geographical location. Consequently, many royal foundations turned out later to be poorly situated economically, and were unable to develop despite their extended privileges. In other words: these localities – sooner or later – dropped out of the network of Hungarian towns.

Another particular and characteristic feature of town development is that the nature of urbanisation in medieval Hungary was determined by two factors: one of them being the production and export of gold and the other the import of luxury goods. The network of towns that came to life in the thirteenth and fourteenth centuries was essentially created by these economic circumstances. The most important towns emerged at places where consumption was concentrated: in the middle of the kingdom where the royal court resided, along the frontier where merchants from abroad entered the kingdom, and in the mining regions where precious metals were produced. Consequently, Hungary’s urban network had a strange, semicircular shape, which more or less followed the ranges of the Carpathian Mountains. It is very conspicuous, but in the light of the above facts not surprising, that within this semicircle in the southern part of Transdanubia, on the Great Hungarian Plain, and in the Temes/Timiş region, towns can hardly be found.⁹ There are only two localities in this area which were towns

of outstanding importance: Szeged and Pécs, the latter being, in fact, an episcopal seat.¹⁰ However, the case of Pécs, or rather that of Nagyvárád/Oradea shows that an economic upswing did not necessarily depend upon the granting of a privilege. Despite the fact that Nagyvárád/Oradea had neither walls, nor real self government, and its inhabitants were not cives, but, in fact, the tenants of the bishop and the chapter residing in the town, thanks to its favourable geographical location, it, nevertheless, became one of the most important trade centres of the realm. It had the right to hold 9 annual fairs, plus one in Olaszi and another in Vadkert, which makes altogether 11 annual fairs in the agglomeration of Várád/Oradea.¹¹

The urban network of fifteenth century Hungary was constituted, above all, by 30 localities which were regarded as royal free towns. Among them were the mining towns: Selmec-, Körmöc-, Besztercebánya, Új-, Baka-, Béla-, Libetbánya (present-day Banská Štiavnica, Kremnica, Banská Bystrica, Nová Baňa, Pukanec, Banská Belá, L’ubietová – all in Slovakia), and Nagybánya (present-day Baia Mare, Romania), the towns of the Transylvanian Saxons: Nagyszeben, Brassó, Beszterce, Medgyes, Szászsebes, Szászváros, Segesvár (present-day Sibiu, Braşov, Mediaş, Bistriţa, Sebeş, Orăştie, Sighişoara – all in Romania), and the royal town of Zagreb on Mount Gradec or Grič (Latin: *Mons Graecensis*, Hungarian: *Gréc*). However, the most illustrious group of the royal free towns was formed by the so called free royal or tavernical towns, represented by the 8 walled localities that came under the jurisdiction of the tavernical bench, headed by the *magister tavernicorum*: Buda, Sopron, Pozsony/Bratislava, Nagyszombat/Trnava, Kassa, Bártfa, Eperjes (present-day Košice, Bardejov, Prešov – all in Slovakia). Pest, the eighth town, due to its rapid development, could join this group, in all probability, in 1481, *i.e.* during King Matthias’ reign. Another group was formed by those towns which could appeal to the court of the *personalis*, *i.e.* to the *sedes personalita*: Esztergom, Székesfehérvár, Lőcse, Szakolca, Kisszeben (present-day Levoča, Skalica, Sabinov – all in Slovakia), and Szeged.¹²

Besides the ones, mentioned above, there were many other towns in the realm, but these had already passed under private lordship, their inhabitants were not, therefore, considered free

⁷ It was Katalin Szende who most recently examined the donation of urban charters during the reign of the Árpáadian kings. (Szende 2011) The English version of the study by Szende with the title: “Royal privileges granted to the towns of medieval Hungary in the thirteenth century” is forthcoming in the following volume: *Urban liberties and citizenship from the Middle Ages up to now*.

⁸ Szűcs 1993, 50–61; Petrovics 1997, 40–43; Engel 2001, 111–113; Petrovics 2009a, 72.

⁹ Szűcs 1993, 266–276; Petrovics 1999, 529; Kubinyi 2000, 11; Engel 2001, 247–253.

¹⁰ Kubinyi 2000, 85–86; Kubinyi 2001, 43–52. For Szeged see Petrovics 2009b, 217–219, 221–223. For Pécs see Petrovics 2011, 12–23.

¹¹ Kubinyi 2000, 92.

¹² Engel 2001, 254–255; Kubinyi 2005, 9–10.

burghers. Some of these towns were fortified, as were Kőszeg, Kismarton, Szalónak (present-day Eisenstadt and Stadtschlaining, Austria), Trencsén, Beckó, Kézsmárk (present-day Trenčín, Beckov, Kežmarok – all in Slovakia), Siklós, or episcopal towns, therefore they were referred to as *civitates*, though, in fact, they were not free towns. However, the overwhelming majority of the towns belonged to the category of *oppida*, i.e. they were unwallled localities and were subject to seignorial jurisdiction. Some of them were under the seignury of the king: Komárom (present-day Komárno, Slovakia), Tata, Nagymaros, or the queen: Óbuda, Ráckeve, Miskolc, Beregszász (present-day Berehove, Ukraine), and the 5 towns of Máramaros (present-day Maramureş, Romania) salt-region, others were subjected to secular or ecclesiastical lords.¹³

The most important conclusion that can be drawn from the facts presented above is that the town in the legal sense of the word should not be confused with the more general idea of the town as a commercial centre, or to be more precise as a central place. It was András Kubinyi who made the concept of central places fit Hungarian circumstances, and with the help of his research results it can easily be established how urbanized a certain settlement was. It seems that there were altogether 1200 central places in fifteenth century Hungary, of which only 180 to 200 can be regarded as urban type localities. However, the overwhelming majority of these places, approximately 150 settlements can be regarded as a town only in the economic sense of the word. To put it another way: central places can be ranked into seven categories, of which only the localities belonging to the first four categories can be regarded – functionally – as towns. In order to demonstrate Kubinyi's research results we are going to mention a few examples for the four categories. The numbers in brackets are the numbers of the maximum 60 points that a locality could gain as a central place:

Category I: Towns of primary importance:

Buda (55); Pozsony/Bratislava (49); Kolozsvár/Cluj-Napoca (45); Kassa/Košice (43); Székesfehérvár (43); Szeged (42); Pest (41); Sopron (41); Várad/Oradea (41).

Category II: Towns of secondary importance:

Pécs (39); Esztergom (38); Bártfa/Bardejov (33), Eperjes/Prešov (32), Temesvár/Timişoara (32).

¹³ Engel 2001, 254–255.

Category III: Towns of minor importance and *oppida* with major urban functions:

Nagybánya/Baia Mare (29); Lippa/Lipova (28); Debrecen (28); Kismarton/Eisenstadt (22).

Category IV: Oppida with medium urban functions:

Kőszeg (19); Visegrád (17); Kisszeben/Sabinov (16).¹⁴

II. The towns of the Hungarian Kingdom in the fifteenth century

After this short survey of the history of towns in medieval Hungary, it is possible now to proceed to fifteenth century developments, particularly to those which occurred during the reign of King Matthias.

It is, obviously, a fifteenth century phenomenon that a group of towns lying close beside each other, or having the same sort of economy, formed alliances. Among them the most important were the union of the tavernical towns (Buda, Pest, Sopron, Pozsony/Bratislava, Nagyszombat/Trnava, Kassa/Košice, Bártfa/Bardejov, Eperjes/Prešov), the union of the seven Lower-Hungarian mining towns: Selmec-, Körmöc-, Beszterce-, Új-, Baka-, Béla-, Libetbánya (present-day Banská Štiavnica, Kremnica, Banská Bystrica, Nová Baňa, Pukanec, Banská Belá, Ľubietová – all in Slovakia), the league of five north-east Hungarian towns (Kassa/Košice, Lőcse/Levoča, Eperjes/Prešov, Bártfa/Bardejov, Kisszeben/Sabinov), and the Saxon towns of Transylvania: Nagyszeben, Brassó, Beszterce, Medgyes, Szászsebes, Szászváros, Segesvár (present-day Sibiu, Braşov, Mediaş, Bistriţa, Sebeş, Oraştie, Sighişoara – all in Romania). The towns belonging to the different alliances brought into accord their legal systems and their decisions in response to royal demands, but they tended to put their own interests in front of the common causes when economic matters were concerned. Unfortunately, in most of the cases, the different alliances of towns did not co-operate with each other, and the pre-eminence of royal free towns meant the discrimination against and legal inferiority of others.

King Matthias fostered mostly the development of the tavernical towns, but he also promoted the formation of regional alliances of towns. He

¹⁴ Kubinyi 2000, 7–94; Kubinyi 2005, 17–31. The complete list of central places is on page 30. For a more detailed discussion of the problem of central places in English see Petrovics 2011, 9–12. For Temesvár/Timişoara see also Petrovics 2008, 114.

played a decisive role e.g. in the emergence of the 'University of the Saxons' (*Universitas Saxonum*), the process of which had been accomplished by 1486. The formal league of the five north-east Hungarian towns, as well as that of the seven Lower-Hungarian mining towns also came into being during the reign of King Matthias.¹⁵

Concerning the appearance of towns in political life, scholars usually refer to the so-called urban decree of King Sigismund from 1405, which, as later research has pointed out, was issued, in fact, not at a diet, but at a meeting initiated by the king as the chief overlord of the towns.¹⁶ The regular attendance of towns at the sessions of the realm's supreme legislative organ can be proved from 7 May 1445, and it can be demonstrated with some gaps until 1526.¹⁷ King Matthias invited the towns to the diets regularly only until 1464, that is until the consolidation of royal authority, but between 1464 and 1490 he did it only once, in 1475.

As King of Hungary, Matthias convened his first diet on 28 May 1458, since he wanted to issue his inaugural decree, which clearly demonstrates the struggle for power between him and his uncle, Michael Szilágyi, Regent of Hungary. The towns were invited to, but not obliged to appear in this diet. Royal favor towards the towns is clearly demonstrated by the 33rd article of the decree issued then, which ordered that those cities (*civitates*) and market towns (*oppida*) which previously had belonged to the Holy Crown, but had unlawfully been alienated, should be returned to the Crown.¹⁸

In late 1458 King Matthias called another diet in order to discuss primarily the defense of the realm, since the fortress of Golubac on the Lower Danube (Serbia) had fallen into Ottoman hands

and the monarch had not been able to relieve it with his summer campaign. This was, perhaps, the first time that the towns were not only invited to the diet, but also requested to send their seals with their deputies. The reason for this was, probably, that Matthias wanted the deputies of the towns to confirm an agreement on subsidies. Despite the fact that several invitations to cities have survived, surprisingly enough, the decree of the diet does not mention the deputies of the cities. It refers, in the usual manner, only to the prelates, the barons and the deputies of the counties.¹⁹

It seems that King Matthias, especially after 1464, did not invite the towns to the diet, but negotiated with them separately. Despite his efforts aiming at establishing an independent chamber for the royal free towns that would have decided in the matter of tax-paying, due to lack of co-operation from the part of the towns, King Matthias failed to realize his plan.²⁰

It is undeniable, however, that some resolutions of the diet, as well as some royal charters refer to the towns as *membra regni*, that is members of the kingdom, which together with the fact that their deputies, even if not regularly, attended the sessions of the diet, prove the emergence of the towns as a political estate, constituted only by the 30 royal free towns.²¹ Nevertheless, the towns themselves considered the invitation to the diet rather a burden than a privilege, due to the high costs of accommodation and travel expenses, and because they could not really influence the work of the supreme legislative organ. It was also characteristic of the townsmen's attitude that their deputies avoided taking side in political debates, and even the most conscious elements, the citizens of the tavernical towns, did not form a clearly definable interest-group in the diets.²² In these circumstances the estates were primarily represented by the barons and by the deputies of the county nobility at the sessions of the diet, and almost all decisions were the result of negotiations between these groups and the monarch.

Besides tradition, the regular convocation of the diet can be explained by the necessity of obtaining the estates' consent to extraordinary taxation. It is incontestable that the extraordinary taxation of the peasantry was the most effective means of increasing the revenue of the treasury.

¹⁵ Kubinyi 1979, 10–11, 20–21; Mályusz 1984, 169–173; Szende 1999, 447.

¹⁶ DRMH Series I, vol. II, 35–45, 188–93; Kubinyi 1979, 9.

¹⁷ DRMH Series I, vol. II, 106–111, 225–228. Surprisingly enough, the towns are referred to in the law of 1445 as "*civitatenses*" i.e. "townsmen", Kubinyi 1979, 21–26; Kubinyi 2002, 29–53; Engel 2001, 288. Recently András Kubinyi has debated with József Gerics on the representation of towns at the sessions of the diets. See Gerics 2005, 353–366 and Kubinyi 2007, 471–492.

¹⁸ "Then, that all castles, cities, market towns or rights of whatever kind, that is, the thirtieth, tolls, the fiftieth, the chamber's profit, the *mardurina* and any other proprietary rights that were unjustly and unlawfully alienated from the holy royal crown after the death of the said King Albert, be they in anyone's hands by any title, should be remitted, surrendered, and restored to the king's hands under the same penalty of perpetual high treason by the above set date of the coming feast of Saint Michael the Archangel." DRMH Series I, vol. III, 6.

¹⁹ DRMH Series I, vol. III, 9–14; Kubinyi 1979, 22.

²⁰ Kubinyi 1979, 16–19, 21–26; Kubinyi 2002, 29–53; Kubinyi 2008, 123.

²¹ Kubinyi 1979, 21–26.

²² Szende 1999, 449.

This type of tax, which was levied 43 times in the course of Matthias' reign, amounted to as much as a florin a year. The subsidy (*subsidium*) was evidently much higher than the 20 pence hitherto paid as the *lucrum camerae*, and sometimes collected twice within the same year. Though the towns were regarded as *membra regni* from 1445 onwards, the estates frequently made attempts to force them to pay the extraordinary tax in the way as the peasants did, that is per *portae*. This also happened, more than once, during the reign of Matthias, and the situation became especially critical after the financial reforms the king introduced in 1467. It should be stressed that in this conflict King Matthias supported the struggle of the towns against the estates. One example may suffice here: in 1474 the 1st article of the decree ordered the payment of the subsidy.²³ In this case it is important to stress that the decree was, in fact, a resolution of the estates, later approved by the monarch. King Matthias called the diet that assembled on or around 21 September 1474 in Buda from the Silasian town of Troppau (present-day Opava, Czech Republic), but, surrounded by Polish troops while being in Breslau (present-day Wrocław, Poland), he was unable to attend its session. Nevertheless, the prelates, the barons and the county nobles felt empowered to pass decrees and issue them in the king's name. Although, Matthias was reported to have been "shocked" by this deed of the estates, the diet was finally legitimized by him. Nevertheless, the towns, that were evidently not represented at the diet, protested against this infringement of their liberty. Due to this protest Matthias later granted many of them exemption from the extraordinary tax, as it is proved by the case of Kassa/Košice.²⁴

²³ "First, that for the defense of the said kingdom of Hungary against the Turks one golden florin of subsidy is to be given from every *porta* in the entire realm in the following way: That we and the gentlemen of the realm agreed upon and decided that it is to be paid without exception from the estates of our lord king and the lady, his mother, as well as from our estates and other exempted men of property, and by the royal cities, and no one should be exempt from payment. However, if any exempted men did not pay it, then the others should not be obliged to pay either." DRMH Series I, vol. III, 29, 98–99.

²⁴ King Matthias still stayed in Breslau/Wrocław, when, on 12 December 1474, he issued the following charter to the burghers of Kassa/Košice: "...*Accepimus querelas vestras quibus proponebatis vos preter antiquam consuetudinem et libertatem vestram nimium gravari, quod in Taxa, que ex institutione et Decreto fidelium nostrorum Prelatorum, Baronumque ad subsidium contra Turcos generaliter ab omnibus exigitur more villanorum dicaremini hostiatim. Sciatis itaque, quod nos libertates vestras antiquas et consuetudines, in quibus hactenus perstitistis in nullo violare intendimus, sed potius manutenere*

To give an idea of the amount of money paid by the royal cities to the treasury, we have to refer to the report of the Neapolitan envoy, Fontana from 1476. This important source attests that, in addition to the portal tax, that amounted to 400 000 florins, 250 000 florins were collected by the treasurer in an average year from the monopoly of salt (80 000), from coinage (60 000) from the thirtieth (50 000) and from the towns (47 000, including the tax of the Transylvanian Saxons). Consequently, Matthias' entire annual revenues must have fluctuated at around 650 000 florins, of which 400 000 florins were paid by the peasants. For the sake of comparison it is worth mentioning that in 1475 the annual income of the Ottoman Emperor amounted to 1 800 000 florins.²⁵

TOWN	TAX
Bártfa/Bardejov	700
Buda	4 000
Esztergom	400
Eperjes/Prešov	500
Fehérvár	1 000
Kassa/Košice	2 000
Kolozsvár/Cluj-Napoca	200
Kövi	300
Lőcse/Levoča	300
Nagybánya/Baia Mare	3 000
Nagyszombat/Trnava	400
Pest	2 000
Pozsony/Bratislava	400
Sopron	400
Szeged	2 000
(Kis)Szeben/Sabinov	100
Torda/Turda	600
Zágráb/Zagreb	130
Mining towns of Lower Hungary	3 000
Total	21 430 florins

*The tax of the towns from 1491–1492*²⁶

fidelitates vestras in eisdem. Quapropter mandauimus Compatri nostro Magnifico Johanni Ernsth in alijs litteris nostris ut vos de consuetudinibus et libertatibus vestris non excipiat, neque ad inconsuetam Taxe solutionem vos hostiatim compelli permittat."

Teleki 1855, vol. XI, 519–520. See also Kubinyi 1979, 16, 36.
²⁵ Engel 2001, 311. For Matthias's annual income see also the estimation by András Kubinyi (Kubinyi, 1990: 104–116) and Erik Fügedi (Fügedi 1990, 41–61). Their estimation slightly differs from that of Engel. It is also important to stress, that according to them the towns paid 20 to 22 000 florins annually to the treasury, while the tax of the Saxons varied between 25 000 and 22 000 florins.

²⁶ Fügedi 1990, 50. The tax paid by Lőcse/Levoča and Torda/Turda is missing from the original document. Fügedi "borrowed" his data from the "pipe-rolls" of Sigismund Ernusz, who was Treasurer between 1494 and 1496.

Unfortunately, only a few, and what is more, incomplete lists have survived from the Middle Ages which enumerate the towns of the Kingdom of Hungary with the amounts they paid as a tax to the king. Surprisingly enough, the ‘budget’ of Osvát Tuz de Lak²⁷, Treasurer of the realm has come down to us from 1491–92 (see above). It is striking, at first sight, that the amounts are relatively low. It should be stressed, however, that these numbers show only the ordinary tax of the towns, and in many cases the sums of previous loans are deducted from the amount of the tax. Nevertheless, the total amount of the ordinary and the extraordinary tax, in the case of each individual town, no doubt, was fairly high.

Matthias also relied on the towns for military subsidies, which had several forms ranging from loans to recruiting mercenaries. It was also the task of the towns to provide the royal army with food, cannons and other siege weapons and gunpowder. It also happened quite frequently that the towns had to send craftsmen to the service of the king. In many cases, especially in war years, these types of military contribution were more important for the king than the ordinary taxes, so Matthias was ready to reduce the latter in favour of the military expenses. The role of towns in military technology is often documented in charters, but the resolutions of the diets also contain decrees in connection with them. These may be further military burdens or, on the contrary, exemptions.²⁸

Modern research has pointed out that it was the support of his prelates and barons that helped Matthias through the first, most difficult years of his reign. It was their fidelity that counted most; to the towns, which he regarded as his natural allies, he paid relatively little attention, but he did try to check the political ambitions of the nobility. It also happened that Matthias, especially in the first period of his reign, donated towns to his political supporters: Kisszeben/Sabinov was granted to the Rozgonyis in 1461, or Kézsmárk/Kežmarok

was given to the Szapolyais, to whom Trencsén/Trenčín also had been pledged. However, from the 1470s onwards Matthias gave up this policy. On the other hand, and especially after the 1470s, he tried to regain such royal towns which had previously been donated or put in pawn.²⁹ In this respect, the case of Sopron probably serves as the most instructive example.

This important town had been pledged by Queen Elizabeth, already in 1441, to Emperor Frederick III, and was returned to King Matthias, together with the Holy Crown, only in 1463. In order to promote its development, the king bestowed the privilege of holding two annual fairs in Sopron, and allowed its council to use red wax for sealing documents. Without entering into details concerning the situation when “captains” were appointed as heads of the Hungarian towns, we refer only briefly to the fact that in 1471 Sopron was pledged by Matthias to Sigismund von Weispriach, captain of Sopron for 10 400 golden florins. What is more, the king absolved the citizenry of the town from the oath of loyalty they had sworn to him. At the same time Matthias empowered Sigismund von Weispriach to collect and use all revenues of Sopron.³⁰ Soon afterwards Sigismund von Weispriach confirmed the “ancient liberty” of Sopron as lord of the town, a fact, together with the above mentioned ones, proving that some of the “captains” not only defended the towns, which had been entrusted to them, but behaved as their real “owners”. Nevertheless, in 1473, when Sigismund von Weispriach wanted to hand over Sopron to Emperor Frederick III, Matthias ousted him. Surprisingly enough, two years later a compromise was concluded between Matthias and the Weispriachs, as a consequence of which the ordinary tax of Sopron was paid to the latter. Despite the fact that Matthias took Sopron out of pledge, the system, under which the town was subject to captains, survived, albeit the rights of later captains were much narrower than those of Sigismund von Weispriach.³¹

Another way of promoting the development of the towns of the realm was the confirmation of their ancient privileges and the donation of new ones by the king, which, sometimes, went hand in hand. A good example for this is the case of Szeged, for the town of which Matthias issued 15

²⁷ Kubinyi 1957, 31. He acted as Treasurer between 1490 and 1492. See also Czövek 2009, 315–322.

²⁸ 5 January 1459. Article 1: “It was ordered that the most serene prince, lord King Matthias, by the grace of God king of Hungary, our most gracious lord, shall levy his *banderia* for the protection of his own person and for the defense of his realm to the best of his abilities; and all the royal market towns, estates and provinces, located anywhere within the realm – with the exception only of those royal cities and towns that take part in the burdens of warfare with their military skills – shall be enumerated in the manner described below, for every tenant peasants, and the royal majesty shall have the right to assign them to *banderia* as soldiers wherever he wishes.” DRMH Series I, vol. III, 9.

²⁹ Kubinyi 1979, 13.

³⁰ Házi 1926, I/V, 303, “...*de illo autem iuramento per vos nobis prestito vigore presencium litterarum nostrarum vos absolvimus.*” See also Kubinyi 1979, 14.

³¹ Házi 1926, I/V, 306, 318–319, 330–331; Kubinyi 1979, 14.

charters containing different prerogatives.³² Other, less known examples can also be referred to: in late 1482 the Hungarian troops reoccupied the town of Kőszeg, which had been kept by Emperor Frederick III since 1445. Soon afterwards, King Matthias confirmed the ancient privileges of Kőszeg and secured its citizenry's exemption from paying tolls for five years. The king also renounced his right of collecting taxes from Kőszeg for five years, but decreed that with the help of this money the burghers should fortify their town.

It should also be stressed that King Matthias confirmed the ancient privileges and in several cases granted new ones to towns which were located in foreign lands he had occupied (e.g. Moravia, Silesia, Lausitz, Lower Austria). There is documentary evidence proving that Iglau (present-day Jihlava, Czech Republic) received a grant of privileges from Matthias on 10 August 1479 and a document survived from 1488 in which the monarch, three years after its occupation, confirmed the ancient privileges of the town of Wien. In contrast with Wien, the citizenry of Wiener Neustadt were luckier: their town fell on 17 August 1487, and King Matthias issued his letter of privileges to the burghers of Wiener Neustadt already on 7 September, i.e. within a month. Earlier in this year, on 2 February King Matthias, due to bad yields and war damage, exempted the burghers of Wien from paying the tithe on their wine for three years. Last, but not least, it is worth mentioning that in 1485 King Matthias exempted the burghers of Hainburg from paying the "thirtieth" and other tolls.³³

The case of Beszterce, an important Saxon town in Transylvania (present-day Bistrița, Romania) provides a special example for the urban policy of the monarch. When John Hunyadi relinquished his regentship in early 1453, he, by the grace of King Ladislaus V, became the perpetual count of Beszterce/Bistrița. In 1459 King Matthias donated Beszterce/Bistrița to his uncle, Michael Szilágyi, then Regent of the realm. Nevertheless, in 1464 the monarch returned the castle of the town to its burghers, who were allowed a year later to demolish the castle and fortify the town itself. In 1465, as a

next step, King Matthias restored the full autonomy of Beszterce/Bistrița. Despite the exceptional royal favour, in 1467 Beszterce/Bistrița, together with Nagyszében/Sibiu and Kolozsvár/Cluj-Napoca participated in the conspiracy against King Matthias. Although the attitude of the citizenry of Beszterce/Bistrița and Kolozsvár/Cluj-Napoca shocked Matthias, the monarch forgave them in early 1468. What is more, Matthias confirmed the ancient privileges of these towns, and also granted them new ones.³⁴

Concerning the medieval history of Kolozsvár/Cluj-Napoca, it deserves special attention that it was also King Matthias who, by ordering the town magistracy to follow the "model" of Buda when electing the headman of the town, regulated for several decades the election of the judge (*iudex*) and the Greater Council (*Hundertmannschaft, centum viri*) of Kolozsvár. By doing so, the monarch successfully put an end in 1488 to a long process that was full of conflicts and promoted the peaceful coexistence of the Hungarian and Saxon inhabitants of Kolozsvár/Cluj-Napoca.³⁵

Matthias also promoted in many ways the development of Buda, which, by the second half of the fifteenth century, had become the capital of the realm. Matthias had his royal seat here, and after the monarch's judicial, administrative and economic reforms, Buda housed the different 'central royal offices' (law courts, treasury), the court judge of Budavár, which ran the royal estates, and he frequently summoned the diets to Buda.³⁶ Nevertheless, it cannot be stated that Buda was simply an administrative seat, since it was also a thriving economic centre. It's German and Hungarian citizenry had a decisive role in both foreign and domestic trade, and it was a place, where handicraft industry had reached the highest level in the country. It greatly profited from the Austrian monetary crisis of the late fifteenth century, as a result of which both Sopron and Pozsony/Bratislava were heavily affected, since in 1483 King Matthias,

³² The charters are issued in Reizner 1900, 52–87. See also Petrovics 2009b, 221–223.

³³ Schrauf 1884, 124–125; Kubinyi 1992, 112; Szende 2008, 382. In connection with Hungarian rule over Wien it should be noted that King Matthias supported the trading activity of the burghers of Buda in Wien. A certain part of the citizenry of Wien, namely those who had trading contacts with Hungary, also profited from this situation. For the relationship between King Matthias and the Moravian royal towns see Kalous 2007.

³⁴ Rűsz-Fogarasi 2007, 190–192.

³⁵ KOLOZSVÁRI, 280–285. Cf. Jakab 1870, 467–475.

³⁶ Kubinyi 2008:, 73–93. The implementation of the reforms began right after his coronation in 1464. From the point of view of its economic and social consequences the tax reform, introduced by the 1467 law, proved to be of outstanding importance. The regular tax (*lucrum camerae*) was abolished, but, to replace it, the "tax of the royal treasury" was re-established at once. The same thing happened to the "thirtieth" (*tricesima*), a royal tax imposed on foreign trade, which was renamed the "crown tax". Concerning the ancient taxes, exemptions, having been granted by earlier kings, immediately lost their validity.

by revoking the Viennese and Pozsony/Bratislava staples, reopened a direct route between Buda and the towns of southern Germany. This step of the king improved the commercial position of Buda to a great extent within the realm.³⁷ While Buda was mostly engaged in distributing all over the country the products circulating in foreign trade, its “sister town”, Pest, which became independent from Buda only around 1481, organized the cattle and wine trade. Mostly Buda and Pest were interested in the formation of a “national market”, the emergence of which in the late fifteenth century is proved by the fact that together with Buda and Pest many other towns of the realm formed a kind of alliance and attacked the right of the chapter house of Várad/Oradea to collect exceptionally high tolls on the fairs of Várad/Oradea. It is equally important to point out that, in this conflict, King Matthias took a stand against the chapter house of Várad/Oradea and supported the towns.³⁸

There is documentary evidence proving that King Matthias ordered the towns to rebuild and restore old, dilapidated houses, or repair their ramparts. Sometimes, but not always, the monarch, in order to enable the towns to achieve these aims, renounced his right to collect taxes for several years from these towns (e.g. 1478: Korpona/Krupina). In other cases, as the charter issued to the town of Buda on 7 March 1478 proves, Matthias threatened those who did not repair their houses (i.e. disobeyed his decree), that he would confiscate these buildings and donate them to people who deserve such a royal favour.³⁹ The case of Visegrád is also very interesting. Visegrád, located on the right bank of the river in the Danube Bend – i.e. where the river abandons its easterly course for a southerly tack – was a royal residence between 1323 and the early 1400s, but suffered great damage in the late 1440s and early 50s, in the “*tempora disturbiorum*” as contemporaries called this period. King Matthias’ reign meant a turning point in the process of decline, since from the mid-1470s the monarch began a large scale reconstruction here. He managed to revive Visegrád, to create a

“paradise here on earth”, though his intention was to build here rather a country residence than a royal seat. The monarch also tried to revive the town of Visegrád. In 1474 he invited Saxon settlers from Transylvania here, then, he tried to entice people from the different parts of the realm to Visegrád. Even those who had committed a murder or who had been in debt, were promised to be pardoned by the royal privileges, if they came to and settled in Visegrád.⁴⁰

As to the economy, attention should be called to the profound changes occurring in the structure of commerce in the fifteenth century: imported cheap mass products became dominant, while most exports consisted of domestic raw materials, cattle and wine. As a consequence, the growth of towns in the western part of the realm came to a halt, for example in Sopron and Pozsony/Bratislava. This was, however, counterbalanced by the spectacular development of the towns of Buda and Pest, and of the market towns (*oppida*) located in the eastern part of the realm. The urban policy of King Matthias undeniably contributed to the flourishing of these market towns.⁴¹

Conclusions

We are well aware of the fact that it is impossible to discuss in a short paper all aspects of the urban policy of King Matthias. Consequently, the aim of this paper was rather to focus only on a limited number of problems. Nevertheless, even these limited investigations prove that during his reign King Matthias considerably promoted the development of both the *civitates* and the *oppida*, although the ordinary and extraordinary taxes, together with other types of military subsidies meant a great burden on the towns and increased the difficulties in the process of their development. It also can be stated with a high degree of probability that the towns of the realm were important for the monarch basically from an economic, especially from a financial point of view. In other words: Matthias did not consider the towns as his real political allies.

³⁷ Rady 1985, 112.

³⁸ Kubinyi 1963, 189–224. The towns that participated in the law suit concerning the toll of the chapter house of Várad/Oradea: are as follows: Buda, Pest, Fehérvár, Ráckeve, Nagyszében/Sibiu, Brassó/Braşov, Kolozsvár/Cluj-Napoca, Beszterce/Bistriţa, Torda/Turda, Szászváros/Oraştie, Gyulafehérvár/Alba Iulia, Enyed/Aiud, Medgyes/Mediaş, Pozsony/Bratislava, Nagyszombat/Trnava, Kassa/Košice, Bártfa/Bardejov, Eperjes/Prešov.

³⁹ Csánki 1904, 297–412. The charter is published on pages 408–410.

⁴⁰ Petrovics 1997, 39–65; Végh 2004, 71–76; Mészáros 2009, 55–62, 151–155.

⁴¹ See, among others, Bácskai 1965, *passim*, Blazovich 2002, *passim*; Petrovics 2008, 451–454; Petrovics 2009b, 221–223.

BIBLIOGRAPHY

- Bácskai 1965,
V. Bácskai, *Magyar mezővárosok a XV. században* [Hungarian market towns in the fifteenth century], (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 37), Budapest (1965).
- Blazovich 2002,
L. Blazovich, *Városok az Alföldön a 14–16. században* [Towns in the Great Hungarian Plain in the fourteenth–sixteenth centuries], (Dél-alföldi Évszázadok 17.), Szeged (2002).
- Czövek 2009,
Z. Czövek, Some Crucial Points in Osvát Tűz, Bishop of Zagreb's Will. (Bárany A., Györkös A.), *Matthias and his Legacy. Cultural and Political Encounters between East and West*, (Speculum Historiae Debreceniense I), Debrecen (2009), 315–322.
- Csánki 1904,
D. Csánki, Mátyás király mint városépítő [King Matthias as a town-builder]. *Századok*, XXXVIII (1904), 297–321, 396–412.
- Engel 2001,
P. Engel, *The realm of St Stephen. A history of medieval Hungary, 895–1526*, London and New York (2001).
- DRMH
J. M. Bak, Gy. Bónis, L. S. Domonkos, P. Engel, K. E. Garay, P. B. Harvey Jr. and J. R. Sweeney (eds. and transl.), *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The Laws of the medieval Kingdom of Hungary*. Series I, vol. I–III, Bakersfield, CA, Salt Lake City, Los Angeles (1989–1996).
- Fügedi 1981,
E. Fügedi, *Kolduló barátok, polgárok, nemesek* [Mendicant friars, burghers, nobles], Budapest (1981).
- Fügedi 1990,
E. Fügedi, Mátyás király jövedelme 1475-ben [King Matthias's income in 1475]. (Barta G.), *Mátyás király: 1458–190* [King Matthias: 1458–1490], Budapest (1990), 41–61.
- Gerevich 1990,
L. Gerevich, *Towns in medieval Hungary*, Budapest (1990).
- Gerics 2005,
J. Gerics, Középkori országgyűléseink és az európai jogfejlődés. (A római jog hatása Magyarországon.) [Medieval Hungarian diets and the European development of law. The impact of Roman law in Hungary]. *Századok*, CXXXIX (2005), 353–366.
- Györffy 1972,
Gy. Györffy, A székesfehérvári latinok betelepülésének kérdése [The settling of Latin guests in Székesfehérvár]. *Székesfehérvár évszázadai* [Centuries of Székesfehérvár], vol. II, Székesfehérvár (1972), 37–44.
- Házi 1921–1943,
J. Házi (ed.), Sopron szabad királyi város története [A history of the free royal town of Sopron], Oklevelek/Charters, Series I, vol. I–VII, series II, vol. I–VI, Sopron, Székely és Társa Könyvnyomdája, 1921–1943.
- Homza – Sroka 2009,
H. Martin Homza, A. S. Stanisław (eds.), *Historia Scepusii*, Vol. I (Dejiny Spiša I). Bratislava – Kraków (2009).
- Jakab 1984,
J. Elek, *Kolozsvár története I* [A history of the town of Kolozsvár, vol. 1] Buda (1870).
- Kalous 2011,
A. Kalous, Hunyadi Mátyás és a morva királyi városok [King Matthias Hunyadi and the Moravian royal towns]. *Aetas*, 26 (2007), Nr. 3, 154–175.
- KOLOZSVÁR I
E. Jakab, *Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez* [Charters pertaining to the medieval history of the town of Kolozsvár vol. 1], Buda (1870).
- Kubinyi 1957,
A. Kubinyi, A kincstári személyzet a XV. század második felében [The staff of the Treasury in the second half of the fifteenth century]. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, XII (1957), 25–49.
- Kubinyi 1963,
A. Kubinyi, A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei és a főváros kereskedelme a XV. század végén [The economic conditions of the formation of the Estate of the towns and the trading activity of the capital in the late fifteenth century]. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, XV (1963), 189–224.
- Kubinyi 1975,
A. Kubinyi, Zur frage der deutschen Siedlungen im mittleren Teil des Königreichs Ungarn (1200–1541). (W. Schlesinger), *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte*, Sigmaringen, Vorträge und Forschungen XVIII (1975), 527–566.
- Kubinyi 1979,
A. Kubinyi, A magyarországi városok országrendiségének kérdéséhez [To the question of the Hungarian towns as Orders of the State]. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, XXI (1979), 7–47.
- Kubinyi 1990,
A. Kubinyi, A Mátyás-kori államszervezet [The organization of state in the Age of King Matthias]. (Rácz Gy. – V. Molnár L.), *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára* [Matthias Hunyadi. (Memorial volume on the 500th anniversary of King Matthias's death)], Budapest (1990), 53–147.

- Kubinyi 1992,
A. Kubinyi, Mátyás király ausztriai kormányzata [King Matthias's governance in Austria]. *LK*, LXIII (1992), 111–120.
- Kubinyi 1996,
A. Kubinyi, "A magyar várostörténet első fejezete" [A first chapter in the history of towns in Hungary]. (Fazekas Cs.), *Társadalomtörténeti Tanulmányok*. Miskolc (1996), 36–46. (Studia Miskolcensis vol. 2.).
- Kubinyi 1997,
A. Kubinyi (ed.), *Elenchus fontium historiae urbanae: Acta collegii historiae urbanae societatis historicorum internationalis*, vol. III, part 2, Budapest (1997).
- Kubinyi 2000,
A. Kubinyi, *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén* [Urban development and the network of markets on the Great Hungarian Plain and its fringes in the Middle Ages], Szeged (2000).
- Kubinyi 2001,
A. Kubinyi, Pécs gazdasági jelentősége és városiassága a késő-középkorban [The economic significance and urban character of Pécs in the Late Middle Ages]. (Font M.), *Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon* [The role of Pécs prior to the battle of Mohács], Pécs (2001), 43–52. (Tanulmányok Pécs történetéből 9).
- Kubinyi 2002,
A. Kubinyi, Városok az országos politikában, különös tekintettel Sopronra [Hungarian towns in the policy of the realm, with special respect to Sopron]. (Turbuly É.), *Sopron térben és időben. Sopron kapcsolatrendszerének változásai. Konferencia Sopron szabad királyi város 725 évéről* [Sopron in space and time. Changes in the system of relations of the town of Sopron. A conference on the 725 years of the free royal town of Sopron], Sopron (2002), 29–53.
- Kubinyi 2005,
A. Kubinyi, Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében [The network of towns in the Carpathian basin in the Late Middle Ages]. (Csukovits E., Lengyel T.), *Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században* [From Bártfa/Bardejov as far as Pozsony/Bratislava. Towns in the thirteenth-seventeenth centuries], Budapest (2005), 9–36. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 35).
- Kubinyi 2007,
A. Kubinyi, Középkori országgyűléseink és a városok. (Válasz Gerics József professzor tanulmányaira.) [Medieval Hungarian diets and the towns. Response to the essays of professor József Gerics]. *Századok*, CXLI (2007), 471–492.
- Kubinyi 2008,
A. Kubinyi, *Matthias rex*, Budapest (2008).
- Mályusz 1984,
E. Mályusz, *Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437* [The reign of King Sigismund in Hungary 1387–1437], Budapest (1984).
- Mészáros 2009,
O. Mészáros, *A késő középkori Visegrád város története és helyrajza* [The history and topography of the town of Visegrád in the Late Middle Ages], Visegrád (2009).
- Petrovics 1993,
I. Petrovics, A korai magyar városfejlődés és az idegen jog [Early Hungarian urban development and foreign law]. *Régi és új peregrináció, magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon* [Old and new peregrination, Hungarians abroad, foreigners in Hungary], Szeged (1993), 267–271. (Papers of the Third International Congress on Hungarian Studies).
- Petrovics 1997,
I. Petrovics, Royal residences and urban development during the reign of the Anjou kings in Hungary. *Historia Urbana*, V (1997), fasc.1, 39–65.
- Petrovics 1999,
I. Petrovics, The Fading Glory of a Former Royal Seat: the case of medieval Temesvár. (Nagy B.- Sebők M.), *The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways..., Festschrift in honor of János M. Bak*, Budapest (1999), 527–538.
- Petrovics 2008a,
I. Petrovics, *A középkori Temesvár. Fejezetek a Bega-parti város 1552 előtti történetéből* [Medieval Temesvár. Chapters from the history of Temesvár prior to 1552]. Szeged (2008).
- Petrovics 2008b,
I. Petrovics, A középkori mezővárosi gazdálkodás [The management of economy in medieval Hungarian market towns]. (Kubinyi A., Laszlovszky J., Szabó P.), *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet* [Economy and the management of economy in medieval Hungary: economic history, material culture, archaeology], Budapest (2008), 447–465.
- Petrovics 2009a,
I. Petrovics, Foreign ethnic groups in the towns of southern Hungary in the Middle Ages. (Keene D., Nagy B., Szende K.), *Segregation-Integration-Assimilation. Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe*. Historical Urban Studies Series. Farnham (2009), 67–88.
- Petrovics 2009b,
I. Petrovics, Urban development during the reign of King Matthias: the cases of Szeged and Debrecen. (Bárány A., Györkös A.), *Matthias and his Legacy. Cultural and Political Encounters between East and West, Debrecen, Debrecen* (2009), 213–226. (Speculum Historiae Debreceniense I).
- Petrovics 2011,
I. Petrovics, The Cities and Towns of Medieval Hungary as Economic and Cultural Centres and Places of Coexistence. The Case of Pécs. *Colloquia. Journal for Central European History*, XVIII (2011), 5–26.

- Rady 1985,
M. Rady, *Medieval Buda: A study of municipal government and jurisdiction in the Kingdom of Hungary*, New York (1985).
- Reizner 1900,
J. Reizner, *Szeged története* [A history of the town of Szeged], vol. IV, Szeged (1900).
- Rüsz-Fogarasi 2007,
E. Rüsz-Fogarasi, Matthias Corvinus and the development of the Transylvanian towns and cities in the second half of the fifteenth century. (Kosztá L., Mureşan O., Simon A.), *Stephen the Great and Matthias Corvinus*, Cluj-Napoca (2007), 189–196. (Mélanges d'Histoire Générale, Nouvelle Série I).
- Schrauf 1884,
K. Schrauf, Mátyás király és a bécsi bortermelők [King Matthias and the wine-growers of the town of Wien]. *TörtTár* (1884), 124–125.
- Szende 1999,
K. Szende, Was there a bourgeoisie in medieval Hungary? (Nagy B., Sebők M.), *The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways...*, *Festschrift in honor of János M. Bak*, Budapest (1999), 446–459.
- Szende 2008,
K. Szende, “Proud Vienna suffered sore...” Matthias Corvinus and Vienna, 1457–1490. (Farbaky P., Spekner E., Szende K., Végh A.), *Matthias Corvinus, the King. Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court (1458–1490)*. Exhibition Catalogue. Budapest (2008), 381–384.
- Szende 2011,
K. Szende, A magyar városok kiváltságolásának kezdete [Early Hungarian Urban Privileges]. Bárány A., Papp K., Szálkai T.), *Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok* [The Town of Debrecen is 650 years old. Essays on the history of the town of Debrecen], Debrecen (2011), 23–48.
- Székely 1972,
Gy. Székely, A székesfehérvári latinok és wallonok a középkori Magyarországon [The Latins and Walloons of Székesfehérvár in medieval Hungary]. (Kralovánszky A.), *Székesfehérvár évszázadai* [Centuries of Székesfehérvár], vol. II, Székesfehérvár (1972), 45–72.
- Szűcs 1993,
J. Szűcs, *Az utolsó Árpádok* [The last Árpadian kings], Budapest (1993).
- Teleki 1855,
J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon* [The Age of the Hunyadis in Hungary], vol. XI, Pest (1855).
- Végh 2004,
A. Végh, Visegrád város kárhozatos szabadságairól [About the disastrous privileges of the town of Visegrád]. (F. Romhányi B., Gryneus A., Magyar K., Végh A.), *„Es tu scholaris”: ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára* [Essays in honour of András Kubinyi on his 75th birthday], Budapest (2004), 71–76.

O DISPUTĂ PENTRU LOCUL DE VAD DE LA MUREȘ (1543)

Livia Magina*

Cuvinte cheie: *Jakšić, Arad, Felnac, Papi, râul Mureș, vad, conflict.*
Keywords: *Jakšić, Arad, Felnac, Papi, Mureș river, ford, conflict.*

A Dispute over the Ford of Mureș River (1543) (Abstract)

The disputes for various types of property coloured the socioeconomic history. These properties included fords, places that allowed passage across the without payment. The conflict spotted in four documents attached, takes place between two neighbours, Polixena, the widow of Marko Jakšić of Nădlac and Teodor Chwka de Papi, for the ford on Mureș river linking the settlements Felnac, owned by the Jaksic family, and Papi. How this ford conflict has evolved not only reflects some noble families attempting to access the resource but also a glimpse of the power relations built in the XVI century Transylvania.

În evul mediu disputele legate de proprietate au fost frecvente, parte a vieții cotidiene, în special în rândul elitelor nobiliare. Proprietatea de orice fel, imobiliară ori mobilă, reprezenta o valoare pentru orice individ sau familie, de aceea era protejată cu orice preț. Protecția aceasta era însă generatoare de conflicte, mai ales când vorbim de pământuri ori venituri din diverse stabilimente: mori, vaduri, drumuri. Disputele inter umane puteau porni din sentimentul omniprezent al invidiei ori din nedreptățirea pe care una dintre părți o clama, relativ la o anumită proprietate. Conflictele pentru obținerea ori readjudicarea unor bunuri au devenit endemice în lumea medievală, întinzându-se pe perioade lungi de timp și consumând resurse însemnate.

Banatul medieval nu face excepție de la acest tablou. Începând cu secolul al XIV-lea, de când avem primele mărturii scrise și până la cucerirea provinciei de către otomani (1552, 1658), regăsim nobilimea bănățeană implicată într-o gamă largă de dispute și conflicte care au în centrul atenției proprietatea. Au fost cazuri în care acestea au degenerat în adevărate lupte, cu numeroși răniți sau chiar morți. Soluționarea disputelor s-a realizat în prima fază pe plan local, prin intervenția la autoritățile comitatense ori, în apel, la cele ale Banatului de Severin. Nu de puține ori părțile au

apelat la rege, for decizional suprem, care a tranșat situațiile conflictuale între diverse personaje ori familii. Cu toată intervenția regală disputele se puteau prelungi în cazul în care una dintre părți refuza să accepte decizia suveranului¹.

Cazul pe care îl prezentăm aici provine din secolul al XVI-lea și aduce în prim plan pe Polixena, văduva lui Marko Jakšić de Nădlac împotriva nobilului Teodor Chwka de Papy. Disputa dintre cei doi vizează vadul de trecere de la râul Mureș, vad aflat între posesiunile Felnac și Papy.

Încă de la mijlocul secolului anterior familia sârbească Jakšić, originară din Jagodina, s-a stabilit în comitatele Cenad și Arad unde, prin donații și achiziții, a acumulat un domeniu important. La începutul secolului al XVI-lea o parte a domeniului ajunge în proprietatea lui Marko, fiul lui Ștefan Jakšić. După moartea acestuia, în 1537, o bună parte din averea sa a ajuns la soția Polixena și la cele 7 fiice pe care le-au avut împreună. Despre doamna Polixena informațiile documentare sunt destul de lacunare. Se trăgea dintr-o familie de origine italiană, din Roma, căsătorindu-se probabil cu nobilul sârb în primul sau al doilea deceniu al secolului al XVI-lea. Pe parcursul căsniciei, Marko a folosit sume de bani din averea personală a soției,

* Muzeul Banatului Montan Reșița, Bd. Republicii, nr. 10, email: liviamagina@yahoo.com.

¹ Spre exemplu, a se vedea Ligia Boldea, Situația iobăgimii de pe domeniul Gherteniș la sfârșitul secolului XIV – începutul secolului XV. *Banatica*, 19 (2009), 9–30; Adrian Magina, Câteva documente privind comitatul Torontal în prima jumătate a secolului al XV-lea. *Banatica*, 22 (2012), 55–76.

în contul cărora i-a zălogit acesteia o bună parte din posesiunile deținute de către el. Actul de zălogire a fost realizat în 1530, însă de abia în 1535 capitlul de Cenad a pus-o pe Polixena în drepturile sale. Lipsit de moștenitori pe linie masculină, prin acest subterfugiu juridic, Marko a căutat să păstreze domeniul în mâinile urmașilor direcți (soția și cele 7 fiice), pentru că altfel, potrivit legii, averea sa ar fi revenit coroanei². În privința posesiunii Felnac, aceasta a fost obținută de familie în a doua jumătate a secolului al XV-lea. În ianuarie 1478 regele Matia dona așezările pustii Felnac, *Serfésd* și *Farkasthelek*, foste ale lui Blasiu cel Mic, mort fără urmași în linie masculină, fraților Ștefan și Dumitru Jakšić de Nădlac. Felnacul a evoluat rapid de la statutul de loc pustiu, *predium*, deoarece în 1491 regele Vladislav i-a scutit pentru patru ani de plata dărilor pe locuitorii și iobagii posesiunii lui Ștefan Jakšić. În anul 1533, la cererea lui Marko, regele Ioan Zapolya reiterea măsura mai veche, prin care iobagii din Felnac erau scutiți de plata taxelor. Paisprezece ani mai târziu, în 1547, regina Isabela reconfirmă scutirea de taxe pentru locuitorii așezării de la sud de Mureș³.

Localitatea Papi, azi dispărută, se afla la nord de râul Mureș, într-o zonă din apropierea Pecicăi de azi. În secolul al XIV-lea era menționată ca *oppidum* pentru ca ulterior să fie menționată doar ca *possessio*. Până la începutul secolului al XVI-lea a trecut prin mâna mai multor proprietari: Ioan de Hunedoara, familia Marczali ori familia Ungur de Nădășdia⁴. În urma donației regale din 1523 părți din posesiunea Papi, foste a lui Ioan Ewsi, ajung în stăpânirea lui Marko Jakšić⁵. Alături de familia sârbească părți de posesiune mai dețineau și alți nobili, cum a fost cazul lui Teodor Chwka, pe care regina Isabela îl numea *aulae nostrae familiaris*. Fără alte detalii nu știm nimic despre originea acestui nobil. În mai multe rânduri apare doar cu apelativul nobiliar de Papi, fără să știm dacă era localnic ori dăruit cu această posesiune. Numele Chwka ar putea indica oarecare legături de rudenie cu familia Csokai din comitatul Timiș ori cu familia Csuka din comitatul Hunedoarei⁶. Fără alte informații suplimentare acest aspect rămâne deocamdată doar o simplă supoziție.

² Petru Tiucra Pribeagul, *Pietre rămase. Contribuție la monografia județului Arad*, București (1936), 288–291.

³ Livia Magina, Dreptul de târg și procesul de urbanizare. Cazul Felnac. *AnB*, S.N., Arheologie – Istorie, XVIII (2010), 144–145.

⁴ Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* (varianta pe CD), II, Budapest (1894), s.v. Papi.

⁵ Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai levéltár, nr. 26686.

⁶ Csánki, *Magyarország történelmi földrajza*, II, 1894, s.v. Csokai; V (1913), s.v. Chuka.

Disputa propriu-zisă privea locul de trecere peste râul Mureș. Cele două așezări, Felnacul și Papi, nu erau situate direct pe Mureș însă hotarele lor se intersectau în zona râului. Se pare că vadul de peste Mureș era deținut în comun de familia Jakšić și de Teodor de Papi (*vadi ipsorum communis in fluvio Marusiensi*). Nu știm cine a pornit conflictul, însă faptul că Teodor este primul care reclamă neînțelegerea poate indica drept promotor al disputei pe văduva Polixena. Pe parcursul deceniilor trei și patru ale secolului al XVI-lea ea fusese implicată în mai multe situații conflictuale. În 1541 s-a aflat într-o dispută cu o rudă, Ioan Jakšić, care i-a ocupat pivnițele și și-a luat vinul de acolo⁷. Ulterior, în 1549, iobagii ei au devastat pământurile arabile aparținând lui Toma Korlath de Pythvaros, Francisc Keresi de Zewlews și Anei, soția lui Francisc de Beges⁸.

Așa cum indică documentele, disputa din 1543 s-a datorat dreptului de proprietate și veniturilor pe care locul de trecere peste Mureș le aducea. În economia medievală vadurile aveau o importanță deosebită, fiind o sursă de venituri, prin taxele ce puteau fi luate de la cei care foloseau trecerea respectivă. Dezvoltarea Felnacului și dreptul de târg căpătat în 1534 trebuie puse în directă legătură cu drumul medieval, care trecea dintr-o parte în alta a Mureșului tocmai prin vadul disputat. În prima fază, regina Isabela intervine și cere vicecomitelui de Timiș, Mihail Zalathy, să analizeze atent cauza, să verifice depozitiile martorilor și eventualele documente ale părților, în scopul de a ajunge la un consens între părți. În caz că nu se ajungea la o înțelegere decizia organelor comitatense trebuia transmisă către regină. La aproape două luni regina îi scrie din nou vicecomitelui de Timiș, de data aceasta în urma intervenției doamnei Polixena. Limbajul scrisorii este clar în favoarea văduvei. Cauza e aceeași (dreptul de proprietate și veniturile) însă locul de trecere nu mai este considerat a fi comun ci în litigiu, aflat pe Mureș, între posesiunile Felnac și Papi (*vadi litigiosi, in fluvio Marus inter possessiones Papy et Fellak*). În plus suverana cere clar să se facă dreptate Polixenei, iar dacă Teodor nu acceptă cauza să fie înaintată curții regale. A treia scrisoare legată de dispută prezintă o nouă configurație a problemei. De data aceasta tonul reginei este total în favoarea Polixenei. Vadul în sine este legat acum numai de proprietatea Felnac, comitelui de Timiș Petru Petrović solicitându-i-se să ia măsuri în favoarea doamnei

⁷ MOL, Kolozsmonostori konvent levéltára, F 17 Cista comitatuum, Csanád, nr. 6.

⁸ Idem, nr. 2.

prejudiciate. Comitele de Timiș, ținând cont de porunca reginei, la începutul anului 1544, după ce a luat la cunoștință de fiecare act adus de cele două părți, trimite cauza spre soluționare în fața curții. Printr-o însemnare pe verso-ul documentului trimis de către comitele de Timiș știm că au fost stabilite persoanele care urmau să analizeze dosarul și un termen până la care disputa respectivă trebuia soluționată. Deși nu avem decizia finală aceasta este previzibilă și anume în favoarea văduvei lui Jakšić. De altfel, Polixena s-a bucurat și ulterior de bunăvoința reginei, spre exemplu în 1547, când a scutit de taxe Felnacul⁹.

Familia nobiliară sârbească Jakšić s-a numărat printre cei mai fervenți susținători ai cauzei Zapolya, în consecință au fost răsplătiți cu domenii și favorizați în disputele avute. Modul în care conflictul pentru vadul dintre posesiunile Felnac și Papi a evoluat reflectă nu doar încercarea unor familii nobiliare de a accede la resurse ci și o frântură din relațiile de putere construite în Transilvania secolului al XVI-lea.

ANEXE

I

1543, 12 aprilie, Alba Iulia

Transumpt în doc. nr. IV din 8 ianuarie 1544.

Regina Isabela cere vicecomitelui de Timiș, Mihail Zalathy, să soluționeze disputa dintre Polixena, văduva lui Marko Jakšić și Teodor de Papy, în privința proprietății și a veniturilor vadului de la râul Mureș.

Ysabella, dei gratia regina Hungarie, Dalmatie, Croatie etc., fideli nostro egregio Michaeli Zalathy, vicecomiti nostri Themesiensis, salutem et gratiam. Dicitur nobis in persona fideli nostri egregii Thodor de Papy, aule nostre familiaris, qualiter idem exponens generosam dominant Polixenam egregii condam Marci Jaxyth de Naghlak relictam, ratione perceptionis proventum cuiusdam vadi ipsorum communis in fluvio Marusiensi, in possessione Papy predicta vocatis, exigi consueti ac proprietatis eiusdem vadi coram latius declaranda vestri in presentiam in causam convenire ac ex parte eiusdem a vobis iudicium et iusticiam habere vellet lege admittente fidelitati igitur vestre harum serie mandamus firmiter, quatinus acceptis presentibus, statim vos partibus predictis vel eorum legitimis procuratoribus coram vobis vocatis si eosdem per bona media in unionem et concordiam deducere poteritis benequidem, alioqui auditis partium ipsorum propositionibus allegationibusque et responsis, admissis etiam si necesse fuerit quibus suis testibus fidedignis et

probabilibus documentis, partes inter easdem secundum deum et eius iustitiam, unum et rectum iudicium facere et administrare et si qua partium vestro iudicio contentati noluerit, extunc vos causam eandem pro maturiori eiusdem discussione in maiestatem nostram transmittere modis omnibus debeatis et teneamini. Secus non facturus, presentibus perlectis exhibenti restitutus. Datum Albe Gywle feria quinta proxima post dominicam Misericordia Domini, anno Domini millesimo quingentesimo quadragesimo tertio.

II

1543, 10 iunie, Alba Iulia

MOL, Kolozsmonostori konvent levéltára, F 17 Cista comitatuum, Tömös, nr. 11, original, pecete aplicată sub text.

Transumpt în doc. nr. IV din 8 ianuarie 1544.

Regina Isabela cere vicecomitelui de Timiș, Mihail Zalathy, să reanalizeze disputa dintre Polixena, văduva lui Marko Jakšić și Teodor de Papy, în privința proprietății și a veniturilor vadului de la râul Mureș.

Comissio propria reginalis maiestatis

Isabella dei gratia regina Hungarie, Dalmacie, Croacie etc., fideli nostro egregio Michaeli de Zolath, vicecomiti nostri Themesiensis, salutem et gratiam. Dicitur nobis in persona generose domine Polixenne, egregii condam Marci Jaxyth de Naghlak relictæ, quod quamvis diebus superioribus nos per alias literas nostras preceptorias ad supplicationem egregii Thodor de Papy, aule nostre familiaris, quandam causam inter ipsam dominant exponentem ab una, ac eundem Thodor partibus ab altera, ratione perceptionis proventum ac proprietatis cuiusdam vadi litigiosi, in fluvio Marus inter possessiones Papy et Fellak vocatis, exigi consueti vestre commiserimus iudiciarie revisioni, cum autem huiusmodi cause, factum hereditatis concernentes, sedem vestram iudiciariam minime concernere, sed revisioni sedis nostre iudiciarie competere dinoscantur, supplicatum extitit maiestati nostre pro parte et in persona eiudem domine exponentis ut ipsam, ne contra iura regni ratione prescripti vadi vestro astare iudicati cogermur, cuius supplicatione benequam iusta et legitima exaudita et clementer admissa, fidelitati vestre harum serie mandamus firmiter, quatinus prefatam dominant exponentem, ratione prescripti vadi, ad instantiam prefati Thodor, vestro astare iudicati cogere et compellere, nequaquam velitis et debeatis prescriptumque vadum eiusdem domine exponentis ab eadem per eundem Thodor prohibitum, eidem domine exponenti liberare, pristino iure possidendum debeatis et teneamini. Si quid autem iuris idem Thodor in eodem vado se habere pretendit, id via iuris coram maiestate nostra prosequi debeat et teneatur. Secus non facturus, presentibus perlectis exhibenti restitutus. Datum Albe Gywle, die dominico proximo ante

⁹ L. Magina, Dreptul de târg, 148.

festum beati Barnabe apostoli, anno Domini millesimo quingentesimo quadragesimo tertio.

III

29 decembrie 1543, Alba Iulia

Transumpt în doc. nr. IV din 8 ianuarie 1544.

Regina Isabela cere comitelui de Timiș, Petru Petrović, să reanalizeze și să soluționeze disputa dintre Polixena, văduva lui Marko Jakšić și Teodor de Papy, în privința proprietății și a veniturilor vadului de la râul Mureș.

Ysabella dei gracia regina Hungarie, Dalmacie, Croacie etc., fideli nostro spectabili ac magnifico domino Petro Petthrowyth comiti Themesiensi ac parcium inferiorum capitaneo generali etc., salutem et gratiam. Ex supplicatione generose domine Polixenne, relictę egregii condam Marci Jaxyth de Naghlak maiestati nostre factam accepimus, quondam causam cum egregio Thodor Chwka ratione cuiusdam vadi penes Ffellak existentis ipsam dominam relictam habere in cuius cause revisionem et adiudicationem (uti maiestate nostre datur intelligi) vos ingerere inmittereque velletis in preiudicium et dampnum dicte domine supplicantis manifestum, proinde hortamur fidelitatem vestram, ut in revisionem et adiudicationem premissę cause vos ingerere inmittereque nullo modo debeatis, sed eandem presentiam nostri revidendam ac fine aptas determinandum ad unum certum et brevem terminum, ipsius partibus pretigendum transmittere velitis. Aliud in hoc non facturi presentibus perlectis exhibenti restitutis. Datum Albe Julie in festo beati Thome episcopi, anno Domini millesimo quingentesimo quadragesimo tertio.

IV

1544, ianuarie 8, Timișoara

MOL, Kolozsmonostori konvent levéltára, F 17 Cista comitatum, Tömös, nr. 12, original, hârtie, pecete aplicată pe verso.

Comitele de Timiș, Petru Petrović, îi scrie reginei Isabela în legătură cu disputa pentru vadul de la râul Mureș și înaintează cauza respectivă pentru a fi soluționată la scaunul de judecată al suveranei.

Sacra reginalis maiestas domina mihi clementissima, post servitiorum meorum in gratiam maiestatis vestre,

humilime comendationem. Vestra noverit maiestas literas maiestatis vestre mihi ac vicecomiti meo sonantes, de negotio vadi pro parte egregium Thodor de Papy ac domine relictę egregii condam Marci Jaxyth per procuratores ambarum partium presentas, summo cum honore quo decuit recepisse, quarum tenor is est: (urmează doc. nr. III din 29 decembrie 1543)

Iterum idem procurator ipsius domine adduxit nobis alias literas maiestatis vestre vicecomiti meo sonantes hunc tenorem continentes: (urmează doc. nr. II din 10 iunie 1543)

Tunc procurator ipsius Thodor exhibuit et presentavit nobis similiter literas maiestatis vestre eidem vicecomiti meo sonantes in hec verba: (urmează doc. nr. I din 12 aprilie 1543)

Ego mandatis maiestatis vestre obediens, me in negotium illius vadi immitere et ingerere nolui sed prescriptam causam in presentiam maiestatis vestre ad tricesimum diem, cum secundo a die datarum, presentium transmittere curavi. In arce Themesiensi feria tertia proxima post festum Epiphaniarum domini 1544.

Eiusdem maiestatis vestre humilis servitor

Petrus Petthrowyth

Comes Themesiensis m.p.

Pe verso: Sacre reginali maiestati pro egregia domina Polixena relictę egregii condam Marci Jaxyth contra egregium Thodor de Papi super vado in Fellak ac Chanadiensi transmissionales.

Ratio cuiusdam vadi penes Fellak iudicialis.

Însemnare pe verso de lungul documentului: Ista causa revisa est de speciali mandato reginalis maiestatis domine nostre clementissimę, per dominos venerabiles dominum prepositum Albensem, dominum Emericum archidiaconum Thordensem, dominum Nicolaum archidiaconum Hwnyadiensem, dominum Michaellem Czyaky archidiaconum Chraznensem, dominum Matthaum canonicum Albensem et egregios dominis Franciscum Kwrwssy magistrum curię, Georgium Horvath vice tesararium reginalis maiestatis et Michaellem Was, Paulum Zerdahely, Andream Horvath familiares reginalis maiestatis et condescensa est ex quo concernit terminos octavales: die 27 mensis february anno 1544.

Albae Juliae

FORTIFICAȚIILE LIPOVEI ȘI TIMIȘOAREI ÎN PREAJMA CUCERIRII OTOMANE (1551)

Adrian Magina*

Cuvinte cheie: *Timișoara, Lipova, fortificații, secolul al XVI-lea.*

Keywords: *Timișoara, Lipova, fortifications, 16th century.*

Fortifications of Lipova and Timișoara on the Eve of Ottoman Conquest

(Abstract)

Timișoara and Lipova, until their conquest by the Ottomans, were the major urban centres of the plain Banat. In 1551 the territories of Banat and Transylvania came under the direct administration of the Habsburgs. In this context king Ferdinand sent a number of engineers to restore or strengthen the fortifications threatened by Turks. One of these engineers was Sigismondo Prato of Pisa which in summer of 1551 was engaged restoring the fortifications of Lipova and Timișoara. He wrote several reports to Ferdinand of Habsburg, preserved today in the archives of Vienna, where he describes the situation encountered in Banat (details about territory, the status of defensive system of Lipova and Timișoara, the fortifications, measures to improve the situation etc). Two of these letters, written in Latin, are published as annex of the study.

Despite efforts of Habsburg authorities to improve the defensive systems of the two towns, a year later, in 1552, a large ottoman army attacked and conquered the whole plain Banat, including these urban centres.

Timișoara și Lipova au fost, până la cucerirea lor de către otomani (1552), cele mai importante centre urbane ale Banatului de câmpie. În cele ce urmează mi-am propus să marchez câteva aspecte legate de modul în care arătau cele două orașe, mai exact fortificațiile lor, în preajma cuceririi otomane. În general a existat în istoriografie un viu interes pentru sistemul defensiv al celor două centre bănățene. Cele mai multe date despre aspectul medieval al fortificațiilor Timișoarei și Lipovei provin din diverse surse ale secolului al XVI-lea, fiind apoi extrapolate și suprapuse la realitatea anterioară. În privința modului cum arătau cele două orașe, mai ales fortificațiile lor, istoriografia a rămas multă vreme tributară informațiilor puse în valoare de către Ascanio Centorio¹.

Cele două documente supuse atenției aici nu sunt cu totul necunoscute. Informațiile cuprinse în ele au fost puse în valoare de către istoriografia maghiară, în special cea care s-a ocupat de istoria și arhitectura militară², fără a fi editate până în

prezent. Toată istoriografia este de acord că fortificațiile celor două orașe datează din evul mediu. În special asupra Timișoarei medievale s-a scris destul de mult³ așa că mă voi limita la situația din secolul al XVI-lea.

Cadrul geografic este foarte diferit în cazul celor două centre urbane. Ambele sunt așezate pe văile unor râuri dar asemănarea geografică se oprește aici. În ciuda faptului că se afla pe malul Mureșului, Lipova era construită pe teren solid. Inginerul italian Sigismondo de Prato remarca faptul că orașul e bine populat (*domus vero omnes plenae sunt habitatoribus*) iar regiunea este bună, fertilă, frumoasă și cu mulți țărani (*regio culta est et referta colonis, bona et fertilis ac pulchra*)⁴. Situația Timișoarei era sensibil diferită. Toate sursele de epocă sunt în acord și situează orașul de pe malul Begăi într-o zonă mlăștinoasă, supusă colmatărilor. La hotărnicia din 1539 dintre Timișoara și posesiunea Nemethi, într-un teritoriu foarte restrâns,

* Muzeul Banatului Montan Reșița, Bd. Republicii nr. 10; e-mail adimagina@gmail.com.

¹ Ascanio Centorio degli Ortensi, *Commentarii della guerra di Transilvania*, Veneția (1555).

² Maggiorotti Leone Andrea, Banfi Florio, *Le fortezze di Temesvár e di Lipa in Transilvania. Atti dell'Istituto di Architettura Militare*, Roma (1935); Marosi Endre, *Italiai*

hadiépítészek részvétele a magyar végvárrendszer kiépítésében 1541–1592 között. *HK XXI (1974)*, 28–73; Szántó Imre, *A Temesvidék és a Maros-völgy várainak török uralom alá jutása 1552-ben. Századok* 105/1 (1971), 16–56.

³ O trecere în revistă asupra fortificației medievale la Petrovics István, *Középkori Temesvár. Fejezetek a Bega-parti város 1552 előtti történetéből*, Szeged (2008), 31–42.

⁴ Anexa I.

apar pomenite nu mai puțin 5 cursuri de apă (Bega, Fook, Ispotalfook, Behela și Rohocza)⁵. În cronica sa, scrisă la mijlocul secolului al XVI-lea, *Tinódi Sebestyén vorbește despre Timișoara ca un oraș înconjurat de ape*:

Ím az Temesvár Temes vízben vagon,
Az víz körüle nagy folyásba vagon,
Napkelet felől Sziget város vagon,
Az felszél felől derék várak vagon.

.....
Vár, város között egy szép vízvár vagon⁶

Era Timișoara situată pe râul Timiș,
Înconjurată de un mare curs de apă,
La răsărit era Insula orașului,
În partea de sus era o cetate măreață

.....
Între cetate și oraș o frumoasă cetate de ape era.

Părerea sa concordă cu a geografului otoman Bartınlı Ibrahim Hamdi care observă că Timișoara se afla „pe o insulă, în mijlocul unui râu adânc ... fiind inaccesibilă din pricina mocirlei și a stânjeneilor, dar și din cauza mulțimii păcurii”⁷. De aceeași problemă, a locului mlăștinos, s-a izbit și inginerul italian Sigismondo de Prato venit să fortifice așezarea: *sita est autem in loco palustri*⁸. Un funcționar austriac nota și el, în 1551, evidența de necontestat a prezenței apelor: „cale de o jumătate de milă germană bătută nu se află decât o mlaștină adâncă, prin care nu se poate nici merge, nici trece cu căruța, nici călări”⁹. În ciuda nenumăratelor probleme ridicate de terenul mlăștinos regiunea Timișoarei era bine populată (*regio ista abundans hominibus*), așa cum remarca același inginer italian¹⁰. Consecința situării într-o zonă expusă apelor s-a resimțit însă în modul cum a fost construit orașul și fortificația sa.

Orașele și fortificațiile

Despre modul cum arăta Lipova există puține mărturii. Știm că orașul era înconjurat de ziduri, așa cum reiese dintr-un document din anul 1548. Atunci e amintit faptul că strada Sf. Ludovic se afla în apropierea zidului cetății (*murus civitatis*)¹¹. Ascanio Centorio descrie cetatea ca fiind compusă din trei părți: una ovală, alta pătrată și un mic castel. Partea ovală avea circa 600 de metri pe lungime și 125 pe lățime, înspre Mureș nedisponând de zid ci doar de o simplă palancă¹². În 3 august 1551 sosește la Lipova inginerul italian menționat anterior, Sigismondo de Prato din Pisa, venit să refacă fortificațiile cetăților și orașelor bănățene. El făcea parte dintr-o serie de ingineri și arhitecți militari aduși de autoritățile habsburgice pentru a îmbunătăți sistemul de fortificații din regatul ungar¹³. De la bun început observă că Lipova este dificil de fortificat, mai ales că în sistemul de apărare al orașului trebuia integrat și un deal din apropiere, fără includerea căruia nici un fel de soluție defensivă nu ar fi fost folositoare. Tot el remarcă faptul că în partea de nord, între cele două brațe ale Mureșului, nu exista decât o palisadă făcută după tipicul ungar (*modo hungarico*), adică din pământ și lemn. Celelalte ziduri ale orașului erau din piatră înconjurată cu șanțuri¹⁴. Din relatarea inginerului italian rezultă că Lipova era relativ bine fortificată, punctul mai puțin apărut fiind în partea de nord unde lipsa zidurilor de piatră era compensată de prezența Mureșului.

Despre modul cum era fortificat orașul de pe Bega mărturiile sunt ceva mai numeroase. Vechea incintă medievală, cu aportul unor meșteri italieni, a trecut în secolul al XV-lea printr-o serie de reamenajări. Aglomerarea urbană era compusă din cetate și oppidum-ul cu suburbiile sale: Palanca Mare și Palanca mică¹⁵. Cu ocazia atacului țărănesc din 1514 se vorbește despre faptul că cetatea era dublu fortificată: *Arx duplici vallo, duplici circumdata murro*¹⁶. Stephanus Taurinus, cel care

⁵ Adrian Magina, Hotarele și domeniul orașului Timișoara în anul 1539. *Banatica* 19 (2009), 74.

⁶ *Tinódi Sebestyén*, Az vég Temesvárban Losonczi Istvánnak haláláról. *Cronica, Kolozsvár (1554), versurile 233–236, 240*.

⁷ Cristina Feneșan, Bartınlı Ibrahim Hamdi, a geographer of the Timișoara vilayet, material aflat în curs de publicare în suplimentul revistei *Transylvanian Review* (2013).

⁸ Vezi anexa II.

⁹ Costin Feneșan, Timișoara în amurgul Evului Mediu. Concluzii. Forin Drasovean, Costin Feneșan, Alexandru Flutur, Alexandru Szentmiklosi, G. El Susi, Zs. Kopeczny, Hedy M-Kiss, Raoul M. Septilici, Niculina Dinu, *Timișoara în amurgul Evului Mediu*, Timișoara (2007), 334, nota 2.

¹⁰ Vezi anexa II.

¹¹ Adrian Magina, Documentele autorităților urbane din Lipova 1455–1548, material în curs de publicare în *Banatica* 23 (2013).

¹² Maggiorotti, Banfi, Le fortezze, 24.

¹³ Pentru acești ingineri și locurile unde au lucrat a se vedea Marosi, Itáliai hadiépítészek, passim; Banfi Florio, Olasz katonai építészek Erdélyben. *Erdélyi Múzeum* 37 (1932), 194–307; Kovács András, Mircea Țoca, Arhitecți italieni în Transilvania în cursul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea. *Studia*, Seria Historia, 18 (1973), 19–36.

¹⁴ Vezi anexa I.

¹⁵ Feneșan, Timișoara, 339–340; Maggiorotti, Banfi, Le fortezze, 10–18; Czimer Károly, *Temesvár megvetele 1551–1552*. *HKVI* (1893), fasc. 1, 53–54.

¹⁶ Stephanus Taurinus, *Staurumachia*, Vienna, 1519, liber IV, fol. XXVII.

menționează acest fapt, se referă probabil la șirul dublu de palisade care înconjura cetatea¹⁷, care nu putea fi construit decât din pământ. Patruzeci de ani mai târziu *Tinódi sublinia faptul că orașul are trei porți și două bastioane din pământ:*

Három kapuja az várasnak vagyon,
És két bástyája földből rakott vagyon¹⁸.

Tot despre trei porți și bastioane de pământ vorbește Nicolaus Istvánffi: „maius oppidum tres habet portas, quarum duas propugnacula crassiora, e terra materiaque jussu Castaldi ab Hispanis constructa”¹⁹. Centorio descrie la rândul său orașul înconjurat de ziduri cu bastioane, într-o parte fortificația fiind construită după modul cel vechi „di quadrelli all’antica”²⁰, aproape sigur materialul folosit fiind pământul și posibil cărămida. În completarea acestor informații vine și mărturia lui Juan Villela, fratele lui Bernardo Villela de Aldana, care remarca că fortificațiile Timișoarei sunt înconjurate de apă și șanțuri²¹. Fără îndoială cea mai completă descriere asupra fortificațiilor orașului și cetății o avem de la același inginer italian, Sigismondo de Prato. El ajunge în Timișoara în 13 august 1551 și trimite imediat o scrisoare către Ferdinand de Habsburg, în care îi explică situația de la fața locului²². Astfel cetatea era apărată de ziduri și 2 bastioane, dispuse în partea de sud, probabil aceleași de care vorbeau sursele anterioare. Fiind așezat în loc mlăștinos era ușor de apărat, fiind înconjurat de apele râului Timiș și de șanțuri înspre sud. Spre nord râul Bega se ramifica între cetate și oraș (oppidum). Zidurile orașului erau în general bune (*oppidum circumdatum est muro latericium bono*), cu o grosime de 4 picioare (peste un metru), înspre sud înălțimea lor fiind variabilă. În partea de nord exista și palisadă, fixată în pământ, după modul maghiar (*modo hungarico*). Pentru a putea fi apărat eficient inginerul italian

considera că ar fi nevoie de șapte bastioane, care din cauza ploilor continue și a timpului scurt nu era sigur că le va putea face. În plus nu erau suficiente tunuri, pulbere, ghiulele și muniții. În septembrie același an, Ferdinand îi scria generalului Castaldo și îi cerea să se ocupe cu deosebită grijă de fortificarea Lipovei și Timișoarei. Probleme mai serioase existau în cazul orașului de pe Bega. În aceeași scrisoare regele amintea că i-a scris inginerul Sigismondo de Prato (*Sigismundus, ingeniarius noster scribat*) și i-a transmis că nu a putut fortifica orașul așa cum plănuia. În cazul Lipovei situația era mai bună cetatea putând fi făcută inexpugnabilă (*inexpugnabilem fieri posse*)²³. În septembrie același an, inginerul italian trimitea lui Ferdinand două epistole în limba spaniolă în care îi descria din nou situația fortificațiilor din Timișoara și a împrejurimilor²⁴. Potrivit lui Szántó Imre fortificațiile Timișoarei nu puteau fi foarte puternice. El se bazează pe faptul că la finalul anului 1551 Ferdinand i-a scris lui Castaldo și i-a amintit de o informație a aceluiași Sigismondo de Prato care îi transmisese regelui că dacă cetatea era pierdută era pierdut și orașul²⁵. Lucrările executate la fortificațiile Timișoarei și-au dovedit totuși eficacitatea în cursul toamnei anului 1551, când orașul a rezistat cu succes asediului otoman. În ciuda acestui succes deznodământul era inevitabil. În anul următor o puternică armată turcească a atacat din nou în direcția Banatului. Pregătirile apărătorilor nu s-au lăsat așteptate. În mai 1552 Maximilian îi scria lui Castaldo cerându-i să urgenteze lucrările la fortificațiile Lipovei și Timișoarei²⁶. Luna următoare Bernardo de Aldana anunța că fortificațiile Lipovei și Timișoarei au fost aprovizionate în eventualitatea unui nou asediu²⁷. În final superioritatea otomană și-a spus cuvântul căci, după trei săptămâni de asediu, orașul de pe Bega, împreună cu toată partea de câmpie a Banatului, au fost cucerite, fapt ce a marcat începutul unei noi pagini din istoria provinciei.

¹⁷ Francesco Grisellini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, prefață, traducere și note de Costin Feneșan, Timișoara (1984), 62.

¹⁸ *Tinódi*, Az vég Temesvárban, versurile 238–239.

¹⁹ Nicolaus Istvánffi, *Regni Hungarici Historia*, Coloniae Agrippinae (1724), 200; în traducere românească la Feneșan, Timișoara, 334, nota 1.

²⁰ Centorio, *Commentarii*, 106; Maggiorotti, Banfi, *Le fortezze*, 21.

²¹ *Memorial histórico español*, X, ed. Pascual de Gayangos, Madrid (1857), 504: „sus baluartes fuera de los muros que de uno en otro se respondiesen, hasta un castillo que tiene; y el río que pasa junto á los muros lo hizo echar mas afuera por los burgos haciendo muy grandes fosos, por los quales designaba tornar á echar el río”.

²² Anexa II.

²³ Országos Széchenyi Könyvtár, Budapest, Kézirattár, fond 432/32, *Pesty Frigyes kivonatai a bécsi állami levéltárból 1532–1602*, f. 32r–v.

²⁴ *Ibidem*, f. 32v–33r.

²⁵ Szántó, *A Temesvidék*, 28.

²⁶ Barabás Samu, *Erdély történetére vonatkozó regeszták 1551–1553. TörtTár* (1892), 151.

²⁷ *Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hungarica. Allgemeine Akten*, fasc. 64, konv. B, f. 163: La fin del mayo serran bechos todos los bastiones que eran menester en Temessuar y al castillo de Lyppa, adonde Nicolao Cherepuit Rasciano bizo poner tanto trigo y avena que bien podiera bastar para mucho tiempo allende de la que quedo del frayle quera tanta provision queono exercito ternia que comer por dos meses.

ANEXE

I

1551, 11 august, Lipova

Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hungarica. Allgemeine Akten, fasc. 59, konv. A, f. 49–50.

Sacra Regia Maiestas

Cum ad diem tertiam praesentis mensis Augusti Lippam essemus ingressi, ne contuli ad iuspiciendum situm tam extrinsecus quam intrinsecus et undetur mihi locus ille valde ineptus et deficientis ad fortificationem, quia ab ortu est mons quidam propugnaculis nimis propinquis, ut pote qui longius distat centum et septuaginta passibus, eius mensurae, quibus mensurantur moenia Viennensia qui mons verberat oppidum et partem cortinae versus septentrionem. Propterea si regia vestra maiestas voluere tenere oppidum illud, necesse est occupare ac tenere iamdictum montem, habet enim terram ad fortificationem admodum idoneam ita ut melior esse nequeat, nec non eam commoditatem, quod potest tueri oppidum ab oriente et meridie ac prohibet hostes ex utraque parte castra metari. Caeterum a septentrione fluvius est, ad praesens quidem non valde altus, siquidem in duas diffunditur partes et tamen prior fluvius ab oppido distat sexaginta sex passibus. Porro infra duos illos fluvii ramos est quaedam anima terrae lata quinquaginta duos passus et deinde posterior fluvius qui plus aque rapit latus est unum et quinquaginta passus, licet pars illa moeniorum quae fluvium spectat, munita est palis modo hungarico non satis expleta terra, sed reliqua moenia totum ambientia oppidum sunt ex lapidibus constructa et parum valida, densa quatuor pedes nullius momenti, attamen verum est, quod infra muros in fossa est spatium terrae quatuor pedum, quinque alicubi sex et plurimum etiam, ex quo posset fieri agger et extrinsecus applicari muro, sicut Viennae est, fossa ipsa non patet ad summum ultra octo passus et terra coniecta est foras, ita ut maiori sit usui hostibus quam oppido, eamque opus est auferri, ad ampliandam fossam ac partem illius intro portari pro extruendo aggere ad muros reliquam vero pro conficiendo extrinsecus eiusmodi aggere, verum fluvium versus propter defectum terrae non poterit fieri tale opus, propter longinquitatem loci. Porro oppidum ipsum habet magnam commoditatem descendendae Transilvaniae, quia illac est transitus in Transylvaniam, qua etiam ingressus est anno praeterito passa Budensis, situs est spaciosus et copiosus victualibus, licet non frequenter habitatus, ex quo oppidum scatet hortis, domus vero omnes plenae sunt habitatoribus. Dominus Ioannes Baptista Castaldus locumtenens reverendis vestrae maiestatis mihi summo studio opus iniunxit si mihi fuerit iniunctum et modus fuerit faciendi, exequar id quod debeo. Regio culta est et referta colonis, bona et fertilis ac pulchra et nullo pacto deserenda, quia

hac amissa regia vestra maiestas facturam est magnam iacturam, si regia vestra maiestas mihi mandarit ut manum adhibeam operi, efficiam aspirante divina gratia opus quod sit tutam. Hactenus nondum pervenimus ad Themiswar, quando pervenerimus eo facturus sum, id quod obligatus sum. Tueram ad videndum cum domino Aldana magistro campi regiae vestrae maiestatis in Hungaria Albam Iuliam, quae demandata est Alexandro, is tum non aderat, Cibinium scilicet profectus, situs illius urbis a natura non potuisset pulchrior et quemadmodum natura ipsum condidit, ita requirit vestitum, quod tantum circa urbem fit et ab ortu patet et quantum fecerint in centum annis in quatuor diebus ex illa parte perdentur. Nihil amplius dicam ne maiestati vestrae videar aliis obtrectare, sed ita est. Tui etiam in Zessebes urbe multis aquis circumdata, ibi non vidi nec cognovi mentem dicti Alexandri Cibini vero non fui, non habeo quid pronunciem, si bene fuerit placem, sin minus doleo regiae vestrae maiestatis causa. Ex Georgio Widner, qui postquam Vienna discessit ad praesentem usque diem nos quocunque secutus est regia vestra maiestas oretenus omnia intelliget et praesertim de Lippa, qui maiestati vestrae servit fideliter, ab illustrissimo domino Castaldo, sacra maiestas vestra accipiet designationes Lippae et positiones in planum, nescio avita ut est in ipso loco, tamen faciam ut debeo. Supplico regiae vestrae maiesta quod dignetur expedire huc filium meum quia sunt negocia et in Zolnok nihil fit, rogo etiam ipsi dare unum cocchy usque in Themiswar sumptibus maiestatis vestrae mandet, quandaquidem mihi in servitiis maiestatis vestrae hinc inde ad diversa loca est eundem, ut mihi detur currus. Quando discessi Vienna reliqui res meas isthic in hospicio meo, quibus nunc magnopere indigeo, ideo maiestati vestrae regiae denuo supplico, quod iubeat filio meo dari currum, ut possit portare mihi quibus mihi opus est. Regiae vestrae maiestati deosculor manus et omnem praecor felicitatem. Ex Lippa XI augusti 1551.

Per dictum Georgium mitto sacrae regiae maiestati vestrae plantam Lippae, qui poterit omnia reffere oretemus nam ottendi ipsi et dedi informationem.

Excellentissimo Sacrae Regiae Maiestatis Vestrae
humillimus servitor
Sigismundo de Prato vechio Pisanus.

II

1551, 14 august, Timișoara

Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hungarica. Allgemeine Akten, fasc. 59, konv. A, f. 57–58.

Sacra Regia Maiestas

Hac die quae est XIII praesentis mensis intravimus in Themeswar ego statim me contuli ad contemplandum oppidum extrinsecum et arcem posundeque signa ad arcem praeter fortificationem antehac factam, scilicet

ab austro duorum propugnaculorum, ad tangendam et tuendam cum partem arcis, quia destituta est lateralibus defensionibus. Sita est autem in loco palustri, facilis munitu propter paludem et terra apta ad fortificationem, aquis undique circumdata ad occidentem praeterlabitur fluvius Temes, a medidie sunt fossae quaedam, nec non ab ortu fossae, a septentrione praeter fluvis maior ramis inter oppidum et arcem. Dominus Andreas Bathory quam primum appulsem me vocavit ac iussit ut inspiceret quid fieri deberet ex ea parte, quam ego designassem, quia isthic Turcae facillimum haberent accesum, feci itaque quod potui et quod ferre potest situs loci in designatione, ignoro tamen num effici queat, ego sine exequar quod debeo, sed significo regiae vestrae maiestati amisso oppido, arcem quoque perire situm vero oppidi magis idoneum esse non posse, nec terram meliorem ista ab ortu oppidum circumdatum est muro latericium bono, quatuor dumtaxat pedes denso, ab austro quoque habet murum lateritium qui protenditur usque ad arcem fere, partim altum partim humilem, ab occasu aquilone et ortu partim munitum est palis, humi defixis modo hungarico, nullius momenti, porro regia vestra maiestas debet in hoc intendere omnes nervos, ut communiabus hoc oppidum, quia ultimum est quod habet maiestas vestra in Hungaria distans a Belgrado non amplius duodecim miliaribus, aplissimum munitu et terra valde idonea. Ista omnia exposui quoque dominus Andree Bathory, quia regiae vestrae maiestati magno animi ardore et fideliter inservit. Non potui colligere plantam seu designationem vel oppidi propter continuam pluviam, que totam diem et noctem XIII praesentis nunquam cessavit, tamen existimo circa oppidum opus fore septem propugnaculis seu baloardis, quod tamen regiae vestrae maiestati non certum facio, quia propter brevitatem temporis non potui ponere signa seu mustras duorum propugnaculorum a posterioris arcis parte, ut supra exposui, et si non videro plus quam id quod in praesentiarum video, nihil fiet, et maiestas vestra regia amittet et hoc et alia. Foris facturum sum eggerem, sicut intra etiam oppidum, qualis est Viennae, quia situs loci id requirit et necessarium est ita fieri, nec solum opus est fortificatione, sed etiam bombardis, pulvere, globis et munitionibus diversis, ut debet tempore belli, nec non iusto numero militum, alias enim affirmo regiae vestrae maiestati frustra laboratum iri regia vestra maiestas non aegre ferat, quia hic sunt

paucae bombardae quaedam absque globis et pulvere, et si non adhibita fuerit diligentia de provisione ac praeparatione, eorumque dixi, nihil erit quod non contigat, deus tunc defendat. Nec oportet opus ipsum cunctanter vel tande inchoare, ita ut negligenter procedat, sed simul laborare circa oppidum et arcem et statim ad finem perducere, quia regio ista abundant hominibus et facile simul undique cingi potest. Nam quando fit fossa, extruitur una quoque ipse agger cum propugnaculis ac multo minus impendetur operae, ex quo iam non nihil terrae sit ex fossis egestum. Quam primum propter tempestatem mihi licuerit, faciam ipsam plantam et mittam regiae vestrae maiestati volente Deo. Putaveram me quoque ut alios qui regiae vestrae maiestati inserviunt, habiturum aliquem ex meis murariis et intrepitem unum pro commodiore expeditione negotiorum regiae vestrae maiestatis. Non equidem peto mihi dari pro solutione pecunias aut alios res sed quomodo alii habent unum, qui peritus sit linguae Hungaricae, ut si quando voluero quod facere aut dicere ipsi intelligat et possit proferre et unum ex meis murariis, qui valeat exequi quod ordinaveram. Video me excidissem gratia maiestatis vestrae, licet nihil tamen admiserim, quapropter non possim comparere apud maiestatem vestram, qui nimirum servio et serviri fideliter et si regia vestra maiestas non prospiciet de eis quibus dixi et meis quoque rebus, quam primum expediero ea quae debeo, reverter ad maiestatem vestram quia nequeo grabis hic morari, quando serviero totum mensem septembrem, ignoro quis mihi postea satisfactorius sit, quia hic oportet providere de pecuniis, si quis velit habere res neostariat.

De fossis quae fieri debent ad oppidum Lippa, si extruantur propugnacula nil significari. Ideo nunc repeto si maiestas vestra non occupaverit montem, omnis ofera ludetur. Georgius Widner cui omnia astendi, poterit evidentius declarare regiae vestrae maiestati situm istum. Porro eidem regis maiestati denuo commando filium meum quod dignetur iubere ipsi dari unum cocchy, ut possit mitu afferre res meas Viennae relictas, quia iis magnopere indigeo et simul deosculor manus Sacrae Regiae Vestrae maiestatis, eidem unacum universa prole felicitatem optans. Ex Themeswar, XIII, die Augusti, 1551.

Verso: Traductio literarum Sigismundi de Pratovechio ad regiam maiestatem de 14 Augusti 1551.

FAUNAL REMAINS FROM THE OTTOMAN PERIOD (16TH CENTURY AD) AT PÂNCOTA – “TURKISH FORTRESS” (ARAD COUNTY)

Georgeta El Susi*

Keywords: *Pâncota, Ottoman period, animal management, age profiles, cattle breeding.*

Cuvinte-cheie: *Pâncota, perioada otomană, gospodărirea animalelor, profile de vârstă, creșterea vitelor.*

(Abstract)

This paper deals with the archaeozoological material from the point “Turkish Fortress” near Pâncota locality, Arad County. The faunal sample is not very rich in taxa compared to its size (about 3,500 fragments). Seeing the type of the site, monastery or what the Turks rearranged, the situation seems normal. Overall, fourteen species identified, of which three from poultry (goose, hen, duck), six are domestic mammals (cattle, sheep, goat, pig, horse, cat) and five are wild mammals (red deer, wild boar, roe deer, hare and a rodent, perhaps rat). Both presence and amount of swine among household waste from the Ottoman period is surprising since its consumption had been banned by Muslim communities. As a matter of course, the faunal information corroborated by the archaeological information should clarify this issue in the future. For the moment the sample from Pâncota put forward some new information on species exploited in the Ottoman period, waist and body conformation, without the pretence to exhaust the subject.

The point “Turkish Fortress” is placed eastward from Pâncota locality, at 37 km from Arad city, at the contact between Arad Plain and Zarand Mountains. Archaeological researches¹ inside the ruins of a monastery (referred to in 1217, 1252 and 1552, when it was destroyed by Turks), brought to light its precincts and over sixty tombs of the outer cemetery. The ground wave preserved only medieval traces. Faunal remains in question come mainly from three trenches, S 9B, S 9C and S 12. S 9B with dimensions 5.5 × 2 m was drawn in extension of S 9A during the 2004² campaign, as a segment of the highway section inside the monastery perimeter. S12 with dimensions 11 × 4 m and an average depth of 1.80 m was drawn parallel to S 9A and partly to S 9B, at a distance of 1 m. The purpose of the excavations was to find the southwest tower of the church. The faunal sample comes from the level of the sixteenth century (the Turkish era), when it is supposed “an intense re-layout of the premises” in the site². The sample from 2005–2006² campaigns totals about 3,713 fragments, of which 3,664 derive from mammals and forty-nine from poultry (Table 1). The complex/ Cpl.1/2005 from S 9B is a large pit that sectioned the wave, descending into a sharp slope from west to east. That pit contained only twenty-six bones, originating exclusively in domestic mammals.

The sample is not very rich in taxa compared to its size (about 3,500 fragments). Seeing the type of site, monastery or what the Turks rearranged, the situation seems normal. Overall, fourteen species identified, of which three from poultry (goose, hen, duck), six from domestic mammals (cattle, sheep, goat, pig, horse, cat) and five from wild mammals (red deer, wild boar, roe deer, hare and a rodent, perhaps rat). Excepting rat³ and cat the other species were used for food supply. This is not a settlement in the strictest sense of the word, in which case it should appear more species. For example, an analysis on different types of sites (castle, fort, rural or urban settlement, monastery) from Hungary to the Ottoman period carried forth that a “the stochastic relationship between NISP⁴ and number of species is best expressed by the linear regression between the decimal logarithms of these two variables”. For example, in a sample of about 1,000 bones ten taxa have been identified ... but the number depends on the type of the site⁵.

Distribution of cattle remains according body regions shows a rate of 47% elements of the girdles and proximal parts of the limbs (fleshy regions). Instead, the skull (fleshless) represents only 8.5% and carcass 21%, the dry parts of the limbs about 26.5% (Fig. 2, 4). With a few exceptions, a similar dispersion reported in case of ovicaprids. That means 7.65% the quota of cephalic elements, about 52% the proximal

* The Institute of Archaeology “Vasile Pârvan”, 010667 Bucharest, Henri Coanda street, 11, e-mail: getasusi@yahoo.com.

¹ Thanks to researcher, Daniela Marcu Istrate for the sample offered for assessment and publication.

² Marcu *et alii* 2006.

³ What will be done a gallery through the area, thusly its bones reaching the archaeological deposit.

⁴ Number specimens.

⁵ Bartosiewicz – Gál 2003, Fig. III.1, 366

Table 1. Taxa distribution in different contexts.

	S9B/C 5	S9B/C4	S9B/m 4–5	S9B/Cpl.1	S9B	S9C/C1
	1.4–1.72 m	1.6–2 m	1.7–1.9 m	2–2.5 m	2.2–2.4 m	1.7–1.9 m
Bos taurus	38	38	368	13	319	172
Sus domesticus	23	46	198	7	223	154
Ovis-Capra	8	18	108	6	138	72
Equus caballus			2		1	
Felis domestica			1		1	
Domestic mammals	69	102	677	26	682	398
Cervus elaphus	4	4	8		12	
Capreolus capreolus	1		2			
Lepus europaeus			2		1	
Vulpes vulpes			4		1	
Rattus rattus			1			
Wild mammals	5	4	17		14	
Identified mammals	74	106	694	26	696	398
Ribs	34	60	195		306	51
Splinters	12	9	30		171	41
Total mammals	120	175	919	26	1,173	490
Gallus domestica		4	3		12	5
Anas platyrhynchos					2	
Anser anser	2	3				
Total sample	122	182	922	26	1,187	495

Table 1 (continued).

	S9C/C1	S12/C1–3	S12	Total		Total	
	2–2.1 m	1.2–1.5 m	2–2.3 m	NISP	%	MNI	%
Bos taurus	166	62	33	1,209	49.53	76	33.19
Sus domesticus	87	18		756	30.97	87	38
Ovis-Capra	57	11		418	17.12	49	21.39
Equus caballus				3	0.12	2	0.87
Felis domestica				2	0.08	2	0.87
Domestic mammals	310	91	33	2,388	97.82	216	94.32
Cervus elaphus	8	2		38	1.56	5	2.18
Capreolus capreolus	2	1		6	0.25	3	1.31
Lepus europaeus				3	0.12	2	0.87
Vulpes vulpes				5	0.2	2	0.87
Rattus rattus				1	0.05	1	0.45
Wild mammals	10	3		53	2.08	13	5.68
Identified mammals	320	94	33	2,441	100	229	100
Ribs	200	45		891			
Splinters	45	24		332			
Total mammals	565	163	33	3,664			
Gallus domestica	6	4		34			
Anas platyrhynchos		2		4			
Anser anser	2	4		11			
Total sample	573	173	33	3,713			

limbs, 32% the column +ribs and only 9.1% distal parts of the limbs. The same prevalence of the fleshy parts is found in case of pig, the girdles and proximal ends of the limbs account for 47.6%. Little more cephalic remainders, 21.5%, fewer column elements, 19.3% and a quota of 11.5% for dry parts of the limbs reported in case of pig. If deer (the most common wild taxon), the fragments from fleshy regions (femur, radius, tibia, and scapula) prevail. On red deer skeleton from Fig. 3, the present bones are stained in different shades of gray, the absent ones by white.

Twenty-one wastes bear cut marks, mostly the cattle bones (seventeen cases). To mention a proximal phalanx with a trace below the proximal end, to junk feet. Detaching head from trunk was done by cutting the cranial articular process of the axis. Removing the mandible was executed by cutting the coronoid process. In another case, the oral part of the jawbone was removed before P₂. Six ribs with oblique or perpendicular cut-marks on shaft, to process the carcass were also observed in cattle sample (Fig. 14). Trimming and cutting the joints and limbs into smaller parts left some traces. For example, the shoulder blade was cut out above the glenoid cavity; we note two occurrences (Fig. 15 b). Humerus with marks above trochlea for articulation posting or on the median shaft to note in

two cases. Two radii with transverse marks on shaft (Fig. 15 c) or two marks on the olecranon of an ulna, complete the list of such findings. We have not detected such-and-such pieces from pelvic belt or hindlimb although femora and tibiae are plenty of them. Only two pubis fragments showing cutting-marks halving the bone identified. In four cases, calcaneal tuberosity is cut out, presumably to ease the splitting of metatarsal joint and removing the foot. Given that, in some cases, have been highlighted the same type of marks shows that unskilled person portioned the animals for consumption, possible locally people. The same “technical” cutting applies everywhere. It seems that the problems have arisen to portion the large carcasses (bovines) and not the smaller ones. Again it surprises the lack of cattle cores. If the horn were processed, why were not found their core? A single splinter of wall from a juvenile horn-core identified in the sample. If pig, it should be noted a shoulderblade with a powerful mid-cutting, to portion the part (Fig. 15 a). The operation was done with a hatchet, how deep looks the mark. A humerus portion shows three scratches on shaft, probably to get the meat off (Fig. 15 d). If ovicaprids, there are only two bones with such evidence, a scapula with a mark on neck, a radius with a shallow cutting below the proximal epiphysis.

Table 2. Complete bones from cattle.

Bone	Metacarpal		Metatarsal				
GL	170.1	198.2	204.3	209.5	212.5	213.8	219.8
I. Nobis	29.4	27.7	19.6	19.1	18.9	20.8	21.1
I. diaf.	15.1	15.7	11.2	11.2	10.9	11.8	12.2
I. dist.	–	–	24.23	–	22.16	24.46	22.8
Sex	F	F	F	F	F	F	C
Tall	102.5	119.5	108.8	111.6	113.3	113.9	120.2

Metric assessment

No horn-cores were found to provide information on cattle types. On metapodii from cows, a variation waist of 102.5–119.5 cm (N = 6), with an average of 111.6 cm estimated. For a gelding appreciated a withers height of 120.2 cm (Matolcsi). Cattle herds included individuals of different size, small and medium values prevailing. Withers height values are reduced, they place at the lower range of variation allowed for cattle populations in the Banat and surrounding areas, during 15th–16th centuries AD. A small cattle of 104.4 cm and a castrated specimen of 122.9 cm were found in similar material dated in the 16th century, from excavations carried out in the Square “Saint George”

in Timișoara⁶. Values of 107.1 cm and 105.5 cm were obtained from bones in a medieval house, on the street E. Ungureanu, no. 2, Timișoara⁷. This type of small cattle was found in Hungarian sites, chronologically close. For example, in the 16th–17th centuries Hungarian sites the following data estimated: 113.3 cm in Gyula, 113.3 cm in Szolnok, 113.3 cm in Buda – Castle Hill, 111.2 cm Vác, etc...⁸. For cows, a variance of 100–120 cm, with a mean of 113 cm established in Hungarian sites from Ottoman epoch⁹. Measurements of bones' widths suggest the preva-

⁶ El Susi 2007, 249–250.

⁷ Personal data.

⁸ Vörös 2003, Table 5, 356.

⁹ Vörös 2003, 355.

lence of animals not too robust. Metapodials are slender and distal not widened (cf. values in Table 2). Distal index shows reduced values, varying from 22 to 24.5, meaning less flared metapodials. They do not reach values of 30–39 as those from medieval sites in Moldova (for instance). The flaring-shaped would be an indication for cattle using at traction¹⁰. The coefficient of variation of some measurements shows a low variability in case of length of the third molar and distal breadth of metatarsal. If distal humerus and proximal radius, the values are somewhat higher (Table 3, Fig. 4). In this case we can rely on age¹¹, sexual dimorphism, castration, and some “racial” diversification.

Pig dentition is not too massive, in one case M3 reaches 37 mm; the other values are small, ranging from 30 to 34 mm. A lacrimal bone with an index of 1.45 suggests a piece not too elongated away from boar values. Pig kept in the area was pretty tall. A complete radius of 156.5 cm provided an increased size, 81 cm. The bone is not too wide (see the list of measurements). It is about a pig with a high withers and slender limb bones. Coefficient of variation of some measurements shows significant oscillations (Table 5, Fig. 5). Excepting distal tibia with a small variation coefficient, the other ones are higher, suggesting a less homogeneous population due, in some cases to bones with incomplete growth, interbreeding with wild boar or a “racial” diversification. A relatively massive pig with many dimensions entering the range-size of the wild boar was raised in the surroundings. The scatter-diagram from Fig. 6 illustrates this variability in case of distal humerus. Much of the values are distributed over 37/40 mm (Bd/Dd). There are few values of 33–35/34 mm, not to mention those of 28–32/30 mm. It would not exclude a “racial” diversification, existing at least two types of pig. According to some medieval documents referring to Hunedoara Domain from the beginning of the 16th century, for payment of tithe, there was a difference between pigs farmed besides household, also called meadow pigs (*cespitales*) and those driven to acorns for fattening¹². A withers height variation of 65.6–84.4 cm, with an average of 77.74 cm (N = 22) calculated in Pâncota sample. There are two specimens under 70 cm height, but those over 75–80 cm are prevalent (Table 4).

The small ruminants have few remnants from skull, it must be noted a ram front with the horn chopped and another piece from a horned female. The ram's horn has two sharp edges, the third rounded, he is twisted outward, the inter-front suture is open. Based on complete bones it was estimated a 54.5–64.2 cm variation at the withers, with an average of 61 cm (Table 6). Perhaps the Turkish influence on stocks of sheep in the sense of bringing more robust specimens is not felt in the area. As yet, it was exploited an indigenous type with small specimens, existent in previous centuries in the Banat. In the “*Broader description of Transylvania*” at 1566–1567, Giovanni Andrea Gromo talking about Romanians’ clothes shows that “they were woven by themselves from coarse wool and goatskin”¹³. Perhaps, in the middle of the sixteenth century in Transylvania was exploited such a race with coarse wool; according to livestock data, only sheep of “*țurcana*” breed (a landrace type) had such wool and sized between 61–67 cm¹⁴. Our metric evaluation would suggest the exploitation of such a local breed. Higher values of 61.8–77.6 cm, average – 68.2 cm estimated in the samples from Timișoara, during Ottoman period¹⁵. A low average was also recorded in the 16–17th centuries AD material from Pásztó; in other Hungarian sites from the same period, the mean values fluctuates around 67–72 cm¹⁶. If goat, a metacarpal with GL 107.2 mm provided a height of 61.6 cm.

The bone originates in a specimen killed around 1.5–2 years, not too tall. The proportion sheep/goats is about 4/1. As regards the sheep, the ratio of males/ females is 3/1 on horns and 3/6 on coxae. Overall (including the remains of atlas, axis) were identified eleven ewes and six rams.

A fragment of a distal humerus, a tarsal bone and a metacarpal with greatest length of. 219.8 mm (a height at the withers of 135.2 cm) belong to horse. The slenderness index of the metapodium is 16.06, suggesting a smaller-sized specimen with semi-massive extremities. It is not an elite individual, used for riding, that type was introduced by Turks in conquered territories, but one with multiple uses. In general, for those times there is a wide variation in height and conformation. For example in Hungarian sites Bökönyi estimated an average of 138.5 cm, with a range between 120–156 cm¹⁷.

¹⁰ Bejenaru 2000, 253.

¹¹ Dataset of the distal humerus and proximal radius measurements may include values of bones from immature specimens (proximal not epiphysed in the first case, and distal in the second)

¹² Pataki 1973, XLIX.

¹³ Holban *et alii* 1970, 336.

¹⁴ Bejenaru 2000, 256

¹⁵ El Susi 2007, 251.

¹⁶ Vörös 2003, 357, Tab. 7; Bartosiewicz 1997, 138.

¹⁷ Bökönyi 1974, 535; Vörös 2003, 358.

Table 3. Coefficient of variation (CV) of cattle measurements.

Measurement	N	Min	Max	M	St. E	SD	CV
Mandibula-LM3	8	33	38.2	34.6	0.5684	1.60779	4.64
Humerus-BT	10	60.6	88	70.5	2.7585	8.72316	12.37
Humerus-Dd	13	65.2	83.5	73.8	1.7096	6.16421	8.35
Radius-Bp	16	57.1	85.2	74	1.788	7.15211	9.66
Radius-Dp	20	32.7	42.4	37.4	0.7427	3.32124	8.88
Metatarsal-Bd	8	45.4	52.3	48	0.8429	2.38414	4.96
Tibia-Bd	25	49.8	63.7	55.7	0.8171	4.08574	7.33
Tibia-Dd	22	36.6	47.8	41.9	0.5597	2.62545	6.26
Talus-GLI	25	56.1	67.6	60.8	0.6792	3.39609	5.59
Talus-Bd	23	34.7	42.4	38.3	0.5643	2.7061	6.38
Calcaneus-GL	21	110	140	122	1.8329	8.39931	6.9

Table 4. Complete bones from pig.

Bone	Mc III				Mc IV					Humerus	
GL	69.7	72.1	72.4	75.4	76.7	79.3	80.2	80.2	81.5	80.1	191
Tall	71.8	74.4	74.7	77.9	79.3	82.1	83.1	84.4	82.9	81.4	75.2
Bone	Mt III		Mt IV		Calcaneus			Talus		Radius	
GL	81.7	86.1	74.7	80	37.1	39.5	41.5	42.6	44.5	44.9	156.5
Tall	76.8	81	65.6	77.3	68.7	73	76.6	78.5	82	82.7	81

Table 5. Coefficient of variation (CV) of pig measurements.

	N	Min	Max	M	St. E	SD	CV
Maxila-LM3	11	27.5	33.3	30.69	0.616951	2.04619	6.67
Mandibula-LM3	12	30	36.9	32.15	0.565077	1.95748	6.08
Scapula-GLP	13	30.4	40.2	35.6	0.773558	2.7891	7.83
Scapula-LG	13	27.1	40	31.82	0.960179	3.46197	10.88
Humerus-Bd	33	28	42.9	37.96	0.606663	3.48501	9.18
Humerus-Dd	33	29.7	43.5	38.53	0.540368	3.10418	8.05
Radius-Bp	24	26.5	35	30.33	0.454194	2.22509	7.33
Radius-Dp	24	15.2	23.6	18.62	0.421973	2.06723	11.1
Tibia-Bd	11	26.9	30.5	28.86	0.288341	0.956319	3.31
Tibia-Dd	11	23.6	33.4	26.6	0.78433	2.60133	9.77
Pelvis-LA	17	25.2	37.2	32.3	0.671996	2.77071	8.58

Table 6. Complete bones from small ruminants.

	Ovis							Capra
Bone	Humerus	Radius	Metacarpus		Metatarsus		Metacarpus	
GL	150.1	160.5	120.5	127.5	128.5	120	131	107.2
Tall (Teichert)	64.2	64.5	58.9	62.3	62.8	54.5	59.5	61.6

According to different samples from Timișoara citadel, a variation of 135.9–141.2 cm has been established by now for the Ottoman era. About four “types” of horse, with sizes ranging from 130–148 cm, and metapodii of different thickness emphasised in medieval Romanian sites¹⁸. The Arabian horse with high waist was introduced during Turkish occupation¹⁹. The sample from domestic mammals also includes two cat bones, a humerus with GL–87.2 mm and a mandible with cheek row of 18.7 mm, from an adult specimen.

Among wild mammals, red deer is the most numerous. The remainders derive from meaty parts of the body (scapula, humerus, radius, femur, tibia), few elements originating in the axial skeleton. No maxillary parts identified. Possibly were brought into the habitation only important parts from hunted specimens. The thirty-eight bones derive from five individuals; one of them is below 2–3 years, another around 3–4 years, and the others elderly. Six fragments come from three adult roe deer. The number of specimens is relatively high because their bones come from different depths. A proximal femur, a complete radius (GL–120.1 mm) and a pelvic fragment originate in two hares. Although the animals were destined for consumption, the radius is complete that raises the question unless the bone comes from any specimen dead somewhere, in a burrow. From a rodent, possibly rat, belongs a femur with GL–49.4 mm. The fowls are represented by remnants of hen, goose and duck. The thirty-four chicken bones come from at least eleven exemplars, of which two are cocks. The eleven goose bones come from six individuals; the four duck bones originate in two animals. The measurements show some variation, prevailing small and medium-sized specimens (Fig. 7).

Slaughter Profiles

The sample of cattle provided material for at least 76 specimens, of which 9.21% are slaughtered between 12–18 months, 15.5% below 2 years, 29.5% between 2–4 years, 8.2% to 6–7 years, 9.21% between 7–9 years and 6.58% over this limit (fig. 8). The statistic emphasizes few slaughtering of calves, maybe to stimulate lactation, obtaining of dairy products as a main target²⁰. At a rate of 61.8% getting beef was prevalent from animals culled between 1–4 years. Almost 30% of animals kept until an old stage means using cattle

as beast of burden and of course breeding. The slaughter of cattle around 3 years “*bouem mactabilem triennale*” was cited in some documents related to sixteenth century in Transylvania. Taxes in cattle “*tretina*” refer to oxen less than 3 years, heifers 1–2 years old or barren cows. Cattle were used for meat, milk, traction skins. The beef was a little cheaper food than pork, especially when swine herds were hit by plague²¹.

Pig provided the highest number of specimens, on account of a large sample of jaw remains. Although, cattle are worth 10% more bones than pig, their maxillary splinters are fewer. By token, there is discrepancy between evaluation of NISP (fragments) and MNI (individuals). The 87 presumed exemplars were distributed to the following age groups. The quota of piglets is only 9%, that of specimens 6–12 months old is 10.3%. The highest percent was reached between 1–1.5 years (33.3%). Then should have been achieved the best body weight. Less material assigned to grouping 18–24 months (13.8%). There are a large percentage of animals killed between 2–3 years (20.7%), 7% between 3–4 years and 5.5% over. It is the breeding stock (Fig. 9). Sex ratio indicates an equal proportion between sows/ boars 14/14. Obviously, this report does not say too much because there are numerous sexual unassigned exemplars. Among females, ten exemplars were killed between 1–2 years, one is an old mature and one is 2–3 years old. Presumably they were not kept to much, after a certain number of births they were culled. Unlike females, half of the boars were slaughtered between 2–4 years, the others at 10–12 months or 12–24 months. The kill-off patterns of Caprinae highlight the following issues: 30.61% of specimens were slaughtered between 0–6 months (categories AB), 14.29% between 6–12 months (C), 22.45% between 1–2 years (D) 14.29% 2–4 years (EF), 12.25% between 4–6 years (G) and 6.11% over 6 years (H) (Fig. 10). The statistics suggest intensive slaughtering early spring or spring, about a third of the flock. Whether, it is about slaughter of lambs to obtain a higher milk production, or a tender meat. Cuts did not really take place in summer (noted only several cases), then intensified towards the end of the year (fall and winter), targeting animals 8–12 months old (about 14%). Between 1–2 years (mostly 1.5–2 years) slaughtering intensified, it is about getting meat from sub-adult (probably male or barren ewes); the percentage is about 22%. Rate of specimens kept many years for milk, wool, and

¹⁸ Bejenaru 2000, 257–259.

¹⁹ Bartosiewicz 1997, 140; Bartosiewicz – Gál 2003, 370.

²⁰ Blaise 2009, 133–134.

²¹ Prodan 1967, 246.

breeding is significant, about 18%. Goats were less numerous in small ruminant flocks. Only five individuals of the forty-nine presumed ovicaprids are goats (three of them are she-goats after atlas features) and twenty-one are sheep.

Reviewing interspecies frequencies, the following would summarize: although the surroundings were rich in game, hunting was not a common practice, it was occasionally done. Red and roe deer, wild boar, hare were captured. About richness in wild species of the lower regions of the Banat (and probably beyond the Mureş river), Nicolaus Olahus noted in a description "About Timisean province", in the middle of the sixteenth century "... often one can see herds of red deer, roe deer and roe deer off springs, in number of 3–4 thousands and more..."²². We should not forget the role of poultry in the community diet, their percentage certainly would have been higher, but the friability of bones have encroached on their preservation. Cattle prevail as number of fragments in a ratio of 49.53%, followed by pig with 30.97% and sheep and goats with 17.12%. In terms of the minimum number of individuals pigs dominate by 38%, cattle rank the second by 33.19% and small ruminants the third by 21.39%. The pig prevalence as MNI (minimum number individuals) could be explained by the large amount of dentition, as mentioned above. It is surprising the presence, not only of swine among household waste from the Ottoman period, but its increased quota. Its consumption has been banned in Muslim communities. Possibly the animal bones accumulated, maybe something before the Ottoman conquest, or there were Christians in the site. As a matter of course, the faunal information corroborated by the archaeological information should clarify this issue in the future. For the moment the sample from Pâncota put forward some new information on species exploited in the Ottoman period, waist and body conformation, without the pretence to exhaust the subject.

BIBLIOGRAPHY

Bartosiewicz 1997,
L. Bartosiewicz, A Székesfehérvár Bestiary: Animal Bones from the Excavations of the Medieval City Wall. *AlbaRegia* 26 (1997), 133–146.

Bartosiewicz, Gál 2003,
L. Bartosiewicz, E. Gál, Animal Exploitation during the Ottoman Era. (I. Gerelyes, G. Kovács), *Archaeology*

of the Ottoman period in Hungary, Budapest (2003), 351–370.

Bejenaru 2003,
L. Bejenaru, Date arheozoologice privind unele tipuri de animale domestice existente în evul mediu pe teritoriul României. *ArhMed*, III (2000), 253–262.

Blaise 2009,
E. Blaise, *Economie animale et gestion des troupeaux au néolithique final en Provence: approche archéozoologie et contribution des analyses isotopiques de l'émail dentaire*, Thèse de Préhistoire, (2009), <http://www.tel.archives-ouvertes.fr/tel-00402302>.

Bökönyi 1974,
S. Bökönyi, *History of domestic Mammals in Central and Eastern Europe*, Akadémiai Kiadó, Budapest (1974).

Prodan 1967,
D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol. I, Editura Academiei R. S. România, Bucureşti (1967).

El Susi 2007,
G. El Susi, Studiul resturilor faunistice de la Timişoara (sec. XVI–XVIII d. Chr.), din punctele: Piaţa Sf. Gheorghe, 9 Mai şi str. Libertăţii. (Fl. Draşovean et alii), *Timişoara în amurgul Evului Mediu, Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica*, XLIII, Editura Mirton, Timişoara (2007), 241–329.

Holban et alii 1968,
M. Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu, *Călători străini despre ţările române*, I, Editura Academiei R. S. România, Bucureşti (1968).

Holban et alii 1970,
M. Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu, *Călători străini despre ţările române*, II, Editura Academiei R. S. România, Bucureşti (1970).

Marcu-Istrate et alii 2006,
D. Marcu Istrate, F. Mărginean, C. Toma, C. Neamţu, *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2005*, Constanţa (2006), 255–256.

Pataki 1973,
I. Pataki, *Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea. Studiu şi documente, Biblioteca istorică*, XXXIX, Editura Academiei R. S. România, Bucureşti (1973).

Vörös 2003,
I. Vörös, Sixteenth- and Seventeenth-century Animal Bone Finds in Hungary. (I. Gerelyes, G. Kovács), *Archaeology of the Ottoman period in Hungary*, Budapest (2003), 351–370.

²² Holban et alii 1970, 498.

MEASUREMENTS

Maxilla				Mandibula				
P1-P4	M1-M3	M3	Taxon	P2-M3	P1/2-P4	M1-M3	M3	Taxon
	73.2	26.8	cattle	118		81.4	34.8	cattle
	75.5	28.5	cattle	123.9		80.1	34	cattle
		27.1	cattle	127.1		83.1	38.2	cattle
		28.5	cattle				33.9	cattle
		25.7	cattle				33.4	cattle
40			pig				34.3	cattle
40			pig			73.4	33	cattle
41.5	64.2	33	pig				35	cattle
42.2			pig	92.1		60	31	pig
42.8			pig				30.1	pig
43			pig				30.5	pig
44.2			pig				32.1	pig
44.8			pig				32.8	pig
45.2			pig				33.6	pig
45.7			pig				33.9	pig
		29.3	pig				36.9	pig
		30	pig			61.1	30	pig
		32.1	pig			65.5	32.2	pig
		32.1	pig			65.7	31.4	pig
		33	pig		46			pig
	60.4	27.5	pig		34		31.4	pig
	62.9	28.7	pig		35.7			pig
	59.6	29.3	pig		32.9			pig
	59.6	29.3	pig		35.6			pig
	64.5	33.3	pig		34.9			pig
	41.3	19.2	ovic.		36.9			pig
60,6/M1-M3	34.5	16.2	roe deer			48.6	23.2	sheep
				73.8		50.5	23.4	sheep
Horn cores						48.2	22.2	sheep
GL	GD	SD	Circonf.	Taxon			22.8	ovic.
204	58.8	37.8	173	sheep		49.6	23.4	goat
80	28.6	18.8	75	sheep		47.9		ovic.

Atlas					Axis			
BFcr	BFcd	GB	GL	Taxon	BFcr	LCDe	SBV	Taxon
72.1				cattle	70.9			cattle
87.8				cattle	75.4			cattle
			77.1	cattle	86.8			cattle
			96.8	cattle		93.4	35.5	cattle
				cattle				cattle
47.2				pig	43.5			pig
49.4				pig	44.9		26	sheep
50.3			42.3	pig				
50.4	46.3			pig				
51.6	47.5		40.6	pig				
57.8	52	90.2	45.6	pig				
			49.4	pig				
			43.5	sheep				
			51.8	sheep				
			49	goat				
			66.1	goat				

Scapula			
SLC	GLP	LG	Taxon
38.5	56.4	47.9	cattle
41	59.2	51.1	cattle
45.6			cattle
46.1	60.1	50.6	cattle
		43.5	cattle
		51.5	cattle
	57.6	43.9	cattle
	59.4	49.2	cattle
	63.2		cattle
	66.1	53.6	cattle
	34.7	28.4	pig
	34	31.6	pig
	35.8	30.4	pig
	37.8	31.8	pig
	40.2	32.6	pig
19	30.4	27.8	pig
20.1	33.8	30	pig
21.2	35.3	35.3	pig
23.1	34.4	34.4	pig
23.3	40	40	pig
23.7			pig
24.3			pig
24	32.6	27.1	pig
25.4	37.2	31.2	pig
26.1			pig
26.3	36.7	33.1	pig
18.9	31.2	25	sheep
21.9	34	27.1	sheep
20.5	32.8	26.7	sheep
20.4	33.4	26.7	sheep
20	33.8	27.6	sheep

Humerus			
BT	Bd	Dd	Taxon
35.2	39.2		pig
36.4	41	42	pig
36.8	42.9	43	pig
38.3			pig
38.9	40.1		pig
		32.5	pig
		41.3	pig
		41.5	pig
	38.8		pig
	39.4	37.5	pig
26.5	27.9	24.3	sheep
29.6	30.2	26.4	sheep
30.6	32	25.9	sheep
31.5	33.1	28.4	sheep
32	32.4	28.3	sheep
		25.7	sheep
53.7			red deer
		82.5	horse

Humerus			
BT	Bd	Dd	Taxon
60.6	65.6	65.2	cattle
62.8			cattle
63.5		69.8	cattle
63.6			cattle
67.1			cattle
69.9	79.4		cattle
74.1			cattle
77.1	81.5	82.5	cattle
78	87.9	80.1	cattle
88			cattle
		68	cattle
		69.4	cattle
		69.6	cattle
		71	cattle
		72	cattle
		78.7	cattle
		79.7	cattle
	65.5	69.8	cattle
	76.7	83.5	cattle
19.3	28	30.1	pig
22.9	31.7		pig
24.1	30.6	29.7	pig
27.3	35.1	34	pig
27.5	33.6	34.5	pig
28	37.6	37.5	pig
28.6	38.4	38.1	pig
28.7	37.5	38.8	pig
29.1	36.9	36.7	pig
29.2	38.1	38.3	pig
29.5	35.3		pig
29.7	37.6	39.5	pig
29.8	37.6	38.4	pig
30	37	36.8	pig
30.2	38.3	39	pig
30.4	37.4	39.2	pig
30.5	38.1	38.1	pig
30.6	37.1	36	pig
30.7	38.1	38.9	pig
31	38.5	39.2	pig
31.5	29	38.5	pig
31.7	40.7	39.1	pig
31.8	38.8	40.1	pig
32	39.4	39.3	pig
32.1	42.1	42.2	pig
32.3	40.2	40.6	pig
32.4	40.8	43.5	pig
32.5	41.8	41.6	pig
32.7	37.8	40.1	pig
32.8	38.7	40.8	pig
33.1	39.8		pig
33.9	40.8	40.8	pig
34.8	42	41.7	pig

Radius							
GL	BFp	Bp	Dp	Sd	Bd	Dd	Taxon
	52.1	57.1	33.9				cattle
	58.7	64	32.7				cattle
	61.5	67.8	34.2				cattle
	61.8		36.7				cattle
	63.6		35.1				cattle
	65	68.6	36.5				cattle
	65.3		35.1				cattle
	66.5	71.6	37.9				cattle
	67	72.4					cattle
	67	72.4	38.5				cattle
	70.5	76.4	36.6				cattle
	70.5	76	41				cattle
	72.7						cattle
	72.7	79.8	40.5				cattle
	73.5	78.6	39.7				cattle
	73.8	79.8					cattle
	73.8	80.4	42.1				cattle
	77.4						cattle
			32.8				cattle
			33.3				cattle
			35.4		55	37.9	cattle
			42.4		56.3		cattle
		73.6			60.1	39.8	cattle
		80.2	41		61.3	37.9	cattle
		85.2	42		62.5	38.8	cattle
					65.9	41.8	cattle
					67.5		cattle
					68.1	44.6	cattle
					68.4	43.5	cattle
					69	38.9	cattle
					69.1	38.5	cattle
					69.7	47.8	cattle
					70.8	46.7	cattle
					76.9	49.2	cattle
156.5		30.8	23.6	19.2	36.1	25.3	pig
			21				pig
		26.5	19				pig
		26.8	17.6				pig
		27.8	17.6				pig
		28.5	18.1				pig
		28.6	19				pig
		28.6	19.3				pig
		28.7	18.8				pig
		29.1	18.6				pig
		29.4	19.5				pig
		29.4	19.5				pig
		29.7	18.8				pig
		29.7	20.3				pig
		30.2	20.4				pig
		30.8	23.6				pig
		30.9	22.2				pig
		31.5	19.3				pig
		32.7	21.5				pig
					37.5	27.9	pig

160.5	28.9	31.4	16.1	17.2	30.1	21.5	sheep
	26.5	27.8					sheep
	28.5	30.6	15.2				sheep
	29						sheep
	29.5	31.4	16.1				sheep
	29.7	32.9	16.3				sheep
	30.5	34.4	17.5				sheep
	30.5	33.4	16				sheep
	32.5	35	16.8				sheep
					27.5	19.5	sheep
					27.7	19.1	sheep
					30	20.4	sheep
					30.4	19.3	sheep
					34	21.9	sheep
	31.2	32.9	15.2				goat
			32.8				red deer
					52.1	42.5	red deer

Metacarpus						
Gl	Bp	Dp	Sd	Bd	Dd	Taxon
170.1	50.1	30.1	25.7		27	cattle
198.2	55	32.9	31.1		31	cattle
	48.7	28.9				cattle
	51.8	30.9				cattle
	53.5	32.1				cattle
	56.4	33.8				cattle
	59	36.7				cattle
				47.6	25.3	cattle
				49.2		cattle
				50.2	28	cattle
				51.7	27	cattle
				52.1	28.1	cattle
120.5	21.7	16.9	13.2	24.3	15.5	sheep
127.5	20.5		13.4	27.1	16.9	sheep
128.5						sheep
	22.7	17.1				ovic.
107.2	24.7	18.6	16.4	28.7	16.2	goat
				30.5	17.5	goat
lg, mx/ 219,8	lg, lat/ 211		35.3	47.6	48.1	horse

Mc III		Mc IV		Mt III	
GL	Taxon	GL		GL	Taxon
69.7	pig	80.1	pig	81.7	pig
72.1	pig			86.1	pig
72.4	pig				
75.4	pig			Mt IV	
76.7	pig			GL	Taxon
79.3	pig			74.7	pig
80.2	pig				
80.2	pig				
81.5	pig				

Tibia			Talus			
Bd	Dd	Taxon	GLl	GLm	Bd	Taxon
57.1		cattle	56.1	51.3	36	cattle
49.8	41.6	cattle	56.1	51.4	36.4	cattle
49.8	41.6	cattle	56.8	52.7		cattle
49.9	41	cattle	57.5	51.6	36.8	cattle
50.7	36.6	cattle	57.8	53.6	36.6	cattle
51		cattle	58	50	37.1	cattle
51.4	39.2	cattle	58.4	53.3	36.1	cattle
53	40	cattle	58.6	52.1	37	cattle
53.1	39.1	cattle	58.6			cattle
53.5		cattle	59			cattle
54	41	cattle	59.1	54.2	37.3	cattle
55	41.8	cattle	60.1	54.3	38.7	cattle
55.4	39.9	cattle	60.1	56.4	35.2	cattle
55.6	42.1	cattle	60.7	55.1	39.4	cattle
56.3	42.5	cattle	60.8	54.2	36.8	cattle
57.4		cattle	61			cattle
58		cattle	61.3	57	42.4	cattle
58	42.5	cattle	61.4	54.8	38.3	cattle
58.6	43.9	cattle	62.5	58.5	40.2	cattle
58.9	43.6	cattle	64	59.5	42.4	cattle
59	42.5	cattle	64.8	60.1	42	cattle
60.1	45.7	cattle	65	60	42.1	cattle
61.8	44.2	cattle	66.2	59.5	42.4	cattle
62.3	47.8	cattle	67.4	61.7		cattle
63.7	45.5	cattle	67.6	59.8	42.1	cattle
	37.9	cattle			35	cattle
	42.7	cattle			34.7	cattle
26.9	24.9	pig			36.2	cattle
28.3	23.6	pig		56.5		cattle
28.5	26.3	pig		59.9		cattle
28.5	33.4	pig	37.1	33.9	23.8	pig
28.6	26.5	pig	39.5			pig
28.6	28.3	pig	41.5	38.5	26.4	pig
28.7	24.3	pig	42.6	38.7	28.2	pig
29.4	26.8	pig	44.5	39.9	26.4	pig
29.7	26.5	pig	44.9	41.4	26.7	pig
29.8	25.5	pig		36.7	25.6	pig
30.5	26.6	pig	54.3	52	35	red deer
24.8	18.9	ovic.	56.1	52.6	36.7	red deer
25.4	18.4	ovic.				
25.7	19.3	ovic.				
26.2	20.7	ovic.				
26.4	21.2	ovic.				
26.8	21.1	ovic.				
27.2	20	ovic.				
27.2	218	ovic.				

Tibia		
Bd	Dd	Taxon
28.5	23.1	ovic.
28.7	22.4	ovic.
30.2	21.6	ovic.

27.4	20.3	ovic.
27.5	20.2	ovic.
27.6	22.6	ovic.
27	19.6	ovic.
27	21.5	ovic.

31.2	25	ovic.
54	37.8	red deer
51	37.5	red deer
52.6	39.4	red deer
	35.1	red deer

Metatarsus						
Gl	Bp	Dp	Sd	Bd	Dd	Taxon
204.3	40.1	40.4	22.9	49.5	26.7	cattle
209.5	40.1		23.5		27.2	cattle
212.5	40.3	37.8	23.3	47.1	26.9	cattle
213.8	44.6	40.1	25.3	52.3	36.9	cattle
219.8	46.3	45.4	26.8	50.2	27.4	cattle
	50	46.8				cattle
				45.4	26.8	cattle
				46.2	25.7	cattle
				46.6	37.6	cattle
				46.8	26.9	cattle
120	20.5	20.1				sheep
131	21	20.4	13.4	23.4	16.1	sheep
	23.1	25.1				sheep
	24.2	16				roe deer

Calcaneus			Ph I		Pelvis	
GL	GB	Taxon	GL	Taxon	LA	Taxon
109.5		cattle	46.5	cattle	52.2	cattle
110.4	29.8	cattle	49	cattle	56.5	cattle
112		cattle	49.4	cattle	56.7	cattle
115.4	37.5	cattle	49.5	cattle	57.4	cattle
115.5	38.5	cattle	49.5	cattle	57.5	cattle
117.6		cattle	50.2	cattle	58.4	cattle
117.6		cattle	50.2	cattle	59.5	cattle
118.6		cattle	50.3	cattle	61.8	cattle
119.5	39.8	cattle	50.4	cattle	25.2	pig
119.5	40.1	cattle	50.8	cattle	27.5	pig
119.8	36.9	cattle	50.9	cattle	31.1	pig
120.4	34.5	cattle	51.2	cattle	31.3	pig
121.1		cattle	51.4	cattle	31.7	pig
121.1	39.2	cattle	51.4	cattle	31.8	pig
121.8	39.9	cattle	51.6	cattle	32	pig
123.6		cattle	52	cattle	32.4	pig
126.9	41	cattle	52.7	cattle	32.5	pig
127.6	37.4	cattle	52.9	cattle	32.6	pig
136	42	cattle	53.3	cattle	32.8	pig
139.4	44	cattle	53.6	cattle	33.5	pig
139.6	44	cattle	53.7	cattle	33.5	pig
80		pig	54.1	cattle	33.9	pig
61.5		sheep	54.5	cattle	34.5	pig
			54.7	cattle	35.7	pig
			55.6	cattle	37.2	pig
			55.6	cattle	24.4	sheep
			55.6	cattle	24.5	sheep
			56.1	cattle	27.7	sheep

57.2	cattle	27.8	sheep
57.3	cattle	27.9	sheep
57.5	cattle	29.2	sheep
57.6	cattle	29.5	sheep
57.9	cattle	30	sheep
58.5	cattle	30.3	sheep
59.4	cattle		

Fowls

Humerus					Tibiotarsus	
GL	Bp	Sd	Bd	Taxon	GL	Taxon
58.1	16	5.2	12.2	hen	93.7	hen
63.2	17.5	5.7	13.5	hen	97.8	hen
63.7	18.5	6.1	13.8	hen	112.5	duck
64		6.1	13.1	hen	112.1	duck
	30.8			goose	Ulna	
	31.5			goose	GL	Taxon
	33			goose	60.1	hen
	35.8			goose	111.1	goose
			23	goose	111.1	goose
			22	goose		
			22.9	goose	Coracoid	
93.7	25.6	8.2	21.1	duck	GL	Taxon
93.7	25.7	8.1	21.1	duck	63.5	goose

Femur					Tarsometatarsus	
GL	Bp	Sd	Bd	Taxon	GL	Taxon
68.3	14.3	5.5	13	hen	67.4	hen
68.4	15.1	6	14.2	hen	68.7	hen
68.4	15.2	6	19.3	hen	75.7	hen
70.3	14.7	5.8	13.7	hen	78.3	hen
71.9	14.3	5.6	13.7	hen	80.3	hen
	13.7			hen		
	14			hen		
	17.6			goose		
78.5	17.1	6.5	15.7	duck		

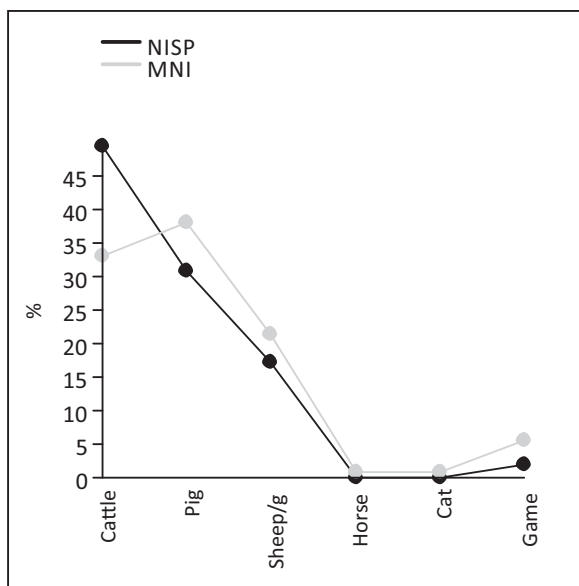

Fig. 1. Mammals frequencies at Pâncota. / Frecvențele mamiferelor la Pâncota.

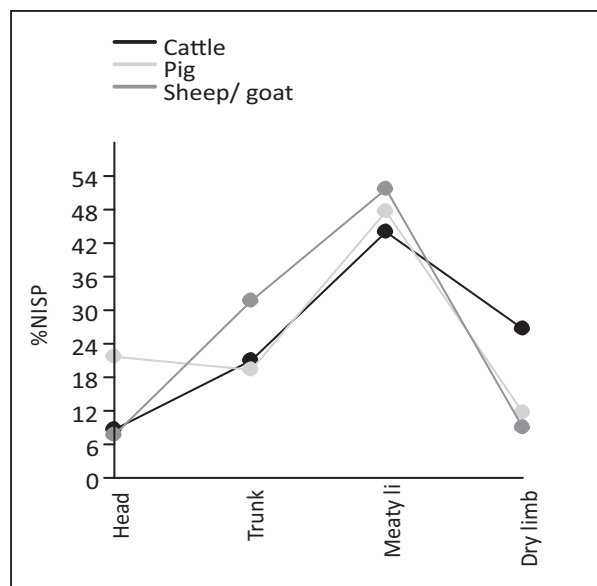

Fig. 2. The body-part distribution. / Ponderea regiunilor cu importanță alimentară.

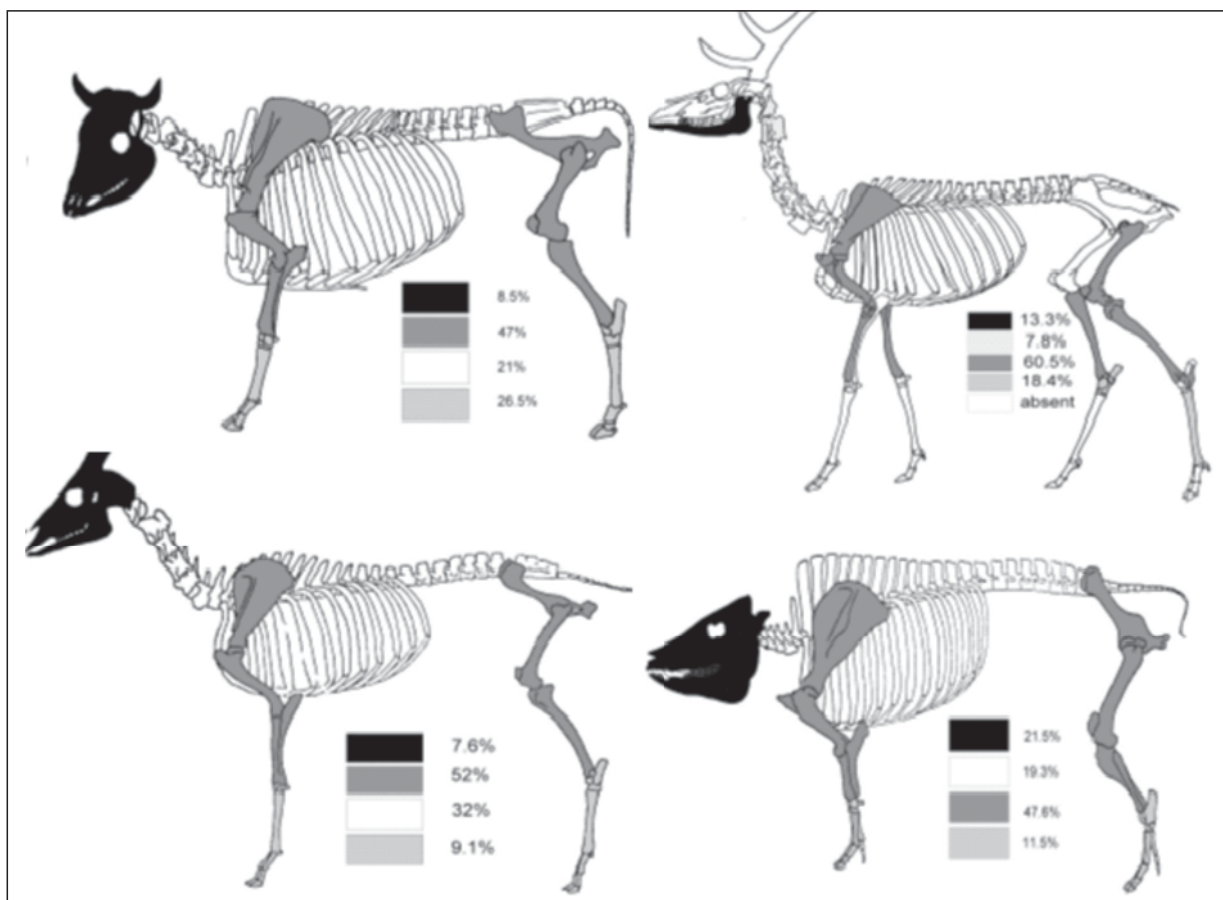

Fig. 3. The body-part distribution on skeletons. / Ilustrarea pe schelete a distribuției corporale.

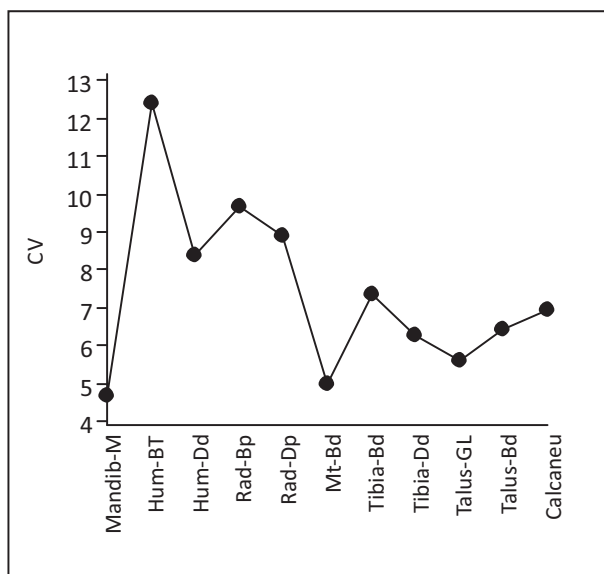

Fig. 4. Coefficients of variation of cattle measurements. / *Coeficienți de variație ai vitei.*

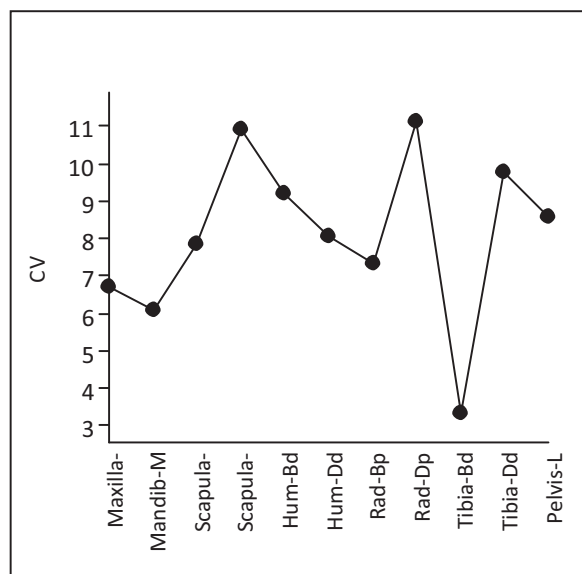

Fig. 5. Coefficients of variation of pig measurements. / *Coeficienți de variație ai porcului.*

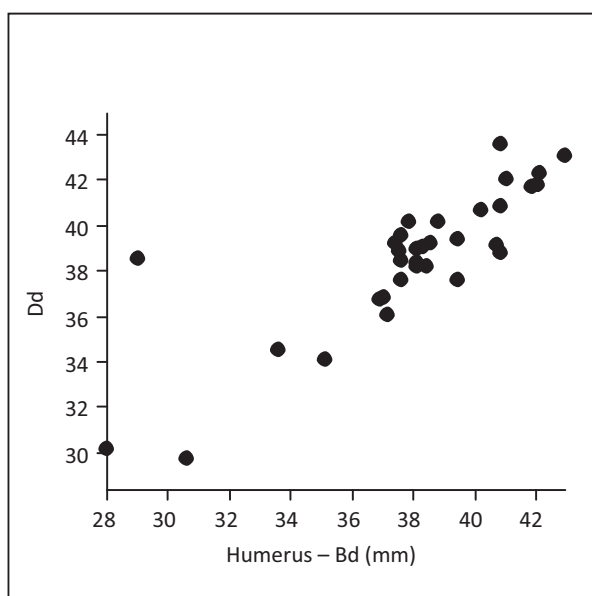

Fig. 6. Scatter-diagram of pig distal humerus. / *Distribuția parametrilor humerusului distal de porc.*

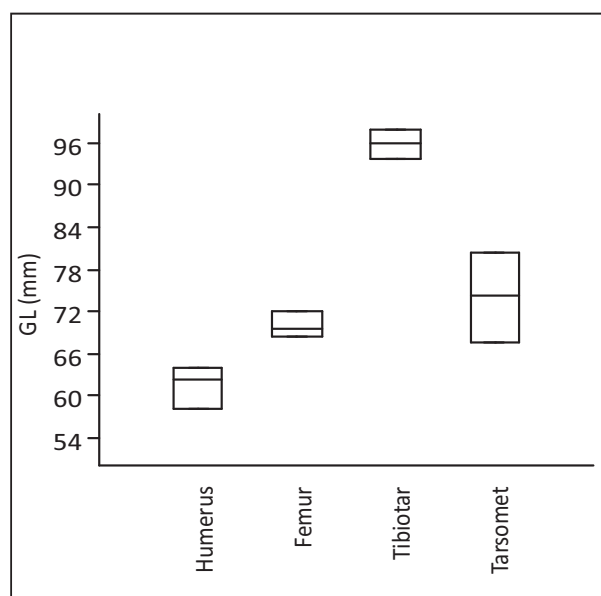

Fig. 7. Means of hen measurements. / *Mediile unor măsurători ale găinii.*

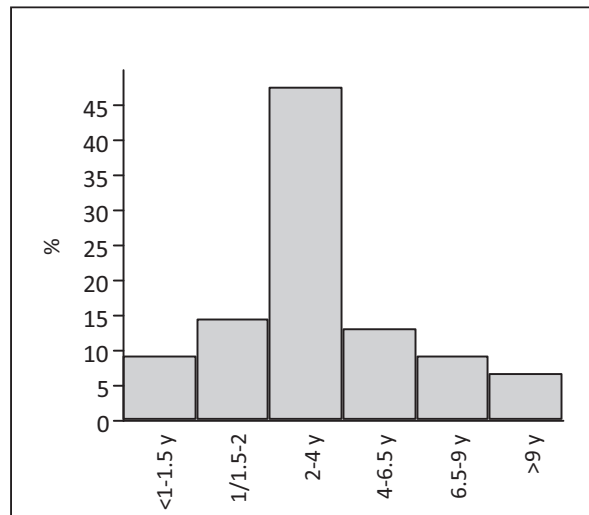

Fig. 8. Cattle age-class distribution. / *Clase de vârstă la vită.*

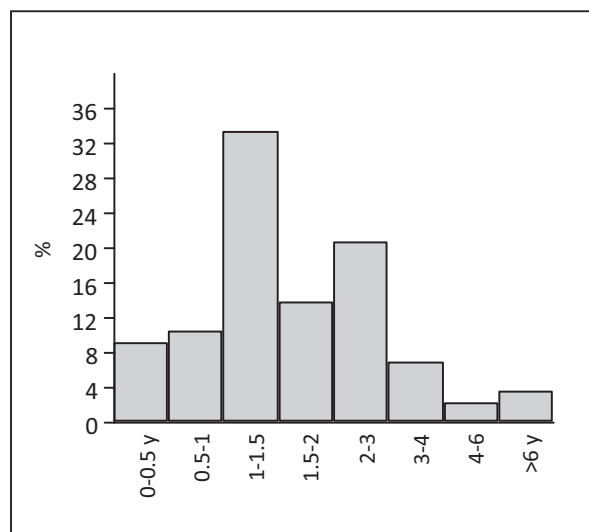

Fig. 9. Small ruminants age-class distribution. / *Clase de vârstă la rumegătoare mici.*

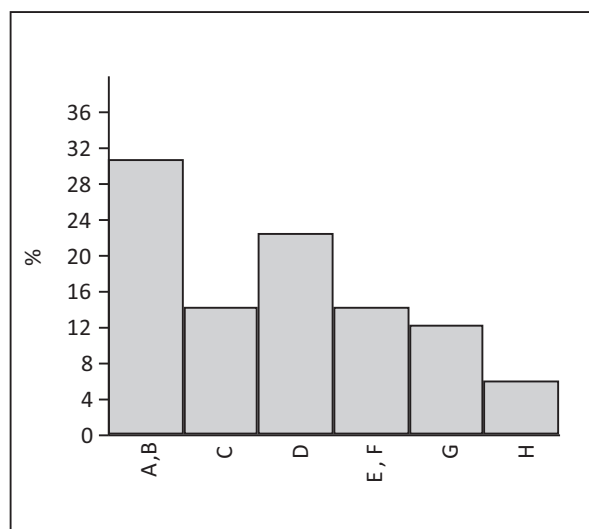

Fig. 10. Pig age-class distribution. / *Clase de vârstă la porc.*

Fig. 11. Metapodials from cattle. / *Metapodii de vită.*

Fig. 12. Humerii from pig. / *Humerusuri de la porc.*

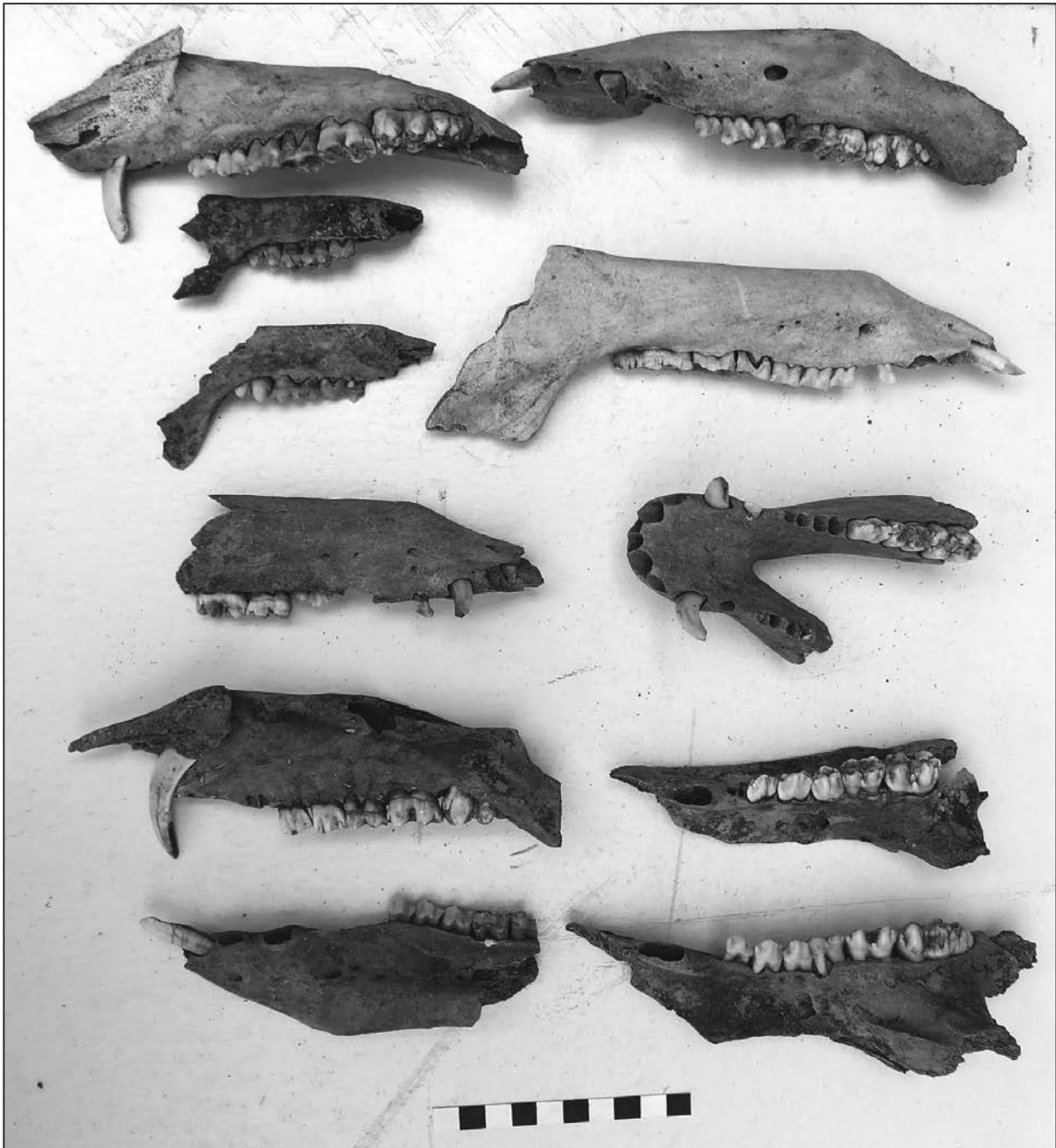

Fig. 13. Pig dentition. / *Dentiție de la porc.*

Fig. 14. Cattle ribs with cut-marks. / *Coaste de bovine cu urme tăiere.*

Fig. 15. Bones with cut-marks. / *Urme de tăiere pe oase.*

EVOLUȚIA SIMBOLISTICII BLAZOANELOR ÎN CAZUL ÎNNOBILĂRILOR CU ACORDARE DE BLAZON ÎN TRANSILVANIA, BANAT ȘI PARTIUM ÎN CURSUL SECOLELOR XVI–XVIII. STUDIU COMPARATIV

Teodora Ligia Drăghici*

Cuvinte cheie: *blazon, înnobilare, nobil.*

Kezwords: *coat of arms, ennoblement, noble.*

The evolution of the Representations of the Coats of Arms in Cases of Ennoblement in Transylvania, Banat and Partium During the 16th–18th Centuries. Comparative Study

(Abstract)

If during the 16th century the kings of Hungary and the principles of Transylvania rewarded the virtues of their subjects through the grant of diplomas with coats of arms, this praxis proliferated in the 17th century with the debut of military campaigns of the two Rákóczi principles of Transylvania. Naturally, the boost of the warriors and the reward of their faithful services could be easily done through this type of ennoblement.

In time we could distinguish more stages in the process of ennoblement, from far-reaching diplomas in which are specified the services of the subjects and their virtues, followed by donations of land, with the enumeration of the situations when they could use the coat of arms, to the simple mention of the ennoblement without the description of the coat of arms.

As for the coats of arms granted, with a few exceptions the blue enamel of the shields prevailed, symbolizing nobility, faith, and good morals. The natural figures and the chimeras or artificial ones are of a great variety. A frequent natural figure used is the human body in different postures, vestimentation and attitudes, whether illustrating foot soldiers or riders in armour with sword or spear, or foot soldiers dressed in green or red according to the corps they belong to; a frequent representation due to the political and military realities of the time are the heads of Turkish either cut off or skewered by the sword or spear. The natural figures from the animal world are the lion as a symbol of courage, the bear as a symbol of force, the wolf as a symbol of watchfulness and prudence. Birds frequently appear including the pigeon, the swan, the vulture, the pelican, and the crane, static or flying, holding branches, flowers, wheat, rings, crosses or stones.

As for the external ornaments of the shield, generally they use a military helmet, crowned by a royal diadem, symbolizing the authority of those who confer the coat of arms.

The colours and the metals are the consecrated ones: azure as a symbol of Jupiter, gold for the sun, red as a symbol for Mars and silver as a symbol of the moon.

In conclusion, the title of nobility for the “armalists” meant from a socio-economic point of view only the exemption from the taxes they owe for their houses and surroundings which due to their small sizes couldn't bring a significant profit.

Of course, the noble status and the awareness of belonging to the caste of noble, gave them the feeling of an important role than if they had continued to belong to that “*statu et conditione plebea*”, from which they were elevated and introduced “*in coetum et numerum verorum, natorum, indubitatorum, insignitorumque Regni nostri Transilvaniae et partium Hungariae eidem annexarum nobilium*” as stated in the documents.

During the 18th century we witness a change in point of the representations of the coats of arms due to the evolution of the political situation and to the praxis of the ennoblement. In comparison with the relatively simple compositions specific to the ennoblements for military virtues, granted in large number to warriors of modest origin with recurrence of typical military symbols, at the ennoblement at the end of the 17th century and into the 18th century we witness a diversification of the representations and a more coherent personalization, with less frequent similarities between the coats of arms granted to different families.

Practica înnobilării cu acordare de blazon este frecvent întâlnită în spațiul Transilvaniei, Banatului și Părților Ungurene începând cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea, perpetuându-se

de-a lungul secolelor următoare. Evoluția fenomenului s-a diferențiat în timp, în funcție de realitățile politice, militare, precum și de dinamica societății în parcursul său de la medieval la premodern.

Mutațiile survenite în practica heraldică din Ungaria habsburgică la mijlocul secolului al XVI-lea, ca parte a acțiunii de înnobilare, aveau să se regăsească aproape simultan în Principatul

* Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale, Timișoara, str. Andrei Mocioni nr. 8, e-mail: ligiadrighici2010@gmail.com.

ardelean autonom. Înnobilarea fără condiția de a stăpâni vreo proprietate imobiliară și fără dania vreunei moșii, însoțită în schimb de acordarea blazonului nobiliar avea să ducă într-un interval de timp destul de scurt la nașterea unei categorii numeric tot mai însemnate a nobilimii mici începând cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea și veacul următor¹.

Ca o trăsătură comună se remarcă faptul că, cel puțin în ceea ce privește fenomenul înnobilării armaliștilor, nu se disting diferențe majore, raportat la diferite zone geografice din principalul Transilvaniei, Banat sau Partium. Fenomenul sporirii nobilimii armaliste se datorează în primul rând deselor campanii militare în cursul cărora, atât pentru recompensarea serviciilor militare, cât și pentru impulsivitatea participanților, au fost acordate un număr impresionant de diplome de înnobilare cu blazon însoțite de anumite scutiri ale caselor și proprietăților de vămi și dări, privilegii care în unele situații se acordau strict celui merituos, existând însă și cazuri când acestea se extindeau nu numai asupra urmașilor în viață, ci și asupra celor viitori.

Din punct de vedere etnic, dacă în cazul românilor diplomele de nouă donație sunt, cu excepția Maramureșului și Banatului, acordate în număr mai redus, marile patrimonii funciare concentrându-se în timp în mâna nobilimii maghiare, diplome de înnobilare cu blazon sunt acordate în egală măsură celor care se disting pentru anumite merite, indiferent de proveniența lor etnică. La fel, se poate remarca faptul că modul de conferire al acestora, textul, tipologia blazoanelor difereau sensibil, întâlnindu-se de asemenea acordarea aceluiași tip de blazon mai multor persoane, fără vreo legătură în ceea ce privește etnia sau aria geografică de reședință. Această realitate se explică prin faptul că ele erau acordate de aceiași principii, pentru același tip de merite, unor subiecți provenind din aceeași categorie socială.

O încercare de studiu comparativ al acestor blazoane poate fi realizată pe baza diplomelor de acest tip păstrate în original, a reprezentărilor ulterioare executate după textele diplomelor sau după copii ale acestor texte păstrate în documente de arhivă întocmite cu ocazia solicitărilor de confirmare ulterioară a calității de nobil dobândită de strămoși.

O categorie aparte de luptători princieri, pușcașii (*pedites pixidari, sclopetari, gyalogpuskások*), prezenți în număr semnificativ mai ales în zonele din vecinătatea cetăților, și-a împrumutat numele

în timp ca nume de familie urmașilor celor care au fost înnobiți pentru meritele lor militare. Sunt în acest sens cunoscute numele de familie Pușcariu, Pușcaș, Pușcașiu, Pușcău. Aceștia constituiau o categorie militară aparte, aflată sub comanda directă a principelui pe domeniile cetăților cărora erau arondați, fiind mobilizați în cazul campaniilor militare sub steagul princier. Inițial, se recrutau din rândul iobagilor, fiind scutiți ulterior de sarcinile iobăgești în schimbul serviciului militar permanent.

Ca un specific al acordării diplomelor acestei categorii este înnobilarea colectivă cu acordarea aceluiași blazon unui număr mai mic sau mai mare de indivizi din această categorie care s-au distins în luptă. Faptul că diplomele cu blazon li s-au acordat pentru merite militare este confirmat și prin aceea că locul acordării acestora este cel mai frecvent în apropierea taberelor militare sau a cetăților, atât în vreme de pace, cât mai ales în vreme de război.

De o astfel de înnobilare se bucură la data de 29 aprilie 1662, în tabăra de lângă Cluj, un număr de 11 pușcași princieri înnobiți de Michael Apafi după cum urmează: Berca Ștefan de Korolya, Petru Băniasa de Almașu Sec, Ioan Horde, Gurău Ștefan, Buda Petru, Bereș Ștefan, Ioan și Petru Ignat, Motorga Petru, Mihai Favur, Petru Muncelean de Cîrjiți. Blazonul acordat acestor pușcași este un scut pătrat de culoare albastră având reprezentat pe o brazdă acoperită cu iarbă verde un cavaler cu un cal purtând în spate arma numită popular ”tescheni puska”².

Același principe acordă la interval de câteva luni, în data de 23 noiembrie 1662, în cetatea Făgărașului, o diplomă de înnobilare cu blazon și scutirea proprietăților celor înnobiți de dări și vămi, acordându-le următorul blazon ”*Scutu militare erectu coelestini coloris triangulare, in cuius campo sive area eques quidem auratus sago viridi, pileoque cristato [...] dextra manum sclopetum vulgo tesenyi puska dictum tenere, sinistra vero habenis equi dirigere visitur ...*”³. Acest blazon acordat soldaților pușcași Ioan și Todor Botiza de Vima Mare, Podina Ioan, Dan Todor, Matei, Gheorghe Berce de Negriște, Ioan și Macsin Ghiermer de Rohia are reprezentat același cavaler purtător de pușcă, dar spre deosebire de înnobilarea anterioară, posesiunile – Negriște, Rohia și Vima Mare – ale celor înnobiți sunt scutite de dări și/sau vămi⁴.

¹ Costin Feneșan, *Diplome de înnobilare și blazon din Banat*, Timișoara (2007), 13.

² Magyar Országos Levéltár/Arhiva Națională Maghiară (în continuare MOL), Budapesta, F1 – Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára – Libri regii, vol. XXX, filele 393–394.

³ *Ibidem*, 593.

⁴ *Ibidem*.

Un alt caz în care unui număr de 23 de pușcași, provenind din Maramureș, li se acordă același blazon de către principele Gheorghe Rákóczi al II-lea la 1 august 1658, demonstrează faptul că nu se făceau distincții pe criterii etnice în acordarea acestor blazoane în cadrul categoriei militare a pușcașilor întrucât între cele 23 de persoane înnobilate după rezonanța numelor sunt deopotrivă români și maghiari: Kel(e)di Farkas Illés, Prekup Kosztin, Mány András, Haragos László, Disznópataki Boda György, Antal Miklós, Josipláposi Balázs András, Batuza Gergely és János, Román Lukács, Pap János, Hordó István, Tordavilmai Géczy János, Oláhláposi Pinte György, Isák János, Jozsif Demeter, Páska Tivadar, Peteritei Farkas Dániel, Bohoczel Konstantin, Lázár Gábor, Sósmezői Prekup Farkas, Boér Mihály, Bojérfalvai Rogozan Simon (cu mențiunea că la numele al 3-lea și al 4-lea prenumele sunt șterse)⁵. Dintre cei înnobiți, Precup Costin, Boda Gheorghe, Grigore și Ioan Bătuza, Lucaci Românul, Pop Ioan, Pinte Gheorghe, Isac Ioan, Iosif Dumitru, Pasca Teodor, Lupu Daniel, Bohoțel Constantin, Lazăr Gabriel, Precup Lupu, Boer Mihai, Rogozan Simion, deși nu se precizează, sunt cu certitudine de origine română după rezonanța numelor.

De menționat faptul că Ioan Cavaler de Pușcariu, în primul volum al lucrării sale referitoare la familiile nobile române, în capitolul dedicat „părților someșene”, face referire la o înnobilitare înfăptuită de principele Gheorghe Rákóczi al II-lea, la 1 august

1658, cu acordare de blazon unui număr de pușcași. Această referire o face în legătură cu familia Boér de Boérfalva (din Boiereni, MM), care și-au dovedit calitatea de nobili printr-un transumpt de la Conventul din Cluj-Mănăstur din 14 iunie 1832, în care era menționată această înnobilitare a pușcașilor cu enumerarea numelor acestora și a localităților din care provin și descrierea blazonului: „scutu militar de colore celestina, în a caruia câmpu se vede un Equite armatu tienându o pusca numita Sclopetu Terseniense, avendu sagu (zeche) verde, pileu cu cimiru”⁶. În continuare se referă la adnotarea făcută de Șaguna cu creionul pe verso-ul copiei diplomei „Diploma de nobilitate a lui Nicolae Boer ddto 1 Augustu 1658”. Descrierea blazonului corespunde imaginii păstrate în arhivele maghiare întocmai.

În lucrarea grofului Andrásy Gyula se regăsește pentru familia Bohocel din Poiana Sărată reprezentarea blazonului acordat în nume colectiv pușcașilor, unul dintre membrii acestei familii fiind probabil între pușcașii înnobiți la 1 august 1658 de către Gheorghe Rákóczi II⁷.

Desigur, sunt frecvente situațiile în care pușcași pedestri sunt înnobiți fără acordare de blazon, fiind doar scutiți de dări și vămi în posesiunile lor. Uneori aceste înnobilitări se extindeau explicit chiar în textul diplomei și asupra urmașilor acestora. În această situație se găsesc frații Filip și Toma Botta de pe domeniul cetății Oradea, care în 1597 primesc din partea lui Sigismund Bathori scutirea de dări și/sau vămi pentru posesiunea lor Hodiș, pertinentă a cetății Oradea⁸.

a

b

Fig. 1a. Blazon acordat de principele Transilvaniei

Fig. 1b. Blazon acordat de principele Transilvaniei Gheorghe Rákóczi al II-lea unui număr de 23 de pușcași de pușcași (variantea pictată).

Fig. 2. Blazonul familiei Bohocel de Poiana Sărată.

⁵ István KollegaTársoly, Éva Nyulásziné Straub, *A Magyar Országos Levéltár címereslevelei/Diplomele cu blazon ale Arhivei Naționale Maghiare*, Budapest (2000), (CD-ROM), F 21 Armales B nr. 17.

⁶ Ioan Cavaler de Pușcariu, *Date istorice privitoare la familiile nobile române*, I, Sibiu (1892), 122.

⁷ Gyula Andrásy, *Magyarország címeres könyve (Liber Armorum Hungariae)*, I, Budapest (1913), 388.

⁸ MOL, F. 15 Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára – *Protocolla, libri regii et styliaria*, XIV, 16–17.

Cele mai frecvente înnobilări cu blazon păstrate datează din vremea principilor Rákóczi, simbolistica acestora fiind eminamente militară. Din păcate, au fost păstrate un număr relativ mic de documente originale, copii de epocă, extrase, rezumate contemporane sau mai târzii ale acestor acte, multe dintre cele menționate în lucrări de istorie de sfârșit de secol XIX și început de secol XX nemaiputând fi verificate cu documentele pe baza cărora au fost scrise cărțile în cauză.

De înnobilare colectivă din partea principelui Gheorghe Rákóczi I, la 15 august 1645, în tabăra așezată pe moșia Rampersdorff din Moravia, se bucură un număr mare de 55 de oșteni călăreți – care poartă nume de români, sârbi și maghari – aflați sub comanda căpitanului Andrei Barcsay de Bircă Mare din garnizoana cetății Lugoj. Principele îi scoate astfel „din starea și condiția plebee în care s-au născut și au trăit” până la acel moment pe Radu Olas, Giucoane și Giura Raț, Iovan Borhici, Gheorghe Varga Temesvári, pe un alt Gheorghe Szöcs, pe Gruia Bosznay, Românul Roman, Nicolae Deac, Florea Raț, Mihail Boșneac, Petru Raț, pe Nicolae și Moise Palici, pe Radivoi și Mihail Raț, pe Iovan de asemenea Raț, pe Petru Horvat, pe Gheorghe și Stoian Horvat, pe Mihail Sebessi, pe un alt Mihail Radovan, pe Preda Olah, Românul Iovan, Micul Breazovan, Ioan Serb, Gheorghe Vaida, Matia Horvat, Giura Boșneac, pe un alt Giura Dunay, pe Ilie Olaszi, Ioan Flora, Achim Petcu, pe Petru Horvat alias Boșneac, pe Martin Szöcs, pe Paul Grigore, Petru și Gheorghe Molnar, pe Andrei Ivuț alias Coștei, pe Martin Mihnea alias Coștei, pe Gruia Raț, Giura Cureau, Nicolae Ion, Ștefan Rada, Marcu Branicevici, Maxim Saradi, pe Sava Modosi alias Raț, pe Bogdan Raț, Ivan Sremeț, Martin Mârzei, Nicolae Raț, Marcu Dentei, Radu Bânda și Marcu Pap alias Raț⁹.

Interesant de remarcat este că principele specifică faptul că înnobilarea se datorează rugăminții deosebite a unor „credincioși domni sfetnici ai noștri” și „ținând seama de credința și de slujbele credincioase ale vitejilor”¹⁰, dar și faptului că „unii dintre dâșii, părăsindu-și vetrele părintești, au trecut din stăpânirea turcească în târgul nostru Lugoj unde și-au stabilit locuința”¹¹.

Blazonul acordat lor este un scut militar de culoarea cerului, în al cărui câmp sau suprafață un braț omenesc tăiat de la umăr, îmbrăcat cu o platoșă, ține un pumnal scos din teacă îndreptat în sus, la

a cărui jumătate se află o coroană de aur; deasupra scutului este așezat un coif militar cu viziera lăsată în jos, acoperit de o diademă regală împodobită în chip desăvârșit cu pietre prețioase și perle, din care se observă că iese o lance împodobită cu pânze de culoare roșie și galbenă, iar din vârful coifului cad de amândouă laturi sau margini ale aceluiași scut fâșii sau panglici de diferite culori, care îl înconjoară și îl împodobesc foarte frumos...”¹².

Pe lângă precizarea felului în care pot folosi blazonul acordat și a faptului că se bucură de aceleași privilegii ca și ceilalți adevărați, născuți și neîndoielnici nobili, însă fără știrbirea venitului fiscalului, se întrevide clar și condiția viitoare de a participa întotdeauna la poruncă în toate campaniile militare după cum o vor cere nevoile țării, precum și datoria și obligația de a sluji cetatea Lugojuului.

Acest tip de blazon reflectă categoria militară din care fac parte cei înnobiți prin prezența brațului omenesc tăiat de la umăr și îmbrăcat în platoșă, a pumnalului și a lăncii din cimier. De altfel, reprezentarea brațului omenesc în armură purtând o armă însângărată, un cap de turc străpuns de armă sau chiar spice în câmpul scuturilor este extrem de frecvent întâlnită.

Înnobilarea cu blazon acordată cu două decenii înainte de principele Gabriel Bethlen la data de 16 aprilie 1623 în cetatea Oradiei numiților George și Ladislau Hălmăgean de Zekas, în cazul cărora, deși nu se precizează comitatul din care provin, neputându-se identifica nici localitatea Zekas, se poate presupune, potrivit numelui și a faptului că înnobilarea are loc în cetatea Oradiei, că cei doi provin din comitatul Zarand, iar înnobilarea se face clar pentru merite militare, fiind oglindită și de simbolistica blazonului, reprezentat ca un scut militar de culoare albastră în al cărui câmp sau arie este reprezentat un braț omenesc îmbrăcat în armură ținând o sabie ridicată în care este înfipt un cap ostil¹³. În finalul diplomei se menționează că blazonul a fost conferit pentru a fi utilizat de către urmași la fel ca adevărații nobili.

Din categoria înnobilărilor având un blazon cu o reprezentare asemănătoare, acordată mai multor membri ai unei familii face parte diploma cu blazon acordată de către principele Michael Apafi la 17 martie 1664 fraților Ieremia și Ilie Bab, prin care îi scutește totodată de dări și vămi pentru posesiunea lor din Solnocul de Mijloc – Copalnic Mănăstur, atât pe ei cât și pe urmașii acestora de ambe sexe. Această înnobilare cu blazon și scutire

⁹ C. Feneșan, *op. cit.*, 139.

¹⁰ *Ibidem*, 138.

¹¹ *Ibidem*, 139.

¹² *Ibidem*.

¹³ MOL, F1 Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltár XIII, 33–34.

de dări se face pentru răsplătirea serviciilor aduse și pentru cele viitoare. Spre deosebire de alte diplome acordate de principe în această perioadă, aceasta din urmă este mult mai cuprinzătoare și, deși compoziția blazonului nu diferă ca și complexitate de altele acordate în acest an, se bucură totuși de o descriere mai generoasă „*Scutum videlicet militare coelestini coloris in cujus fundum collis virens occupat, hujus in apice corona est deposita ex qua brachium quondam humanum humerocatenis resectum lorica indutum cubitotenus flexius emergere ac ensem evaginaturn sanguine tinctum manib. comprehense tenere conspicitur. Supra scutum autem galea militare clausa est posita quam contegit Diadema Regius gemmis atque unionibus decenter exornatum, ex cono autem galeae teniae sive lemnisci variorum colori hincinde defluens utrasque oras sive margines ipsius scuti pulcherime ambiunt et exornant, prout haec omnia in capite sive principio presentium literarum docta manu et arte pictoris clarius expressa et depicta esse cernuntur ...*”¹⁴. Tot în textul diplomei se specifică posibilitățile de utilizare a blazonului acordat precum și scutirea casei acestor frați buni din Copalnic Mănăstur cu pertinențele sale de plata tuturor taxelor.

Tot de înnobilitare comună cu acordarea aceluiși blazon reprezentat de un scut militar în al cărui câmp se vede un braț retezat de la umăr și înzăuat, ținând în sus un pumnal scos din teacă, s-au bucurat Mihai Boldea, Martin Cărstău și Nicolae Ruscanu din Caransebeș la 6 martie 1655, dar din partea principelui Gheorghe Rákóczi al II-lea¹⁵. Ceea ce diferă în cazul acestei diplome este textul extrem de sumar, fără precizarea formei scutului, a culorii folosite pentru redarea câmpului, a meritelor pentru care se acordă, a situațiilor în care aceștia pot folosi blazonul sau a altor detalii referitoare la celelalte elemente care împodobesc scutul, la reprezentarea acestuia de către „mâna iscusită și arta pictorului”.

De remarcat este faptul că la diferență de numai două zile, principele acordă tot unui locuitor al Caransebeșului, în persoana lui Toma Kulcsár, precum și familiei acestuia, un blazon aproape identic însă bucurându-se de o descriere mai generoasă în textul diplomei: „un scut militar de culoarea cerului, în al cărui câmp sau pe suprafața căruia se vede un braț omenesc tăiat de la umăr, îmbrăcat în zale și ținând îndreptat în sus un pumnal scos din teacă. Deasupra scutului este așezat un coif militar închis, pe care îl înconjoară o diademă regală frumos împodobită cu pietre prețioase și perle, iar din vârful coifului cad din ambele părți

benzi sau fâșii de culori diferite, înconjurând și împodobind cât se poate de frumos ambele laturi sau margini ale aceluiași scut, așa cum toate acestea se văd înfățișate și pictate mai limpede în fruntea sau la începutul scrisorii de față prin mâna iscusită și arta pictorului”¹⁶. Mai mult decât atât, se menționează în textul diplomei faptul că aceștia vor putea folosi blazonul pretutindeni „în lupte, în jocurile cu lancea, în dueluri, lupte individuale și în orice alte exerciții militare și nobiliare, precum și pe sigilii, steaguri, draperii, covoare, cortine, inele, scuturi, corturi, case și morminte, îndeobște însă pe orice fel de lucruri și lucrări ...”¹⁷.

În ceea ce privește reprezentarea blazoanelor, așa cum se precizează uneori și în textul diplomelor „*prout haec omnia in capite seu principio presentium literarum nostrorum docta manu et arte pictoris clarius expressa et depicta esse cernuntur*”, deși textul este mai complet și conform unui stilionar de cancelarie, invariabil același, reprezentarea diferă în funcție de măiestria executantului și, de ce nu, poate și în funcție de suma plătită pentru reprezentarea grafică.

Astfel, pe diploma acordată lui Toma Klucsár, soției acestuia, fiilor și fiicelor acestora, atât celor născuți cât și celor viitori, reprezentarea blazonului pare să nu respecte foarte riguros textul diplomei, nici în ceea ce privește coloritul, nici în ceea ce privește maniera de reprezentare¹⁸. Interesant este modul rudimentar și simplist în care este executată pictura spre deosebire de execuția meșteșugită a altor blazoane oarecum contemporane.

Fig. 3. Diploma de înnobilitare cu blazon acordată de Gheorghe Rákóczi II, principele Transilvaniei, lui Thoma Kulcsár din Caransebeș.

¹⁴ Ibidem, XXX, 826–828.

¹⁵ C. Feneșan, op. cit., 202.

¹⁶ SJTAN, Colecția de documente a Muzeului de Istorie și Etnografie Lugoj, d. 4/1655, fila 1.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem.

În mod frecvent se întâlnesc de asemenea pe blazoane reprezentări de ostași înarmați îmbrăcați în armură, uniforme sau veșminte de diferite culori. Un exemplu îl reprezintă diploma acordată tot de principele Gheorghe Rákóczi al II-lea la 3 martie 1652 lui Ioan Luca de Lugoj și fiilor acestuia, Matei, Gabriel și Nicolae, la intervenția și recomandarea lui Acațiu Barcsai de Bîrcea Mare, care are în câmpul scutului reprezentat un corp uman îmbrăcat în veșminte roșii, ținând în mâna dreaptă o lance scoasă din teacă, iar în mâna stângă trei săgeți¹⁹. Nici textul acestei diplome nu respectă stilionarul specific perioadei, lipsind din text referirile la forma și culoarea scutului, la meritele pentru care s-a făcut înnobilarea sau modul de folosire a blazonului.

Reprezentarea unor animale ca leul, ursul și lupul care simbolizează curajul, forța, vigilența este frecvent întâlnită în diplomele de înnobilare.

Informațiile păstrate, spre exemplu, cu privire la familia Faur de Teiuș, al cărei prim reprezentant, Marcu, primește scrisoare de înnobilare de la principele Appafi Mihály la 30 iunie 1665 în fața scaunului de judecată al Albei Superioare²⁰, provin în urma solicitării confirmării originii nobile a familiei în fața autorităților comitatului Cenad de către urmași ai acestuia. Tatăl sau bunicul acestui Marcu se pare că ar fi fost înnobilit cu acordare de blazon de către principele Gheorghe Rákóczi I în data de 25 noiembrie 1631, fără ca acest fapt să poată fi probat însă documentar²¹.

Blazonul reprezentat în lucrarea lui Lendvai Miklos pentru familia Faur constă dintr-un scut triunghiular de culoare roșie, având în mijloc reprezentat un leu ieșind dintr-o coroană de aur cu gâtul străpuns de o sabie; deasupra scutului din coroana coifului închis răsar trei pene de culoare naturală; lambrechinii sunt galben cu albastru și roșu cu albastru²².

Între diplomele acordate încă din secolul al XVI-lea pentru merite civile se înscrie și acordarea blazonului nobiliar pentru credință și slujbe credincioase, altele decât cele militare, diacului Matei Stănișa din Lugoj despre care Sigismund

Fig. 4. Blazonul familiei Faur 1631 (cf. Lendvai Miklos).

Báthory de Șimleu spunea la 5 mai 1593 „am hotărât ca acest diac Matia Stănișa – care după cum am înțeles, s-a născut din părinți nobili – să fie iarăși și din nou socotit, asociat, cooptat și trecut în ceata și rândul adevăraților nobili ai țării Ungariei și ai Transilvaniei”²³.

Blazonul acordat cu ocazia înnobilării este reprezentat de un scut triunghiular de culoarea cerului, a cărui parte de jos este ocupată de o colină înverzită și acoperită cu iarbă, iar în vârful acesteia se vede un porumbel alb ținând în cioc un spic de grâu; deasupra scutului este așezat un coif militar închis, acesta fiind aurit în unele părți, iar din vârful lui cad de ambele laturi ale scutului fâșii sau panglici de diferite culori, care îl înconjoară și-l împodobesc cât se poate de frumos²⁴. Probabil din aceeași categorie, însă fără ca acest fapt să fie menționat în textul diplomei, face parte și diploma acordată la începutul secolului al XVII-lea de către principele Gabriel Bethlen lui Toma Hălmăgean, având în scutul de formă pătrată, pe fond albastru, reprezentată o colină verde cu iarbă în vârful căreia este așezat un porumbel alb ținând în cioc trei spice de grâu²⁵.

O categorie aparte în cadrul înnobilărilor cu blazon o constituie cea în care se înscriu preoții ortodocși sau cei care au optat pentru religia calvină, având însă origine română, relevant în

¹⁹ MOL, *F1 Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltár XXVIII*, 581.

²⁰ Miklós Lendvai, *Temes Vármegye nemes családai*, A Délmagyarországi történelmi és régészeti museum társulat, II, 127. Vezi și Teodora Ligia Drăghici, Confirmări ale nobilității solicitate autorităților comitatense în cursul secolului al XIX-lea de către reprezentanți ai familiilor de origine română înnobilate în secolele XVI–XVIII. *AnB* (S.N.), Arheologie – Istorie, XX (2012), 287.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*, vol. I, planșa XI.

²³ C. Feneșan, Două diplome de înnobilare și blazon pentru românii din Lugoj și Caransebeș (1593, 1652). *RA*, anul LXXXI, LVI, nr. 1 (1994), 107.

²⁴ *Ibidem*, 108; vezi și István Kollega Tarsoly, Éva Nyulásziné Straub, *A Magyar Országos Levéltár címereslevelei*, Budapest, (2000), (ediție digitală CD-ROM).

²⁵ MOL, *F1 Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltár. Libri regii XI*, 213b.

acest sens fiind cazul lui Petrus Szászvárosi alias Pap de Lugas, *Parochus Ecclesiae Orthodoxae Valachicae Hacziensis*, care a fost în anul 1644, împreună cu Varvara Kis, fiul Ștefan și moștenitorii de ambe sexe, beneficiarul blazonului acordat de către principele Gheorghe Rákóczi I, reprezentat ca un scut de culoarea cerului, în al cărui câmp se vede un om îmbrăcat în veșminte bisericesti de culoare închisă, cu capul descoperit, având ambele mâini împreunate și ridicate în sus în chip de rugăciune, având deasupra capului o diademă regală și soarele răspândindu-și razele luminoase, iar sub picioare un dragon, reprezentat în culorile sale naturale, cu gura căscată și limba ieșindă, ca și cum ar vroi să-l muște de călcâi; din vârful coifului cad de ambele părți fâșii sau panglici de diferite culori care înconjoară și împodobesc cât se poate de frumos ambele laturi sau margini ale aceluiași scut²⁶. Semnificative sunt argumentele aduse în introducere, în care se apreciază că lupta pentru salvarea sufletelor este mai aleasă și mai rodnică decât faptele eroice și de aceea păstorii oilor lui Christos trebuie să fie recompensați îndoit comparativ cu cei răsplătiți pentru merite militare.

Principele Michael Apafi îl înnobilează printr-o diplomă cu blazon similar ca reprezentare pe preotul ortodox al parohiei Șimleu, episcop al Crasnei – Andrei Pap de Piclu, împreună cu soția sa, Ana Banca, cu fiii Gabriel, Mihai, Gheorghe, Ioan și fiica Mana, la data de 28 ianuarie 1681. În cazul familiei preotului ortodox, simbolul nobilității era reprezentat de un scut drept de culoare albastră, în al cărui câmp se afla un om întreg, îmbrăcat în veșminte preoțești, ținând în mână o carte sacră, o biblie de culoare aurie²⁷.

Pe parcursul secolului al XVIII-lea asistăm la o modificare a simbolisticii blazoanelor determinată de evoluția situației politice și a practicii înnobilitării. Comparativ cu compozițiile relativ simple caracteristice înnobilitărilor pentru merite militare, acordate în număr mare unor luptători de origine modestă, cu repetarea simbolurilor tipic militare, la înnobilitările de sfârșit de secol XVII, cât și la cele de pe întreg parcursul secolului al XVIII-lea, asistăm la o diversificare a reprezentărilor și o mai clară personalizare a lor, fiind din ce în ce mai rare asemănările până la identitate între blazoanele acordate diferitor familii.

Un exemplu în acest sens îl constituie compoziția complexă a blazonului familiei Mocioni de Foeni, înnobilită la 28 februarie 1783 de către

împăratul Iosif al II-lea. Familia Mocioni cumpărase în anul 1781 de la Erariu posesiunea Foeni în comitatul Torontal în schimbul a 70.100 forinți²⁸. Blazonul, format dintr-un scut în vârf de țepă, cuprinde elemente dintre cele mai diverse, astfel: în câmpul din mijloc, toiagul lui Mercur în jurul căruia se încolăcesc doi șerpi, sprijinit pe un glob înaripat, toate argintii pe fond albastru, în câmpul din stânga, reprezentarea unui vultur negru ieșind, cu ciocul, limba și ghearele roșii pe fond auriu, iar în partea de sus a câmpului din dreapta, despărțite de o bandă roșie dublată de o bandă de argint în care este înscris cu litere negre cuvântul FOEN, o semilună de argint și o stea de aur cu șase colțuri pe fond albastru, iar dedesubt trei trandafiri roșii cu tulpini și frunze verzi și mijloc auriu deasupra unui câmp auriu tăiat în diagonală de două benzi roșii. Deasupra scutului, un coif încoronat din care se ridică un leu rampant, ținând o sabie încovoiată cu vârful în sus²⁹.

Din categoria familiilor vechi de origine română din Banat face parte familia Gârliște de Rudăria, al cărei reprezentant, Ioan, a fost ridicat la rangul de baron în secolul al XVIII-lea, mai exact în anul 1777. Familia are un blazon de o complexitate aparte, caracteristic celor acordate în această perioadă, fiind reprezentativ mai ales pentru faptul că în inima scutului sfertuit transversal se află reprezentată în câmp roșu pe un promontoriu verde o turturea ținând în cioc un inel de aur cu perle și rubine – denumirea maghiară a turturelei fiind *gerlicze*; scutul mare are în cartierul superior tăiat cu albastru și verde în partea de sus o cruciuliță de argint și în partea de jos o coroană regală, iar în cartierele din dreapta și din stânga, în câmp de aur, sprijiniți pe liniile mediane interioare un vultur bicefal cu ciocul, limba și ghearele roșii; în cartierul inferior, în câmp albastru, o ancoră de aur. Deasupra sunt reprezentate trei coifuri încoronate cu decoruri diferite în cimier. Scutul este susținut de un leu și de un tigr³⁰.

În ceea ce privește coloristica blazoanelor, asistăm la o evoluție în sensul renunțării la câmpul scutului mono sau cel mult bicolor și la împărțirea extrem de diversă a câmpurilor în scut. Devizele aproape inexistente în reprezentarea blazoanelor în secolul precedent apar în mod frecvent, fiind reprezentate cel mai adesea de expresii în limba

²⁸ Jenő Szentklárai, *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből / 100 de ani din istoria mai nouă a Ungariei de Sud*, I, Temesvár (1879), 411.

²⁹ M. Lendvai, *op. cit.*, III, 119.

³⁰ Samu Borovszki, *Magyarország vármegyei és városai enciklopédiája. Bihar vármegye és Nagyvárad*, Budapest (1901), 629–630.

²⁶ C. Feneșan, *op. cit.*, 133.

²⁷ MOL, *F1 Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltár. Libri regii XXXI*, 213–215.

latină sau denumirea localității din care provenea familia sau în care deținea posesiuni.

O evoluție în maniera reprezentării blazoanelor pe diplome în secolul al XVIII-lea se poate remarca studiind blazonul reprezentat pe diploma de înnobilare cu blazon acordată de Francisc al II-lea lui Ioan Palaghy, vicepretor al comitatului Caraș precum și urmașilor acestuia, „*utriusque sexus*”, la data de 25 iunie 1795.

Deși diploma nu i se conferă exclusiv pentru merite militare, ci și pentru merite administrative, „...*tum vero attentis et consideratis fidelitate et fidelium servitiorum meritis fidelis nostri Ioannes Palaghy, comitatus Krassoviensis vice cassae perceptoris, que idem penes antelatum comitatum serie sedecim annorum in diversis publicis officiis signanter etiam in persequendis ad limites Valachiae grassantibus praedonibus non fine discrimine vitae magnanimitate ac heroica virtute semet distinguendo occasione vero ultimi Belli Turcici in promovendis accelerandisque ad exercitum contra hostem excubantem militaribus transportibus omni studio et fidelitate operam navando...*”, blazonul are în compoziție: în cartierul superior, pe fond albastru, suprapus unor ziduri de aur, un lup ridicat pe picioarele din spate, având un lanț de argint la gât, limba roșie și coada ridicată și picioarele din față orientate înainte – simbolizând probabil vigilența și prudența – flancat în zona superioară în stânga de o stea cu șase colțuri, iar în dreapta de o lună argintie descrescătoare; în cartierul inferior, pe fond roșu, pe un promontoriu,

un leu rampant de argint înarmat în dreapta cu o lance și în stânga ținând de păr un cap de turc retezat, care simbolizează vitejia în lupta împotriva turcilor. Deși se folosesc cele două culori, roșu și albastru pentru cele două câmpuri ale scutului, precum și aurul și argintul pentru reprezentarea mobilelor, ca element de noutate se poate observa încadrarea blazonului cu un chenar, cu reprezentări specifice monarhiei în partea superioară, având în partea inferioară, în fundal, reprezentată o cetate cu vecinătățile sale, așezată pe malul unei ape curgătoare³¹. Aceste din urmă reprezentări nu sunt descrise însă în textul diplomei. Între cei prezenți la acordarea diplomei este menționat și Ignatie Darabant, reprezentant greco-catolic din Oradea Mare.

Comparativ cu diplomele de înnobilare acordate de regii Ungariei și principii Transilvaniei, diplomele acordate în secolul al XVIII-lea sunt mai elaborate, atât din punct de vedere al stilionarului, al modului îngrijit de redactare – distingându-se în cazul unor diplome liniatura folosită pentru scriere dreaptă, cât și al compoziției și, nu în ultimul rând, al modului de reprezentare a blazonului.

O diferență se remarcă și din punct de vedere al întinderii textului care, deși urmează în linii mari stilionarul, sunt enumerate explicit meritele pentru care se acordă diploma, este descris în amănunt blazonul și modul în care acesta poate fi utilizat de către beneficiar, remarcându-se exactitatea cu care reprezentarea grafică respectă descrierea din text.

³¹ SJTAN, *Colecția de Documente a Muzeului de Etnografie și Istorie Lugoj*, dosar 18/1795, fila 1.

ISTORIE MODERNĂ
ȘI CONTEMPORANĂ

CONSIDERAȚII PRIVIND EVOLUȚIA PUȘTILOR DE VÂNĂTOARE ÎN SECOLELE XVIII–XIX. COLECȚIA DE ARME A MUZEULUI BANATULUI DIN TIMIȘOARA

Zoran Marcov*

Cuvinte cheie: *pușcă, vânătoare, pușcă de tir sportiv, armă cu aer comprimat, colecția Muzeului Banatului din Timișoara.*

Keywords: *rifle, hunting, sporting rifle, compressed air gun, collection of the Banat Museum in Timișoara.*

Considerations Regarding the Evolution of the Hunting Rifles in the 18th and 19th Centuries. The Gun Collection of the Banat Museum in Timișoara (Abstract)

Currently, the gun collection of the Banat Museum in Timișoara holds 16 items that can be classified as hunting rifles, all of them being inventoried in the registers of the History Department.

Chronologically speaking, the hunting rifles held by the museum's collection can be dated between the 18th century and the late 19th century. The most ancient piece is a flintlock rifle dating from the second half of the 18th century, followed by six percussion guns built during the first half of the 19th century. The museum's collection holds a *Berenger* system hunting rifle, a *Flobert* type weapon and a *Tabatière* system gun – exhibits that can be dated from the second half of the 19th century. A *Hammerless* double-barreled shotgun comes from the second half of the 19th century. Also, the collection contains three sporting rifles dated from the first half of the 19th century and two compressed air guns, one coming from the beginning of the 19th century and the other one dating from the mid–19th century.

Concerning the manufacturing workshop of these hunting rifles held by the museum's collection from Timișoara, it should be noted that only some of these pieces display various inscriptions or badges of the armourers. More accurately, nine of the guns exhibit the names of the armourers and the manufacturing site inscribed on the barrels or the mechanism. The name of the Viennese armourer Johann Fruwirth is displayed on two of the guns. Both weapons are inscribed with the manufacturing site, the city of Vienna. The mechanism of the most beautiful gun of the collection is inscribed with the name of the Viennese armourer Johann Baptist Strixner. One of the sporting rifles was manufactured by Johann Peter from Weiskirchen. A double-barreled percussion gun comes from St. Etienne. One of the two compressed air guns, held by the collection, was manufactured by G. Leute, an armourer from Munich. Another weapon from the collection bears an inscription with the name of Johann Peterlongo, the founder of the "Tiroler Waffenfabrik" factory from Innsbruck. The *Tabatière* gun – the commercial version – was manufactured in Liege, Belgium. The last detected workshop belongs to G. Teschner from Frankfurt, which produced the *Hammerless* gun. In conclusion, we may assert that the vast majority of the hunting rifles identified in the collection of the Banat Museum were manufactured in the Central European workshops.

As to the ornaments and embellishments displayed by the collection from Timișoara, it should be mentioned the fact that the most beautiful exhibits are the guns dating from the first half of the 19th century. Two of them, manufactured by the Viennese armourers Johann Fruwirth and J.B. Strixner, bear highly rich embellishment displayed on the barrels and mechanism as well as on the wooden part of the weapon. Both exhibits are engraved with floral and vegetal motifs, carved with stylized vegetal and zoomorphic motifs, inlaid with multiple pearl and brass elements. The other guns from the collection are less decorated, most of them bearing engravings, grooves and inlays.

As regards the history of the hunting rifles up until now we know the origin of only six of the 16 items submitted in the present article. Three of the six weapons mentioned above became part of the collection during the pre-war period, one of the guns was donated during the first half of the 20th century, while the last two were also donated during the 7th and the 8th decades of the last century.

As a conclusion, we acknowledge the fact that the present hunting rifle collection represents a very interesting set, due to the diversity of the existing models but also to some of the exhibits' rarity, among the Romanian borders, as the example of the Girardoni compressed air gun.

* Muzeul Banatului Timișoara, Piața Huniade nr. 1, 300 002; e-mail: markovzoran@yahoo.com.

Evoluția puștilor de vânătoare în secolele XVIII–XIX

În linii foarte generale, vânătoarea poate fi definită ca o activitate conștientă, directă și violentă, a cărei finalitate se rezumă la uciderea animalelor sălbatice aflate în stare de libertate. Ca regulă de bază a vânătoriei, se pot vâna doar animalele sălbatice care au posibilitatea de a fugi sau ataca și care trăiesc într-un mediu propriu unde vânătorul este cel care pătrunde. Vânătoarea este o confruntare armată a umanității cu sălbăticiunile, o confruntare între societatea modernă și natura în stare pură. La începuturile sale, vânătoarea a avut un rol extrem de important în obținerea hranei necesare supraviețuirii, însă de multe ori vânătoarea avea o funcție dublă: de apărare și de procurare a hranei¹.

La începutul secolului al XVIII-lea, spre deosebire de perioada anterioară, vânătoarea a devenit din perspectiva aristocrației europene o activitate sportivă și de agrement. Elita socială europeană urmărea prin vânătoarea sportivă atingerea următoarelor țeluri: îmbunătățirea condiției fizice, dar și întărirea spirituală a practicanților.

Pușca de vânătoare tipică pentru prima jumătate a secolului al XVIII-lea avea o țeavă octogonală masivă, ghintuită în interior. Patul armei era realizat în concordanță cu anatomia vânătorului, fiind perfect adaptat pentru umărul acestuia și prevăzut cu obrăzar. De regulă, în partea dreaptă a patului exista un locaș acoperit cu un capac culisant din lemn pentru păstrarea bilelor din plumb, a rezervelor de cremene etc. Aceste puști aveau o precizie foarte bună, însă un rol fundamental în acest sens îl juca praful de pușcă de cantitatea căruia depindea mult și precizia armei. Dacă praful de pușcă era folosit într-o cantitate mult prea mare rezulta o lansare mult prea rapidă a bilei de plumb, concret aceasta sărea efectiv ghinturile, iar în acest mod precizia armei avea mult de suferit. Acest tip de armă era folosit pentru vânatul de talie mare, în condițiile în care mistreții sau alte animale periculoase – pentru siguranța vânătorilor – trebuiau ucise din primul foc².

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, armurierii vor continua să perfecționeze puștile de vânătoare, punctul culminant în dezvoltarea armelor cu cremene fiind atins de armurierul englez John Manton³. Acesta a învățat tehnica rea-

lizării armelor de foc în celebrul atelier al lui John Twigg din Londra. În anul 1782, John Manton își deschide propria armurărie. Șapte ani mai târziu, în 1789, fratele său Joseph Manton, după perioada de ucenicie desfășurată în atelierul familiei, își deschide la rândul său propriul atelier. Ambii frați au realizat în epocă arme de vânătoare deosebite din toată gama existentă la momentul respectiv: cu țevi masive pentru bile sau arme mai ușoare pentru alicie, de diferite dimensiuni și forme, având câte o țeavă simplă sau dublă. Spiritul inventiv al lui Joseph Manton va duce la perfecționarea puștilor de vânătoare cu cremene, mai cu seamă a celor cu două țevi. Dintre invențiile acestuia, cu siguranță cea mai importantă se referă la realizarea unui tip de piedică (siguranță) cu ajutorul căreia se asigura trăgaciul armei. Rolul acestei piese era să împiedice declanșarea accidentală a puștii în cazul manevrării necorespunzătoare sau căderii armei. O altă inovație importantă a lui Manton se referă la construirea unui mecanism de dare a focului prevăzut cu minuscule șanțulețe pentru scurgerea apei de ploaie. Influența fraților Manton în producția puștilor de vânătoare este una deosebit de importantă, în acest sens stau mărturie numeroasele arme de tipul *Manton* realizate în mare număr de variante în întreg spațiul britanic⁴.

Pe lângă calitatea prafului de pușcă și realizarea profesionistă a armei, un rol important în procesul de vânătoare îl deținea și muniția utilizată, de forma și mărimea căreia trebuia ținut cont. La sfârșitul secolului al XVIII-lea, în realizarea muniției din plumb se va utiliza o nouă tehnică prin turnarea plumbului topit printr-o sită deasupra unui vas cu apă. Plumbii astfel obținuți erau sortați în funcție de mărime, de la cei mai mici utilizați pentru porumbei, prepelițe, fazani sau iepuri, până la plumbi de mari dimensiuni pentru rațe și găște sălbatice, ori alt vânat de talie mai mare⁵.

De asemenea, un rol important îl avea și calitatea cremenei utilizate. Cremenea, folosită de regulă la armele cu mecanisme pe bază de cremene, este din punct de vedere chimic un dioxid de siliciu având formula SiO₂. Datorită durității sale foarte mari – deține locul al șaptelea pe scara durității materialelor, în condițiile în care cel mai dur este diamantul aflat pe locul zece – cremenea era folosită și în realizarea de bijuterii⁶.

activitatea la Londra, fiind unul dintre cei mai renumiți armurieri englezi ai vremii. Fratele său, Joseph Manton (1766–1835), a brevetat o serie de invenții la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului următor.

⁴ Janko Jeličić, *Lovačke puške...*, 16–17.

⁵ *Ibidem*, 17.

⁶ *Ibidem*.

¹ Dora Bošković, *Hladno lovačko oružje Hrvatskoga povijesnog muzeja*, Zagreb (2000), 9.

² Janko Jeličić, *Lovačke puške i pribor*, Zagreb (1997), 16.

³ Armurierul englez John Manton este menționat în lexiconul lui Eugene Heer, *Der neue Stöckel*, din anul 1979. Despre John Manton (1752–1834) aflăm că și-a desfășurat

În paralel cu evoluția armelor de foc s-a perfecționat și sistemul lor de ochire. Anterior secolului al XVIII-lea, elementele sistemului de ochire erau compuse dintr-un țel și un înălțător alcătuit dintr-o lamă crestată sau din două aripioare. În secolul al XVIII-lea, lama a fost înlocuită cu o placă de diferite forme, perforată în înălțime. Tot în această perioadă se va perfecționa și înălțătorul mobil, gradarea acestuia făcându-se la sfârșitul aceluși secol⁷.

În primii ani ai secolului al XIX-lea, armurierii aveau obiceiul de a livra comenzile în cutii special realizate din lemn sau îmbrăcate în piele, întărite cu ferecături din alamă și căptușite în interior cu catifea sau alt material textil. Aceste cutii conțineau alături de pușcă, întregul echipament necesar vânătorului pentru încărcarea și curățarea armei. De cele mai multe ori era vorba de două recipiente pentru păstrarea prafului de pușcă (pulbere fină și normală), recipient pentru păstrarea alielor, rezerve de cremene, ustensile pentru curățarea țigăței și a orificiului de la culată (lumina țevii) etc. Alte accesorii pentru curățarea armei erau: vergeaua, peria, diverse materiale textile etc. Deseori în cutia respectivă se regăsea băătorul din lemn și echipamentul pentru realizarea bilelor din plumb. Mai târziu, în partea interioară a capacului era lipită eticheta producătorului cu principalele caracteristici ale puștii, uneori regăsindu-se pe etichetă și numele comanditarului⁸.

În perioada în care mecanismul de dare a focului pe bază de cremene a atins apogeul dezvoltării tehnologice, a fost descoperit un nou sistem, mai eficient, care a dus în cele din urmă la înlocuirea armelor cu cremene. Prin descoperirea fulminatului de mercur, care exploda sub efectul șocului, începe un nou capitol în evoluția armelor de foc în general⁹. De la capsă lipită între două hârtii și folosirea unui sistem de dare a focului similar celui cu cremene – cocoșul port-cremene este acum înlocuit de cocoșul percutor exterior – și până la fixarea capsei în interiorul cartușului complet din hârtie sau metal și introducerea în uz a puștilor cu încărcare pe la culată, a fost un drum foarte scurt.

Pastorul scoțian Alexander John Forsyth a patentat importanta descoperire în anul 1807¹⁰. Ideea sa a fost preluată și îmbunătățită de

americanul Joshua Shaw în anul 1822 prin introducerea fulminatului de mercur în capsule din tablă subțire din cupru, a căror deschidere era acoperită de o substanță impermeabilă ce avea proprietatea de a permite trecerea flăcării produse în momentul exploziei¹¹.

În scurt timp se va trece la modificarea armelor cu cremene aflate în uz, prin conversia mecanismelor pe noul sistem cu percuție (capsă). Modificările în sine asupra mecanismului au fost minore, în sensul înlocuirii amnarului și a țigăței cu un suport port-capsă tubular, fixat pe lumina țevii și înlocuirea cocoșului port-cremene cu un cocoș percutor¹². Atât armele militare cât și cele de vânătoare vor fi supuse acestor modificări. În anii respectivi va lua amploare producția de arme cu percuție propriu-zise, mai cu seamă în cazul celor de vânătoare. Chiar dacă existau la începutul secolului al XIX-lea multe rezerve vis-a-vis de noul sistem cu capsă, până prin anii 1830 au rămas în uz foarte puține arme cu cremene¹³.

Cum vânătoarea s-a transformat treptat într-o activitate sportivă (vorbim în mod special de țințirea porumbeilor, scop în care s-au organizat adevărate competiții), astfel și pușca de vânătoare își urmează evoluția în acest sens. Apar în această perioadă puști de vânătoare cu țevi deosebit de lungi, de calibru mare, pentru o cât mai bună precizie. În epocă, folosirea acestor arme nu era considerată ca fiind o activitate sportivă. Abia la sfârșitul anilor '60 ai secolului al XIX-lea vor fi adoptate primele reguli și standarde în ceea ce privește pușca pentru vânat sportiv. Concret, va fi adoptată pușca cu alică cu două țevi (calibru 12–18,2 mm), având greutatea încărcăturii de până la 35 gr. Unul dintre cele mai renumite locuri de întrunire a vânătorilor sportivi a fost Monte Carlo, unde a fost organizat și primul concurs internațional¹⁴.

Pe lângă aceste arme cu alică, au fost realizate în anii respectivi și puști masive, grele, având țevile lise sau ghintuite pentru lansarea bilelor de diferite calibre. În această perioadă, calibrul țevii nu se calcula prin numărul milimetrelor de la gura acesteia, ci era folosită o măsură care se referă la numărul bilelor obținute dintr-o livră de plumb. Acest număr pornește în genere de la 4 bile mari (cu diametrul de 23,4 mm) mergând până la 36 de bile mici cu diametrul de 10,2 mm. Numărul bilelor turnate reprezintă calibrul țevii unei puști¹⁵.

⁷ Cristian Vlădescu, Carol König, Dan Popa, *Arme în muzeele din România*, București (1973), 42.

⁸ Janko Jeličić, *Lovačke puške...*, 17.

⁹ Ionuț-Cristian Gheorghe, Ioan I. Scafeș, *Arme de foc din colecția Muzeului județean „Teohari Antonescu” - Firearms from the Collection of the “Teohari Antonescu” Giurgiu County Museum*, Giurgiu (2010), 18.

¹⁰ Janko Jeličić, *Pištolji i revolveri*, Zagreb (2008), 19; Idem, *Lovačke puške...*, 19.

¹¹ Ionuț-Cristian Gheorghe, Ioan I. Scafeș, *op. cit.*, 18.

¹² *Ibidem*.

¹³ Janko Jeličić, *Lovačke puške...*, 19.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*.

După cum am mai menționat anterior, în urma descoperirii fulminatului de mercur începe o nouă etapă în evoluția armelor de foc. Adevăratul moment de cotitură este reprezentat de apariția puștilor cu încărcare pe la culată. În anul 1812 inventatorul Jean Samuel Pauly¹⁶ realizează un prim model de pușcă cu încărcare pe la culată, iar în anul 1829, Clement Pottet patentează cartușul (din hârtie și metal) cu capsă, inițial fixată în partea inferioară¹⁷. Cel ce a prezentat prima armă viabilă cu încărcare pe la culată a fost Johann Nikolaus von Dreyse, care în anul 1837 a brevetat *pușca cu ac – Zündnadelgewehr*, numită astfel datorită percutorului lung, foarte asemănător unui ac¹⁸. Sistemul *Dreyse* a echipat în deceniile următoare și unele din puștile utilizate în competițiile de tir sportiv.

Producția de serie a puștilor cu încărcare pe la culată începe odată cu realizarea glonțului complet. Acesta era format din cartușul de carton cu baza din alamă, pe care se găsea capsă conținând fulminatul de mercur. Pe marginea bazei metalice a glonțului era fixat acul percutor, care în urma loviturii cocoșului activa capsă și prin aceasta praful de pușcă din interiorul cartușului. Acest tip de muniție a fost dezvoltat de armurierul parizian Houllier în anul 1846¹⁹.

Armurierul Lefauchaux²⁰ a profitat de avantajele acestui tip de cartuș, la expoziția de la Londra din anul 1851 expunând puști cu încărcare pe la culată având în dotare glonțul complet. Această armă brevetată de Lefauchaux reprezintă un punct de plecare pentru dezvoltarea armelor cu încărcare pe la culată²¹. Un sistem similar, cu capsă fixată pe rama cartușului (realizat din alamă), a dezvoltat armurierul francez Flobert²². Acest sistem s-a menținut în uz până în zilele noastre pentru calibre reduse. Aceste arme sunt cunoscute în literatura de specialitate ca și arme de tipul *Flobert*²³.

¹⁶ Jean Samuel Pauly (1766–1821) a fost un renumit armurier și inventator la început de secol XIX. Născut în Elveția, Pauly se stabilește la Paris unde brevetează, printre altele, o primă variantă a cartușului complet în anul 1808.

¹⁷ Janko Jeličić, *Lovačke puške...*, 19.

¹⁸ Ionuț-Cristian Gheorghe, Ioan I. Scafeș, *op. cit.*, 19.

¹⁹ Janko Jeličić, *Lovačke puške...*, 19.

²⁰ Casimir Lefauchaux (1802–1852) a fost un armurier francez. Fiul său, Eugene Lefauchaux (1832–1892) este inventatorul celebrului revolver cu percuție laterală M1854.

²¹ Boško Ljubojević, *Oružje i vojna oprema*, Beograd (2011), 24.

²² Louis Nicolas Auguste Flobert este cel care a realizat cartușul cu percuție pe ramă, invenție brevetată în anul 1849. Flobert lansează pe piață cartușul de mică dimensiune, de 6 și 9 mm, cu percuție pe ramă și arma aferentă. Muniția și armele de tipul *Flobert* se fabrică și în zilele noastre.

²³ Janko Jeličić, *Piștolji i revolveri*, 19.

Chiar dacă pușca lui Lefauchaux și cartușul lui Houllier erau realizări relativ simpliste, totuși ele au pus bazele viitoarelor arme cu încărcare pe la culată. Cartușul conținea într-un singur tot unitar: capsă, pulberea și încărcătura de alicie sau bile, în timp ce pușca se deschidea pe la culată relativ ușor, lucru mult îmbunătățit în anii care vor veni.

În scurt timp după prezentarea puștii lui Lefauchaux, armurierul englez Joseph Lang realizează o versiune proprie mult îmbunătățită a acestui tip de armă, pentru ca în anul 1852 armurierul Charles Lancaster²⁴ să producă cartușul cu capsă fixată în partea centrală a bazei metalice, capsă fiind în acest caz activată prin lovire externă. Puștile realizate de Lancaster prezentau la acea dată și un sistem inovativ pentru extragerea cartușului folosit, sistem ce se activa prin simpla rupere a armei²⁵.

Interesant era și proiectul realizat de Bastin Lepage care prevedea un sistem de rupere a armei caracterizat prin culisarea țevelor spre înainte. Acest sistem s-a dovedit în scurt timp ca fiind neadecvat, din punct de vedere tehnic fiind depășit de sistemul de rupere a armei prin bascularea țevelor. În aceste condiții, invenția lui Lepage nu a mai fost dezvoltată în perioada următoare²⁶.

Este important de precizat faptul că toate aceste inovații au fost adoptate cu unele rezerve, mulți vânzători mergând în continuare pe mâna puștilor cu încărcare pe la gura țevei. În această perioadă, pentru mare parte din armurieri, puștile clasice cu încărcare pe la gura țevei au reprezentat un important segment din vânzările realizate, în contextul în care mulți dintre clienți erau convinși de superioritatea balistică a acestor arme față de cele cu încărcare pe la culată. Multe din puștile clasice au rămas în uz în deceniile șase și șapte ale secolului al XIX-lea, chiar au fost produse altele noi, în paralel cu producția armelor cu încărcare pe la culată.

Țevile puștilor de vânătoare cu încărcare pe la culată, de cele mai multe ori erau realizate prin tehnica damaschinării. Aceste țevi au fost produse în întreg spațiul european, atelierele de producție dezvoltând în timp tehnici decorative proprii, ceea ce va duce la apariția mai multor tipuri de damaschinare recunoscute în Europa: tipul belgian, englez, francez sau german. Diferențele nu se referă doar la nivelul decorului realizat ci și la compoziția utilizată, respectiv ordinea îmbinării materialelor. Aceste țevi erau adevărate opere de artă oferind puștilor de vânătoare din epocă un caracter aparte. Calitatea țevelor respective a fost demonstrată mai

²⁴ Armurier londonez, a trăit între anii 1820–1878.

²⁵ Janko Jeličić, *Lovačke puške...*, 20.

²⁶ *Ibidem*.

târziu când au fost testate cu noua pulbere fără fum, ieșind din această încercare fără urme de deteriorare²⁷.

Una din importante inovații, în ceea ce privește armele de vânătoare cu alice, este cea brevetată de armurierul englez James Purdey²⁸ și care se referă la fixarea pe partea superioară a patului armei – pe gâtul patului – a unui zăvor cu pârghie pentru blocarea deschiderii puștii.

În anii '70 ai secolului al XIX-lea au fost realizate puști de vânătoare cu câte două țevi juxtapuse de o calitate deosebită. Armele respective aveau țevi damaschinate, siguranță pentru blocarea armei de tipul Purdey, cocoșe-percutoare elegant lucrate în formă de delfini. Patul acestor arme era fabricat din lemn de nuc, iar garniturile metalice au fost gravate cu scene de vânătoare și motive vegetale. Armurării celebre în epocă pentru producerea acestui tip de pușcă erau: Boss, Grant, Greener, Holland & Holland, Lang, Lancaster etc²⁹.

Un alt pas important în realizarea puștilor cu alice îl reprezintă introducerea în circuit în anul 1874 a țevelor cunoscute sub denumirea generică de *choke* de către armurăria W. W. Greener³⁰. Specificul acestor țevi este dat de faptul că ele se îngustează spre gură, împiedicând astfel risipa de alice³¹.

Totodată mai apare o inovație în cazul puștilor de vânătoare, reprezentată de principiul cocoșului-percutor ascuns, așa-numitul *Hammerless*. Primele puști de acest tip au funcționat pe sistemul Mercattor, brevetat în anul 1871. Cocoșul aflat în interiorul mecanismului se arma prin tragerea pârghiei, care mai avea totodată și funcția de rupere a armei. În acest sens, au mai fost descoperite și alte sisteme, cel mai important fiind Anson & Deeley din anul 1875. Acest sistem, datorită puterii și simplității de care dădea dovadă, stă la baza tuturor puștilor de vânătoare cu alice moderne³².

Ultimul pas în evoluția puștilor cu alice este reprezentat de descoperirea ejectorului pentru cartuș în anul 1874 de către J. Needham. Este vorba despre un mecanism cu ajutorul căruia baza metalică a cartușului era agățată, acesta fiind extras

din cameră prin simpla rupere a puștii. Zece ani mai târziu, în 1884, Deeley realizează un nou tip de ejector, pentru ca la sfârșitul secolului al XIX-lea extractorul modern să fie introdus pe scară largă în fabricarea armelor de foc³³.

În ceea ce privește armele cu ghinturi, sistemul încărcării armei pe la culată a rezolvat dificila problemă a introducerii cartușului complet. La armele cu încărcare pe la gura țevei, introducerea cartușului se dovedea a fi destul de problematică, existând în permanență riscul deteriorării formei încărcăturii. Introducerea în uz a muniției cu percuție centrală, cu întregul cartuș din alamă, a favorizat dezvoltarea atât a puștilor de mare calibru, cât și celor de calibru redus care prezentau o viteză superioară a glonțului. De asemenea, erau fabricate și puști de calibru mic, cu țevi relativ scurte, pentru o cât mai ușoară mânăuire și echilibru. Există în perioada respectivă o tendință pentru micșorarea calibrului, lungirea muniției și suplimentarea încărcăturii explozive. Viteza superioară și implicit forța mai mare înlocuiau cu succes problema greutateii reduse a bilei. În contextul interesului mare acordat puștilor cu ghinturi, armurierii au introdus o serie de îmbunătățiri similare armelor cu alice. Astfel, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea au apărut puști care se încărcău la fel de ușor ca „flintele”, având închizătoare performante de tipul sistemului Martini³⁴. Pe piață exista o gamă largă de puști cu ghinturi, plecând de la cele de calibru mare pentru vânatul nobil și ajungând la armele cu bile de calibru redus pentru iepuri sau alt vânat de talie mică³⁵.

Prin introducerea pulberii (prafului de pușcă) fără fum³⁶, în anii '70 ai secolului al XIX-lea, s-a realizat un pas mare în dezvoltarea armelor de foc în general. Marele avantaj al pulberii fără fum în procesul de vânătoare era reprezentat de posibilitatea menținerii liniei de ochire și lansarea unui al doilea proiectil asupra vânatului de talie mare, fără ca fumul gros să obtureze vizibilitatea.

Una dintre cele mai sigure și utilizate tipuri de nitro-pulbere era cea inventată de ofițerul prusac Schultze. La sfârșitul secolului al XIX-lea, nitro-pulberea devine destul de sigură pentru a fi folosită pe scară largă. Totuși, în problema umplerii cartușelor era de preferat ca fabricarea muniției să fie realizată de companiile specializate din domeniu³⁷.

Pe continentul nord-american, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea sunt realizate primele

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ James Purdey (1784–1863) a fost un armurier englez. Și-a deschis propria afacere în anul 1814, comercializând arme cu cremene, pistoale de duel, iar ulterior arme cu percuție (capsă). Fiul său, James Purdey junior (1828–1909), a continuat afacerea familiei.

²⁹ Janko Jeličić, *Lovačke puške...*, 20.

³⁰ W. W. Greener este o companie producătoare de puști și arme de tir sportiv fondată în anul 1829 de William Greener (1806–1869).

³¹ Janko Jeličić, *Lovačke puške...*, 20.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*, 21.

³⁴ Boško Ljubojević, *op. cit.*, 36.

³⁵ Janko Jeličić, *Lovačke puške...*, 21.

³⁶ Idem, *Piștolji i revolveri*, 20.

³⁷ Idem, *Lovačke puške...*, 21.

arme de foc cu repetiție³⁸. Pușca Spencer, cu magazia muniției aflată în interiorul patului, a fost brevetată în 1860, fiind una dintre cele mai vechi și fiabile puști cu repetiție din perioada respectivă. În anii următori au fost realizate și alte tipuri de puști cu repetiție, marca Henry sau Winchester pentru a se ajunge apoi la puștile Colt și Marlin, cu magazia muniției fixată sub țeava armei³⁹.

În condițiile în care puștile cu ghinturi adaptate la sistemul „foc cu foc” au cunoscut o oarecare răspândire în lumea vânătorilor, au existat încercări de a adapta sistemul la armele cu alice. Puștile astfel rezultate au fost utilizate mai ales la vânătoarea de rațe. În Anglia, această variantă de armă cu alice era considerată ca fiind „nesportivă”, un alt important impediment în folosirea lor pe scară largă fiind reprezentat de faptul că arma cu repetiție pentru alice nu putea fi ținută în poziție desfăcută, cum se obișnuia în timpul partidelor de vânătoare⁴⁰.

La începutul secolului XX se revine la moda puștilor cu un singur foc. Legat de armele cu două țevi, sunt preferate în continuare puștile cu țevi juxtapuse. În vânătoarea propriu-zisă, această variantă de pușcă cu alice nu se bucura de o popularitate foarte mare, fiind însă extrem de apreciată în competițiile de tir sportiv, la țintirea porumbeilor din lut. În primele decenii ale secolului XX, exista tendința realizării de puști mai ușoare cu țevi scurte fabricate cu unelte de înaltă precizie⁴¹.

În ciuda producției de serie, armurierii au continuat și în noul secol să realizeze arme deosebite care să mulțumească cerințele și nevoile comanditarilor: patul puștilor este lucrat în funcție de masa corporală a vânătorului și gravat după gustul individual al acestuia.

Puștile de tir sportiv

În prima jumătate a secolului al XVIII-lea, când vânătoarea nu mai reprezintă doar o modalitate de procurare a hranei, ci devenea și o activitate sportivă în general acceptată și recunoscută, au apărut noi competiții de tir sportiv caracterizate prin lovirea țințelor vii, mai cu seamă a porumbeilor. Importanta pătură a orașenimii înstărite avea suficiente resurse materiale pentru a-și procura echipamentele necesare în vederea practicării tirului sportiv. În prima jumătate a secolului al XIX-lea, tot mai rar se foloseau țințele vii și din ce în ce mai des se utilizau pe post de ținte siluete ale animalelor sălbatice, realizate din diverse materiale și plasate la

distanțe antestabilite. Aceste ținte puteau fi mobile – puse în mișcare prin diverse mijloace – sau fixe. Țintele puteau avea și multe alte forme, însă mai toate erau vopsite în culori vii și marcate cu mai multe cercuri concentrice, cu ajutorul cărora se măsura precizia tragerii⁴².

Pentru acest tip de competiție s-a construit un anume tip de pușcă. Nu mai vorbim acum de pușca cu alice, a cărei încărcătură lovea ținta mobilă, ci avem de-a face cu o pușcă solidă, grea, prevăzută cu țeavă ghintuită pentru lansarea bilei metalice, arma fiind echipată de regulă cu un sistem specific pentru luarea liniei de ochire. Alături de cele două piese fixate pe țeava armei (țel și înălțător), sistemul de ochire la acest tip de pușcă este prevăzut cu încă o piesă de înaltă precizie (așa-numitul *dioptru*), piesă prinsă pe brațul de fixare al țevii sau pe gâtul patului. Dioptrul era construit de obicei din două plăcuțe metalice, prevăzute cu un minuscul orificiu în partea centrală, care se puteau mișca pe orizontală și verticală. Pentru o cât mai eficientă precizie a puștilor, acestea vor fi îngreunate suplimentar cu plumb turnat în patul gol al armei și întărite la terminația patului cu o talpă metalică masivă, realizată din alamă sau oțel. În acest mod, greutatea mare a puștii de tir prelua asupra sa o parte din forța de recul în momentul tragerii. În ceea ce privește mecanismul de declanșare, spre deosebire de puștile standardizate, pentru declanșarea cărora era nevoie de o presiune de 0,5–1 kg exercitată asupra trăgaciului, la aceste puști de tir se construiau mecanisme speciale care eliberau cocoșul perculator la o presiune mică de doar câteva grame. Acest mecanism venea în concordanță cu una dintre principalele cerințe față de pușca de tir, aceea legată de imobilitatea perfectă a armei în clipa declanșării. Și garda trăgaciului avea o formă specifică. Era fabricată din alamă sau oțel, de formă alungită și prevăzută cu locașuri pentru fixarea degetelor. Această formă specifică a gărzii prezenta cea mai favorabilă poziție de mână a armei pentru brațul trăgătorului, fiind ideală în clipa tragerii, dar și extrem de utilă în momentele de repaus. Pe patul puștii de tir era sculptat un obraz care corespundea anatomiei feței, iar pe cealaltă latură, spre gâtul armei, era sculptată o adâncitură pentru fixarea degetului mare al palmei mâinii, mână cu ajutorul căreia se declanșa trăgaciul⁴³.

Mai toate puștile de acest tip au o formă similară, indiferent de mecanismul de dare a focului utilizat. De cele mai multe ori avem de-a face cu arme cu percuție (capsă) de diferite calibre, însă

³⁸ Boško Ljubojević, *op. cit.*, 38.

³⁹ Janko Jeličić, *Lovačke puške...*, 21.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*, 23.

⁴³ *Ibidem*.

odată cu apariția cartușului complet se vor fabrica puști de tir sportiv utilizând și alte sisteme. Deseori se realizau în epocă modificări ale armelor militare, arme care erau convertite în puști de tir. În acest sens, amintim cele mai utilizate sisteme militare în realizarea armelor de tir: Werndl, Peabody-Martini, Snider etc⁴⁴.

Toate aceste arme, pe lângă calitățile balistice deosebite, erau foarte bogat ornamentate. Părțile din lemn construite din esență de nuc erau sculptate, striate, încrustate cu sidef ori fildeș. Componentele metalice erau bogat decorate cu gravuri reprezentând scene de vânătoare, motive vegetale și zoomorfe etc.

Puștile cu aer comprimat

O categorie aparte în cadrul puștilor de vânătoare este reprezentată de grupul armelor ale căror mecanisme funcționează cu aer comprimat. Primele modele au apărut la sfârșitul secolului al XVI-lea, iar în urma multiplelor îmbunătățiri și inovații, acest tip de pușcă a rămas în uz până în zilele noastre.

Primele puști cu aer comprimat foloseau sisteme arhaice prevăzute cu un rezervor („burduf”) de aer încorporat în patul armei. Pârghia mobilă a acestui rezervor era fixată de un arc din oțel extrem de puternic. Armarea mecanismului se realiza într-un mod similar cu cel al armelor cu rotiță (cremene). Prin intermediul rotiței, care era legată cu un lanț de arcul metalic, era armat arcul care trăgea după sine și pârghia mobilă a rezervorului. Declanșarea mecanismului ducea la închiderea bruscă a rezervorului și totodată la eliberarea unei cantități de aer necesară lansării proiectilului⁴⁵.

Dezvoltarea în timp a acestor sisteme va duce la apariția unui mecanism mai simplu și mai eficient bazat pe cilindrul cu piston. În acest caz, armarea mecanismului se realiza prin mișcarea pârghiei de care era fixat pistonul, al cărui diametru corespundea diametrului cilindrului în interiorul căruia culisa. În urma mișcării pistonului prin cilindru se formează presiunea de aer necesară lansării bilei. Acest sistem, ca și cel anterior de altfel, era utilizat doar pentru o singură tragere; pentru fiecare proiectil nou era obligatorie o nouă armare a puștii.

Mecanismul perfecționat conținea un rezervor metalic solid în care aerul era introdus cu ajutorul unei pompe cu piston. Rezervorul dispunea de un ventil de siguranță, care nu permitea pierderea aerului comprimat. La puștile care foloseau aceste sisteme cu rezervor de aer exista posibilitatea

lansării mai multor bile prin eliberarea unor cantități determinate de aer. Astfel, exista posibilitatea ca un rezervor să fie utilizat pentru lansarea mai multor proiectile fără ca acesta să fie umplut la fiecare tragere. Unele puști din această categorie avansată dispuneau și de un „încărcător” pentru bile, astfel încât arma nu trebuia încărcată după fiecare tragere⁴⁶.

Unul dintre cele mai cunoscute sisteme pentru puștile cu aer comprimat era cel patentat în anul 1780 de către Bartolomeo Girandoni. Puștile de tipul *Girandoni* au fost utilizate pentru o scurtă perioadă de timp în echipamentul standard al unor unități militare austriece⁴⁷.

Astăzi, puștile cu aer comprimat se folosesc doar ca arme sportive, având calibre reduse (4,5 mm) și un sistem bazat pe pistonul cu cilindru. Aceste arme lansează proiectile din plumb de formă standardizată.

Puștile de vânătoare din colecția Muzeului Banatului din Timișoara

În colecția de arme a MBT există la ora actuală 16 piese care pot fi încadrate în categoria puștilor de vânătoare, toate fiind inventariate în registrele Secției de Istorie.

Din punct de vedere cronologic, puștile de vânătoare din colecția muzeului timișorean se încadrează între secolul al XVIII-lea și sfârșitul secolului al XIX-lea. Cea mai veche piesă este o pușcă cu cremene⁴⁸ din secolul al XVIII-lea, fiind de altfel singura armă din grupul puștilor de vânătoare concepută pentru umărul stâng. De la începutul secolului al XIX-lea există în colecția muzeului două puști, ambele realizate în atelierul armurierului vienez Johann Fruwirth. Prima, o pușcă de tir⁴⁹ bogat decorată, a fost realizată în primii ani ai secolului al XIX-lea, pentru ca în jurul anului 1830 să fie modificată (prin conversie) pe sistem cu capsă. Cea de-a doua pușcă produsă de Fruwirth este o armă cu aer comprimat⁵⁰, o piesă deosebită datorită rarității sale în muzeele din țara noastră. Vorbim despre o pușcă cu mecanism de tipul *Girandoni*, arme similare fiind utilizate de unele unități militare austriece la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. Arma din colecția noastră este incompletă (îi

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ <http://www.beemans.net/images/Austrian%20airguns.htm> (accesat în februarie 2011 și aprilie 2013).

⁴⁸ Vezi Catalogul pieselor, I. Puști de vânătoare cu cremene, nr. 1.

⁴⁹ Vezi Catalogul pieselor, VII. Puști de tir sportiv, nr. 1.

⁵⁰ Vezi Catalogul pieselor, VIII. Puști cu aer comprimat, nr. 1.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Ibidem*, 25.

lipsește patul/rezervorul de aer), fiind varianta de vânătoare a puștii militare austriece.

Urmează șase puști cu percuție (capsă), cinci dintre ele având câte o singură țeavă⁵¹, iar a șasea fiind cu două țevi juxtapuse⁵². Toate aceste piese datează din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Există în colecția muzeului și două puști de vânătoare de la mijlocul secolului al XIX-lea. Prima este o armă cu capsă⁵³ cu două țevi juxtapuse, de factură central-europeană. Cea de-a doua este o piesă rară, bavareză, cu sistem pneumatic de lansare a proiectilului⁵⁴. Din deceniile șase și șapte ale secolului al XIX-lea datează o pușcă cu capsă⁵⁵ realizată în fabrica lui J. Peterlango din Innsbruck. Pentru cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea avem în colecția muzeului trei puști, toate având mecanisme cu încărcare pe la culată. Prima dintre ele folosește sistemul francez *Berenger*, fiind o armă cu percuție interioară⁵⁶ de calibru relativ redus. A doua este o armă mică de tipul *Flobert*⁵⁷, singura pușcă de acest tip din colecția muzeului. A treia armă este varianta comercială a puștii militare franceze *Tabatière* M 1867⁵⁸. Pușca din colecția noastră este de factură belgiană, fiind produsă la Liege pentru uz civil. Ajungem în final și la cea mai recentă pușcă de vânătoare din colecție, o armă cu sistem *Hammerless*⁵⁹, de producție germană, cu două țevi juxtapuse, realizată la sfârșitul secolului al XIX-lea.

Dacă clasificăm puștile de vânătoare din colecția MBT în funcție de mecanismul de dare a focului utilizat, vom avea: o singură armă cu mecanism pe bază de cremene (Pl. II. 1), nouă piese care folosesc mecanismul cu percuție (Pl. I. 1), o pușcă cu percuție interioară sistem *Berenger* (Pl. I. 2), o pușcă cu percuție pe ramă (Pl. I. 3), două puști cu percuție centrală (Pl. III. 1; 3), la care se adaugă două arme cu aer comprimat.

În ceea ce privește modul de încărcare al puștilor, dintre cele 14 arme de foc (nu intră în discuție puștile cu aer comprimat), doar 4 se încarcă pe la culată, în timp ce restul de 10 pe la gura țevei. Este interesant faptul că cele patru puști cu încărcare pe la culată prezintă fiecare un sistem de închidere diferit. Sistemul de tip *Berenger*⁶⁰ este prevăzut cu o cameră mobilă (rotativă) a cartușului acționată de o pârghie ce se prelungește sub ulucul armei. Percutorul se află în interiorul sistemului, fiind armat de cocoșul fals existent la exteriorul mecanismului. Un alt sistem este cel cunoscut sub denumirea de *Flobert* (Pl. III. 2), prevăzut cu un închizător rabatabil în sus și un cocoș percutor acționând pe rama glonțului. Un alt treilea tip de închizător – *Tabatière* – (Pl. II. 3; Pl. III. 3) este cel brevetat, în deceniul al VII-lea al secolului al XIX-lea, în Franța și utilizat la conversia vechilor puști cu capsă de tipul *Minié* la noul sistem cu încărcare pe la culată. *Tabatière*, numele francez al cutiei pentru tutun de prizat, cu capacul căruia se aseamănă închizătorul armei, se prezintă sub forma unui închizător rabatabil prevăzut la partea dreaptă cu un cui percutor al cărui cap exterior este acționat de cocoșul exterior al mecanismului. Sistemul a fost utilizat relativ puțin de către francezi, fiind înlocuit cu mult mai fiabilul mecanism *Chassepot*, cu închizător culisant. Cea de-a patra pușcă este de tipul *Hammerless*, având cocoșele percutoare ascunse în interiorul mecanismului. Sistemul de închidere al acestei puști este de tipul *Teschner-Collath* model *Excenter* (Pl. III. 1) din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. La acest mecanism, percutoarele se armează prin tragerea pârghiei, care totodată acționează și pentru ruperea armei.

Referitor la puștile cu aer comprimat din colecția MBT, prima din piese merită cu siguranță o atenție deosebită. Este vorba de pușca fabricată la începutul secolului al XIX-lea de Johann Fruwirth, armurier vienez. Pușca folosește mecanismul brevetat de Bartolomeo Girandoni în jurul anului 1780. Este vorba de o armă ce utilizează un mecanism perfecționat cu aer comprimat (Pl. II. 2), bazându-se pe existența unui rezervor înlocuibil. Rezervorul este fixat prin înșurubare de gâtul patului, având totodată și funcția de pat pentru arma respectivă. Rezervorul de aer, respectiv „patul” armei, este prevăzut cu un ventil care stopează pierderea aerului din recipient. Pușca concepută de Girandoni avea posibilitatea de a elibera jeturi de aer controlate necesare

⁵¹ Vezi Catalogul pieselor, II. Puști de vânătoare cu capsă, nr. 1, 2, și 3; vezi Catalogul pieselor, VII. Puști de tir sportiv, nr. 2 și 3.

⁵² Vezi Catalogul pieselor, II. Puști de vânătoare cu capsă, nr. 4.

⁵³ Vezi Catalogul pieselor, II. Puști de vânătoare cu capsă, nr. 5.

⁵⁴ Vezi Catalogul pieselor, VIII. Puști cu aer comprimat, nr. 2.

⁵⁵ Vezi Catalogul pieselor, II. Puști de vânătoare cu capsă, nr. 6.

⁵⁶ Vezi Catalogul pieselor, III. Puști de vânătoare cu sistem *Berenger*, nr. 1.

⁵⁷ Vezi Catalogul pieselor, IV. Puști de vânătoare de tipul *Flobert*, nr. 1.

⁵⁸ Vezi Catalogul pieselor, V. Puști de vânătoare cu percuție centrală, nr. 1.

⁵⁹ Vezi Catalogul pieselor, VI. Puști de vânătoare cu sistem *Hammerless*, nr. 1.

⁶⁰ Sistemul a fost brevetat de Charles Random de Berenger la Paris, pe la mijlocul secolului al XIX-lea. Acest mecanism a precedat sistemul *Flobert* cu percuție pe ramă.

pentru o singură tragere. Un prim mare avantaj al armei rezulta din faptul că rezervorul de aer nu trebuia umplut la fiecare tragere. O a doua mare realizare a lui Girandoni se referă la posibilitatea acestei puști de a lansa proiectile fără a fi încărcată după fiecare bilă trasă; concret, în dreapta țevii, spre culată, exista un arhaic „încărcător” tubular în care intrau până la 20 de bile. Sistemul lui Girandoni devenea astfel prima pușcă cu repetiție din lume, fiind utilizat în echiparea anumitor unități militare austriece. Cea de-a doua pușcă cu aer comprimat din colecția MBT a fost realizată în atelierul armurierului G. Leute din München, pe la mijlocul secolului al XIX-lea. Pușca este de fapt o armă de tir sportiv și folosește un mecanism cu piston metalic încorporat în interiorul țevii. Pistonul este legat, printr-o serie de elemente metalice, de cocoșul exterior al armei. Prin armarea cocoșului se activează și sistemul pneumatic al armei, iar în momentul tragerii, cocoșul împinge pistonul care creează suflul necesar lansării proiectilului.

Dacă împărțim puștile de vânătoare din colecția MBT în funcție de tipul de țeavă, vom avea opt puști cu țevi lise și tot atâtea arme cu țevi ghintuite. În prima categorie intră, printre altele, pușca cu cremene de secol XVIII, pușca cu aer comprimat sistem *Girandoni*, puștile cu țevi juxtapuse, pușca cu sistem *Tabatière* etc. În grupul armelor cu țevi ghintuite intră toate puștile de tir sportiv, pușca pneumatică fabricată de G. Leute, pușca cu sistem *Berenger* etc.

De asemenea, putem împărți puștile în funcție de numărul țevilor existente pe fiecare armă. Trei dintre puști prezintă câte două țevi (în cazul tuturor, țevele sunt juxtapuse), în timp ce restul de 13 au câte o singură țeavă.

Tot în legătură cu țevele armelor, putem clasifica exponatele din colecția MBT în funcție de construcția acestora: în țevi fixe și țevi basculante. O singură piesă este prevăzută cu țevi basculante: pușca cu țevi juxtapuse fabricată de Teschner & Co din Frankfurt (Pl. III. 1), restul de 15 puști prezintă țevi fixe.

Dintre cele 16 puști ale colecției 14 sunt prevăzute cu obrăzar. În cazul a 13 din piese obrăzarul este prezent pe partea stângă a patului, în timp ce una din arme este realizată pentru umărul stâng (cu obrăzar pe partea dreaptă). Pușca cu închizător de tipul *Tabatière*, fiind o variantă comercială a puștii militare franceze cu același nume, nu este prevăzută cu acest element pe patul armei. Fără obrăzar se prezintă și pușca cu aer comprimat de tipul *Girandoni*, în condițiile în care patul acestui

model de pușcă este de fapt un rezervor metalic de formă tronconică, fixat prin înșurubare de gâtul puștii.

În ceea ce privește modul lor de funcționare, puștile colecției timișorene sunt într-o majoritate covârșitoare de tipul „cu un singur foc”. Mai exact 15 din cele 16 arme funcționează pe baza acestui sistem. Doar pușca cu aer comprimat *Girandoni*, prevăzută cu încărcător tubular, poate intra în categoria armelor arhaice cu repetiție.

Referitor la calibrele existente la puștile de vânătoare din colecția MBT, cel mai mare calibru măsurat este de 20 mm, în timp ce calibrul cel mai redus este de 4,5 mm. Calibrul de 20 mm se întâlnește la pușca cu percuție nr. inv. 3172⁶¹ din prima jumătate a secolului al XIX-lea, în timp ce calibrul de 4,5 mm este prezent la arma cu aer comprimat nr. inv. 3166⁶², produsă în atelierul lui G. Leute din München. Restul de 14 calibre se prezintă astfel: 18 mm (la două dintre puști), 16 mm (la trei dintre puști), 14 mm (la trei puști), 13 mm (la două puști), 11 mm (la o singură pușcă), 10 mm (la o singură pușcă), 8 mm (la o singură pușcă) și 5 mm (tot la o singură pușcă).

În legătură cu atelierele de fabricație ale puștilor de vânătoare din colecția noastră, trebuie să precizăm faptul că doar o parte din piese prezintă inscripții ori marcaje ale armurierilor. Mai exact, 9 dintre puști poartă pe țevi și platine numele armurierilor și locul de fabricație. Numele armurierul vienez Johann Fruwirth⁶³ (Pl. IV. 1) apare pe două dintre puști. Pe ambele arme este trecut locul de fabricație, orașul Viena (pe culata țevii la pușca cu aer comprimat și pe platină, la cea de tir). Pe platina celei mai frumoase puști din colecție⁶⁴ apare numele armurierului vienez Johann Baptist Strixner. Strixner este menționat ca armurier ce activa la Viena în jurul anului 1830. O altă armă de tir, cu mecanism pe capsă,

⁶¹ Vezi Catalogul pieselor, II. Puști de vânătoare cu capsă, nr. 2.

⁶² Vezi Catalogul pieselor, VIII. Puști cu aer comprimat, nr. 2.

⁶³ Armurierii din familia Fruwirth se numără printre cei mai renumiți fabricanți de arme ai epocii lor. Joseph Fruwirth (1722–1797) a lucrat până în anul 1753 pentru nobilul Esterházy, în castelul din Forchtenstein, pentru ca în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea să activeze la Viena. Johann Fruwirth este menționat la cumpăna secolelor XVIII-XIX, fiind autorul a două dintre piesele aflate în colecția MBT. Un alt reprezentant al familiei, Ferdinand Fruwirth (1813–1867) este celebru pentru fabricarea în serie a puștilor militare austriece Lorenz M1854, arme convertite apoi pe sistem Wanzl (cu încărcare pe la culată) în anii '60 ai secolului al XIX-lea.

⁶⁴ Vezi Catalogul pieselor, VII. Puști de tir sportiv, nr. 2.

poartă pe țeavă numele armurierului Johann Peter⁶⁵. Pe platina acestei puști apare inscripționat și locul fabricației: Weiskirchen. Pușca cu două țevi juxtapuse și mecanism cu percuție, datată în prima jumătate a secolului al XIX-lea, prezintă pe cele două platine inscripția „Penel Freres”, armură franceză din St. Étienne. Pușca cu aer comprimat – nr. inv. 3166⁶⁶ – prezintă pe țeavă numele armurierului și locul de fabricație. Fabricantul acesteia, G. Leute (Pl. IV. 2) este întâlnit la München pe la mijlocul secolului al XIX-lea. Antepenultimul armurier inscripționat pe puștile de vânătoare ale MBT este Johann Peterlongo (1826–1896), fondatorul fabricii „Tiroler Waffenfabrik” din Innsbruck în anul 1854 (Pl. IV. 3). Acesta a realizat pușca cu percuție datată în deceniile VI-VII ale secolului al XIX-lea. Penultimul atelier al cărui marcaj este ștanțat pe țeava puștii de tip *Tabatière* – varianta comercială a fost identificat ca fiind belgian, din Liege (după inițialele E.L.G. inscripționate pe armă). Ultimul atelier identificat se referă la pușca cu sistem *Hammerless* cu două țevi juxtapuse. Arma a fost realizată în atelierul lui G. Teschner & Co din Frankfurt (Pl. IV. 4), la sfârșitul secolului al XIX-lea. În concluzie, putem afirma că marea majoritate a puștilor de vânătoare identificate din colecția MBT au fost realizate în ateliere central-europene: germane (München, Frankfurt) și austriece (Viena și Innsbruck). Una din arme este de factură franceză (platina a fost realizată la St. Etienne), iar o ultimă pușcă este de fabricație belgiană (Liege).

Un alt aspect interesant al puștilor de vânătoare este legat de prezența numelor proprietarilor, nume sculptate sau gravate de regulă pe patul armelor. În ceea ce privește colecția de la Timișoara, au fost identificate doar patru astfel de nume ale proprietarilor: în două cazuri sunt prezente doar inițialele deținătorilor, la una din puști apare doar numele de familie, iar pe ultima este sculptat întregul nume al posesorului. Astfel, pe patul uneia din puștile de tir din prima jumătate a secolului al XIX-lea este sculptat numele „Krahl”⁶⁷, în timp ce pe patul armei cu sistem *Hammerless* de la sfârșitul secolului al XIX-lea

este sculptată inscripția „Al. Gavrilescu Șiștaroveț 116.”⁶⁸. Inițiale ale posesorilor întâlnim la două din puștile de tir din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Prima dintre ele prezintă inițialele „F.I.”⁶⁹ inscripționate pe scutul din sidef aflat pe muchia inferioară a patului, în timp ce pe a doua pușcă, inițialele „A.B.”⁷⁰ sunt gravate pe scutul din alamă existent tot la muchia inferioară a patului armei.

Referitor la decorul și ornamentele prezente pe piesele colecției timișorene, trebuie menționat faptul că cele mai aspectuoase exponate sunt puștile de tir din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Două dintre acestea, cele realizate de armurierii vienezi Johann Fruwirth și J. B. Strixner, prezintă un decor extrem de bogat, atât pe țevi și platine, cât și pe partea lemnoasă a puștilor. Ambele piese sunt gravate cu motive vegetale și florale, sculptate cu motive vegetale și zoomorfe, încrustate cu multiple elemente de sidef și alamă (Pl. V). Celelalte puști din colecție sunt mai puțin decorate, în marea majoritate a cazurilor fiind vorba de gravuri pe platine, striții pe elementele lemnoase etc.

În ceea ce privește istoricul puștilor de vânătoare din colecția MBT, cunoaștem până în acest moment proveniența a doar 6 din cele 16 piese prezentate în articolul de față. Din cele șase puști identificate, trei au intrat în inventarul instituției în perioada antebelică, o piesă a fost donată în prima jumătate a secolului XX, iar ultimele două în deceniile șapte și nouă ale secolului trecut. Revenind la perioada antebelică, prima pușcă de vânătoare înregistrată în inventarul Societății Muzeale de Istorie și Arheologie este arma de tir realizată în atelierul armurierului vienez J. B. Strixner. Piesa, poate cea mai frumoasă pușcă din întregul lot, a fost donată de profesorul Osztrovsky József⁷¹, fiind înregistrată la 10 februarie 1904 în inventarul muzeului⁷². În registrul societății este menționat faptul că „datează probabil de la sfârșitul secolului al XVIII-lea... fiind modificată mai târziu”. În continuarea înregistrării este descris decorul puștii și sunt redată dimensiunile acesteia. În ceea ce privește datarea piesei, pușca a fost construită pentru mecanism cu percuție, ceea ce înseamnă că nu poate fi mai veche de anii '30 ai secolului al XIX-lea (perioadă în care a și activat Strixner la Viena).

⁶⁵ Despre armurierul Johann Peter nu avem date la momentul redactării articolului de față. Există posibilitatea ca acesta să fi fost un manufacturier local bănățean, care a activat în prima jumătate a secolului al XIX-lea la Biserica Albă (Weiskirchen), în Serbia de astăzi; vezi Catalogul pieselor, VII. Puști de tir sportiv, nr. 3.

⁶⁶ Vezi Catalogul pieselor, VIII. Puști cu aer comprimat, nr. 2.

⁶⁷ Vezi Catalogul pieselor, VII. Puști de tir sportiv, nr. 2.

⁶⁸ Vezi Catalogul pieselor, VI. Puști de vânătoare cu sistem *Hammerless*, nr. 1.

⁶⁹ Vezi Catalogul pieselor, VII. Puști de tir sportiv, nr. 1.

⁷⁰ Vezi Catalogul pieselor, VII. Puști de tir sportiv, nr. 3.

⁷¹ *TRÉT S.N.*, XXI (1905), I-II, 106.

⁷² Registrul de inventar I al MBT, nr. vechi inv. 2098; înregistrat la 10 februarie 1904.

Alte două puști au fost donate patru ani mai târziu, în 1908, de doamna Sulyok Ilona⁷³, văduva avocatului și omului politic Sulyok Mór⁷⁴. Prin intermediul familiei Sulyok a ajuns în colecția muzeului pușca cu aer comprimat de tipul *Girandoni*⁷⁵, realizată de armurierul vienez Johann Fruwirth la începutul secolului al XIX-lea. Din vechile evidențe ale societății aflăm că arma era incompletă, rezervorul de aer lipsindu-i încă din clipa donației⁷⁶. În legătură cu cealaltă pușcă donată de văduva Sulyok, trebuie spus faptul că piesa a fost identificată exclusiv pe baza dimensiunilor înscrise în registrul vechi al muzeului. Este vorba de o armă cu capsă⁷⁷ din prima jumătate a secolului al XIX-lea, care se evidențiază prin existența unui locaș sculptat în partea dreaptă a patului, acoperit cu un capac culisant din lemn. Locașul respectiv era folosit pentru stocarea bilelor din plumb, rezervelor de cremene etc. Cele două puști menționate mai sus au fost înregistrate în inventarul muzeului la data de 28 martie 1908⁷⁸.

Singura pușcă de tipul *Flobert* din colecție a fost donată de cunoscutul ornitolog bănățean Dionisie Linția⁷⁹. Mai multe informații legate de donația lui Linția nu cunoaștem. Prin intermediul Securității comuniste a intrat în colecția muzeului o valoroasă pușcă de tir din primii ani ai secolului al XIX-lea, fabricată de armurierul vienez Johann Fruwirth. Arma a fost donată în anul 1969 de către plutonierul major Rață, de la Filiala locală a Departamentului Securității Statului⁸⁰. Cea mai recentă pușcă intrată în inventarul muzeului este arma cu două țevi juxtapuse de tipul *Hammerless*, produsă la Frankfurt pe la sfârșitul secolului al XIX-lea. Piesa a fost primită de la timișoreanul Nicolae Filoti în anul 1982⁸¹.

⁷³ *TRÉT S.N.*, XXV (1909), III-IV, 176.

⁷⁴ Sulyok Mór (1821–1878) a fost avocat, publicist – în anul 1848 a lucrat ca redactor la *Temeswarer Wochenblatt*, fiind închis pentru ideile sale liberale – și un activ om politic. În anul 1861 a fost deputat al orașului Timișoara în parlamentul maghiar. S-a sinucis la moșia familială de la Ohaba Mâtnic în data de 23 aprilie 1878. A fost adus la Timișoara și înmormântat în cimitirul din Iosefin. Pentru un timp a fost și membru al Societății de Istorie și Arheologie.

⁷⁵ Vezi Catalogul pieselor, VIII. Puști cu aer comprimat, nr. 1.

⁷⁶ Registrul de inventar I al MBT, nr. vechi inv. 3285; înregistrat la 28 martie 1908.

⁷⁷ Vezi Catalogul pieselor, II. Puști de vânătoare cu capsă, nr. 1.

⁷⁸ Registrul de inventar I al MBT, nr. vechi inv. 3285 și 3284; înregistrate la 28 martie 1908.

⁷⁹ Registrul de inventar IV al MBT, nr. inv. 3188; înregistrat la 7 ianuarie 1958.

⁸⁰ *Ibidem*, nr. inv. 6935; înregistrat la 30 noiembrie 1969.

⁸¹ *Ibidem*, nr. inv. 20104; înregistrat la 30 septembrie 1982.

În concluzie, putem spune că această colecție a puștilor de vânătoare este una deosebit de interesantă, datorită diversității modelelor existente, dar mai ales prin prisma rarității în spațiul românesc a unora dintre exponate.

Cele 16 piese, din categoria puștilor de vânătoare aflate în colecția MBT, vor fi prezentate în următoarea ordine:

- I. Puști de vânătoare cu cremene (1 piesă).
- II. Puști de vânătoare cu capsă (6 piese).
- III. Puști de vânătoare cu sistem *Berenger* (1 piesă).
- III. Puști de vânătoare de tipul *Flobert* (1 piesă).
- IV. Puști de vânătoare cu percuție centrală (1 piesă).
- V. Puști de vânătoare cu sistem *Hammerless* (1 piesă).
- VI. Puști de tir sportiv (3 piese).
- VII. Puști cu aer comprimat (2 piese).

În cadrul fiecărui grup de piese, descrierile armelor vor fi redată în ordine cronologică.

Catalogul pieselor

I. Puști de vânătoare cu cremene

1. Pușcă cu cremene (pentru umărul stâng).

Date: secolul al XVIII-lea.

Țeava puștii este tronconică, damaschinată, lisă în interior și rotunjită spre gură. La partea superioară, spre culată, țeava este găurită. Singura piesă montată pentru luarea liniei de ochire este țelul fixat la gura țevii.

Mecanismul de dare a focului este montat pe partea stângă, fiind complet și funcțional. Mecanismul este fixat în corpul armei printr-o metodă mai rar întâlnită, care permite demontarea ansamblului doar după îndepărtarea cocoșului port-cremene. Șuruburile de fixare strâng contraplatina din alamă prin interior, fără să o străpungă.

Mecanismul de declanșare al puștii este incomplet. Lipsește garda trăgaciului.

Patul din lemn al puștii este sculptat cu motive vegetale, iar gâtul patului prezintă striții. Patul, specific armelor de vânătoare, este prevăzut cu obrăzar în partea dreaptă și este terminat cu o talpă din alamă. Ulucul, incomplet, prezintă urme de reparație. Țeava este fixată de uluc printr-o brățară metalică dispusă în dreptul tunetului. Pe uluc, la partea inferioară a țevii, se află dispozitivul de fixare a bătătorului, bătătorul însă lipsește.

Lungimea țevii: 80 cm.

Lungime totală: 118 cm.

Calibru: 16 mm.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3170; stare de conservare relativ bună (Pl. VI. 1).

II. Puști de vânătoare cu percuție (capsă)

1. Pușcă cu percuție (capsă).

Date: prima jumătate a secolului al XIX-lea (conversie de la sistem cu cremene).

Proveniență: donație a doamnei Sulyok Ilona din anul 1908.

Țeava armei este tronco-octogonală, ghintuită în interior cu ghinturi drepte și găurită la partea superioară spre culată. La partea superioară a țevei sunt montate piesele pentru luarea liniei de ochire: cătare cu talpă și țel la gură, înălțător cu foaie fixă și mobilă în dreptul tunetului și suport pentru fixarea dioptrului la capătul brațului de fixare a țevei. Înălțătorul terminal de mare precizie (dioptrul) însă lipsește.

Mecanismul de dare a focului este incomplet, lipsește cocoșul percutor. Contraplatina din alamă este fixată cu trei șuruburi. Avem de-a face cu o conversie de la mecanism cu cremene la sistem cu percuție, prin modificarea platinei și atașarea blocului cu nicovală.

Mecanismul de declanșare este complet. Garda trăgaciului din alamă se prelungește cu o talpă de fixare scurtă spre pat și se continuă cu o prelungire spre uluc.

Patul și ulucul sunt din lemn, ambele elemente fiind sculptate cu motive vegetale. Patul, specific armelor de vânătoare, este prevăzut cu obrăzar în partea stângă. În partea dreaptă a patului există un locaș închis cu un capac culisant din lemn. Patul se termină cu o talpă din alamă. La partea inferioară a ulucului se află un șanț cu 3 brățări de fixare a băătorului, care însă lipsește. La partea inferioară a ulucului există un inel metalic pentru prinderea curelei.

Lungimea țevei: 67 cm.

Lungime totală: 105 cm.

Calibru: 14 mm.

Nr. inv. antebelic: 3284.

Nr. inv. interbelic: 7.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3154; stare de conservare relativ bună (Pl. VI. 2).

2. Pușcă cu percuție (capsă).

Date: prima jumătate a secolului al XIX-lea.

Țeava puștii este tronconică, fiind lisă în interior, rotunjită și evazată la gură și gravată cu motive vegetale și geometrice. Țeava este găurită la partea superioară, spre culată. La partea superioară a țevei sunt montate piesele pentru luarea liniei de ochire: la culată există un înălțător cu foaie fixă crestată, iar la gura țevei există un țel.

Mecanismul de dare a focului este complet și funcțional. Platina, cocoșul percutor și nicovala sunt gravate cu motive vegetale. Contraplatina din alamă este fixată cu două șuruburi.

Mecanismul de declanșare este complet. Garda trăgaciului se prelungește cu o talpă de fixare scurtă spre pat și se continuă cu o prelungire spre uluc. Garda este gravată cu motive vegetale și geometrice.

Patul și ulucul sunt din lemn. Patul armei este sculptat cu motive vegetale. Specific armelor de vânătoare, patul este prevăzut cu obrăzar în partea stângă și este

terminat cu o talpă din alamă. La partea inferioară a ulucului se află un șanț cu 3 brățări de fixare a băătorului din lemn. La partea inferioară a ulucului există un inel metalic pentru prinderea curelei.

Lungimea țevei: 86 cm.

Lungime totală: 124 cm.

Calibru: 20 mm.

Nr. inv. interbelic: 17.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3172; stare de conservare bună (Pl. VI. 3).

3. Pușcă cu percuție (capsă).

Date: prima jumătate a secolului al XIX-lea.

Țeava armei este tronco-octogonală, fiind ghintuită în interior cu ghinturi drepte și găurită la partea superioară spre culată. Țeava este gravată la culată cu motive florale și geometrice. La partea superioară a țevei sunt montate piesele pentru luarea liniei de ochire: cătare cu talpă și țel la gură, înălțător cu foaie fixă și trei foi mobile în dreptul tunetului și suport pentru dioptru la capătul brațului de fixare a țevei. Înălțătorul terminal de mare precizie (dioptrul) lipsește.

Mecanismul de dare a focului este complet, dar nefuncțional. Platina, cocoșul percutor și nicovala sunt gravate cu motive vegetale. Contraplatina din alamă, de dimensiune mică și în forma unei flori stilizate, este fixată cu un singur șurub.

Mecanismul de declanșare este incomplet. Garda trăgaciului este realizată din alamă și fier. Aceasta se prelungește cu o talpă de fixare scurtă spre pat și se continuă cu o prelungire spre uluc.

Patul din lemn este decorat cu motive vegetale sculptate și striatii geometrice pe gât. Patul, specific armelor de vânătoare, este prevăzut cu obrăzar în partea stângă și este terminat cu o talpă din alamă. La partea inferioară a ulucului din lemn se află un șanț cu 2 brățări din alamă pentru fixarea băătorului, care însă lipsește. La partea inferioară a ulucului există un inel metalic pentru prinderea curelei.

Lungimea țevei: 61,5 cm.

Lungime totală: 103 cm.

Calibru: 14 mm.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3193; stare de conservare bună (Pl. VI. 4).

4. Pușcă cu percuție, cu două țevi juxtapuse.

Date: prima jumătate a secolului al XIX-lea.

Atelier francez: Penel Freres din Saint-Étienne (producătorii mecanismului).

Bloc cu două țevi tronconice juxtapuse, lise în interior. La partea superioară a țevelor, spre gură, există un singur țel central. Tot la partea superioară, între țevi, spre culată, este inscripționat numele armurierului (inscripție ilizibilă).

Mecanismul de dare a focului este incomplet, ambele percutoare fiind rupte de la mijloc, iar partea lor superioară lipsește. Ambele platine sunt inscripționate cu numele armurierului („Penel Freres”).

Mecanismul de declanșare este complet, cu trăgaci dublu, câte unul pentru fiecare țeavă. Garda din lemn este ranforsată cu o bandă metalică ce se prelungește cu un mic element metalic decorativ spre uluc. Brațul din lemn al gărzii se continuă pe patul armei.

Patul și ulucul sunt din lemn. Pe patul puștii există ornamente prin striere și un scut rotund simplu, fixat pe gâtul patului. Patul, specific armelor de vânătoare, prezintă un obrăzar pe partea stângă. Talpa metalică a patului este decorată în aceeași manieră cu celelalte elemente metalice ale puștii. La partea inferioară a ulucului se află un locaș cu ranforsaj metalic pentru fixarea băătorului, decorat în manieră unitară cu garda, iar în partea inferioară a țevelor sunt atașate două suporturi tubulare pentru băătorul care însă lipsește. Tot în partea inferioară a țevelor există un inel metalic pentru curea.

Lungimea țevelor: 75 cm.

Lungime totală: 113 cm.

Calibru: 16 mm.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3192; stare de conservare bună (Pl. VII. 1).

5. Pușcă cu percuție, cu două țevi juxtapuse.

Date: mijlocul secolului al XIX-lea.

Bloc cu două țevi tronconice juxtapuse, lise în interior și găurite lateral. La partea superioară a țevelor, spre gură, există un singur țel central.

Mecanismul de dare a focului este complet și funcțional.

Mecanismul de declanșare este complet, cu trăgaci dublu, câte unul pentru fiecare țeavă. Garda simplă din metal se prelungește cu un mic element din lemn spre patul puștii.

Patul și ulucul sunt din lemn. Pe patul armei există ornamente superficiale realizate prin striere. Patul, specific armelor de vânătoare, este prevăzut cu un obrăzar pe partea stângă. Talpa patului este metalică. La partea inferioară a ulucului se află un locaș pentru fixarea băătorului, iar în partea inferioară a țevelor sunt atașate două suporturi suplimentare pentru băătorul care însă lipsește. Tot în partea inferioară a ulucului există un inel metalic pentru curea.

Lungimea țevelor: 79,5 cm.

Lungime totală: 116 cm.

Calibru: 16 mm.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3191; stare de conservare bună (Pl. VII. 2).

6. Pușcă cu percuție (capsă).

Date: deceniile VI-VII ale secolului al XIX-lea.

Atelier austriac: Johann Peterlongo din Innsbruck.

Țeava puștii este tronco-octogonală, fiind ghintuită cu ghinturi drepte și găurită la partea superioară spre culată. Țeava este gravată și ornamentată cu motive geometrice și florale în zona brațului de fixare la gâtul puștii. Spre culată, țeava este inscripționată cu numele armurierului și locul de fabricație („J. Peterlongo in Innsbruck”).

La partea superioară a țevei sunt montate piesele pentru luarea liniei de ochire: cătare cu talpă și țel la gură, înălțător cu foaie fixă în dreptul tunetului și suport pentru dioptru la capătul brațului de fixare a țevei. Înălțătorul terminal de mare precizie (dioptrul) lipsește.

Mecanismul de dare a focului este incomplet și nefuncțional. Platina este gravată cu motive vegetale și cu imaginea unui cerb care se odihnește sub un copac. Cocoșul percutor și nicovalele sunt gravate în aceeași manieră, cu motive vegetale. Dispozitivul de fixare al capsei lipsește.

Mecanismul de declanșare este complet, fiind prevăzut cu trăgaci suplimentar pentru siguranță. Garda din metal se prelungește cu un element din lemn spre pat și se continuă spre uluc cu un braț metalic ornamentat în aceeași manieră cu platina.

Patul și ulucul sunt din lemn, ambele elemente fiind sculptate și striate. Patul, specific armelor de vânătoare, este prevăzut cu un obrăzar pe partea stângă. Talpa metalică a patului lipsește. La partea inferioară a ulucului se află un locaș pentru băător, iar în partea inferioară a țevei este atașat un suport suplimentar pentru băătorul care însă lipsește.

Lungimea țevei: 76 cm.

Lungime totală: 114 cm.

Calibru: 10 mm.

Nr. inv. interbelic: 3.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3168; stare de conservare bună (Pl. VI. 5).

III. Puști de vânătoare cu sistem Berenger

1. Pușcă cu percuție interioară (mecanism de tipul *Berenger*).

Date: a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Țeava armei este tronco-octogonală, fiind ghintuită cu ghinturi drepte. La partea superioară a țevei sunt montate piesele pentru luarea liniei de ochire: cătare cu talpă și țel la gură, înălțător cu foaie fixă crestată la tunet și înălțător din foaie fixă rotundă perforată, la capătul brațului de fixare a țevei.

Mecanismul de dare a focului de tip *Berenger* este complet, dar nefuncțional. Brațul mobil de rupere a armei și cocoșul fals pentru armarea mecanismului sunt înțepenite. Închizătorul, brațul de fixare al țevei și cocoșul sunt ornamentate prin gravare cu motive florale și geometrice. La partea superioară a elementelor metalice, pe brațul de fixare al țevei este redată imaginea fan-tezistă a unui personaj mitologic.

Mecanismul de declanșare este complet. Garda este din metal și se prelungește spre pat cu un element ornamental din lemn.

Patul și ulucul sunt din lemn. Patul, specific armelor de vânătoare, este decorat prin striere și prezintă un obrăzar pe partea stângă. Patul se termină cu o talpă metalică. În dreptul brațului mobil, în partea dreaptă, lipsește un mic fragment din uluc.

Lungimea țevei: 50,5 cm.

Lungime totală: 93,5 cm.

Calibru: 8 mm.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3190; stare de conservare relativ bună (Pl. VIII. 1).

IV. Puști de vânătoare de tipul *Flobert*

1. Pușcă de tipul *Flobert* (cu percuție pe ramă).

Date: a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Proveniență: donația lui Dionisie Linția.

Țeava puștii este tronco-octogonală, fiind lisă în interior și găurită la partea superioară spre culată. La partea superioară a țevei sunt montate piesele pentru luarea liniei de ochire: înălțător cu foaie fixă crestată la culată, iar la gură un locaș pentru montarea țelului, țelul însă lipsește.

Mecanismul de dare a focului este complet și funcțional. Cocosul percutor este de tip *Flobert*, cu percuție pe rama glonțului. Mecanismul este prevăzut cu un închizător rabatabil în sus.

Mecanismul de declanșare este complet. Garda trăgaciului este din metal, de formă stilizată. Aceasta se prelungește cu tălpi de fixare spre pat și spre uluc.

Patul și ulucul sunt din lemn. Patul, specific armelor de vânătoare, este prevăzut cu un obrăzar pe partea stângă și se termină cu o talpă metalică. În dreptul închizătorului, în partea dreaptă, lipsește un mic fragment din uluc.

Lungimea țevei: 60,5 cm.

Lungime totală: 101 cm.

Calibru: 5 mm.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3188; stare de conservare bună (Pl. VIII. 2).

V. Puști de vânătoare cu percuție centrală

1. Pușcă cu percuție centrală, de tipul *Tabatière* (varianta comercială a puștii militare franceze cu același nume).

Date: a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Atelier belgian: Liege.

Țeava puștii este tronco-octogonală la culată, rotunjită spre tunet și gură și lisă în interior. Țeava este găurită la partea superioară, spre culată. La gura țevei există un țel. Pe țeavă, în partea stângă este vizibil marcajul fabricantului (inițialele „E.L.G.” într-un oval – simbolul armurierilor din Liege).

Mecanismul de dare a focului este complet și funcțional, de tip *Tabatière*, cu închizător rabatabil. Pe partea interioară a închizătorului rabatabil este ștanțată seria „Z349”.

Mecanismul de declanșare este complet și funcțional. Garda simplă din fier se prelungește spre pat cu o limbă de fixare.

Patul din lemn este simplu. Din gâtul patului a fost debitată o degajare pentru încărcarea pe la culată. Patul este terminat cu o talpă din fier. Ulucul din lemn este scurt. Țeava este fixată de uluc printr-o brățară din fier.

Lungimea țevei: 98 cm.

Lungime totală: 142 cm.

Calibru: 18 mm.

Nr. inv. interbelic: 20.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3177; stare de conservare bună (Pl. VIII. 3).

VI. Puști de vânătoare cu sistem *Hammerless*

1. Pușcă cu percuție centrală interioară (sistem *Hammerless*), cu două țevi juxtapuse.

Date: sfârșitul secolului al XIX-lea.

Atelier german: G. Teschner & Co din Frankfurt.

Proveniență: donația lui Nicolae Filoti din anul 1982.

Bloc cu două țevi tronconice juxtapuse, lise în interior și găurite lateral. Spre gură, între cele două țevi este fixat un țel central. Pe partea superioară a țevelor, spre culată, este inscripționat numele armurierului și locul de fabricație („G. Teschner & Co in Frankfurt AO Patent”).

Mecanismul interior de dare a focului este complet și funcțional. Brațul exterior de rupere a armei este realizat din fier și os. Pe gâtul patului există o siguranță rotativă cu două aripioare.

Mecanismul de declanșare este complet, cu trăgaci dublu, câte unul pentru fiecare țeavă. Garda trăgaciului este sculptată în os și se prelungește cu un element decorativ spre pat.

Patul și ulucul sunt din lemn; pe pat există ornamente realizate prin striere. Patul, specific armelor de vânătoare, este prevăzut cu un obrăzar pe partea stângă. Pe pat, în partea dreaptă, apare sculptată inscripția „Al. Gavrilescu Șiștaroveț 116.” (adăugire ulterioară, numele proprietarului). Patul se termină cu o talpă din lemn de abanos. La partea inferioară a patului se află un locaș pentru fixarea curelei.

Suportul metalic pentru țeavă, atașat de pat și uluc, este decorat prin gravare cu motive florale, geometrice și zoomorfe. La partea superioară, deasupra siguranței rotative, este redată imaginea unei căprioare privind în spate. Pe partea stângă este vizibilă imaginea unui ogar luând urma, iar pe partea dreaptă este prezentă imaginea unui câmp cu trei păsări.

Lungimea țevelor: 76,5 cm.

Lungime totală: 117 cm.

Calibru: 18 mm.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 20104; stare de conservare foarte bună (Pl. VII. 3).

VII. Puști de tir sportiv

1. Pușcă cu percuție (conversie de la sistem cu cremene).

Date: prima jumătate a secolului al XIX-lea.

Atelier austriac: Johann Fruwirth din Viena.

Proveniență: Departamentul Securității Statului – Filiala Timișoara. Donat de plutonierul major Rață în anul 1969.

Țeava puștii este tronco-octogonală, fiind ghintuită cu ghinturi drepte. Pe țeavă, la partea superioară, spre culată, este inscripționat numele fabricantului ("Joh. Fruwirth"). La partea superioară a țevei sunt montate piesele pentru luarea liniei de ochire: cătare cu talpă și țel la gură, înălțător cu foaie fixă crestată în dreptul tunetului și un dioptru la capătul brațului de fixare a țevei la gâtul patului.

Mecanismul de dare a focului este incomplet, lipsește cocoșul percutor. Platina este gravată cu imaginea unui cerb și motive geometrice care încadrează în dreptul nicovalei numele orașului de origine („In Wien”).

Mecanismul de declanșare este complet. Garda este prevăzută cu locașuri pentru fixarea degetelor (caracteristică a puștilor de tir). Aceasta se prelungește cu o talpă de fixare scurtă spre pat și o continuare alungită spre uluc, gravată cu motive vegetale.

Patul și ulucul sunt din lemn, ambele elemente fiind sculptate și striate. Patul este încrustat cu sidef traforat și gravat. Pe gâtul patului, în partea dreaptă, este sculptat un locaș pentru fixarea degetului mare al mâinii. Patul, specific armelor de vânătoare, este decorat la partea interioară cu figura sculptată a unui cerb odihnindu-se sub un copac. Patul conține la partea interioară un blazon din sidef cu o acvilă gravată în câmp, încadrată de patru drapele, două țevi de tun, un scut oval și un soclu în sidef gravat. La baza grupului sunt redată inițialele posesorului "F.P.". Pe partea exterioară a patului, în aceeași manieră de execuție, este redată imaginea unui corn al abundenței cu motive vegetale și florale. În partea superioară a patului, în aceeași manieră, este prezent un motiv vegetal și floral din sidef. În partea inferioară a patului este realizat un scut din sidef purtând aceleași inițiale ale posesorului și inițialele "B.S.", încadrate de motive florale și o inscripție ("F.P., B.S. als schitzen freund") din care reiese prietenia dintre cele două personaje (după toate probabilitățile proprietarul armei și prietenul care i-a dăruit-o).

Talpa patului se termină într-o masivă placă din alamă gravată cu motive vegetale pe părțile laterale și pe partea superioară.

La partea inferioară a ulucului se află un locaș cu două brățări de fixare a bătătorului, care însă lipsește.

Lungimea țevei: 82 cm.

Lungime totală: 119 cm.

Calibru: 14 mm.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 6935; stare de conservare bună (Pl. IX. 1).

2. Pușcă cu percuție (capsă).

Datare: prima jumătate a secolului al XIX-lea.

Atelier austriac: Johann Baptist Strixner din Viena (producătorul mecanismului).

Proveniență: donația lui Osztrovsky József din anul 1904.

Țeava puștii este tronco-octogonală, ghintuită cu ghinturi drepte și găurită la partea superioară spre culată. Pe partea superioară a țevei, spre culată, există

inscripții cu caractere gotice. Tot la partea superioară a țevei sunt montate piesele pentru luarea liniei de ochire: cătare cu talpă și țel la gură, înălțător cu foaie fixă crestată în dreptul tunetului și un dioptru la capătul brațului de fixare a țevei.

Mecanismul de dare a focului este complet, însă nefuncțional. Platina este gravată cu motive vegetale care încadrează, la partea inferioară în dreptul nicovalei, un oval prelungit cu o inscripție gravată. Pe platina este inscripționat numele armurierului ("Strixner"). Cocoșul percutor este și el gravat cu motive vegetale.

Mecanismul de declanșare este complet, însă nefuncțional. Garda metalică este prevăzută cu locașuri pentru fixarea degetelor. Aceasta se prelungește cu o talpă de fixare scurtă spre pat și se continuă cu un braț alungit spre uluc. Garda este gravată cu motive vegetale.

Patul și ulucul sunt din lemn, ambele elemente fiind sculptate, striate și încrustate cu sidef traforat și gravat, dar și cu alamă. Pe gâtul patului, în partea dreaptă, este sculptat un locaș pentru fixarea degetului mare al mâinii. Patul, specific armelor de vânătoare, este decorat la partea interioară cu sculptura unui cerb în fugă într-o pădure și cu un cap grotesc în formă de dragon la partea inferioară. Obrăzarul patului este decorat cu un blazon din sidef, având o acvilă gravată în câmp încadrată de motive florale în sidef. Pe pat, în partea stângă este sculptat numele posesorului ("Krahl"). Pe partea exterioară a patului, în aceeași manieră de execuție, sunt încrustate plăcuțe de sidef în forme vegetale și florale, încadrate cu încrustații din alamă. Talpa patului se termină într-o placă metalică masivă, gravată cu motive vegetale pe părțile laterale, iar pe partea superioară este gravat un personaj în costum de epocă, rezemat de o pușcă. La partea inferioară a ulucului se află un șanț cu 3 brățări de fixare a bătătorului din lemn.

Lungimea țevei: 68,5 cm.

Lungime totală: 104 cm.

Calibru: 13 mm.

Nr. inv. antebelic: 2098.

Nr. inv. interbelic: 4.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3162; stare de conservare foarte bună (Pl. IX. 3).

3. Pușcă cu percuție (capsă).

Datare: prima jumătate a secolului al XIX-lea.

Atelier bănățean (?): Johann Peter din Weiskirchen.

Țeava puștii este tronco-octogonală, ghintuită cu ghinturi drepte și găurită la partea superioară spre culată. Pe țeavă este inscripționat numele armurierului ("Joh. Peter"). La partea superioară a țevei sunt montate piesele pentru luarea liniei de ochire: cătare cu talpă și țel la gură, locaș pentru fixarea înălțătorului în dreptul tunetului, înălțătorul însă lipsește. Pe gâtul patului este fixat un suport pentru dioptru, însă dispozitivul de înaltă precizie lipsește.

Mecanismul de dare a focului este incomplet, lipsește cocoșul percutor. Platina este gravată cu motive vegetale și imaginea unei păsări, care încadrează la

partea inferioară, în dreptul nicovalei, numele orașului de origine („In Weiskirchen”).

Mecanismul de declanșare este complet. Garda metalică a trăgaciului este prevăzută cu locașuri pentru fixarea degetelor. Aceasta se prelungește cu o talpă de fixare scurtă spre pat și se continuă cu o prelungire spre uluc. Garda este gravată cu motive vegetale.

Patul și ulucul sunt din lemn, ambele elemente fiind sculptate, striate și încrustate cu metal gravat. Pe gâtul patului, în partea dreaptă, este sculptat un locaș pentru fixarea degetului mare al mâinii. Patul, specific armelor de vânătoare, prezintă în partea inferioară un scut metalic încrustat în lemn și gravat cu inițialele posesorului („A.B.”). Talpa patului se termină într-o placă masivă din alamă, gravată cu motive vegetale pe părțile laterale, iar la partea superioară este gravată imaginea unei bufnițe și un trofeu stilizat cu cap de cerb. La partea inferioară a ulucului se află un șanț cu 3 brățări de fixare a băătorului, care însă lipsește.

Lungimea țeavii: 72,5 cm.

Lungime totală: 112 cm.

Calibru: 13 mm.

Nr. inv. interbelic: 13.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3163; stare de conservare relativ bună (Pl. IX. 2).

VIII. Puști cu aer comprimat

1. Pușcă cu aer comprimat (*Windbüchse*) de tipul *Girandoni*.

Datare: începutul secolului al XIX-lea.

Atelier austriac: Johann Fruwirth din Viena.

Proveniență: donația doamnei Sulyok Ilona din anul 1908.

Țeava puștii este tronco-octogonală spre culată, rotundă de la tunet spre gură și lisă în interior. La partea superioară a țeavii sunt montate piesele pentru luarea liniei de ochire: la culată există un înălțător cu foaie fixă crestată, iar la gură, un țel. Pe țeavă, în partea superioară, este inscripționat numele armurierului și locul fabricației („Johann Fruwirth in Wien”). Țeava se termină la culată cu elemente decorative reprezentând un buchet alegoric, ce conține și un arc cu o tolă de săgeți.

Mecanismul pneumatic este incomplet și nefuncțional (lipsește rezervorul de aer). Platina, contraplatina și cocoșul sunt ornamentate prin gravare cu motive florale și geometrice.

Mecanismul de declanșare este complet, cu garda trăgaciului din alamă, bogat ornamentată cu motive florale. Garda se prelungește spre uluc cu un element ornamental din alamă, decorat în aceeași manieră.

Patul metalic, respectiv rezervorul de aer, lipsește. Partea din lemn a patului este îmbrăcată între platina și contraplatina cu o placă din alamă bogat ornamentată cu motive florale și cu o imagine alegorică (cu scut, drapele, lănci, arcuri și arme de foc). Ulucul din lemn este foarte scurt, fiind sculptat cu motive florale.

Lungimea țeavii: 97,5 cm.

Lungime totală: 106,5 cm.

Calibru: 11 mm.

Nr. inv. antebelic: 3285.

Nr. inv. interbelic: 5.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3182; stare de conservare bună (Pl. X. 1).

2. Pușcă cu aer comprimat (pneumatică).

Datare: mijlocul secolului al XIX-lea.

Atelier german: G. Leute din München.

Țeava armei este tronco-octogonală, ghintuită cu ghinturi drepte în interior. Pe țeavă, la partea superioară, este inscripționat numele armurierului și locul de fabricație („G. Leute in München”). La partea superioară a țeavii sunt montate piesele pentru luarea liniei de ochire: la gură este montată cătarea cu talpă, prevăzută cu țel încorporat în interiorul unui tub metalic; la tunet există un înălțător cu foaie fixă crestată, iar la gâtul patului există un dioptru montat pe brațul de fixare al țeavii.

Mecanismul pneumatic este complet și funcțional. Platina, contraplatina și cocoșul sunt ornamentate prin gravare cu motive florale și geometrice.

Mecanismul de declanșare este complet, fiind prevăzut cu trăgaci dublu. Garda trăgaciului din lemn este ranforsată cu o placă metalică decorată în aceeași manieră cu restul elementelor metalice. Garda se prelungește spre pat cu un element decorativ din lemn din care lipsește un fragment.

Patul și ulucul sunt din lemn, ambele elemente fiind sculptate și striate. Patul, specific armelor de vânătoare, este sculptat și ornamentat prin striere și prezintă un obrăzar voluminos pe partea stângă și o terminație metalică pe talpă.

Lungimea țeavii: 62,5 cm.

Lungime totală: 102 cm.

Calibru: 4,5 mm.

Nr. inv. interbelic: 404.

MBT, colecția de arme, nr. inv. 3166; stare de conservare bună (Pl. X. 2)⁸².

Abrevieri folosite:

cm	– centimetri
col.	– colecție
inv.	– inventar
M	– model
mm	– milimetri
nr.	– număr
pl.	– planșă
SN	– serie nouă

⁸² În încheiere, dorim să adresăm mulțumiri d-lui Milan Șepeșan, fotograf la MBT, pentru fotografierea digitală a pieselor și prelucrarea imaginilor; colegului Sergiu Galiș pentru sprijinul acordat în identificarea și descrierea puștilor de vânătoare din colecția MBT; Mihaelei Ionelescu pentru traducerea în limba engleză a rezumatului acestui articol.

1

2

3

Pl. I. Mecanisme utilizate la puștile de vânătoare din colecția MBT: 1. percuție (capsă); 2. mecanism de tipul *Berenger*; 3. mecanism de tipul *Flobert*. / Mechanism used by the hunting rifles from the collection of the Banat Museum: 1. percussion mechanism; 2. *Berenger* type mechanism; 3. *Flobert* type mechanism.

1

2

3

Pl. II. Mecanisme utilizate la puștile de vânătoare din colecția MBT: 1. mecanism cu cremene; 2. mecanism cu aer comprimat (Girandoni); 3. mecanism de tipul Tabatière. / Mechanism used by the hunting rifles from the collection of the Banat Museum: 1. flintlock; 2. compressed air mechanism (Girandoni); 3. Tabatière type mechanism.

Pl. III. Puști de vânătoare cu încărcare pe la culată din colecția MBT: 1. sistem *Teschner-Collath*, tip *Excenter*; 2. sistem *Flobert*; 3. sistem *Tabatière*. / Breech-loading hunting rifles from the collection of the Banat Museum: 1. *Teschner-Collath* system, *Excenter* type; 2. *Flobert* system; 3. *Tabatière* system.

1

2

3

4

Pl. IV. Armurieri inscripționați pe țevice puștilor de vânătoare din colecția MBT: 1. Johann Fruwirth (Viena); 2. G. Leute (München); 3. Johann Peterlongo (Innsbruck); 4. G. Teschner / Co (Frankfurt). / *Names of armourers engraved on the barrels of hunting rifles from the collection of the Banat Museum: 1. Johann Fruwirth (Vienna); 2. G. Leute (Munich); 3. Johann Peterlongo (Innsbruck); 4. G. Teschner / Co (Frankfurt).*

Pl. V. Ornamente existente pe armele de vânătoare din colecția Muzeului Banatului. / *Ornaments displayed by the hunting guns from the collection of the Banat Museum.*

Pl. VI. Puști de vânătoare din colecția MBT: 1. pușcă cu cremene; 2, 3, 4, 5. puști cu percuție (capsă). / *Hunting rifles from the collection of the Banat Museum: 1. flintlock rifle; 2, 3, 4, 5. percussion rifles.*

Pl. VII. Puști de vânătoare cu țevi juxtapuse: 1, 2. puști cu percuție; 3. pușcă cu sistem *Hammerless*. / Juxtaposed double-barreled shotguns: 1, 2. percussion shotguns; 3. Hammerless shotgun.

Pl. VIII. Pușcă cu sistem Berenger; 2. pușcă Flobert; pușcă Tabatière. 1 Berenger system rifle; 2. Flobert rifle; 3. Tabatière rifle.

Pl. IX. Puști de tir sportiv din colecția MBT. Armurieri: Johann Fruwirth (Viena); 2. Johann Peter (Weiskirchen); 3. J. B. Strixner (Viena). / *Percussion sporting rifles from the collection of the Banat Museum. Armourers: Johann Fruwirth (Vienna); 2. Johann Peter (Weiskirchen); 3. J. B. Strixner (Vienna).*

Pl. X. Puști cu aer comprimat din colecția MBT. Armurierii: Johann Fruwirth (Viena); 2. G. Leure (München); / Compressed air guns from the collection of the Banat Museum. Armourers: Johann Fruwirth (Vienna); 2. G. Leure (Munich).

ORGANIZAREA ADMINISTRATIV-TERITORIALĂ A BANATULUI ISTORIC ÎN PERIOADA 1716–1860

Maria Vertan*

Cuvinte cheie: *Banat, district, comitatul Caraș, comitatul Timiș, comitatul Torontal, sat, localitate.*
Keywords: *Banat, district, Caraș county, Timiș county, Torontal county, village, locality.*

Administrative-Territorial Organization of the Historical Province of Banat During 1716–1860 (Abstract)

After the Austrian-Turkish war from 1716–1717, the Banat province became part of the Austrian Empire with the status of neo-aquistic territory. After a few attempts of temporary administrative-territorial organization, during 1719–1720 the Banat province was organized in eleven districts, these being divided into circles (processus).

Between 1766–1774 the Military Border from Banat was brought into being and comprised an important number of localities situated in the southern part of the province. Those localities had a special status being superintended by the personnel of the Austrian military units from the area.

Between 1774–1775 the governor of Banat, Iosif Brigido, tried a reorganization of the province into four administrative circles, but this organization was annulled in 1778 after the annexation of Banat at the Hungarian Kingdom. Banat was now organized into three counties: Timiș, Caraș and Torontal. The counties were at their turn divided into smaller administrative units called processus/járás/plase. This organization lasted till the year 1850, when Banat entered under Austrian Imperial administration and was included into the new province called Serbian Vojvodina and Timisan Banat. The former counties from Banat turned into administrative circles which received the German name of “Kreise” and were divided into smaller units called “Beyirke”. The administrative circles (Kreise) from Banat were Timișoara, Lugoj and Becicherecu Mare. This administrative-territorial organization lasted till the abolishment of the Serbian Vojvodina and Timisan Banat province in 1860.

In time, there was a territorial stability of the three counties of circles but the number of their subdivisions changed and as a consequence also the distribution of the localities within them changed from one stage at another.

În urma războiului turco-austriac din anii 1716–1717 întregul Banat istoric, delimitat la nord de cursul râului Mureș, la est de vechile hotare cu Transilvania și Țara Românească marcate de culmile Munților Banatului, la sud de Dunăre și la vest de cursul râului Tisa, a ajuns sub stăpânirea Imperiului Habsburgic, stăpânire consfințită prin pacea de la Passarovitz din anul 1718.

Prin statutul aprobat în anul 1719 de împăratul Carol al VI-lea Banatul a fost asimilat cu teritoriile neo-aquistice, ceea ce însemna nerecunoașterea niciunui drept de proprietate anterior anului 1716. Noua provincie a devenit domeniu al Coroanei și al Camerei Imperiale și a fost administrată prin intermediul administrației imperiale, cu atribuții mixte, civile și militare¹.

Chiar în anul 1716, în timpul desfășurării operațiunilor militare, generalul conte de Mercy,

comandantul militar și civil al Banatului, a hotărât organizarea noii provincii imperiale în 4 districte, conduse de către un vicecomite. Aceste districte erau: Caransebeș, Ciacova, Panciova și Marga². În anul 1717 s-a realizat prima conscriere a localităților, caselor și locuitorilor din Banat, constatându-se că numărul localităților era de 663³. Pentru a se evita, probabil, revenirea la modelul administrativ comitatens maghiar, anterior cuceririi otomane⁴, printr-un decret imperial din anul 1718 Banatul a fost împărțit în 13 districte (Almăj, Becicherecu Mare, Caransebeș, Cenad, Ciacova, Făget, Lipova, Lugoj, Orșova, Palanca Nouă, Panciova, Timișoara și Vârșeț), 6 companii militare de graniță (Botoș, Franjova, Idvor, Kikinda, Melenci și Mokrin) și compania din Clisura Dunării⁵.

² *Ibidem*, 45.

³ J. Szentkláray, *Száz év Délmagyarország újabb történetéből (1779-től napjainkig)*, Timișoara (1879), 21–26, *apud* Costin Feneșan, *op. cit.*, 48.

⁴ Costin Feneșan, *op. cit.*, 46.

⁵ *Ibidem*, 52.

* Timișoara, e-mail maghe2008@yahoo.com.

¹ Costin Feneșan, *Administrație și fiscalitate în Banatul imperial 1716–1778*, Timișoara (1997), 19.

În anii 1719–1720 numărul districtelor s-a redus la 11, districtul Almăj fiind inclus în districtul Orșova, compania de Clisură în districtul Palanca Nouă, iar districtul Făget în cel al Lugojului⁶. Aceste districte erau împărțite la rândul lor în cercuri (processus), astfel: 1) districtul Becicherecu Mare cu 15 sate grupate în cercurile Timiș (8 localități) și Tisa (7 localități); 2) districtul Caransebeș cu 75 sate grupate în cercurile: Bistra (22 localități), Pogăniș (24 localități) și Timiș (29 localități); 3) districtul Cenad cu 15 localități grupate în cercurile Mureș (8 localități) și Tisa (7 localități); 4) districtul Ciacova cu 63 localități grupate în cercurile Bârzava (16 localități), Ciacova (15 localități), Jaruka (13 localități) și Timiș (19 localități); 5) districtul Lipova cu 42 localități grupate în cercurile Bara (11 localități), Lipova (10 localități) și Sănnicolau Mic (10 localități); 6) districtul Lugoj cu 91 localități grupate în cercurile Făget (27 localități), Lugoj (24 localități), Luncani (24 localități) și Sărăzani (16 localități); 7) districtul Orșova cu 36 localități grupate în cercurile Almăș (13 localități) și Orșova (23 localități); 8) districtul Palanca Nouă cu 51 localități grupate în cercurile Clisura (9 localități), Ilidia (14 localități), Jasenovo (13 localități) și Răcăjdia (15 localități); 9) districtul Panciova cu 22 localități grupate în cercurile Kovin (8 localități), Neuzina (7 localități) și Panciova (7 localități); 10) districtul Timișoara cu 42 localități grupate în cercurile Bucovăț (13 localități), Parța (12 localități) și Sănandrei (17 localități); 11) districtul Vârșeț cu 64 localități grupate în cercurile Carașova (8 localități), Jamu Mare (16 localități), Ramna (13 localități), Ticvani (7 localități) și Vârșeț (20 localități)⁷. Districtele au fost conduse de un administrator imperial (Districtverwalter) până în anul 1751 când Administrația imperială a Banatului a fost înlocuită cu Administrația provincială a Banatului (Banater Landes-Administration), iar puterea militară a fost separată de cea civilă. De acum administrația civilă a Banatului era compusă dintr-un președinte și șase consilieri care conduceau diferite departamente⁸.

În anul 1774 Johann Jakob Ehrler, inspector al Administrației imperiale de la Timișoara a Țării Banatului, a prezentat președintelui acestei administrații, conțelului Iosif de Brigido, un amplu raport despre Banat. Potrivit analizei făcute de istoricul Costin Feneșan, datele din raportul respectiv fuseseră pregătite de autorul lui înainte de anul 1771⁹. În

cea ce privește organizarea administrativ-teritorială prezentată în raport, aceasta se referă la situația anterioară organizării Graniței Militare Bănățene începută în anul 1766, când teritoriul Țării Banatului era împărțit în cele 11 districte menționate. Componenta acestora este prezentată astfel:

1) districtul Becicherecu Mare cu 40 localități împărțite în: a) cercul Becicherec cu localitățile: Aradac, Becej, Becicherec (Veliki Bečkerek, azi Zrenjanin), Beodra (azi înglobată în Novo Miloșevo), Boçar, Botoș, Karlova (azi înglobată în Novo Miloșevo), Elemir, Franjova (azi înglobată în Novi Becej), Gros Torak sau Sakelhas (Veliki Torak, azi înglobat în Begejci), Idjoș, Itebej, Klek, Kumane, Jankahid (azi Jankov Most), Melenci, Modoș (azi Jaša Tomić), Pardani (azi Medja), Torak sau Sefdin (Mali Torak, azi înglobat în Begejci), Sečanj și St. Jurat (azi Žitište); b) cercul Timiș cu localitățile: Boka, Dobrica, Ečka, Farkașdin, Idvor, Ilandža, Jarkovac, Leopoldova (azi Čenta), Margita, Marinoselo, Neuzina, Orlovat, Padina sau Uzdin (azi Uzdin), Perlasvarosch (azi Perlez), Seleuș sau Termian (azi Seleuș), Szige (azi înglobat în Perlez), Taraș și Tomaševac;

2) districtul Caransebeșului cu 76 localități împărțite în: a) cercul Bistra cu localitățile: Căvâran, Cireșu Timiș (azi Cireșu), Cireșa Bistra (azi Cireșa), Ciuta, Crâjma (azi Măgura), Criciova, Crivina, Glimboca, Iaz, Jdioara, Maciova, Mal, Marga, Măguri, Măru, Obreja, Ohaba Bistra (azi înglobată orașului Oțelu Roșu), Peștere, Tincova, Valea Mare (azi Valea Bistrei), Voislova, Zăvoi; b) cercul Bucoșnița cu localitățile: Apadia, Brebu, Caransebeș, Cileni, Delinești, Dragomirești, Găvojdia, Jena, Jupa, Mâtnic (azi Mâtnicu Mare), Ohaba Mâtnic, Prisaca, Remetea (azi Remetea Pogănici), Rugi, Ruginosu, Sacu, Sălbăgel, Scăiuș, Soceni, Tincova, Valeaboul (azi Păltiniș), Valeadeni, Var, Zăgujeni, Zgribești, Zorlențu Mare, Zorlențu Mic (azi Zorlencior); c) cercul Timiș cu localitățile: Armeniș, Bolvașnița, Borlova, Buchin, Bucoșnița, Cănicea, Cârpa (azi Valea Timișului), Dalci, Domașnea, Feneș, Goleț, Ilova, Luncavița, Petroșnița, Poiana, Prisian, Ruieni (azi înglobat în Turnu Ruieni), Rusca, Sadova (azi Sadova Veche), Slatina (azi Slatina Timiș), Teregova, Turnu (azi înglobat în Turnu Ruieni), Vălișoara, Vârciorova, Verendin, Zervești, Zlagna;

3) districtul Cenad cu 36 localități împărțite în: a) cercul Mureș cu localitățile: Beșenova (Beșenova Veche, azi Dudeștii Vechi), Cenad, Comloș (azi Comloșu Mare), Igrîș, Klein Kikinda sau Lovrin (azi Lovrin), Periam, Pesac, Saravale, Sănnicolau Mare, Sânpetru (azi Sânpetru Mare); b) cercul

⁶ *Ibidem*, 54.

⁷ *Ibidem*, 55.

⁸ *Ibidem*, 72.

⁹ *Ibidem*, 15–18.

Timiș cu localitățile: Albrechtsflor (azi Teremia Mică), Beba (azi Beba Veche), Chereștur, Čoka, Deszk, Dugosella (azi Nerău), Djala, Gottlob, Josephova (azi înglobat în Novi Kneževac), Kanjiža, Marienfeld (azi Teremia Mare), Mokrin, Orosłamosch (azi Banatsko Arandjelovo), Ostern (azi Comloșu Mic), Padej, Sanad, Sct. Ivan (azi Barice), Soltur (azi înglobat în Banatsko Veliko Selo), Sveti Hubert (azi înglobat în Banatsko Veliko Selo), Szöreg, Šarlevil (azi înglobat în Banatsko Veliko Selo), Theis Sct. Miklos (azi Ostojčevo), Triebswetter (azi Tomnatic), Vălcani, Gros Kikinda (azi Kikinda), Zombor (azi Kiszombor);

4) districtul Ciacova cu 66 localități împărțite în: a) cercul Bârzava cu localitățile: Berecuța, Berini, Birda, Cadăr, Cerna, Folia, Icloda, Iersig, Jebel, Sângeorge, Sculia, St. Georg Kloster (azi Mănăstire), Stamora (azi Stamora Română), Șipet, Șoșdea, Uliuc, Unip; b) cercul Ciacova cu localitățile: Cebza, Ciacova, Ciavoș (azi Grănicerii), Foeni, Folia, Gad, Giera, Giulvăz, Ivanda, Konak, Liget (azi Pădureni), Macedonia, Obad, Petroman, Rudna, Sânmartin (azi Sânmartinu Sârbesc), Sarča (azi Sutjeska), Šurjan, Toager; c) cercul Jeruga cu localitățile: Banloc, Denta, Deta, Dolaț, Ghilad, Gaiu Mic, Ofsenița, Omor (azi Rovinița Mare), Partoș, Soca, Tolvădia (azi Livezile), Veliki Gaj, Voiteg; d) cercul Timiș cu localitățile: Blajova, Buziaș, Căpăt, Chevereș (azi Chevereșu Mare), Dragșina, Duboz, Duleu, Hitiaș, Izgar, Racovița, Sacoș (azi Sacoșu Turcesc), Sârbova, Silagiu, Valeamare, Valeapai, Vermeș, Vucova;

5) districtul Lipova cu 66 localități împărțite în: a) cercul Bara cu localitățile: Bara, Brestovăț, Buzad, Checheș, Chizdia (azi Coșarii), Crivobara, Cuveșdia, Duboki Nados (azi Nadăș), Godinova (localitate neidentificată), Herneacova, Hodoș, Labașinț, Rădmănești, Secaș, Spata, Stanciova, Teș, Vizma; b) Căpâlnaș cu localitățile: Bacamezeu (azi Bacău de Mijloc), Bata, Birchiș, Bulci, Bulza-Groși (azi satele Bulza și Groși), Căpâlnaș, Căprioara, Ostrov, Pojoga, Sălciva, Țela, Valea Mare, Virișmort; c) cercul Lipova cu localitățile: Belotinț, Bruznic, Chelmac, Dobrești, Dorgoș, Labașinț, Lăpușnic, Lipova, Ohaba (azi Ohaba Română), Pătârș, Șistarovăț, Ususău, Zăbalț; d) cercul Sănnicolau Mic cu localitățile: Alioș, Aradu Nou (azi înglobat municipiului Arad), Blumenthal (azi Mașloc), Buchberg (azi Sintar), Charlottenburg (azi Șarlota), Chesinț, Creuzstaetten (azi Cruceni), Engelsbrunn (azi Fântânele), Firiteaz, Fiscut, Greifenthal (azi Bencecu de Sus), Guttenbrun (azi înglobat în Zăbrani), Klein Altringen (azi Altringen), Königshofen (azi Remetea Mică),

Lichtenwald (azi Comeat), Neuohof (azi Bogda), Neudorf, Sănnicolau Mic (azi înglobat municipiului Arad), Seegenthau (azi Șagu), Schöndorf (azi Frumușeni), Weisenheid (azi Tisa Nouă), Zăbrani;

6) districtul Lugoj cu 99 localități împărțite în: a) cercul Făget cu localitățile: Băsești (azi Begheiu Mic), Bătești, Bichigi, Brănești, Breazova, Bucovăț, Coșava, Coșteiu (azi Coșteiu de Sus), Crivina, Curtea, Drăgsinești, Făget, Fărășești, Gladna (azi Gladna Română), Goizești (azi înglobat satului Tomești), Homoșdia, Jupânești, Luncani, Margina, Mătnic (azi Mătnicu Mare), Nemeșești, Pietroasa, Poieni, Povărgina, Românești, Sintești, Temerești, Tomești, Wezza (localitate dispărută), Zolt, Zorani; b) cercul Lugoj cu localitățile: Armădia, Belinț, Boldur, Chizătău, Coștei (azi Coșteiu Mare), Drăgoiești, Ficătar, Gruni, Herendești, Hezeriș, Hodoș, Honorici, Jabăr, Lugoj, Lugojel, Nevrincea, Ohaba (azi Ohaba Forgaci), Oloșag, Păru, Sacoș (azi Sacoșu Mare), Satumic (azi Victor Vlad Delamarina), Sălha (azi înglobată în Coșteiu), Sinersig, Tapia, Valea Lungă (azi Valea Lungă Română), Vișag; c) cercul Lunca cu localitățile: Babșa, Balinț, Budinț (azi satul Ictar-Budinți), Bunea (azi Bunea Mare), Cladova, Cralovăț, Cutina, Dubești, Fădimac, Hisiaș, Ictar (azi satul Ictar-Budinți), Ierșnic, Leucușești, Lucareț, Mănăștiur, Ohaba (azi Ohaba Lungă), Paniova, Pădurani, Răchita, Remetea (azi Remetea Luncă), Șușanovăț (azi Șanovița), Șuștra, Târgoviște, Topolovăț (azi Topolovățu Mare), Topla; d) cercul Sărăzani cu localitățile: Bârna, Botești, Botinești, Bujor (azi Traian Vuia), Cliciava, Coșevița, Drinova, Fârdea, Hăuzești, Jupani, Jurești, Pogănești, Săceni, Sărăzani, Sudriaș, Surduc (azi Surducu Mic), Susani;

7) districtul Orșova cu 41 localități împărțite în: a) cercul Almăj cu localitățile: Bănia, Borloveni, Bozovici, Dalboșeț, Gârbovăț, Lăpușnic, Mocerîș, Pătaș, Prigor, Prilipeț, Putna, Rudăria (azi Eftimie Murgu), Șopot; b) cercul Orșova cu localitățile: Bârza, Bogăltin, Bolvașnița (azi Valea Bolvașniței), Coramnic, Cornea, Cornereva, Crușovăț, Cuptoare, Dubova, Globu Craiovei, Globurău, Iablanița, Ieșelnița, Jupalnic (azi dispărut, strămutat în orașul Orșova Nouă), Kriviza (prediu dispărut), Lăpușnicel, Mehadia, Mehadica, Ogradena, Părvova, Pecenișca, Petnic, Plavișevița, Plugova, Șvinița, Tisovița (azi înglobată în Eibenthal), Topleț, Tufări (azi dispărut, strămutat în orașul Orșova Nouă);

8) districtul Palanca Nouă cu 64 localități împărțite în: a) cercul Iasenovo cu localitățile: Berliște, Crvena Crkva, Ciortea, Dupljaja, Gaitasol (azi Kajtasovo), Grebenac, Iam, Iasenovo,

Langenfeld (azi Câmpia), Mircovăț (azi Milcoveni), Ogrulica, Omor (localitate dispărută), Rebenberg (azi Kaludjerovo), Sakalovez (azi Socol), Subotica (azi Banatska Subotica), Nova Palanka, Vrincegaj; b) cercul Ilidia cu localitățile: Baziaș, Bogodiniț, Ciuchici, Ilidia, Kruščica, Kusić, Lescovița, Mănăstirea Kusić, Mănăstirea Zlatița, Mikolinz (azi Nicoliniț), Naidăș, Rusova Nouă, Rusova Veche, Sasca (azi Sasca Română), Slatina (azi Slatina Nera), Socolari, Bela Crkva, Zlatița; c) cercul Răcăldia cu localitățile: Agadici, Belobreșca, Berzasca, Bosniak (azi Moldova Nouă), Broșteni, Ciclova (azi Ciclova Română), Ciudanovița, Divici, Dolnia Liubcova (azi Liubcova), Gornia Liubcova (azi Gornea), Greoni, Heuerdorff (azi Iertof), Jitin, Măcești, Măidan (azi Brădișoru de Jos), Mercina, Moldova (azi Moldova Veche), Oravița, Petrovăț, Pojejena Română (azi contopită în Pojejena), Pojejena Sârbească (azi contopită în Pojejena), Radimna, Răcăldia, Răchitova, Sichevița, Șușca, Ticvan (azi Ticvanu Mare), Vrani, Vrâniș;

9) districtul Panciova cu 16 localități: Bavaniște, Brestovac, Deliblato, Dubovac, Gaj, Jabuka, Kovin, Novasella (azi Banatsko Novoselo), Omolice, Opovo, Ostrovo, Panciova, Pločica, Sakule, Sefkerin, Starčevo;

10) districtul Timișoara cu 61 localități împărțite în: a) cercul Bucovăț cu localitățile: Bazoș, Bencec (azi Bencecu de Jos), Bucovăț, Gertjanosch (azi Cărpiniș), Ghiroda, Ianova, Izvin, Medveș (azi Urseni), Moșnița (azi Moșnița Veche), Petrovaselo, Recăș, Remetea (azi Remetea Mare), Schesvar (localitate dispărută); b) cercul Parța cu localitățile: Beregsău (azi Beregsău Mare), Bobda, Bugarosch (azi Bulgăruș), Cenei, Chișoda, Csadat (azi Lenauheim), Diniaș, Giroc, Grabaș, Hazfeld (azi Jimbolia), Hajfeld (azi înglobat în Novi Kozarci), Iacea Mare, Iacea Mică, Kelscha (azi Checea), Mastort (azi înglobat în Novi Kozarci), Nemeth (azi Beregsău Mic), Paraz (azi Parța), Peciu Nou, Săcălaz, Sânmihai (azi Sânmihaiu Român), Șag, Utvin, Crnja (azi Nova Crnja); c) cercul Sânnandrei cu localitățile: Bărateaz, Becicherecu Mic, Beșenova (Beșenova Nouă, azi Dudeștii Noi), Biled, Brukenau (azi Pișchia), Călăcea, Cerneteaz, Felnac, Freidorf (înglobat municipiului Timișoara), Giarmata, Jadani (azi Cornești), Kness (azi Satchinez), Kötffell (azi Gelu), Mănăștur, Mercydorf (azi Carani), Munar, Murani, Nagyfalu (azi Satu Mare), Sânnandrei, Sânpetru (azi Sânpetru German), Seceani, Secusigiu, Timișoara, Theresiopel (azi Vinga), Variaș;

11) districtul Vârșeț cu 77 localități împărțite în: a) cercul Carașova cu localitățile: Bărbosu,

Biniș, Bocșa, Calina, Carașova, Călnic, Clocotici, Cuptoare, Dezești, Doclin, Dognecea, Doman, Ezeriș, Fârliug, Fizeș, Gârliște, Ghertenish, Giurgiova, Goruia, Iabalcea, Jidovin (azi Berzovia), Lupac, Moniom, Nermed, Rafnic, Ramna, Reșița (Reșița Română, azi contopită în municipiul Reșița), Secăș (azi Secășeni), Surduc (azi Surducu Mare), Țerova, Vasiova (azi înglobată orașului Bocșa), Vodnic; b) cercul Jamu Mare cu localitățile: Butin, Căcova (azi Grădinari), Cărnecea, Clopodia, Comorăște, Țam (azi Mali Țam), Dejan, Ferendia, Forotic, Gătaia, Gherman, Lățunaș, Margita, Perocosova, Jam (azi Jamu Mare), Schemlok (azi Șemlacu Mare), Schemlok Kloster (azi Mănăstirea Săraca), Ticvan (azi Ticvanu Mic), Vatină; c) cercul Vârșeț cu localitățile: Alibunar, Gudurica, Izbiște, Jabuka (azi Jablanka), Keveriș, Klein Kakova (azi Kakovo), Kuștilj, Markovac, Mesić, Oreșac, Parta, Pavliș, Potporanj, Ritișevo, Sct Janosch (azi Barice), Sct Mihay (azi Lokve), Sočica, Srediște (azi Veliko Srediște) Sredistie Kloster (azi Malo Srediște), Straža, Uljma, Vărădia, Vlajkovac, Vojvodinci, Vrșac, Zagajca¹⁰.

În perioada 1766–1774 a fost organizată Granița Militară Bănățeană sub administrarea căreia au intrat 120 localități, înglobând treptat toate satele din districtul Panciova, aproape toate satele din districtul Orșova și un număr însemnat de sate din districtele Becicherecu Mare, Palanca Nouă, Vârșeț și Caransebeș. În anul 1773 districtul Palanca Nouă a fost desființat ca urmare a înglobării celor mai multe sate ale sale în zona Graniței Militare Bănățene, celelalte sate ale districtului, rămase în zona civilă, fiind rearondate districtului învecinat Vârșeț¹¹.

Din cauza reducerii teritoriului aflat sub jurisdicția administrației civile ca efect al constituirii Graniței Militare, dar și din alte considerente, în anul 1774 guvernatorul civil al Banatului, Iosif de Brigido, a inițiat un plan de reformă a administrației Banatului, aprobat la începutul anului 1775¹². În locul celor 11 districte urmau a fi înființate 4 cercuri (Kreise): Lenauheim (Csátad), Vârșeț, Timișoara și Lugoj. În anul 1776 s-a organizat în întregime

¹⁰ Johann Jakob Ehrler, *Banatul de la origini și până acum (1774)*, ediție îngrijită de Costin Feneșan și Volker Wollmann, Timișoara (2000), 116–135. Denumirile localităților, scrise de autor, de regulă, în variantă germană, le-am redat în forma oficială actuală atunci când nu există diferență fonetică majoră, iar când forma originală nu se regăsește în denumirea actuală am redat ambele denumiri. Același criteriu l-am aplicat în continuare, întrucât denumirile localităților în documente sau hărți au fost redată în varianta maghiară sau germană.

¹¹ Costin Feneșan, *op. cit.*, 76–77.

¹² *Ibidem*, 78–79.

primul cerc – Lenauheim (Csatád), iar în anul următor s-au organizat cercurile Vârșeț, Timișoara și Lugoj¹³. Această lege n-a apucat însă să fie aplicată până la capăt, întrucât rezistența și chiar presiunile nobilimii maghiare asupra Curții Vieneze în vederea recunoașterii Banatului ca parte integrantă a regatului Ungariei au avut rezultatul dorit. Astfel, în anul 1778 s-a revenit la situația anterioară prăbușirii regatului Ungariei și a ocupării Banatului de către turci, adică la înglobarea acestei provincii regatului Ungariei și la reorganizarea ei în comitate.

Imediat după reîncorporarea în anul 1779 la Ungaria Banatul a fost reîmpărțit în trei comitate: Timiș, Caraș și Torontal. Acestea, la rândul lor, au fost împărțite în plase (processus și mai târziu járás). Comitatul Timiș a fost organizat în 4 plase, după cum urmează: Lipova cu 45 localități, Sânandrei cu 40 localități, Timiș cu 46 localități și un prediu și Vârșeț cu 38 localități și 3 predii¹⁴.

Potrivit unui document din anul 1811 componența celor 4 plase era următoarea:

1) plasa Lipova – 50 localități: Altringen sau Rekasel (azi Altringen), Babșa, Baritza sau Charlottenburg (azi Șarlota), Belinț, Belotinț, Bencecu German (azi Bencecu de Sus), Bencecu Român (azi Bencecu de Jos), Bogda sau Neuhoft (azi Bogda), Brestovăț, Budinț, Buzad, Checheș, Chelmac, Chesinț, Chizătău, Comeat sau Lichtenwald (azi Comeat), Cralovăț, Crivobara, Cuveșdia, Dorgoș, Herneacova sau Arany-ág (azi Herneacova), Hidégkut sau Hajdektut sau Guttenbrun (azi înglobat în Zăbrani), Hisiaș, Hodoș, Ianova, Ictar (azi parte a satului Budinț-Ictar), Izvin, Kisdia (azi Coșarii), Labașinț, Lippa (azi Lipova), Lucareț, Mély-Nádas sau Duboki-Nádas (azi Nădăș), Paniova, Pătârș, Petrovaselo, Recăș, Secăș, Sintar sau Buchberg (azi Sintar), Stanciova, Șușanovăț (azi Șanovița), Șistarovăț, Șuștra, Teș, Topolovățu Mare, Topolovăț sau Szamajuda (azi Topolovățu Mic), Traunau (azi Aluniș), Ujfalu sau Neudorf (azi Neudorf), Ususău, Vizma și Zăbrani;

2) plasa Sânandrei – 39 localități: Alioș, Aradu Nou sau Szkéla (azi cartier al municipiului Arad), Bărateaz, Becicherecu Mic, Bodrogu Nou sau Hodoș (azi Bodrogu Nou), Bruckenau sau Pișchia (azi Pișchia), Carani sau Merzsidorf (azi Carani), Călacea, Cerneteaz, Felnac, Firiteaz, Fibiș, Fiscut, Gyarmath (azi Giarmata), Hodoni, Jadani (azi

Cornești), Keresztes sau Kreutzstetten sau Breszt (azi Cruceni), Ketfel (azi Gelu), Kisfalud sau Engelsbrun (azi Fântânele), Knez (azi Satchinez), Königshoff sau Remete-Nyemczesz (azi Remetea Mică), Mașloc sau Blumenthal (azi Mașloc), Mănăștur, Munar, Murani, Nagyfalu (azi Satu Mare), Ortzifalva sau Kokota (azi Orțișoara), Réthát sau Wiesenhaide sau Ibed (azi Tisa Nouă), Sânandrei, Sânnicolau Mic (azi cartier al municipiului Arad), Sânpetru German, Seceani, Székesut (azi Secusigiu), Szépfalu sau Schöndorf sau Szergyin (azi Frumușeni), Șagu sau Szegenthau sau Dreyspitz (azi Șagu), Theresiopolis (azi Vinga), Uj-Besenyő sau Beșenova (Beșenova Nouă, azi Dudeștii Noi), Variaș și Zădăreni;

3) plasa Timiș – 51 localități: Bacova, Balásfalva sau Blajova (azi Blajova), Bazoș, Beregsău (azi Beregsău Mare), Berini, Bucovăț, Buziaș, Cadăr, Căpăt, Cerna, Chevereșu Mare, Chișoda, Darova, Drăgoiești, Dragșina, Duboz, Ficătar, Folia, Freidorf sau Frajtók (azi cartier al municipiului Timișoara), Ghiroda, Giroc, Hitiaș, Icloda, Jebel, Liebling sau Briszt (azi Liebling), Liget (azi Pădureni), Medves (azi Urseni), Mehala (azi cartier al municipiului Timișoara), Moșnița sau Oláh-Besenyő (azi Moșnița Veche), Nitzkifalva sau Kutas (azi Nițchidorf), Ohaba sau Ohaba Forgaci (azi Ohaba Forgaci), Parța, Petroman, Racovița, Remete (azi Remetea Mare), Rittberg sau Tormac (azi Tormac), Sacoșu Maghiar (azi Sacoșu Mare), Sacoșu Turcesc, Săcălaz, Sânmihai (azi Sânmihaiu Român), Sârbova, Szilas (azi Silagiu), Sinersig, Stamora Română, Șag, Șipet, Șoșdea, Uliuc, Unip, Utvin și Vucova;

4) plasa Vârșeț – 47 localități: Berecuța, Birda, Breștea, Butin, Ciacova, Clopodia, Denta, Deta sau Gedu (azi Deta), Dezsánfalva sau Janova (azi Dejan), Ferendia, Gaiu Mic, Gătaia, Gherman, Ghertenis, Ghilad, Jabuca (azi Jablanka), Jamu Mare, Kudritz (azi Gudurica), Kuștilj, Lățunaș, Mali Žam, Malo Srediște, Markovac, Moriczföld (azi Măureni), Mesić, Morava (azi Șemlacu Mare), Moravița, Veliko Srediște, Obad, Omor (azi Rovinița Mare), Opațița, Pavliș, Percosova, Potporanj, Ritișevo, Sculia, Szent-György Camerale sau Szimzsurs (azi Sângeorge), Szent-György Claustrale sau Monastir (azi Mănăstire), Solcica (azi Sočica), Sztamora-Toth (azi Stamora Germană), Șemlacu Mic, Topolia (azi înglobată satului Partoș), Vatina, Vărădia, Vlajkovac, Voiteg sau Bólya (azi Voiteg), Vojvodinci și Vârșeț¹⁵.

¹³ Francesco Grisellini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, Timișoara (1984), 52.

¹⁴ *Ibidem*, 79.

¹⁵ Arhivele Naționale Serviciul județean Timiș, *Fond Prefectura județului Timiș-Torontal*, dosar 1/1811, f. 1. Documentul precizează pentru unele localități mai multe denumiri pe care le reproducem întocmai.

Noul comitat Caraș a cuprins zona fostului district Lugoj la care s-au adăugat părți din fostele districte Vârșeț, Palanca Nouă, Ciacova și Lipova. În anul 1779 comitatul Caraș cuprindea 228 localități distribuite în 5 plase: Bulci cu 40 localități, Caransebeș cu 40 localități, Căpâlnaș cu 48 localități, Lugoj cu 36 localități și Oravița cu 64 localități¹⁶.

Dintr-o evidență din anul 1781 a localităților camerale ale noului comitat rezultă că acestea erau în număr de 229, distribuite în cele 5 plase (processus) după cum urmează:

1) plasa Bulci cu 40 localități: Balinț, Bara, Bata, Bruznic, Bulci, Bunea (azi Bunea Mare), Cladova, Cliciova, Coșteiu Mare (azi contopit în Coșteiu), Coșteiu Mic (azi contopit în Coșteiu), Cutina, Dobrești, Dubești, Fădimac, Gruin, Hezeriș, Ierșnic, Jupani, Lalașinț, Lăpușnic, Leucușești, Mănăștiur, Nevrincea, Ohaba Lungă, Ohaba Sârbească (azi Ohaba Română), Pădurani, Păru, Rădmănești, Răchita, Remetea (azi Remetea Luncă), Săceni, Sălha (azi înglobată în Coșteiu), Spata, Sudriaș, Susani, Târgoviște, Topla, Țela, Valea Lungă (azi Valea Lungă Română) și Zăbalt;

2) plasa Caransebeș cu 41 localități: Apadia, Bârna, Botești, Buchin¹⁷, Bucoșnița, Caransebeș, Căvâran, Cireșa Bistra (azi Cireșa), Ciuta, Criciova, Crivina, Delinești, Drinova, Glimboca, Goleț, Hăuzești, Iaz, Jdioara, Jena, Jurești, Jupa, Maciova, Mâtnic (azi Mâtnicu Mare), Obreja, Ohaba Mâtnic, Ohaba, Peștere, Petroșnița, Poieni, Pristian (azi Prisian), Prisaca, Rugi, Ruginosu, Sacu, Sălbăgel, Tincova, Valeaboul (azi Păltiniș), Valeadeni, Voislova, Zăvoi și Zăgujeni;

3) plasa Căpâlnaș cu 48 localități: Bacamezeu (azi Bacău de Mijloc), Baloșești, Bătești, Băsești (azi Begheiu Mic), Bichigi, Birchiș, Botinești, Brănești, Breazova, Bucovăț, Bujor (azi Traian Vuia), Bulza, Căpâlnaș, Căprioara, Coșava, Coșevița, Coșteiu (azi Coșteiu de Sus), Crivina (azi Crivina de Sus), Curtea, Drăgsinești, Făget, Fărășești, Fârdea, Gladna (azi Gladna Română), Goizești (azi înglobat satului Tomești), Groși, Homojdia, Jupânești, Luncani, Margina, Mâtnic (azi Mâtnicu Mic), Nemeșești, Ostrov, Poieni, Pojoga, Povârgina, Pietroasa, Românești, Sălciva, Sărăzani, Sintești, Surduc (azi Surducu Mic), Temerești, Tomești, Valea Mare, Virișmort, Zolt și Zorani;

4) plasa Lugoj cu 36 localități: Armădia, Boldur, Brebu, Carașova, Călnic, Cireșu Timiș (azi Cireșu),

Cuptoare, Dezești, Dragomirești, Doman, Ezeriș, Fărliug, Găvojdia, Herendești, Hodoș, Honorigi, Iabalcea, Jabăr, Lugoj, Lugojel, Lupac, Măguri, Oloșag, Pogănești, Remete (azi Remetea Pogănici), Reșița (Reșița Română), Scăiuș, Soceni, Tapia, Târnova, Țerova, Vișag, Satumic (azi Victor Vlad Delamarina), Zgribești, Zorlențu Mare și Zorlențu Mic (azi Zorlencior);

5) plasa Oravița cu 63 localități: Agadici, Bărbosu, Berliște, Biniș, Bocșa (Bocșa Română), Bogodint, Bosniac (azi Moldova Nouă), Broșteni, Cacova (azi Grădinari), Calina, Cârnecea, Ciclova, Ciortea, Ciuchici, Ciudanovița, Clocotici, Comorăște, Doclin, Duleu, Ersig, Fizeș, Forotic, Gârliște, Giurgiova, Goruia, Greoni, Iam, Iertof, Ilidia, Izgar, Jidovin (azi Berzovia), Macoviște, Măidan (azi Brădișoru de Jos), Mercina, Mircovăț (azi Milcoveni), Moniom, Nermed, Nicolinț, Oravița, Petrovăt, Petrilova, Potoc, Rafnic, Ramna, Răcăjdia, Răchitova, Rusova Nouă, Rusova Veche, Sasca (azi Sasca Română), Secaș (azi Secășeni), Slatina (azi Slatina Nera), Socolari, Subotica (azi Banatska Subotica), Surduc (azi Surducu Mare), Ticvanu Mare, Ticvanu Mic, Valea Mare, Valeapai, Vasiova (azi înglobată orașului Bocșa), Vermeș, Vodnic, Vrani și Vrăniut¹⁸.

În anul 1783 comitatul Caraș cuprindea tot 228 sate, repartizate în aceleași 5 plase, dar cu unele schimbări de sate între plase.

1) plasa Bulci a preluat satul Bacamezeu de la plasa Căpâlnaș, astfel că acum avea 41 sate: Bacamezeu (azi Bacău de Mijloc), Balinț, Bara, Bata, Bruznic, Bulci, Bunea (azi Bunea Mare), Cladova, Cliciova, Coșteiu Mare (azi contopit în Coșteiu), Coșteiu Mic (azi contopit în Coșteiu), Cutina, Dobrești, Dubești, Fădimac, Gruin, Hezeriș, Ierșnic, Jupani, Lalașinț, Lăpușnic, Leucușești, Mănăștiur, Nevrincea, Ohaba Sârbească (azi Ohaba Română), Ohaba Lungă sau Românească (azi Ohaba Lungă), Pădurani, Păru, Răchita, Rădmănești, Remete (azi Remetea Luncă), Sălha (azi înglobată satului Coșteiu), Săceni, Spata, Sudriaș, Susani, Târgoviște, Topla, Țela, Valea Lungă (azi Valea Lungă Română), Zăbalt;

2) plasa Caransebeș a cedat 5 sate plasei Căpâlnaș, a preluat 5 sate (Armădia, Cireșu Timiș, Măguri, Tapia și Zgribești) de la plasa Lugoj, și totodată a apărut satul Marga, astfel că acum avea 42 localități: Apadia, Armădia, Buchin, Bucoșnița, Caransebeș, Căvâran, Cireșa Bistra (azi Cireșa), Cireșu Timiș (azi Cireșu), Ciuta, Criciova, Crivina,

¹⁶ Costin Feneșan, *op. cit.*, 80.

¹⁷ În document sunt scrise două variante de nume, Brehin sau Breken, dar acestea sunt în mod cert eronate, fiind vorba, de fapt, de Buchin.

¹⁸ Arhivele Naționale Serviciul județean Timiș, *Fond Primăria orașului Timișoara*, dosar 6/1781, f. 1–6. Vezi și Costin Feneșan, *op. cit.*, 80.

Delinești, Glimboca, Goleț, Iaz, Jena, Jidovar (azi Jdioara), Jupa, Maciova, Marga, Măguri, Mâtnic (azi Mâtnicu Mare), Obreja, Ohaba Mâtnic, Ohaba, Peștere, Petroșnița, Poiana, Prisaca, Pristian (azi Prisian), Rugi, Ruginosu, Sacu, Sălbăgel, Tapia, Tincova, Valeaboul (azi Păltiniș), Valeadeni, Voislova, Zăgujeni, Zăvoi, Zgribești;

3) plasa Căpâlnaș a cedat satul Bacamezeu plasei Bulci, a preluat de la plasa Caransebeș 5 sate (Bârna, Botești, Drinova, Hăuzești și Jurești) și de la plasa Lugoj satul Pogănești, dar a apărut satul Făgetu German, astfel că acum avea 54 sate: Balosești, Bătești, Băsești (azi Begheiu Mic), Bichigi, Birchis, Bârna, Botești, Botinești, Brănești, Breazova, Bucovăț, Bujor (azi Traian Vuia), Bulza, Căpâlnaș, Căprioara, Coșava, Coșevița, Coșteiu (azi Coșteiu de Sus), Crivina (azi Crivina de Sus), Curtea, Drăgsinești, Drinova, Făgetu German (azi înglobat în orașul Făget), Făgetu Român (azi înglobat în orașul Făget), Fărășești, Fârdea, Gladna (azi Gladna Română), Goizești (azi înglobat satului Tomești), Groși, Hăuzești, Homojdia, Jupânești, Jurești, Luncani, Margina, Mâtnic (azi Mâtnicu Mic), Nemeșești, Ostrov, Pogănești, Poieni, Pojoga, Povărgina, Pietroasa, Românești, Sălciva, Sărăzani, Sintești, Surduc (azi Surducu Mic), Temerești, Tomești, Valea Mare, Virișmort, Zolt și Zorani;

4) plasa Lugoj a cedat plasei Caransebeș 5 sate, alte trei sate plasei Oravița și un sat plasei Căpâlnaș, a preluat 8 sate (Bărbosu, Duleu, Ersig, Izgar, Moniom, Valeapai, Valea Mare și Vermeș) de la plasa Oravița și, totodată, a apărut satul Lugoj German, astfel că figurează cu următoarele 36 localități: Bărbosu, Boldur, Brebu, Călnic, Cuptoare, Dezești, Doman, Dragomirești, Duleu, Ersig, Ezeriș, Fârliug, Găvojdia, Herendești, Hodoș, Honorici, Izgar, Jabăr, Lugojel, Lugoj German (azi înglobat municipiului Lugoj), Lugoj Român (azi înglobat municipiului Lugoj), Moniom, Oloșag, Remete (azi Remetea Pogănici), Reșița (Reșița Română, azi înglobată municipiului Reșița), Satumic (azi Victor Vlad Delamarina), Scăiuș, Soceni, Târnova, Țerova, Valea Mare, Valeapai, Vermeș, Vișag, Zorlențu Mare și Zorlențu Mic (azi Zorlencior);

5) plasa Oravița a cedat 8 sate plasei Lugoj de la care a preluat totodată satele Carașova, Iabalcea și Lupac, Jitin apare ca sat nou, iar Moldova Nouă nu mai este menționată, astfel că apare acum cu 58 localități: Agadici, Berliște, Biniș, Bocșa (Bocșa Română, azi înglobată orașului Bocșa), Bogodint, Broșteni, Cacova (azi Grădinari), Calina, Carașova, Cârnecea, Ciclova, Ciortea, Ciuchici, Ciudanovița, Clocotici, Comorâște, Doclin, Fizeș,

Forotic, Gârliște, Giurgiova, Goruia, Greoni, Iabalcea, Iam, Iertof, Ilidia, Jidovin (azi Berzovia), Jitin, Lupac, Macoviște, Măidan (azi Brădișoru de Jos), Mercina, Mircovăț (azi Milcoveni), Nermed, Nicolinț, Oravița (Oravița Română, azi contopită în orașul Oravița), Petrovăț, Petrilova, Potoc, Rafnic, Ramna, Răcăjdia, Răchitova, Rusova Nouă, Rusova Veche, Sasca (azi Sasca Română), Secaș (azi Secășeni), Slatina (azi Slatina Nera), Socolari, Subotica (azi Banatska Subotica), Surduc (azi Surducu Mare), Ticvanu Mare, Ticvanu Mic, Vasiova (azi înglobată orașului Bocșa), Vodnic, Vrani și Vraniș¹⁹.

După includerea în același an –1783– a Caransebeșului și a câtorva sate din apropierea sa în Zona Graniței Militare, s-a procedat la reorganizarea administrativă a comitatului. Așa cum rezultă dintr-un document din anul 1789²⁰, comitatul cuprindea 216 localități repartizate tot în 5 plase, dar plasa Caransebeș nu mai exista, în schimb fusese înființată plasa Carașova. Această reorganizare a afectat substanțial componența plaselor Lugoj și Oravița.

Plasa Bulci a păstrat aceleași 41 localități pe care le avea în anul 1783.

2) Noua plasă Carașova cuprindea 35 sate, din care 18 preluate de la plasa Lugoj: Bărbosu, Călnic, Cuptoare, Dezești, Doman, Duleu, Ersig, Ezeriș, Fârliug, Izgar, Moniom, Reșița (Reșița Română), Soceni, Târnova, Țerova, Valea Mare, Valeapai și Vermeș și alte 17 sate de la plasa Oravița: Biniș, Bocșa (Bocșa Română), Carașova, Clocotici, Doclin, Fizeș, Gârliște, Goruia, Iabalcea, Jidovin (azi Bezovia), Lupac, Nermed, Rafnic, Ramna, Surduc (azi Surducu Mare), Vasiova (azi înglobată orașului Bocșa) și Vodnic.

3) Plasa Căpâlnaș a păstrat aceleași 54 localități pe care le avea în anul 1783.

4) Plasa Lugoj avea acum 45 localități, din care doar 18 proveneau din fosta sa arie de competență: Boldur, Brebu, Dragomirești, Găvojdia, Herendești, Hodoș, Honorici, Jabăr, Lugoj German (azi înglobat municipiului Lugoj), Lugoj Român (azi înglobat municipiului Lugoj), Lugojel, Oloșag, Remete (azi Remetea Pogănici), Satumic (azi Victor Vlad Delamarina), Scăiuș, Vișag, Zorlențu Mare și Zorlențu Mic (azi Zorlencior), iar 27 sate au fost preluate de la fosta plasă Caransebeș: Apadia, Armădia, Căvăran, Cireșu Timiș (azi Cireșu), Criciova, Crivina, Delinești, Jidovar (azi Jdioara), Jena, Jupa, Maciova, Măguri,

¹⁹ Arhivele Naționale Serviciul județean Timiș, *Fond Prefectura județului Severin*, dosar 2/1783, f. 1–18.

²⁰ *Ibidem*, dosar 4/1789, f. 3–5.

Mâtnic (azi Mâtnicu Mare), Ohaba Mâtnic, Ohaba, Peștere, Prisaca, Rugi, Ruginosu, Sacu, Sălbăgel, Tapia, Tincova, Valeaboul (azi Păltiniș), Valeadeni, Zăgujeni și Zgribești.

5) Plasa Oravița a cedat noii plase Carașova 17 localități, rămânând cu următoarele 41: Agadici, Berliște, Bogodinț, Broșteni, Cacova (azi Grădinari), Calina, Cârnecea, Ciclova, Ciortea, Ciuchici, Ciudanovița, Comorâște, Forotic, Giurgiova, Greovăț (azi Greoni), Iam, Iertof, Ilidia, Jitin, Macoviște, Măidan (azi Brădișoru de Jos), Mercina, Mircovăț (azi Milcoveni), Nicolinț, Oravița (Oravița Română, azi contopită în orașul Oravița), Petriloa, Petrovăț, Potoc, Răcăjdia, Răchitova, Rusova Nouă, Rusova Veche, Sasca (Sasca Română), Secaș (azi Secășeni), Slatina (azi Slatina Nera), Socolar, Subotica (azi Banatska Subotica), Ticvanu Mare, Ticvanu Mic, Vrani și Vraniuț.

Două documente din anii 1801 și 1803 atestă pentru comitatul Caraș 217 sate, repartizate în aceleași 5 plase. Plasa Bulci cuprindea aceleași 41 sate menționate în anii 1783 și 1789, plasa Carașova cuprindea aceleași 35 sate din anul 1789, plasa Căpâlnaș cuprindea aceleași 54 sate ca în anii 1783 și 1789, plasa Lugoj cuprindea cele 45 de sate menționate în anul 1789 la care s-au adăugat satele Ebendorf (azi Știuca) și Vetseháza (azi Petroasa Mare), iar plasa Oravița cuprindea cele 41 sate pe care le avea în anul 1789²¹.

Un document din anul 1835²² consemnează localitățile componente ale celor 5 plase (járás) ale comitatului, dar cu unele scăpări, în sensul că unele localități au fost omise. Totuși, reproducem conținutul documentului, întrucât sunt menționate și nume de localități noi sau variante ale unor nume de localități.

1) Plasa Bulci apare cu 38 sate: Balinț, Bara, Bata, Bruznic, Bulci, Bunea (azi Bunea Mare), Cladova, Cliciova, Coșteiu Mare (azi contopit în Coșteiu), Coșteiu Mic (azi contopit în Coșteiu), Cutina, Dobrești, Dubești, Fădimac, Gruin, Hezeriș, Ierșnic, Jupani, Lalașinț, Leucușești, Mănăștiur, Nevrincea, Ohaba Lungă, Ohaba Sârbească (azi Ohaba Română), Pădurani, Păru, Răchita, Rădmănești, Remetea de Jos (azi Remetea Luncă), Săceni, Sălha (azi înglobată satului Coșteiu), Spata, Sudriaș, Susani, Târgoviște, Țela, Valea Lungă (azi Valea Lungă Română), Zăbalț. Au fost omise satele Bacamezeu, Lăpușnic și Topla.

2) Plasa Carașova apare cu 37 sate: Bărbosu, Biniș, Bocșa Germană (azi înglobată orașului Bocșa), Bocșa Română (azi înglobată orașului

Bocșa), Carașova, Călnic, Clocotici, Cuptoare, Dezești, Doclin, Dognecea, Doman, Duleu, Ersig, Ezeriș, Fărliug, Fizeș, Franzdorf (azi Văliug), Gârliște, Goruia, Izgar, Jidovin (azi Berzovia), Königsgnad (azi Tirol), Lupac, Moniom, Rafnic, Ramna, Reșița Română (azi înglobată municipiului Reșița), Reșița Montană (azi înglobată municipiului Reșița), Soceni, Surduc (azi Surduc Mare), Târnova, Țerova, Valea Mare, Valeapai, Vasiova (azi înglobată orașului Bocșa), Vermeș. Au fost omise satele Iabalcea, Nermed și Vodnic și au apărut Bocșa Germană, Dognecea, Franzdorf, Königsgnad și Reșița Montană.

3) Plasa Căpâlnaș apare cu 44 sate: Băsești (azi Begheiu Mic), Bătești, Bârna, Bichigi, Birchîș, Botinești, Brănești, Breazova, Bucovăț, Bujor (azi Traian Vuia), Bulza, Căpâlnaș, Căprioara, Coșava, Coștei (azi Coșteiu de Sus), Crivina (azi Crivina de Sus), Curtea, Drăgsinești, Făgetu German (azi contopit în orașul Făget), Făgetu Român (azi contopit în orașul Făget), Fărășești, Fârdea, Gladna Germană (azi Gladna Montană), Gladna Română, Homojdia, Jupânești, Jurești, Luncani, Margina, Ostrov, Pietroasa, Pogănești, Poieni, Pojoga, Românești, Sălciva, Sărăzani, Sintești, Surduc (azi Surduc Mic), Temerești, Tomești, Valea Mare Nouă (azi Valea Mare), Virișmort, Zolt. A apărut, deci, Gladna Germană și au fost omise satele Baloșești, Băsești, Coșevița, Drinova, Goizești, Groși, Hăuzești, Mâtnic, Nemeșești, Povârgina și Zorani.

4) Plasa Lugoj apare cu 43 sate: Apadia, Armădia, Boldur, Brebu, Căvăran, Cireșu Timiș (azi Cireșu), Criciova, Crivina, Delinești, Dragomirești, Ebendorf (azi Știuca), Găvojdia, Herendești, Hodoș, Honoric, Jabăr, Jdioara, Jena, Jupa, Lugojel, Maciova, Mâtnicu Mare, Ohaba Mâtnic, Ohaba, Oloșag, Peștere, Prisaca, Remete (azi Remetea Pogănici), Ruginosu, Sacu, Satumic (azi Victor Vlad Delamarina), Sălbăgel, Scăiuș, Tapia, Tincova, Valeaboul (azi Păltiniș), Valeadeni, Vecseháza (azi Petroasa Mare), Vișag, Zăgujeni, Zgribești, Zorlențu Mare, Zorlențu Mic (azi Zorlencior). Au fost omise localitățile Lugoj German, Lugoj Român, Măguri și Rugi.

5) Plasa Oravița apare cu 45 sate: Agadici, Berliște, Bogodinț, Broșteni, Cacova (azi Grădinari), Cârnecea, Ciclova Germană (azi Ciclova Montană), Ciclova Română, Ciortea, Ciuchici, Ciudanovița, Comorâște, Forotic, Giurgiova, Greovăț (azi Greoni), Iam, Iertof, Ilidia, Jitin, Kohldorf (azi Cărbunari), Macoviște, Măidan (azi Brădișoru de Jos), Mercina, Milcoveni (azi Mircovăț), Moldova Nouă, Nicolinț, Oravița Germană (azi contopit în orașul Oravița), Oravița

²¹ *Ibidem*, dosare 4/1801, f. 3v–8 și 3/1803, f. 2v–7.

²² *Ibidem*, dosar 10/1835, f. 1–19.

Română (azi contopit în orașul Oravița), Petrilova, Potoc, Răcăjdia, Răchitova, Rusova Nouă, Rusova Veche, Sasca Germană (azi Sasca Montană), Sasca Română, Secaș (azi Secășeni), Slatina (azi Slatina Nera), Socolari, Steierdorf, Subotița (azi Banatska Subotica), Ticvaniu Mare, Ticvaniu Mic, Vrani, Vraniuț. Au fost omise satele Calina și Petrovăț și au apărut nume noi de localități: Ciclova Germană, Oravița Germană, Sasca Germană, Kohldorf, Moldova Nouă, Steierdorf.

În anul 1847 numărul plaselor comitatului Caraș era același, cu deosebirea că plasa Căpâlnaș s-a desființat și a fost înlocuită cu plasa Bega²³.

Un document din anul următor²⁴ ne arată că cele 5 plase cuprindeau 239 sate, cu o arondare a localităților mult diferită față de cea de până acum.

1) Noua plasă Bega cuprindea 33 sate, toate preluate din zona plasei Bulci, și anume: Balinț, Bara, Bunea (azi Bunea Mare), Cladova, Cliciova, Coșteiu Mare (azi contopit în Coșteiu), Coșteiu Mic (azi contopit în Coșteiu), Cutina, Dobrești, Dubești, Fădimac, Gruni, Hezeriș, Ierșnic, Jupani, Lăpușnic, Leucușești, Mănăștiur, Nevrincea, Ohaba Lungă, Ohaba Sârbească (azi Ohaba Română), Pădurani, Păru, Răchita, Rădmănești, Remetea de Jos (azi Remetea Luncă), Sălha (azi înglobată satului Coșteiu), Spata, Sudriaș, Susani, Târgoviște, Topla și Valea Lungă (azi Valea Lungă Română).

2) Plasa Bulci avea 63 sate, din care doar 7 moștenite din vechea sa arondare: Bacamezeu (azi Bacău de Mijloc), Bata, Bruznic, Lalașinț, Săceni, Țela și Zăbalt, și 56 localități preluate din fosta plasă Căpâlnaș: Baloșești, Băsești (azi Begheiu Mic), Bătești, Bârna, Bichigi, Birchiș, Botești, Botinești, Brănești, Breazova, Bucovăț, Bujor (azi Traian Vuia), Bulci, Bulza, Căpâlnaș, Căprioara, Coșava, Coșevița, Coștei (azi Coșteiu de Sus), Crivina (azi Crivina de Sus), Curtea, Drăgsinești, Drinova, Făgetu German (azi contopit în orașul Făget), Făgetu Român (azi contopit în orașul Făget), Fărășești, Fârdea, Gladna Germană (azi Gladna Montană), Gladna Română, Goizești (azi înglobat satului Tomești), Groși, Hăuzești, Homojdia, Jupânești, Jurești, Luncani, Margina, Mătnicu Mic, Nemeșești, Ostrov, Pietroasa, Pogănești, Poieni, Pojoga, Povărgina, Românești, Sălciva, Sărăzani, Sintești, Surduc (azi Surducu Mic), Temerești, Tomești, Valea Mare, Virișmort, Zolt și Zorani.

3) Plasa Carașova avea 47 sate: Altwerk sau Ógyár (azi cartier al orașului Bocșa), Bărbosu, Biniș, Bocșa Germană (azi contopit în orașul Bocșa), Bocșa Română (azi contopit în orașul Bocșa), Calina, Carașova, Călnic, Clocotici, Cuptoare, Dezești, Doclin, Dognecea, Doman, Duleu, Eisenstein sau Vaskö (azi Ocna de Fier), Ersig, Ezeriș, Fârliug, Fizeș, Franzdorf sau Ferenczfalva (azi Văliug), Gârliște, Giurgiova, Goruia, Iabalcea, Izgar, Jidovin (azi Berzovia), Königsgnad (azi Tirol), Kohldorf sau Ujgyár (Cărbunari, azi înglobat municipiului Reșița), Lupac, Moniom, Nermed, Neuwerk sau Ujgyár (azi înglobat orașului Bocșa), Rafnic, Ramna, Reșița Germană (azi înglobată municipiului Reșița), Reșița Română (azi înglobată municipiului Reșița), Secaș (azi Secășeni), Soceni, Surduc (azi Surducu Mare), Târnova, Țerova, Valea Mare, Valeapai, Vasiova (azi înglobată orașului Bocșa), Vermeș și Vodnic. Dintre acestea Calina, Giurgiova și Secaș au fost preluate de la plasa Oravița, iar Altwerk, Neuwerk, Kohldorf și Eisenstein sunt localități nou menționate.

4) Plasa Lugoj cuprindea următoarele 49 localități: Apadia, Armădia, Boldur, Brebu, Căvăran, Cireșu Timiș (azi Cireșu), Criciova, Crivina, Delinești, Dragomirești, Ebendorf (azi Știuca), Găvojdia, Herendești, Hodoș, Honorici, Istvánhegy (sat minier lângă Căvăran, azi dispărut), Jabăr, Jdioara, Jena, Jupa, Lugojel, Lugoj German (înglobat municipiului Lugoj), Lugoj Român (azi înglobat municipiului Lugoj), Maciova, Măguri, Mătnicu Mare, Nadrag telepítvény (azi Nădrag), Ohaba Mătnic, Ohabița, Oloșag, Peștere, Prisaca, Remetea Pogănici, Rugi, Ruginosu, Sacu, Satumic (azi Victor Vlad Delamarina), Sălbăgel, Scăiuș, Tapia, Tincova, Valeaboul (azi Păltiniș), Valeadeni, Vecseháza (azi Petroasa Mare), Vișag, Zăgujeni, Zgribești, Zorlențu Mare și Zorlențu Mic (azi Zorlencior). Dintre acestea, Istvánhegy și Nădrag sunt localități nou apărute.

5) Plasa Oravița cuprindea 47 localități: Agadici, Berliște, Bogodinț, Broșteni, Cacova (azi Grădinari), Cârnecea, Ciclova Germană (azi Ciclova Montană), Ciclova Română, Ciortea, Ciuchici, Ciudanovița, Comorăște, Forotic, Greovaț (azi Greoni), Iam, Iertof, Ilidia, Jitin, Karlsdorf sau Károlyfalva (azi Moldovița), Kohldorf sau Szénlak (azi Cărbunari), Macoviște, Mariaschnee (azi Știnăpari), Măidan (azi Brădișoru de Jos), Mercina, Mircovăț (azi Milcoveni), Moldova (azi Moldova Nouă), Nicolinț, Oravița Germană (azi contopit în orașul Oravița), Oravița Română (azi contopit în orașul Oravița), Padina Matei, Petrilova, Potoc, Răcăjdia, Răchitova, Rusova Nouă, Rusova Veche,

²³ Elek Fényes, *Magyarországnak, Pesten* (1839), *apud* Raularian Rusu, *Organizarea spațiului geografic în Banat, Timișoara* (2007), 183.

²⁴ Arhivele Naționale Serviciul județean Timiș, *Fond Prefectura județului Severin*, dosar 2/1848, f. 5–6.

Sasca Germană (azi Sasca Montană), Sasca Română, Slatina (azi Slatina Nera), Socolari, Steierdorf, Subotița (azi Banatska Subotica), Ticvanu Mare, Ticvanu Mic, Udvarszállás (azi Dobričevo), Vrani și Vrăniut. Karlsdorf, Mariaschnee, Padina Matei și Udvarszállás sunt localități nou apărute în documentele cercetate.

Noul comitat Torontal, înființat imediat după reîncorporarea Banatului la Ungaria în anul 1779, a fost împărțit în 4 plase: Becicherecu Mare cu 21 localități și 12 predii, Peciou Nou cu 39 localități și 23 predii, Sânnicolau Mare cu 23 localități și 3 predii și Kanizsa cu 31 localități și 5 predii²⁵. Componenta celor 4 plase (processus) ale comitatului în jurul anului 1789²⁶ era următoarea:

1) plasa Becicherecu Mare (Nagy Becskerek) cu 27 localități: Bašaid, Beodra (azi înglobată în Novo Miloševo), Bočar, Bogár Etska (azi înglobată în Ečka), Boka, Csőstelek (azi Čestereg), Elemir, Etska (Román Etska, azi înglobată în Ečka), Franjova (azi înglobată în Novi Bečej), Jankahid (azi Jankov Most), Karlova (azi înglobată în Novo Miloševo), Katharinenfeld (azi Ravni Topolovac), Kis Torák (azi înglobat în Begejci), Klek, Kumane, Magyar Ittebe (azi Novi Ittebej), Melenci, Nagy Becskerek (azi Zrenjanin), Német Etska (azi înglobată în Ečka), Neuzina, Oláh-Rác Aradacz (azi înglobat în Aradac), Rác Ittebe (azi Srpski Ittebej), Sečan, Szt György (azi Žitište), Taraš, Toth Aradacz (azi înglobat în Aradac), Török-Becse (azi Novi Bečej);

2) plasa Peciou Nou cu 34 localități: Banloc, Beregsău Mic, Bobda, Cărpiniș, Cenei, Checea, Cebza, Diniaș, Dolaș, Foeni, Gad, Giera, Giulváz, Ciavoș (azi Grănicerii), Ivanda, Klari (azi Radojevo), Konak, Macedonia, Margita, Modoș (azi Jaša Tomić), Veliki Gaj, Ofsenița, Pardanj (azi Medja), Partoș, Peciou Nou, Rudna, Sarča (azi Sutjeska), Sânmartin (azi Sânmartinu Sârbesc), Soca, Szt Ianos (azi Barice), Šurjan, Toager, Tolvadia (azi Livezile) și Zichydorf (azi Plandiște);

3) plasa Sânnicolau Mare cu 25 localități: Beșenova Veche (azi Dudeștii Vechi), Biled, Bulgăruș, Cenadu German (azi contopit în Cenad), Cenadu Sârbesc (azi contopit în Cenad), Comloșu Mare, Comloșu Mic, Csátád (azi Lenauheim),

Dugosello (azi Nerău), Gottlob, Grabaș, Iecea Mare, Iecea Mică, Igriș, Lovrin, Nakovo, Periam, Pesac, Saravale, Sânnicolau Mare German (azi contopit în orașul Sânnicolau Mare), Sânnicolau Mare Sârbesc (azi contopit în orașul Sânnicolau Mare), Sânpetru Român, Soltur (azi contopit în Banatsko Veliko Selo), Sveti Hubert (azi contopit în Banatsko Veliko Selo), Šarlevil (azi contopit în Banatsko Veliko Selo), Tribswetter (azi Tomnatic) și Vizejdia;

4) plasa Török Kanizsa cu 33 localități: Albrechtsflor (azi Teremia Mică), Monostor (azi Banatski Monostor), Beba (azi Beba Veche), Budžac, Crna Bara, Crnja, Čoka, Deszk, Djala, Hajfeld (înglobat în Novi Kozarci), Hegyes (azi Mali Idjoș), Josefovo (azi înglobată în Novi Kneževac), Hatzfeld (azi Jimbolia), Nagy-Kikinda (azi Kikinda), Krstur, Majdan, Marienfeld (azi Teremia Mare), Mastort (azi înglobat în Novi Kozarci), Mokrin, Morotva, Oroszlámos (azi Banatsko Arandjelovo), Tisza-Szt Miklos (azi Ostojičevac), Padej, Pordeanu, Pusta Chereștur (azi Chereștur), Rabe, Sanad, Szöreg, Szt. Ivan, Tervar, Török-Kanizsa (azi înglobată în Novi Kneževac), Vălcani și Zombor (azi Kiszombor). Împărțirea comitatului în aceleași 4 plase era valabilă și în anul 1839, iar în anul 1847 s-a adăugat plasa Török Becse²⁷.

După înfrângerea revoluției de la 1848–1849 s-a constituit provincia Voivodina Sârbească și Banatul Timișan prin patenta imperială din 19 noiembrie 1849, întărită apoi prin Decretul imperial din 31 decembrie 1851. Noua provincie reunea fostele comitate Caraș, Timiș, Torontal și Bács și a fost condusă de un Consiliu Locotenențial Imperial-Regal cu sediul în Timișoara, subordonat direct autorității imperiale. Administrația maghiară a fost astfel înlăturată, iar limba oficială a provinciei a fost declarată limba germană. A fost abrogată Constituția din 4 martie 1849 care garanta autonomia limitată a așa numitelor „provincii istorice” și egalitatea în drepturi a naționalităților, iar starea de asediu a fost prelungită până în anul 1854.

Provincia Voivodina Sârbească și Banatul Timișan a fost organizată în 5 cercuri (Kreise): Timișoara (fostul comitat Timiș), Becicherecu Mare (fostul comitat Torontal), Novi Sad (Neusatz), Zombor și Lugoj (fostul comitat Caraș). Fiecare cerc din zona Banatului a preluat, cu foarte mici excepții, teritoriul fostului comitat pe care l-a moștenit. S-a procedat însă la o nouă organizare

²⁵ Costin Feneșan, *op. cit.*, 79–80.

²⁶ Arhivele Naționale Serviciul județean Timiș, *Fond Primăria comunei Lovrin*, dosar 106/1852, f. 1–2. Documentul se păstrează sub formă de copie realizată în anul 1852, dar analizând conținutul lui am constatat că nu au fost cuprinse satele înființate după anul 1789 (Toba – 1789, Torda – 1797, Ionel – 1805, Saján – 1806, Ferecsallás – 1830, Rogendorf – 1840 și altele), ceea ce înseamnă că documentul original a fost redactat înainte de anul 1789, deci prezintă organizarea comitatului Torontal anterioară anului 1789.

²⁷ Elek Fényes, *op. cit.*, *apud* Raularian Rusu, *op. cit.*, 183.

administrativ-teritorială a fiecărui cerc, acestea fiind împărțite în plase (Bezirke).

Așa cum rezultă dintr-un document din anul 1851 privitor la competența teritorială a instanțelor judecătorești în noile structuri administrativ-teritoriale, în cazul cercului Timișoara se constată că numărul plaselor a crescut de la 4 la 5, apărând plasa Ciacova, iar plasa Sânandrei a fost înlocuită de plasa Aradu Nou. Dacă plasele Aradu Nou și Vârșeț au păstrat în linii mari în cuprinsul lor localitățile din perioada anterioară, apariția plasei Ciacova a determinat importante rearondări de localități pentru celelalte două plase, Lipova și Timișoara. Noua repartizare a localităților în cadrul plaselor era următoarea:

1) Plasa Aradu Nou a cuprins 38 localități din care 32 moștenite de la fosta plasă Sânandrei: Aradu Nou (azi cartier al municipiului Arad), Bărateaz, Blumenthal (azi Mașloc), Bodrogu Nou, Bruckenu (azi Pișchia), Călacea, Kreutzstädten (azi Cruceni), Engelsbrun (azi Fântânele), Felnac, Fibiș, Firiteaz, Fiscut, Hodoni, Jadani (azi Cornești), Ketfel (azi Gelu), Knez (azi Satchinez), Mănăstur, Merczidorf (azi Carani), Munar, Murani, Nagyfal (azi Satu Mare), Orczidorf (azi Orțișoara), Sannicolau Mic (azi cartier al municipiului Arad), Sânpetru German, Seceani, Secusigiu, Segenthau (azi Șagu), Schöndorf (azi Frumușeni), Variaș, Vinga, Wiesenheid (azi Tisa Nouă) și Zădăreni. La acestea s-au adăugat două sate preluate de la plasa Lipova (Bencecu German, azi Bencecu de Sus și Bencecu Român, azi Bencecu de Jos) și 4 localități noi: Kistelep (Colonia Mică, azi înglobată localității Gelu, Mănăstirea Bezdin, Mailat și Sânpetru Mic).

2) Plasa Ciacova a cuprins 41 localități, din care 36 preluate de la vechea plasă Timiș: Bacova, Berini, Blajova, Buziaș, Cadăr, Căpăt, Cerna, Chevereșu Mare, Darova, Dragșina, Drăgoiești, Duboz, Ficătar, Folea, Hitiaș, Icloda, Jebel, Liebling, Liget (azi Pădureni), Nițchidorf, Ohaba. Forgaci, Paracz (azi Parța), Petroman, Racovița, Rittberg (azi Tormac), Sacoșu Maghiar (azi Sacoșu Mare), Sacoșu Turcesc, Sârbova, Silagiu, Sinersig, Stamora Română, Șipet, Șoșdea, Uliuc, Unip, și Vucova. Alte 5 localități au fost preluate de la plasa Vârșeț (Ciacova, Ghilad, Obad, Sculia și Voiteg).

3) Plasa Lipova a cuprins 33 localități din care 30 moștenite din perioada anterioară: Altringen, Belotinț, Brestovăț, Buchberg (azi Sintar), Buzad, Charlottenburg (azi Șarlota), Checheș, Chelmac, Chesinț, Crivobara, Cuveșdia, Dorgoș, Guttenbrun (azi înglobat în Zăbrani), Hisiaș, Hodoș, Labașinț, Lichtenwald (azi Comeat),

Lipova, Mély-Nádas (azi Nadăș), Neudorf, Neuhof (azi Bogda), Paniova, Pătârș, Secaș, Stanciova, Șistarovăț, Traunau (azi Aluniș), Ususău, Vizma și Zăbrani. Alte două sate au fost preluate de la fosta plasă Sânandrei (Alioș și Königshof, azi Remetea Mică) și a apărut un sat nou (Chizdia, azi Coșarii).

4) Plasa Timișoara a cuprins 38 localități, din care 15 preluate de la vechea plasă Timiș: Bazoș, Beregsău (azi Beregsău Mare), Bucovăț, Chișoda, Freidorf (azi cartier al municipiului Timișoara), Ghiroda, Giroc, Medves (azi Urseni), Mehala (azi cartier al municipiului Timișoara), Moșnița (azi Moșnița Veche), Remete (azi Remetea Mare), Săcălaz, Sânmihai (azi Sânmihaiu Român), Șag și Utvin, alte 17 sate preluate de la plasa Lipova: Babșa, Belinț, Budinți (azi satul Ictar-Budinți), Chizătau, Cralovăț, Herneacova, Ianova, Ictar (azi satul Ictar-Budinți), Izvin, Lucareț, Petrovaselo, Receaș, Șușanovăț (azi Șanovița), Șuștra, Teș, Topolovățu Mare, Topolovățu Mic, 5 sate preluate de la fosta plasă Sânandrei: Becicherecu Mic, Beșenova Nouă (azi Dudeștii Noi), Cerneteaz, Giarmata, Sânandrei, precum și un sat nou (Covaci).

5) Plasa Vârșeț a cuprins 45 localități, din care 42 moștenite din perioada anterioară: Berecuța, Birda, Breștea, Butin, Cameral St. György (azi Sângeorge), Clopodia, Dejan, Denta, Deta, Ferendia, Gaiu Mic, Gătaia, Gherman, Ghertenis, Jabuka (azi Jablanka), Jamu Mare, Kloster St. György (azi Mănăstire), Kudricz (azi Gudurica), Kuștilj, Lățunaș, Mali Žam, Malo Srediște, Markovac, Mesić, Moravița, Moriczfeld (azi Măureni), Omor (azi Rovinița Mare), Opațița, Pavliș, Percosova, Podporanj, Ritișevo, Sočica, Stamora (azi Stamora Germană), Șemlacu Mare, Șemlacu Mic, Vatina, Vărădia, Vârșeț, Veliko Srediște, Vlajkovac și Vojvodinci, precum și satul Veliki Gaj preluat de la fosta plasă Peciu Nou din comitatul Torontal, ca și două localități noi (Maleniczfalva, azi Maleničino Selo și Topolia, azi înglobat satului Partoș)²⁸.

La scurt timp, însă, organizarea administrativ-teritorială a cercului Timișoara a fost modificată. O hartă a provinciei tipărită în ianuarie 1853 arată că cercul Timișoara era format, de data aceasta, din 6 plase (Bezirke), nouă fiind plasa Buziaș, constituită prin divizarea plasei Ciacova²⁹. Componenta plaselor era următoarea:

1) Plasa Aradu Nou avea 38 localități: Aradu Nou (azi cartier al municipiului Arad), Bărateaz, Bencec, Blumenthal (azi Mașloc), Bodrogu Nou,

²⁸ Arhivele Naționale Serviciul județean Timiș, *Colecția de documente Patyansky*, doc. 18/1851, f. 3–4.

²⁹ *Ibidem*, *Colecția Hărți și planuri*, nr. 13/1853.

Bruckenaus (azi Pișchia), Călăcea, Engelsbrun (azi Fântânele), Felnac, Fibiș, Fırteaz, Fiscut, Hodoni, Jadani (azi Cornești), Ketfel (azi Gelu), Kistelep (Colonia Mică, azi înglobată localității Gelu), Knez (azi Satchinez), Königshof (azi Remetea Mică), Kreutzstädten (azi Cruceni), Mailat, Mănăstirea Bodrog, Neu Monostor (azi Mănăstur), Merczidorf (azi Carani), Munar, Murani, Nagyfalú (azi Satu Mare), Orczidorf sau Alt Monostor (azi Orțișoara), Sânnicolau Mic (azi cartier al municipiului Arad), Sânpetru German, Sânpetru Mic German (azi Sânpetru Mic), Seceani, Secusigiu, Segenthau sau Dreispitz sau Saagh (azi Șagu), Schöndorf (azi Frumușeni), Variaș, Vinga sau Theresiopel (azi Vinga), Wiesenheid (azi Tisa Nouă) și Zădăreni. Deci, a dispărut acum ca localitate Mănăstirea Bezdin, a apărut Mănăstirea Bodrog, satele Bencecu German și Bencecu Român au fost consemnate ca o singură localitate cu numele Bencec, iar satul Remetea Mică a fost preluat de la plasa Lipova.

2) Plasa Buziaș cuprindea 29 localități, toate preluate de la plasa Ciacova: Bacova, Berini, Blajova, Buziaș, Cadăr, Căpăt, Cerna, Chevereșu Mare, Darova, Dragșina, Drăgoiești, Duboz, Ficătar, Hitiaș, Icloda, Nițchidorf, Ohaba Forgaci, Racovița, Rittberg (azi Tormac), Sacoșu Maghiar (azi Sacoșu Mare), Sacoșu Turcesc, Sârbova, Silagiu, Sinersig, Stamora Română, Șipet, Uliuc, Unip, Vucova.

3) Plasa Ciacova avea 28 localități, din care 12 localități moștenite: Ciacova, Folea, Ghilad, Jebel, Liebling, Obad, Paracz (azi Parța), Liget (azi Pădureni), Petroman Sculia, Șoșdea, Voiteg, și 16 preluate de la plasa Vârșeț: Berecuța, Birda, Breștea, Butin, Denta, Deta, Gătaia, Ghertenis, Kloster St. György (azi Mănăstire), Măureni, Omor (azi Rovinița Mare), Opatița, Percosova, St. György (azi Sângeorge), Șemlacu Mare, Șemlacu Mic.

4) Plasa Lipova avea tot 33 localități (cu precizarea că satul Teremia Mică a fost transferat în plasa Aradu Nou, în schimb a apărut satul Varnița): Alioș, Altringen, Belotinț, Brestovăț, Buchberg (azi Sitar), Buzad, Charlottenburg (azi Șarlota), Checheș, Chelmac, Chesinț, Chizdia (azi Coșarii), Crivobara, Cuveșdia, Dorgoș, Duboki-Nádas (azi Nadăș), Guttenbrun (azi înglobat satului Zăbrani), Hisiaș, Hodoș, Labașinț, Lichtenwald (azi Comeat), Lipova, Mes-Dorgos (azi Varnița), Neudorf, Neuhoof (azi Bogda), Paniova, Pătârș, Secaș, Stanciova, Șistarovăț, Traunau (azi Aluniș), Ususău, Vizma și Zăbrani.

5) Pentru plasa Timișoara au fost semnalate 42 localități: Babșa, Bazoș, Becicherecu Mic, Belinț, Beregsău (azi Beregsău Mare), Beșenova Nouă

(azi Dudeștii Noi), Bucovăț, Budinți (azi satul Ictar-Budinți), Cerneteaz, Chișoda, Chizătău, Covaci, Cralovăț, Freidorf (azi înglobat municipiului Timișoara), Ghiroda, Giarmata, Giroc, Herneacova, Ianova, Ictar (azi satul Ictar-Budinți), Izvin, Lucareț, Medves (azi Urseni), Mehala (azi cartier al municipiului Timișoara), Moșnița (azi Moșnița Veche), Petrovaselo, Recaș, Remete (azi Remetea Mare), Săcălaz, Sănandrei, Sânmihaiu German, Sânmihaiu Român, Șag, Șușanovăț (azi Șanovița), Șuștra, Teș, Topolovățu Mare, Topolovățu Mic, Utvin, Maierhofe, Josefstadt și Fabrik. Este vorba, deci, de cele 38 localități existente în anul 1851 la care au fost adăugate satul Sânmihaiu German și trei suburbii ale orașului Timișoara: Maierhofe, Josefstadt și Fabrik.

6) Plasa Vârșeț a cedat 16 sate plasei Ciacova și alte trei sate plasei Madoș din cercul Becicherecu Mare, rămânând doar cu 26 localități: Clopodia, Dejan, Ferendia, Gaiu Mic, Gherman, Jabuka (azi Jablanka), Jamu Mare, Kuștilj, Kudricz (azi Gudurica), Lățunaș, Mali Žam, Malo Srediște, Markovac, Mesić, Moravița, Pavliš, Potporanj, Ritișevo, Sočica, Stamora Germană, Vatina, Vărădia, Vârșeț, Veliko Srediște, Vlačicov, Vojvodinci.

O altă hartă a Voivodinei Sârbești și Banatului Timișan, nedată, dar tipărită ulterior celei prezentate mai înainte³⁰, probabil în anul 1854, ne prezintă o situație foarte apropiată de cea din anul 1853.

1) Pentru plasa Aradu Nou au fost menționate tot 38 localități, cu precizarea că Mănăstirea Bodrog nu mai apare ca localitate, iar satele Bencecu German și cel Român apar ca fiind localități separate. Localitățile sunt următoarele: Aradu Nou (azi cartier al municipiului Arad), Bărateaz, Bencecu German (azi Bencecu de Sus), Bencecu Român (azi Bencecu de Jos), Blumenthal (azi Mașloc), Bodrogu Nou, Bruckenaus (azi Pișchia), Călăcea, Engelsbrun (azi Fântânele), Felnac, Fibiș, Fırteaz, Fiscut, Hodoni, Jadani (azi Cornești), Ketfel (azi Gelu), Kistelep (Colonia Mică, azi înglobată localității Gelu), Königshoff (azi Remetea Mică), Knez (azi Satchinez), Kreuzstätten (azi Cruceni), Mailat, Mănăstur, Merczidorf (azi Carani), Munar, Murani, Nagyfalú (azi Satu Mare), Orczidorf (azi Orțișoara), Sânnicolau Mic (azi cartier al municipiului Arad), Sânpetru German, Sânpetru Mic, Seceani, Secusigiu, Șagu, Schöndorf (azi Frumușeni), Wiesenheid (azi Tisa Nouă), Variaș, Vinga, Zădăreni.

³⁰ *Ibidem*, nr. 89. Coroborând datele acestei hărți cu cele oferite de alte surse istorice rezultă că harta a fost tipărită în intervalul 1854–1859.

2) Plasa Buziaș cuprinde aceleași 29 localități precizate pentru anul 1853, satul Stamora Română aparând de această dată cu denumirea Stamora Veche (Alt Sztamora).

3) Plasa Ciacova avea 29 localități, adică cele 28 din anul 1853 la care s-a adăugat satul Topolia (azi înglobată satului Partoș). Satele Mănăstire și Sângeorge apar cu denumirile St. György Kloster și respectiv St. György Cameral.

4) Plasa Lipova avea 32 localități, cu una mai puțin decât în anul 1853, satul Varnița nemaifiind menționat. Satul Nadăș apare acum cu denumirea Mely Nádas.

5) Pentru plasa Timișoara au fost semnalate 39 localități dintre cele din anul 1853, nemaipărând de această dată cele trei suburbii ale orașului Timișoara.

6) Plasa Vârșeț avea 27 localități, adică cele 26 din anul 1853 la care s-a adăugat una nouă – Cârnecea (Pusta Cârnecea, înglobată localității Jamu Mare).

Conform unei lucrări din anul 1855 a guvernului provincial de la Timișoara, cercul Timișoara cuprindea aceleași 6 plase: Aradu Nou cu 38 localități, Buziaș cu 29 localități, Ciacova cu 29 localități, Lipova cu 33 localități, Timișoara cu 38 localități și Vârșeț cu 26 localități³¹.

În anul 1859 numărul și denumirea plaselor erau aceleași³².

Așa cum am precizat deja, cercul Lugoj a cuprins suprafața fostului comitat Caraș. În anul 1851 cercul Lugoj era organizat în patru plase, deci cu una mai puțin decât în anul 1848. S-au menținut plasele Lugoj și Oravița, dar plasele Bega, Bulci și Carașova au dispărut, în locul lor înființându-se plasele Bocșa și Făget. În aceste condiții desigur că au avut loc mari schimbări în ceea ce privește arondarea localităților în cadrul plaselor.

1) Plasa Bocșa a moștenit 39 sate de la fosta plasă Carașova, a preluat de la plasa Oravița satul Forotic și de la plasa Lugoj satele Brebu, Valeadeni și Zorlențu Mare, astfel că acum avea 43 localități: Bărbosu, Biniș, Bocșa Germană (azi contopită în orașul Bocșa), Bocșa Română (azi contopită în orașul Bocșa), Brebu, Calina, Carașova, Călnic, Clocotici, Cuptoare, Doclin, Dognecea, Doman, Duleu, Ersig, Ezeriș, Fizeș, Forotic, Franzdorf (azi

Văliug), Gârliște, Goruia, Iabalcea, Izgar, Jidovin (azi Berzovia), Königsgnade (azi Tirol), Lupac, Moniom, Nermed, Neuwerk (înglobat orașului Bocșa), Rafnic, Ramna, Reșița Germană (azi înglobată municipiului Reșița), Reșița Română (azi înglobată municipiului Reșița), Soceni, Surduc (azi Surducu Mare), Târnova, Țerova, Valeadeni, Valeapai, Vasiova (azi înglobată orașului Bocșa), Vermeș, Vodnic și Zorlențu Mare. Nu au mai fost menționate Altwerk și Ocna de Fier.

2) Plasa Făget a fost cea mai extinsă, cu 84 localități, dintre care 22 au fost preluate de la fosta plasă Bega: Bara, Bunea (azi Bunea Mare), Cladova, Cliciava, Cutina, Dobrești, Dubești, Ierșnic, Jupani, Lăpușnic, Leucușești, Mănăstir, Ohaba Lungă, Ohaba Sârbească (azi Ohaba Română), Pădurani, Răchita, Rădmănești, Remete (azi Remetea Luncă), Spata, Sudriaș, Susani și Topla, iar 62 localități au fost preluate de la fosta plasă Bulci: Bacamezeu (azi Bacău de Mijloc), Balosești, Bata, Băsești (zi Begheiu Mic), Bătești, Bârna, Bichigi, Birchiș, Botești, Botinești, Brănești, Breazova, Bruznic, Bucovăț, Bujor (azi Traian Vuia), Bulci, Bulza, Căpâlnaș, Căprioara, Coșava, Coșevița, Coșteiu de Sus, Crivina (azi Crivina de Sus), Curtea, Drăgsinești, Drinova, Făgetu German (azi contopit în orașul Făget), Făgetu Român (azi contopit în orașul Făget), Fărășești, Fârdea, Gladna Germană (azi Gladna Montană), Gladna Română, Goizești (azi înglobat satului Tomești), Hăuzești, Homojdia, Jupânești, Jurești, Lalașinț, Luncani, Margina, Mătnic (azi Mătnicu Mic), Nemeșești, Ostrov, Pietroasa, Pogănești, Poieni, Pojoga, Povărgina, Românești, Săceni, Sălciva, Sărăzani, Sintești, Surduc (azi Surducu Mic), Temerești, Tomești, Țela, Valea Mare, Virișmort, Zăbalț, Zolt și Zorani.

3) Plasa Lugoj avea 59 localități, din care 44 moștenite: Apadia, Armădia, Boldur, Căvăran, Cireșu Timiș (azi Cireșu), Criciova, Crivina, Delinești, Dragomirești, Ebendorf (azi Știuca), Eisenwerk (azi Nădrag), Găvojdia, Herendești, Hodoș, Honorici, Jabăr, Jena, Jidovar (azi Jdioara), Jupa, Lugoj, Lugojel, Maciova, Măguri, Mătnic (azi Mătnicu Mare), Ohaba Mătnic, Ohaba, Oloșag, Peștere, Prisaca, Remetea Pogănici, Rugi, Ruginosu, Sacu, Satumic (azi Victor Vlad Delamarina), Sălbăgel, Scăiuș, Tapia, Tincova, Valeaboul (azi Păltiniș), Vecsehăza (azi Petroasa Mare), Vișag, Zăgujeni, Zgribești și Zorlențu Mic (azi Zorlencior), la care s-au adăugat trei sate (Dezești, Fărliug și Valea Mare) preluate de la fosta plasă Carașova și alte 11 sate preluate de la fosta plasă Bega: Balinț, Coșteiu Mare (azi contopit în

³¹ Este vorba de lucrarea *Handbuch Wojwodschaft Serbien und des Temescher Banates, sammt der Militärgrenze für das Jahr 1855*, Timișoara (1855), citată de Heinrich Lay în *Das Banat 1849–1867*, Töging a Inn (2001), 194 și Teodor Filipescu în *Voivodina Sârbească. Studiu critic istoric-etnografic*, București (1929), 66.

³² Arhivele Naționale Serviciul județean Timiș, *Fond Primăria comunei Gottlob*, dosar 2/1859, f. 142.

Coșteiu), Coșteiu Mic (azi contopit în Coșteiu), Fădimac, Gruin, Hezeriș, Nevrincea, Păru, Sălha (azi înglobată satului Coșteiu), Târgoviște și Valea Lungă (azi Valea Lungă Română), precum și noua localitate Dâmbu cu Fier (colonie minieră lângă Nădrag, azi dispărută). În același timp, plasa Lugoj a cedat noii plase Bocșa trei sate, Lugojul este menționat acum ca fiind o singură localitate, iar satul Istvanhegy nu mai este menționat.

4) Plasa Oravița a suferit cele mai mici schimbări: a cedat satul Forotic plasei Bocșa, a preluat de la fosta plasă Carașova satele Giurgiova și Secaș și a păstrat celelalte 46 localități ale sale: Agadici, Berliște, Bogodint, Broșteni, Cacova (azi Grădinari), Carlsdorf (azi Moldovița), Cârnecea, Ciclova Germană (azi Ciclova Montană), Ciclova Română, Ciortea, Ciuchici, Ciudanovița, Comorâște, Greovăț (azi Greoni), Iam, Iertof, Ilidia, Jitin, Kohldorf (azi Cărbunari), Macoviște, Maria-Schnee (azi Știnăpari), Măidan (azi Brădișoru de Jos), Mercina, Mircovăț (azi Milcoveni), Moldova (azi Moldova Nouă), Nicolinț, Oravița Germană (azi contopită în orașul Oravița), Oravița Română (azi contopită în orașul Oravița), Padina Matei, Petrilova, Potoc, Răcăjdia, Răchitova, Rusova Nouă, Rusova Veche, Sasca Germană (azi Sasca Montană), Sasca Română, Slatina (azi Slatina Nera), Socolari, Steuerdorf, Subotica (azi Banatska Subotica), Ticvanu Mare, Ticvanu Mic, Udvarszállás (azi Dobričevo), Vrani și Vraniuț. În total, deci, în anul 1851 plasa Oravița avea 48 localități³³.

Hartă provinciei Voivodina Sârbească și Banatul Timișan tipărită în ianuarie 1853³⁴ ne prezintă o situație ușor modificată a organizării administrativ-teritoriale a cercului Lugoj, în sensul că plasele au rămas aceleași, dar între ele au avut loc câteva schimburi de localități și, totodată, și-au făcut apariția noi localități miniere.

1) În plasa Bocșa au reapărut Altwerk și Ocna de Fier, dar satele Brebu, Valeadeni și Zorlențu Mare s-au întors în plasa Lugoj, iar satele Calina și Forotic au fost cedate plasei Oravița, astfel că acum avea următoarele 40 localități: Altwerk (azi înglobat orașului Bocșa), Bărbosu, Biniș, Bocșa Germană (azi contopită în orașul Bocșa), Bocșa Română (azi contopită în orașul Bocșa), Carașova, Călnic, Clocotici, Cuptoare, Doclin, Dognecea, Doman, Duleu, Eisenstein sau Ocna de Fier sau Neudorfel (azi Ocna de Fier), Ersig, Ezeriș, Fizeș, Franzdorf (azi Văliug), Gârliște, Goruia, Iabalcea, Izgar, Jidovin (azi Berzovia), Königsgnad

(azi Tirol), Lupac, Moniom, Nermed, Neuwerk (azi înglobat orașului Bocșa), Rafnic, Ramna, Reșița Germană (azi contopită în municipiul Reșița), Reșița Română (azi contopită în municipiul Reșița), Soceni, Surduc (azi Surducu Mare), Târnova, Țerova, Valeapai, Vasiova (înglobată orașului Bocșa), Vermeș, Vodnic.

2) Plasa Făget apare acum tot cu 84 localități, cu precizarea că satul Cutina a trecut la plasa Lugoj, dar a reapărut satul Groși care în 1848 făcea parte din plasa Bulci.

3) În plasa Lugoj a reapărut satul Istvanhegy, satele Brebu, Valeadeni și Zorlențu Mare au fost preluate de la plasa Bocșa și satul Cutina a fost preluat de la plasa Făget, iar localitățile Lugoj apar separate (Român și German). În același timp Dâmbu cu Fier nu a mai fost menționat, astfel că localitățile componente de această dată erau următoarele 64: Apădia, Armădia, Balinț, Boldur, Brebu, Căvărani, Cireșu Timiș (azi Cireșu), Coșteiu Mic (azi contopit în Coșteiu), Coșteiu Mare (azi contopit în Coșteiu), Criciova, Crivina, Cutina, Delinești, Dezești, Dragomirești, Eisenwerk (azi Nădrag), Fădimac, Fârliug, Găvojdia, Gruin (azi Gruni), Herendești, Hezeriș, Hodoș, Honorici, Istvánhegy (sat minier lângă Căvărani, azi dispărut), Jabăr, Jena, Jdioara, Jupa, Lugojel, Lugoju Român (azi contopit în municipiul Lugoj), Lugoju German (azi contopit în municipiul Lugoj), Maciova, Măguri, Mâtnicu Mare, Nevrincea, Ohaba Mâtnic, Ohabia, Oloșag, Păru, Peștere, Vecseháza (azi Petroasa Mare), Prisaca, Remetea Pogănici, Rugi, Ruginosu, Sacu, Satumic (azi Victor Vlad Delamarina), Sălbăgel, Sălha (azi înglobată satului Coșteiu), Scăiuș, Știuca, Tapia, Târgoviște, Tincova, Valea Lungă (azi Valea Lungă Română), Valea Mare, Valeaboul (azi Păltiniș), Valeadeni, Vișag, Zăgujeni, Zgribești, Zorlențu Mare și Zorlențu Mic (azi Zorlencior).

4) La plasa Oravița revin satele Calina și Forotic de la plasa Bocșa, astfel că plasa Oravița cuprinde acum 50 localități: Agadici, Berliște, Bogodint, Broșteni, Cacova (azi Grădinari), Calina, Cârnecea, Ciclova Germană (azi Ciclova Montană), Ciclova Română, Ciortea, Ciuchici, Ciudanovița, Comorâște, Forotic, Giurgiova, Greovăț (azi Greoni), Iam, Iertof, Ilidia, Jitin, Karlsdorf (azi Moldovița), Kohldorf (azi Cărbunari), Macoviște, Maria Schnee (azi Știnăpari), Măidan (azi Brădișoru de Jos), Mercina, Mircovăț (azi Milcoveni), Neu Moldova sau Bosnjak (azi Moldova Nouă), Nicolinț, Oravița Germană (azi contopită în orașul Oravița), Oravița Română (azi contopită în orașul Oravița), Padina (azi Padina Matei), Petrilova,

³³ *Ibidem*, *Colecția de documente Patyansky*, doc. 18/1851, f. 1–3.

³⁴ *Ibidem*, *Colecția Hărți și planuri*, nr. 13/1853.

Potoc, Răcăjdia, Răchitova, Rusova Nouă, Rusova Veche, Sasca Germană (azi Sasca Montană), Sasca Română, Secaş (azi Secăşeni), Slatina (azi Slatina Nera), Socolari, Steuendorf, Subotica (azi Banatska Subotica), Ticvaniu Mare, Ticvaniu Mic, Udvarsállás (azi Dobričevo), Vrani şi Vraniuş.

Potrivit unei alte hărţi a provinciei, apărută după anul 1853³⁵, componenţa celor 4 plase ale cercului Lugoj era iarăşi uşor schimbată.

1) Plasa Bocşa apare cu 41 localităţi (cele din anul 1853 la care se adaugă colonia minieră Theresienwerk), astfel: Altwerk (azi înglobat oraşului Bocşa), Bărbosu, Biniş, Bocşa Germană (azi înglobată oraşului Bocşa), Bocşa Română (azi înglobată oraşului Bocşa), Caraşova, Călnic, Clocotici, Cuptoare, Doclin, Dognecea, Doman, Duleu, Ersig, Ezeriş, Fizeş, Forotic, Franzdorf (azi Văliug), Gârlişte, Goruia, Iabalcea, Izgar, Jidovin (azi Berzovia), Königsgnad (azi Tirol), Lupac, Moniom, Nermed, Neuwerk (azi înglobat oraşului Bocşa), E[isenstein] Moraviţa (azi Ocna de Fier), Rafna, Rafnic, Reşiţa Germană (azi contopită în municipiul Reşiţa), Reşiţa Română (azi contopită în municipiul Reşiţa), Soceni, Surduc (azi Surduc Mare), Târnova, Theresienwerk (colonie minieră, azi înglobată în satul Ocna de Fier), Ţerova, Valea Mare, Valeadeni, Valeapai, Vasiova (înglobată oraşului Bocşa), Vermeş şi Vodnic.

2) Plasa Făget apare acum cu 85 localităţi, adică cele precizate în harta din anul 1853 la care se adaugă localitatea Glas Fab[rik] (azi Colonia Fabricii), situată în apropiere de Tomeşti. De altfel, pe harta din anul 1853 apare un obiectiv numit Tomester Glashütte (Fabrica de sticlă Tomeşti), care explică existenţa ulterioară a coloniei respective.

3) Plasa Lugoj apare cu 65 localităţi, adică cele consemnate în anul 1853, la care se adaugă colonia minieră Dâmbu cu Fier de lângă Nădrag, care fusese omisă în harta din anul 1853.

4) Plasa Oraviţa apare cu 49 localităţi: Agadici, Berlişte, Bogodinţ, Broşteni, Cacova (azi Grădinari), Calina, Cârnecea, Ciclova Germană (azi Ciclova Montană), Ciclova Română, Ciortea, Ciuchici, Ciudanoviţa, Comorâşte, Forotic, Giurgiova, Greovaţ (azi Greoni), Iam, Iertof, Ilidia, Jitin, Kohldorf (azi Cărbunari), Macovişte, Maria Schnee (azi Ştinăpari), Măidan (azi Brădişoru de Jos), Mercina, Mircovăţ (azi Milcoveni), Moldova Nouă, Nicolinţ, Oraviţa Germană (azi contopită în oraşul Oraviţa), Oraviţa Română (azi contopită în oraşul Oraviţa), Padina Matei, Petrilova, Potoc, Răcăjdia, Răchitova³⁶, Rusova Nouă, Rusova

Veche, Sasca Germană (azi Sasca Montană), Sasca Română, Secaş (azi Secăşeni), Slatina (azi Slatina Nera), Socolari, Steuendorf, Steuendorf sau Karlsdorf (azi Moldoviţa), Subotica (azi Banatska Subotica), Ticvaniu Mare, Ticvaniu Mic, Vrani şi Vraniuş. Satul Udvarsállás nu mai este menţionat.

Potrivit lucrării din anul 1855 a guvernului provincial de la Timişoara componenţa plaselor cercului Lugoj era uşor diferită faţă de cea precizată anterior, adică: plasa Bocşa avea în acest an 40 localităţi, plasa Făget 84 localităţi, plasa Lugoj 62 localităţi şi plasa Oraviţa 48 localităţi³⁷.

Aceleaşi plase funcţionau şi în anul 1859³⁸.

Cel de-al treilea cerc bănăţean din cadrul provinciei Voivodina Sârbească şi Banatul Timişan, şi anume cercul Becicherecu Mare (Gross Becskerek), în anul 1851 era organizat în 6 plase.

1) Plasa Becicherecu Mare (Gross Becskerek, azi Zrenjanin) cuprindea oraşul de reşedinţă Becicherecu Mare şi 26 comune: Aradac, Csösztelék (azi Čestereg), Ečka, Elemir, Ernestháza (azi Banatski Despotovac), Franjova (azi înglobată în Novi Bečej), Gross Torak (înglobat în Begejci), Idvarnok (contopit în Banatski Dvor), Jankahid (azi Jankov Most), Katharinenfeld (azi Ravni Topolovac), Klein Torak (înglobat în Begejci), Klek, Kumane, Lazarevo, Lukácsfalva (azi Lukino Selo), Magyar-Ittebe (azi Novi Itebej), Melenci, Rogendorf (azi înglobat în Banatski Dušanovac), Sállás Topolya (azi Banatska Topola), Srpski Itebej, Szt György (azi Žitište), Szt Mihály (azi Mihajlovo), Türkisch-Becse (înglobat în Novi Bečej), Taraş, Torda, Zsigmondfalva (azi Lukićevo) şi prediul Martinica.

2) Plasa Jimbolia cuprindea 39 localităţi: Aurelház (azi Răuţi), Biled, Bobda, Bulgăruş, Cărpiniş, Cenei, Checea, Bánát-Komlós (azi Comloşu Mare), Constantia (azi Lunga), Csátád (azi Lenuheim), Deutsch-Csernya (înglobat în Srpska Crnja), Diniaş, Grabat, Hajfeld (înglobat în Novi Kozarci), Iecsa Mare, Iecsa Mică, Jimbolia, Kis-Oroszin (azi Rusko Selo), Klári (azi Radojevo), Magyar-Csernya (azi Nova Crnja), Masdorf (înglobat în Novi Kozarci), Mollidorf (azi Molin), Nakovo, Németh (azi Beregsău Mic), Öregfalu (azi Pustiniş), Ostern (azi Comloşu Mic), Otelec, Peciu Nou, Rác-Csernya (înglobată în Srpska Crnja), Sânmartinu Maghiar, Sânmartinu Sârbesc, Soltur (înglobat în Banatsko Veliko Selo), Sveti Hubert

³⁵ *Ibidem*, *Colecţia Hărţi şi planuri*, nr. 89, f. a.

³⁶ Pe hartă numele satului apare Răchita, evident eronat.

³⁷ *Handbuch Wojwodschafft...*, apud Heinrich Lay, *op. cit.*, 194.

³⁸ Arhivele Naţionale Serviciul judeţean Timiş, *Fond Primăria comunei Gottlob*, dosar 2/1859, f. 142. Documentul prezintă doar plasele ce compun cercurile provinciei, nu şi localităţile din cadrul plaselor.

(înglobat în Banatsko Veliko Selo), Šandra, Šarlevil (înglobat în Banatsko Veliko Selo), Tamásfalva (azi Hetin), Toba, Uihei și Uivar.

3) Plasa Kikinda cuprindea 20 localități: Akač, Bašaid, Beodra (înglobată în Novo Miloševo), Bočar, Čoka, Gross-Kikinda (azi Kikinda), Hodić (înglobat în Jazovo), Imretelek (înglobat satului Vălcani), Jazovo, Jozsefhaza, Karlova (înglobată în Novo Miloševo), Kis-Bikács (înglobat în Bikač), Mokrin, Nagy-Bikács (înglobat în Bikač), Novo Selo, Padej, Sajjan, Terjan, Tisa-Hegyész (azi Idjoš) și Tisa-Szt Miklós (azi Ostojčevo).

4) Plasa Madoș cuprindea 34 localități: Banloc, Baraczháza (azi Stari Lec), Boka, Cebza, Ciavoș (azi Grănicerii), Dolaț, Foeni, Gad, Giera, Giulvăz, Gross-Margita (azi Margita), Hajdučica, Ivanda, Johannsfeld (azi Ionel), Káptalanfalva (azi Busenje), Konak, Macedonia, Madoș (azi Jaša Tomić), Neuzina, Ofsenița, Pardanj (azi Medja), Partoș, Rudna, Sečanj, Soca, Stefansdorf (azi Krajišnik), Sarča (azi Sutjeska), Szecsánfalva (azi Dužine), Szent János (azi Barice), Šurjan, Toager, Tolvadia (azi Livezile), Ūrmenyháza (azi Jermenovci), Zichydorf (azi Plandiște) și prediul Ivanda.

5) Plasa Sănnicolau Mare avea 19 localități: Albrechtsflor (azi Teremia Mică), Beșenova Veche (azi Dudeștii Vechi), Bolgártelep (azi Colonia Bulgară), Cenadu German (Cenadu Vechi, azi contopit în Cenad), Cenadu Sărbesc (Cenadu Mare, azi contopit în Cenad), Dugossello (azi Nerău), Ferenczsállás, Gottlob, Igrış, Lovrin, Marienfeld (azi Teremia Mare), Periam, Pesac, Saravale, Sănnicolau Mare German (azi contopit în orașul Sănnicolau Mare), Sănnicolau Mare Sărbesc (azi contopit în orașul Sănnicolau Mare), Sănpetru Mare, Tribswetter (azi Tomnatic), Vizejdia.

6) Plasa Türkisch-Kanischa avea 31 localități: Battányháza (înglobată în Beba Veche), Beba Mică (înglobată în Beba Veche), Beba Veche, Budžak, Cheglevici, Crna Bara, Deszk, Djala, Firigyház (azi Filić), Josefovo, Klárafalva, Klein-Szegedin, Kiszombor, Kübekháza, Majdan, Monostor (azi Banatski Monostor), Neu-Szegedin, Oroszlámos (azi Banatsko Arandjelovo), Podlokanj, Pordeanu, Pusta Chereștur (azi Chereștur), Rabe, Rácz-Keresztur (azi Krstur), Sanad, Szent Ivan, Szöreg, Tervar, Türkisch-Kanischa (înglobat în Novi Kneževac), Ujhely, Vălcani și Vrbica³⁹.

Conform hărții din anul 1853 numărul plaselor cercului Becicherecu Mare a crescut de la 6 la 8 prin apariția plaselor Biled și Türkisch Becse⁴⁰.

³⁹ *Ibidem*, *Colecția de documente Patyansky*, dos. 18/1851, f. 4 v–6.

⁴⁰ *Ibidem*, *Colecția Hărți și planuri*, nr. 13/1853.

Desigur că mărirea numărului plaselor a dus la redistribuirea importante de localități în cadrul vechilor plase.

1) Plasa Becicherecu Mare, după ce a cedat 6 localități noii plase Türkisch-Beče și una plasei Jimbolia și a primit, în același timp, satul Sarča de la plasa Madoș, la care s-au adăugat, pe lângă orașul Becicherecu Mare, 19 localități pe care le avusese și în anul 1851, acum avea în componență orașul Becicherecu Mare și următoarele 20 sate: Aradac, Ečka, Elemir, Ernestháza (azi Banatski Despotovac), Gross Torak (înglobat în Begejci), Idvarnok (contopit în Banatski Dvor), Jankahid (azi Jankov Most), Katarinenfeld (azi Ravni Topolovac), Klein Torak (azi înglobat în Begejci), Klek, Lazarevo, Lukácsfalva (azi Lukino Selo), Magyar Ittebe (azi Novi Ittebej), Rogendorf (azi înglobat în Banatski Dušanovac), Sállás Topolya (azi Banatska Topola), Sarča (Deutsch Sarcsa, azi înglobată în Sutjeska), Srpski Ittebej, St. György (azi Zitiște), St. Mihály (azi Mihajlovo) și Zsigmondfalva (azi Lukičevo).

2) Noua plasă Biled cuprindea 20 localități, dintre care 16 au fost preluate de la plasa Jimbolia: Aurelház (azi Răuți), Biled, Bobda, Bulgăruș, Cărpiniș, Cenei, Csátád (azi Lenuheim), Grabaț, Iecă Mare, Iecă Mică, Nemet (azi Beregsău Mic), Öregfalu (azi Pustiniș), Tamasfalva (azi Hetin), Uihei, Uivar și Šandra, iar 4 au fost preluate de la plasa Sănnicolau Mare: Gottlob, Lovrin, Periam și Pesac.

3) Plasa Jimbolia, după ce cedat 16 localități plasei Biled și 5 localități plasei Madoș, în 1853 avea 20 localități (dintre care Čestereg este preluată de la plasa Becicherecu Mare, iar Vizejdia de la plasa Sănnicolau Mare): Bánát-Komlós (azi Comloșu Mare), Deutsch Cernya (înglobată în Srpska Crnja), Serb Cernya (înglobată în Srpska Crnja), Checea, Čestereg, Constantia (azi Lunga), Hajfeld (înglobat în Novi Kozarci), Jimbolia, Klari (azi Radojevo), Klein Oroszin (azi Rusko Selo), Masdorf (înglobat în Novi Kozarci), Molin, Nakovo, Ostern (azi Comloșu Mic), Soltur (azi contopit în Banatsko Veliko Selo), Spitzsa sau Vizesdia (azi Vizejdia), Sv. Hubert (înglobat în Banatsko Veliko Selo), Šarlevil (înglobat în Banatsko Veliko Selo), Toba și Ungarisch Cernya (azi Nova Crnja).

4) Plasa Kikinda cuprindea 17 localități: Bašajd sau Klein Kikinda (azi Bašaid), Beodra (înglobată în Novo Miloševo), Bočar, Čoka, Gross Kikinda (azi Kikinda), Jazova-Hodić (azi Jazovo), Jozsefhaza, Karlova (înglobată în Novo Miloševo), Klein Bikacs (azi înglobat în Bikač), Mokrin,

Gross Bikacs (azi înglobat în Bikač), Monostor (azi Banatski Monostor), Novo Selo, Padej, Sajan, Ideos sau Tisa-Hegy (azi Idjoš), Tisa St. Miklos (azi Ostojčevo) și Topolya (azi Banatska Topolia). Satul Akač fusese transferat în plasa Türkisch Beče, satul Hodić apare împreună cu Jazova ca o singură localitate, satele Imretelek și Terjan nu mai apar pe hartă, în schimb a apărut satul Topolya.

5) Plasa Modoș a preluat 5 sate de la plasa Jimbolia (Diniaș, Otelec, Peciu Nou, Sânmartinu Maghiar și Sânmartinu Sârbesc) și trei sate de la plasa Vârșet din cercul Timișoarei (Malenično Selo, Gaiu Mic și Veliki Gaj). La acestea s-a adăugat satul Ujfal, nou apărut, iar localitățile bietnice Modoș (Sârbesc și German) și Pardanj (Sârbesc și German) apar separate, astfel că de data aceasta plasa cuprindea 45 localități: Banloc, Baraczháza (azi Stari Lec), Boka, Cebza, Ciavoș (azi Grănicerii), Deutsch Modos (azi contopit în Jaša Tomić), Deutsch Pardanj (azi contopit în Medja), Diniaș, Dolat, Foeni, Gad, Gaiu Mic, Giera, Giulvăz, Hajducica, Ivanda, Johannsfeld (azi Ionel), Kaptalanfalva (azi Busenje), Konak, Margita, Macedonia, Maleniczfalva (azi Malenično Selo), Neuzina, Ofenița, Otelec, Partoș, Peciu Nou, Rudna, Sarča (Romăniș Sarcsa, azi înglobată în Sutjeska), Sečanj, Serb Modos (contopit în Jaša Tomić), Soca, Stefanishid (azi Krajišnik), Szecsánfalva sau Grindje (azi Dužine), Serb Modos (azi contopit în Jaša Tomić), Serb Pardanj (azi contopit în Medja), St. János (azi Barice), Sânmartinu Maghiar, Sânmartinu Sârbesc, Šurjan, Toager, Tolvadia (azi Livezile), Ujfal sau Krivabara (azi Novo Selo), Ürményháza (azi Jermenovci), Veliki Gaj și Zichydorf (azi Plandiște).

6) Plasa Sânnicolau Mare a cedat 4 sate plasei Biled și unul plasei Jimbolia (Vizejdia) și a preluat în același timp 4 sate de la plasa Türkisch Kanischa (Cheglevici, Chereștur, Pordeanu și Kis Zombor). Totodată s-a adăugat satul nou Ladany, iar satele Sânnicolau Mare Sârbesc și cel German apar acum ca fiind o singură localitate, astfel că în anul 1853 plasa Sânnicolau Mare era compusă din 18 localități: Albrechtsflor (azi Teremia Mică), Beșenova Veche (azi Dudeștii Vechi), Bolgártelep (azi Colonia Bulgară), Cenadu German (Cenadu Vechi, azi contopit în Cenad), Cenadu Sârbesc (Cenadu Mare, azi contopit în Cenad), Cheglevici, Pusta Chereștur (azi Chereștur), Dugosello (azi Nerău), Ferenczsállás, Igris, Kiszombor, Ladany, Marienfeld (azi Teremia Mare), Pordeanu, Saravale, Sânnicolau Mare, Sânpetru Sârbesc și Tribswetter (azi Tomnatic).

7) Noua plasă Türkisch Beče avea 7 localități: Akač preluat de la plasa Kikinda și Franjova (azi

înglobată în Novi Bečej), Kumane, Melenci, Taraș, Torda și Türkisch Beče sau Neu Beče (azi Novi Bečej) preluate de la plasa Becicherecu Mare.

8) Plasa Türkisch Kanischa, după ce a cedat plasei Sânnicolau Maare satele Cheglevici, Pordeanu, Kiszombor și Chereștur, în anul 1853 avea 24 localități și două predii: Battyánháza (înglobată în Beba Veche), Beba Nouă (înglobată în Beba Veche), Beba Veche, Budžak, Crna Bara, Desk, Djala, Filić, Josefovo, Klárafalva, Kübekháza, Majdan, Monostor (azi Banatski Monostor), Neu Szegedin, Oroszlámos (azi Banatsko Arandjelovo), Rabe, Serb-Kerestur (azi Krstur), Sanad, St. Ivan, Szöreg, Tervar, Türkisch Kanischa, Vălcani, Vedresház și prediile Kocsóhát și Vrbica. Satele Podlokanj și Ujhely nu mai apar, în schimb a apărut satul nou Vedresház⁴¹.

Hartă administrativă a provinciei, ulterioară celei prezentate mai înainte, arată că cele 8 plase cuprindeau 182 localități, distribuite în aceleași 8 plase.

1) Plasa Becicherecu Mare cuprindea de data aceasta 5 sate în plus, întrucât Wal<ach> Szarcsa a fost preluată de la plasa Modoș, apoi a apărut satul Topolovac, iar trei puste au fost consemnate pe hartă cu semnul de sat. Deci, localitățile componente erau orașul Becicherecu Mare și 25 sate: Deutsch și Szerb Ellemer (azi Elemir), Deutsch Szarcsa (azi contopită în Sutjeska), Deutsch și W<alach> Ecska (azi Ečka), Ernestháza (azi Banatski Despotovac), Gross Torak (înglobat în Begejci), Idvarnok (înglobat în Banatski Dvor), Jankahid (azi Jankov Most), Katarinenfeld (azi Ravni Topolovac), Klein Torak (înglobat în Begejci), Klek, Lazarfeld (azi Lazarevo), Lukácsfalva (azi Lukino Selo), Magyar Ittebe (azi Novi Ittebej), Puszta Czerba, Puszta Kenderes, Puszta Neuwide, Rogendorf (azi înglobat în Banatski Dušanovac), St. Mihály (azi Mihailovo), Szerb și Slov<ák> Aradacz (azi Aradac), Srpski Ittebej, Topolovac, St. György (azi Žitište), Topolya Sállás (azi Banatska

⁴¹ Pe hartă este trecut în plasa Türkisch Kanischa și satul Ungarisch Kerestur, dar coroborând datele oferite de hărțile pe care le-am studiat am ajuns la concluzia că acest sat (cu populație de etnie maghiară) care apare pe harta nr. 13 din anul 1853 este, de fapt, unul și același cu Pusta Kerestur care apare pe aceeași hartă în plasa Sânnicolau Mare, iar apariția pe harta nr. 89 (ulterioară anului 1853) a satului Kerestur în plasa Türkisch Kanischa (altul decât Serb Keresztur) și a satului Puszta Keresztur în plasa Sânnicolau Mare este, de asemenea, o eroare a autorului hărții, indusă de transferul acestui sat între cele două plase, căci într-o hartă din anul 1862 apar numai satele Szerb Keresztur și Magyar Keresztur, acesta din urmă apărând în anii următori doar cu numele Puszta Keresztur.

Topola), Wal<ach> Szarcsa (azi contopită în Sutjeska), Zsigmondfalva (azi Lukićevo)⁴².

2) Plasa Biled avea 21 localități, cu una în plus față de anul 1853, și anume noul sat Spița care a apărut, probabil, prin strămutarea unei părți a satului Spița (sau Vizejdia) din plasa Jimbolia.

3) În plasa Gross Kikinda satul Akač a revenit de la plasa Török Becse, Hodić apare separat de Jazova, iar satul Čoka a fost rearondat plasei Török Kanizsa, astfel că localitățile sale componente erau acum 18: Akač, Bašaid, Beodra (înglobat în Novo Miloševo), Bočar, Gross Bikács (înglobat în Bikač), Gross Kikinda (azi Kikinda), Hodić (azi înglobat în Jazovo), Jazovo, Josefháza, Karlova (înglobată în Novo Miloševo), Klein Bikács (înglobat în Bikač), Mokrin, Novo Selo, Padej, Tisza-Szent Miklos (azi Ostojićevo), Sajan, Tisza Hegyes (azi Idjoš), Topolya (azi Banatska Topola).

4) Plasa Jimbolia avea aceleași 20 localități ca în anul 1853: Checea, Comloș (azi Comloșu Mare), Constantia (azi Lunga), Csőstelek (azi Čestereg), Deutsch Czernya (înglobată în Srpska Crnja), Hajfeld (înglobat în Novi Kozarci), Jimbolia, Klari (azi Radojevo), Klein Oroszin (azi Rusko Selo), Magyar Czernya (azi Nova Crnja), Mastort (înglobat în Novi Kozarci), Mollidorf (azi Molin), Nakovo, Ostern (azi Comloșu Mic), Rác Czernya (înglobată în Srpska Crnja), Soltur (înglobat în Banatsko Veliko Selo), Sveti Hubert (înglobat în Banatsko Veliko Selo), Šarlevil (înglobat în Banatsko Veliko Selo), Toba și prediul Vizejdia.

5) Plasa Modoș avea de data aceasta cu trei localități mai puțin, căci satul Gaiu Mic a fost rearondat plasei Vârșet din cercul Timișoarei, iar satele Krivabara și Maleniczfalva nu mai figurează pe hartă. Deci cele 42 localități erau: Banloc, Baraczháza (azi Stari Lec), Boka, Cebza, Ciavoș (azi Grănicerii), Deutsch Modos (înglobat în Jaša Tomić), Diniaș, Dolaț, Foeni, Gad, Giera, Giulvăz, Hajducica, Ivanda, Johannsfeld (azi Ionel), Kaptalanfalva (azi Bušenje), Konak, Macedonia, Margita, Német Párdány (azi înglobat în Medja), Neuzina, Ofsenița, Otelec, Partoș, Peciu Nou, Rakos (azi în Serbia, neidentificat), Rudna, Sânmartinu Maghiar, Sânmartinu Sârbesc, Sečan, Soca, Szecsánfalva (azi Dužine), Stephanishid (azi Krajišnik), St Janos (azi Barice), Serb Modos (înglobat în Jaša Tomić), Szerb Párdány (azi înglobat în Medja), Šurjan, Toager, Tolvadia (azi Livezile), Ürményháza (azi Jermenovci), Veliki Gaj, Zichydorf (azi Plandiște).

⁴² Cele trei puste apar pe hartă cu însemnul de sat (dorf), iar satele bietnice Elemir, Ecka și Aradac apar ca fiind unite.

6) Plasa Sânnicolau Mare avea 19 localități (de fapt aceleași din anul 1853, dar acum satele Sânnicolau Mare apar ca localități separate): Albrechtsflor (azi Teremia Mică), Alt Bessenova (azi Dudeștii Vechi), Bolgártelep (azi Colonia Bulgară), Cenadu German (azi contopit în Cenad), Cenadu Sârbesc (azi contopit în Cenad), Cheglevici, Dugosello (azi Nerău), Ferenczsállás, Igrış, Ladany, Marienfeld (azi Teremia Mare), Pordeanu, Pusta Chereștur (azi Chereștur), Saravale, Sânnicolau Mare German (azi contopit în orașul Sânnicolau Mare), Sânnicolau Mare Sârbesc (azi contopit în orașul Sânnicolau Mare), Sânpetru Sârbesc, Trübswetter (azi Tomnatic) și Zombor (azi Kiszombor).

7) Satul Akač din plasa Türkisch Becse a fost rearondat plasei Kikinda, astfel că acum plasa Türkisch Becse avea doar celelalte 6 localități pe care le-a avut la formarea sa.

8) În plasa Türkisch Kanischa a apărut satul Uj Szt Ivan, au reapărut Podlokanj, Ujhely și Vrbica, iar de la plasa Kikinda au fost transferate satele Čoka și Terjan. Totodată satul Vedresház nu mai apare pe hartă. Prin urmare plasa avea acum 30 localități: Bathyánhaza (înglobat în Beba Veche), Beba Mică (înglobat în Beba Veche), Beba Veche, Budžak, Crna Bara, Čoka, Desk, Djala, Filić, Josefovo, Klarafalva, Kübekháza, Majdan, Mali Siget, Monostor (azi Banatski Monostor), Neu Szegedin, Oroszlámos (azi Banatsko Arandjelovo), Alt St Ivan, Neu St Ivan, Podlokanj, Rabe, Racz Keresztur (azi Krstur), Sanad, Szőreg, Terjan, Tervar, Türkisch Kanizsa (înglobat în Novi Kneževac), Ujhely, Valcani, Vrbica⁴³.

În lucrarea guvernului provincial de la Timișoara, publicată în anul 1855, cercul Becicherecu Mare apare cu aceleași 8 plase: Becicherecu Mare cu 19 localități, Biled cu 20 localități, Gross Kikinda cu 17 localități, Jimbolia cu 20 localități, Modoș cu 40 localități, Sânnicolau Mare cu 17 localități, Türkisch Becse cu 6 localități și Türkisch Kanischa cu 29 localități⁴⁴. De asemenea, în anul 1859 comitatul cuprindea aceleași plase⁴⁵.

În concluzie, organizarea administrativ-teritorială a Banatului istoric a cunoscut în perioada

⁴³ Arhivele Naționale Serviciul județean Timiș, *Colecția Hărți și planuri*, nr. 89, f. a. Din eroare pe hartă apare și un sat numit Keresztur, aproape de satul Pusta Chereștur din plasa Sânnicolau Mare. Acesta din urmă a aparținut inițial plasei Török-Kanizsa, dar între 1851 și 1853 a fost transferat plasei Sânnicolau Mare.

⁴⁴ *Handbuch der Wojwodschafft ...*, apud Heinrich Lay, *op. cit.*, 194.

⁴⁵ Arhivele Naționale Serviciul județean Timiș, *Fond Primăria comunei Gottlob*, dosar 2/1859, f. 142.

abordată schimbări majore determinate, în principal, de statutul provinciei în cadrul Imperiului Habsburgic. Inițial provincia a fost organizată în districte, pentru ca după reintegrarea ei în regatul Ungariei să se adopte organizarea administrativ-teritorială specifică acestuia, adică împărțirea teritoriului în comitate și, în cadrul acestora, subdivizarea în plase (processus, járás). În perioada regimului neoabsolutist austriac Banatul a fost scos de sub autoritatea guvernului maghiar și integrat unei provincii artificiale constituite – Voivodina Sârbească și Banatul Timișan –, condusă de un consiliu cu sediul în Timișoara, subordonat direct administrației imperiale. În acest context Banatul a fost organizat în trei cercuri – de fapt, fostele comitate –, iar acestea în plase. Dacă numărul

comitatelor sau cercurilor din Banat a rămas același, numărul plaselor s-a schimbat de-a lungul timpului. Totodată, au avut loc dese transferuri de localități între plase, în principal ca urmare a formării Graniței Militare Bănățene care a înglobat treptat un număr crescând de localități, dar și ca urmare a apariției de noi localități într-o parte sau alta, ceea ce impunea refacerea unui anumit echilibru demografic sau de altă natură între plasele existente.

Izvoarele istorice cercetate au consemnat o oarecare instabilitate a așezărilor sătești în comitatul Torontal, datorită condițiilor naturale precare, și în același timp pun în evidență apariția de noi așezări în zonele industriale montane ale Banatului, unele de scurtă durată.

ILUMINISMUL TRANSILVAN: ECOURI EUROPENE ȘI ASPIRAȚII INTELECTUALE LOCALE

Victor Neumann*

Cuvinte cheie: *iluminism, despotism luminat, Transilvania, comunitate, religie, romantism, elite intelectuale, mase, identitate, ethno-națiune, local, regional, universal, Europa.*

Keywords: *Enlightenment, Europe, Habsburg enlightened despotism, Transilvania, regional particularities, confessional identities.*

Transylvanian Enlightenment: European Influences and Local Intellectual Ambitions (Abstract)

The paper aims to query Transylvania's history in the 18th century, a new perspective that targets how European Enlightenment was received and capitalized by various social, confessional, communitarian and linguistic groups that lived in the region. It contextualizes, conceptualizes and suggests a re-definition of identity policies in Transylvania at the beginning of modernity, by reflecting on contradictions resulting through the association of enlightened and romantic ideas.

Conceptualizarea iluminismului

Fiecare timp istoric și fiecare regiune istorică își au particularitățile lor. De aceea este importantă invocarea și înțelegerea contextelor temporal și spațial. Reinhart Koselleck, unul dintre cei mai importanți interpreți ai iluminismului, era tentat să extrapoleze referințele privitoare la Principatele germane sau la Franța la zone mai întinse ale Europei. Atunci când, pornind de la textele istorice și filozofice ale secolului al XVIII-lea, a avansat ipoteze cu privire la ideile, societatea, instituțiile și schimbările politice în perioada tranziției de la medieval la modern, el a avut în vedere comunitățile religioase, asociațiile intelectual-civice, gândirea elitelor și comportamentele sociale ce particularizaseră regiunile central-europene și vest-europene. În al doilea rând, excesiva lui atenție privitoare la erorile criticii a modificat sensul conceptelor de revelație, religie, credință, biserică, autoritate, secularizare așa cum au fost înțelese de o bună parte dintre iluminiști. În fine, sunt situații în care raționalismul iluminist a fost văzut de istoric ca substitut confesional sau ca echivalent al unei religii universale. Acestea sunt motive pentru care mai multe dintre interpretările sale pretind o reevaluare.

De exemplu, e discutabilă observația potrivit căreia omul epocii iluministe era aservit puterii

dominante, iar aceasta la rândul ei era eliberată de legăturile religioase și morale¹. Izvoarele istorice arată că instituțiile statului imperial sau regal din Europa nu s-au eliberat de legăturile religioase și morale. E cazul Imperiului Habsburgic, care s-a bazat pe biserică, pe relațiile acesteia, pe codul ei cultural atunci când a ocupat regiuni întinse din Europa Centrală și de Est în urma războaielor cu Imperiul Otoman. Colonizările sale din secolul al XVIII-lea s-au făcut cu populații catolice, integrarea cărora a fost gândită și realizată pe baza legăturilor religioase și morale dezvoltate de imperiali prin intermediul Bisericii Romano-Catolice. Apoi, Habsburgii au înființat ei înșiși noi biserici spre a subordona administrației și intereselor lor teritoriile și populațiile nou cucerite. Așa a fost cazul Bisericii Greco-Catolice din Transilvania. Și, tot ei, au răspândit ideile iluministe de sus în jos, controlând efectele. Împăratul trebuia să țină seama de normele impuse de biserici, de dreptul natural sau de convențiile juridice tradiționale. De exemplu, autonomia comunităților luterană și calvină din Transilvania secolului al XVIII-lea nu ar fi supraviețuit dacă nu ar fi fost respectate normele lor juridice, organizarea vieții lor religioase, ierarhiile lor sociale și instituționale. Într-un excelent studiu dedicat istoriei conceptului de iluminism și înțelesului dat acestuia de

* Universitatea de Vest Timișoara, Facultatea de Litere, Istorie și Teologie, Bd. Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: victorneumann@hotmail.com.

¹ Reinhart Koselleck, *Kritik und Krise. Ein Beitrag zur Pathogenese der bürgerlichen Welt*, Suhrkamp, Frankfurt am Main (1973).

Reinhart Koselleck, Hans-Erich Boedeker spune că statul absolutist a fost extrem de problematic interpretat de istorici. Și cred că așa este, deîndată ce în secolul al XVIII-lea putem vorbi la nivelul acțiunilor statale despre practicarea unei ambivalențe a luminiilor, despre conservarea tradițiilor și înnoirea prin alfabetizare, emancipare, reorganizare și reformă, și, mai puțin despre o dialectică între morală și politică.

Problema instituțiilor aceluși timp este și ea una complexă. Nu peste tot este vorba de o ruptură față de epoca premodernă cum aprecia Reinhart Koselleck, ci de o reformare a statului din interior. Nu în orice parte a Europei timpului este vorba de orientări radicale, revoluționare, cât mai ales de intenția de modernizare pe care multe comunități nu o puteau realiza decât prin intervenția unei puteri organizatoare. În consecință, adesea, *intelligentsia* s-a dovedit a fi fost cooperantă cu structurile statului absolutist, sperând ca astfel să-și pună în aplicare programele reformiste privind justiția, economia și politica. Pe de altă parte, mercantilismul regilor și imperatorilor a fost profund influențat de ideile politice iluministe, întorcând spatele mișcărilor revoluționare și socotindu-le periculoase ori contraproductive. Nu doar despoții Franței secolului al XVIII-lea au fost astfel orientați, dar și aceia ai Prusiei și Austriei. Cu toții au fost de acord cu reformele, împotrivindu-se revoluțiilor. Ceea ce era în ton cu iluminismul. În zona în care se situau, aceea a Europei mediane, Viena și Frankfurt-ul nu erau comparabile cu Parisul nici la 1789 și nici la 1848, căci nu fuseseră cu adevărat revoluționare în niciunul dintre cele două momente istorice. Ca o observație de fond, trebuie să recunoaștem că exista o receptare a gândirii novatoare facilitată de "coridoarele culturale" invitând la dialogul între Vestul și Estul Europei². Și, la fel de adevărat, particularitățile îndatorate geografiei, istoriei și codului cultural-comportamental al elitelor pretind a fi examinate în vederea formulării unei judecăți de valoare.

Tranziția de la medieval la modern – perioadă în care explorarea necunoscutului, inovația, jocul combinatoriu între revelație și rațiune, aspirațiile definite de istorici prin conceptul iluminism – trebuie văzută în funcție de *intelligentsie*, regimuri politice și segmentele sociale dominante. Este știut că partea cea mai bine instruită a intelectualității secolului al XVIII-lea a fost legată atât de știință, cât și de religie, și că înnoirile îndatorate propriilor cercetări și nivelului de cunoaștere atins nu au subminat ideile și credințele religioase. În epoca ce avea să urmeze, romanticii au ars etapele, iar ceea ce a devenit problematic

a fost modul în care s-a petrecut instrucția celor mulți, statutul dobândit de aceștia prin emanciparea de sub servituțiile economico-sociale, rolul politic ce li s-a atribuit. Accentul pus pe cultura colectivistă în absența modelelor rezultând din cultura individuală a generat un handicap în procesul de formare al noilor identități politice. *Sturm und Drang*-ul era de neînțeles pentru iluminiștii germani din familia de spirite a lui Immanuel Kant. Nu întâmplător, căci iluminismul în accepțiunea filozofului amintit însemna în primul rând ieșirea omului din starea de minorat, adică, din neputința de a gândi cu propria minte fără ajutorul altcuiva. Or, problema amintitei emancipări nici nu fusese bine formulată și cu atât mai puțin receptată când a apărut un curent de idei ce așezase în prim planul vieții intelectuale, sociale și politice imaginarul, întoarcerea la origini, arhetipul, proiecția speculativă. De aici numeroasele întrebări și probleme interpretative ivite în fața istoricilor și, tot de aici, importanța examinării lucide a informațiilor documentare utile unei diagnoze critic-raționale.

Despotismul luminat al Habsburgilor și Transilvania

Aidoma altor istorii regionale și aceea a Transilvaniei pretinde o cunoaștere în context european. Prin urmare, ar fi util să ne întrebăm: ce înseamnă iluminism în teritoriile aflate sub dominația Casei de Habsburg și a Imperiului Austriac? Putem echivala varianta habsburgică a despotismului luminat cu idealurile de progres ale iluminismului occidental? Cărui segment social din Transilvania se adresa spiritul mercantil, respectiv programul de dezvoltare industrială și comercială coordonat de cancelaria imperială în vremea Mariei Theresia și a lui Iosif al II-lea și cum se reflectă acesta în viața locuitorilor Transilvaniei? Este vorba despre o tentație a însușirii codului cultural austriac orientat prin Biserica Romano-Catolică sau o europeanizare propriu-zisă a transilvănenilor realizată prin receptarea cărților, a științelor, a meseriilor, a libertăților, a drepturilor omului și cetățeanului? Putem vorbi despre o identitate a Transilvaniei în contextul în care locuitorilor regiunii li se cerea să probeze fidelitatea față de Imperiu? Cât adevăr și câtă mitologie se ascunde în discursul istoric privind identitățile locale, regionale, etnice și etnonaționale?

În pofida faptului că există studii foarte bine documentate, ceea ce încă lipsește istoriografiei privitoare la Transilvania sunt problematizările, contextualizările, explicațiile legate de evoluția și schimbările la nivel mental și social-politic. În al doilea rând, este relativ irelevantă preocuparea

² Victor Neumann, *The Temptation of Homo Europaeus*, Columbia University Press, New York (1993), 149–211.

pentru izvoarele gândirii, pentru cunoașterea relației dintre emițător și receptor, pentru dezvăluirea dialogului între Estul și Vestul Europei. În al treilea rând, încă nu sunt îndeajuns de cunoscute noțiunile, conceptele, limbajele și semnificațiile lor³. În fine, în cazul exegezelor cu trimitere la istoriile regionale europene, au fost adesea ignorate conceptualizarea socialului și a politicii în funcție de timp și spațiu; regiunile situate în intervalul dintre două sau mai multe culturi și civilizații; originalitatea și perspectivele particulariste și universaliste; relațiile asimetrice dintre centru și margine; aspirațiile identitare admitând sau nu integrarea alterității.

Istoriografia română a ultimelor decenii a avut o aplecare specială asupra secolului al XVIII-lea transilvan, adesea definindu-l ca fiind unul în care s-au manifestat plenar ideile iluministe. O preocupare deosebită s-a manifestat în jurul Bisericii Greco-Catolice (Biserica Unită cu Roma), înființarea căreia coincide cu intenția Vienei de a asimila populația majoritară transilvană de religie ortodoxă valorilor cultural-religioase ale Europei Centrale, adică acelora ale religiei romano-catolice⁴. Definirea schimbărilor astfel petrecute în Transilvania necesită examinarea lor în funcție de politicile timpului, de confruntările dintre Habsburgi și Otomani, de rupturile creștino-musulmane, precum și de deosebirile de dogmă dintre Biserica Apusului (Catolică) și aceea a Răsăritului (Ortodoxă). Fricțiunile petrecute la granița dintre cele două imperii amintite, acolo unde s-au întâlnit mai multe culturi și civilizații,

³ Vezi în acest sens cea dintâi serie de contribuții privitoare la noțiuni, concepte și limbaje cuprinse în Victor Neumann, Armin Heinen (Editori), *Istoria României prin concepte. Perspective alternative asupra limbajelor social-politice*, Editura Polirom, Iași (2010). Vezi și ediția în limba engleză, *Key Concepts of Romanian History. Alternative Approaches to Socio-Political Languages*, CEU Press, Budapest-New York (2013).

⁴ În istoriografia română, cea mai des citată și de referință contribuție este aceea a lui D. Prodan intitulată *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, ediția a III-a, Editura Științifică și Enciclopedică, București (1984). Este vorba de o carte ce oferă multe informații cu privire la istoria ideilor cultural-politice transilvane, sugerând totodată sursele locale, central- și vest-europene ale acestora. Istoricul a inclus în acest scop o diversitate tematică, urmărind descrierea evoluției ideii de națiune la românii din Transilvania; viața social-politică transilvană sub Habsburgi; locul și rolul Bisericii Greco-Catolice; impactul Revoluției Franceze în regiunile din Europa Est-Centrală. Având ca punct de plecare izvoare arhivistice provenind din *Monumenta Comititalia Regni Transilvaniae*, revista *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, colecția de *Documente istorice transilvane* editată de Ioan Lupaș, precum și o vastă bibliografie în limbile franceză, germană, română și maghiară, D. Prodan a prezentat structurile sociale, administrative și politice medievale și premoderne transilvane, istoria intelectuală și aspectele politice din secolul al XVIII-lea ocupând doar o parte a lucrării sale.

presupune identificarea particularităților zonale și regionale. Ideile iluministe receptate și practicate în Transilvania secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea trebuie văzute în strânsă legătură cu mesajul imperial și, în mod egal, cu acela al bisericilor; în relație ierarhiile religioase și politice și cu disponibilitatea lor de a coopera; în funcție de includerea sau excluderea segmentelor sociale majoritare și a acelora de diverse apartenențe lingvistice și religioase; în funcție de imaginea culturii celuilalt, de accentuarea diferențelor ori de posibilele interferențe.

Începând cu secolul al XVIII-lea, Biserica Romano-Catolică a fost considerată religie de stat⁵. Aceasta căuta să-și impună proprii reprezentanți în vârful ierarhiei transilvane, creând animozități în rândul elitelor și al populațiilor locale pentru care proporționalitatea reprezentării confesionale în cadrul fostului Principat autonom fusese una esențială. Imediat după includerea Transilvaniei în Imperiu, s-au născut controversile în jurul apartenențelor religioase, respectiv în jurul identităților confesionale. În accepțiunea timpului, ele particularizaseră grupurile ce populau regiunea și îi conferiseră o identitate. Așa se explică interesul acordat reorganizării episcopatului romano-catolic de Transilvania, temă ce avea să revină în actualitate în mai multe împrejurări: a. în timpul domniei împăratului Leopold I; b. în anii revoltei antihabsburgice condusă de Francisc Rákóczi al II-lea; c. cu ocazia numirii guvernatorului regiunii, etc⁶. Controversa catolicilor cu reformații calvini, luteranii evanghelici și unitarienii indică lupta pentru puterea politică, nu și excluderea diversității bisericilor. Ea evidențiază culturile identitare existente în epoca premodernă în Transilvania, culturi ce au supraviețuit în vremea imperiului în pofida transferului dominației de la protestanții calvini la romano-catolici. Noua conștiință trebuia să fie una imperială, iar catolicii urmau să joace rolul de mijlocitori sau de constructori ai acesteia. Cred că și atunci când avem în vedere aspirațiile Casei de Habsburg, a vorbi despre o conștiință austriacă e mult spus. Probabil, la vremea aceea, intenția era a aderării la codul de valori culturale și civilizaționale ale Europei Centrale. Procesul a fost unul lent, desfășurat pe parcursul întregului secol al XVIII-lea. Grație dezvoltării și stabilității noi

⁵ Habsburgii au restaurat dominația religiei catolice în Transilvania potrivit propriilor lor interese. Vezi în acest sens, Lukács Olga, Magyar András, Biserica și stat la maghiari. (Ioan-Aurel Pop, Thomas Năgler, Magyar András, coordonatori), *Istoria Transilvaniei. De la 1711 la 1918*, Vol. III, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca (2008), 105–106.

⁶ *Ibidem*, 105.

administrații au fost posibile reformele cu impact economic, social, politic.

Limba latină a fost limba bisericii catolice și a cancelariei imperiale. Promovarea limbii germane în regiunile imperiului s-a făcut în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea în scopul înlesnirii comunicării cu populațiile imperiului și nu în beneficiul vreunei idei naționale. Ideea etnonațională – căci despre ea este vorba și nu despre ideea de națiune în accepțiunea sa modernă, presupunând existența statului – a apărut în Transilvania o dată cu receptarea și adaptarea la contextul local a scrierilor literare și istorice romantice. Ea a beneficiat de acumulările epocii iluministe, dar s-a opus aspirațiilor formulate de reprezentanții săi. Cât privește monarhia luminată a secolului al XVIII-lea – așa cum își dorea să fie cea a Habsburgilor –, aceasta era preocupată de organizarea persoanelor, a grupurilor, a activităților, fiind legată totodată de problemele confesionale și sociale. D. Prodan are dreptate atunci când observă că elementele în jurul cărora s-a coagulat imperiul au fost dinastia, administrația și armata. Nu și atunci când consideră că amintitele elemente – dimpreună cu religia catolică dominantă – ar fi fost promovate cu scopul suplinirii absenței unității naționale.

În ceea ce privește geneza și rolul Bisericii Greco-Catolice (Biserica Unită cu Roma) trimitând la cea mai numeroasă comunitate lingvistică transilvană, aceea românească, politicile autorităților habsburgice au avut în vedere controlul vechilor grupuri confesionale. Nicidecum stimularea segregării pe criterii lingvistice, istorice, etnografice. Cu puține excepții, guvernatorii Transilvaniei din secolul al XVIII-lea au fost de religie catolică⁷. Acordarea rolurilor în administrația regională nu se făcea pe baza apartenențelor maghiară, germană, română. Identitatea confesională avea importanță în secolul al XVIII-lea și ea purta alte sensuri comparativ cu națiunea cetățenilor sau cu națiunea etno-lingvistică imaginată de Herder, Fichte, Hegel prin mijlocirea conceptului de *Volk*. Tocmai de aceea este de dorit să evaluăm aspirațiile intelectuale ce produc schimbări social-politice, admitând că ecoul iluminismului în Transilvania a fost însoțit de puternice influențe romantice. Acest din urmă curent a generat un set de referințe ambigue prin amalgamarea ideilor iluministe și romantice, de neimaginat în culturile vest-europene având în vedere mesajele contradictorii ale celor două curente. Prezența acestui amalgam în regiunile Europei Est-Centrale s-a datorat extensiei rapide în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea a culturii

de limbă germană și a receptării, prin intermediul ei, a unui gândiri identitare ce va atrage după sine sublinierea diferențelor comunitar-lingvistice.

Cât privește despotismul luminat, el s-a situat pe un alt palier. Crease „coridoarele” de pătrundere a cărților, a cărțurilor și a artiștilor. Viena a pus în aplicare mai multe reforme conforme cu ideologia iluministă și în acest sens trebuie văzute contribuțiile marilor săi cancelari, Hangwitz și Kaunitz. Universalizarea conceptelor filozofice moderne a fost vizibilă la scara imperiului, fără ca ea să întrerupă particularismele locale. În Transilvania, alături de mediile nobiliare, școala și cultura au făcut posibile ridicarea și afirmarea elitelor⁸. Intelectualii astfel formați erau la curent cu orientările științifice și ideologice germane și, adesea, franceze, unii dintre ei având înclinații spre marea cultură, ceea ce le-a servit în ocuparea unor funcții publice, în elaborarea de articole, cărți și documente. Interesant este că cel dintâi segment cu asemenea preocupări a fost acela al nobilimii, el fiind cel ce citea, scria, colecționa cărți și tablouri ocolind cenzura imperială ce împiedicase unele influențe occidentale și mai ales pe acelea ce făceau trimitere la Revoluția Franceză. Samuel von Brukenthal, Ignác Batthyány, Sámuel Teleki fuseseră figuri reprezentative ale mediilor nobiliare și clericale, dar și ale vieții intelectual-politice. Nu sensul conferit națiunii de evenimentul de la 1789 ori de epopeea napoleoniană i-a atras, ci măsurile care să contribuie la progresul «luminii». Idealul lor era un *Homo Novus* de tip occidental, ceea ce presupunea un reformism de pe urma căruia să nu sufere sistemul. În accepțiunea lor, transformările erau posibile doar de sus în jos, doar în spiritul despotismului luminat⁹.

Exemplul baronului Brukenthal e simptomatic. Înconjurat de un cerc de specialiști, el crease la Sibiu o eferescență spirituală meritorie pe care congenerii săi, cancelarul Teleki de la Târgu Mureș, preoțimea, nobilimea și intelectualii Transilvaniei o apreciaseră. Sub protecția lui s-a dezvoltat o mișcare istoriografică, mărturie fiind operele lui Johann Filtsch, Daniel Filtsch, Johann Michael Soterius von Sachsenheim, Georg Hirling, Michael Conrad von Heydendorff, cu toții preocupați

⁸ D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, ediție nouă cu adăugiri și precizări, București (1984), 191.

⁹ Vezi în acest sens mai multe exemple de preocupări și medii nobiliar-intelectuale analizate și comentate în Victor Neumann, *Cultural Channels in East-Central Europe. Books and Libraries in Transilvania, Banat, Hungary and Serbia*. Idem, *The Temptation of Homo Europaeus*, 149–211. Cf. și *Tentația lui homo europaeus. Geneza ideilor moderne în Europa Centrală și de Sud-Est*, ediția a III-a, Editura Polirom, Iași (2006), 161–229.

⁷ *Ibidem*, 106.

de culturile și identitățile multiple ale regiunii. Istoric de notorietate precum József Benkő i-au adresat mulțumiri pentru înlesnirile avute pe parcursul cercetărilor¹⁰. Un considerabil fond de carte din colecția lui Brukenthal indică interesul pentru istorie¹¹. Alături de literatura teologică, una ce continua a fi de referință, în colecția de la Sibiu au intrat cărți de geometrie, geologie, medicină, geografie, astronomie, microtehnologie, optică. Aceasta a fost cu puțință ca urmare a desființării cenzurii iezuite, dar și ca o consecință a politicii de laicizare a vieții de stat instituite de Iosif al II-lea. Gândirea lui Brukenthal era consonantă până la un punct cu aceea a despotismului luminat austriac.

Atmosfera imprimată sub patronajul lui Brukenthal nu trebuie confundată cu starea de spirit a comunității săsești de pe Fundus Regius. «Transplantul» iluminist făptuit cu bune intenții de baron n-a fost întotdeauna înțeles de societatea feudală locală. Colecțiile au servit unui cerc restrâns de oameni. Călătorii apuseni care le-au vizitat în secolul al XIX-lea au rămas profund impresionați de rafinamentul promovat în mediul intelectual de la Sibiu, poate și de costumul european al stăpânilor «Casei», așa cum îl vedem în picturile vienezului Martin von Meytens, reprezentându-i pe fondator și pe soția sa¹². Masa sașilor trăia însă departe de aceste bunuri, neînțelegând și neparticipând efectiv la acest demers cultural european inteligent și valoros propus de Brukenthal. Până și seratele muzical-literare fuseseră respinse de burghezia locală. „Numai acele colecții cu o vădită orientare tradițional-săsească spre cercetarea trecutului au avut o însemnătate excepțională în viața culturală a Sibiului contemporan lui Brukenthal”¹³. Va mai trece un veac până când gândurile și opera lui Brukenthal vor fi înțelese cu adevărat.

Amalgamul iluminist-romantic în Transilvania

Problemele comunității de limbă română din Transilvania în secolul al XVIII-lea erau legate de apartenența religioasă și de statutul social al

membrilor săi. Imperiul și-a dorit și a supravegheat constant procesul asimilării populației ortodoxe, mai ales acolo unde aceasta avea instituții firave. Fenomenul trebuie văzut nu numai din punctul de vedere al extinderii catolicismului, ci și în funcție de politica integrării majorității locuitorilor în normele social-economice și culturale proprii imperiului. Or, majoritatea ortodoxă din Transilvania a trecut în subordinea papalității prin acceptarea noii instituții religioase, Biserica Greco-Catolică. Așa cum am arătat deja, Casa de Habsburg considera greco-catolicismul o punte spre valorile Europei, dar și un factor de echilibru între vechile și puternicele instituții de cult din regiune, luterană, calvină, unitariană. Politicile Vienei secolului al XVIII-lea au urmărit nu doar să-și consolideze puterea în noile teritorii integrate în urma războaielor cu Imperiul Otoman, dar și să păstreze pacea între locuitorii regiunilor cu populații de diverse religii și limbi. Acolo unde comunitățile au fost bine organizate, bazate pe norme respectate de enoriași, a admis existența instituțiilor culturale diriguitoare chiar și atunci când ele nu fuseseră subordonate Bisericii Romano-Catolice. Așa s-a întâmplat cu Biserica de limbă slavo-sârbă a cărei mitropolie de la Karlowitz a fost recunoscută ca reprezentând cultul creștin ortodox din Imperiu. Fără să fi fost similară situația, religia mozaică, față de care instituțiile creștinătății aceluși timp manifestaseră adesea o adversitate, fusese tolerată. Riturile sepharadim și ashkenazim sunt atestate în secolul al XVII-lea la Alba-Iulia, în vremea Principatului transilvan, dar și în secolul următor, în Transilvania Habsburgică¹⁴. Prin urmare, în pofida centralismului și a răspîndirii catolicismului, Imperiul a ținut seama de aspectul multicultural al regiunilor sale, iar Transilvania nu făcea excepție¹⁵.

Revendicările formulate în numele populației de limbă română la mijlocul secolului al XVIII-lea

¹⁰ Vezi *Praefatio ad lectorem* la opera *Transilvania sive magnus Transsylvaniae Principatus olim Dacia Mediterranea doctus orbi nondum satis cognitus*, Vindobonae (1778). Cf. și Cultural Channels in *The Temptation of Homo Europaeus*, 163.

¹¹ Vezi Doina Năgler, *Biblioteca Muzeului Brukenthal. Catalogul Transilvanicelor*, vol. II. (sec. XVIII), Sibiu (1982), poziția nr. 385, 113. Vezi pozițiile nr. 405–406, 118–119, nr. 209, 65, nr. 257, 78, nr. 211, 66.

¹² Tablourile reprezentându-i pe Brukenthal și soția sa se păstrează în colecția de artă a Muzeului Brukenthal.

¹³ Vezi detalii la Adolf Armbruster, *Opera culturală a lui Samuel von Brukenthal la Sibiu. Revista de istorie* (București), 4, (1978), 670.

¹⁴ Vezi Victor Neumann, *Istoria evreilor din România. Studii documentare și teoretice*, Editura Amarcord, Timișoara (1996), 31.

¹⁵ *Ibidem*, 31, 69–93. În pofida reglementărilor introduse de unii principii în Transilvania secolului al XVII-lea – cazul acelora ale lui Gabriel Bethlen au fost însoțite de intervențiile protectoare în favoarea evreilor din Alba-Iulia ale lui Gheorghe Rákóczi și Mihai Apaffi – restricțiile privind dreptul de locuire și de practicare a meseriilor au continuat. Imperialii au introdus taxe de toleranță în schimbul acordării dreptului de așezare a evreilor. În genere, la vremea aceea, restricțiile privind așezarea evreilor în Transilvania s-au datorat conservatorismului nobilimii, administrațiilor locale, mentalității medievale a populației, fricii de concurență și înnoire. Pe de altă parte, mediile intelectuale protestante din Transilvania manifestaseră un interes constant pentru cultura ebraică, ceea ce se observă în colecțiile lor de carte.

de episcopul greco-catolic de Blaj, Inochentie Micu-Klein, au pregătit geneza unei mișcări intelectuale regionale ce se va naște la sfârșitul secolului al XVIII-lea și va dobândi notorietate în secolele următoare. E vorba de Școala Ardeleană. Aceasta era formată dintr-un grup de intelectuali cu preocupări similare în teologie, filologie, istorie, politică, frecventând colegiile catolice și protestante de limbă latină, germană și maghiară din Transilvania și din alte regiuni ale Europei Centrale și Occidentale. Gheorghe Șincai, Ioan Budai-Deleanu, Petru Maior, Samuil Micu, Ignatie Darabant, Ioan Piuariu Molnar sunt numele reprezentative ale Școlii Ardelene, intelectuali ce au lucrat în spiritul a două curente, iluminismul și romantismul, care în acest spațiu s-au întrepătruns. Biserica Greco-Catolică a creat cadrul în care s-a manifestat discursul politic și, în funcție de acesta, s-a statuat o ierarhie a populației de limbă română. Intelectualii proveneau din mica nobilime, din rândul învățătorilor, militarilor, preoților, funcționarilor. Raporturile lor cu țărănimea erau sumare din punctul de vedere al mesajelor ideologice, deci și rolul pe care îl puteau juca în beneficiul acestui segment social majoritar¹⁶. Populația țărănească din Transilvania, indiferent de limba vorbită, româna, germana sau maghiara, rămăsese ignorantă. În consecință, rămâne întrebarea: cui s-a adresat Școala Ardeleană?

Răscoala lui Horea nu a fost motivată de problemele naționale ori etnonaționale. Cât despre documentul politic intitulat *Supplex Libellus Valachorum* (1791), conținutul acestuia nu evidențiază un dialog între țărani și elită și nici nu arată cum că țărănimea i-ar fi legitimat pe petiționari să se exprime în numele ei. Prodan asociază ideea contractului social, aspirațiile de egalitate și libertate formulate de Rousseau și Voltaire cu gândirea politică a elitei române transilvănene, deși similitudinile reale între Estul și Vestul Europei erau relativ puține în epocă. În schimb, diferențele puteau fi identificate în particularitățile istorice, demografice, social-culturale și administrativ-politice. În pofda meritelor ei în evidențierea neajunsurilor sociale, intelectualitatea română din Transilvania din anii 1780–1800 pare a fi fost mai degrabă emisarul propriilor ei revendicări. Ea nu atentase la raporturile dintre structurile sociale existente, cu atât mai puțin la diminuarea puterii nobiliare ori a aceleia centrale de la Viena așa cum se petrecuse în Franța. Deci, nu era întrutotul de orientare iluministă, dar nici revoluționară în sensul

ideologiei franceze de la 1789. Grijă intelectualității române a vremii a fost aceea de a nu se îndepărta de modul de gândire al statului, de legislația lui, de apartenența la o identitate politică ce i-a fost conferită de imperiali. Faptul reiese dintr-unul din pasajele justificative ale *Supplex*-ului: „Nu este desigur intenția națiunii suplicante (a grupului intelectual ce formulase revendicările, n.n.) să capete pentru plebea sa ceva mai mult decât i se cuvine ei de drept...”¹⁷. Să fi fost vorba de un grup ce se vedea pe sine în calitate de nobilime, diferită față de „plebe”, dar reprezentându-i interesele chiar dacă aceasta n-a delegat-o într-un atare scop? Cert este că alfabetizarea masei era mult întârziată, prin urmare și spiritul civic se afla la începuturile sale comparativ cu acela al populațiilor din Europa Occidentală. De aici rezultă preocuparea pentru formarea conștiinței comunitare prin propagarea ei de sus în jos.

În general, revendicările din *Supplex* conțin mesaje pe teme cultural-lingvistice, fragmente de istorie prezentate prin prisma interesului politic imediat. Nu intraseră în atenția administrației imperiale, care era dornică să conserve echilibrul Stărilor Transilvaniei și se împotriva segregării pe criterii de limbă, cultură, istorie, origini. Cererile cu un conținut de idei iluminist-reformator, cu accente universaliste, fuseseră însă acceptate. Ideile revoluționare, respectiv acelea ce evidențiau aspirațiile identitare pe criterii lingvistice sau etnonaționale erau contrare nu doar politicii Casei de Habsburg, ci și iluminismului. Din rapoartele înaintate împăratului Iosif al II-lea rezultă preocupările administrației sale pentru înființarea școlilor, reglementarea impozitelor și destinația lor, funcționarea serviciilor poștale, controlul sănătății, plata datoriilor către stat din partea caselor nobiliare, întronarea justiției indiferent de categorie socială, aplanarea conflictelor dintre comunități și Guberniu, rezolvarea problemelor comunității ortodoxe și a litigiilor dintre cultele catolic și protestant, reglementarea construcțiilor, reflectă amintitul gen de politici¹⁸. Ele indică reformele

¹⁷ *Supplex Libellus Valachorum*, traducere de prof. Th. A. Naum, apud D. Prodan, *op. cit.*, 477.

¹⁸ *Călătoria împăratului Iosif al II-lea în Transilvania la 1773*, (Ileana Bozac, Teodor Pavel eds.), Vol. I, ediția a II-a, Editura Academiei Române, Cluj-Napoca (2007). Raportul lui Auersperg privind situația din Transilvania și măsurile de ameliorare luate în timpul guvernării sale (1 mai 1771 – aprilie 1773), Sibiu, 25 martie 1772, 142–143. Pentru o prezentare și o problematizare a reformelor lui Iosif al II-lea, vezi Derek Beales, *Enlightenment and Reform in Eighteenth-Century Europe*, I.B.Tauris, London/New York (2011), cap. Joseph II and Josephisme, p. 287–303.

¹⁶ Perspectiva lui D. Prodan privind relațiile „strânse” dintre intelectuali și țărani este una exagerată.

despotului luminat, acelea ce se petreceau de sus în jos, intervenția administrației centrale fiind calea posibilă în înfăptuirea lor.

Operele intelectualilor români din Transilvania au o legătură evidentă cu ideologia etnonațională romantică, una ce avea să se răspândească foarte repede. În discuție este o ideologie politică prezentă în multe din regiunile Europei Est-Centrale. Patriotismul erudit și organicismul comunitar sau instinctul naționalist au făcut casă împreună. Iată de ce temele identitare cuprinse în *Supplex*-ul transilvan de la 1791 trebuie discutate în relație cu orientarea naționalist-romantică și nu doar în relație cu ideile iluministe. Sensul imprimat identității prin teoria diferențialismului comunitar nu a fost un simplu joc al erudiției sau o estetică, ci construcția unei ideologii inspirată de mistica romantică, ceea ce se va reflecta în gândirea politică din perioadele următoare¹⁹.

Habsburgii nu au împiedicat autodefinirea comunităților în funcție de avere și de apartenență religioasă, nobilimea și preoțimea dându-le nume acestora. O dată cu răspîndirea și receptarea textelor și ideilor lui Herder, are loc însă descoperirea limbilor regionale și a expresiilor etnografice diverse. Sublinierea diferențelor dintre comunități în dauna similitudinilor și a convergențelor s-a datorat activismului intelectual. Legăturile cu instituțiile de învățământ de limbă germană, cu mediile social-politice din principatele Nordului protestant, cu scriitorii și savanții germani au jucat un rol important în formarea ideologică a elitelor din Transilvania. Germana și nu franceza fusese esențială în acest proces de afirmare identitară. Sentimentele și instinctele comunitare fuseseră încurajate. Interpretările lui Herder veniseră în întâmpinarea unui asemenea orizont de așteptare. Influența lui s-a exercitat prin circulația unora dintre lucrările sale, prin traduceri și popularizarea datorată presei și discursurilor în care atractivă a fost teza dreptului popoarelor de a-și dezvolta cultura proprie, „specificitatea” în temeiul particularităților de limbă ori dialectale și mai ales originile, istoria, folclorul și continuitatea de locuire pe același teritoriu. Noile elite regionale descoperiseră și propagaseră supremația unei etnonațiuni culturale în dauna alteia (îndeosebi a celeia învecinate), identificând-o cu ideea de națiune. Așa s-au născut

ideologiile și politicile conflictuale, fiind compromisă coabitarea pașnică a mai multor grupuri în același spațiu. Aidoma s-a întâmplat în Transilvania primei jumătăți a secolului al XIX-lea, când competițiile și antagonismele româno-ungaro-săsești și-au făcut simțită prezența.

Sublinierea diferențelor în funcție de limbi, obiceiuri, folclor și istorie a ignorat zestrea de cuvinte moștenită din alte limbi; a făcut uitate habitatul cvasiidentific al populațiilor din regiune; a neglijat istoria și cultura regională comună; în câteva cazuri, a confiscat religia în beneficiul ideologiei etnonaționale și al politicilor statal-naționale. Diferențialismul astfel cultivat a accentuat și mai mult discrepanțele și izolarea Estului Europei față de Vestul Europei, invocatul concept de națiune fiind contrar aceluia de cetățenie și, deci, contrar națiunii democratice.

În loc de concluzii

Pentru a observa mai exact în ce constau erorile interpretative privind iluminismul transilvan, voi rezuma câteva din observațiile făcute în studiul dedicat conceptului de identitate colectivă în două din culturile politice est-central europene²⁰. Fascinați de înțelesul noțiunii de neam – ceea ce înseamnă familie, trib sau specie – ca urmare a relației permanente ce o sugera cu lumea rurală și cu vechimea acesteia, cu glia (*jus solis*) și cu originile sangvine (*jus sanguinis*), intelectualii Școlii Ardelene au transferat-o din limba populară în limba cultă. Prin *neam* s-a modelat și autoidentificat colectivitatea românească, nu întâmplător noțiunile de etnie, naționalitate, națiune au valori semantice apropiate sau similare. Sunt cazuri în care *neam* se substituie noțiunii de popor. Aidoma germanului *Volk*, românescul *neam* subliniază diferențele identitare dintre grupurile social-culturale. Spre deosebire de *Volk*, *neam* nu trimite la un contract social și nici la norme comportamentale. Cât despre problema concivilității, ea este nesemnificativ acoperită. Deși indică un înțeles exclusivist al etnonațiunii și națiunii, *neam* a primit o întrebuintare „neobișnuit de largă” în viața publică și s-a conservat pentru o durată lungă în limbajele social-politice românești, generând și problema minorităților.

¹⁹ Cf. Victor Neumann, Peculiarities of the translation and adaptation of the concept of nation in East-Central Europe: The Hungarian and Romanian cases in the nineteenth century. *Contributions to the History of Concepts*, Berghahn Publishers, New-York/Oxford, Volume 7, N. 1, Summer (2012), 71–102.

²⁰ Victor Neumann, Peculiarities of the translation and adaptation of the concept of nation in East-Central Europe: The Hungarian and Romanian cases in the nineteenth century. *Contributions to the History of Concepts*, Berghahn Publishers, New-York/Oxford, Volume 7, N. 1, Summer (2012), 71–102. Vezi textul în română, în Idem, *Conceptul de națiune la români și unguri. Un studiu despre identitățile politice*, Centrul de Studii Avansate în Istorie din Timișoara-Editura Institutul European Iași (2013), 64.

Noțiunea de *neam* a apărut în textele Școlii ardeleni și în *Supplex Libellus Valachorum*. Intelectualii erau preocupați de originile propriei comunități, supralicând gloria străbună pe care o asociau meritelor civilizaționale ale Romei antice. În română, sensurile lui *neam* și *popor* sunt diferite comparativ cu acelea de *peuple* sau *nation* din franceză. În cazul gândirii urmașilor Școlii Ardeleni există o oarecare influență franceză și aceasta atunci când *neam* sau *popor* trimit la segmentele sociale reprezentative din punctul de vedere al vieții economice. În genere însă, pentru ei, *națiunea* indica un proces de desfacere în grupuri etnice, politizarea diferențelor, adică tocmai ceea ce submina idealul cosmopolit al iluminismului.

Neam, cu sensul de *popor* și de *națiune*, arată neglijarea construcției identitare pe temeuri civice și juridice, arată cum colectivitatea este asociată originilor, sângelui și gliei. E și aceasta o posibilă explicație a faptului că etnonaționalismul inspirat de operele Școlii Ardeleni a neglijat problemele sociale²¹. Intenția structurării mai exacte a limbajelor politice nu exista în culturile populațiilor din Europa Est-Centrală. În locul acesteia, în Transilvania sfârșitului de secol al XVIII-lea și început de secol al XIX-lea s-a afirmat o mare ambiguitate terminologică. Românescul *popor* a devenit echivalent cu *neam*, iar *neam* înseamnă *ethnos*, dar și *națiune* în sens de comunitate de același sânge cu drepturi cultural-lingvistice și politice într-un spațiu dat. E vorba deci de o *Kulturnation* inspirată de romanticul *Volk*, fără ca noțiunea românească să dobândească toate conotațiile conceptului german și fără să poată fi asociată în vreun fel lui *peuple*, *people*, respectiv conceptului francez ori englez de *nation*. Teza latinității limbii române și a romanității poporului român formulată de Școala Ardeleană trebuie pusă într-o nemijlocită legătură cu idealismul identitar romantic al lui Herder și doar parțial

în relație cu ideile iluministe. De pildă, Ioan Budai-Deleanu se folosește de informațiile valorificate de iluminiști, are o admirabilă înclinație spre studiul izvoarelor, este un autentic encicloped, dar studiul său dedicat originii popoarelor din Transilvania nu este inspirat de iluminismul austriac, ci de militantismul romantic prusac. Ambiguitățile și neînțelegerile privind iluminismul transilvan derivă din faptul că „noile teorii identitare proveneau adesea din filologia clasică germană, una ce avusese puține legături cu realitățile sociale, culturale și politice din regiunile Imperiului Habsburgic”²².

Școala Ardeleană a fost considerată adesea „expresia firească a unei conștiințe politice și naționale preexistente”. D. Prodan a acreditat ideea potrivit căreia geneza națiunii în spațiul est-central european ar fi fost similară cu aceea din Franța. Istoricul – aidoma lui, mulți colegi de generație și discipoli – nu au luat în considerare faptul că societatea Transilvaniei din secolul al XVIII-lea era încă profund impregnată de relații de tip feudal; că țărănimea era neinstruită; că între elite și masa locuitorilor existau discrepanțe în modul de gândire, de acțiune și de cultură comportamentală; că acestea erau greu surmontabile, consecințele lor fiind vizibile și în epocile următoare. Studiul diferențelor dintre iluminism, curentul de idei cosmopolit cu un rol major în dobândirea reperelor lumii moderne și romantismul militant, afirmând identitățile trebuie luat în considerare atunci când vrem să înțelegem particularitățile, raportarea la Europa în sens de universalitate, relațiile asimetrice dintre Occident și Orient. La fel, rămâne esențială distincția între epoci și limbajele acestora, astfel încât atunci când analizăm ori diagnosticăm istoria intelectuală a unui timp precum secolul al XVIII-lea să nu substituim ideile universaliste cu problemele locale ale emancipării comunitare și nici invers.

²¹ Mai multe monografii dedicate personalităților pașoptiste vorbesc despre un naționalism cu un conținut democratic, suprapunând împotrivirea față de asuprirea feudală a nobililor și militantismul întru apărarea intereselor naționale. Vezi, de exemplu, Radu Pantazi, *Simion Bărnuțiu. Viața și opera*, București (1967), cap. Problema națională, 159–201.

²² Victor Neumann, Exegeza trecutului ca militantism politic. Cazul gândirii lui Ioan Budai-Deleanu. *Anuarul Institutului de Istorie George Barițiu din Cluj-Napoca*, XLVII, Series Historica, Editura Academiei Române, (2008), 345–361, cf. 359. Idem, Exegesis of the Past Political Militantism: The Case of Ioan Budai Deleanu's Historical Work. *Essays on Romanian Intellectual History*, Translated from the Romanian by Simona Neumann, Editura Institutul European, Iași (2013), 15–51.

ANTON SCHMIDT (1786–1863), CONSTRUCTORUL UITAT AL TIMIȘOAREI MODERNE

Elena Miklósik*

Cuvinte cheie: *breaslă, diplome de breaslă, constructor de fortificații, meșter-constructor, proiecte, case, cazarmă, teatru comunal.*

Keywords: *guild, guild and crafts certificate, builder of fortifications, master builder, projects, houses, barracks, communal theatre.*

Anton Schmidt (1786–1863), the long-forgotten builder of modern Timișoara (Abstract)

At the beginning of the 19th century, caught within the ring of the massive walls of the fortress, Timișoara town had been hardly defining its new profile. From 21 military buildings, 20 were situated in the inner side of the fortress. In 1807 this town and its church represented the target of the orations of one young bricklayer who had arrived from Arad: he was also asking for a house in this settlement. The story turned real: for four decades the builder had built princely houses, administrative palaces, barracks, hospitals, churches and record houses throughout the historical Banat. His name had become well-known in the villages and towns of this region.

Anton Schmidt – a former pupil of Franz Pumberger, a builder of fortifications in Aradul Nou – had more unacknowledged projects before becoming a significant member of the guild in Timișoara. At the time of his first marriage, with Anna Frantz in 1809, the documents mention him as a simply “*Murar*”. He participated, for the first time in 1818, in a contest promoted for the construction of an inn named “At the Queen of England,” in the suburb of the Fabric district. Scheduled with halls for dancing and playing billiards, the building had to offer several rooms for travelers too. The edifice, designed from a symmetrical viewpoint, with a central risalit on its façade, and its fronton sustained by four columns with Ionic capitals, which tower a terrace at the first floor level, the exterior of the ground floor decorated “in rustica,” had not been approved by the management board of the town.

In 1834 Anton Schmidt signed onto the project of a Communal Theatre, a building which was supposed to be raised within the inner side of the walls. Its façade re-engaged the clearer and more balanced elements of the unachieved inn. He proposed a new edifice, with some modern stage equipment, an easy access (separate entrance for the artists and public), a comfortable ground floor and dress circles on the floor for the onlookers, and ball rooms for the high life public too. Yet, because of low financial resources, this project had not been finalized either.

In the meantime, the tireless architect also designed other important and utilitarian buildings: a factory and a wine storehouse (Pesac village), a treatment resort (Băile Buziaș), and manor houses (in Herneacova, Sângeorgiu, Beodra/Serbia). He constructed an impressive number of barracks for the army in the fortress of Timișoara or in the region, he designed and built the Town-Hall (currently the Town Museum) and the Hospital in Pančevo (Serbia), a new one storied barracks in Timișoara (1836), he added some more floors at the Catholic Seminar and executed some repairs at the St. George Church.

He traveled to Austria and Hungary and returned with the cathedral project from Eger (Hungary, made by József Hild). In 1841 he proposed the construction of a church for the believers from Călacea, several plans for Catholic (with 300 or 500 people) and Orthodox churches, in 1835 he signed a plan for the Evangelic Lutheran Church in Timișoara.

The documents in 1836 mention him as an outstanding member of the society in Timișoara: “*Muratorium Magister et Selecta Civica. Comunitatis Membrum*”. Getting married, for the second time in 1823, to Anna, the sister of senator Franciscus Mayer, he succeeded in founding a happy family. He was the first builder who had influenced the architecture in Timișoara through his activity. His buildings, most of them scheduled on three levels (wine cellars, ground floors and one upper floor), were characterized by balance, reason and few classical ornaments (columns with Ionic or composite capitals, pilasters, gates marking the axle of the building developed symmetrically on the horizontal level). The more important edifices benefited by one more floor and an attic mounted on classically symbolic sculptures.

Only a few of creations have been preserved. The greatest part of the buildings meant to the army (The Genista Barrack, The New Engineers' Barrack etc.) was demolished when the town was brought up to date. The one-storied castle from Elemir was sold as construction material. We have no information related to the manor

* Miklósik Elena, Timișoara, Str. Aștrilor Nr. 24/7; e-mail: ili_kem@yahoo.com.

house in Banatsko Arandelovo (Serbia) nor to the Barracks of the Cavalry Squadron in Sânnicolaul Mic (today part of Arad). In Timișoara, in the old historical centre, there is only the imposing building of a business man, Franciscus Xaverius Strohmayer, watching the town out of its numerous windows.

He retired in 1851 with a considerable fortune visiting Italy twice. He remained a consultant regarding the important buildings of the town: he elaborated the development plans of the Old Prefecture Palace, he modified his own house in the Iozefin Suburb, sold to the Gendarme Station (1857), he designed for his relatives, he drew and dreamt of ideal familial residencies.

Some of these, incomplete drawings and projects, were deposited to the museum in 1908, certifying the fact that... the beseech of the young builder had been finally accomplished.

Translated by Margareta Tasi

„Anton Schmidt a fost fiul unui învățător „*A* din Makó, el s-a născut la 20 mai 1786 la Aradul Nou...”¹ – scria în iunie 1909 d-na Stefanie Schadek (născută Schmidt) într-o scrisoare, relatând despre bunicul său. Cele câteva rânduri i-au fost adresate istoricului István Berkeszi, care pe atunci aduna datele necesare lucrării sale „*Temesvári művészek*” („*Artiști timișoreni*”). Într-adevăr, în această mică monografie apărută în același an – folosită până astăzi ca izvor documentar deosebit de util pentru istoricii de artă din regiune – s-au păstrat cele mai multe date despre activitatea poate a celui mai însemnat meșter-constructor timișorean din veacul al XIX-lea². Aceste informații au fost reluate, utilizate și repetate de istoricii de artă care i-au urmat, cu foarte puține completări ulterioare.

Această nepoată, contactată de István Berkeszi la Budapesta, abia își mai aducea aminte de bunicul ei; chiar și rândurile ei, formulate inițial în limba germană, făceau trimitere mai mult la bunica, provenită din rândul burgheziei înstărite din Timișoara. Ea știa despre bunicul ei că se trăgea dintr-o familie maghiară, era vorbitor de mai multe limbi, dar că bunica ei nu a reușit să învețe niciodată bine ungurește. Scrisoarea ei a fost secondată de epistola mai puțin completă a surorii sale mai mari, a doamnei Ilona Schmidt, expediată mai apoi lui Berkeszi. Totuși, informațiile obținute de la nepoate au completat întrucâtva donația făcută muzeului cu un an în urmă de mătușă lor, fiica în vârstă de 78 de ani a constructorului. Această mătușă, doamna Ilona Sulyok (născută Schmidt), domiciliată în Lugoj, văduva cunoscutului avocat timișorean Mór Sulyok (Stockinger), în primăvara anului 1908 a depus la muzeul din Timișoara mai multe obiecte vechi printre care s-au aflat și 62 de schițe (planuri) ale unor clădiri

datând din prima jumătate a secolului XIX³, majoritate semnate de tatăl său, „*Baumeister*”-ul Anton Schmidt. După patru ani, fiul ei, Zoltán Sulyok din Lugoj, a mai donat muzeului o lădiță mică de fier (0,50 × 0,38 × 0,36 m), confecționată în secolul XVIII⁴, care avea prinsă pe partea interioară a capacului o plăcuță gravată reprezentând o scenă rustică (aratul și semănatul). Aceasta a aparținut cândva constructorului, fusese lada sa de călătorii din timpul perioadei sale de calfă⁵.

În anul 1909 nepoatele entuziasmate de cartea lui Berkeszi i-au trimis acestuia și patru documente valoroase păstrate de-a lungul anilor de tatăl lor, Ferenc Schmidt⁶. Astfel, au intrat în colecția arhivei Societății de Istorie și Arheologie: diploma și brevetul acordate de breasla comună a zidarilor și cioplitorilor de piatră din orașul cameral Arad lui Anton Schmidt la terminarea uceniciei de trei ani la meșterul constructor de fortificații Franz Pumberger din Aradul Nou (din anul 1804, respectiv 1807)⁷, dar și diploma de primire a meșterului zidar Anton Schmidt în breasla comună a zidarilor, dulgherilor, cioplitorilor de piatră, țiglarilor, pietrarilor și hornarilor din Timișoara (purtând data de 27 ianuarie 1815), alături de diploma de primire în rândul cetățenilor orașului liber regal Timișoara (completată la 16 august 1815)⁸. Odată cu aceste documente a ajuns la muzeu și fotografia

³ Arhiva de Istorie a Muzeului Banatului Timișoara (în continuare AIMBT), *Törzskönyv (Registru general)*, nr. 3284–3289, 3291–3293 din 28 martie 1908. La nr. 3289 sunt înregistrate 62 de planuri de construcții (de fapt existau 63). Astăzi 62 buc. sunt păstrate în colecția Muzeului de Artă Timișoara, trecute la nr. inv. PMT 2268.

⁴ *Loc. cit.*, nr. 4572, anul 1912, provenit din Lugoj.

⁵ Astăzi plăcuța – demontată din lădița de fier, posibil degradată – se află în inventarul Muzeului de Etnografie din Timișoara. Imaginea a fost reprodusă pe coperta cărții lui Lajos Kakucs (Kakucs 1998).

⁶ Ferenc Schmidt (Timișoara, 1827 – Budapesta, 1901), arhitect timișorean stabilit la Budapesta.

⁷ Azi sunt păstrate la ANRSJT, fond nr. 117, *Colecția de documente Muzeul Banatului*, dosar 275.

⁸ Azi la ANRSJT, *loc. cit.*, dosar 293.

¹ Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale (în continuare ANRSJT), fond nr. 299, *Societatea de Istorie și Arheologie*, dosar 12, f. 2.

² Berkeszi 1909, 118–122.

„foarte reușitului portret în ulei care împodobește salonul” uneia dintre corespondente. Lucrarea, într-adevăr bine executată, probabil pe la sfârșitul deceniului patru sau începutul deceniului cinci al secolului XIX, înfățișează un bărbat în vârstă, ușor corpulent, privind calm, dar hotărât înspre portretist; atitudinea și îmbrăcămintea sunt caracteristice persoanelor care sporeau rândul burgheziei avute.

Însă calea străbătută de modelul portretului până la obținerea unei astfel de situații sociale nu a fost fără greutate.

Conform datelor furnizate familiei de însuși Anton Schmidt, el a fost fiul unui învățător care a migrat în a doua jumătate a secolului XVIII din Secuime în zona orașului Makó, unde s-a stabilit și unde și-a schimbat numele de Kovács în cel de Schmidt. Nu cunoaștem sigur locul de naștere al constructorului: deși nepoata menționează Aradul Nou, în actul de deces al lui Anton Schmidt, în Registrul de decedați⁹, este trecut orașul Makó¹⁰. Posibil să-și fi petrecut anii copilăriei în Aradul Nou, deoarece după ce a rămas orfan la zece ani, a ajuns în grija surorii sale mai mari, căsătorită în Aradul Nou, care a încercat să-i asigure viitorul și l-a dat ca ucenic la un meșter alămar. După câțiva ani însă, copilul, care a dorit deja la acea vârstă fragedă să devină constructor, torturat de zgometul atelierului în care lucra a fugit de la meșterul său. După o scurtă vreme, în anul 1804 a ajuns să lucreze și să „studieze” tainele meseriei de constructor-zidar la Franz Pumberger, meșterul constructor de fortificații din Aradul Nou¹¹.

La sfârșitul secolului XVIII și începutul secolului XIX, tinerii care intenționau să devină constructori (meșteri, Baumeisteri) trebuiau să petreacă trei ani de studii și de lucru alături de un meșter recunoscut și desemnat de breaslă, după care – dacă au executat și o lucrare de „măiestrie” aprobată de conducerea breslei – erau „eliberați” și puteau obține diploma și brevetul (atestatul). Cioplitorii de piatră, care intrau în aceeași breaslă cu zidarii (constructorii), erau obligați la trei ani de studii alături de meșter. Calfele „eliberate” mai lucrau o perioadă de timp și după atestarea lor la meșterul cu care au studiat, după care li se cerea să efectueze călătoria de studii. La începutul secolului XIX însă, călătoriile de studii nu au mai fost cerute cu aceeași insistență ca în veacul anterior.

Din această perioadă ne-au parvenit puține informații despre studiile și evoluția calfei de zidar Schmidt. Posibil că a fost un tânăr studios și harnic pentru că Franz Pumberger a recunoscut că ucenicul său a fost „respectuos, evlavios și fidel”, iar în timpul anilor de studii a demonstrat un comportament cuviincios față de șeful său. Deși această formulare pare să fi fost una obișnuită, des uzitată la eliberarea actelor oficiale, comportamentul ulterior al constructorului matur a confirmat caracterizarea meșterului său.

Conform certificatului semnat și întărit cu sigiliu de meșterul său, alături de meșterii zidari prim-staroste (Oberzechmeister) Georg Michael și cel de al doilea staroste (Unterzechmeister) Lorenz Rauner (?) la data de 12 octombrie 1807, tânărul Anton Schmidt a mai rămas în preajma mentorului său încă 20 de săptămâni după eliberarea sa din 28 mai 1804. Era un obicei al breslei, însă la acesta a contribuit și faptul că în acel an meșterul său patron, constructor de fortificații, a început o lucrare deosebit de importantă: proiectarea și ridicarea bisericii evanghelice din Békéscsaba (Ungaria). Planurile acestei biserici evanghelice (cea mai mare din Ungaria) sunt semnate de „*Frantz Pumberger fortifications Baumeister in Arad*”, de „*Joseph Hoffer Maurer Meister in Alt Arad*” și de Anton Ziegler „*bürgerliche Maurer Meister in Gyula*”; ultimul a adus câteva modificări proiectelor originale concepute în stil baroc (târziu) de Pumberger. Anterior, în perioada 1782–1795, Franz Pumberger construisese o frumoasă biserică evanghelică, nu departe de acest oraș, la Tótkomlós (Ungaria). Posibilitatea participării la începerea lucrărilor l-a determinat pe Anton Schmidt ca în vara anului 1807 să-și urmeze meșterul la Békéscsaba. Însă după așezarea pietrei de temelie lucrările au fost sistate un timp din lipsă de bani.

Posibil ca după toamna anului 1807, tânărul de 20 de ani, șaten, cu o statură mijlocie (cum a fost descris în „atestatul” său) să fi făcut călătoria de studii pentru a se perfecționa în meserie; până la începutul anului 1809 nu avem date despre prezența lui în regiune. Din relatările nepoatelor cunoaștem faptul că el a călătorit atât în Ungaria, cât și în toată zona Banatului istoric, ajungând mai târziu de câteva ori și la Viena. Descendentele însă nu au putut preciza perioada de timp în care au fost parcurse aceste trasee considerabile pentru începutul secolului XIX și costisitoare pentru un tânăr meseriaș fără avere. Este adevărat că în aceste peregrinări mai marele breslei de unde pornise îl recomanda meșterilor de pe traseul ales și tot acesta se îngrijea ca tânărul eliberat să aibă de lucru și să fie

⁹ ANRSJT, fond nr. 4, *Matricula defunctorum /Ecclesiae Paroh. Temesvar-Iosefinensi 1862–1870*, nr. 98/1863.

¹⁰ În documentul (*Lehrbrief*) din 1804 însă se menționează că Anton Schmidt este născut în Aradul Vechi: „...*Lehrjung Anton Schmid* [...] *von Alt Arad aus Hungarn gebürtig*...”

¹¹ Vezi și Lanevski 1998, 89.

plătit. Nu este imposibil să fi străbătut zonele din sudul Banatului pentru că, atât în aceste drumuri, cât și pe tot parcursul vieții sale, pe constructor l-a caracterizat mobilitatea, spiritul întreprinzător și abilitatea pentru strângerea informațiilor utile în meserie și la obținerea contractelor.

Din primăvara anului 1809 este consemnată prezența sa la Timișoara. Este anul primei sale căsătorii¹², în urma stabilirii sale în suburbia Iosefin, dar este și momentul realizării primei sale lucrări de proporții mai însemnate. În acest an a fost proiectată și ridicată biserica romano-catolică din comuna Orțișoara¹³. Construcția amintește de lăcașele de cult baroce, de dimensiuni mai modeste, cu un puternic turn¹⁴ în decroș pe fațada vestică. Biserica ridicată cu două secole în urmă există și astăzi, deși a suferit mai multe renovări în decursul anilor. În același an a fost construită și vechea casă parohială din vecinătatea bisericii – posibil proiectată de același constructor. Aceasta însă a căzut pradă flăcărilor în anul 1885¹⁵.

Din momentul sosirii sale la Timișoara Anton Schmidt a lucrat foarte mult. A fost ambiționat atât de dorința sa arzătoare – să poată avea vreodată și el propria sa casă în acest oraș – cât și de nevoia de a-și întreține numeroasa familie. Dintre numeroșii săi copii născuți din această căsătorie, doar două fete – Theresia și Rosalia – au supraviețuit bolilor necruțătoare ale acelor vremi, care i-au răpit pe frații lor la vârste fragede (pe unii la doar la câteva zile sau luni după naștere).

În 27 ianuarie 1815 zidarul Anton Schmidt a fost primit membru în breasla comună a zidarilor, pietrarilor, dulgherilor, țiglarilor, cioplitorilor de piatră și hornarilor din orașul liber regesc Timișoara. Acest pas îi conferea dreptul nu doar al proiectării clădirilor, dar și al conducerii efective a lucrărilor pentru ridicarea acestora. Constructorul (Baumeister-ul) având chiar studii „superioare” dacă nu a devenit membru în breaslă nu avea dreptul să facă lucrări de executare. Zidarul (Maurer-ul) putea să conducă șantierul doar în cazul în care împărțea răspunderea cu un constructor (Baumeister). Cele mai multe bresle stipulau în regulamentul de bază ca noul membru al breslei, în decurs de un an de la intrare în rândul meșterilor breslei, să obțină

și dreptul de cetățean al orașului lor. În cazul lui Anton Schmidt, această cerință a fost îndeplinită la 16 august 1815, când meșterul constructor a obținut diploma de cetățean al orașului liber regesc Timișoara. În viața tânărului *murariorum magister* acest lucru a marcat un salt înainte. În orașul Timișoara – caracterizată printr-o accentuată prezență militară – abia acum a început să apară mai pronunțat o dorință de modernizare, de afirmare a vieții civile reflectată și în domeniul construcțiilor. În monografia sa, apărută în 1853, primarul Johann Nepomuk Preyer – la distanță de aproape patru decenii de acest moment – nota că „în Timișoara există 10 constructori...” „...și cu toate că materialele de construcție sunt scumpe, dorința de a construi este mare, meseria de constructor este cea mai bănoasă”¹⁶.

Anton Schmidt a fost un constructor foarte consecvent, harnic și de încredere, calități care i-au adus în scurt timp numeroase comenzi. Planurile sale au fost însoțite de calcule responsabile pentru costul materialelor, pentru plata muncitorilor, detaliile atent așternute pe hârtii se înmânau beneficiarului. După discutarea planurilor deseori opera modificări rapide conform cerinței clientului. Conform pregătirii sale ar fi trebuit să caute angajamente în domeniul fortificațiilor, dar el se simțea din ce în ce mai atras de construcțiile din sfera civilă. A fost un autodidact (în sensul pozitiv al cuvântului), a studiat și a citit foarte mult, dar nu a urmat studii superioare de arhitectură. Îndrăgostit de construcțiile renașcentiste, de palatele italiene, de statuile antice „încontinuu citea, făcea schițe și în zilele de duminică și de sărbătoare se delecta cu desenarea unor proiecte pentru care nu avea nici o însărcinare...” își amintea mai târziu nepoata sa¹⁷. De-a lungul anilor constructorul a sperat că va putea construi și el clădiri asemănătoare caselor din Italia, că vor putea fi înălțate și în orașul său palate inspirate de stilul renașcentist. Desenele sale dovedesc preferința pentru stilul neoclasic, pentru construcții raționale, utile, desfășurate simetric pe axa centrală, cu decroșuri ușoare, cu suprafața simplă a zidurilor ritmată de ferestre plasate la distanță egală. Elementele de decor preferate au fost coloanele sau pilaștrii adosați cu capitel ionic (deseori ele evidențiau centrul edificiului), lizenele, timpanul, statuile antice alegorice, așezate pe nivelele superioare. Talentul său pentru desen se reflectă și în proiectele executate cu minuțiozitate prin linii fine, sigure, operate cu tușuri colorate și completate cu detalii elegante, marcate cu cerneală aurie.

¹² ANRSJT, fond nr. 4, Parohia rom.-cat. Timișoara-Iosefin, *Registru Cununați* nr. 2 (1774–1835), 228: cu Anna Frantz, în 15 ianuarie 1809. Frecvența mare în registre a numelor Schmidt și a prenumelor Anton (și Anna, în cazul soției) îngreunează mult stabilirea identității persoanelor căutate.

¹³ *Geschichte Orzidorf*, 89.

¹⁴ *Ibidem*: în anul 1867 turnul a fost (re)construit în forma actuală.

¹⁵ *Ibidem*, 103.

¹⁶ Preyer 1995, 251.

¹⁷ ANRSJT, fond nr. 299, *Societatea de Istorie și Arheologie*, dosar 12, f. 2.

Despre prima sa încercare de anvergură, în domeniul construcțiilor civile în Timișoara avem date doar din anul 1818. În această perioadă mai liniștită, după marile războaie napoleoniene, a început să se refacă economia, orașele s-au dezvoltat, burghezia a început să se afirme, comerțul producea avantaje materiale însemnate, construcțiile au luat avânt. S-au refăcut și s-au ridicat noi conace la țară, în centrul orașelor casele „domnești”, din cauza imposibilității de-a se desfășura pe orizontală pe suprafețe mai generoase, au căpătat etaj, viața socială a început să prindă contur, oamenii frecventau cafenelele, sălile de dans, de biliard și de joc, se organizau întruniri, baluri, se mergea la spectacole de teatru. Această efervescență s-a făcut simțită și în Timișoara. În suburbia Fabric, „orașul” care se dezvolta în afara zidurilor cetății, s-a hotărât ridicarea unui han mai spațios (o „redută” în limbajul acelor vremi), cu mai multe camere, dar și cu săli destinate distracțiilor (biliard, dans, întruniri). Construcția („La Regina Angliei”) urma să fie una importantă¹⁸, iar proiectul propus a fost pe măsură. Anton Schmidt a gândit un edificiu în stil clasic cu parter și un etaj (și posibil mansardă), cu fațade pe două străzi. Proiectat simetric, însă utilizând jocuri de rezalit (dispunea de 1+3+5+3+1 axe), fațada principală diferea de cea posterioară doar prin plasarea unei terase în față, la etaj. Central, în decroș, la parter, au fost operate trei deschideri ample cu arcadă circulară, ele se continuau printr-un spațiu (gang) generos prin care se putea traversa toată clădirea de pe o stradă pe alta, chiar cu trăsuri. Deasupra acestora se înălțau patru coloane ionice, care sprijineau un timpan triunghiular și străjuiau o terasă acoperită. Ușor mai retras, de pe lângă coloanele 1 și 4, câte un pilastru angajat (modelat din tencuială, cu capitel ornamentat, înălțat deja de la parter, dar evidențiat mai bine la nivelul etajului) marca muchia unui rezalit mai retras decât cel al terasei, apoi acest pilastru se repeta la a treia fereastră. Acest element asigura ritmicitatea ornamentelor fațadei. În latura dinspre est și vest, mult mai retras, fațada sălilor de biliard se ascundea în umbră. Delimitarea nivelelor s-a făcut printr-un brâu cu mulură simplă (modelat deasupra parterului), prin tratarea diferită a suprafeței zidului și prin forma diferită a ancadramentelor. Ferestrele de la etaj ale fațadei au fost mai accentuate, cu deschideri mai mari, surmontate de timpane, iar cele laterale proiectate în stil palladian.

¹⁸ Cu destinație asemănătoare cu cea din Cetate, din localul Vechii Primării rasciene, transformată în teatru și local pentru baluri.

Acest plan, semnat și datat în anul 1818, nu a fost tradus în forme concrete, arhitecturale pe teren. Ideea centrală a acestuia însă a fost refolosită ulterior de constructor la realizarea altor proiecte. Pentru un timp în domeniul arhitecturii civile au rămas construcțiile mai puțin importante: casele pentru comercianții din suburbii sau pentru gospodarii mai avuți de la sate și bisericile mai puțin costisitoare, chiar reparațiile. Printre alte proiecte, în anul 1819 Anton Schmidt le-a pregătit și pe cele pentru o berărie, fabrică de spirt și un depozit de borhot din comuna Pesac. Monografiile comunei nu amintesc existența acestei fabrici (manufacturi). Totuși, în ultimul sfert al secolului, în anul 1876 – poate nu fără încercări anterioare – a luat ființă aici fabrica de spirt a firmei Friedmann-Kohn¹⁹.

Domeniul de activitate al zidarilor însă a cunoscut și concurența. Constructorii particulari (chiar din cadrul aceleiași bresle) luptau pentru clientela bogată, pentru câștiguri însemnate. Deseori ei angajau mai multe lucrări pe care doar le proiectau și le verificau, execuția lucrărilor căzând în sarcina unor lucrători tocmiți. La un astfel de contract din Cetate, în cazul unei vetre și al unui coș la hanul „*Ad auream cervam*”, posibil mai puțin corect finalizat, meșterul constructor Franciscus Przedak l-a învinuit pe Schmidt de superficialitatea execuției. A depus chiar și mărturie în procesul intentat de arendașul Antonius Grässel²⁰, susținând că Schmidt nu a supravegheat îndeaproape lucrarea. Ulterior, acesta însă a fost achitat dovedit fiind că lucrarea necorespunzătoare a fost prestată de altcineva, nu de omul său.

Pentru a-și câștiga existența în deceniul doi și trei al secolului XIX meșterul a fost nevoit să se angajeze la lucrările uriașului sistem de fortificații, care necesita lucrări continue de întreținere. Cetatea a oferit existență pentru foarte mulți constructori, zidari, dulgheri, pietrari și calfe peregrini. Anton Schmidt a avut relații bune cu Direcțiunea de Fortificații care asigura și verifica lucrările specifice pentru construcțiile militare. Un plan datat în decembrie 1829, pentru o construcție cu trei nivele (pivniță, parter și etaj) pliat sub formă de scrisoare (închisă) denotă faptul că a participat cu acesta la un concurs de proiecte (licitație) al *Banater Genie und Fortifications Districts Directions*, de unde, în noiembrie 1830 a primit „aprobarea”

¹⁹ Borovszky 1912, 108; Cocic 1970, 27.

²⁰ ANRSJT, fond nr. 2, *Primăria orașului Timișoara*, dosar 1/1843. Procesul s-a prelungit (pentru alte motive) până în anul 1844, *fortificationis murarius magister* Franciscus Przedak, ca expert invitat, l-a învinuit pe constructor de delăsare. În schimb el a fost caracterizat „uneltitor”.

din partea inginerului-șef militar, comandantul Arthurm Heinrich von Hentzi (1785–1849). Nu se cunosc toate construcțiile proiectate și ridicate de Anton Schmidt nici în Timișoara, nici în zona cutreierată în vederea căutării de lucru²¹. Cele mai importante oferte le-a primit din partea armatei pentru cazărmi, spitale, case destinate ofițerilor. Istoriografii secolului XIX notau că Cetatea Timișoarei dispunea de 21 de clădiri militare de mare importanță, dintre acestea 20 aflându-se în interiorul zidurilor²². Totuși, tocmai aceste edificii au căzut pradă foarte repede schimbărilor survenite în viața Cetății. Odată cu modernizarea patrimoniului construit, în urma defortificării Timișoarei, la finele secolului majoritatea clădirilor militare au fost mutate în afara zidurilor cetății, iar cele din oraș au fost demolate.

După realizarea Casei Inginerilor din Timișoara, a fost ridicat la marginea orașului Pančevo (Serbia) noul Spital Militar. Localitatea, ca reședință a regimentelor de graniță, a avut „din totdeauna” spital, dar acesta nu mai corespundea necesităților armatei. Astfel, cu contribuția satelor arondate Regimentului German Bănățean, a prins contur proiectul lui Anton Schmidt în anul 1831. După desființarea graniței militare, orașul a cumpărat clădirea și a transformat-o în spital civil; astăzi este casă de locuit²³. După această lucrare reușită, meșterului i-a fost încredințată proiectarea și construirea Casei Magistraturii din Pančevo (1833–1838). Amândouă edificii ample, cu un etaj, prezintă o desfășurare orizontală simetrică în stânga și în dreapta rezaliturii de pe axa centrală a laturii dinspre stradă. Frontonul, în ambele cazuri, este elegant ornamentat. A sporit importanța edificiului Primăriei prin plasarea unui balcon central la nivelul etajului, susținut de patru coloane canelate; partea centrală a fațadei Spitalului a decorat-o cu șase pilaștri adosați care urcă de la baza clădirii până la nivelul timpanului. Cele două construcții echilibrate, moderat ornamentate (cu elemente eclectice), poartă amprenta stilului neoclastic, atât de îndrăgit de constructorul timișorean.

Tot din perioada angajamentelor din această regiune, din anul 1833 datează și un proiect pregătit pentru clădirea noii biserici reformate din Debeljača. Construirea ei, după marele incendiu din 1830 care a mistuit și lăcașul de cult, a început într-adevăr în acest an, dar sub conducerea altui meșter.

Conform notițelor operate de constructor însuși pe versoul unui plan, tot din 1833 datează proiectul unui conac din zonă, de la Pusztá-Oroszlámos (azi Banatsko Aranđelovo, Serbia). Dezvoltarea satului, colonizat de bogata familie ardeleană Batthyány, a luat avânt datorită producției de tutun și datorită lucrărilor de sistematizare a râurilor Tisa și Mureș. Astfel, împrejurimile satului transformate în regiune agricolă prosperă, administrarea terenurilor solicita prezența moșierilor, ei dorind acolo o reședință nouă. Posibil ca tot în această perioadă de timp să fi intrat Anton Schmidt în relație cu nababii familiei Kiss de la Elemér (Elemir, Serbia), care de altfel posedau casă și în Timișoara, pentru ei a proiectat reconstrucția castelului lor cu un etaj. Desenul „de lucru” al acestei clădiri ample, de mult dispărute, se află în colecția predată muzeului, cu note de creion șterse, operate peste planul original lucrat în tuș. Aceste intervenții puteau fi făcute în urma modificărilor cerute de beneficiar executantului. Conform obiceiului vremii, în urma unor lucrări reușite, meseriașii și artiștii au fost recomandați de la o familie comanditară la alta. Într-un astfel de context a ajuns Schmidt și la familia armeano-maghiară extrem de bogată a comitatului Torontal, la castelul conților Karátsonyi la Beodra. Pentru unul din membrii acestui clan²⁴ extrem de bogat a conceput Baumeister-ul, deja cunoscut în zonă, o „casă domnească” la Beodra. Din planurile lăsate familiei, care reprezintă doar o parte din activitatea lui Anton Schmidt, nu cunoaștem cu certitudine unde și câte proiecte s-au realizat. În regiunea Timiș-Torontal, care datorită producției agricole a luat un avânt economic în prima jumătate a secolului XIX, s-au înălțat numeroase case domnești, conace și castele. În majoritatea cazurilor arhitectii (sau Baumeisterii) lor nu sunt cunoscuți, deoarece documentația conacelor nu s-a păstrat.

Nu doar renumele câștigat în urma prestațiilor bune l-a recomandat pe meșterul-constructor în lumea comanditarilor înstăriți. Rămas văduv la vârsta de 36 de ani în vara anului 1822, în ianuarie anul următor s-a căsătorit cu Anna Mayer²⁵, fiica de 25 de ani a lui Franz Mayer, senatorul Magistratului Timișoara. De acum înainte constructorul avea două domiciliu, o casă proprietate în Cetate (cum a visat încă de pe vremea când a

²¹ A ridicat case, conace, biserici și cazărmi în tot Banatul. A proiectat o cazarmă pentru cavalerie în comitatul Arad, la Sănnicolau Mic (azi încorporat orașului Arad).

²² Geml f.a., 121.

²³ Kalapis 2003, 106.

²⁴ În această perioadă titlul de conte îl purta Leopold Ludovic Deodat Karátsonyi (1793–1874); de numele său este legată construirea marelui castel în stil clasic al conților din Beodra, terminat în 1854. Cf. Lendvai 1905, 27; Miklósik 1999–2002, 244.

²⁵ ANRSJT, fond nr. 4, Parohia rom.-cat., Timișoara-Cetate, *Registru Cununați*, nr. 9 (1758–1861), 150: 1823 Die Januario 13.

sosit la Timișoara) și una în suburbia mai liniștită, în Iosefin. Și din această căsătorie au provenit șapte copii dintre care trei au decedat în copilărie.

Anii '30 ai secolului XIX au fost foarte solicițanți pentru Anton Schmidt. A finalizat o serie de proiecte și a lucrat la clădiri importante. În 1834 a terminat planul unei Băi la Buziaș²⁶ (*Cursalon*), prevăzută cu săli de tratament și restaurant, o casă de locuit tot la Buziaș și încă în acest an a răspuns intenției primăriei din Timișoara cu finalizarea unui proiect pentru o clădire nouă a teatrului permanent comunal. Însă Camera aulică a aprobat doar finanțarea cumpărării imobilului vecin cu teatrul vechi (pentru o eventuală amplificare a clădirii), iar la adresa-cerere trimisă de primăria Timișoara răspunsul a venit sec: dacă orașul are fonduri pentru teatru – să-l plătească²⁷. Orașul nu putea oferi nicio sumă în acest scop, astfel planul a rămas doar pe hârtie²⁸. Fațada edificiului, cu parter, două etaje și mansardă, gândită pe un plan dreptunghiular, cu latura mai scurtă către Serbengasse (azi str. Gheorghe Lazăr) amintește de planșele oferite de Schmidt cu ani în urmă pentru ridicarea hanului „La Regina Angliei”. Rezalitul central al fațadei, lucrat în bosaje de tencuială la parter, prezenta șase coloane puternice cu capiteli ioni, ele se avântau între etajele unu și doi străjuind un balcon generos. Coloanele sprijineau frontonul, deasupra căruia sculpturi alegorice, neoclasice personificau diferite genii ale artei scenice. Dinspre această stradă soseau trăsurile, aici se aflau portalurile prin care ajungea în săli publicul, iar intrările laterale ar fi fost utilizate de artiști și de personal. În sala de spectacol scaunele îmbrățișau sub forma unui semicerc scena plasată în fața lor. Spațiul care deservea reprezentațiile se afla în spatele scenei. Conform obiceiurilor din acei ani, în teatru se țineau reuniunile importante și renumitele baluri în timpul iernii. Pentru aceste evenimente au fost asigurate câteva săli spațioase, aerisite în clădire. Sălile reprezentative au fost plasate în zona fațadei principale, la etaj. Aceasta ar fi fost prima construcție modernă din Timișoara ridicată pentru a servi ca lăcaș de teatru.

Tot din această perioadă datează proiectul de dezvoltare a unei „casei domnești” de la Herneacova

(februarie 1835) și planul unui conac de la Sângeorgiu (1836). Dacă despre cel din urmă nu sunt alte informații decât planșele păstrate, primul însă s-a realizat. Casa domnească a fost comandată probabil de László Muslay (1783–1840), vice-comitele de Timiș, care a cumpărat moșia de la stăpânii anteriori (de la familia Bydeskuthy²⁹) și care, urmând să se retragă în pensie, dorea pe noua sa proprietate o locuință care să se potrivească cu situația sa socială. Conform denumirii lucrării, *Aranyágon állandó Uraság Épületjének magosítottása és tágosítottásáról*³⁰, caligrafiat de meșter deasupra planurilor, trebuia „modernizată” o construcție modestă deja existentă. S-a cerut construirea unui nivel inferior funcțional, care să adăpostească pivnița, camerele personalului de serviciu numeros, camerele pentru musafiri, băile – precum și elevarea și dezvoltarea unor încăperi reprezentative, spațioase pentru camere de locuit, salon, sală de biliard, sală de arme, sală de oglinzi. Sălile au fost concepute pe un plan în formă de L, în jurul unui coridor amplu, nivelele comunicau între ele prin scările plasate în cele două capete ale clădirii. În aceste părți, la nivelul parterului au fost gândite două intrări: unul pentru cei sosiți cu trăsura (sub un acoperiș susținut de doi stâlpi) și altul, o terasă deschisă, pentru ieșirea în parc.

În anul 1835 Anton Schmidt, folosindu-se de experiența sa acumulată în anii anteriori a întocmit și o carte utilă constructorilor. În *Anuarul Bibliotecii Naționale Széchényi* din Budapesta, apărut în anul 1966 (prezentând colecția de izvoare manuscrise referitoare la istoria științelor naturii, a tehnicii și a medicinei), cercetătoarea Éva V. Windisch semnalează existența în colecție a unui manual-compendiu întocmit de meșterul constructor Antal Schmidt din Timișoara intitulat *Az építő mesterség* (Meșteșugul de constructor), datând din anul 1835³¹.

La finele anului 1835 – începutul anului 1836 constructorul a efectuat o călătorie de studiu la Eger, la domul catolic aflat în faza de terminare a lucrărilor. Rezultatul acestei vizite se reflectă în desenele minuțioase executate la fața locului reprezentând grandiosul edificiu ridicat în stil clasicist pe baza planurilor constructorului József Hild (1789–1867)³². Deși rămâne deschisă

²⁶ Cf. titlului caligrafiat de Schmidt: „*Project zur Buziascher Tractuärs Gebeüde – 6 dec. 1834.*”

²⁷ Ivan 2006, 55–56.

²⁸ Deși atât Ivan 2006, 55 afirmă că „nu cunoaștem acest proiect”, cât și Berkeszi 1909, 120 susține că „doar desenul fațadei există”, iar restul proiectului nu se cunoaște, în colecția predată de doamna Sulyok muzeului se află și celelalte planșe ale noului teatru (lipsește secțiunea transversală). Ulterior s-a pierdut desenul fațadei principale publicat de Berkeszi în 1909 și folosit de Gh. Bleyer în 1958 la ilustrațiile anexe.

²⁹ Lendvai 1898, 125–126.

³⁰ Despre înălțarea și amplificarea clădirii domnești ce va fi făcută la Herneacova.

³¹ Windisch 1966, 160.

³² Berkeszi 1909, 121, greșește atribuind paternitatea proiectelor lui Schmidt; ele sunt modele admirate, împrumutate și câteodată, ulterior, parțial folosite la alte comenzi executate de constructor. Și Bleyer 1958, 65 îi atribuie lui Schmidt această calitate (falsă) de proiectant al catedralei din Eger.

întrebarea ce rol ar mai fi putut juca Schmidt la Eger, este puțin probabil să fi fost angajat la lucrările foarte complexe de acolo, deoarece în vara celui an îl aștepta un contract foarte important la Timișoara.

Episcopul József Lonovics (1793–1867), pregătind condițiile pentru deschiderea *Lyceum Timisiense*, a hotărât renovarea bisericii plebani-ale Sfântul Gheorghe din Timișoara și ridicarea cu încă un etaj a clădirii Seminarului, lipită de aceasta. Încă din 18 aprilie 1835, după obținerea aprobării de la Locumtenența Regală, l-a însărcinat pe constructor să înainteze proiectul și cheltuielile aferente intervențiilor de la biserică, menționând că poate dispune de suma de 2.680 de forinți³³, sumă care a ajuns la Timișoara la începutul lunii septembrie. Lucrările au început și înaintau cu repeziciune (în primăvara anului următor Schmidt a depus și actele contabile, acceptate de rectorul Episcopiei). Astfel, în continuare, episcopul i-a cerut să pregătească cele necesare pentru înălțarea etajului doi al Seminarului, modificării intrării principale în această aripă și pentru construirea scărilor. Planșele și calculele predate episcopului au fost datate la 13 februarie 1836³⁴. Construcția s-a realizat și a existat în această formă până la demolarea bisericii Sfântul Gheorghe în anul 1913. Desfășurată pe orizontală, aripa refăcută a avut intrarea principală plasată în axul străzii pe care se afla palatul episcopal. Un ușor rezalit central marca această zonă, deasupra intrării cu o deschidere dreptunghiulară, străjuită de două ferestre modeste, se înălțau patru pilaștri cu capiteli ioni terminati în atică. Între verticalele pilaștrilor se zăreau câte trei ferestre la fiecare etaj (cu ancadrame diferite la fiecare nivel). Austeritatea aspectului exterior se datora economiei dure la care trebuia să se supună Episcopia. Deși fusese prevăzută și modernizarea fațadei etajului întâi și ornamentarea părții superioare a intrării principale (peste atică) cu figuri alegorice, ceea ce reiese din planuri, s-a renunțat la ele din lipsă de fonduri. După terminarea clădirii Lyceum-ului în anul 1841, dată marcată în zona aticiei, a devenit imperios necesară reparația turnului bisericii, activitate pentru care – în urma insistențelor episcopului Lonovics – Locumtenența Regală a trimis banii abia în anul 1846³⁵.

Poate că legat de activitatea depusă în slujba Episcopiei Cenadului trebuie văzut și planul

conceput pentru ridicarea unei biserici catolice în Călacea (1841). Nu sunt cunoscute motivele care au împiedicat construirea ei. Posibil ca localitatea care număra relativ puține suflete să nu fi reușit să finanțeze un astfel de demers, iar Episcopia își economisea banii pentru asigurarea funcționării Lyceum-ului aflat la început de drum. Sau poate este vorba doar de un alt vis al meșterului care nu a devenit realitate. Oricum, conform amintirilor depănate de nepoata lui Schmidt „... la Timișoara el a construit nenumărate case de locuit, aproape toate cazărmile; la țară foarte multe biserici, atât catolice cât și greco-orientale”³⁶. Afirmția este susținută de planșele renumitului ei ascendent, care a conceput proiecte-tip pentru biserici catolice și ortodoxe în funcție de numărul credincioșilor: pentru 300 sau pentru 500 de suflete.

În perioada anilor 1837–1839 a pregătit un proiect (de mai multe ori modificat) pentru construirea bisericii evanghelice din Timișoara. Tema l-a preocupat pe ilustrul Baumeister deoarece astfel de lăcașe de cult studiasse cu Franz Pumberger încă la începutul carierei sale. Literatura de specialitate³⁷ încă nu s-a pronunțat hotărât relativ la identitatea constructorului-proiectant al clădirii, ridicată în stil clasicist, prezentând elemente ce se regăseau frecvent în vocabularul arhitectural utilizat de Anton Schmidt. Datele păstrate în arhiva bisericii și publicate în monografia apărută cu ocazia centenarului bisericii se referă doar la activitatea de înălțare a lăcașului de cult (fără turn), la care a fost angajat meșterul zidar Károly Fischer din Aradul Nou pentru suma de 17.000 forinți³⁸.

O idee transformată într-un edificiu impunător în inima Cetății Timișoara l-a constituit proiectul pentru Casa Strohmayer. Patricianul Franz Xaver Strohmayer, purtător de cuvânt al Magistratului Orășenesc, mai apoi tribun și senator (*Civitatis Tribunus Plebis, Magnarius*), cu o avere semnificativă obținută din activitatea de comerț cu coloniale, a hotărât construirea unei case cu trei etaje în vecinătatea Primăriei noi. Pentru ducerea la bun sfârșit a acestei afaceri l-a ales pe Baumeister-ul cunoscut al orașului, căruia i-a comandat proiectarea și ridicarea casei gândită pe colțul de nord-est al Pieței de Paradă (azi Piața Libertății). O parte a planșelor lucrate cu minuțiozitate s-a păstrat în lotul de donații provenit

³³ Kováts 1908, 426 (inițial fusese suma de 3.000 ft.)

³⁴ *Ibidem*, 428 (autorul a enumerat proiectele aflate în 1906 în arhivele Episcopiei Cenadului la Timișoara; unele chiar le-a prezentat în cartea sa). Publicate și de Bugarski 2008, 584, 586–587.

³⁵ Kováts 1908, 426.

³⁶ ANRSJT, fond nr. 299, *Societatea de Istorie și Arheologie*, dosar 12, f. 4: „*Temesvárt számtalan lakóházat épített, majdnem valamennyi laktanyát; a vidéken igen sok templomot, úgy katolikust mint görög-keletit.*”

³⁷ Opriș 1987, 225.

³⁸ Argay 1939, 3–4.

de la fiica constructorului. Casa Strohmayr a oferit spațiu generos de locuit pentru mai multe familii. Clădirea amplă, cu aspectul său sobru, puritan, trezea amintirea caselor din secolul XVIII. Totodată, sporea numărul încă nu foarte mare al clădirilor cu trei etaje. Silueta sa apare frecvent pe acele litografii create la mijlocul secolului care aveau rolul de popularizare a centrelor orașelor mari. După terminarea ei, în anul 1842³⁹ și Anton Schmidt, împreună cu soția sa, au stăpânit deja câteva loturi de pământ și chiar clădiri în Cetate. Deși s-au stabilit definitiv în casa lor ridicată în suburbia Iosefin, la nr. 12, soții au plătit impozit pentru mai multe suprafețe de teren din interiorul zidurilor orașului, iar un timp au deținut chiar și o crâșmă în zona centrală⁴⁰.

La mijlocul secolului, meșterul constructor a beneficiat și de câteva „comenzi sociale”. Probabil atunci a fost consultat în privința amplerelor modificări interioare dorite, lucrări de reparații, intervenții la subsol, compartimentarea și schimbarea circulației verticale în aripa vestică a Palatului Vechii Prefecturi⁴¹. Din cauza sărăciei datelor arhivistice, doar un fragment al planului pentru aceste intervenții, semnat (nu și datat) de Anton Schmidt oferă informații despre istoria clădirii de la mijlocul secolului XIX.

Un alt proiect important al constructorului s-a materializat în centrul orașului în anul 1846. A câștigat proiectul pentru ridicarea Cazarmei de Geniu (casa inginerilor de geniu), o clădire cu trei nivele: pivniță, parter și etaj. Cazarma „nouă” cu desfășurare orizontală pe latura de vest a Străzii Spitalului (azi str. Mărășești), unde a fost păstrată mult timp, dovedea spiritul practic al constructorului pentru utilizarea bună a spațiilor funcționale și preferința sa pentru fațadele de factură neoclasică, cu aspect sobru, echilibrat. Cazarma de Geniu a fost demolată pentru a face loc noii aripi a hotelului Timișoara⁴² în 1975. Cu ea a dispărut și ultima dintre clădirile militare (cunoscute!) ridicate în oraș de Anton Schmidt.

În anul 1851 merituosul arhitect s-a retras în pensie. Această perioadă a vieții sale însă nu se caracterizează prin liniștea bătrâneții sau renunțare la activitate. Începând din deceniul trei și-a permis

mai multe călătorii în spațiul întinsului imperiu pentru a studia, pentru a culege informații în legătură cu noi posibilități de angajare sau pentru a vizita cei doi băieți născuți din cea de-a doua căsătorie. Fiul cel mare, Franciscus Seraphinus Schmidt, născut la 4 februarie 1827⁴³ la Timișoara, a călcat pe urmele tatălui său și a studiat arhitectura la Academia de la Viena și München. După căsătoria sa cu Aloysia Suchan în anul 1851 oficiată în orașul natal, s-a mutat și a lucrat ca inginer constructor la Budapesta până la moartea sa, survenită în 1901⁴⁴. Celălalt băiat, Josef Schmidt (1835–1897)⁴⁵ a urmat o frumoasă carieră militară; după terminarea Academiei de Geniu din Viena, mutat des în mai multe orașe conform cerințelor corpului militar din care făcea parte, decorat în repetate rânduri, a urcat în ierarhia militară și a decedat ca feldmareșal înnobilit în anul 1897 la Viena⁴⁶.

Dovada vizitelor făcute fiilor săi plecați la studii o găsim chiar în textul creionat la Viena în 13 ianuarie 1851, sub o schiță făcută la repezeală, pe o hârtie utilizată și pentru alte planșe: „...*planul unei case de raport vieneze;... aceeași [cu cea] din Strada Greshafner unde Frantz locuiește...*”⁴⁷.

După retragere, în compania soției sale a vizitat de două ori Italia, de unde, conform relatărilor nepoatelor sale, a revenit cu foarte multe idei și desene. În această perioadă (1853) a conceput și un proiect-ideal, lucrat la Timișoara, pentru construirea unei case cu grădină la nr. 48 în Maier. Nu avem date despre intenția sa de mutare, dar la 20 aprilie 1857 a încheiat un protocol cu Jandarmeria cezaro-crăiască din Timișoara, din care rezultă că în schimbul a 2.800 de forinți cedează în favoarea acesteia pentru o perioadă de 10 ani casa sa, aflată la numărul 13, după „adaptarea ei” făcută de el⁴⁸.

A decedat la o vârstă înaintată, la 11 aprilie 1863, în locuința sa situată în Iosefin la nr. 12.

⁴³ ANRSJT, fond nr. 4, Parohia rom.-cat. Timișoara- Iosefin, *Registru Botezați* nr. 1 (1774–1832), f. 212 v.

⁴⁴ A fost printre primii care a cules date biografice și a publicat lucrări științifice legate de viața și activitatea marelui matematician transilvănean János Bolyai (1802–1860), cândva inginer militar la Timișoara, posibil o cunoștință a tatălui său.

⁴⁵ Petri 1992, col. 1726.

⁴⁶ Surorile lor, cele patru fete ale lui Schmidt (două din prima căsătorie) au fost măritate încă în timpul vieții constructorului, iar cea mare (Theresia) a și decedat.

⁴⁷ „*Plan von einem Wiener Ziens Quartirl. resp: derselbe in Greshafner Gasse wo der Frantz wohnte... 13 Jänner 1851*”.

⁴⁸ ANRSJT, fond nr. 2, *Primăria orașului Timișoara*, dosar 32/1857, f. 1.

³⁹ Anul este redat și în ornamentul modest, făurit din fier forjat, al porții însoțit de literele C. și H., inițialele unei alte proprietare a unei părți din casă, ale (Mariei) Catharina Hertl, provenită dintr-o familie înstărită, căsătorită și ea cu un *mercator aromataris*, cu înstăritul Augustinus Babusnik.

⁴⁰ Crâșma „La ancora de aur” apărea în actele funciare ca proprietatea lui Anton Schmidt în anul 1855.

⁴¹ Roșiu 1999–2002, 417.

⁴² Opriș 1987, 91.

Conform informațiilor sosite de la nepoate, el a ajuns un veritabil cetățean de vază al orașului Timișoara, dispunând de o avere foarte mare. În testamentul său încheiat la 4 februarie 1863⁴⁹, întărit prin semnătura sa tremurată, alături de sigiliul său și al altor cinci martori, constructorul a enumerat bunurile sale și a desemnat-o pe soția sa să execute ultima sa dorință. A specificat însă sumele care urmau să fie testate celor șase copii ai săi (proveniți din ambele sale căsătorii și care au rămas în viață până la majoratul lor⁵⁰), unor cunoștințe apropiate, nepoatei din partea fratelui său Carl (căsătorită Krispin, stabilită în Arad) și Institutului pentru îngrijirea săracilor. Văduva Anna Schmidt – după înmormântarea soțului ei în cavoul familiei din cimitirul suburbiei Iozefin – la finele lunii aprilie a prezentat deja testamentul la Judecătoria orașului, cerând executarea acestuia. Ea a supraviețuit soțului său încă 23 de ani, fiind înmormântată alături de el, tot în cimitirul din Timișoara.

Numeroasele clădiri militare ridicate de Baumeister-ul Anton Schmidt au dispărut rând pe rând din peisajul urban timișorean aflat în continuă schimbare. Singura construcție care poate fi legată sigur de numele său în oraș, Casa Strohmayer, așteaptă vremuri mai blânde, când, după restaurare – aidoma Spitalului și clădirii Magistraturii din Pančevo – își va recăpăta strălucirea de odinioară. Odată cu ea va reveni în amin-tirea orașenilor și numele constructorului (uitat): Anton Schmidt.

BIBLIOGRAFIE

Argay 1939,
Gy. Argay, *Minden lehetséges a hívőnek. Egy evangélikus templom története*, Timișoara (1939).

Berkeszi 1909,
I. Berkeszi, *Temesvári művészek. Schmidt Antal (1786–1863). TRÉT* (1909), 118–122.

Bleyer 1958,
Gh. Bleyer, *Timișoara, monografie urbanistică și arhitecturală*, manuscris, MBT Col. Istorie (1958).

Borovszky 1912,
S. Borovszky, *Magyarország városai és vármegyéi. Torontál vármegye*, Budapest (1912).

Bugarski 2008,
S. Bugarski, *Lyceum Temesvariense*, Timișoara (2008).

Cocic 1970,
I. Cocic, *Monografia comunei Pesac* (lucrare de diplomă), manuscris, Cluj (1970).

Geml f.a.,
J. Geml, *Temesvár újkora*. (Borovszky Samu, ed.), *Temesvár városa*, Budapest (f.a.).

Geschichte Orzidorf,
Geschichte der Gemeinde Orzidorf 1785–1935, Viktoria Buchdruckerei, Timișoara, f. a. [1935], cu prefață de Dr. Johann Dengl.

Ivan 2006,
N. Ivan, *Istoria a două secole de teatru liric la Timișoara, Studiu monografic*, Timișoara (2006).

Kakucs 1998,
L. Kakucs, *Contribuții la istoria agriculturii din Banat, sec. XVIII–XIX*, Timișoara (1998).

Kakucs 2008,
L. Kakucs, *Breslele, manufacturile și dezvoltarea industrială a Banatului între anii 1717–1918*, Timișoara (2008).

Kalapis 2003,
Z. Kalapis, *Életrajzi Kalauz, P–ZS, Schmidt Kovács Antal*, III, Forum Könyvkiadó (2003).

Kováts 1908,
S. Kováts, *A csanádi papnevelde története, a mai papnevelde megnyitásának első centenáriuma alkalmából, 1806–1906*, Temesvár (1908).

Lanevski 1998,
Gh. Lanevski, *Realizări ale arhitecților arădeni în Timișoara și județul Timiș în cursul secolului XIX, An. B., Artă*, III, Timișoara (1998), 89–96.

Lendvai 1898,
M. Lendvai, *Temes vármegye nemes családjai*, II, Budapest (1898).

Lendvai 1905,
M. Lendvai, *Temes vármegye nemes családjai*, III, Budapest/Temesvár (1905).

Miklósik 1999–2002,
E. Miklósik, *Dispersata galerie de portrete a familiei Karátsonyi din Banloc. AnB, Artă*, IV, Timișoara (1999–2002), 243–270.

Mureșan 2006,
A. Mureșan, *Sigilii de bresle din vestul și nord-vestul României (secolele XVI–XIX)*, Arad (2006).

⁴⁹ *Ibidem*, dosar 21/1863.

⁵⁰ *Recte* cinci, din partea fetei sale Theresia, recent decedată, sunt amintiți numai cei doi fii ai acesteia.

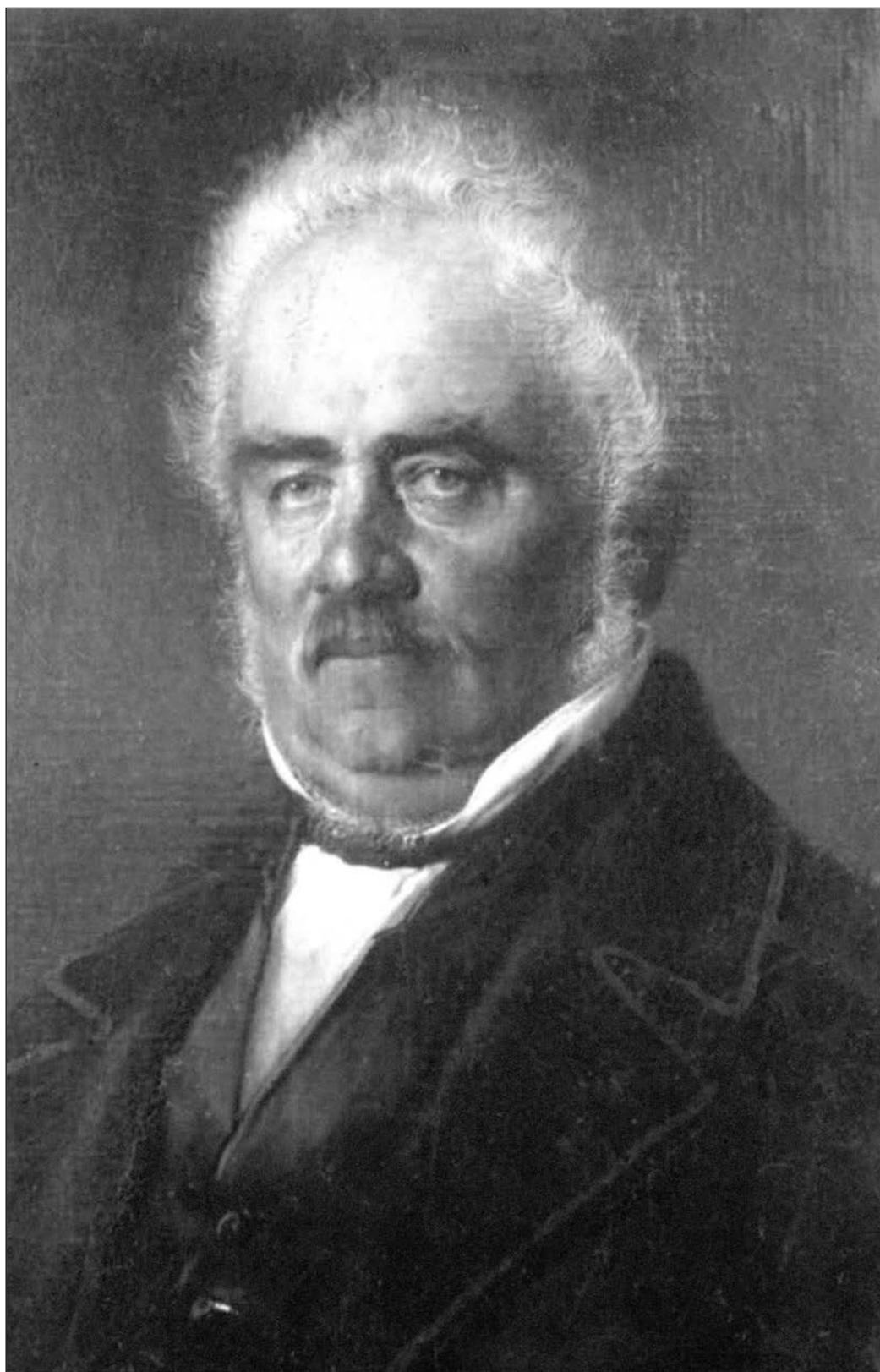
Opriș 1987,
M. Opriș, *Timișoara. Mică monografie urbanistică*,
București (1987).

Petri 1992,
A. P. Petri, *Biographisches Lexikon des Banater Deutsch-
tums*, Marquartstein (1992).

Preyer 1995,
J. N. Preyer, *Monographie der königlichen Freistadt
Temesvár. Monografia orașului liber crăiesc Timișoara*,
Timișoara (1995).

Roșiu 1999–2002,
L. Roșiu, Vechea prefectură din Timișoara – de la
palatul președintelui la muzeu de artă. *AnB, Artă*, IV,
Timișoara (1999–2002), 413–430.

Windisch 1966,
E. V. Windisch Éva, A magyar tudománytörténet
forrásaiból. (A természettudományok, a technika és az
orvostudomány történetére vonatkozó kéziratok források
az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárájában), *Az
Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1963–1964*,
Budapest (1966), 155–176.

Pl. I. Meșterul constructor Anton Schmidt. / *The master builder Anton Schmidt* (1786–1863).

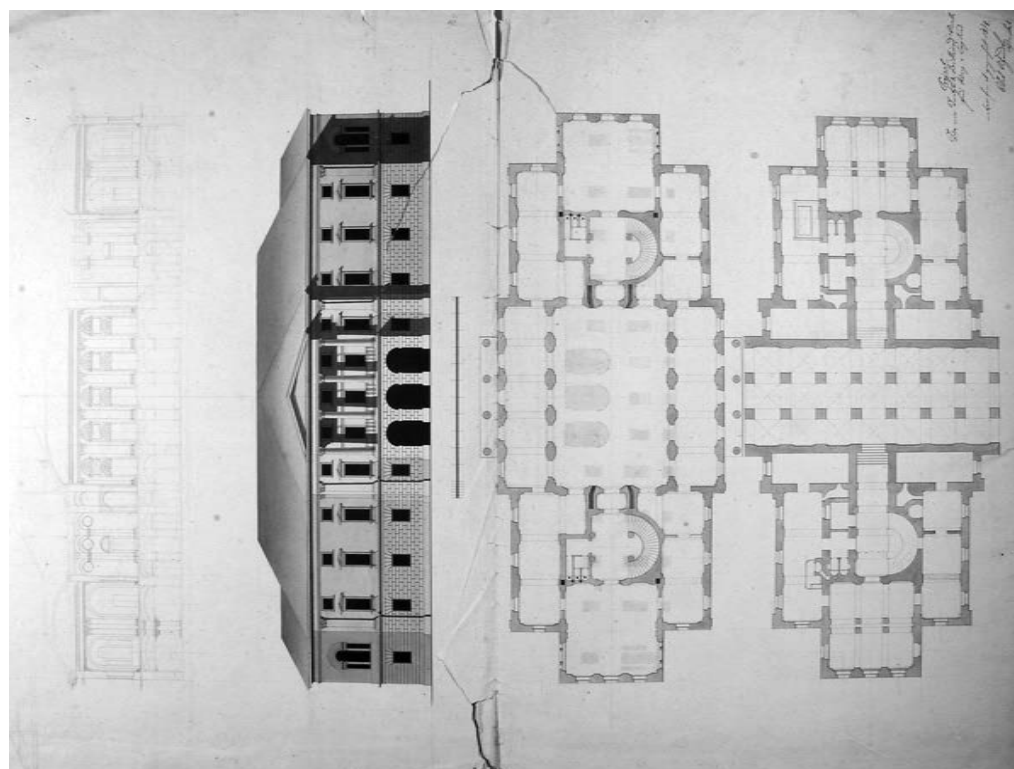

1

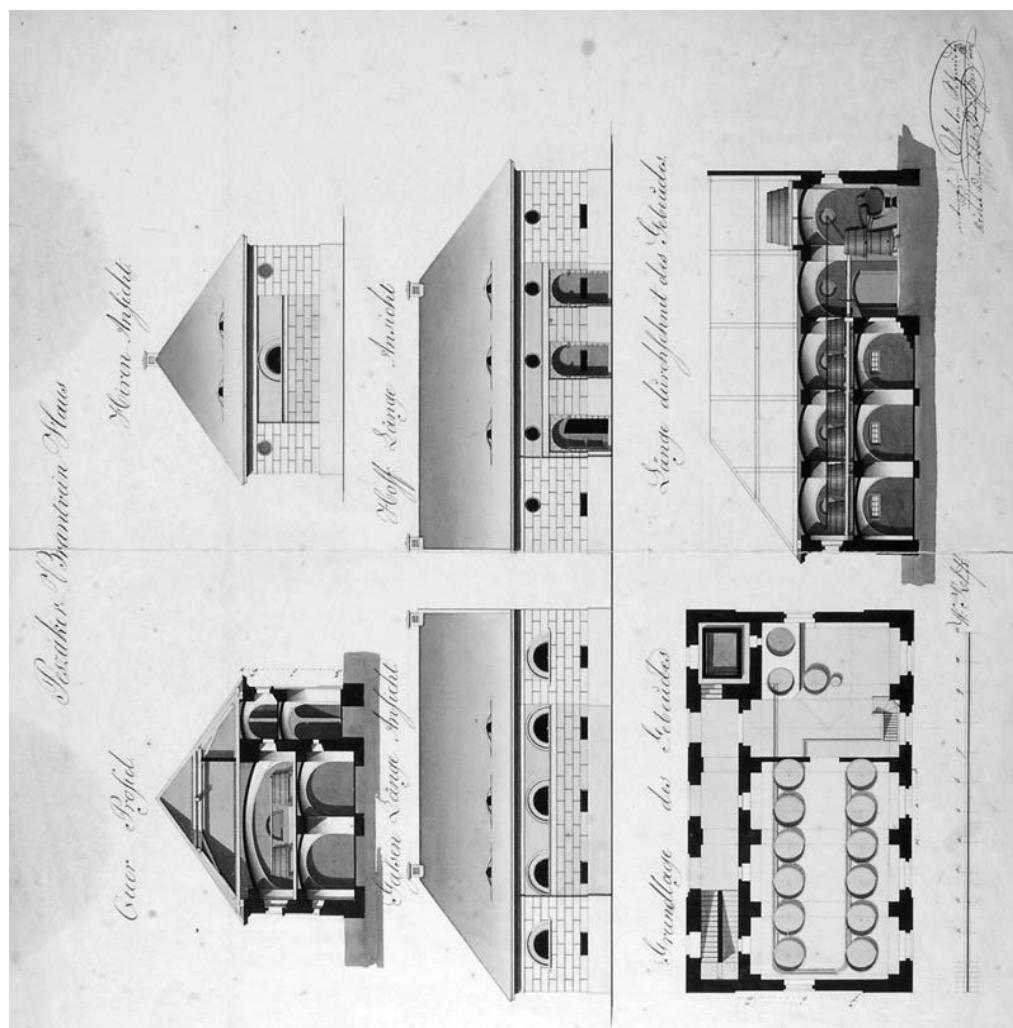

2

Pl. II. 1. „Brevetul” acordat zidarului Anton Schmidt la 12 octombrie 1807; 2. Diploma de primire în breasla din Timișoara, 27 ianuarie 1815. / 1. The „Licence” awarded to builder Anton Schmidt on October 12, 1807; 2. Guild and crafts certificate, Timișoara, January 27, 1815.

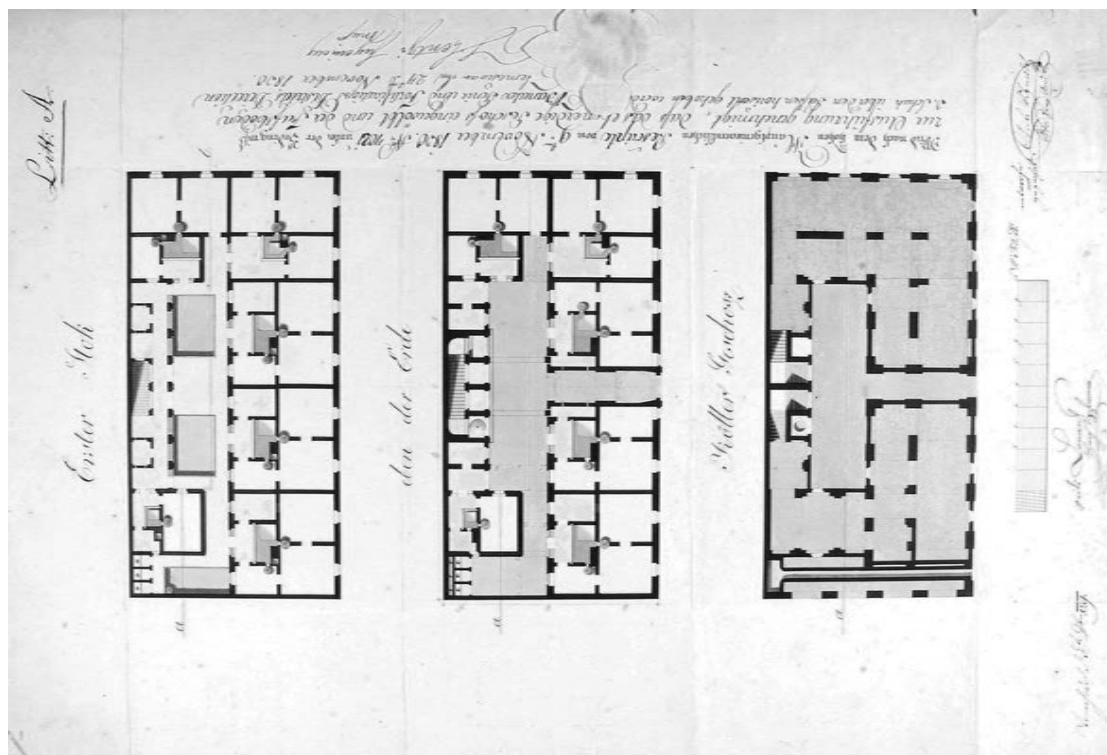

1

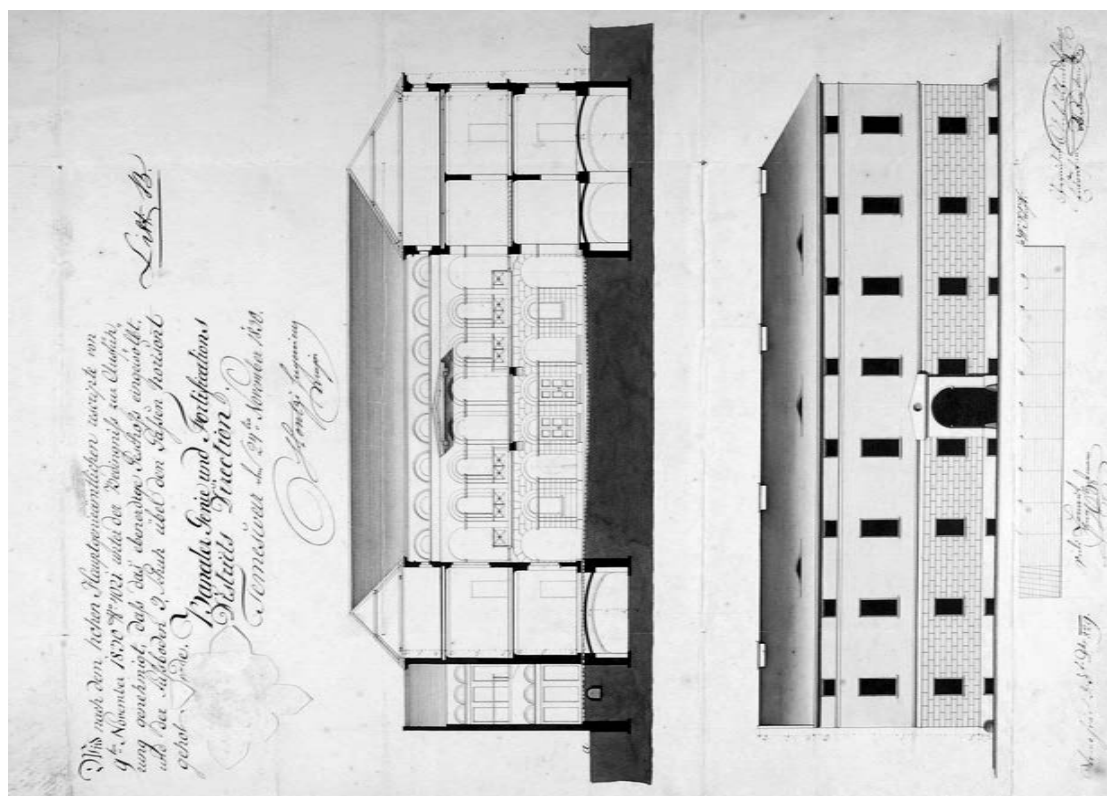

2

Pl. III. 1. Proiect pentru hanul „La Regina Anglici”. 2. Proiect pentru o fabrică de rachiu în comuna Pesac. / 1. Project of “At the Queen of England’s” inn (1818); 2. Project of a brandy factory in Pesac village.

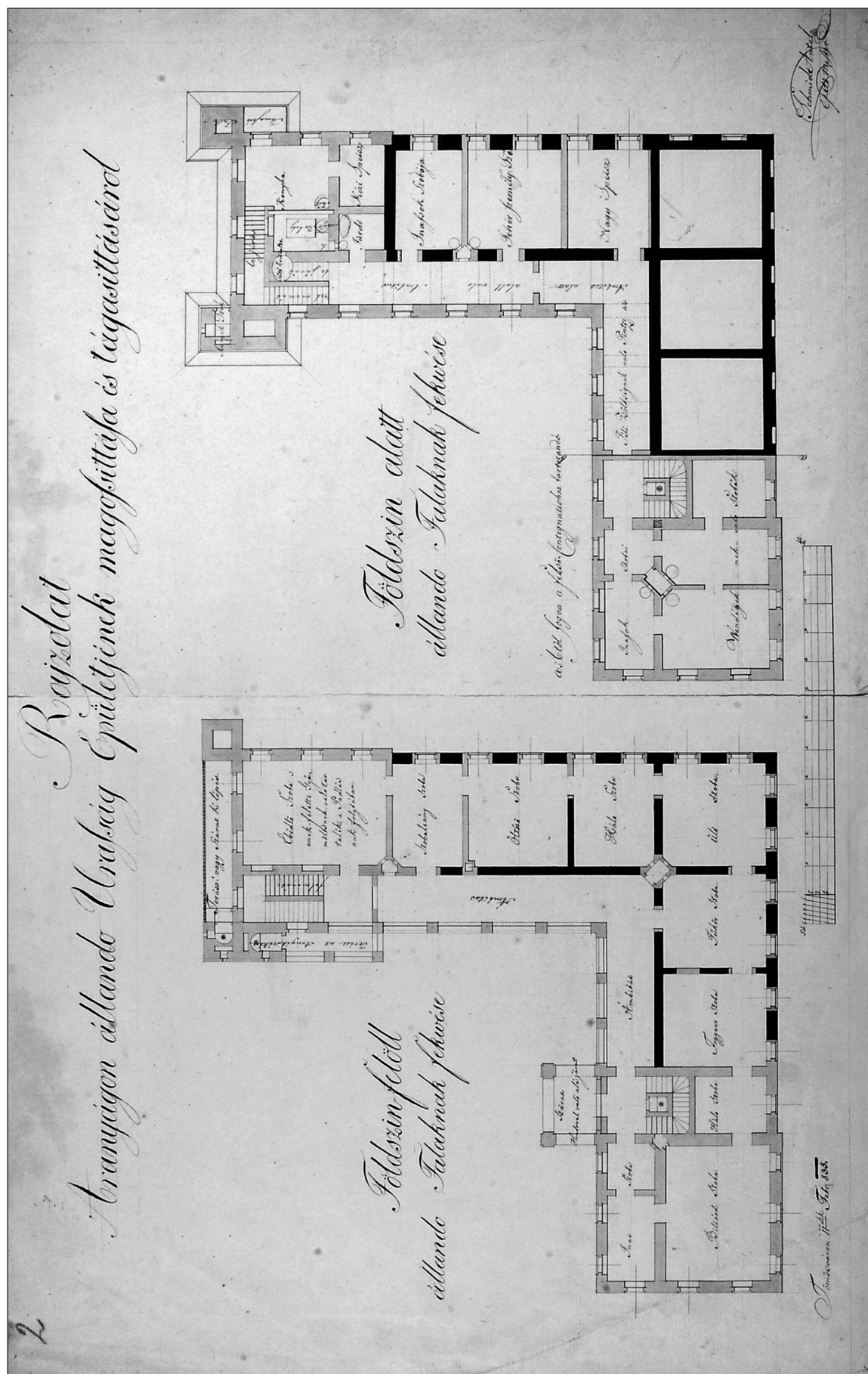

1

2

Pl. IV. 1. Proiect pentru armată A; 2. Proiect pentru armată B. / 1. Project of an army A (1829); 2. Project of an army B (1829).

Pl. V. Proiect pentru modificarea unui conac la Herneacova. / *Project for the transformation of a mansion at Herneacova (1835).*

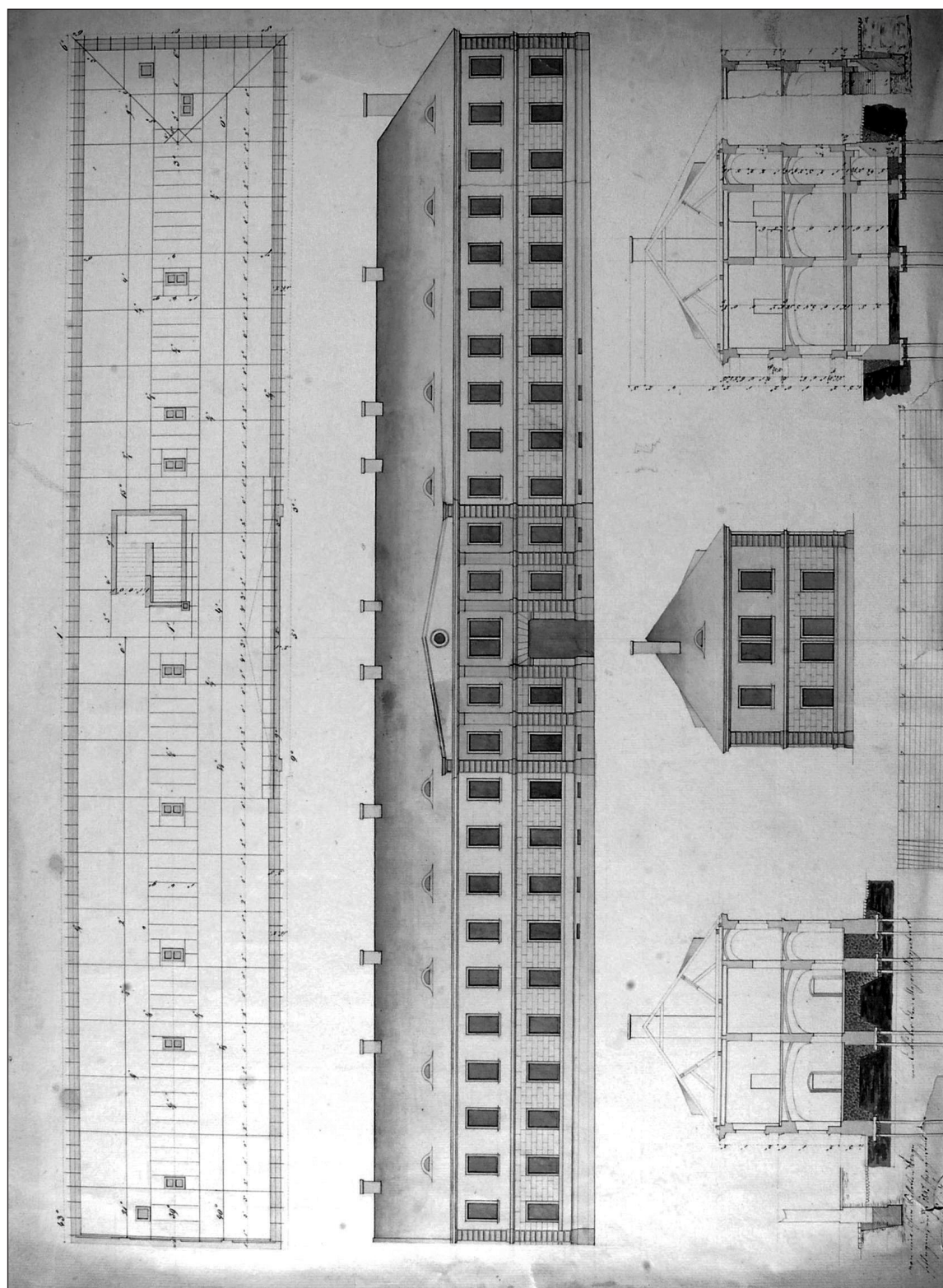
Piata Libertăți — Freiheitsplatz — Szabadságter

1

2

Pl. VI. 1. Casa Strohmayer la începutul sec. XX (în direcția liniilor de tramvai, în colțul dr.), 2. Desen pentru fațada secundară și secțiune la Casa Strohmayer, cu note manuscrite de constructor. / 1. The Strohmayer House at the beginning of the 20th century (along the tram lines, in the right corner); 2. Drawing of the subordinate facade and section at the Strohmayer House, with notes handwritten by the builder.

Pl. VII. Propunere de fațadă și plan secțiune pentru Cazarma Inginerilor geniști. / *Facade project and section plan of the Genista Barracks.*

1

2

Pl. IX. 1. Biserica Sfântul Gheorghe, jumătate din clădirea Seminarului și a intrării principale (azi demolate); 2. Clădirea Cazarmei Inginerilor în perioada interbelică (în stg. teatrului, azi demolată) / 1. The Saint George church, half of the Seminary building and main entrance (currently demolished); 2. The Engineers Barracks during the inter-war period of time (at the left side of the theatre, currently demolished).

„DIN OGLINDA CU MEMORIE” CĂLĂTORIA FOTOGRAFIEI LA TIMIȘOARA (1839–1855)

Cristian Graure*

Cuvinte cheie: *fotografie, dagherotip, 1839, Viena, Budapesta, Timișoara, Banat.*

Keywords: *photography, daguerreotype, 1839, Vienna, Budapest, Temesvar, Banat.*

“From the Mirror with a Memory” – Travelling Photography towards Timișoara 1839–1855

(Abstract)

After Niepce perfected process of taking heliographs after nature and later on, with the discovery of the procedure of Daguerre, the photography was born into this world. With the public disclosure made by Daguerre at the French Academy of Science in 1839, the daguerreotype was introduced to the rest of the Europe and the World, specially to the Viennese people who had a representative at the French meeting that year in the person of Ethinghausen. He rapidly presented the process with his return to the Austrian people, who quickly was drawn by it and soon was improved by the local scientists and artists like A. Martin and Jozsef Petzval, who introduced for the first time the lenses produced by mathematical calculations.

With the improvements made to the camera and the liberty to take photographs, from Vienna the medium rapidly extended to other parts of the empire, arriving at just two months and a half from the invention, in Hungary and Banat.

The first announcements were made in the same year in the German newspaper “Temswarer Wochenblatt” in Timisoara and later in the issues of the following years. The first photographer who took images in Timisoara was Philipp Dombeck, who came in the city from Bavaria, trough Bohemia and Hungary and finally established in Brasov after a short period of practice in Banat.

Because the local market offered new and good possibilities to make a career in the field, after Dombeck have come Gottfried Barth and Wenzel Proksch, the last was a famous camera manufacturer from Vienna, who also worked in Transylvania.

They produced daguerreotypes for the local wealthy population at relatively high prices for that period in comparison with other products. After the photographic market grown, the daguerreotype prices dropped and taking pictures has become an aspiration for most of the people in need of representation.

The two were followed by Johann Huber from Pest, Friedrich Binder from Buda, witch established later in Bucharest, Ulbach Vince (1812–1848) and Beck Vince (1799–1858), some of the initiators in Hungarian daguerreotype and later, after 1850 by Nikolaus Stockmann (1832–1905), who will make a great reputation in the region as daguerreotypist and photographer and later in the future dual monarchy, being granted the title of “imperial photographer”.

Besides the “traveling photographers”, Timișoara was also a developed cultural centre with high aspirations regarding the new innovative methods created by arts and science, and the local “Lyceum” and physics laboratory was endowed with different optical and photographic apparatuses for lessons. The laboratory has been enriched constantly by the future priest and photographer Jozsef Brand, who became a well known figure in the city.

Due to its role and position within the Empire, the Banat region mediated the extremities, uniting the western world with the eastern, in a common cultural dialogue which was based at some time upon the photographic image.

În timpul celei de-a VI-a și a V-a decadă a veacului al XIX-lea, fondată pe o bază pe care imperiului vienezi încă își mai clădeau opera socio-culturală, regiunea Banatului aflată în estul Imperiului Austriac, a „obținut” majoritatea

formulelor de existență modernă cu implicări cristalizatoare și constante în structurile sociale.

Facilitate de o societate aflată în continuă remodelare, noutățile sosite din lumea occidentală, au fost instantaneu asimilate de populația locală, pe fundalul unor situații similare zonelor central-europene, cu o populație multietnică și un factor de decizie format prin prisma legăturilor directe cu centrul

* Muzeul Banatului Timișoara, Piața Huniade, nr. 1, 300 002; email: cristian_graure@yahoo.com.

europăean, la care au contribuit major și formele individualizate de influență, create de cei care primeau educație în special la Viena sau Budapesta.

Unul dintre semnele pozitive în acest sens a fost creșterea nevoii de reprezentare a individului, ca parte a unei societăți care și-a îndeplinit deja nevoile existențiale de bază. Pe lângă vestimentația „*la modă*” sau clădirile mobilate și decorate în stil occidental, un alt atribut al succesului social a fost acela ca individul să se reprezinte portretizat atât pe el cât și împreună cu membrii familiei.

Impactul înregistrat odată cu invenția fotografiei și oferirea acesteia către publicul larg, a fost unul major înghețat pentru posteritate prin sintagma pictorului Paul Delaroche: „*From today painting is dead*”.

Prin evaluările realizate începuturilor fotografiei se poate crea impresia că aceasta a fost abordată și analizată mai mult prin prisma bazei mecanice sau tehnice a acesteia, fiind considerată în unele cazuri ca un medium ce putea fi înțeles și că ar putea fi adusă în slujba artelor, a studierii obiectelor și facilitării muncii în etape a artistului, dar și faptul că fotografia nu ar putea fi capabilă să exprime o expresie artistică solitară. Acest atribut este întâlnit în acea perioadă nu de puține ori, iar societatea aflată în tranziție a privit în mod sceptic la începuturi dezvoltarea fotografiei.

În acest segment restrâns pătrunde fotografia de portret care marchează noi orizonturi în domeniul vizualului, un punct de rezistență al acesteia fiind timpul de execuție mult mai mic dar și faptul că ar putea fi folosită ca bază pentru reprezentarea mai acurată a figurilor portretizate.

A fost nevoie de o migrație a noului medium prin deplasarea practicanților doritori să dezvăluie zonelor îndepărtate sau izolate, noile succese și miracole pe care le aducea fotografia. Fiind adesea prezenți între paginile publicațiilor locale ale epocii ca „*Fotografi-Călători*”, devenind un segment bine definit și asociindu-se cu nașterea fotografiei în colțurile îndepărtate sau apropiate ale lumii. Aceștia își făceau cunoscută prezența prin anunțurile inserate în presa vremii, în special în „*era dagherotipiei și talbotipiei*”, când aceste abilități nu erau încă bine cunoscute publicului sau chiar deloc.

Amintindu-ne de nașterea fotografiei la nivel mondial, ale cărei prime semne se manifestau deja pe la 1800, prin Wedgwood și până în anul 1822, când Niepce reușește să producă o copie fotografică a unei gravuri¹, se poate vorbi de o ascensiune fulgerătoare, ce mulți ar atribui-o sau asocia-o „*Marii Revoluții Industriale*” ce a caracterizat veacul

al XIX-lea. Exceptând câteva cazuri izolate în care viitorul procedeu al dagherotipului a fost desăvârșit în Statele Unite, folosindu-se chiar ajutorul motoarelor cu abur pentru asezarea vaporilor de argint în mod uniform pe placuța fotografică, în realitate este vorba de un segment separat în care experimentele fotografice au evoluat în mod individualizat.

În anul 1824 același Niepce reușește să producă prima sa Heliografie: „*un desen creionat cu razele soarelui pe suprafața unei pietre cu ajutorul camerei sale*”² și care evoluează începând cu anul 1827³ și în special după apariția lui J. L. M. Daguerre, un om al științelor și artelor care a îmbunătățit considerabil procedurile ce aveau să-i poarte numele, moment prin care noi astăzi sărbătorim „*nașterea fotografiei*”, ce a avut loc oficial în anul 1839.

Cu un an înainte, Daguerre se hotărăște să abordeze un număr considerabil de oameni distinși ai științelor și artelor, prin care spera să poată combate scepticismul publicului referitor la noua invenție, lucru desăvârșit odată cu susținerea venită din partea lui Francois Arago, care recunoaște imediat importanța invenției pentru știință, artă și industrie „*în special dacă Guvernul Francez reușește să o cumpere din mâinile unui potențial particular și să o prezinte lumii*”⁴.

Anul 1839 aduce această schimbare prin dezvăluirea noii descoperiri, ce a avut loc la 7 ianuarie în timpul unei sedințe la Academia Franceză de Științe din Paris, prin care nașterea fotografiei părea a fi rodul unui lung proces ce își avea originile în trecutul îndepărtat.

La această prezentare realizată chiar de Daguerre a luat parte și profesorul și fizicianul austriac Andreas Ethinghausen, care a făcut apoi investigații proprii sau împreună cu Daguerre referitoare la invenția sa. La reîntoarcerea acestuia la Viena, Ethinghausen a introdus dagherotipia și colegilor săi.

Indiscutabil este faptul că după Paris, care a fost „*centrul fotografiei în lume*”, fenomenul s-a extins spre est, Viena devenind prioritară pentru partea central-estică europeană. După ce Daguerre a trimis în dar Împăratului austriac, Ferdinand I două dagherotipuri realizate în același an și care au stârnit uimire în cadrul populației vieneze, elogiata în revista „*Der Österreichische Zuschauer*” din 20 septembrie 1839⁵, acestea au fost expuse la Academia de Arte Frumoase din Viena, pentru ca publicul să fie introdus noii invenții.

² Imaginea nu se mai păstrează în prezent.

³ Se presupune că a realizat imaginea undeva în intervalul 1826–1827.

⁴ Stefan Richter, *op. cit.*, 3.

⁵ Josef Maria Eder, *Geschichte der Photographie*, Erster Band, Halle (Saale), Verlag von Wilhelm Knapp, (1932), 318.

¹ Stefan Richter, *The art of the Daguerreotype*, London, Viking Publishing (1989), 1.

După puțin timp profesorul asistent Anton Martin⁶, devenit mai târziu bibliotecar al Institutului de Fizică, reușește să stăpânească aceste vagi noțiuni obținute și astfel primele dagherotipuri au apărut deja la Viena din vara lui '39. Mediul vienez contribuie în continuare la dagherotipie aducând îmbunătățiri ce oferă procedeului posibilitatea de a realiza mult mai ușor și imagini exterioare dintre cele mai variate.

Profesorul Ethinghausen realizează punctul slab al dagherotipiei, în special în timpul de expunere extrem de extins ce „*ar speria și pe cel mai curajos ce s-ar încumeta să fie portretizat*” și cere ajutorul profesorului vienez de matematică, József Petzval (1807–1891)⁷, fiind cel care inițiază și realizează primele calcule matematice pe lentilele fotografice, produse ulterior de firma Voigtländer⁸, adaptate pe camera construită după indicațiile lui Daguerre, care aveau o intensitate a luminii de 1:3.6 și care permiteau timpului de expunere să fie de zece ori mai mic decât anterioarele. Primele imagini „luate” cu ajutorul acestui tip de lentilă au fost în luna mai a anului 1840 de către A. Martin care a realizat un portret în numai 75 de secunde⁹, făcând practic din portretistică genul principal al fotografiei atât la Viena cât și în restul Imperiului.

Începând cu luna noiembrie a aceluiași an, Voigtländer comercializa deja lentilele lui Petzval, iar în ianuarie 1841 expunea și primele modele de cameră în magazinul său. Aceste prime modele erau confecționate din lemn de nuc, de formă rectangulară, modele ce au avut succes atât la Viena (unde s-a format un grup de amatori în fotografie la doar câteva zile după anunțul lui Daguerre), cât și în interiorul Imperiului.

Adunând nume sonore sub aspirații comune, la Viena începe să se contureze baza unei societăți de profil, care în scurt timp v-a constitui și prima de acest fel din spațiile germane. Printre cele mai importante locuri de proliferare a începuturilor fotografiei în statul austriac l-a reprezentat Institutul de Fizică al Politehnicii vieneze, devenit nucleul societății în cauză, alături de

„*Societatea comercianților din Austria Inferioară*”¹⁰, devenită între 1840 și 1842 sub un nume comun de: „*Fürstenhofreunde*” și care a reunit nume ca: Ethinghausen, A. Martin, J. Petzval, J. Pohl, Voigtländer sau Wenzel Prokesch, ultimul având la acea dată ocupația de negustor de artă și publicist.

Activitatea lui Prokesch va avea unecou răsunător în dagherotipie, în special pentru contribuțiile în aparatura necesară executării dagherotipurilor, acesta fiind autorul din anul 1842 împreună cu J. Puchberger al primei camere panoramice din lume¹¹. Publicația vieneză „*Der Adler*” din anul 1840 îi consemna acestuia o cuprinzătoare prezentare între paginile sale, la acea dată prezentându-se ca optician cu adresa în Windmühle, Kothgasse, la numărul 46¹², locație unde activează pe parcursul mai multor ani. În anul 1854 este atestată și colaborarea sa cu fotografii sârb Anastas Jovanović în realizarea unor imagini stereoscopice franțuzești.

Patentul său intitulat „*Ellipsen Daguerreotyp*”, a fost oficial recunoscut la 14 iunie 1843 iar lentila produsă de acesta oferea o imagine panoramică de 150 de grade. Prokesch are o prodigioasă activitate schimbând mai multe locații pentru magazinul său, atât la Viena cât și în căutare de teritorii noi în statele imperiului. Nu este de mirare că pe parcursul activității sale, încadrate undeva între anii 1839 și 1859, numele său apare paralel în mai multe centre dezvoltate ale statului austriac, inclusiv în Transilvania și Banat, unde este menționat cu ocupația de dagherotipist.

Fotografia a avut un nivel de răspândire fulgerător în Imperiu, o migrație a utilizatorilor în căutarea altor regiuni de activitate în domeniu fiind o realitate a timpurilor, având în vedere faptul că primele anunțuri fotografice au apărut aproape concomitent la Budapesta și Timișoara¹³.

¹⁰ John Hannavy (Ed.), *Encyclopedia of nineteenth century photography*, New York/London (2008), 1286.

¹¹ Despre activitatea lui Prokesch în domeniu vezi și Otto Hochreiter, Timm Starl, *Geschichte der Fotografie in Österreich*, Band 2, (1983); Josef Maria Eder, *op. cit.*, 374, 402, 690; Hans Frank, *Vom Zauber alter Licht-Bilder*, Molden Edition, Wien – München – Zürich – New York (1981), 65–68;

Steven Morton, *The origins of the Panoramic Cameras. PhotoHistoria*, 104, (1994), 25–30.

¹² *Der Adler*, Wien (1840), 1808; Hans Frank, *op. cit.*, 65.

¹³ Anunțul a fost făcut la Budapesta pe 7 martie 1839 în ziarul *Athenaeum*, editat de poetul Vorosmarty, unde se anunța marea invenție, printr-un memorabil citat: *Niciodată un artist nu a produs o asemănare mai mare. Este admirabil (dagherotipul) ca un tot unitar și care intră în detalii infinite. Este chiar Soarele cel care a devenit făuritorul acestei noi arte. La Timișoara săptămânalul local de limbă germană Temeswarer Wochenblatt din 15 aprilie 1839, anunța deja prezența unui astfel de producător de dagherotipuri în oraș.*

⁶ Anton Martin era unul dintre fondatorii mișcării fotografice timpurii din Imperiul Austriac și spațiul central european.

⁷ József Maximilian Petzval (1807–1891), născut în Slovacia, a fost fondatorul opticii geometrice și al fotografiei moderne, prin lentila concepută matematic și care astăzi îi poartă numele.

⁸ Firma Voigtländer a fost fondată de Johann Christoph Voigtländer la Viena în anul 1756, fiind cunoscută ca printre primele nume în producția camerelor fotografice din lume.

⁹ A. Martin, *Repertorium der Photographie*, Druck und Verlag von Carl Gerold, Wien (1846). Lucrarea reprezintă prima carte despre fotografie, publicată în țările vorbitoare de limbă germană.

Considerabil este faptul că amprenta geografică lăsată de traiectoria celor ce practicau la începuturi fotografia, este una definitorie, ce indică ca și constantă centrul european, în special Viena, existând și cazuri în care dagherotipiștii își aveau originea la Buda, Pesta ori Munchen. Porniți fie de spiritul competitiv al perioadei sau de creșterea explozivă a numărului de amatori în domeniu, fie în căutarea unor piețe și comunități sociale dornice de experimentare, aceștia ajung adesea pe filiera Dunării în Serbia ori Ungaria de unde pătrund ușor în Transilvania (Cluj, Sibiu, Brașov) și în Banat (Timișoara, Lugoj, Becicherecu Mare¹⁴), în unele cazuri punctul terminus al „călătoriei fotografice” fiind chiar Bucureștiul.

Philipp Dombeck (1784–?) este primul fotograf atestat în Banat, la Timișoara. Se cunosc date fragmentare despre viața și activitatea sa. Se pare că s-a născut în anul 1784 în localitatea „Hofmarkt” Brandstetten din sudul Germaniei. Studiile le efectuează începând cu anul 1809 când este admis la Academia de Arte Frumoase din München, la vârsta de 25 de ani cu lucrarea „Peisaj cu figuri” („Landschaft aus figuren”)¹⁵. Lucrările executate în această perioadă în pictură, înfățișează în general peisaje din jurul capitalei bavareze sau diferite orașe medievale din regiune, animate sau fără figuri¹⁶. Se pare că acesta a călătorit și în sudul Poloniei de astăzi pentru a picta, iar ceva mai târziu se afla la Bratislava, unde alături de Joseph Riss este menționat la anunțurile pentru artă din presa locală, precizându-se faptul că este prezent doar pe perioada lunii respective în localitate și își oferă serviciile artistice publicului¹⁷.

Până în anul 1836, Dombeck se pare că s-a specializat în arta peisajului, fiind menționat în lexiconul artiștilor germani ai acelei perioade, ca pictor peisagist, domiciliat în Wasserburg sub o formulă demnă de luat în considerare: „unul dintre cei mai iscusiți artiști ai secolului”¹⁸. Deși a câștigat aprecierea publicului, de la Dombeck se cunosc doar câteva lucrări în materie de pictură, care nu

prezintă prea mari calități artistice, departe de a fi desăvârșite, dar cu o stăpânire destul de bună a legilor perspectivei urbanistice¹⁹. Ca mulți alți contemporani nu este de mirare că Dombeck va îmbrățișa mai târziu tehnica fotografiei pentru a îmbunătăți considerabil imaginile realizate.

În anul 1836, Dombeck era prezent deja de câțiva ani pe teritoriul Ungariei²⁰, fiind atras de piața locală aerisită din punct de vedere al concurenței artistice, fiind și o zonă de pătrundere spre teritoriile în care statul își exercita influența.

Dombeck a fost unul dintre fotografi amatori încă de la anunțul public făcut de Daguerre, iar la numai două luni și jumătate acesta pornește cu camera de fotografiat²¹ în căutarea locurilor ideale spre a-și oferi arta sa, ajungând în luna aprilie 1839 la Timișoara. Săptămânalul timișorean de limbă germană „*Temeswarer Wochenblatt*” anunța elogios între paginile sale prezența fotografului, numit și „*Dagerotipist*” în oraș:

„*Phillipp Dombeck și-a montat camera obscura pe un stativ în Paradeplatz (Piața Paradelor, astăzi Piața Libertății), unde erau imortalizați oamenii care treceau și tot felul de obiecte în cele mai vii și exacte nuanțe, astfel că fiecare individ putea fi recunoscut la prima vedere*”²².

Deși Piața Libertății nu constituia la acea dată nucleul central al orașului, aceasta reprezenta în mod cert punctul central de divertisment al urbei, în care aveau loc majoritatea evenimentele și manifestațiile mai importante, reprezentând o locație ideală pentru „nașterea fotografiei locale” și atragerea posibilor clienți înstăriți, având în vedere faptul că la acea dată, prețul realizării unui dagherotip era considerabil mare. Prețul oferit de Dombeck era de 16 creițari (kreuzer), iar pentru copii 6 creițari W. W. (după Wiener Währung – moneda vieneză)²³.

Anunțul său este singular în periodicul timișorean din câte se cunoaște până în prezent, următoarele menționări legându-l de orașul Brașov în Transilvania, unde se stabilește ulterior și începând cu anul 1850 se reapucă să picteze diferite

¹⁴ Astăzi orașul Zrenjanin, aflat în Banatul Sârbesc.

¹⁵ Arhiva *Akademie der Bildenden Künste München*, Matrikelbuch I (1809–1841), Jahr 1809, Matrikelnummer 85, poziția 00085, intrat în august 1809. Arhiva poate fi consultată și online la: http://matrikel.adbk.de/05ordner/mb_1809-1841/jahr_1809/matrikel-00085.

¹⁶ Printre lucrările cunoscute se numără două vederi ale Münchenului, un peisaj cu oraș medieval și o vedută din Lublin.

¹⁷ *Städtische Pressburger Zeitung*, (1822), 24 decembrie, 612.

¹⁸ Dr. K. G. Nägler, *Neues Allgemeines Künstler-Lexikon*, München (1836), Verlag von E. A. Fleischmann, Dritter Band, 436.

¹⁹ Asemenea altor contemporani ai săi, este destul de probabil ca acesta să fi folosit în această perioadă *camera obscura* sau *camera lucida* pentru a compensa lipsurile plastice în materie de desen și perspectivă, fiind de mare ajutor în trasarea liniilor de bază ale peisajelor (nota autorului).

²⁰ Dr. K. G. Nägler, *op. cit.*, 436.

²¹ Achiziționarea unei astfel de camere se putea face la Viena sau Budapesta, având în vedere faptul că artistul era familiarizat cu spațiul central european, existând totuși și posibilitatea ca acesta să realizeze una în regim propriu (nota autorului).

²² *Temeswarer Wochenblatt*, (1839), nr. 15 din 13 aprilie.

²³ W.W. -După Wiener Währung: moneda vieneză.

scene urbane ale orașului medieval. Este posibil ca acesta să fi decedat tot la Brașov.

Dagherotipul a câștigat rapid atenția publicului timișorean, pentru că același săptămânal anunța cititorilor începând cu lunile următoare, posibilitatea de a procura și prospecte sau lucrări publicate spre a fi în folosință la realizarea dagherotipurilor, materiale tipărite acum și în variante traduse în germană sau maghiară pentru doritori sau fotografi amatori.

Lucrările se află menționate în periodic la rubrica pentru cărți, respectiv obiecte de artă și materiale de învățământ: „*Secretul dagherotipiei, sau arta de a produce imagini luminoase cu ajutorul camerei obscure*”, la prețul de 24 creițari²⁴ sau „*Descrierea și indicații pentru folosirea dagherotipului, cu mai multe imagini*” la prețul de 40 creițari²⁵.

Un nume rezonant și destul de des consemnat, este cel al lui **Gottfried Barth**²⁶, semn că în mediul elevat al burgheziei locale, dagherotipia devenise un obiect ce denota un grad ridicat de rafinament.

Barth locuia pentru o scurtă perioadă a anului 1841 la Timișoara, în casa Kunz²⁷, la etajul al doilea, lângă Domul Catolic din Piața Unirii. Se pare că Barth a lăsat Viena în căutarea unor noi posibilități în interiorul Imperiului, încă neexploatat la acea dată din punct de vedere fotografic.

Activitatea sa locală este consemnată de suplimentul aceluiași săptămânal, unde are inserat un anunț în care menționa faptul că se află în trecere prin oraș²⁸. Dotat cu echipament fotografic performant de ultimă oră acesta își făcea anunțată apariția într-un mod specific personajelor din divertisment, formulându-și anunțul astfel:

Porterete de dagherotipie.

„Subsemnatul, aflat în trecere, face înaltei nobilimi și publicului onorabil anunțul că deține un aparat complet de dagherotipie pentru portretistică, care reprezintă cele mai noi inovații și îmbunătățiri, fapt pentru care în timpul scurtei sale vizite, se oferă să portretizeze una sau mai multe persoane (portret singular sau de grup-nota autorului.) de la 8 până la 30 de secunde, pe vreme înnoată, folosind numai lumina naturală.

²⁴ *Temeswarer Wochenblatt*, (1839), nr. 42 din 19 octombrie.

²⁵ *Ibidem*, (1839), nr. 51 din decembrie.

²⁶ Este întâlnit și sub forma de *Bard* sau *Bart*.

²⁷ Familia *Kunz*, cunoscută și sub numele *Kunst*, deținea mai multe imobile în Timișoara acelei epoci printre care și o clădire situată în actuala Piața a Unirii și alte câteva clădiri monumentale construite ulterior în Fabric de către doi membrii ai familiei, Josef și Karl. În clădirea din Piața Unirii va funcționa o perioadă după 1860 și atelierul fotografului Fridolin Hess (nota autorului).

²⁸ *Anhang zum Temeswarer Wochenblatt*, (1841), nr. 5 1 din 18 decembrie, 622–623.

Deoarece în cazul acesta, natura însăși este pictoriță, portretele corespund întocmai asemănării persoanei reprezentate. Nici cea mai mică trasatură, nici cea mai puțin vizibilă pată, nici cel mai neânsemnată cută (rid) de expresie, de pe corp sau haine nu are voie să lipsească, iar subsemnatul se mândrește ca oricine care își dorește o copie foarte exactă a propriei persoane, realistă va fi mulțumit”.

Anunțul lui Barth oferă două prețuri diferite practicate de acesta²⁹, de 5 florini (C. M. – Moneda convențională – nota autorului) și reprezenta suma platită de client pentru un portret „luat” prin camera obscură și oferit în varianta standard, iar cel de-al doilea, dublu față de cel anterior, oferit în „variante elegantă”, lucrat mai rafinat, cu tonalități de culoare, închis probabil într-o casetă îmbrăcată în catifea sau piele și captușită în interior cu mătase³⁰.

Caseta fotografică era identificată în epocă ca o corespondentă a portretului pictat și înrămat. Pe lângă funcția sa de medium de prezentare, ce avea un set propriu de valori estetice, avea și rolul de a sigila și proteja în interiorul său imaginea fragilă produsă prin cameră.

Acesta colabora cu librarul și tipograful local Ignaz Polacsek pentru comercializarea imaginilor sau pentru plasarea unor eventuale comenzi prin

²⁹ Prin compararea anunțului său cu cel anterior, al lui Dombeck, se poate constata o evoluție rapidă atât în execuția și calitatea dagherotipurilor, cât și creșterea considerabilă a prețurilor (chiar dacă unele prețuri sunt date în cursul vienez iar cele ulterioare în moneda convențională-nota autorului), făcând din fotografie un lucru de aspirație chiar și pentru cei înstăriți.

³⁰ Casetă reprezenta o moștenire a erei pre-fotografice, această practică continua prin existența manufacturilor de producție de casete din Europa, realizate anterior pentru miniaturile pictate. În America aceste casete ofereau un avantaj și mai evident din punct de vedere al siguranței cu care era transportată constant imaginea, într-o națiune în continuă extindere și cu un număr mare de populație mobilă. Casetă a fost definită prin apariția tipului *Union case*, care mai târziu, datorită durității și rezistenței va fi adoptată și în unele părți ale Europei. Acest tip al *casetei unioniste* era realizat exclusiv din materiale termo-plastice pe bază de șelac iar în unele cazuri din materiale sintetice pe bază de latex, presate într-o matriță. Spre deosebire, caseta europeană era realizată din materiale tradiționale, din carton sau lemn de esență moale și ușoară, acoperite în piele reliefată, decorată în cele mai multe cazuri cu motive vegetale iar în cazuri rafinate având încrustații aurite. În cazurile nepretențioase erau acoperite cu hârtie cașerată și elemente decorative simple; Interiorul casetei era îmbrăcat în mătase de diferite culori. Plăcuțele fotografice erau sigilate sub o sticlă protectoare, armate pe suporturi metalice presate în forme ornamentale. Existau cazuri în care autorul imaginii completa informația cu o etichetă imprimată, ce conținea informații despre executant sau subiectul fotografiat, devenind astfel o predecesoare a *cărții de vizită* de mai târziu.

cadrul librăriei acestuia, Polacsek fiind responsabil și pentru apariția săptămânalului timișorean.

Încă din 1841 Barth își asigura publicul și clienții de o asemănare cât mai exactă și surprinderea tuturor elementelor existente în fața camerei, până la un detaliu la care nu s-a mai ajuns până la acea dată, semn ce îi conferea devizei lui Edmond About „*oglină cu memorie*” o și mai mare autenticitate.

Fiind „*dagherotipist călător*”, Barth se orientează și spre orașele transilvane, fiind prezent pentru un scurt timp la Sibiu, pentru ca în anul 1842 să se stabilească ca și antecesorul său tot în orașul de sub Tâmpa, Brașovul³¹. În același an presa locală îi anunța prezența în oraș³²:

„*Godefried Bard, elliograful, adică zugrăvitorul sau scriitorul cu razele soarelui, anunță că a sosit la Brașov cu aparatul, adică cu uneltele sale dagherotipice, iar portretele au cea mai neașteptată asemănare cu originalul, deoarece însăși natura este zugrăvită*”.

După activitatea tranzitorie, necesară unor noi experiențe de care aveau nevoie fotografii din perioada începuturilor acestei arte, Barth înzestrat cu noi cunoștințe în domeniu se restabilește în capitala imperială, Viena unde începând cu anii 50' ai veacului al XIX-lea, va deține un atelier situat în zona centrală, pe strada Naglergasse, la numărul 282³³.

Wenzel Prokesch (Proksch) (Activ între 1839 și 1859)³⁴ s-a aflat imediat după anunțul public al dagherotipiei printre membrii fondatori ai nucleului vienez, ce avea să devină societatea „*Photographische Gesellschaft*”, cu mai multe contribuții pe plan optic și fotografic, în special la îmbunătățirea aparatului de fotografiat. În afara capitalei este menționat cu activitate în orașul transilvănean Cluj, în care se stabilește în jurul anului 1841³⁵.

Patru ani mai târziu, acesta sosește la Timișoara iar numele său apare în mai multe ocazii în cadrul săptămânalului „*Temeswarer Wochenblatt*” unde

³¹ Brașovul, o importantă poartă de pătrundere în Țările Române și punct de legături comerciale până în Orient, a devenit un punct favorabil pentru stabilirea în urbe a fotografiilor, prin frecvența cu care acesta era traversat de diferitele rute comerciale.

³² *Gazeta de Transilvania*, Brașov, nr. 27 din 6 iulie 1842.

³³ Hans Frank, *op. cit.*, 93; Miklósi-Sikes Csaba, *Fényképészek és műtermek Erdélyben. 1839–1916*, Székelyudvarhely (2001), 95.

³⁴ Întâlnit sub diferite forme *W. Proksch*, *Wenzel Prokesch*, *Wentzel Proksch*. (Referitor la activitatea sa din Viena, cercetătorul Timm Starl a realizat o fișă biografică aflată în baza de date fotografice a Galeriei Albertina).

³⁵ Miklósi-Sikes Csaba, *op. cit.*, 185; John Hannavy (Ed.), *op. cit.*, 1286.

lucra dagherotipuri în subsolul casei Joannovits³⁶. Anunțul inserat între paginile ziarului se constituia astfel³⁷:

„*Daguerreotipuri persistente de ultimul tip, cu sau fără culori, se vând la prețurile mici de 1 până la 5 florini, fiind confecționate în casa Joannovits, în subsolul de la W. Proksch*”

Prețurile oferite de acesta erau considerabil mai mici față de cele practicate de antecesorii săi, semn că pe piață numărul executanților crescuse considerabil, iar odată cu aceștia și moderarea prețurilor.

Anunțurile lui Prokesch sunt tiparite în două ocazii în ziarul timișorean pe lunile iunie și iulie, fiind ca perioadă calendaristică și cea mai favorabilă executării dagherotipurilor datorită condițiilor de luminozitate foarte bună.

Între anii 1845 și 1851, anul stabilirii sale la Brașov³⁸, acesta se pare să fi călătorit și în alte regiuni ale imperiului. Constantin Săvulescu precizează în lucrarea sa dedicată istoriei cronologice a fotografiei din România, faptul că dr. Hüttmann semnalează în „*Anfänge der Fotografie*” (Volkszeitung, 2 august 1966) pe fotograf clujean W. Proksch (sosit probabil de la Cluj-nota autorului.), care s-a stabilit la Brașov în anul 1851 și care „*se lăuda*” cu zece ani de practică fotografică pe metal și hârtie³⁹, măiestrie care cu siguranță și-a însușit-o în călătoriile fotografice realizate în ultimii ani.

În luna aprilie a anului 1847 sosește la Timișoara un alt dagherotipist în persoana lui **Johann Huber**. Acesta părăsește piața fotografică oferită de orașul Pesta și își face cunoscută apariția în Timișoara prin mai multe anunțuri⁴⁰ în casa Nicolics din spatele Domului, aflat în Piața Unirii:

Recomandare

„*Firma, are onoarea cu ocazia aceasta să vă facă umilul anunț că în trecerea sa pe aici a făcut portrete dagherotip cu și fără culori, fără a ține cont de vreme. Se garantează pentru asemenea portreturi iar deoarece prezența lui este de scurtă durată exprimă rugămintea unei prezențe cât mai bogate.*”

Johann Huber

Dagherotipist din Pesta

Locuiește în spatele Domului în casa Nicolits”.

³⁶ Familie nobiliară, originară din comitatul Caraș și care ulterior s-a stabilit la Timișoara.

³⁷ *Temeswarer Wochenblatt*, (1845), nr. 23 din 7 iunie.

³⁸ Adrian-Silvan Ionescu, *Photographers in Romania. 1840–1940. Muzeul National*, XX, București (2008), 67; Miklósi-Sikes Csaba, *op. cit.*, 182.

³⁹ Constantin Săvulescu-Efiap, *Cronologia ilustrată a fotografiei din România*, București, A. A. F., (1985), 5–6.

⁴⁰ *Anhang zum Temeswarer Wochenblatt*, (1847), nr. 15 din 10 aprilie.

Următorul său anunț face și precizarea că rămâne în oraș doar până la data de 1 mai a anului curent⁴¹:

Recomandare

„Portrete dagherotip în culori se fac în casa Nikolits, în spatele Domului doar până la 1 mai al acestui an fără a ține cont de vreme. Pentru asemănarea portretului garantează

Johann Huber

Dagherotipist”

Dovadă a unui mediu comercial evoluat din punct de vedere fotografic, același periodic semnală într-un anunț anonim, prin care se preciza faptul că se realizau portrete dagherotip, de data aceasta într-o zonă nouă a orașului, acestea fiind executate probabil de persoane care au deprins între timp tehnica și care nu beneficiau de un nume bine definit în domeniu, posibil vechi calfe ale unor dagherotipiști sosiți periodic din Imperiu⁴²:

Portrete dagherotip

„Se realizează în câteva secunde pentru un onorariu de 2 până la 5 florini (C. M.). Se găsește în suburbia Josefin, strada Domherrgasse, în casa Doamnei Nyikos, orele de program fiind între 10 și până la 3”.

În anul 1849 sosește de la Budapesta, **Friedrich Binder** (activ între 1848 și 1855) și își facea cunoscută prezența în oraș prin săptămânalul „*Temeswarer Wochenblatt*”, precizând în anunțurile sale formulate sumar, faptul că execută dagherotipuri zilnic între orele 9 și 16 în suburbia Fabric, în casa „La Regele Angliei”⁴³. Un alt anunț al său din 2 aprilie precizează că execută în același interval orar doar până la mijlocul lunii mai, la aceeași locație⁴⁴:

Recomandare

„Portrete dagherotip se execută zilnic până la mijlocul lunii mai de la 9 la 4 în suburbia Fabric în casa La Regele Angliei.

F. Binder”

După scurta perioadă petrecută la Timișoara, Binder se stabilește la București, unde ajunge în luna august 1852 și rămâne până în iarna lui 1855, schimbându-și de mai multe ori preocupările și comerțul⁴⁵.

⁴¹ *Anhang zum Temeswarer Wochenblatt*, (1847), nr. 17 din 24 aprilie.

⁴² *Ibidem*, (1848), nr. 26 din 2 septembrie.

⁴³ *Ibidem*, (1849), nr. 15 din 14 aprilie.

⁴⁴ *Ibidem*, 1849, nr. 17 din 28 aprilie.

⁴⁵ Despre activitatea lui Binder la București vezi Adrian-Silvan Ionescu, *Fotografii itineranți europeni în ținuturile românești (1840–1860), Curente ideologice și instituțiile statului modern. Secolele XVIII–XX*, București, Ed. Oscar Print, 238–239; Emanuel Bădescu, *Fotografii Bucureștilor (1843–1866), Bucureștii în imagini în vremea lui Carol I*,

Începând cu anunțul din primavara anului 1853, când face publică lichidarea atelierului său de dagherotipie și oferă spre vânzare aparatura și portretele pentru prețul de 20 de franci duzina⁴⁶, Binder se reîntoarce pentru o perioadă în Ungaria, în același an fiind activ la Budapesta⁴⁷, iar apoi la Brașov, unde executa vedute urbane pentru o scurtă perioadă⁴⁸, urmând ca la 1855 să se reîntoarcă la București, unde comerțul îi este favorizat și de sosirea armatelor Țarului în oraș și de începuturile Războiului Crimeii, evenimente ce puteau aduce și posibili noi clienți.

Această perioadă este caracterizată prin anunțurile pentru portretele dagheriene care apar cu consistență în ziarul german „*Bukarester Deutsche Zeitung*”⁴⁹.

Un nume destul de cunoscut, în special în părțile Ungariei este cel al lui **Ulrich Vince** (1812–1848), care era unul dintre inițiatorii dagherotipiei maghiare, cunoscut atât la Budapesta cât și la Szekesfehervar, iar alături de **Beck Vince** (1799–1858), pentru realizările în materie de dagherotipie, gravură sau litografie cu diferite panorame urbane din Ungaria⁵⁰. Primul este prezent și activ și la Timișoara pentru o scurtă perioadă de timp în jurul anului 1840⁵¹, unde realizează în special portrete.

Unul dintre numele cele mai rezonante ale fotografiei din Imperiu și mai târziu din statul dualist, a fost fără îndoială cel al lui **Nikolaus Stockmann** (1832–1905)⁵². Activitatea sa fotografică este consemnată începând cu anul 1849, când este activ la Bacs în Ungaria⁵³, iar ulterior la Zemun, Belgrad, Panciova și Becicherecu Mare (Zrenjanin) în Serbia. La Belgrad este prezent pentru scurt

București, (2007), vol. I, 30–31; Constantin Săvulescu-Efiap, *op. cit.*, 8.

⁴⁶ Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 238–239; Constantin Săvulescu-Efiap, *op. cit.*, 8.

⁴⁷ Farkas Zsuzsa, *Festő-fényképészek. 1840–1880*, Magyar Fotográfiai Múzeum, Kecskemét/Budapest, (2005), 62.

⁴⁸ Miklósi-Sikes Csaba, *op. cit.*, 101.

⁴⁹ *Bukarester Deutsche Zeitung*, (1853), nr. 60 din 3–15 august; Adrian-Silvan Ionescu, *op. cit.*, 239; Adrian-Silvan Ionescu, *Photographers in Romania. 1840–1940. Muzeul Național*, XX, București, (2008), 50; Emanuel Bădescu, *op. cit.*, 30–31.

⁵⁰ Despre activitatea celor doi vezi și Farkas Zsuzsa, *op. cit.*, 59–60.

⁵¹ Szilágyi Gábor, *Magyar fotográfia története*, Budapest, (1996), 19; Miklósi-Sikes Csaba, *op. cit.*, 206.

⁵² Despre Nikolaus Stockmann și activitatea sa vezi și Cristian Graure, *Purtători ai luminii. Fotografia în Banat între 1840 și 1910*, Muzeul Banatului Timișoara, Ed. Brumar (2012), 9, 12; Szilágyi Gábor, *op. cit.*, 206; Miklósi-Sikes Csaba, *op. cit.*, 194.

⁵³ Dr. Mészáros Vince, *A fényképezés kezdeti korszaka Magyarországon*, Várpalota (1977), 47.

timp în anul 1858 iar după 1860 până la 1875, la Timișoara, unde între 1863 și 1875 se asociază și cu Laura Troche⁵⁴. În anii '60 ai veacului al XIX-lea devine foarte apreciat, fapt ce îi va aduce titlul de fotograf de curte al Serbiei iar mai târziu fotograf oficial la Viena. Stockmann era și cumnatul lui Nikola Lekić, fotograf din Panciova, care a lucrat ulterior, în anii '80 și la Belgrad.

În perioada de activitate desfășurată pe teritoriul Banatului acesta executa portrete dagherotip iar începând cu anul 1850 acesta se asociază la Becicherec, cu Adolf Deutsch, colaborare ce se păstrează mai mulți ani, perioadă în care executa imagini atât pe hârtie, cât și pe plăcuțe metalice (dagherotipuri), după cum anunța ziarul „Gross-Becskereker Wochenblatt” din anul 1854⁵⁵:

„Firma are onoarea de a face umilul anunț că se deschide un atelier de portrete fotografice atât pe hartie cât și pe plăcuțe de argint ce se va deschide în scurt timp. Aici se execută portrete de orice mărime, fără a ține cont de vreme într-un timp foarte scurt după cele mai noi descoperiri în aceste două arte pentru a ajunge la o reușită garantată.

Deoarece ne bucurăm de mai mult timp de aprecierea publicului iubitor de artă și de portrete dagherotip, sperăm să găsim sprijin puternic în noile noastre preocupări.

A. Deutsch & Stokman

Atelierul este deschis între 8 și 4 după masa și se află pe Schlangengasse (ulița Serpilor) în casa Pickelmaier.

Tipografia lui Fr. Pleiss.

Anunț de mutare a sediului.

Firma are onoarea de a face un anunț stimatului public că atelierul fotografic nu va fi deschis decât pentru o scurtă perioadă în casa Szabo pe Schlangengasse între orele 8 dimineața și 5 după masa.”

Cu o consistență frecventă și un aport constructiv la domeniul fotografic abia introdus în partea estică europeană, în orașul Timișoara s-a manifestat timpuriu un real interes față de această practică. „Liceul timișorean” aflat la acea dată în Piața Sfântu Gheorghe avea în dotare încă din anii 40' ai secolului un laborator de fizică, în al cărui inventar întocmit în anul 1851 cu ocazia predării către Liceul Superior din localitate, sunt menționate printre aparatura și obiectele de natură fizică sau chimică și segmentul de la punctul „E” ce conținea aparatura optică, printre altele și o „camera obscura cu stativ” menționată la punctul 7, un „Aparat fotografic după Daguerre” la punctul 14, iar la punctul 16 un „Fotometru după Richtie”⁵⁶.

Existența unor astfel de aparate ce datează probabil de la înființarea laboratorului, ce a avut loc cu câțiva ani înainte, nu poate decât întări ideea unei activități fotografice timpurii și că în afara interesului social al cetățenilor față de noua și intriganta descoperire, în mediul academic și de cultură local exista nu numai un interes născut din curiozitate, dar și un fapt concretizat că fotografia ocupa un rol de vârf în educația științifică și artistică timișoreană. De activitatea laboratorului se va asocia numele viitorului paroh și fotograf **József Brand** (1841–1909)⁵⁷, care a contribuit constant la îmbogățirea materialului prin achiziționarea diferitelor accesorii și aparate fotografice începând cu terminarea studiilor sale gimnaziale.

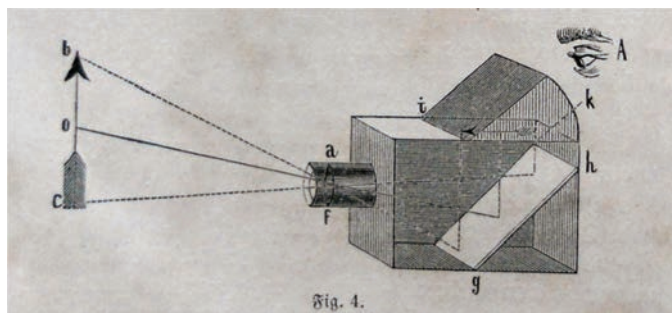
Este o realitate a perioadei faptul că, datorită conjuncturii socio-culturale, Banatul a reprezentat ca spațiu la începuturile manifestărilor fotografice, o poartă deschisă atât prin anexarea regiunii în circuitul universal al noului medium, cât și pentru pătrunderea în estul european, puternic conturat de dimensiunea orientalismului, devenit o zonă exotică pentru a constitui o cronică în imagini, care să medieze cele două extremități continentale, culminând într-o fuziune artistică a celor două lumi.

⁵⁴ Cristian Graure, *op. cit.*, 9, 12; Miklósi-Sikes Csaba, *op. cit.*, 194, 206.

⁵⁵ *Gross-Becskereker Wochenblatt*, Becicherecu Mare (Zrenjanin) (1854), 3 martie.

⁵⁶ Prima mențiune privind existența laboratorului în liceu se află în *Înscrisul de fondare* al episcopului J. Lonovics din 17 octombrie 1846; același inventar apare și într-o formă reîntregită ceva mai târziu la 23 octombrie 1858; cf. Stevan Bugarski, *Lyceum Temesvariense*, Timișoara (2008), Ed. Tempus, 215–217.

⁵⁷ Despre Brand și activitatea sa fotografică vezi și Cristian Graure, *op. cit.*, 7, 11; Cristian Graure, *Contribuții documentare la istoria fotografiei în Banat. Preotul Jozsef Brand și revelația fotografiei*, în volumul Conferinței Internaționale, *Szathmári pionier al fotografiei și contemporanii săi*, București, (2013), în curs de publicare.

1

2

3

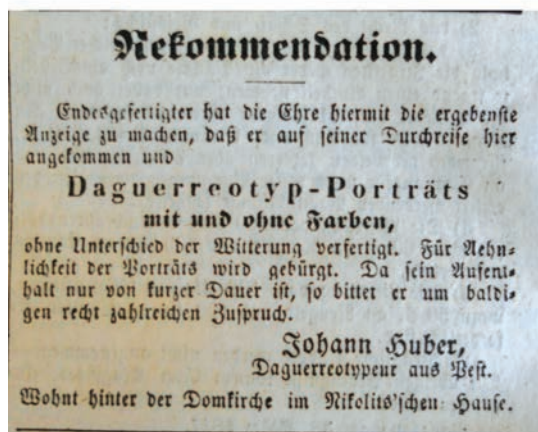

4

5

Pl. I. 1. „Camera obscură”, secțiune, după o publicație vieneză de la 1855 (colecția autorului); 2. Cameră produsă după indicațiile lui Daguerre în anul 1839; 3. Doamna A. Bing, născută Mendel, dagherotip cu intervenție de culoare, 1847 (colecția Muzeului Banatului, Timișoara); 4. Anunțul lui W. Prokesch din Temeswarer Wochenblatt din 7 iunie 1845, nr. 23; 5. Dagherotip în casetă, realizat în Banat, cca 1850–1855. / 1. „Camera obscură”, side section, after a viennese publication from 1855 (author's collection); 2. Daguerreotype camera, crafted upon the indications of Daguerre in 1839; 3. The portrait of Ms. A. Ming, born Mendel, hand tinted daguerreotype, 1847 (Banat Museum collection, Timișoara); 4. The announcement of W. Prokesch from Temeswarer Wochenblatt 7 June 1845, no. 23; 5. Daguerreotype in a case produced in Banat, ca. 1845 (author's collection).

1

2

3

4

Pl. II. 1. Anunțul lui Johan Huber din Temeswarer Wochenblatt, 10 aprilie 1847, nr. 15; 2. Casetă pentru dagherotip din piele, cca 1845–1850 (colecția autorului); 3. Anunțul lui F. Binder din Temeswarer Wochenblatt, 28 aprilie 1849, nr. 17; 4. Planul Cetații din Timișoara în anul 1849 (după J. N. Preyer) / 1. The announcement of Johan Huber from Temeswarer Wochenblatt, 10 April 1847, no. 15; 2. Leather daguerreotype case, ca. 1845–1850 (author's collection); 3. The announcement of F. Binder from Temeswarer Wochenblatt, 28 April 1849, no. 17; 4. The map of center of Timisoara in the year 1849 (after J. N. Preyer).

1

2

3

4

Pl. III. 1. Piața Unirii din Timișoara, cca 1885 (colecția autorului); 2. Portret de bărbat, dagherotip, cca 1850, imaginea nu are casetă de protecție (colecția Muzeului Banatului, Timișoara); 3. Anunțul lui N. Stockmann din Gross-Becsckereker Wochenblatt, 1854, 3 martie; 4. Piața Unirii din Timișoara la 1890. / 1. Unirii Square in Timișoara with Kunz, ca. 1885 (author's collection); 2. Portrait of a man, daguerrotype, ca. 1850, the image is without a case (Banat Museum collection, Timișoara); 3. The announcement of N. Stockmann from Gross-Becsckereker Wochenblatt, 1845, 3 march; 4. Unirii Square in Timișoara in 1890 (author's collection).

DEFORTIFICAREA CETĂȚII TIMIȘOARA

Ciprian Glăvan*

Cuvinte cheie: *cetate, defortificare, dezvoltare urbană, Timișoara.*
Keywords: *fortress, demolition, urban development, Timișoara.*

The Demolition of the Fortress Timișoara (Abstract)

Shortly after the conquest of Timișoara by the Habsburg armies in October 1716, the building of a new bastioned fortification to replace the existing Turkish fortifications was considered necessary. The construction work started in 1732 and ended in 1765. When it was completed, the circuit of fortifications had an average width of 585 m and consisted of nine bastions and three access gates. Beyond the external line of fortifications lay the esplanade, a 949-m-wide plain subject to a construction ban. The fortress, built at high costs and with incredible efforts in order to stave off the raids of the Turks, was never attacked by them again, but in 1849 successfully withstood a siege by the Hungarian revolutionary army that lasted over 100 days. From that moment on, due to progress made in the military field, the fortress started losing its utility.

It is in this context that the local authorities took steps to revoke the city's official status of fortress and, implicitly, to tear down the fortifications, deemed to be a major hindrance to urban development because of the thick walls and narrow access gates and, in particular, the presence of the esplanade. Their first success came with the order of His Majesty, Emperor Franz Joseph, issued on November 10, 1868, to reduce the area under construction ban from 949 m to 569 m. Four years later, through a decision of His Majesty's, the Timișoara magistrate's request was approved and the demolition of the fortress walls could begin. The military commandment of the city and the civil authorities were to agree on the means of demolition and all the other aspects of the matter. The three gates, which were locked at night, slowed down the traffic between the city and its suburbs. The decision to remove them was carried through in a short period of time, so that they had already been pulled down by September 1891, when the emperor visited Timișoara on the occasion of a regional exhibition in Southern Hungary. Such measures, taken by mayor Telbisz and the city administration, resulted in His Majesty's decision of April 23, 1892, which officially cancelled the fortress status of Timișoara.

Given the complexity of the matter and the stakes involved in the defortification of the city and its subsequent development, the decision to cancel its fortress status was followed by lengthy negotiations, which were finally brought to an end by an agreement between the civil and the military authorities of the city, signed in 1905. According to the terms of the agreement, a surface of 138.460 m² was allocated to the city, in exchange for five replacement buildings for the army, 1.930.000 kronen worth, to be erected over an interval of five years. In urban development terms, the main priority was the connection of the city centre with the suburbs. For this purpose, the plots situated along the arterial roads, which would link the suburbs to the centre, were among the first to be sold and the following construction plan was proposed: ground floor and three stories, attached building system and monumental character. In economic terms, the city authorities aimed to capitalise as much as possible on the plots that had become available, which led to a total of 1.906.512 kronen being made from the sales in the first years after the demolition. Alongside defortification, the three regularisation plans drafted before World War I, as well as other urban works that contributed to the development of the city and the fluidity of traffic – for example the regularisation of the Bega Canal or the moving of the railways to Orșova (1902) and Baziaș (1933) – have left an indelible mark on the modern development of the city.

La scurt timp după cucerirea Timișoarei de către armatele habsburgice în octombrie 1716 s-a pus problema construirii unei noi fortificații bastionare, care urma să ia locul fortificațiilor turcești. În lumina ultimelor cercetări în

domeniu¹, anul 1732 se impune ca dată de început a construcției noii cetăți. Aceste lucrări s-au încheiat în anul 1765.

Construcția cetății a presupus un volum de muncă și materii prime considerabil, astfel că doar

* Muzeul Banatului Timișoara, Piața Huniade nr. 1, e-mail: cipi_gl@yahoo.com.

¹ Mihai Opriș, *Timișoara: Monografie urbanistică: descoperiri recente care au impus corectarea istoriei urbanistice a Timișoarei*, Timișoara (2007), 70.

în domeniul fortificațiilor își desfășurau activitatea concomitent un inginer conductor, mai mulți ingineri militari, maiștri și până la 180 de zidari², cărora li se alăturau numeroși civili care desfășurau diverse activități aferente edificării fortificațiilor. Pe lângă aceștia au fost folosiți deținuți militari și civili, a căror întreținere era clar reglementată³. Episodic s-a luat de asemenea măsura arendării prin contract a muncilor de construcție la fortificații⁴. Atunci când lucrările o cereau se lua măsura dărâmării unor clădiri, care împiedicau construcția fortificațiilor sau se aflau în zona cu interdicție de construcție. În astfel de cazuri clădirile dărâmate erau evaluate, iar proprietarii de case erau despăgubiți⁵.

La încheierea lucrărilor, odată cu relocarea canalului Bega în afara cetății, centura de fortificații avea o grosime medie de circa 585 m, cuprinzând 9 bastioane (Bastionul Francisc, Bastionul Theresia, Bastionul Iosif, Bastionul Hamilton, Bastionul Castelului, Bastionul Mercy, Bastionul Eugeniu, Bastionul Elisabetei, Bastionul Carol) și trei porți de acces în cetate, dispuse la un interval de câte trei bastioane (Poarta Transilvaniei, Poarta Petrovaradinului, Poarta Vienei)⁶.

Dincolo de limita exterioară a fortificațiilor se întindea esplanada, un câmp lat de 949 m supus interdicției de construire. Aceasta se întindea până la piața Coronini (actuala Piața Romanilor) în Fabric; strada Arany János (actuala stradă Ion Ghica) în Iosefin, iar casele din Elisabetin erau acceptate doar provizoriu. Proprietarii caselor din această zonă erau nevoiți să semneze un „revers”, un document prin care luau la cunoștință faptul că în caz de necesitate militară, casele le vor fi dărâmate fără despăgubiri. Abia după 1780 a fost introdusă prevederea conform căreia locuitorii din Elisabetin urmau să fie despăgubiți în cazul dărâmării caselor⁷. Astfel, datorită fortificațiilor și a esplanadei, cartierele exterioare se aflau la aproximativ 1700–2000 m de centrul cetății⁸, fapt care a influențat vizibil dezvoltarea urbanistică a orașului până la începutul secolului XX.

Cetatea, ridicată cu costuri și eforturi foarte mari pentru apărarea împotriva turcilor, nu a mai

fost atacată de aceștia, rezistând însă asediului de peste 100 de zile din partea armatei revoluționare maghiare în anul 1849. După acest moment, cetatea a început să își piardă utilitatea, datorită faptului că progresele făcute în domeniul militar făceau inutilă prezența centurii de fortificații, iar posibilitatea unei noi invazii turcești era practic eliminată.

În acest context, autoritățile orașului au început demersurile pentru ridicarea statutului de cetate a Timișoarei și implicit pentru dărâmarea fortificațiilor, cu atât mai mult cu cât prezența zidurilor și a porților înguste și mai ales a esplanadei era o piedică majoră în calea dezvoltării urbanistice moderne a orașului. De altfel, orașul Timișoara încheiase deja în 1859 un contract cu erariul militar privitor la dreptul de proprietate asupra suprafeței esplanadei⁹. Acest contract, reconfirmat în 4 martie 1868, cuprindea descrierea și evaluarea parcelelor atribuite autorităților militare, respectiv civile. Se menționau de asemenea drepturile și obligațiile, care decurgeau pentru acestea din dreptul de proprietate asupra parcelelor respective. În 1868 magistratul orașului înaintează comandamentului cetății o cerere, prin intermediul căreia este ilustrată situația grea a orașului prin existența cetății și se propune comandamentului zidirea de către oraș a unei cazarme de cavalerie pe cheltuielă proprie în schimbul dărâmării cetății¹⁰. La rugămințile orașului, prin ordinul Majestății Sale împăratul Franz Josef din 10 noiembrie 1868 se dispune ca zona cu interdicție de construcție să fie redusă de la o distanță de 949 m la o distanță de 569 m. Conform dispozițiilor Ministerului de Război, aprobate și de guvernul maghiar, s-a stabilit ca până la încetarea caracterului de fortificație a cetății, în zonele eliberate de sub interdicția de construcție, străzile urmau să fie dispuse în formă radială dinspre cetate. Aceasta urma să permită o mai bună observație de pe zidurile cetății și în cazul unui eventual atac o apărare mai eficientă. În aceeași ordine de idei a fost păstrată și obligativitatea orașului, ca în caz de campanie, la somația comandamentului militar, parcurile aflate pe acest spațiu să fie defrișate, excluzându-se orice fel de pretenții de despăgubire din partea orașului sau a cetățenilor¹¹. Suprafața eliberată cu această ocazie a fost folosită imediat pentru construcția unor clădiri și a unor străzi noi, ca de exemplu: strada Ormós (actuala stradă Emanoil Gojdu), strada

² Mihai Opreș, *Timișoara. Mică monografie urbanistică*, București (1987), 38.

³ Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale, *Fond Direcția Districtului de Fortificații Timișoara*, nr. 115, inv. 1259, doc. 50/aprilie-octombrie 1763.

⁴ *Ibidem*, doc. 5/26 februarie 1755.

⁵ *Ibidem*, doc. 88/5 mai 1780.

⁶ Josef Geml, *Alt-Temesvar im letzten Halbjahrhundert 1870–1920*, Timișoara (1927), 3.

⁷ Bela Schiff, *Unser „Alt-Temeswar“*, Timișoara (1937), 121.

⁸ Mihai Opreș, *Timișoara. Mică monografie urbanistică*, București (1987), 48.

⁹ Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale, *Fond Primăria municipiului Timișoara*, nr. 2, inv. 184, doc. 81/1859.

¹⁰ *Ibidem*, doc. 76/1868.

¹¹ Geml József, *Temesvár újkora*, în Borovszky Samu, *Magyarország vármegyéi és városai*, Budapest (1913), 121.

Török (actuala stradă Ady Endre), strada Missits (actuala stradă Zugrav Nedelcu), strada Horvát Boldizsár (actuala stradă Miron Costin) etc¹².

Autoritățile orașului și-au continuat ofensiva pentru dărâmarea zidurilor cetății, iar în data de 5 noiembrie 1872 primarul orașului Ferenc Steiner, pe baza hotărârii ultimei ședințe extraordinare a magistratului, a întreprins o călătorie la Budapesta și la Viena. În timpul acestei călătorii a obținut o audiență atât la Majestatea Sa, cât și la mareșalul baron Franz Kuhn von Kuhnfeld, ministrul comun de război, ocazie cu care a expus punctul de vedere al magistratului orașului Timișoara, în ceea ce privește problema defortificării¹³. Aceste eforturi nu au rămas fără ecou, astfel încât prin hotărârea împăratului s-a aprobat cererea magistratului timișorean și s-a dispus dărâmarea zidurilor cetății Timișoarei¹⁴. Comandamentul militar regional și autoritățile civile urmau să se pună de acord asupra modalităților de dărâmare și a detaliilor legate de această problemă, urmând ca mai apoi propunerile să fie înaintate ministerului de război.

O piedică majoră în calea traficului între cetate și suburbii o constituiau cele trei porți, care aveau o singură trecere îngustă pentru vehicule și o altă și mai îngustă pentru pietoni, acestea fiind închise în timpul nopții. Drumurile care duceau înspre/dinspre cetate treceau prin intervale lăsate în acest scop în zidurile fortificațiilor, având un traseu întortocheat, care trecea și peste câteva poduri șubrede de lemn¹⁵. Un prim pas pentru îndepărtarea acestui impediment l-a constituit deschiderea a două treceri noi pe lângă poarta Petrovaradinului și cea a Transilvaniei, pentru a permite trecerea tramvaiului cu cai. Ulterior s-a deschis un nou pasaj pentru vehicule, realizându-se astfel două fluxuri de sens unic pe lângă cel rezervat tramvaiului¹⁶. Inițial aceste străpungeri ale zidurilor s-au efectuat cu păstrarea porților, dar în urma tratativelor dintre primarul orașului și comandantul corpului de armată și cu acceptul ministerului de război comun s-a luat decizia de a se dărâma cele trei porți ale cetății¹⁷. Această decizie a fost salutăată de cetățeni, iar în semn de mulțumire autoritățile orașului i-au acordat baronului Johann Waldstätten, comandantul corpului de armată

local, titlul de cetățean de onoare al orașului¹⁸. Decizia de înlăturare a porților a fost pusă în aplicare într-un timp scurt, astfel că în timpul vizitei împăratului la Timișoara în septembrie 1891, cu ocazia expoziției regionale din Ungaria de sud, acestea erau deja dărâmate.

Înainte de începerea tratativelor sau a lucrărilor de demolare a fortificațiilor, armata avea un plan propriu, datând din 1875, de dărâmare a cetății construite în secolul XVIII, care nu mai corespundea exigențelor militare ale timpului. Acesta prevedea înlocuirea vechii cetăți cu una construită după „sistemul prusian nou”, care punea în aplicare experiențele câștigate în războiul Crimeei și în cel franco-german. Fortificațiile acestei cetăți ar fi urmat să se întindă până pe malul canalului Bega și să ocupe o parte din esplanadă. Conform aceluiași plan, gara principală urma să fie amplasată în incinta cetății pe locul actualii catedrale ortodoxe, iar pe teritoriul cartierului Elisabetin, pe celălalt mal al Begăi, era prevăzut un fort detașat având rolul unui cap de pod. Eventualele proiecte de sistematizare ar fi urmat să fie întocmite în așa fel încât să ofere tunurilor cetății un câmp de tragere fără impedimente¹⁹. O altă propunere, venită din partea lui Alexander von Feher, viza folosirea zonei șanțurilor și zidurilor cetății și îmbunătățirea stării sanitare a acestei zone. Această stare era precară datorită faptului că s-au format ochiuri de apă și mlaștini în canalele din jurul fortificațiilor întrucât acestea nu beneficiau de o scurgere corespunzătoare. În aceste locuri se adunau tot felul de resturi urât mirositoare pe care apa adusă din Bega pentru curățirea canalelor nu reușea să le îndepărteze în totalitate. Pentru a nu mai permite formarea ochiurilor cu apă stătută și materie organică în stare de putrefacție, Feher propunea câteva măsuri pentru implementarea unui sistem complet de purificare a acestor cloace, cum ar fi:

- a. transformarea canalelor prin amenajarea unor parcele și a mai multor canale mici care să se scurgă într-un canal mai mare de evacuare;
- b. plantarea micilor parcele, amintite anterior, cu plante a căror rădăcini să absoarbă materiile organice în descompunere și multă apă. Prin sistemul de canale urma să se împiedice formarea de acumulări de apă și să se distribuie spațial deșeurile.

Printre plantele care ar corespunde criteriilor enumerate mai sus, proiectul menționa salcia și

¹² Armin Barát, *Die königliche Freistadt Temesvár*, Timișoara (1902), 53.

¹³ *Temesi Lapok*, 13 noiembrie 1872, nr. 162, 3.

¹⁴ *Temesvarer Zeitung*, 8 aprilie 1873, nr. 81, 1.

¹⁵ Bleyer, Gheorghe, *Timișoara. Monografie urbanistică și arhitecturală*, Manuscris, Muzeul Banatului Timișoara, nr. inv. 8230, 91.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ Armin Barát, *op. cit.*, 53.

¹⁸ Geml József, *Temesvár újkora*, în Borovszky Samu, *Magyarország vármegyéi és városai*, Budapesta (1913), 122 și *Temesvarer Zeitung*, 25 noiembrie 1890, nr. 272, 1.

¹⁹ Bleyer, Gheorghe, *op. cit.*, 89.

vița de vie. Se estima că plantarea unui iugăr cadastral cu salcie ar presupune 40.000 de puieți și ar putea absorbi multă apă, eliberând în același timp oxigen. Un alt efect pozitiv era scontat din partea viței de vie, care urma să fie plantată și vertical pe ziduri, estimându-se că aceasta nu ar dăuna nici scopurilor de fortificație și nu ar priva materialul de construcție de aerul necesar. Plantarea zidurilor cu viță de vie și a șanțurilor cu salcie și alte plante, care absorb bine apa, urma să aibă un efect de îmborsărire a aerului, de înverzire și de răcorire în verile toride. La aceasta urma să se adauge recolta de struguri de masă și încurajarea industriei de împletire de coșuri. Autorul proiectului se declara pregătit să suporte costurile plantării din propriul buzunar în schimbul folosirii timp de 26 de ani a zonei zidurilor pentru cultura viței de vie și a șanțurilor pentru cultura salciilor. După 26 de ani, aceste plantații urmau a fi predate gratuit erariului militar. Era de asemenea de acord să renunțe la orice fel de cerere de despăgubire, în cazul în care autoritățile militare dispuneau dărâmarea zidurilor sau în cazul în care plantațiile trebuiau distruse datorită stării de război²⁰.

Defortificarea a rămas un punct prioritar pe agenda de zi a administrației orașului, pentru a permite o dezvoltare liberă a acestuia. Acest punct de vedere a fost susținut de primar cu ocazia vizitei efectuate în 1891 la Budapesta. Cu această ocazie a fost înaintat primului ministru memoriul orașului, menționându-se că acesta se bucură de acceptul generalului comandant al corpului de armată din Timișoara. Memoriul și noul plan de dezvoltare al orașului s-au bucurat de simpatia primului ministru și al miniștrilor din cabinetul său²¹. Aceste demersuri, întreprinse de primarul Carol Telbisz și de administrația orașului, au avut ca rezultat decizia împăratului din data de 23 aprilie 1892, prin care era ridicat caracterul de fortificație a Timișoarei²². Acest pas decisiv pentru dezvoltarea modernă a orașului a dat undă verde acțiunilor concrete de defortificare.

Magistratul orașului a încercat să obțină cât mai mult teren cu costuri cât mai mici, deoarece fondurile sale erau limitate de cheltuielile curente pentru întreținerea orașului. De aceea, acesta își exprima speranța că pretențiile autorităților militare vor fi echilibrate și în raport echitabil cu avantajele obținute de pe urma dărâmării fortificațiilor, permițând astfel o soluționare rapidă și eficientă a problemei²³. Reprezentanții orașului erau

conștienți, încă de la începutul tratativelor pentru obținerea suprafețelor ocupate de fortificații, de existența unei convenții guvernamentale din anul 1887, încheiată de guvernele austriac și maghiar privind imobilele aflate în administrarea armatei. Conform acestei convenții, imobilele ministerului de război comun trebuiau administrate în așa fel, încât valoarea totală a acestora să nu se diminueze și orice obiectiv să poată fi predat doar cu recuperarea valorii sale integrale. În acest context, orașul avea două variante: să își impună dreptul de proprietate exclusivă sau să negocieze cu visteria regală maghiară și cu conducerea militară, acceptând procedura prevăzută în convenția guvernamentală din 1887. În urma consultărilor s-a luat hotărârea ca orașul să își păstreze drepturile de proprietate, dar să încerce să respecte și procedurile prevăzute de convenția guvernamentală din 1887²⁴.

Propunerea primarului din octombrie 1892 de a se amenaja, cât mai repede posibil și fără a se ține cont de negocierile pentru terenuri acoperite de fortificații, două artere radiale de legătură a cetății cu cartierele Iosefin, respectiv Fabric s-a bucurat de susținerea autorităților locale. În acest context au fost desemnate suprafețele a căror dobândire constituia o prioritate absolută în vederea amenajării acestor artere sau a apropierei cartierelor de cetate. Se prevedea de asemenea ca edificiile militare, care urmau să fie construite în compensație pentru fortificațiile cetății, să fie amenajate în locații care să nu împiedice dezvoltarea viitoare a orașului²⁵. Autoritățile militare au fost de acord cu amenajarea celor două bulevarde radiale, insistând însă și asupra necesității întocmirii unui plan cuprinzător de regularizare a orașului. Acest plan a fost elaborat pe baza expertizei efectuate de inginerul regal Aladár Kovács-Sebestény în colaborare cu arhitectul budapestan Ybl Lajos. Pe baza acestui plan au continuat discuțiile privind defortificarea și regularizarea orașului, fiind prevăzute printre altele amenajarea unei rețele cuprinzătoare de apă și canalizare, introducerea tramvaiului electric, construirea unui spital general și a unui institut pentru surdo-muți, precum și a altor clădiri, menite să deservească instituții publice sau unități de învățământ²⁶.

Ținând cont de complexitatea problemei și de interesele mari legate de defortificarea orașului și viitoarea sa dezvoltare, negocierile începute după ridicarea statutului de cetate a Timișoarei au fost

²⁰ *Temesvarer Zeitung*, 19 aprilie 1889, nr. 92, 1.

²¹ *Ibidem*, 1 noiembrie 1891, nr. 250, 1–2.

²² Armin Barát, *op. cit.*, 54.

²³ *Temesvarer Zeitung*, 1 noiembrie 1891, nr. 250, 1–2.

²⁴ Geml József, *Temesvár újkora*, în Borovszky Samu, *Magyarország vármegyéi és városai*, Budapest (1913), 122.

²⁵ Armin Barát, *op. cit.*, 56.

²⁶ *Ibidem*, 57.

îndelungate, fiind încheiate abia în 1905 prin contractul dintre autoritățile orașului și cele militare.

Lucrările de demolare au început încă înainte de această dată. Astfel, tratativele începute pentru răscumpărarea suprafețelor ocupate de fortificații porneau de la premisa că orașul prelua suprafețele în starea în care se aflau, iar demolarea bastioanelor, umplerea șanțurilor și nivelarea suprafețelor cădeau în atribuțiile orașului. Pornind de la această premisă, lucrările de demolare și nivelare a bastioanelor și terenurilor dezafectate au început încă din 1898, oferind o oportunitate de muncă lucrătorilor de terasament stabiliți în oraș²⁷. La lucrările de defortificare, care presupuneau demolarea zidurilor, lucrări de terasamente, de curățire și stivuire a materialelor rezultate și transporturi de tot felul au luat parte atât muncitori locali, cât și muncitori sosiți din alte regiuni. Aceștia din urmă veneau de obicei împreună cu familiile lor, stabilindu-se în Timișoara în vederea acestor lucrări și a unor viitoare lucrări de construcții, printre ei numărându-se și așa-numiții cubicași, lucrători de terasament, care fuseseră folosiți la îndiguirea Tisei²⁸.

Odată cu ridicarea interdicției de construcție în zona din jurul cetății și apoi pe măsură ce zona acoperită de fortificații era redată circuitului public, activitatea constructivă din oraș a fost puternic impulsionată. Acest lucru era mai puțin vizibil în cetate unde demolarea masivă a fortificațiilor a început abia după semnarea contractului în 1905. Pe măsură ce loturile erau scoase la licitație între cetate și cartierul Fabric, respectiv Iosefin au început să apară grupuri de case și străzi noi. Printre cerințele pe care trebuiau să le îndeplinească noile clădiri se numărau respectarea unui anumit stil, o anumită consistență și durabilitate și respectarea cerințelor estetice și sanitare²⁹.

În timpul lucrărilor au fost desființate și câteva cimitire de urgență din perioada asediului din 1849, ocazie cu care au fost descoperite monede vechi, arme și diverse obiecte. Datorită faptului că aceste artefacte ajungeau deseori în mâinile nevizitaților s-a propus numirea unui reprezentant al societății muzeale, care să urmărească aceste lucrări din punct de vedere științific³⁰.

După negocieri care au durat mai mult de un deceniu, în 15 iunie 1905 a fost semnată forma finală a contractului prin intermediul căruia orașul prelua în proprietatea sa de la autoritățile militare

suprafața acoperită de fortificații. Din comisia de negociere a contractului, care a primit acceptul ministerului de finanțe și al celui de război, au făcut parte printre alții: primarul Carol Telbisz, inginerul militar maiorul Robert Wenko, intendantul militar Gustav von Wachsenhusen, maiorul Josef Krauss, căpitanul corpului de genști Karl Mader, avocatul Ernest von Barnay, vice-fiscalul cameral Julius von Latzkovich, notarul șef Josef Geml, fiscalul șef Emerich Rózsa, inginerul șef Emil Szilárd sau contabilul șef Heinrich Kratochwill³¹.

Conform prevederilor contractului, orașul urma să primească o suprafață de 138.460 m², în schimbul cărora urma să ridice într-un interval de 5 ani clădiri înlocuitoare pentru armată în valoare de 1.930.000 de coroane. Lucrările de construcții a acestor clădiri au durat până în primăvara anului 1911, ele fiind edificate la nord de centrul orașului unde nu era preconizată dezvoltarea urbană în acel moment. Printre aceste construcții se numărau închisoarea și tribunalul garnizoanei, depozitul de fân, diverse alte tipuri de clădiri, precum și o stradă în prelungirea străzii Sârbești (actuala stradă Gheorghe Lazăr), care să deservească aceste clădiri³².

Șanțurile cetății au fost acoperite cu pământul de umplutură și acoperire a meterezelor, iar cărămizile au fost curățate și depozitate pentru vânzare în loturi de câte 1000 de bucăți. Cărămizile sparte au fost folosite în infrastructura a circa 80.000 m² de drum cilindrat³³. În urma demolării au fost recuperate aproape 26.000.000 cărămizi întregi, din care 19.000.000 au fost vândute cu 20–24 de coroane/1000 de bucăți, iar restul au fost folosite pentru construcțiile proprii sau donate pentru clădirile cu caracter administrativ, socio-cultural sau umanitar. Deși aceste cărămizi erau bune pentru construcții, din motive de ordin sanitar, autoritățile au dispus folosirea lor doar pentru fundațiile clădirilor. Valoarea cărămizilor comercializate cu această ocazie a acoperit costurile presupuse de demolarea zidurilor cetății³⁴.

Valorificarea terenurilor obținute prin dărâmarea cetății bastionare s-a făcut ținând cont atât de factorul urbanistic, cât și de cel economic. Din punct de vedere urbanistic prioritatea o constituia legarea cât mai rapidă a centrului de suburbii. În acest sens, loturile situate de-a lungul arterelor care urmau să lege cartierele de centrul orașului au fost vândute

²⁷ Geml József, *Temesvár újkora* în Borovszky Samu, *Magyarország vármegyéi és városai*, Budapeșt (1913), 125.

²⁸ Bleyer, Gheorghe, *op. cit.*, 96.

²⁹ *Temesvarer Zeitung*, 1 ianuarie 1899, nr. 1, 2.

³⁰ *Ibidem*, 2 martie 1902, nr. 51, 2.

³¹ *Ibidem*, 17 ianuarie 1904, nr. 13, 9.

³² Josef Geml, *Alt-Temesvar im letzten Halbjahrhundert 1870–1920*, Timișoara (1927), 7–8.

³³ Bleyer, Gheorghe, *op. cit.*, 95.

³⁴ Josef Geml, *Alt-Temesvar im letzten Halbjahrhundert 1870–1920*, Timișoara (1927), 8.

printre primele, iar pentru clădirile ridicate aici a fost impus următorul regim de construcții: clădirile urmau să aibă parter și trei etaje, regim închis și caracter monumental³⁵. Din punct de vedere economic autoritățile orașului au încercat să valorifice terenurile devenite disponibile la un preț cât mai mare. Astfel în primii ani după demolarea zidurilor au fost vândute loturi în valoare de 1.906.512 coroane, care au intrat într-un „fond de dezvoltare a orașului”, acoperind costurile presupuse de edificarea clădirilor militare, prin care erariul militar era despăgubit pentru terenurile acoperite până atunci de fortificații și care fuseseră cedate orașului. În altă ordine de idei, sumele obținute din vânzarea loturilor au fost folosite pentru sistematizarea terenurilor obținute cu această ocazie, construcția mai multor clădiri de utilitate publică, precum și diverse măsuri ale magistratului orașenesc pentru impulsionarea dezvoltării economice și urbanistice a orașului. Prin această strategie de dezvoltare a orașului s-a reușit „realizarea legăturilor între centru și suburbii, stimularea activității de construcții, promovarea unei arhitecturi monumentale și realizarea unor ansambluri unitare, având aproape același stil – fiind construite în același timp”³⁶.

Se preconiza și fondarea unei societăți de construcții pentru construcțiile private, a cărui scop urma să fie achiziționarea suprafețelor eliberate de zidurile cetății și construirea succesivă și planificată a acestora cu ajutorul unor muncitori specializați și

a unor arhitecți profesioniști³⁷. O astfel de societate exista la momentul respectiv doar în Budapesta și se considera că existența ei ar aduce numeroase avantaje și urbei de pe Bega.

Primul plan de sistematizare, conceput de inginerul regal Aladár Kovács-Sebestény în colaborare cu arhitectul budapestan Ybl Lajos, a trebuit actualizat ținând cont de evoluțiile din teren și de progresele făcute în sistematizarea orașului. În acest context a fost elaborat al doilea plan de sistematizare, alcătuit de profesor inginer László Szesztay (1901) de la Politehnica din Budapesta. Spre deosebire de planul anterior, care se concentra mai ales asupra teritoriului fostei cetăți și a esplanadei, acesta aborda problema cetății și a suburbiilor ca un tot unitar. Totuși soluțiile propuse nu au fost considerate mulțumitoare, astfel că în anul 1911, sub conducerea inginerului șef Emil Szilárd și a inginerului orașului Bríger József a fost elaborat un plan director de sistematizare a Timișoarei, acesta influențând și în următoarele decenii dezvoltarea arhitectonică și urbanistică a Timișoarei³⁸.

Aceste planuri de regularizare cu prevederile lor amănunțite, precum și realizarea altor lucrări edilitare, care au înlesnit dezvoltarea orașului și fluidizarea traficului (de exemplu regularizarea canalului Bega sau mutarea liniilor de cale ferată spre Orșova (1902) și spre Baziaș (1933), și-au pus, alături de defortificare, o puternică amprentă asupra dezvoltării moderne a orașului*.

³⁵ Bleyer, Gheorghe, *op. cit.*, 96.

³⁶ *Ibidem*, 97.

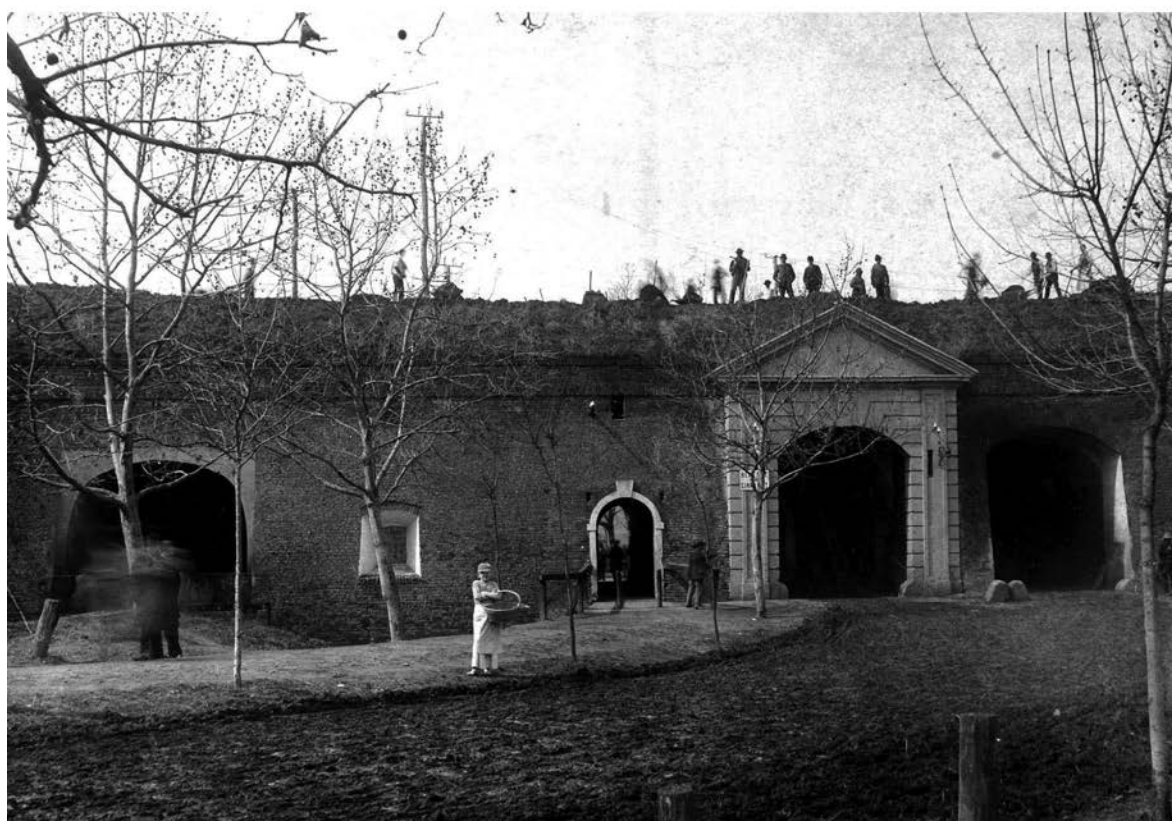
³⁷ *Temesvarer Zeitung*, 16 mai 1909, nr. 111, 1–2.

³⁸ Bleyer, Gheorghe, *op. cit.*, 100–101.

* *Fotografiile din componența planșelor fac parte din colecția Muzeului Banatului Timișoara.*

1

2

Pl. I. 1. Poarta Vienei; Poarta Transilvaniei. / 1. Vienna gate; 2. Transylvania gate.

Pl. II. Demolarea zidurilor cetății. / *Demolition of the fortress walls.*

Pl. III. Demolarea zidurilor cetății. / *Demolition of the fortress walls.*

Pl. IV. Demolarea zidurilor cetății (detaliu). / *Demolition of the fortress walls (detail).*

PENTRU O ISTORIE A VISELOR ROMÂNEȘTI: PROBLEME ALE CERCETĂRII, SURSE ȘI TIPOLOGIE

Sorin Mitu*

Cuvinte cheie: *vis în istorie, vis în literatură, tipologia viselor, interpretarea viselor, onirologie istorică.*
Keywords: *dreams in history, dreams in literature, dreams typology, interpretation of dreams, historical oneirology.*

For a History of Romanian Dreams: Problems of Research, Sources and Typology (Abstract)

The paper is presenting the bibliography and the sources referring to the dreams in the Romanian history. After reviewing the bibliography, a classification and an analysis of dreams is made, divided into “real dreams”, “fictional dreams”, “daydreams”, “interpreted dreams” and “visions”. The main authors of the dream studies (in connection with the Romanian history, literature and culture) are Ovidiu Moceanu, Matei Cazacu, Sultana Craia, Aurel Pantea, Andrei Oișteanu. The conclusions highlight the importance of the historical onirology, in the framework of the Romanian cultural history.

Visul și istoricii

Cu siguranță, visul reprezintă un subiect crucial pentru ființa umană, dacă luăm în considerare doar banala observație că ne petrecem o treime din viață dormind, iar visul este principala noastră activitate în tot acest răstimp¹. Dacă adăugăm și fanteziile pe care le nutrim în stare de veghe, viziunile, speranțele și toate produsele imaginației noastre pe care le investim cu denumirea de „vise”, atunci obținem imaginea unui continent impresionant al visării. Ca urmare, științele care vizează înțelegerea ființei umane, pe cât posibil în integralitatea sa, nu pot ignora o temă atât de importantă pentru cercetare.

În mod firesc, visele (aproape exclusiv cele generate în somn) au fost analizate în primul rând de psihologi, cu scopul de a înțelege ceea ce se ascunde în spatele lor, adică dincolo de conștiință. În al doilea rând, istoricii și criticii literari au cercetat adeseori visele din literatură, deoarece textele literare consemnează un mare număr de vise. De data aceasta, visurile născute în stare de veghe, rod al fanteziei și al imaginației, au stat cel mai mult în atenția cercetătorilor respectivi. În fine, istoricii religiilor, specialiștii în mitologie și chiar teologii au acordat atenție viselor datorită relației strânse dintre vis, mit și viața spirituală².

În schimb, istoricii propriu-ziși, inclusiv cei atrași de istoria mentalităților, a reprezentărilor și imaginarului, de antropologia istorică și de noua istorie culturală, au zăbovit mai puțin asupra acestui subiect, în comparație cu cercetătorii din câmpul disciplinelor amintite anterior. Iar dacă ne referim la istoriografia românească, respectiva lipsă de implicare în problematica fascinantă a visului este și mai evidentă.

Această situație nu este întâmplătoare și se explică prin mai multe tipuri de cauze. În primul rând, există explicații care țin de specificul istoriografiei românești. Pe de o parte, a existat multă vreme o anumită defazare tematică și metodologică între istoriografia românească și cea internațională, majoritatea specialiștilor români fiind atrași de subiecte mai „cuminți” și mai tradiționale³. Pe de altă parte, istoricii români au dispus întotdeauna de izvoare istorice mult mai sărace, în comparație cu cele provenite, de exemplu, din Europa Occidentală sau chiar din Europa Centrală. Acest lucru a avut consecințe și mai dramatice atunci când a fost vorba despre un subiect discret cum sunt visele, care, oricum, au lăsat puține urme scrise în istorie.

În al doilea rând, interesul limitat al istoricilor față de acest domeniu se explică și prin cauze mai generale, care nu țin de specificul istoriografiei românești, dar care au fost agravate în cazul ei

* Universitatea „Babeș-Bolyai”, str. Mihail Kogălniceanu, nr. 1, 400084 Cluj-Napoca, email: sorinmitu2@yahoo.com.¹ James R. Lewis, *Enciclopedia visului*, București (2006), 11.

² Vezi, de exemplu, Mircea Eliade, *Mituri, vise și mistere*, București (2010).

³ Bogdan Murgescu, *A fi istoric în anul 2000*, București (2000); Sorin Mitu, *Transilvania mea*, Iași (2006), 21–26.

de întâlnirea cu cele evocate mai sus. Majoritatea viselor care ne-au parvenit din trecut sunt cele consemnate în texte literare. De obicei, ele nici nu sunt vise propriu-zise, visate și consemnate de un personaj real, ci sunt vise ficționale, imaginate de poeți sau scriitori, și sunt marcate în mod decisiv de convențiile și modalitățile de expresie specific literare. Ca urmare, studiul lor a fost adjudecată, în mod firesc, de științele literaturii, cu metodele lor specifice de analiză și interpretare, deoarece textele respective ne vorbesc mai mult despre literatura unei epoci și mai puțin despre visele acesteia. Tema visului romantic, de exemplu, a generat o producție științifică foarte vastă, aparținând istoricilor literari specializați în studiul respectivului fenomen artistic⁴.

În același timp, visele mai recente, din ultima sută de ani (adică din epoca inaugurată de opera lui Sigmund Freud), vor fi consemnate în cantități tot mai mari, acum fiind vorba mai ales de vise „adevărate”, rod al somnului unor persoane reale. Dar colectarea și prelucrarea lor științifică vor fi asigurate, de data aceasta, de către psihologi, care vor crea un dispozitiv teoretic și metodologic de cercetare a viselor fără precedent. Acest lucru îi va îndepărta încă o dată pe istorici de abordarea acestui subiect, cu metode de investigare a realității umane specifice științei istorice.

Istoricii s-au apropiat însă cu timiditate de această temă nu doar din cauza rarității viselor consemnate în scris, ci și din alte motive, mai profunde, care țin de specificul abordării istorice. O dată, pentru că visele sunt efemere, neclare, uneori fără sens. Iar în al doilea rând, deoarece ele par să spună prea puțin despre epoca în care au fost visate. Dacă visele tuturor oamenilor, de oricând și de pretutindeni, sunt foarte asemănătoare, dacă sunt modelate de arhetipurile generatoare de mituri universale ale inconștientului colectiv, cum credea Jung⁵, atunci ce poate extrage istoricul din ele, în condițiile în care el este interesat, prioritar, de ceea ce este specific unei epoci, și nu de ceea ce este comun întregii umanități? Problema relației dintre vise și „realitatea istorică”, respectiv dintre vise și ceea ce s-a întâmplat efectiv în trecut, la un moment dat (chiar dacă acea „întâmplare” ține de sfera sensibilităților sau chiar a imaginației), este de cea mai mare importanță pentru istoric.

⁴ Albert Béguin, *Sufletul romantic și visul: eseu despre romantismul german și poezia franceză*, București, (1998); Jacques Bousquet, *Les thèmes du rêve dans la littérature romantique: France, Angleterre, Allemagne. Essai sur la naissance et l'évolution des images*, Paris (1964).

⁵ Vezi Carl Gustav Jung, *Arhetipurile și inconștientul colectiv*, București (2003).

Pentru istoric, tot ceea ce s-a întâmplat în trecut face obiectul preocupărilor sale, ca urmare ar fi posibilă, în principiu, o istorie a viselor sau chiar a inconștientului. Întrebarea este dacă în vis sau în inconștient „s-a întâmplat” cu adevărat ceva, într-un anumit moment din trecut, ceva care să poată fi surprins, descris, analizat și înțeles de către istoric. Dificultatea de a formula un răspuns convingător la această întrebare explică în mare parte reținerile istoricilor față de acest domeniu.

De la bun început, trebuie spus că studiul de față pornește de la premisa că visele reflectă realitățile și specificul unei epoci istorice anumite. După cum scria Albert Béguin: „orice epocă a gândirii umane s-ar putea defini, cu destulă profunzime, prin relațiile pe care le stabilește între vis și starea de veghe.”⁶ Iar Jacques Le Goff, preocupat, ca orice cercetător al mentalităților, de dimensiunea colectivă a manifestărilor istorice, legitimează istoriografia visului tocmai prin această calitate: „visul – și aceasta este neîndoielnic prima motivație a oricărui istoric interesat de problema viselor – este un fenomen colectiv.”⁷ Așadar, chiar dacă „realitatea istorică” se lasă surprinsă mai greu prin intermediul acestui gen de izvoare istorice, o istorie a viselor este legitimă din punct de vedere științific și, până la urmă, cu atât mai provocatoare, pe măsura dificultăților presupuse de un atare subiect.

Clasificările viselor și implicațiile lor

Pentru a ajunge să studiem modul în care visele surprind specificul unei epoci istorice, este necesar să identificăm mai întâi cât mai precis obiectul acestei cercetări, adică să înțelegem, într-un mod neechivoc, ce este un vis. Lucru nu tocmai ușor, dată fiind natura prin definiție neclară a acestui subiect. Deoarece termenul „vis” acoperă o sferă foarte largă de fenomene, majoritatea celor care s-au ocupat de studiul viselor, încă din Antichitate, au încercat să sistematizeze acest univers, prin intermediul a numeroase sisteme de clasificare a viselor.

În cultura europeană, Homer este primul care a efectuat un asemenea exercițiu, împărțind manifestările onirice în vise adevărate și vise înșelătoare (respectiv cele care trec prin poarta de corn și poarta de fildeș)⁸. Această distincție inițială a fost amplificată și nuanțată de numeroși autori antici

⁶ Albert Béguin, *op. cit.*, 21.

⁷ Jacques Le Goff, *Imaginarul medieval*, București (1991), 412.

⁸ Vezi Ovidiu Moceanu, *Literatura și visul. Paradigme ale unei teme literare europene*, Cluj-Napoca, Teză de doctorat, (1997), 12–14; Eric R. Dodds, *Dialectica spiritului grec*, București (1983), cap. „Model oniric și model cultural”, 125–159.

sau medievali, cum ar fi Aristotel, Artemidoros, Macrobius, Tertulian sau Toma de Aquino. Jacques Le Goff, autorul unui studiu de referință dedicat viselor din Occidentul medieval⁹, identifică o schemă generală cu cinci categorii de vise, elaborată în perioada antică și care va fi preluată, nuanțată sau negată de autorii creștini. Cea mai importantă distincție este cea dintre visele premonitории și cele non-premonitории. Visele premonitории (dintre care unele sunt trimise de Dumnezeu, iar altele de diferiți demoni) se împart în trei subdiviziuni: vise enigmatice (*oneiros, somnium*), care necesită o interpretare, o dezlegare calificată; viziuni clare, revelații (*horama, visio*), în care prevestirea este explicită și nu necesită nici o tălmăcire; vise oraculare, trimise de Dumnezeu (*chrematismos, oraculum*), care de cele mai multe ori sunt enigmatice. La rândul lor, visele non-premonitории, comune, generate de sufletul omenesc sau având cauze fiziologice, trupești, se împart în vise care reflectă trecutul sau prezentul (*enupnion, insomnia*) și vise complet iluzorii (*phantasma, visum*)¹⁰.

Existența și abundența unor asemenea tipologii complicate se explică prin împrejurarea că principalul tip de abordare culturală și intelectuală a visului, de-a lungul istoriei, a fost așa-numita interpretare a viselor. Visele au fost înregistrate, descrise și analizate de cei mai mulți autori deoarece aceștia au pornit de la ideea că visele ascund semnificații cu totul speciale, avându-și originea în alte lumi, dincolo de sfera profană. Până la apariția scrierilor lui Freud și a psihologiei moderne, cel mai important rol care li s-a atribuit a fost cel divinătoriu. Or, în aceste condiții, tipologiile amintite mai sus aveau funcția de a-l ghida pe interpretul viselor, deoarece, în pofida credinței aproape unanime că visele ascund o semnificație profundă, tot atât de răspândită era și ideea că accesul la acest sens adânc este unul dificil și complicat. De cele mai multe ori, visele trebuie tălmăcite, tocmai pentru că sunt obscure, greu de înțeles și de crezut. Asemenea lui Homer, ne este greu să știm dacă un vis a trecut prin poarta de corn sau prin cea de fildeș.

Fără îndoială, începând cu Aristotel și cu medicina hipocratică, a existat mereu și un curent de interpretare să-i zicem raționalist, care refuza să atribuie viselor o semnificație supranaturală, magică sau divinătorie¹¹. Motivele acestui refuz erau însă destul de diverse. În timp ce medicii și

unii filosofi ai Antichității considerau că visele sunt zămislite de corpul și sufletul omenesc, având origini psihice sau trupești (amintiri, emoții, stări fiziologice), teologii creștini se opuneau interpretării viselor dintr-un motiv foarte diferit: credința că unele vise sunt amăgiri trimise de diavol, cu scopul de a tulbura mințile și sufletele credincioșilor¹². Neștiind care dintre ele au această sorginte malefică, este mai bine să ne ferim de ele în bloc, tratându-le cu o anumită rezervă¹³.

Dar teoria „științifică” potrivit căreia multe vise, dacă nu majoritatea, sunt simple iluzii sau fantasme lipsite de un sens mai adânc¹⁴, nu a reușit nici un moment, până astăzi, să zdruncine credințele, căutările și practicile profund iraționale inspirate de doctrina interpretării viselor. Într-un mod paradoxal, cea mai „științifică”, „pozitivistă” și „experimentală” modalitate de abordare a visului, respectiv psihologia modernă inițiată de Freud, nu este altceva decât tot o modalitate de „interpretare a viselor” (așa cum și-a și intitulat acesta cea mai importantă contribuție în domeniu)¹⁵. Ea pleacă tot de la premisa că visele ascund o serie de semnificații profunde, cu diferența că mesajele trimise de demoni sau zei au fost înlocuite acum de abisurile neinteligibile ale inconștientului.

Clasificările amintite mai sus sunt importante, deoarece ne ajută să înțelegem modul în care au fost definite visele în diferite epoci. Pe de altă parte, ele nu sunt potrivite în vederea organizării și studierii materialului oniric pe care ni-l pun la dispoziție izvoarele istorice. Unul dintre motivele acestei inadecvări ține de caracterul schimbător al criteriilor care stau la baza împărțirii viselor, în vise adevărate sau înșelătoare, premonitории sau comune, bune sau rele, viziuni, vedenii, apariții sau coșmaruri. Ca urmare, voi propune în studiul de față o tipologie mai clară a diferitelor manifestări cărora li se atribuie denumirea de „vise”, care să permită o organizare uniformă a materialului de studiu, indiferent de criteriile schimbătoare ale epocii în care au fost înregistrate. Această clasificare ține cont atât de natura viselor respective, cât și de tipurile de surse scrise și de discursuri textuale prin intermediul cărora au fost consemnate.

¹² *Ibidem*, 381–387.

¹³ Același tip de abordare îl regăsim în scrierile teologului român ortodox Ilie Cleopa, *Despre vise și vedenii*, București (2002).

¹⁴ Cea mai radicală ipoteză de acest gen este „modelul activării-sinteză”, propus de John Allan Hobson și Robert McCarley, potrivit căruia visele sunt imagini generate la întâmplare de activitatea electrică cerebrală, fiind practic lipsite de orice sens (vezi James R. Lewis, *op. cit.*, 21–22.).

¹⁵ Vezi Sigmund Freud, *Die Traumdeutung*, Leipzig (1900).

⁹ Jacques Le Goff, *op. cit.*, cap. „Visele”, 349–435.

¹⁰ *Ibidem*, 358–360.

¹¹ James R. Lewis, *op. cit.*, 35–38; Jacques Le Goff, *op. cit.*, 357–358.

O tipologie a viselor pentru uzul cercetării istorice

1. *Visele reale.* Prima categorie este cea a viselor „reale”, propriu-zise, care au fost visate efectiv de diverși indivizi, de-a lungul istoriei. În mod evident, aceste vise ar trebui să fie, de departe, cele mai numeroase, în comparație cu visele inventate, de exemplu. Dar visele reale sunt consemnate foarte rar în sursele istorice, iar atunci când avem totuși la dispoziție mărturii scrise ale acestora, este foarte dificil să le verificăm acuratețea și veridicitatea. Spre deosebire de majoritatea celorlalte tipuri de „fapte istorice”, a căror existență poate fi consemnată de mai multe mărturii (ceea ce permite coroborarea, verificarea încrucișată a acestora), visul nu poate fi înregistrat și redat decât de cel care l-a trăit. Nu avem nici o posibilitate de a verifica adevărul spuselor sale, altfel decât prin creditul pe care îl acordăm sincerității acestuia, precum și capacității sale de a reține și de a reda în mod adecvat conținutul visului.

Cu toate acestea, deși visul pare a fi un fenomen prin excelență individual, constatăm adeseori, la fel ca Jacques Le Goff, că visul poate fi și colectiv. Cu alte cuvinte, mai mulți indivizi, între care nu există nici o legătură sau posibilitate de influențare, pot să aibă același vis sau vise extrem de asemănătoare¹⁶. Pentru istoricul „viselor reale”, o asemenea situație face posibilă o anumită verificare a veridicității relatărilor respective, prin metoda comparativă, procedeu folosit frecvent de istoricii confrunțați cu caracterul laconic, fragmentar și limitat al izvoarelor pe care le au la dispoziție.

Deși nu sunt multe la număr, mai ales pentru epocile mai vechi, există totuși surse istorice care înregistrează „vise reale”¹⁷. Ele pot fi risipite în cele mai diverse tipuri de texte scrise, fiind însă necesar să citești sute de pagini pentru a descoperi o singură consemnare a unui vis. De fapt, de cele mai multe ori nu găsești niciuna, nefiind astfel de mirare că istoricii au abordat mai rar un atare subiect. Cu

¹⁶ Carl Gustav Jung, de exemplu, și-a construit teoria referitoare la inconștientul colectiv pornind de la observația că indivizi aparținând unor culturi extrem de diferite au vise cu un conținut asemănător (vezi Carl Gustav Jung, *op. cit.*, 13–50).

¹⁷ Visele reale au fost consemnate mai rar de indivizii premoderni și pentru că aceștia privilegiau visele „semnificative”, cu un caracter extraordinar, respectiv cele apărute în momente cruciale, capabile să prevestească întâmplări deosebite și visate de personalități de excepție (profeți, regi, conducători militari). Deplasarea atenției (și) înspre visele comune, visate de persoane comune – respectiv „democratizarea visului” –, a fost posibilă doar o dată cu procesul general de democratizare a societății. Explozia visului romantic, de exemplu, se leagă de importanța acordată individului, inclusiv pe latura sa afectivă și emoțională.

toate acestea, nu e nici o îndoială că antecesorii noștri au simțit mereu nevoia să consemneze și să povestească altora visele avute în timpul nopții, datorită emoțiilor puternice provocate de experiențele lor onirice, uneori bulversante. De exemplu, în cultura românească veche, altfel destul de săracă în texte scrise, întâlnim vise consemnate în însemnările pe cărți, așa cum e cazul celei de mai jos, din Transilvania primei jumătăți a secolului al XVIII-lea: „Să să știe cându amu fustu în Năcrina am visat on vis ni (sic) că au venitu on om la mine și mi-o zis că voi trei cinuzeci de ani și și (sic) opt de ani atunci o fostu văleatul 1700+15 scris-amu eu popa Danăj cu mueri miea...”¹⁸.

Cel mai frecvent, înregistrările unor vise apar în sursele narative cu caracter autobiografic și introspectiv, cum ar fi jurnalele, corespondența privată sau memoriile, specifice epocilor mai recente. Există chiar și surse narative specific și exclusiv onirice, cum sunt jurnalele de vise, în care naratorul își consemnează visele în mod sistematic, pe o perioadă lungă de timp – o veritabilă mină de aur pentru cercetători¹⁹.

Pe lângă amplificarea volumului surselor autobiografice, ultimul secol a dat naștere și altor tipuri de surse onirice compacte și abundente. Așa sunt visele consemnate de psihologi, prea puțin analizate până acum de către istorici, sau visele culese sistematic de etnologi și antropologi, îndeosebi în rândurile unor populații exotice²⁰. Pe lângă abundența lor, aceste tipuri de surse au și marele avantaj al înregistrării lor în scopuri științifice, cu o acuratețe incomparabil mai bună, în raport cu sursele tradiționale.

2. *Visele ficționale.* A doua mare categorie de manifestări onirice care pot face obiectul analizei istorice este cea a viselor „inventate”, imaginate, redată de cele mai multe ori prin intermediul textelor literare. Majoritatea viselor care ne-au parvenit din trecut nu au fost visate de oameni adevărați, ci reprezintă vise ale unor personaje literare, ficționale, izvorâte din imaginația unor scriitori. Ele sunt des întâlnite atât în literatura cultă, cât și în folclor (în basme, de exemplu).

În bibliografia autohtonă, cel mai specializat și mai competent autor în domeniul onirologiei culturale, Ovidiu Moceanu, autor al unei teze de doctorat și al câtorva cărți pe această temă, a acordat o atenție precumpănitoare viselor cu caracter

¹⁸ Nicolae Comșa, *Manuscrisele românești din Biblioteca Centrală de la Blaj*, Blaj (1944), 129.

¹⁹ Vezi Corin Braga, *Oniria. Jurnal de vise (1985–1995)*, Cluj-Napoca (2010), un jurnal de vise masiv, transpus în formă românească.

²⁰ James R. Lewis, *op. cit.*, passim; Jackson Steward Lincoln, *The dream in primitive cultures*, New York (1970).

ficțional, care furnizează materialul predilect de analiză al studiilor sale²¹.

Fără îndoială, între visele pe care le-am numit „reale” și cele ficționale există o relație complexă. De multe ori, scriitorul care relatează visul unui personaj de roman folosește ca materie primă conținutul propriilor vise. Alteori (și aceasta este, probabil, situația cea mai frecventă), deși visul literar este pe de-a-ntregul inventat, el este creat ca și când ar fi „real”, autorul respectând cu fidelitate mecanismele psihologice care generează visul, ca și convențiile expresive prin intermediul cărora acesta este povestit de persoane reale. Dacă scriitorul este talentat și are capacitatea de a reda într-un mod fidel și expresiv realitatea onirică, ne putem întreba care este diferența dintre visul „real” și visul „ficțional”?

Pentru istoric, răspunsul este simplu. Dacă urmărim reconstituirea unor „fapte” onirice care s-au întâmplat cu adevărat (de exemplu, ce visa Ionel Brătianu în timpul siestelor sale prelungite care precedau ședințele nocturne ale Consiliului de Miniștri), visul ficțional nu ne este de nici un folos, ci doar lectura unor scrisori în care respectivul personaj își povestește visele. În schimb, dacă dorim să înțelegem cum se visa, la modul general, în perioada interbelică, visele consemnate în literatura epocii (în proza lui Max Blecher sau a lui Mircea Eliade, de pildă) îi sunt și ele folositoare istoricului, deoarece este de presupus că scriitorii respectivi au redat cu fidelitate modul în care se visa și se relata un vis în epoca respectivă. Desigur, după lectura acestor cărți, istoricul va încerca să compare visele românești cu cele consemnate în pagini de jurnal, de autorii respectivi sau de alții.

3. *Reveriile, visurile în stare de veghe.* Deși, la prima vedere, reveriile sunt cu totul altceva decât visele, ceea ce ar justifica transformarea lor într-un obiect de studiu diferit, bibliografia manifestărilor onirice ne arată că visul și reveria sunt tratate de multe ori împreună, ca și când ar reprezenta un subiect comun, abordabil cu același tip de metodologie. Îndeosebi lucrările de istorie literară care abordează problematica viselor (îndeosebi a celor ficționale) le tratează alături de reverii. În lucrările dedicate visului romantic, de exemplu, sau în cele care inventariază visele consemnate în poezia lirică, visul produse în somn și cele nutrite în stare de veghe formează un *continuum*, imposibil de dissociat. Pe urmele unor preocupări prestigioase din spațiul internațional²², istoricii literari din România,

cum ar fi Sultana Craia²³ sau Aurel Pantea²⁴, au realizat lucrări de referință pe această temă. În studiile respective, visul și reveria, reflectate în creația poetică sau în proza artistică, sunt analizate în mod compact, ca fenomene de aceeași natură.

În limba franceză, de unde a fost preluat termenul românesc „reverie”, înrudirea celor două tipuri de fenomene este sugerată de dubletul „rêve” – „rêverie”, respectiv „vis” și „visare”, în stare de veghe. Asemănător, în engleză există paralela dintre „dream” și „daydream”. În română, apropierea dintre cele două stări este marcată și mai puternic, deoarece același cuvânt, „vis”, desemnează atât visul nocturn, cât și reveria diurnă. După cum s-a remarcat în bibliografia problemei, în română doar forma de plural indică faptul că este vorba totuși de două lucruri distincte, chiar dacă foarte înrudite: pentru visul nocturn se folosește, de cele mai multe ori, pluralul „vise”, în timp ce roadelor visării în stare de veghe li se atribuie, de obicei, denumirea de „visuri”²⁵.

În fine, o a treia accepțiune înrudită a termenilor „vis”, „rêve”, „dream” sau „Traum” este cea de „dorință”, „speranță”, uneori chiar „himeră” sau „utopie”, ceea ce extinde enorm sfera manifestărilor cărora li se atribuie denumirea de vise. Fiind vorba de un sens figurat, extins, el poate fi dissociat de termenul „vis” (fie el nocturn sau în stare de veghe), în accepțiunea sa proprie. Ca urmare, speranțele și dorințele – chiar dacă sunt calificate sub numele de vise sau visuri – pot să iasă din sfera de atenție a cercetătorului fenomenelor onirice.

4. *Visele interpretate.* Una dintre cele mai bogate categorii de surse, specifice și compacte, utilizate de istorici și de alți „onirologi” în vederea studierii viselor este reprezentată de așa-numitele „cărți de vise”, adeseori ample tratate de interpretare a viselor (cum este, de exemplu, cel al lui Artemidoros din Daldis²⁶), a căror origine o regăsim în Antichitate. Și în cultura română veche există numeroase lucrări de această factură, multe dintre ele păstrate în manuscris²⁷, iar altele apărute mai târziu în ediții populare. Scrierile de această factură nu numai că au supraviețuit, dar proliferază și la ora actuală, ocupând în

²¹ Ovidiu Moceanu, *op. cit.*; idem, *Visul și Împărăția. O teologie a visului*, Cluj-Napoca (1998); idem, *Visul și literatura*, Pitești (2002); idem, *Tratatul despre vis*, Cluj-Napoca (2012).

²² Gaston Bachelard, *La poétique de la rêverie*, Paris (1960).

²³ Sultana Craia, *Vis și reverie în literatura română*, Târgoviște (2003).

²⁴ Aurel Pantea, *Vis și reverie în poezia românească. Epifanii ale indeterminatului*, Cluj-Napoca, Teză de doctorat, (2002); idem, *Literatură onirică. Aplicații în poezia românească*, Alba Iulia (2004).

²⁵ Edgar Papu, „Ambivalența visului”, *apud* Sultana Craia, *op. cit.*, 6.

²⁶ Artemidoros Daldianul, *Carte de tălmăcire a viselor*, Iași (2001).

²⁷ Vezi, de exemplu, la BCU Cluj, mss. nr. 790, 3204, 4341.

catalogele de bibliotecă, la capitolul „Interpretarea viselor”, un spațiu mai amplu decât literatura psihologică dedicată acestui subiect²⁸. De asemenea, ele și-au găsit astăzi un adăpost privilegiat pe Internet, unde pot fi consultate nenumărate site-uri de profil, care furnizează o sursă excelentă de studiu pentru cercetătorii interesați de imaginarul contemporan al visului²⁹. De obicei, ele sunt organizate la fel ca lucrările tipărite, sub forma unor dicționare de vise, cu „tălmăcirea” atașată, ceea ce ușurează într-o manieră specifică web-ului căutările utilizatorilor interesați doar de semnificația unui anumit vis.

Desigur, toate aceste scrieri sau surse nu pot fi considerate o meta-literatură referitoare la vis, capabilă să spună ceva consistent despre el, în ordinea cunoașterii științifice. Ele pot fi însă utilizate cu mult folos ca izvoare primare, pentru studierea manifestărilor onirice și mai ales a semnificațiilor care le-au fost atribuite, în cadrul unei istorii culturale a viselor.

De obicei, visele menționate în aceste lucrări nu sunt vise singulare, atribuite unei anumite persoane, ca urmare nu pot fi încadrate nici în categoria viselor reale, dar nici a celor ficționale. Am convenit să le numim „vise interpretate”, deoarece aceste vise (sau, mai bine spus, aceste componente ale unor vise, segmentate în unități autonome de semantism oniric) sunt considerate fragmente de vis repetitive, colective, care pot fi regăsite în somnul oricui și care se supun unor interpretări cu valabilitate universală.

5. *Viziunile, halucinațiile, visele induse*. Ultima categorie de manifestări onirice cuprinde, în primul rând, acele vise, vedenii sau apariții a căror realitate este mai greu de acceptat de către un observator sceptic, dar care sunt autentificate printr-un act puternic de credință de către cei care le relatează. Este dificil să le privim ca pe niște vise „reale”, dacă ne situăm într-o postură exterioară acestora. Cu toate acestea, ele nu sunt considerate vise inventate sau ficționale, de toți cei care cred (și nu sunt puțini la număr) în adevărul lor de necontestat. Dincolo de caracterul lor verosimil sau neverosimil, aceste viziuni sunt considerate expresiile unor adevăruri esențiale.

Aparițiile dumnezeiești din Vechiul Testament, la fel ca visele prin intermediul cărora i-au fost revelate

adevărurile divine lui Mahomed sunt prototipuri ale respectivului tip de viziuni. Uneori, după cum s-a remarcat în cazul Vechiului Testament, este greu de distins dacă aceste vedenii apar în somn sau în stare de veghe³⁰. Caracterul excepțional al respectivelor experiențe, care prilejuiesc revelații, călătorii inițiatice, contactul cu transcendența, face oarecum superflua o asemenea distincție. Când Dumnezeu ți se arată sau călătorești într-o noapte la Ierusalim ori în ceruri, nu are mare importanță dacă o faci în somn sau într-o altă stare specială, de conștiință modificată. Aceasta, cu atât mai mult cu cât protagoniștii acestor experiențe nu pot fi oameni obișnuiți, care nutresc vise comune, ci sunt personaje de excepție, zei, profeți sau oameni atinși de aura sfințeniei.

Pe urmele acestor prototipuri divine, istoria a consemnat un lung șir de asemenea apariții și vedenii. Istoricul Matei Cazacu a realizat un inventar bine documentat al fenomenelor de acest gen semnalate în spațiul românesc, de la visele de tip „regal” ale voievozilor, specifice cronisticii medievale, până la viziunea de la Maglavit a lui Petrarhe Lupu³¹. Chiar și atunci când protagonistul este un biet cioban gângav, viziunea lui dobândește un caracter ieșit din comun și este posibilă datorită unei proximități divine³².

Deși par a avea o natură profund diferită, în raport cu vedeniile prestigioase de mai sus, am inclus tot în această categorie de vise și halucinațiile sau alte tipuri de viziuni și experiențe onirice care se disting prin faptul că se plasează dincolo de limitele acceptate ale „normalului”. Extazul mistic, transele șamanice, viziunile generate de diferite tipuri de meditație orientală, stările de conștiință modificată³³, halucinațiile provocate de droguri³⁴ – toate aceste fenomene vizionare puternic valorizate în perioada contemporană au în comun cu aparițiile miraculoase de altădată ideea că ele prilejuiesc o experiență transcendentă sau paranormală, o

²⁸ În anii din urmă, reprezentative pentru acest gen sunt lucrările editate de scriitorul Eugen Mihăescu (E. Mihăescu, *Carte de vise. Tălmăcirii străvechi din Orient, tălmăcirii moderne europene*, ed. a III-a, București (2008); idem, *Carte românească de vise. Tălmăcirii tradiționale*, ed. a III-a, București (2008).

²⁹ www.vise.ro; www.visele.ro; www.vise-dictionar.ro; www.cevisez.ro; www.dezlegareaviselor.ro; www.interpretare-vise.ro; www.interpretarea-viselor.ro; www.oniromantie.ro; www.acvaria.com (ultima accesare pentru toate site-urile citate: 03.04.2013).

³⁰ Problematika visului din perspectivă creștină este analizată pe larg în Ovidiu Moceanu, *Literatura*, 18–63, cu o vastă bibliografie; idem, *Visul și Împărăția*, *passim*.

³¹ Matei Cazacu, *Minuni, vedenii și vise premonitoare, în trecutul românesc*, București (2003).

³² Numeroase vise, vedenii și apariții conexe fenomenului religios pot fi întâlnite la Ioanichie Bălan, *Patericul românesc. Ce cuprinde viața și cuvintele unor sfinți și cuvioși părinți ce s-au nevoit în mănăstirile românești. Secolele III–XX*, ed. a V-a, Vânători (2005); Mihail Urzică, *Minuni și false minuni*, București (1993); Ilie Cleopa, *op. cit.*

³³ Popularizate îndeosebi prin opera literară a lui Carlos Castaneda: vezi, de exemplu, romanul său *Arta visatului*, București (2000).

³⁴ A căror incidență în cultura română a fost analizată în fermecătoarea carte semnată de Andrei Oișeanu, *Narcotice în cultura română. Istorie, religie și literatură*, Iași (2010).

inițiere în tainele lumilor alternative, „de dincolo” de noi. Iar metoda comună de atingere a acestor praguri o reprezintă punerea între paranteze a conștiinței noastre mundane, prin somn sau prin alte alte modalități similare, capabile să deschidă poarta de corn a revelațiilor onirice esențiale.

În aceeași categorie ar putea fi inclus și visul lucid (adică acel vis în care ești conștient că visezi)³⁵, în calitatea lui de vis indus și de experiență onirică specială. Această încadrare este valabilă atunci când visul lucid este exploatat în scopul atingerii unor stări speciale, mistice, extatice sau de inițiere spirituală. Pe de altă parte, un vis lucid „normal” (folosit inclusiv de psihologi, în scopuri terapeutice) este fără îndoială un vis real și, dacă îi lipsesc caracteristicile enumerate anterior, el trebuie inclus în prima categorie a acestei tipologii și studiat ca atare.

Spre o onirologie istorică

Obiectivul de cercetare pe care îl supun atenției în studiul de față este acela de a aborda, în durată lungă istorică sau pe anumite segmente temporale, cu o metodologie unitară, inter- și transdisciplinară, toate aceste categorii de vise. Istoricul trebuie să se alăture psihologilor, istoricilor literari și specialiștilor în istoria religiilor sau antropologie, în efortul de studiere a manifestărilor onirice. Mai mult decât atât, dat fiind caracterul de sinteză al științei istorice, istoricul trebuie să preia informațiile, metodele și cadrele conceptuale oferite de aceste discipline, pentru a răspunde întrebărilor de cercetare formulate din perspectiva științei istorice. Constituirea unei onirologii istorice, parte a unei antropologii istorice cuprinzătoare, reprezintă ținta finală a tipului de studii pe care îl propun.

Această cercetare este una de istorie culturală (dar numai pe jumătate), deoarece abordează atitudinile manifestate față de vis, semnificațiile care i-au fost atribuite și, mai mult, modul în care aceste aspecte culturale modelează conținutul propriu-zis al viselor consemnate în surse scrise, de-a lungul istoriei. Pe de altă parte, este și o istorie de tradiție „pozitivistă”, de date și fapte care s-au desfășurat cu adevărat. Ea vizează identificarea, descrierea și înțelegerea viselor care au fost visate efectiv de oameni în trecut, „wie es eigentlich gewesen”, evident, în măsura în care izvoarele istorice permit acest lucru și fiind conștienți că „povestirea” visului, punerea sa în text, îi modifică într-un anume sens conținutul, impregnându-l cu diferite semnificații culturale.

Există diferite niveluri ale visului care sunt influențate sau modelate de contextul cultural. În adâncurile inconștientului, zona cea mai greu de atins

de către istoric, se situează mecanismele psihologice profunde care structurează visul. Dacă vom întâlni în vise obiectele lunguiețe descrise de Freud, poate fi vorba de un simbol sexual masculin, dacă vom regăsi mandale colorate, avem de-a face cu imaginile arhetipale ale lui Jung. Dincolo de exagerările inerente și „folclorizarea” acestor teorii, astăzi datate, s-a remarcat inclusiv în literatura psihologică faptul că aceste mecanisme „profunde” pot fi influențate și ele de contextul cultural³⁶. În epoca victoriană, când manifestările sexualității erau ascunse și reprimăte, probabil că mulți oameni visau într-adevăr obiecte ascuțite având legătură cu sexualitatea lor refulată. Dar această interpretare este valabilă oare pentru orice epocă istorică? După toate probabilitățile, astăzi, când sexualitatea se manifestă mult mai liber, acest mecanism psihologic nu mai este necesar. Pentru că, până și în viziunea lui Jung, arhetipurile nu sunt decât niște câmpuri de forță care generează anumite configurații ale viselor, și nu niște imagini concrete.

La nivelul formei concrete pe care o îmbracă visul, este limpede că universul cultural nemijlocit și experiența cotidiană a celui care visează îi vor amprenta într-un mod inconfundabil și somnul. Grecii și romanii cultivați visau atleți la olimpiade, oamenii medievali cai și fapte de arme, iar cei din secolul al XX-lea locomotive alergând pe șine și turnuri ascuțite de zgârie-nori. Urcând la un nivel și mai vizibil, vom observa că relatarea visului respectiv a fost marcată de convențiile discursive ale epocii respective. Iar în cazul viselor ficționale, aceste structuri expresive vor ocupa un loc și mai important.

Sarcina onirologiei istorice este aceea de a descifra toate aceste niveluri de semnificație, evident, cu metode adaptate fiecăruia dintre ele. Interpretările psihologilor sunt obligatorii pentru a înțelege modul în care inconștientul ne modelează visele, cele literar-culturale sunt necesare în vederea descifrării semnificației textelor literare sau religioase, în timp ce cunoștințele istoricului ne ajută să înțelegem contextul istoric care influențează un vis. Care sunt obiectele (cea ce pare cel mai ușor), dar și credințele, ideologiile și sistemele de valori dintr-o epocă anumită, prezente în visele mai tulburi sau mai clare consemnate de oamenii de altădată. Pentru că și visele reflectă veacul apus în care s-a derulat existența lor efemeră, ajutându-ne astfel să îl cunoaștem mai bine, în oglinda fermecată – mai puțin cercetată de către istorici – a viselor, reveriilor și viziunilor³⁷.

³⁶ *Ibidem*, 219–220.

³⁷ Acest studiu a fost realizat cu sprijinul CNCS – UEFISCDI, proiect nr. PN-II-ID-PCE-2011-3-0081.

³⁵ James R. Lewis, *op. cit.*, 252–253.

VOLUNTARI SÂRBI PE FRONTUL ROMÂNESC DIN TOAMNA ANULUI 1916

Miodrag Milin*

Cuvinte cheie: *Voluntari, sârbi, război, Dobrogea, arhive, București, Belgrad.*

Keywords: *Volunteers, Serbs, war, Dobrogea, archives, Bucharest, Belgrade.*

Serbian Volunteers on the Romanian Front in the Autumn of 1916

(Abstract)

The study tells about the participation of Serbian volunteers from the volunteer Division I in bloody battles in the autumn of 1916, in Dobrogea. Together with the Romanian army and Russian military corps Serbian volunteers (nearly 20,000 soldiers), most of them from Banat, showed an exceptional spirit of sacrifice for the fulfilment of the national ideal and scored unmatched pages of military glory in the common struggle for unity and building of new national states. In order to fulfill this ideal, Serbian volunteers have made massive human sacrifice, offering young lives of over 8,500 soldiers and staff on the altar of the homeland. Their memory is honoured with reverence by the impressive Monument from Medgidia, founded in 1926 by the gesture of gratitude from both their Royal Majesties Ferdinand of Romania and Alexander of Yugoslavia.

Present study brings details about the campaign, sacrifice and high decoration, of over 900 volunteers and heroes, based on information stored in the archives in Bucharest and Belgrade.

Înființarea Diviziei I sârbe de voluntari¹

În cursul verii anului 1915 prizonierii sârbi (cu precădere din Banat și din Bosnia), aflați în Rusia au pornit inițiativa organizării unor formațiuni de voluntari care să vină în ajutorul fraților lor din Serbia, aflați în fața unor enorme dificultăți de război.

Guvernul de la Belgrad, înștiințat cu privire la inițiativele grupurilor de voluntari din prizonieratul rusesc, a trimis de îndată o echipă de contact cu Legația sârbă de la Petrograd, în vederea intensificării propagandei sârbești în Rusia și a încercării de organizare a acestui prețios ajutor militar.

Prin strădania legației și a ministrului Serbiei la Petrograd Miroslav Spalajković, în curând au fost eliberate și înzestrate corespunzător mai multe subunități de prizonieri sârbi, originari din Austro-Ungaria și trimiși pe calea Dunării în Serbia.

Astfel, aici au debarcat câteva sute de voluntari care au apucat să ia parte la dramaticele lupte de apărare a Văii Moravei împotriva invaziei bulgare (octombrie 1915). La scurt timp, sub presiunea concentrată a austro-maghiarilor, germanilor și a bulgarilor, s-a pornit retragera spre sud (la Niș) iar apoi și evacuarea Serbiei de către armată, administrație, parlament, guvern și monarhie. S-au întrerupt acum, deocamdată, orice legături între autoritățile militare rusești și cele sârbești. Iar chestiunea organizării voluntarilor sârbi a intrat într-o nouă fază, aceea a pregătirii și înzestrării Corpului de voluntari de la Odessa.

În baza acordului Comandamentului rus, emisarul militar al Serbiei colonelul Lontkijević se deplasează la Odessa. Aici intră în legătură cu generaqlul Ebelov, comandantul Cercului militar Odessa, convenindu-se cu privire la cazarea și dotarea din partea forurilor rusești a acestor incipiente formațiuni de voluntari sârbi. La finele anului 1915 Detașamentul de voluntari sârbi număra 11 ofițeri și 560 subofițeri și soldați. Peste numai o lună, spre finele lui ianuarie 1916, numărul lor crescuse la 860 subofițeri și soldați și 21 ofițeri. Acum ia ființă Regimentul I infanterie de voluntari sârbi (20 ianuarie 1916), avându-l în frunte pe maiorul Vladimir Kovačević.

* Timișoara, str. Humulești, nr. 34, e-mail: miomi333@yahoo.com.

¹ Архив Војноисторијског института у Београду (Arhiva Institutului de istorie militară a Serbiei din Belgrad), *Инвентар 10*, кутија 10, фасцикла 1, *Дневник војних операција Прве српске добровољачке дивизије*, у рукопису, 220 стр. и прилози (*Инвентар 10*, cutia 10, dosar 1, *Jurnalul de operațiuni al Diviziei I sârbe de voluntari*, în manuscris, 220 pag. nenumerotate și anexe).

După instalarea Comandamentului general al Armatei sârbe în insula Corfu s-a trecut și la definirea structurii Corpului de voluntari din Rusia. S-au iscat și o serie de controverse cu privire la denumirea și misiunea acestei viitoare unități militare. Unii înclinau ca aceasta să poarte numele de unitate iugoslavă, ca expresie a spiritului de solidaritate și de unitate a iugoslavilor cu Serbia. Cei mai mulți însă, pornind de la constatarea că 98% dintre voluntarii de la Odessa erau doar sârbi, din Banat, Bosnia, Slavonia și Lika, au impus și denumirea marii unități, *Divizia 1 sârbă de voluntari din Rusia*.

Prin Decretul din 11 februarie 1916, în fruntea acesteia a fost desemnat un valoros ofițer, colonelul de Stat major Stevan Hadžić; Statul major al diviziei a fost alcătuit din ofițeri încercați, cu experiența războiului din anii precedenți, supraviețuitori ai cumplitei retrageri a armatei sârbe prin Albania. După acele tragice încercări, din iarna 1915/1916, se făcea simțită o dorință tot mai vie, de participare la luptă în Rusia, pentru răzbunarea celor tragic pieriți acasă și pedepsirea bulgarilor, considerați a fi trădătorii ideii slave.

După o călătorie încărcată cu evenimente, pe ruta Italia, Franța, Anglia, Marea Nordului, Norvegia, Suedia, Finlanda și la urmă, Rusia, cele 130 de cadre, numite din insula Corfu să preia comanda diviziei, au ajuns la Odessa (14 aprilie 1916). Divizia reunea deja 9733 de voluntari, 272 ofițeri, distribuiți în două regimente și cu perspectiva alcătuirii altor două. Cei mai numeroși erau sârbii bosniaci, apoi bănățeni și, în număr mai restrâns, din alte ținuturi (Srem, Slavonia, Lika, Herțegovina). Și din Serbia propriu-zisă, aflată sub ocupație, s-au refugiat 147 de voluntari, trecând Dunărea în România și apoi, în Rusia.

Operațiunile de război din Dobrogea Bătălia pentru Dobrici (Bazargic)

Divizia I sârbă de voluntari a fost integrată în cadrul Corpului 47 al Armatei ruse, alături de Diviziile 61 de infanterie rusă și 3 de cavalerie rusă.

Curând după Declarația de război a României către Puterile centrale (14/ 27 august 1916), s-au pus în mișcare spre Dobrogea și unitățile aliate. Sârbii au sosit pe relația Reni – Cernavodă, pe calea Dunării, între 17 și 18 august. Statul major al diviziei lor a fost instalat, pentru început, la Medgidia. De aici sârbii au primit misiunea de a se deplasa spre sud, în încercarea (tardivă, e drept) de preîntâmpinare a ofensivei bulgaro-germane.

Botezul focului s-a produs în dimineața de 25 august, în cadrul bătăliei pentru orașul Dobrici.

Deși în bătălie au fost angajate forțe diminuate, doar 9 batalioane (din Regimentele 1, 3 și 4 ale Diviziei), cu o slabă susținere de artilerie, sârbii s-au bătut vitejește, cu determinare și spirit de sacrificiu, într-o desăvârșită ordine și disciplină, care i-a impresionat pe aliații ruși.

Printr-o angajare energetică unitățile sârbești au reușit să susțină și să protejeze aripa dreaptă și spatele frontului de est al Armatei a III-a române, pulverizând Brigada a 2-a a Diviziei a 6-a bulgare, de Vidin. A intervenit o serioasă criză a întregii apărări bulgare, rezolvată în mod aproape miraculos, prin intervenția unei divizii de cavalerie, care a reușit să salveze de la înfrângere formațiunile de apărare de la Dobrici. Această manevră a fost efectuată, cu multă iscusință și îndrăzneală, în fața frontului Diviziei a 3-a de cavalerie rusă; conducerea diviziei ruse s-a menținut într-o totală pasivitate, sub impresia falsă că bulgarii nu s-au mișcat din loc. Lupta energetică a continuat întreaga zi, cu însemnate pierderi de ambele părți.

Dintr-un efectiv de 9260 de oameni, angajați în operațiunile diviziei sârbe la 25 august, s-au înregistrat pierderi de 1343 de morți, răniți și dispăruți. Pierderile inamicului au fost mult mai grave: 2371 morți, răniți și dispăruți.

Situația însă, din punctul de vedere al succesului inițial al sârbilor, a rămas neexploată: inamicul era epuizat, Brigada a 2-a puternic demoralizată, din cauza pierderilor ridicate înregistrate. Bulgarii au suferit foarte însemnate pierderi în ofițeri, fiindu-le afectată capacitatea operațională. Însă generalul Zaioncikovski, comandantul Corpului ruso-sârb a decis să oprească dezvoltarea operațiunilor ofensive și să-și deplaseze diviziile în poziție de apărare, spre centrul Dobrogei. Se încerca, de fapt, stăvilirea ofensivei grosului Armatei a III-a bulgare, concentrată în raionul de curând cucerit, la Turtucaia.

Astfel s-a consumat această primă participare în lupte a voluntarilor sârbi: cu un succes – dar totuși, incomplet, neexploatat în sens operațional și cu însemnate (și, într-un fel, inutile) pierderi umane.

Lupta ofensivă de la Hardali-Tekederesi

Divizia sârbă a înregistrat la 1 septembrie un succes de mare însemnătate operativă, străpungând frontul Armatei a III-a bulgare, între Diviziile Sofia și Preslav. Criza inamicului a fost considerabilă, de vreme ce acesta, până la lăsarea întinericului (când a început retragerea, la ordin, a unităților româno-ruso-sârbe) nu a fost în niciun fel capabil să pareze inițiativa sârbă. Acest succes a rămas din nou neexploatat de forțele aliate, datorită dificultăților la

flancul stâng al Diviziei 61 ruse, care a fost atacat de forțe bulgare superioare.

Prin atacul impetuos al sârbilor a fost paralizată Divizia Sofia: trei regimente ale acesteia au fost silit să se retragă și să treacă în poziție de apărare. În acest fel a fost înlăturată amenințarea Diviziei a 9-a române, descătușându-i flancul stâng de pericolul încercuirii.

Pierderile Diviziei sârbe la 31 august – 1 septembrie: 651 de morți, răniți și dispăruți. Pierderile inamicului au fost evaluate la aproximativ 1500 de oameni scoși din luptă. Au fost capturate două baterii și 6 mitraliere inamice.

Luptele decisive din raionul Kokardgea

În 2 septembrie divizia și-a încheiat marșul de repliere, cartierul general instalându-se în satul Kokardgea (Independența?). Trupa era extrem de obosită, după două zile de lupte și un marș de noapte, de peste 35 km. Starea morală a soldaților-voluntari nu mai era atât de ridicată precum înainte de retragere; asupra lor a acționat defavorabil împrejurarea că a doua oară se retrăgeau deși – atât la Dobrici, cât și la Hardali-Tekederesi – îi bătuseră pe bulgari.

Noul aliniament pe care s-a reînnoit armata aliată din Dobrogea se afla la o zi de marș distanță de calea ferată Cernavodă – Medgidia – Constanța. Aici s-a amenajat din timp o zonă fortificată, pe aliniamentul Rasova (Dunăre) – Tuzla (Marea Neagră), în vederea apărării Dobrogei de mijloc.

La 5 septembrie divizia a fost scoasă din pozițiile de la Kokardgea de puternicul atac al inamicului; din fericire, această criză a rămas fără consecințe imediate, prin excelența cooperare a celorlalte divizii.

Înaintarea bulgară a fost stopată la Cota 147 și la movila Kaciamak Orman Bair, de către Divizia 61 rusă, susținută de Divizia 5 română. Flancul stâng al Diviziei a 9-a române, care s-a retras de asemenea, a reușit să păstreze legătura strânsă cu flancul drept al Diviziei sârbe, pe linia noului amplasament, la movila Birebei. Inamicul, prin urmare, nu a reușit o străpungere completă a frontului; iar prin pasivitatea dovedită în continuare, a oferit un nimerit prilej de contraatac.

Contraatacul s-a produs în dimineața de 6 septembrie, prin acțiunea combinată a unităților Diviziei sârbe și ale Diviziei a 9-a române. Ostilitățile au durat ziua întreagă, cu însemnate pierderi de ambele părți. Spre seară a fost introdus în luptă și ultimul batalion din rezerva diviziei, în frontul Regimentului 1, aflat la 200–300 de pași de pozițiile inamice. În jurul orei 19

întregul regiment a declanșat un impetuos atac la baionetă, reușind să pună pe fugă subunități ale Regimentului 7 Preslav. Acest asalt se transmite de pe flancul stâng și pe flancul drept al Brigăzii 1 sârbe; până noaptea târziu, tranșeele inamice de la movila Buiuk Mezarlik Bair au fost ocupate.

A urmat atacul decisiv, din dimineața de 7 septembrie, pentru reocuparea satului Kokardgea. Pe la prânz divizia a reluat în stăpânire pozițiile inițiale, cu sprijinul a 6 batalioane din Regimentele 62 și 70 române și al Regimentului 241 rus.

S-a dovedit, încă odată, că cea mai însemnată calitate a voluntarilor sârbi era spiritul ofensiv. Este pentru a treia oară că sârbii își dovedeau tocmai la atac forța de neînving și deplină virtute ostășească!

În cursul luptelor din 5–7 septembrie, Divizia sârbă a suferit pierderi cifrate la 3970 de morți, răniți și dispăruți. Printre cei căzuți, lt. colonelul Milorad Matić, comandantul Regimentului 2; în cursul atacului nocturn din 5 septembrie a fost grav rănit, pierzându-și vederea, locotenentul Lujo Lovrić, decenii în șir, apoi, președinte al Asociației veteranilor de război din Serbia.

În cursul nopții de 8/9 septembrie Divizia 12 română a înlocuit pe poziții încercata divizie sârbă. În luptele susținute, aceasta a suferit pierderi grele, cifrate până-n acel moment la peste 6000 de oameni, necesitând refacerea efectivului, din rezerva armatei.

Luptele de la Amzacea

La 19 septembrie Divizia 1 sârbă, numeric nerefacută, cu doar 5968 de ostași, a primit o nouă și grea misiune: atacul asupra satului Amzacea, ocuparea localității și dezvoltarea ofensivei, în direcția Karachioiu (Negru Vodă?). În față avea un inamic de temut, Divizia 25 turcă de nizami, însumând peste 17000 de soldați și o însemnată înzestrare. Divizia sârbă urma să fie susținută la est de Divizia 19 română iar la vest de Divizia 61 rusă.

În seara de 20 septembrie, după lupte înverșunate, subunități sârbe și ale Diviziei române au pătruns în Amzacea. Turcii s-au retras, în panică. Atacul nu s-a putut însă dezvolta din cauza slăbelor efective ale forțelor atacatoare. În sprijinul turcilor au intervenit bulgarii și germanii, ivindu-se pericolul ca sârbii și românii să cadă în încercuirea inamicului, numeric superior.

Din cauza retragerii înspre Topraisar a Diviziei române, flancul stâng al Diviziei sârbe a rămas descoperit și s-a pomenit amenințată cu încercuirea. Prin intervenția de ultimă oră a rezervei proprii și foarte buna coordonare a artileriei, infanteria inamică a fost oprită. Iar spre seara zilei de 21

septembrie divizia a revenit pe pozițiile inițiale, consolidate, de la Balabanar – Cerchez Juk Bair. Luptele au continuat și în zilele următoare, fără rezultate semnificative.

Pierderile în cursul operațiunilor din 19–27 septembrie: Divizia sârbă, 1012 morți, răniți și dispăruți; Divizia 19 română, 1492 morți, răniți și dispăruți. Pierderile dușmanului se estimau a fi cel puțin 3000 scoși din efectiv.

Luptele de apărare la Engi Mahala și Edilkioi

În zilele de 7–8 octombrie unitățile Diviziei sârbe au susținut grele lupte de apărare, pe aliniamentul fortificat Cerchez Juk Bair – Balabanar – Uzunlar – Engi Mahala – Osmanca Bair.

Din cauza configurației nefavorabile a terenului, în raport cu poziția Diviziei 19 române, Divizia sârbă s-a văzut nevoită, mai întâi, să-și retragă la 6 octombrie flancul stâng la Balabanar iar după aceea, la 8 octombrie, la Uzunlar; aceasta, întrucât inamicul a exercitat presiuni asupra diviziei române și din perimetrul acesteia, pe care pusesse stăpânire, amenința în permanență flancul diviziei sârbe. Absența unui adăpost natural a contribuit la sporirea pierderilor de efectiv, ca urmare a supremației focului de artilerie inamic. Lipsa din dotarea proprie a artileriei grele a făcut ca inamicul să obțină însemnate succese și în planul moralului trupe, punând în funcțiune însemnatele întăriri sosite de curând, în tunuri germane cu bătaie lungă.

Luptând cu înverșunare divizia se retrage treptat, în ordine, spre localitatea Murfatlar, împiedicând desfășurarea în atac a Diviziei combinate bulgare și a Diviziei 217 germane. Mai mult, de pe pozițiile avansate de la Edilkioi, a reușit ahia să periclitizeze spatele diviziei germane, încetinindu-i avansarea.

În cursul acestor din urmă operațiuni, sârbii au suferit din nou pierderi însemnate, cifrate la 1388 de combatanți scoși din efectiv.

Retragerea a continuat și în zilele următoare, însă în afara contactului cu inamicul, pe calea cea mai scurtă, spre Isaccea. Subunitățile diviziei au trecut Dunărea pe uriașul ponton amenajat aici de ruși, între 14 și 16 octombrie, cu aceasta luând sfârșit și campania din Dobrogea a voluntarilor sârbi supraviețuitori.

În cursul operațiunilor de pe frontul românesc dobrogean (în intervalul 24 august – 12 octombrie 1916), Divizia 1 sârbă de voluntari a depus enorme sacrificii, însumând 8331 de oameni sau 50% din totalul efectivului combatant.

Faptele ei de arme au fost răsplătite cu înalte recunoașteri, prin ordin de zi: al Înalțului stat major al Armatei sârbe, din 29 august; al țarului Nicolae al II-lea, din 22 septembrie; al Guvernului regal sârb, din 27 septembrie 1916. La Isaccea au fost, de îndată, decorați cu înalte ordine sârbești, 70 de ofițeri-voluntari; 19 militari au fost răsplătiți cu Steaua de aur a Ordinului Karagheorghe; 39 cu Steaua de argint a Ordinului Karagheorghe; 38 cu Medalia de Aur „Pentru Vitejie”; 567 cu Medalia de Argint „Pentru Vitejie”.

Ostașilor voluntari le-au fost conferite și însemnate distincții militare străine: rusești (849 de Cruci Sf. Gheorghe; 530 de Medalii Sf. Gheorghe și 230 de ordine ofițerești ruse); și românești (141 de ofițeri au primit înalte ordine militare – „Coroana României”, „Steaua României”, „Mihai Viteazul”; 760 de subofițeri și soldați au fost distinși cu medalii „Virtutea Militară” și Medalia „Bărbăție și credință”).

ANEXE²

1.

FERDINAND I. Prin grația lui Dumnezeu și Voința națională REGE AL ROMÂNIEI... **sub no. 12589/8 Mar. 1917, Am decretat și decretăm:**

Art. I. Conferim următorilor ofițeri superiori... decorațiile de războiu astfel, după cum urmează:

Ordinul militar „MIHAI VITEAZUL” clasa III-a

Colonelului Hadjitch Stevan S., din Armata Sârbă, pentru vitejia, destoinicia și avântul cu care **a condus o divizie sârbă**, în cursul aprigelor lupte ce au avut loc în Dobrogea.

Dat în Iași, la 10 Martie 1917

(ss) FERDINAND

Ministru de războiu (ss) Vintilă Brătianu

(Arhivele Naționale ale României, București, *Fond Președinția Consiliului de Miniștri*, nr. 11/ 1917, 266–267)

2.

FERDINAND I. Prin grația lui Dumnezeu și Voința națională REGE AL ROMÂNIEI... **sub no. 3426/19 Iunie 1917, Am decretat și decretăm:**

Art. I. Conferim următorilor ofițeri din Divizia I-a de Voluntari Sârbi, decorațiile de războiu, pentru curajul și destoinicia ce au arătat în timpul operațiunilor din Dobrogea, din 1916.

² Aducem mulțumirile noastre cercetătorului I dr. Vasile Dudaș, pentru alesul gest de solidaritate colegială, de a ne semnala arhivistic documentele la care facem în cele ce urmează referire, reproducând și pasajele esențiale.

Ordinul „COROANA ROMÂNIEI” cu spade în gradul de Comandor

- Colonelului Miloch Stankovitch, Comandantul Brigadei a 2-a
- Colonelului Dragoljoub Lazarovitch, Șeful Artileriei Diviziei Sârbe
- Colonelului Rimachewski, din Armata Rusă, Comandantul Artileriei de Munte a Diviziei Sârbe

Ordinul „STEUA ROMÂNIEI” cu spade în gradul de Ofițer

- Locotenentului-Colonel Sima Tzenitch, Comandantul Regimentului 3
- Locotenentului-Colonel Petar Radivoitch, Comandant de Batalion
- Locotenentului-Colonel Bojin Simitch, Comandant de Batalion
- Locotenentului-Colonel Zsivorad Lazarovitch, Comandant de Batalion
- Locotenentului-Colonel Miloch Tzvetitch, Comandant de Batalion
- Locotenentului-Colonel Vladimir Brkitch, Comandant de Batalion

Ordinul „STEUA ROMÂNIEI” cu spade în gradul de Cavalier

- Locotenentului-Colonel Dr. Dragoslav Popovitch, Medicul șef al Diviziei Sârbe
- Căpitanului Cl. I Danilo Nenadovitch, Comandant de Batalion
- Căpitanului Cl. I Douchan Andjelkovitch, Comandant de Companie
- Căpitanului Cl. I Andreas Sharanovatz, Comandant de Companie
- Căpitanului Cl. I Filipp Stojanovitch, Comandant de Companie
- Căpitanului Cl. I Milija Ristanovitch, Comandant de Companie
- Căpitanului Cl. I Borivoje Kostitch, Șeful Trenului Diviziei
- Căpitanului Cl. I Dobrivoje Pirotchanatz, Comandant de mitraliere
- Căpitanului Cl. I Dragoutin Zsivanovitch, Șef de mitraliere
- Căpitanului Cl. I Radovan Radovanovitch, Șef de companie
- Căpitanului Cl. I Alexandre Donkitch, Șef de companie
- Căpitanului Cl. I Douchan Panitch, Șef de companie
- Căpitanului Cl. II Voisslav Chikopariya, Comandant de companie
- Căpitanului Cl. II Vladimir Vassiljevitch, Comandant de companie
- Căpitanului Cl. II Kosta Barjaktarovitch, Comandant de companie
- Căpitanului Cl. II Pavle Dobrijevitich, Comandant de companie
- Căpitanului Cl. II Mihail Goloubovitch, Comandant de companie

- Căpitanului Cl. II Chedomir Tchekitch, Comandant de companie
- Căpitanului Cl. II Radivoje Yankovitch, Comandant de companie
- Căpitanului Cl. II Pavle Golija, Șef de companie
- Căpitanului Cl. II Djordje Dodinat, Șef de companie
- Căpitanului Cl. II Marko Bojovitch, Șef de companie
- Căpitanului Cl. II Douchan Mrkchitch, Șef de companie
- Căpitanului Cl. II Risto Kouyoundzitch, Șef de companie
- Căpitanului Cl. II Douchan Vlaissavljevitch, Șef de companie
- Locotenentului Dr. Janko Kotvik, Șef de companie
- Locotenentului Ladislav Gjurgjina, Șef de companie
- Locotenentului Stojko Boyitch, Șef de companie
- Locotenentului Vladislav Simitch, Șef de companie
- Sublocotenentului Gjorgje Todorovitch, Șef de secție de cercetași

Ordinul „COROANA ROMÂNIEI” cu spade în gradul de Ofițer

- Colonelului Vojintcholak Antitch, din serviciul de Stat Major al Diviziei
- Locotenentului-Colonel Milan Nikolitch, Șeful serviciului de geniu al Diviziei
- Maiorului Miloyko Yankovitch, Subșeful de Stat major al Diviziei
- Maiorului Douchan Miloutinovitch, Comandantul companiei de săpători
- Maiorului Voisslav Andjelkovitch, Comandant de batalion
- Maiorului Pavle Pavlovitch, Comandant de batalion
- Maiorului Stevan Body, Comandant de batalion
- Maiorului Svetozar Hadjitch, Comandant de batalion
- Maiorului Toma Pavlovitch, Comandant de baterie
- Maiorului Milorad Petrovitch, Șeful intendenței Diviziei

Ordinul „COROANA ROMÂNIEI” cu spade în gradul de Cavalier

- Căpitanului Cl. II Momtchilo Petrovitch, Ofițer de ordonanță la Statul major al Diviziei
- Locotenentului Radoslav Vessnitch, Ofițer de ordonanță la Divizie
- Locotenentului Velimir Ranossovitch, Șeful coloanei ușoare de munițiuni
- Locotenentului Bojidar Kassovitch, Șef de secție de mitraliere
- Locotenentului Alexandre Nedeutchin, Șef de secție de mitraliere
- Locotenentului Douchan Krestitch, Șef de secție de mitraliere
- Locotenentului Milan Vakanjatz, aghiotant
- Sublocotenentului Iosef Prohaszka, Șef de secție
- Sublocotenentului Ferdinand Houdek, Șef de secție

- Sublocotenentului Louka Seritch, Comandant de companie
- Sublocotenentului Vatzlav Valta, Șef de secție
- Sublocotenentului Iosif Ravnik, Șef de secție
- Sublocotenentului Gojko Goutecha, Șef de secție
- Sublocotenentului Emil Pltchatch, Adjutant al batalionului
- Sublocotenentului Marko Moravatz, Șef de secție
- Sublocotenentului Stevan Kavitch, Șef de secție
- Sublocotenentului Antonio Hartmann, Șef de secție
- Sublocotenentului Milan Bokanj, Șef de secție
- Sublocotenentului Robert Walgoni, Șef de secție de mitraliere
- Sublocotenentului Milan Babitch, Comandant de companie
- Sublocotenentului Lazar Kovatchevitch, Șef de secție
- Sublocotenentului Pavle Varzik, Comandant de companie
- Sublocotenentului Bogoslav Mazuranitch, Șef de secție de mitraliere
- Sublocotenentului Voisslav Milovanovitch, Șef de secție de mitraliere
- Sublocotenentului Mihailo Velimirovitch, Șef de secție de mitraliere
- Sublocotenentului Petar Maritch, Șef de secție
- Sublocotenentului Iosif Horvatovitch, Șef de secție
- Sublocotenentului Avdo Hassanbegovitch, Șeful companiei de poliție a Diviziei
- Sublocotenentului Ivan Makovitchka, Șef de secție
- Sublocotenentului Stevan Grozdanitch, Șef de secție
- Sublocotenentului Vladislav Rutar, Șef de secție
- Sublocotenentului Vladimir Gazivoda, Șef de secție
- Sublocotenentului Ljoubomir Gligoritch, Șef de secție
- Sublocotenentului Drago Krstnik, aghiotant
- Sublocotenentului Zdenja Chmidrekal, Șef de secție
- Sublocotenentului Todor Nikolitch, Șef de secție de mitraliere
- Sublocotenentului Zivojin Jovanovitch, Șef de secție de mitraliere
- Sublocotenentului Jaroslav Platch, Șef de secție
- Sublocotenentului Robert Vobratilek, Șef de companie
- Sublocotenentului Milan Alvirovitch, Șef de secție
- Sublocotenentului Drago Banjatz, Șef de secție
- Sublocotenentului Danilo Ouzelatz, adjutant de brigadă
- Sublocotenentului Martin Gajski, Șef de companie
- Sublocotenentului Stanko Erhartitch, Șef de secție de mitraliere
- Sublocotenentului Svetozar Orlovitch, Șef de companie
- Sublocotenentului Petar Prodanovitch, Șef de secție
- Sublocotenentului Ljoubomir Mihajlovitch, Șef de secție de mitraliere
- Sublocotenentului Dragoutine Modertchin, Șef de companie
- Sublocotenentului Branko Zakonlja, Șef de secție
- Sublocotenentului Iovan Bossnitch, Șef de secție

- Sublocotenentului Vassilije Narundzitch, Șef de secție
- Sublocotenentului Trifoun Raytchevitch, Șef de secție
- Sublocotenentului Mihailo Manditch, Șef de companie
- Sublocotenentului Selimir Zazelj, Șef de secție
- Sublocotenentului Kreshimir Bossek, Șef de companie
- Sublocotenentului Vinko Janesch, Șef de companie
- Sublocotenentului Ivan Passaritch, Șef de companie
- Sublocotenentului Iosif Banyatch, Șef de companie
- Sublocotenentului Jakob Kovartchitch, Șef de secție
- Sublocotenentului Vladimir Vassitch, Șef de secție

Dat în Iași, la 19 Iunie 1917

(ss) FERDINAND

Ministru de Războiu (ss) V. Brătianu

(Arh. Naț. ale României, București, *Fondul PCM*, nr. 13/1917, 229–235)

3.

FERDINAND I. Prin grația lu Dumnezeu și Voința națională REGE AL ROMÂNIEI...**sub no. 111/3 Iulie 1917, Am decretat și decretăm:**

Art. I. Conferim următorilor ofițeri superiori și inferiori din Divizia 1-a de Voluntari Sârbi, decorațiile de războiu astfel, după cum urmează:

Ordinul Militar „MIHAI VITEAZUL”, Clasa a III-a

Colonelului Jivan Mitrovitch, Comandantul Brigadei II de Voluntari Sârbi, pentru că a dat probe de frumoase calități militare în cursul luptelor din Dobrogea din 1916. S-a distins prin hotărârea și energia cu care la 25 august 1916 a respins atacul trupelor bulgare în bătălia de la Dobrici și cu care a luptat la Amzacea de la 19–24 septembrie. Și-a păstrat pozițiunile de la Indje-Mahale (Engi-Mahala) sub focul ucigător al artileriei grele inamice și a respins cu vitejie și iscusință atacul forțelor inamice cu mult superioare numericeste. Deși grav contuzionat, a rămas la postul său de comandă.

Colonelului Velibor Trebinatz, Comandantul Regimentului 4 de Voluntari Sârbi, pentru vitejia și avântul cu care a condus regimentul în luptele de la 25 august 1916, în Dobrogea. În cursul operațiunilor de la 19 septembrie – 8 octombrie, a dat probe de aceleași frumoase calități militare, respingând cu energie atacurile inamicului. Deși rănit, a rămas în capul regimentului și l-a condus în toate luptele ce au urmat.

Locotenentului-Colonel Radossav Jivkowitch, din Regimentul 3 de Voluntari Sârbi, pentru vitejia și avântul cu care a condus batalionul în aprigele lupte din 1916, în Dobrogea. S-a distins în mod special în luptele de la 25 august și de la 5 și 6 octombrie, când a înaintat cu batalionul său cântând la atac. A fost rănit pe câmpul de onoare.

Locotenentului-Colonel Alexandre Stankovitch, din Regimentul 4 de Voluntari Sârbi, pentru vitejia

și îndărjirea cu care a luptat la 25 august 1916, lângă Koru-Nasradin. După ce a respins un puternic atac al inamicului, l-a contraatacat, i-a ocupat pozițiunile și în aceeași zi a respins mai multe atacuri date de forțe inamice superioare numericește. A fost grav rănit pe câmpul de onoare.

Maiorului Jovan Kostitch, din Regimentul 3 de Voluntari Sârbi, pentru vitejia și îndărjirea cu care a comandat batalionul în aprigele lupte de la 5 și 6 octombrie 1916, când după ce a respins toate atacurile inamicului, a contraatacat și i-a ocupat pozițiunile. A rezistat apoi cu tenacitate de la 19 septembrie la 8 octombrie, împotriva tuturor atacurilor date de forțe inamice superioare numericește.

Maiorului Vojin Maksimovitch, Șeful de Stat major al Diviziei I de Voluntari Sârbi, pentru curajul și destoinicia cu care a secondat pe comandantul diviziei în conducerea operațiunilor din Dobrogea, în 1916. La 5 septembrie a luat dispozițiuni atât de bune încât a doua zi divizia a întreprins un contraatac puternic care s-a terminat la 7 septembrie prin victorie, respingând lângă Kokardgea forțele inamice. În timpul luptelor de lângă Amzacea (19–24 septembrie și 6–14 octombrie) a dat probe de energie și de hotărâre colaborând de aproape la conducerea luptelor.

Maiorului Bochko Toskitch, din Regimentul 1 de Voluntari Sârbi, pentru că la 6 septembrie 1916 a atacat cu batalionul său pozițiunile de la nord de Kokardja cu un curaj și o destoinicie remarcabile. Fiind rănit la brațul drept și în piept, i se pansează rănila, apoi reia comanda batalionului, atacă din nou pozițiunile inamice, le ocupă și le organizează pentru apărare. În seara de 19 septembrie răzbate în mod vitejesc în satul Amzacea și dă din nou dovadă de frumoase calități militare.

Sublocotenentului Franja Balatcha, din Regimentul 2 de Voluntari Sârbi, pentru vitejia și energia cu care a luptat în Dobrogea în 1916, distingându-se în mod special la 5 septembrie, când a salvat o baterie română, amenințată de capturare și la 6 octombrie, în cursul aprigelor lupte de la Amzacea.

Ordinul „STEUA ROMÂNIEI” cu spade în gradul de Cavalier

Locotenentului Branko Diklitch, din Regimentul 4 de Voluntari Sârbi, pentru curajul și energia cu care la 25 august 1916, sub focul violent al artileriei grele inamice, a respins cu compania sa un atac al cavaleriei inamice. A fost grav rănit pe câmpul de onoare.

Locotenentului Fehim Missakaditch, din Regimentul 1 de Voluntari Sârbi, pentru curajul și destoinicia cu care a condus compania în luptele din 1916, în Dobrogea. S-a distins în mod special în luptele de la 25 august la Kara-Sinan, de la 1 septembrie la Tekederessi, de la 18–30 septembrie la Kokardgea și în acele de la 6–8 octombrie la Amzacea.

Sublocotenentului Lonyo Lovritch, din Regimentul 2 de Voluntari Sârbi, pentru curajul și destoinicia cu care a luptat în 1916 în Dobrogea. S-a distins în mod

deosebit la atacul pozițiunilor inamice de la Kokardgea, când a fost grav rănit.

...

Dat în iași, la 3 iulie 1917

(ss) FERDINAND

Ministru de Războiu (ss) Vintilă Brătianu

(Arh. Naț. ale României, București, *Fondul PCM*, nr. 13/1917, 302–305)

4.

FERDINAND I. Prin grația lui Dumnezeu și Voința națională REGE AL ROMÂNIEI...**sub no. 3367/15 Iunie 1917, Am decretat și decretăm:**

Art. I. Conferim următorilor subofițeri și soldați din Divizia 1-a de Voluntari Sârbi decorațiile de războiu, pentru bravura și devotamentul ce au arătat pe câmpul de luptă în 1916:

STATUL MAJOR AL DIVIZIEI

Medalia „VIRTUTEA MILITARĂ” de războiu Cl. II-a

- Sergentului-major Predrag Ivkovitch
- Sergentului-major Gjorgje D. Nikolajevitch
- Sergentului-major Pavle Ogrizovitch

Medalia „BĂRBĂȚIE ȘI CREDINȚĂ” cu spade Cl. II-a

- Sergentului-major Nikolas Dragtche
- Sergentului-major Tanassije Gounjitch
- Sergentului Radovan Stevanovitch
- Sergentului Lazar Rakitch
- Sergentului Stevan D. Nikolajevitch

Medalia „BĂRBĂȚIE ȘI CREDINȚĂ” cu spade Cl. III-a

- Sergentului Golossow
- Sergentului Miloch Stankovitch
- Sergentului Dragoslav Gavrlovitch
- Sergentului Miloyko Dragitchevitch
- Caporalului Louka Murativitch
- Caporalului Risto Samardjitch
- Caporalului Ilija Borunovitch
- Caporalului Milivoje Bogdanovitch
- Caporalului Milan Obradovitch
- Soldatului Blagoje Kovatchevitch
- Soldatului Stefan Bossinitch
- Soldatului Yovan Drachko
- Soldatului Lazar Radman
- Soldatului Yovo Djourkovitch
- Soldatului Vladimir Hadzi-Ilitch
- Soldatului Yovo Radman

STATUL MAJOR AL BRIGADEI 1-a ȘI A 2-a INFANTERIE

Medalia „VIRTUTEA MILITARĂ” de războiu Clasa II-a

- Sergentului Dragoljoub Kovatchevitch
- Sergentului Nikolas Radakovitch

- Sergentului Yovan Bijelitch
- Sergentului Dragoutine Yovantchevitch
- Sergentului Petar Manoylovitch
- Sergentului Svetozar Pandourovitch

Medalia „BĂRBĂȚIE ȘI CREDINȚĂ” cu spade Clasa II-a

- Sergentului Voyo Yanonkov
- Caporalului Andreas Mihajlovitch
- Caporalului Radoslav Yazgovitch
- Soldatului Jiva Andreitch
- Soldatului Nikolas Pavlovitch
- Soldatului Lazo Yegratz
- Soldatului Simoun Radin
- Soldatului Voisslav Chkivo
- Soldatului Philippe Loukitch

Medalia „BĂRBĂȚIE ȘI CREDINȚĂ” cu spade Cl. III-a

- Soldatului Alexandre Petrovitch
- Soldatului Panto Sabovljev
- Soldatului Petar Stanojevitch
- Soldatului Marko Eritch
- Soldatului Miloutine Voukovitch
- Soldatului Krsto Gouyio

REGIMENTUL 1 INFANTERIE

Medalia „VIRTUTEA MILITARĂ” de războiu Clasa I-a

- Sergentului Milan Petrovitch
- Sergentului Douchan Stefanovitch
- Sergentului Jivan Pantitch
- Sergentului Nikolas Gloumatz
- Sergentului Boricha Markovitch

Medalia „VIRTUTEA MILITARĂ” de războiu Clasa II-a

- Sergentului Milan Petrovitch
- Sergentului Sava Lonjitch
- Sergentului Stevan Belitch
- Sergentului Mitar Peytchitch
- Sergentului Nikolas Yovitchevitch
- Caporalului Yovo Milanovitch
- Caporalului Milan Loukitch
- Caporalului Ilija Krnjetitch
- Caporalului Mitar Lazitch
- Caporalului Stanko Radoytchitch
- Soldatului Douchan Voulitchevitch
- Soldatului Mile Voukmir
- Soldatului Jovan Jovanovitch
- Soldatului Ranko Yovitchevitch
- Soldatului Stevan Tchegar
- Soldatului Stoyan Dochla
- Soldatului Adzim Milinkovitch
- Soldatului Yovo Vichnjitch
- Soldatului Louka Bijelitch
- Soldatului Aleksa Apourouchitch
- Soldatului Nikolas Slavoujevitch
- Soldatului Douchan Kokovatz
- Soldatului Stanko Pnitch
- Soldatului Lyoubou Dragitchevitch
- Soldatului Savo Railitch

- Soldatului Mitar Drakoula
- Soldatului Tanassije Staparevitch
- Soldatului Kosta Gjouritch
- Soldatului Marko Tegetliya
- Soldatului Ranko Ojkitch
- Soldatului Milan Saldo

Medalia „BRAVURĂ ȘI CREDINȚĂ” cu spade Clasa II-a

- Sergentului Damnjan Letitch
- Sergentului Bogdan Miljenovitch
- Sergentului Jakob Yankovitch
- Sergentului Bogdan Panitch
- Sergentului Vladimir Matkovitch
- Sergentului Yovitzia Pichtanovitch
- Caporalului Sava Radoytchitch
- Caporalului Sabin Malentitch
- Caporalului Ilija Vilbija
- Caporalului Sava Popaditch
- Caporalului Kouzman Popovitch
- Caporalului Tomo Pivnitchki
- Caporalului Mile Orlovitch
- Soldatului Dmtar Dopoundja
- Soldatului Miloutine Vojinovitch
- Soldatul Voyo Ivochevitch
- Soldatul Djouro Knezevitch
- Soldatul Ivan Pekarevitch
- Soldatul Louka Aladzitch
- Soldatul Dane Milekitch
- Soldatul Milan Ljoubitch
- Soldatul Stevan Horvath
- Soldatul Petar Perouch
- Soldatul Voukossav Glouchitza
- Soldatul Vaso Vouyevitch
- Soldatul Sava Miyatovitch
- Soldatul Gjoka Radanovitch
- Soldatul Yovan Popovitch
- Soldatul Trivo Matitch
- Soldatul Risto Osstoyitch
- Soldatul Petar Tarbouch
- Soldatul Douchan Baltitch
- Soldatul Ousso Gacitch
- Soldatul Tomo Radouchitch
- Soldatul Philippe Gjokanovitch
- Soldatul Skender Ramadanovitch
- Soldatul Stanislav Lomachevsky
- Soldatul Nikolas Nacakovitch
- Soldatul Radovan Sleptchevitch
- Soldatul Marinko Tassitch
- Soldatul Yova Maykitch

Medalia „BĂRBĂȚIE ȘI CREDINȚĂ” cu spade Clasa III-a

- Sergentului Jiva Miyativitch
- Sergentului Eugen Spadaratz
- Caporalului Jiva Kalejski
- Caporalului Tadiya Taletitch
- Caporalului Sever Bikitzki
- Caporalului Pero Miljouchevitch
- Caporalului Stevo Delitch
- Caporalului Dimitrije Payitch

- Caporalului Petar Zvein
- Caporalului Douchan Lontcharski
- Caporalului Alexandar Choralo
- Soldatului Velimir Raditch
- Soldatului Nikolas Koritza
- Soldatului Saraylya Djochan
- Soldatului Vojisslav Tomitch
- Soldatului Rade Prpa
- Soldatului Petar Simitch
- Soldatului Simo Tomitch
- Soldatului Yovo Skotcha
- Soldatului Vouk Rigouch
- Soldatului Todor Koiytch
- Soldatului Maryan Yovanovitch
- Soldatului Rade Bochkovitch
- Soldatului Branko Zoiljenatz
- Soldatului Vasso Terzin
- Soldatului Issa Aleksitch
- Soldatului Jarko Atanasskov
- Soldatului Petar Morar
- Soldatului Dragomir Valjan
- Soldatului Nedeljko Pekarski
- Soldatului Emil Yovitchitch
- Soldatului Gjoka Bogoyevitch
- Soldatului Gjoka Kotarlitch
- Soldatului Petar Majitch
- Soldatului Branko Voutchkov
- Soldatului Stevan Doyie
- Soldatului Branko Delitch
- Soldatului Nikola Stoykov
- Soldatului Milan Koritza
- Soldatului Milan Akbaba
- Soldatului Iliya Militch
- Soldatului Milan Novakovitch
- Soldatului Gjouro Rapyitch
- Soldatului Iliya Draghitchevitch
- Soldatului Mile Maydanatz
- Soldatului Yovan Briska
- Soldatului Bogdan Popov
- Soldatului Lazar Azaritch
- Soldatului Jiva Prounitch
- Soldatului Milan Viyatov
- Soldatului Tihomir Nechkov
- Soldatului Gjorgje Radanitch
- Soldatului Zlatoya Manjin
- Soldatului Sveto Grnjitch
- Soldatului Kossta Vichnjitchki
- Soldatului Mitar Katitch
- Soldatului Radovan Ilitch
- Soldatului Jivan Mirkovitch

REGIMENTUL 2 INFANTERIE

Medalia „VIRTUTEA MILITARĂ” de războiu Clasa I-a

- Sergentului Rade Brkovitch
- Sergentului Djordje Tchatitch
- Sergentului Djordje Tsarevitch
- Sergentului Radomir Opantchitch
- Sergentului Milan Mastikossa

Medalia „VIRTUTEA MILITARĂ” de războiu Clasa II-a

- Sergentului Djordje Tayitch
- Sergentului Kosta Poutsarevitch
- Sergentului Petar Boubalo
- Sergentului Issa Reljin
- Sergentului Petar Radovitch
- Sergentului Micha Baryaktarevitch
- Sergentului Vlada Bokchan
- Caporalului Teodor Layichitch
- Caporalului Mitar Mirkovitch
- Caporalului Mladen Lalochevitch
- Caporalului Milan Milovanovitch
- Caporalului Toma Yourachevitch
- Caporalului Adam Blanikalin
- Caporalului Bojidar Yelitchitch
- Caporalului Milan Albina
- Soldatului Medjo Bojo
- Soldatului Simo Vorkapitch
- Soldatului Yefto Spassojevitch
- Soldatului Spiro Kliyaytch
- Soldatului Milan Orlovitch
- Soldatului Aleksa Raditch
- Soldatului Djordje Domanzina
- Soldatului Djordje Stoyanovitch
- Soldatului Vasso Radnovitch
- Soldatului Petar Stoyakovitch
- Soldatului Milan Tarlatch
- Soldatului Nikola Gvozdovitch
- Soldatului Novak Bugarski
- Soldatului Marko Panitch
- Soldatului Sava Sladoya

Medalia „BĂRBĂȚIE ȘI CREDINȚĂ” cu spade Clasa II-a

- Sergentului Stevan Tzvetitchanin
- Sergentului Andra Loukitch
- Sergentului Lepoye Blagoyevitch
- Sergentului Konstantin Karaviditch
- Sergentului Bojo Spayitch
- Sergentului Vassa Matzkovitch
- Sergentului Stevan Pechitch
- Sergentului Sava Koloundjitch
- Caporalului Stevan Gvozdovitch
- Caporalului Velimir Prvanovitch
- Caporalului Milan Karbounar
- Caporalului Lazar Kovatchevitch
- Caporalului Djordje Zaritch
- Caporalului Douchan Smoudja
- Caporalului Dragoutine Piletich
- Caporalului Yovan Strez
- Caporalului Rade Passkache
- Caporalului Andre Dragitch
- Caporalului Djordje Kuprechan
- Caporalului Jiva Stanovitch
- Soldatului Mile Tchopitch
- Soldatului Djordje Popovitch
- Soldatului Lazar Okanovitch
- Soldatului Trifoun Stoykovitch
- Soldatului Djoka Stankovitch
- Soldatului Yeftha Damyanovitch

- Soldatului Panteliya Pavitch
- Soldatului Mile Tchiritza
- Soldatului Stevan Djordjev
- Soldatului Djordje Atchimatz
- Soldatului Svetozar Yerimitch
- Soldatului Kossta Bibitch
- Soldatului Vladimir Demyanov
- Soldatului Slavko Startchevitch
- Soldatului Letsa Marinkov
- Soldatului Yovan Tchitcha
- Soldatului Petar Balaban
- Soldatului Iliya Tomitch
- Soldatului Sveta Michitch
- Soldatului Branko Michin
- Soldatului Radovan Tochitch

Medalia „BRAVURĂ ȘI CREDINȚĂ” cu spade Clasa III-a

- Sergentului Petar Radochevitch
- Sergentului Ljoubomir Bugarski
- Sergentului Stevan Bugarski
- Sergentului Nikolas Mrtchevitch
- Sergentului Iliya Maystorovitch
- Sergentului Milorad Birovljev
- Sergentului Sava Yankov
- Sergentului Sava Markovitch
- Sergentului Petar Nikolayevitch
- Sergentului Krsta Kassin
- Sergentului Tchedomir Protitch
- Sergentului Petar Todortchitch
- Sergentului Franja Voulitch
- Sergentului Djokan Vesselinovitch
- Caporalului Lazar Djoukitch
- Caporalului Milan Tomitch
- Caporalului Sava Preradovitch
- Caporalului Bojo Jivkowitch
- Caporalului Douchan Douyitch
- Caporalului Djordje Malbachitch
- Caporalului Erziliye Matichitch
- Caporalului Teodor Kovatchitch
- Soldatului Blagoye Djokitch
- Soldatului Nikola Boyovitch
- Soldatului Yovan Stanichijevitch
- Soldatului Milan Rouditch
- Soldatului Toma Bokitch
- Soldatului Vassil Voukovitch
- Soldatului Sava Govedaritza
- Soldatului Ljoubomir Markov
- Soldatului Stevan Radovantchev
- Soldatului Iliya Ivetitch
- Soldatului Louka Katitch
- Soldatului Iliya Trifounovitch
- Soldatului Dragomir Lazitch
- Soldatului Kosta Mayski
- Soldatului Milan Matarouga
- Soldatului Vouyan Trkoulja
- Soldatului Yovan Plounka
- Soldatului Radovan Dechitch
- Soldatului Bochko Tchabrilo
- Soldatului Miloch Petrovitch

- Soldatului Djordje Denda
- Soldatului Stevan Simitch
- Soldatului Djordje Lagouchine
- Soldatului Yovan Jgonianin
- Soldatului Douchan Kalinov
- Soldatului Ljoubomir Igritch
- Soldatului Vladimir Grbitch
- Soldatului Mile Bakitch
- Soldatului Milorad Mantine
- Soldatului Tchedomir Novakovitch
- Soldatului Lazar Djoroyevitch
- Soldatului Nikola Popovitch
- Soldatului Josif Marinkovitch
- Soldatului Mihailo Epreman
- Soldatului Djordje Youritch
- Soldatului Nikola Nenadovitch
- Soldatului Milan Brankovitch
- Soldatului Vladimir Yankov
- Soldatului Dobromir Vouitch
- Soldatului Yefto Damyanovitch
- Soldatului Milan Vielenitsa
- Soldatului Simeon Daradan
- Infirmierului Antonie Bezouhov
- Infirmierului Jakov Profimenko
- Infirmierului Stevan Stenpar

REGIMENTUL 3 INFANTERIE

Medalia „VIRTUTEA MILITARĂ” de războiu Clasa I-a

- Sergentului Milan Radochevitch
- Sergentului Stevan Ajoukitch
- Sergentului Bojidar Rossitch
- Caporalului Nikola Orochovitch
- Caporalului Dimitrije Simeonovitch

Medalia „VIRTUTEA MILITARĂ” de războiu Clasa II-a

- Sergentului Gavriilo Stakitch
- Sergentului Vladimir Lontcharevitch
- Sergentului Marko Radoytchitch
- Sergentului Stevan Milochevitch
- Sergentului Douchan Adamovitch
- Sergentului Karlo Milochevitch
- Sergentului Douchan Adamovitch
- Sergentului Karlo Yanjevitch
- Sergentului Yovan Roudan
- Sergentului Petar Tchekrljitch
- Sergentului Yovan Diklitch
- Sergentului Lazar Andjelitch
- Sergentului Djoka Tochitch
- Sergentului Stevan Ristitch
- Sergentului Vid Maystorats
- Caporalului Tchchiprian Lonkitch
- Caporalului Andrea Yanjanine
- Caporalului Ouroche Savitch
- Caporalului Stevan Knezevitch
- Caporalului Louka Boudimliya
- Caporalului Iliya Klipa
- Caporalului Radovan Krstonossitch
- Caporalului Milan Petkovitch

- Soldatului Iliya Chkrbitch
- Soldatului Nikola Pritza
- Soldatului Nane Sobenitza
- Soldatului Branko Tanasskovitch
- Soldatului Rade Toboyevitch
- Soldatului Iliya Maritch
- Soldatului Mila Choucha

Medalia „BĂRBĂȚIE ȘI CREDINȚĂ” cu spade Clasa II-a

- Sergentului Obrad Ratza
- Sergentului Milan Tchetchetz
- Sergentului Krsto Chkiljevitch
- Sergentului Louka Plavtchitch
- Sergentului Yanko Yagitch
- Sergentului Djouro Knezevitch
- Sergentului Djouro Trikitich
- Sergentului Nedeljko Savitch
- Sergentului Pavle Tsrnogorats
- Sergentului Manoylo Neditch
- Sergentului Sreto Lakitch
- Sergentului Petar Nechimovitch
- Sergentului Milovan Miritch
- Sergentului Svetozar Zarkov
- Sergentului Lazar Pechitch
- Sergentului Borisslav Rakitch
- Sergentului Maryan Grabovatz
- Sergentului Sava Peritch
- Sergentului Slobodan Makssitch
- Sergentului Stevan Tchiritch
- Sergentului Ivan Ilitchitch
- Sergentului Veljko Radak
- Sergentului Andreas Zoubovitch
- Sergentului Svetozar Radoytchitch
- Sergentului Yovan Djouritch
- Caporalului Drago Cholara
- Caporalului Marko Knezevitch
- Caporalului Douchan Voukovitch
- Caporalului Gligo Matiyach
- Caporalului Dane Djeritch
- Caporalului Kosta Paradjanin
- Caporalului Sima Djioliya
- Soldatului Savo Savitch
- Soldatului Vasso Mititch
- Soldatului Rade Ignjats
- Soldatului Kosta Ilitch
- Soldatului Vassa Lepoyev
- Soldatului Nikola Marel
- Soldatului Jivan Rankovitch
- Soldatului Sava Golouchine
- Soldatului Douchan Grabovats

Medalia „BĂRBĂȚIE ȘI CREDINȚĂ” cu spade Clasa III-a

- Sergentului Theodossiye Trkouliya
- Sergentului Djourdje Voukovitch
- Sergentului Vasso Pomorichats
- Sergentului Ostoya Tchoutchak
- Sergentului Louka Yankovitch
- Sergentului Ljoubomir Katana
- Sergentului Jivko Markovitch

- Sergentului Yovan Graboundziya
- Sergentului Boyo Konoyelats
- Sergentului Stevan Jivkovitch
- Sergentului Sava Radonjitch
- Sergentului Yovan Soudarov
- Sergentului Stevan Yovanovitch
- Sergentului Savo Soudarski
- Sergentului Jiva Yanochev
- Sergentului Nikolas Tyalov
- Sergentului Nikola Batchvanski
- Sergentului Ignjat Mrdjanov
- Sergentului Jivko Atchimovitch
- Sergentului Boyan Blagojevitch
- Sergentului Djordje Nenaditch
- Sergentului Mile Ognjenovitch
- Sergentului Yovan Mrkoyitch
- Sergentului Yovan Bayer
- Sergentului Yeremiya Golitch
- Sergentului Ljenbissov Petronitch
- Sergentului Louka Damyanovitch
- Sergentului Djordje Markovitch
- Sergentului Dane Batinita
- Sergentului Simo Vouyanovitch
- Sergentului Nikola Nogitch
- Sergentului Jivota Stoyadinovitch
- Sergentului Stoyan Kovatchevitch
- Sergentului Mihailo Mrdjanovitch
- Sergentului Vassilije Martinouk
- Sergentului Djouro Mirkovitch
- Caporalului Risto Piyeritch
- Caporalului Ouroch Mladenovitch
- Caporalului Mirko Chiljitch
- Caporalului Miloch Stefanovitch
- Caporalului Branko Rochki
- Caporalului Milorad Broussin
- Caporalului Milivoye Rechin
- Caporalului Voukachin Militch
- Caporalului Iliya Djouritchitch
- Caporalului Stevo Yerinitch
- Caporalului Stoyan Mihtchevitch
- Caporalului Bozo Moravitch
- Caporalului Mirko Andriyevitch
- Caporalului Sava Jarkov
- Caporalului Payo Davidovats
- Caporalului Marko Njegovan
- Caporalului Mladen Yankovitch
- Caporalului Zarko Chilitch
- Caporalului Netsa Soudochki
- Caporalului Yova Voukmirovitch
- Caporalului Lazar Grouber
- Caporalului Milan Radakovitch
- Caporalului Sava Perenditch
- Caporalului Djouro Manditch
- Caporalului Blagoye Spassoyevitch
- Soldatului Simo Chesto
- Soldatului Louka Bogounovitch
- Soldatului Stevan Koratch
- Soldatului Lazar Taditch
- Soldatului Voyin Djourdjevitch

- Soldatului Bane Novakovitch
- Soldatului Nikola Stoykov
- Soldatului Ljoubomir Dinotin
- Soldatului Yovan Zoubovitch
- Soldatului Bogdan Kisseljatski
- Soldatului Djoka Tourkov
- Soldatului Petko Koulitch
- Soldatului Tchiro Popovitch
- Soldatului Marko Rayatchitch
- Soldatului Milan Ninkov
- Soldatului Miloutin Radanovitch
- Soldatului Paya Milin
- Soldatului Milan Grbitch
- Soldatului Bojidar Manitch
- Soldatului Branko Moutitch
- Soldatului Mirko Todorovitch
- Soldatului Yovan Deyanovitch
- Soldatului Milan Krneta
- Soldatului Risto Maritch
- Soldatului Goyko Sortitch

REGIMENTUL 4 INFANTERIE

Medalia „VIRTUTEA MILITARĂ” de războiu Clasa I-a

- Sergentului Milan Zdravkovitch
- Sergentului Aleksa Stanivouk
- Sergentului Mihailo Krstitch
- Sergentului Nikolas Neditch
- Caporalului Andreas Balitch

Medalia „VIRTUTEA MILITARĂ” de războiu Clasa II-a

- Sergentului Dragomir Delitch
- Sergentului Iliya Rastovats
- Sergentului Petko Vidovitch
- Sergentului Petar Yevritch
- Sergentului Bogdan Drobats
- Sergentului Theodor Gavritch
- Sergentului Dragomir Draganovitch
- Sergentului Trifoun Gayitch
- Sergentului Svetozar Bayitch
- Sergentului Petar Konyevitch
- Sergentului Techo Simeounovitch
- Sergentului Deyan Baritch
- Sergentului Petar Baritch
- Sergentului Miloutine Peyinovitch
- Caporalului Petar Boubniyevitch
- Caporalului Gligor Soubotitch
- Caporalului Milan Kelasski
- Caporalului Risto Goutsitch
- Caporalului Yanko Rebitch
- Soldatului Gedeon Gouzina
- Soldatului Mirko Groubarats
- Soldatului Ouroche Nedjo
- Soldatului Miyo Vassitch
- Soldatului Yovan Kovatchevitch
- Soldatului Petar Osstoyitch
- Soldatului Louka Passkov
- Soldatului Stevan Petchanats
- Soldatului Anton Douyets

- Soldatului Mladen Mrditch
- Soldatului Mojsije Payitch
- Soldatului Voisslav Barbalitch

Medalia „BĂRBĂȚIE ȘI CREDINȚĂ” cu spade Clasa II-a

- Sergentului Risto Gavritch
- Sergentului Slavko Karapandzin
- Sergentului Jarko Strayinitch
- Sergentului Iliya Marzichitch
- Sergentului Miliyan Ourochevitch
- Sergentului Styepan Gligoyevitch
- Sergentului Damyan Bakourski
- Sergentului Daniel Radjenovitch
- Sergentului Stefan Stefanovitch
- Sergentului Styepan Banyats
- Caporalului Stevan Agoussitch
- Caporalului Kosta Bounouchitch
- Caporalului Drago Golanine
- Caporalului Lazo Birgiyan
- Caporalului Milan Kouzmanovitch
- Caporalului Krsta Yelitch
- Caporalului Joseph Chtetchine
- Caporalului Lazar Tolitch
- Caporalului Djoko Medaouritch
- Caporalului Lazar Djoukanovitch
- Caporalului Bayo Doubnjak
- Soldatului Svetozar Popovitch
- Soldatului Vid Tirkoulja
- Soldatului Payo Chiyatchki
- Soldatului Petar Loukitch
- Soldatului Sreto Strayivouk
- Soldatului Miloche Senditch
- Soldatului Toma Gatchinovitch
- Soldatului Djouritsa Dragoya
- Soldatului Nikolas Milovitch
- Soldatului Bojo Obradovitch
- Soldatului Milan Mladenovitch
- Soldatului Douchan Simitch
- Soldatului Yovo Charmats
- Soldatului Paya Payitch
- Soldatului Ostoya Konditch
- Soldatului Stevo Milakara
- Soldatului Franjo Gabroyel
- Soldatului Spiro Relitch
- Soldatului Osstoya Rossitch
- Soldatului Tocho Koupoussinats

Medalia „BĂRBĂȚIE ȘI CREDINȚĂ” cu spade Clasa III-a

- Sergentului Toma Balinte
- Sergentului Sima Gagrtrchine
- Sergentului Nikolas Goutch
- Sergentului-infirmier Andreas Ilitch Borissov
- Caporalului Pero Vassiljevitch
- Caporalului Proka Tchanouyitch
- Caporalului Douchan Lazovitch
- Caporalului Milan Tchalitch
- Caporalului Simo Stankovitch
- Caporalului Douchan Bogdanov
- Caporalului Milivoye Radine

- Caporalului Sava Marovitch
- Caporalului Mita Yakovljevitch
- Caporalului Miloche Kotouya
- Caporalului Straya Rakazeb
- Caporalului Rade Stankov
- Caporalului Steva Gayin
- Caporalului Lazar Charitch
- Caporalului Risto Lougonya
- Caporalului Yovan Goukaritch
- Caporalului Anton Tchovitch
- Caporalului Vladisslav Djouveyitch
- Caporalului Branko Stanoyevitch
- Caporalului Theodor Laboudovitch
- Soldatului Petar Chmaniya
- Soldatului Yanko Kekitch
- Soldatului Aleksa Plemitch
- Soldatului Dane Ivanovitch
- Soldatului Vasso Pinter
- Soldatului Stoyan Patech
- Soldatului Branko Trbitch
- Soldatului Jivan Petkovitch
- Soldatului Stevan Mitrovitch
- Soldatului Ostoya Voukobratch
- Soldatului Milan Djourovitch
- Soldatului Oouroche Milochev
- Soldatului Rada Bojin
- Soldatului Matiya Matiyevitch
- Soldatului Proka Popov
- Soldatului Douchan Dobrossavljevitch
- Soldatului Radovan Popovitch
- Soldatului Vita Despotovitch
- Soldatului Yozo Petrovitch
- Soldatului Payo Batchvanov
- Soldatului Vaso Bochkovitch
- Soldatului Ostoya Choukalo
- Soldatului Milenko Avramovitch
- Soldatului Spassoye Graovats
- Soldatului Grouyo Petkovitch
- Soldatului Theodor Sofranovitch
- Soldatului Mirko Pereoula
- Soldatului Bogdan Konitch
- Soldatului Spassoye Tommitch
- Soldatului Yan (Ion?) Maran
- Soldatului Stoyan Popovitch
- Soldatului Stanko Yagoditch
- Soldatului Nikolas Neditch
- Soldatului Novo Mladenovitch
- Soldatului Boya Radjenovitch
- Soldatului Ivan Tchossitch
- Soldatului Vesselko Tochitch
- Soldatului Theodor Danitch
- Soldatului Stevo Vassiljev
- Soldatului Douchan Milossavljev
- Soldatului Mitar Prodanovitch
- Soldatului Vasso Jebeljan
- Soldatului Miloche Radouljevitch
- Soldatului Bochko Kovatch
- Soldatului Douchan Petrovitch
- Soldatului Obrad Pavlovitch

- Soldatului Nikolas Sokchitch

COMPANIA DE INFIRMIERI

Medalia „BĂRBĂȚIE ȘI CREDINȚĂ” clasa II-a

- Sergentului Franz Beltram
- Feldscherului Konstantin Sollina
- Feldscherului Hilarion Smetana

Medalia „BĂRBĂȚIE ȘI CREDINȚĂ” cu spade Clasa III-a

- Sergentului Marko Borovtchan
- Caporalului Jivan Vidovitch
- Caporalului Lazar Steyitch
- Caporalului Rista Petrovitch
- Soldatului Miloyko Voulovitch
- Soldatului Stanko Lemayitch
- Soldatului Mihailo Obradovitch
- Soldatului Mane Banjanine
- Feldscherului Panteleimon Sementchenko

LAZARETE

Medalia „BĂRBĂȚIE ȘI CREDINȚĂ” cu spade Clasa II-a

- Sergentului Petar Paripovitch
- Sergentului Gerassim Babenko
- Sergentului Franya Brankovitch
- Caporalului Svetozar D. Nikolayevitch
- Veterinarului Mihail Petrovitch
- Infirmierei Stephanie Kindy

Medalia „BĂRBĂȚIE ȘI CREDINȚĂ” cu spade Clasa III-a

- Segentului Ivan Babrov
- Caporalului Mihailo Rossinjats
- Caporalului Petar Kassa
- Caporalului Petar Veryouchki
- Caporalului Petar Tereh
- Caporalului Iliya Polakov
- Caporalului Dimitriye Katanitch
- Caporalului Djoura Doutchitch
- Caporalului Risto Chljivitch
- Caporalului Stevan Birovljev
- Caporalului Kosta Balatch
- Caporalului Ranko Yanitch
- Soldatului Mirko Gavrilovitch
- Soldatului Nikolas Kovatchevitch
- Soldatului Simo Gayitch
- Soldatului Demeter Popov
- Soldatului Vasso Gjouran
- Soldatului Joza Solerovitch

TRENUL DIVIZIEI

Medalia „BĂRBĂȚIE ȘI CREDINȚĂ” cu spade Clasa II-a

- Sergentului Nenad Ivkovitch

Medalia „BĂRBĂȚIE ȘI CREDINȚĂ” cu spade Clasa III-a

- Sergentului Franjo Faber
- Sergentului Obrad Bayitch
- Sergentului Douchan Kovatchevitch

- Sergentului Milan Mladenovitch
- Caporalului Rade Mitchevitch
- Caporalului Kosta Poutnik
- Caporalului Sergie Broyetov
- Caporalului Timofey Kartsev
- Soldatului Edouard Krieger
- Soldatului Svetozar Peritch
- Soldatului Nikolas Peyin
- Soldatului Jiva Djouritch
- Soldatului Jotza Vlahovitch
- Soldatului Yovan Stankovitch
- Soldatului Petar Maritch
- Soldatului Vouyo Skenditch
- Soldatului Milovan Bekitch
- Soldatului Ostoya Petchanats
- Soldatului Nikolas Djoukitch

COMPANIA DE SĂPĂTORI

Medalia „VIRTUTEA MILITARĂ” de războiu Clasa II-a

- Caporalului Lazar Maritch
- Soldatului Miloche Martinovitch
- Soldatului Iliya Yaritch

Medalia „BĂRBĂȚIE ȘI CREDINȚĂ” cu spade Clasa II-a

- Soldatului Tsviyan Petrachevitch
- Soldatului Svetozar Beljine
- Soldatului Novak Djordjitch
- Soldatului Iliya Stevanovitch
- Soldatului Milorad Badjanovitch
- Soldatului Aleksa Doytchinovitch
- Soldatului Mladen Topalov
- Soldatului Tchedo Groubitch
- Soldatului Mitcho Nikolitch
- Soldatului Savo Naskov

COLOANA DE MUNIȚIUNI

Medalia „BĂRBĂȚIE ȘI CREDINȚĂ” cu spade Cl. II-a

- Sergentului Petar Goulouin
- Caporalului Obrad Sekoula

Medalia „BĂRBĂȚIE ȘI CREDINȚĂ” cu spade Clasa III-a

- Caporalului Vladimir Drapitch
- Caporalului Gavro Dragouyitch
- Caporalului Andreas Radakovitch
- Caporalului Savo Michkovitch
- Caporalului Marko Zagorats
- Caporalului Tsviyo Voutchenovitch
- Caporalului Stoyan Voukelitch
- Caporalului Miloche Arsenitch
- Soldatului Sava Karan

DIVIZIONUL DE MUNTE

Medalia „VIRTUTEA MILITARĂ” de războiu Clasa II-a

- Sergentului Alexi Ampilogov
- Sergentului Grigoire Mitugoff
- Sergentului Alexandre Kouchnir
- Sergentului Elie Golouchka
- Sergentului Alexandre Zolovayev
- Caporalului Ivan Revenko
- Caporalului Andreas Glomozda
- Caporalului Andreas Poutchkov
- Caporalului Yovan Politichouk
- Caporalului Basile Kassartchouk
- Caporalului Maxime Kalenitchenko
- Caporalului Georgie Nagorni
- Caporalului Pavel Serdoukoff
- Caporalului Josef Yalsa
- Soldatului Nikifor Outew
- Soldatului Basile Drozdenkow

Medalia „BĂRBĂȚIE ȘI CREDINȚĂ” cu spade Clasa III-a

- Sergentului Entkim Pogorelow
- Sergentului Gordey Tchoumakow
- Caporalului Gleb Bitchkow
- Caporalului Theodor Skorlouchine
- Caporalului Alexie Tkatchenko
- Caporalului Kalistrat Roudatchenko
- Caporalului Simeon Sikker
- Caporalului Cyrill Lantoun
- Caporalului Basile Lazarenko
- Caporalului Athanase Kouchartchouk
- Caporalului Maxime Zadnjeprovsky
- Caporalului Timofey Koutikowsky
- Caporalului Basile Panazdir
- Caporalului Dimitrie Smolantzov
- Caporalului Ignat Cheretobetoff
- Caporalului Nikolas Bakanoff
- Caporalului Ivan Stepovay
- Soldatului Nikolas Mironenko
- Soldatului Nikifor Vladika
- Soldatului Theodor Solochnenko
- Soldatului Antonie Zaballa
- Soldatului Adam Rouban
- Soldatului Alexie Vasssiliev
- Soldatului Gavril Cheftchik

...

Dat în Iași, la 15 Iunie 1917

(ss) FERDINAND

Ministru de Războiu (ss) Vintilă Brătianu

(Arh. Naț. ale României, București, *Fond PCM*, nr. 13/1917, 192–219)

Monument închinat eroilor din luptele din Dobrogea purtate în anul 1916. Pe monument este scris: / *Monument dedicated to the heroes who fought in Dobrogea in 1916. On the monument it is written:* „Јунацима Прве српске добровољачке дивизије палим у Добруци у борбама од 25. августа до 12. октобра 1916. године. Захвална отаџбина. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца.” („Ероilor Diviziei I-a de Voluntari Sârbi căzuți în Dobrogea, în luptele de la 25 august până la 12 octombrie 1916, pentru eliberare și unitate. Patria recunoscătoare. Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor.”)

BISERICA LUI IOAN SLAVICI: UN EPISOD DIN ISTORIA RELAȚIILOR ROMÂNNO-GERMANE

Vasile Docea*

Cuvinte cheie: *Ioan Slavici, memorie colectivă, monumente, germanofili, Primul Război Mondial, spionaj.*
Keywords: *Ioan Slavici, collective memory, monuments, germanophiles, First World War, espionage.*

The Church of Ioan Slavici: An episode regarding the history of Romanian-German relations (Abstract)

The image of the writer Ioan Slavici (1848–1925) fluctuated over time in the collective memory. Although he was constantly accepted among canonical writers from the Romanian's literature classic period, there were some disagreements in the assessment of his journalistic activity, because of his collaboration with the pro-German newspaper *Ziua*, between 1914 and 1916, and other pro-German newspapers and journals from Bucharest, city which was occupied by the Central Powers in the years 1916–1918. The pro-entente current of opinion, which became dominant and was supported by the state's official policy once Romania entered in the First World War, after a confrontation from relatively equal positions with the pro-Germanic current of opinion, contributed to the marginalization of the journalist Slavici after the war ended. Reactions against this marginalization, and attempts of rehabilitation started right after the writer's death. Here, we present one of those first attempts, which remained unknown until today: the project from 1930–1931 of the construction of a church in the memory of Ioan Slavici, in Panciu, the place where the writer died and was buried. The project was initiated by a large number of students from Bucharest and strongly supported by a collaborator of Slavici at the newspaper *Ziua*. In this project were involved, among others, many Germans from Romania, a former German wartime spy, and to some extent even former Catholic Archbishop of Bucharest, Raymund Netzhammer. Although the project was not implemented, it is an excellent example for the fragmented, inconsistent, and even conflicting way the collective memory functions. The Church of Slavici polarized different meanings even during its design because there were two interpretations of it, in fact, two different ways of valuing the memory of Ioan Slavici. The first meaning involved the germanophiles, the ones that thought and acted the same as Slavici during the First World War. They desired a memorial church for Slavici, to celebrate and consecrate their way of thinking. For them – and among them we recall Teodor Câmpianu, former collaborator of the writer to the newspaper *Ziua* – the church would have been a monument of pro-germanism. The second way of perceiving the church of Slavici is related to the writers' admirers. The students initiating this project wanted to celebrate the value of Slavici's literature, and additionally to do justice to the writer, after the public marginalization he suffered in the last years of his life. This justice was mainly based on recognising the value of literature. For this purpose, part of the architectural complex was supposed to be arranged as a library as shown in the sketch designed after the plans of the anonymous architect. The library probably would have been equipped with the entire collection of Ioan Slavici writings. From this perspective, the church was perceived as a monument dedicated to the writer Slavici.

Introducere: „erou” și „trădător”, „românofil” și „filogerman”.

Perceperea de către posteritate a lui Ioan Slavici (1848–1925) este conjuncturală. Acest lucru nu e cauzat neapărat de poziționarea posterității față de opera sa litarară, care i-a acceptat constant scriitorului statutul canonic. Caracterul conjunctural al percepției este influențat mai puțin de poziționarea posterității față de creația sa literară, care i-a

acceptat constant scriitorului statutul canonic, cât mai degrabă de influența pe care biografia politică a jurnalistului Slavici a exercitat-o asupra judecăților de valoare formulate de unii și de alții. O personalitate atât de complexă nu se putea sustrage, de altfel, unui astfel de traseu postum. În funcție de contextul politic și cultural în care i s-a evaluat personalitatea, a fost considerat când erou, pentru naționalismul său, când trădător al neamului și al țării, pentru orientarea sa germanofilă.

De fapt, etichetele postume de „erou național” și de „germanofil” calchiau atitudini pe care chiar

* Universitatea de Vest din Timișoara, Bibliotecii Centrale Universitare „Eugen Todoran”, Bd. Vasile Pârvan 4A, Timișoara; e-mail: docea@bcut.ro.

contemporanii scriitorului le-au avut față de el în timpul vieții. Filogermanismul lui Slavici i-a adus o internare de două luni în 1916 și o condamnare, în martie 1919, la cinci ani de detenție. Avea, când a fost condamnat, vârsta de 71 de ani și va petrece aproape un an în închisoare¹. Cu jumătate de secol înainte de a-l condamna autoritățile românești, românismul său fusese motivul pentru care l-au închis, tot pentru un an, autoritățile maghiare.

Slavici a fost catalogat drept germanofil datorită activității sale jurnalistice din anii neutralității (1914–1916) și pentru că a rămas în Bucureștiul ocupat de armata germană în anii 1916–1918, continuând să colaboreze la diferite ziare, în special la „Gazeta Bucureștilor”². În iulie 1914, îndată după izbucnirea războiului, a devenit director al proaspăt înființatului ziar „Ziua”, patronat de președintele comunității evanghelice germane din București, Ottokar Schlawe, și finanțat de Germania și Austro-Ungaria. Această împrejurare, care pentru unii reprezenta un păcat capital, pentru alții avea să fie un mare merit. Atât de mare încât, la doar cinci ani după moartea scriitorului, aceștia din urmă plănuiesc să îi construiască o biserică memorială la Panciu, în Vrancea, unde s-a stins scriitorul. În acest proiect de la începutul anilor '30 au fost implicate, într-un fel sau altul, direct sau indirect, foarte multe persoane, între care un preot din Prigor, în Almăj, un arhiepiscop catolic, un fost spion german, mai mulți studenți din București, diferiți întreprinzători, dar și oameni de rând.

Episodul acesta, al proiectului construirii unei biserici în amintirea lui Ioan Slavici, l-am aflat dintr-o serie de documente din Arhiva mănăstirii benedictine din Einsiedeln, în Elveția³, documente care aparțin fondului *Moștenirea episcopului Raymund Netzhammer*⁴.

Raymund Netzhammer și Ioan Slavici

Raymund Netzhammer a fost arhiepiscop catolic în București între anii 1905 și 1924. Se născuse în 1862, în satul Erzingen din ducatul Baden, la granița cu Elveția, ca fiu al unui cârciumar. Părinții l-au trimis să studieze dincolo de

graniță, la gimnaziul mănăstirii benedictine Maria Einsiedeln din cantonul Schwyz, unde tânărul a hotărât să îmbrace rasa călugărească. A devenit călugăr, apoi preot și a început, din 1887, să predea el însuși la gimnaziul mănăstirii. Inteligent, harnic și ambițios, interesat de studiul științelor (matematică, fizică, chimie, cartografie, istorie, arheologie), a avansat rapid în cariera ecleziastică și în cea didactică, ajungând în 1904 rector al unui important colegiu papal (Collegium Graecum) din Roma, pentru ca un an mai târziu să fie numit de papa Pius al X-lea arhiepiscop de București⁵.

În momentul numirii în funcția episcopală de la București, între România și Vatican nu existau relații formale la nivel de reprezentanțe diplomatice. Vaticanul a refuzat constant să stabilească astfel de relații cu România. Principala cauză consta în acceptarea de către regele Carol I, după venirea în România în 1866 (pe-atunci era principe), a clauzei constituționale conform căreia monarhul urma să-și boteze eventualii copii în ritul ortodox. Principelui Carol I, care era catolic, i-a fost interzisă împărtășirea în biserica catolică, decizie asupra căreia, cu toate încercările repetate ale monarhului, Vaticanul nu a revenit niciodată cât timp a trăit acesta. În ciuda acestei situații, Vaticanul a resimțit totuși în timp nevoia de a fi reprezentat în România. Prin urmare, în sarcina episcopilor catolici din București cădeau neoficial și îndatoririle care, altfel, ar fi revenit unui reprezentant diplomatic. Acest rol a fost jucat și de Raymund Netzhammer până în 1920, când Sfântul Scaun a numit un reprezentant diplomatic (nunțiu papal) la București.

Funcția sa de arhiepiscop al comunității catolice din România, dar și amintita calitate diplomatică neoficială, îi confereau lui Netzhammer o poziție privilegiată în București. Nu trebuie uitate, desigur, calitățile sale personale. Toate acestea l-au pus pe episcop în contact cu înalta societate din România. Din masivul său jurnal, publicat pentru prima dată în 1995, reiese ca episcopul era frecvent vizitat de majoritatea personajelor reprezentative ale epoci, mai ales de cele politice, inclusiv de regele Carol I și de urmașul acestuia, regele Ferdinand⁶. Dată fiind această situație, dar și faptul că întreaga corespondență privitoare la proiectul construirii

¹ D. Vatamaniuc, *Ioan Slavici și lumea prin care a trecut*, București (1968), 472–482.

² Lucian Boia, „Germanofilii”. *Elita intelectuală românească în anii primului război mondial*, București (2009), 306–311.

³ Arhiva mănăstirii Einsiedeln se păstrează la Arhivele Cantonului Schwyz (Staatsarchiv des Kantons Schwyz), în orașul Schwyz.

⁴ Cercetarea am făcut-o cu acordul binevoitor al administrației mănăstirii, în cursul unei stagiuri sprijinite de Zuger Kulturstiftung A. G. în iarna 2009–2010.

⁵ Nikolaus Netzhammer, Einleitung. (Raymund Netzhammer), *Bischof in Rumänien. Im Spannungsfeld zwischen Staat und Vatican*, herausgegeben von Nikolaus Netzhammer und Krista Zach, vol. I, München (1995), 9–11.

⁶ Raymund Netzhammer, *Bischof in Rumänien. Im Spannungsfeld zwischen Staat und Vatican*, (herausgegeben von Nikolaus Netzhammer und Krista Zach), vol. I–II, München (1995).

unei biserici pentru Ioan Slavici se păstrază în arhiva lăsată de Netzhhammer, s-ar putea crede că între arhiepiscop și scriitor a existat o relație destul de strânsă.

Nu avem dovezi directe că lucrurile ar fi stat astfel. Jurnalul arhiepiscopului, în care sunt notate cu scrupulozitate întâlnirile acestuia cu persoane de tot soiul, nu consemnează nici o vizită sau audiență a lui Ioan Slavici⁷. Totuși, în 8 aprilie 1908 (stil nou), în cursul unei călătorii prin Argeș, arhiepiscopul îl caută pe Slavici, pentru a-l cunoaște, la Măgurele, unde scriitorul era director al Institutului Oteteleșanu, un institut de fete al Academiei Române. Iată cum descrie Netzhhammer această vizită, în care a fost însoțit de Lucius Fetz, secretarul său: „În Măgurele ne-am oprit la biserică. În fața acesteia se află un parc mare și frumos, iar în mijlocul acestuia, un palat cu mai multe dependințe. A fost proprietatea boierului Ioan Oteteleșanu și a soției sale Elena. Pe cale testamentară, aceștia au înputernicit Academia Română să întrețină aici un pension pentru fete române, cărora să li se dea o simplă și bună educație burgheză. Nu doream nicidecum să vizităm institutul și parcul, ci să-l cunoaștem pe renumitul său director, Ioan Slavici, cel mai bun nuvelist român. Slavici, un român din Banatul unguresc, este un om de formație apuseană, [care] a publicat în *Convorbiri literare* dintre cele mai bune lucrări ale sale și fusese câțiva ani redactor al ziarului *Tribuna* din Sibiu, ceea ce i-a adus, ca premergător al luptei pentru cauza națională românească, un an într-o închisoare ungurească. Din păcate, domnul director nu era acasă, astfel încât a trebuit să ne mulțumim cu lăsarea cărților noastre de vizită”⁸.

Acest amănunt de la sfârșitul fragmentului jurnalier citat mai sus are o relevanță aparte, neobservată până acum. Conform uzanțelor sociale ale epocii, orice vizită trebuia întoarsă. Cel vizitat urma să-l viziteze, obligatoriu, pe vizitator. În cazul în care persoana vizitată nu era găsită acasă, vizitatorul își lăsa, în semn de omagiu, cartea de vizită. Acest lucru, însă, impunea celui vizitat să-i întoarcă primului vizita. E greu de crezut că Slavici – „om de formație apuseană”, cum îl caracterizează însuși Netzhhammer – nu și-a îndeplinit această obligație socială, după ce arhiepiscopul îi lăsase

cartea de vizită. În epocă, faptul ar fi trecut drept ofensator. Pare mai probabil ca această contravizită a lui Slavici să fi avut loc, însă arhiepiscopul să nu o fi consemnat în jurnal ori să nu o fi cuprins în varianta destinată publicării.

Singura consemnare jurnalieră a unei întâlniri directe cu Slavici e din 20 februarie 1916 și ea pare să confirme faptul că cei doi se cunoscuseră anterior acesti date. În după-amiaza acelei zile de iarnă, arhiepiscopul l-a condus la Gara de Nord din București pe parlamentarul german Matthias Erzberger. La gară, se întâlnesc cu Slavici, pe-atunci redactor la ziarul *Ziua*, și cu încă un redactor, Câmpeanu (de fapt, Teodor Câmpianu, despre care va fi vorba ceva mai jos). Arhiepiscopul Netyhammer consemnează întâlnirea: „*La ora 4 mergem cu trăsura mea încă odată de-a lungul întregii străzi a Victoriei, până la Ministerul de Externe, unde o cotim spre Gara de Nord. Acolo îl mai așteaptă încă pe domnul Erzberger cei doi redactori de la Ziua, domnul Câmpeanu și cunoscutul nuvelist român Ioan Slavici*”⁹. Din însemnare nu reiese nicidecum că arhiepiscopul îl întâlnește acum pentru prima dată pe Slavici. Dacă s-ar fi întâmplat așa, probabil că nu ar fi scăpat ocazia să noteze că acum face cunoștință cu „cunoscutul nuvelist”. Dimpotrivă, însemnarea lasă mai degrabă să se înțeleagă că Netzhhammer se știa cu cei doi redactori ai ziarului progerman *Ziua* și că se întâlnește, de fapt, cu vechi cunoștințe.

Matthias Erzberger (1875–1921) era un politician catolic, membru al Reichstagului. În 1914, după izbucnirea războiului, Ministerul de externe din Berlin și Oficiul Marinei i-au încredințat conducerea serviciului de propagandă externă. În același timp, Erzberger și-a înființat propria agenție de presă, care lucra în folosul aceluiași serviciu de propagandă. Printre metodele de propagandă folosite de Erzberger se numărau cumpărarea unor jurnaliști, susținerea financiară a unor campanii de presă dirijate, cumpărarea unor ziare din străinătate, care să susțină interesele Germaniei¹⁰. Erzberger a venit în februarie 1916 la București pentru a se întâlni cu regele Ferdinand, pe care a încercat să îl convingă să nu intre în război împotriva Germaniei, așa cum doreau unii oameni politici și o parte a opiniei publice. Regele nu a dorit să aibă o întâlnire oficială cu șeful propagandei germane, însă a acceptat să îl vadă în secret pe acesta. Fapt semnificativ: întâlnirea secretă a fost

⁷ Analizând această problemă, Lucian-Vasile Szabo consideră că e „posibil, dar improbabil” ca Netzhhammer să fi avut cu Slavici întreveneri pe care să nu le fi notat în jurnal. Lucian-Vasile Szabo, *Un alt Slavici. O geografie publicistică după gratii*, Timișoara (2012), 226.

⁸ Raymund Netzhhammer, *op. cit.*, vol. I, 158–159. Traducerea din limba germană a acestui fragment și a următoarelor ne aparține.

⁹ *Ibidem*, vol. I, 609.

¹⁰ Christoph E. Palmer, Thomas Schnabel (ed.), *Matthias Erzberger 1875–1921, Patriot und Visionär*, Stuttgart und Leipzig (2007).

aranjată de arhiepiscopul Netzhhammer și a avut loc într-o încăpere a palatului acestuia din București¹¹.

Întâlnirea celor patru în Gara de Nord din București, în după-amiaza zilei de 20 februarie 1916, este un episod încă neelucidat. Ce-și vor fi vorbit cei patru? În literatura de specialitate, trece drept certitudine faptul că Slavici a fost înlăturat de la conducerea ziarului *Ziua* încă din iulie 1915, din cauza faptului că scriitorul era considerat de către patronii ziarului, în special de către Ottokar Schlawe, președintele comunității protestante din București, prea independent față de orientarea ceva mai radicală pe care aceștia doreau să o impună ziarului finanțat cu fonduri din Germania și Austro-Ungaria¹². Cu alte cuvinte, Slavici ar fi fost un adept convins al neutralității României, în timp ce patronii și finanțatorii ziarului ar fi dorit ca acesta să facă propagandă în favoarea intrării României în război de partea Puterilor centrale. Însemnarea lui Netzhhammer contrazice ideea demisiei sau destituirii lui Slavici de la *Ziua* în iulie 1915. Cele scrise de arhiepiscop sunt o dovadă a rămânării lui Slavici în poziția de redactor la *Ziua* și după acel moment (cel puțin până la data însemnării, adică 20 februarie 1916).

O altă dovadă vine să confirme această interpretare. E vorba de o scurtă biografie a lui Slavici, pe care a scris-o nimeni altul decât Teodor Cămpianu, colegul de redacție de la ziarul *Ziua* al scriitorului¹³. Acesta notează: „Când a izbucnit războiul, în 1914, el [Slavici] a fost de partea politicii regelui Carol I și în orice caz, la dorința regelui, a înființat ziarul *Ziua*, al cărui director a fost și la care m-ați găsit ca redactor șef. Știți foarte bine, din convingere proprie, că foaia *Ziua* a putut să apară doar sub paza redacției de către baionetele unei jumătăți de companie de soldați, deoarece Slavici a susținut mereu principiul său: «dacă România nu poate intra în război cu și alături de aliații ei, atunci să rămână neutră!»”. Altfel spus, ori în război de partea Germaniei, ori neutri.

Întâlnirea din Gara de Nord din 20 februarie 1916 pare să fie doar un moment într-un mai larg plan de acțiune al lui Erzberger, șeful propagandei externe germane. Urmărind să-și asigure continuarea neutralității României, adică evitarea intrării în război împotriva Germaniei, acesta a acționat pe mai multe direcții. Una îl viza pe regele Ferdinand, ca vârf al ierarhiei politice. În pregătirea întâlnirii

cu acesta, arhiepiscopul Netzhhammer a jucat rolul de mijlocitor. O altă viza propaganda propriu-zisă și urmărirea mobilizarea presei finanțate cu fonduri germane, în acest caz a ziarului *Ziua*, condus de Slavici. Și aici arhiepiscopul pare să fi fost implicat, însă nu avem suficiente informații din care să putem înțelege cât de mult.

Reinhold Geiß și vizitele sale misterioase la București în vremea războiului

Documentele de care aminteam mai sus, pe care le-am identificat în arhiva mănăstirii Einsiedeln, s-au aflat, înainte de a intra în fondul de arhivă Netzhhammer, în posesia unei anume doamne Zell din München, care le moștenise de la Reinhold Geiß, de asemenea din München, după moartea acestuia din urmă, survenită în anii '40. Doamna Zell („doamna prof. Zell”, cum apare în documente), i-a înmănat pachetul cu acte unui cleric, Pater Severin R. von Lamer, membru al congregației Missionarii Sacratissimi Cordi, din Innsbruck, care le trimite în 1961, printr-un intermediar, mănăstirii Einsiedeln. Ele cuprind, în principal, corespondența dintre acest Reinhold Geiß și Teodor Cămpianu din anii 1927–1931. Motivul acestei donații îl dezvăluie Pater Severin în scrisoarea de însoțire a donației, datată Innsbruck, 30 septembrie 1961:

„Domnul Reinhold Geiß, căruia i-au fost adreseate aceste scrisori, a fost trimis pe fronturi, de guvernul german, în timpul primului război mondial, pentru a observa respectarea legii, deoarece militarii se dovedeau a fi neexperimentați în relațiile cu populația țărilor ocupate. Deși era protestant de origine șvabă-bavareză, avea o bună înțelegere a lucrurilor, deoarece avea rude catolice și, ca mare comerciant, umblase mult prin lume, motiv pentru care a fost trimis în România, unde i-a făcut o vizită de curtoazie episcopului Netzhhammer, prima de acest fel făcută de un funcționar german de la preluarea scaunului, după cum îl asigură episcopul, deși naționalitatea acestuia ar fi lăsat să se aștepte contrariul.

Această relație a continuat și după război, când Geiß s-a reîntors la ocupația sa anterioară. El a făcut o invenție, în domeniul prelucrării materialelor fibroase, care i-a adus oferte din partea multor guverne străine, din care el nu a acceptat nici una, fapt ce poate contribui la înțelegerea scrisorilor. Căci astfel a avut și mai târziu multe contacte internaționale. Personalitățile evocate au jucat un rol în viața politică, altele, precum doamna prof. Zell din München, în valorificarea ideilor lui sau ca adresă de acoperire, deoarece pe vreme de război spionajul are adesea nevoie să se folosească de astfel de lucruri.

¹¹ Raymund Netzhhammer, *op. cit.*, vol. I, 606–609.

¹² D. Vatamaniuc, *op. cit.*, 459; Lucian Boia, *op. cit.*, 308.

¹³ Biografia se întinde pe două pagini și poartă titlul *Ioan Slavici*. Ea însoțește o scrisoare din 23 februarie 1931, pe care Teodor Cămpianu i-a trimis-o lui Reinhold Geiß. Klosterarchiv Einsiedeln, Nachlass P. Raimund Netzhhammer, I. D. 21228, C. 8, Briefe Reinhold Geiß, nepaginate.

Atât despre înțelegerea întregului. Eu însumi l-am cunoscut pe domnul Geiß în 1919 la prietenul său de tinerețe, baronul Fugger, în Rot-Württemberg, și am avut ocazia să-l consiliesc adesea, până la moartea sa în anii patruzeci.

Am primit aceste înscrisuri de la doamna prof. Zell, München, Kochstr. 18, care poate oricând să dea informații despre aceasta, în măsura în care boala nu o împiedică deja să o facă. Deoarece e vorba de documente istorice despre primul război mondial, de asemenea despre activitatea lui Netzhammer, care, după știința mea, provine de la mănăstirea Einsiedeln, am dorit să predau totul mănăstirii, însă nu am putut-o face personal, așa încât profit acum de faptul că un îndelungat vecin de cameră se întoarce în Elveția și, prin el, predau domnilor din Einsiedeln aceste lucruri.¹⁴

Reinhold Geiß a fost, așadar, trimis în România, în perioada ocupației germane din 1916–1918, pentru a intermedia relațiile dintre trupele de ocupație și localnici. Din scrisoarea lui Pater Severin, însă, deducem că a avut și activități de spionaj. Dintr-o altă sursă, știm că el a fost în România, de mai multe ori, înainte de căderea acesteia sub ocupație, adică între anii 1914–1916, în perioada neutralității. Știm că a vizitat și redacția ziarului progerman *Ziua*, condus de Ioan Slavici, după cum relatează redactorul Teodor Câmpianu¹⁵. Ziarul și-a încetat apariția în momentul intrării României în război, în august 1916, așa încât aceste vizite nu puteau să fi avut loc decât înainte de această dată. Probabil că tot în acel interval de timp a avut loc și cea primă vizită la arhiepiscopul Netzhammer. Interesant este faptul că acesta din urmă nu consemnează acea vizită în jurnalul său. Abia câțiva ani mai târziu, în 1922, arhiepiscopul avea să își amintească în jurnal de „Domnul Reinhold Geiß, care m-a vizitat adesea în București, în timpul războiului”¹⁶. Întâlnirile cu spionii, care pot deveni compromițătoare în timp, nu se lasă ușor consemnate în jurnale!

Reinhold Geiß a păstrat bune relații cu Episcopul Netzhammer și după încheierea războiului. S-au întâlnit adesea, uneori pe insula Werd, unde și-a stabilit Netzhammer reședința după plecarea din România. Iar atunci când arhiepiscopul a dorit să își publice jurnalul în 1927 (încercare

pe care nu a mai finalizat-o), cel care a preluat rolul de agent literar, intrând în contact cu diferite edituri, a fost nimeni altul decât Reinhold Geiß.¹⁷ Vom vedea, mai jos, în ce fel a fost implicat acest personaj în proiectul construirii unei biserici în memoria lui Ioan Slavici.

Un personaj controversat: Teodor Câmpianu.

Purtătorul de drapel al proiectului construirii bisericii în memoria lui Slavici era fostul său colaborator de la ziarul *Ziua*, Teodor Câmpianu (1854–1931). Cunoaștem destul de puține despre acest personaj, a cărui biografie se lasă greu descifrată. Știm că era preot și că se născuse la Prigor, în sudul Banatului (Țara Almăjului), ca fiu al parohului de acolo, Iosif Câmpianu (n. 1836) și al Elenei, născută Mircea (n. 1836, m. 21 noiembrie 1895)¹⁸.

Teodor Câmpianu avea încă de tânăr aplecare spre lumea afacerilor, ceea ce nu a fost întotdeauna pe placul superiorilor săi ecleziastici, așa cum vom vedea în continuare. A început să fabrice rachiu de prune în zona Almăjului, pe care îl comercializa prin depozitele în Viena și București, așa cum se prezintă într-o reclamă din 1885¹⁹. Apoi a înființat o bancă, pe care o conducea el însuși. Spre ghinionul său, banca, „la care s-au prăpădit zeci de mii de coroane, avere bisericească și peste tot sute de mii de coroane avere străină” – cum comenta ironic revista *Tribuna* din Arad – a dat faliment²⁰. Atât biserica ortodoxă română din Ungaria, cât și unele cercuri naționaliste românești nu erau de acord ca preoții să aibă astfel de preocupări, care erau considerate compromițătoare pentru biserică și pentru cauza națională. Cu atât mai compromițătoare, cu cât erau mai oneroase, așa cum s-au dovedit a fi afacerile personajului nostru. Ele i-au adus o condamnare la 10 ani de închisoare, din care a executat 8 ani și jumătate, fiind grațiat în anul 1906²¹, ca urmare a publicării unei broșuri despre educația copiilor cu părinții aflați în penitenciare²².

Cum în Ungaria nu-și mai poate exercita profesia preoțească și nici de afaceri nu se poate reapuca,

¹⁴ Klosterarchiv Einsiedeln, Nachlass P. Raimund Netzhammer, I. D. 21228, C. 8, Briefe Reinhold Geiß, nepaginate.

¹⁵ Teodor Câmpianu către Reinhold Geiß, Prigor, 23 februarie 1931: Klosterarchiv Einsiedeln, Nachlass P. Raimund Netzhammer, I. D. 21228, C. 8, Briefe Reinhold Geiß, nepaginate.

¹⁶ Raymund Netzhammer, *op. cit.*, vol. II, 1171.

¹⁷ Nikolaus Netzhammer, *Nachwort*, în Raymund Netzhammer, *op. cit.*, vol. II, 1750

¹⁸ Anunțul morții Elenei Câmpianu, născută Mircea, îi amintește pe membrii familiei acesteia. *Foaia Diecesană. Organ al Eparhiei greco-ortodoxe române a Caransebeșului*, Caransebeș, an. X, nr. 49, 3/15 decembrie 1895, 5.

¹⁹ Bianca Băcanu, „Prigorul în reclamele vremii”. *Banatul. Jurnal al primărilor din Banatul istoric*, an. II, nr. 11, noiembrie 2012, 9.

²⁰ *Tribuna*, Arad, an. XII, nr. 101, 7/20 mai 1908, 2–3.

²¹ *Răvașul*, Cluj, an. IV, nr. 7, 24 februarie 1906, 26.

²² Teodor Câmpianu, *Roadele muncii creștine. Nou așezământ de îndreptare morală*, Nagyenyed (1905).

nu-i rămâne decât să plece în regatul României, unde probabil speră, trecut bine de vârsta de 40 de ani, să-și întemeieze o nouă viață. În continuare, aflăm despre el că, în 1912, s-a înrolat voluntar în legiunea lui Riciotto Garibaldi²³ (fiul lui Giuseppe), care, cu sprijin britanic, a debarcat în Macedonia pentru a lupta de partea grecilor împotriva Imperiului otoman. Preotului nostru nu-i lipsea spiritul de aventură. Dar nici aplecarea spre scris, pe care și-o manifesta mai cu seamă prin colaborări la diferite ziare, unde semna cu pseudonimul „Mircea de la Mare”²⁴ (Mircea era numele de familie al mamei sale, înainte de căsătoria cu preotul Iosif Câmpianu).

Nu știm prin ce împrejurări a devenit colaborator al lui Slavici la redacția ziarului *Ziua*. Ce i-a apropiat pe cei doi? Să fi fost originea comună, cea de „ungureni”? Sau faptul că amândoi trecuseră, la vremea lor, prin închisori din Ungaria? Puțin probabilă această a doua ipoteză, căci Slavici a fost închis de autoritățile maghiare pentru delict de opinie, pe când Câmpianu a fost condamnat pentru fraudă. Par să predomine lucrurile care îi diferențiază, nu cele care îi apropie. Față de Slavici, laic, așezat, comod, cu tabieturi chiar, Câmpianu, preot, dar predispus la risc și aventură, pare mai degrabă un personaj al nuvelor celui dintâi. Ceea ce știm cu certitudine este că amândoi aveau convingeri germanofile. Poate fi suficient pentru a înțelege, măcar parțial, resurturile conlucrării celor doi la ziarul progerman. Dacă vor mai fi fost și alte motive, rămâne ca cercetări viitoare să le deslușească.

În august 1916, îndată după intrarea României în război, Câmpianu a fost internat de autoritățile românești „într-un lagăr în Moldova”. A fost eliberat abia după 17 luni, după cum mărturisește el însuși²⁵, adică la încheierea războiului. După război, Teodor Câmpianu s-a stabilit în Timișoara. În 1927, la o vârstă destul de înaintată, era – sau cel puțin pretindea că este – inspector bancar la Banca „Mercur” din oraș. Astfel iscălește, „Theodor Câmpianu, Bankinspektor”, o scrisoare din 24 mai acel an, cu antetul băncii, adresată „doamnei profesor Zell”, la München²⁶. Se scuză, la începutul epistolei, că „iarăși au trecut câțiva ani

de când v-am lăsat fără vești despre mine”. Ceea ce ne permite să deducem că între cei doi au existat și alte schimburi epistolare, care avuseseră un caracter regulat în trecut. Iar dacă este adevărat ce sugerează Pater Severin, pe care l-am amintit mai sus, că domna Zell a oferit în perioada războiului o adresă de acoperire pentru spionaj, atunci este legitimă întrebarea dacă nu cumva Teodor Câmpianu trimitea încă de atunci, din perioada neutralității României, informații pe această adresă? Nu avem dovezi directe care să confirme această supoziție, însă toate informațiile converg spre concluzia că personajul nostru a fost recrutat de Reinhold Geiß ca sursă de informații și că informațiile erau trimise sub forma unor scrisori adresate doamnei Zell. Scrisorile respective vor fi conținut și informații despre Ioan Slavici, directorul ziarului *Ziua*, din moment ce, în epistola din 24 mai 1927, Câmpianu se simte dator să-i comunice destinatariei, vorbind ca despre o persoană care îi era cunoscută acesteia sau despre care măcar îi mai scrisese, că „bătrânul domn Slavici a murit anul trecut, acum îl plânge națiunea”.

De data aceasta, motivul pentru care îi scrie doamnei Zell este acela de a obține adresa lui Reinhold Geiß. Scopul: o mare afacere. În consecință, Reinhold Geiß este înștiințat despre intenția lui Câmpianu și îi trimite acestuia adresa. În același timp – fapt interesant – îl înștiințează pe Netzhhammer, la reședința acestuia de pe insula Werd, de faptul că Teodor Câmpianu ar vrea să-i propună o afacere. Iar arhiepiscopul nu întârzie să-i răspundă, ironic: „Va fi desigur foarte interesantă întâlnirea cu «inspectorul bancar» Câmpianu. Va dori să facă o afacere «românească», în orice caz.”²⁷ Afacerea i-o propune Câmpianu prin scrisoarea din 6 iulie 1927. Era vorba de colectarea direct de la producători a unei mari cantități de cereale (între 5 și 10 mii de vagoane anual), care ar fi urmat să fie exportate pe Dunăre până în Bavaria. La afacere ar fi urmat să ia parte și banca „Mercur”, care avea șapte filiale în Banat, în Comloș, Sănnicolau-Mare, Periam, Pesac, Saravale, Șeitin și Beba Veche²⁸. Proiectul probabil că nu s-a mai pus în aplicare, căci în corespondența ulterioară dintre cei doi nu se mai face nici o referire la el. Chiar lipsit de finalitate practică, proiectul este relevant pentru felul în care un releu informativ din timpul războiului s-a transformat în vremuri de pace – sau a avut tendința să o facă – într-o rețea de afaceri.

²³ Pavel Panduru, *Monografia localității Prigor*, Reșița (2000), *passim*.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Teodor Câmpianu către Reinhold Geiß, Prigor, 23 februarie 1931. Klosterarchiv Einsiedeln, Nachlass P. Raimund Netzhhammer, I. D. 21228, C. 8, Briefe Reinhold Geiß, nepaginate.

²⁶ Teodor Câmpianu către doamna Zell, Timișoara, 24 mai 1927. Klosterarchiv Einsiedeln, fondul citat.

²⁷ Raimund Netzhhammer către Reinhold Geiß, Eschenz, 3 iunie 1927. Klosterarchiv Einsiedeln, fondul citat.

²⁸ Teodor Câmpianu către Reinhold Geiß, Timișoara, 6 iulie 1927. Klosterarchiv Einsiedeln, fondul citat.

Biserica lui Ioan Slavici ca proiect germanofil

Nu foarte bătrân, dar bolnav și singur – el însuși mărturisește că, deși are 67 de ani, nici unul dintre foștii „tovarăși de idei”, „germanofili”, nu a mai rămas în viață – Teodor Cămpianu se retrage în satul de origine, la Prigor, în Țara Almăjului, unde locuiește la fiul său, protopop de Mehadia. De aici îi scrie din nou lui Reinhold Geiß, în ianuarie 1931²⁹. De data aceasta nu mai e vorba nici de afaceri, nici de spionaj, ci de cu totul altceva. Cămpianu îi solicită lui Geiß să îl sprijine în acțiunea de strângere de fonduri, în scopul construirii unei biserici în amintirea lui Ioan Slavici.

Cum s-a născut proiectul, Teodor Cămpianu relatează în aceeași scrisoare. La începutul lunii noiembrie 1930, a fost vizitat de un grup de trei studenți din București, care ar fi venit la el în calitate de reprezentanți ai tineretului universitar de acolo. Aceștia i-au propus să preia el „președenția unei acțiuni având ca scop ridicarea unui monument în memoria scriitorului decedat Ioan Slavici și anume o mică biserică în comuna Panciu (Moldova), unde acesta a murit și este înmormântat”. Cămpianu acceptă, desigur, propunerea. Cei trei studenți i-au adus și planul bisericii, realizat gratuit de un arhitect, al cărui nume nu îl dezvăluie, așa cum nu dezvăluie nici numele celor trei studenți. Pe baza aceluși plan, desenează el însuși o schiță a bisericii, pe care o atașează scrisorii (vezi Planșa 1).

Monumentul urma să fie ridicat cu fonduri din colectă publică. Cei trei i-au solicitat lui Cămpianu să le dea o scrisoare de recomandare în limba germană, pe care să o semneze în calitate de fost redactor la ziarul *Ziua*, care să îi ajute să colecteze fonduri de la germanii din România. În 2 ianuarie 1931, unul dintre cei trei studenți îl vizitează din nou și îi prezintă situația încasărilor. În vacanța de Crăciun au reușit să colecteze deja 100 000 de lei (din care cca. 70 000 de lei erau donați de germani), pe care i-au depus la banca Marmorosch-Blanc. Pe deasupra, fabricantul de cărămidă Karl Böhmches, (un sas originar din Transilvania) a donat 50 000 de cărămizi, în valoare de 70 000 de lei. Colecta era în plină desfășurare, în susținerea ei s-au implicat direct o sută de studenți, care s-au angajat să colecteze fiecare câte 5 lei pe zi.

Ceea ce îl întrista, însă, pe Teodor Cămpianu era faptul că donatorii germani, deși contribuiau generos, se fereau să își înscrie numele în formulele colectei. Doar 7 dintre ei – notează preotul – și-au trecut numele, cei mai mulți notau „fără

nume” sau „un german”, unul chiar a scris „un admirator al lui Slavici”. Cămpianu crede că această teamă era o reacție la curentul antigerman manifestat de unele părți ale opiniei publice și ale politicului, în special de către Partidul Național Liberal și de ziarul acestuia, *Viitorul*. Oficiosul liberal publicase, la moartea lui Slavici, un articol în care scriitorul era prezentat ca trădător al neamului și servitor al intereselor prusacilor. Teodor Cămpianu se străduia să demonteze tocmai această acuzație, adică să demonstreze ca a fi german nu e același lucru cu a fi prusac, așa cum a fi germanofil – cum a fost Slavici și cum era el însuși – nu însemna automat a fi servitor al prusacilor. Iar demonstrația o putea face doar dacă lista de subscripție era semnată de cât mai mulți germani care nu erau din Prusia. Pe un perete din interiorul bisericii urmau să fie trecute numele tuturor donatorilor, ceea ce, în opinia lui Cămpianu, i-ar fi demonstrat clar teoria. Discreția donatorilor, însă, îi dădea planul peste cap. Așa încât îl roagă pe Reinhold Geiß – care era din München, deci nu era prusac! – să distribuie o foaie de colectă printre cunoscuții săi, cu indicația ca aceștia neapărat să-și înscrie numele acolo: „Cu cât mai multe nume germane, cu atât mai bine, iar cei din Prusia, chiar dacă ar vrea să doneze sume mari, să se abțină!”

Îi mai trimite corespondentului său din München o scrisoare, în 23 februarie 1931, care cuprinde acea scurtă biografie a lui Slavici, pe care am amintit-o mai sus³⁰. Biografia urma să servească aceluiași scop, colectarea de fonduri – și semnături! – în Germania. Reinhold Geiß i-a cerut părerea în legătură cu această poveste vechiului său prieten Netzhammer. Acesta nu a întârziat să-i răspundă: „*Am citit chestiunea Slavici-Cămpianu, chiar am citit încă odată ce mi-ați trimis mai înainte. Schița este foarte frumoasă. Deoarece Panciu se află în Moldova și nu în Banat, e vorba desigur de o biserică memorială ortodoxă. Ca nuvelist, Slavici nu și-a pierdut locul său în literatura română. Manualele școlare îl prezintă ca fiind cel mai mare*”³¹. Răspunsul arhiepiscopului catolic are o anumită doză de ambiguitate, dar sună mai degrabă ca o încurajare pentru Geiß (deși e vorba de o biserică ortodoxă, totuși schița e frumoasă, iar Slavici e un mare scriitor) de a începe operațiunile de colectă.

Era, însă, prea târziu. Teodor Cămpianu avea să moară în luna martie a anului 1931, la Prigor. Dispărea, astfel, un important susținător al

²⁹ Teodor Cămpianu către Reinhold Geiß, Prigor, 8 ianuarie 1931. Klosterarchiv Einsiedeln, fondul citat.

³⁰ Teodor Cămpianu către Reinhold Geiß, Prigor, 23 februarie 1931. Klosterarchiv Einsiedeln, fondul citat.

³¹ Raymund Netzhammer către Reinhold Geiß, Eschenz, 4 martie 1931. Klosterarchiv Einsiedeln, fondul citat.

proiectului construirii bisericii lui Slavici. Biserica nu s-a mai construit. Nu știm dacă acesta a fost singurul motiv sau dacă vor fi existat și alte cauze. Poate vom afla cândva.

Concluzii

Proiectul din anii 1930–1931 al construirii unei biserici în memoria scriitorului Ioan Slavici, care urma să fie amplasată la Panciu, unde este înmormântat scriitorul, este un bun exemplu pentru felul fragmentat, neuniform, chiar conflictual în care funcționează memoria colectivă. De cele mai multe ori, monumentele cumulează semnificații diferite. Uneori, aceste semnificații se succed sau se suprapun în timp. Alteori, monumentele polarizează semnificații diferite în chiar momentul proiectării lor. Acesta din urmă a fost cazul proiectului bisericii lui Slavici.

Din întreaga poveste relatată mai sus reiese că, în momentul proiectării bisericii, existau două interpretări ale acesteia, care sunt de fapt două moduri diferite de a valoriza memoria lui Ioan Slavici. Primul îi implică pe germanofili, pe cei care, au gândit și acționat asemănător lui Slavici

în timpul primului război mondial. Persecutați de autoritățile românești după intrarea țării în război, înfierați de curentul dominant al opiniei publice după încheierea războiului, marginalizați multă vreme, aceștia au dorit o biserică memorială Slavici, care să celebreze și să consacre tocmai felul lor de a gândi. Pentru ei – iar printre ei se numără Teodor Câmpianu, fostul colaborator al scriitorului la ziarul *Ziua* – biserica ar fi fost un monument al progermanismului.

Celălalt mod de a percepe biserica lui Slavici era cel al admiratorilor scriitorului. Studenții care au inițiat întregul proiect doreau să celebreze în acest fel valoarea scriitorului. Nu în ultimul rând, să-i facă acestuia dreptate, după marginalizarea publică pe care a suferit-o în ultimii ani ai vieții. Iar această dreptate se întemeia în primul rând pe recunoașterea valorii literare. În acest scop, o parte a complexului arhitectural urma să fie amenajată ca bibliotecă, după cum reiese din schița realizată pe baza planurilor arhitectului anonim. Biblioteca ar fi fost dotată, probabil, cu întreaga colecție a scrierilor lui Ioan Slavici. Din această perspectivă, biserica era percepută ca un monument dedicat scriitorului Slavici.

Planşa 1. Schiţa bisericii memoriale Ioan Slavici, desenată de Teodor Câmpianu după planurile unui arhitect anonim, 1930. Klosterarchiv Einsiedeln, Nachlass P. Raimund Netzhammer, I. D. 21228, C. 8, Briefe Reinhold Geiß, nepaginate.

„CHESTIUNEA BANATULUI” ÎNTRE POLITICA NAȚIONALĂ ȘI POLITICĂ DE PARTID. MARI POLEMICI POLITICE ȘI PARLAMENTARE (DECEMBRIE 1923)

Ion Novacescu*

Cuvinte cheie: *România, Serbia, politica externă, Banat, Conferința de pace, Parlamentul român.*
Keywords: *Romania, Serbia, foreign policy, Banat, The Peace Conference, The Romanian Parliament.*

“The Banat Issue” Between National Policy and Party Politics. The Great Political and Parliamentary Debates from December 1923

(Abstract)

The failure of Romanian foreign policy at the Paris Peace Conference (1919–1920) when it couldn't obtain the entire province of Banat for the country, and also the establishment of the border with Serbia on the field, provoked, in December 1923, an intense political and parliamentary controversy. For two weeks the opposition MPs and those of the Liberal Party (the government party) accused each other of the responsibility of this national failure. The parliamentary debates demonstrated the lack of method, strategy and unity of the Romanian political elite in promoting responsible and efficient foreign policies.

Unul dintre cele mai dramatice și mai delicate momente ale evoluției naționale interbelice a fost provocat de așa-zisa „chestiune a Banatului”, care a influențat și tensionat politica externă și internă a a statului român. Apărută în cursul anului 1919, pe agenda Conferinței de pace de la Paris, ca diferend major între România și Serbia, dar și între țara noastră și marile puteri ale Antantei, chestiunea Banatului a însemnat, înainte de orice, un eșec al politicii externe a României. Această ratăre a avut efecte însemnate în cadrul societății românești, cel mai important fiind rămânerea în afara granițelor statului național român a câtorva sute de mii de etnici români, aflați în arealul Banatului istoric. Eșecul României, în satisfacerea acestui interes la conferința de pace, a fost și mai dureros, în contextul existenței tratatului de alianță cu puterile Antantei din 1916, care garanta alipirea integrală a Banatului la România. Împărțirea Banatului între România și Serbia a provocat complicații serioase și destule drame în comunitățile locale bănățene. În același timp, soluționarea chestiunii Banatului, în defavoarea statului român, a provocat dezbateri politice intense și polemici violente între principalii actori politici ai scenei românești. Una din cele mai intense și serioase confruntări parlamentare pe această temă s-a desfășurat la sfârșitul anului 1923, în Camera Deputaților.

De-o parte a baricadei se aflau liberalii, avându-l în frunte pe liderul lor, Ion I.C. Brătianu, cel care a fost promotorul așa-numitei *politici integraliste* și de *intransigență* la tratativele de pace de la Paris, prin intermediul cărei revendica aplicarea integrală a prevederilor tratatului de alianță din 1916 și, implicit, alipirea Banatului istoric la România. De partea cealaltă, se aflau susținătorii *politicii tranzacționiste*, care militau pentru negocieri și compromis atât cu sârbii, cât și cu Antanta pentru soluționarea celor două chestiuni delicate: Tratatul minorităților și chestiunea Banatului. Această grupare a fost reprezentată, între 1919–1920, de Take Ionescu și de o parte dintre liderii partidelor aflate, în 1923, în opoziție față de liberali. Între cele două grupări politice rivale s-a purtat un adevărat război politico-electoral pe tema Banatului, între anii 1919–1923.

Unul dintre aceste episoade tensionate a avut loc la mijlocul lunii decembrie 1923, când polemica politică și parlamentară pe această temă a reizbucnit din nou în ședința Camerei Deputaților din ziua de 15 decembrie 1923, la care au fost prezenți 324 deputați. Pretextul l-a constituit prezentarea raportului *Comisiei de afaceri străine* a Camerei, referitor la „Protocolul bilateral româno-sârb, încheiat la Belgrad, în 24 noiembrie 1923, cu privire la câteva insule de pe Dunăre și la un schimb de comune între România și Iugoslavia.” În Expunerea de motive, raportorul P. Gârboviceanu

* Cluj-Napoca, SC Infoprompt SRL, e-mail: ion@novacescu.ro.

arăta că „prin Tratatul de la Sevres, din 10 august 1920, s-a fixat granița dintre România și statul Sârbo-Croato-Sloven”, tratat care „prezentând oarecare neajunsuri s-a căutat, prin bună înțelegere, să se înlăture unele dintre ele și astfel s-a ajuns la un schimb de comune pe considerațiuni etnice și economice. Pe temeiul acestei înțelegeri se cedează statului Sârbo-Croato-Sloven comunele Pardani, Modoș, Surian, Krivabar și Gaiu Mare, iar acest Stat cedează României comunele Beba-Veche, Ciorda, Iamul, Pusta Kerestur și Jimbolia”. De asemenea, acel document recunoștea „drepturile României asupra principalelor insule ale Dunărei și în special asupra insulei Moldova.” Acestea erau motivele pentru care comisia respectivă adoptase protocolul fără modificări și cerea Camerei aprobarea sa prin vot, după ce fusese aprobat de Senat¹. Aducerea acestui protocol referitor la rectificarea graniței în Banat, în plenul Camerei, a avut darul să declanșeze polemica parlamentară, la început, între deputații Partidului Național Liberal (P.N.L.) – partid de guvernământ – și reprezentanții Partidului Național Român (P.N.R.) – partid din opoziție. Primul care a luat cuvântul, la deschiderea dezbaterilor, în 16 decembrie 1923, a fost reprezentantul P.N.R., deputatul Sever Dan, care a făcut o declarație politică în numele acestui partid, în sensul că „P.N.R. înfierează cu toată energia politica demagogică a P.N.L. privitoare la chestiunea Banatului și denunță opiniei publice duplicitatea sa dureroasă și rușinoasă.” În același timp, P.N.R. constata că „din politica de integritate a P.N.L. din 1918, el dă azi în Banat, țării frontiere, care față de frontierele lui Take Ionescu, acceptate de sârbi, dar criticate de d. Brătianu, consumă actul unei adevărate trădări.”² La rândul său, deputatul conservator-democrat, Pavel Brătășanu (membru P.N.R.), cerea o dezbatere serioasă și responsabilă, „pentru că nu se cuvin caraghioslăcuri și râsete, așa cum s-a întâmplat la Senat, „când e vorba de fruntariile țării noastre, când e vorba să ne despărțim de atâția fii ai neamului nostru și când trebuie să ne transpunem în sufletele lor îndurerate, în sufletele fiilor care n-au avut norocul să fie și ei alipiți de mama lor.” Reproșul major pe care acesta îl aducea premierului Brătianu era acela că din vina sa a fost pierdută „linia ferată Arad-Buziași – Gura Mureșului, alături de cei 20.000 de români.”³.

Deputatul Pavel Brătășanu susținea în discursul său că principala vină pentru eșecul românesc în chestiunea Banatului o poartă Ion I.C. Brătianu. „D. Brătianu s-a crezut la Conferință ca și în țara sa” și a avut un comportament arogant și disprețuitor față de reprezentanții statelor participante, „adică față de oameni pe care îi consideri mai mici decât tine”, dar care erau „reprezentanții unor țări mai mari, care făcuseră destule jertfe.”⁴ El îl acuza pe premierul liberal de lipsă de viziune și de fler politic, pentru că n-a înțeles noile realități de la Paris și faptul că sârbii beneficiau de un statul moral superior celui românesc, alături de susținerea marilor puteri. În loc să ia act de aceste stări de lucruri, în susținerea intereselor naționale – susținea deputatul Brătășanu – dar și de interesul Alianților de a arbitra diferendul româno-sârb în chestiunea Banatului, pentru a realiza o centură de siguranță în centrul Europei, Brătianu s-a manifestat ca „un habotnic și strâmt în idei”, care a urmărit să își crească popularitatea internă prin strategia intransigenței⁵. Pentru a-și susține violentul atac la adresa șefului P.N.L. și a liberalilor, venerabilul parlamentar și fidel al defunctului său șef, făcea referire la un discurs rostit la Clubul Partidului Democrat-Conservator, la începutul anului 1920, de către Take Ionescu. Acesta arăta atunci că rezistența la conferința păcii nu putea să o facă „o țară mică, căreia i se eliberau atâtea milioane de români”, iar „dacă intram în război cu Serbia pierdeam totul și nici provinciile românești nu se mai alipeau la România.” Take Ionescu susținea că Brătianu trebuia să priceapă mesajul din hotărârea conferinței, care a aprobat României dreptul de a avea doar doi delegați, în timp ce Serbiei i s-au aprobat trei plenipotențieri. Primul delegat al României – spunea Take Ionescu – trebuia să înțeleagă că situația era diferită față de

a cedat cinci comune cu populație românească (Pardany, Modoș, Surjan, Krivabar și Nagy-Gej) și, în schimb „ni se dau comunele Beba Veche, Pusta Kerestin, Jimbolia, Ciorda și Jam.” În acest sens, el făcea referire la comuna Jimbolia, care avea 8000 de șvabi, dar și la populația românească a comunei Modoș, care nu vroia să treacă la sârbi. În acest sens el relata drama acelei populații românești. „Sunt o mulțime de români care au trecut din comunele românești rămase la sârbi și s-au stabilit la Modoș. Iar acum iar trebuie să se mute din nou. Înțelegeți d-voastră ce situație nenorocită.” În plus, mai arăta deputatul opoziției, în acea comună era un stăvilar care regla cursul Mureșului. „Stăvilarul rămâne acum la Modoș și atunci toate comunele care sunt în susul Timișului, la noi, le veți transforma în mlaștină. Apăi nu e destul că am pierdut gura Mureșului, gura canalului Bega, să mai pierdem și stăvilarul Timișului?” îi întreba el pe cei 328 de parlamentari prezenți la acea ședință. (Ibidem, nr. 32, din 11 ianuarie 1924, 612).

⁴ Ibidem, nr. 31, din 5 ianuarie 1924, 579.

⁵ Ibidem, 581.

¹ *Dezbaterile Adunării Deputaților*, nr. 31, din 5 ianuarie 1924, 568; în continuare se va cita: D.A.D.

² *Ibidem*, 573.

³ *Ibidem*, 573–574; Deputatul N. Lupu, în ședința din 18 decembrie 1923 a Camerei, reproșa guvernului Brătianu că în Protocolul legii de stabilire pe teren a graniței, România

prevederile tratatului din 1916, pe care el îl invoca și care dădea României dreptul la cinci delegați; adică același număr ca și marile puteri. Deputatul Pavel Brătășanu îi informa de la tribună pe aleșii și reprezentanții nației, că el nu făcea altceva decât să transmită, dincolo de mormânt, cuvântul șefului său politic, care vroia să aducă lumină asupra secretelor și eșecului din chestiunea Banatului. Astfel, el dezvăluia istoria negocierilor neoficiale ale lui Take Ionescu cu ministrul sârb de externe, N. Pašić, tratative de care a fost atât de acuzat de Brătianu, că a comis o adevărată trădare națională, fiind apoi exclus din calitatea de delegat al României. Brătășanu îl cita pe Take Ionescu, care rostise la acea reuniune de partid solemnul și gravul jurământ: „vă afirm în cinstea mea și pui garanție viața mea trecută și anii care îmi mai rămân că prin arbitraj (convenit cu lordul Balfour n.n.) Serbia nu lua decât jumătate din ceea ce a luat prin conferință.” Take Ionescu considera că nici măcar „Sfântul Paul dacă ar fi revenit pe pământ nu putea să îi dea României Banatul întreg: Nimeni pe lume n-ar fi putut să dea României Banatul întreg.”⁶

Atacul politic al deputatului Pavel Brătășanu, unul dintre soldații credincioși ai lui Take Ionescu, a continuat și în ședința din 17 decembrie 1923, când l-a interpellat de la tribuna Parlamentului pe premierul liberal în exercițiu, Ion I.C. Brătianu, cerându-i să vină în Parlament pentru a da răspunsuri în chestiunea Banatului. El făcea referire la anumite documente pe care le avea de la răposatul său șef politic, precizând că ar fi „un criminal” dacă nu și-ar face datoria, ca de la acea tribună să fie lămurite lucrurile, cu atât mai mult cu cât „glasul lui Take Ionescu nu se mai poate auzi.” Deputatul Brătășanu cita din însemnările lui Take Ionescu și ale sale, din timpul conferinței de pace⁷, din care reieșea că Ion I.C. Brătianu a primit destule mesaje și semnale care ar fi trebuit să determine o minte realistă și pricepută ca a sa să înțeleagă că este imposibil să reclame aplicarea integrală a

tratatului din 1916, referitor la Banat. Potrivit acestor documente, Take Ionescu îi imputa lui Brătianu încăpățânarea irațională și păgubitoare pentru țară în susținerea așa-zisei rezistențe față de pretențiile marilor puteri și a politicii de intransigență⁸. „Omul cu minte – cita el din însemnările lui Take Ionescu – și-ar fi zis: va să zică nu pot să obțin Banatul integral, și atunci una din două: ori eu plec, ori să vie alții, fiindcă eu reprezint integritatea. Dacă rămân, atunci caut să capăt ce e mai bine. N-a vrut așa; a rămas acolo cerând ceea ce nu putea să capete. Rezultatul a fost că a fost știrbit pe toate părțile, afară de Bucovina, unde *i s-a dat mai mult decât la tratatul de alianță*, pentru că i s-a dat și colțul de sus, care nu era în tratat, și i s-a dat întrădins, ca să-i arate că nicăieri frontiera nu este aceea din tratat.” Deputatul Brătășanu menționa că România a pierdut în favoarea Serbiei linia de graniță Vârșeț – Cetatea Albă – Ali Bunar din cauza încăpățânării și lipsei de viziune politică a lui Ion I.C. Brătianu. În acest sens el menționa opinia exprimată de istoricul american Setton Watson – *Scotus Viator* – care a fost o prezență activă și influentă la Paris și care, deși era un mare filosof sârb, scria în timpul lucrărilor comisiei pentru Banat, în prestigioasa revistă *New Europe*, un articol în care cerea să ni se lase acea linie de graniță⁹. Ba mai mult, Brătășanu menționa dejunul pe care l-a

⁸ Vezi: Constantin Xenii, *Take Ionescu*, Ediția 2-a, București (2002), 188–191; La 8 iunie 1919, Take Ionescu i-a trimis regelui Ferdinand un lung Memoriu în care avertiza asupra gravelor erori comise la Paris și, mai ales, asupra consecințelor acestor erori comise de „un guvern ales numai de către Coroană și neaprobat de voința națiunii”. În acest document, Take Ionescu susținea că „altă mare greșală este chestiunea cu sârbii” și că „pentru teritoriul occidental al Banatului se putea ajunge ușor la un compromis”. El scria în acel memoriu că „am cuvinte puternice nu să cred, dar să știu că arbitrajul ne-ar fi dat mai mult decât ceea ce ne dă azi Consiliul de Cinci.” (*Ibidem*). Argumentele brătieniste pentru revendicarea integrală a Banatului erau: tratatul de alianță al României cu Antanta, din 1916; intrarea României în război la cererea și nevoia expresă a puterilor aliate, fapt care a determinat descongestionarea Verdunului și scăparea Salonicului; oprirea răspândirii bolșevismului în Europa centrală, în urma cuceririi Budapestei și înlăturării regimului roșu al lui Bela Kuhn; România era un factor de ordine și stabilitate în Orientul agitat.

⁹ La 13 februarie 1919, R.W. Seton-Watson publica în revista *The New Europe* articolul: „The Question of Banat”, în cuprinsul căruia, după ce făcea o prezentare istorică, geografică, etnică, economică, socială și politică a provinciei disputate de România și Serbia, el avansa o soluție pentru rezolvarea diferendului, propunând argumentul forte al conferinței de pace, și anume argumentul etnic în trasarea viitoarei granițe. (*The New Europe*, nr. 122, 13 februarie 1919; vezi și: Cornelia Bodea, Hugh Seton-Watson, *R.W. Seton-Watson și românii*, vol. I–II, București (1988), 753–754.).

⁶ *Ibidem*, 579–580; Miza strategică și geopolitică a deciziei marilor puteri de a nu acorda României Banatul întreg – susținea Take Ionescu – era aceea că acestea aveau interesul să aducă o contrapondere (prin Serbia) unui „regat de 17 milioane de locuitori, stabilit de-alungul unei căi de navigație enorme, care astfel va deține accesul Europei către Orient, precum Țările de Jos cu Rinul dețin accesul către Occident.” (*Ibidem*, 594); Brătășanu aducea ca argument în sprijinul tezei takiste și decizia SUA de a nu recunoaște tratatele secrete, la care acestea n-au fost parte. (*Ibidem*, 587).

⁷ P. Brătășanu era unul dintre membrii Comitetului Național Român de la Paris, din timpul Primului Război Mondial – un fel de guvern în exil, condus de Take Ionescu – fiind deosebit de activ și inteligent implicat în acțiunea de propagandă pro-românească din capitalele occidentale.

avut Take Ionescu cu unul din membrii influenți ai acelei comisii, care l-a informat că ministrul de externe al Franței i-a cerut în mod oficial lui Brătianu să ia act de realitatea că „Banatul integral, știți bine, de luni de zile, că nu se poate.” Oficialul francez îi sugera premierului român să facă un memorandum în care să argumenteze, în varianta unei împărțiri a provinciei, pretențiile românești „pentru o împărțire mai bună”, iar acesta se angaja să-l ajute. Ori – se întreba Brătianu, în numele lui Take Ionescu – „ce-a făcut d. Brătianu? La această sugestie frățească”, care-i garanta că-i va „rămâne Biserica Albă și Vârșeț, ceea ce ar fi scăpat zeci de mii de suflete românești, d. Brătianu a răspuns printr-un nou memoriu, un adevărat *nonpossum* asupra indivizibilității Banatului”¹⁰. Răspunsul la acest demers brătienist a fost – spunea oratorul – o linie de graniță „foarte rea”¹¹. Deputatul conservator-democrat a continuat filipica sa anti-brătienistă în chestiunea Banatului, stârnind ropote de aplauze și ovații furtunoase din partea opoziției atunci când a lansat un atac deosebit de dur la adresa strategiei rezistenței, pe baza aceluiași însemnări ale lui Take Ionescu. „D. Brătianu ne spune că a știut la Paris de la început că granițele se vor stabili pe alte baze decât tratatul. A simțit că el nu mai este chemat să reprezinte România în această fază și în loc să plece, ca să rămână întreg cu protestul lui, cu steagul lui, dar să lase țara asta care nu e moșia lui și să-și aleagă altă cale, s-a impus tot el, ca să fie soarta și mai grea. **Căci d-lor dacă numai o mie de suflete românești s-ar fi putut scăpa prin plecarea lui Brătianu, acea mie de suflete prețuiește mai mult decât toată cariera politică a oricărui om de stat, oricum l-ar chema și oricare ar fi trecutul lui.**”¹² Șarjând mai departe

în ofensiva sa politică anti-brătienistă, deputatul Brătianu a făcut referire la întruniri cu oficiali de prim rang ai conferinței dar și la un document secret incriminator – pe care preciza că nu-l poate face public, dar care „ar face mult rău României și i-ar face mult rău” lui Brătianu. Mai mult decât atât, el îl acuza pe premierul liberal că a vrut să pornească în 1919 războiul contra Serbiei pentru Banat. „Știu că d. Brătianu vorbind cu unul din cei mai importanți membri ai comisiei – cita el dintr-o însemnare takistă – i-a spus că România va începe un război cu Serbia”¹³.

La rândul său, deputatul P.N.R., Sever Bocu, reproșa autorităților române – guvernului liberal, adică –, în ședința din 18 decembrie 1923, modul în care se trasa granița pe teren, astfel încât aceasta provoca adevărate drame în cadrul comunităților afectate de noul hotar. Granița trecea – spunea el – prin „ogrăzile oamenilor, casele sunt împărțite în două, iar cimitirele, de asemenea sunt despărțite.” În același timp, el dezvăluia alte complicații ale împărțirii Banatului între România și Serbia. „Direcțiunea societății pentru regularea apelor Bega-Timiș, de pildă, va fi în România, pompele ei în Jugoslavia. Societatea nu mai funcționează de cinci ani; bălțile sălbatice, necanalizate, se sporesc și mlaștina din Banat, pe care sânguina umană, desfășurată în curs de decenii, a prefăcut-o într-un Canaan fertil, va redeveni ce a ce a fost sub turci: mlaștina neroditoare, mocirloasă, otrăvitoare de aer. Canalul Bega, care de peste un veac duce pe spatele lui imensele bogății ale Banatului spre Balcani, spre apus, a devenit un simplu lucru netrebnic. Calea ferată Mодоș-Jimbolia nu va mai funcționa în urma acestei rectificări.” Apoi, el sublinia absurdul caz al traseului acelei căi ferate care-l obliga pe călătorul român, care pornea din

¹⁰ Constantin Xenii, *op.cit.*, (2002), 188–191; Conform istoricului și contemporanului acelei epoci, Oreste Tafrali, Take Ionescu a avut la Belgrad o întrevedere amicală, neoficială cu premierul sârb, Pasic, în urma căreia au ajuns la o înțelegere privind împărțirea Banatului. Frontiera dintre cele două state ar fi început la cca 20 de km de gurile Mureșului, ar fi inclus linia ferată Rada-Timișoara-Baziaș, la statul român, alături de orașele Vârșeț și Biserica Albă. (O. Tafrali, *Propaganda românească în străinătate*, Craiova (1920), 44); Informația aceasta este confirmată și în corespondența pe care Seton-Watson a purtat-o cu oficialii iugoslavi, în acea perioadă. (vezi: Hugh Seton-Watson, *R. W. Seton-Watson and the Yugoslavs. Correspondence 1906–1941*, vol. I (1906–1918), London-Zagreb (1976), 34, in: Radu Racovițan, *R. W. Seton-Watson și problema românească în prima jumătate a secolului al XX-lea* (teză de doctorat), Cluj Napoca (2006), 180.).

¹¹ *D.A.D.*, nr. 31, din 5 ianuarie 1924, 586–587.

¹² *Ibidem*, p. 587; Este semnificativ faptul că linșajul mediatic antibrătienist din 1919 al ziarului *Adevărul*, condus de către unul din cei mai apropiați colaboratori ai lui Take Ionescu, jurnalistul Const. Mille, se concentra la sfârșitul lunii mai a

acelui an pentru materializarea acestui comandament politic takist. **Să plece!** A fost sloganul și directiva asaltului mediatic contra puterii liberale și pe tema demisiei premierului. „Să plece dar acest guvern nefast, să plece cât mai este timp”, cerea directorul *Adevărului* în ziua de 27 mai, impulsivat și de către un manifest takist, care făcea apel la patriotismul lui Ion I.C. Brătianu pentru a conștientiza situația grea a României la Paris și lipsa de soluții a guvernului liberal în a proteja și promova interesele naționale la conferința păcii. (vezi: *Adevărul* din 27 mai 1919, Ediția de Provincie); „Mai întâi să plece!” a fost sloganul și comandamentul politic în numele căruia Mille și *Adevărul* l-au bombardat pe Brătianu și pe parcursul lunii iunie 1919, pe fondul eșecului din ce în ce mai previzibil al premierului liberal la Paris, în delicata chestiune a revendicării întregului Banat dar și în problema *Tratatului minorităților*, inserat în Preambulul Tratatului cu Austria. (vezi: Ion Novăcescu, *Linșajul mediatic în politica românească*, București (2013), 244–248).

¹³ *D.A.D.*, nr. 31, din 5 ianuarie 1924, 587.

Jimbolia, să străbată de mai multe ori, pe parcursul a șapte stații, teritoriul român și cel sârbesc, supunându-se de fiecare dată controalelor vamale și polițienești¹⁴. El ataca și expresia ministrului de externe, I.G. Duca, care, referindu-se la protocolul amintit, vorbea de „un simplu schimb de comune”, spunând că prin aducerea acelui act spre aprobare în Parlament se comite o altă mare eroare politică. El făcea referire la faptul că tratatul de la Sevres încă nu fusese ratificat de Parlament, rămânând un „tratat în vigoare, iscălit de guvern, dar niciodată ratificat de națiune, fiindcă niciun guvern n-ar îndrăzni să ni-l aducă aci în Parlament și nici un parlamentar să-l ratifice.” Ori, aducerea acelui protocol spre dezbateră și aprobare, însemna un „mod straniu” și „fără precedent” al „guvernului integralist” de a ratifica granița româno-sârbă, nerecunoscută de aleșii neamului românesc. În plus, afirma deputatul bănățean din P.N.R., ratificarea acelui protocol servea doar interesele sârbești „de a da o valabilitate, barem relativă, unor granițe absurde, ridicole, contra cărora protestează la tot pasul natura jignită, maltratată, violată.”¹⁵ Pentru a sublinia starea de spirit, mai ales a parlamentarilor ardeleni și bănățeni, față de sârbi, interesant este faptul că aceștia erau extrem de virulenți la adresa aliaților din Mica Antantă și tot ei cereau guvernului o atitudine fermă și intransigentă față de așa-numitul imperialism sârbesc. Astfel, deputatul Sever Bocu folosea, în intervenția sa de la tribuna Parlamentului român, termeni deosebit de duri la adresa „șovinismului sârbilor”, pe care-i acuza de „violarea hotarelor” și de „știrbirea suveranității noastre”, precum și de „o nermărturisită dar clară tendință imperialistă de a se lărgi în paguba noastră, de a permanentiza conflictul între noi, de a nu trăi în pace cu poporul românesc”. Menționăm că intervenția sa a fost aplaudată de către toți deputații prezenți. În plus el lansa un atac deosebit de dur și asupra Micii Înțelegeri, precizându-le parlamentarilor că: „zidește casă pe nisip acel om politic român care s-ar baza pe prietenia sîrbilor”¹⁶.

¹⁴ *Ibidem*, nr. 32, din 11 ianuarie 1924, 605, 606–607.

¹⁵ *Ibidem*, 606.

¹⁶ *Ibidem*, 609; Alocuțiunea sa a stârnit aprobări zgomotoase atât pe băncile opoziției, cât și ale puterii liberale și a provocat reacții vehemente anti-sârbești dintre care cea mai radicală a fost cea a deputatului D. D. Lascu, care i-a catalogat pe sârbi drept „niște mitocani balcani”. Folosirea acelei expresii deosebit de dure în Parlamentul român a provocat intervențiile ministrului de externe, I.G. Duca, care asista la dezbateri, dar și ale parlamentarilor din opoziție, N. Lupu și N. Iorga, care au protestat, cerându-i acestuia să-și retragă aceste cuvinte. Deputatul Lascu a refuzat, precizând că este vie în conștiința românească amintirea gesturilor și faptelor comise de sârbi în Banat și „nu sunt în stare să-i caracterizez

Pe un asemenea fond înflăcărat și tensionat a urcat la tribună și vulcanicul deputat N. Lupu, un politician recunoscut pentru spiritul său de agitator dar și pentru verbul ascuțit al oratoriei. Președinția și băncile liberale ale Camerei, alături, evident, de miniștrii aflați la acea dezbateră, în frunte cu ministrul de externe, erau pregătiți, probabil, inclusiv pentru o suspendare sau cel puțin o pauză a ședinței. Nu mică le-a fost mirarea când cunoscutul agitator filo-socialist, devenit acum țărănist, a înșirat în spatele său mai multe hărți și a ținut unul din cele mai elegante și aplicate discursuri ale carierei sale politice, fapt menționat apreciativ de către ministrul de externe I.G. Duca. Dr. Lupu afirma, în discursul său rostit, în ședința din 18 decembrie 1923, că în vara anului 1922 „am călcat sat cu sat, mare parte din acele părți ale fruntării” simțindu-se astfel îndreptățit să-și precizeze poziția, cu atât mai mult cu cât protocolul supus dezbaterii nu era „o lege ordinară pe care un Parlament o face iar altul o desface. Este un act definitiv”, prin care se stabilea „fruntaria Banatului.”¹⁷ El făcea referire, în primul rând, la situația socială și economică gravă a locuitorilor Banatului de munte, care sufereau din cauza tăierii comunicațiilor pe apă și pe linia ferată Arad-Vârșeț comunicații care le asigurau debușee pentru produsele lor (var, lemne, vite etc). În acest sens, deputatul țărănist menționa faptul că blocarea aprovizării a creat o criză alimentară în zonă și că un kg de carne costa la Vârșeț 50 de lei. De asemenea, dr. Lupu arăta cât de complicată a devenit viața pentru bănățenii din zona clisurii Dunării, care-și îndreptau toate produsele către Cetatea Albă și care nu mai aveau nici debușeu, dar nici căi de comunicație pentru rezolvarea chestiunilor administrative și juridice ale acestora. „Astăzi – spunea dr. Lupu, pentru orice treabă ei sunt obligați să treacă munții spre Oravița, pe drumuri nepracticabile. Trei zile cu carul pierde omul pentru orice treabă o are”, le preciza el celor 328 de parlamentari ai României Mari, care-l ascultau cu interes¹⁸. În cadrul alocuțiunii sale acesta a prezentat o hartă a Banatului pe care făcuse niște însemnări interesante. „Vedeți aceste locuri colorate în roșu?, îi întreba el pe cei aproape 350 de parlamentari. Ei bine acelea sunt 12 sate românești pe care guvernul sârb și armata sârbească le ține ocupate cu forța de cinci ani și

astfel.” (*Ibidem*, 610); În partea doua a ședinței, Sever Bocu aducea în discuție aroganța sârbilor, citând însemnările unui alt deputat – Paraschiv Licarețiu – care notase opinia unui politician sârb, care afirmase că „trei divizii ale glorioasei armate sârbe ajung pentru o nouă Turtucaie.” (*Ibidem*, 609).

¹⁷ *Ibidem*, 611.

¹⁸ *Ibidem*, 613.

nici măcar după tratat nu le are.” Apoi deputatul țărănist a făcut referire la forma ciudată a graniței și la triumphiul nefiresc care penetra teritoriul românesc, sugerând că astfel s-a satisfăcut un interes geopolitic și militar, care contravenea intereselor naționale. Arătându-le harta, el le indica „Reșița, singura uzină pe care putem conta în caz de război. Ea este departe numai la o bătaie de tun de fruntaria aceasta. Și, la fel, Timișoara, cu bogata ei industrie. Asta nu este ceva incidental”, concluziona el. După prezentarea unor asemenea realități tulburătoare, deputatul N. Lupu îi întreba pe parlamentarii români cine poartă vina pentru această dramă națională și pentru toate suferințele bănățenilor, și tot el le oferea răspunsul: responsabilul principal era premierul liberal în funcție. În opinia sa, Ion I. C. Brătianu a făcut „mari greșeli” la Paris, care au condus la eșecul politicii naționale de revendicare și alipire la România a unei părți cât mai mari din Banatul istoric. Prima greșală a sa, spunea dr. Lupu, a fost aceea că deși avea la Paris „o comoară neprețuită” – respectiv elita românească din Comitetul Național Român, care făcea o excelentă muncă de propagandă românească – „a refuzat să o prețuiască și nu a vrut să o vadă.”¹⁹ Din nefericire pentru Banat și România Mare – afirma el – Brătianu a venit la Paris „cu toate drepturile sale, cu toate calitățile sale și, din nenorocire, cu toate defectele sale.”²⁰ Iar printre defectele brătieniste, dr. Lupu menționa la loc de frunte faptul că premierul liberal era „mândru și ambițios” și, din această cauză, era și „suficient. Suficiența și mândria întunecă judecata și în acel moment istoric grav d. Brătianu a suferit de o miopie politică dăunătoare și condamabilă.” Concret, deputatul țărănist îi reproșa omului de stat liberal că nu a înțeles că *la conferința de pace de la Paris se dezbătea o situație globală*. „Banatul care pentru noi și d-sa era tot, pentru conferință nu era nimic. Conferința nu putea să acorde acestei chestiuni decât câteva ore și apoi a trecut peste ea.” Iar cea mai mare greșală a lui Brătianu – spunea el – a fost că „s-a supărat și a plecat. Te superi? Pe cine? Pe Europa? Pe Conferința Păcii? A plecat acasă și a crezut că va fi chemat înapoi. Ei, nu l-au chemat”, preciza dr. Lupu. În acest sens, el îi reproșa lui Brătianu că în loc ca acest protest demn să fie urmat de o demisie, care să lase loc altuia pentru a reprezenta interesele românești, l-a lăsat la Paris pe N. Mișu „cu ordin să nu facă decât ceea ce îi va spune domnia sa.” Deputatul țărănist preciza că aceasta o fost o altă mare eroare, afirmând că deși nu era un admirator

al lui Take Ionescu, din cauza multitudinii defectelor sale, totuși acesta avea „câteva calități foarte necesare atunci: insinuant, afabil, amical, cunoscut de toți englezii și de toți francezii, se vâra oriunde, avea acces oriunde, era crezut.” Și, îi mai întreba el pe cei 328 de parlamentari prezenți în sala de ședințe, „o asemenea forță, în asemenea momente, care vin odată la o mie de ani în fața poporului, se lasă neutilizată? Nu se lasă”, preciza el cu indignare. Dr. Lupu îi informa pe parlamentari că, spre marea său regret, „între acești doi oameni, două forțe politice ale țării românești, în momentul cel mai culminant și grav al nostru, s-au schimbat la Paris două cărți de vizită. Nici nu s-au văzut.” Deputatul țărănist mai preciza că în ciuda demersurilor sale de a-i împăca și reuni pe cei doi, demersuri făcute cu insistență în capitala conferinței de pace, orgoliile acestora n-au putut fi depășite, iar rezultatul îl cunoaște toată lumea. După plecarea intempestivă a lui Brătianu de la Paris, spune dr. Lupu, „frontul nostru de rezistență s-a distrus, forțele care erau concentrate s-au împrăștiat”, iar sârbii „au rămas cu porțile deschise”. Concluzia sa asupra erorilor care au provocat eșecul românesc în chestiunea Banatului era tristă și tulburătoare: „dacă mă mir de ceva – spunea el – e că (sârbii n.n.) n-au ocupat Banatul complet”²¹.

Încet, încet, deputatul opoziției țărăniste și-a transformat intervenția sa făcută pe un ton moderat și calm într-un atac politic anti-liberal, concluzionând că Ion I.C. Brătianu, „a mers ca un bulldog înainte” la Paris²² și „în suficiența sa confundă țara cu partidul și partidul cu persoana sa”, acesta fiind „un defect de structură sufletească.”²³

Ca urmare a depunerii de către guvernul Brătianu a proiectului de buget la Cameră, dezbaterele pe chestiunea Banatului s-au întrerupt, fiind reluate o săptămână mai târziu. Cel care le-a reluat a fost Al. Vaida Voevod, fostul secund al lui Brătianu la Paris și apoi prim delegat al țării sale,

¹⁹ Constantin Xenii, *op. cit.* (2002), 188–191.

²⁰ D.A.D., nr. 32, din 11 ianuarie 1924, 613.

²¹ *Ibidem*, p. 614; În șirul erorilor brătieniste, dr. Lupu menționa încăpățănarea în atitudine de intransigență pe chestiunea tratatului, dar „în același timp și convingerea intimă că ținta lui este ușoară.” Însă ținta – spunea el – nu era ușoară și pentru satisfacerea sa Brătianu trebuia să pună la bătaie toate tunurile grele de care dispunea, inclusiv „acel spirit fin rafinat, bizantin pe care domnia sa îl are în politica internă.” Dr. Lupu evoca faptul că erorile comise de primul delegat al României la Paris și perseverența sa în susținerea tratatului de la 1916 i-a determinat pe sârbi să-și crească constant pretențiile asupra Banatului. „Pretențiile inițiale ale sârbilor erau ca să-și asigure un cap de pod la Dunăre și un hinterland în jurul Belgradului.” (*Ibidem*, 613; vezi și: Constantin Xenii, *op. cit.*, (2002), 188–191.).

²² D.A.D., nr. 32, din 11 ianuarie 1924, 614.

²³ *Ibidem*, 615.

începând cu decembrie 1919, când a devenit primul premier ardelean al României Mari, cu un Parlament ales, tot pentru prima dată, în baza votului universal. Interesant este faptul că, deși aflat în opoziție, în decembrie 1923 și având relațiile tensionate cu Brătianu, mai ales după acuzele și jignirile pe care i le-a adus în memorabila ședință din Parlament de la sfârșitul lunii decembrie 1919, Vaida îi va uimi pe parlamentarii reuniți seara târziu sub cupola Camerei pentru a-l asculta, când îi recunoștea merite lui Brătianu la Paris. Urcând la ora 22, la tribuna Camerei, în ziua de 25 decembrie a anului 1923²⁴, el afirma că „președintele Wilson era foarte fals informat asupra stărilor etnografice din Banat”, întrucât, la venirea sa în Europa i-a spus secretarului său (fapt menționat în memoriile președintelui american) că „Banatul e o provincie locuită de o populație curat slavă”; (în altă parte a memoriilor sale, Wilson preciza că „Banatul e mai ales populat de sârbi și unguri.”). Însă, arăta Vaida în expunerea sa din Parlamentul român, cel care a reușit să-i schimbe părerea asupra realităților etnice a fost Ion I.C. Brătianu²⁵. „Tot din aceste memorii – preciza Vaida – aflăm că, după expunerea d-lui Brătianu, presidentul SUA a fost pus pe gânduri, și și-a dat seama că poate nu cunoaște situația reală din Banat. De aceea, în înțelegere cu d-nii Lloyd George și Clemenceau, a alcătuit o comisie pentru a studia situațiunea din Banat și a-și face și dânsul, după aceea o părere asupra stării faptice. Această comisie a fost pusă sub conducerea d-lui Tardieu. La 23 februarie 1919, d. Brătianu a avut ocazia să-și expună în fața acestei comisii, rămânând și mai departe intransigent, pe baza declarațiunilor sale, făcute în plenul conferinței.”²⁶. În expunerea

sa, Vaida arăta că „împreună cu colegii mei ardeleni care făceam parte din delegația d-lui Brătianu m-am solidarizat și ne-am solidarizat cu toții cu punctual de vedere intransigent, reprezentat prin delegațiunea română și prin primul ei delegat, d. Ion Brătianu”²⁷. În tot timpul cât dl. Brătianu a stat la Paris, și chiar după aceea, nu am cedat niciunii din acest punct de vedere și cu toții am continuat, după puterile noastre, propaganda pentru chestia Banatului. Această propaganda, în cea mai mare parte, ne incumba nouă și fiți asigurați că ne-am dat toată silința să facem o propagandă cât de întinsă, să câștigăm simpatii cât de mari pentru noi, ca să putem obține întregul Banat²⁸. Nu puteam negocia ca să căpătăm o parte din Banat (așa cum pretindea Take Ionescu într-o scrisoare trimisă unui prieten politic, pe care Vaida a citit-o în timpul acelei ședințe), deoarece aceasta ar fi însemnat să abandonăm punctul de vedere reprezentat oficial de d. Brătianu. (...) Principala preocupare a delegațiunii române și, mai cu seamă a grupului ardelenesc condus de mine, a fost și a rămas permanent chestiunea Banatului.” Vaida a mers mai departe și a vorbit despre evoluția chestiunii Banatului; cum a aflat de la experții străini care va fi linia de graniță și cum, într-o primă fază (luna aprilie), aceasta era destul de favorabilă României, fiind stabilită pe linia „Macău, pe țărmul drept al Mureșului, trecând în linie dreaptă în jos pre Dunăre, lăsând linia căii ferate Timișoara, Vârșet–Biserica Albă, Baziaș de partea noastră, dând restul Torontalului sârbilor. Noi am rămas mai departe pe punctul de vedere intransigent, d. Brătianu n-a vrut să intre în tratative.” Vaida recunoaște că nimeni, inclusiv el, n-a stăruit să se intre în tratative, „pentru că era încă tare credința noastră că pe calea intransigenței vom putea obține mai mult decât ni se oferă, că vom putea obține întregul Banat.” Însă, arăta el, sârbii s-au mobilizat, iar evenimentele au evoluat în defavoarea României, astfel că delegația oficială a țării a aflat, pe la sfârșitul lunii mai că „granița, în loc să fie modificată în

²⁴ Menționăm că în acea zi nu se sărbătorea Crăciunul, întrucât societatea românească, deși trecuse la calendarul gregorian încă din 1 aprilie 1919, a urmat pașii făcuți de Biserica ortodoxă, care oficia marile sărbători după vechiul calendar iulian. Această situație s-a menținut până în anii 1924–1925. Așadar, aceea era o zi normală de lucru, chiar dacă pentru parlamentarii ardeleni era Crăciunul, întrucât ardelenii s-au adaptat mai repede calendarului gregorian, urmând cutumele Bisericii greco-catolice, care se orienta după mișcările Vaticanului.

²⁵ Al. Vaida Voevod, *Scrisori de la Conferința de Pace. Paris – Versailles. 1919–1920*, (2003), 24–25.

²⁶ D.A.D., nr. 38, din 24 ianuarie 1924, 863; Deputatul Pavel Obădeanu (originar din Banat), într-un discurs rostit înaintea celui ținut de Vaida, declara că „d. Ion Brătianu prin atitudinea sa intransigentă arătată în cursul războiului și a conferinței păcii, pe chestiunea integrității Banatului, și-a sacrificat aproape totul, și-a sacrificat puterea pe care o avea în țară și popularitatea pe care o avea în străinătate, în schimb a devenit idolul revendicărilor noastre naționale și teritoriale în Banat și a câștigat iubirea și recunoștința Banatului pentru totdeauna.” (*Ibidem*, 861).

²⁷ Ba, mai mult decât atât, într-o scrisoare trimisă lui Maniu, de la Paris, în 28 aprilie 1919, Vaida afirma că „Take a trădat cauza Banatului”. (Al. Vaida Voevod, *op. cit.*, 108).

²⁸ Într-o scrisoare trimisă de la Paris lui Iuliu Maniu, în 25 mai 1919, Vaida îl anunța că în acea zi el a intrat în masonerie pentru a obține, astfel, susținere pentru Banat, în condițiile în care niciun membru al delegației române nu făcea parte din această organizație, în timp ce sârbii erau avantajați de legăturile lor franc masonice. Intrarea lui Vaida în loja Ernest Renan din Paris s-a făcut și cu acordul lui Ion I.C. Brătianu. (vezi: Al. Vaida Voevod, *op. cit.*, 159–160; vezi și: *Idem*, *Memorii*, vol. II, Cluj-Napoca (1995), 119; Ion Novăcescu, *Ion I.C. Brătianu. Concepție și management politic*, Cluj-Napoca, 241–242).

favoarea noastră, mergând mai departe spre vest, a luat forma aceasta bizară, în forma unui fulger, pe care o are chiar și în ziua de astăzi. Cu toate acestea noi am rămas mai departe pe acel punct de vedere intransigent pe care l-am ocupat până atunci.” Liderul ardelean mărturisea că în zilele lui iulie 1919, când Brătianu părăsea Parisul intempestiv, după ce trântise ușile conferinței de pace, delegația română a primit cotele noii granite cu Serbia și că a cerut instrucțiuni Bucureștiului asupra atitudinii oficiale²⁹. „Instrucțiuni de la București n-am primit. Prin urmare am rămas mai departe intransigent, n-am intrat în discutarea chestiunii.”³⁰ În aceeași expunere pe tema chestiunii Banatului și a minorităților, Vaida arăta că Iuliu Maniu a fost de acord cu schimbarea tacticii intransigenței, precizându-i, într-o scrisoare trimisă la 1 septembrie 1919³¹, că va merge la București pentru a convinge Bucureștiul să accepte negocierile pe cele două chestiuni. El mai menționa, totuși, un raport pe care i l-a trimis în 24 septembrie lui Maniu³², în care recunoștea că „politica lui Brătianu a fost excelent condusă. Rezistența pe viitor va trebui însă interpretată în sensul ca prin negocieri să obținem maximum posibil cu minimumul de jertfe.”³³ În depeșele pe care le-a trimis de la Paris lui Maniu, în cursul lunii octombrie 1919, Vaida se plângea de blocajele și tăcerea de la București, în privința tacticii care trebuia urmată la Conferința păcii, temându-se că „Brătianu va încerca să pună în cărca ardelenilor iscălirea tratatului spre a putea țipa: „trădare”, peticind astfel reputația partidului liberal.” De aceea, se întreba el, cine avea să-și asume răspunderea pentru managementul politicii externe românești în chestiunea Banatului și a Tratatului Minorităților, precizând că el se delimita

de „o politică prin care aş contribui de a periclita interesele țării de dragul unei tactici de partid, ceea ce a devenit rezistența noastră.”³⁴ De la tribuna Parlamentului, Vaida afirma răspicat că, într-o scrisoare trimisă președintelui Consiliului Dirigent, în 15 octombrie 1919³⁵, el își argumenta decizia de separare față de tactica intransigentă brătienistă, precizându-i lui Maniu că: „îl stimez pe Brătianu, îi sunt devotat și recunoscător pentru tot ce-a făcut, pentru înfăptuirea unității naționale; dar nu sunt nici prost, nici funcționar.”³⁶ În realitate, însă, în scrisoarea trimisă la Sibiu, lui Maniu, în 15 octombrie 1919, nu numai că Vaida nu a scris nici măcar un cuvânt din acea rostire indignată, ci mai mult a continuat să-l laude pe fostul prim-negociator al României la Conferința de pace, scriindu-i șefului Consiliului Dirigent că: „tactica lui Brătianu a fost excelentă. Dacă ar fi transigat (negociat n.n.) pierdeam prestigiul ca țară și nu-i aduceam pe Aliați acolo, încât acum sunt implicați să discute cu noi.”³⁷ De la tribuna Parlamentului, la acel moment (decembrie 1923) și aflându-se în opoziție față de guvernul liberal al lui Brătianu, Vaida-Voevod viza compromiterea publică și politică a celui care refuzase asocierea Partidului Național Român la guvernare, în 1922, într-o coalitie cu liberalii și, în consecință, confuzia poate că a fost intenționată, dorind să mute cu două săptămâni mai devreme revolta sa față de tactica lui Brătianu și a Bucureștiului. În decembrie 1923, folosindu-se de tonul său sobru de spirit central-european indignat față de tacticile și manevrele balcanofanariote ale lui Brătianu și ale politicienilor regățeni, care avea să-l consacre în politica românească – Vaida declama revoltat că la Paris, în acele zile, a reușit să priceapă că se afla „într-o situație misterioasă, într-o situație aproape ridicolă și cu încetul, eu care nu cunoșteam până atunci toate ascunzișurile politicile și toate sforăriile, am început să văd mai clar.”³⁸ Cert este că Vaida urmărea să arunce de pe umerii săi, pe cei ai Brătianului, toată responsabilitatea pentru pierderea Banatului, în condițiile în care șeful PNL acționase intens, la rândul său, – pe plan politic și mediatic – pentru a-i responsabiliza pe adversarii săi. Așa după cum arăta de la tribuna Parlamentului, iritarea celui de-al

²⁹ Într-o scrisoare trimisă lui Iuliu Maniu în 6 mai 1919, de la Paris, Al. Vaida Voevod îl informa despre propunerea făcută de Comisia 10 a Conferinței de pace, condusă de Tardieu, în care el vorbea despre „castrarea Torontalului de Sus și a Timișului de Jos”, propunere de graniță care includea Vârșeușul și Cetatea Albă la România. „Prinzând sârbii de veste au alergat la Pichon-Clemanceau etc. Tardieu a supus chestia din nou Comisiei și astfel s-a făcut corectura prin care Vârșeușul și Biserica Albă li se dă sârbilor.” Această mărturie și, implicit, acest fapt istoric, spulberă credința naivă a lui Take Ionescu că atitudinea sa împăciuitoare și dispusă la compromis cu sârbii, concretizată în celebra și controversata înțelegere de domni de la Belgrad ar fi adus mai mult teritoriu României în Banat decât intransigența brătienistă. (vezi: Al. Vaida Voevod, *Scrisori de la Conferința de pace.*, 125).

³⁰ D.A.D., nr. 38, din 24 ianuarie 1924, 865.

³¹ În realitate, scrisoarea a fost trimisă în 31 august 1919. (vezi: Al. Vaida Voevod, *Scrisori de la Conferința de pace*, 324–325).

³² *Ibidem*, 380–390.

³³ D.A.D., nr. 38, din 24 ianuarie 1924, 865.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ Al. Vaida Voevod, *Scrisori de la Conferința de pace.*, 407–414.

³⁶ D.A.D., nr. 38, din 24 ianuarie 1924, 867; Vaida a confundat scrisorile. În realitate el a făcut această afirmație în scrisoarea trimisă lui Maniu în data de 25 octombrie 1919. (Al Vaida Voevod, *op. cit.*, 421).

³⁷ *Ibidem*, 410.

³⁸ D.A.D., nr. 38, din 24 ianuarie 1924, 867.

doilea delegat creștea la Paris în condițiile în care exista riscul ca el să rămână singurul răspunzător politic și în fața istoriei, în condițiile în care „Brătianu s-a retras din fața răspunderii. Văitoianu se sustrage cu motivarea că el nu rezolvă nimic, ci face alegeri. Îndărățul lui Văitoianu e Brătianu. Mie nu mi se comunică: unde vrem să ajungem? Până unde întindem coarda? Ori, o lăsăm eventual să se rupă. Eu nu voi face o politică fără țintă și orbecăind, fiindu-mi ochii legați. Nu vreau să fiu pion într-o mână necunoscută”, se plânga Vaida lui Maniu, într-o depeșă trimisă președintelui Consiliului Dirigent, la Sibiu, în 25 octombrie 1919. Vaida susținea, la tribuna Parlamentului, că și-a informat șeful politic că va părăsi Parisul, nedorind să mai fie tratat ca până atunci și nici să mai fie un *pictus masculus*.³⁹ Interesant este că în ciuda ordinului telegrafic trimis de președintele Consiliului Dirigent din Transilvania, în care i se cerea lui Vaida să părăsească de urgență Parisul, acesta îi preciza, în scrisoarea trimisă în 25 octombrie 1919, că nu putea părăsi capitala Franței „fără a provoca impresia că intenționez o demonstrație contra Conferinței”.⁴⁰

Așa după cum nota Al. Vaida Voevod în *Memoriile* sale, în politica dâmbovițeană, pe tema Banatului, mai ales, dar nu numai, era o adevărată „țiganiada politică”, începută în 1919 și continuată la sfârșitul anului 1923 și începutul anului 1924⁴¹.

³⁹ *Ibidem*, 866–867; Aceste afirmații sunt precizate în scrisoarea trimisă lui Maniu, în 25 octombrie 1919. (vezi: Al. Vaida Voevod, *op. cit.*, 421).

⁴⁰ *Ibidem*, 419; În memoriile sale, Al. Vaida Voevod, nota despre consultarea cu Maniu în chestiunea Banatului. „Maniu îmi reclamase că bănățenii se plâng mereu că nu s-a făcut destul în interesul dobândirii întregului Banat.” Temându-se de consecințele politice viitoare, în octombrie 1919, Vaida îi scria lui Maniu să-i trimită la Conferința de pace „pe cei mai înverșunați” dintre bănățeni. „I-a trimis pe dr. Ion Sârbu, autorul istoriei lui Mihai Viteazul (popa din Rudăria – actuala comună Eftimie Murgu din jud. Caraș Severin) și pe (Avram n.n.) Imbroane. I-am dat pe mâna lui Caius (Brediceanu n.n.) ca să le pună la dispoziție toate dosarele cu întregul material întrebuintat la Conferință, în chestia Banatului. S-au convins curând că nu a fost nimic ignorat, (ceea) ce rezonabil a putut fi invocat pentru sprijinirea revendicărilor noastre. Cei doi nu ar fi fost bănățeni, și mai puțin cu firile ce le aveau, dacă s-ar fi împăcat cu situația. Ca să-și dovedească priceperea specială, unul ca istoric, altul ca bănățean, s-au apucat să elaboreze un memoriu”; despre care Vaida menționează că a fost consistent, bine documentat și bine argumentat și pe care cei doi bănățeni au dorit să-l predea lui Lloyd George într-o audiență, care însă nu le-a fost acordată. (Al. Vaida Voevod, *Memorii*, vol. II, 56–57).

⁴¹ Despre „țiganiada politică” pe chestiunea Banatului, din 1919, Vaida nota în *Memoriile* sale: „În același timp, război mare pe seama „trădării” Banatului, prin Take Ionescu, a „vânzării țării” către nemți, de Marghiloman și a

Dezvăluirile și acuzele aduse de către liderul ardelean, în rostirea făcută în Parlament și mai ales responsabilitățile eșecului în chestiunea Banatului, pe care liderul ardelean le-a transferat șefilor guvernelor regățene – respectiv lui Brătianu și Artur Văitoianu, l-au determinat pe generalul fost premier al țării între septembrie și decembrie 1919, iar în acel moment ministru al comunicațiilor în guvernul liberal, să reacționeze. Astfel, în ședința Camerei din 26 decembrie 1923, fostul premier A. Văitoianu îl acuza pe Vaida că la Paris a ascultat mai mult de instrucțiunile primite de la Consiliul Dirigent, decât de cele de la guvern și că liderii ardeleni nu au respectat hotărârea politică luată în prezența sa de a se continua pe linia intransigenței la negocierile din cadrul conferinței de pace. În acest sens, el relata despre decizia luată la sediul guvernului, întrunire la care au participat Șt. Cicio-Pop și Iuliu Maniu, lideri ardeleni care s-au pronunțat împotriva semnării Tratatului Minorităților. Însă, „a doua zi ați luat domniile voastre guvernul, ați dat telegramă și d-voastră ați iscălit”, preciza Văitoianu, pasându-le acestora, dintr-o mutare politică, responsabilitatea eșecului bănățean⁴². Era șah la adresa opoziției, care trebuia să salveze situația, trimițându-l la tribună pe unul dintre cei mai pricepuți și documentați oratori ai săi: deputatul Nicolae Iorga. Acesta a ironizat sugestia unor deputați de a transfera Societății Națiunilor rezolvarea acestui acord cu privire la granița româno-sârbă, dar și pe cei care făceau apel la susținerea opiniei publice europene pentru dreptatea românească. Acestor entități, preciza Iorga, „le pasă de câteva sate din Banat, cât ne pasă nouă cum curg pâraiele în Congo”⁴³. Savantul român considera că „toată politica românească e vinovată că am ajuns aici, că avem granița aceasta rea.” În opinia sa, principalele păcate ale elitei politice românești erau ignoranța, aroganța și lipsa de viziune asupra evoluțiilor și realităților europene. În acest sens, el le evidenția care au fost evoluțiile și transformările pe care relațiile internaționale le-au suferit în mai puțin de șapte ani. „Dar dacă în 1916 hotăra diplomația, dacă în 1919 hotărau geografii primiți de America, să ne dăm seama

„complicității” cu Mackensen, a generalisimului Averescu. Contra-acțiunea acestora (a liberalilor n.n.), sprijinită de Goga, ca ardelean, de Bocu, ca bănățean și de părintele Lucaci, ca martirul cauzei naționale pentru „dezrobirea” Transilvaniei. În mijlocul acestei atmosfere de țiganiada politică, creată „de cei mai distinși fii ai ei”, credincioși „legii pământului”, a trebuit să duc negocierile cu marii aliați.” (*Ibidem*, vol. I, Cluj-Napoca (1995), 50).

⁴² *D.A.D.*, nr. 39, din 26 ianuarie 1924, 898–899.

⁴³ *Ibidem*, 902.

că în 1923 hotărăște oriunde bancherul potrivit cu interesele lui economice. El nu întreabă dacă este bună granița, ci dacă este un câștig sau nu.”⁴⁴. Iorga pune degetul pe rană și identifica cu precizia științifică a cunosătorului trecutului și, deci al viitorului, cauza fundamentală a eșecului politicii românești în chestiunea Banatului: „*Lucrul de care suferim noi este că nu avem un catehism al politicii naționale în domeniul cultural, economic și extern, care să fie al tuturor*.” Acest mare handicap provoca, în opinia sa, acidele polemici – „scosul ochilor”, cum spunea el – pe chestiunea externă, întrucât elita politică românească avea o „tradiție sănătoasă” în acest domeniu. Astfel, el amintea linșajul politic la care a fost supus „trădătorul Sturdza” în chestiunea „rente școlii din Brașov”, alături de atâtea alte „chestii naționale care au fost târâte prin noroiul străzilor bucureștene”. Și, în asemenea condiții, și pe baza unei asemenea „sfinte” tradiții, „când noi trăim într-o veșnică dihotomie, într-o continuă ură, într-o intrigă perpetuă cu privire la asemenea chestiuni, noi să ne fi putut prezenta în conferința de pace braț la braț?”⁴⁵.

Neuitând totuși că era politician și că se afla în opoziție din cauza unui singur om politic, Nicolae Iorga a schimbat registrul, trecând de la retorica academică a savantului superior și detașat, la atacul politic. Astfel, el a criticat vehement strategia lui Brătianu la Paris precizând că a fost o eroare să încercăm să rezolvăm chestiunea Banatului „numai adresându-ne puterilor apusene. Aveam pe sârbi la îndemână, puteam vorbi cu dâșii și sunt sigur că astfel am fi câștigat mai mult. Nu e nici o îndoială că am fi câștigat mai mult. Take Ionescu a încercat pe seama lui: poate că nu a încercat în momentul cel mai potrivit și oportun, dar nici aceasta nu-i mai bun. Evident că se tratase în 1916 despre un pământ în care și alții aveau tradițiile lor și oamenii lor, fără măcar să se facă gestul de politeță de a-i întreba și pe dâșii ce cred despre pământul acesta. (...) În momentul când d. Brătianu a plecat la Paris, în momentul acela, din partea sârbilor, aici la București mi s-a spus că nu s-a schimbat cu dâșii un singur cuvânt. Acestea sunt greșeli; toată lumea trebuie să le recunoască”⁴⁶, a concluzionat Iorga.

Analizarea chestiunii Banatului a continuat și a treia zi în Parlamentul României Mari. În ședința Camerei din 27 decembrie 1923, Iuliu Maniu a luat cuvântul pentru a face câteva precizări în această

delicată problemă de politică externă și internă, după intervenția ministrului justiției, Georgel Mărzescu, care îi acuzase și el pe ardeleni că, deși au fost de acord cu continuarea tacticii rezistenței, după ce au venit la guvernare, au renunțat, provocând eșecul în chestiunea Banatului. Astfel, Maniu, referindu-se la depeșele primite de la Vaida, preciza că acesta „trimitea adevărate țipete de durere, în scrisorile ce mi le trimitea, despre situația de la Paris. Vedeai zi de zi, că politica de rezistență, oricât de îndreptățită ar fi, nu mai putea duce la un rezultat bun, și spunea categoric că, dacă nu vom putea folosi timpul acesta pentru a intra în negocieri, pierdem timpul cel mai util și pe urmă va trebui ca noi să fugim după aliați, pentru ca să mântuim ceva din ceea ce trebuia să fie neapărat al nostru.” Președintele P.N.R. susținea ferm că este incorect să fie transferat eșecul politic în chestiunea Banatului pe seama ardelenilor din delegația oficială a României de la conferința păcii, din moment ce, după plecarea intempestivă a lui Brătianu din capitala Franței, acea delegație, în frunte cu Vaida, a rămas izolată de București; neprimind niciun fel de instrucțiune sau libertate de negociere, în funcție de evoluția evenimentelor. Maniu mai susținea că deși a participat personal la ședința guvernului care a succedat administrației Brătianu, ca a demisionat în 12 septembrie 1919, pentru a-l informa pe noul premier și a obține o schimbare de tactică și de strategie, „d. Prim ministru Văitoianu a stat neclintit pe baza punctului domniei sale de vedere și n-a admis nici un fel de discuțiune în nici o chestiune care forma neînțelegerile noastre cu aliații.”⁴⁷.

El dezvăluia că după primirea unei alte scrisori de la Al. Vaida Voevod⁴⁸, prin care acesta insista ca să obțină schimbarea strategiei guvernului central de la București, „pentru că, altfel, e pierdută cauza noastră”, președintele Consiliului Dirigent a avut o întrevedere cu ministrul de externe, Nicolae Mișu. Acesta i-a spus că „guvernul nu poate să-și schimbe atitudinea”, considerând că Vaida „este prea impresionat, fiind o fire impresionabilă”, și cerându-i să-l liniștească „căci nu va fi niciun necaz”. La finalul întrevederii, N. Mișu îi reitiera lui Maniu ordinul brătienist de luptă politică pe frontul de vest: „guvernul, în tot cazul nu poate să-și schimbe atitudinea în această chestiune.” Fiind deosebit de îngrijorat de situația gravă pe care i-o raporta Vaida de la Paris și conștientizând faptul că guvernul Văitoianu „nu

⁴⁴ *Ibidem*, 904.

⁴⁵ *Ibidem*, 905.

⁴⁶ *Ibidem*, 903–904.

⁴⁷ *Ibidem*, nr. 40, din 29 ianuarie 1924, 940.

⁴⁸ Este vorba de scrisoarea trimisă lui, de la Paris, de către Al. Vaida Voevod, în 25 octombrie 1919. (Al. Vaida Voevod, *Scrisori de la Conferința de pace...*, 420–422).

se va îndepărta de la punctul acesta de vedere”, Iuliu Maniu a decis să-l abordeze direct pe Șeful cel Mare. Astfel – mărturisea el – „m-am dus la d. Brătianu și i-am expus situațiunea, recitind aceeași scrisoare. L-am rugat, cu influența domniei sale, să binevoiască a sugera guvernului punctul de vedere al d-lui Vaida, de a se intra în discuțiune, deocamdată neoficială, spre a se vedea ce s-ar putea câștiga pentru cauză în această situațiune.” Brătianu, afirma Maniu, i-a precizat ferm că „*nu poate să se abată de la punctul de vedere al domniei sale și crede că nu este cazul să intrăm în discuțiune*”, confirmându-i astfel liderului ardelean că, deși nu mai era la guvernare, totuși el deținea în continuare întreaga putere prin oamenii sistemului brătienist care au rămas în funcțiile guvernamentale cheie și care executau întocmai hotărârile și dispozițiile sale. Ca un amănunt de culoare al acestei întâlniri, care confirmă încă odată disciplina și obediența din cadrul sistemului brătienist de putere, este replica pe care șeful PNL i-a dat-o liderului ardelean la insistențele sale legate de temerile lui Vaida. „D. Vaida este mult prea impresionat de lucrurile pe care le vede la Paris”, el fiind convins că „în definitiv aliații, totuși, vor ceda și accepta punctul nostru de vedere, care este cel drept”. Este ușor de remarcat că aceeași replică i-a dat-o și ministrul de externe, N. Mișu, care a fost cel mai de încredere colaborator al lui Brătianu în domeniul diplomației românești. Pe de altă parte, rostirea lui Brătianu arată totuși cât de puternică era credința sa că această strategie va fi una de succes. Iuliu Maniu ținea să precizeze, în fața celor circa 350 de deputați, reuniți sub cupola Parlamentului, că în afara acestor două demersuri, „absolut confidentiale”, nu a avut nici un fel de referire, nici măcar accidentală în vreun mediu privat, la această chestiune. De ce? „Pentru că credeam, că ar fi cea mai mare greșală dacă prin oarecari indiscrețiuni, prin oarecare discuțiuni particulare, oricât de discrete, s-ar slăbi poziția guvernului în ceea ce privește menținerea *punctului de vedere al nostru* față de aliați.” În acel context internațional, afirma Maniu, în plan intern s-au consumat primele alegeri parlamentare organizate în baza votului universal, care a complicat scena politică și a schimbat raportul forțelor în favoarea grupărilor politice ostile politicii rezistenței⁴⁹.

În continuarea rostirii sale, șeful P.N.R. ținea să facă o analiză obiectivă a politicii brătieniste de rezistență, arătând că la Conferința de Pace de la Paris, „din nefericire, se complicau două lucruri,

care, și în timp și în spațiu și în ceea ce privește legătura organică a lucrurilor, sunt două lucruri distincte: așa-numitul tratat de la Saint Germain, tratatul adițional referitor la minorități și chestiunea Banatului.” Maniu ținea să sublinieze că aceste două chestiuni distincte „s-au confundat și atunci” și se confundau și în acel moment în care el își rostea discursul, iar acest fapt era confirmat de aprobările și contrazicerile care venea din sală la aceste afirmații și, mai ales, la aceea că, conflictul guvernului Brătianu cu aliații n-a fost pe chestiunea Banatului. „În realitate, rezistența d-lui Brătianu se îndrepta contra a două obiective: în contra tratatului adițional referitor la minorități și privitor la chestiunea Banatului.” Cu toate acestea, insista el, responsabilul pentru satisfacerea intereselor românești era obligat să constate că, „în timp, era o deosebire în ceea ce privește acel tratat” și chestiunea Banatului și „trebuia să fie luată o decizie anterioară, în raport cu cealaltă chestiune, cea a Banatului.” De ce? Simplu, preciza Iuliu Maniu. Pentru că, „în realitate, conflictul între guvernul Brătianu și conferința de Pace s-a declanșat nu pe chestiunea Banatului, ci pe chestiunea tratatului adițional privitor la minorități.”⁵⁰ Șirul aprobărilor și contestațiilor vehemente continuau în sala de ședințe, în timp ce liderul ardelean făcea această precizare și această distincție între cele două chestiuni. Cu toate vociferările, el arăta că în vreme ce chestiunea Banatului – mai precis a graniței dintre România și Serbia – fusese tranșată doar în cadrul Comisiei geografice, Tratatul Minorităților devenise o decizie politică europeană și internațională, asumată prin semnătura marilor puteri și a celorlalte state interesate, care așteptau doar semnătura României pentru a fi legiferată internațional. „D. Brătianu – spunea Maniu – s-a pus în același timp și deodată în rezistență față de amândouă aceste chestiuni.” Liderul P.N.R. susținea că această decizie a fost eronată, pentru că „în o așa chestiune mare politică și diplomatică, în loc de a acumula greutățile, să le fi împărțit și împărțite să încerce a le rezolva pe rând.” Iată de ce – preciza Maniu – guvernul Vaida și coaliția politică a Blocului Parlamentar care-l susținea în Parlament, au decis să separe cele două chestiuni în abordarea lor la conferința de pace. Ma întâi, spunea el, „au atacat chestiunea minorităților și după ce au rezolvat-o, după părerea mea, într-un mod norocos, a trecut la rezolvarea altei chestiuni, la aceea a Basarabiei. Dar tratând chestiunea Basarabiei, a pus imediat chestiunea Banatului, pregătind astfel terenul ca după rezolvarea mării chestiuni a Basarabiei, să

⁴⁹ D.A.D., nr. 40, din 29 ianuarie 1924, 940.

⁵⁰ *Ibidem*.

poată trece imediat la rezolvarea celei de-a treia chestiuni, a frontierelor cu statele succesorale din Austro-Ungaria.”⁵¹

În elaborata sa expunere pe tema politicii externe românești de la conferința păcii, Iuliu Maniu a făcut o analiză critică a celor două politici pe care le-ar fi putut promova România în cadrul tratativelor de la Paris. El opina că, în cele din urmă, forța împrejurărilor și interesele noastre au impus politica opusă a „negațiunii și rezistenței și neconlucrând la nimic.” În locul acestei politici brătieniste s-a simțit nevoia unei alte politici: politica negocierii și a compromisului. „Politica tranzacției – afirma el – care pune în aplicare toate mijloacele utile și posibile ca această tranzacție să ducă în adevăr la bun sfârșit și câștigând maximul din ce se poate.” Liderul ardelean arăta că în cazul oricăreia dintre aceste două politici, dacă nu se pun în aplicare, în serviciul lor, toate mijloacele care le pot sta la dispoziție, acea politică „va fi rea” și nu va duce „decât la dezastru”. De aceea, continua el raționamentul logic, „o politică de rezistență care însă nu pune în aplicare toate mijloacele și nu pune negațiunea până la ultima limită pe care o permite existența națională, ci dă un pas înainte și doi înapoi, nu poate fi decât o politică catastrofală, care trebuie să ducă la dezastru.” În același timp, preciza Maniu, dacă „te pui pe punctul de vedere al tranzacției, dar nu pui în aplicare toate mijloacele și toate posibilitățile de convingere, de informații și de diplomație politică, ci rămâi la mijlocul drumului și te mulțumești cu ceea ce va da Dumnezeu, și această politică nu poate duce decât la faliment.” Iată de ce, preciza el, în conformitate cu „cea mai curată și cinstită convingere a mea”, PNL și guvernul Brătianu au făcut „o periculoasă amestecare a celor două sisteme politice.” În condițiile în care, spunea el, Partidul Liberal a pornit pe drumul rezistenței, chiar dacă poate ar fi fost „o atitudine politică greșită”, totuși ar fi fost o politică respectabilă, care le-ar fi transmis aliaților mesajul esențial că soluția impusă de ei prin forță, în ciuda tratatului cu care ne-am înțeles, putea fi acceptată; „fiindcă nu vreau să mă războiesc nici cu sârbii, nici cu voi, dar eu nu mă voi primi, ci mă voi supune acestei soluții impuse. Atunci când va da Dumnezeu, eu neconcurând cu nimic la facerea acestei frontiere, voi reface în bine ceea ce aștricitat voi.” Pe de altă parte, arăta Maniu, în modul

cel mai logic cu putință, dacă guvernul și PNL au ajuns să se convingă că „politica sa de rezistență a fost greșită și n-o mai poate duce din orice considerațiuni”, iar opinia publică nu ar fi pronunțat, din această cauză, o „sentință de moarte asupra partidului liberal”, atunci acest partid trebuia să aibă o altă orientare. „Să fi zis în mod clar: nu mai pot susține politica de rezistență, trebuie să intru pe terenul tranzacțional”. Iar dacă ar fi luat o asemenea decizie fermă, atunci „să se fi pus pe lucru cu toată forța morală pe care o are, cu toată autoritatea de care dispune națiunea română, cu toate mijloacele și cu toate persoanele care-i stau țarei acesteia în belșug la îndemână, cu toate legăturile sale pe care în alte chestiuni le-a știut cu belșug pune în aplicare, ca să convingă și pe aliați și pe sârbi și pe toată lumea, mișcând toate pietrele, că țara este hotărâtă să discute, dar nu poate primi frontiera care i s-a impus, ci ea trebuie schimbată în favorul nostru. Și punând astfel toate forțele naționale și ale Statului în aplicare, să facă o tranzacție, un hotăr, o limită care să corespundă, dacă nu integral, dar totuși cât mai bine intereselor acestei țări.”⁵²

Maniu ținea să arate că, până la un punct, este de înțeles rezistența guvernului Brătianu, mai ales față de chestiunea Tratatului minorităților, întrucât acesta „atingea, în partea lui oneroasă, mai mult vechiul regat”, (...) prin preambul acela îngrozitor de supărător care umilea țara și care era într-adevăr o lovitură pe care simțul de demnitate al țării nu o putea să o suporte și pentru că erau niște articole privitoare la minoritățile din vechiul regat care erau într-o formă care ar fi putut da naștere la multe neînțelegeri”, fapt care nu putea fi acceptat de guvern.⁵³ Concret, care era acel articol din Preambulul tratatului care a deranjat atât de mult elita politică din Vechiul Regat? Era vorba de garantarea pentru evrei a Sabatului, cu alte cuvinte, de a li se asigura sâmbăta liberă pentru practicarea propriului lor cult și a zilei lor libere. Cert este că ostilitatea întregii elite politice românești față de chestiunea reglementării Sabatului în România prin intermediul Tratatului Minorităților, i-a determinat pe reprezentanții marilor puteri să dea asigurări formale că acel articol din preambulul tratatului va fi eliminat. Nicolae Iorga spunea că el și partidul său, alături de ceilalți lideri ai opoziției

⁵¹ *Ibidem*, pp. 940–941; Iuliu Maniu afirma, atunci, că „în politică, și mai ales în chestiunile mari diplomatice este necesar să lucreze oameni pricepuți, care să prevadă și să aranjeze în mod potrivit forțele naționale” pentru a fi satisfăcute interesele naționale. (*Ibidem*, 941).

⁵² *Ibidem*, 942; Deputatul Stan Morărescu, într-o intervenție făcută la Mesajul Tronului, în ședința Adunării Deputaților din ziua de 23 noiembrie 1923, preciza că „Partidul liberal suferă de un viciu inițial, sectarismul, care-l împiedică de a vedea lucrurile într-un orizont mai larg, din pricina căruia mai toate actele sale poartă pecetea interesului de partid.” (*Ibidem*, nr. 17, din 6 decembrie 1923, 223).

⁵³ *Ibidem*, nr. 40, din 29 ianuarie 1924, 941.

liberale, au renunțat la rezistența față de Tratatul minorităților după ce au primit asigurări „din gura aliaților, că preambulul nu va exista, că articolul privitor la Sâmbăta se va desființa.”⁵⁴

Profitând de atmosfera creată de Maniu și dorind să puncteze politic mai dur decât colegul său de co-președinție a P.N.R., Nicolae Iorga cataloga „politica rezistenței” drept o nebunie, declarându-se mândru că s-a opus unei asemenea politici, într-o izbucnire făcută în Parlament, în ședința din 27 decembrie 1923. „Nebunie pe seama unui popor, nu se putea face”, susținea el apăsător, „mai ales când aveam nevoie de sprijinul unei lumi întregi, ca să rămânem acolo unde eram.”⁵⁵ La rândul său, Iuliu Maniu își încheia filipica anti-brătienistă afirmând că partidul său și guvernul Vaida nu puteau „duce rezistența în chestiunea Banatului până la ruperea cu aliații.” De aceea, spunea el, în coaliția guvernamentală s-a hotărât să se pună în aplicare „toate mijloacele posibile ca să câștigăm Banatul întreg, dacă se poate, iar dacă nu se poate, decât să rupem cu aliații, ceea ce credeam că nu e posibil pentru Țara Românească, vom mântui din acest Banat atât cât putem.”⁵⁶

Era limpede că un asemenea asalt politic al opoziției nu putea rămâne fără răspuns din partea puterii, motiv pentru care la tribuna Camerei a venit ministrul de externe I.G. Duca. Adresându-se Adunării, el le adresa celor doi lideri ardeleni o întrebare destul de dificilă: dacă tratatul de la Sevres, prin care s-a stabilit granița româno-sârbă, s-a semnat doar în august 1920 iar atât Vaida, cât și Take Ionescu susțineau că ei puteau obține rezultate mai bune decât politica brătienistă, de ce n-au făcut-o, întrucât au avut la dispoziție nouă luni⁵⁷. El le reproșa celor din opoziție că au redeschis dosarul bănățean și s-au transformat în acuzatori publici ai liberalilor din interese politicianiste, din moment ce documente guvernamentale și parlamentare dovedeau că partidele din opoziție, cât au fost la guvernare, au aprobat granița cu Serbia care, prin acel protocol era reglementată mai bine⁵⁸.

În acest sens, ministrul de externe făcea referire la delicata chestiune a cadastrului comunei Vărădia.

„Noi pretindeam că acest cadastru, după tratat, ne reveana nouă, sârbii pretindeau că în cea mai mare parte le revenea lor. Duca arăta că fostul ministru de externe, Take Ionescu, dar și comisia numită de el, nu au reușit să ajungă la un compromis cu sârbii, stabilind că situația se va lămuri odată cu trasarea graniței pe teren; iar în cazul unui blocaj urma să se ceară un arbitraj. Oficialul din guvernul Brătianu preciza Parlamentului că „în urma unor negocieri grele am reușit să câștig cadastrul comunei Vărădia.” În plus, mai preciza Duca, „am reușit să mai câștig încă o comună curat românească – Iamul de lângă Vârșeț; am reușit să obțin o rectificare în favoarea României a întregii granițe dealungul Dunărei, graniță care, dacă tratatul ar fi fost aplicat în litera lui ar fi fost cu totul defavorabil pentru noi.” El mai arăta celor peste 350 de parlamentari că în urma negocierilor cu sârbii a reușit să obțină comuna Jimbolia, în schimbul a două comune cu populație neromânească.” În același sens, Duca sublinia că în ciuda reproșurilor și acuzelor pe care le-a primit că acceptarea graniței cu Serbia venea în contradicție cu politica brătienistă a rezistenței și că va fi o pată de rușine în cariera sa, el se declara mândru de ce-a făcut, cu atât mai mult cu cât obținuse pentru România și insulele din mijlocul Dunării, inclusiv insula Ada Khale⁵⁹.

Pe un alt plan, I.G. Duca recunoștea în cadrul intervenției sale, făcute în acea zi de 27 decembrie 1923, că România „a pierdut procesul istoric” în chestiunea Banatului și că acea problemă trebuia să „aparțină istoriei.” Iată de ce – spunea el – P.N.L., din ziua când granița a fost trasată, a considerat această chestiune de domeniul istoriei, pronunțându-se pentru relații de bună vecinătate cu statul sârb⁶⁰.

Ca un colaborator loial al lui Brătianu, ce era, I.G. Duca nu putea lăsa fără replică toate atacurile și acuzațiile aduse șefului său politic sub cupola Parlamentului. El susținea că toate acuzațiile aduse lui Brătianu: că nu a făcut propagandă, că a fost mândru și exclusivist sau că s-a încăpățânat în politica intransigenței, nu au temei real. Adevărul era – spunea ministrul de externe al României – că au fost două politici românești diferite de satisfacere a intereselor naționale: politica brătienistă și cea takistă, care s-au confruntat prima dată în

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ *Ibidem*, 940.

⁵⁶ *Ibidem*, 941.

⁵⁷ Așa cum afirmase Vaida în discursul său, că Lloyd George l-a asigurat, în martie 1920, că va recurge la un arbitraj pentru a determina Serbia să accepte linia de graniță pe linia Vârșeț – Cetatea Albă. (*Ibidem*, 944).

⁵⁸ I.G. Duca arăta că prin acel protocol România putea să recupereze 12 comune, „care după tratat ni se cuveneau nouă”, dar pe care Serbia continua să le ocupe ca urmare a netrasării și aplicării pe teren a graniței stabilite prin tratatul de pace de la Paris. (*Ibidem*, 944–945).

⁵⁹ *Ibidem*, 945.

⁶⁰ *Ibidem*; În plus el ironiza ideile dr. N. Lupu care propusese constituirea unei comisii parlamentare care să se deplaseze la Belgrad pentru a-i convinge pe sârbi să ne cedeze 50–60 de kilometri și să mute granița pe linia Vârșeț–Cetatea Albă, când pentru acea linie se bătuseră sârbii la Paris cu toate forțele și câștigaseră. Ironia sa a stârnit amuzamentul general în sala de ședințe.

1914 și nu la Paris. Politica lui Brătianu – spunea Duca – stabilea că „România nu trebuie să iasă din războiul mondial decât cu satisfacerea integrității drepturilor ei naționale. Și de aceea România nu poate să tragă spada și să se arunce în vâltoarea unui război mondial decât atunci când vor fi recunoscute de aliații noștri drepturile neamului românesc asupra Bucovinei întregi și asupra Banatului întreg.” Concepția takistă, afirma el, susținea că „România trebuie să se arunce în vâltoare cât mai curând. România nu are nevoie nici de Bucovina întreagă, nici de Banatul întreg.”⁶¹

Duca dezvăluia motivul rupturii dintre Brătianu și Take Ionescu la Conferința de Pace de la Paris: „Când Take Ionescu s-a hotărât să plece de la Iași la Paris, o rugăciune i-a făcut d. Brătianu, și noi toți care aveam raporturi personale cu dînsul, i-am spus: d-le Take Ionescu știm legăturile pe care le ai în străinătate, suntem convinși că poți aduce mari servicii propagandei românești, ducându-te în apus. Dar te rugăm să nu cedezi în chestiunea integrității Banatului și să nu-ți mai aduci aminte de teza pe care ai susținut-o în ajunul intrării noastre în război. A plecat Take Ionescu și ne-au venit zvonuri că nu a ținut seama tocmai de această rugămintă.”⁶² El mai arăta că în ciuda acestui fapt, premierul Brătianu, odată cu prima întrunire a guvernului, i-a trimis o telegramă la Paris lui Take Ionescu prin care-i cerea să intre în guvern și să fie delegat la conferința păcii. Acesta a refuzat, preciza Duca, pe motiv că guvernul Brătianu nu era unul național, ci unul de partid. Însă, se întreba el, „nici azi nu înțeleg ce înseamnă guvern național? Dacă Take Ionescu și prietenii săi politici intrau în guvern, dacă noi eram în guvern, dacă ardelenii erau în guvern și erau, dacă bucovinenii erau în guvern, și erau, dacă basarabenii erau în guvern, și erau, cine rămânea în afară de acest guvern? D. Iorga? Făcusem apel la el, dar ne refuzase. Prin urmare cine rămânea în afară? D. Marghiloman, autorul păcii de la București, generalul Averescu, autorul tratatelor de la Buftel”⁶³. Duca susținea că Ion I.C. Brătianu „nu a încetat să sere în concursul lui Take Ionescu la Paris”, susținând că

poate a fost influențat în rău de prietenii săi din capitala Franței și că a luat o hotărâre pripită, la care va renunța după o sinceră discuție pe care cei doi o vor avea. Brătianu i-a spus lui Duca, înainte de a porni spre aeropagul european, că „am să plec la Paris, am să stau de vorbă cu el și am să fac tot ceea ce este posibil ca să-l conving ca împreună să apărăm drepturile României la conferința de pace.” Ministrul de externe mai preciza că premierul liberal s-a ținut de cuvânt, având în valiza diplomatică plenipotența, semnată de rege, prin care Take Ionescu era numit delegat al României. „Pe drum d. Brătianu s-a oprit la Belgrad și a aflat că Take Ionescu avusese o atitudine contrară integrității Banatului. Nu a vrut să o creadă. A sosit la Paris și acolo, din nefericire pentru cauza românească, a avut confirmarea acestei triste realități. A aflat că Take Ionescu se înțelese cu Pasici și Venizelos ca chestiunea granițelor să se rezolve prin bună înțelegere, pe baza unei tranzacțiuni. Și când d. Brătianu s-a dus la Venizelos ca să-i ceară sprijinul pentru integritatea Banatului, Venizelos i-a arătat învoirea pe care a făcut-o cu dl. Take Ionescu”, susținând că acel document a fost văzut și de N. Mișu. Iată de ce, arăta Duca, opoziției nu îi era permis să-l acuze pe Brătianu de aroganța cu cartea de vizită depusă la reședința din Paris a lui Take Ionescu și nici de intransigența sa culpabilă. Și, în niciun caz, susținea el, lui Brătianu nu-i poate fi imputat egoismul de a „acapara pentru dînsul singur apărarea intereselor țării noastre în momente atât de grave și atât de hotărâtoare pentru neam”, asemenea acuzații fiind „o prea mare nedreptate”⁶⁴.

În altă ordine de idei, ministrul de externe din guvernul Brătianu, arăta că politica de rezistență a fost sabotată de contra-propaganda pe care unii români au făcut-o la adresa acestei politici oficiale a României. Din nefericire pentru cauza națională, spunea el, „pe când nu s-a găsit niciun sârb să spună străinilor că Serbia se mulțumește dacă i se dă numai o parte din Banat, s-au găsit în timpul acela români care au spus, și la Paris, și la Londra, că România nu are nevoie de Banatul întreg.” Iată de ce, argumenta Duca, din acel moment, „apărarea drepturilor României în aceste condițiuni nu se înfățișa conferinței păcii ca apărarea drepturilor unei națiuni, ci se înfățișa ca voința unui om și a unui partid politic.”⁶⁵ O asemenea impresie putea fi salvată, iar Brătianu a oferit partidelor din opoziție o asemenea ocazie, odată cu demisia guvernului său, „ca să facem în fața lumii dovadă evidentă și indiscutabilă că cerându-se ceea ce era consfințit

⁶¹ *Ibidem*, 946; Duca îl acuza pe Take Ionescu că i-a creat probleme lui Brătianu cu această concepție a sa și în perioada neutralității, când negocia tratatul de alianță cu Antanta și când Aliații îl acuzau că pretențiile sale asupra Banatului sunt personale, nefiind susținute de alți șefi de partide. Opinia sa era susținută și de ministrul agriculturii, Al. Constantinescu, care afirma că „noi am ținut șase luni tratatul neîncheiat până când ni s-a dat Bucovina, cu Cernăuții și Banatul întreg.” (*Ibidem*, 947).

⁶² *Ibidem*, 947–948.

⁶³ *Ibidem*, 945.

⁶⁴ *Ibidem*, 948.

⁶⁵ *Ibidem*.

prin tratatul de alianță, se cerea cu îndârjire nu ceea ce reprezintă voința capricioasă a unui om, dar ceea ce era voința unanimă și hotărâtă a unui neam întreg.⁶⁶

Polemica politică și parlamentară pe cheștiunea Banatului, din acele zile de decembrie ale anului 1923, s-a încheiat cu această intervenție a ministrului român de externe, în absența principalilor protagoniști ai cheștiunii Banatului – Ion I.C. Brătianu și Take Ionescu – ultimul decedând în 1922. Evident, întrebările și acuzațiile reciproce privind responsabilitatea politică asupra eșecului național în cheștiunea Banatului au continuat să planeze sub cupola Parlamentului. Dincolo de oratorie, de gloria tribunei și de interesele politicianisto-electorale, această confruntare s-a concentrat asupra răspunderilor politice pentru acest eșec major și pentru toate dramele omenești și ale comunităților locale, petrecute în acei ani, în urma trasării unei granițe artificiale între membrii unei comunități istorice. De asemenea, în cele două săptămâni ale acestei politicoase dar crâncene confruntări politico-parlamentare, oratorii tribunei, în același timp și importanți actori politici ai scenei naționale, au încercat să identifice și să analizeze, obiectiv sau partinic, cauzele și răspunderile acestui important eșec românesc al secolului XX.

În opinia noastră, cel mai important mesaj pe care îl transmite polemica politică și parlamentară pe cheștiunea Banatului, din decembrie 1923, este cel referitor la imensa responsabilitate, înalta pricepere și larga viziune pe care trebuie să le aibă omul de stat român, împluternicit să reprezinte și să negocieze interesele statului și ale națiunii alcătuite din oameni și comunități vii. După cum s-a văzut, dezvăluirile, acuzele și contra-atacurile din timpul acestei confruntări ne-au putut lămuri în ce măsură cheștiunea Banatului, ca obiectiv major al interesului național, a fost promovată în baza unei politici naționale sau a fost exploatată în interes de partid. Această polemică ne-a dezvăluit, pe de-o parte, grija și patriotismul emoționat al unor oameni politici ai vremii, iar pe de altă parte a relevat politicianismul veros, ambițiile, egoismul, orgoliile, neputința și limitele unor politicieni, care s-au dovedit atât de mici și de meschini într-un joc politic atât de important pentru nația română și într-un moment atât de grav și de mareț, în același timp, așa cum a fost anii 1918–1920 pentru împlinirea idealului de unitate națională. Este de-a dreptul șocant să constați, printre rândurile

discursurilor și interpelărilor politicoase și multe patriotarde, cât de îmbibată era mentalitatea elitei politice românești – educată în cele mai bune universități ale Occidentului – de racilele fanarismului și balcanismului. Și cât spirit bizantin era sub cupola Parlamentului României Mari, la sfârșitul anului de grație 1923 și într-un spațiu de civilizație care se revendica a fi în Centrul Europei și în strânsă conexiune cu Occidentul civilizat și responsabil. Este uimitor să constați ușurința tipic orientală cu care politicienii români uzau, în acel timp și în acel spațiu, de cunoscuta tehnică a lui Pilat din Pont, care, rapid și fără muștrări de conștiință, s-a spălat pe mâini de orice responsabilitate față de destinul și viața unui Om. La fel au făcut și politicienii națiunii din perioada interbelică, care, pe rând, s-au spălat pe mâini de orice responsabilitate politică și morală față de zecile sau sutele de mii de români care ar fi putut împărtași o altă soartă și, poate, s-ar fi putut alipi și ei națiunii în granițele recunoscute legal, dacă nu ar fi existat dezbinarea, orgoliile și nefericitele interese politicianiste la Conferința de pace de la Paris din 1919. Este semnificativ faptul că în această acerbă polemică parlamentară n-au contat soluțiile și proiectele de viitor pentru conservarea și ajutorarea minorității românești din Iugoslavia. Esențială a fost doar cearta politicianistă, sterilă și distructivă. Singurul interes al politicienilor care s-au confruntat sub cupola Parlamentului, în decembrie 1923, a fost compromiterea politică a adversarului sau acela de a-și prezerva, ori salva imaginea publică de efectele corozive ale unor grave acuzații și răspunderi. Cu alte cuvinte singurul lucru care a contat în acea mare dezbatere politică și parlamentară a fost interesul electoral, adică cel politicianist. Singura grijă a politicienilor români a fost – folosind un limbaj neacademic – cum să iasă basma curată – din această neplăcută cheștiune națională, iar interesele și imaginea publică a lor – ca politicieni – și a partidelor lor să nu fie afectată și, astfel, să nu fie prejudiciată zestrea electorală. Aceasta a fost miza majoră a confruntării politice și parlamentare din decembrie 1923, în cheștiunea Banatului.

Pe de altă parte, dezbaterea parlamentară din decembrie 1923, la fel ca eșecul major al politicii naționale în cheștiunea Banatului, ne relevă tristul tablou a două realități românești, cu viața și istoria lor diferită. La nivelul de sus, în cabinete, reședințe și-n sălile de ședințe e lumea elitei politice românești interbelice, care poartă răspunderea pentru destinul și existența cotidiană a lumii românești de jos. Deși cuvântările patriotarde, emoționante sau acuzatoare par a ne zugrăvi grija și responsabilitatea

⁶⁶ *Ibidem*; Deși a fost interpelat să vină în Parlament, pentru a răspunde acuzațiilor și dezvăluirilor făcute, premierul Brătianu nu a onorat aceste cereri ale parlamentarilor opoziției.

pentru gestionarea eficientă a treburilor publice și a intereselor naționale, dramele și pagubele se produc doar în lumea de jos; în vreme ce lumea de sus rămâne neafectată în interesele și viața sa cotidiană. Cert este că lumea de jos a plătit preț greu și la 1919 și 1923 pentru toate erorile de management politic și strategie națională ale elitei politice românești.

Concluzia esențială și pozitivă a acestei polemici politico-parlamentare se codifică într-un important mesaj politic și civic, în același timp, referitor la uriașa responsabilitate asupra prezentului și viitorului unei națiuni dar și al unei comunități mai mici (așa cum au fost satele bănățene rămase dincolo de graniță), pe care și-o asumă un politician ajuns în postura de negociator al intereselor naționale pe scena internațională. Decizia acelui politician reprezintă pecetea pusă asupra prezentului și viitorului nu numai a unor indivizi, ci a unei națiuni. Apoi, trista și păguboasa, din punct de vedere național, experiență în

Chestiunea Banatul ne transmite peste generații mesajul esențial că un om de stat n-are voie să se lase condus de orgoliile personale și de interesele de partid în negocierea și satisfacerea intereselor naționale. Nu în ultimul rând, chestiunea Banatului este încă una din probele dureroase ale lipsei noastre de unitate și solidaritate politică și națională în abordarea unei chestiuni vitale pentru națiune. La urmă, dar nu în cele din urmă, eșecul în chestiunea Banatului a fost determinat și de ceea ce Iorga numea lipsa unui catehism național, și care în limbaj contemporan reprezintă o doctrină a politicii externe românești. O linie directoare și un set de principii acceptat de toate forțele politice interne care, atunci când este în joc un interes național, renunță la competiția și rivalitatea politică internă pentru a se uni în satisfacerea obiectivului de politică națională. Evident, istoria națională ne arată, cu tristețe, că acest deziderat pare a fi un obiectiv demn de a fi atins măcar în zilele noastre.

PERIFERIILE ORAȘULUI TIMIȘOAREI ÎN ANUL 1933

Vasile Rămneanțu*

Cuvinte cheie: *periferii Timișoara, 1933, situație urbanistică, socială.*

Keywords: *Peripheries, urban, social situation.*

The peripheries of Timișoara in 1933

(Abstract)

The census accomplished at the end of the year 1933 for Timișoara's outskirts proves the concern of the city authorities for the situation of the local inhabitants of these areas with the intent to enact an urban renewal scheme. The results of the census showed that the outskirts of the city underwent a broader development starting with the year 1924, a process that continued at the beginning of the fourth decade of the 20th century, especially at the peripheries from the 2nd and the 3rd districts of the city.

As for the home owners in the north periphery, the workers prevailed, in the 3rd district the craftsmen, the clerk's district being at the periphery of Timișoara's 2nd district. The city was mostly constructed of brick houses, a fact that proves the welfare of the owners, however there were also mud houses. The houses consisted primarily of one apartment and usually had a kitchen (13% were without), a room and a water closet. A significant number of the apartments lacked water closets (a number of 258, or 16%) and storerooms (a number of 680). Only a few apartments had bathrooms. Hygiene problems were mostly at the east periphery of the city. All these data underline the apartments from the outskirts lacked comfort (65% were one room apartments) and more or less had only a minimum of civilized conditions (5% were without bathroom, etc.).

Most apartments were in good shape (76%), the worst situation being in the north and the east parts of the city and the best conditions in the south part of the city. From the outskirts apartments 3% were uninhabited, mostly in the north part of the city, this being a normal situation according to the real estate market from those years. The real estate market of the outskirts' apartments was mirrored by the number of the hired apartments which rose at 24%. The results of the census underline another important aspect, namely the fact that during the economic crisis, a great enough number of houses were built on the periphery, suggesting that not all the inhabitants of the city were struck by the effects of the global economic crisis.

Most of the houses were inhabited by one single family (94%), as for the number of the persons, in quite equal percents (25%) were inhabited by two, respectively three and four persons, the most populated having twelve inhabitants. The north periphery of the city was the most densely populated. As for the area of the rooms, the most unacceptable ratios were located at the east periphery of the city.

These census data show that 33% of the married men were between 30 and 40 years old, being craftsmen, workers and clerks, the percentage being the same for the married women, who were mostly housewives (88%). The children living in the outskirts of Timișoara were mostly males.

Another aim of the census was the analysis of the situation of those who moved at the outskirts. A representative sample shows that in 65% of the cases the intention was to get a home for the family, which proves a satisfactory economic situation of those who moved. Most of the people who moved to the outskirts of the city lived in apartments composed of a room and a kitchen. At the same time, most of the reviewed families improved their financial situation after moving. At a time when the world hasn't passed the economic crisis, the number of the unemployed at the peripheries of Timișoara was significantly reduced (n=148). Most of them were homeowners and came from the north periphery of the city. The year 1933 was selected as the year in which most became unemployed. The occupational categories affected by the economic crisis were the craftsmen and the workers but some of them succeeded to find jobs. Surprising is the fact that a great deal of the homeowners that became unemployed depended on their wives' earnings. Most of the outskirts' inhabitants worked eight hours per day, but some also reported 10 hours – 10%, and twelve hours – 6%.

The health status of the population was satisfactory at the peripheries of Timișoara, the exception being the south periphery of the city. For mortality, the results of the census were approximate with tuberculosis causing most of the lethal cases.

* Universitatea de Vest Timișoara, Facultatea de Litere, Istorie și Teologie, Bd. Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: vasileramneantu@yahoo.com.

It is also important to note that the peripheries of the city lacked sidewalks in front of most of the houses, and the existing ones were in a poor condition. Cleanliness of the outskirts was a serious problem, only in 1,2% of the cases interceding the Municipal Sanitation Service. The worst situation was in the north part of the city.

The private property of those who lived at the peripheries consisted of gardens, yards and arable lands. Agricultural products from the gardens completed the necessities of the owners, just a small part being turned to profit on the markets of the city (3% of the cases). The presence of land cultivation and breeding makes us assess that the situation of the inhabitants was somewhere between town and village.

The census also recorded the desires of the inhabitants from the peripheries. They wanted the establishment of a drainage system, better quality drinking water close at hand, cobblestone roads and sidewalks, lighting, the intercession of Municipal Sanitation Service, etc. As for the food supply of strict necessity, few families were deprived of the possibility of getting milk, sugar, bread, however the quantity of meat being quite small. The inhabitants of the peripheries spent little on electricity and travelled little by tram, and. Those who inhabited the outskirts reported that they felt the distances they traveled to reach the church, the doctor, the place of work, the tram station or the public bath, were, in general, normal.

Conform unor studii mai recente, la sfârșitul anului 1734 cartierele Mehala și Maierile încă nu existau, pentru apariția acestora edificatoare fiind planurile care înfățișau situația din anii 1744–1750. Potrivit acestora, au fost indicate și denumite ca atare, pentru prima oară în istorie, noile cartiere aprobate în 1744: Fabric, Suburbia Germană, denumită și Noile Maieri Germane (Iosefinul de astăzi), Suburbia Rasciană, numită de rascieni Mihala¹.

În același timp pe planul din anul 1746, pe care sunt clar indicate Suburbia Germană și Suburbia Rasciană (Mehala actuală), în zona viitorului cartier Maierile Vechi (Elisabetin), apar doar câteva construcții răzlețe, cartierul de locuit apărând abia începând cu anul 1750².

În ceea ce privește evoluția acestor noi cartiere, la Dieta de la Poszon din anul 1796 delegația orașului Timișoara a ridicat, fără succes, problema încadrării zonei Mehala în spațiul urban al orașului, cerere formulată și la Dieta anterioară din 1790 (când a fost condiționată de achitarea sumei de 100.482 florini, pe care orașul nu o deținea)³. Abia la 1 ianuarie 1910 Mehala-Principele Mihai, care forma o comună administrativă separată, s-a alipit la municipiul Timișoara⁴.

Cartierul Fabric nu a mai cunoscut după 1890 ritmul alert de construcții din perioada anterioară, în timp ce cartierul Iosefin a înregistrat cea mai semnificativă dezvoltare în urma intrării în exploatare a unor unități de transport și economice precum Gara, Atelierele C.F.R., Portul, Moara Mare, Fabrica de Pălării etc. Dacă zona veche

a Iosefinului a înregistrat schimbări minore, în schimb perimetrul construit s-a extins spre Cetate.

Cartierul Elisabetin, care poartă această denumire începând din 26 mai 1896, a cunoscut o dezvoltare rapidă, extensivă, în doar trei decenii dublându-și teritoriul integrat în spațiul construit și devenind zona rezidențială preferată de o parte a populației timișorene de condiție materială medie.

Cartierul Mehala și-a păstrat în mare parte caracterul rural, deși majoritatea locuitorilor săi nu aveau ocupații agricole. Mehala s-a dezvoltat intens după anul 1890, fapt demonstrat prin construirea unui mare număr de case cu grădini și curți, deși majoritatea erau modeste având numai parter și nedispunând de anexele specifice civilizației urbane. Cartierul s-a extins mai ales spre vest și nord, partea din est rămânând spațiu de instrucție pentru unitățile militare, iar cea din sud fiind acoperită de întinsa mlaștină Balta Verde. După anul 1900, prin extinderea suprafeței construite, au luat naștere coloniile muncitorești Blășcoviți și Ronaț, devenite mai târziu cartiere distincte ale orașului⁵.

Cartierul Fabric a cunoscut o nouă perioadă de dezvoltare după primul război mondial, în urma finalizării lucrărilor de hidroameliorații. Se înregistrează o extindere a sa spre zonele periferice prin construirea unui mare număr de case particulare care dispuneau de grădini și curți. Totodată în partea centrală a acestuia au fost înălțate construcții pe terenurile virane.

Cartierul Iosefin s-a extins masiv spre sud-vest, până la Freidorf, pe care l-a încorporat deplin în vatra urbană. În restul zonei, pe terenurile virane, s-au ridicat o serie de clădiri masive, având ca destinație locuințe pentru populație, iar la parter magazine.

Elisabetinul și-a dezvoltat profilul de cartier rezidențial extinzându-se și periferic spre sud-est și sud-vest, până la Cimitirul din Calea Șagului,

¹ Mihai Opreș, *Timișoara. Monografie Urbanistică*, Timișoara (2007), 54.

² *Ibidem*, 56.

³ Ioan Munteanu, Rodica Munteanu, *Timișoara. Monografie*, Timișoara (2002), 73.

⁴ Nicolae Ilieșiu, *Timișoara. Monografie istorică*, vol. I, Timișoara (1943), 101.

⁵ Ioan Munteanu, Rodica Munteanu, *op. cit.*, 195–197.

contopindu-se cu Iosefinul și apoi cu Fabricul prin cvartelurile de case particulare ridicate în zona Abatorului. Extinderea suprafețelor construite între Iosefin și Elisabetin va duce cu timpul la încorporarea suburbiei Fratelia la Timișoara.

Mehala și-a păstrat aceeași structură semiurbană și după primul război mondial, extinzându-se spre vest și spre nord.

În privința dinamicii construcțiilor de locuințe, Fabricul și Iosefinul au înregistrat o creștere mai restrânsă, în schimb interesul oamenilor s-a îndreptat spre cartierele Elisabetin și Mehala datorită prețurilor mai reduse a loturilor de case și al locuințelor⁶.

În intenția de a urmări dezvoltarea fenomenelor urbanistice sociale și de a obține în acest mod cifrele reale care ar putea să servească drept directive pentru întocmirea unui nou plan de sistematizare al orașului, Serviciul Tehnic Comunal a întreprins, în continuarea recensământului din anul 1932, un nou recensământ cu caracter pur urbanistico-social, vizând situația periferiilor orașului.

Acesta a început în ziua de 7 noiembrie 1933, fiind realizat de către intelectualii șomeri din oraș, Primăria oferindu-le astfel posibilitatea de a presta o activitate lucrativă.

În vederea realizării în bune condiții a recensământului (Harta 1), periferiile orașului au fost împărțite în șase sectoare astfel: *sectorul 1*, în cuprinsul Circumscripției a V-a și delimitat de linia C.F.R. spre Jimbolia, strada Rosetti, linia C.F.R. spre Arad, strada Timocului, strada Alexandrescu, Alea Viilor, strada Bucovinei, Calea Torontalului, strada Miresei, Calea Aradului, *sectorul numărul 2*, în cuprinsul Circumscripției a II-a și delimitat de Calea Aradului, Strada Mormântelor, Alea Jandarmilor, strada Demetriad, strada Spitalul Nou și linia C.F.R. spre Orșova, *sectorul numărul 3*, în cuprinsul Circumscripției a II-a și delimitat de linia C.F.R. spre Orșova, strada Spitalul Nou, Calea Dorobanților, Splaiul Mircea cel Mare, strada Verde, Calea Moșniței, *sectorul numărul 4*, în cuprinsul Circumscripției a IV-a și delimitat de canalul Bega, Bulevardul Clemenceau, Calea Șagului, *sectorul numărul 5*, în cuprinsul Circumscripției a III-a, delimitat de Calea Șagului, Bulevardul Regent Buzdugan, limita între Circumscripțiile II și III, *sectorul numărul 6*, situat în cuprinsul Circumscripției a II-a și delimitat de limita dintre Circumscripțiile II și III, strada Diaconu Coresi, strada Bătanea, strada Torac, Calea Moșniței.

Rezultatele recensământului privitoare la situația locuințelor de la periferiile Timișoarei arătau că

în total existau 1334 de case, din care în sectorul 1 – 222, în sectorul 2 – 453, în sectorul 3 – 236, în sectorul 4 – 87, în sectorul 5 – 334 și în sectorul 6 – 27.

După Primul Război Mondial, periferiile au cunoscut o dezvoltare mai pronunțată începând cu anul 1924, procesul continuând la începutul deceniului al patrulea al secolului XX, mai cu seamă în sectoarele 3 și 5, adică la periferiile circumscripțiilor II și III.

În sectorul 2 (Circumscripția a II a) existau cele mai multe case vechi, care au fost construite înainte de anul 1900, construcția caselor stagnând în perioada primului război mondial la nivelul tuturor zonelor periferice ale orașului.

Punctul culminant al construcțiilor a fost înregistrat în Circumscripția a V-a în anul 1927, în Circumscripția a II-a în 1928 (partea sectorului numărul doi) și respectiv în anul 1933 pentru partea sectorului numărul trei. Trebuie menționat de asemenea că la periferiile Timișoarei existau 50 de clădiri publice și o fabrică.

În ceea ce privește ocupația proprietarilor de case, 313 dintre aceștia erau lucrători, 372 erau meseriași, 114 agricultori, 126 casnici, 277 erau funcționari, 48 comercianți, iar 33 erau particulari. Așadar la periferiile de nord muncitorii erau cei mai numeroși proprietari de case, alături de meseriași care predominau și în Circumscripția a III-a. Cartierul funcționăresc era plasat la periferia Circumscripției a II-a, respectiv sectorul numărul doi.

În privința materialului de construcție, 855 de case erau construite din cărămidă, 381 din pământ și 98 din lemn, iar după numărul de locuințe, deosebit 1184 de case cu o locuință, 96 cu două, 29 cu trei, 13 cu 4, 12 cu 5.

În funcție de încăperi, existau 1331 de locuințe cu o bucătărie iar cu două bucătării 36 de locuințe. Totodată, 1030 de locuințe aveau o cameră, 384 două camere, 117 erau cu trei camere, 13 cu patru camere, cinci cu cinci camere, patru cu șase camere. În același timp, 885 de locuințe beneficiau de o cămară, 10 locuințe de două cămări, 250 de locuințe aveau un antreu, iar 78 de locuințe o verandă.

Datele recensământului se referă la un aspect deosebit de important din punct de vedere igienico-sanitar, dar și al civilizației: 1094 de locuințe aveau un closet propriu, 213 beneficiau de un closet comun, existând 258 de locuințe fără closet.

Mai existau 184 de locuințe care aveau un grajd, 521 de locuințe cu un depozit de lemne, 142

⁶ *Ibidem*, 209–211.

⁷ Serviciul județean Timiș al Arhivelor Naționale, *fond Primăria municipiului Timișoara*, d. 4/1930, f. 75.

de locuințe cu o cociță, 132 de locuințe cu pivniță, 15 locuințe cu o cotarcă (hambar)⁸, 40 de locuințe cu un șopron, în vreme ce 79 de locuințe beneficiau de o spălătorie, 43 aveau o prăvălie, 59 aveau o cameră de baie, 39 de locuințe aveau o cameră pentru servitori.

Datele recensământului ne arată astfel că 13% dintre locuințe erau fără bucatărie, cea mai mare parte a acestora situându-se în estul orașului, unde se observau cele mai mari probleme igienice. Totodată 680 de locuințe erau fără o cameră de alimente (doar 895 aveau o cameră de alimente) și aici predominând partea estică a Timișoarei, fără closet înregistrându-se 258 de locuințe, adică 16% dintre ele. În această privință în partea de nord existau 121 de locuințe fără closet, totalul locuințelor fiind de 808, iar 93 erau în est, totalul locuințelor fiind de 280.

În concluzie din totalul locuințelor, 65% aveau – în afară de bucatărie – o singură încăpere locuibilă, 24% aveau două camere, iar 7% trei camere. Un closet propriu aveau 70% din totalul locuințelor, iar 14% beneficiau de closet comun, în timp ce cu spălătorie erau înzestrate 5% dintre locuințe și cu cameră de baie 3%.

În privința stării locuințelor situate la periferiile orașului, 76% din totalul acestora erau în stare bună, 4% sufereau de umezeală, 15% erau în stare mediocră, 2% erau întunecoase, 3% erau în stare rea. Cele mai rele locuințe se situau în periferiile nordice și estice ale orașului, cele mai bune fiind întâlnite în partea de sud.

Pe de altă parte 3% din totalul locuințelor erau nelocuite, situație considerată a fi normală de către autoritățile orașului și care era în concordanță cu evoluția pieței imobiliare din acel moment. Majoritatea dintre acestea se aflau în nordul orașului.

În ceea ce privește „mișcarea construcțiilor”, în părțile nordice ale orașului se părea că anul 1932 a constituit vârful, dezvoltarea continuând în perioada care a urmat ca și în partea de est a periferiei orașului. Acest lucru era dovedit prin faptul că 11% din totalul caselor au fost clădite în 1932, iar 13% în 1933. Din acest număr la periferia de nord 9% dintre case s-au clădit în 1932, 5% în 1933, la periferia de est 18% în 1932, 28% în 1933, la periferia de sud 12% în 1932, 17% în 1933.

În privința raportului dintre familie și locuințe, în medie revenea la o familie 0,94 locuințe, iar situația cea mai favorabilă în această privință era găsită în estul orașului, de 0,99, cea mai defavorabilă fiind întâlnită în sectorul numărul patru (sud), unde revenea la o familie 0,82 locuințe.

⁸ *Ibidem*, f. 76.

Numărul locuitorilor care revenea la o locuință era în medie de 3.51 de locuitori, cea minimă fiind de 3.35 pentru sectorul numărul patru, iar cea maximă de 4.15 pentru sectorul unu din nordul orașului.

Studiul rezultat în urma recensământului subliniază că piața locuințelor de la periferiile orașului era oglindită cel mai frapant prin numărul locuințelor închiriate, care la periferiile orașului era de 24% din totalul lor, în nord 32%, în est 9%, în sud 20%⁹.

Analizându-se compunerea locuințelor după numărul familiilor care locuiau în acestea, reieșea faptul că existau și locuințe locuite de 2, 3, 4 și 5 familii, mai cu seamă în partea estică a periferiei de nord, parțial și în cea vestică. În acest sens, 94% din totalul locuințelor locuite erau ocupate de o singură familie, 5% de două familii, restul de 3, 4 și 5 familii. Cele mai multe locuințe /25%/ erau locuite de două persoane, aproape același procent de 3 și 4 persoane, locuințele cele mai populate având 12 locuitori. Nordul orașului constituia periferia cea mai des populată.

Era subliniat și faptul potrivit căruia 148 de familii, din totalul de 1617, locuiau câte două într-o singură locuință, 15 familii câte trei, 4 familii câte 4, 5 familii câte 5 în sectorul doi.

Calculându-se suprafețele încăperilor locuibile (bucătărie+camere de locuit) s-a ajuns la o suprafață medie locuită de o familie de 30.85 m.p./86.43 m.c. cubaj de aer, iar pe urmă, la suprafața medie locuită de un locuitor de 8.78 m.p./24.52 m.c. cubaj de aer. Cele mai favorabile raporturi în acest sens au fost găsite în sectoarele doi, cinci, șase, iar cele mai defavorabile în estul orașului (de 20.72 m. p. pro familie și de 5.66 m. p. pro locuitor).

Recensământul populației care locuia la periferiile orașului Timișoara arăta „că vârsta capilor de familie cea mai prielnică” era între 30–40 de ani, ocupând 33% din numărul total al soților. Existau 48 de capi de familie cu vârsta de peste 70 de ani, iar sub 30 de ani 167, din totalul de 1457. Totodată 160 de familii nu aveau tată.

În privința ocupației, în nordul orașului cea mai mare parte erau meseriași, lucrători și funcționari, în est lucrători, iar în sud lucrători și meseriași. În acest sens 278 de capi de familie erau funcționari, 129 fiind în sectorul doi, 129 agricultori/ 81 în sectorul unu, 41 comercianți/19 în sectorul cinci, 31 particulari.

În privința soțiilor „cea mai prielnică vârstă” era situată tot între 30–40 de ani, (33%) ca și la capii familiilor. Existau 37 de soții peste 70 de ani,

⁹ *Ibidem*, f. 77.

din totalul de 1547, iar sub 20 de ani, 29 de soții. De asemenea 70 de familii nu aveau mamă. În privința ocupațiilor, 88% erau casnice, 10% fiind lucrătoare.

La periferiile Timișoarei creșteau 2212 de copii, din care 1123 de băieți și 1089 de fete. Vârsta cea mai frecventă la copii era cea până la 20 de ani, fiind 239 de băieți și 197 de fete cuprinși în vârste de până la cinci ani. În total existau 930 de școlari. Totalul locuitorilor de la periferiile orașului era de 5681 din care 5085 erau ocupați cu meșteșuguri sau cu școala, 215 erau particulari, 1735 aveau ocupație casnică (cifrele însumate ale acestei statistici nu corespund cu totalul dat de document).

Pentru cercetarea stării socio-materiale a locuitorilor înainte și după instalarea în locuința din acel moment au fost examinate 1452 de cazuri, cele mai multe mutări efectuându-se începând din anul 1927 „și se pare că împrejurările sociale și materiale din acel moment silesc locuitorii periferiilor de a schimba căminul lor cu un altul corespunzător în mod și mai intensiv”. Această tendință se vedea în toate sectoarele într-o măsură aproape egală¹⁰.

Motivul mutărilor a fost în cea mai mare parte dobândirea unui cămin familiar propriu (în 65% din totalul cazurilor), ceea ce dovedește o situație economică satisfăcătoare, nevoia de a locui mai ieftin (13%), colonizarea (10%), restul datorită apropierii de locul de muncă (4%), din nevoia unei locuințe mai mari, din cauza mizeriei, etc.

Prin zidirea caselor și cumpărarea imobilelor s-a dezvoltat în mod frapant sectorul doi din nordul orașului.

Din cele 1452 de familii cercetate în privința cauzei mutărilor, cele mai multe veneau din Circumscripția a II-a (38%), 66 de familii din Circumscripția I-a, 195 de familii din județul Timiș-Torontal, iar 50 de familii din alte județe și din străinătate.

Cea mai mare parte a locuitorilor care s-au mutat în periferiile orașului locuiau în locuințe compuse dintr-o cameră și bucatărie (54%), patru familii în locuințe mari cu mai mult de patru camere, o familie în locuință-vagon, 318 într-o singură cameră, 41 într-o bucatărie.

Autoritățile municipale au avut și intenția de a vedea numărul de paturi de care dispuneau cei mutați la periferiile orașului, înainte și după schimbarea domiciliului, ținându-se cont de numărul membrilor de familie.

Au fost recensate în acest sens 1145 de familii, cu un total de 4025 de persoane. Astfel 30% din totalul familiilor erau compuse din două persoane,

23% din trei persoane, 20% din patru persoane, 11% din cinci persoane, 6% din șase persoane, șapte familii din 9 persoane, trei din 11 persoane, una din 13 persoane. În privința numărului de paturi, au fost înregistrate raporturi favorabile la familiile compuse dintr-un număr mic de persoane și foarte defavorabile la cele cu un număr mare de persoane. Astfel numărul paturilor a crescut la familiile mici după mutare, scăzând în schimb la cele cu un număr mare de membri. De exemplu, pentru familii cu două persoane reveneau pentru 684 de locuitori, 630 de paturi, pentru familii cu patru persoane reveneau pentru 819 locuitori, 639 de paturi, pentru familii cu cinci persoane reveneau pentru 916 locuitori, 672 de paturi, pentru familii cu șase persoane reveneau pentru 438 de locuitori, 248 de paturi, pentru familii cu opt persoane reveneau pentru 120 de locuitori, 72 de paturi, pentru familii cu nouă persoane reveneau pentru 63 de locuitori, 31 de paturi, pentru familii cu 13 persoane reveneau pentru 13 locuitori, cinci paturi.

Cea mai mare parte a familiilor și-au ameliorat situația materială în urma mutării, 12% nu au fost mulțumiți nici înainte nici după mutare, iar 8% erau mulțumiți cu starea de dinaintea mutării.

Situația șomajului în rândul locuitorilor de la periferiile orașului era satisfăcătoare, potrivit autorităților municipale. Astfel 70 de familii care s-au aflat în șomaj și-au redobândit un mijloc de trai, în special meseriași și lucrătorii găsind, de la un timp, posibilități de a munci. Au fost înregistrați în momentul înfăptuirii recensământului 148 de șomeri, cei mai mulți fiind capi de familie, dar și copii¹¹, soții sau conlocuitori. În nordul orașului erau întâlniți cei mai mulți șomeri (75% din totalul șomerilor). 33% din cazurile de șomaj erau din anul 1933, 26% din 1932, 20% din 1931, 8% din 1930, 3% din 1929, 6% din 1928, 3% de mai mult timp. Din numărul total de 148 de șomeri, 111 locuiau în periferia de nord, 6 în cea de est, 31 în sudul orașului.

Cea mai mare parte a celor aflați în șomaj proveneau din rândul meseriașilor – circa 47%, urmași fiind de lucrători – 38%, funcționari – 12%, comercianții – 3%.

În privința modului de întreținere al acestor familii, din cele 148 de cazuri, 25% trăiau din câștigul soției, 24% din câștiguri ocazionale, 14% din câștigurile obținute de către copii, 9% din cel realizat de către capul familiei, 8% din cel al conlocuitorilor, restul din agricultură, chiria casei, credit, economii realizate, ajutoare publice.

¹⁰ *Ibidem*, f. 78.

¹¹ *Ibidem*, f. 79.

În ceea ce privea pregătirea școlară a șomerilor, 8% erau fără știință de carte, 80% aveau școala primară, restul având școli inferioare de meserii, de comerț, de agricultură, 1% având școli secundare.

În privința duratei orelor de muncă a locuitorilor de la periferii, predomina munca de opt ore pe zi (49%), de 7 ore (14%), de 6 ore (3%), de 5 ore (2%), de 4 ore (2%), de două ore pe zi în 0,15% din cazuri, de 9 ore (9%), de 10 ore (10%), de 12 ore (6%), de mai multe ore pe zi în 0,85% din situații.

Starea sanitară a celor 1617 familii care trăiau la periferiile Timișoarei era în genereal satisfăcătoare, numărul acelor familii a căror stare sanitară era defavorabilă înainte și după mutare în nordul orașului era de 1,6% din totalul familiilor, în est de 1,1%, în sud de 5,3%, în medie fiind de 2,7%. Starea favorabilă înainte și după mutare în locuința din acel moment era de 64,5% în nord, în est de 83,3%, în sud de 85,5%, în medie fiind de 74,5% din totalul familiilor.

Starea defavorabilă înainte și favorabilă după mutarea în noile locuințe era de 32,1% în nord, în est de 7,6%, în sud de 6,1%, deci în medie de 19,4% din totalul familiilor. Starea favorabilă în trecut și defavorabilă în acel moment era în nord de 1,8%, în est de 7,9%, în sud de 3%, în medie fiind de 3,2% din totalul familiilor. În concluzie, starea sanitară satisfăcătoare în momentul efectuării recensământului predomina în medie cu 93,9%, ea s-a îmbunătățit în 19,4% din cazuri, s-a înrăutățit în 3,2% din cazuri și a rămas staționar re în 2,7% din cazuri¹².

Totodată rezulta că starea sanitară defavorabilă a rămas staționară în mod deosebit în sudul orașului (5,3%), iar în privința îmbunătățirii ei progresul cel mai însemnat a fost înregistrat în nord (32,1%), iar cel mai mic în sud de 6,1%. Starea sanitară s-a înrăutățit după mutarea în locuința din acel moment cel mai pronunțat în estul orașului (7,9%), iar cel mai puțin în nord (1,8% din totalul familiilor).

Recensământul cauzelor deceselor s-a putut realiza numai cu aproximație, pentru ultimii 15–20 de ani, și s-a constatat un procent foarte însemnat al deceselor datorate tuberculozei (23% din totalul cazurilor mortale, 284 cazuri anunțate), 13% din cauze necunoscute, 9% boli infantile, 7% dizenterie, 7% slăbiciune de bătrânețe, 5% boli de stomac etc.

În altă ordine de idei, periferiile orașului erau lipsite aproape integral de trotuare în fața caselor. A fost numerotat în total un procent de 79% de case fără trotuare, 78% în nord, 79% în est și în

sud. Pe de altă parte starea trotuarelor existente era foarte proastă, numai 9% din totalul caselor având un trotuar bun, realizat din cărămidă, piatră, zgură sau nisip.

Salubritatea „este peste tot pasivă”, curățirea trotuarelor, îndepărtarea gunoaielor casnice și a celor publice efectuându-se de către proprietar, în regie proprie. Numai în 1,2% din cazuri intervenea Serviciul Salubrității Comunale și anume doar în nordul și estul orașului.

În privința locului unde se depozitau cantitățile considerabile de gunoi menajer și public, acest lucru reflecta caracterul ocupației locuitorilor, care în afară de activitatea propriu-zisă, se mai ocupau și de grădinărit. Astfel în 74% din totalul caselor, gunoaiile erau întrebuințate în grădina proprie, în 16% erau aruncate într-o groapă-depozit din apropierea casei, în 5% din situații gunoiul era transportat la câmp, în 1% era păstrat în curte, iar în 1,6% din cazuri era aruncat în stradă. Situația cea mai dezastruoasă era întâlnită în periferia din nordul orașului.

Proprietatea particulară era formată din grădini, curți și terenuri arabile. În total la periferii existau 1044 grădini, 1307 curți și 167 de proprietăți agricole pentru totalul de 1334 de case particulare. Suprafața totală a grădinilor era de 316.210 st.p., iar cea medie de 303 st.p., întinderea cea mai mare fiind întâlnită în sectorul doi (în nordul orașului), iar cea mai mică în sud (sectorul cinci). Produsele obținute în grădini îmbunătățeau standardul vieții proprietarului¹³.

Astfel în 84% din cazuri recolta era satisfăcătoare pentru întreținerea suplimentară a familiei, în 14% ea nu ajungea, în 3% produsele obținute alimentau comerțul, iar în 2% recolta obținută se cifra la nivel minim.

Curțile caselor aveau în general suprafețele cu mult mai mici ca grădinile, suprafața totală a lor fiind de 104,061 st.p., cea medie fiind de 79 st.p., curțile cele mai mari aflându-se în sectorul doi (nord), iar cele mai mici în sectorul cinci (sud).

Numărul curților situate în fața casei era de 498 și, potrivit autorităților Primăriei, trebuiau schimbate în grădini.

Animalele și păsările crescute în curțile caselor erau: oi (53), porci (704), vaci (371), cai (224), capre (41), porumbei (527), găini (11.691), rațe (737), găște (980), stupi (6 familii).

Din totalul familiilor, două familii creșteau la curte oi, porci 235 de familii, vaci 248 de familii, cai 130 de familii, capre 24 de familii, porumbei 26 de familii, găini 940 de familii, rațe 138 de familii, găște 192 de familii, stupi 2 familii.

¹² *Ibidem*, f. 80.

¹³ *Ibidem*, f. 81.

În privința pământului arabil, pământ propriu aveau 143 de familii, în arendă 12 familii, iar propriu și în arendă 13 familii.

În total erau cultivate 1006 de jugăre, din care cu porumb 45%, 39% cu grâu, etc.

Recenzorii au înregistrat și dorințele locuitorilor de la periferiile Timișoarei. Majoritatea acestora se refereau la înființarea canalizării, procurarea de apă potabilă mai bună și mai la îndemână, executarea șoselelor împietruite și a trotuarelor, intervenția Serviciului Salubrității Comunale, înfăptuirea iluminatului electric, majorarea veniturilor, procurarea unui loc de muncă.

Pe de altă parte, 4% din totalul familiilor erau lipsite de posibilitatea de a-și procura lapte, 8% carne, 5% zahăr. În același timp, 42% din totalul familiilor consumau un litru de lapte pe zi, 32% două kilograme de pâine pe zi, 30% două kilograme de carne pe săptămână, 38% un kilogram de zahăr pe săptămână, 29% 4 kilograme de petrol pe lună, 4% 4 kilowați oră pe lună, 19% 6 metri cubi lemne de foc pe an, 5% făceau două drumuri cu trenul pe an¹⁴, 4% făceau două drumuri cu tramvaiul pe lună.

În total se consumau la periferiile orașului 2322 de litri de lapte pe zi (1,4 litri/zi/familie), 3203 kilograme pâine pe zi (1.9 kg./zi/familie), 2844 kilograme de carne pe săptămână (1.8 kg./săptămână/familie), 1478 de kilograme de zahăr pe săptămână (0,9 kg./săptămână/familie), 5811 kilograme de petrol pe lună (3.6 kg./lună/familie), 1832 kilowați oră curent electric (1.1 kwo/lună/familie), 13867 metri cubi de lemne de foc pe an (8.5 m.c./an/familie), se efectuau 1925 de drumuri cu trenul pe an (1.2 drumuri/an/ familie), 10363 de drumuri cu tramvaiul pe lună (6.4 drumuri / lună/familie).

La un locuitor reveneau 0.4 litri de lapte pe zi, 0,6 kilograme de pâine pe zi, 0.5 kilograme de carne pe săptămână, 0,26 kilograme de zahăr pe săptămână, 1 kilogram de petrol pe lună, 0.3 kilowați oră pe lună, 2,5 metri cubi de lemne de foc pe an, 0,3 drumuri cu trenul pe an, două drumuri cu tramvaiul pe lună¹⁵.

În cadrul recensământului efectuat au fost cercetate și distanțele, în minute, de la domiciliu până la baia publică, biserică, școală, medic, locul de muncă și stațiile de tramvaie. Au fost redată cifrele care reprezintă numărul cel mai mare al locuitorilor care au de parcurs aceeași distanță până la locul respectiv. Astfel 25% din totalul familiilor aveau de parcurs 60 de minute până la o baie publică, 24% au 30 de minute până la biserică, 20% aveau

de parcurs 30 de minute până la școală, 20% aveau de mers 30 de minute până la medicul cel mai apropiat, 21,8% munceau acasă, 18% se deplasau în 30 de minute până la locul de muncă, 35% parcurgeau în 15 minute distanța până la stația de tramvai. În 42% din totalul cazurilor, cei recenzați se deplasau pe jos la locul de muncă, în 3% cu bicicleta, în 1% cu trăsura sau căruța, în 3% cu tramvaiul¹⁶.

Recensământul periferiilor Timișoarei efectuat la sfârșitul anului 1933 dovedește preocuparea factorilor decizionali ai orașului de a cunoaște amănunțit situația locuitorilor aflați la marginea așezării bănațene, avându-se în vedere și întocmirea unui nou plan de sistematizare al orașului.

Din datele recensământului reiese faptul potrivit căruia periferiile orașului au cunoscut o dezvoltare mai pronunțată începând cu anul 1924, proces care a continuat la începutul deceniului al patrulea al secolului al XX-lea, mai cu seamă în periferiile din Circumscripțiile II și III ale orașului.

În privința ocupațiilor proprietarilor de case, în periferia de nord muncitorii erau cei mai numeroși proprietari, alături de meseriași, care predominau și în Circumscripția a III-a, cartierul funcționăresc fiind întâlnit la periferia Circumscripției a II-a a Timișoarei.

Majoritatea caselor erau din cărămidă, fapt ce dovedește un anumit grad de bunăstare al proprietarilor acestora, fiind urmate de cele din pământ. În funcție de numărul de locuințe, cele mai multe case erau cu o locuință, în timp ce majoritatea locuințelor aveau o bucătărie (13% erau fără bucătărie), o cameră și un closet, realitate ce evidențiază situația materială modestă și medie a locuitorilor de la periferiile Timișoarei. Existau și un număr însemnat de locuințe fără closet (258, adică 16%), precum și un număr mare de locuințe fără o cameră de alimente (680). De asemenea foarte puține aveau o cameră de baie sau spălătorie. Cele mai multe probleme de igienă erau întâlnite la periferia de est a municipiului. Toate aceste date subliniază și lipsa de confort a locuințelor aflate la marginea Timișoarei (65% din locuințe aveau o singură cameră de locuit), precum și inexistența, pentru un procent mai mare sau mai mic din numărul locuințelor, a unor condiții minime de civilizație (5 % erau fără spălătorie etc.).

Majoritatea locuințelor se aflau în stare bună (76%), situația cea mai rea fiind întâlnită în periferiile din nord și din est, iar cea mai bună în sud.

Din totalul locuințelor situate la periferii, 3% erau nelocuite, situație normală, în concordanță

¹⁴ *Ibidem*, f. 82.

¹⁵ *Ibidem*, f. 83.

¹⁶ *Ibidem*, f. 82.

cu evoluția pieței imobiliare din acei ani, majoritatea fiind la periferia din nord. De asemenea piața locuințelor de la periferiile orașului era oglindită cel mai „frapant” prin numărul locuințelor închiriate, care se ridica la procentajul de 24% din totalul acestora.

Rezultatele recensământului ne evidențiază un alt aspect deosebit de important și anume faptul că în timpul crizei economice la periferiile orașului s-a construit un număr destul de mare de case, ceea ce demonstrează că nu toți locuitorii orașului au fost atinși grav de efectele crizei economice mondiale.

Majoritatea locuințelor erau ocupate de către o singură familie (94%), iar în ceea ce privește numărul persoanelor, în procente aproape egale (25%) locuințele erau ocupate de două, respectiv 3 și 4 persoane, cele mai populate având 12 locuitori. Periferia de nord a orașului era cea mai dens populată.

În privința suprafețelor încăperilor locuibile cele mai defavorabile raporturi erau întâlnite la marginea de est a orașului.

Datele recensământului evidențiază că 33% dintre bărbații căsătoriți aveau vârsta cuprinsă între 30 și 40 de ani, fiind de profesie meseriași, lucrători și funcționari, același procent înregistrându-se și la femeile căsătorite, care însă în majoritatea cazurilor erau casnice (88%). Majoritatea copiilor care trăiau la periferiile Timișoarei erau de sex masculin.

Un alt obiectiv al recensământului l-a constituit analiza situației celor care s-au mutat în decursul anilor la periferiile municipiului. Datele culese pe un eșantion reprezentativ arată că în 65% din cazuri s-a urmărit dobândirea unui cămin familiar propriu, ceea ce dovedește o situație economică satisfăcătoare a celor care s-au mutat. Cei mai mulți dintre cei care s-au stabilit la periferiile orașului locuiau în locuințe compuse dintr-o cameră și bucatărie.

Totodată cea mai mare parte a familiilor recensate și-au ameliorat situația materială în urma mutării.

Într-o perioadă când lumea nu a ieșit din criza economică, numărul șomerilor existenți la periferiile Timișoarei era destul de mic (148). Dintre aceștia cei mai mulți erau capi de familie, proveneau din periferia nordică a orașului, anul 1933 constituind un vârf în ceea ce privește creșterea numărului celor rămași fără de lucru. Categoriile profesionale cele mai afectate de criza economică au fost meseriașii și lucrătorii, dar o parte dintre aceștia au reușit să-și găsească de lucru, fapt ce dovedește că lucrurile începeau să se îndrepte din punct de vedere economic în Timișoara. Frapează însă faptul că în cele mai multe cazuri capii de familie deveniți șomeri se întrețineau din câștigul soțiilor.

Majoritatea locuitorilor de la periferii activau opt ore pe zi la locurile de muncă pe care le aveau, existând însă și cazuri când ziua de muncă era mai mare (de 10 ore–10%, de 12 ore–6%).

Starea sanitară a populației de la periferiile Timișoarei era în general satisfăcătoare, cu precizarea că în periferia de sud lucrurile nu stăteau tocmai bine, progresele cele mai semnificative în această privință fiind înregistrate la periferia de nord. În ceea ce privește mortalitatea, recensământul s-a putut efectua doar cu aproximație, tuberculoza provocând cele mai multe decese.

Într-o altă ordine de idei, periferiile orașului erau lipsite aproape integral de trotuare în fața caselor, iar cele existente se aflau în stare proastă. Probleme extrem de grave existau și în privința curățeniei periferiilor, doar în 1,2% din cazuri intervenind Serviciul Salubrității Comunale, situația cea mai dezastruoasă fiind întâlnită în nord.

Proprietatea particulară a celor care locuiau la periferiile Timișoarei era formată din grădini, curți și terenuri arabile. În general, produsele agricole obținute din grădini completau necesitățile proprietarilor, prea puține dintre acestea fiind valorificate pe piețele orașului (în 3% din cazuri). Cultivarea pământului, creșterea animalelor de către locuitorii de la periferiile Timișoarei ne determină să apreciem că acestea se situau între sat și oraș.

Recensământul a înregistrat și doleanțele populației de la periferii, care solicita înființarea canalizării, procurarea de apă potabilă de mai bună calitate și aflată mai la îndemână, executarea șoselelor împietruite și a trotuarelor, realizarea iluminatului, intervenția Serviciului Salubrității Comunale etc.

În privința aprovizionării cu alimentele de strictă necesitate, puține familii erau lipsite de posibilitatea de a-și procura lapte, carne sau zahăr. Statisticile arată că se consuma în cantități normale produse ca lapte, zahăr, pâine, cantitatea de carne fiind însă relativ mică. Totodată locuitorii periferiilor efectuau foarte puține călătorii cu trenul și cu tramvaiul, consumând în același timp puțin curent electric.

În privința distanțelor pe care le aveau de parcurs cei ce locuiau la periferii până la biserică, medic, locul de muncă, stația de tramvai, baia publică, acestea erau, în general, normale.

Toate aceste realități ne evidențiază un tablou al periferiilor Timișoarei din primii ani ai deceniului al patrulea al secolului al XX-lea cu lumini și umbre, cu elemente de civilizație specifice perioadei, dar și cu rămăneri în urmă.

ANGLO-ROMANIAN ECONOMIC RELATIONS (1934–1939)

Marusia Cîrstea*

Keywords: *Great Britain, Romania, Anglo-Romanian Payment Agreement, Taşaul Navy Base, Anglo-French Guarantees (1939).*

Cuvinte cheie: *Marea Britanie, România, Acord de Plăți anglo-român, Baza navală de la Taşaul, Garanțiile anglo-franceze (1939).*

(Abstract)

In the period between 1934 and 1939, the Romanian diplomacy continuously undertook and supported such measures and actions as to strengthen ties with Western states with a view to maintaining peace and also signing economic and financial agreements. In this context, Great Britain played an important role within the area of economic relations. The wide scope of these commercial and financial connections are primarily determined by Romania's attempt to avoid becoming dependent on Germany; secondly, there is the need to expedite the country's industrialization process by importing advanced technologies; and thirdly, the objective of strengthening the currency through important loans from English banks.

After the economic crisis in 1929–1933, Romania experienced an overall economic development, accompanied by the consolidation of the internal market and also the increase in the volume of international exchange and the improvement in the commercial balance, through changes in the product structure and the geographic orientation.

It is now that important changes occur in Romania's foreign trade¹: from a *quantitative* point of view, exports followed an ascending trend until 1936, when they reach a climax – 10 549 thousand tons compared to 8 854 tons in 1934; from the point of view of *value*, exports increase and reach a maximum in 1937 – 31 568 million lei compared to 13 656 million lei in 1934; imports increase quantitatively, except in 1935 and 1939, when they register a decline; imports register oscillations in value – they increase until 1937 (reaching 20 285 million lei), decrease in 1938 (to 18 768 million lei), only to reach 22 890 million lei in 1939; as a result of a constant evenness between exports and imports, Romania's trade balance improved considerably, mainly due to the export of agricultural and oil products.² Thus, a 1939 *Report*

written by the commercial attaché in London and addressed to the Minister of Industry and Trade was emphasising the following: "The increase by 67% in our exports to England was due to our harvest and the favourable circumstances benefiting our grain exports (raising by 181%, from £468 340 to £1 316 458); the development of our oil product exports (raising by 22%, from £1 421 507 to £1 748 111) and the compensations awarded by the Romanian government, which permitted a considerable growth of exports to England in eggs, timber and timber prefabricated products, skins and leather goods, chemical products, animal products, etc, various other products."³

During this entire period (1934–1939), the state adopted various methods of funding exports – especially agricultural products (and partly, petrol) – so that Romanian agricultural products could break through the increasingly high tax barriers they were faced with on the West European markets, and then pass the obstacle of quantity limitations (the quota system) they were subject to on the same markets. Furthermore, for "legitimate defence" reasons, the Romanian state was forced to introduce, in its turn, various import restrictions (foreign exchange control, import quotas, etc.)⁴ In this way, the quota system, in other words

* Universitatea din Craiova, str. A.I. Cuza, nr. 13, Craiova, email: cirsteamara@yahoo.com.

¹ *Apud* Nicolae Marcu, coordonator, *Istoria economică*, Editura Didactică și Pedagogică, București (1979), 350–354.

² Ilie Puia, *Relațiile economice externe ale României în perioada interbelică*, București (1982).

³ Arhiva Ministerului Afacerilor de Externe (hereafter A.M.A.E.), *fond Convenții* A.20, vol. III, nepaginat.

⁴ Acad. N.N. Constantinescu, coordonator, *Istoria economică a României*, ediția a II-a, vol. 1, București (1998), 447–449.

the control of and limitations on imports imposed according to certain norms, as well as the establishment of a Quota Directorate, represented levers through which the state intervened in regulating the economy.

Throughout this period, economic relations with Great Britain continued to be satisfying in terms of volume, and the British capital retained its important positions in certain economic areas.⁵ After analysing the structure of imports and exports from/to Great Britain, we can state that for Romania, the period of 1935–1936 represented an opportunity to consolidate its commercial connections: exports increased from 1 615 000 000 lei in 1935 to 3 005 000 000 lei in 1936, while imports underwent a small decrease, from 1 064 000 000 lei in 1935, to 868 000 000 lei in 1936; up to 1938, Romanian-British trade continues in well-balanced limits (approximately 10% of Romania's exports were sent to England, and 11% of the country's imports came from Great Britain)⁶.

An important aspect of the Romanian-British economic relations in 1934–1938 was represented by the signing of payment agreements which regulated imports and exports between the two countries, as well as the problem of paying off arrears by the Romanian party. Negotiations were held in December 1934 in the “Board of Trade” by Manolescu-Strunga with W. Runciman and F. Leith Ross to ratify a commercial agreement between the two countries (signed on 8th February 1935). It established that Romania's commercial arrears on 1st November 1934 were valued at 2½ million pounds⁷ and they had to be liquidated in a number of stages. “Firstly, the Romanian government committed to transferring the sum of £400 000 [...] in a Special Account at the Bank of England by 28th February 1935; secondly, on the 15th of each month, starting with 15th April, the sum of £60 000 will be transferred in the account [...]; thirdly, under certain conditions, facilities will be provided for the payment of debts through the so-called compensation exports, to the extent creditors will find this scheme desirable.”⁸ However, implementing this agreement faced great difficulties, the greatest being “the 5% stipulated by our government for the liquidation of arrears, a percentage the British delegation considers unacceptable”.⁹ Consequently,

negotiations were held again in 1935 between Great Britain and Romania with a view to securing “a new payment agreement, meant to replace the Strunga Agreement of 8th February 1935”¹⁰ which provided the disclaimer “of condensing the imports of British goods to 50% of our exports to England”¹¹ and that “50% of our exports to England will serve as payment for the current imports of British goods, 5% for the liquidation of arrears, and the rest, in percentages to be later established, will be left at the disposal of the Romanian National Bank – half of it – and the other half will be intended exclusively for our state payments in England”¹². Gradually, following intensive negotiations, the two parties signed new Payment Agreements (on 2nd and 28th May 1936) “with a view to setting the entire system (including the payment of commercial arrears) on new bases” and opening “a new chapter in the trade relations between the two states”¹³.

The negotiations were held in Bucharest; Great Britain's representatives were: Sir Reginald Hoare, minister plenipotentiary of Great Britain to Bucharest, Adams, trade counsellor, Waley, financial Treasury expert, and Lee, the head of the Economic Agreement Department within the Board of Trade; Romania's representatives participating in the negotiations were: Ion Constantinescu, Minister of Trade and Industry, who also acted as leader of the Romanian delegation, Gheorghe N. Leon, undersecretary of state, G. Gheorghiu, general secretary of the Ministry of Industry and Trade, I. Cristu, head of the Economic Department within the Ministry of Foreign Affairs, Ioan I. Lapedatu, deputy administrator of the National Bank and E. Marin, manager of the Institute of Export.¹⁴ The proposals put forward by the British government to ratify a new payment convention were carefully examined by the Romanian government. On the one hand, the British considered that the liquidation of the £270 000 debt, whose deadline had been 1st December 1935, represented an obligation of honour for the Romanian state, whose payment could suffer no further delay; on the other hand, a request was made that 25% of the value of Romanian exports to England should be transferred into the arrears' account, but the Romanian delegation was not willing to accept more than 5%. The Romanian-British payment

⁵ Aurelian Chistol, *România în anii guvernării liberale Gheorghe Tătărescu (1934–1937)*, Târgoviște (2007), 223.

⁶ *Apud* Ion Pătroi, Valeriu Florin Dobrinescu, *România și Anglia în anii '30*, Craiova (1997), 87, 88.

⁷ A.M.A.E., *fond Londra*, vol. 161, nepaginat.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Idem*, *fond 71 Anglia*, vol. 31, f. 311.

¹⁰ *Ibidem*, f. 312.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*, f. 313.

¹³ *Ibidem*, f. 408, 409.

¹⁴ Vezi Sorin Arhire, *Relații economice româno-britanice între anii 1936–1938*, *AnUA*, Series Historica, 8, (2004), 199.

agreements – from 2nd and 28th May 1936 – stipulated “the setting of a clearing account in the Bank of England into which the sterling product of our exports to Great Britain was to be transferred and out of which the availabilities thus created would be distributed, in proportions settled through agreements, to the different categories of payments we have to make in this country (payments of arrears, imports of British goods, financial arrangements, commission payments, insurance premiums, etc.) [...] The whole performance of the agreement allows strict supervision by the British authorities, whose main concern is that the entire sterling derived from our exports to England be used for payments in this country.”¹⁵ What follows is that Great Britain was the beneficiary of Romanian exports and Romania had an indirect benefit, derived from the liquidation of a substantial part of its commercial and financial burden from previous years. This disadvantage, created by the Payment Agreement, was also emphasised by the commercial attaché to London, A Bianu, who was reporting that “at present, (30th November 1936) the clearing balance (special account) is as high as £1 200 00, an exceedingly high amount, which is the best evidence that the Payment Agreement, in its present form, exceeds its purpose considerably and that the clearing, instead of remaining a collecting and distributing organism, has turned into one for useless treasure hoarding that does not even bear interest, which is an aggravating circumstance.”¹⁶

The two parties – Romania and Great Britain – gradually resumed negotiations about amending a few articles in the Payment Agreement signed in 1936.

The visit to London made by Mitiță Constantinescu, governor of the National Bank, played an important role in resuming these negotiations and had a positive connotation in the field of Romanian-British relations. This event, which produced an improvement in the economic relations between the two countries, was reflected in numerous professional newspapers – “Financial Times”, “Financial News”, “Daily Telegraph” and others – and also appreciated by the Romanian governor, who stated the following: “I leave London and England satisfied with the good understanding with which I was welcomed both by the official high authorities and also the financial and trade circles in the City”.¹⁷

¹⁵ A.M.A.E., *fond 71 Anglia*, vol. 31, f. 409.

¹⁶ Idem, *fond Convenții*, A. 20, vol. 6, f. 153.

¹⁷ Sorin Arhire, *op. cit.*, 201.

Within the negotiations, the British delegation “of Messrs Waley, Wills, Lee and Twentyman”¹⁸ required – as early as the first session of 26th April 1937 – that the £50 000 limit be suppressed in Subaccount “B” (short-time bank loans); that the amounts destined for the liquidation of arrears be increased from £400 000 to £600 000 annually; that the surplus from subaccount “A” (coupon) be used for payments for British goods.¹⁹ However, the Romanian delegation considered “these proposals completely unacceptable” and, among other things, called for “a decrease in the current percentage of 35% to 20% in the payments to the Special Account” and an adjustment in the arrears quota “from £400 000 to £300 000 (instead of the £600 000 required by the British)”.²⁰

Discussions in London showed that the English were interested in guaranteeing “enough liquid in the clearing for imports to Romania of British goods, to the detriment of Romanian ones”²¹. The Romanian delegation reacted to the British tendency by emphasising “the unfair nature of a mechanism that would not distribute risks evenly, all the more so as the favourable evolution of exports has almost exclusively benefited England so far.”²² After more sessions of negotiations between the two delegations, a new Anglo-Romanian Payment Agreement was signed in London, on 27th May 1937, amending the Agreement on 2nd May 1936 and its supplements on 28th May 1936 and 5th December 1936.

A new payment agreement between Great Britain and Romania will be signed in 1938.²³ The talks commenced in August and were conducted in Bucharest, in the Ministry of National Economy, the British delegation being led by Lee, economic counsellor with the Foreign Office, and the Romanian one by I. Cristu, minister plenipotentiary.²⁴ The basis of the Payment Agreement with England stipulated *the regime of oil; the clearing allocation; the regime of compensations; arrears; the regime of grain crops*.²⁵ The regime of oil remained practically unchanged, in the sense that oil companies continued to receive a 30% quota, a 20% quota was sent to the oil accounts, and the remaining 50% was intended for the clearing; and for all the other goods, including grains, legumes

¹⁸ A.M.A.E., *fond Londra*, vol. 164, nepaginat.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*.

²³ Idem, *fond 71 Anglia*, vol. 40, f. 92–95.

²⁴ Sorin Arhire, *op. cit.*, 201.

²⁵ A.M.A.E., *fond Londra*, vol. 165, nepaginat.

and seeds of any types, it was provisioned that a 40% quota be intended for the clearing, the payment being done at the official exchange rate, through the National Bank of Romania; a further 20% quota remained at the exporters' disposal, so it could be negotiated through the agency of the authorised banks for any financial or commercial payments made in Great Britain; finally, 40% was left to the exporters to be negotiated through the agency of the authorised banks, serving exclusively for the payment of British goods which needed to be accompanied by a certificate of origin²⁶. Another payment agreement was signed on 12th July 1939, establishing that "Certain payments for Romania's public debt, which decreased prior to 1st September 1938, being approximatively £20 000, may be done in subaccount "A" and "The Clearing Office will not levy a commission for payments from subaccount "D", that pertain to the Office of titles issued according to the Guarantee Agreement of 12th July 1939."²⁷

At the beginning of the 30s, the Romanian government paid more attention to the political, diplomatic, economic and military relations with Great Britain. On the level of overall strategy, Romania was important to Great Britain because of its closeness to the Bosphorus and the Dardanelles and also the eastern basin of the Mediterranean, so that, in the case of a large European conflict, it represented a definite strategic value.²⁸

Taking into consideration Romania's geo-strategic location as well as its economic power, a proposal was put forward in early 1930 to build a naval base on the Black Sea.²⁹ Romania needed a war fleet as well as a naval base to "guarantee safety against invasions or merely against a diversionary enemy force landing [...] and to offer reasonable safety to the commercial navy."³⁰ Therefore, R. Goodden – London's military representative in Bucharest – advised, on 13th February 1930, that he had discussed this topic with Admiral Vasile Scodrea³¹ to build a modern harbour in Taşaul, designed to serve as a military naval base, too. This proposal was

in agreement with *The Objective of Modern Naval Policy*: "Wherever there's water to float a ship, the English flag should not miss."³² Another proposal to build a modern port in Taşaul was made in 1934. To that effect, Commander Eugeniu Roşca remarked that "Romania needs a war fleet, as well as a naval base."³³ In selecting the location for a new naval base, a number of factors had to be taken into account: the position of the harbour has to be chosen so that it can cover any area of the coast that comes under attack, as well as the main communication ways; the safety of the harbour in case of an attack on land; the construction and maintenance costs should not be too high; communications with the rest of the country should be safe and fast.³⁴ In fact, the General Inspectorate of the Royal Navy's *Report* detailed why Lake Taşaul was chosen as a future naval port: "This lake is situated 18 km north of Constanţa and thus in an excellent strategic position not only for a Naval Force that can dominate the Russian ports in the north of the Black Sea and the Bosphorus, but its position is such that it can protect it against attacks from land; it is also the only one that could permit a counter attack, in case of an enemy air force approach either from the north or the south.

It is the most central of all the bases taken into consideration, being situated 190 miles from Sevastopol, 230 from Nicolaieff, 170 from the Bosphorus, 115 from Varna by sea and 70 by air and 170 miles from Odessa by air.

It's positioned approximately 35 km from the Tekirghiol-Danube line. This means it is beyond the reach of cannons and hence safe from an attack from the south.

[...]

This fact doesn't verify for Constanţa and Siutghiol.

Apart from this, the hills and land configuration offer good positions for the anti-aircraft cannons and allows the construction of tunnels for the storing of ammunition, torpedoes, fuel, electrical equipment, that is, all the important naval materials warehouses, preventing them from destruction in case of bombardment from sea or air.

It is inhabitable, it has enough space for further development, and the terrain is perfect for the construction of army barracks, schools and drill centers, as well as sports facilities.

The construction of the harbour would also allow an aeroplane base and an airfield for torpedo, bomber and fighter planes.

²⁶ *Ibidem*, vol. 167, nepaginat.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ Bogdan-Alexandru Schipor, *Politica Marii Britanii la frontiera de Vest a Uniunii Sovietice: 1938–1941*, Iaşi (2007), 83.

²⁹ David Britton Funderburk, *Politica Marii Britanii faţă de România 1938–1940. Studiu asupra strategiei economice şi politice*, Bucureşti (1983), 43–45.

³⁰ Arhivele Militare Române (hereafter A.M.R.), *fond Secretariatul General*, dosar nr. 1433, f. 89, 90.

³¹ Marian Moşneagu, *Dicţionarul marinarilor români*, Bucureşti (2008), 429.

³² A.M.R., *fond Secretariatul General*, dosar nr. 1433, f. 120.

³³ *Ibidem*, f. 93.

³⁴ *Ibidem*, f. 94–100.

Securing material for the reconnaissance and attack aviation is of great importance for a weaker naval power and will represent the topic of a separate report; however, it wouldn't be inappropriate to mention here that the aviation, activating above the sea and noticing or attacking enemy ships, must be under the direct command of the navy and therefore, this strategic base is the best location, allowing close cooperation between navy and air forces working under the same command.

Communications with the inside of the country are scarce but they can easily be improved so that Bucharest may have another direct railway to the seaside.

Asking any government to spend approximately £3 million for the construction of a purely naval base, necessary for the Romanian Navy, would be, in my opinion, an unreasonable requirement and a much too difficult financial burden; but if this great harbour can justify its existence as both a commercial harbour and a naval base, the financial predicament becomes reasonable and there would even be considerable savings, as it would imply not having to pay twice for harbour entrances, docks, installations, electricity, waterworks, etc. As I have already mentioned, Constanța is not large enough now to manage the rising exports and imports. I have seen the plans for the extension of the commercial harbour, which would cost more than £3½ million and still would not turn it into a first-class one, able to harbour a 32-foot draft (9.5m) or face Romania's needs successfully in 50 years. We are all aware of the overall situation and the inherent needs at the three mouths of the Danube and no matter what measures are taken to improve the situation, sooner or later the river will be plagued again with depositions, preventing the safe passage of big draft ships.”³⁵

The British Admiralty confirms in an address on 16th March 1934 that Lake Tașaul is the perfect location for the construction of a military naval harbour. The address emphasised that: “The Tașaul project answers problems of high interest for European safety [...] and the moment (of the construction) is appropriate – that is, now – because money can be found easily and cheaply now, that the budget excess has been announced this year.”³⁶

Under these circumstances, the Romanian Supreme Council of National Defence

recommended that the government endorse the plans and proposals of the English Admiral R.G. Henderson, of the British Admiralty, “lest the fast progress of international events cause a change in London's good mood today as far as financing is concerned.”³⁷

Unfortunately for Romania, this project came to nothing because the Romanian state was against “allowing them (the Tașaul Harbour and the Cernavodă-Tașaul canal) to be exploited by a foreign enterprise which can impose such conditions and taxes to put the national economy at a disadvantage”.³⁸ The implementation of this project was also postponed because of the uncertainty of the Straits and France's opposition.³⁹ However, in January 1937, Lieutenant-commander Matilda Costiescu Ghyka showed in two memoirs addressed to King Carol II, that the British Admiralty continued to be interested in the execution of the Tașaul project. Carol II asked the Ministry of Air and Navy to put this project into execution and Vice-admiral Ioan Bălănescu (commander of the Romanian Royal Navy between 1934 and 1937) made a visit to England in July 1937 for this purpose.⁴⁰ Work on the new harbour started in May 1938 and the development of the project was designed in three stages: building the outpost by erecting north and south piers; cutting the isthmus and entering the lake by means of a navigable canal; construction of embankments and securing navigability on the entire surface of the lake. The new harbour was designed as part of a system of works that was going to “facilitate attracting the commercial currents of Europe and the Far East towards Romania”.⁴¹ The outbreak of the Second World War and the collapse of Carol II's regime caused the works on the Tașaul-Gargalac-Tabăcărie system to be suspended in 1939.

Another important aspect of the Romanian-British economic relations was represented by the oil extraction and processing industry, which reached its highest level in 1936.⁴² Based on its deposits, Romania occupied third place in a world top of oil trade (representing 11.6% of the total). As a result, contention between the European powers – Great Britain, France, Germany and Italy – for “reserving” the advantages of the Romanian

³⁷ *Ibidem*, f. 167.

³⁸ Marusia Cîrstea, *op. cit.*, 215.

³⁹ Marian Moșneagu, *Politica navală postbelică a României (1944–1958)*, ediția a II-a, București (2006), 19.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Ibidem*, 20.

⁴² Acad. N.N. Constantinescu, coordonator, *op. cit.*, vol. 1, 413.

³⁵ Marusia Cîrstea, Un proiect anglo-român privind construcția portului de la Tașaul, *AnUC. Seria Istorie*, Anul XIV, Nr. 1(15), (2009), 220–221.

³⁶ A.M.R., *fond Secretariatul General*, dosar nr. 1433, f. 182.

oil products market will heighten: in 1936, Germany became the main importer, outrunning Great Britain, France and Italy⁴³:

Germany	1 072 402 tons
France	866 322 tons
Great Britain	846 276 tons
Italy	653 222 tons

In order to contain Germany's "economic offensive" in Eastern Europe and Romania, the Foreign Office and the interministry body called "Committee on Economic Assistance for Central and South-east Europe", created in May 1938 and coordinated by F. Leith Ross, envisaged a British "counteroffensive", signing several clearing agreements and commercial agreements with countries in the area. Here it is worth remembering that both before the First World War and in the inter-war period the policy of the government in London was to pay a great deal of attention to extending British oil possessions, especially Royal Dutch Shell and Anglo-Persian Oil trusts, which became "the main weapon in the official English oil policy".⁴⁴ In 1931 Great Britain owned a number of 16 trusts/companies (out of the total of 44 foreign trusts) interested in the industry of "black gold" in Romania; among them Phoenix Oil and Transport Company Ltd. (the Unirea group, with £3.7 million).⁴⁵ In 1937 the Romanian government will legislate and implement a new mining law, which stated that "the Romanian state owned all mineral wealth in the subsoil"⁴⁶. These intentions and legislative changes regarding the subsoil's mineral wealth determined "all foreign circles interested in exploiting the Romanian oil" to ascertain that the law was "unsatisfactory" as far as technical provisions were concerned – British historian Maurice Pearton insisting upon the "nationalist" spirit in which the law was made.⁴⁷

Britain's pressures were also determined by the fact that it occupied the third place in the classification of importers of Romanian oil. In order to avoid jeopardizing exports, Romanian authorities instituted a number of measures "with a view to encouraging exports to certain hard currency countries" and "on the other hand, in an attempt to stimulate the export of oil products, it was decided to increase the foreign exchange quota left at the disposal of the exporting companies, from

10% to 30%, and the British authorities were approached in this matter".⁴⁸ Instead, "in response to these sacrifices", the English government was asked "to take the necessary measures to stimulate the imports of Romanian merchandise, namely: increasing oil, grains and timber imports; increasing imports of food products; the English government was required to intercede with British importers so that their demand was directed to the Romanian market in a greater measure."⁴⁹

In 1938 and 1939 and especially the months preceding the outbreak of the Second World War, there were important changes in the oil world. In 1939, Germany – having signed commercial agreements with Romania, including the "oil pact" – began negotiations to reach an agreement between the "Creditul Minier" Society and the German group "Deutsche Bank" in order to establish a mutual society for the exploitation and processing of Romanian oil. Consequently, in order to stand German pressure, Romania will sign a Protocol with England on 11th May 1939 envisaging that "Current arrangements regarding the use of pounds resulting from oil exports to the United Kingdom will generally be maintained unaltered."⁵⁰ After a short while Romania is forced to sign a new Anglo-Romanian Payment Agreement, on 12th July 1939, in order to protect its commercial interests "oil representing the topic of many important discussions both in the special sub-committee and in the plenary session of the delegation and also in the direct talks with Sir Frederick Leith Ross."⁵¹ As a result of these negotiations, it was decided that oil exploitation in Romania, as well as oil exports to England, should take into account the fact that "societies with British capital participation" should be given "equal treatment to any other society with other foreign shareholding."⁵²

International events – starting with March 1938 – caused the British official circles to change their attitude to Bucharest, hoping for a consolidation of their economic and financial positions in Romania. Furthermore, in May-June, Great Britain even designed a plan for economic and political commitment in Romania. To that effect, the former Finance Minister, Mackena, president of "Midland Bank" and one of the most important figures in the British economy, stated: "We are prepared to offer Romania the greatest economic

⁴³ *Apud* Gh. Buzatu, *O istorie a petrolului românesc*, ediția a II-a, Iași (2009), 297.

⁴⁴ *Ibidem*, 21–22.

⁴⁵ *Ibidem*, 301–302.

⁴⁶ *Monitorul Petrolului Român*, nr. 7/1937, 471.

⁴⁷ *Apud* Gh. Buzatu, *op. cit.*, 308.

⁴⁸ A.M.A.E., *fond Londra*, vol. 165, nepaginat.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ *Ibidem*, vol. 167, nepaginat.

⁵¹ A.M.A.E., *fond 71 România*, vol. 364, f. 432.

⁵² *Ibidem*, f. 434.

support.”⁵³ Even in the official British circles, usually so reserved about developing commercial exchanges with Romania, the atmosphere was improved as a result of the Anglo-Romanian talks in London, on 28th–29th April 1938. Thus, the first day of the talks brought up the problem of purchasing important stocks of food in case of war, which generated visible displeasure in Germany. On these lines, the nationalist-socialist newspaper “Frankfurter Volksbalt” expressed its views in an article entitled *English bait for Romania*, which stated: “Now we know without any doubt that Mr. Tătărescu is preparing a vast commitment for economic cooperation between Romania and England.”⁵⁴ Denouncing this objective, the respective newspaper proved in its choice of words not only surprise, but downright irritation, especially since – as emphasised in the “Frankfurter Volksbalt” – “a part of the British press is taking trouble to qualify Mr. Tătărescu’s negotiations as a political sensation. Liberal and conservative papers are currently competing in emphasising the political need for such an agreement. They openly admit that the new Romanian-British economic arrangement concerns the regulation of Anglo-Romanian commercial relations to a lesser extent than instituting a new economic orientation of England in Central and Eastern Europe.”⁵⁵

Informing the Romanian government on 9th May 1938 on the favourable dispositions towards intensifying trade with Romania, detected mainly in the English financial circles, Vasile Grigorcea maintained that Romania had to capitalize on this trend as soon as possible, suggesting, to that end, that the minister of National Economy visit London, where the mood was very good and there were great chances to obtain commercial agreements and a loan to organise the armament industry. On these lines, “Financial News” offered clarifying explanations, saying there was an opinion exchange between Great Britain and almost all the Danube countries for the purpose of setting the basis for the financial aid which was to be given by Great Britain.⁵⁶ On 10th May 1938 V. Grigorcea also informed Bucharest that “Ever since the annexation of Austria the financial circles in the City have shown a very good disposition towards intensifying trade with Romania, by crediting Romanian importers in England.

There are two reasons urging the City to take this view: 1 – the purely commercial one, which is the fear of losing all trade with our country to Germany and 2 – certain political considerations, as the Jewish circles, which are so influential in the English financial world, are afraid that Romania, overpowered by German economic monopoly, will become an anti-Semitic ground in which all Jews will be banned from the economic life.”⁵⁷

Benefiting, without a question, from the information and suggestions conveyed through diplomatic channels, the Romanian government endeavoured to intensify the economic cooperation with Great Britain in the spring and summer of 1938.

During his visit to London, which took place between 18th and 23rd June 1938, Gheorghe Tătărescu had a long discussion with Halifax on both political and economic topics. During this encounter, Halifax asked Tătărescu to receive Leith Ross, economic adviser to the government, to discuss the principles of a new bilateral economic agreement. In the following months, King Carol II’s visit to Great Britain, Lord Samphill’s journey to Bucharest, the discussions between N. Petrescu-Comnen and the British authorities all primarily took into consideration the strengthening of bilateral economic relations. Referring to these actions of the Romanian diplomacy on the eve of King Carol’s visit, “Gazeta Polska” printed: “Quite early, Romania realised that in European politics London is more stable than Paris and it generated a predisposition to strengthening ties. As London started at the same time to consider the need to consolidate its position in Southeast Europe, the Anglo-Romanian relations experienced great reanimation.”⁵⁸ At that moment, the political and cultural relations underwent a favourable development which imposed the need for a tighter and deeper economical cooperation. “In Romania’s foreign trade, England has always occupied one of the most important positions. Generally speaking, England occupies a leading position in the Romanian trade, after Germany and Czechoslovakia, but before France and Italy.”⁵⁹

The interest shown by the English capital to the Romanian market was, at the time, quite important, which results from the fact that Romania’s debt to the City was £37 million in 1938, which was over 25% of Romania’s entire foreign debt⁶⁰.

⁵³ *Ibidem*, fond 71 Anglia, vol. 40, f. 310.

⁵⁴ *Ibidem*, vol. 8, f. 130.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ *Ibidem*, f. 131.

⁵⁷ *Ibidem*, vol. 40, f. 52.

⁵⁸ *Ibidem*, vol. 16, f. 309.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ *Ibidem*, f. 310.

Speaking about a better cooperation with Great Britain, Vasile Grigorcea transmitted the following in the summer of 1938: “Our methods of maintaining contact with England should include an *economic cooperation*. I know there are numerous difficulties, but I also know that currently there is a favourable disposition of the City bankers who would not like Romania to become too economically dependent on anti-Semitic Germany.”⁶¹ Continuing the report, V. Grigorcea required that “The Government send here [in London] an economist who is well thought of to see whether and what is to be done in the economic and financial area.”⁶²

However, in spite of all the positive signals, the English government was in no hurry to take measures to strengthen economic ties with South-eastern countries in general and Romania especially. On 8th July 1938, V. Grigorcea was informing the Ministry of Foreign Affairs that he had gone to the Foreign Office to communicate – according to the instructions he received – that “The Romanian government would look favourably on an English economic delegation coming to Bucharest during July,” but the political director of the Foreign Office answered that “the (British) delegation could not come during July, but only in autumn. The government instituted an inter-ministry committee who will first have to study this idea and then elaborate a detailed plan.”⁶³ In the end, the English economic delegation did come to Bucharest in late August 1938 and wasn’t led by Leith Ross, the main economic adviser of the British government, but Lee, and the topic of intensifying the economic cooperation between England and Romania wasn’t discussed any more, but the talks were limited to negotiations pertaining to the alteration of the Anglo-Romanian Payment Agreement. However, on 7th September 1938, “Financial Times” published the news that a British mission, led by Lord Lloyd and including Sir Frederick Leith Ross and Ronald Strong as members, will arrive in Romania in order to find the means for a tighter economic cooperation between Romania and Great Britain.⁶⁴ On 2nd September 1938, a new clearing agreement was to be achieved between Romania and Great Britain. Although it reproduced a big part of the content of the May 1936 agreement, the alterations were decisive in that they stimulated Romanian exports to Great

Britain considerably. Among the most important elements introduced in the Agreement were: the ones connected to the imports of oil products; the percentages of payments pertaining to Romanian goods (20% of which were credited by the Bank of England in the name of the Anglo-Romanian Clearing Office; 40% credited in the Great Britain Goods Account; 40% payments will be transferred to the Special Account created for such commercial exchanges); all sums paid in the Special Account which “will be distributed by the Clearing Office in non-interest-bearing sub-accounts in the Bank of England [...] will be (deposited) in the name of the National Bank of Romania”⁶⁵ and others. As a consequence, the Anglo-Romanian commercial exchanges underwent a constant growth in the period of October 1938 – March 1939, so that Romanian exports reached twice the volume of the one recorded in the first nine months of 1938.⁶⁶

King Carol II’s visit to London took place between 15th and 18th November 1938, during which time he had several talks with N. Chamberlain, Halifax and others. During the talks, after the international political relations were analysed, the King inquired about Great Britain’s economic policy in Romania. At the same time, in London, King Carol II wanted to “convince England to take an interest in the fate of the Danube states or they leave them as natural area for German and Italian expansion. If England does not help the Danube states financially and economically, Romania will have to attempt a compromise with Germany.”⁶⁷ The English press took great notice of the economic discussions, emphasising that, as a result, “Romania will receive financial support from England, which *will allow it to oppose the growing German expansion* (our italics). It will constitute a new attempt on the part of England with the purpose of maintaining an influence in Southeast Europe. The latest political events and the German economic expansion have gravely endangered England’s position so far. Romania will probably obtain a £10–15 million loan, which will be partly used for purchasing English goods, and partly for arming.”⁶⁸

King Carol’s question was answered by Chamberlain, saying that Romania’s geo-political location made it inevitable that Germany enjoyed a predominant position in the economic area, but that didn’t mean that the British government was

⁶¹ *Ibidem*, vol. 8, f. 172.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ *Ibidem*, vol. 40, f. 92–93.

⁶⁴ *Ibidem*, vol. 9, f. 49.

⁶⁵ Idem, *fond Londra*, vol. 167, nepaginat.

⁶⁶ Ion Pătroiu, Valeriu Florin Dobrinescu, *op. cit.*, 90.

⁶⁷ A.M.A.E., *fond 71 Anglia*, vol. 16, f. 316.

⁶⁸ *Ibidem*, 318.

disinterested in any opportunities in Romanian trade, which may be found to be practicable, assuring the Romanian Sovereign, at the same time, that there was no truth in the rumour spread by German political circles, according to which in Munchen he had agreed that Hitler treat Central and Southeast Europe as a space reserved to German monopoly.

In the end of the talks, King Carol II reviewed briefly the Romanian government's main economic proposals for the English government: the naval base on Lake Taşaul; the development of the Danube and the commercial navy; timber and silos.

Chamberlain promised the English government will examine the Romanian proposals in the light of the King's presentation and declared he would be very pleased if the examination determined it possible to act on any of the suggested lines; he remarked that the English government had already showed their interest in an economic cooperation with Romania by purchasing 200 000 tons of Romanian wheat.

King Carol's talks with Prime Minister Chamberlain and Lord Halifax undoubtedly contributed to a better understanding of the two parties' position on the subjects which were approached, revealing that, as a result of its Munchen policy, the British government was shirking, under various pretexts, from initiating a larger cooperation between Great Britain and Romania, as the Romanian government proposed.

Subsequent international events determined Romanian diplomacy to attempt to broaden the sphere of cooperation and look for a clearer assumption of possible guarantees which Romania had been promised, all these endeavours being made mainly in London. The guarantees had an ethical and theoretic character and did not engage France and Great Britain in any actual military action if Romania were attacked on any of its frontiers. Between the kings' visit to London and the middle of March 1939, the most important problem in the Anglo-Romanian relations remained the economic and financial support which the Romanian government requested from the English government, with the purpose of avoiding the establishment of Germany's absolute economic domination in Romania. Germany's prevalence in Romania's foreign trade had been increasing since early 1938. According to Romanian archival documents, Germany imported from Romania 393 281 lei worth of goods and exported goods worth 206 247 lei, while Great Britain made imports worth 55 393 lei and

exports worth 60 515 lei.⁶⁹ Germany was mainly interested in Romania's export of oil products. The fact that the British government did not intend to strengthen and complete the guarantee given to Romania through substantial economic, financial and military support became even more evident to the Romanian government during the negotiations conducted in Bucharest by the English economic mission led by Leith Ross, with a view to signing an economic agreement. The English economic mission arrived in Bucharest on 24th April 1939 and on the following day had talks with Mitiță Constantinescu, Minister of Finance and the governor of the National Bank for a British credit of approximately £5 million, with a 6% interest rate (which the Romanians considered very high, requesting a 3% one).⁷⁰ They also approached the subject of increasing Anglo-Romanian trade. Leith Ross continued the talks with I. Bujoiu on the topics of a new mining law, the transport and export fees. Speaking of these negotiations, I. Bujoiu emphasised the following: "in order to intensify and consolidate Anglo-Romanian economic relations" we proposed: a – appointing (national) commercial bodies specialised in Anglo-Romanian trade; b – Romania granting England the right to obtain free areas in Romanian harbours, according to its laws and in an equal proportion to any other country; c – establishing direct air and maritime communications between England and Romania; d – achieving imports worth approx. £1 million apart from the clearing; e – appointing a *Mixed advisory committee* to meet either in London or Bucharest with the aim of finding solutions and facilitating the natural progress of Anglo-Romanian economic relations.⁷¹ Analysing and synthesising these talks, the English press noted: "The overall opinion is that the negotiations are progressing well. The British mission wants public opinion to know that the Anglo-Romanian talks do not have a monopolistic character and there is room for other countries. The Romanian circles regret the fact that the mission had numerous preliminary inquiries to make and that the English have not declared yet how far they are willing to go."⁷²

The position of the English government on this issue was at the same time subordinate to its attitude towards Nazi Germany's expansion to the East and Southeast Europe, which had remained

⁶⁹ *Apud* Sorin Arhire, *op. cit.*, 197.

⁷⁰ A.M.A.E., *fond 71 Anglia*, vol. 18, f. 183.

⁷¹ *Idem*, *fond 71 România*, vol. 364, f. 430–432.

⁷² *Idem*, *fond 71 Anglia*, vol. 18, f. 185.

essentially unchanged, Chamberlain's government never intending to fight this expansion determinedly, after having opened its door widely through the Munchen agreement.

In 1939, the international political situation deteriorated seriously. Thus, on 8th February 1939 the German Foreign Minister appreciated that the Little Entente "does no longer exist"; on 1st March 1939 Germany entered the Danube European Commission "on an equal footing with the other states represented in it"; Germany occupied the entire Czechoslovakian territory on 15th March 1939 and on 16th March the protectorate of Bohemia and Moravia was established while on 14th March Slovakia became independent under a pro-German leadership; the German-Soviet Nonaggression Pact was signed on 23rd August 1939 and on 1st September the Second World War began⁷³, in relation to which – as it is well known – Romania adopted a position of neutrality.

In this context, Great Britain became interested in determining Romania to abandon its neutrality. Thus, the British envoy to Bucharest was required to make every effort to convince Romania to be "on our side from the beginning" and convey his observations as soon as possible – as the issue was to be debated in front of the Committee of Imperial Defence.⁷⁴

Great Britain repeatedly tried to avoid leaving Romania in complete isolation. As a matter of fact, Grigore Gafencu recognised the existence of a continuity in Britain's position and interests when he declared: "As long as Great Britain maintained its positions and was determined to protect its interests, it was always possible for Romania, as well as for the other countries in the Balkan Agreement, to follow a policy of independence and resist the various pressures wielded on its frontiers by the two partners of the Moscow pact."⁷⁵

Indeed, one could not have made a better-founded evaluation in the light of the increasing political and economic efforts made by Great Britain to support Romania. From the British point of view, the strengthening of ties with the Danube states – and especially Romania – represented a sequence in the attempt to regain the influence lost in London in the fourth decade of the last century. Romania was not only threatened by Germany, but

also by Hungary, Bulgaria and especially the USSR. Consequently, while Great Britain was looking for a mere extra ally in its possible conflict with Germany, Romania wanted to remove these states' revisionist threats to its territory.⁷⁶ Speaking about the political ties between England and Romania, Al. Cretzianu, secretary general with the Ministry of Foreign Affairs, concluded they (the ties) "have never been close, since the world war, except during a short period: from April 1939 until May 1940. At that time the Romanian government had many opportunities when it could have been decided definitively and unequivocally if Romania should be at the side of England sincerely and devotedly and with all its powers [...] In the context of this hesitant policy, England neglected Romania as long as its interests were not directly at stake. And when England wanted to cooperate with Romania, the Romanians weren't able to say either *yes* or *no* and adopted, in their turn, an attitude which was later dearly paid for."⁷⁷ However, in these years (1939–1940) Romania represented a vital point in the strategy designed by the Foreign Office and had it ended up at the disposal of the Axis powers, "the entire Balkan situation would have been compromised."⁷⁸

After the 23rd March 1939, when the German-Romanian economic treaty was signed, the English diplomats asserted Great Britain would agree to satisfy Romania's request for land, naval and air munition. On 21st–22nd March the British and French Prime Ministers and Foreign Ministers met in London and debated the international situation and the threat of Nazi aggression against Romania and Poland. In this context, the head of British diplomacy, Lord Halifax, forwarded the following proposal: Great Britain and France should give Poland the same guarantees they wanted Poland to grant Romania.⁷⁹ The talks concerning the situation of East European countries continued – through various diplomatic channels – and on 13th April 1939 both the British Prime Minister, N. Chamberlain and the French Prime Minister, Édouard Daladier, declared simultaneously that their states "attached the greatest importance to preventing any change imposed by force or by threatening the *status-quo* in the Mediterranean and the Balkan Peninsula."⁸⁰ As a result of

⁷³ *Istoria Românilor*, vol. VIII, *România Întregită (1918–1940)*, coordonator Ioan Scurtu, București (2003), 507–559.

⁷⁴ Valeriu Florin Dobrinescu, Ionel Sirbu, *Diplomația României de la garanții la neutralitate*, Focșani (1997), 112.

⁷⁵ Gr. Gafencu, *Prelude to the Russian Campaign*, London (1945), 276.

⁷⁶ Marian Zidaru, *Relațiile politice și economice româno-britanice. 1939–1947*, București (2005), 33, 34.

⁷⁷ A.M.A.E., *fond 71 Anglia*, vol. 39, f. 26.

⁷⁸ *Apud* Marian Zidaru, *op. cit.*, 35.

⁷⁹ *Istoria Românilor*, vol. VIII, 523.

⁸⁰ *Ibidem*, 530.

these political guarantees, the Romanian Prime Minister, Armand Călinescu, declared that “it was with profound satisfaction that Romania learned about the British Prime Minister’s declaration pledging England’s full support for our country in case of need.”⁸¹

Consequently, on 31st March 1939 France signed an economic agreement with Romania and on 11th March 1939 Great Britain followed the example by signing a protocol which was reinforced on 12th July 1939 through an economic agreement. The economic commitments between Great Britain and Romania based on “The 11th May 1939 Protocol regarding commercial exchanges between Romania and England” stipulated the following⁸²: the British government promised to grant a £5 million credit meant to allow Romania to purchase war materials from Great Britain; the United Kingdom pledged to purchase stocks of up to 200 000 tons of wheat from the Romanian government; Romania promised to simplify the control mechanism in order to facilitate the export of timber products to the United Kingdom; the Romanian government promised to modify the mining legislation so as to stimulate production and exports of oil; the Protocol also mentioned encouragement will be given to creating specialised organisations made up of members of business circles and to creating free areas in Romanian harbours.

The last dispositions targeted the strengthening of the British presence on the Romanian market and directly threatened the Reich’s positions. England limited the amount of oil sold to Germany. About three quarters of Romania’s oil production was controlled by Anglo-French capital. “The Royal Romanian Government – the May 1939 Protocol shows – admits it is in the interest of Romanian economy that the existing oil companies in Romania be encouraged to extend their operations with the view to increasing oil production and improving oil quality by using modern refining equipment. Consequently, it proposes to grant most favoured nation status to those oil companies *which involve substantial British financial interests* (our italics) in matters regarding the granting of permits for exploring and exploiting new fields, as well as all matters regarding the granting of concessions and the oil production-related operations.”⁸³ The biggest oil company, *Astra Română*, controlled by the Royal Dutch Shell Group, represented 25%

of the entire Romanian industry. By contrast, German societies controlled approximately 0.86% of crude oil production. Consequently, German oil imports came from the surplus produced by Western companies. In the first months of the war, Great Britain started to limit the raw material sold to Germany and purchase as much surplus products of the British companies in Romania as it was possible. In September 1939, for instance, Shell agreed to decrease sales to Germany. In December 1939, Great Britain increased the quantity of oil purchase up to 140 000 tons a month, while the oil quantity purchased by Germany was decreasing severely. In November, the German Minister of Foreign Affairs began to show his discontentment regarding the reduction in the number of deliveries. Although the minimum quantity of oil necessary for the war to continue was 100 000 tons a month, only about 70 000 tons had been delivered in October and in November less than 60 000 tons. The German Foreign Minister requested that the German Legation in Bucharest come to an understanding with the Romanian government, which would force Romania to guarantee the deliveries.⁸⁴

On 3rd September 1939, the German Minister to Bucharest, Fabricius, accurately and urgently informed his superiors that “the British are preparing for unusually high acquisitions of oil in order to shut down Germany’s only supply source and to supply the English air force in Poland at the same time.”⁸⁵ This British policy – of oil acquisition – continued to be extremely active and on 12th September 1939 the British cabinet adopted a plan stating that Romania had to be maintained “in such a situation to potentiate the defence of the positions held by companies owned by British citizens, so that these companies are not forced to support the German war effort.”⁸⁶ It is worth mentioning that at the time Romania owned 2.2% of the world production of crude oil, being the sixth producer in the world (and the second in Europe) after the USA, the USSR, Venezuela, Iran-Bahrein and the Dutch Indies. Therefore, the outbreak of the war in September 1939 suddenly and brutally broached the topic of oil, for the combatant and non-combatant parties equally. The political and military observers of the events immediately agreed on this matter. In Bucharest the newspaper “Monitorul Petrolului Român” reported that the

⁸¹ A.M.A.E., *fond 71 România*, vol. 6, f. 263.

⁸² *Monitorul Oficial*, partea I, nr. 125, 2 iunie 1939.

⁸³ A.M.A.E., *fond 71 România*, vol. 364, f. 463.

⁸⁴ Rebecca Haynes, *Politica României față de Germania între 1936 și 1940*, Iași (2003), 132.

⁸⁵ *Documents on German Foreign Policy*, Series D (1937–1941), vol. VII, 540.

⁸⁶ Marian Zidaru, *op. cit.*, 123.

oil industry had become a “vital element for the practice of modern war.”⁸⁷ From that moment on, the *Intelligence Service* and *Office 2* but especially the Romanian departments of *Special Operations Executive* (S.O.E.) and *Political Warfare Executive* (P.W.E.) were involved in the battle for Romanian oil. The War Office analyses, made in the winter of 1939–1940, emphasised that “oil reserves were probably the weakest link in the chain of Germany’s war potential, its situation could become desperate in this regard unless it manages to obtain further external reserve sources.”⁸⁸ For these reasons, Great Britain sought to reduce Germany’s oil imports from Romania by organising an ally blockade of the German maritime ports and also by putting pressure on the government in Bucharest. Under the circumstances, the Reich turned to the railway system and, more frequently, to transport on the Danube. The Romanian government’s refusal to give the Germans Romanian rail tankers and the freezing of the Danube in 1939–March 1940 significantly reduced the quantity of oil exported to Germany, so that it never went beyond 130 000 tons a month. At the same time, the Romanian government allowed the Allies to increase their oil “acquisitions”. In the spring of 1940, the Reich’s oil reserves fell considerably below its necessities. The Goeland company was established with the purpose of buying up Danubian ships. In late 1939, it had only managed to rent 148 of the 2 725 river ships.⁸⁹ A *Report* by P. Teodorescu, Minister of the Air and Navy, dating from 2nd November 1939, stressed that “remarkable organisation is required to effect the transport of materials coming to our country on the basis of the Anglo-Romanian Agreement, which are arriving at a slower pace today. Therefore, we must study the opportunity and possibility that the respective goods may be transported under British colours and escort to a Mediterranean harbour from where they can be brought on Romanian Maritime Service ships, so that we can speed their arrival in the country and ensure complete safety at the same time.”⁹⁰ Between December 1939 and April 1940, Great Britain succeeded in importing twice as much oil as Germany. While the Reich purchased an average of 50 000 tons monthly, British imports exceeded 105 000 tons at the time. Moreover,

the British launched several projects aimed at destroying the Romanian oil fields, if they were used by the Germans. The Léon Wenger plan of 1st October 1939 ultimately gained prominence and on 18th October 1939 it was recommended to the government in Paris by General Maurice Gamelin, the head of the French General Staff. The Wenger plan considered the destruction of oil wells and a blockade on the Danube to reduce significantly and even cut off Romanian-German river connections.⁹¹ Instead, the opinion of Romanian politicians was that the dramatic act of destroying the oil industry would only be required in case of a critical evolution of the international situation. They also considered that it would take a few generations to recover it.

Great Britain made considerable but less successful economic efforts outside the oil sphere. Acting on the recommendation of the Romanian government, the Ministry of Trade in London supported the request of the British Centropa Co. Ltd company. This corporation was a private company established to help improve Anglo-Romanian trade, acting independently from the Committee for Economic Pressure on Germany created in 1938 and the Department for Guaranteeing Export Credits, which had only been useful in their official capacity.

As a commercial organisation, Centropa was destined to act as import and export agent charged with making “secret purchase of Romanian goods.”⁹² There was great hope that Centropa’s activity would effect urgent measures in other commercial domains and enable Romania to escape the German claw on its own economically and, implicitly, politically in order to ensure Great Britain has a prevailing influence in Romania. The reports and documents compiled at the Foreign Office prove the British went to great pains to maintain an important position on the market not only in the case of oil, but also wheat and acquisitions of corn, timber, cattle, etc.

In the summer of 1939, Romanian diplomacy continued to make efforts to obtain Great Britain’s military support. On these lines, a memorandum on 27th June 1939 states that Romania made “certain suggestions about the arrangements concerning the orders of war materials and equipment which were going to be paid for through the procedure of the

⁸⁷ *Istoria Românilor*, vol. VIII, 555.

⁸⁸ Valeriu Florin Dobrinescu, Lenuța Nicolescu, Gheorghe Nicolescu, *Relații militare româno-engleze (1918–1947)*, Pitești (1998), 8.

⁸⁹ Ion Pătroiu, Valeriu Florin Dobrinescu, *op. cit.*, 91 și urm.

⁹⁰ A.M.A.E., *fond Londra*, vol. 172, nepaginat.

⁹¹ I. Colvin, *L’amiral Canaris*, Paris (1952), 204–205; A.M.A.E., *fond 71 Anglia*, vol. 40, f. 374–376.

⁹² Serviciul Arhivelor Naționale Istorice Centrale, București, *fond Casa Regală*, dosar nr. 57/1940, raportul colonelului Baldwin Webb către Sir Robert Vansittart, nedatat.

Guarantee Agreement.”⁹³ In the same summer, Tilea made various endeavours to obtain from British companies military materials which the Romanian army lacked. At the same time, Commander Gheorghe Dumitrescu, the Romanian naval military attaché in London, referring to the way in which the German-Soviet pact of 23rd August 1939 was perceived in the world, reported that the English political circles were already wondering whether it may cover “a German-Russian military cooperation.”⁹⁴ As a consequence of this pact, on 13th September 1939 Tilea requested equipment of 15 divisions. The head of the Foreign Office, Lord Halifax, was certain appropriate endowment of the Romanian army served British interests as “a decisive moment can come when Romania’s intervention will be extremely valuable to the allies.”⁹⁵ But Romania’s efforts between 1939 and 1940 didn’t result in the removal of the deficit in armament and military technique, especially since England and France stopped the granting of credits necessary for the endowment and equipment of the Romanian army.

Influenced by political and military events, Romania’s economy gradually comes out of the sphere of influence of Western countries (Great

Britain, France, the USA and others) and enters the economic area dominated by Germany, at a slower pace in the spring of 1940 and after that time in a precipitous and massive way.

Central and South-eastern Europe – including Romania – was important for Germany from various points of view: *economically*, strategic minerals (especially oil) as well as food products were necessary for the war economy; *strategically*, this Carpathian–Danubian territory eased German expansion towards South Europe and the Middle East; *politically*, the collapse of regional security systems – the Little Entente and the Balkan Agreement – undermined the positions of France and Great Britain in the area.⁹⁶

Starting with 6th September 1940 Romania’s relations with Germany clarified definitively and were based on complete political cooperation. From that moment on it became evident that relations with Great Britain could never get back to what they had been. Analysing the situation newly created on 15th February 1941 “the British government acted on the consequences deriving from this situation and broke all diplomatic connections with Romania,”⁹⁷ – as Al. Cretzianu was emphasising.

⁹³ A.M.A.E., *fond Londra*, vol. 167, nepaginat.

⁹⁴ Alesandru Dușu, Lenuța Nicolescu, Alexandru Oșca, *Atașatii militari transmit... (1938–1944)*, vol. I, București (2001), 7.

⁹⁵ Valeriu Florin Dobrinescu, *Emigrația română din lumea anglo-saxonă*, Institutul European, Iași (1993), 45.

⁹⁶ Viorica Moisuc, *Istoria relațiilor internaționale. Până la mijlocul secolului al XX-lea*, București (2002), 271.

⁹⁷ A.M.A.E., *fond 71 Anglia*, vol. 39, f. 26.

NOI DATE DESPRE ISTORICUL ACTIVITĂȚII PARTIDULUI NAȚIONAL-POPULAR ÎN BANAT ÎN ANUL 1946

Radu Păiușan*

Cuvinte cheie: *P.N.P., Banat, activitate, 1946, istoric.*

Keywords: *National People's Party, Banat, activity, 1946, historical.*

New data about the historical activity of Popular National Party in Banat

(Abstract)

From the beginning, in the spring of 1946, the Popular National Party was involved in social and cultural life in the Banat counties. Built for the intellectual people and the middle class of the population, it managed to attract some intellectuals (teachers, doctors etc.) from the countryside. In Timișoara the Popular National Party was not well represented and it had a limited distribution because it came late on the political stage, more exactly after the Second World War. The party still managed to impose a general of the army for president. In commission there were representatives, like secondary teachers, journalists, but it had also managed to accomplish its political program especially in Banat. At its central level the Popular National Party had remarkable people like the great George Călinescu, the director of the centre of press of the party "The Nation", another important member was Andrei Oțetea and many others personalities of social and cultural life.

Încă de la înființarea sa în județele bănățene, în primăvara anului 1946, Partidul Național-Popular a început să se implice în viața economică, socială și culturală a acestora.

Fiind constituit ca un partid al intelectualilor și al păturilor mijlocii ale populației, el a reușit, parțial, să atragă câțiva intelectuali (profesori, medici, notari, profesori, preoți), provenind, cu precădere, din zona rurală.

În orașul Timișoara, Partidul Național-Popular nu a fost bine reprezentat și a avut o răspândire limitată, deoarece el a apărut mai târziu pe scena politică, mai precis după al Doilea Război Mondial. Totuși, el a reușit să impună un general de armată în rezervă, în calitate de președinte, și în comitetul județean avea – ca reprezentanți – ofițeri superiori, procurori, ziariști, profesori secundari etc., dar el nu a reușit să-și îndeplinească – în totalitate – programul său politic, mai ales în Banat.

La nivel central, Partidul Național-Popular dispunea de oameni de o valoare inestimabilă, precum marele om de litere și savantul George Călinescu, care era, simultan, directorul organului central de presă al partidului, *Națiunea*, profesori universitari renumiți, ca Andrei Oțetea și alte personalități ale vieții culturale și științifice.

O altă problemă care se afla în atenția organizației județene a Partidului Național-Popular din Banat era *situația germanilor*.

Astfel, în raportul întocmit de către unul dintre liderii organizației național-populare bănățene se face elogiul populației germane colonizate, și ea, aici cu două secole înainte pe teritoriul autohtonilor români¹, afirmând că localitatea Periam fusese – până în anii anteriori „o puternică cetate germană nu atât din punct de vedere etnic, cât și economic”² (deci, cetate germană pe teritoriu românesc! – *n.n.*).

Se remarcă, în raport, că nu toți nemții din localitate s-au făcut vinovați de neloialitate față de România, încât rigorile care s-au aplicat asupra acestor cetățeni nu au fost meritate deopotrivă de toți.

Colonelul Crăciunescu, lider al P.N.P.-ului din județul Timiș-Torontal, mai afirma, în raportul său, că el credea că ar fi fost bine să se fi avut în vedere că, dacă populația germană din localitate a părăsit satul în întregime după 23 august 1944, această deplasare nu s-a făcut de către cei mai mulți dintre ei de voie, ci de nevoie, întrucât a fost omenesc ca, atunci când, în timpul luptelor din septembrie, octombrie și noiembrie 1944³,

¹ Vezi Aurel Țintă, *Colonizări habsburgice în Banat*, Timișoara (1971).

² Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale (în continuare A.N.-S.J.T.), fond *Comitetul Județean Timiș-Torontal al Partidului Național Popular*, d. 6/1946, f. 46.

³ Pentru aceste lupte și rolul populației germane bănățene vezi și *Apărarea Timișoarei. August-septembrie 1944. Documente și memorii*, coordonatori: dr. Radu Păiușan și col. Octavian Vlad, Timișoara (1997), 1–37.

* Universitatea de Vest Timișoara, Facultatea de Litere, Istorie și Teologie, Bd. Vasile Pârvan, nr. 4.

Periamul a trecut – de cinci ori – dintr-o mână în alta, populația, înnebunită de groază, să-și fi căutat măcar salvarea vieții unde a putut vedea cu ochii⁴.

Deci, afirma – în continuare – liderul județean național-popular, contra acestor veniți, care n-au fost înscrși în Grupul Etnic German, care n-au activat cu nimic pentru Reich, care n-au fost în S.S. și care, totdeauna, s-au dovedit cetățeni loiali, credea că ar fi trebuit să fie exceptați de la rigorele legilor care s-au aplicat contra altora dintre ei⁵. Soluția era văzută în înființarea unei Case Culturale, mai ales că exista atâta populație românească în Periam. În cadrul acestei Case Culturale românii trebuiau să primească – din partea intelectualilor locali – sfaturi și indemnuri bune, lucru cu atât mai ușor de realizat, existând, atunci, multe case părăsite⁶.

Aceste case erau părăsite pentru că locuitorii lor germani pleaseră spre Germania cu armata hitleristă, de teama represaliilor armatei sovietice. Teama germanilor era determinată și de faptul că între conducerea armatei germane și cea română se încheiase un pact care prevedea că din anul 1943 tinerii germani din România să fie încorporați în armata nazistă⁷. Deci, educația ar fi trebuit făcută tot românilor și, în consecință, s-a decis ca de organizarea Casei de Cultură să se ocupe preotul Posa⁸.

Dar Partidul Național-Popular a intrat în contradicție, în mediul rural, cu alte organizații care intrau în componența Frontului Național-Democrat, ca de exemplu Frontul Plugarilor, care, conform și denumirii sale, trebuia să-și desfășoare activitatea la sate. Aceștia, în primele luni după lovitura de stat de la 23 august 1944, au înregistrat succese, țăranii îndreptându-și atenția spre ei, pentru a-i evita pe comuniști, fără a sesiza că acesta (Frontul Plugarilor – *n.n.*) era anexa P.C.R.⁹.

Desigur, succesul se explică – după cum afirmă istoriografia română contemporană – și prin gama largă a procedurilor folosite, care au mers până la condiționarea primirii rației alimentare în funcție de apartenența sa la respectivul partid¹⁰.

Acest lucru s-a întâmplat și în plasa Deta, din județul Timiș-Torontal. Aici se înscriseseră în organizația național-populară, până în data de 8 martie

1946, 35 de membri, cea mai mare parte fiind intelectuali, funcționari de stat, funcționari particulari, meseriași și comercianți. Deși național-popularii au început să facă propagandă pentru înscrierea în partidul lor, și la sate ca Voiteni, Opațița, Denta, Omor, etc., ei au constatat că și o parte din plugarii și oamenii cinstiți, deși înclinau spre național-populari, erau, însă, rezervați din motivul că erau amenințați de membri ai Frontului Plugarilor, spunându-li-se că, dacă se vor înscrie în acest partid, își vor pierde drepturile de a primi pământ¹¹.

Cu toate acestea, țăranii din plasa Deta promiteau că, la votul care avea să se desfășoare în cadrul alegerilor care urmau, își vor face datoria față de noul partid. Acest lucru a fost constatat de național-populari, ei remarcând că marea parte a plugărimii din zonă s-a retras din Frontul Plugarilor, dintre ei o mică parte s-au înscris la social-democrați, iar o parte erau în așteptarea turneelor electorale, care să pornească pe sate din partea P.N.P.-ului.

Se mai afirma, în adresa organizației plășii Deta către Comitetul Timiș-Torontal al P.N.P., că național-popularii au o mare bază în plasa respectivă, locuitorii spunând că acest partid va face dreptate, în special germanilor expropriați, fără ca aceștia să fi avut vreo vină în ceea ce privea înscrierea lor – din oficiu – în listele germane.

În adresă se mai afirma că existau comune întregi, ca Omor, Omorul Mic, Voiteg și altele, care așteptau – cu nerăbdare – alegerile și care promiteau că vor sprijini cu toții noul partid, mai ales după ce le-au fost împărțite programul și manifeste ale P.N.P.-ului¹².

Și în plasa Ciacova continuau acțiunile național-populare, desfășurându-se, în data de 3 martie, o adunare a P.N.P.-ului la Ghilad, la care au participat membri ai comitetului județean provizoriu al Timiș-Torontal: colonelul Th. Dinculescu, șeful organizației național-populare din plasă, Nicolae Ionescu-Papastelatu și Pandeli Eustațiu¹³.

Și în celelalte județe, care compuneau Regionala Banat a P.N.P.-ului, regională făcută după modelul fostei regionale a Uniunii Patrioților, se încerca să se desfășoare o anumită activitate. Astfel, în raportul organizației național-populare din județul Severin, cu reședința la Lugoj, se afirma că nu se putea raporta exact numărul membrilor pentru că nu le-au parvenit date precise de la organizațiile locale.

Se raporta că, dintre personalitățile înscrise în organizația național-populară din județul Severin, se număra dr. Harhoe, prim-pretor la

⁴ A.N.-S.J.T., fond C.J. T.-T. al P.N.P., d. 6/1946, f. 46.

⁵ *Ibidem*, f. 46–47.

⁶ *Ibidem*, f. 47.

⁷ Florin Constantiniu, Ioan Chiper și Adrian Pop, *Sovietizarea României. Percepții anglo-americane (1944–1947)*, București (1993), 7–10.

⁸ A.N.-S.J.T., fond C.J. T.-T. al P.N.P., d. 6/1946, f. 47.

⁹ Gheorghe Onișoru, *Alianțe și confruntări între partidele politice din România (1944–1947)*, București (1996), 138.

¹⁰ *Ibidem*, 139.

¹¹ A.N.-S.J.T., fond C.J. T.-T. al P.N.P., d. 6/1946, f. 58 v.

¹² *Ibidem*, f. 59.

¹³ *Banatul*, anul II, nr. 49, 3 martie 1946, 2.

Orșova și dr. Liviu Seracin, medic primar la Casa de Asigurări Sociale.

Între timp, în data de 28 februarie a fost completat Biroul Comitetului Județean Severin, prin cooptarea doctorului Ioan Planchitiu, care era medic primar și a avocatului Alexandru Popescu, ambii devenind secretari adjuncți ai biroului¹⁴.

Organizația național-populară din județul Severin avea, însă, și probleme. În primul rând, se afirma că se duce lipsă de material de propagandă și, în special, de un manifest al P.N.P.-ului către țară, neprimind nici exemplare suficiente din programul și din statutul partidului.

Se mai sublinia că nu aveau acces la presa locală, pentru că nu dispuneau de hârtie, fapt condiționat de către ziarul independent care apărea la Lugoj. Mai întâmpinau greutăți, mai ales în recrutarea noilor membri, pentru că nu puteau să le asigure acestora niciun post în aparatul administrativ și economic, și exemplificau cu faptul că toți administratorii de control și supraveghere erau membri ai P.N.L.-Tătărescu sau ai celorlalte partide care intrau în componența F.N.D.-ului, iar mai mult mulți dintre aceștia nu erau din județ.

Un alt neajuns îl constituia faptul că organizația județeană Severin a P.N.P.-ului nu a reușit înlăturarea, în rândul populației, a credinței că național-popularii constituiau o anexă a comuniștilor, așa cum, în realitate și erau, și, afirmau ei, că aceasta se datorează membrilor P.C.R.-ului, deși se mai arăta că, în cadrul F.N.D.-ului local, se colaborează în mod normal¹⁵.

Faptul că ei ar fi fost o anexă a comuniștilor și că era posibilă fuzionarea cu aceștia după alegerile din 1946 era exprimat și de organizațiile național-populare din alte părți ale țării¹⁶.

Organizația național-populară mai solicita cetățenilor de la București, în principal conducerii partidului, să facă posibilă apariția în reședința de județ, care era Lugoj, a unui ziar al partidului și „să se facă conferințe de lămurire, de către fruntașii partidului, insistându-se, în special, asupra motivului de ce continuăm să colaborăm cu F.N.D.-ul și ce ne deosebește de partidele din F.N.D. și de cele istorice”¹⁷.

Și tineretul universitar a intrat în raza de interes a național-popularilor. Astfel, o adresă a C.C. al P.N.P. din 13 martie arăta că a fost creată în februarie 1946, pe lângă C.C. al P.N.P., Secția Tineretului Universitar, care a organizat un ciclu de conferințe

pentru a atrage studenții, după următorul program:

1. Profesor George Călinescu – *Studențimea în viața politică*; **2.** Conferențiar Gheorghe Mihoc – *Rolul științei în societatea de mâine*; **3.** Conferențiar Gheorghe Zopan – *Filosofia viitorului*; **4.** Gheorghe Bega, ziarist – *Trecutul mișcărilor studențești în România*. Aceeași secție își propunea, spre sfârșitul lunii martie 1946, să organizeze un simpozion cu tema *Există o criză a tineretului?*¹⁸

În adresa centrului se mai spunea că s-a luat contact și cu organizațiile studențești ale celorlalte partide din F.N.D. și, în consecință, sunt trimise instrucțiuni pentru organizarea unei secții a tineretului universitar și la Timișoara. Prin respectiva adresă a C.C. al P.N.P. se mai anunța că în data de 19 martie va apărea ziarul *Națiunea*, ca publicație oficială a P.N.P.-ului.

Aceasta trebuia să aibă un corespondent la Timișoara, numit de către organizația național-populară județeană. În scopul răspândirii ziarului și a aderenței acestuia la populația Banatului, se ordona – de către C.C. al P.N.P. – ca, în primele zile ale apariției publicației, să fie formate echipe volante chiar dintre membrii partidului, care, în frunte cu liderii comitetului județean, să difuzeze cât mai multe ziare¹⁹.

În cadrul ziarului, aflat sub direcția lui George Călinescu²⁰, după cum afirmă istoriografia contemporană, toate editorialele erau favorabile platformei preconizate de P.N.P.²¹

În ședințele comitetului interimar Timiș-Torontal al P.N.P. se abordau și subiecte de politică externă. Astfel, în ședința din 15 martie 1946, prezentând momentul politic, după cum era tipicul întrunirii, profesorul Vichente Ardelean a evidențiat discursul lui Winston Churchill, fost prim-ministru al Marii Britanii, care era văzut ca o armă provocatoare a reacțiunii²².

Este vorba despre cunoscutul discurs de la Fulton al lui Churchill, din 5 martie 1946, care este considerat începutul războiului rece²³.

Referindu-se la politica internă, profesorul Ardelean a subliniat divergențele apărute în urma congresului național al Partidului Social-Democrat²⁴.

¹⁸ *Ibidem*, d. 6/1946, f. 63.

¹⁹ *Ibidem*, f. 65.

²⁰ Dinu C. Giurescu, *Uzuratorii. România (6 martie 1945–7 ianuarie 1946)*, București (2004), 606.

²¹ A.N.-S.J.T., *fond C.J. T.-T. al P.N.P.*, d. 3/1946, f. 65.

²² *Ibidem*, f. 66.

²³ Cristina Păiușan, Narcis Dorin Ion, Mihai Retegan, *Regimul comunist din România. O cronologie politică (1945–1989)*, București (2002), 22; John Lewis Gaddis, *Războiul rece*, București (2009), 63–64.

²⁴ A.N.-S.J.T., *fond C.J. T.-T. al P.N.P.*, d. 3–1946, f. 65.

¹⁴ A.N.-S.J.T., *fond C.J. T.-T. al P.N.P.*, d. 3/1946, f. 49.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Gheorghe Onișoru, *op. cit.*, 145.

¹⁷ A.N.-S.J.T., *fond C.J. T.-T. al P.N.P.*, d. 3/1946, f. 49.

În consecință, social-democrații tradiționali au întemeiat, la 16 martie 1946, Partidul Social-Democrat Independent, condus de către fostul președinte al P.S.D., Constantin-Titel Petrescu²⁵.

Revenind la politica locală, se arată că în timpul lunii martie a avut loc, la sala cinematografului „Capitol” din Timișoara, conferința județeană a P.N.P.-ului. Evenimentul nu a fost, însă, comentat de către liderul național-popular care susținuse informarea politică.

Acesta mai anunța convocarea conferinței naționale a P.N.P. pentru data de 22–24 martie, la București. La această întrunire trebuiau să participe și delegați ai organizației județene național-populare Timiș-Torontal, ca delegați fiind propuși: procurorul Ion Blănaru, care era și președintele Comisiei de reformă agrară din județul Timiș-Torontal, Nicolae Ionescu-Papastelatu și Nicolae Arbunescu.

O altă problemă care preocupa pe național-popularii bănățeni era aceea a presei. Aceștia, deși nu mai dețineau un organ de presă propriu, puteau publica unele articole în cotidianul „Banatul”. Dar redactorul șef al acestei publicații, Alexandru Jebeleanu, care va deține, ulterior, funcții importante în județul Timiș, de exemplu cea de redactor-șef al revistei literare „Scrisul bănățean”, devenită, apoi „Orizont” și redactor-șef al Editurii Facla, înființată în anul 1972, căruia i-au fost încredințate articole ale național-popularilor, fie că le modifica, fie că le publica incomplete.

În această situație, profesorul Vichente Ardelean a propus excluderea din presă a lui Alexandru Jebeleanu. Un alt lider al național-popularilor din Timiș-Torontal a propus, însă, ca Alexandru Jebeleanu să fie convocat și să declare, în fața comitetului organizației județene Timiș-Torontal al P.N.P., ce a făcut cu articolul profesorului Ardelean, care era direct vizat de aceste proceduri²⁶.

În încheierea ședinței comitetului interimar al național-popularilor din Timiș-Torontal s-a hotărât ca avocatul Nicolae T. Ionescu să susțină cererea P.N.P. din Timiș-Torontal în Comitetul Economic al F.N.D., referitoare la locul pe care acest partid îl are în comitetul interimar de la Camera de Comerț și Industrie, loc care, în timpul existenței Uniunii Patrioților, a fost omis să-i fie atribuit acestuia²⁷.

Și în cadrul altor surse se susținea că relațiile de colaborarea în cadrul F.N.D.-ului local erau bune, la fel în cazul P.N.P.-ului local, un exemplu fiind faptul că la aniversarea, la Timișoara, a zilei

de 6 martie 1945, care a avut loc în fața Teatrului Național, au luat parte reprezentanți ai tuturor partidelor care constituiau guvernul Petru Groza. Printre cei care au luat cuvântul cu această ocazie a fost și Nicolae Ionescu, reprezentant al organizației național-populare din județul Timiș-Torontal²⁸.

Liderii Partidului Național-Popular din județul Timiș-Torontal au încercat să explice termenul de „naționalism”, având în vedere că în titulatura partidului intra și atributul de „național”. Astfel, profesorul Vichente Ardelean scria un articol, apărut în ziarul „Banatul”, la puțin timp după constituirea partidului: „Acest naționalism, debarasat de zgurile amintite (ale trecutului – *n.n.*) și numit, atât de potrivit, de Mitiță Constantinescu (președintele P.N.P.-ului – *n.n.*), luminat, constituie naționalismul P.N.P. și pe aceasta stă o primă publicare a înființării acestui nou partid între alte partide «naționale»”²⁹.

Și în această perioadă a continuat organizarea, în teritoriu, a P.N.P.-ului. Astfel, la 17 martie, s-a desfășurat, la Deta, plenara organizației național-populare locale, aceasta fiind formată din toți membrii fostei Uniuni a Patrioților locale. Plenara a ales un comitet, al cărui președinte era Pavel Marcov³⁰.

S-a mai desfășurat o adunare a P.N.P.-ului la Comloșu Mare, la care au participat, ca delegați din partea organizației județene, Nicolae Ionescu-Papastelatu, profesorul Vichente Ardelean, Pandeli Eustațiu și profesorul Boldur³¹.

O altă adunare național-populară s-a desfășurat la Cenad, adunare la care au participat, din partea comitetului județean interimar, Nicolae T. Ionescu și Aurel Periat³².

Activitatea organizatorică județeană Timiș-Torontal a național-popularilor pe luna februarie 1946 era apreciată printr-o adresă a C.C. al P.N.P. din 18 februarie, prin care îi mai anunța pe liderii județeni naționali-populari că s-a discutat cu prefectul județului, care a promis că îi va ajuta cu mijloace de transport, iar ei să ia contact cu acesta și să-i amintească de promisiune. Mai erau anunțați că centrul este de acord ca generalul Teodor Șerb să fie președinte al organizației județene Timiș-Torontal a P.N.P.

Comitetul Central mai recomanda ca, în ceea ce privește intervențiile lor la autoritățile locale, dacă acestea sunt juste și, totuși, nu se ținea seama

²⁵ Mihai Fătu, *Alianțe politice ale P.C.R. (1944–1947)*, București (1971), 270.

²⁶ A.N.-S.J.T., *fond C.J. T.-T. al P.N.P.*, d. 3/1946, f. 65.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Viața bănățeană*, seria a II-a, nr. 3, 8 martie 1946, 2.

²⁹ Vichente Ardelean, Naționalism luminat, în *Banatul*, anul II, nr. 60, 16 martie 1946, 1.

³⁰ A.N.-S.J.T., *fond C.J. T.-T. al P.N.P.*, d. 3/1946, f. 60.

³¹ *Banatul*, anul II, nr. 61, 17 martie 1946, 2.

³² *Ibidem*.

de ele, acestea să fie susținute în cadrul F.N.D.-ului județean și în consiliile politice de pe lângă prefectură și primărie, pentru că aceste organisme să-i facă să înțeleagă pe toți șefii administrațiilor locale că trebuia să domnească un spirit de dreptate în toate instituțiile publice.

În ceea ce privea Partidul Social-Democrat, li se recomanda să ajungă la o înțelegere și colaborare în cadrul F.N.D.-ului și să-și apropie acele elemente social-democrate care sunt cinstite și înțelegătoare, arătând, totodată, care era spiritul congresului social-democrat în ceea ce privea consolidarea democrației³³.

Trebuia să se facă, deci, o alianță nu cu Partidul Social-Democrat Independent, ci cu P.S.D.-ul, aliatul de nădejde al comuniștilor în cadrul F.N.D.³⁴

În finalul adresei, li se mai indica național-popularilor bănățeni să reacționeze la șovinism, indiferent din ce parte ar proveni, adică a românilor sau a minorităților naționale. Acesta trebuia combătut, în toate manifestările sale, demascând – pe față – pe acei care mai înțelegeau să se folosească și atunci, de toate practicile trecutului, aceasta constituind un pericol pentru linia democratică adoptată de către Partidul Național-Popular.

În acest sens, trebuia să se colaboreze cu toate organizațiile democratice ale minorităților care se aflau în județ și să antreneze, pe această linie, întregul F.N.D. județean³⁵.

Mai sunt îndemnați, personal, de către profesorul Mihail Dragomirescu, secretarul general al C.C. al P.N.P., să nu renunțe la ziarul „Banatul” și să discute cu Ilie G. Murgulescu și să ia contact cu partidul din care acesta făcea parte³⁶.

În același timp, li se amintește că Alexandru Jebeleanu, care era redactorul-șef al ziarului „Banatul”, era și membru în Comitetul Județean Timiș-Torontal al P.N.P.³⁷

O altă problemă care preocupa unele organizații ale național-popularilor, ca, de exemplu, cele din comunele Giera, Toager, Tolvădia, Ghilad și Ciacova, era întărirea posturilor de jandarmi „pentru ca partidul să găsească, în executarea acestui punct din program, siguranța individului și avutului său”³⁸.

C.C. al P.N.P. dorea să cunoască și a cerut să se raporteze, în mai multe puncte, situația Secției

de Presă și Documentare din fiecare județ în care avea organizație. În județul Timiș-Torontal, șeful Secției de Presă, Propagandă și Documentare al P.N.P.-ului era profesorul Vichente Ardelean, iar al Serviciului de Presă – Constantin Năsturaș³⁹.

În consecință, în raportul din 20 martie 1946 al Secției de Presă, Propagandă și Documentare al Comitetului Județean Timiș-Torontal al P.N.P. se arăta că, în ceea ce privea raportul de forțe politice, P.N.Ț.-Maniu dispunea de 30% din forța politică a județului, P.N.L.-Brătianu – 20%, neutri – 20%, iar F.N.D.-ul – 30%.

În ceea ce privește întrunirile ținute de partidele istorice, P.N.Ț.-ul avusese trei adunări, iar P.N.L.-Brătianu – două. În cadrul acestor întruniri s-a protestat vehement împotriva partidelor care formau F.N.D.-ul și s-a căutat, cu orice mijloc, compromiterea guvernului Petru Groza. Relativ la obiectivele politice ale P.N.Ț. și P.N.L.-Brătianu, ele se direcționau – în mod special – asupra tineretului și, cu precădere, a studenților.

Referitor la fruntașii acestor partide din județ, se raporta că, în cazul P.N.Ț.-ului, sunt Sever Bocu, dr. I. C. Subțire, Trifu Urian, țăranul Mișa Vasiescu, Stan Vidrighin și dr. Liviu Gabor, iar în cazul P.N.L. – dr. Dimitrie Nistor și Nicolae Fărcășanu. Mai era informat centrul că nu apărea niciun ziar al partidelor istorice, nici în Timișoara și nici în județ⁴⁰.

Se remarcă, din această informare, că, deși ponderea numerică, mai ales a P.N.Ț.-ului, nu era prezentată ca fiind mult mai redusă decât în realitate, ca, de altfel, și a P.N.L.-ului-Brătianu, iar ponderea F.N.D.-ului, deși aflat la guvernare, nu depășea o treime, că minoritatea guverna majoritatea.

Pentru a contracara, măcar parțial, această situație, în data de 18 martie 1946 s-a ținut o ședință a organizațiilor de tineret ale F.N.D.-ului, care avea – ca scop declarat – fixarea programului săptămânii mondiale a tineretului și la Timișoara⁴¹.

Rolul P.N.P.-ului în viața politică din România a fost abordat de prefectul Valeriu Novacu, care era și vicepreședinte al organizației național-populare din județul Timiș-Torontal. Această caracterizare a fost făcută în cadrul întrunirii P.N.P.-ului, desfășurată la Jimbolia, în data de 17 martie 1946, la care au participat, din partea comitetului județean, pe lângă Valeriu Novacu, alți doi membri ai comitetului județean: Nicolae T. Ionescu și Pandeli Eustațiu.

³³ A.N.-S.J.T., *fond C.J. T.-T. al P.N.P.*, d. 6/1946, f. 68.

³⁴ Victor Frunză, *Istoria stalinismului în România*, București (1990), 259–275.

³⁵ A.N.-S.J.T., *fond C.J. T.-T. al P.N.P.*, d. 6/1946, f. 68–68 v.

³⁶ *Ibidem*, d. 2/1946, f. 26.

³⁷ *Ibidem*, f. 27.

³⁸ *Ibidem*, d. 3/1946, f. 61.

³⁹ *Ibidem*, f. 62.

⁴⁰ *Ibidem*, f. 63.

⁴¹ *Viața bănățeană*, anul I, seria a II-a, nr. 14, 21 martie 1946, 3.

În cadrul acestei întruniri, deschisă de către dr. Adam David, președintele organizației locale a P.N.P.-ului, în cuvântul său, Valeriu Novacu declara că rolul partidelor în viața unui stat rezistă numai dacă acele partide sunt expresia unei necesități. Afirmă, apoi, că în România muncitorii își aveau partidele lor, adică P.C.R.-ul, P.S.D.-ul și Frontul Plugarilor și, la fel, arăta că marii bancheri, marii proprietari, afaceriștii și speculanții, de asemenea, aveau partidele lor. Între cele două clase sociale se afla o pătură socială de muncitori, meseriași, comercianți, industriași, funcționari, pensionari, liber-profesioniști, care duc greul țării și care n-a fost niciodată reprezentată în parlament. Era nevoie, după cum remarcă autorul intervenției, de un organism politic pentru păturile mijlocii de la sate și orașe, la care necesitate răspundea Partidul Național-Popular⁴².

Această cuvântare, pe lângă faptul că ea cuprindea și inexactități, ca, de exemplu, Frontul Plugarilor – partid al clasei muncitoare, plasează partidele istorice, P.N.Ț. și P.N.L., în sfera afaceriștilor și speculanților, ceea ce nu corespunde adevărului și, în același timp, plasa – în sfera P.N.P.-ului – și păturile mijlocii de la sate, deși acestea fuseseră atribuite, de către F.N.D., Frontului Plugarilor și P.N.Ț.-ului-Anton Alexandrescu.

În data de 22–23 martie 1946 s-a desfășurat, la București, la sediul C.C. al P.N.P. din Bd. Lascăr Catargiu nr. 9, conferința pe țară a P.N.P.-ului⁴³. La această conferință națională au participat și 35 de delegați din județele țării, unde P.N.P.-ul avea organizații⁴⁴.

În cadrul acesteia s-au discutat: **1.** probleme organizatorice; **2.** analiza situației politice; **3.** problema alegerilor.

În ziua de 24 martie s-a desfășurat adunarea populară, cum erau numite mitingurile, în noua terminologie – de sorginte comunisto-sovietică, în sala cinematografului „Aro” din Capitală. Delegațiile din Ardeal și Banat au fost repartizate, pentru expunerea raportului de activitate, în sala Bibliotecii C.C. al P.N.P., ședința fiind prezidată de prof. univ. Andrei Oțetea, asistat de inspectorul Ion Oncescu, șeful Secției Provincie.

Ca urmare a acestei manifestări centrale, secretarul general al organizației național-populare Timiș-Torontal a prezentat un raport organizației

din care făcea parte despre participarea la conferința națională a C.C. al P.N.P. Acesta a încercat să contracareze acuzele aduse de către procurorul Ion Blănaru, membru al C.C. al P.N.P., comitetului județean Timiș-Torontal al național-popularilor.

Procurorul Blănaru aducea următoarele acuzații comitetului județean Timiș-Torontal: **1.** Nu este adevărat că nu are mijloace de transport, deținând mașina prefectului, care era și vicepreședinte al comitetului; **2.** Vinovat de slaba organizare a național-popularilor era comitetul județean interimar al P.N.P. Timișoara, numit – de către Blănaru – „stat-major”, despre care afirma că era lipsit de elemente care puteau înfrunța situații sociale și politice, fără priză la mase și lipsiți de personalități proeminente bănățene.

Blănaru a mai acuzat comitetul P.N.P. din Timișoara că, deși avea la dispoziție ziarul „Banatul”, nu a fost în stare să aducă în partid foștii membri ai Uniunii Patrioților și pe studenții și profesorii de la facultățile din Timișoara și că nu face suficientă propagandă în județ.

La toate aceste acuzații, răspunsul secretarului general al organizației național-populare din județul Timiș-Torontal a fost că 75% din membrii fostei Uniuni a Patrioților au trecut la P.C.R. și P.S.D., iar profesorii au plecat la Cluj, de unde se refugiase Universitatea după Dictatul de la Viena, din 30 august 1940, organizația Uniunii Patrioților din Timiș-Torontal nu avea decât 4–5 studenți⁴⁵.

Aproximativ în aceeași situație se afla și organizația județeană Severin a P.N.P.-ului. Din raportul de activitate al acesteia, datat 21 martie 1946, rezultă că organizația național-populară din acest județ avea doar 220 de membri și doar două centre de plasă organizate, din cele nouă existente, iar din cele 137 de comune rurale, erau organizate doar 40, în comune fiind înscrși 918 membri, din care 136 liber-profesioniști, 76 meseriași, industriași și comercianți, 118 muncitori și 793 de plugari.

S-a mai raportat că președintele comitetului județean Severin era lt.-col. Victor Mihuț, care era invalid, vicepreședinte – Constantin Jucu (meseriaș), iar din comitet mai făceau parte frizerul Ioan Gheju și Ion Perju, funcționar etc.⁴⁶.

La întrebarea, tip chestionar, dacă aveau și membri care au părăsit partidul și, dacă au făcut-o, care le-a fost motivația, răspunsul dat de liderii P.N.P. Severin a fost afirmativ, motivând că aceștia s-au înscris în alte partide.

Raportând despre situația partidelor istorice, față de situația partidelor aflate la guvernare, se afirmă

⁴² *Marea adunare de la Sânnicolau-Mare a P.N.P.*, în *Banatul*, anul II, nr. 65, 22 martie 1946, 4.

⁴³ A.N.-S.J.T., *fond C.J. T.-T. al P.N.P.*, d. 2/1946, f. 34.

⁴⁴ Gheorghe Țuțui, *Contribuția Partidului Național-Popular la lupta pentru transformări democratice (ianuarie 1946-martie 1949)*. *Analele Institutului de Istorie a Partidului de pe lângă C.C. al P.C.R.*, II, (1966), 59.

⁴⁵ A.N.-S.J.T., *fond C.J. T.-T. al P.N.P.*, d. 2/1946, f. 34.

⁴⁶ *Ibidem*, d. 3/1946, f. 50.

următoarele: **1.** în cazul P.N.Ț.-ului din județul Severin, conducerea era încă dezorganizată, având un comitet interimar, dar ducea o propagandă intensă în rândul maselor; **2.** P.N.L.-Brătianu avea o conducere bine organizată, iar membrii desfășurau o propagandă sistematică în județ.

În ceea ce privea partidele așa-zis democratice, adică satelite ale P.C.R.-ului, se afirma: **1.** În cazul organizației comuniste, aceasta dispunea de o conducere bine organizată, iar partidul avea priză în masele muncitorești, mai puțin în cele țărănești; **2.** P.S.D.-ul, având o conducere bine organizată și unitară, iar cei care aveau liste separate, adică independenții lui Titel Petrescu, au rămas – în Severin – în cadrul partidului, nesemnalizându-se, în județ, nicio defecțiune; **3.** P.N.L.-Tătărescu avea o conducere organizată, care susținea că partidul are, în județ, mai mulți membri decât diniiștii, adică adepții P.N.L.-Dinu Brătianu; **4.** P.N.Ț.-Anton Alexandrescu avea o conducere slabă, cu aderenți puțini, caracterizată ca „adormită”; **5.** Frontul Plugarilor avea o conducere în cadrul căreia existau diverse fricțiuni, dar aveau aderenți relativ mulți⁴⁷.

În același timp, organizația național-populară din Timiș-Torontal și-a găsit, după îndelungi căutări, o personalitate reprezentativă, care să fie președinte, fiind vorba despre generalul în rezervă Teodor Șerb. Acesta a și fost instaurat în funcție în cadrul ședinței din 22 martie 1946 a comitetului interimar al P.N.P. din Timiș-Torontal, care devenea, astfel, comitet permanent⁴⁸.

Tot în perioada respectivă a aderat la P.N.P. un grup din fostul Partid Radical-Țărănesc, condus de Grigore Iunian. Această adeziune a fost exprimată, pe plan local, de dr. Aurel Petrovici, care nu-și ascundea satisfacția că și țărănimea se îndreaptă spre noul partid⁴⁹. Din teritoriu se raporta că în unele plase, ca, de exemplu, Ciacova, au apărut dificultăți în privința organizării și propagandei. În comuna Toager, din cadrul acestei plăși, membrii partidelor istorice ar fi împiedecat pe locuitori să se înscrie în noul partid, pentru aceasta plătindu-i gratuit cu cereale și spunându-le că vor avea soarta membrilor fostei Mișcări Legionare⁵⁰.

Ca metodă de acțiune, membrii partidelor istorice lansau știri care erau luate din ziarele pe care le editau, dar nu le expuneau în public, ci făceau propagandă de la om la om, afirmând că P.N.P.-ul era, totuși, un partid camuflat, frate cu cel comunist. Din același raport se evidențiază faptul

că organizațiile locale național-populare se străduiau să conlucreze cu toate organizațiile din F.N.D. existente în comunele plășii, pe linia programului partidului. Cu toate acestea, național-popularii trebuiau să remarce că unii membri ai P.C.R. și ai Frontului Plugarilor nu-i priveau cu simpatie, pentru că vedeau că ceea ce s-a întâmplat în plasa Ciacova, adică liniștirea spiritelor și împăcarea spirituală a locuitorilor, se datorează faptului că național-popularii au reușit să pună, în unele comune, în fruntea gospodăriilor comunale, oameni cu o anumită vizibilitate în cadrul comunităților și, în consecință, național-popularii câștigau simpatie în rândurile acestora. Aceștia erau, însă, puțini la număr și comentau, în șoaptă, și pentru că a fost dat cuvânt de ordine membrilor din comitetele comunale ale P.N.P.-ului să păstreze o colaborare bună cu celelalte organizații din F.N.D.⁵¹.

Se arăta, în ceea ce privea raportul de forțe, că partidele istorice dețineau, în plasa Ciacova, aproximativ 50%, neutrii – 30%, iar F.N.D.-ul – 20%. Locuitorii plasei condiționau înscrierea în P.N.P. de existența unor liste separate a acestora în alegeri.

În privința întrunirilor ținute de partidele istorice în localitățile plășii, P.N.Ț.-ul a avut două întruniri, dintre care una în comuna Jebel, iar liberalii una singură, în comuna Cebza, și aceasta convocată de un militant venit din afara localității.

În cadrul acestor întruniri, cele două partide istorice solicitau deziderate diferite. Astfel, P.N.L.-ul era considerat că nu cere mult, adică numai ca oamenii să le judece trecutul și, în concluzie, să-i urmeze. Național-țărăniștii erau, însă, mai fermi, atacând modul cum s-a realizat reforma agrară, afirmând că au avut-o și ei în program. Aceștia lăsa să se înțeleagă că toate organizațiile din F.N.D. serveau interesele extremei stângi, interese care, în general, nu corespundeau cu firea românului. Se mai afirma că național-țărăniștii puneau multă bază, în activitatea lor, pe tineret, indiferent ce fel de element era tânărul respectiv.

Referindu-se la frunzașii partidelor istorice din plasă, raportul îi numește ca fiind activi pe avocatul Gheorghe Vlăduțiu și țăranul Gheorghe Mustețiu, în Ciacova, iar în comuna Petroman, președintele plășii, dr. Liviu Ghiciescu. Cel mai activ era, însă, tânărul Petru Boldea, care lucra pe lângă avocatul Gheorghe Vlăduțiu, acesta fusese învățător în comuna Ciacova, dar renunțase la postul său, fiind, la acea dată, fără ocupație și întreținut de familie.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 50 v.

⁴⁸ *Banatul*, anul II, nr. 70, 29 martie 1946, 2.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 4.

⁵⁰ A.N.-S.J.T., *fond C.J. T.-T. al P.N.P.*, d. 6/1946, f. 74.

⁵¹ *Ibidem*, f. 75.

Raportul era semnat, în calitate de președinte al organizației de plasă, de către colonelul Teodor Dinculescu și Haralambie Filip, ca secretar⁵².

Continuau, deci, să dea rapoarte asupra situației de forțe dintre partidele democratice și cele pro-comuniste, rapoarte în care se recunoștea că partidele democratice erau preponderente în preferințele electoratului, chiar dacă procentul F.N.D.-ului era mai pronunțat decât în realitate. Se evidențiază că activitatea partidelor istorice era strict supravegheată și raportată partidelor care intrau în componența F.N.D.-ului, printre care și P.N.P.-ul.

O altă problemă cu care se confruntau autoritățile pro-comuniste era cea a abuzurilor celor care formau așa-zisa gardă cetățenească sau comitetele cetățenești.

Despre un astfel de abuz informează comitetul județean Timiș-Torontal al P.N.P. colonelul Gheorghe Dinculescu, membru în acest organism de conducere și șef al organizației național-populare din plasa Ciacova.

Abuzul s-a petrecut în data de 23 martie 1946, în stația C.F.R. din Deta. Aici, informa colonelul Dinculescu, aflându-se în tren, au apărut două țărânci din comuna Opațița (județul Timiș-Torontal), împreună cu un copil și muncitori de la C.F.R., care duceau în spate câte 15–20 kg de făină, cumpărate din Deta. Dar, înainte cu un minut de plecarea trenului, acesta a fost oprit de șeful postului de jandarmi din Deta, care era însoțit de doi indivizi, care – se zice – că făceau parte din garda cetățenească și au luat femeile, copilul și bărbatul, confiscându-le făina și i-au dus la postul de jandarmi. Cu toate rugămințile uneia dintre femei, care le-a spus acestora să ia făina și să-i lase să plece cu trenul, pentru că acasă avea un copil mic de alăptat, aceștia nu au fost de acord. Procedul i-a indignat pe toți pasagerii din tren și, mai ales, pe unii lucrători de la Atelierele C.F.R., care se găseau în tren.

Cei doi din așa-zisa gardă cetățenească se numeau, unul, Milin și celălalt, Milici, despre care se afirma că au fost tot timpul în Iugoslavia, ca dezertori din armata română, iar atunci făceau pe micii teroriști ai populației din Deta⁵³. Conform informațiilor existente, jandarmii ar fi forțați, de oamenii așa-zisei gărzii cetățenești, iar dacă nu li se ascultau cererile, jandarmii sufereau consecințele, fiind amenințați din partea acestora.

În încheierea informării sale, colonelul Dinculescu a cerut ca P.N.P.-ul să intervină pentru desființarea gărzii cetățenești⁵⁴.

Ca o consecință a acestei informații, comitetul județean al P.N.P.-ului a intervenit pe lângă organele abilitate din București pentru sistarea controlului cetățenesc și a vânzărilor forțate, care se produsese în ultimul timp în orașul Timișoara și în județul Timiș-Torontal⁵⁵.

Probleme aveau național-popularii și în cadrul comitetului din Timiș-Torontal. Astfel, în 29 martie 1946, ca urmare a acuzațiilor aduse de procurorul Ion Blănaru, Nicolae Ionescu-Papastelatu a demisionat din funcția de secretar general interimar al comitetului județean al P.N.P.⁵⁶

În același timp, au fost promovați alți membri ai P.N.P.-ului, de exemplu Edward Karner ca delegat al P.N.P.-ului din Timiș-Torontal în Consiliul Economic Județean al F.N.D.-ului, inginerul Borza era directorul Oficiului Economic Județean, iar Tudor – directorul INCOM⁵⁷.

P.N.P. avea probleme și la Periam, chiar cu organizațiile care formau F.N.D.-ul, mai precis între acesta și P.S.D., în ceea ce privea numirea primarilor⁵⁸.

Tot la Periam, național-popularii aveau divergențe și cu P.N.Ț.-Maniu și cu P.N.L.-Brătianu, care aveau numai 35 de membri, după afirmațiile național-popularilor, dar care căutau să atragă – pe față – pe coloniști, care, pe moment, erau doar simpatizanți ai acestora. Conform afirmațiilor doctorului Damian, fost notar, președintele organizației Periam, Blocul Democratic, cum numea acesta partidele care formau guvernul Petru Groza, deținea 65% din electorat și era posibil ca, până la alegeri, să fie cooptați în P.N.P. un număr însemnat dintre cei care stăteau în cumpănă unde să se înscrie⁵⁹.

În concluzie, Partidul Național-Popular era în continuă ascensiune în județele bănățene, existând chiar o Regională în formare a acestuia. Partidul colabora dificil cu celelalte partide din Frontul Național-Democrat și se opunea abuzurilor unor așa-numite gărzii sau comitete cetățenești, care se prezentau mai mult ca elemente de presiune și teroriste decât în slujba cetățeanului.

⁵⁴ *Ibidem*, f. 43 v.

⁵⁵ Pentru atitudinea sârbilor din Banat în perioada imediat posterioară războiului vezi și Eusebiu Narai, Aspecte privind situația minorității sârbe din județele Caraș și Severin în anii 1944–1948. *SIB*, XXXII, 2008–2009, (2009), 123–131.

⁵⁶ *Banatul*, anul II, nr. 70, 29 martie 1946, 2.

⁵⁷ A.N.-S.J.T., *fond C.J. T.-T. al P.N.P.*, d. 2/1946, f. 41.

⁵⁸ *Ibidem*, f. 39.

⁵⁹ *Ibidem*, f. 40.

⁵² *Ibidem*, f. 76.

⁵³ *Ibidem*, d. 4/1946, f. 43.

SITUAȚIA FINANCIAR-BANCARĂ ÎN JUDEȚUL SEVERIN (1944–1948) (IV)

Eusebiu Narai*

Cuvinte-cheie: *finanțe, bănci, credit, capital social, județul Severin.*

Keyword: *finance, banks, credit, capital, Severin county.*

Banking and Financial Situation in Severin County (IV)

(Abstract)

Lugoj is a place where the bank system had a productive period concerning the trade and the wealth of the population. Caransebeș was an important centre of railways with many banks with a great capital and a wealth economy.

In sum, the banks from Severin grew, but in the years that followed 1944–1945, their numbers decreased considerably. Here is an example of banks in: Craiova, Lugoj, Făget, Sibiu, Caransebeș and so on. There were also in Teregova and Mehadia (Severin), Bozovici (Caraș), Buziaș (Timiș), Sacul and Eșelnița (Severin).

The insurance groups like “Dacia-România” – in Lugoj, and Orșova; “Franco-Română” – in Lugoj; “Steaua României” – in Lugoj and Caransebeș; “Minerva” – in Lugoj; “Urania” – in Caransebeș cannot be omitted.

Popular banks were placed in Lugoj – “Lugojana”; “Plugarul Sinteștean” (Sintești); “Soarele” (Cireșul); “Granița” (Teregova); “Luceafărul” (Mehadia); “Economia” (Orșova); “Timișul” and the Popular Bank of Teachers in Lugoj. Their purpose was to help peasants with money, tools, machines and seeds for their land.

Studiul de față se referă la situația financiar-bancară din județul Severin în anii 1944–1948, perioadă în care regiunea, ca și întreaga Românie, se confrunta cu o criză economică generată de urmările celui de-al Doilea Război Mondial, dublată de o criză politică declanșată de către Partidul Comunist Român în vederea preluării puterii politice depline în țară, criză ce a afectat profund sistemul financiar-bancar românesc¹.

* Universitatea de Vest Timișoara, Facultatea de Litere, Istorie și Teologie, Bd. Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: eusebiunarai@yahoo.com.

¹ Pentru situația economică a României în această perioadă vezi Dinu C. Giurescu, *Guvernarea Nicolae Rădescu*, București (1996), Florin Constantiniu, *O istorie sinceră a poporului român*, ed. a II-a, București (1999), Stephen Fischer-Galați, *România în secolul al XX-lea*, Iași (1998), Victor Frunză, *Istoria stalinismului în România*, București (1990), Ion Alexandrescu, *Economia României în primii ani postbelici (1945–1947)*, București (1986), Victor Axenciuc, *Evoluția economică a României. Cercetări statistico-istorice. 1859–1947*, vol. 1–2, București (1992), *Banca Națională a României: 1880–1995*, București (1995), *Istoria României*, București (1998), Christian Duplan, Vincent Giret, *Viața în roșu: 1944–1989: Varșovia, Praga, Budapesta, București*, vol. 4 București (2000), Catherine Durandin, *Istoria românilor*, Iași (1998), Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *Istoria românilor*

și în localitățile din mediul rural al județului Severin funcționau câteva instituții de credit mai importante, implicate în sprijinirea activităților economice din zonă².

• *Banca de Credit și Comercială Română S.A. Făget*, având sediul social în comuna Făget (str. Ferdinand nr. 42), s-a constituit în data

în secolul XX (1919–1948), București (1999), Ioan Scurtu, *Istoria românilor în timpul celor patru regi: 1866–1947*, vol. 4 (Mihai I), București (2001), N.N. Constantinescu (coord.), *Istoria economică a României*, ed. a 2-a, vol. 2 (1939–1989), București (1998).

² Pentru activitatea economică din județele Caraș și Severin în anii 1944–1948 vezi C. Groșoreanu, *Banatul de altădată și de totdeauna: sinteza problemelor istorice și social-politice*, Timișoara (1946), Georg Hromadka, *Scurtă cronică a Banatului montan*, Oradea (1995), Gheorghe Jurma, *Descoperirea Banatului*, Reșița (1994), Petru Bona, *Caransebeș: contribuții istorice*, Caransebeș (1989), *200 de ani de construcții de mașini la Reșița. 1771–1971*, vol. 1–2, Reșița (1971), *Caraș-Severin. Monografie*, București (1981), V. Sencu, I. Băcănar, *Județul Caraș-Severin*, București (1976), *Ce este Comunitatea de Avere grănicerească din Caransebeș*, Lugoj (1944), *Reșița – istorie și contemporaneitate*, Reșița, Eusebiu-Marcel Narai, *Viața economică și socială în județele Caraș și Severin (1944–1948)*, vol. I, Timișoara (2010), vol. II, Cluj-Napoca (2010).

de 7 septembrie 1923, la inițiativa directorului general al băncii „Timișiana” din Timișoara, Ioan Oprea. Printre fondatorii institutului de credit amintit se numărau: banca „Timișiana” Timișoara, sucursala Făget; dr. Aurel Hădan, avocat (Făget); Traian Cibian, preot (Birchiș); Inocențiu Crișan, director la C.F.R. (Făget); Iosif Unipan, preot (Gladna); Iosif Novac, contabil (Făget); Augustin Oneșan, comerciant (Făget); firma comercială „Deutsch Albert & Fiul” din Făget; Aurel Cărăbaș-Virismort, preot (Făget); Vasile Cărpinișan, proprietar (Lugoj); Ștefan Früstök, inginer silvic (Făget); Pavel Ungureanu, funcționar (Făget); Serafin Băian, preot (Margina); Nicolae Kappler, comerciant (Făget); frații Iacob și Robert Deutsch, comercianți (Făget); Iustin Cărăbaș, proprietar (Bata); Dumitru Lăzărescu, proprietar (Sintești); Gligor Vucic, comerciant (Făget)³.

„Statutul băncii făgetene, aprobat în adunarea generală de constituire din 7 septembrie 1923, definea *scopul* societății: „a face operațiuni de bancă, de orice natură; a lua parte la tot felul de emisiuni de titluri de stat, de orașe, județe sau societăți particulare și a participa la constituirea de societăți particulare și industriale; a face orice fel de împrumuturi simple, pe mărfuri sau ipoteci și a primi cesiuni și altele asemenea; a se împrumuta cu garanții de efecte, ipoteci de imobile, de mărfuri sau de credit deschis; a reesconta sau cesiona creanțele sale; a face orice operațiuni în legătură cu comerțul, industria și agricultura” ș.a.m.d. *Capitalul social* era fixat la suma de 2.000.000 lei, împărțit în 4.000 acțiuni a 500 lei fiecare, majorarea sa devenind posibilă numai în baza unei noi autorizații primite de la Ministerul Finanțelor. Din păcate, datorită fondurilor insuficiente și a impactului negativ exercitat de criza economică, prima emisiune de acțiuni, în valoare de 500.000 lei, nu a putut fi suplimentată ulterior, capitalul social al institutului de credit menținându-se neschimbat până la desființarea sa (500.000 lei). Conducerea societății era încredințată unui *Consiliu de Administrație*, compus din 5–12 membri aleși de adunarea generală, pentru un interval de 6 ani; două treimi dintre membrii Consiliului de Administrație trebuiau să fie cetățeni români; acest consiliu putea alege, dintre membrii săi, un președinte și unul sau doi administratori-delegați. *Comitetul de Cenzori* urma să fie alcătuit din 10 membri, cu atribuții prevăzute în Codul comercial⁴.

Banca amintită a fost afectată destul de mult de marea depresiune economică. De pildă, chiar și în anul 1937 activitatea instituției s-a restrâns exclusiv la încasarea creanțelor de la debitori, conform legii de lichidare a datoriilor agricole și urbane din 7 aprilie 1934 și la plățile angajamentelor sale față de creditorii, în baza aranjamentului de plată încheiat la 17 mai 1934. Merită atenție o privire comparativă asupra bilanțurilor băncii din anii 1935 și 1936: *soldul debitorilor* beneficiind de legea lichidării datoriilor a scăzut de la 1.120.130 lei (în 1935) la 976.423,50 lei (în 1936); la contul „*Pierderi rezultând din aplicarea legii lichidării datoriilor*”, suma s-a redus de la 219.716,50 lei (în 1935) la 108.022 lei (în 1936), reducerea de 111.694,50 lei fiind determinată de amortizarea din anul 1935 (19.502,50 lei), dividendele neridicate (38.670 lei) și reducerea pentru depunerile plătite până la 31 decembrie 1936 (53.522 lei); *soldul depunerilor* a scăzut, în anii 1935–1936, de la 584.482 lei la 385.693 lei, datorită replătirii unei sume considerabile către deponenți⁵.

Conducerea societății bancare menționate mai sus a suferit modificări minore pe parcursul existenței sale, asigurând un climat de stabilitate și încredere printre deponenții săi:

a) La constituirea institutului de credit (septembrie 1923), din *Consiliul de Administrație* făceau parte Ionel Mocsonyi (București), Ioan Oprea (Timișoara), dr. Aurel Hădan (Făget), Augustin Oneșan (Făget) și Robert Deutsch (Făget), iar *Comitetul de Cenzori* era reprezentat de către Constantin Ardelean, Ștefan Früstök și Pavel Ungureanu, cu toții domiciliați în Făget⁶.

b) În luna octombrie 1931, imediat după înmatricularea sa în registrele Camerei de Comerț și Industrie din Lugoj, *Consiliul de Administrație* era alcătuit din dr. Aurel Hădan – președinte, Augustin Oneșan, Iosif Novac, Inocențiu Crișan și Pavel Ungureanu – membri; la rândul său, *Comitetul de Cenzori* era format din 3 membri (Alexandru Buibaș, Serafin Băian și Nicolae Kappler)⁷.

c) În anul 1936, în urma retragerii lui Alexandru Buibaș, expertul-contabil Adrian Olariu a fost desemnat, în unanimitate, în calitate de *cenzor*, *Consiliul de Administrație* păstrându-și, neschimbată, componența⁸.

La sfârșitul anului 1945, dându-și seama de faptul că este imposibil să acopere financiar pierderile suferite de bancă în anii celui de-al Doilea

³ Serviciul Județean Timiș al Arhivelor Naționale (în continuare SJTAN), *fond Camera de Comerț și Industrie Lugoj – firme sociale și bancare*, d. 212, f. 2.

⁴ *Ibidem*, f. 4–6, 8, 10.

⁵ *Ibidem*, f. 37.

⁶ *Ibidem*, f. 3.

⁷ *Ibidem*, d. 222, f. 1.

⁸ *Ibidem*, d. 212, f. 36.

Război Mondial, conducerea instituției de credit l-a numit – ca lichidator – pe Iosif Novac, unul dintre administratorii săi. Toate operațiunile în legătură cu lichidarea băncii au fost terminate la 3 februarie 1946, societatea amintită urmând – în cel mai scurt timp – să fie radiată din evidențele Camerei de Comerț și Industrie din Lugoj⁹.

• „Casa Țărănească de Împrumut și Economie” Făget* s-a constituit pe baza Legii nr.204 din 16 martie 1942.

Conform articolului 1 din lege, Banca Națională a României putea înființa – pe tot cuprinsul țării – „Case Țărănești de Împrumut și Economie”, sub formă de *societăți anonime*, cu durată nelimitată, pentru satisfacerea nevoilor de credit ale micilor agricultori, comercianți și meseriași din comunele rurale, urbane nereședințe de județ, suburbane și din târguri. Articolul 2 stabilea *capitalul* fiecărei „Case Țărănești de Împrumut și Economie” la minimum 5 milioane lei și maximum 20 milioane lei, reprezentat prin acțiuni nominative de câte 500 lei fiecare, Banca Națională a României fiind autorizată a subscrie la capitalul „Casei Țărănești de Împrumut și Economie”, precum și la orice sporiri ulterioare ale acestuia, o cotă de cel mult 70%, cu condiția ratificării sale de către Adunarea Generală Extraordinară; restul capitalului trebuia completat prin subscripție publică, Banca Națională urmând a repartiza acțiunile astfel încât nici un acționar nu putea deține mai mult de 50 acțiuni. Articolul 23 al legii amintite aducea precizări suplimentare: toate formalitățile de constituire ale „Caselor Țărănești de Împrumut și Economie” erau scutite de *taxa de timbru și înregistrare, impozitul pe acte juridice, impozitul comercial, adițional și de supracotă* pe operațiunile lor, *impozitul pe dobânda încasată* de la debitorii lor, *taxele și impozitele comunale, județene* etc.; atâta timp cât Banca Națională a României își păstra participarea la capitalul lor, „Casele Țărănești de Împrumut și Economie”, precum și funcționarii lor, erau scutiți de toate taxele, cotizațiile și

impozitele către Asigurările Sociale. Conform articolului 25, în caz de lichidare a „Casei Țărănești de Împrumut și Economie”, lichidatorul trebuia desemnat de Banca Națională a României¹⁰.

Statutele „Casei Țărănești de Împrumut și Economie” Făget au fost adoptate în luna septembrie 1942. Potrivit articolului 2 din statute, *capitalul* societății trebuia să fie de 10 milioane lei, împărțit în 20.000 acțiuni de câte 500 lei fiecare, putând fi sporit până la maximum 20 milioane lei, prin emisiuni ulterioare hotărâte de Consiliul de Administrație, cu autorizarea prealabilă a Băncii Națională a României; Banca Națională a subscris – la capitalul inițial – suma de 7 milioane lei; restul capitalului urma să fie completat prin subscripție publică, la care puteau participa agricultorii, societățile cu preocupări în sectorul agricol, precum și alte persoane din regiunea stabilită de Banca Națională a României. Articolul 5 definea *operațiunile* pe care le putea face banca amintită:

a) Acordarea de împrumuturi agricultorilor, pomicultorilor, apicultorilor, micilor proprietari, micilor meseriași și comercianți (cojocari, curelari, croitori, fierari, dogari, rotari, tăbăcari, tâmplari, comercianți de manufactură, de cereale și derivate, băcani, cârciumari, măcelari etc.), persoanelor fizice care se îndeletniceau cu alte activități în legătură cu agricultura (cărăușie, uscătorii de prune, fierăstraie, cuptoare de var, lăptari, prunari, brutari ș.a.m.d.), domiciliați în comune rurale sau târguri.

b) Primirea de depuneri spre fructificare, cu o dobândă stabilită de Banca Națională a României.

c) Reescontarea, la Banca Națională a României sau la alte instituții, a biletelor la ordin primite de la debitori.

d) Vânzări și cumpărări de efecte publice, obligațiuni, rente, precum și scontări de cupoane.

e) Operațiuni de comision și încasări.

f) Cumpărări, pe cont propriu, de imobile necesare funcționării instituției.

g) Orice alte operațiuni bancare ce se puteau dovedi utile micilor agricultori, meseriașilor rurali și micilor comercianți.

Conform articolului 6 din statutul de față, *împrumuturile* se puteau acorda:

– pe termen scurt, până la 2 ani, pentru producție și exploatare agricolă (procurarea de semințe selecționate și îngrășăminte, plata pentru muncile agricole, sprijinirea creșterii vitelor, a păsărilor, a viermilor de mătase și albinelor, cumpărarea de materii prime și scule pentru meseriași etc.);

– pe termen mediu, până la 5 ani, pentru înzestrarea cu inventar agricol viu și mort, procurarea

⁹ *Ibidem*, f. 59.

* Societatea anonimă amintită a primit unele credite din partea B.N.R. în vederea acordării de împrumuturi agricultorilor din regiune, mai ales pentru cumpărări de vite și de semințe: în luna mai 1946 – a obținut un credit în valoare de 50.000.000 lei, din partea Agenției B.N.R. Lugoj, pentru a satisface toate cererile de împrumut solicitate în această perioadă, destul de critică pentru activitatea economică din zonă. (Serviciul Arhive și Muzeu B.N.R., *fond Procese-verbale ale Consiliului de Administrație B.N.R.*, d. 99/1946, f. 28).

în luna ianuarie 1947 – a primit un credit în sumă de 70.000.000 lei, din partea Agenției B.N.R. Lugoj, pentru a răspunde favorabil solicitărilor de împrumut ale agricultorilor din regiune. (*Ibidem*, d. 100/1946–1947, f. 66).

¹⁰ *Ibidem*, d. 215, f. 64–66.

de pomi fructiferi selecționați, animale de muncă și reproducere, repararea și construirea de case, grajduri, păture, coșare, magazine ș.a.m.d.;

– pe termen scurt, corespunzător timpului necesar vânzării mărfurilor procurate cu sumele împrumutate pentru finanțarea comercianților; agricultorii cu datorii în conversiune nu erau excluși de la operațiunile de credit ale băncii amintite, cu condiția de a fi la curent cu plata ratelor.

În baza articolelor 16 și 17, *conducerea societății* era încredințată unui *Consiliu de Administrație*, compus din 3 membri, 2 – aleși de către Adunarea Generală (unul fiind propus de B.N.R.), iar al treilea, numit direct de către Banca Națională a României, îndeplinea – simultan – funcțiile de director și președinte al Consiliului de Administrație. Administratorii erau obligați să depună cauțiunea legală, constând în acțiuni ale societății, însă administratorul numit direct de Banca Națională a României era scutit de plata cauțiunii amintite. Durata mandatului membrilor aleși era de 3 ani, putând fi revocați din funcție de Adunarea Generală, fără drept de despăgubire, iar mandatul administratorului numit de Banca Națională a României se întindea pe o perioadă nelimitată. Pentru supravegherea operațiunilor, revizuirea bilanțului și verificarea conturilor urmau să fie desemnați 2 *cenzori*, unul – numit de Banca Națională a României, iar celălalt – ales de Adunarea Generală, pentru un mandat de 1 an, Banca Națională având dreptul de a desemna și un *cenzor supleant*; ei trebuiau să depună cauțiunea legală în acțiuni ale societății, cenzorii numiți de Banca Națională a României fiind scutiți de la plata cauțiunii¹¹.

De altfel, în ședința din 7 iulie 1942, Consiliul de Administrație al Băncii Naționale a României l-a însărcinat pe funcționarul său, Petre Ciohagi, să conducă, să administreze și să semneze singur (până la constituirea primei adunări generale), angajând valabil „Casa Țărănească de Împrumut și Economie” Făget¹². Adunarea Generală din 15 august 1943 a desemnat *noua conducere* a societății bancare: 2 *administratori* (Petre Cursariu și Traian Stănescu) și un *cenzor* (Vasile Brașovan), Petre Ciohagi păstrându-și – în continuare – calitatea de președinte al Consiliului de Administrație și de director al instituției amintite¹³. De asemenea, la 28 septembrie 1943, printr-o decizie a Băncii Naționale, în *Comitetul de Cenzori* al băncii făgetene au fost coopțați Pavel Bojin (titular) și Aurel

Baba (supleant)¹⁴. La lucrările Adunării Generale din 2 septembrie 1946 s-a stabilit componența conducerii instituției de credit menționate până la încetarea activității sale: Petre Ciohagi – *director și președinte al Consiliului de Administrație*; Traian Stănescu și Ioan Gherghina – *administratori*; Pavel Bojin și Vasile Brașovan – *cenzori titulari*; Nicolae Străin – *cenzor supleant*¹⁵.

Beneficiind de angajamente de reescont la Banca Națională a României în valoare de 25.313.000 lei (la nivelul anului 1945), banca făgeteană a acordat *credite* unui număr de 162 agricultori, comercianți și meseriași, estimate la suma de 32.582.000 lei, realizând *beneficii* destul de reduse: 123.405 lei (în 1944) și, respectiv, 446.073 lei (în 1945)¹⁶.

Din păcate, nu deținem informații despre activitatea societății bancare amintite în anii următori, însă, în mod cert, a împărțit soarta altor instituții de credit din zonă (lichidare sau naționalizare).

• „Făgetana”, *Institut de Credit și Economii Făget* s-a înființat în baza hotărârii adunării generale constituante din 26 aprilie/8 mai 1891, având un *capital social* inițial de 30.000 florini. *Conducerea* societății făgetene era exercitată de un *Consiliu de Administrație*, format din 7 membri (Sebastian Olariu, Zenob Bordan, Ioan Blidariu, Dionisie Feneș, Alexandru Iclozan, George Giura și Traian Unipan) și de un *Comitet de Cenzori*, alcătuit din 5 membri (Eugen Mocsonyi, Todor Sandu, George Popovici, Vasile Nicorescu și Dimitrie Carabaș), cu un mandat de 3 ani¹⁷.

Noile statute ale institutului de credit amintit au fost adoptate la data de 14 octombrie 1926. Articolul 1 din statute stabilea *scopul* societății: „a dezvolta spiritul de economie și a procura cetățenilor din toate clasele, mai cu seamă poporului agricultor, creditele lipsă”. Conform articolului 5, *capitalul social* era de 3.000.000 lei, împărțit în 30.000 acțiuni a câte 100 lei fiecare; cel puțin 2/3 din capitalul societății trebuia să fie în posesia cetățenilor români. Articolele 18, 19, 25 și 26 din statute se refereau exclusiv la *organele de conducere* ale băncii: *Consiliul de Administrație* se compunea din 7 membri, desemnați de Adunarea Generală, pentru un mandat de 6 ani, reeligibili, fiecare membru al Consiliului de Administrație fiind obligat să dea – pentru durata mandatului său – o garanție de cel puțin 20 de acțiuni ale societății; *Comitetul de Cenzori* era format din 5 membri, aleși dintre acționari, pe o perioadă de 3 ani, reeligibili, cenzorii

¹¹ *Ibidem*, f. 4–18.

¹² *Ibidem*, f. 21, 30.

¹³ *Ibidem*, f. 1.

¹⁴ *Ibidem*, f. 76.

¹⁵ *Ibidem*, f. 53.

¹⁶ *Ibidem*, f. 60–61.

¹⁷ *Ibidem*, d. 209, f. 13–14.

fiind – la rândul lor – siliți să depună jumătate din garanția fixată pentru membrii Consiliului de Administrație¹⁸.

De altfel, în anul 1938 au fost modificate articolele din *statute* referitoare la *conducerea societății*. De pildă, *Consiliul de Administrație* urma să fie alcătuit din 3–7 membri, cu un mandat de 6 ani, reeligibili, reprezentat – la nivel oficial – de un președinte și un vicepreședinte, iar *Comitetul de Cenzori* – din 3 titulari și 3 supleanți, cu un mandat de 3 ani, reeligibili¹⁹.

Banca făgețeană a fost destul de afectată de criza economică și de prevederile legii privind lichidarea datoriilor agricole și urbane: în anul 1934 debitorii băncii trebuiau să achite *datorii* în valoare de 1.123.853 lei, care puteau fi compensate din *depunerile spre fructificare*, în sumă de 4.252.636 lei²⁰; în anii 1936–1939, dispunând de *fonduri de amortisment* în valoare de 327.110 lei și de *rezerve speciale* de peste 2.000.000 lei, institutul de credit a obținut *beneficii nete* cuprinse între 26.206–153.663 lei²¹.

În perioada 1940–1944 societatea bancară menționată mai sus s-a bucurat de sprijinul statului și al Băncii Naționale, pentru a credita sectoarele economice din zonă. De pildă, în primele 8 luni ale anului 1944 „Făgețana” a acordat 112 *împrumuturi* în valoare totală de 2.302.180 lei, majoritatea fiind destinate agriculturii (1.791.180 lei) și comerțului (425.000 lei)²².

Datorită mai multor factori (sporirea considerabilă a fondurilor de rezervă, reducerea creanțelor în conversiune și majorarea depunerilor spre fructificare, *beneficiul net* al băncii a cunoscut o creștere remarcabilă în anii 1944–1946: 358.834 lei (în 1944)²³, 622.209 lei (în 1945)²⁴ și, respectiv, 2.185.219 lei (în 1946)²⁵.

Cu toate acestea, incapacitatea forurilor de conducere ale băncii de a majora capitalul social și devalorizarea accelerată a monedei naționale au adus institutul de credit amintit într-un impas.

În perioada funcționării sale au intervenit o serie de schimbări în conducere, determinate de

motive subiective sau obiective (deces, expirarea mandatului, boală etc.):

– În anii 1931–1935 conducerea băncii era asigurată de *Consiliul de Administrație*, format din 7 membri (Sebastian Olariu – protopop ortodox român, Victor Feneșiu – meseriaș, Arsene G. Popescu – comerciant, Teodor Baianțu, Eugeniu Indreșian, Nicolae Cibian și Victor Iclozan – preoți ortodocși români) și de *Comitetul de Cenzori*, alcătuit din 3 membri (Virgil Lugojan, Adam Lesnican și dr. Titus Olariu)²⁶.

– În anul 1936 s-a reînnoit complet *Comitetul de Cenzori*, în urma expirării mandatului tuturor cenzorilor. În noua formulă, *Comitetul de Cenzori* era alcătuit din patru membri (Ioan Muntean, Iosif Novac, Petru Lascu și Iosif Unipan)²⁷.

– În luna iunie 1939 un număr de trei *administramentari* și-au pierdut funcțiile deținute (Teodor Baianțu, Victor Iclozan și Eugeniu Indreșian), iar *Comitetul de Cenzori* a fost întregit prin cooptarea a doi noi membri (Victor Iclozan și Samson Lugojan)²⁸.

– În luna iulie 1941 a expirat mandatul administratorului Nicolae Cibian²⁹.

– În luna octombrie 1942 au fost consemnate alte demisii din conducerea băncii: *administratorul* Victor Feneșiu – din motive de incompatibilitate; *cenzorii* Iosif Unipan, Victor Iclozan și Samson Lugojan – pentru că le-a expirat mandatul încredințat³⁰.

– Adunarea Generală din 20 martie 1945 i-a reconfirmat în calitate de *cenzori*, pentru un mandat de 3 ani, pe următorii: Ioan Munteanu și Iosif Novac (titulari), respectiv Nicolae Cibian și Petru Lascu (supleanți)³¹.

– În luna iunie 1947, Sebastian Olariu a fost reales, pentru un mandat de 6 ani, în *Consiliul de Administrație* al societății „Făgețana”³².

Din păcate, banca din Făget nu a reușit, prin eforturi proprii, să-și rezolve problemele cu care se confrunta (lichidități insuficiente, cetățeni aflați în imposibilitatea de a-și achita împrumuturile contractate ș.a.m.d.), iar sprijinul din partea Băncii Naționale s-a redus continuu. În consecință, „Făgețana” a intrat în procedură de lichidare, prin decizia Curții Superioare Bancare nr.192 din 4 iunie 1948, Nicolae Străin (contabil la Agenția

¹⁸ *Ibidem*, f. 1–4.

¹⁹ *Ibidem*, f. 71.

²⁰ *Ibidem*, f. 30.

²¹ *Ibidem*, f. 54–55, 88–90.

²² Idem, *fond Banca Națională a României – sucursala Lugoj*, d. 26/1925–1947, f. 367.

²³ Idem, *fond Camera de Comerț și Industrie Lugoj – firme sociale și bancare*, d. 209, f. 131.

²⁴ Idem, *fond Banca Națională a României – sucursala Lugoj*, d. 26/1925–1947, f. 393.

²⁵ Idem, *fond Camera de Comerț și Industrie Lugoj – firme sociale și bancare*, d. 209, f. 141.

²⁶ *Ibidem*, d. 30, f. 2; *Ibidem*, d. 209, f. 21.

²⁷ *Ibidem*, d. 209, f. 55.

²⁸ *Ibidem*, f. 75.

²⁹ *Ibidem*, f. 91.

³⁰ *Ibidem*, f. 112.

³¹ *Ibidem*, f. 125.

³² *Ibidem*, f. 140.

B.N.R. Lugoj) fiind numit în calitate de lichidator al băncii menționate mai sus³³.

• Banca „Economul” S.A. Iablașița a primit *aviz de funcționare* din partea Camerei de Comerț și Industrie Lugoj în luna februarie 1929, pentru a-i servi la Tribunalul Caransebeș-Secția Comercială în vederea înscrierii legale a firmei³⁴.

La constituirea capitalului social al instituției de credit au contribuit, într-o anumită măsură, un număr de 14 *acționari* din regiunea amintită: George Bidiviu, comerciant (Petnic); Nicolae Domășnianu, învățător (Iablașița); Isac Mreajă, cantonier (Iablașița); Dimitrie Terfăloagă, rotar (Iablașița); Pavel Grecu, plugar (Iablașița); Petru Domășnianu, ofițer de aviație (București); Mihail Cârpan, plugar (Iablașița); Petru Similean, plugar (Iablașița); George Blidariu, notar (Plugova); Ion Marescu, plugar (Iablașița); Nicolae Marescu, plugar (Iablașița); Gheorghe Măran, plugar (Iablașița); Mihail Marineasa, plugar (Iablașița); Ion Nemuc, plugar (Iablașița)³⁵.

Banca „Economul” S.A. Iablașița s-a confruntat, aproape imediat, cu unele probleme în privința gestionării activității sale. Astfel, în luna mai 1930, pe adresa Inspectoratului Ministerial VII Timișoara a fost trimisă *reclamația* unui grup de săteni din Iablașița, care solicitau adoptarea unor măsuri drastice împotriva directorului băncii din localitate, învățătorul Nicolae Domășnianu, acuzat de delapidare și nerespectarea legii comerciale, reclamații sugerând ideea că acesta a deturnat o parte din fondurile instituției bancare în interes propriu. Reclamația a fost adusă la cunoștința organelor abilitate, care au efectuat cercetări și au pledat în favoarea nevinovăției directorului băncii³⁶.

În perioada 1931–1935 banca amintită și-a desfășurat activitatea în condiții destul de vitrege, datorită efectelor devastatoare ale crizei economice asupra veniturilor localnicilor. În consecință, în 1935 Administrația Financiară a sechestrat și a vândut – prin licitație publică – întreg mobilierul băncii iablașițene, pentru a achita impozitul restant care trebuia plătit statului. Mai mult, în intervalul octombrie 1934–iunie 1936, banca a lichidat contul creditorilor (deponenților) cu suma de 230.898 lei, determinând micșorarea portofoliului cambial. De asemenea, în luna iunie 1936 s-a solicitat avizul favorabil al Consiliului Superior

Bancar pentru modificarea articolului 4 din statute (reducerea capitalului social cu mai mult de o treime, de la 1.600.000 lei la 500.000 lei), cu scopul ca suma redusă să fie trecută în contul depuneri și ca debitorii nevoiași să-și poată achita datoriile³⁷.

Deși *Consiliul de Administrație* al băncii a fost completat prin cooptarea de noi membri în lunile aprilie 1935 (Gheorghe Măran, Petru Similean, Dimitrie Terfăloagă) și, respectiv, mai 1936 (Mihail Marineasa, Gheorghe Bidiviu) pentru eficientizarea activității sale, fondurile insuficiente de care dispunea societatea bancară și existența unui climat general de neîncredere în instituțiile de credit au făcut imposibilă redresarea sa financiară, pusă – din nou – sub semnul întrebării după intrarea României în cel de-al doilea război mondial³⁸.

Prin *decizia* Consiliului Superior Bancar nr. 111 din 29 iunie 1945, judecătorul Ocolului Mixt Orșova a fost însărcinat cu lichidarea băncii „Economul” din Iablașița, în baza dispozițiilor articolului 54 aliniatul 14 din Legea C.S.B., publicată în „Monitorul Oficial” nr.41/1943. Conform articolului 54, aliniatele 6 și 15, din aceeași lege încasarea creanțelor urma să se facă prin portărelele delegate la această instanță, pe cale de somație și urmărire; creanțele urmărite și neincasate trebuiau să fie vândute, încă de la început, prin licitație publică; sumele încasate prin urmărire sau licitație publică urmau să fie consemnate pe seama acționarilor și deponenților institutului de mai sus³⁹.

• *Institutul de Credit, Comerț și Industrie „Craina” S.A. din Teregoava* s-a constituit în luna octombrie 1926, cu scopul de a sprijini interesele micilor agricultori, comercianților și industriașilor din zonă⁴⁰.

Statutele societății bancare, adoptate în decembrie 1926, stabileau *capitalul social* la valoarea de 1.500.000 lei, împărțit în 3.000 buc. acțiuni nominative, fiecare de câte 500 lei; din capitalul autorizat, 1.000.000 lei se vărsau prin prima emisiune, iar restul trebuiau să fie depuși până la 1 iulie 1928. *Profitul net* urma să fie distribuit astfel: cel puțin 8% – pentru înființarea unui fond de rezervă și 10% sub formă de dividende acordate acționarilor, în funcție de capitalul vărsat. Conform articolelor 41 și 42 din statute, membrii Consiliului de Administrație, ai Direcțiunii și ai Comitetului de Cenzori puteau să fie numai cetățeni români, iar $\frac{3}{4}$ din numărul acțiunilor trebuiau să se afle în posesia cetățenilor

³³ *Ibidem*, f. 150–151.

³⁴ Serviciul Județean Caraș-Severin (Caransebeș) al Arhivelor Naționale (în continuare SJCSAN), *fond Tribunalul Caransebeș – firme sociale*, d. 7/1930–1946, f. 145.

³⁵ *Ibidem*, f. 146.

³⁶ *Ibidem*, f. 159–160.

³⁷ *Ibidem*, f. 36, 40, 110.

³⁸ *Ibidem*, f. 36, 52.

³⁹ *Ibidem*, f. 1.

⁴⁰ *Ibidem*, d. 7/1927–1945, f. 11.

români; transmiterea acțiunilor se putea realiza cu aprobarea Consiliului de Administrație, înștiințând Ministerul Industriei și Comerțului, prin Inspectoratul Comercial din Timișoara⁴¹.

Conducerea institutului de credit amintit a suferit o serie de schimbări pe parcursul timpului, determinate de motive subiective și obiective. La fondarea băncii (în 1926 – *n.n.*), în *Consiliul de Administrație* au fost desemnați, pe termen de 3 ani, următorii: inginerul Petru Fotoc – președinte (deputat de Severin); Ilie Sârbu – vicepreședinte (preot ortodox); Petru Stoichescu (funcționar), Ion Grozăvescu (preot ortodox), Pavel Ghimboasă (comerciant), Ion Szaal (comerciant) și Nicolae Grama (proprietar) – membri. De asemenea, conducerea efectivă a societății bancare teregovene a fost încredințată, pentru un mandat de 3 ani, unei *Directiuni* compusă din: lt.-col. Romulus Boldea (prefectul județului Severin); dr. Alexandru Morariu (avocat, senator de Severin); dr. Petru Nemoianu (avocat, deputat de Severin); inginer Ștefan Bornuz; Ilie Orzescu (președintele Comunității de Avere); Dimitrie Stoichescu (preot ortodox) și Petru Hoge (magistru poștal). Din *Comitetul de Cenzori*, ales pe un an, făceau parte: Dimitrie Radac, Traian Bona, Ion Bica, Vizantie Murgu, Toma Suru, Victor Petroviciu, Traian Paica și Ion Stoichescu⁴².

Adunarea Generală a institutului de credit „Craina” din 9 martie 1930 a consacrat o schimbare majoră în conducerea societății bancare: în *Consiliul de Administrație* au fost aleși, pe termen de 6 ani, 9 membri, în mare parte desemnați pentru prima oară în funcții de conducere (dr. Cornel Cornean, inginer Petru Fotoc, dr. Ștefan Pascu, Ion Grozăvescu, Petru Stoichescu, Pavel Ghimboasă, Nicolae Grama, Petru Loga și Albert Koch), iar în *Comitetul de Cenzori* au fost desemnați, pentru un mandat de 1 an, 5 membri (Ion Târziu – expert-contabil, Traian Bona, Ion Stoichescu, Toma Grozăvescu și Dimitrie Burariu). Aceste modificări survenite erau explicate prin respectarea statutului băncii și prin nevoia de a soluționa problemele financiare cu care se confrunta institutul de credit din Teregova⁴³.

Criza financiară a afectat grav operațiunile băncii amintite, iar creditele nerestituite la timp au determinat un sentiment de neîncredere printre depunători. Legile de conversiune din anii '30 au avut un efect dezastruos asupra instituției bancare. Mai mult, articolul 11 din proiectul de

lege pentru organizarea și reglementarea comerțului de bancă stabilea *capitalul minim* al societăților bancare înființate în comunele rurale la valoarea de 3.000.000 lei, însă, în condițiile date, triplarea capitalului băncii amintite s-a dovedit imposibilă, conducerea instituției fiind obligată să opteze între lichidarea treptată a băncii din Teregova și fuziunea cu o bancă importantă. Au urmat o serie de tratative purtate cu „Banca Graniței” S.A. Caransebeș, în vederea fuziunii; în cazul în care delegații societății bancare caransebeșene se convingeau asupra bonității creanțelor instituției de credit „Craina” și a corectitudinii operațiunilor acesteia, contopirea celor două bănci trebuia realizată prin preschimbarea acțiunilor firmei „Craina” din Teregova în acțiuni ale „Băncii Graniței” din Caransebeș, în proporție de 2:1, însă agravarea stării financiare a societății „Craina” a împiedicat finalizarea acestui proiect⁴⁴.

Institutul de credit amintit nu a înregistrat nici un profit în anii 1931–1934, ci, dimpotrivă, majoritatea debitorilor băncii nu au achitat nici măcar dobânzile la creditele primite, așteptând o nouă lege prin care să le fie șterse toate datoriile față de societățile bancare. De asemenea, institutul „Craina” se găsea în imposibilitatea de a plăti dobânzi la depuneri, astfel încât s-a redus substanțial numărul depunătorilor și nu existau fonduri suficiente pentru angajarea unor funcționari care să conducă banca în această perioadă⁴⁵.

În consecință, Adunarea Generală din 21 aprilie 1935 a hotărât lichidarea institutului din Teregova și a numit – ca *lichidatori* – pe foștii membri ai Consiliului de Administrație: Nicolae Grama (președinte), Petru Loga, Pavel Ghimboasă și Adalbert Koch. *Comisia de lichidare* a fost completată în luna martie 1942, prin cooptarea lui Dimitrie Burariu⁴⁶.

Operațiunile de lichidare a băncii din Teregova s-au prelungit peste termenul stabilit, unii acționari încercând să repună în activitate instituția amintită, cu fondurile limitate de care dispuneau. În perioada 1941–1944 *capitalul social* s-a redus continuu, de la 530.000 lei la 320.000 lei, înregistrându-se *pierderi* semnificative: 148.377 lei (în 1941), 153.466 lei (în 1942), 162.522 lei (în 1943), 177.149 lei (în 1944). În aceste condiții s-a format o *nouă comisie de lichidare*, condusă de Nicolae Grama, în calitate de președinte, care

⁴¹ *Ibidem*, f. 15, 27.

⁴² *Ibidem*, f. 2.

⁴³ *Ibidem*, f. 100–101.

⁴⁴ *Ibidem*, f. 86.

⁴⁵ SJTAN, *fond Camera de Comerț și Industrie Lugoj – firme sociale și bancare*, d. 196, f. nenumărată.

⁴⁶ SJCSAN, *fond Tribunalul Caransebeș – firme sociale*, d. 7/1927–1945, f. 115, 147.

trebuia să ducă la îndeplinire operațiunile de închidere a băncii⁴⁷.

Conform hotărârii Adunării Generale din 21 aprilie 1945, institutul de credit „Craina” a fost lichidat efectiv la data de 30 septembrie 1945, fiind radiat din Registrul Comerțului Lugoj la 31 martie 1947⁴⁸.

• „Pârvovana”, *Institut de Credit și Economii din Pârvova* s-a înființat la 15 aprilie 1907⁴⁹.

Societatea bancară amintită a fost înregistrată la Tribunalul Caransebeș la data de 5 martie 1927 și a fost reînscrisă în registrele aceleiași instanțe în luna martie 1928.

Conform *statutelor* adoptate în ziua de 4 martie 1928, banca urma să efectueze următoarele *operațiuni*: să esconteze și să reesconteze cambii și alte valori de credit; să aloce credite cambiale și asigurări ipotecare; să acorde împrumuturi pe imobile și terenuri incluse în cartea funduară; să facă stocuri de cereale, pentru a le atribui – în caz de nevoie – autorităților locale. *Capitalul social* inițial a fost fixat la suma de 1.000.000 lei, împărțit în 10.000 bucăți acțiuni nominative de câte 100 lei bucata; cel puțin 2/3 din acțiuni trebuiau să se afle în posesia cetățenilor români. În baza *statutelor*, *Consiliul de Administrație* urma să fie alcătuit din 9 membri, desemnați de către Adunarea Generală, cu majoritate relativă de voturi, pentru un mandat de 6 ani; cel puțin 3/4 dintre membrii săi trebuiau să fie cetățeni români. De asemenea, *Comitetul de Cenzori*, format din 6 membri aleși de Adunarea Generală, trebuia să-și exercite atribuțiile timp de 3 ani⁵⁰.

Cei mai importanți acționari ai institutului de credit se regăseau în structurile sale de conducere: Izidor Tătariu (Caransebeș) – 1.564 acțiuni, Zaharie Miulescu (Pârvova) – 524 acțiuni, Isac Hațegan (Iablanița) – 260 acțiuni, Gheorghe Usonescu (Mehadica) – 120 acțiuni și Ilie Draghiciu (Pârvova) – 100 acțiuni⁵¹.

În *conducerea* societății bancare amintite au intervenit anumite modificări pe parcursul timpului, determinate de motive obiective. De pildă, în anul 1931, din *Consiliul de Administrație* făceau parte: Izidor Tătariu – președinte; Romulus Boldea, Gheorghe Usonescu, Carol Schwab, Zaharie Jurchescu și Matei Teleagă – membri. Tot acum, *Comitetul de Cenzori* era reprezentat

prin: Dănilă Laitin – președinte; Ilie Draghiciu, Petru Baderca, Isac Hațegan, Nicolae Fișteag și Gheorghe Jurchescu – membri. Un rol important în gestionarea activității băncii l-au jucat, în egală măsură, *directorul executiv* Zaharie Miulescu și *casierul* Constantin Toplicean⁵². În luna aprilie 1932 Isac Hațegan din Iablanița a devenit membru în *Consiliul de Administrație*, în locul său fiind desemnat – în calitate de *cenzor* – Mihail Cristescu, domiciliat în Mehadica. Adunarea Generală din 29 iulie 1934 a consacrat realegerea, pentru un mandat de 3 ani, a administratorului Zaharie Miulescu și a 5 dintre cenzori (Dănilă Laitin, Mihail Cristescu, Ilie Draghiciu, Petru Baderca și Nicolae Fișteag)⁵³.

După ce a înregistrat un *beneficiu net* în valoare de 206.662 lei în anul 1931, în anii următori au fost semnalate *pierderi* semnificative: 48.415 lei (în 1932), respectiv 236.452 lei (în 1933). Deficitul din anul 1933 a fost determinat de criza financiară, cu precădere de Legea asanării datoriilor agricole, care nu permitea urmărirea datornicilor în justiție, putând pricinui institutului „Pârvovana” pierderi estimate la aproximativ 3.100.000 lei. Pentru acoperirea pierderilor, Consiliul de Administrație a fost autorizat să întreprindă unele demersuri pe lângă creditorii institutului și pe lângă deponenții acestuia, în vederea reducerii pretențiilor lor cu 70%, urmând ca din sumele rezultate din reduceri să se formeze fondul pentru acoperirea pierderilor provenite din aplicarea legii pentru lichidarea datoriilor agricole și urbane. De altfel, în anii 1932–1933 au fost înregistrate diminuări sensibile ale tuturor operațiunilor bancare efectuate: *depușeri* – de la 3.847.728 lei (în 1932) la 3.768.855 lei (în 1933); *reescont* – de la 2.083.280 lei (în 1932) la 2.071.130 lei (în 1933); *cambii* – de la 7.767.349 lei (în 1932) la 7.686.744 lei (în 1933)⁵⁴.

Deși *investițiile* băncii în unele sectoare economice din zonă au totalizat suma de 2.028.379 lei la nivelul anului 1942 și în anii 1942–1943 au fost realizate *beneficii nete* destul de reduse – 35.644 lei (în 1942) și 24.115 lei (în 1943), în realitate societatea bancară amintită a fost puternic afectată de război: edificiul filialei din Bozovici a fost deteriorat în timpul bombardamentelor, iar expoziția din Eșelnița a fost devastată; cu toate că pagubele au fost însemnate, aceste filiale au fost refăcute – în întregime – din mijloace proprii, în cursul anului 1944. De asemenea, activitatea băncii din Pârvova

⁴⁷ *Ibidem*, f. 163, 173.

⁴⁸ SJTAN, *fond Camera de Comerț și Industrie Lugoj – firme sociale și bancare*, d. 196, f. nenumărată.

⁴⁹ *Ibidem*, d. 171, f. nenumărată.

⁵⁰ *Ibidem*, f. nenumărată.

⁵¹ SJCSAN, *fond Tribunalul Caransebeș – firme sociale*, d. 3/1907–1944, f. 345.

⁵² SJTAN, *fond Camera de Comerț și Industrie Lugoj – firme sociale și bancare*, d. 171, f. nenumărată.

⁵³ *Ibidem*, f. nenumărată.

⁵⁴ *Ibidem*, f. nenumărată.

a fost influențată – în mod direct – de creșterea prețurilor la produsele de primă necesitate și la articolele necesare în agricultură: cererea de împrumuturi s-a micșorat, iar multe împrumuturi s-au replătit. De asemenea, în anii 1943–1944 s-au diminuat considerabil toate operațiunile băncii: *portofoliul de scont* – de la 17.379.537 lei la 15.837.657 lei; *creanțele în conversiune* – de la 8.178.801 lei la 7.042.091 lei; *reescontul* – de la 4.394.974 lei la 2.926.974 lei; *depunerile spre fructificare* – de la 3.821.511 lei la 345.271 lei. Cu toate acestea, *beneficiul net* al anului 1944 s-a ridicat la valoarea de 903.672 lei⁵⁵.

Adunarea Generală din 2 aprilie 1944 a hotărât lichidarea institutului de credit „Pârvovana”, „Banca Poporală” din Caransebeș fiind numită oficial – în calitate de *lichidator* – de către Consiliul Superior Bancar⁵⁶.

Creanțele în conversiune erau, în mare parte, neîncasabile, astfel încât, în ziua de 2 mai 1945, cu aprobarea Consiliului Superior Bancar, s-a vândut – prin *licitație publică* – întreg activul institutului de credit amintit, oferta cea mai favorabilă fiind de 110.000 lei; prin această vânzare, portofoliul cambial (efecte și inventar) a trecut în proprietatea cumpărătorului (Zaharia Miulescu-Domășneanu), comerciant în Pârvova, diferențele între sumele aflate în cont și suma realizată din vânzare fiind acoperite din fondurile de rezervă. Sumele disponibile, estimate la 607.732 lei, urmau a fi distribuite între acționari, iar acțiunile institutului „Pârvovana” trebuiau să fie răscumpărate în întregime. Cu răscumpărarea acțiunilor a fost încredințată „Banca Poporală” S.A. Caransebeș, care urma să primească întregul numerar și revistele institutului spre păstrare.

Astfel și-a închis porțile institutul de credit „Pârvovana”, care a constituit, timp de 38 de ani, un real sprijin pentru populație, prin acordarea de credite, cu precădere țăranimii din zonă, precum și prin donațiile făcute pentru școli, biserici și instituțiile culturale românești⁵⁷.

În anii 1944–1945 importanța băncilor din județul Severin s-a diminuat considerabil, datorită devalorizării accelerate a monedei naționale și a orientării firmelor industriale și comerciale spre alte surse de creditare. Cu toate impedimentele arătate mai sus, pe cuprinsul județului Severin își

desfășurau activitatea numeroase bănci, majoritatea concentrate în orașele Lugoj și Caransebeș, unele dintre acestea redeschizându-și porțile în timpul regimului antonescian: „Banca Comerțului” S.A. Craiova – sucursala Lugoj; „Făgetana”, Institut de Credit și Economii S.A. Făget; „Banca Caraș-Severinului” S.A. Lugoj; Banca „Albina”, Institut de Credit și Economii S.A. Sibiu – sucursala Lugoj; „Creditul Bănățan” S.A. Lugoj; „Pârvovana” S.p.A. Pârvova, Institut de Credit și Economii; „Banca Graniței” S.A. Caransebeș; „Cărășana”, Casă de Economii Lugoj; „Craina” S.p.A. Teregova, Institut de Credit și Economii; „Banca Poporală”, Institut de Credit și Economii S.A. Caransebeș – cu sucursale la Teregova și Mehadia (jud. Severin), Bozovici (jud. Caraș), Buziaș (jud. Timiș) și expozituri la Sacul și Eșelnița (jud. Severin); „Banca Banatului”, Institut de Credit, Economii și Comerț S.A. Caransebeș; Banca „Economul” S.A. Iablanita; „Prima Cassă de Păstrare” S.p.A. Caransebeș; Banca Agrară Cluj – sucursala Lugoj; „Băncile Bănățene Unite” Arad – sucursala Lugoj; Banca de Credit S.p.A. Orșova; Banca de Credit și Comercială Română S.A. Făget; Banca din Făget S.p.A.; „Comuna” S.A. Căvâran, Institut de Credit și Economii; „Mehadia”, Cassă de Păstrare S.p.A. Mehadia; „Munteana”, Cassă de Păstrare S.p.A. Cornereva; Banca Națională a României – Agenția Lugoj; „Banca Timișoarei” S.A. Timișoara – sucursalele Lugoj și Orșova etc.

În perioada 1946–1948 instituțiile bancare au alocat credite substanțiale și pentru întreprinderile industriale de pe raza județului Severin, în vederea achiziționării de materii prime și utilaje performante.

Nu trebuie omise nici societățile de asigurări, care se străduiau să rezolve – prin mijloace specifice – problemele de natură materială ale locuitorilor din zonă: „Dacia România” – sucursalele Lugoj și Orșova; „Franco-Română” – agenția Lugoj; „Steaua României” – agenția Lugoj și sucursala Caransebeș; „Minerva” – sucursala Lugoj; „Urania” – agenția Caransebeș ș.a.m.d.

În mediul rural din județul Severin erau desemnate o serie de bănci populare depinzând direct de Federația „Lugojana” din Lugoj, aflate sub îndrumarea Institutului Național al Cooperăției, de fapt controlate îndeaproape de către stat: „Plugarul Sinteștean” (comuna Sintești), „Soarele” (comuna Cireșul), „Granița” (comuna Teregova), „Luceafărul” (comuna Mehadia), „Economia” (orașul Orșova), „Timișul” și Banca Populară a Învățătorilor (orașul Lugoj). Băncile populare erau menite să vină în sprijinul agricultorilor, acordându-le credite – în condiții avantajoase – pentru

⁵⁵ SJCSAN, fond „Banca Poporală”, Institut de Credit și Economii Caransebeș, d. 312/1944–1945, f. 5–10.

⁵⁶ Idem, fond Tribunalul Caransebeș – firme sociale, d. 3/1907–1944, f. 426.

⁵⁷ Idem, fond „Banca Poporală”, Institut de Credit și Economii Caransebeș, d. 312/1944–1945, f. 2–4.

achiziționarea de semințe, unelte agricole etc. În cursul anului 1945 INCoop-ul a acordat câteva credite, prin intermediul băncilor populare și a sucursalei Lugoj a Băncii Naționale, pentru refacerea agriculturii din județul Severin, afectată profund de război și de prevederile Convenției de Armistițiu. De asemenea, la sfârșitul anului 1945, datorită crizei financiare în care se zbătea INCoop-ul, și în așteptarea unor noi reglementări privind sfera sa de activitate, au fost anulate creditele inițiale acordate unor bănci populare

severinene. Evident, creditarea agriculturii severinene a fost o prioritate pentru băncile populare și în anii 1946–1948, după reorganizarea lor și primirea unui sprijin mai substanțial din partea statului, prin intermediul Institutului Național al Cooperăției.

În perioada studiată, băncile și instituțiile de credit din județul Severin au încercat, în limita posibilităților, să crediteze alte sectoare economice, cu prioritate agricultura și industria, în condițiile crizei profunde în care se afla și regiunea respectivă.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE ABREVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES

- I ACIEBSEE – Actes du premier Congrès International des études balcaniques et sud-est européens, Sofia, 1969.
- II ACIT – Actes du IIe Congrès International de Thracologie, București, 1980.
- AAA – Athens Annals of Archaeology, Atena.
- AAH – Acta Archaeologica Hungaricae, Budapesta.
- AAR – Analele Academiei Române, București.
- AAWG – Abhandlungen der Akad. D. Wissenschaften in Göttingen. Phil-hist Kl. Göttingen
- ACMIT – Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția pentru Transilvania, Cluj.
- ActaArchCarp – Acta Archaeologica Carpathica, Cracovia.
- ActaArchHung – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta.
- ActaArchKopenhaga – Acta Archaeologica, Copenhaga.
- ActaHartghitensia – Acta Harghitisia, Miercurea Ciuc.
- ActaMN (AMN) – Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
- ActaMM – Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui.
- Actes du VIIIe Congrès... – Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques, Beograd, 9 – 15 septembre 1971, vol. III, Rapports et Corapports, Beograd, 1973.
- ActMuz – (Din) Activitatea muzeelor, Cluj-Napoca.
- ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Zalău.
- ActaMS – Acta Musei Septemcastrensis, Sibiu.
- ActaS – Acta Siculica, Sfântu Gheorghe.
- ActaTS – Acta Terrae Septemcastrensis, Sibiu.
- ADATTÁR – Dr. Baróti Lajos, Adattár Délmagyarország XVIII századi történetéhez, I–III, Timișoara, 1893–1896.
- AE – L'Année Épigraphique, Paris.
- AEA – Archivo Español de Arqueología, Madrid.
- AEM – Archaeologische-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Viena.
- AFB – Aktuelle Fragen der Bandkeramik, Székesfehérvár.
- AfÖG – Archiv für Kunde Österreichischer Geshichtsquellen, Viena.
- AH – Acta Historica, Budapesta.
- AICS – Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane, Sibiu.
- AIIC – Anuarul Institutului de Istorie, Cluj-Napoca.
- AIO – Anuarul Institutului de Istorie Orală, Cluj-Napoca.
- AISC – Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj-Napoca.
- AJA – American Journal of Archaeology, Baltimore.
- AK – Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz.
- AlbaRegia – Alba Regia. Annales Musei Stephani regis, Székesfehérvár.
- AlbCat – Albanien. Schätze aus dem Land der Skipetaren. Ausstellung Katalog, Mainz am Rhein, 1989.
- Aluta – Aluta, Sfântu Gheorghe.
- Anale UCDC – Analele Universității Creștine “Dimitrie Cantemir”, Seria Istorie, București.
- AnaleleANTIM – Analele Asociației Naționale ale Tinerilor Istorici din Moldova, Chișinău.
- AnB (S.N.) – Analele Banatului, Serie nouă, Timișoara.
- AnUA – Annales Universitatis Apulensis, Alba Iulia.
- AnUC – Analele Universității din Craiova, Craiova.
- ANRW – Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, New-York / Berlin.
- AnStUniv – Analele Științifice ale Universității “A. I. Cuza”, Iași.
- Antaeus – Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.
- AntHung – Antiquitas Hungarica, Budapesta.
- Antiquitas – Antiquitas. Anhandlungen zur Vor- und Frühgeschichte zur klasischen und provinzial Römischen Archäologie und zur Geschichte des Altertums, Bonn.
- Antiquity – Antiquity, Cambridge, Newbury.
- Anthropozoologica – Anthropozoologica. Bulletin de l'Association l'Homme et l'Animal, Société de Recherche Interdisciplinaire, Paris.
- Anthrozoös – Anthrozoös. Journal of the International Society for Anthrozoology.
- AO, S.N. – Arhivele Olteniei, Serie Nouă, Craiova.
- AÖ – Archäologie Österreichs, Viena.
- APA – Acta Praehistorica et Archaeologica, Berlin.
- Apulum – Apulum, Alba Iulia.
- AR – Archaeologické Rozhledy, Praga.
- ArbeitsblRest – Arbeitsblätter für Restauratoren, Bamberg – Mainz.
- ArchÉrt – Archaeologiai Értesítő, Budapest.
- Argentul antic – ***, *Antique Silver from Serbia. Exhibition of National Museum of Belgrade, November 1996 – January 1997 / Argintul antic din Serbia. Expoziție a Muzeului Național din Belgrad, Noiembrie 1996 – Ianuarie 1997*, București, 1996.
- ARou – Archaeometry in Roumania, București.
- ArchAustr – Archaeologia Austriaca, Viena.
- ArchÉrt (AE) – Archaeologiai Értesítő, Budapest.
- ArchHung – Archaeologia Hungarica, Dissertationes Archaeologicae Musei Nationalis Hungarici a Consilio Arcaeologorum Academiae Scientiarum Hungaricae redactae. Budapest
- Archivi – Archivi di Arte Prehistorica, Brescia.
- ArchJug – Archaeologia Jugoslavica, Belgrad.
- ArchKözl – Archaeológiai Közlemények, Budapest.
- ArchMéd – Archéologie Médiévale, Caen.
- ArchPolona – Archaeologia Polona, Wrocław – Varșovia – Cracovia.

- ArchRozhl – vezi, AR.
- ArhMed – Arheologia Medievală, Reșița.
- ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași – București.
- ArhOlt (S.N.) – Arhivele Olteniei, Craiova.
- ArhPreg – Arheološki Pregled, Beograd.
- ArhSofia – Arheologija, Sofia.
- ArhVestnik – Arheološki Vestnik, Ljubljana.
- Arqueobios – Arqueobios, Centro de Investigaciones Arqueobiológicas y Paleoeológicas Andinas, Trujillo, Peru.
- AS – Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara, Londra.
- ASF – Archaeologica Slovaca Fontes (Instituti Archaeologici Nitriensis. Academia Scietiarum Slovacae), Bratislava.
- ASDI – Anuarul Școlii Doctorale. Istorie, Cluj-Napoca.
- Assimilation et résistance – D.M. Pippidi (éd.), *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien. Travaux du VIe Congrès International d'Études Classiques (Madrid, Septembre 1974)*, Bucarest – Paris, 1976.
- ASV – Archivio Segreto Vaticano, Vatican.
- Arti X SINBE – Arti del X Simposio Internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dall' eta del Bronzo in Europa, Verona.
- AUA – Annales Universitatis Apulensis, Historica, Alba-Iulia.
- AUSZ – Acta Universitatis Szegediensis, Szeged
- AVSL – Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Hermanstadt (Sibiu). Kronstadt (Brașov).
- BAI – Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iași.
- BAM – Brukenthal. Acta Musei, Sibiu
- BÁMÉ – A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, Szekszárd.
- Banatica – Banatica, Reșița.
- BAR (IS) – British Archaeological Reports, (International Series), Oxford.
- BCCIT – Buletinul Camerei de Comerț și Industrie Timișoara.
- BCH – Bulletin de Correspondence Hellenique, Paris.
- BCMI – Buletinul Comisiunilor Monumentelor Istorice, București.
- BCSP – Bolletino del Centro Camuno di Studi Preistorici, Brescia.
- BCSS – Buletinul Cercetărilor Științifice Studentești, Universitatea 1 Decembrie, Alba Iulia.
- BerRGK – Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt a. M. – Berlin.
- BHAB – Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, Timișoara.
- BIAL – Buletin of the Institute of Archaeology, Londra.
- BMA – Bibliotheca Musei Apulensis, Alba Iulia.
- BMN – Bibliotheca Musei Napocensis, Cluj Napoca.
- BThr – Bibliotheca Thracologica, București.
- BIFAO – Bulletin de L' Institut français d'archéologie orientale, Le Caire.
- BIKL – Bányászati és Kohászati Lapok, Budapesta.
- BJ – Bonner Jahrbücher, Bonn.
- BMI – Buletinul Monumentelor Istorice, București.
- BMJG – Buletinul Muzeului Județean Giurgiu.
- BMMKözleményei – Békésmegyei Múzeum Közleményei, Békéscsaba.
- BPI – Bolletino di Paleontologia Italiana, Roma.
- Britania – A Journal of Romano – British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies, London.
- BRTÉO – Biharmegyei Régészeti és Történelmi Egylet Évkönyve, Oradea, 1888.
- BSA – Annual of the British School of Archaeology at Athens, Londra.
- BSHSK – Buletin per Shkencat Skoqerore, Tirana.
- BSNR – Buletinul Societății Numismatice Române, București.
- Buridava – Buridava. Studii și materiale, Râmnicu Vâlcea.
- CA – Current Anthropology, Chicago.
- CAANT (CerArhNT) – Cercetări Arheologice în Aria Nord-Tracă, București.
- CAH – Cambridge Ancient History, Cambridge.
- CahRhodaniens – Cahiers Rhodaniens, Valence-sur-Rhône.
- CAMNI – Cercetări Arheologice, Muzeul Național de Istorie a României, București.
- Carpica – Carpica, Bacău.
- CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice, București.
- CCDJ – Cultură și civilizația la Dunărea de Jos, Călărași.
- CerArh (CA) – Cercetări Arheologice. Biblioteca Muzeologică. Muzeul Național de Istorie al României, București.
- Cercetări Istorice – Cercetări Istorice, Iași.
- Cetăț dacice – M. Macrea, O. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *Cetăț dacice din sudul Transilvaniei*, București, 1966.
- CIGD – L. Ruscu (ed.), Corpus Inscriptionum Graecarum Dacicarum (HPS 10), Debrecen 2003.
- CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin.
- CIT – Thraco-Dacia. Recueil d'études à l'occasion du IIe Congrès International de Thracologie, București.
- Clio – Clio, revistă de publicistică istorică, Timișoara.
- CMO – Centenar Muzeal Orădean, Oradea.
- CNA – Cronica Numismatică și Arheologică, București.
- ComArchHung – Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapesta.
- Comori – *Comori arheologice în regiunea Porțile de Fier*. Catalog, București, 1978.
- Corviniana – Acta Musei Corviniensis, Hunedoara.
- Crisia – Crisia, Oradea.
- CS – Croația Sacra, Zagreb.
- CSIR – Corpus signorum Imperii Romani.
- Cultura Vinča – Cultura Vinča în România, Timișoara.
- Cumania – Cumania, Kecskemét.
- Cumidava – Cumidava, Brașov.
- CT – Caiete de teren, Novi Sad.
- CVA – *Corpus Vasorum Antiquarum*.
- Dacia (N.S.) – Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, București; seria nouă (N.S.): Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București.
- DDMÉ – A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen.
- Depozitele – M. Petrescu Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977.
- Der Basarabi-Komplex – Der Basarabi-Komplex in Mittel- und Südosteuropa, Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (7.–9. November 1996), București, 1996.

- Die Bajuwaren 1988 – Hermann Dannheimer, Heinz Dopsch (Hg.), *Die Bajuwaren von Severin bis Tassilo 488-788. Gemeinsame Landesausstellung des Freistaates Bayern und des Landes Salzburg Rosenheim/Bayern Mattsee/Salzburg 19. Mai bis 6. November 1988*, 2. Aufl., München – Salzburg, 1988.
- Die Kulturen der Bronzezeit – Die Kulturen der Bronzezeit in dem Gebiet des Eisernen Torres, Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (22.–24. November 1997), București 1998.
- DIR – *Documente privind istoria României*, 32 vol. București, 1951–1960.
- DissPann – Dissertationes Pannonicae, Budapesta.
- DIVR – *Dicționar de istorie veche a României*, sub red. D. M. Pippidi, București, 1976.
- DolgCluj – Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem – és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj-Napoca).
- DP – Documenta Praehistorica, Ljubljana.
- DolgSzeged – Dolgozatok, Szeged.
- Drobeta – Drobeta, Drobeta – Turnu Severin.
- DRH – Documenta Romaniae Historica, București.
- EDR – Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romana di Roma, Roma.
- EJA – European Journal of Archaeology.
- EM – Ethnology Monographs, Pittsburgh.
- EphNap – Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca.
- Epoca bronzului – M. Gumă, *Epoca bronzului în Banat*, BHAB, V, Timișoara, 1997.
- ERAUL – Etudes et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège.
- ErdMúz – Erdélyi Múzeum, Cluj-Napoca.
- ESA – Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki.
- ETF – Erdélyi Tudományos Füzetek – Erdélyi Múzeum Egyesület, Cluj-Napoca.
- ÉtBalk – Études Balkaniques, Sofia.
- FA – Folia Archaeologica, Budapesta.
- FBKN – Die Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und in die Nachbargebieten. Internationales Symposium, Budapesta – Velem.
- FD – Foaia Diecezană, Caransebeș.
- Festschrift Pittioni – Festschrift für Richard Pittioni zum Siebzigsten Geburtstag, Archaeologia Austriaca, Beiheft 13, Viena, 1976.
- Fontes Historiae – Corneliu Gaiu, Cristian Găzdac (ed.), *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Bistrița – Cluj-Napoca, 2006 (= *Biblioteca Muzeului Bistrița*, seria *Historica*, 1–2).
- FHDR – Fontes Historiae Dacoromanae (= *Izvoare privind istoria României*), 4 vol., București, 1964.
- FRTB – Fontes Rerum Transilvanicarum Buday.
- FK – Földrajzi Közlemények, Budapest.
- Fillst – File de Istorie. Muzeul de Istorie, Bistrița.
- FoliaArch – Folia Archaeologica, Budapesta.
- FVL – Forschungen zur Volks und Landeskunde, Sibiu.
- GCBI – Godišnjak. Centar za balkanološkog ispitivanja, Sarajevo.
- GGB – Godišnjak Grada Beograda, Beograd.
- Geochronometria – Geochronometria, Gliwice.
- Germania – Germania, Frankfurt a. M.
- GlasnikMKM – Glasnik Muzej Kosovo i Methohija, Pristina.
- GlasnikSAD – Glasnik Srpskog Arheološkog Društva, Beograd.
- GlasnikSANU – Glasnik Srbske Akademije Nauka i Umetnosti, Beograd.
- GlasnikZMBH – Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- GNAMP – Godišnik na Narodnja archeologički muzej v Plovdiv.
- GodišnikSevBalg – Godišnik na muzeite ot Severna Bălgaria.
- Gold der Steppe – * * *, *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine* (herausgegeben von Renate Rolle, Michael Müller-Wille und Kurt Schietzel in Zusammenarbeit mit Petr P. Toločko und Vjačeslav Ju. Murzin), Schleswig, 1991.
- Gornea – Gh. Lazarovici, *Gornea preistorie*, Reșița, 1977.
- GRI – Genetics Research International, SAGE-Hindawi Access to Research, London.
- HK – Hadtörténelmi Közlemények, Budapest.
- HOMÉ – A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc.
- HTRTE – A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Évkönyve, Budapesta – Deva.
- IA – Identitate și Alteritate, Cluj-Napoca.
- IAI – Ivestija na Archeologički Institut, Sofia.
- IDR – *Inscriptiile Daciei Romane*, București.
- IDRE – C.C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier–IIIe siècles)*, vol. I, București, Editura Enciclopedică, 1996.
- IGRR – R. Cagnat et alii (eds.), *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, Paris 1906–1927.
- IJO – International Journal of Osteoarchaeology, West Sussex (UK) – New Jersey (USA).
- IJM – International Journal of Morphology, Publicación de Sociedad Chilena de Anatomía, Chile.
- Iliria – Iliria, Studime dhe materiale arkeologike, Tirana.
- Iliri și Daci – *Iliri și Daci*. Catalog, Cluj – București, 1972.
- ILS – Inscriptiones Latinae Selectae, ed. H. Dessau, Berlin, 1892.
- InMemCD – *In Memoriam Constantini Daicovicu*, Cluj, 1974.
- InvArch – Inventaria Archaeologica. Corpes des ensembles archéologiques, București.
- InvPraehistHung – Inventaria Praehistoriae Hungariae, Budapest.
- JPEK – Jahrbuch für prähistorische und ethnographische Kunst, Berlin.
- ISM – *Inscriptiile din Scythia Minor grecești și latine*, București.
- ITSR – Istorie și tradiție în spațiul românesc, Sibiu – București.
- IstMitt – Istantuler Mitteilungen, Istanbul.
- Istraživanja – Istraživanja, Novi Sad.
- IstRom – *Istoria României*, București.
- Istros – Istros. Buletinul Muzeului Brăilei, Brăila.
- JAA – Journal of Anthropological Archaeology, Museum of Anthropology, University of Michigan (USA).
- JAMÉ – Josa András Múzeum Értésítője, Nyíregyháza.
- JAS – Journal of Archaeological Science, San Diego.
- JBOÖMus.-Ver. – Jahrbuch des Oberösterreichischer Musealvereins, Linz.

- JFA – Journal of Field Archaeology, Boston.
JGN – Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte, München.
JMH – Journal of Modern History, Chicago.
JNA – Jugoslovenska Narodna Armija
J Morphol. – Journal of Morphology, Wiley Online Library.
JPMÉ – Jannus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs.
JPR – Journal of Prehistoric Religion
JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz, Mainz.
JRS – The Journal of Roman Studies, Londra.
JWP – Journal of World Prehistory, New York.
KFKNB – Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans, Belgrad.
Klio – Klio. Beiträge zur Geschichte, Leipzig.
Korall – Társadalomtörténeti folyóirat, Budapest.
KözlCluj – Közlemények az Erdely Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából, Kolosvár (Cluj-Napoca).
KSI – Kuvendi i Studimeve Illire, Tirana.
KSIA – Kratkie Soobščenija Instituta Arheologii, Moskva.
KSIIMK – Kratkie Soobščenija Instituta istorii material'noj AN SSSR, Moskva – Leningrad.
Kulturraum Donau – Kulturraum mittlere und untere Donau, Tradition und Perspektiven des Zusammensleben, Reșița, 1994.
Kunstschätze – * * *, *Kunstschätze in bulgarischen Museen und Klöstern. 24. Aprilie bis 31. Juli 1964 in Villa Hügel – Essen*, Essen, 1964.
Lapidarul MB – M. Moga, I.I. Russu, *Lapidarul Muzeului Banatului*, Timișoara.
Latomus – Latomus, Bruxelles.
Litua – Litua. Studii și cercetări, Târgu Jiu.
LK – Levéltári Közlemények, Budapest
LRBC – R. A. G. Carson, P. V. Hill, J. P. C. Kent, *Late Roman Bronze Coinage. A.D. 324–498* (Part I, P. V. Hill, J. P. C. Kent, *The Bronze Coinage of the House of Constantine. A.D. 324–346*; Part II, R. A. G. Carson, J. P. C. Kent, *Bronze Roman Imperial Coinage of the Late Empire. A.D. 346–498*), Londra, 1965.
MA – Monumenta Archaeology, Los Angeles.
Macedoniae AA – Macedoniae Acta Archaeologica, Prilep.
MagIst – Magazin Istoric, București.
MB – Mitropolia Banatului,
MBE – Molecular Biology and Evolution, Oxford University Press.
MAGW – Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Viena.
MarbStud – Marburger Studien, Marburg, 1938.
Marisia – Marisia. Studii și materiale de arheologie, istorie, etnografie, Muzeul Județean Târgu Mureș.
Marmația – Marmația, Baia Mare.
Materiale (MCA) – Materiale și Cercetări Arheologice, București.
Materialy – Srpsko Arheološko društvo gradskij muzej Subotica, Subotica.
MAVA – Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie, München.
MedTrans – Medievalia Transylvanica, Satu Mare.
MemAnt – Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț.
MFMÉ – A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged.
MHB – Monumenta Historica Budapestinensia, Budapest.
MIA – Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR, Moscova.
MIMBuc – Materiale de istorie și muzeografie, București.
MIRB – R. Göbl, *Moneta Imperii Romani et Byzantini*, Viena, 1989.
MittAI – Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ung. Akad. der Wissenschaften, Budapesta.
MF – Múzeumi Füzetek, Aszód.
MKÉ – Múzeumi és Könyvtári Értesítő, Budapesta.
MN – Muzeul Național, București.
MOL – Magyar Ország Levéltár, Budapest.
Monedele – C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973.
Mousaios – Mousaios. Studii și cercetări de istorie locală, Buzău.
MSW – Materialy Starozytne Wczesnosredniowieczne, Kraków.
Munibe – Munibe. Antropologia – Arkeologia, San Sebastian, 1947
MuzNat – Muzeul Național (de Istorie), București.
Művészet – Művészet, Budapest.
MW – Materialy Wczesnośredniowieczne, Kraków – Wrocław – Warszawa
NAA – North American Archaeologist, Baywood Publishing Company, Inc. New York.
NC – The Numismatic Chronicle, Londra.
NeolBan – Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj Napoca, 1979.
NK – Numizmatikai Közlöny, Budapesta.
NListy – Numismaticke Listy, Praga.
NNU – Nachrichten aus Niedersachsen Urgeschichte, Leipzig-Hildesheim.
NumSbor – Numismaticky Sbornik, Praga.
OJA – Oxford Journal of Archaeology, Oxford.
OmCD – Omagiu lui Constantin Daicoviciu, București, 1960.
OPEL – B. Lörincz, F. Redö (ed.), *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum I–IV*, Budapest – Wien 1994–2002.
OpusculaArch (OpArch) – Opuscula Archaeologica, Zagreb.
OpusculaHung – Opuscula Hungarica, Budapest.
Orbis antiquus – Ligia Ruscu, Carmen Ciongradi, Radu Ardevan, Cristian Roman, Cristian Găzdac (eds.), *Orbis antiquus. Studia in honorem Ioanis Pisonis*, Cluj-Napoca, 2004.
OZ – Osječki Zbornik, Osijek.
ÖL – Ősrégészeti levelek, Budapest.
PA – Patrimonium Apulense, Alba Iulia.
PamArch – Památky archeologické, Praga.
PASE – Prehistorische Archeologie in Südosteuropa – Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr., Berlin.
PB – Patrimonium Banaticum, Timișoara.
PBF – Praehistorische Bronzefunde, Berlin.
PBG – A Pedro Bosch-Gimpera en el septuagésimo aniversario de su nacimiento, Mexico, 1963.
Peuce – Peuce, Tulcea.
PIR – Prosopographia Imperii Romani, 3 vol., Berlin – Leipzig.
PJZ – Praistorija Jugoslovenskih Zemalija, Sarajevo.

- PMCDR – Publicațiile Muzeului Civilizației Dacice și Romane, Deva.
- PMMB – Publicațiile Muzeului Municipiului București, București.
- Pontica – Pontica, Constanța.
- Posebna izdanija – Posebna izdanija, Sarajevo.
- Potaissa – Potaissa. Studii și Comunicări, Turda.
- PPS – Proceedings of the Prehistoric Society, Cambridge – Londra.
- Præhistorica – Præhistorica. Internationales Symposium, Praga.
- PraiSrb – M. Garašanin, *Praistorija na tlu Srbije*, Belgrad.
- PraiVoiv – B. Brukner, J. Todorović, N. Tasić, *Praistorija Voivodine*, Novi Sad.
- PrehistAlp – Prehistoria Alpina, Trento.
- Pulpudeva – Pulpudeva. Semaines philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Sofia.
- PZ – Præhistorische Zeitschrift, Berlin – Leipzig.
- RA – Revista Arhivelor, București.
- RadVM (RVM) – Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad.
- RB – Revista Banatului, Timișoara.
- RCJB – Revista Cercului Juridic Bănățean, Timișoara.
- RCRFAcA – Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta.
- RégFüz – Régészeti Füzetek, Budapesta.
- Repertorium (ErdRep)– Roska Márton, *Erdély régészeti repertoriuma*. I. Öskor Thesaurus antiquitatum Transilvanicarum, Tom I. Præhistorica, Cluj, 1942.
- RE – Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart 1894-.
- RESEE – Revue des Etudes Sud-Est Europeens, București.
- RevB – Revista Bistriței, Bistrița.
- RevIst (RI) – Revista de Istorie, București.
- RevMuz – Revista Muzeelor, București.
- RGF – Römisch-Germanischen Forschungen, Berlin.
- RI – Revista Istorică, București.
- RIC – Roman Imperial Coinage, 10 vol., Londra, 1923–1994.
- RISBC – Revista Institutului Social Banat–Crișana, Timișoara.
- RIM – Revista de Istorie Militară, București.
- RMM – Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorie și de Artă, București.
- RMV – Revue de Médecine Vétérinaire, École Nationale Vétérinaire de Toulouse, France.
- Römer in Rumänien – *Römer in Rumänien*. Ausstellungs Katalog, Köln, 1969.
- RRC – M. H. Crawford, Roman Republican Coinage, 2 vol., Cambridge, 1979.
- RRCH – M.H. Crawford, Roman Republican Coin Hoards, Londra, 1969.
- RRH – Revue Roumaine d'Histoire, București.
- RRML – Revista Română de Medicină Legală,
- SA – Sovetskaja Arheologija, Moskva.
- SAHJ – South African Historical Journal, Journal of the Southern African Historical Society, Durban, South Africa.
- SAI – Svod Arheologičeskikh istočnikov, Moskva – Leningrad.
- Sargetia – Sargetia. Buletinul Muzeului Civilizației Dacice și Romane, Deva.
- SCA – Studii și cercetări de antropologie, București.
- SCIA – Studii și Cercetări de Istoria Artei, București.
- SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București.
- SCMI – Sesiunea de Comunicări a Muzeelor de Istorie, București, 1964.
- SCN – Studii și Cercetări de Numismatică, București.
- SGB – Studii de Geografie a Banatului, Universitatea Timișoara.
- SH – Studime Historike, Tirana.
- SIB – Studii de Istorie a Banatului, Universitatea de Vest, Timișoara.
- SlArch – Slovenská Archeológia, Bratislava.
- SJ – Saalburg Jahrbuch, Bericht des Saalburg Museums, Bad Homburg.
- SM – Studii de Muzicologie, București.
- SdM – Societatea de Măine, Brașov.
- SMIM – Studii și Materiale de Istorie Medie, București.
- SMK – Somogyi Múzeumok Közleményei, Kaposvár.
- SMMIM – Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară. Muzeul Militar Central, București.
- SocRom – Sociologia Românească, București.
- SRIR – Studii și Referate privind Istoria României, București, 1954.
- Starije – Starije Crno Gore, Cetinj.
- Starinar – Starinar, Belgrad.
- StCGGB – Studii și cercetări de geologie, geografie și biologie, Reșița.
- StCom – Studii și Comunicări, Arad.
- StComC – Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie, Caransebeș = Tibiscum.
- StComP – Studii și Comunicări. Muzeul Județean, Pitești.
- StComSatuMare – Studii și Comunicări, Satu Mare.
- StComS – Studii și Comunicări. Muzeul Brukenthal. Arheologie – Istorie, Sibiu.
- StDac – Studii Dacice, Cluj-Napoca, 1981.
- StudAlb – Studia Albanica, Tirana.
- StudArch – Studia Archaeologica, Budapest.
- StudClas – Studii Clasice, București.
- Studentski Proucivanija – Studentski Proucivanija, Sofijski Univ., Istoriceski Fakultet, Sofia.
- Studia – Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca.
- StudiaUC – Studia Universitatis Cibiniensis, Seria Historica, Sibiu.
- StudiaBalcanica – Studia Balcanica, Sofia.
- StudiaCom – Studia Comitatus, Szentendre.
- StudiaPræhistorica (SP) – Studia Præhistorica. Archeologisches Institut der Bulgarischen Akademie, der Wissenschaften Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften USSR, Sofia.
- StudiaUniversitatis Cibiniensis – Studia Universitatis Cibiniensis, Sibiu.
- Studii – Studii, Revistă de istorie, București.
- Studii și Materiale – Studii și Materiale, Târgu Mureș.
- StZ – Študijné Zvesti Archeologicky ústav ŠAV, Nitra-Bratislava.
- Swiatowit – Swiatowit. Annuaire de l'archéologie préhistorique, Varșovia.
- Századok – Századok, Budapest.
- Symp Alba Iulia – The Early Hallstatt Period (1200 – 700 BC) in South Eastern Europe. Proceedings of the International Symposium from Alba Iulia, BiblMA, I, Alba Iulia, 1994.

- SympThrac – Symposia Thracologica.
 The Vinča Culture – The Vinča Culture, its Role and Cultural Connections, Timișoara, 1996.
 The Yugoslav Basin... – The Yugoslav Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C. (Symposium, Vršac, October 11 – 14, 1995), Belgrade – Vršac, 1996.
 Thracia – Thracia, Sofia.
 Thraco-Dacica (TD) – Thraco-Dacica, București.
 Tibiscum – Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie, Caransebeș.
 Tibiscus – Tibiscus, Timișoara.
 TIR, L. 34 – Tabula Imperii Romani. Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium, L. 34, Budapesta, 1968.
 TörtSz – Történelmi Szemle, Budapesta.
 TörtTár – Történelmi Tár, Budapest.
 TR – Transylvanian Review, Cluj-Napoca.
 Trepte – Trepte de civilizație românească, București, 1982.
 TRÉT – Történelmi és Régészeti Értesítő, Temesvár (Timișoara).
 Tyrageia – Arheologie. Istorie Antică. Serie Nouă, Chișinău.
 UPA – Universitätsforschungen zur Prähistorische Archäologie, Bonn.
 VAH – Varia Archaeologica Hungarica, Budapesta.
 VDI – Vestnik Drevnej Istorii, Moskva.
 VF – Vorträge und Forschungen, Sigmaringen.
 Viesnik – Viesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku, Split.
 VMMK – Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém.
 WPZ – Wiener Prähistorischer Zeitschrift, Viena.
 YougDanBas – The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C., Symposium, Vršac, October 11 – 14, 1995, Belgrade – Vršac, 1996.
 ŽAnt – Živa Antika, Skopje.
 ZborNM – Zbornik Radova Narodnog Muzeja, Beograd.
 ZborŠtip – Zbornik na štipskiot Naroden Muzej, Štip.
 ZfA – Zeitschrift für Archäologie, Berlin.
 ZfAM – Zeitschrift für Archäologie der Mittelalters.
 ZfE – Zeitschrift für Ethnologie, Berlin.
 ZfN – Zeitschrift für Numismatik, Berlin.
 Ziridava – Ziridava. Studii și Cercetări, Arad.
 ZM – Zalai Múzeum, Zalaegerszeg
 ZMS – Zbornik za Društvene nauke Matice Srpske, Novi Sad.
 ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.